

PEK

POLITIK EKONOMIK KURAM

E-ISSN: 2587-2567

Volume/Cilt: 8

Issue/Sayı: 4

December/Aralık 2024

TRDİZİN

POLİTİK EKONOMİK KURAM

Journal of Social Sciences

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Aralık/ December 2024

Volume/Cilt 8, Issue/Sayı 4

E-ISSN: 2587-2567

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/pek>

The responsibility of statements or opinions uttered in the articles is upon
their authors.

Dergide yer alan yazıların ilmî ve fikrî sorumluluğu yazarlarına aittir.

Politik Ekonomik Kuram

E-ISSN: 2587-2567

2024, 8(4)

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/pek>

İmtiyaz Sahibi/ Published by

Prof. Dr. Ahmet Arif EREN

Editor in Chief/ Baş Editör

Doç. Dr. Kerem GÖKTEN-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Editors/Editörler

Doç. Dr. Zehra Doğan ÇALIŞKAN-Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Doç. Dr. Hale KIRMIZIOĞLU-Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

Dr. Ali Gökhan GÖLÇEK-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Publishing Board/ Yayın Kurulu

Prof. Dr. Aziz KONUKMAN(E)-Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Prof. Dr. Immanuel NESS-Brooklyn College of the City University

Prof. Dr. Eren ÇAŞKURLU-Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Prof. Dr. Çağatay Edgücan ŞAHİN- Ordu Üniversitesi

Doç. Dr. Kerem GÖKTEN-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Doç. Dr. Orhan ŞİMŞEK-Artvin Çoruh Üniversitesi

Doç. Dr. Yavuz YILDIRIM-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Doç. Dr. Şükrü APAYDIN-Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi

Doç. Dr. Onur POLAT -Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

Doç. Dr. Saadet AYDIN -Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Doç. Dr. Umut ULUKAN-Ordu Üniversitesi

Doç. Dr. Yeliz Sarıöz GÖKTEN-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Doç. Dr. Emek Aslı CİNEL Giresun Üniversitesi

Doç. Dr. Zehra DOĞAN ÇALIŞKAN Bolu Abant İzzet Baysal

Üniversitesi Doç. Dr. Nihan CİĞERCİ-ULUKAN-Ordu Üniversitesi

Dr. Anshuman SHARMA-Ajman University

Dr. Shabnam GUL-Lahore Collage for Women University

Doç. Dr. Hale KIRMIZIOĞLU-Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

Doç. Dr. Yusuf MURATOĞLU-Hitit Üniversitesi

Dr. Mehmet Erman EROL-Churchill College Cambridge

Dr. Sidra Tariq JAMIL-ICESCO, Morocco

Türkçe Dil Editörü

Dr. Öğretim Üyesi Ceren OĞUZ KABADAYI-Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

Foreign Language Editors/Yabancı Dil Editörleri

Girhan KASAP

Secretary/Sekreter

L. Gizem Eren

Publication Type/Yayın Türü: Peer-reviewed Periodicals/ Hakemli Süreli Yayın

Publication Frequency/Yayın Sıklığı: Yılda Dört Sayı / Four-Annually

Publication Date/Basım Tarihi: Aralık/December 2024

Contact/İletişim: pekdergi@gmail.com

Politik Ekonomik Kuram

E-ISSN: 2587-2567

2024, 8(4)

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/pek>

Dizin / Index

Politik Ekonomik Kuram

E-ISSN: 2587-2567

2024, 8(4)

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/pek>

TR-DİZİN, Cite Factor, ASOS indeks, i2or, Journal Factor, Scientific Indexing Services, Academic Keys, COSMOS IF, OpenAIRE, Neliti, Rootindexing, ResearchBib, DRJI, ACARINDEX, Index Copernicus

CONTENTS/İÇİNDEKİLER

Article Type, Article Name	Author(s)	Pages
Makale Türü, Makale Adı	Yazar(lar)	Sayfalar
Research Article/Araştırma Makalesi İşgücü Piyasalarında Beceri Problemleri: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme ve Politika Önerileri <i>Skill Problems in Labour Markets: An Evaluation and Policy Suggestions for Türkiye</i>	Gönül DİNÇER	906-921
Research Article/Araştırma Makalesi Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkelerde Ekonomik Karmaşıklık (Complexity) ile CO2 Emisyonları Arasındaki İlişki: 2003-2022 Yılları İçin Panel Veri Analizi <i>The Relationship Between Economic Complexity and CO2 Emissions in Developed and Developing Countries: Panel Data Analysis for 2003-2022</i>	Ömer Tanju DURUSOY	922-936
Research Article/Araştırma Makalesi Determinants of Self-reported Health in Middle-Aged Canadians: Examining the Role of Perceived Socioeconomic Status <i>Orta Yaşlı Kanadalılarda Kişisel Beyanlı Sağlık Durumunun Belirleyicileri: Algılanan Sosyoekonomik Statünün Rolü</i>	Özcan ÖZKAN	937-951
Research Article/Araştırma Makalesi Renklerin Simgesel Temsili: Pan-Arabizm Örneği <i>Symbolic Representation of Colors: The Case of Pan-Arabism</i>	Özkan GÖKCAN	952-970
Research Article/Araştırma Makalesi Konut Sektöründe Finansallaşma Sorunu ile Mücadeleye Yönelik Ekonomik ve Sosyal Çözüm Önerileri <i>Economic and Social Solution Suggestions to Combat the Negative Effects of Financialization in the Housing Sector</i>	Deniz TURAN	971-988
Research Article/Araştırma Makalesi Üretken Kapasitenin Ekonomik Kalkınma Üzerindeki Etkisi: MMQR ve CCE Yöntemlerinden Kanıtlar <i>The Impact of Productive Capacity on Economic Development: Evidence from the MMQR and CCE Methods</i>	Eda BOZKURT Ali ALTINER	989-1008

Research Article/Araştırma Makalesi

Sümer ve Akkad'da Siyasal Meşruiyetin Temel Kaynakları:
Yazı, Din ve Yeniden-Dağıtım Ekonomisi (MÖ 2600-2004)

Main Sources of Political Legitimacy in Sumer and Akkad: Script, Religion, and Redistribution Economy (2600-2004 BCE)

İzzet ÇIVGIN

1009-1051

Research Article/Araştırma Makalesi

The Impact of Foreign Direct Investment and R&D
Expenditures on Climate Change: The Case Of BRICS-T and
Selected OECD Member Countries

*Doğrudan Yabancı Yatırım ve AR-GE Harcamalarının İklim
Değişikliği Üzerindeki Etkisi: BRICS-T ve Seçilmiş OECD Üyesi
Ülkeler Örneği*

Kerem ÖZEN
Cemalettin LEVENT
Burak DARICI
Meltem İNCE YENİLMEZ

1052-1062

Research Article/Araştırma Makalesi

Ekonomik Büyüme, Ticari Açıklık ve Ekolojik Ayak İzi
Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Türkiye'den Kanıtlar

*Examining the Relationship Between Economic Growth, Trade
Openness and Ecological Footprint: Evidence from Turkey*

Sebahattin KOÇ
Yunus SAVAŞ

1063-1073

Research Article/Araştırma Makalesi

The Evolution of Development Agendas: A Content Analysis
of World Bank Projects in Türkiye

*Kalkınma Gündemlerinin Evrimi: Türkiye'deki Dünya Bankası
Projeleri Üzerine Bir İçerik Analizi*

Şeyda GÜDEK-GÖLÇEK

1074-1092

Research Article/Araştırma Makalesi

Petrol Fiyatlarının Türkiye'nin Avrupa Birliği'nden Yaptığı
Plastik Atık İthalatına Etkileri: Ampirik Bir Analiz ve Politika
Önerileri

*The Effects of Oil Prices on Turkey's Plastic Waste Imports from
the European Union: An Empirical Analysis and Policy
Recommendations*

Cenap Mengü TUNÇAY
Emre Güneşer BOZDAĞ

1093-1104

Research Article/Araştırma Makalesi

İkiz Açıklar Hipotezi: 169 Ülke Verileri ile Panel Veri
Yaklaşımı

*Twin Deficits Hypothesis: Panel Data Approach With 169
Countries*

Mehmet ÇINAR
Eda PALYOŞ KONYA

1105-1118

Research Article/Araştırma Makalesi Borçlanma Kararlarında Ekonomi Politikası Belirsizliğinin Rolü <i>The Role of Economic Policy Uncertainty in Borrowing Decisions</i>	Seda TURNACIGİL	1119-1134
Research Article/Araştırma Makalesi Sosyal ve Siyasal Bağlamda Zerdüşlük İnancı <i>Zoroastrianism In The Social and Political Context</i>	Engin KORKMAZ	1135-1151
Research Article/Araştırma Makalesi Türkiye'deki Sosyal Girişimlerin Ekonomi Politikası <i>The Political Economy of Social Enterprises in Türkiye</i>	Güneş KURTULUŞ Mustafa İNCİ	1152-1171
Research Article/Araştırma Makalesi The Relationship Between Economic Elites and Military Coups: Case of Türkiye <i>Ekonomik Elitler ve Askeri Darbeler Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği</i>	Emrah Utku GÖKÇE	1172-1187
Research Article/Araştırma Makalesi Sürdürülebilir Çevre Perspektifinde Türkiye'nin Ekolojik Açığı ve Yakınsama Analizi: Fourier KSS Birim Kök Testi <i>Ecological Deficit and Convergence Analysis of Turkey in the Perspective of Sustainable Environment: Fourier KSS Unit Root Test</i>	Ömer AKÇAYIR Fatih AKIN	1188-1202
Research Article/Araştırma Makalesi Savunma Harcamalarının İstihdam Üzerindeki Etkisi: E-7 Ülkeleri Örneği <i>The Effect of Military Spending on Employment: The Case Of E-7 Countries</i>	Çetin İZGİ	1203-1218
Research Article/Araştırma Makalesi Türkiye Sosyalist Hareketine Katılan Bireylerin Örgütlü Mücadele Deneyimleri <i>Organized Struggle Experiences of Individuals Who Participated in the Turkish Socialist Movement</i>	İlknur SAATCİ ÖZEN	1219-1247

Research Article/Araştırma Makalesi

Ekonomik Büyümenin Yeşil Ekonomi Bağlamında Karbon Emisyonu Üzerindeki Etkisi: OECD Ülkeleri Örneği

The Impact of Economic Growth on Carbon Emissions in The Context of Green Economy: The Case of OECD Countries

Fidan ABDULAMEER
HUSSEİN ALBAYATI
Ali KONAK

1248-1263

Research Article/Araştırma Makalesi

1958 Irak Darbesi'ne Politik Ekonomik Perspektiften Bakmak

Political Economy Perspective on the 1958 Iraq Coup

Arzu AL
Gülperi KÜÇÜKKARACA

1264-1282

Research Article/Araştırma Makalesi

Vergi Eğitimindeki Yaklaşımlar ve Türk Gelir İdaresi Perspektifinden Bir Değerlendirme

Taxpayer Education Initiatives And A Review From Turkish Revenue Administration Perspective

Cansu AYDOĞDU
BOZDAĞ

1283-1297

Research Article/Araştırma Makalesi

The Causal Dynamics of Globalization, Human Development, and Economic Growth on Ecological Footprint: An HDI-Based Cross-Country Analysis

Küreselleşme, İnsani Gelişme ve Ekonomik Büyümenin Ekolojik Ayak İzi Üzerindeki Nedensel Dinamikleri: İGE'ye Dayalı Ülkeler Arası Bir Analiz

Şükrü APAYDIN

1298-1309

Research Article/Araştırma Makalesi

Macroeconomic Determinants of BIST100: A Study Using Fourier and Asymmetric Causality Methods

BIST100'ün Makroekonomik Belirleyicileri: Fourier ve Asimetrik Nedensellik Yöntemleri ile Bir İnceleme

Ahmet KASAP

1310-1330

Research Article/Araştırma Makalesi

Economic Determinants of E-Commerce: A Frequency-Domain Causality Analysis of CPI and Personal Loans in Türkiye

E-Ticaretin Ekonomik Belirleyicileri: Türkiye'de TÜFE ve İhtiyaç Kredileri Üzerine Frekans Alanı Nedensellik Analizi

Mehmet Mert TÜRK

1331-1354

<p>Research Article/Araştırma Makalesi</p> <p>Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları Kapsamında Gezegenel Sağlık Alanında Yapılan Çalışmaların Bibliyometrik Haritalaması</p> <p><i>Bibliometric Mapping of Studies Conducted in the Field of Planetary Health within the Scope of Sustainable Development Goals</i></p>	<p>Selin KALENDER</p>	<p>1355-1378</p>
<p>Research Article/Araştırma Makalesi</p> <p>Vehbi Belda: Türkiye’de İktisadî Liberalizmin Alaylı Bir Temsilcisi</p> <p><i>Vehbi Belda: A Lay Exponent of Economic Liberalism in Türkiye</i></p>	<p>Mehmet DİNÇASLAN</p>	<p>1379-1397</p>
<p>Research Article/Araştırma Makalesi</p> <p>Türkiye Ekonomisinde Para Talebi Fonksiyonu İçin Parametre İstikrarlılık Tahmini</p> <p><i>On the Parameter Stability For Money Demand Function In Turkish Economy</i></p>	<p>Almila BURGAÇ ÇİL</p>	<p>1398-1407</p>
<p>Research Article/Araştırma Makalesi</p> <p>COVID-19 Pandemisi Sürecinde Çalışma Hayatı ve Mutluluk: Avrupa Ülkeleri Üzerine Ampirik Bir Analiz</p> <p><i>Working Life and Happiness During the COVID-19 Pandemic: An Empirical Analysis of European Countries</i></p>	<p>Keziban ALTUN ERDOĞDU</p>	<p>1408-1427</p>
<p>Research Article/Araştırma Makalesi</p> <p>Kentsel Yayılmanın Kıyı Yerleşimlerin Çeperinde Yer Alan Kırsal Alanlara Etkisi (Kuşadası İlçesi Caferli ve Kirazlı Mahalleleri Örneği)</p> <p><i>The Impact of Urban Sprawl on Rural Areas on The Periphery of Coastal Settlements (The Case of Kuşadası District Caferli and Kirazlı Neighbourhoods)</i></p>	<p>Neslihan KARATAŞ Levent ÜNVERDİ</p>	<p>1428-1454</p>

İşgücü Piyasalarında Beceri Problemleri: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme ve Politika Önerileri

Gönül DİNÇER¹

¹ Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İİBF, gonul.dincer@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7579-6048

Öz: Günümüz dünyasında ekonomik aktiviteyi biçimlendiren en önemli unsurlar, özellikle de 2000'li yılların başından itibaren üretimde giderek artan ölçüde otomasyon, dijitalleşme ve Endüstri 4.0'ın çığır açan teknolojik gelişmeleridir. Benzer şekilde yeşil dönüşüm de, ülkeleri yeni üretim ve ticaret biçim ve süreçlerine yöneltmektedir. Bu olgular, küresel ölçekte işgücünü beceri dönüşümüne tabi tutmaktadır. Cumhuriyetimizin 2. yüzyılına gelişmekte olan bir ekonomiyle girerken, ülkemizin gündeminde “doğru beşeri sermayeyi ürettiğimiz mi?” sorusu, politika tasarımlarının ana ekseninde yer almalıdır. Dünya ekonomisindeki değişimlere adapte olabilmek, ekonomik ve sosyal kalkınma sürecini hız kesmeden sürdürebilmek ve gelişmiş bir refah ülkesine dönüşmek hedefi, beşeri sermaye kapasitemizi doğru alanlarda, doğru şekilde geliştirmeyi gerektirmektedir. Bu çalışmada, dünyada ve Türkiye’de işgücü piyasalarında yaşanan beceri problemleri incelenmiştir. Türkiye’de beceri kıtlığı ve beceri uyumsuzluğu problemlerinin mevcut olduğu değerlendirilmiştir. İşsizlik ve inaktivite oranlarının yüksek olduğu, bunun yanında aktif işgücünün, reel sektörün ihtiyaç duyduğu becerilere sahip işgücü talebini karşılayamadığı ve üretimde işgücü açıklarıyla sonuçlanan bu durum, ekonomik ve sosyal kalkınmayı yavaşlatan önemli unsurlardan biridir. Bu sorunların çözümü, eğitim-öğretim politikalarında ve işgücü politikalarında modern ve kapsayıcı bir değişim gerektirmektedir. Ayrıntılı politika önerileri çalışmanın sonuç bölümünde sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Beceri Açığı, Beceri Uyuşmazlığı, Beceri Dönüşümü
Jel Kodları: J21, J24, I20, I28

Skill Problems in Labour Markets: An Evaluation and Policy Suggestions for Türkiye

Abstract: In today’s world, the most important elements shaping economic activity, especially since 2000’s in production are automation, digitalization and the groundbreaking technological developments of Industry 4.0. Similarly, green transformation is also directing countries to new forms and processes of production and trade. These phenomena are subjecting the labour force to a skill transformation on a global scale. As we enter the 2nd century of our Republic as a developing economy, “are we producing the right human capital?” is a critical question which should be at the main axis of our country’s agenda in policy designs. Being able to adapt to the changes in the world economy, continuing the development process without slowing down and becoming an advanced welfare country requires developing our human capital capacity in the right areas and in the right way. This study examines the skill problems experienced in labour markets of the world and of Turkey. It has been assessed that there are skill shortages and skill mismatch problems in Turkey. This situation, where unemployment and inactivity rates are high, and the active workforce cannot meet the demand for skilled labour required by the real sector, resulting in labour shortages in production, is one of the most important factors that slow down economic and social development. The solution to these problems requires a modern and inclusive change in education-training policies and labour policies. Detailed policy recommendations are presented in the conclusion section of the study.

Atf: Dinçer, G. (2024). İşgücü Piyasalarında Beceri Problemleri: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme ve Politika Önerileri, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(4), 906-921.
<https://doi.org/10.30586/pek.1537399>

Geliş Tarihi: 22.08.2024
Kabul Tarihi: 27.09.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Keywords: Skill Gaps, Skill Mismatches, Skill Transformation.
Jel Codes: J21, J24, I20, I28

1. Giriş

Dünya genelinde işgücü piyasalarında beceri problemleri yaşanmaktadır. Nitekim periyodik bir uluslararası araştırmaya göre 2023 yılında işçi arayan her beş işverenden dördünün, aradığı becerilere sahip çalışan bulmakta zorlandığı rapor edilmiştir. İşverenler, bulmakta en çok zorlandıkları teknik becerilerin BİT ve veri analizi, mühendislik, satış ve pazarlama, operasyon ve lojistik ile imalat becerileri olduğunu belirtmiştir. En çok kıtlığı çekilen yumuşak becerilerin ise; işbirliği ve takım çalışması, hesap verebilirlik ve güvenilirlik, muhakeme ve problem çözme, aktif öğrenme ve merak ile dayanıklılık ve adaptasyon becerileri olduğu belirtilmiştir (ManPower Group, 2024).

Diğer taraftan, yine birçok ülkede yaşanan ortak bir problem, geleneksel mavi yakalı işlere yönelik işgücü arzının talebi karşılamamasıdır. İşgücünün eğitim düzeyi yükselirken, görece düşük beceri gerektiren işlere istihdam sağlanması zorlaşmış, bazı sektörlerde işgücü kıtlığı oluşmuştur. Beyaz yakalı işlerde ise işgücü talebini aşan bir işgücü arzı söz konusu olmuştur. Bu problemlere temel olarak eğitim ve öğretim programlarının işgücü havuzuna sağladığı işgücü arzı ile ekonomik aktivitenin gerektirdiği işgücü talebi arasındaki nitelik ve nicelik uyumsuzlukları neden olmaktadır.

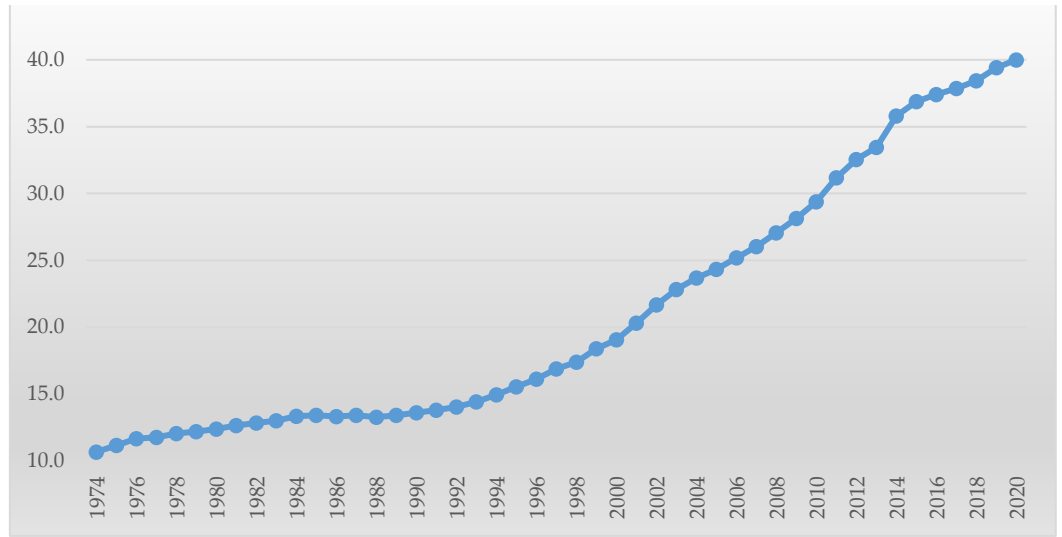
Yeni teknolojiler üretim süreçlerini dönüştürürken, işgücünde de bu dönüşümler uyumlu bir beceri dönüşümü yaşanması kaçınılmaz bir gerekliliktir. Yeni bilgi ve becerilere dayalı işlere olan talebin arttığı günümüz dünyasında, işletmelerin değişen ihtiyaçlarıyla uyumlu ve nitelikli bir istihdam gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin çözmesi gereken en temel problemlerin başında gelmektedir (World Bank, UNESCO & ILO; 2023). Daha düşük beceriler gerektiren geleneksel işlerden kaynaklanan işgücü talebinin karşılanması da, yine çeşitli istihdam politikalarıyla çözülmesi gereken bir problemdir. Beceri dönüşümü ülkelerin izlediği istihdam politikaların ana ekseninde yer almaktadır. Türkiye de, beceri problemlerinin yoğun olarak yaşandığı ülkelerden biridir. Çalışabilir çağdaki nüfusun yaklaşık yarısının işgücüne katılmadığı ve işgücüne katılanlar arasında özellikle genç nüfusta ve kadınlarda işsizlik oranlarının yüksek olduğu ülkemizde, çalışabilir nüfusun daha büyük bir kısmının, uygun becerilerle donatılarak işgücüne kazandırılması önemli bir ekonomik ve sosyal kalkınma hedefidir. Bu durum, ülkemizde işgücü arzı ve işgücü talebinin özelliklerinin ayrıntılı bir biçimde incelenmesini ve mevcut beceri problemlerinin teşhis edilmesi gereğini beraberinde getirmektedir.

Bu çalışmada, öncelikle işgücü piyasalarında yaşanan beceri problemleri küresel ölçekte incelenmiş ve tanımlanmıştır. Ardından Türkiye'nin işgücü ve eğitim-öğretim verileriyle ülkemiz üzerine bir durum değerlendirmesi yapılmıştır. Temel bulgulara dayalı politika önerilerine sonuç bölümünde yer verilmiştir.

2. İşgücünün Eğitim Durumuna İlişkin Stilize Olgular

21. yüzyılında eğitim-öğretim alanında global bir trend olarak yükseköğretime katılım artmış, buna karşılık mesleki ve teknik eğitime katılım oranı azalmıştır. UNESCO küresel eğitim istatistikleri, 1990'lardan itibaren yükseköğretime¹ olan talebin dünya genelinde yükseldiğini göstermektedir. Bu artış eğilimi 2000'li yıllar boyunca hızlanarak devam etmiş ve üniversite öğrenimi gören kişi sayısı çarpıcı şekilde artmıştır.

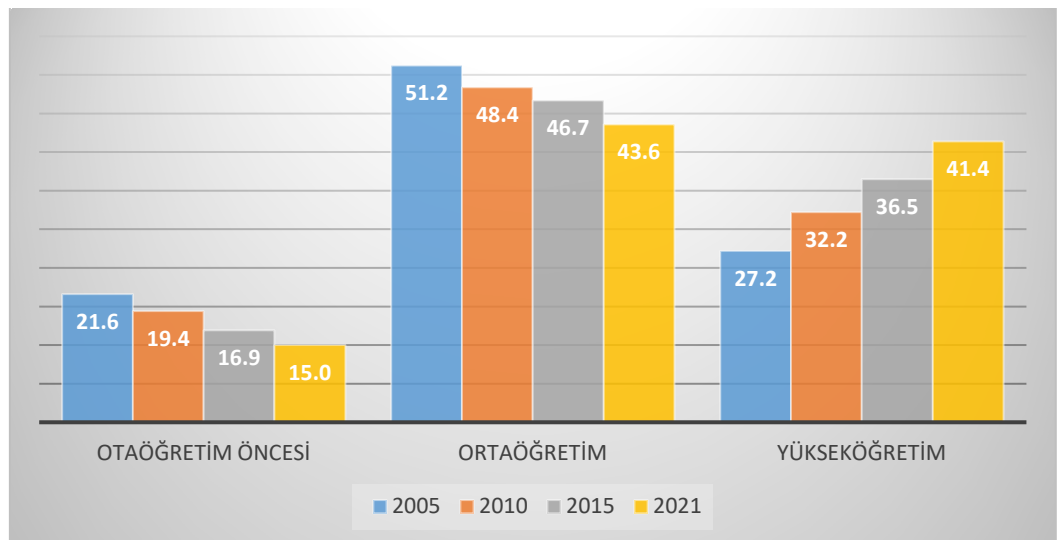
¹ Yükseköğretim, üniversitede verilen önlisans, lisans, yüksek lisans ve doktora programlarından oluşmaktadır.

Şekil 1. Yükseköğretime Küresel Katılım Oranı (%)

Kaynak: UNESCO, 2023.

Nitekim yükseköğretime devam eden küresel öğrenci sayısı 2000 yılında 100 milyon iken 2020 yılında 235 milyona yükselerek, 20 yılda iki kattan fazla artmıştır. Brüt kayıt oranı ile ölçüldüğünde, yükseköğretime küresel katılım oranı 1990-2020 yılları arasında yaklaşık üç katına çıkarak %13,6'dan %40'a yükselmiştir². Tarihsel olarak yükseköğretime en yüksek katılım oranına sahip bölgeler Kuzey Amerika ve Batı Avrupa'dır. 2000-2020 döneminde yükseköğretimde en büyük genişleme ise, yükseköğretim öğrenci sayılarının sırasıyla %200 ve %280'den fazla arttığı Güney ve Batı Asya bölgeleri ile Doğu Asya ve Pasifik bölgesinde gerçekleşmiştir. Avrupa Birliği ülkelerinin ortalama verilerine bakıldığında, 2005-2021 döneminde AB ülkelerinde lise öncesi mezunların ve ortaöğretim (lise) mezunlarının nüfustaki payı azalırken, yükseköğretim mezunlarının payının arttığı görülmektedir.

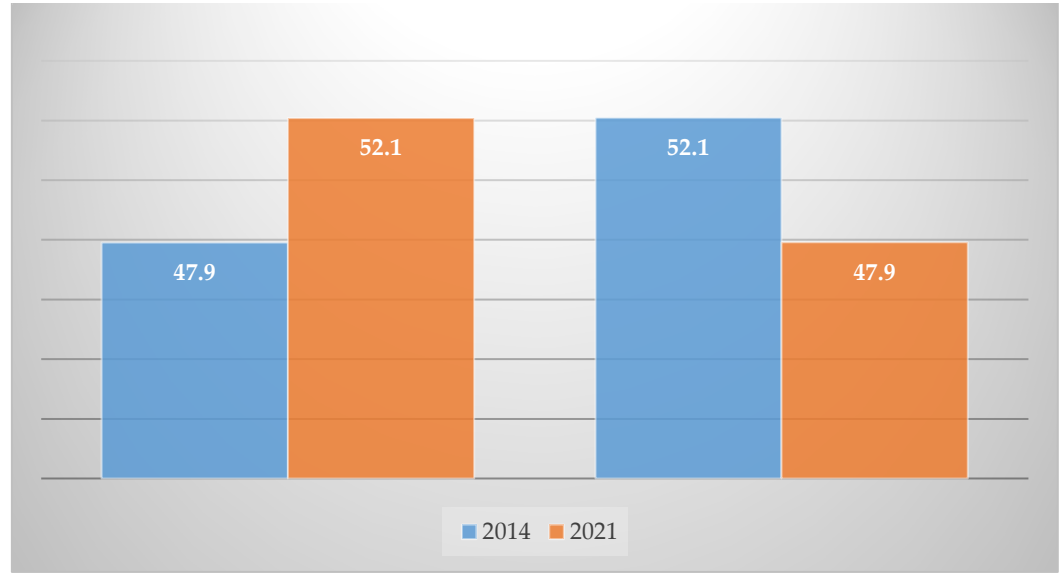
Şekil 2. AB Ülkelerinde Nüfusun Eğitim Durumuna Göre Dağılımı (%)

Kaynak: Eurostat, 2023.

Buna karşılık mesleki becerilerin kazandırıldığı temel düzey olan mesleki ortaöğretim (meslek lisesi) mezunlarının payı ise giderek azalmaktadır. Bu olgu, ortaöğretim kademesinde mesleki eğitimde dünya lideri olagelmış AB ülkelerinde lise

² UNESCO Global Yükseköğretim İstatistikleri

mezunlarının genel liseler ile meslek liseleri arasındaki dağılımını gösteren Şekil 3'ten de izlenebilir. 2014 yılında meslek lisesi mezunlarının toplam lise mezunları içindeki payı yarıdan fazla iken, 2021 yılında durum genel lise mezunlarının payının yarıdan fazla olması ile tersine dönmüştür. Meslek lisesi mezunlarının payı 8 yılda 4,2 puan azalmıştır (Eurostat, 2023).

Şekil 3. AB Ülkelerinde Lise Mezunlarının Okul Türüne Göre Dağılımı (%)

Kaynak: Eurostat

Yükseköğretime yönelik artan talebin ve yükseköğretim öncesi meslek eğitime yönelik azalan talebin temel nedenleri; gelişmiş ülkelerin ve gelişmekte olan ülkelerin çoğunda (farklı sebeplerle) 1990'larda sanayi sektörünün istihdam içerisindeki payının gerilemeye başlaması ve hizmetler sektörü istihdamının hızla artmasının, özellikle profesyonel meslek hizmetlerinin yükselişinin, yükseköğretim mezunlarına yönelik işgücü talebini ve beyaz yakalı işlerin ortalama ücretlerini arttırmasıdır.

Ücretler temel bir etken olup, genellikle yükseköğretim mezunlarının istihdam edildiği beyaz yakalı işlerin ücretleri, lise mezunu veya lise altı eğitim görmüş olan mavi yakalı işlerin ortalama ücretlerinden daha yüksek olmuştur. OECD ülkelerinde ortalama olarak, kısa dönem bile olsa yükseköğrenim görmüş genç yetişkinler, mesleki lise okumuş veya genel lise sonrası yükseköğrenim görmemiş olanlara göre %14 daha fazla kazanmaktadır. Gelir avantajı ülkeden ülkeye değişmektedir. Beyaz yakalılar lehine en yüksek fark Letonya'da (%50) ve Birleşik Krallık'ta (%31) görülmektedir (OECD, 2023b).

Amerikan İşgücü Piyasası İstatistik Bürosu'nun verilerine göre de 2022 yılında ekonomideki genel ortalama yıllık ücret seviyesi 46.310 dolar olmuş, beyaz yakalıların ağırlıklı olduğu işlerde ortalama ücretler yüksek seviyelerde seyretmiş, mavi yakalı işçilerin ağırlıklı olarak çalıştığı imalat sanayisinde ise ortalama ücret 39.910 dolar ile genel ortalamanın altında kalmıştır (U.S. Bureau of Labour Statistics, 2023).

Özetle, beyaz yakalı işlere olan talebin artması ve ücretlerin daha yüksek olmasına bağlı olarak mavi yakalı işlere yönelik işgücü arzı azalmış, bireylerin eğitim kararları yükseköğretim lehine değişmiş ve üniversitelerin lisans, yüksek lisans ve doktora eğitim programlarına yönelik talep artmıştır. Meslek eğitime yönelik talep ise birçok ülkede azalma eğilimine girmiştir.

Üniversitelere olan talebin artması, kamu bütçesi içinde yükseköğretime yapılan harcamaların da hızla artmasına neden olmuştur. Üniversite sayıları hızla artarken, özellikle gelişmekte olan ülkelerde bu artış miktarsal olmuş, kalite artışını her zaman sağlamamıştır. Kitlesele eğitimde artan üniversite öğrenci kayıtlarına beşeri, mali ve

fiziksel destekte orantılı artışlar eşlik etmezse, eğitim kalitesini tehlikeye atabilir ve sosyo-ekonomik kalkınmayı zorlaştırabilir (OECD, 2023a).

Üniversite öğretimine katılımın artması, küresel ölçekte araştırmacı sayısının ve AR-GE harcamalarının artmasına neden olmuştur. Fakat araştırmacı sayısı ve AR-GE artışı birkaç ülkede toplanmıştır. Bu ülkeler, en fazla uluslararası öğrenciyi ve nitelikli araştırmacıyı çeken Kuzey Amerika ve Batı Avrupa ülkeleridir (UNESCO, 2022).

Nitelikli araştırmacı sayısının artışından kaynaklanan verimlilik kazanımları en çok bu ülkelerde söz konusu olmuştur. Diğer ülkelerde verimlilik artışları daha düşük olmuştur.

Bu gelişmelere bağlı olarak zamanla işgücü piyasasının arz tarafında önemli değişimler gerçekleşmiştir. Birçok ülkede işgücünün eğitim durumu zamanla iyileşme göstermektedir. Diğer taraftan ülkelerin özellikle son on yıldır şiddetli yaşadığı ortak bir sorun ise, zamanla işgücü piyasalarında beceri problemlerinden kaynaklanan dengesizliklerin ortaya çıkmış olmasıdır.

3. İşgücü Piyasalarında Beceri Problemleri

3.1. Beceri Problemlerinin Tanımlanması

İşgücü piyasalarında yaşanan en temel beceri problemleri; “beceri açığı”, “beceri kıtlığı” ve “beceri uyumsuzluğu”dır.

Beceri açığı, son on yılda gederek artan oranda dile getirilen temel bir problemdir. Beceri açığı, işverenlerin, aradıkları nitelikteki çalışanları işgücü piyasalarında bulamaması olarak tanımlanabilir.

Eğer işveren aradığı nitelikteki çalışanı, örneğin bir makine mühendisini, işgücü arz eden makine mühendisi mevcut olmadığı için bulamıyorsa, bu durum beceri kıtlığı olarak adlandırılabilir. Eğer işveren çalışan ararken, işgücü piyasasında arz bakımından geniş bir aday havuzu mevcut olmasına ve bu havuzda ilgili alanda ya da yakın alanlarda eğitim almış adaylar mevcut olmasına rağmen aradığı becerileri taşıyan çalışanları bulamıyorsa bu durumda beceri uyumsuzluğu ya da beceri uyumsuzluğundan bahsedilmektedir (Cappelli, 2015).

İşe alım sürecinde eğer mevcut adayların eğitim durumu, açık iş pozisyonlarının gereksinimlerinin üzerindeyse, burada işgücü arz eden kişiler bakımından aşırı eğitim ve/veya aşırı vasıflılık durumu söz konusudur.

Eğer mevcut adayların eğitim durumu, açık iş pozisyonlarının gereksinimlerinin altında ise, bu durumda yetersiz eğitim/ yetersiz vasıflılık söz konusudur.

Beceri uyumsuzluğu, sadece yeni işe alımlarla ilgili değildir. İşverenin halihazırda istihdam ettiği çalışanların becerilerinin işe uyumlu/yeterli olmaması durumunda da kullanılan bir kavramdır.

Beceri problemlerinin günümüzde ne şekilde tezahür ettiğine bakıldığında görülmektedir ki, yükseköğretime yönelik artan talep ve hızla yükselen üniversite mezunu sayısı, dünya genelinde işgücü piyasalarında son on yıldır etkileri giderek daha belirgin hale gelen önemli değişimlere olmuştur. Bunlar temel olarak:

Vasıfsız mavi yakalı işçi arzında açık,

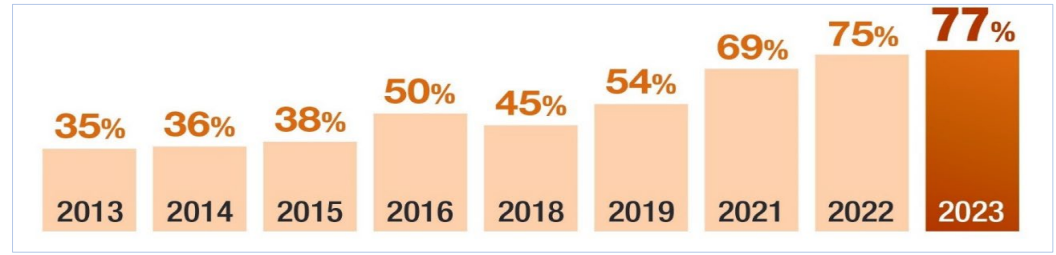
Vasıflı mavi yakalı işçi arzında açık,

Yeni teknolojilerde vasıflı beyaz yakalı işçi arzında açık,

Geleneksel beyaz yakalı işlerde üniversite mezunu arz fazlası.

Bu olgular, etkileri yoğun olarak hissedilen bir beceri açığı problemine neden olmuştur. Bir yandan işletmeler mesleki ve teknik yetkinliğe sahip eleman bulma sıkıntısı çekerken diğer yandan mevcut yükseköğretim sürecinden gelen işgücü kendisinden talep edilen bu nitelikleri karşılayamadığı için istihdam sıkıntısı yaşamaktadır.

Nitekim dünya genelinde her 5 işverenden yaklaşık 4'ü 2023 yılında ihtiyaç duydukları vasıftaki çalışanları bulmakta zorluk çektiklerini bildirmektedir; bu oran bir önceki yıla göre 2 puan artarak son on yılda iki kattan fazla artmıştır (ManPower Group, 2023).

Şekil 4. Küresel Beceri Açığı Oranı (%)

Kaynak: ManPower Group, 2023 Global Talent Shortage.

Zamanla işgücü piyasalarında yükseköğretim mezunlarının sayısının ihtiyaç duyulandan daha fazla artması diplomaların değer kaybetmesine ve üniversite mezunlarının eğitim gördükleri alan dışındaki ve birçok durumda daha düşük beceri gerektiren işler için rekabet etmesine neden olmaktadır.

Beceri uyumsuzluğu hem ekonominin ihtiyaç duyduğu niteliklere sahip işgücüne ulaşmasını sınırlamakta hem de mezunların asıl alanları dışına yönelmesine neden olarak kaynak kullanımında etkinsizliğe ve verimlilik kayıplarına neden olmaktadır.

Yeşil ve dijital dönüşümün, otomasyonun ve endüstri 4.0'ın diğer çığır açan teknolojilerinin üretimi dönüştürdüğü, geleneksel bazı işlere olan talebi azalttığı, yeni bilgi ve becerilere dayalı işlere olan talebi arttırdığı günümüz dünyasında, işletmelerin değişen ihtiyaçlarıyla uyumlu ve nitelikli bir işgücünün oluşturulması, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin çözmesi gereken en temel problemlerin başında gelmektedir. Örneğin elektrikli araç kullanımı yaygınlaştıkça, bu tür araçların bakımını ve tamirini yapabilecek yazılım bilgisine sahip olan vasıflı mavi yakalı işgücüne yönelik talep artacaktır. Bu örnekten de görüldüğü gibi, yeni çağın gereklerine uyumlu bir beceri dönüşümü kaçınılmaz bir gerekliliktir. Beceri açığı önümüzdeki dönemde bütün ülkelerin izleyeceği istihdam politikaların ana ekseninde yer almaktadır.

3.2. Türkiye'nin Durum Analizi

2024 tarihli Küresel Beceri Açığı çalışmasına göre, Türkiye bu sorunu en yoğun şekilde yaşayan ülkeler arasında olup, beceri açığı bildiren işverenlerin oranı ülkemizde yüzde 76'dır. Bir başka deyişle, bu ankete katılan her dört işverenden üçü, aradığı niteliklerde çalışan bulamadığını bildirmiştir. Bu çalışmanın bulgularına göre ülkemizde bulunması en zor teknik yetenek, imalat ve üretim yetenekleridir. Ardından mühendislik, satış ve pazarlama, BT ve veri, operasyon ve lojistik yetenekleri gelmektedir (ManPower Group, 2024). Bu durum sanayi üretimi, ihracatı ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin üretim bileşenlerinde yaşanan/yaşanacak olan problemlerin şiddetine işaret etmektedir.

Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Verimlilik Genel Müdürlüğü'nün 2016 yılında 10 binin üzerinde firmayla yaptığı kapsamlı bir diğer anket, çalışma biraz eskimiş olsa da ülkemizdeki beceri açığı ve uyumsuzluğu sorunları hakkında oldukça aydınlatıcı bilgiler sunmaktadır (T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2018). Bu çalışmanın sonuçlarına göre,

i) Türkiye'deki işletmelerin yaklaşık %50'si istihdam ettikleri personelin istenilen niteliklere sahip olmadığını bildirmiştir. İşletmelerin nitelikli eleman istihdam etmelerini kolaylaştıran faktörler incelendiğinde çalışanların talep ettikleri ücreti karşılayabilmek en ön plana çıkan faktör olarak gözükmektedir. İşletmelerin aradıkları nitelikte çalışan istihdam etmelerini zorlaştıran başlıca faktör ise mevcut eğitim sisteminin aranan nitelikleri kazandırmamasıdır.

ii) İşletmelerin %39'u beyaz yakalı çalışanlarında, %44'ü de mavi yakalı çalışanlarında en az bir bilgi, beceri ya da deneyim eksikliği ile karşılaşmışlardır.

Bu eksiklikler analiz edildiğinde, ölçek ve sektör ayırımına bakılmaksızın işletmelerin çalışanlarının mesleki ve teknik yetkinlikleri konusunda ciddi bir eksiklik yaşadıkları görülmektedir. Mavi yakalı çalışanlarda mesleki ve teknik yetkinlik sorunu çok daha fazla hissedilmektedir. Beyaz yakalı çalışanlarda ise teknoloji yoğunluğu arttıkça mesleki ve

teknik yetkinlik sıkıntısı artmaktadır. Bu olgular “yüksek teknoloji ürünler ve yüksek katma değer” hedefinin önünde bir engel teşkil etmektedir.

iii) İşletmelerin %50’den fazlası, ölçekten bağımsız olarak, vasıflı işçi kategorisinde yeni eleman istihdamında sıkıntı yaşamaktadır.

İşletmeler en çok, mesleki eğitime sahip işçi bulmakta zorluk yaşadıklarını belirtmiştir (İmalat işletmelerinin %70’inden fazlası). Ölçek, sektör ve bölgesel karakteristiklerden bağımsız olarak bu problemin temelinde yatan en önemli faktör, mesleki eğitime sahip işgücü arzının yetersiz olması ve sahip olunan mesleki eğitimin taleple uyuşmamasıdır.

iv) İşletmelerin yeni istihdamda zorluk çektikleri ikinci alan ise vasıfsız işçidir.

Vasıfsız eleman sıkıntısının zorluk açısından ikinci sıraya yerleşmesi, işletmelerin önerdikleri maddi ve diğer imkânlarla vasıfsız işgücünün beklentileri arasında fark olmasıyla açıklanabilir.

Meslek liseleri Türkiye’nin nitelikli ara eleman ihtiyacını karşılayamamakla beraber, mavi yakalı çalışanlar arasında meslek lisesi mezunları lise, ortaokul ve ilkokul mezunlarından bile daha az bir paya sahiptir. İşletmelerinde mavi yakalı meslek mezunlarını daha fazla oranda çalıştıran işletmeler nitelikli eleman ihtiyacından daha az şikayet etmektedir (T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2018).

Bu bulgu, meslek liselerinin sayı, kontenjan, müfredat ve nitelik bakımlarından yükseltilmesi halinde ara eleman sorununun çözümüne önemli bir katkı sağlanacağına işaret etmektedir.

İstatistiki verilerle ülkemizin işgücü piyasasının genel görünümünü incelemek de faydalı bulgular sunmaktadır. TÜİK İşgücü İstatistikleri 2023 yılı üçüncü çeyrek verilerine göre 15 yaş üstü nüfusumuz 65 milyon 949 bin kişi olup, bu nüfusta istihdam edilenlerin oranı %48,9’dur. Bu veri, çalışabilir yaştaki nüfusun yarısından azının çalışmakta olduğunu göstermektedir.

15 yaş üstü nüfusun 30 milyon 179 bini, yani çalışabilir yaştaki nüfusun %46,1’i işgücüne katılmamıştır. Bu veri, ülkemizde işgücüne katılımın düşük olduğunu göstermektedir.

İşgücünün eğitim duruma göre dağılımına bakıldığında, çalışabilir yaştaki nüfusun yaklaşık yarısının lise altı eğitimlilerden ve okur-yazar olmayanlardan oluştuğu görülmektedir. İşgücünün ortalama eğitim düzeyi düşük olduğu ifade edilebilir.

Tablo 1. İşgücünün Eğitim Durumuna Göre Dağılımı

	Okur-yazar olmayanlar	Lise altı eğitimliler	Lise	Mesleki veya teknik lise	Yüksek-öğretim	Toplam İşgücü
Bin Kişi	799	14.984	5.181	4.137	10.215	35.316
İşgücüne Oranı (%)	2,3	42,4	14,7	11,7	28,9	

Kaynak: TÜİK, 2023.

İşgücünün eğitim duruma göre dağılımına bakıldığında, mesleki ve teknik lise mezunlarının payının düşük olduğu görülmektedir. İşletmeler en çok, mesleki eğitime sahip nitelikli işçi bulmakta zorluk yaşadığı göz önüne alınca, meslek lisesi mezun sayısının artırılmasının gerekli olduğu ortaya çıkmaktadır.

OECD’de ortalama olarak 25-34 yaş arası her üç kişiden biri meslek eğitimi almıştır. Lise, mesleki eğitim ve öğretim programlarının sağlandığı en yaygın düzeydir: OECD ülkelerinde ortalama olarak, meslek eğitim öğrencilerinin %69’u lise düzeyinde bir programa devam etmektedir. Türkiye, bu rasyolar bakımından OECD sıralamasında gerilerde yer almaktadır (OECD, 2023b).

Tablo 2. Çalışanların Eğitim Durumuna Göre Dağılımı

	Okur-yazar olmayanlar	Lise altı eğitimliler	Lise	Mesleki veya teknik lise	Yüksek - öğretim	Çalışanlar Toplamı
Bin Kişi	760	13.883	4.561	3.718	9.122	32.043
Çalışanlara Oranı (%)	2,4	43,3	14,2	11,6	28,5	

Kaynak: TÜİK, 2023.

Çalışanların eğitim durumuna göre dağılımı verileri, işgücü verilerine benzer bir dağılım sunuyor. ISCED 0-2 kategorilerine denk gelen lise öncesi eğitimin payı çalışanlar içerisinde oldukça yüksektir. Meslek eğitimi almış olan çalışanların payı görece düşüktür. Yükseköğretim görmüş olan çalışanların payı genel lise ve meslek lisesi mezunlarının toplamından daha fazladır.

Dar tanımıyla işsiz insan sayısı 3 milyon 273 bin kişi civarındadır. Bu sayıya iş bulmaktan ümidini kaybetmişleri, çalışmak isteyip iş aramayanları ve iş arayıp iş başı yapamayan 3 milyon 414 bin kişiyi eklediğimizde 6 milyon 687 bin kişinin işsiz olduğunu anlıyoruz. Zamana bağlı eksik istihdamı da eklediğimizde, çalışabilir çağdaki nüfusun %22,5'inin işsiz olduğu görülmektedir. Geniş işsizlik oranının yüksekliği, üretimde vasıflı ve vasıfsız işçi açığını karşılayabilecek geniş bir işgücü havuzunun mevcut olduğunu göstermektedir.

Tablo 3. Dar Tanımıyla İşsizlerin Eğitim Durumuna Göre Dağılımı

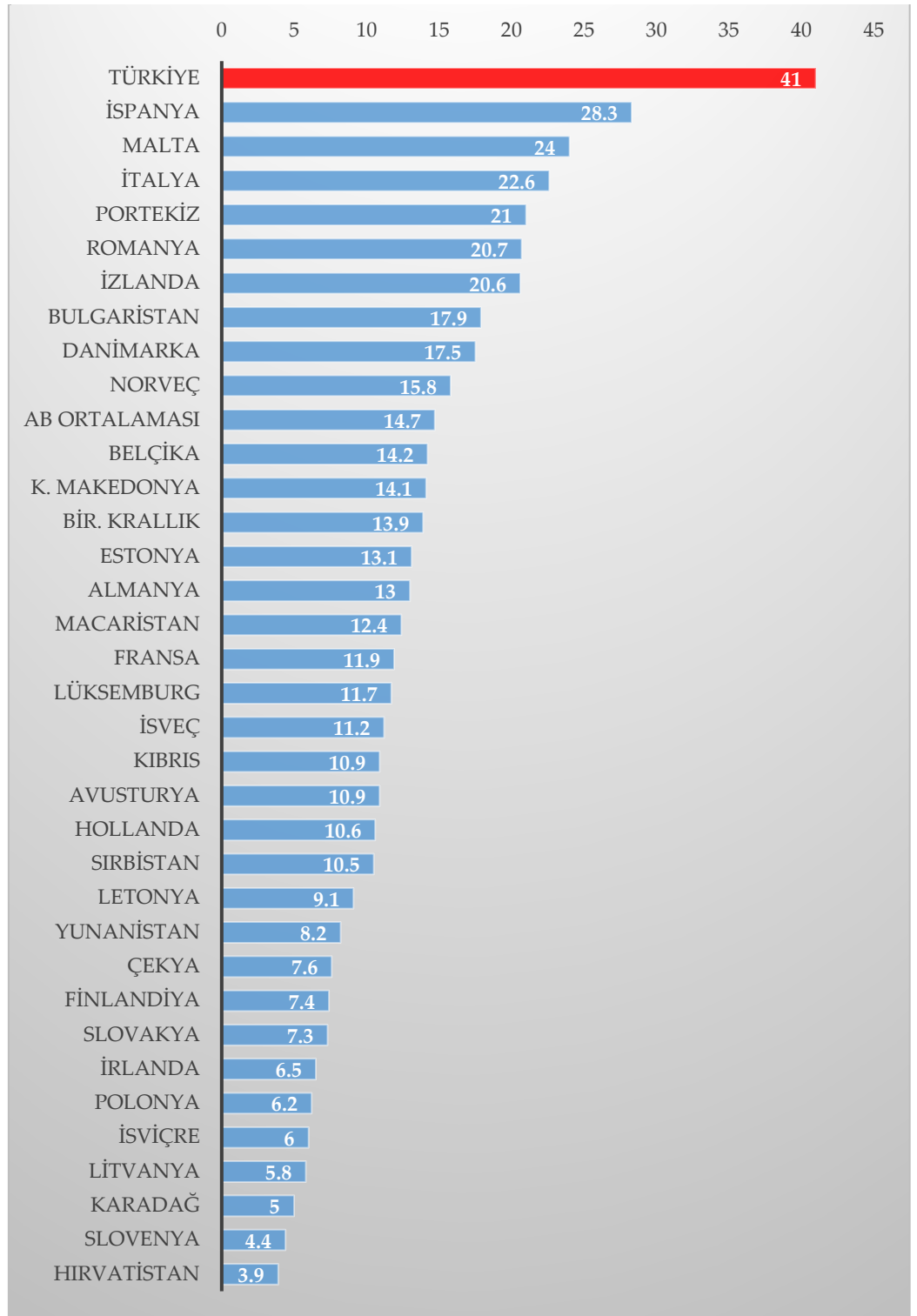
	Okur-yazar olmayanlar	Lise altı eğitimliler	Lise	Mesleki veya teknik lise	Yüksek-öğretim	İşsizler Toplamı
Bin Kişi	40	1.101	620	419	1.093	3.272
İşsizlere Oranı (%)	1,2	33,6	18,9	12,8	33,4	

Kaynak: TÜİK, 2023.

Dar tanımıyla işsiz olarak sınıflandırılan nüfusun eğitim durumuna göre dağılımı verileri, daha farklı bir görünüm sunmaktadır. İşsizlerin üçte biri üniversite mezunlarından oluşmaktadır. Lise altı eğitim görmüş nüfusun işsiz nüfustaki payı, çalışan nüfustaki payına göre belirgin ölçüde düşüktür. İşgücünün genel ortalama eğitim durumu yüksek olmamakla birlikte, yükseköğretim mezunlarının işsizler içindeki yüksek payı çarpıcı bir bulgudur. Ülkemizdeki beceri uyumsuzluğunun boyutunu vurgulamaktadır.

Çalışma yaşındaki kadın sayısı 33 milyon 78 bin kişidir (erkek nüfustan bir miktar yüksektir). Kadınların sadece %31,5'i istihdamdadır. Bir başka deyişle, çalışabilir yaştaki kadın nüfusun üçte birinden azı çalışmaktadır. Bu veriler, kadınları daha yüksek seviyede eğitime ve istihdama kavuşturacak politikaların elzem olduğunu ortaya koymaktadır.

Türkiye'de işgücünün eğitim durumu verilerini Avrupa ülkeleriyle karşılaştırdığımızda, 25-34 yaş aralığındaki nüfusta okur-yazar olmayan, ilkokul mezunu ve ortaokul mezunlarından oluşan lise altı eğitim grubunun payının ülkemizde oldukça yüksek olduğu görülmektedir (Şekil 5). 36 Avrupa ülkesi içinde lise altı eğitim görmüş nüfusun payının en yüksek olduğu ülke Türkiye'dir.

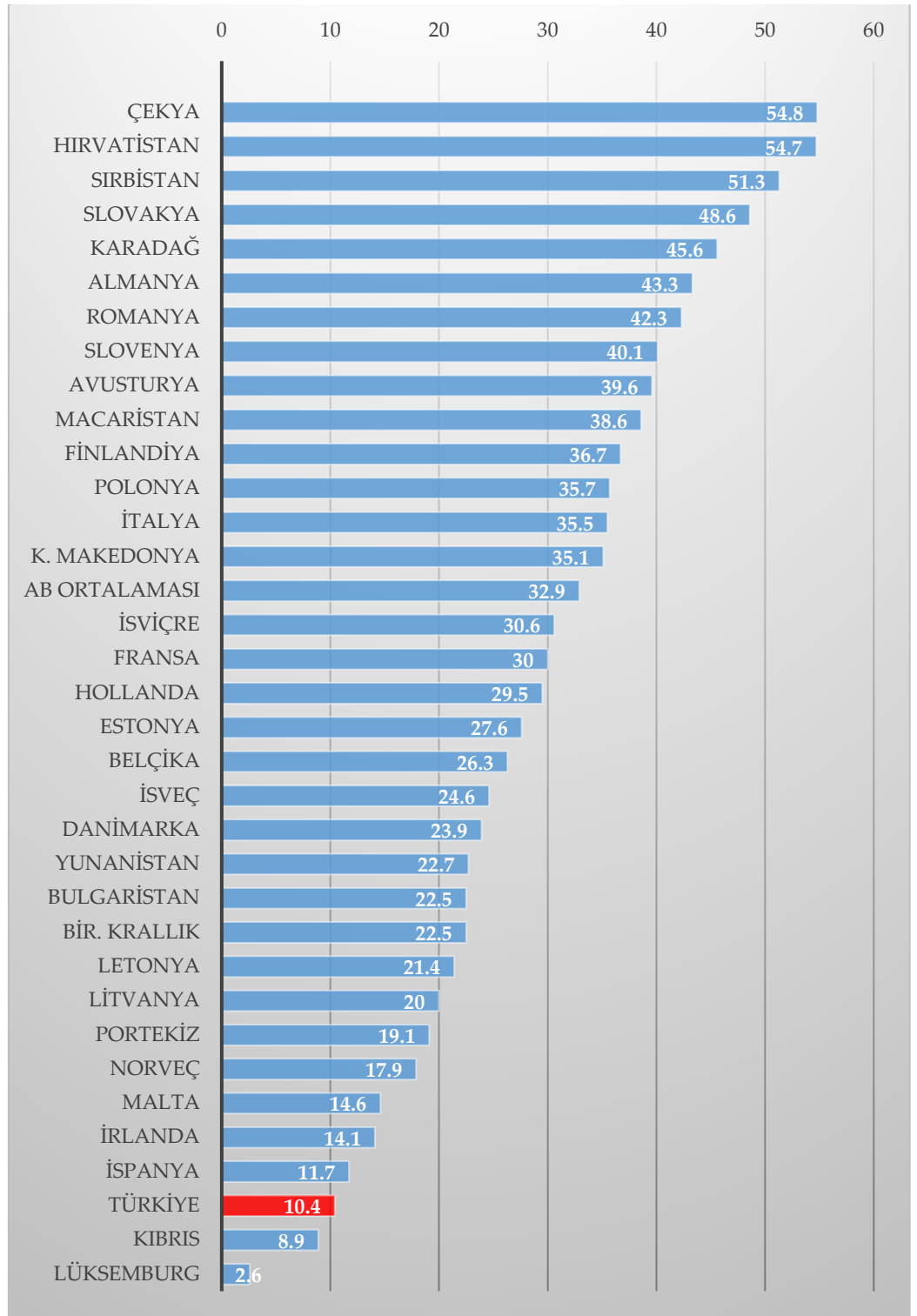

Şekil 5. Avrupa ülkelerinde 25-34 yaş grubundaki nüfusta lise altı eğitimi olan kişilerin oranı (%)

Kaynak: Eurostat

Not: Okur-yazar olmayanlar, ilkökul mezunları ve ortaokul mezunları.

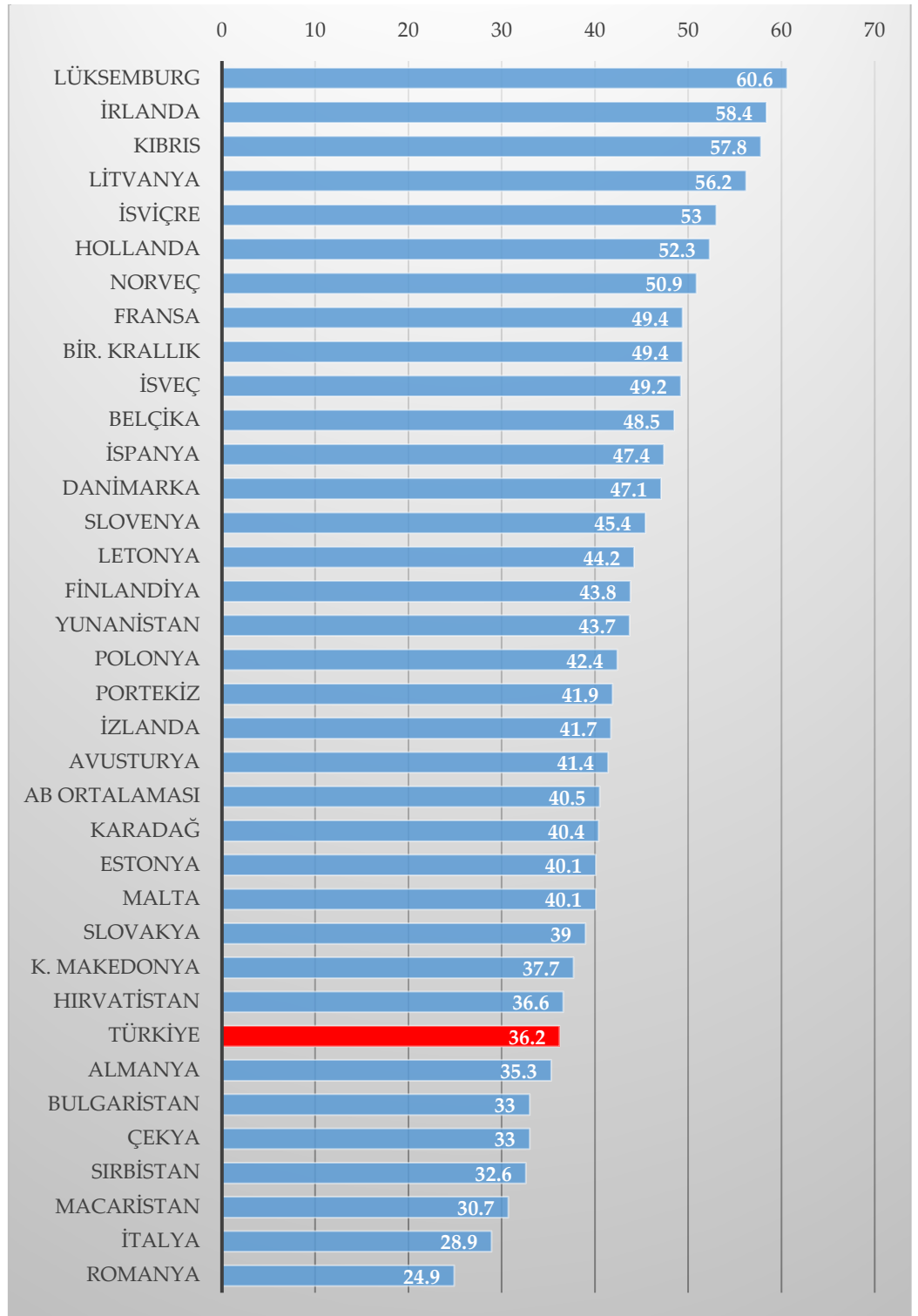
Avrupa ülkeleriyle karşılaştırıldığında, 25-34 yaş aralığındaki nüfusta meslek eğitimi görmüş kişilerin payının ülkemizde oldukça düşük olduğu görülmektedir (Şekil 6).

Şekil 6. Avrupa ülkelerinde 25-34 yaş grubundaki nüfusta meslek eğitime sahip olan kişilerin oranı (%)

Kaynak: Eurostat

36 Avrupa ülkesi içinde mesleki eğitim görmüş nüfusun payının en düşük olduğu ülkelerden biri Türkiye'dir. AB ortalaması %33 iken ülkemizde bu oran, (din eğitimi veren liseler hariç tutulduğunda) %10 civarındadır. Yükseköğretim mezunlarının ilgili yaş grubundaki payına bakıldığında, ülkemizin alt sıralarda yer aldığı görülmektedir (Şekil 7).

Şekil 7. Avrupa ülkelerinde 25-34 yaş grubundaki nüfusta yükseköğretime sahip olan kişilerin oranı (%)

Kaynak: Eurostat

Türkiye’de yükseköğretim mezunlarının oranı AB ortalamasının altındadır. Buna rağmen işgücü piyasalarında yükseköğretim mezunu arz fazlası bulunmaktadır. Bu durum, üniversite programlarının ve kontenjanlarının gözden geçirilmesi ihtiyacına işaret etmektedir.

Ne eğitimde ne istihdamda olan (NEET) gençler arasında mesleki ve teknik eğitim mezunlarının sayısı 512 bin, genel lise mezunlarının sayısı 888 bin kişidir. Lise altı eğitim görmüş olanların sayısı 958 bin, okur-yazar olmayanların sayısı ise 110 bin kişidir. Bu verilere dayanarak ilave bir husus olarak, meslek lisesi mezunu NEET gençlerin reel sektördeki açık iş pozisyonlarıyla eşleştirilmesine yönelik programlara ihtiyaç olduğu belirtilebilir.

2022-23 öğretim yılında ortaöğretimdeki öğrencilerin lise türlerine göre dağılımı şu şekilde olmuştur: Genel liseler %65,4, mesleki ve teknik liseler %26,1, din eğitim (imam hatip) liseleri %8,5.

Tablo 4. Türkiye’de son 5 yılda ortaöğretim öğrencilerinin lise türlerine göre dağılımı (%)

	2015- 2016	2016- 2017	2017- 2018	2018- 2019	2019- 2020	2020- 2021	2021- 2022	2022- 2023
Genel Liseler	52,5	53,6	54	57,5	60,6	62	62,5	65,4
Mesleki ve Teknik Liseler	35,9	35,4	34,9	31,7	28,6	27,4	28	26,1
Dini Eğitim	11,7	11	11	10,8	10,8	10,6	9,5	8,5

Kaynak: Milli Eğitim İstatistikleri

Bu tablo, son dönemde ülkemizde mesleki ve teknik liselere yönelik ilginin azalmakta olduğunu açıkça göstermektedir. Dini eğitim veren liselerin payı yüksek oranlara ulaştıktan sonra bir miktar gerilemiş, genel liselerin payı ise istikrarlı biçimde artış kaydetmiştir.

Milli Eğitim Bakanlığı’nın mesleki eğitim gören öğrenci sayısını arttırmak için çeşitli uygulamaları bulunmaktadır. Burada değinilmesi gereken önemli bir gelişme, 09.12.2016 tarihli 29913 sayılı Resmi Gazete de yayınlanan 6764 sayılı Millî Eğitim Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname İle Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ile 1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu ve 3308 sayılı Mesleki Eğitim Kanununda değişiklik yapılarak çıraklık eğitimi örgün ve zorunlu eğitim kapsamına alınarak mesleki eğitim merkezlerinin Mesleki ve Teknik Eğitim Genel Müdürlüğüne bağlanmasıdır.

Bu düzenleme ile Mesleki Eğitim Merkezi (MESEM), eski adıyla Çıraklık Eğitim Merkezi, örgün ve zorunlu eğitim kapsamına alınmıştır.

MESEM kapsamındaki eğitim kurumlarına en az ortaokul mezunu olan öğrenciler kayıt olabilmektedir ve eğitim süresi 4 yıldır. Bu okulu bitirenler hem lise diploması hem de Ustalık Belgesi almaktadır. Haftada 4 gün bir iş yerinde, ustanın yanında pratik eğitim, 1 gün ise okulda teorik eğitim ve fark dersleri gösterilir. Bağımsız Mesem Kurumları bulunmakla beraber Mesleki ve Teknik Anadolu Liseleri bünyesinde de MESEM Programları uygulanmaktadır.

Bu düzenleme, ara eleman sıkıntısını gidermeye yönelik atılmış bir adımdır. Ancak Tablo 4’teki istatistiklerin de ortaya koyduğu üzere, meslek eğitimin azalan payına çare olamamıştır. Ayrıca çocuk yaştaki öğrencilerin haftanın 4 günü işyerinde normal işçi gibi çalıştırıldığı, MESEM kapsamındaki çıraklığın bir nevi çocuk işçiliğe dönüştüğü, haftada 1 gün okulda eğitimin yetersiz olduğu ve niteliksiz bir eğitimle mezunlara lise diploması verildiği gibi eleştirilere neden olduğu göz önüne alınmalıdır (TMMOB, 2024).

Meslek eğitiminde ikili eğitim sistemini başarıyla uygulayan Almanya’da çıraklar genellikle zamanlarının yüzde 60’ını sertifikalı bir eğitmenin gözetimi altında işyerinde, yüzde 40’ını ise sınıfta geçirmektedir (BMBF, 2024). Ülkemizde MESEM sisteminde okulda teorik eğitimin payının oldukça düşük olduğu ve yükseltilmesi gerektiği belirtilmelidir.

Ayrıca Almanya’da ikili sistem mezunlarının yaklaşık üçte ikisi eğitimden hemen sonra eğitim aldıkları şirkette işgücüne katılmaktadır. Şirketlerin mesleki eğitime katılma oranı yüksektir: Almanya’daki meslek okulları yaklaşık 430.000 şirketle işbirliği yapmakta ve büyük şirketlerin yüzde 80’inden fazlası sisteme katılmaktadır (BMBF, 2024).

Ülkemizde de büyük şirketlerin mesleki eğitime aktif katılımını teşvik edecek ve arttıracak mekanizmalar hayata geçirilmelidir.

4. Sonuç ve Öneriler

Nüfusun genelinde eğitim durumunun yükselmesi, sosyal ve ekonomik olarak çok önemli faydaları beraberinde getirmektedir ve sürdürülebilir ekonomik ve sosyal kalkınmanın sacayaklarından biridir. Ülkemizde ortalama eğitim düzeyi AB'nin gerisindedir. Lise altı eğitim görmüş geniş bir kitle bulunmaktadır. Eğitim durumunun yükselmesi ülkemiz için gerekli ve faydalıdır. Bununla beraber, değişen iş modelleri ve ortaya çıkan ihtiyaçlar eğitimden ve işgücünden beklenen özellikleri de önemli ölçüde değiştirmektedir ve ülkemizde beceri dönüşümüne ihtiyaç duyulmaktadır.

Gerek küçük ölçekli gerek büyük ölçekli işletmeler Türkiye işgücü piyasalarında talep ettikleri kadar nitelikli veya niteliksiz mavi yakalı çalışan bulamamaktadırlar. Bunun yanında işsizlik ve inaktivite oranları da yüksektir. Bu durum işgücü piyasalarında arz yönlü bir soruna işaret etmektedir. Türkiye'de yükseköğretim gerektiren açık pozisyonlara, ihtiyaç duyulandan çok daha fazla sayıda başvuru bulunmaktadır. Aynı zamanda, mavi yakalı pozisyonları doldurmak için yetersiz sayıda başvuru bulunmaktadır. Bu durum açıkça göstermektedir ki, işverenler ve eğitim ve öğretimi politikasına karar verenler arasındaki koordinasyonun güçlendirilmesi gerekmektedir.

Politika yapıcılara ilk önerimiz, işgücünün talep tarafı olan işletmeler ile işgücünün arz tarafı olan eğitim kurumları arasındaki iletişim kanallarının ve geri bildirim mekanizmalarının güçlendirilmesidir. Burada hedef, ekonominin ihtiyaç duyduğu ve gelecekte ihtiyaç duyacağı bilgi ve becerilerin tespit edilmesi, eğitim-öğretim programlarının buna göre yeniden yapılandırılmasıdır.

Yeniden yapılandırma, mesleki ve teknik eğitimin payının artırılması olduğu kadar, eğitimin her kademesinde müfredatın güncellenmesini ve kalitenin artırılmasını da gerektirmektedir. Mesleki ve profesyonel becerilere odaklanan mesleki eğitim ve öğretim politikaları, işletmelerin verimlilik ve üretkenliği artırmak için aradıkları işgücünü bulmalarına yardımcı olabilir.

Ülkemizde üniversite sayıları hızla artarken, sunulan eğitim öğretim hizmetlerinde kalite artışı sağlanamamıştır. Bunun sonucunda mezunlara istihdam açısından gerekli bilgi-beceriler genellikle kazandırılmamaktadır. Bu durum beceri açığı sorununu derinleştirmektedir. Üniversiteye giriş sınavında negatif net yapanların dahi üniversiteye yerleşmesinin, genç nüfusa oranla çok yüksek sayıda öğrencinin üniversite programlarına kabul edilmesinin ve çoğunun işgücü piyasasında karşılığı olmayan bölümlere yerleştirilmesinin önüne geçilmelidir. Üniversiteler güncellenmiş müfredat ve programlarla, daha az sayıda öğrenciye daha nitelikli akademik öğretim sunan kurumlar haline getirilmelidir. Üniversite programlarında teorinin yanında uygulamanın payı artırılmalıdır.

Ülkemizde işgücü arzı ve işgücü talebine ilişkin olgu ve bulgulardan hareketle oluşturduğumuz diğer önerilerimiz raporun kalanında özetle sunulmaktadır:

Vasıfsız mavi yakalı işçi ihtiyacına yönelik aksiyonlar:

Türkiye'de eğitim seviyesine göre en büyük işsiz nüfusu lise diploması olmayanlar oluşturmaktadır. Bu kişiler, vasıfsız mavi yakalı çalışan ihtiyacını karşılamak için birincil kaynak olabilir.

Bu grubu istihdam etmek sadece Türkiye'deki işsizliği azaltmakla kalmayacak, aynı zamanda hem nitelikli hem de niteliksiz işçi arayışında olan işletmelerin ihtiyaçlarını da karşılayacaktır.

Bu nedenle, ikinci önerimiz, meslek eğitim ve öğretim programları aracılığıyla işverenlerin ihtiyaç duyduğu beceriler konusunda donanım sağlayarak lise altı eğitim düzeyindeki işsiz grubun istihdam edilebilirliğini artırmaktır.

Mesleki eğitime sahip vasıflı mavi yakalı işçi ihtiyacına yönelik aksiyonlar:

Meslek okullarının sayısının ve öğrenci kontenjanlarının artırılması.

Meslek okullarının ülkenin her yerinde erişilebilir olması.

Meslek okullarının fiziki imkanlarının ve eğitim öğretim altyapı, materyal ve ekipmanlarının yeterli düzeye getirilmesi.

Meslek eğitim öğretmenlerinin/öğretim üyelerinin sayısının artırılması.

Meslek eğitim öğretmenlerinin ve öğretim üyelerinin bilgilerinin gelişen teknolojilere paralel olarak güncel tutulması. Bunun için öğreticilere yönelik üniversite programlarının tasarlanması.

Halihazırda meslek okulu mezunu olup işsiz olan geniş bir kesim bulunmaktadır. Bu kişilerin açık iş pozisyonlarıyla eşleştirilmesine yönelik mekanizmalar güçlendirilmelidir.

Meslek eğitiminin cazibesi artırılmalıdır. Meslek eğitimi hakkındaki olumsuz algı giderilmelidir.

Öğrencilerin ve ailelerinin üniversite programları ve meslek eğitim programları hakkında yeterince bilgi sahibi olmaması bir sorundur. Ülkede hangi sektörde ne kadar çalışan açığı olduğu hakkında, mezun olduktan sonra karşılaşacakları istihdam kontenjanları ve ortalama ücretler hakkında güncel bilgi sahibi olunması meslek eğitime ilgiyi arttırabilir. Bu nitelikte bir bilgilendirme mekanizması (bir üst basamakta izlenecek eğitim yolu ve kariyer rehberliği) Almanya'da etkin bir şekilde uygulanmaktadır.

Meslek okullarında öğrenci burs/ücret imkanlarının genel programlara göre daha az/ daha düşük olması bir sorundur.

Mesleki eğitim görenlerin staj ve çıraklık dönemlerinin ücretli olması önerilir.

Meslek eğitim öğrencilerinin burs ve finansman imkanlarının artırılması önerilir.

Çıraklık/ staj dönemlerinde çalışma saatleri, çıraktan/ stajyerden beklenen iş ve ödenen ücret konularındaki istismarlarının engellenmesi, düzenleyici yasal çerçevenin güçlendirilmesi ve denetimin artırılması gerekmektedir.

Çıraklık/ staj imkanlarının artırılması,

Mezun olduktan sonra alanında istihdam imkanlarının artırılması gerekmektedir.

Meslek okulu mezunlarının yükseköğretim programlarına geçişinin genel lise mezunlarına göre daha zor olması bir sorundur. OECD ülkelerinin çoğunda meslek liselerinden sonra yükseköğretime geçişin önündeki zorluklar azaltılmıştır. Bunun neticesinde meslek liseleri öğrenciler açısından cazibesini korumuş ya da azalan ilgi telafi edilmiştir.

İş dünyası ile meslek eğitimi kurumlarının iletişim ve işbirliğinin arttırılmasına yönelik aksiyonlar:

Meslek eğitiminde ikili programlara ağırlık verilmesi önerilmektedir. Sanayinin eğitime entegre edilmesiyle, teorik derslerin yanında işbaşında uygulamalı eğitimin mevcut olması/ işyerinde uygulamalı eğitimin programdaki payının arttırılması önemli bir husustur.

İş dünyasının meslek eğitimine yüksek katılımının sağlanması önemli bir husustur.

Mesleki programlarda kaliteli iş temelli öğrenmenin bir unsur olarak yer almasının birçok faydası vardır.

İşyerleri hem teknik hem de sosyo-duygusal becerilerin kazanılması için güçlü ortamlardır. Öğrenciler, kendi alanlarında kullanılan ekipman ve teknolojiyle çalışan deneyimli meslektaşlarından öğrenebilirler. Ayrıca çatışma yönetimi gibi sosyal becerileri gerçek hayat bağlamında geliştirmek sınıf ortamına göre daha kolaydır.

Çalışma ortamlarında uygulama odaklı eğitim vermek, ekipman genellikle maliyetli olduğundan ve hızla eskidiğinden okullardaki eğitim maliyetini azaltabilir.

Mesleki eğitim ve öğretime güçlü bir iş temelli öğrenme unsurunun dahil edilmesi de öğretmen açığı sorununun üstesinden gelinmesine de yardımcı olabilir

Son olarak, iş temelli öğrenme, okullar ve iş dünyası arasında olduğu kadar öğrenciler ve potansiyel işverenler arasında da bir bağ oluşturmaktadır.

Okul ve iş temelli birleştirilmiş programlarda küçük bir öğrenci oranına sahip olan bazı ülkeler, iş temelli öğrenmenin kullanımını yaygınlaştırmak için çaba sarf etmektedir. OECD araştırmalarına göre; Estonya, Romanya, İzlanda, Slovak Cumhuriyeti ve İsveç, gerçekleştirdikleri reformların ardından 2015'ten bu yana bu tür programlara kayıtlı

öğrenci sayısının hızla arttığını görmüştür. Ülkemizde de büyük şirketlerin mesleki eğitime aktif katılımını teşvik edecek ve arttıracak mekanizmalar hayata geçirilmelidir. Almanya'da büyük şirketlerin yüzde 80'inden fazlası meslek eğitimi sistemine katılmaktadır.

Nitelikli ve niteliksiz mavi yakalı işlerin cazibesinin artırılmasına yönelik aksiyonlar:

Özellikle imalat sanayisinde işçilerin çalışma koşullarının diğer sektörlerle/ mesleklere göre daha ağır/ daha tehlikeli olması ve buna karşın ortalama ücretlerin daha düşük olması bir sorundur.

İşçi sağlığı ve güvenliğine ilişkin koşulların iyileştirilmesi gerekmektedir. Kamuoyunun bu konuda sürekli bilgilendirilmesi yoluyla imalat işleri hakkındaki olumsuz kanaatin giderilmesi (fazla ağır/tehlikeli/güvensiz iş algısının giderilmesi).

Meslek eğitim mezunlarının düşük ortalama ücretlerle istihdam edilmesi bir husustur. Özellikle nitelikli mavi yakalıların ücret talebini karşılayabilmek önemli bir husustur.

Girişimin çalışma koşulları gözden geçirilmeli,
Sektörün çalışma koşulları göz önüne alınmalı,
Bölgenin yaşam koşulları göz önüne alınmalı,
Bunlara bağlı olarak ücret dışı olanaklar (yemek, servis, gerekirse lojman, özel sigorta, kreş vb.) geliştirilmelidir.

Meslek eğitimi mezunlarına güncel becerilerin kazandırılmasına yönelik aksiyonlar:

Meslek okullarının programlarının işgücü piyasasının bugün ihtiyaç duyduğu ve gelişen teknolojiler uyarınca yakın gelecekte ihtiyaç duyacağı bilgi, beceri ve meslek kodlarına göre güncellenmesi gerekmektedir.

Dijital ve yeşil dönüşüm becerileri, endüstri 4.0 becerileri hem eğitimcilere hem öğrencilere verilmelidir.

Çin'de olduğu gibi, meslek okullarındaki öğretmenlerin her yıl bir ay veya her iki yılda iki ay ilgili işyerlerinde/ üretim tesislerinde çalışmaları sağlanabilir. Buna ek olarak, okullarda sanayide de çalışan yarı zamanlı öğretmen istihdam edilmesi gerekmektedir.

Düzensiz göç/ plansız göçmen politikalarının revizyonuna ilişkin aksiyonlar:

Vasıflı çalışan açığı bulunan ya da yakın gelecekte bu açığı karşılayacağını öngören gelişmiş ülkeler, diğer ülkelerden nitelikli işgücü çekmeye çalışmaktadır. Birçok gelişmiş ülke, nitelikli göçmen yasaları çıkarmaktadır. Bu yasalar kapsamında niteliksiz göçmenlerin kabulü zorlaştırılmakta, ülkenin öncelikli olarak belirlediği alanlarda/sektörlerde/mesleklere eğitimi olan göçmenlere kolaylaştırıcı teşvik sunulmaktadır.

Ülkemizin de, benzer bir yaklaşımla, bugün ihtiyaç duyulan ve orta vadede ihtiyaç duyulacağı öngörülen alanlarda/sektörlerde/mesleklere nitelikli göçmenlere öncelik vermesi, niteliksiz göçmen kabullerini ise sınırlandırması gerekmektedir. Düzensiz ve yoğun mülteci girişleri kontrol altına alınıp engellenmelidir. Zira bu tip göçler çok büyük ölçüde vasıfsız kimselerden oluşmakta, vasıfsız işçi ihtiyacımızın çok üstündeki sayılarda gerçekleşmekte, üretiminin vasıflı işçi ihtiyacını karşılamamakta ve ülkemize altyapı, barınma, ulaştırma, eğitim, sağlık, istihdam, sosyal güvenlik, iç güvenlik ve sair kategorilerde artan maliyetler yüklemektedir. Ülke ihtiyaçlarına göre tasarlanacak bir "Nitelikli göçmen yasası" ülkemize de fayda sağlayacaktır.

Ülkemizin yetişmiş insan gücünü ülkede tutacak, beşeri sermayemizi diğer ülkelere kaptırmayacak koşulların sağlanması gerekmektedir. Beyin göçünü durdurmak ve tersine beyin göçünü sağlamak hedefli etkili politikaların tasarımına ve uygulanmasına ihtiyaç bulunmaktadır. Bu amaçla yurt içindeki işlerin finansal olarak ve hukuki haklar bakımından cazibesinin artırılması önem taşımaktadır.

Cumhuriyetimizin 2. yüzyılına girerken, "doğru beşeri sermayeyi üretiyor muyuz?" sorusu, politika tasarımlarının ana ekseninde yer almalıdır. İleri ekonomik ve sosyal

kalkınma düzeylerine, işgücü piyasalarında modern beceri dönüşümü ve kapsayıcı istihdam politikaları olmaksızın ulaşılamayacağı vurgulanmalıdır.

Kaynakça

Bundesministerium für Bildung und Forschung - BMBF (2024). The German Vocational Training System. Erişim adresi: https://www.bmbf.de/bmbf/en/education/the-german-vocational-training-system/the-german-vocational-training-system_node.html

Cappelli, P. H. (2015). Skill gaps, skill shortages, and skill mismatches: Evidence and arguments for the United States. *ILR review*, 68(2), 251-290.

Eurostat (2024). Education and Training Statistical Database. Erişim adresi: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/education-and-training/database>

ManPower Group (2023). Global Talent Shortage. Erişim adresi: https://go.manpowergroup.com/hubfs/MPG_TS_2023_Infographic_FINAL.pdf

ManPower Group (2024). 2024 Türkiye Yetenek Açığı Araştırma Raporu. Erişim adresi: https://manpower.com.tr/blog/2024_yetenek_acigi

ManPower Group (2024). Global Talent Shortage. Erişim adresi: https://go.manpowergroup.com/hubfs/Talent%20Shortage/Talent%20Shortage%202024/MPG_TS_2024_GLOBAL_Infographic.pdf

MEB (2024). Milli Eğitim İstatistikleri. Erişim adresi: <https://istatistik.meb.gov.tr/>

OECD (2023a). *Education at a Glance 2023: OECD Indicators*. OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/e13bef63-en>, OECD Publishing, Paris.

OECD (2023b). *Spotlight on Vocational Education and Training: Findings from Education at a Glance 2023*. <https://doi.org/10.1787/acff263d-en>, OECD Publishing, Paris.

T.C. Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Verimlilik Genel Müdürlüğü (2018). *Türkiye Verimlilik Gelişim Haritası*. Yayın No: E-5.

The World Bank, UNESCO and ILO (2023). *Building Better Formal TVET Systems: Principles and Practice in Low- and Middle-Income Countries*. Washington D.C., Paris, Geneva: The World Bank, UNESCO, and ILO.

TMMOB İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Çalışma Grubu (2024). MESEM ve Çocuk İşçi Ölümleri Hakkında TMMOB İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Çalışma Grubu Değerlendirmeleri. Erişim adresi: <https://www.tmmob.org.tr/icerik/mesem-ve-cocuk-isci-olumleri-hakkinda-tmmob-isci-sagligi-ve-guvenligi-calisma-grubu>

TÜİK (2023). İşgücü İstatistikleri 2023. Erişim adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-2023-53521>

U.S. Bureau of Labour Statistics (2023). Occupational Employment and Wage Statistics. Erişim adresi: <https://www.bls.gov/oes/>

UNESCO (2022). Higher education figures at a glance. Erişim adresi: https://uis.unesco.org/sites/default/files/documents/f_unesco1015_brochure_web_en.pdf

UNESCO (2024). Higher education. Erişim adresi: <https://uis.unesco.org/en/topic/higher-education>

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Gönül DİNÇER (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Gönül DİNÇER (100%)

Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkelerde Ekonomik Karmaşıklık (Complexity) ile CO2 Emisyonları Arasındaki İlişki: 2003-2022 Yılları İçin Panel Veri Analizi

Ömer Tanju DURUSOY¹

¹ Dr. Öğretim Üyesi., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İİBF, omer.durusoy@hbv.edu.tr, ORCID: 0009 0009 1299 5600

Öz: Çevresel değişimler, esas itibarıyla ekonomik faaliyetin artan yoğunluğunun ve karmaşıklığının bir sonucudur. Bu çalışmada literatürde IPAT ve STIRPAT olarak bilinen yaklaşımlar esas alınarak geliştirilmiş bir panel veri analizi uygulanmaktadır. Burada ekonomik karmaşıklık (complexity) ile çevresel bozulma arasındaki ilişkiler hem gelişmiş ülkeler hem de Türkiye'nin de içinde bulunduğu gelişmekte olan ülkeler örneklem kümesi için tahmin edilmektedir. Araştırma 2003 ile 2022 yılları arasında kapsamaktadır. Modelde kullanılan veriler Dünya Bankası ve Ekonomik Karmaşıklık Gözlemevi'nden elde edilmiştir. Benzer şekilde ülke örneklem kümeleri oluşturulurken Dünya Bankası'nın Databank filtresi kullanılmıştır. Buna göre Yüksek Gelir grubunda 40 ülke ve gelişmekte olan ülkeleri temsilen orta yüksek gelir grubundaki 37 IBRD ülkesi yer almaktadır. Araştırma sonuçlarına göre gelişmekte olan ülkelerde bir birim milli gelir artışı gelişmiş ülkelere nazaran daha fazla CO2 emisyonları ortaya çıkarmaktadır. Bu bulgu klasik Kuznets eğrisi yaklaşımına uygundur. Aynı zamanda sonuçlar hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde Ekonomik Karmaşıklık Endeksi (ECI)'ndeki artışların CO2 emisyonlarında düşüşe neden olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak çevresel sürdürülebilirlik açısından ülkelerin sanayileşmeleri karmaşık ürünler üreten ve ihraç eden bir yapıya evrilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Çevre Kirliliği, CO2 Emisyonları, Ekonomik Karmaşıklık, Gelişmekte Olan Ülkeler
Jel Kodları: Q56, O44, Q32

The Relationship Between Economic Complexity and CO2 Emissions in Developed and Developing Countries: Panel Data Analysis for 2003-2022

Atıf: Durusoy, Ö. T. (2024). Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkelerde Ekonomik Karmaşıklık (Complexity) ile CO2 Emisyonları Arasındaki İlişki: 2003-2022 Yılları İçin Panel Veri Analizi, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(4), 922-936. <https://doi.org/10.30586/pek.1503635>

Geliş Tarihi: 24.06.2024
Kabul Tarihi: 01.10.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Abstract: Environmental changes are essentially a result of the increasing intensity and complexity of economic activity. In this study, a panel data analysis developed based on the approaches known as IPAT and STIRPAT in the literature is applied. Here, the relationships between economic complexity and environmental degradation are estimated for both developed countries and a sample set of developing countries, including Turkey. The research covers the period between 2003 and 2022. The data used in the model were obtained from the World Bank and the Economic Complexity Observatory. Similarly, the World Bank's Databank filter was used when creating country sample sets. Accordingly, there are 40 countries in the High-Income group and 37 IBRD countries in the middle-high income group representing developing countries. According to the research results, one unit of national income increase in developing countries creates more CO2 emissions than in developed countries. This finding is consistent with the classical Kuznets curve approach. At the same time, the results show that increases in the Economic Complexity Index (ECI) lead to a decrease in CO2 emissions in both developed and developing countries. As a result, in terms of environmental sustainability, the industrialization of countries should evolve into a structure that produces and exports complex products.

Keywords: Environmental Pollution, CO2 Emissions, Economic Complexity, Developing Countries
Jel Codes: Q56, O44, Q32

1. Giriş

İmalat sanayi, tarım, madencilik, ulaştırma ve inşaat gibi iktisadi faaliyetlerin bir gereği olarak, doğal kaynakların çıkarılması ve işlenmesi, fosil yakıt tüketimi, katı atıkların ortaya çıkması ve ormanlık alanların azalması gibi sonuçlar yıllar içinde iklim değişikliğine yol açmıştır. Günümüzde artık iklim değişikliği sorunu her yerde mevcuttur ve hemen hemen tüm ülkeler iklim değişikliğinin etkileriyle karşı karşıya kalmaktadır.

Küresel ekonomiye, topluma ve insanlara yönelik en ciddi tehditler, temel olarak ekonomik faaliyetlerdeki ciddi artışlardan kaynaklanan sera gazı emisyonlarındaki artışa bağlı iklim değişikliği ve küresel ısınmadır (Agheli ve Taghvaei, 2022, s.1). Yaklaşık olarak %75 civarında karbondioksit (CO₂) içeren bu emisyonlar, son yıllarda küresel sıcaklığı 1,5 °C artırmıştır (You vd, 2022, s.112).

Bu ciddi çevresel gelişmelerden dolayı 1992 ve 1997 yıllarında Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi, 2015 yılında Kyoto Protokolü ve Paris Anlaşmasını hayata geçirilmiştir. Bu anlaşmalar iklim değişikliğiyle mücadeleyle yönelik ülkeler arasında imzalanan uluslararası anlaşmalardır. Bu anlaşmaların ortak amacı, küresel sera gazı (GHG) emisyonlarını, özellikle de büyük ölçüde iklim değişikliğine neden olan küresel karbondioksit (CO₂) emisyonlarını sınırlamaktır (Aluko vd,2023, s.2649).

Çevre açısından bakıldığında, sanayi sektörü kirliliğe önemli ölçüde neden olmaktadır, ancak aynı zamanda da teknolojik yenilikleri ve temiz üretim yöntemlerinin geliştirilmesini de sağlamaktadır (Zou ve Zhang,2022, s.2). Ekonomik kalkınma perspektifinden bakıldığında, sanayi sektörü seri üretimi teşvik edebilir ve istihdam fırsatları yaratabilir, ancak aynı zamanda gelir eşitsizliğine, kaynakların tükenmesine ve teknolojik işsizliğin artmasına da yol açabilmektedir.

Hizmetler sektörü ise inovasyonu ve girişimciliği desteklemekle beraber talep dalgalanmalarından diğer sektörlerle göre daha fazla etkilenebilmektedir. Ayrıca hizmetler sektörü de ekoturizmi ve sürdürülebilir ulaşımı teşvik ederken diğer taraftan sera gazı emisyonları da üretebilmektedir (Agheli ve Taghvaei, 2022, s.2).

Benzer şekilde tarım sektörü de CO₂'den daha kirletici olan metan gazı salmasının yanı sıra kimyasal ilaç ve gübrelerle toprağı ve suyu kirletmektedir. Tarım sektöründe günümüzde sığırın toprağı gübrelemek için gübre sağladığı geleneksel çiftlik yapılanmasının yerini önemli kirlenme sorunlarına yol açan kimyasal gübreler almaktadır. Bu da içme suyu ve su yollarında nitrat ve fosfat oranlarında artışa ve dolayısıyla krom ve kadmiyum gibi zararlı etkilere neden olan toksik metallerin artmasıyla toprakta verimliliğin düşmesine neden olmaktadır. Diğer taraftan tarım sektörü kırsal geçim kaynaklarını ve gıda güvenliğini desteklemesinin yanı sıra, iklim değişikliğine ve piyasa dalgalanmalarına da maruz kalabilmektedir (Carpenter 1998).

Literatürde iklim değişikliğinin çevresel bozulmanın bir sonucu olduğu konusunda ciddi bir fikir birliği vardır. Bu çerçevede iklim değişikliğini durdurmayı ve süreci geri çevirmeyi amaçlayan politikalar tasarlamak için çevresel bozulmanın ekonomik karmaşıklıkta (complexity) nasıl etkilendiğini anlamak da gittikçe daha önemli hale gelmektedir (Romero ve Gramkow, 2021, s.2). Dolayısıyla bu çalışmamızda ele alacağımız önemli bir kavram da "ekonomik karmaşıklık" (economic complexity) kavramıdır. Ekonomik karmaşıklık endeksi (ECI), Hidalgo ve Hausmann (2009) tarafından önerilmiştir. ECI ülkelerin ihracata dayalı ekonomik kalkınmasını ölçmektedir. Aynı zamanda ECI, uluslararası ticaret literatüründe teknolojik karmaşıklık düzeyini ve üretim süreci bilgisini tanımlamak için kullanılan bir terimdir (Doğan ve Türkekul, 2016). Hidalgo ve Hausmann'a (2009) göre, ekonominin yapısal değişimini yansıtmak için, bir popülasyonda biriken, birleştirilen ve aktarılan bilgi miktarını yansıtan ekonomik karmaşıklığın kullanılması daha uygun olacaktır. Başka bir deyişle, ekonomik karmaşıklık bir ülkenin üretken yapısını yansıtır (Hausmann ve Hidalgo, 2011). Bu süreç belirli bir enerji tüketimini içermektedir ve dolayısıyla da çevresel etkileri olacaktır.

Ekonomik karmaşıklık ile çevre arasındaki bağlantının mantığı, üretim faktörlerinin tamamının gelişimiyle ilgilidir. Ekonomik karmaşıklık evriminin erken aşamasında, bir ülkenin üretim ölçeği ve endüstriyel yapısı çevreyi etkilemede ana rolü oynar (Hu vd.

2020). Özellikle üretimin genişlemesi ve birincil sanayiden ikincil sanayiye geçiş, kirliliğin artmasına neden olmaktadır. Üstelik bu aşamada kirliliği kontrol etme teknikleri, kurulum maliyetinin yüksek olması ve üretim ölçeğinin küçük olması nedeniyle pratik ve etkili olmayabilir (Stern, 2004, s. 1419).

Bir ekonominin bilgisi geliştikçe, üretimde kullanılan girdi bileşimindeki önemli değişimin etkisiyle teknolojik gelişmeler ortaya çıkmaktadır. İlk olarak, çevreye daha az zarar veren girdiler, daha fazla zarar veren girdilerle ikame edilir. İkinci olarak, gelişmiş üretim teknolojileri daha çevre dostu hale gelir ve bu da daha düşük enerji tüketimi ve daha az yoğun kirli çıktılar demektir (Can ve Gozgor, 2017). Bu noktadan itibaren ise ekonomik karmaşıklık düzeyindeki artışlar, çevresel bozulmanın azalmasıyla birlikte hareket etmektedir (Neagu ve Teodoru, 2019, s.17).

Görüleceği üzere ekonomik karmaşıklık, teknolojik ve bilgiye dayalı üretim süreçleri ileriye doğru geliştikçe üretim yapısında var olan yapısal değişiklikleri ifade eder. Literatürde ekonomik karmaşıklık ile çevresel bozulmanın birbirine bağlı olduğunu ortaya koyan çalışmalar bulunmaktadır (örneğin bkz. Romero ve Gramkov 2022; Abbasi vd, 2021; Balsalobre-Lorente vd, 2022; You vd, 2022).

Bu bağlamda “ekonomik karmaşıklık” kavramı, halen devam eden küresel iklim değişikliği tartışmalarında önemli bir değişken haline gelmiştir (Aluko vd., 2023, s.2649). Birçok çalışma ürünlerin ekonomik yapısı ve karmaşıklığının, ekonomik kalkınma ve çevre kirliliği üzerinde önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Bu çalışmamızda bu çalışmaların bazılarının ana hatları ve bulguları ortaya konulacaktır.

Diğer taraftan bu makale ekonomik yapısal dönüşüm (ki bu dönüşümü ekonomik karmaşıklık endeksi ile ele almaktayız) ile CO2 emisyonları arasındaki ilişkiyi ölçmeye çalışmaktadır. Çevresel bozulma kavramı ise CO2 emisyonlarındaki artışlar olarak ele alınmaktadır. Önceki çalışmalardan farklı olarak ekonomilerdeki yapısal dönüşümü açıklamak için de kişi başına düşen milli gelir yerine ECI’i kullanılmaktadır.

Bu çalışmamızın 1.bölümünde konu ile ilgili literatür taraması ve çalışmamızın esin kaynağı olan sorunsalın benzer çalışmalarda nasıl ele alındığı ve ulaşılan sonuçlar ele alınmaktadır. İkinci bölümde bu çalışmanın merkezinde yer alan Ekonomik Karmaşıklık kavramı anlatılmakta ve kavramla ilgili çalışmalar özetlenmektedir. Üçüncü bölümde çevresel bozulmanın niteliği üzerinde durulmakta ve çerçevesi çizilmeye çalışılmaktadır. Dördüncü bölümde bu çalışmamızda kullanılan ekonometrik model sunulmaktadır. Beşinci bölümde modelde kullanılan yöntem ve veriler ele alınmaktadır. Altıncı bölümde ise uygulama sonuçları ve değerlendirmeler yer almaktadır.

2. Literatür

Günümüzde çevreyi yönetmek küresel bir sorun haline gelmiştir. Dünyanın her yerinden ekonomistler, enerji uzmanları ve çevre ile ilgili kamu otoriteleri, küresel olarak çevreyi korumanın yollarını bulmaya çalışmaktadırlar. Bu bağlamda ekonomik büyüme, enerji tüketimi, ihraç malları kompozisyonu gibi iktisadi kavramlarla çevre kirliliği arasındaki ilişkileri göstermeye çalışan kapsamlı araştırmalar yapılmaktadır.

Bu araştırmaların bazılarında ekonomik karmaşıklık endeksi (ECI) ön plana çıkmaktadır. Endeks, ekonomik büyümenin güvenilir bir göstergesi olması nedeniyle çevre ile ilgili çalışmalarda büyük ilgi görmektedir (Neagu ve Teodoru, 2019).

Ekonomik karmaşıklık ve ekonomik büyüme, sırasıyla ekonominin üretim yapısını ve gelir düzeyini göstermektedir. Hidalgo vd. (2007)’nin yayınladıkları çalışma sonrasında, ekonomik büyüme ile ekonomik karmaşıklık arasındaki ilişki hayli ilgi çekmiştir (Hausmann vd., 2014; Gao ve Zhou, 2018; Doğan vd., 2020; Ikram vd., 2021; Wang vd, 2021). Ekonomik karmaşıklık yalnızca ülkeler arasındaki gelir farkını açıklamakla kalmayıp, aynı zamanda gelecekteki ekonomik büyümeyi tahmin etmek için de kullanılabilir (Hausmann vd, 2007; Hidalgo ve Hausmann, 2009).

Ayrıca Hartmann vd. (2017), son zamanlarda karmaşık mallar ihraç eden devletlerin, basitleştirilmiş mallar ihraç eden ülkelere göre daha gelişmiş olduklarını da göstermişlerdir (Abbasi vd. 2021, s. 68718).

Bazı çalışmalar ekonomik karmaşık endeksindeki artışların ekonomik büyüme için daha da artırabileceğini ortaya koymaktadırlar. Örneğin Gao ve Zhou (2018), ekonomik bir faktör olarak GSYH'yi kullanarak ekonomik karmaşıklığın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Ekonomik karmaşıklık endeksindeki artışın GSYH'yi artırdığı sonucuna ulaşmaktadırlar. Doğan vd. (2020) ise, ekonomik karmaşıklık endeksindeki artışın GSYH üzerinde olumlu bir rol oynadığını ortaya koyan Avrupa ülkeleri ile ilgili bir çalışma gerçekleştirmişlerdir.

Küresel ısınma, iklim değişikliğiyle birlikte yaygınlaşan bir kaygıdır. Bu da çevresel bozulma ve onu tetikleyen etmenler konusundaki farkındalığın giderek artmasına neden olmuştur. Son yıllarda karbon emisyonları ile ECI arasındaki ilişki inceleyen önemli çalışmalardan olan Can ve Gozgor (2017)'ün Fransa için yaptıkları çalışmada, çevresel Kuznets eğrisi (EKC) hipotezinin geçerliliğini ve aynı zamanda ECI'nın karbon emisyonunu azalttığını, enerji kullanımının ise çevresel bozulmayı artırdığını ortaya koymaktadırlar.

Doğan vd. (2019), Amerika Birleşik Devletleri'nin 55 eyaletinde ekonomik karmaşıklık endeksi ile çevresel bozulma arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Çevresel Kuznets Eğrisi teorisinin yüksek gelirli ülkelerde geçerli olduğunu, ancak orta gelirli ülkelerde CO2 ile gelir düzeyi arasında U şeklinde bir bağlantının daha düşük olduğunu belirtmişlerdir. Bu çalışmada ayrıca ECI'nın bu ülkelerde karbon emisyonunu artırdığını, yüksek gelirli ülkelerde ise çevresel bozulmayı engellediği yönünde bulgular ortaya koymuşlardır.

Doğan ve Türkekul (2016), 55 ülkeden oluşan bir örnekleme ekonomik karmaşıklık endeksi ile çevresel bozulma arasındaki bağlantıyı incelemiş ve EKC teorisinin gelişmiş n ülkeler için anlamlı olduğunu öne sürmüşlerdir. Ekonomik karmaşıklık endeksi gelişmiş ülkelerde iklim bozulmasını yavaşlatmaktadır. Aynı zamanda bu ülkelerde karmaşıklık endeksi ile CO2 emisyonları arasında U şeklinde bir ilişki ortaya konulmaktadır. Bu çalışmaya göre, uzun vadede enerji tüketimi ve kentleşme çevresel bozulmayı artırırken, finansal gelişmenin buna hiçbir etkisi yoktur ve ticaret ise çevre üzerinde olumlu etkilere sahiptir.

Boleti vd. (2021;251) çalışmalarında Ekonomik Karmaşıklık Endeksi'ni ve çevresel performansın bir ölçüsü olarak Çevresel Performans Endeksi'ni kullanmışlardır. Onlara göre daha yüksek düzeyde ekonomik karmaşıklığa geçmek daha iyi bir çevresel performansa yol açmaktadır.

Diğer bir çalışmada Shah vd. (2023, s. 14), 1970Q1-2019Q4 dönemi için Japonya'da ekonomik karmaşıklık, yenilenebilir enerji, doğrudan yabancı yatırım, ticaret ve çevre kalitesi arasındaki bağlantıyı araştırmışlar ve modellerinde bağımlı değişken olarak karbondioksit (CO2) emisyonlarını, açıklayıcı değişkenler olarak ise ekonomik karmaşıklık endeksinin (ECI), doğrudan yabancı yatırımlarını (DYY), yenilenebilir enerjiyi (RNE) ve ticareti kullanmışlardır. Çalışmanın sonucu, CO2 emisyonları üzerinde ECI, DYY, GSYH, RNE ve ticaretin uzun vadeli etkilerinin olduğunu ortaya koymaktadır.

Neagu ve Teodoru (2019) da makalelerinde ECI ile enerji kullanımını arasındaki ilişkiyi araştırmışlar ve CO2 emisyonu üzerinde tutarsız bir etki tespit etmişlerdir. Bu çalışmalarında Neagu ve Teodoru (2019), 88 ülke için EKC hipotezinin geçerliliğini ortaya koymuşlardır. Diğer taraftan 25 Avrupa ülkesinden 6'sında ECI ile CO2 emisyonu arasında ters U şeklinde bir ilişki belirlemişlerdir. Bu çalışmaya göre 25 AB ülkesinde ekonomik karmaşıklık sera gazı emisyonları üzerinde artan bir etkiye sahiptir.

Diğer bazı araştırmalar, ihracat ürün çeşitlendirmesi (Doğan vd. 2020) ve ithalat ürün çeşitlendirmesi (Hu ve diğerleri 2020) gibi üretken yapının bazı yönlerini ele almaktadırlar. İlkinde, ihracat ürünü çeşitlendirmesinin gelişmekte olan ülkelerde CO2 emisyonlarını önemli ölçüde artırdığını tespit etmişlerdir. İkincinin de ise, ithal ürün çeşitlendirmesinin gelişmiş ülkelerde CO2 emisyonları üzerinde negatif ve gelişmekte olan ülkelerin CO2 emisyonları üzerinde ise pozitif etkiye sahip olduğunu ortaya konulmaktadır.

Chu (2020), çalışmasında 2002 ile 2014 yılları için 118 ülkeden oluşan bir veri seti kullanmaktadır. Bu çalışmada ECI verileri MIT Medya Laboratuvarı'nın Ekonomik Karmaşıklık Gözlemevi'nden toplanmıştır. Diğer değişkenlere ilişkin veriler ise Dünya Bankası'nın yayınladığı Dünya Kalkınma Göstergeleri ve Dünya Çapında Yönetişim Göstergelerinden alınmıştır. Bu çalışmada, ECI ile CO2e arasında ters bir U bağlantısı olduğu ortaya konulmaktadır (Chu 2020, s. 2).

Swart ve Brinkmann (2020) ECI, gelir miktarı ve dört farklı emisyon endeksi arasındaki ilişkiyi Brezilya örneğinde incelemişlerdir. Çalışmalarında bağımlı değişken olarak gelir düzeyi ECI'ni ele almışlar ve en kirletici dört göstereyi de bağımsız değişken olarak kullanmaktadırlar. Araştırma Brezilya'da ECI'deki artışların ormansızlaşmayı azaltırken atık oluşumunu da engellediğini ortaya koymaktadır.

Ullah vd. (2021), çalışmalarında enerji kullanımı ve CO2 emisyonları bağlamında sürdürülebilir kalkınma ve büyümeye katkıda bulunan olası faktörleri incelemektedirler. Gelir düzeyi ve gelişmişlik düzeyi açısından bakıldığında elde ettikleri sonuçların, analiz edilen ülkeler için, tutarlı olmadığı ifade edilmektedir.

Yakın zamanda yapılan bir çalışmada ise Ikram vd. (2021), Japonya'daki ekonomik karmaşıklığın etkisini değerlendirmek için QARDL modelini kullanmışlar ve ekonomik karmaşıklık ile GSYİH arasında aşırı yüzdelik dilimlerde çift yönlü bir nedensellik olduğu sonucuna varmışlardır.

Rafiq vd. (2023), 1971-2020 yılları için 8 Asya ülkesini kapsayan çalışmalarında benzer çıkarımlarda bulunmaktadırlar. Bu çalışmada da ekonomik karmaşıklık, temel kirlilik göstergeleri, kentleşme ve enerji tüketimi arasındaki ilişki incelenmektedir. Sonuç olarak ECI ile kirlilik göstergeleri arasında ters yönlü bir ilişki olduğu ortaya konulmaktadır.

Lapatinas vd. (2019) tarafından yapılan bir çalışmada ise, ekonomik karmaşıklık endeksindeki artışlar CO2 emisyonlarını azaltmaktadır. Bu çalışma aynı zamanda EKC teorisinin 88 ülkede geçerli olduğunu da göstermektedir. Benzer şekilde Chin vd. (2020), 118 ülkeden oluşan bir örnekleme ekonomik karmaşıklık endeksi ile CO2 emisyonları arasında U şeklinde bir ilişki bulmuşlardır.

3. Ekonomik Karmaşıklık (Complexity) Kavramı

Bu çalışmamızda kullandığımız "Ekonomik Karmaşıklık (Economic Complexity) kavramı, Harvard Kennedy Okulu'ndaki Harvard Büyüme Laboratuvarında, büyümenin dinamiklerini anlamak ve burada üretilen bilgileri geliştirmekte olan ülkelerde daha etkili politika yapımına dönüştürmek için geliştirilmiştir (Atlas of E.C.).

Paul Rosenstein-Rodan, Hans Singer ve Albert Hirschman gibi ekonomik kalkınmanın öncüleri, bir ülkenin üretken yapısı ile gelir üretme ve dağıtma yeteneği arasında bir bağlantı olduğunu iddia etmişlerdir. Bu iktisatçılar ayrıca çalışmalarında, ekonomilerin tarım ve madencilikten daha karmaşık hizmetler ve imalat sanayi sektörlerine doğru olan yolculuklarında gerçekleştirdikleri "yapısal dönüşümlerin" ekonomik rolünü vurgulamışlardır (Hartmann vd., 2017, s. 75).

Ancak bir ülkenin üretken yapısını ölçmenin karmaşıklığı nedeniyle bu görüşlerin test edilmesi kolay olmamıştır. Ülkelerin üretken yapılarına ilişkin bu ölçümler, ürünlerin çok yönlülüğünü hesaba katmadıkları veya endüstriyel yapılardaki farklılıkları ortaya koyamadıkları için başarılı olamamışlardır. Ancak yakın zamanda geliştirilen "ekonomik karmaşıklık" ölçümlerinin uygulamaya konması ile, bir ülkenin üretken yapısını sayısallaştırma becerisi gelişmiş ve yapısal dönüşümlerin makroekonomik rolüne olan ilgi tekrar canlanmıştır (Hartmann vd., 2017, s. 75).

Ekonomik karmaşıklıkla ilgili bu çalışmalar, ekonomik büyümeye ilişkin tahminlerde yakaladığı başarı nedeniyle büyük ilgi görmüştür. Ekonomik büyüme ve ortalama gelir, ülkenin mutlak yoksulluk ve sosyal refah düzeyleriyle ilişkili olduğundan, bu aynı zamanda ekonomik karmaşıklığın bu ölçümlerinin sosyal refahla da ilişkilendirilmesine yol açmıştır (Bourguignon, 2004).

Yakın zamanda Hidalgo ve Hausmann (2009) tarafından geliştirilen Ekonomik Karmaşıklık Endeksi (ECI) ve Ürün Karmaşıklık Endeksi (PCI), sırasıyla bir ekonominin ve bir ürünün göreceli bilgi yoğunluğunun ölçüsüdür. Bu endekslerde üç çeşit endeks hesaplanmaktadır. Birincisi ticari verilere dayanılarak üretilen Ekonomik Karmaşıklık Ticaret Endeksi (ECI Trade), ikincisi patent verilerine dayanılarak üretilen Ekonomik Karmaşıklık Teknoloji Endeksi (ECI Technology) ve üçüncüsü araştırma ve yayın verilerine dayanılarak üretilen Ekonomik Karmaşıklık Araştırma Endeksi (ECI Research)'dir.

Ekonomik Karmaşıklık Endeksi, toplumdaki bilgi düzeyinin bir ölçüsüdür. Bilginin, o toplumun ürettiği ürünler cinsinden bir ifadesidir. Bir ülkenin ekonomik karmaşıklığı, bir ülkenin ürettiği ihracatın çeşitliliğine ve bu malların her yerde bulunup bulunmamasına veya bunları üretebilen ülke sayısına (ve bu ülkelerin karmaşıklık düzeyine) dayalı olarak hesaplanmaktadır (Atlas of EC).

Burada bir ülkenin ihracatının karmaşıklık düzeyinin o ülkenin mevcut gelir düzeyini büyük oranda yansıtacağı düşünülmektedir. Dolayısıyla karmaşıklık endeksi ekonomik kalkınmanın da bir ölçüsünü olarak kullanılabilir.

Ülkeler ihracat sepetlerindeki malların ne kadar çeşitli ve karmaşık olduğuna göre sıralanmaktadır. Bu yaklaşım çok çeşitli üretken teknik bilgiye sahip ve özellikle de karmaşık malların üretiminde uzmanlaşmış olan ülkelerin dolayısıyla çok çeşitli karmaşık ürünler üretebilecekleri esasına dayanmaktadır.

Bu bağlamda önemli bir kavram da "Know-how"dır. Know-how (teknik bilgi) bir ürünü üretme konusun öğrenilmiş bütün yetenekleri kapsar. Üretim yeteneği olarak da bilinen teknik bilgi, ürün yapımında kullanılan üretken bilgiyi ifade eder. Ülkeler, gittikçe daha kompleks hale gelen daha geniş çeşitlilikte ürünler üretmek için sahip oldukları üretken bilgiyi çeşitlendirmek zorundadırlar. Bu çalışmada kullandığımız Ekonomik Karmaşıklık Endeksi ülkelerin ihraç ettikleri ürünlerin içerdikleri know-how düzeyini ölçmektedir. Bu düzey yükseldikçe ekonomiler daha hızlı büyüyebileceklerdir.

4. Çevresel Bozulma Kavramı ve Niteliği

Çevresel bozulma çok geniş bir kavram olup içerisinde iklim değişikliğini, biyolojik çeşitliliğin azalmasını, ekolojik bozulmayı, sınırlı doğal kaynaklara yönelik artan talep ve kaynakların yok olmasını ve diğer karmaşık kentsel patolojileri barındırmaktadır. Ancak bu çalışmamızda çevresel bozulmayı atmosferik bozulma ile sınırlandıracağız. Atmosferik bozulmayı da CO2 emisyonlarındaki artış olarak ele alacağız.

CO2 emisyonlarının seviyesi birçok bilim adamı tarafından sürekli olarak incelenmektedir. Bunun nedeni, dünya nüfusunun ve dolayısıyla gezegenin giderek artan ekonomik gelişiminin ve enerji tüketiminin CO2 emisyonlarını sürekli artırmasıdır. Bu çalışmanın amacı, ekonomik karmaşıklık düzeyindeki artışla birlikte CO2 emisyon düzeylerinin nasıl değiştiğini incelemektir.

5. Ekonometrik Model

İncelenen çalışmalarda demografik ve iktisadi değişkenlerin çevresel etkilerinin ölçülmesi noktasında birçok farklı yaklaşım izlenmektedir. Bu yaklaşımlar içerisinde kabul gören ve ampirik çalışmalarda baz alınan yaklaşımlardan birisi de IPAT ve/veya STIRPAT olarak bilinen modelleme yaklaşımıdır.

IPAT, ilk kez Ehrlich ve Holdern tarafından 1971 yılında önerilmiştir. Bu formülasyon ile insani faaliyetler ile çevre kirliliği arasında matematiksel bir bağ kurulmaya çalışılmıştır. IPAT, çevre kirliliğinin etkenleri hakkında geniş bir anlayış sağlayan kavramsal bir çerçevedir. Bu model, insan faaliyetlerinin çevresel etkilerinin nüfusa, zenginliğe ve teknolojiye bağlı olduğunu aşağıdaki şekilde formüle etmektedir (Wang ve Taghvaei, 2023).

$$I = P \cdot A \cdot T \quad (1)$$

Burada I çevresel kirliliği ('Impact-Etki' kelimesinin kısaltılması olarak) tanımlamaktadır. P nüfusu, A refah ya da zenginlik düzeyini (Affluence), T ise teknolojiyi göstermektedir.

Bu yaklaşımın öncü uygulamalarından birisi Dietz ve Rosa (1994) tarafından yapılmıştır. Bu çalışmada sosyal araştırma istatistiksel araçlarının I = PAT çalışmalarına uygulanmasını kolaylaştırdığını iddia ettikleri etki denkleminin (STIRPAT – Nüfus, Refah ve Teknoloji Üzerindeki Regresyonla Stokastik Etkiler) stokastik (olasılıksal) bir yeniden formülasyonunu önermişlerdir¹(Dietz ve Rosa, 1994, s. 277).

Refah ya da zenginlik (Affluence), nüfus içerisindeki her bir kişinin ortalama tüketimiyle ilgilidir. Tüketimi ölçmenin yaygın bir göstergesi kişi başına düşen GSYH'dir. Kişi başına düşen GSYH üretimi ölçerken, genellikle üretim arttığında tüketimin de arttığı varsayılmaktadır. Kişi başına düşen GSYH son birkaç yüzyılda istikrarlı bir şekilde artmaktadır. Dolayısıyla I = PAT yaklaşımına göre, insanların çevre üzerindeki etkilerini de artırmaktadır. Bazı çalışmalarda A ve T'yi tahmin etmenin zorluğu nedeniyle, kişi başına düşen enerji kullanımı, bunların ikamesi olarak kullanılmaktadır.

Ekonomik faaliyetler ile karbon emisyonları arasındaki ilişkinin, (STIRPAT) benzeri bir panel regresyon ile daha anlamlı açıklanacağını düşünmekteyiz.

Temel olarak Çevresel Kuznets Eğrisi (EKC), ekonomik aktivitenin çevre üzerindeki doğrusal olmayan etkisini temsil etmektedir. Bu, ekonomik faaliyetlerin başlangıçta farkında olmadan çevre ekosistem dengesini bozduğu, ancak belirli bir eşikten sonra bu faaliyetlerin çevre dostu, yenilenebilir enerji yoğun, geri dönüştürülebilir odaklı ve organik bir araç haline gelerek insanların gelecek nesilleri tarttığı anlamına gelmektedir. Öte yandan STIRPAT yaklaşımı, bazı çalışmalarda nüfus büyüklüğünün, GSYH'nin ve teknolojinin çevreyi nasıl etkilediğini analiz etmek için de kullanılmaktadır (Liu vd. 2020). Benzer şekilde ekonomik faaliyetlerin çevre üzerindeki etkilerini değerlendirmek için hem EKC'yi hem de STIRPAT'ı birleştirmeyi deneyen çeşitli çalışmalar da vardır. Örneğin Li vd. (2015), Rafiq vd. (2016), Wang vd. (2017), Yuan vd. (2015), Zhao (2010), gibi çalışmalar Çevresel Kuznets eğrisi bağlamında bazı iktisadi göstergelerin çevre ile ilişkisini araştırmaktadırlar. STIRPAT yaklaşımıyla ilgili çok çeşitli çalışmalar mevcuttur (Bargaoui vd. 2014; Wang vd. 2011; Xiong vd. 2019; York vd. 2003; Zhao ve Yan 2013; Rafiq vd.2023).

Bu çalışmamızda yukarıda bahsettiğimiz I=PAT ve STIRPAT modellemelerini baz alarak çevresel bozulmayı CO2 emisyonlarındaki artış olarak sadeleştirebileceğimizi düşünüyoruz. Dolayısıyla CO2 emisyonlarını bağımlı değişken olarak ele almaktayız. CO2 emisyonlarındaki artışın da arka planında sanayileşmenin olduğunu varsayarak, sanayi üretiminde geline nokta da ECI ile tanımlamayı düşünmekteyiz. Yukarıda bahsedildiği üzere ECI ülkelerin ihrac ürünlerinin teknolojik karmaşıklığını içermektedir. Dolayısıyla hem sanayileşmenin hem de teknolojik ilerlemenin bir göstergesi olarak ele alınabilmektedir. İkinci bir açıklayıcı değişken olarak, GDP ve/veya kişi başına düşen GDP verilerine modelde yer verilecektir. Diğer bir açıklayıcı değişkenimiz de ülkelerin nüfuslarıdır. Dolayısıyla regresyon modelimiz:

$$CO2 = ECI + GDP + POPULATION \quad (2)$$

biçimindedir. Görüleceği üzere bu model, Dietz ve Rosa (1994,1997) tarafından sunulan ve daha sonraki çalışmalarda geliştirilen modellemenin devamı niteliğindedir. Baz aldığımız model;

$$I_i = \alpha P_i^\beta A_i^\gamma T_i^\delta \varepsilon_i \quad (3)$$

Burada α sabit terim, β, γ, δ tahmin edilecek parametreler ve ε ise hata terimidir. Buradan hareketle tahmin edeceğimiz modelimiz aşağıdaki gibidir:

$$CO2_i = \alpha ECI_i^\beta GDP_i^\gamma P_i^\delta \varepsilon_i \quad (4)$$

¹ STIRPAT – Stochastic Impacts by Regression on Population, Affluence and Technology

6. Örneklem ve Veri Seti

Bu çalışmamızda 2003-2022 yılları arasındaki veriler kullanılmaktadır. Bu zaman dilimini seçmemizdeki en önemli etken incelenen ülkelerin bazılarında bazı verilerin daha geriye doğru üretilmemiş olmasıdır. Regresyon sonuçlarının anlamlılığını yitirmemesi için panel veri setinde boşlukların olmamasına özen gösterilmiştir. Ayrıca panel veri analizlerinde çok uzun zaman dilimleri ekonometrik olarak başka sorunlara da yol açabilmektedir.

Bu çalışmamızda gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeleri karşılaştırmamıza izin verecek şekilde iki ülke grubuna ilişkin panel veriler hazırlanmıştır. Gelişmiş ülke örneklem kümesi Dünya Bankası Databank'ı içerisinde yer alan yüksek gelir grubu ülkeler içerisinde ayıklanmıştır. Ayıklama yapılırken yüksek gelir diliminde yer almasına rağmen birçok istatistiki verinin üretilmediği küçük ülkeler dışarda bırakılmıştır. Toplam 40 ülke örneklem kümesinde yer almaktadır². Gelişmekte olan ülkeler örneklem kümesi de aynı şekilde Dünya Bankası Databank'ı içerisinde yer alan IBRD ülkelerinin Üst-Orta Gelir grubundaki ülkelerden seçilmiştir. Gelişmekte olan ülkelerin bu grup ile sınırlandırılması Türkiye'nin de bu grup içerisinde yer almasından dolayı tercih edilmiştir. Dolayısı ile gelişmekte olan ülkeler için varılacak sonuçlar aynı zaman da Türkiye için de geçerli açıklayıcı değerlendirmeler olacaktır. Bu örneklem kümesi 37 ülkeden oluşmaktadır³. Dolayısıyla toplam 77 ülkeden oluşan bir veri seti hazırlanmıştır.

Bu ülkelere ilişkin CO₂, GDP, Kişi Başına GDP ve Nüfus verileri Dünya Bankası Databank'ından alınmıştır (World Bank Open Data,2024). ECI verileri ise OEC gözlemevi (observatory of Economic Complexity)'nin internet sekmesinden elde edilmiştir.

7. Uygulama Sonuçları ve Değerlendirme

Dünya Bankası ve Ekonomik Karmaşıklık Gözlemevi'nden elde edilen verilerde gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeleri temsil eden iki farklı ülke grubu için sınıflandırılmış ve STATA Programında ekonometrik tahminler elde edilmiştir. Ele alınan değişkenlere ait betimleyici temel istatistikler aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

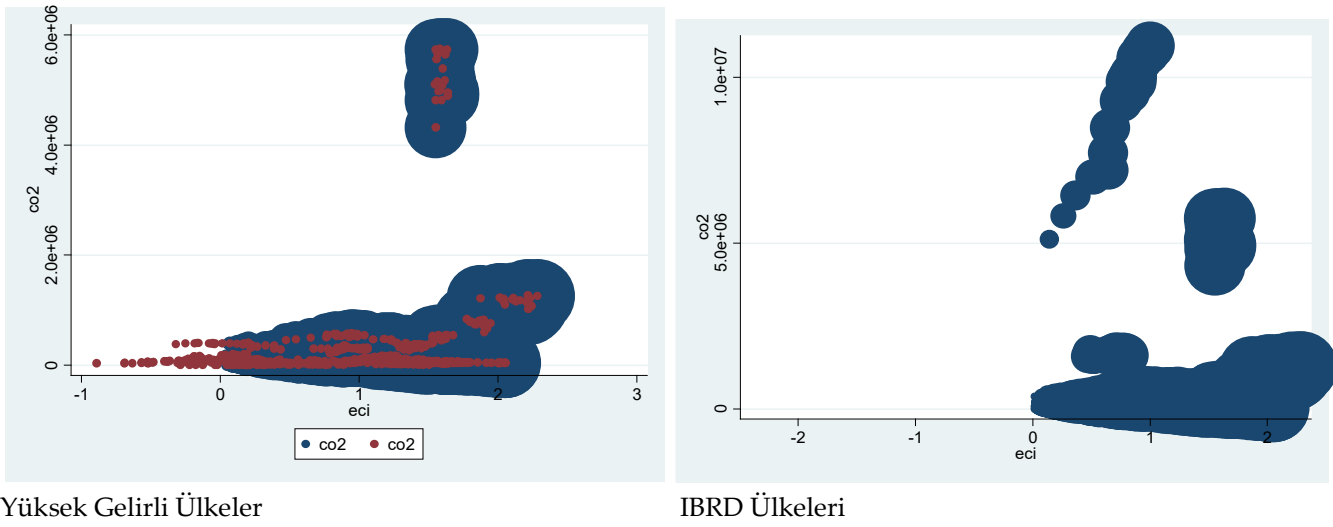
Tablo 1. Değişkenlere ait betimsel istatistikler

Değişken		Ortalama	Standart Sapma	Min	Max	Gözlem
co2	Tüm	336987	1159715	2268.8	1.09E+07	N=1368
	Arasında		1142746	3378.339	8505223	n=76
	İçinde		235182	-3743823	2776450	T=18
eci	Tüm	0.4649391	0.8291947	-2.404737	2.284067	N=1483
	Arasında		0.8188386	-1.287915	2.127834	n=77
	İçinde		0.1809997	-0.6518826	1.416185	T-bar=19.2597
pergdp	Tüm	35032.82	23154.55	5085.978	131113.2	N=1520
	Arasında		22741.71	9375.932	112802.2	n=76
	İçinde		5041.515	5336.094	82999.75	T=20
arge	Tüm	1.160849	1.030823	0.0159	5.70555	T=1185
	Arasında		0.9970915	0.0396946	4.349307	n=73
	İçinde		0.2201267	0.4696109	2.517092	T-bar=16.2329

Çalışmanın temel konusunu oluşturan gelişmişlik düzeyi ile CO₂ emisyonları arasında olduğu düşünülen pozitif ilişkinin varlığını "stilize edilmiş gerçekler" analizi ile ortaya koymak da mümkün görünmektedir.

²Bu ülkeler; Australia, Austria, Belgium, Canada, Chile, Croatia, Czechia, Denmark, Finland, France, Germany, Greece, Hong Kong, Hungary, Ireland, Israel, Italy, Japan, Kuwait, Lithuania, Netherland, NewZeland, Norway, Oman, Panama, Poland, Portugal, Qatar, Romania, Saudi Arabia, Singapore, Slovak Rep. ,Slovenia, Spain, Sweden, Switzerland, United Arab Emi.,United Kingdom,United State, Uruguay.

³ Bu ülkeler; Albania, Argentina, Armenia, Azerbaijan, Belarus, Bosnia, Botswana, Brazil, Bulgaria, China, Colombia, Costa Rica, Dominican Reb.Ecuador, ElSalvador, Gabon, Georgia, Guatemala, Indonesia, Iraq, Jamaica, Kazakhstan, Libya, Malaysia, Mauritius, Mexico, Moldova, Namibia, N.Macedonia, Paraguay, Peru, Russia, Serbia, S.Africa, Thailand, Türkiye, Türkmenistan

Şekil 1. Tüm Ülkelerde CO2 ile ECI arasındaki ilişki

Yukarıdaki grafiklerden de görülebileceği gibi ülkelerin ihracat ürünleri içindeki teknoloji payı arttıkça CO2 emisyonları da artmaktadır. Bununla birlikte IBRD ülkelerinde aynı teknoloji oranına sahip ülkelerin karbon ayak izi yüksek gelirli ülkelerin karbon ayak izinden daha yüksek olduğu gözlemlenmektedir. Burada belirtilmesi gereken diğer bir konu da örneklem kümesi içinde yer alan çok gelişmiş ve büyük ülkelerin CO2 emisyonlarının çok büyük olması nedeniyle grafiklerin üst kısımlarında kümelenmişleridir. Yüksek gelirli ülkeler grubunda ABD ve Japonya, IBRD ülkelerinde ise Çin ve Rusya diğer ülkelerin çok üstünde yer almaktadırlar.

Granger ve Newbold (1974) durağan olmayan veriler ile çalışılması halinde incelenen değişkenler arasında regresyon çözümlemesinin güvenilir olamayacağını sahte regresyon (spurious regressions) probleminin ortaya çıkacağını belirtmiştir. Bu nedenle regresyon çözümlemesinden önce durağanlığın kontrol edilmesi gerekmektedir. Panel veri modellerinde birim kök sınavını öneren önde gelen çalışmalar arasında Levin ve Lin (1993, 1994), Breitung ve Meyer (1994), Quah (1994), Maddala ve Wu (1999), Hadri (2000) ve Im, Peseran ve Shin-IPS (2003) yer almaktadır (Saatçi ve Aslan 2007, s. 1). Ancak birim kök testlerini yapmadan önce modelde yatay kesit bağımlılığı olup olmadığının test edilmesi yararlı olacaktır. Zira eğer yatay kesit bağımlılığı varsa geleneksel olarak adlandırılacak birim kök testleri yanıltıcı sonuçlar da verebilecektir. Yatay kesit bağımsızlığı, paneli oluşturan birimlerden herhangi birine gelen bir şoktan tüm ülkelerin etkilenme derecelerinin aynı olması ve ülkelerin herhangi birinde ortaya çıkan bir makroekonomik şoktan paneli oluşturan diğer ülkelerin etkilenmediği varsayımına dayanmaktadır. Eğer ülkeler arasında bu anlamda bir korelasyon varsa durağanlık testlerinin daha dikkatli değerlendirilmesi gerekmektedir. Günümüzde dışa açık ekonomilerin birbirinden etkilenmesi oldukça yaygın bir durumdur. Bu nedenle yatay kesit bağımlılığı dikkate alınmadan yapılan analizlerde elde edilen sonuçlar sapmalı ve tutarsız olacağından dolayı analize başlamadan önce seriler arasında yatay kesit bağımlılığı olup olmadığının test edilmesi gerekmektedir (Mercan, 2014, s.235; Menyah vd. 2014, s.389 ve Koçbulut ve Altıntaş 2016, s.146). Eğer veri setinde yatay kesit bağımlılığı mevcut ise ikinci nesil birim kök testlerinin uygulanması daha doğru sonuçlar verecektir (Baltagi, 2008, s. 284).

Analiz için oluşturulan iki farklı veri seti bulunmaktadır. İlk veri setinde gelişmiş ülkeler yer alırken ikinci veri setinde ise IBRD ülkeleri yer almaktadır. Açık ki bu ülke gruplarına göre oluşturulan panel verilerde yatay kesit bağımlılığını oluşması oldukça muhtemeldir. Ancak her iki veri seti de dengesiz panel veri seti çalışmada kullanılan veri

setleri için klasik yatay kesit bağımlılığı testleri⁴kullanılmamıştır. Yatay kesit bağımlılığı analizi için dengesiz panel veriler için de uygun olan Friedman (1937), Frees (1995 ve 2004) ve Pesaran (2004) testleri kullanılmıştır.

Friedman (1937) ve Frees (1995, 2004) tarafından önerilen iki yarı parametrik testin yanı sıra Pesaran (2004) tarafından önerilen parametrik test küçük T ve büyük N'li panel veri modellerinde yatay kesit bağımlılığı hipotezini test etmektedirler.

Aşağıdaki tabloda $co2 = f(gdp, eci)$ denklemi tahmininden elde edilen yatay kesit bağımlılığı test sonuçları gösterilmektedir.

Tablo 2. Modelin Yatay Kesit Bağımlılığı Testi

Testler	Tüm Veri		Gelişmiş Ülkeler		IBRD Ülkeleri	
	İstatistik	p-Değeri	İstatistik	p-Değeri	İstatistik	p-Değeri
Friedman	106.632	0.008	70.469	0.001	28.533	0.772
Frees	24.125	alpha=0.10: 0.4127	10.892	alpha=0.10: 0.1438	7.150	alpha=0.10: 0.4127
		alpha=0.05: 0.5676		alpha=0.05: 0.1888		alpha=0.05: 0.5676
		alpha=0.01: 0.9027		alpha=0.01: 0.2763		alpha=0.01: 0.9027
Pesaran	95.092	0.000	10.237	0.000	31.356	0.000

Friedman ve Pesaran testlerinin boş hipotezi yatay kesit bağımlılığı yoktur şeklinde olduğundan p değerlerine göre modelde yatay kesit bağımlılığı mevcuttur. Frees'in testine göre de test istatistiği tablo değerlerinden daha büyük olduğundan H_0 hipotezi reddedilmektedir. Diğer bir ifade ile her üç test de göstermektedir ki modelde değişkenler arasında yatay kesit bağımlılığı bulunmaktadır.

Yatay kesit bağımlılığı nedeni ile değişkenlerin birinci nesil birim kök testleri ile durağanlıklarının araştırılması yanlıtıcı olacaktır. Bu nedenle değişkenlerin durağan olup olmadığı ikinci nesil birim kök testleri ile sınanmıştır.

Bilindiği üzere ikinci nesil panel birim kök testleri Pesaran (2003 ve 2007) ve Pesaran, Smith ve Yamagata (2009) çalışmaları çerçevesinde oluşturulmuştur.

Bu çerçevede Pesaran (2007) panel birim kök testi kullanılmıştır. Bu test, Pesaran (2003) çalışmasından yola çıkılarak oluşturulmuş ve yatay kesit bağımlılığına sahip heterojen paneller için geliştirilmiş t-testine dayanmaktadır. Im, Pesaran ve Shin (2003) testine paralel olarak, paneldeki her bir birimin bireysel DF (veya ADF) t-istatistiklerinin ortalamasına dayanmaktadır. Testin boş hipotezi, tüm serilerin durağan olmadığını varsayar. Çapraz bağımlılığı ortadan kaldırmak için, standart DF (veya ADF) regresyonlar, gecikmeli seviyelerin kesit ortalamaları ve bireysel serilerin birinci farkları (CADF istatistikleri) ile beraber analize dahil edilmektedir. Pesaran (2007) birim kök test sonuçları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 3. İkinci Nesil Panel Birim Kök Testi Sonuçları

	Tüm Veri		Gelişmiş Ülkeler		IBRD Ülkeleri	
	Z[t-bar]	P-değeri	Z[t-bar]	P-value	Z[t-bar]	P-value
co2	-4.360	0.000	1.654	0.951	-1.708	0.044
co2(-1)			-8.984	0.000	-11.292	0.000
gdp	-0.039	0.484	0.354	0.638	-1.280	0.100
gdp(-1)	-5.754	0.000	-12.475	0.000	-8.646	0.000
eci	-4.554	0.000	-2.508	0.006	-1.173	0.120
eci(-1)					-10.440	0.000

⁴Klasik olarak tanımlanan yatay kesit bağımlılığı testleri dengeli panel veri setleri için oluşturulmuştur ve i) Breusch ve Pagan (1980) LM testi; ii) Pesaran, Ullah ve Yamagata (2008) yanlılığı düzeltilmiş LM testi; ve iii) Pesaran (2004) CD testlerinden oluşmaktadır.

Tablodan da görülebileceği gibi tüm veri seti incelendiğinde co_2 ve eci değişkenleri $I(0)$ 'da durağan iken gdp değişkeni $I(1)$ 'de durağan olmaktadır. Gelişmiş ülkeler veri setine bakıldığında ise sadece eci değişkeni düzeyde durağan iken diğer iki veri $I(1)$ 'de durağan olmaktadır. IBRD ülkeleri veri setinde ise tüm değişkenler $I(1)$ 'de durağan olmaktadır. Veriler aynı düzeyde durağan olmadıkları için değişkenler arasındaki uzun dönem yakınsama ilişkisini gözlemleyebilmek için çalışmada eşbütünleşme analizi de yapılmıştır. Bunun için Weterlund (2007) hata düzeltme modeli bazlı eş bütünleşme testi kullanılmıştır. Bu model Persyn ve Westerlund (2008)'un çalışmasında geliştirilen dört panel eşbütünleşme testini uygulamaktadır. Bu testlerin iki tanesi grup ortalamalarına (G_t ve G_a) yönelik iken diğer iki tanesi de (P_t ve P_a) panelin tamamına ilişkin havuzlanmış test sonuçlarını göstermektedir (Demir 2019, s.91) Çalışmada elde edilen Wasterlund panel eşbütünleşme testi sonuçları aşağıdaki tabloda gösterilmektedir. Modelde yatay kesit bağımlılığı söz konusu olduğundan eş bütünleşme testi dirençli (bootstrap) olasılık değerleri elde edilecek şekilde gerçekleştirilmiştir.

Tablo 4. Wasterlund Panel Eşbütünleşme Testi Sonuçları

	İstatistik	Değer	Z- Değeri	P-Değeri	Dirençli P-Değeri
Tüm Veri	G_t	-1.666	-2.322	0.010	0.000
	G_a	-4.645	1.842	0.967	0.000
	P_t	-12.681	-3.518	0.000	0.000
	P_a	-3.870	-2.390	0.008	0.000
Gelişmiş Ülkeler	G_t	-1.717	-1.997	0.023	0.000
	G_a	-4.633	1.361	0.913	0.000
	P_t	-9.987	-3.112	0.001	0.000
	P_a	-4.320	-2.320	0.010	0.000
IBRD Ülkeleri	G_t	-1.869	-2.751	0.003	0.000
	G_a	-4.673	1.245	0.893	0.000
	P_t	-8.544	-2.258	0.012	0.000
	P_a	-3.671	-1.415	0.079	0.000

Tablodan da görülebileceği gibi P_t ve P_a istatistiklerine göre değişkenler arasında uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisi mevcuttur. Çalışmada bu aşamadan sonra Pesaran Havuzlanmış ortalama grup tahmincisi kullanılarak modele ait hata terimi düzeltme katsayısı elde edilmiştir. Sonuçlar aşağıdaki tabloda özetlenmiştir.

Tablo 5. Wasterlund Panel Eşbütünleşme Kısa ve Uzun Dönem Etkiler

	Tüm Veri		Gelişmiş Ülkeler		IBRD Ülkeleri	
	Katsayı	$P > z $	Katsayı	$P > z $	Katsayı	$P > z $
ec						
gdp	0.000...	0.000	0.000...	0.000	1.04E-07	0.000
eci	-4073.905	0.000	-34735.420	0.000	227.4925	0.473
Kısa Dönem						
ec	-0.1507	0.000	-0.166	0.000	-0.31124	0.000
$gdp(-1)$	0,000...	0.000	0.000...	0.000	1.44E-07	0.000
$eci(-1)$	14779.37	0.382	-977.376	0.930	30973.41	0.164
Sabit	54276.13	0.001	84953.900	0.004	61760.76	0.066

Her üç veri setine göre de hata düzeltme katsayısı negatif, sıfırla bir arasında ve istatistiki olarak anlamlıdır. Diğer bir ifade ile değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmaktadır. Tüm veri seti için bu ilişki yaklaşık olarak 6-7 yıl içinde (1/0,15) gözlemlenirken gelişmiş ülkelerde şokun etkisi 6 yılda IBDR ülkeleri için ise sadece 3,5 yılda sönümlenmektedir. Elde edilen sonuçlara göre eci ile co2 arasında tüm veri seti ve gelişmiş ekonomiler için uzun dönemde negatif yönlü bir ilişki bulunurken IBDR ülkeleri için bu ilişki pozitif yönlüdür. gdp ile co2 arasındaki ilişki her üç veri seti için de pozitif yönlü olmasına rağmen etkileşim oldukça düşük düzeyde kalmaktadır.

Son olarak çalışmada co2 ile eci arasındaki ilişki, yatay kesit bağımlılığı nedeniyle Driscoll-Kraay (1998) standart hata tahmincisi kullanılarak da ortaya konmaya çalışılmıştır. Tahmin sonuçları aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

Tablo 6. Driscoll-Kraay Standart Hata Tahmin Sonuçları

		Katsayı	Driscoll-Kraay Standart Hata	t	P> t
Tüm Veri	gdp	3.59E-07	9.82E-09	36.610	0.000
	eci	-149558.30	4933.14	-30.320	0.000
	Sabit	-46829.82	4751.74	-9.860	0.000
Gelişmiş Ülkeler	gdp	2.59E-07	1.50E-08	17.320	0.000
	eci	-92778.320	4510.227	-20.570	0.000
	Sabit	17112.370	4490.732	3.810	0.000
IBDR Ülkeleri	gdp	4.87E-07	2.96E-08	16.450	0.000
	eci	-162192.90	14165.15	-11.450	0.000
	Sabit	-158803.90	14924.86	-10.640	0.000

Her üç veri seti için de hem model hem de tahmin edilen parametreler istatistiki olarak anlamlıdır. Tablodan da görülebileceği gibi Driscoll-Kraay standart hata tahmin sonuçlarına göre de gdp ile co2 arasında pozitif yönlü bir ilişki olmasının yanında etkileşimi oldukça düşüktür. eci ile co2 arasındaki ilişki ise negatif yönlü ve etkileşimi yüksektir.

8. Sonuç

Ampirik sonuçlar, milli gelir ile CO2 emisyonları arasında pozitif bir ilişkinin varlığını ortaya koymaktadır. Bu da teorik beklentilerimizle uyumludur. Bu ilişki gelişmekte olan ülkelerde gelişmiş ülkelere göre güçlüdür. Yani gelişmekte olan ülkelerde bir birim milli gelir artışı için gelişmiş ülkelere nazaran daha fazla CO2 emisyonları ortaya çıkmaktadır. Bu bulgu klasik Kuznets eğrisi yaklaşımına uygundur. Buna göre gelişmenin başlangıç aşamalarında artan sanayileşme daha yüksek oranlarda çevre kirliliğine yol açacaktır. Ancak gelişmenin ileri dönemlerinde bu etki gittikçe azalacak ve hatta tersine dönecektir. Araştırma bulguları ekonomik karmaşıklık ile CO2 emisyonları arasında da güçlü bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. Bu ilişki incelendiğinde hem gelişmekte olan ülkelerde hem de gelişmiş ülkelerde karmaşıklık endeksindeki artışın (yani bilgi-yoğun üretim artışının) olumlu çevresel etkilere sahip olduğu görülmektedir. Endeksteki artışlar CO2 emisyonlarını azaltmaktadır. Ancak etkilerin büyüklükleri gelişmekte olan ülkeler ve gelişmiş ülkeler için farklılık göstermektedir. Gelişmekte olan ülkelerde ekonomik karmaşıklık endeksindeki artışlar CO2 emisyonlarını gelişmiş ülkelere nazaran daha fazla azaltmaktadır. Sonuçlarımız hem gelişmekte olan hem de gelişmiş ülkelerin makul bir CO2 emisyon hedefi belirlemeleri ve bu temelde ekonomik karmaşıklık ile CO2 emisyonları arasında iyi bir denge kurmaları gerektiğini göstermektedir.

Görüleceği üzere ekonomik karmaşıklık endeksi yani ihraç ürünlerinin arka planında yer alan bilgi ve teknolojiye yaslanma oranı arttıkça, endüstriyel üretimin çevresel etkileri bütün ülke gruplarında azalmaktadır. Bu da gelişmekte olan ülkelerin sanayileşme politikalarını çevresel sürdürülebilirlik açısından yeniden gözden geçirmelerini gerektirmektedir. Bu noktada bilgi ve teknoloji içeriği yüksek ürünlerin ihracatına yönelmeler ve bunu için gerekli bilgi birikimini ve teknolojileri üretmelidirler. Dolayısıyla sanayi malları ihracatı hedefi yerine, oldukça bilgi yoğun yani karmaşık endüstriyel ürünler ihracatını hedef almalıdırlar.

Kaynakça

- Abbasi, K. R.; Lv, K.; Radulescu, M.; Shaikh, P. A. (2021). Economic complexity, tourism, energy prices, and environmental degradation in the top economic complexity countries: fresh panel evidence. *Environmental Science and Pollution Research* 28, 68717–687316, <https://doi.org/10.1007/s11356-021-15312-4> /
- Agheli, L.; Taghvaei, V. M. (2022). Political stability effect on environment and weak sustainability in Asian countries. *Sustainability Analytics and Modeling*, 2, 1-6
- Aluko, O. A. ; Opoku, E. E. O. ; Acheampong, A.O.(2023). Economic complexity and environmental degradation: Evidence from OECD countries. *Business Strategy and the Environment*, 32(6), 2649-4014
- Balsalobre-Lorente, D.; Nur, T.; Topaloğlu, E. E.; Evcimen, C. (2024). The dampening effect of geopolitical risk and economic policy uncertainty in the linkage between economic complexity and environmental degradation in the G-20. *Journal of Environmental Management*, 351, 119679
- Boleti, E.; Garas, A.; Kyriakou, A.; Lapatinas, A. (2021). Economic Complexity and Environmental Performance: Evidence from A World Sample. *Environ. Model.*, 26, 251–270. <https://doi.org/10.1007/s10666-021-09750-0>.
- Bourguignon, F. (2004). The poverty-growth-inequality triangle. Indian Council for Research on International Economic Relations, *New Delhi Working Paper* No. 125. <https://ideas.repec.org/p/ind/icrier/125.html>.
- Can, M.; Gozgor, G. (2017). The impact of economic complexity on carbon emissions: evidence from France. *Environ Sci Pollut Res*, 24, 16364–16370, doi: 10.1007/s11356-017-9219-7
- Carpenter, S. R.; Caraco, N. F. ; Correll, D. L. ; Howarth, R. W. ; Sharpley, A. N. ; Smith, V. H. (1998). Nonpoint Pollution of Surface Waters with Phosphorus and Nitrogen. *Ecological Applications*, 8, 559-905 [https://doi.org/10.1890/1051-0761\(1998\)008\[0559:NPOSWW\]2.0.CO;2](https://doi.org/10.1890/1051-0761(1998)008[0559:NPOSWW]2.0.CO;2)
- Chokr, N. N. (2023). Ecological footprint. *Salem Press Encyclopedia*.
- Chu L.K. (2020). Economic structure and environmental Kuznets curve hypothesis: new evidence from economic complexity. *Appl Econ Lett*, 0, 1–5 <https://doi.org/10.1080/13504851.2020.1767280>
- Demir, C. (2019) “Dışa Açılma Ve Kamu Harcamaları: OECD Ülkeleri İçin Panel Veri Analizi, *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), 80-96.
- Dietz, T.; Rosa, E.A. (1994). Rethinking the environmental impacts of Population, Affluence and Technology. *Human Ecology Review*, 1(2), 277–300.
- Doğan, B.; Saboori, B.; Can, M., (2019). Does economic complexity matter for environmental degradation? An empirical analysis for different stages of development. *Environmental Science and Pollution Research*, 26, 31900–31912
- Doğan, E.; Türkekul, B. (2016). CO2 emissions, real output, energy consumption, trade, urbanization and financial development: testing the EKC hypothesis for the USA. *Environ Sci Pollut Res Int.*, 23(2), 1203-13. doi: 10.1007/s11356-015-5323-8.
- Driscoll, J. C.; Kraay, A. C. (1998) “Consistent covariance matrix estimation with spatially dependent panel data” *Review of Economics and Statistics*, 80(4), 549-560.
- Grossman, G. M.; Krueger, A. B. (1991). Environmental Impacts of a North American Free Trade Agreement. *National Bureau of Economic Research Working Paper* No. 3914.
- Grossman, G. M., A. B. Krueger, A. B. (1995). Economic Growth and the Environment. *The Quarterly Journal of Economics*, 110(2), 353–377. doi:10.2307/2118443.
- Gao, J.; Zhou, T. (2018). Quantifying China’s regional economic complexity. *Physica*, 492, 1591–1603. <http://dx.doi.org/10.1016/j.physa.2017.11.084>.

- Hartmann, D.; Guevara, M. R.; Jara-Figueroa, C.; Aristaran, M.; Hidalgo, C.A. (2017). Linking Economic Complexity, Institutions, and Income Inequality. *World Development*, 93, 75–93.
- Hidalgo, C. A.; Hausmann, R. (2009). The building blocks of economic complexity. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 106(26), 10570-10575, 10.1073/pnas.0900943106
- Hu, G.; Can, M.; Paramati, S. R.; Doğan, B.; Fang, J. (2020). The Effect of Import Product Diversification on Carbon Emissions: New Evidence for Sustainable Economic Policies. *Economic Analysis and Policy* 65, 198–210. doi: 10.1016/j.eap.2020.01.004.
- Ikram, M. Xia, W.; Fareed, Z.; Shahzad, U.; Rafque, M.Z. (2021). Exploring the nexus between economic complexity, economic growth and ecological footprint: contextual evidence from Japan. *Sustain Energy Technol Assess* 47. <https://doi.org/10.1016/j.seta.2021.101460>
- Im, K., Pesaran, H., Shin, Y., (2003), Testing for unit roots in heterogenous panels, *Journal of Econometrics*, 115.
- Lapatinas, A.; Garas, A.; Boleti, E.; Kyriakou, A. (2019). Economic complexity and environmental performance: Evidence from a world sample. *MPRA Paper No. 92833*, <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/92833/>
- Majeed, M. T.; Mazhar, M.; Samreen, I.; Tauqir, A. (2022). Economic complexities and environmental degradation: evidence from OECD countries. *Environment, Development and Sustainability*, 24, 5846–5866 <https://doi.org/10.1007/s10668-021-01687-4>
- Mazzitelli, D.; Aura, F. (2019). The Reduction of Environmental Pollution in Africa: Ict and Co2 Emissions. 39th International Scientific Conference on Economic and Social Development – "Sustainability from an Economic and Social Perspective"- Lisbon, 29-30 April. pp. 75-84
- Neagu, Olimpia, and Mircea Constantin Teodoru. (2019). "The Relationship between Economic Complexity, Energy Consumption Structure and Greenhouse Gas Emission: Heterogeneous Panel Evidence from the EU Countries" *Sustainability*, 2(497), 1-30. <https://doi.org/10.3390/su11020497>
- Persyn, D.; J. Westerlund (2008) "Error Correction Based cointegration Tests for Panel Data" *Stata Journal*, 8(2), 232-241.
- Pesaran, H., (2003), A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross Section Dependence, Cambridge Working Papers in Economics 0346, Faculty of Economics (DAE), University of Cambridge
- Rafiq, M. A.; Rauf, A.; Shakir, S. S.; Abbas, A.M.A. ; Sun, H.; Abid, S. (2023). Exploring the Intertwined Nexus between Globalization, Energy Usage, Economic Complexity, and Environmental Quality in Emerging Asian Economies: A Pathway Towards a Greener Future. *Environmental Science and Pollution Research* 30:100431–100449 <https://doi.org/10.1007/s11356-023-29330-x>
- Rees, W.; Wackernagel, M. (1996). Urban ecological footprints: Why cities cannot be sustainable—And why they are a key to sustainability. *Environmental Impact Assessment Review*, 16(4), 223-248, [https://doi.org/10.1016/S0195-9255\(96\)00022-4](https://doi.org/10.1016/S0195-9255(96)00022-4)
- Romero, J. P.; Gramkow, C. (2021). Economic complexity and greenhouse gas emissions. *World Development*, 139, 1-18
- OEC World (2024). The observatory of Economic Complexity. <https://oec.world/en>
- Saatçi, M.; A. Aslan (2007). Türkiye İmalat Sanayinde İthalatın Piyasayı Disipline Etme Hipotezinin Testi: Panel Veri Yaklaşımı. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 29, 1-15.
- Shah, M. H.; Chun, H. D.; Wang, Y.; Ullah, I.; Hassan, S. T.; Fareed, Z. (2023). Analyzing Nexus between Economic Complexity, Renewable Energy, and Environmental Quality in Japan: A New Evidence from QARDL Approach Hindawi. *International Journal of Energy Research*, 14. <https://doi.org/10.1155/2023/1683231>
- Stern, D. I. (2004). The Rise and Fall of the Environmental Kuznets Curve. *World Development*, 32(8), 1419–1439. doi:10.1016/j.worlddev.2004.03.004.
- Swart, J.; Brinkmann, L. (2020). Economic complexity and the environment: evidence from Brazil. Universities and Sustainable Communities: Meeting the Goals of the Agenda 2030 p3-45. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-30306-8>
- The Atlas of Economic Complexity, Harvard Kennedy School Growth Lab., Growthlab@Hks.Harvard.Edu., <https://atlas.cid.harvard.edu/> (Erişim Tarihi: 09.06.2024)
- Tietenberg, T.; Folmer, H. (2005). The international yearbook of environmental and resource economics 2005/2006: a survey of current issues. Edward Elgar Publishing
- Ullah, A.; Ahmet, M.; Raza, S. A.; Ali, S. (2021). A threshold approach to sustainable development: Nonlinear relationship between renewable energy consumption, natural resource rent, and ecological footprint. *Journal of Environmental Management*, 295(1), 113073 <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2021.113073>
- Wang, F.; Taghvaei, V. M. (2023). Impact of technology and economic complexity on environmental pollution and economic growth in developing and developed countries: using IPAT and STIRPAT models. *Environmental Science and Pollution Research*, 30, 73349–73360 <https://doi.org/10.1007/s11356-023-27569-y>

Wang, M.; Arshed, N.; Munir, M.; Rasool, S. F.; Lin, W. (2021). Investigation of the STIRPAT Model of Environmental Quality: A Case of Nonlinear Quantile Panel Data Analysis, *Environment Development Sustainability*, 23, 12217–12232.

Westerlund, J. (2007) "Testing for Error Correction in Panel Data" *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 69(6), 709-748.

World Bank Open Data (2024). The World Bank. <https://data.worldbank.org/>

You, W.; Zhang, Y.; Lee, C.-C. (2022). The dynamic impact of economic growth and economic complexity on CO2 emissions: An advanced panel data estimation. *Economic Analysis and Policy*, 73, 112-128.

Zou, H.; Zhang, Y. (2022). Does environmental regulatory system drive the green development of China's pollution-intensive industries? *Journal of Cleaner Production* 330, 1-12 <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2021.129832>

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Ömer Tanju DURUSOY (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Ömer Tanju DURUSOY (100%)

Determinants of Self-reported Health in Middle-Aged Canadians: Examining the Role of Perceived Socioeconomic Status

Özcan ÖZKAN¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kilis Yedi Aralık Üniversitesi, İİBF, ozcanozkan@kilis.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8170-0556.

Abstract: This study examines the determinants of self-reported health (SRH) among 1,674 middle-aged Canadians using data from the seventh wave of the World Values Survey (WVS-7) collected between 2017 and 2022. A probit regression model was employed to analyse the influence of various factors on health outcomes. The findings highlight that perceived socioeconomic status (PSES) plays a significant role in health, with individuals in higher socioeconomic classes reporting significantly lower probabilities of poor health. Contrary to expectations, traditional demographic factors such as foreign-born status, gender, marital status, language proficiency, ethnicity, and education levels do not significantly predict poor health. The analysis of interaction terms between PSES and these variables revealed no significant interaction effects, indicating that the impact of PSES on health is consistent across different subgroups. Additionally, being employed and having children at home were identified as protective factors against poor health. Regional variations were mostly insignificant, except for Prince Edward Island, where residents were less likely to report poor health. The study underscores the importance of improving socioeconomic conditions to reduce health disparities and enhance public health among middle-aged Canadians.

Keywords: Perceived Socioeconomic Status, SRH, Middle-Aged Canadians

Jel Codes: I10, I14, J14

Orta Yaşlı Kanadalılarda Kişisel Beyanlı Sağlık Durumunun Belirleyicileri: Algılanan Sosyoekonomik Statünün Rolü

Öz: Bu çalışma, 2017-2022 yılları arasında toplanan Dünya Değerler Anketi'nin (WVS-7) yedinci dalgasından elde edilen verileri kullanarak, 1.674 orta yaşlı Kanadalı arasında kişisel beyanlı sağlık durumunun (KBSD) belirleyicilerini incelemektedir. Sağlık sonuçları üzerindeki çeşitli faktörlerin etkisini analiz etmek için probit regresyon modeli kullanılmıştır. Bulgular, algılanan sosyoekonomik statünün (ASES) sağlık üzerinde önemli bir rol oynadığını ve daha yüksek sosyoekonomik sınıflarda yer alan bireylerin kötü sağlık bildirme olasılıklarının anlamlı derecede düşük olduğunu ortaya koymaktadır. Beklentilerin aksine, göçmen olma durumu, cinsiyet, medeni durum, dil yeterliliği, etnik köken ve eğitim seviyeleri gibi geleneksel demografik faktörler kötü sağlık üzerinde anlamlı bir etkide bulunmamaktadır. ASES ile bu değişkenler arasındaki etkileşim terimlerinin analizi de anlamlı etkileşim etkileri göstermemiş, ASES'in sağlık üzerindeki etkisinin farklı alt gruplar arasında tutarlı olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca, istihdam ve evde çocuk sahibi olmanın kötü sağlığa karşı koruyucu faktörler olduğu belirlenmiştir. Bölgesel farklılıklar çoğunlukla önemsiz olmakla birlikte, Prens Edward Adası'nda yaşayanların kötü sağlık bildirme olasılığı daha düşük bulunmuştur. Çalışma, sağlık eşitsizliklerini azaltmak ve orta yaşlı Kanadalılar arasında halk sağlığını iyileştirmek için sosyoekonomik koşulların iyileştirilmesinin önemini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Algılanan Sosyoekonomik Statü, Kişisel Beyanlı Sağlık Durumu, Orta Yaşlı Kanadalılar

Jel Kodları: I10, I14, J14

Atf: Özkan, Ö. (2024).
Determinants of Self-reported Health in Middle-Aged Canadians: Examining the Role of Perceived Socioeconomic Status, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(4), 937-951.
<https://doi.org/10.30586/pek.1540594>

Geliş Tarihi: 29.08.2024
Kabul Tarihi: 01.10.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Introduction and Background

1.1. Introduction

SRH status is widely used in public health research due to its strong predictive validity for actual health outcomes and mortality (Zajacova and Lawrence, 2021; Read and Gorman, 2022). Objective socioeconomic status (OSES) is one of the most critical determinants of health, influencing access to resources, health behaviours, and exposure to stressors (Marmot et al., 2021). Numerous studies over the past several decades have established a significant and consistent relationship between OSES and health (Currie et al., 2024; Papadopoulos and Sosso, 2023; Pisanty-Alatorre et al., 2024; Wang et al., 2024). This relationship reveals a distinct health gradient across the OSES spectrum, where higher levels of income, education, and employment status are linked to better physical and mental health and a reduced risk of mortality. Conversely, lower OSES is associated with poorer health outcomes and increased mortality risk (Khadanga et al., 2024; Lima et al., 2024; Patel et al., 2024; Visser et al., 2024).

Perceived socioeconomic status (PSES) describes how individuals view their position within a social hierarchy relative to others (Destin et al., 2017; Harrits and Pedersen, 2018). This perception is shaped by factors like income, education, and occupation, as well as personal experiences and comparisons with others (Langlois and Goudreault, 2019). Research highlights that PSES has a more significant impact on both mental and physical health compared to OSES (Goon, Slotnick, and Leung, 2024; Gugushvili and Jarosz, 2024; Richards, Maharani and Präg, 2023). Numerous studies document that lower PSES negatively affects individuals' SRH (Muhammad and Pai, 2023; Neubert et al., 2023; Wang, Hu, Ding and He, 2023), and this negative impact extends to cognitive functions, emotional responses, and behavioural patterns as well (Dizon and Mendoza, 2023; Niu et al., 2023; Vidal et al., 2023; Wang, Xu, Chen and Liu, 2023; Worthen, Menchaca and Laine, 2023).

This study uniquely contributes to the literature by exploring the determinants of self-reported health (SRH) among Canadians aged 40-64, utilizing data from the WVS-7 for the first time. It delves deeper into the effects of perceived socioeconomic status (PSES) on health outcomes by examining its interactions with a range of demographic and socioeconomic variables, including gender, foreign-born status, marital status, language proficiency, ethnicity, employment status, and education levels. By analyzing these interaction effects in separate models, the study provides a deeper understanding of how PSES influences health consistently across different subgroups. This comprehensive approach highlights the dominant role of PSES in shaping health outcomes and underscores the importance of addressing socioeconomic disparities to improve public health among middle-aged Canadians. The findings offer valuable insights for policymakers aiming to design targeted interventions to reduce health inequalities and enhance the overall well-being of this demographic.

The focus is on middle-aged individuals in Canada, a demographic that faces unique health challenges due to aging and socioeconomic transitions. Middle-aged individuals in Canada, specifically those aged 40 to 64, are a critical demographic for study due to their transitional phase of balancing work, family responsibilities, and the onset of age-related health issues (Public Health Agency of Canada, 2021). This demographic faces unique health challenges, making it essential to understand how socioeconomic factors impact their health outcomes. Canada's diverse population and comprehensive healthcare system provide a unique context for examining how demographic and socioeconomic factors and PSES interact to influence health outcomes (Canadian Institute for Health Information, 2021). Understanding the health dynamics of middle-aged Canadians can inform the effectiveness of current health policies and identify areas for improvement, ultimately contributing to better health outcomes for future generations.

This study utilizes data from the Canadian sample of the latest wave of the World Values Survey (WVS-7), focusing on 1,674 midlife individuals aged 40-64. The dependent variable is SRH status of individuals. Descriptive statistics indicate that most respondents rated their health as 'Good' or 'Very good,' reflecting generally positive self-perceived health in the sample. The independent variables include a range of socioeconomic and demographic factors such as PSES, foreign-born status, gender, ethnicity, education levels, employment status, and marital status, and language proficiency, presence of children at home, age, region of residence and rural residency.

PROBIT regression analysis reveals several significant determinants of self-reported poor health. Being in the working, lower middle, or upper middle socioeconomic status is associated with significantly reduced chances of poor SRH. This highlights the protective effect of higher socioeconomic status. Additionally, having children at home and being employed reduce the likelihood of poor SRH. In contrast, foreign-born status, female gender, marital status, language proficiency, and ethnicity are not significant predictors of self-reported poor health. Further analysis incorporating interaction terms shows that the influence of PSES on poor SRH does not vary significantly across different demographic and social factors, including foreign-born status, gender, marital status, language proficiency, ethnicity, presence of children at home, employment status, age, parents' education level, respondents' education level, or rural residency. This suggests that the relationship between SES and SRH is consistent, regardless of these other variables.

This study is organized as follows: Following this introduction, the next section gives the background, reviewing relevant literature on self-reported health (SRH) and the impact of perceived socioeconomic status (PSES). This is followed by a detailed description of the data and methodology, where the probit regression model used in the analysis is explained. The results are then presented, highlighting the main findings related to PSES and other factors affecting health outcomes. Finally, the discussion and conclusion interprets these findings and offers policy recommendations aimed at improving public health and reducing disparities among middle-aged Canadians.

1.2. Background

Health disparities across socioeconomic groups have been extensively documented (Liao et al., 2023; Bhat et al., 2023). Individuals with lower socioeconomic status tend to report poorer SRH compared to those with higher socioeconomic status, a phenomenon attributed to various factors including differential access to healthcare, variations in health behaviours (Adler et al., 2016; Marmot and Allen, 2014). These disparities are evident in numerous studies, highlighting the complex interplay between socioeconomic factors and health (Case and Deaton, 2023; Khanijahani et al., 2021).

Recent studies have shown that foreign born individuals more likely to experience poor health outcomes (Chai, 2023; Guo et al., 2023; Patel et al., 2023; Salami et al., 2023). Immigration status is linked to unique health challenges, including difficulties with language, cultural disparities, and restricted access to medical care (Castañeda et al., 2015; Shirmohammadi et al., 2023). Also, immigrants often face structural barriers in job market that impede their ability to access quality healthcare, leading to disparities in health outcomes (Raihan et al., 2023). In addition to immigration status, gender differences significantly influence health outcomes, with women often reporting poorer health compared to men (Amerio et al., 2022; Connor et al., 2020). This disparity may result from differences in social roles, stressors, and health behaviours, as well as biological factors (Lipsky et al., 2021; Oksuzyan et al., 2010). For instance, women are more likely to experience chronic conditions and mental health issues, which can contribute to lower SRH status (Torche and Nobles, 2024; White et al., 2024).

Marital status has also been linked to health, with married individuals generally reporting better SRH than their unmarried people (Akhtar et al., 2023; Krajc et al., 2023; Zhang et al., 2024). The protective effect of marriage on health is thought to result from

both social support and economic advantages. However, recent research suggests that the quality of the marital relationship also plays a crucial role in health outcomes (Novak et al., 2023). Recent studies emphasize the importance of language education in enhancing SRH for non-English speakers (Raihan et al., 2023). Language proficiency is a critical element of good health, as effective communication within the healthcare system is essential for accessing care and adhering to medical advice (Kjøllestad et al., 2023). Individuals who speak languages other than the dominant language in the country may also face additional barriers, such as in the job market exacerbating health disparities (Stevenson et al., 2023).

Ethnicity is a fundamental determinant of health, with racial and ethnic minorities often experiencing disparities due to systemic inequalities and discrimination (Abrahamowicz et al., 2023; Gutterman, 2024; Thomas et al., 2024). These groups may face chronic stress and limited access to healthcare resources, contributing to poorer health outcomes (Guo et al., 2024; Wang et al., 2024). The presence of children at home can also influence health outcomes through increased stress and resource allocation (Nomaguchi and Milkie, 2020). Parents, especially single parents, often report higher levels of stress and poorer health outcomes due to the demands of childcare and limited resources (Nowland et al., 2021; Wang and Lu, 2023).

Employment status is directly related to health through access to income, health insurance, and occupational health risks (Benach et al., 2021; Irvine and Rose, 2024). Unemployed individuals are more likely to experience poor health due to financial strain and lack of access to healthcare (Byaro et al., 2023; Sochas and Reeves, 2023). Age is another well-known determinant of health, with older individuals generally reporting poorer health outcomes due to the natural aging process and the accumulation of health risks over time (Gorman and Read, 2021). Moreover, the education levels of parents and respondents significantly influence health behaviours and access to information, thereby affecting overall health (Brunello et al., 2016; Dilmaghani, 2020; Janke et al., 2020; Jiang et al., 2020; Özer et al., 2018). Higher educational attainment is associated with better health literacy, healthier behaviours, and improved access to healthcare services (Özer et al., 2018; Özer et al., 2023; Özer et al., 2024). Living in rural areas is often associated with poorer health outcomes due to limited access to healthcare facilities, higher levels of poverty, and health risk behaviours (Bennett et al., 2019). These disparities are compounded by geographic isolation and resource limitations (Probst et al., 2019).

2. Data

2.1. Variables

This study utilizes the Canada sample from the WVS-7, which was collected during the seventh wave of the World Values Survey between 2017 and 2022. Specifically, the Canadian sample was gathered in 2020. The analysis focuses on data from 1,674 midlife individuals aged 40-64 residing in Canada, representing the middle-aged population living in the country. The research includes detailed socio-economic and demographic variables to examine the determinants of SRH among midlife individuals in Canada. Further, analysis incorporates the effect of interaction terms between PSES and the remaining independent variables on SRH.

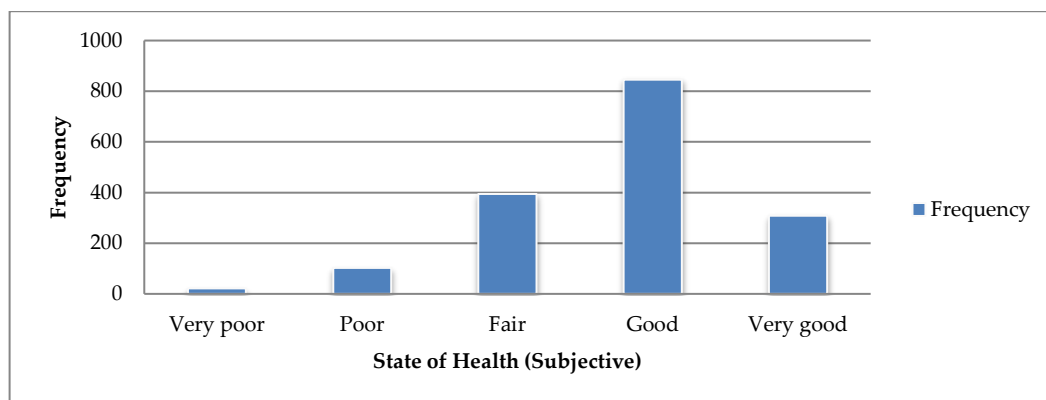

Figure 1. Distribution of Self-Reported Health Status

Source: Author's own calculations based on the Canada sample from the WVS-7

The dependent variable in this study is the SRH status, which is coded as zero for respondents reporting good or very good health, and one for those reporting very poor, poor, or fair health. Categorizing the SRH variable into two categories is a well-established and widely accepted practice in the literature. Several studies have used this approach to simplify analysis and improve interpretability without compromising validity (Liu and Hummer, 2008; Özer, 2023; Özer, 2024; Özer and Fidrmuc, 2024; Schellekens and Ziv, 2020; Spuling et al., 2017). The bar chart in figure one shows the distribution of SRH statuses among 1,674 midlife individuals (aged 40-64) in Canada. Most respondents rated their health as "Good" or "Very good," indicating generally positive self-perceived health among the sample.

In this study, the original five-category perceived socioeconomic class variable was transformed into a four-category independent variable. The middle-high and high socioeconomic classes were merged to ensure a sufficient number of observations in each category, thereby increasing the reliability of the analyses. Specifically, groups four and five, representing the upper-middle and highest socioeconomic classes, were combined into a single category labelled four. A dummy variable was created for the foreign-born status of respondents, coding foreign-born individuals as one and non-foreign-born individuals as zero. Another dummy variable was included for gender, with female participants coded as one and male participants as zero. Additionally, an ethnicity dummy variable was used, with the 'white' ethnic group as the reference category and all other ethnic groups coded as one. The study also employs variables representing the "respondent's education Level" and "parents' education level," categorized into three main levels: 'low,' 'medium,' and 'high.' The 'low' education category includes individuals with less than high school education; the 'medium' category includes those with high school or equivalent education; and the 'high' category comprises individuals with university-level or higher education. Separate dummy variables were created for each category, with the 'low' education level serving as the reference category.

Additionally, an employment status dummy variable was defined, coding employed individuals as one and unemployed individuals as zero. A variable indicating whether respondents have children at home was also included, coding those with children at home as one and those without as zero. To control for the effect of age, both age and age squared were included in the model. A variable indicating whether respondents speak a language other than English or French was created, coding those who speak English and French as zero and those who do not as one. A 'married' dummy variable was used to represent marital status, with 'married' and 'living as married' grouped as 'married' and all other statuses classified as 'single'. To analyse the impact of the geographic location of participants, two main types of variables were utilized: a "rural" and dummy variables representing Canada's 12 regions. The "rural" distinguishes between respondents living in rural areas (one) and urban areas (zero). Dummy variables

for each of Canada's 12 regions were included, with each variable coded as one for respondents living in the respective region and zero for those living in other regions.

2.2. Descriptive Statistics

Table 1 presents the descriptive statistics for the variables used in the study, including measures of central tendency and dispersion for the sample of 1674 observations. The variables include SRH, subjective socioeconomic status, education level, age, gender, foreign born status, marital status, employment status, language use, and ethnicity, presence of children at home, parents' education level, and rural residency.

Table 1. Weighted Descriptive Statistics

Variable	Obs.	Mean	Std. Dev.	Min	Max
SRH	1674	3,718	0,868	1	5
Subjective socioeconomic status	1674	2,961	0,953	1	5
Education level (low=1, mid=2, high=3)	1662	2,340	0,594	1	3
Age	1674	52,392	7,179	40	64
Female	1674	0,504	0,500	0	1
Foreign born	1674	0,154	0,361	0	1
Marital status (married)	1674	0,648	0,477	0	1
Employment status-employed	1674	0,637	0,481	0	1
Language used other than French and English	1674	0,047	0,211	0	1
Ethnicity (non-white)	1657	0,151	0,358	0	1
Have children at home	1671	0,624	0,484	0	1
Parents' education level (low=1, mid=2, high=3)	1482	1,974	0,762	1	3
Rural	1674	0,252	0,434	0	1

The sample consists of 1,674 individuals, with a balanced gender distribution, where approximately 50.4% are female. The average SRH status is relatively high, with a mean of 3.72 on a 5-point scale, indicating generally positive health perceptions among the respondents. The subjective socioeconomic status (PSES) also shows a mean of 2.96, suggesting that participants perceive themselves as middle-class on average. Respondents' education levels in the sample are moderately high, with an average score of 2.34 on a scale from 1 (low) to 3 (high), indicating that most participants have at least a mid-level education. The average age of the respondents is 52.4 years, ranging from 40 to 64, reflecting the focus on middle-aged people. In terms of demographic characteristics, 15.4% of the sample is foreign-born, and 64.8% are married. Employment status is high, with 63.7% of the respondents being employed. A small portion of the sample (4.7%) uses a language other than French or English at home, and 15.1% identify as non-white. Additionally, 62.4% have children living at home, while 25.2% reside in rural areas. Parents' education levels show an average score of 1.97 on a scale from 1 (low) to 3 (high), indicating that many parents have low to mid-level education. Overall, the sample is diverse in terms of socioeconomic and demographic factors, which allows for a comprehensive analysis of the determinants of SRH among middle-aged Canadians.

3. Methodology

This study investigates the determinants of poor SRH and subsequently estimates 11 separate regression models to analyse the interaction effects between various independent variables and socioeconomic status on self-reported poor health. Each model includes interaction terms for one independent variable with socioeconomic status dummies, along with all other independent variables.

Torres-Reyna (2008) notes that PROBIT and LOGIT models are fundamentally similar, differing only in their distribution functions. The PROBIT model uses the cumulative standard normal distribution (Φ), while the logit model uses the cumulative standard logistic distribution (F). As demonstrated in Table 2, the AIC (Akaike Information Criterion) and BIC (Bayesian Information Criterion) values, which are commonly used to evaluate model fit and complexity (Burnham and Anderson, 2004;

Vrieze, 2012), are closely aligned for both models, reinforcing the assertion of their underlying similarity. In this study, the PROBIT model was chosen due to the comparable results it yields with the logit model. This analysis employs the PROBIT regression method, which is particularly well-suited for modeling binary (dichotomous) dependent variables (Greene, 2012). This method allows for modelling the probability that the dependent variable falls into a particular category based on a set of independent variables. The PROBIT model is specified as follows:

$$P(Y_i = 1) = \Phi(X_i' \beta) \quad (1)$$

where Y_i represents the dependent variable indicating self-reported poor health, X_i' denotes a vector of independent variables, β is a vector of coefficients to be estimated, and Φ is the cumulative distribution function of the standard normal distribution.

Table 2. Comparison of AIC and BIC Values for PROBIT and LOGIT Models

Model	AIC	BIC
Probit	1728,411	1871,267
Logit	1726,934	1869,79

The dependent variable, SRH, is coded as a binary variable, where 1 indicates poor health and 0 indicates otherwise. The independent variables included in the analysis are foreign born status, gender (female), marital status (married), language used other than French and English, ethnicity (non-white), having children at home, employment status (employed), age, age square, parents' education level, respondents' education level, living in a rural area, and region of residence fixed effects.

The diagnostic tests conducted on the Probit model given in equation one provide several insights into the model's adequacy and the relationships among the covariates. The goodness-of-fit test indicates that the model fits the data well. This is evidenced by a Pearson chi-square value of 1450.36 with 1411 degrees of freedom and a p-value of 0.2276. These results suggest that the model's predictions are consistent with the observed data. The link test results show that the model is correctly specified, with the $\hat{\gamma}$ variable being significant and the $\hat{\gamma}^2$ variable not significant. These suggest no omitted variable bias or model misspecification. Finally, the Variance Inflation Factor (VIF) test reveals that multicollinearity is not a serious concern, with a mean VIF of 3.65 and a maximum VIF of 8.24 for the variable age. These indicate that while some variables are correlated, it is within acceptable limits for the model's stability. Overall, these diagnostics suggest that the model is robust, appropriately specified, and suitable for making inferences about the determinants of poor health.

Table 3. Diagnostic Test Results for Probit Model on Poor Health

Test	Statistic	Result
Goodness-of-Fit (estat gof)	Number of observations	1467
	Number of covariate patterns	1438
	Pearson Chi2 (df=1411)	1450.36
Link Test (linktest)	Prob > Chi2	0.2276
	$\hat{\gamma}$ Coefficient	1.147961 (p < 0.001)
	$\hat{\gamma}^2$ Coefficient	0.1665941 (p = 0.214)
	Constant Coefficient	0.0007873 (p = 0.989)
Variance Inflation Factor (VIF)	Mean VIF	3.65
	Maximum VIF	8.24 (for age)

To comprehensively understand the interaction effects of socioeconomic status with various demographic and socioeconomic factors on self-reported poor health, 11 separate models are estimated. Each model incorporates the relevant interaction term between

perceived socioeconomic status and one of the independent variables, along with all other independent variables.

The general form of the PROBIT regression model with interactions used in this study is specified as follows:

$$Probit(Y_i = 1) = \Phi(\beta_0 + \beta_1 \cdot SES_i + \beta_2 \cdot IV_i + \beta_3 \cdot (SES_i * IV_i) + \sum_{j=4}^n \beta_j * X_{ij}) \quad (2)$$

In the second model, Y_i is the binary dependent variable indicating poor self-reported health (SRH). The term SES_i represents the socioeconomic status of individual i , while IV_i denotes the independent variable that is being interacted with socioeconomic status. The interaction term between socioeconomic status and the independent variable is represented as $SES_i * IV_i$. Additionally, X_{ij} includes other control variables in the model. The coefficients to be estimated are $\beta_0, \beta_1, \beta_2, \beta_3$, and β_j . For example, to analyse the interaction between socioeconomic status and foreign born status, the model includes the interaction term $SES_i * ForeignBorn_i$ along with all other control variables. Each of the 11 models follows this structure, with the interaction term varying according to the specific independent variable under consideration.

By employing the PROBIT regression method, this study captures the non-linear relationships and interaction effects between socioeconomic status and other variables, providing a deep understanding of the factors influencing SRH. However, the non-linear relationship between independent and dependent variables complicates the interpretation of slope coefficients. To address this, I used the margins command in Stata 13.2 to estimate marginal effects. Greene (2012) noted that this approach allows for an interpretation similar to that of linear regression. These marginal effects show how a one-unit change in explanatory variables affects the probability of reporting a particular health status, holding other factors constant. This approach within a logit regression framework provides a clearer understanding of the relationship between income levels and health outcomes. To address potential heteroscedasticity and ensure the reliability of the results, robust standard errors were used throughout the analysis.

4. Results

The PROBIT regression results in Table 4 identify several significant determinants of poor SRH. Being in the working socioeconomic status, lower middle socioeconomic status, and upper and upper middle socioeconomic status are all associated with significantly reduced probabilities of reporting poor health, with coefficients of -0.662, -0.862, and -1.340, respectively, all significant at the 1% level.

Table 4. Determinants of Self-Reported Poor Health among Middle-Aged Individuals in Canada

Variables	Coef.	Std. Err.	Significance
Working class	-0.662	(0.209)	***
Lower middle class	-0.862	(0.199)	***
Upper and upper middle class	-1.340	(0.204)	***
Foreign born	0.198	(0.147)	
Female	0.015	(0.091)	
Marital status (married)	-0.042	(0.100)	
Language used other than French and English	-0.308	(0.214)	
Ethnicity (non-white)	-0.114	(0.140)	
Have children at home	-0.165	(0.094)	*
Employment Status (employed)	-0.205	(0.106)	*
Age	-0.000	(0.001)	
Age squared	-0.004	(0.014)	
Parents' education level (mid=2)	-0.061	(0.114)	
Parents' education level (high=3)	0.166	(0.126)	
Education level (mid=2)	-0.074	(0.211)	
Education level (high=3)	-0.095	(0.214)	
Rural	-0.023	(0.107)	
Region (Colombie-Britannique)	0.178	(0.160)	
Region (Manitoba)	-0.079	(0.214)	
Region (Nouveau-Brunswick)	0.076	(0.220)	
Region (Terre-Neuve-et-Labrador)	0.072	(0.237)	
Region (Nouvelle-Ecosse)	-0.167	(0.241)	
Region (Ontario)	0.009	(0.158)	
Region (Prince-Edouard)	-0.924	(0.492)	*
Region (Quebec)	-0.122	(0.155)	
Region (Saskatchewan)	-0.375	(0.236)	
Constant	0.722	(0.297)	**

Note: Robust standard errors in parentheses. *** $p < 0.01$, ** $p < 0.05$, * $p < 0.1$

Foreign born status, female gender, and marital status, uses of a language other than French and English, and non-white ethnicities was not significant predictors of self-reported poor health. Having children at home and being employed were associated with a reduced probability of poor SRH, with coefficients of -0.165 and -0.205, respectively, both significant at the 10% level.

Neither age nor age squared was a significant predictor. Parents' education levels and the respondent's own education levels were also not significant. Residing in a rural area and regional variables were mostly insignificant, with the exception of residing in Prince-Edouard, which was associated with a reduced probability of poor SRH (coefficient of -0.924, significant at the 10% level). The constant term was positive and significant at the 5% level. These results highlight the importance of socioeconomic status and certain demographic factors in determining SRH outcomes.

As seen from the table, the coefficients of perceived socioeconomic status on poor SRH intensify as one moves up the socioeconomic ladder. This suggests that individuals with higher socioeconomic status report significantly better SRH. For further analysis, I will explore how the interaction between socioeconomic status and other variables, such as demographic and objective socioeconomic factors, influences SRH. This will provide a deeper understanding of health disparities across different socioeconomic groups.

The results in Table 5 show the interaction effects of perceived socioeconomic status with various independent variables on poor SRH. Notably, none of the interactions between working socioeconomic status, lower middle socioeconomic status, or upper and upper middle socioeconomic status with foreign born status, gender, marital status, language, ethnicity, presence of children at home, employment status, age, parents' education level, respondents' education level, or rural residency showed statistically significant coefficients. This suggests that the effect of socioeconomic status on poor SRH does not vary significantly across these different demographic and social factors. Each interaction was tested using separate PROBIT regressions. The lack of significant

interaction effects implies that the relationship between socioeconomic status and poor SRH is robust, regardless of the influence of these other variables.

Table 5. The Interaction Effects of Perceived Socioeconomic Status with Various Independent Variables on Self-Reported Poor Health Among Middle-Aged Individuals in Canada

Models with Interactions	Coefficients	Std. Err.	Significance
Model 1 Foreign Born			
Working class # Foreign born	-0.727	(0.680)	
Lower middle class # Foreign born	-0.280	(0.660)	
Upper and upper middle class # Foreign born	-0.981	(0.662)	
Model 2 Female			
Working class # Female	0.003	(0.400)	
Lower middle class # Female	-0.182	(0.375)	
Upper and upper middle class # Female	-0.365	(0.380)	
Model 3 Marital status (married)			
Working class # Marital status (married)	0.179	(0.407)	
Lower middle class # Marital status (married)	0.296	(0.385)	
Upper and upper middle class # Marital status (married)	0.237	(0.398)	
Model 4 Language used other than French and English			
Working class # Language used other than French and English	0.766	(0.497)	
Lower middle class # Language used other than French and English	0.851	(0.480)	*
Upper and upper middle class # Language used other than French and English	No observation		
Model 5 Ethnicity (non-white)			
Working class # Ethnicity (non-white)	-0.029	(0.595)	
Lower middle class # Ethnicity (non-white)	0.789	(0.549)	
Upper and upper middle class # Ethnicity (non-white)	0.190	(0.559)	
Model 6 Have children at home			
Working class # Have children at home	-0.144	(0.411)	
Lower middle class # Have children at home	0.219	(0.381)	
Upper and upper middle class # Have children at home	0.386	(0.385)	
Model 7 Employment Status (employed)			
Working class # Employment Status (employed)	-0.168	(0.442)	
Lower middle class # Employment Status (employed)	0.108	(0.420)	
Upper and upper middle class # Employment Status (employed)	0.181	(0.427)	
Model 8 Age			
Working class # Age	-0.028	(0.033)	
Lower middle class # Age	-0.006	(0.032)	
Upper and upper middle class # Age	-0.015	(0.032)	
Model 9 Parents' education level			
Working class # Parents' education level (mid=2)	-0.216	(0.461)	
Working class # Parents' education level (high=3)	-0.069	(0.586)	
Lower middle class # Parents' education level (mid=2)	-0.262	(0.434)	
Lower middle class # Parents' education level (high=3)	-0.224	(0.553)	
Upper and upper middle class # Parents' education level (mid=2)	-0.364	(0.451)	
Upper and upper middle class # Parents' education level (high=3)	-0.679	(0.559)	
Model 10 Respondents' education level			
Working class # Education level (mid=2)	0.116	(0.609)	
Working class # Education level (high=3)	-0.680	(0.655)	
Lower middle class # Education level (mid=2)	0.241	(0.579)	
Lower middle class # Education level (high=3)	-0.689	(0.617)	
Upper and upper middle class # Education level (mid=2)	0.227	(0.723)	
Upper and upper middle class # Education level (high=3)	-0.506	(0.745)	
Model 11 Rural			
Working class # Rural	-0.065	(0.406)	
Lower middle class # Rural	-0.179	(0.383)	
Upper and upper middle class # Rural	0.025	(0.390)	

Note: Robust standard errors in parentheses. *** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1. Each model includes the following variables: foreign-born status, gender (female), marital status (married), language used other than French and English, ethnicity (non-white), having children at home, employment status (employed), age, age squared, parents' education level, respondents' education level, living in a rural area, and region of residence fixed effects. Additionally, each model incorporates the interaction terms of the related variable with the categories of perceived socioeconomic status (PSES).

5. Discussion and Conclusions

The findings of this study provide significant insights into the determinants of poor SRH among middle-aged individuals in Canada. Our analysis confirms the strong influence of perceived socioeconomic status (PSES) on SRH, with higher PSES associated with decreased probabilities of poor SRH. This aligns with existing literature highlighting the critical role of socioeconomic factors in shaping health outcomes (Marmot et al., 2021; Currie et al., 2024).

PSES emerged as a consistent and robust predictor of SRH, regardless of various demographic and socioeconomic variables. The lack of significant interaction effects between PSES and factors such as foreign-born status, gender, marital status, language proficiency, and ethnicity, presence of children at home, employment status, age, parents' education level, respondents' education level, and rural residency suggests that the impact of PSES on SRH is universally applicable across these groups. This finding indicates that interventions aimed at improving PSES could have broad and beneficial effects on health outcomes across diverse populations.

Interestingly, variables traditionally considered influential in health outcomes, such as gender, foreign-born status, marital status, and language proficiency, did not show significant effects in our analysis. This may indicate that, within the specific context of middle-aged Canadians, the influence of PSES overshadows these other factors. Alternatively, it may reflect the relatively inclusive access to healthcare services in Canada, which could mitigate the impact of these demographic variables on health outcomes.

The protective effect of having children at home and being employed against poor SRH highlights the importance of social roles and economic stability. Employment not only provides financial resources but also contributes to a sense of purpose and social integration, which are crucial for maintaining good health (Benach et al., 2021; Irvine & Rose, 2024). Similarly, the presence of children may offer emotional support and a sense of responsibility that positively influences health behaviours and outcomes. Focusing on middle-aged Canadians, a demographic undergoing significant life transitions, provides valuable insights into how socioeconomic factors impact health during this critical period. As individuals in this age group balance work, family responsibilities, and the onset of age-related health issues, understanding the determinants of their health outcomes can inform policies aimed at mitigating health disparities.

That said, the current paper is not without its limitations. One limitation of this study is its reliance on self-reported health (SRH) as the dependent variable, which may introduce bias due to subjective interpretation and reporting differences among respondents. Additionally, the cross-sectional nature of the data limits the ability to infer causality between perceived socioeconomic status (PSES) and health outcomes. Finally, the study focuses on a specific demographic group (middle-aged Canadians), which may limit the generalizability of the findings to other age groups or populations in different socio-economic contexts.

The findings highlight the importance of addressing socioeconomic disparities to improve health outcomes among middle-aged Canadians. Policymakers should prioritize initiatives that enhance socioeconomic conditions, such as improving access to quality education, creating stable employment opportunities, and ensuring adequate income support. By focusing on reducing economic inequalities and supporting those in lower socioeconomic positions, public health interventions can significantly improve both perceived and actual health status, ultimately reducing health inequities in this demographic.

References

- Abrahamowicz, A. A., Ebinger, J., Whelton, S. P., Commodore-Mensah, Y. & Yang, E. (2023). Racial and Ethnic Disparities in Hypertension: Barriers and Opportunities to Improve Blood Pressure Control. *Current Cardiology Reports*, 25(1), 17-27.
- Adler, N. E., Glymour, M. M. & Fielding, J. (2016). Addressing Social Determinants of Health and Health Inequalities. *Jama*, 316(16), 1641-1642.
- Akhtar, S. N., Saikia, N. & Muhammad, T. (2023). Self-Rated Health Among Older Adults in India: Gender Specific Findings from National Sample Survey. *Plos one*, 18(4), e0284321.
- Amerio, A., Bertuccio, P., Santi, F., Bianchi, D., Brambilla, A., Morganti, A., ... & Amore, M. (2022). Gender Differences in COVID-19 Lockdown Impact on Mental Health of Undergraduate Students. *Frontiers in Psychiatry*, 12, 813130.
- Benach, J., Vives, A., Amable, M., Vanroelen, C., Tarafa, G. & Muntaner, C. (2021). Precarious Employment: Understanding An Emerging Social Determinant of Health. *Annual Review of Public Health*, 42, 229-253.
- Bennett, K. J., Borders, T. F., Holmes, G. M., Kozhimannil, K. B. & Ziller, E. (2019). What is Rural? Challenges and Implications of Definitions That Inadequately Encompass Rural People and Places. *Health Affairs*, 38(12), 1985-1992.,
- Bhat, A. A., Rashid, I., Hassan, S. U. & Kansra, P. (2023). Social Determinants of Health and Health Outcomes: A Bibliographic Review of the Scientific Literature from 2000 to 2021. *Global Knowledge, Memory and Communication*.
- Brunello, G., Fort, M., Schneeweis, N. & Winter-Ebmer, R. (2016). The Causal Effect of Education on Health: What is the Role of Health Behaviors?. *Health Economics*, 25(3), 314-336.
- Burnham, K. P., & Anderson, D. R. (2004). Multimodel inference: understanding AIC and BIC in model selection. *Sociological methods & research*, 33(2), 261-304.
- Byaro, M., Mafwolo, G. & Ngereza, C. (2023). Does Unemployment in Sub-Saharan Africa Have Asymmetric Effects on Health? A Panel Quantile Approach. *The Journal of Economic Asymmetries*, 28, e00316.
- Canadian Institute for Health Information. (2021). *Health System Performance*. <https://www.cihi.ca/en/health-system-performance>
- Case, A. & Deaton, A. (2023). Accounting for the Widening Mortality Gap between American Adults with and without a BA. *Brookings Papers on Economic Activity*.
- Castañeda, H., Holmes, S. M., Madrigal, D. S., Young, M. E. D., Beyeler, N. & Quesada, J. (2015). Immigration as a Social Determinant of Health. *Annual Review of Public Health*, 36, 375-392.
- Chai, L. (2023). Unpacking the Association Between Length of Residence and Health Among Immigrants in Canada: A Moderated Mediation Approach. *Journal of Immigrant and Minority Health*, 25(1), 38-49.
- Connor, J., Madhavan, S., Mokashi, M., Amanuel, H., Johnson, N. R., Pace, L. E. & Bartz, D. (2020). Health Risks and Outcomes that Disproportionately Affect Women During the Covid-19 Pandemic: A Review. *Social Science & Medicine*, 266, 113364.
- Currie, J., Kurdyak, P. & Zhang, J. (2024). Socioeconomic Status and Access to Mental Health Care: The Case of Psychiatric Medications for Children in Ontario Canada. *Journal of Health Economics*, 93, 102841.
- Dilmaghani, M. (2020). The Causal Effects of Education on Health Over the Life Course: Evidence from Canada. *Public Health*, 186, 170-177.
- Khadanga, S., Savage, P. D., Ades, P. A., Yant, B., Anair, B., Kromer, L. & Gaalema, D. E. (2024). Lower-Socioeconomic Status Patients Have Extremely High-Risk Factor Profiles on Entry to Cardiac Rehabilitation. *Journal of Cardiopulmonary Rehabilitation and Prevention*, 44(1), 26-32.
- Khanijahani, A., Iezadi, S., Gholipour, K., Azami-Aghdash, S. & Naghibi, D. (2021). A Systematic Review of Racial/Ethnic and Socioeconomic Disparities in COVID-19. *International Journal for Equity in Health*, 20, 1-30.
- Kjøllesdal, M. K., Gerwing, J. & Indseth, T. (2023). Health Risks Among Long-Term Immigrants in Norway with Poor Norwegian Language Proficiency. *Scandinavian Journal of Public Health*, 51(3), 422-429.
- Krajc, K., Mirošević, Š., Sajovic, J., Klemenc Ketiš, Z., Spiegel, D., Drevenšek, G. & Drevenšek, M. (2023). Marital Status and Survival in Cancer Patients: A Systematic Review and Meta-Analysis. *Cancer Medicine*, 12(2), 1685-1708.
- Gorman, B. K. & Read, J. G. (2021). Gender Disparities in Adult Health: An Examination of Three Measures of Morbidity. *Journal of Health and Social Behavior*, 62(2), 95-110.
- Greene, W. H. (2012). *Econometric Analysis* (7th ed.). Prentice Hall.

- Guo, M., Wang, Y., Liu, J. & Dong, X. (2023). Ethnic Enclaves, Social Capital, and Psychological Well-Being of Immigrants: The Case of Chinese Older Immigrants in Chicago. *Aging & Mental Health*, 27(6), 1077-1085.
- Guo, M., Wang, Y. & Carter, K. (2024). Racial/Ethnic and Nativity Differences in Adversity Profiles Among Middle-Aged and Older Adults. *Aging & Mental Health*, 28(2), 319-329.
- Gutterman, A. S. (2024). Ageism, Race and Ethnicity. *SSRN* 4762676.
- Irvine, A. & Rose, N. (2024). How Does Precarious Employment Affect Mental Health? A Scoping Review and Thematic Synthesis of Qualitative Evidence from Western Economies. *Work, Employment and Society*, 38(2), 418-441.
- Janke, K., Johnston, D. W., Propper, C. & Shields, M. A. (2020). The Causal Effect of Education on Chronic Health Conditions in the UK. *Journal of Health Economics*, 70, 102252.
- Jiang, W., Lu, Y. & Xie, H. (2020). Education and Mental Health: Evidence and Mechanisms. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 180, 407-437.
- Lebano, A., Hamed, S., Bradby, H., Gil-Salmerón, A., Durá-Ferrandis, E., Garcés-Ferrer, J., ... & Linos, A. (2020). Migrants' and Refugees' Health Status and Healthcare in Europe: A Scoping Literature Review. *BMC Public Health*, 20, 1-22.
- Liao, L., Du, M. & Chen, Z. (2023). Environmental Pollution and Socioeconomic Health Inequality: Evidence from China. *Sustainable Cities and Society*, 95, 104579.
- Lima, A. C. P., Maximiano-Barreto, M. A., Martins, T. C. R. & Luchesi, B. M. (2024). Factors Associated with Poor Health Literacy in Older Adults: A Systematic Review. *Geriatric Nursing*, 55, 242-254.
- Lipsky, M. S., Su, S., Crespo, C. J. & Hung, M. (2021). Men and Oral Health: A Review of Sex and Gender Differences. *American Journal of Men's Health*, 15(3), 15579883211016361.
- Liu, H., & Hummer, R. A. (2008). Are educational differences in US self-rated health increasing?: An examination by gender and race. *Social science & medicine*, 67(11), 1898-1906.
- Marmot, M. & Allen, J. J. (2014). Social Determinants of Health Equity. *American Journal of Public Health*, 104(S4), S517-S519.
- Nomaguchi, K. & Milkie, M. A. (2020). Parenthood and Well-Being: A Decade in Review. *Journal of Marriage and Family*, 82(1), 198-223.
- Novak, J. R., Wilson, S. J., Ermer, A. E. & Harper, J. M. (2023). Aging Together: Dyadic Profiles of Older Couples' Marital Quality, Psychological Well-Being, and Physical Health. *Journal of Social and Personal Relationships*, 40(6), 1897-1919.
- Nowland, R., Thomson, G., McNally, L., Smith, T. & Whittaker, K. (2021). Experiencing Loneliness in Parenthood: A Scoping Review. *Perspectives in Public Health*, 141(4), 214-225.
- Oksuzyan, A., Brønnum-Hansen, H. & Jeune, B. (2010). Gender Gap in Health Expectancy. *European Journal of Ageing*, 7, 213-218.
- Özer, M. (2023). Socioeconomic Determinants of Out-Of-Pocket Health Care Expenditures in Türkiye. *Fiscaoeconomia*, 7(2), 1196-1211.
- Özer, M. (2024). THE IMPACT OF OBJECTIVE AND PERCEIVED RELATIVE INCOMES ON HEALTH OUTCOMES IN TURKEY: INSIGHTS FROM THE LIFE IN TRANSITION SURVEY. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 26(46), 155-167.
- Özer, M., & Fidrmuc, J. (2024). *Education and Mental Health: Causal Effects and Intra-Family Spillovers* (No. 11213). CESifo Working Paper.
- Özer, M., Fidrmuc, J. & Eryurt, M. A. (2018). Maternal Education and Childhood Immunization in Turkey. *Health Economics*, 27(8), 1218-1229.
- Özer, M., Fidrmuc, J. & Eryurt, M. A. (2023). Education and Domestic Violence: Evidence from a Natural Experiment in Turkey. *Kyklos*, 76(3), 436-460.
- Özer, M., Fidrmuc, J., Mentzakis, E. & Özkan, Ö. (2024). Does Education Affect Religiosity? Causal Evidence from a Conservative Emerging Economy. *CESifo Economic Studies*, 70(1), 34-50.
- Papadopoulos, D. & Sosso, F. A. E. (2023). Socioeconomic Status and Sleep Health: A Narrative Synthesis of 3 Decades of Empirical Research. *Journal of Clinical Sleep Medicine*, 19(3), 605-620.
- Probst, J., Eberth, J. M. & Crouch, E. (2019). Structural Urbanism Contributes to Poorer Health Outcomes for Rural America. *Health Affairs*, 38(12), 1976-1984.
- Public Health Agency of Canada. (2021). *The Health of Canada's Middle-Aged Population*. <https://www.canada.ca/en/public-health.html>

- Patel, V. J., Delano, V., Juttu, A., Adhora, H., Zaheer, A., Vargas, L. & Jacobs, B. (2024). The Implications of Socioeconomic Status by ZIP Code on Maternal-Fetal Morbidity and Mortality in San Antonio, Texas. *Cureus*, 16(2).
- Patel, S. G., Bouche, V., Thomas, I. & Martinez, W. (2023). Mental Health and Adaptation Among Newcomer Immigrant Youth in United States Educational Settings. *Current Opinion in Psychology*, 49, 101459.
- Pisanty-Alatorre, J., Bello-Chavolla, O. Y., Vilchis-Chaparro, E. & Goycochea-Robles, M. V. (2024). Associations of Current and Childhood Socioeconomic Status and Health Outcomes Amongst Patients with Knee or Hip Osteoarthritis in a Mexico City Family-Practice Setting. *BMC Musculoskeletal Disorders*, 25(1), 91.
- Raihan, M. M., Chowdhury, N. & Turin, T. C. (2023). Low Job Market Integration of Skilled Immigrants in Canada: The Implication for Social Integration and Mental Well-Being. *Societies*, 13(3), 75.
- Salami, O. O., Yaskina, M., Georgiades, K., Diaz, E., Hegadoren, K., Meherali, S., ... & Senthilselvan, A. (2023). Mental Health of Immigrant Children and Adolescents (6-17 Years) in Canada: Evidence from the Canadian Health Measures Survey. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 20(21), 6997.
- Schellekens, J., & Ziv, A. (2020). The role of education in explaining trends in self-rated health in the United States, 1972–2018. *Demographic Research*, 42, 383-398.
- Shirmohammadi, M., Beigi, M. & Richardson, J. (2023). Subjective Well-Being Among Blue-Collar Immigrant Employees: A Systematic Literature Review. *Human Resource Management Review*, 33(1), 100914.
- Sochas, L. & Reeves, A. (2023). Does Collective Bargaining Reduce Health Inequalities Between Labour Market Insiders and Outsiders?. *Socio-Economic Review*, 21(2), 827-862.
- Spuling, S. M., Huxhold, O., & Wurm, S. (2017). Predictors of self-rated health: Does education play a role above and beyond age?. *Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 72(3), 415-424.
- Stevenson, K., Fellmeth, G., Edwards, S., Calvert, C., Bennett, P., Campbell, O. M. & Fuhr, D. C. (2023). The Global Burden of Perinatal Common Mental Health Disorders and Substance Use Among Migrant Women: A Systematic Review and Meta-Analysis. *The Lancet Public Health*, 8(3), e203-e216.
- Thomas, P. B., Mantey, D. S., Clendennen, S. L. & Harrell, M. B. (2024). Mental Health Status by Race, Ethnicity and Socioeconomic Status among Young Adults in Texas during COVID-19. *Journal of Racial and Ethnic Health Disparities*, 1-14.
- Torche, F. & Nobles, J. (2024). Early-Life Exposures and Social Stratification. *Annual Review of Sociology*, 50.
- Torres-Reyna, O. (2008). *Logit, probit, and multinomial logit models in R*. Retrieved from <https://www.princeton.edu/~otorres/Logit.pdf>
- Visser, T. S., Brul, S., Deng, J., Bonsel, J., van Es, E., Eygendaal, D. & de Vos, R. J. (2024). Low Socioeconomic Status Is Associated with Worse Treatment Outcomes in Patients with Achilles Tendinopathy. *British Journal of Sports Medicine*.
- Vrieze, S. I. (2012). Model selection and psychological theory: a discussion of the differences between the Akaike information criterion (AIC) and the Bayesian information criterion (BIC). *Psychological methods*, 17(2), 228.
- Wang, T., Li, Y. & Zheng, X. (2024). Association of Socioeconomic Status with Cardiovascular Disease and Cardiovascular Risk Factors: A Systematic Review and Meta-Analysis. *Journal of Public Health*, 32(3), 385-399.
- Wang, S. & Lu, Z. (2023). Is Paid Inflexible Work Better Than Unpaid Housework for Women's Mental Health? The Moderating Role of Parenthood. *Applied Research in Quality of Life*, 18(1), 393-409.
- Wang, N., Yan, X., Imm, K., Xu, T., Li, S., Gawronska, J. & Cao, C. (2024). Racial and Ethnic Disparities in Prevalence and Correlates of Depressive Symptoms and Suicidal Ideation Among Adults in the United States, 2017-2020 Pre-Pandemic. *Journal of Affective Disorders*, 345, 272-283.
- White, S. J., Sin, J., Sweeney, A., Salisbury, T., Wahlich, C., Montesinos Guevara, C. M., ... & Mantovani, N. (2024). Global Prevalence and Mental Health Outcomes of Intimate Partner Violence Among Women: A Systematic Review and Meta-Analysis. *Trauma, Violence, & Abuse*, 25(1), 494-511.
- Zhang, D., Zheng, W. & Li, K. (2024). The Relationship Between Marital Status and Cognitive Impairment in Chinese Older Adults: The Multiple Mediating Effects of Social Support and Depression. *BMC Geriatrics*, 24(1), 367.

Çıkar Çatışması: Yoktur

Finansal Destek: Yoktur

Etik Onay: İkincil veri kullanıldığı için bu çalışmada için etik onayı gerekmemektedir.

Yazar Katkısı: Özcan ÖZKAN (%100)

Conflict of Interest: None

Funding: None.

Ethical Approval: Since secondary data is used in this study, ethical approval is not required.

Author Contributions: Özcan ÖZKAN (100%)

Renklerin Simgesel Temsili: Pan-Arabizm Örneği

Özkan GÖKCAN¹,

¹ Doç. Dr., Munzur Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ozkangokcan@gmail.com.,
ORCID: 0000-0002-3286-1580.

Öz: Bayraklar, bir milletin kimliğinin tanımlanmasında ve tanımlanan milli kimliğe ilişkin aidiyetin sürdürülmesinde başlıca rolü oynayan sembollerden biridir. Bayrağı, millet ve milliyetçilik için önemli kılan unsur, kullanılan renkler, desen ve hatta biçimlerden ileri gelmektedir. Çünkü kullanılan renkler, desenler veya biçimler rastgele değil bilinçli seçilmiş ve belirli bir kolektif bilince vurgu yapan unsurlardır. Bu durumun en önemli tarihsel örneklerinden biri Arap devletlerinin bayraklarında sıklıkla karşımıza çıkan siyah, beyaz, yeşil ve kırmızı renkleridir. Bu çalışmada Pan-Arabizmin sembolü olarak kabul edilen siyah, beyaz, yeşil ve kırmızı renklerinin Araplar için ne anlam ifade ettiği ve Arap devletlerinin bayraklarında neden sıklıkla kullanıldığı ele alınmaktadır. Ulusal devletlerin bayraklarındaki renklerin bilinçli bir tercihin ürünü olduğundan hareketle, söz konusu renklerin Arap milliyetçiliğinin sürdürülmesi noktasında nasıl bir işlevi olduğu incelenmektedir. Bu kapsamdan hareketle çalışmanın birinci bölümünde siyah, beyaz, yeşil ve kırmızı renklerinin Pan-Arabizm ideolojisi içi ne ifade ettiği ele alınmaktadır. Çalışmanın ikinci bölümünde söz konusu renklerin siyasal, dinsel ve tarihi temsilin detaylı analizi, üçüncü bölümünde ise örnek devletler üzerinden dört rengin bayraklardaki temsili ve bu temsilin zaman içindeki değişimi incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Pan-Arabizm, Bayrak, Renkler, Milliyetçilik

Jel Kodları: H19, Z10, Z19

Symbolic Representation of Colors: The Case of Pan-Arabism

Abstract: Flags are one of the symbols that play a major role in defining the identity of a nation and maintaining the belonging related to the defined national identity. The element that makes the flag important for the nation and nationalism comes from the colors, patterns and even forms used. Because the colors, patterns or forms used are not randomly chosen, but consciously chosen and emphasizing a certain collective consciousness. One of the most important historical examples of this situation is the colors black, white, green and red, which are frequently seen in the flags of Arab states. In this study, it is discussed what the colors black, white, green and red, which are accepted as the symbols of Pan-Arabism, mean for Arabs and why they are frequently used in the flags of Arab states. Considering that the colors on the flags of national states are the product of a conscious choice, it is examined how these colors play a role in maintaining Arab nationalism. Moving from this context, in the first part of the study, what the colors black, white, green and red mean to the ideology of Pan-Arabism is discussed. In the second part of the study, the detailed analysis of the political, religious and historical representation of the colors in question, and in the third part, the representation of the four colors in the flags over the sample states and the change of this representation over time are examined.

Keywords: Pan-Arabism, Flag, Colors, Nationalism

Jel Codes: H19, Z10, Z19

Atıf: Gökcan Ö. (2024).
Renklerin Simgesel Temsili:
Pan-Arabizm Örneği, *Politik
Ekonomik Kuram*, 8(4), 952-970.
<https://doi.org/10.30586/pek.1537471>

Geliş Tarihi: 22.08.2024
Kabul Tarihi: 06.10.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Giriş

İnsanlık tarihi ile kıyaslandığında, bir ulusu veya devleti sembolize eden bayrakların iki yüz yıl gibi oldukça kısa bir tarihe sahip olduğu görülmektedir (Hobsbawm, 1995). Bayraklar, bu kısa sayılabilecek tarihe rağmen modern çağın en önemli sembollerinden

biri haline dönüşmüştür. Bunun temel nedeni, bayrakların bir milletin kimliğinin tanımlanmasında ve tanımlanan milli (ulusal) kimliğe ilişkin aidiyetin sürdürülmesinde başlıca rolü oynayan sembollerden biri olmasıdır. Bayraklar, bir devletin vatandaşı veya bir ulusun üyesi olmanın ne anlama geldiğini özetleyen hayal edilmiş bir gerçekliktir (Anderson, 2004, s. 97). Bu nedenle tıpkı para, marş, üniforma, anıt ve kutlama gibi bayraklar da topluluk fertlerine ortak miraslarını ve kültürel yakınlıklarını hatırlatan, ortak kimlik ve aidiyet duygularını güçlendiren kurgulanmış/icat edilmiş simgesel sembollerden biridir (Smith, 2017, s. 35).

Bayrağın simgesel değeri, üzerindeki şekillerin, yazıların veya renklerin de belirli bir anlatıyı desteklemesi ile pekiştirilmektedir. Bu nedenle bayrağı millet ve milliyetçilik için bu kadar önemli kılan unsur, bir bez parçası olmasının çok ötesinde kullanılan renkler, desen ve hatta biçimlerden ileri gelmektedir (Smith, 2013, s. 18). Bayrakta kullanılan renklerin, sembollerin ve desenlerin ortak tarihe, dine, dile, ideolojiye ve geleneklere yaptığı gönderme, Anderson'un (2004) hayali bir cemaat olarak tanımladığı millete ilişkin aidiyetin sürdürülebilir kılınmasını sağlamakta ve millet bilincini canlı tutmaktadır. Bu nedenle tıpkı dil ve milli marş gibi bayrak da özellikle milliyetçiliğin yükselişe geçtiği 19. yüzyıldan bugüne ulus devletlerin en fazla kutsiyet atfettiği sembollerin başında gelmiştir.

Devletlerin bayraklarında kullanılan renkler, bilinçli tercihlerin ürünüdür. Bu renkler ortak bir tarihi mirasa, birleştirici bir unsur olarak dine veya dile, özgürlüğe, özgün coğrafi özelliklere veya ortak bir siyasal mücadeleye yapılan vurguyu anlatabilmektedir. Her devletin kendine özgü bir bayrağı olmasına rağmen ideoloji, kültür, tarih veya din gibi unsurların benzerliği nedeniyle kim devletlerin bayraklarında benzer renk veya sembolleri görmek mümkündür. İskandinav devletlerinin bayraklarında haç işaretinin ortak bir sembol olması veya Afrika devletlerinin bayraklarında kırmızı, yeşil ve sarı renklerinin ön planda olması bu anlamda verilebilecek önemli örnekler arasında yer almaktadır. Benzer bir durumun Arap devletlerinin bayraklarında da görüldüğünü, siyah, beyaz, yeşil ve kırmızı renklerinin kullanımında önemli bir ortaklaşma olduğunu söylemek mümkündür. Arap Birliği üyesi 22 devletten sekizi bu dört rengi bir arada, yedisi üç rengi, beşi iki rengi, ikisi ise bir rengi bayraklarında yıldız, ay, ağaç, kılıç veya yazı gibi sembollerle bir arada kullanmaktadır. Pan-Arabizmin sembolü olarak da kabul edilen bu dört renk (siyah, beyaz, yeşil, kırmızı) sadece varlığını sürdüren değil yıkılan da birçok Arap devletinin bayrağında yer almıştır. Bu anlamda söz konusu renklerden her birinin tarihsel, kültürel, ideolojik, dinsel, dilsel ve geleneksel anlamda sembolik bir anlam taşıdığını ve bayraklarda bilinçli olarak tercih edildiğini söylemek mümkündür.

Bayraklar grup üyeliklerini ve kişinin ulusuna karşı hissettiği güçlü duyguları temsil etmektedir. Ayrıca ulusal aidiyet ve bilincin düşüş gösterdiğine inanıldığı durumlarda yeniden güçlendirilmesine hizmet etmektedir (Butz, 2009, s. 791). Bu nedenle literatürde bayrakların sembolik temsili ile ilgili yer alan çalışmalar, milliyetçilik, ulusal bilinç ve vatanseverlik ile ilişkilendirilen çalışmalardır. Örneğin Kimmelmeier ve Winter (2008) tarafından yapılan çalışmada Amerikan bayrağına maruz kalmanın Amerikalılar arasında ulusal özdeşleşmeyi arttırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Hassin ve diğerleri (2007) tarafından yapılan başka bir çalışmada İsrail bayrağına maruz kalan İsraililer arasında ulusal aidiyet bilincinin arttığı ve Filistin meselesinde ortak duruşun pekiştiği sonucuna ulaşılmıştır. Becker ve diğerleri (2012) tarafından yapılan çalışmada Alman bayrağına maruz kalmaları artan Almanların, "öteki" olarak konumlandırılan gruplara karşı milliyetçi reflekslerinin arttığı sonucuna ulaşılmıştır. Becker ve diğerleri (2017, s. 349) tarafından yapılan ve 11 devletin bayraklarının incelendiği başka bir çalışmada ise tüm ülkelerde milliyetçilik-vatanseverlik-bayrak arasında olumlu ve istikrarlı bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu anlamda bayrakların aidiyet bilincinin güçlenmesine katkı sunmakla kalmayıp "öteki" veya "yabancı" olarak konumlandırılanlara karşı refleksleri sertleştirdiğini de söyleme mümkündür. Öte yandan bunun tam zıttı olarak Butz ve diğerlerinin (2007) ABD, Sibley ve diğerlerinin (2011) Yeni Zelanda bayrağının simgesel

temsili konuyu edinen çalışmalarında, bayrağa maruz kalmanın artmasının eşitlikçi kavramları harekete geçirdiği sonucuna ulaşmıştır.

Bu çalışmayla literatüre iki temel katkı sunulduğu iddia edilmektedir. Bunlardan ilki çalışmada Arap devletlerinin bayraklarının ve bu bayraklarda kullanılan renklerin Pan-Arabizmin sürdürülmesinde nasıl bir siyasal ve toplumsal işleve sahip olduğunun ele alınmasıdır. İlgili literatürün Batılı devletlerin bayrakları ve bu bayrakların sembolik temsili üzerine yoğunlaştığı düşünüldüğünde, Ortadoğu gibi siyasal ve toplumsal olarak sürekli değişim ve gerilim halinde olan bir coğrafyadaki milliyetçilik-bayrak ilişkisini ele almanın spesifik bir katkı olduğunu söylemek mümkündür. Literatüre yapılan ikinci katkı ise bu çalışmada 20. yüzyılda Ortadoğu tarihinin başat ideolojilerinden biri olan Pan-Arabizmin bayraklar ve bu bayrakların simgesel değeri üzerinden ele alınıyor olmasıdır. Çünkü Arap devletlerinin bayrakları ve bu bayraklarda kullanılan renkler, Pan-Arabizm ideolojisinin sürdürülmesinde görünmez bir işleve sahiptir.

Billig'in "banal milliyetçilik" kavramsallaştırması altında ele aldığı bu işlev, rutin bir hayatın içinde milliyetçiliğin yeniden üretilmesidir (Billig, 2002, s. 177). Bayraklara günlük rutin içerisinde alışlagelmiş pratikler (tören, kutlama ve benzeri) ve kitle iletişim araçlarında kullanılan söylemler ile yüklenen anlam, milliyetçiliğin ve milli kimliğin vatandaşlara sürekli olarak yeniden hatırlatılmasını sağlamaktadır (Billig, 2002, s. 138). Bu sayede siyasal ve toplumsal kriz anlarında bayraklar, bayrakların üzerindeki renk ve semboller uluslara kimliklerini bilinçsizce hatırlatmaktadır. Ortadoğu'da Pan-Arabizm ideolojisinin canlı tutulmasında Arap devletlerinin bayraklarının, bu bayrakların üzerindeki renklerin ve sembollerin oynadığı rol bu açıdan önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Bu çalışmada Pan-Arabizmin sembolü olarak kabul edilen siyah, beyaz, yeşil ve kırmızı renklerinin Araplar için ne anlam ifade ettiği ve Arap devletlerinin bayraklarında nasıl bir yer edindiği Billig'in "banal milliyetçilik" kavramsallaştırması referans alınarak ele alınmaktadır. Ulusal devletlerin bayraklarındaki renklerin bilinçli bir tercihin ürünü olduğundan hareketle, söz konusu renklerin tarihsel olarak rutin gündelik hayat içerisinde Arap milliyetçiliğinin sürdürülmesi noktasında nasıl bir işlevi olduğu incelenmektedir. Bu kapsamdan hareketle çalışmanın birinci bölümünde siyah, beyaz, yeşil ve kırmızı renklerinin Pan-Arabizm için neyi ifade ettiği ve nerede sembolleştiği ele alınmaktadır. Çalışmanın ikinci bölümünde söz konusu dört rengin Arap halkı nezdindeki siyasal, tarihi ve dinsel temsili daha detaylı analiz edilmektedir. Çalışmanın üçüncü bölümünde Filistin, Birleşik Arap Cumhuriyeti, Irak, Mısır ve Libya örnekleri üzerinden dört rengin temsilindeki değişim ve bayrakların yapısı incelenmektedir. Çalışma kapsamında bu devletlerin seçilmesinin iki temel nedeni olduğunu söylemek mümkündür. Bunlardan ilki söz konusu beş Arap devletinin, bugün veya yakın tarihte bayraklarında siyah, beyaz, yeşil ve kırmızı renklerini bir arada ana renkler olarak kullanmış olmasıdır. İkinci neden ise söz konusu beş devletin, toplumsal ve siyasal tarihlerinin bir parçası olarak 20. yüzyılın farklı dönemlerinde bayrak tasarımlarında ve renklerinde değişime gitmelerinin renk-bayrak-sembolizm bağlamında yapılacak bir analize olanak sağlamasıdır.

2. Pan-Arabizm ve Renkler

Pan-milliyetçilik, farklı devletlerin sınırları içerisinde yaşıyor olsalar da ortak tarih, kültür, gelenek, dil, dine sahip olan ve bu ortaklığa dair bir bilince sahip olan bireyleri ve toplulukları bir araya getirmeye çalışan bir ideolojidir. Bu anlamda pan-milliyetçiliğin temel motivasyonlarından birisi, sınırdaş insanların paylaştığı kültürel özellikleri, tek bir siyasal topluluk içinde birleştirmektir (Smith, 2007, s. 262). Bu nedenle özünde farklı devletlerin topraklarına yayılmış bir halkı siyasal dayanışma yoluyla birleştirmeye yönelik bir milliyetçilik anlayışı vardır (Heywood, 2013, 121). 20. yüzyılla birlikte çoğunlukla sömürgecilik karşıtı bir nitelik sergileyen veya soydaşlık temelinde büyük bir imparatorluk kurma çabası etrafında örgütlenen pan-milliyetçi hareketler, Avrupa'da Pan-Cermenizm, Pan-Slavizm, Afrika'da Pan-Afrikanizm, Asya'da Pan-Türkizm, Pan-

İslamizm, Pan-Arabizm olarak karşımıza çıkmış ve geniş insan topluluklarının düşün dünyasını etkilemiştir.

Atlantik Okyanusu'ndan Umman Denizi'ne kadar Batı Asya ve Kuzey Afrika'daki Arap devletlerini kapsayan tüm Arap halkının tek bir ulus devlette birleşmesini savunan bir ideoloji olan Pan-Arabizm, 19. yüzyılın sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki hakimiyetine tepki olarak doğmuş bir ideolojidir. Pan-Arabizm'i siyasal bir proje olarak gündeme getiren ilk isim Şerif Hüseyin bin Ali olmuştur. Şerif Hüseyin, Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'nda olmasını fırsat bilerek 1916 yılında İngilizlerin desteğiyle bağımsız ve birleşik bir Arap devleti yaratma amacıyla isyan etmiş ve kendini "Arap Memleketlerinin Kralı" ilan etmiştir (Bostancı, 2014, s. 124). I. Dünya Savaşı'nın bitmesinin ardından Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması ve bölgede Fransız ve İngilizlerin manda yönetimleri kurması, Pan-Arabizmin tepkisinin Batılı güçlere yönelmesine neden olmuştur. Arap coğrafyasını manda yönetimleri ile yönetmeyi tercih eden ve birleşik bir Arap devleti kurulması fikrine sıcak bakmayan Batılı güçler, Pan-Arabizm'in 1930'lu yıllarla birlikte Araplar arasında daha da güçlenmesine zemin hazırlamıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında Suriye'de Fransızların, Mısır ve Irak'ta İngilizlerin manda yönetimlerinin ortadan kalkmasıyla Arapların dayanışmayı artıracak bir birlik kurma fikrini birleşik bir devlet kurma fikrinin önüne koyması, Mısır, Irak, Ürdün, Lübnan, Suudi Arabistan ve Suriye tarafından 22 Mart 1945'te Kahire'de Arap Birliği örgütünün kurulması ile sonuçlanmıştır. Günümüzde 22 üyesi olan Arap Birliği örgütü, Pan-Arabizm ideolojisinin somuta aktarılmış en önemli örneklerinden biri olmaya devam etmektedir.

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren birleşik bir Arap devletinden ziyade Arapların birlikte bir duruş sergilemesi ve ortak hareket etmesi amacına yönelik Pan-Arabizm, anti-sömürgeciliği, Arap milliyetçiliğini ve İsrail karşıtlığını önceleyen bir ideoloji haline gelmiştir. Pan-Arabizmin 20. yüzyılın ikinci yarısında Arap halkları arasındaki karşılığının artmasında üç siyasi aktörün etkili rol oynadığını söylemek mümkündür. Bunlardan ilki 1956 yılında Mısır Arap Cumhuriyeti cumhurbaşkanlığı koltuğuna oturan Cemal Abdünnâsır'dır. 1970 yılındaki ölümüne kadar Pan-Arabizmi bir devlet politikası olarak benimseyen Abdünnâsır, Pan-Arabist ideallerin Arap halkları arasında canlı tutulmasında oldukça önemli bir rol oynamıştır (Hitman & Naor, 2024, s. 5). Cemal Abdünnâsır öncülüğünde Mısır ve Suriye arasında kurulan ve Pan-Arabist ideallere dayalı ilk birleşik Arap devleti olan Birleşik Arap Cumhuriyeti (1958-1961), kısa süreli bir siyasal birlik olsa da Abdünnâsır'ı Pan-Arabizmin kahramanı haline getirmiştir (Awan, 2017). Abdünnâsır'ın Araplar arasında siyasal birlik kurma idealini örnek alan Irak Kralı II. Faysal ve Ürdün Kralı Hüseyin, 14 Şubat 1958 yılında başka bir Pan-Arabist girişim olan Haşimi Arap Federasyonu'nu kurmuş ancak Irak'ta gerçekleşen askeri darbenin ardından 2 Ağustos 1958'de federasyon resmen feshedilmiştir.

Cemal Abdünnâsır'ın 1970 yılındaki ölümünün ardından Pan-Arabist idealleri devralan siyasi aktör Muammer Kaddafi olmuştur. Pan-Arabizmin 20. yüzyılın ikinci yarısında Arap halkları arasındaki karşılığının artmasında rol oynayan ikinci aktör olan Kaddafi, 1969 yılında gerçekleştirilen askeri darbe ile Libya'da yönetimi eline almış ve Libya'yı 2011 yılında kadar yönetmiştir. İktidarının ilk dönemlerinde Abdünnâsır'ın etkisiyle Pan-Arabist idealleri savunan Kaddafi, Araplar arasında siyasal birlik kurulması gerektiği düşüncesini savunmuştur (Blundy & Lycett, 1987, s. 18). Abdünnâsır'ın 1970 yılındaki ölümünün ardından Pan-Arabist idealleri sürdürme misyonunu üstlenen Kaddafi, Kuzey Afrika ve Orta Doğu'ya uzanan tek bir Arap devletinin gerekliliğini ilan etmiştir (Musa, 2023). Kaddafi'nin Arapların siyasal birliği ideali, 1972 yılında Mısır, Suriye ve Libya arasında kurulan 1977 yılında Mısır-Libya anlaşmazlığı nedeniyle dağılan Arap Cumhuriyetleri Federasyonu ile sınırlı bir coğrafyada kısmen de olsa hayata geçirilmiştir. 1980'li yıllarla birlikte Araplar arasındaki siyasal rekabet ve bölünmeler nedeniyle Pan-Arabist ideallere ulaşmanın gerçekçiliğini sorgulamaya başlayan Kaddafi, yüzünü Afrika'ya dönmüş ve Pan-Afrikanizm'i benimseyerek Libya'nın parçası olduğu Afrika kıtasında siyasal birlik ve dayanışma hedefine yönelmiştir (John, 1983, s. 481).

Pan-Arabizmin 20. yüzyılın ikinci yarısında Arap coğrafyasında etki alanı oluşturmasında rol oynayan üçüncü aktör Arap Sosyalist Baas Partisi olmuştur. 1947 yılında Şam'da Ortodoks Hıristiyan Michel Aflaq, Sünni Müslüman Selahaddin el-Bitar ve Alevi Zaki al-Arsuzi tarafından kurulan Baas Partisi, Arap sosyalizmini, anti-emperyalizmini, Arap milliyetçiliğini ve Pan-Arabizm'i harmanlayan bir ideoloji etrafında örgütlenmiştir (George, 2003, s. 66). Partinin "Birlik, Özgürlük ve Sosyalizm" sloganı Arapların sosyalist siyasi birliğini ve Arap olmayanların kontrolünde olmayan özgür bir coğrafyayı ifade etmiştir. Pan-Arabist ideallere sahip olan ilk siyasi parti olarak 1950'li yıllarda başta Suriye, Irak, Ürdün ve Lübnan olmak üzere Arap devletlerinde hızla örgütlenen Baas Partisi, 1963 yılında Suriye'de 1968 yılında ise Irak'ta iktidara gelmiştir (Devlin, 1991, s. 1399). 20. yüzyılın ikinci yarısı boyunca seküler ve sosyalizme dayalı bir Arap milliyetçiliği ve Arap birliği savunusu etrafında örgütlenen Baas Partisi, Irak'taki iktidarını ABD'nin 2003 yılındaki işgali ile kaybetmiş ve Irak'ta yasaklı parti statüsüne alınmıştır. Günümüzde Arap coğrafyasındaki devletlerde sınırlı da olsa faaliyetlerine devam eden Baas Partisi, bugün sadece iç savaşın devam ettiği Suriye'de iktidardadır.

Pan-Arabizm'in 1967 yılında gerçekleşen Arap-İsrail Savaşı'nı (Altı Gün Savaşı) İsrail'in kazanmasının ardından öldüğüne ilişkin düşünce (Ajami, 1978), 1979 yılında Mısır'ın, 1994 yılında ise Ürdün'ün İsrail ile barış antlaşmaları imzalamasıyla perçinlenmiştir. 2000'li yıllarda Birleşik Arap Emirlikleri, Bahreyn, Sudan ve Fas'ın İsrail ile ilişkilerini normalleştirme dalgasına katılması ise malumun yeniden ilanı olarak kabul edilmiştir. Ancak 2011 yılında başlayan ve Arap Baharı olarak adlandırılan süreçte, Arap gençlerinin sosyal medya aracılığıyla örgütlenerek tüm Arapları demokratik yönetimlerin inşası için birlikte harekete etmeye çağırması, Pan-Arabizm'in yeni bir veçheyle yeniden dirildiğine ilişkin yorumların yapılmasına neden olmuştur (Sawani, 2012; Muth, 2011; Hitman & Naor, 2024). Ancak bu yeni dönemde Pan-Arabizm'in hiçbir tarihsel hedefinin sembolünün veya sloganının dile getirilmemesi, sürecin siyasi bir idealin ve fikrin yeniden inşasından daha çok Arap gençleri arasında sosyal medya aracılığıyla bağlantı kuran bir tür "Sanal Arapçılık" olarak yorumlanmasına neden olmuştur (Sawani, 2012, s. 390).

Arap halklarının 20. yüzyıl tarihinde önemli yeri olan bir ideoloji olan Pan-Arabizm, Araplar için siyah, beyaz, yeşil ve kırmızı renklerinin bir aradalığının tarihsel sembolüdür. Aslında bu dört rengin Araplar için sembolize ettikleri, ilk kez 14. yüzyılda Arap şair Safiyyüddin El-Hilli'nin bir şiirinde yer almıştır. Şair, "eylemlerimiz beyaz, savaşlarımız siyah, tarlalarımız yeşil ve kılıçlarımız kırmızı" diyerek ilk kez bu dört rengi bir arada sembolize etmiştir (Al Musawi, 2006, s. 63). Ancak söz konusu dört rengin daha sonra özellikle Arap yarımadasındaki devletlerin bayraklarında da görülecek bir aradalığının ilk siyasi kullanımı, Arapların Osmanlı İmparatorluğu'na karşı isyanı sırasında kullanılan ve Hicaz Haşimi Krallığı bayrağı olarak da bilinen bayrak ile olmuştur.

Resim 1. Hicaz Haşimi Krallığı Bayrağı (1916-1921)

Resim 2. Hicaz Haşimi Krallığı Bayrağı (1921-1926)

Kaynak: <https://www.crwflags.com/fotw/flags/xo-hejaz.html>

Resim 1 ve Resim 2'de gösterilen kırmızı üçgene paralel siyah, yeşil ve beyaz üç yatay şeritten oluşan Hicaz Krallığı Bayrağı, Şerif Hüseyin tarafından 1917 yılında yayımlanan bir kararname ile resmi bayrak olarak ilan edilmiş ve bayraktaki renklerin şunları temsil

ettiği ifade edilmiştir: Siyah, Hz. Muhammed'in, Sahabenin ve Abbasi İmparatorluğu'nun bayrağını temsil etmektedir. Yeşil, Hz. Muhammed'in ailesini (Ehl-i Beyt) temsil etmektedir. Beyaz, çeşitli Arap hükümdarlarını temsil etmektedir. Üç rengi kapsayan kırmızı üçgen ise Hicaz'daki Haşimi Hanedanlığı'nı temsil etmektedir (Podeh, 2011, s. 424). 1916-1921 yılları arasında Resim 1'deki, 1921'den yıkılışa kadar ise yeşil ve beyaz şeritlerin yer değiştirdiği ikinci bayrağın yaygın olarak kullanıldığı bilinmektedir (Podeh, 2011, s. 424).

Günümüzdeki Arap devletleri ve siyasal hareketlerinin bayraklarına ilham olan bu iki bayrağın ve renklerinin nasıl ortaya çıktığına ilişkin iki temel yaklaşım olduğunu söylemek mümkündür. Bunlardan ilki bayrağa ve kullanılan renklere ilişkin tercihi I. Dünya Savaşı öncesi çeşitli Arap ulusal dernekleri tarafından yapılan önerinin bir sonucu olarak görmekte ve Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal aracılığıyla Arap ulusal dernekleri ile kurduğu ilişki sonucu bu bayrağı benimsediğini ifade etmektedir (Podeh, 2011, s. 424). İkinci yaklaşım ise bayrağın tasarımının ve renklerinin İngiliz diplomat ve asker Mark Sykes tarafından belirlendiğidir. Fransızların kontrol ettiği Arap topraklarında dalgalanan bir Fransız bayrağına karşı İngilizlerin kontrolündeki Arap topraklarında bir Arap bayrağının dalgalanmasını ve böylece Arapların desteğini almayı düşünen Sykes, çeşitli tasarımlar sunmuş ve bunlardan Resim 1'de görünen bayrak Şerif Hüseyin'in onayını almıştır (Kedourie, 1976, s. 198-199). Sykes'a göre bayraktaki renklere siyah Abbasileri, beyaz Emevileri, yeşil Şiileri, kırmızı üçgen ise Hz. Muhammed'i, ailesini ve Haşimileri temsil etmekteydi (Fromkin, 1989, s. 315). Dolayısıyla renklerin tercihinde doğrudan siyasi, kültürel ve dini bir boyut bulunmaktadır. Söz konusu yaklaşımlardan hangisinin güvenilir olduğunu kanıtlamak zor olsa da bayrağın ve renklerinin Arap devletleri için bir Pan-Arabist bir sembol olarak varlığını korumaya devam ettiğini, siyasal ve toplumsal kriz anlarında milliyetçi bir refleksle yeniden ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Zaman içerisinde yaşanan siyasal gelişmelere, mezhepsel farklılıklara ve Arapların kimlik algılarındaki farklılıklara bağlı olarak renklerin anlamı veya bayrağın çizim şekli değişmiş olsa da söz konusu dört renk Arap devletlerinin büyük bir çoğunluğunun bayraklarının kurucu unsuru olmuştur.

3. Arap Devletlerinde Dört Rengin Siyasal, Dinsel ve Tarihsel Temsili

Pan-Arabizmin simgesi olan ve siyah, beyaz, yeşil, kırmızı renklerinden oluşan Hicaz Haşimi Krallığı Bayrağı ya da diğer adıyla Arap İsyanı Bayrağı, diğer tüm bayraklar gibi tarihsel kökleri olan ve icat edilmiş bir semboldür. İcat edilmiş bir sembol olarak ifade edilmesi ve bu nedenle rastgele seçime dayanmadığının göstergesi bayrağın üzerindeki renklere biçilen siyasal, dinsel ve tarihsel anlamdan gelmektedir. Bu renkler Arapların ortak bir tarih, din, dil ve gelenek anlatısı etrafında birleşmesinin ve ortak bir kimlik bilinci taşımasının en önemli enstrümanlarından biridir. 20. yüzyılda Arap devletlerinin siyasal krizde olduğu veya yeni bir yönetim şekline geçtiği dönemlerde bu renkler üzerinden tasarlanan bayraklar, millî birlik ve kimlik duygusunu güçlendirme adına önemli bir işlev görmüş ve banal milliyetçiliğin bir enstrümanı olarak sahneye çıkmıştır. Arap coğrafyasında siyah, beyaz, yeşil, kırmızı renklerine dayanan devlet bayrakları, kimi zaman Irak'ta olduğu gibi yeniden yükselişin, kimi zaman Filistin'de olduğu gibi Müslüman olmayanlara karşı mücadelenin kimi zaman ise Libya'da olduğu gibi öze dönmenin yani Arap olmanın sembolü olarak kabul edilmiştir. Bu sembolizm, neden Arap devletlerinin bayrakları birbirine benziyor sorusunun da cevabıdır.

Arap Birliği üyesi 22 Arap devletinden Irak, Ürdün, Kuveyt, Libya, Filistin, Sudan, Suriye ve Birleşik Arap Emirleri bayrakları söz konusu dört rengin farklı formlarda kullanıldığı bayraklardır. Bunların dışında Cezayir, Komorlar Birliği, Cibuti, Mısır, Lübnan, Umman ve Yemen bayraklarında söz konusu dört rengin üçü, Bahreyn, Moritanya, Fas, Suudi Arabistan, Tunus bayraklarında ikisi, Katar ve Somali bayraklarında ise biri kullanılmaktadır. Dikkat çeken temel nokta bayraklarda siyah, beyaz, yeşil, kırmızı renklerinin hepsi veya daha azının kullanılması ile Arap devletlerinin bir bütün olarak Arap dünyası içinde kendilerini kültürel, tarihsel ve geleneksel olarak

nerede konumlandıkları arasında doğrudan bir bağın gözlemlenmesidir. Çalışmanın bir sonraki bölümünde örnekler düzeyinde açıklanacak olan bu konumlandırmaya geçmeden önce söz konusu dört rengin hangi ideolojik, dinsel, tarihsel veya kültürel temsile sahip olduğu ele alınacaktır.

3.1. Siyah: Hz. Muhammed, Altın Devir, Abbasiler ve Güçlü Yönetim

Arap devletlerinin bayraklarında kullanılan siyah rengin Hz. Muhammed'in sancağını (râye), Raşidin Halifeliği'ni (632-661) ve Abbasi Halifeliği'ni (750-1258) temsil ettiğine inanılmaktadır (Ploeckelman, 2021). Peygamberin ve Raşidin yani dört halife döneminin gücü ve otoritesi, İslam'ın bu tarihlerde en parlak dönemini yaşadığına inanılması nedeniyle o dönemde bayraklarda kullanılan siyah renk modern Arap devletlerinin bayraklarında da sembolize edilmiştir. Ayrıca Abbasi Halifeliği'nin İslam'ın yayılmasında ve güçlenmesinde oynadığı rol nedeniyle, Abbasilerin bayraklarındaki siyah renge de atıf vardır. Abbasilere yönelik atıf, güçlü ve bağımsız yönetim ile ilişkilendirilmektedir. Bu nedenle siyah renk özellikle 20. yüzyılda anti-sömürgeci bir nitelik de kazanmıştır.

Öte yandan siyah rengin temsiline sadece Arap devletlerinin bayrakları ile sınırlı kalmadığını belirtmek gerekmektedir. IŞİD ve El-Kaide gibi kimi Selefi cihatçı radikal hareketlerin de asrı saadet dönemi olarak adlandırılan Hz. Muhammed dönemi İslam anlayışına dönüşü sembolize etmek için bayraklarında siyah rengi kullanmıştır.

3.2. Beyaz: Emeviler ve Barış

Arap devletlerinin bayraklarında kullanılan beyaz renk, Raşidin (dört halife) döneminden sonra İslam dünyasında hüküm süren ikinci halifeliği yani Emevi Halifeliği'ni temsil etmektedir (Ploeckelman, 2011). Emeviler, Abbasiler tarafından hükümlükleri sonlandırılana kadar 661-750 yılları arasında Arap coğrafyasında, daha sonrasında ise 756-1031 yılları arasında İspanya'da hüküm sürmüşlerdir. Müslümanların ikinci halifeliği olması ve İslam'ı Avrupa kıtasına taşıması nedeniyle Arap halkı nezdinde büyük saygı görmüş ve bu saygı Arap devletlerinin bayraklarında Emevilerin bayrağında da yer alan beyaz ile temsil edilmiştir. Bunun yanı sıra Arap devletlerinin bayraklarında yer alan beyaz renk, ikinci bir anlam olarak parlak ve barışçıl geleceği, iyimserliği, saflığı temsil etmektedir (Qatar Foundation International, 2018). Arap şair Safiyyüddin El-Hilli'nin şiirinde ifade ettiği "eylemlerimiz beyaz" mısrası, barışçıl ve iyimser olmaya işaret etmektedir.

3.3. Yeşil: İslam ve Fatimiler

Arap devletlerinin bayraklarında kullanılan yeşil rengin iki temel temsili vardır. Bunlardan ilki, Abbasiler tarafından fethedilmeden önce Kuzey Afrika topraklarında 909-1171 yılları arasında hüküm süren Fatımi Devleti'ni temsil etmesidir (Ploeckelman, 2011). Öte yandan Fatimilerin Şiiğin İsmaili mezhebine bağlı olması, Sünni nüfusun ağırlıkta olduğu ve Şiiğin ötekileştirildiği kimi Arap devletlerinde yeşil rengin Ehl-i Beyt ve İslam ile ilişkilendirilmesine neden olmuştur. Örneğin Suudi Arabistan yönetimi, bayraklarında hakim renk olan yeşilin doğrudan İslam'ı temsil ettiği ifade edilmiştir (Eriksen & Jenkins, 2007, s. 171). Diğer yandan yeşil aynı zamanda Hz. Muhammed ve takipçilerinin Mekke'yi fethederken giydikleri ceketlerin rengi olması nedeniyle sembolik bir anlama sahiptir (Tim, 2017, s. 110-111). Günümüzde tüm İslam dünyası için yeşil rengin İslam ile bağdaştırıldığını ama aynı zamanda Fatimilerin devlet rengini temsil ettiğini söylemek mümkündür.

3.4. Kırmızı: Haşimiler ve Mücadele

Arap devletlerinin bayraklarında kullanılan renklerden bir diğeri olan kırmızı, Hz. Muhammed'in soyundan gelen, sancaklarının rengi kırmızı olan, I. Dünya Savaşı sırasında Arap Yarımadası'nın tamamını kontrol eden ve Mekke'yi uzun yıllar boyunca yöneten Haşimileri temsil etmektedir (Ploeckelman, 2011). 20. yüzyılın çeşitli dönemlerinde Suriye, Hicaz ve Irak'ı krallık ile yöneten Haşimiler, günümüzde Ürdün'ü yönetmeye devam etmekte olup siyaseten ve dinsel olarak Arap halkı içerisindeki en

güçlü ve köklü kollardan birini oluşturmaktadır. Öte yandan Arap coğrafyasındaki bağımsızlık mücadelelerinin yükseldiği 20. yüzyılda kırmızı renk bağımsızlık mücadelesini ve ülkeyi korumak için yapılan fedakarlıkları tanımlamak için de kullanılmaya başlanmıştır (Qatar Foundation International, 2018). Safiyyüddin El-Hilli'nin şiirinde ifade ettiği "kılıçlarımız kırmızı" mısrası Arapların tarihsel olarak verdiği mücadeleyi ifade etmektedir.

4. Örnekler Bağlamında Arap Coğrafyasında Bayraklar ve Renkler

Pan-Arabizmin dört rengi olarak kabul edilen siyah, beyaz, yeşil ve kırmızı daha önce de ifade edildiği gibi Arap devletlerinin bayraklarında farklı şekillerde yer almaktadır. Çalışmanın bu kısmında Filistin, Birleşik Arap Cumhuriyeti, Irak, Mısır ve Libya bayrakları üzerinden bu renkler ve temsiliyeti ele alınmaktadır.

4.1. Filistin Bayrağı

I. Dünya Savaşı'nın ardından Filistin topraklarında kurulan İngiliz manda yönetimi, Yahudilerin aksine Filistinlilere kendilerini temsil eden renklerle ve sembollerle tasarlanmış bir bayrak kullanımı konusunda izin vermemiştir. Ancak buna rağmen Filistinliler, 1948 yılında İsrail Devleti'nin kurulmasına kadar geçen süreçte verdikleri ulusal mücadeleyi temsilen çeşitli bayrak kullanımlarını tercih etmişlerdir. Bu bayraklar arasında iki tanesinin ön plana çıktığını söylemek mümkündür.

Resim 3. 1930'lar Filistin Bayrağı

Kaynak: <https://www.crwflags.com/fotw/flags/ps!.html>

Yahudilere Filistin topraklarında bir yurt verilmesine kararına karşı 1929 yılında düzenlenen Filistin ayaklanmasının ardından Filistin ulusal mücadelesini temsil etmesi amacıyla bir sembol oluşturma girişiminde bulunulması sonucu, Resim 3'teki bayrak kullanılmaya başlamıştır. Renklerini ve tasarımını Hicaz Haşimi Krallığı'nın 1921-1926 yılları arasında kullandığı bayraktan alan bu bayrağın ayırt edici özelliği ise kullanılan simgeler olmuştur. Müslüman ve Hıristiyan Filistinlilerin Yahudi yerleşimcilere karşı ortak mücadelesine vurgu yapmak amacıyla bayrakta haç ve hilal sembolleri bir arada kullanılmış ve böylece Pan-Arabist ideallerin yanı sıra ortak dinsel mücadeleye de vurgu yapılmıştır (Podeh, 2011, s. 434). Bayrakta kullanılan sembollerde beyaz rengin kullanılması, Müslüman ve Hıristiyan Arapların işgalci olarak tanımlanan Yahudilere karşı barışçıl ve ortak birlikteliğini temsil etmiştir. İki dinsel unsuru bir arada temsil etmesi anlamında Arap bayrakları arasında özel bir öneme sahip olan bu bayrağın kullanımı 1948 yılına kadar sürmüştür.

Resim 4. 1948 Sonrası Filistin Bayrağı

Kaynak: <https://www.crwflags.com/fotw/flags/ps.html>

Mayıs 1948'de İsrail devletinin kurulmasının ardından Ekim 1948'de geçici bir Filistin yönetiminin kurulması ve bir Filistin Ulusal Konseyi'nin toplanmasına karar verilmesi sonrasında Filistin ulusal mücadelesini ve devletini temsil etmesi amacıyla Resim 4'teki bayrak kullanılmaya başlanmıştır. 1948'den bu yana kimi ufak değişimler geçirilmesine rağmen ana hatlarını koruyan Filistin bayrağı, Resim 2'de gösterilen Hicaz Haşimi Krallığı bayrağı veya diğer bir ifadeyle Arap İsyanı bayrağı ile aynıdır ve bugün de Filistin Devleti'ni temsilen kullanılmaya devam etmektedir. 1948 sonrası süreçte Filistinlilerin 20. yüzyılın başlarında kullanılan Arap İsyanı bayrağını kullanmayı tercih etmesinin temel nedeni, İsrail yayılmacılığına karşı Arap coğrafyasındaki Müslüman Arap yöneticilerin ve halkın desteğini alarak Filistin davasını bütün Arap/İslam aleminin davası haline getirmek olmuştur (Podeh, 2011, s. 435). Filistin Kurtuluş Örgütü lideri Yaser Arafat'ın, Arap kamuoyuna verdiği mesajlarda amaçlarının en kısa zamanda Filistin bayrağını Kudüs'ün surlarında dalgalandırmak olduğunu söylemesi, Billig'in ifadesiyle rutin hayatın içinde Arap milliyetçiliğinin yeniden üretilmesine ve bu sayede Arapların Filistin davasına olan desteğinin canlı tutulmasına olanak sağlamıştır (Billig, 2002, s. 54). Bu anlamda Pan-Arabizmin sembolü olan renklerin bayrakta kullanılması, bir bütün olarak Arap coğrafyasını İslam kimliği altında İsrail yayılmacılığına karşı harekete geçirmek ve bununla bağlantılı olarak Filistin davasına uluslararası meşruiyet kazandırmak için yapılan bilinçli bir tercih olmuştur. Bu tercih Arap devletlerinin Filistin mücadelesine verdiği desteğe ve duyduğu sempatiye katkı sunarken 1930'larda kullanılan bayrakta Filistin davasının bir parçası olarak sembolize edilen Hıristiyan Filistinlileri mücadelenin toplumsal ve psikolojik sınırlarının dışına doğru itmiştir.

4.2. Birleşik Arap Cumhuriyeti Bayrağı

Pan-Arabizmin dört renginin yer aldığı bayraklardan bir diğeri 1958-1961 yılları arasında Arap coğrafyasında egemen bir devlet olarak hüküm süren Birleşik Arap Cumhuriyeti bayrağıdır. Mısır ve Suriye arasındaki siyasi birliğe dayanan Birleşik Arap Cumhuriyeti 1961 yılında Suriye'nin birlikten ayrılmasıyla son bulsa da Mısır 1971 yılına kadar fiili olarak bu ismi kullanmaya devam etmiştir. Arap coğrafyasında tüm Arapları kapsayacak bir Arap devletinin kurulması amacıyla Mısırlı asker ve devlet adamı Cemal Abdünnâsır öncülüğünde kurulan Birleşik Arap Cumhuriyeti, hedeflediği amaca uygun olarak Pan-Arap renklerini içeren bir bayrakla temsil edilmiştir.

Resim 5. Birleşik Arap Cumhuriyeti Bayrağı

Kaynak:

[https://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:Flag_of_the_United_Arab_Republic_\(1958%E2%80%931971\).svg](https://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:Flag_of_the_United_Arab_Republic_(1958%E2%80%931971).svg)

Bayrağın yatay şeritlerindeki kırmızı, beyaz, siyah ve yeşil renkleri tıpkı Arap İsyanı veya diğer adıyla Hicaz Haşimi Krallığı bayrağında olduğu gibi önceki büyük Arap halifeliklerini temsil etmekteydi. Ancak ondan farklı olarak kırmızı üçgen bir şekle değil, yatay bir forma sahipti. Ayrıca yeşil renk yatay bir formda değil iki tane yıldız ile temsil ediliyordu. Bu yeşil renkli yıldızlar ise tarihsel olarak Fatimileri olduğu kadar aynı zamanda Suriye ve Mısır devletlerini temsil etmekteydi (Podeh, 2011, s. 436). 20. yüzyılın başında yükselişe geçen Pan-Arabist ideallerin dönemin koşullarına yorumlanması olan

bu bayrak, 1971 yılında Birleşik Arap Cumhuriyeti resmi olarak ortadan kalkana kadar Mısırlılar tarafından kullanılmaya devam etmiştir. Ayrıca aynı bayrak, 1980 yılında alınan kararla Suriye'nin (tam ismiyle Suriye Arap Cumhuriyeti) resmi bayrağı ilan edilmiştir. Bu kararda Suriye'yi yöneten ve Pan-Arabist ideallere bağlı olduğunu ilan etmek isteyen Baas Partisi'nin lideri ve devlet başkanı Hafız Esad belirleyici olmuştur. Hafız Esad alınan bu kararla Cemal Abdünnâsır'ın bir gün tüm Arapları tek bir devlet çatısı altında toplama fikrini sürdürerek Arap birliğinin lideri olma düşüncesini sembolik olarak ilan etmiştir (Sergie, 2003, s. 26).

4.3. Irak Bayrağı

20. yüzyıl boyunca Arap coğrafyasında en çok bayrak değiştiren devletlerin başında Irak gelmiştir. Bunun temel nedeni Irak'ın ciddi siyasal istikrarsızlıklar ile uğraşmış olmasıdır. Buna rağmen Irak bayraklarında renk konusunda bir istikrarın olduğunu söylemek mümkündür. Bu durum Billig'in kavramsallaştırmasıyla milliyetçiliğin rutin hayatın bir parçası olarak yeniden üretilmesinde bayrakların ne dönemli bir enstrüman olduğunu ortaya koyan önemli bir örnektir (Billig, 2002, s. 177). Irak'ın İngiliz mandası olduğu (1920-1932), krallık ile yönetildiği (1932-1958), 1958 yılında cumhuriyete geçtiği (1958-1968), Baas Rejimi'nin iktidarda olduğu (1968-2003) ve Irak işgali sonrası yeni Irak Cumhuriyeti'nin kurulduğu 2005 yılından günümüze kullanılan tüm bayraklarında ana renkler Pan-Arabizmi temsil eden siyah, beyaz, kırmızı ve yeşil olmuştur.

Resim 6. Irak Krallığı Bayrağı (1924-1958)

Kaynak: [https://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:Flag_of_Iraq_\(1924%E2%80%931958\).svg](https://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:Flag_of_Iraq_(1924%E2%80%931958).svg)

Resim 7. Cumhuriyet Devrimi Sonrası Kullanılan Bayrak (1959-1963)

Kaynak: https://www.crwflags.com/fotw/flags/iq_1959.html

Resim 6'da görüldüğü üzere Iraklıların gerek İngiliz mandası gerekse krallık döneminde Haşimiler tarafından yönetilmesi bayraklarının şekline ve Pan-Arabist renklerin kullanılmasına doğrudan etki etmiştir. Iraklı asker Abdülkerim Kasım tarafından gerçekleştirilen ve monarşinin yıkıldığı 1958 Devrimi'nden bir yıl sonra ise Resim 7'deki bayrak kullanılmaya başlamış ve bayrakta Pan-Arabist renkler yatay yerine dikey olarak konumlandırılmıştır. 1959 yılında yayımlanan Irak Bayrak Kanunu'nda siyahın Hz. Muhammed'i ve Abbasileri, yeşili Hz. Ali'nin soyundan gelen Şii'leri, beyazın Şam'daki Arapları, kırmızının devrimi ve Endülüs Emevilerini, sarının Selahaddin Eyyubi'nin bayrağını simgelediği ifade edilmiştir (Baram, 1991, s. 28, 151). Irak'ın tarihsel mirasını simgelemek adına sekiz köşeli Akad yıldızının da bulunduğu bayrak, Irak'ın

Arap/İslam kökenleri ile İslam öncesi kökenleri arasında bir bağlantı yaratmıştır (Podeh, 2003).

Resim 8. Irak Bayrağı (1963-1991)

Kaynak: <https://www.britannica.com/topic/flag-of-Iraq>

Resim 9. Irak Bayrağı (1991-2004)

Kaynak: <https://www.britannica.com/topic/flag-of-Iraq>

Abdulkerim Kasım'ın 1963 yılında gerçekleşen Baas darbesi ile devrilmesinin ardından Irak bayrağı tamamen Pan-Arap sembolizmine bağlı olarak yeniden değiştirilmiştir. Resim 8'de görüldüğü üzere Pan-Arabizmin dört rengi kullanıldığı bayrakta kullanılan üç yeşil yıldız ile Suriye, Mısır ve Irak'ın birlikteliği ideali temsil edilmiştir. Baas Partisi lideri ve devlet başkanı Saddam Hüseyin tarafından 1991 yılında alınan kararla bayraktaki yıldızların Baas Partisi'nin üç ilkesi olan birlik, sosyalizm ve özgürlük olarak değiştirilmesine ve bayrağa Saddam Hüseyin'in el yazısıyla Arapça Allahu Ekber (Allah en büyüktür) sözünün eklenmesine karar verilmiştir. Resim 9'da görülen bayrağa İslami bir unsurun doğrudan eklenmesi kararının arkasında Saddam Hüseyin'in 1991 tarihli Körfez Savaşı'nda Irak'taki Şii nüfusun desteğini almak ve Müslümanlar gözünde mücadelesine meşruiyet kazandırmak arayışı olduğunu söylemek mümkündür (Podeh, 1994, s. 13).

Resim 10. Irak Bayrağı (2004-2008)

Kaynak: <https://www.britannica.com/topic/flag-of-Iraq>

ABD'nin 2003 yılında Irak'ı işgal etmesinin ve Baas rejiminin ardından yapılan ilk hamle, Saddam Hüseyin'i ve Baas Partisi'ni çağrıştıran tüm sembollerin değiştirilmesi

olmuştur. Bu kapsamda Irak bayrağında yer alan ve Saddam Hüseyin'in el yazısıyla yer alan Allahu Ekber yazısı Resim 10'da görüldüğü üzere geleneksel Arapça yazı stili olan Kufi yazısı ile yazılmış ve Pan-Arap renkleri yine korunmuştur.

Resim 11: 2004 yılında önerilen Irak Bayrağı

Kaynak: <https://www.britannica.com/topic/flag-of-Iraq>

Ardından 2004 yılında Baas sonrası yeni Irak için yeni bir bayrak tasarlanması amacıyla yapılan yarışma, yeni bir tartışmaya zemin hazırlamış ve aynı zamanda banal milliyetçiliğin kriz anlarında nasıl ortaya çıktığının önemli bir örneğinin görülmesine neden olmuştur. Iraklı sanatçı Rifat Çadircı tarafından tasarlanan ve otuz aday arasından seçilen Resim 11'deki bayrak, geleneksel Pan-Arabist renklerin terk edilmesi, İsrail bayrağına benzetilmesi, yarışmanın adil olmadığına yönelik iddialar nedeniyle çok sert tepki görmüştür (Podeh, 2011, s. 419-420). Sanatçının mavi hilal ile bereketli hilal topraklarını, iki mavi şerit ile Dicle ve Fırat nehirlerini, sarı şerit ile ise Saddam döneminde zulüm göre Kürt azınlığı sembolize ettiğini ifade ettiği bayrak, hem Irak meclisinde hem de kamuoyunda oluşan yoğun tepki nedeniyle hiçbir zaman kullanılmamıştır (NTV Dünya, 2004). Bu yoğun tepkinin arkasında Pan-Arap renklerinin tarihsel, kültürel, ideolojik, dini bir anlam taşıması bulunmaktadır. Nitekim hiç kullanılmayan Resim 11'deki bayrağın ardından ortaya çıkan bayrak tasarımları ve kullanılan renkler aslında Araplar arasındaki tarihsel, kültürel, ideolojik ve dini sembolizmin önemine yeniden işaret etmiştir.

Resim 12: Irak Bayrağı (2008-...)

Kaynak: <https://www.britannica.com/topic/flag-of-Iraq>

28 Haziran 2004'te ABD askerilerinin Irak Geçici Hükümeti'ne yönetimi devrettiği törende Resim 10'daki bayrak gönlere çekilmiş ancak bu duruma Saddam ve Baas mirasını temsil ettiği gerekçesiyle Irak Kürtleri tepki göstermiştir. En nihayetinde Irak Parlamentosu tarafından 2008 yılında alınan kararla ise Baas'ın ideolojik ilkelerini belirleyen üç yeşil yıldızın bayraktan çıkarılması konusunda uzlaşılması, Pan-Arabist renklerin kullanılmaya devam edildiği Resim 12'deki bayrağın kullanılmaya başlaması ile sonuçlanmıştır. Bu karar Irak'taki Arap çoğunluğun Pan-Arabist ve İslami vurgulardan ayrılmadan Baas rejiminin izlerinden kurtarılmış bir bayrak inşa etme arzusunun bir sonucu olmuştur.

4.4. Mısır Bayrağı

Birleşik Krallık'tan 1922 yılında tek taraflı bağımsızlığını ilan eden Mısır'ın ilk kullandığı bayrak, ülke topraklarında yaşayan dinsel çeşitliği yansıtan bir bayrak olmuştur. Mısır'ın ilk hükümdarı Kral Fuad Birleşik Krallık'tan elde edilen bağımsızlığın etkisiyle tüm Mısır'da yaşayan tüm Müslüman, Arap ve Yahudileri temsil eden bir bayrak ilan etmiştir.

Resim 13: Mısır Krallığı (1922-1953)

Kaynak: <https://www.crwflags.com/fotw/flags/eg-k-rk.html>

Bir görüşe göre Resim 13'teki bayrakta yer alan yeşil zemin ile hem İslam hem de Mısır topraklarında güçlü bir yönetim kuran Fatimiler, beyaz ay içerisinde yer alan üç yıldız ile ise İslam'ın koruyuculuğunda kardeşçe yaşayan Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler temsil edilmiştir (Podeh, 2011, s. 435). Bir diğer görüşe göre ise üç yıldız ile Mısır Krallığı'nın hakim olduğu Mısır, Sudan ve Nübye toprakları, yeşil renk ise bu topraklara hakim olan İslam ve bu topraklar boyunca uzanan Nil Vadisi'nin bereketi temsil edilmiştir (Smith, 1975, s. 153-155).

Resim 14: Mısır Bayrağı (1952-1958)

Kaynak: <https://www.crwflags.com/fotw/flags/eg-1952.html>

Mısır'ın monarşiyle yönetilmesine ve Mısır topraklarındaki fiili İngiliz egemenliğine tamamıyla son verme amacıyla gerçekleşen 1952 tarihli Mısır Devrimi, Mısır bayrağının tasarımını da önemli ölçüde değiştirmiştir. Pan-Arabist idealleri benimseyen Hür Subaylar Hareketi'nin devrimin gerçekleşmesinde oynadığı başat rol, devrimin ardından dalgalanan yeni Mısır bayrağının tasarımını doğrudan etkilemiştir. Resim 14'te görülebileceği üzere Pan-Arabizm ile simgeleşen dört rengin yanı sıra krallığın mirası olarak ay ve yıldızlar da kullanılmış, ayrıca büyük Mısır tarihine ve gücüne vurgu yapmak için sarı renkte Selahaddin Eyyubi Kartalı orta bölümde konumlandırılmıştır. Böylece Mısır bayrağında Pan-Arabist ideallere bağlılık ile Mısır'ın özgün kültürel ve toplumsal tarihi bir araya getirilmeye çalışılmıştır.

Resim 15: Mısır Bayrağı (1972-1984)

Kaynak: <https://www.crwflags.com/fotw/flags/eg-1972.html>

1958-1972 yılları arasında bugün Suriye devleti tarafından kullanılan Birleşik Arap Cumhuriyeti bayrağını kullanan Mısır devleti, 1972 yılında birliğin son bulmasının ardından Pan-Arabist renklerin varlığını koruduğu Resim 15'teki bayrağı kullanmıştır. Bu bayrakta öncekinden farklı olarak yeşil renk kullanılmamıştır. Bir görüşe göre bunun nedeni Mısır'ın özgürlüğü için uzun yıllardır mücadele verenlerin yeşil rengin temsil ettiği Fatımiler gibi Şii değil Sünni olmasıydı (Lemus, 2022). Bayrakta yeşil renk yerine Arap birliğini ve Hz. Muhammed'in kabilesini simgeleyen Kureyş şahini kullanılmış ve altında Arapça "Arap Cumhuriyetleri Birliği" ifadesi yer almıştır. Libya lideri Muammer Kaddafi'nin 1971 yılında dile getirdiği Suriye, Irak ve Libya arasında bir Arap Cumhuriyetleri Federasyonu kurulması fikrini yansıtan söz konusu ifade, federasyon girişiminin 1977 yılında fiilen başarısızlıkla sonuçlanmasına rağmen Mısır bayrağında 1984 yılına kadar yer almaya devam etmiştir.

Resim 16: Mısır Bayrağı (1984-...)

Kaynak: <https://www.crwflags.com/fotw/flags/eg.html>

1984 yılında dönemin devlet başkanı Hüsnü Mübarek'in önerisi ile Resim 16'daki bayrak bugün hala kullanılmakta olan resmi bayrak olmuştur. Mübarek'in Arap birliği fikrinden kopmamasını temsil eden bayrakta aynı zamanda Mısır tarihine ve gücüne vurgu yapmak için Selahaddin Eyyubi Kartalı altın sarısı renkte yeniden kullanılmıştır. Bu sembolizmle bayrağın siyah, kırmızı ve beyaz renklerinin Mısır'ın Arap ve İslam'ı kimliğini altın sarısı kartalın ise Eyyubi Devleti'nin gücünü ve farklı etnik ve dinsel gruplardan halkları yönetme becerisini simgelediği düşünülmüştür (Podeh, 2011, s. 436).

4.5. Libya Bayrağı

Arap devletleri arasında en yakın tarihli bayrak değişimi yaşayan Libya olmuştur. 20. yüzyılın ilk yarısını Osmanlı İmparatorluğu, İtalya, Birleşik Krallık ve Fransa kontrolünde geçiren Libya topraklarında ilk bağımsız devletin kurulması 1947 yılında İtalya'dan tek taraflı bağımsızlığı ilan edilmesinin ardından 1951 yılında Libya Krallığı'nın kurulması ile olmuştur. Libya'nın ilk ulusal bayrağı da krallığın kurulmasından sonra bağımsızlığın simgesi olarak kullanılmaya başlamıştır.

Resim 17: Libya Krallığı ve Cumhuriyeti (1951-1969 ve 2011-...)

Kaynak: <https://www.britannica.com/topic/flag-of-Libya>

Resim 17'de görülen ve Libya Krallığı'nın kurulmasından sonra kullanılmaya başlanan bayrak, Pan-Arabist renklerin kullanılmasıyla dikkat çekmesine rağmen renklerin kullanımı modern Arap devletlerinin bayraklarında olduğundan daha farklı tasarlanmıştır. Bununla birlikte bayrağın tasarımı ve sembolize ettiği unsurlar ile ilgili birbirleriyle iç içe geçmiş üç görüşün olduğunu söylemek mümkündür. Bunlardan ilkinde göre, kırmızı renk sömürgeci İtalya'ya karşı mücadele veren Libya halkının fedakarlığını, beyaz ay ve yıldızla siyah arka planlı orta şerit 1911'den itibaren sömürgecilğe karşı mücadelenin altında örgütlendiği Sirinayka Emirliği bayrağını, yeşil ise Libya'nın gelecek nesil için umut, refah ve barışı temsil etmektedir (The Official Site of Prince Mohammed El Senussi, 2023). İkinci görüşe göre bayrak, bayraktaki kırmızı, siyah ve yeşil şeritler Libya'nın Trablus, Fizan ve Sirenayka topraklarının birleşmesini, ay ve yıldız ise Libya'nın İslami mirasını temsil etmektedir (Smith, 2023).

Üçüncü ve Libya Krallığı Bilgi ve Rehberlik Bakanlığı tarafından yayınlanan Libya Bayrağı ve Ulusal Marşı adlı İngilizce kitapçıkta yer alan resmi görüşe göre ise Resim 17'de yer alan bayrağın sembolizmi şu şekilde açıklanmıştır;

"Gökyüzünde dalgalanan renkli bayrağımız, pek çok kahramanlık ve ihtişamlı olayla ilişkilendirdiğimiz bir gurur kaynağıdır. İyi bilinen bir Arap şiirinde olduğu gibi eylemlerimiz beyaz, savaşlarımız siyah, tarlalarımız yeşil ve kılıçlarımız kırmızıdır... Bayrağımızdaki hilal Hicri takvime göre kameri ayın başlangıcı simgelemekte ve peygamberimiz Muhammed'in İslam'ı yaymak için yurdundan (Mekke'den) hicret etmesini aklımıza getirmektedir. Yıldız ise bizim gülümseyen ümidimizi, amacın güzelliğini, yurdumuzda Allah'a olan inancımızın ışığını, yolumuzu aydınlatan ve karanlığa son veren izzet ve şerefi temsil eder." (Kingdom of Libya, 1951, s. 1-2).

Son konusu bilgi kitapçığında Libya Krallığı bayrağının renkleri Pan-Arabist bir saikle Safiyyüddin El-Hilli'nin şiiri ile ilişkilendirilmiş ve kullanılan hilal ve ay sembollerinin Libya'nın hem Arap hem de İslami kimliğini simgelediği ifade edilmiştir.

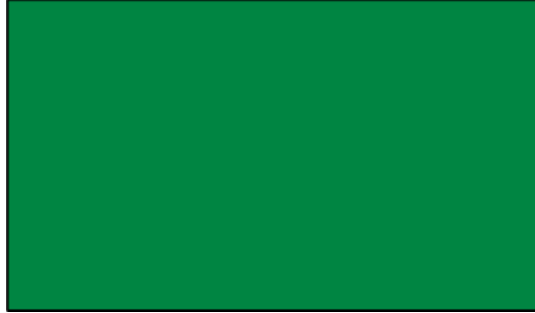

Resim 18: Libya Arab Cumhuriyeti (1969-1972) **Resim 19:** Arap Cumhuriyetleri Birliği (1972-1977)

Kaynak: <https://www.britannica.com/topic/flag-of-Libya>

1969 yılında Muammer Kaddafi liderliğindeki Hür Subaylar Hareketi tarafından gerçekleştirilen askeri darbenin ardından Libya'da siyasal ideoloji gibi bayrak tasarımı değişmiştir. 1969 yılında Libya Krallığı'na son verilmesinden 1977 yılında Libya Sosyalist

Halk Cemahiriyesi devleti kurulana kadar geçen sürede Libya'da 2 farklı bayrak kullanılmıştır. Darbenin lideri Muammer Kaddafi'nin Mısır lideri Cemal Abdünnâsır'ın Arapların sosyalist birliği fikrinden etkilenmiş olması, Resim 18 ve Resim 19'da görselleri olan bayrakların ikisinde de Pan-Arabist renklerin tercih edilmesine neden olmuştur.

Resim 20: Libya Sosyalist Halk Cemahiriyesi (1977-2011)

Kaynak: <https://www.britannica.com/topic/flag-of-Libya>

Kaddafi'nin Libya'da tek başına kontrolü ele alması ve 1977 yılında Libya Sosyalist Halk Cemahiriyesi'ni ilan etmesinin ardından Resim 20'deki tek renkten oluşan bayrak kullanılmaya başlamıştır. Tek renkten oluşması nedeniyle o güne kadar dünya üzerindeki tek örneği olan bayrak, yeşil rengi ile Kaddafi'nin Yeşil Kitabı'nda özetlediği Yeşil Devrim fikrini ve İslam'ı temsil etmiştir (Smith, 2023). İslami sosyalizm, Arap milliyetçiliği, Afrika milliyetçiliği ve kısmen de doğrudan demokrasiyi harmanlayan Kaddafi, üçüncü dünya ülkeleri için Marksizm-Leninizm ve kapitalizme alternatif Üçüncü Enternasyonal Teori adıyla bilinen bir teori ortaya koymuştur (Gaddafi, 2016). 1975 yılında yayımlanan Yeşil Kitabı'nda Libya'nın yönetimi için ele aldığı düşüncelerinin üçüncü dünya devletleri için bir referans olması gerektiğine inanan Kaddafi, hem Yeşil Kitabı'ndaki oluşturduğu politik felsefeye hem de İslam'a atfen 1977 yılında Libya bayrağını değiştirmiştir. Libya İç Savaşı'na kadar resmi bayrak olarak kullanılan yeşil renkli bayrak, Ağustos 2011'de Kaddafi rejiminin düşmesinin hemen ardından yürürlükten kaldırılmış ve 1951 yılında kabul edilen Libya Krallığı bayrağına geri dönmüştür. Yeniden Pan-Arabist renklere dönüşün de simgesi olan bayrağın Libya halkının tarihine, bağımsızlık mücadelesine, İslami ve Arap köklerine bağlılığını ve Kaddafi despotizminden kurtuluşu simgelediği ifade edilmiştir (Smith, 2023). Öte yandan söz konusu bayrağa dönüşü, banal milliyetçiliğin siyasal alanı dizayn etmede ne derece önemli rol oynadığının örneği olarak değerlendirmek mümkündür.

5. Sonuç

Renklerin siyasal alandaki kullanımının en önemli örneğini bayraklar oluşturmaktadır. Devletlerin ve toplumsal hareketlerin bayrak kullanımında tercih ettiği renkler, tarihsel, ideolojik, siyasal, dinsel, etnik ve toplumsal unsurların biri veya birkaçını sembolize etmektedir. Bu sembolizasyon kimi zaman açıkça ifade edilse de kimi zaman özgürlük, mücadele, bağımsızlık, kurtuluş, barış, parlak gelecek gibi soyut kavramların arkasında gizlenmektedir. Dolayısıyla hiçbir devletin veya toplumsal hareketin bayrağı rastgele yapılan bir seçimin sonucu olarak veya sadece barış, kardeşlik, huzur gibi soyut kavramlara odaklanarak ortaya çıkmış değildir. Bayraklarda kullanılan renklerin bilinçli bir tercihin ürünü olması ve hem soyut hem de özgün tarihsel, siyasal ve toplumsal gerçekliği içeren bir anlam taşıması, bayrağın millet olma ve milli kimlik bilincini pekiştirme amacını yansıtan bir olgudur. Çünkü bayraklar, tıpkı milli marşlar ve törenler gibi rutin hayat içerisinde milliyetçiliğin sürekli olarak yeniden üretilmesinin önemli enstrümanlarından biridir.

Modern Arap devletlerinin bayrakları, 20. yüzyıl boyunca sık sık değişim göstermiştir. Bu değişim devrim, sömürgeciden kurtulma, bağımsızlık, darbeler, siyasal birleşme gibi siyasal değişimler nedeniyle gerçekleşmiştir. Özellikle Arap yarımadası

açısından baktığımızda gerçekleşen her toplumsal veya siyasi değişim bir bayrak değişimini beraberinde getirmiştir. 20. yüzyıl boyunca Arap devletleri için teritoryal ve yönetsel belirsizliğin bir sonucu olarak bayrak değişimi bir rutin haline gelse de bayraklarda yer alan siyah, kırmızı, yeşil ve beyaz renkler büyük çoğunlukla varlıklarını korumuştur. Bu nedenle özellikle Arap yarımadasındaki Araplar için bayrağı oluşturan renkler bir prototip olarak devam etmiştir.

Daha önce de ifade edildiği gibi günümüzde Arap Birliği üyesi 22 devletten 15'i siyah, kırmızı, yeşil ve beyaz renklerinden en az üçünü bayraklarında sembol olarak kullanmaktadır. Devletlerin resmi sitelerinde bu renklerin sembolize ettiği şeyler özgürlük, şehit kanı, bağımsızlık, mücadele gibi idealize edilmiş soyut kavramlarla açıklansa da asıl olan bu renklerin ortak tarihsel, siyasi ve kültürel köklere işaret ettiği. Bu ortak kökler, Hz. Muhammed, dört halife dönemi, Abbasiler, Emeviler ve Fatimileri ortaklaştıran unsurlar olan İslam ve Araplıktır. Bu nedendir ki tarihinde bu ortak unsurların yanı sıra Fenike veya Hıristiyanlık gibi başka unsurlarda bulunan Lübnan'ın bayrağı Pan-Arabist bayrak tasarımının dışındadır. Yine bu nedendir ki Suudi Arabistan kendini Arap dünyasının ayrı bir yerinde konumlandığı, Pan-Arabizme mesafeli yaklaştığı ve Fatimileri Şii oldukları için Arap tarihinin bir parçası olarak görmediği için bayrağındaki renkleri sadece İslami inanç ile açıklamaktadır.

Arap yarımadası için 20. yüzyıl boyunca siyasi gelişmeleri ve toplumsal hareketleri etkileyen en önemli ideoloji olan Pan-Arabizm, Arap devletleri arasında bir birliklilik oluşturmayı başaramamış olsa da günümüzde banal milliyetçiliğin sürekli olarak yeniden üretilmesinde ve bununla bağlantılı olarak Araplar arasında kimlik bilincinin canlı tutulmasında önemli rol oynamaktadır. Bunun en yakın tarihli ve en önemli örnekleri Irak ve Libya'da yaşanmıştır. Irak'ta Saddam rejimi sonrası yeni Irak bayrağının nasıl olacağı tartışmalarında Irak'ın tarihini ve kimliğini yansıtmadığı gerekçesiyle Resim 11'deki bayrağa sert tepkiler gösterilmiş ve ardından Pan-Arabist renklerin olduğu bayrak kullanılmaya başlanmıştır. Libya'da ise Kaddafi rejiminin devrilmesinin ardından ülkenin özgürlük ve bağımsızlık mücadelesini yansıttığı gerekçesiyle Libya Krallığı bayrağına geri dönmüştür. Bu ve benzeri örnekler, Arap coğrafyasında ulus-üstü sembollerin hala önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Bu nedenle Pan-Arabizm bir ideoloji olarak Arap coğrafyasında geri planda kalmış gibi gözükse de sembolik ve düşünsel dünyada hala önemli bir yer kaplamaktadır. Bunun temel nedeni bayrağın ve üzerindeki renklerin birkaç ortaklaştırıcı kimliği aynı anda taşıyabilen ve milliyetçiliği rutin hayatın bir parçası haline getiren bir sembol olmasıdır. Araplar için bu ortaklaştırıcı kimlikler, Araplık ve İslam'dır.

Kaynakça

- Ajami, F. (1978). The end of pan-Arabism. *Foreign Affairs*, 57(2), 355-73.
- Al-Gaddafi, M. (2016). *Green book*. CreateSpace Independent Publishing Platform.
- Al-Musawi, M. (2006). *Reading Iraq: Culture and power in conflict*. I.B. Tauris.
- Anderson, B. (2004). *Hayali cemaatler: Milliyetçiliğin kökenleri ve yayılması* (İ. Savaşır, Çev.). Metis Yayınları. (Orijinal çalışma 1983'te yayımlandı).
- Awan, M. A. (2017). Gamal Abdel Nasser's Pan-Arabism and formation of the United Arab Republic: An appraisal. *Journal of Research Society of Pakistan*, 54(1), 107-128.
- Baram, A. (1991). *Culture, history and ideology in the formation of Ba'thist Iraq: 1968-1989*. Macmillan Press.
- Becker, J. C., Enders-Comberg, A., Wagner, U., Christ, O., & Butz, D. A. (2012). Beware of national symbols: How flags can threaten intergroup relations. *Social Psychology*, 43(1), 3-6.
- Becker, J.C., Butz, D. A., Sibley, C. G., Barlow, F. K., Biticola, L. M., Christ, O., Khan, S. S., Leong, C. H., Pehrson, S., Srinivasan, N., Sulz, A., Tausch, N., Urbanska, K. & Wright, S. C. (2017). What do national flags stand for? An exploration of associations across 11 countries. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 48(3) 335-352.

- Billig, M. (2002). *Banal milliyetçilik*. (C. Şişkolar, Çev.). Gelenek Yayıncılık. (Orijinal çalışma 1995'te yayımlandı).
- Blundy, D. & Lycett, A. (1987). *Qaddafi and the Libyan revolution*. Little, Brown Press.
- Bostancı, M. (2014). Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Hicaz'da hâkimiyet mücadelesi. *Akademik Bakış*, 7(14), 117-136.
- Butz, D. A. (2009). National symbols as agents of psychological and social change. *Political Psychology*, 30(5), 779-804.
- Butz, D. A., Plant, E. A., & Doerr, C. E. (2007). Liberty and justice for all? Implications of exposure to the U.S. flag for intergroup relations. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 33(3), 396-408.
- Crwflags. (2023). Egypt. <https://www.crwflags.com/fotw/flags/eg.html>.
- Crwflags. (2023). Kingdom of Hejaz. <https://www.crwflags.com/fotw/flags/xo-hejaz.html>.
- Crwflags. (2023). Proposed flags (Palestine). <https://www.crwflags.com/fotw/flags/ps!.html>.
- Crwflags. (2023). Republic of Egypt (1952-1958). <https://www.crwflags.com/fotw/flags/eg-1952.html>.
- Crwflags. (2023). Republic of Egypt (1972-1984). <https://www.crwflags.com/fotw/flags/eg-1972.html>.
- Crwflags. (2023). Kingdom of Egypt (1922-1952): Rank flags. <https://www.crwflags.com/fotw/flags/eg-k-rk.html>.
- Crwflags. (2023). Palestine. <https://www.crwflags.com/fotw/flags/ps.html>.
- Crwflags. (2023). Republic of Iraq: 1959-1963. https://www.crwflags.com/fotw/flags/iq_1959.html.
- Devlin, J. F. (1991). The Baath Party: Rise and metamorphosis. *The American Historical Review*, 96(5), 1396-1407.
- Encyclopædia Britannica. (2023). Flag of Iraq. <https://www.britannica.com/topic/flag-of-Iraq>.
- Encyclopædia Britannica. (2023). Flag of Libya. <https://www.britannica.com/topic/flag-of-Libya>.
- Eriksen, T. H., & Jenkins, R. (2007). *Flag, nation and symbolism in Europe and America*. Routledge.
- Firth, R. (1973). *Symbols: Public and private*. George Allen & Unwin.
- Fromkin, D. (1989). *A peace to end all peace: The fall of the Ottoman Empire and the creation of the modern Middle East*. Avon Books.
- George, Alan (2003). *Syria: Neither bread nor freedom*. Zed Books.
- Hassin, R. R., Ferguson, M. J., Shidlovski, D., & Gross, T. (2007). Subliminal exposure to national flags affects political thought and behavior. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 104(50), 19757-19761.
- Heywood, A. (2013). *Politics* (4th ed.). Palgrave Macmillan.
- Hitman, G. & Naor D. (2024). Rethinking pan-Arabism: an analysis of the challenges of a utopian ideology. *Journal of Political Ideologies*, <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13569317.2024.2339356#abstract>.
- Hobsbawm, E. J. (1995). *1780'den günümüze milletler ve milliyetçilik: Program, mit, gerçeklik*. (O. Akınhay, Çev.). Ayrıntı Yayınları. (Orijinal çalışma 1990'da yayımlandı).
- John, R. B. S. (1983). The ideology of Muammar al-Qadhafi: Theory and practice. *International Journal of Middle East Studies*, 15(4), 471-490.
- Kedourie, E. (1976). *In the Anglo-Arab labyrinth: The McMahon-Husayn correspondence and its interpretations, 1914-1939*. Cambridge University Press.
- Kemmelmeier, M., & Winter, D. G. (2008). Sowing patriotism, but reaping nationalism? Consequences of exposure to the American flag. *Political Psychology*, 29, 859-879.
- Kingdom of Libya. (1975). The Libya flag and the national anthem. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/ae/Libyan_Flag_Construction_Ministry_of_Information_and_Guidance_1951.jpg.
- Lemus, A. (2022). The flag of Libya: History, meaning, and symbolism. <https://a-z-animals.com/blog/the-flag-of-libya-history-meaning-and-symbolism/>.
- Marshall, T. (2017). *A flag worth dying for: The power and politics of national symbols*. Simon & Schuster.
- Moussa, M. H. (2023). Muammar Gaddafi: From pan-Arabism to pan-Africanism. <https://www.akem.org.tr/post/muammar-gaddafi-from-pan-arabism-to-pan-africanism>.
- Muth, S. D. (2011). Towards a new pan-Arabism. *The Middle East*, 442, 22-24.

- NTV Dünya. (2004). Yeni Irak bayrağı tartışma yarattı. <http://arsiv.ntv.com.tr/news/267597.asp>.
- Ortner, S. B. (1973). On key symbols. *American Anthropologist*, 75(5), 1338-1346.
- Ploeckelman, E. (2021). The meaning and history behind the pan-Arab colors. <https://www.arabamerica.com/the-meaning-and-history-behind-the-pan-arab-colors/>.
- Podeh, E. (1994). In the service of power: The ideological struggle in the Arab world during the Gulf Crisis. *Conflict Quarterly*, 14(4), 7-25.
- Podeh, E. (2003). To unite or not to unite – that is not the question: The 1963 tripartite unity talks reassessed. *Middle Eastern Studies*, 39(1), 150–185.
- Podeh, E. (2011). The symbolism of the Arab Flag in modern Arab states: Between commonality and uniqueness. *Nations and Nationalism*, 17(2), 419–442.
- Sawani, Y. M. (2012). The ‘end of pan-Arabism’ revisited. *Contemporary Arab Affairs*, 5(3), 382-397.
- Sergie, L. (2003). *Recollecting history: Songs, flags and a Syrian square* [Unpublished master’s thesis]. Massachusetts Institute of Technology.
- Sibley, C. G., & Liu, J. H. (2007). New Zealand = bicultural? Implicit and explicit associations between ethnicity and nationhood in the New Zealand context. *European Journal of Social Psychology*, 37(6), 1222-1243.
- Smith, A. D. (2013). *Milliyetçilik: Kuram, ideoloji, tarih* (Ü. H. Yolsal, Çev.). Atıf Yayınları. (Orijinal çalışma 1998'de yayımlandı).
- Smith, A. D. (2017). *Milli kimlik* (B. S. Şener, Çev.). İletişim Yayınları. (Orijinal çalışma 1991'de yayımlandı).
- Smith, W. (1975). *Flags through the ages and across the world*. McGraw-Hill.
- Smith, W. (2023). Flag of Libya. *Encyclopædia Britannica*. <https://www.britannica.com/topic/flag-of-Libya>.
- The Official Site of Prince Mohammed El Senussi. (2023). Flag. <https://mohammedelsenussi.org/history/flag-and-crown/>.
- Qatar Foundation International. (2018). Flags of the Arab world. https://resources.qfi.org/sites/default/files/2021-11/Qfi_Flag_Infographic2-WEB-6.pdf.
- Wikipedia contributors. (2023). Flag of the United Arab Republic (1958–1971) [Image]. Wikipedia. [https://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:Flag_of_the_United_Arab_Republic_\(1958%E2%80%931971\).svg](https://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:Flag_of_the_United_Arab_Republic_(1958%E2%80%931971).svg).
- Wikipedia contributors. (2023). Flag of Iraq (1924–1959) [Image]. Wikipedia. [https://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:Flag_of_Iraq_\(1924%E2%80%931959\).svg](https://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:Flag_of_Iraq_(1924%E2%80%931959).svg).

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Özkan GÖKCAN (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Özkan GÖKCAN (100%)

Konut Sektöründe Finansallaşma Sorunu ile Mücadeleye Yönelik Ekonomik ve Sosyal Çözüm Önerileri

Deniz TURAN¹

¹ Doç. Dr., Polis Akademisi, ahmetdeniztur@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6697-2721

Öz: Uluslararası düzeyde elverişli konuta erişim noktasında kriz yaşanmaktadır. Finansallaşmanın etkisi ile günümüzde konut sosyal bir hak olmaktan ziyade bir metaya dönüşmüştür. Özellikle, uluslararası kamusal bir sorun olarak COVID-19 pandemisinin yol açtığı ekonomik ve sosyal sorunlar, konut haklarının ve yetersiz barınma koşullarının ne derece önemli ve acil çözülmesi gereken uluslararası bir güvenlik sorunu olduğunu gözler önüne sermiştir. Ancak, literatürde finansallaşmanın konut sektörü üzerine etkileri, özellikle insan hakları perspektifinden yeterince ele alınmamaktadır. Yapılan çalışma, finansallaşma ekseninde konut sektöründe fiyat artış nedenlerini ve alınabilecek ekonomik ve sosyal tedbirleri tartışmayı amaçlamaktadır. OECD ve Avrupa Birliği ülkelerinde finansallaşma boyutu ile konut fiyat artış nedenlerinin ele alındığı çalışmada elde edilen bulgular şunlardır; Finansallaşma akımı, uygun fiyatlı ve yeterli bir yaşam standardına sahip konutlara erişimi olumsuz yönde etkilemektedir. Konutun günümüzde spekülasyon amaçlı yatırım aracı olarak ele alınmaya başlanması, barınma ihtiyacının sosyal yönünü erozyona uğratmaktadır. Sosyal konutların özelleştirilmesi uygulamaları, insan hakları karşıtı politikaların yükselmesine ve sosyal konut harcamalarının azaltılmasına yol açmaktadır. Bu nedenle öncelikli olarak konut hakkının insan hakları ilkelere çerçevesinde ele alınması gerekmektedir. Sosyal konut üretimine yönelik doğrudan kamu yatırımları artırılmalı ve sosyal konutların özelleştirilmesi uygulamaları terk edilmelidir. Devletlerin ve yerel yönetimlerin, konut fiyat artışlarını dizginlemek ve konutlara adil erişim sağlamak için verimli, kapsayıcı ve sürdürülebilir konut politikaları tasarlamaları, konutu insan hakları kapsamında kamusal mal olarak yeniden ele almaları gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Konut, konut hakkı, finansallaşma, konutun finansallaşması, sosyal konut, vergileme

Jel Kodları: R31, R21, F62, K38, L85, H54, A13

Economic and Social Solution Suggestions to Combat the Negative Effects of Financialization in the Housing Sector

Atf: Turan D. (2024). Konut Sektöründe Finansallaşma Sorunu ile Mücadeleye Yönelik Ekonomik ve Sosyal Çözüm Önerileri, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(4), 971-988.
<https://doi.org/10.30586/pek.1468426>

Geliş Tarihi: 15.04.2024
Kabul Tarihi: 22.10.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Abstract: There is a crisis in access to affordable housing internationally. Today, with the impact of financialization, housing has turned into a commodity rather than a social right. In particular, the economic and social crisis caused by the COVID-19 pandemic, as an international public problem, has revealed how important and urgent housing rights and inadequate housing conditions are an international security problem that needs to be solved. However, the effects of financialization on the housing sector are not adequately addressed in the literature, especially from a human rights perspective. The study aims to discuss the reasons for price increases in the housing sector in the context of financialization and the economic and social measures that can be taken. The findings of the study, which examined the reasons for house price increases within the scope of OECD and European Union countries, are as follows; The financialization trend negatively affects access to affordable housing with a sufficient standard of living. The fact that housing is now considered as an investment tool for speculative purposes erodes the social aspect of housing needs. Privatization practices of social housing led to the rise of anti-human rights policies and the reduction of social housing expenditures. Therefore, first, the right to housing should be addressed within the framework of human rights principles. Public investments in social housing production should be increased and privatization practices of social housing should be abandoned. It has been concluded that states and local governments should design efficient, inclusive, and sustainable housing

policies to restrain housing price increases provide fair access to housing, and reconsider housing as a public good within the scope of human rights.

Keywords: Housing, right to housing, financialization of housing, social housing, taxation

Jel Codes: R31, R21, F62, K38, L85, H54, A13

1. Giriş

Çağdaş kapitalizmin finansallaşması sürecine tanıklık ettiğimiz bu zaman diliminde uluslararası düzeyde aşırı yüksek kira ve konut fiyatları ile evsiz sayısının artması, insanların refahını tehdit etmektedir. Elverişli bir yaşam standardı hakkının parçası olarak ikinci kuşak haklar kapsamında değerlendirilen konut, finansallaşma dönemlerinde yatırım ve servet birikimi için bir araç haline almış, özellikle kurumsal yatırımcılar tarafından hızlı kar elde etme aracı olarak yatırım amaçlı bir metaya dönüştürülmüştür. Bu durum, temel bir insan ihtiyacı olan konutun güvenlik ve haysiyet içinde yaşanacak bir yer sağlama şeklindeki sosyal işlevinden kopmasına, evsiz kişilerin oranının artmasına, hanelerin ortalama olarak bütçelerinin büyük oranını konut için harcamasına yol açmaktadır. Günümüzde kişi başına düşen gelir artışından daha fazla artan konut fiyatları ve kiralardan, ev sahipleri ile kiracılar arasında kriminal vakaların yaşanmasına neden olduğu görülmektedir.

Finansallaşma, konut piyasaları ve politikalarındaki son eğilimleri anlamada anahtar bir kavram haline gelmiştir. Finansallaşma dönemlerinde içerisinde mahremiyeti barındıran konutun bir meta değil bir hak olduğu gerçeği gözden kaçmaktadır. Kâr odaklı finansal aktörlerin, uygun fiyatlı konut ihtiyacını karşılamadan ziyade küresel sermayenin taleplerini karşılamaya yönelik özellikle lüks konutların inşasına yönelikleri görülmektedir. Konut fiyatlarının aşırı yükselmesi ve yaşama elverişli olmayan yetersiz konut hakkı ile finansallaşma arasında güçlü bir bağlantının olduğu izahından varestedir. Ancak literatürde finansallaşmanın konut sektörüne etkileri, özellikle insan hakları açısından yeterince ele alınmamakta ve finansallaşmanın olumsuz etkileri ile mücadeleye yönelik ekonomik ve sosyal çözüm önerilerine yeterince değinilmemektedir.

Bu kapsamda çalışmanın konusu, finansallaşmanın konut sektörüne yönelik etkileri ve alınabilecek ekonomik ve sosyal önlemlerdir. Bu çalışmanın amacı, insan hakları perspektifinden yaşama elverişli konut hakkının temel özelliklerinin ortaya konarak finansallaşma ekseninde konut fiyatlarının artış nedenlerini incelemek ve fiyat artışlarına karşı alınabilecek temel önlemleri açığa kavuşturmak. Çalışmada konut hakları ve finansallaşma hakkında teorik bilgileri destekleyici unsurlar olarak uluslararası karşılaştırmalara gidilmiş ve OECD, Avrupa Birliği ve Türkiye’de konut fiyat artışlarına yönelik güncel verilerden yararlanılmıştır.

Çalışmada öncelikle ikinci kuşak haklar çerçevesinde insan hakları perspektifinden yaşama elverişli konut hakkı ve temel özellikleri ele alınacak ve uluslararası hukukta ve ülke anayasalarında yer alan düzenlemeler incelenecektir. İlerleyen başlıklarda finansallaşmanın konut sektörüne etkileri ve uygun fiyatlı konut eksikliğinin arz ve talep kaynaklı nedenleri ele alınacaktır. Son başlıkta ise ulusal ve uluslararası düzeyde verimli, kapsayıcı ve sürdürülebilir bir konut politikası için alınması gereken mali, ekonomik ve hukuksal çözüm önerilerine yer verilecektir.

2. Uluslararası Hukukta ve Türkiye’de (Yaşama Elverişli) Konut Hakkı ve Temel Özellikleri

Barınma ihtiyacı, Maslow’un ihtiyaçlar hiyerarşisinde temel insani ihtiyaçlar içerisinde yer almaktadır. Barınma ihtiyacının hukuksal güvencesini oluşturan konut hakkı, insanların güvende yaşamasını tesis eden insan hakları ilkeleri çerçevesinde ele alınmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Batı Avrupa’da ortaya çıkan refah devleti

uygulamaları, insan haklarının çerçevesinin genişlemesine yol açmıştır. Klasik medeni ve siyasi haklara ilaveten sosyal, kültürel ve ekonomik haklar olarak sınıflandırılan “ikinci kuşak” haklar ortaya çıkmıştır (Kılıç, 2020, ss.72-73). Sosyal haklar listesinde ilk sıralarda yer almasa da konut hakkı giderek daha fazla tanınmaktadır. 1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Bildirgesinde (İHEB) konut hakkı, sağlığa ve esenliğine uygun yaşam standardı hakkının parçası olarak ele alınmıştır. İHEB 25.1. maddesine göre herkesin, kendisi ve ailesi için konut, yiyecek, giyecek, sağlıkla ilgili bakım ve diğer gerekli toplumsal hizmetlere elde etme, sağlık ve esenlik içerisinde yaşama hakkı bulunmaktadır (İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, 1949).

İnsan Hakları Evrensel Bildirgesinde belirlenen hükümler temelinde elverişli konut hakkı ile ilgili temel yasal çerçeve, 1966 tarihinde BM Genel Kurulu tarafından kabul edilen ve 1976 tarihinde yürürlüğe giren Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmesiyle (ICESCR) oluşturulmuştur. Sözleşmenin 11.1. maddesine göre Sözleşme’ye imza atan ülkeler, tüm vatandaşların kendisi ve ailesi için, içerisinde barınma hakkının da olduğu, yeterli bir yaşam standardı ve yaşam koşullarının sürekli olarak iyileştirilmesi hakkını tanımalı ve uygun adımları atmalıdır (Ekonomik, Sosyal ve Kültürel, 2003). Görüleceği üzere İHEB’den farklı olarak ICESCR’de, konut hakkı yerine yeterli yaşam standardı hakkının bir unsuru olarak barınma hakkı ifadesi kullanılmaktadır. Anlaşmaya taraf devletlerin bu konuda önlem alması gerektiği ve devamında bireylere sadece konut sağlamayı değil, yaşam koşullarının sürekli iyileştirilmesi gerekliliğine vurgu yapılmaktadır.

1999 tarihinde yürürlüğe giren (Gözden Geçirilmiş) Avrupa Sosyal Şartı’nın 31. Maddesine göre devletler, yeterli standartta konutlara erişimi teşvik edici, evsizliği, zamanla ortadan kaldırma amacıyla, önlemeye ve azaltmaya yönelik tedbirler almalıdır (Gözden Geçirilmiş Avrupa, 2007). Aynı zamanda ev fiyatlarını, yeterli kaynaklara sahip olmayanlar için erişilebilir kılmalıdır. Ocak 2016’da yürürlüğe giren Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları içerisinde yer alan Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar başlıklı 11. amacın hedeflerinden biri de konut hakkına ilişkindir. Buna göre 2030’a kadar devletler, vatandaşların yeterli ve uygun fiyatlı konutlara erişimini sağlamalıdır (UNDP, t.y.).

Türkiye’de konut hakkına ilişkin 1961 ve 1982 anayasalarında düzenlemeye gidildiği görülmektedir. 1961 Anayasası’nın 49. Maddesinde sağlık hakkı başlığı altında, devletin, herkesin beden ve ruh sağlığı içinde yaşayabilmesinin koşulu olarak konut ihtiyacının giderilmesine değinilmiştir. “Devlet, yoksul veya dar gelirlili ailelerin sağlık şartlarına uygun konut ihtiyaçlarını karşılayıcı tedbirleri alır” hükmü ile sosyal devlet olmanın gereği olarak konut hakkı, devletin görevleri içerisinde sayılmıştır. 1982 Anayasası’nın Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler başlığı altında konut hakkı düzenlenmiştir. 57. Maddede bir yararlanıcıdan söz etmeksizin Devletin bir planlama çerçevesinde vatandaşların konut ihtiyacını karşılayacak tedbirleri alacağı ve toplu konutla ilgili girişimleri destekleyeceği ifade edilmiştir. 1961 Anayasasından farklı olarak 1982 Anayasası’nda konut hakkının, sosyal hak olmaktan ziyade bir planlama aracı olarak ele alındığı görülmektedir (Kılıç, 2020, s. 91).

Yeterli barınma hakkı kavramı, insanların hayatlarını sürdürdükleri sadece dört duvar ve çatıdan ibaret fiziki bir konutu ifade edecek şekilde dar yorumdan ötesinde maddi ve manevi unsurları içermektedir. Uluslararası hukukta ve ulusal mevzuatta konut hakkı, insan haklarının bir ögesi olarak yer almaktadır ancak bu noktada yeterli barınma hakkının içeriğinin tanımlanması önem taşımaktadır. 1970’li yıllarla başlayan neoliberal ekonomi politikalarının konut haklarına olumsuz yansımaları, barınma hakkının geniş şekilde yorumlanmasına ve içeriğinin detaylandırılmasına yol açmıştır.

Yeterli barınma hakkının özellikleri Birleşmiş Milletler Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi’nin yeterli barınma hakkına ilişkin 4 No’lu (1991) ve zorla tahliyelere ilişkin 7 No’lu (1997) genel yorumlarında açıklığa kavuşturulmuştur. Komite’nin 1991 tarihli 4 Numaralı Genel Yorumu 1. Maddesi ile Birleşmiş Milletler’in 1966 tarihli Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmesi (ICESCR) 11.1. maddesine yer alan

yeterli yaşam standardı hakları içerisinde yaşamaya elverişli konut hakkı ilave edilmiş ve barınma ifadesi çıkartılmıştır. Komite'ye göre yaşamaya elverişli konut hakkı, insanların güven ve barış ortamında onurlu bir şekilde yaşamasına imkân tanıyan bir haktır ve sadece maddi anlamda kişinin barınacağı bir konuta sahip olunması şeklinde yorumlanamaz (Uyar, 2006, ss. 143-144).

BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi'nin 1991 tarihli 4 Numaralı Genel Yorumuna göre yaşamaya elverişli konutun en azından aşağıdaki yedi kriteri karşılması gerekmektedir (Uyar, 2006, ss. 145-147).

- Kiralamanın hukuken güvence altına alınması (Kullanım güvenliği): Konut sakinleri, zorla tahliye, taciz ve diğer tehditlere karşı hukuki korumaya sahip olmalıdır.
- İmkân, hizmet, malzeme ve altyapının mevcudiyeti: Konut sakinleri güvenli içme suyuna, sağlık ve temizlik hizmetlerine, yemek pişirme, ısıtma, aydınlatma, yiyecek depolama veya çöp imhası için enerjiye, drenaja ve acil durumlarda gerekli hizmetlere erişim imkânına sahip olmalıdır.
- Maddi açıdan karşılanabilirlik: Konuta ilişkin masraflar, konut sakinlerinin diğer insan haklarından yararlanmalarını tehdit ediyor veya tehlikeye atıyorsa, konut yaşamaya elverişli değildir.
- Oturmaya elverişlilik (Yaşanabilirlik): Yaşama elverişli konut fiziksel güvenliği garanti etmeli, konut sakinlerine yeterli alan sağlamalı ve soğuğa, neme, sıcağa, yağmura, rüzgâra, sağlığa yönelik diğer tehditlere ve yapısal tehlikelere karşı koruma sağlamalıdır.
- Erişilebilirlik: Yaşama elverişli konut hakkında ayrımcılık yapmadan herkes faydalanmalıdır. Yaşlılar, çocuklar, fiziksel engelliler, rahatsızlığı olanlar, doğal afetlerden zarar görenler veya görme tehlikesi olanlar konut edinme hakkı açısından önceliklere sahip olmalıdır.
- Mevki: Konut, istihdam olanaklarına, sağlık kuruluşlarına, okullara ve diğer sosyal tesislere uzak olmamalı, çevre kirliliği olan yerlere yakın olmamalıdır.
- Kültürel yeterlilik: Konutun inşası ve çevre düzenlemeleri, kültürel kimliğin ifadesine saygı göstermeli ve dikkate almalı, kullanıcılarının gündelik yaşamları ve kültürel pratiklerine uygun olmalıdır.

Yaşamaya elverişli konut imkânlarının temin edilememesinin aynı zamanda sağlık, çalışma, eğitim hakkı vb. diğer insan haklarından yararlanmayı olumsuz etkileyeceği aşikârdır. Yaşamaya elverişli konutun temel özellikleri, yeterli konut hakkının mülk sahibi olma hakkından daha geniş kapsamlı hakları içermektedir. Bu kapsamda yaşamaya elverişli konutun sadece konutun fiziki özelliklerinin yeterli olmasını değil, aynı zamanda yeterli hizmetlere erişimin sağlanmasını da içermelidir. Bu hak, devletleri, tüm nüfusa konut inşa etme yükümlülüğü altına sokmamaktadır. Burada devletin daha ziyade ayrımcılığı ele alma, zorla tahliyeleri yasaklama, evsizliği önleyici tedbirler alma, herkesin kullanım hakkını güvence altına almak için gereken önlemleri alma, konut üretimi ve geliştirilmesinde tüm katılımcıların eylemlerini kolaylaştırıcı hale getirme yükümlülüğü bulunmaktadır.

3. Neoliberalizm, Finansallaşma Ve Konut Sektörüne Yansımaları

Özellikle 1970'li yılların ikinci yarısından itibaren makroekonomik gelişmeleri analiz etmede, özelde ise konut piyasaları ve politikalarındaki finansallaşma eğilimlerini anlamada küreselleşme, finansallaşma ve neoliberalizmin yükselişi önemli rol oynamaktadır. Bu süreçte neoliberalizmi, finansal uygulamaların genişletilmesi için ideolojik bir gerekçe olarak ve küreselleşmeyi ise finansallaşma uygulamalarının yerleşmesini sağlayan ortam olarak tanımlamak mümkündür (Jacobs ve Manzi, 2019, s. 14). Brown'a (2015, ss. 17-47) göre neoliberalizm, her şeyin finansallaştırıldığı, insanların piyasa aktörleri haline geldiği, her faaliyet alanının bir piyasa olarak görüldüğü bir yönetim rasyonalitesidir. Neoliberalizm, devletleri, toplumları ve bireyleri

düzenlenmemiş finansal piyasaların oynaklığına ve tahribatına maruz bırakmış, demokratik değerlerin anlamını politik bir düzlemden ekonomik bir düzleme kaydırmıştır.

Neoliberalizm politikaları, üçüncü küreselleşme dalgası olan ekonomik küreselleşme dönemine denk gelmektedir (Oran, 2001, s. 50). 1970'li yıllardan itibaren arz yanlı iktisadi görüşün bir uzantısı olarak özelleştirme, kamu harcamalarının azaltılması ve piyasaların serbestleştirilmesi gibi hâkim politikalar uygulanmaya konmuştur. Bu bağlamda transfer harcamaları kısılmış, kamu mallarını özelleştirilmiş, üretim ve finansın uluslararasılaşmasını garanti altına almak ve yönetmek amacıyla devletin ekonomiye müdahalesi alanının dönüştürülmesi yönünde adımlar atılmıştır (Çelik, 2021, s. 3). Sınırlı bir dünya ticareti içinde krize giren gelişmiş ülkelerde ki sermayenin tüm dünyaya açılmasının önündeki engeller, özellikle IMF ve Dünya Bankası'nın (ve daha sonra Dünya Ticaret Örgütü) reçeteleri doğrultusunda kaldırılmaya başlanmıştır (Desai, 2003, s. 69).

Ağırlıklı olarak Küresel Kuzey'in ve daha özel olarak Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere'nin deneyimlerinden ortaya çıkan finansallaşma, 19. Yüzyılın sonlarından itibaren başlayan kapitalist birikim biçiminin dönüşüme uğramasıdır (Aslan, 2021, 95). Bu süreçte ekonomide üretimin gerçekleştiği reel sektörden (imalat, inşaat ve madencilik) bağımsızlaşan finansal sektörün, büyüme sektörü olarak ortaya çıkması ve sanayi sermayesi üzerinde hâkimiyet kurması çabası finansallaşma olarak ifade edilmektedir (Basu, 2018, s. 521; Yeşilbağ, 2020, s. 537; Aslan, 2021, ss.95-96). Ergüven'e (2020, s. 559) göre finansallaşma süreci, neoliberal politikalar çerçevesinde finansal sistemin kuralsızlaştırılması, aynı zamanda sermaye piyasaları ve finansal operasyonların uluslararasılaşması olarak ifade edilmektedir. Finans sektörünün hızlı büyümesi, dışsal piyasa baskıları karşısında devletlerin düzenleyici fonksiyonlarının azalarak geri çekilmesine neden olmuştur. Bu süreçte kamu kurumları, finansallaşmanın pasif kurbanı değil aksine finansallaşmanın kolaylaştırıcısı olmuşlardır. Finansallaşma sürecinin önündeki engelleri kaldırarak finansallaşma sürecinin başarıya ulaşması için gerekli ortamı oluşturmuşlardır (Yeşilbağ, 2020, s. 538).

Finansal güdülerin, aktörlerin ve kurumların ekonomi politikaları üzerinde ulusal ve küresel düzeyde giderek etkinliğini artırdığı finansallaşma sürecinde, finansal güdüler daha önce finansal olmayan alanlara nüfuz etmiştir. Bu kapsamda, finansal olmayan sektörlerde faaliyet gösteren işletmeler gelirlerinin bir kısmını finansal sektöre kaydırmış ve reel sektör yatırımlarının yanı sıra finansal alanda yatırımlar yapmaya başlamışlardır (Orhangazi, 2008, s. 154). Bunun en önemli nedeni ise reel sektördeki bireysel ve kurumsal sermayenin, kısa vadede karın daha kolay elde edildiği ve yüksek olduğu yöne akmasıdır (Uslu ve Gündoğdu, 2011, s. 147).

Telekom ve bilişim sektörlerinde ki teknolojik ilerlemelerin de desteğiyle ortaya çıkan fon taleplerini karşılamaya yönelik türev ürünler ve hedge fonlar gibi mali araçlar, finansal varlığın gerçek değerinin (risk ve ödeme gücü açısından), bu menkul kıymetlerin alıcılarından tamamen gizlendiği bir sistem oluşturdu. Örneğin konut sektöründe bankalar, ipoteklere karşı verdikleri yüksek faizli kredileri, varlığa dayalı menkul kıymetler olarak özel yatırım araçları şeklinde yatırım piyasasına satarak teminatlı borç yükümlülükleri (Tahviller, krediler, türev araçlar vb borçlanma araçlardan oluşan bir portföye dayandırılarak ihraç edilen varlığa dayalı menkul kıymetler-CDO) katmanları oluşturdu (Eriş, 2007, s. 3). Menkul kıymetlerin katmanlanması ve COD'ların oluşturulması sonucunda finansal varlıkların opaklığı artmış ve hem finansal varlıklardan getirilerin hem de sorumlu kuruluşun kimliği giderek daha belirsiz hale gelmiştir (Basu, 2018, ss. 521-528).

Konut piyasası finansallaşmanın merkezindedir. Bu noktada finansallaşmanın konut üzerine başlıca üç temel etkisinin olduğu görülmektedir. Öncelikle finansallaştırmanın (veya metalaştırma), yaşama elverişli konut hakkını, bir insan hakkı olarak devletlerin güvence altına alması gereken bir sorumluluk olduğu gerçeğinden uzaklaştırdığı ve sosyal işlevinden kopardığı söylenebilir. Sosyal konutların özelleştirilmesi, özellikle kent merkezlerinde mega projeler sonucunda mahalle kültürünün ortadan kaldırılması ve

zorla tahliyeler, orta ve düşük gelir gruplarının yaşama elverişli konut hakkının ellerinden alınmasına yol açmaktadır.

Finansallaşmanın konut piyasasına bir diğer etkisi ise hane halkının finansal sisteme dâhil edilmesini sağlamasıdır. Bu bağlamda konutun finansallaşması, mekânsal olarak sabit olan konutun, ticarete konu olan bir varlığa ve son tahlilde elektronik bir alete dönüştürme sürecidir (Yeşilbağ, 2020, s. 538). İpotek piyasasında konut sektörünün belirli unsurları ikincil piyasalarda işlem gören finansal araçlar haline getirilmiş, diğer bir ifade ile küresel finans piyasasında takas edilebilir bir borca dönüştürülmüştür.

Finansallaşmanın konut piyasasına üçüncü önemli etkisi ise konutun bir yatırım ve servet birikimi varlığı halini almasıdır. Çağdaş kapitalizmin finansallaşması sürecinde tanıklık ettiğimiz bu dönemde, konut sektörünün piyasalar tarafından değil giderek artan şekilde küresel finansal aktörler tarafından yönetilmeye başlandığı görülmektedir. İpoteğe dayalı menkul kıymetlerin ticarete konu finansal ürünler halinde üçüncü şahıs yatırımcılara satılması ile birlikte küresel sermayenin konutlara yatırım yapmasının önu açılmış ve konut, hızlı kar elde etme aracı olarak, yatırım amaçlı bir metaya dönüştürülmüştür (Leijten ve Bel, 2020, s. 95). Günümüzde, insanların kolay yoldan zenginlik arayışlarını sömürmeye yönelik olarak sanal ortamda Metaverse arsa satışları dahi yapılmaya başlanmıştır (Karslı ve Bostan, 2023). Neoliberal dünyada bir meta olarak konutların pazarlanması ile birlikte konut sorunu uluslararası boyut kazanmıştır. Özellikle yabancı şirketler ve özel sermaye fonları gibi özel yatırımcılar kâr elde etmek amacıyla ev satın almaya başlamış, kurumsal ev sahipliği yükselişe geçmiş ve konut gayrimenkullerini dünyadaki en büyük varlık sınıfı haline almıştır.

4. Konut Fiyatlarındaki Artış Trendi

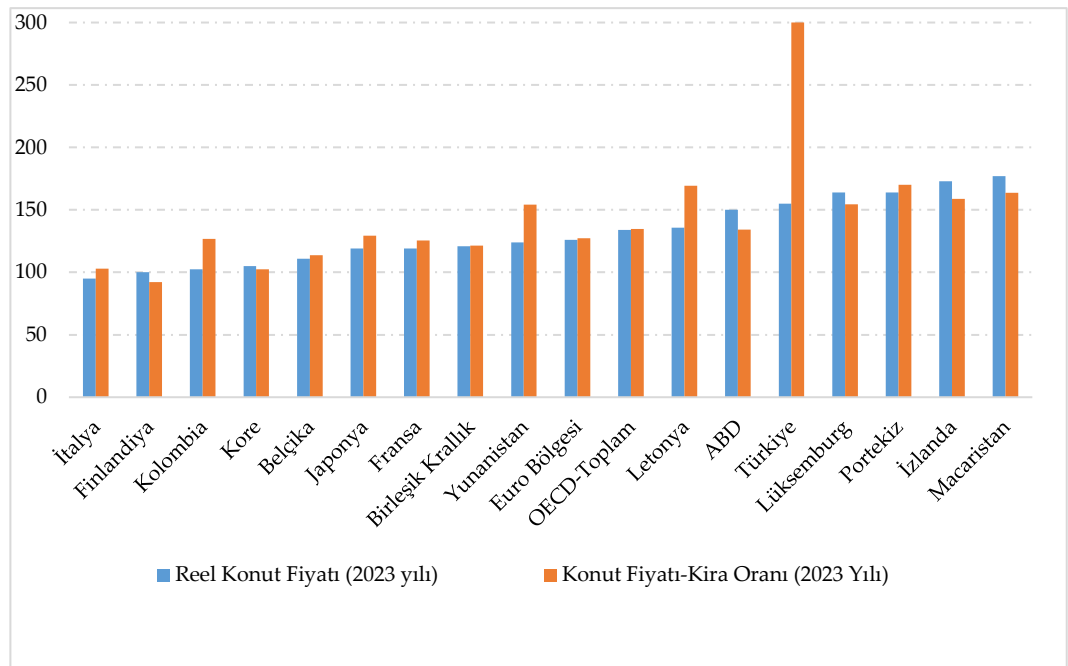
Günümüzde konut sektörüne akan muazzam miktarda paraya rağmen uygun fiyatlı konutlara erişim sıkıntısı devam etmektedir. Bu durum, temel bir insan ihtiyacı olan konutun, güvenlik ve haysiyet içinde yaşanacak bir yer sağlama şeklindeki sosyal işlevinden giderek daha fazla koparılmasına yol açmaktadır. Özellikle dezavantajlı sosyal gruplar yaşama elverişli konut bulmakta zorlanmakta, gelirinin büyük kısmını konut harcamalarına ayırmakta, kötü yaşam koşullarına sahip aşırı kalabalık alanlarda yaşamak zorunda kalmakta ve evsiz kişilerin oranı artmaktadır. Konuttaki fiyat artışlarının nedenleri ve çözüm önerilerine geçmeden önce konut fiyatları ve kiralarda ki mevcut durum ile hane halkı harcamaları içerisinde konut harcamalarının payı ele alınacaktır.

Konut fiyatlarında ki artışın kökenleri temelde arz yanlı iktisadi politikaların etkisi ile uygulamaya konan sosyal devletin küçültülmesi ve özelleştirme politikalarına dayanmaktadır. Arz yanlı politikaların merkezlerinden biri olan İngiltere’de 1979-1990 yılları arasında başbakanlık yapan Thatcher, finansal hizmetleri ve kurumları düzenlemekten ve serbestleştirmekten yana bir dizi önlem getirdi. 1981’de banka kredilerine ilişkin birçok kısıtlama kaldırıldı, rezerv oranları, faiz oranları, peşinatlar vb. konulardaki düzenlemeler azaltıldı. Yeni düzenlemesiz rejimin sonuçlarından biri, ev satın alma kredilerinde ve dolayısıyla evlere olan etkin talepte hızlı bir büyümeydi (Ambrose, 2008, 65-83). 1984 ile 1989 arasında konut fiyatları, 1990’ların başındaki durgunluk yıllarına kadar, kişi başına gelirin üzerinde artarak iki katına çıkmıştır. Konut fiyatlarında en büyük yıllık artış %25,6 ile 1988’de gerçekleşmiştir (ONS, 25 Mayıs 2016; Bank of England, 18 Mart 2020).

Son yıllarda ise birçok ülkede reel konut fiyatları ve kiralalarının kişi başına düşen gelirden ve genel enflasyondan daha hızlı yükselmesi, kaliteli konutlara erişimi giderek daha zor hale getirmiştir. COVID 19 Pandemisi, küresel konut krizini daha da kötüleştirdi. Grafik 1’de görüleceği üzere birçok ülke rekor kıran fiyat artışlarıyla mücadele etmektedir. Pek çok OECD ülkesinde kaliteli ve uygun fiyatlı konutlara erişimde haneler giderek daha fazla zorluk yaşadığı görülmektedir.

Grafik 1.’de verildiği üzere, 2023 yılı itibariyle OECD genelinde reel konut fiyatları, 2015 yılına göre %34 artış göstermiştir. OECD ülkeleri içerisinde reel konut fiyatlarında en çok artış Macaristan (%77), İzlanda (%73), Portekiz ve Lüksemburg’da (%64)

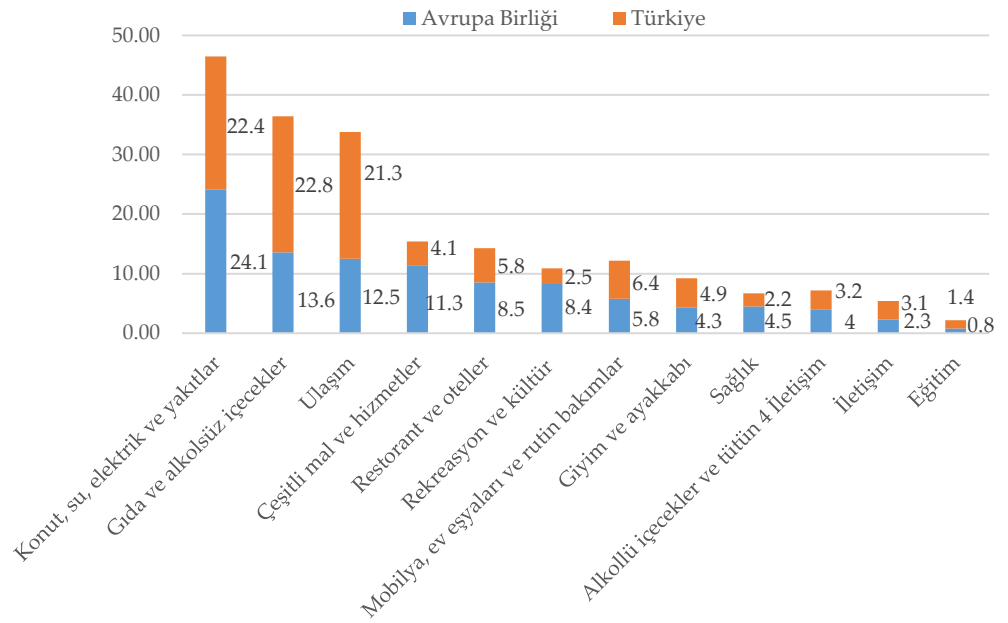
yaşanmıştır. Sadece iki OECD ülkesinde, Finlandiya ve İtalya'da, bu dönemde reel konut fiyatlarında düşüş yaşanmıştır. Diğer taraftan 2018 ile 2023 yılları arasında, Yunanistan ve Japonya dışındaki tüm OECD ülkelerinde kiralara göre artış göstermiştir. Nominal konut fiyat endeksinin konut kira fiyat endeksinde bölünmesiyle elde edilen ve ev sahibi olmanın karlılığının bir ölçüsü olan konut fiyatı/kira oranı OECD ülkelerinde 2012-2022 yılları arasında her yıl artarak 2022'de 137,8 ile en yüksek endeks değerine ulaşmıştır. 2023'te oran, bir önceki yıla göre düşüş göstererek 134,6 seviyesinde gerçekleşmiştir. Bu değer, konut fiyat artışının 2015'ten bu yana kira artışını yüzde 34,7 geride bıraktığı anlamına gelmektedir. Tüm veriler, konut fiyat artışlarının günümüzde uluslararası bir sorun haline aldığı göstermektedir.

Grafik 1. OECD Ülkelerinde Reel Konut Fiyatları, Konut Fiyat- Kira Oranı Gelişimi (2015=100)
Kaynak: OECD. (t.y.). Analytical House Price Database verilerinden derlenmiştir.

Ev fiyatları ve kiralara yükselmesi sonucu haneler, ortalama olarak bütçelerinin büyük ve artan bir bölümünü konutlara harcamaktadırlar. Konut, ortalama olarak OECD'de hanelerin en büyük harcamasıdır ve gelir dağılımı boyunca hanehalkı harcamalarındaki payı zamanla artmıştır. 2005 ve 2015 yılları arasında, içerisinde Türkiye'nin de bulunduğu yirmi üç OECD ülkesinde orta gelirli hane halklarının harcama payı içerisinde konut harcamaları ortalama %5 artış göstermiş ve orta gelirli hanelerin gelirlerinden konut için harcanan pay %31'e ulaşmıştır. Aynı dönemde daha az varlıklı olanlar genellikle gelirlerinin daha yüksek bir bölümünü konut için harcadıkları görülmektedir. Düşük gelirli hane gelirinden konut için harcanan pay %37, yüksek gelir gruplarında ise %25 düzeyinde gerçekleşmiştir (OECD, 2021, ss.51-52).

Grafik 2.'de Avrupa Birliği üye ülkelerde ve Türkiye'de tüketim amacına göre hane başına ortalama tüketim harcaması istatistikleri verilmiştir. Avrupa Birliği ülkelerinde 2022 yılında hane bütçesi içerisinde en büyük harcama kalemini %24,1 ile konut, su, elektrik, gaz ve diğer yakıtlar oluşturmaktadır. 2012-2022 yılları arasında Avrupa Birliği ülkelerinde konut harcamaları (2012 yılında %24,2, 2015 yılında %24,1, 2018 yılında %28,4, 2020 yılında %25,6, 2021 yılında %25,0) hanehalkı tüketim harcamaları içerisinde ilk sırayı almıştır (Eurostat, t.y.).

Grafik 2. Avrupa Birliği ve Türkiye’de tüketim amacına göre hane başına ortalama tüketim harcaması yüzdesi (2022)

Kaynak: Eurostat. (t.y.). Evolution of consumption expenditure by consumption purpose- COICOP, EU, 2012-2022 ve TÜİK. (2023, 9 Haziran). Hanehalkı tüketim harcamaları, 2022 verilerinden derlenmiştir.

Türkiye’de konut harcamalarının 2022 yılında hane bütçesi gıda ve alkolsüz içeceklerden sonra ki en büyük harcama kalemi olduğu görülmektedir. Türkiye’de 2023 yılına gelindiğinde ise konut harcamaları % 23,9 ile en yüksek harcama kalemi olmuş, daha sonra sırasıyla % 21,9 ile ulaşım giderleri ve %20,6 ile gıda ve alkolsüz içecekler yer almıştır (TÜİK, 11 Haziran 2024). Avrupa Birliği ve Türkiye’de konut harcamalarının, gıda ve ulaşım hizmetleri ile birlikte hane bütçelerinde en önemli harcama kalemi olduğu görülmektedir. Konut harcamalarına ayrılan payın artması özellikle eğitim ve sağlık gibi kalkınma carileri olarak ifade edilen harcama kalemlerine daha az kaynak ayrılmasına yol açmaktadır. Bu durumun uzun dönemde dengeli ekonomik kalkınmaya ve sosyal devlet ilkesine zarar vereceği aşikardır.

5. Konut Fiyatlarındaki Artışın ve Uygun Fiyatlı Konut Eksikliğinin Nedenleri

Bir insan hakları sorunu halini alan elverişli konutlara erişim eksikliği ve konut fiyatlarının artışının arkasında birçok neden bulunmakla birlikte temelde sorun finansallaşmayla yakından ilintilidir. Konutun bir meta olarak kavramsallaştırılmasına yol açan denetimsiz konut finansmanı politikaları, özellikle en yoksullar için uygun fiyatlı konutlara erişimi sağlamada başarısız olmuştur. Çalışmada, konutlardaki fiyat artışlarının ve uygun fiyatlı konut eksikliğinin nedenleri, finansallaşma ile bağlantılı olanlar ön plana çıkarılarak, arz ve talep kaynaklı faktörler olarak ayrı ayrı ele alınacaktır.

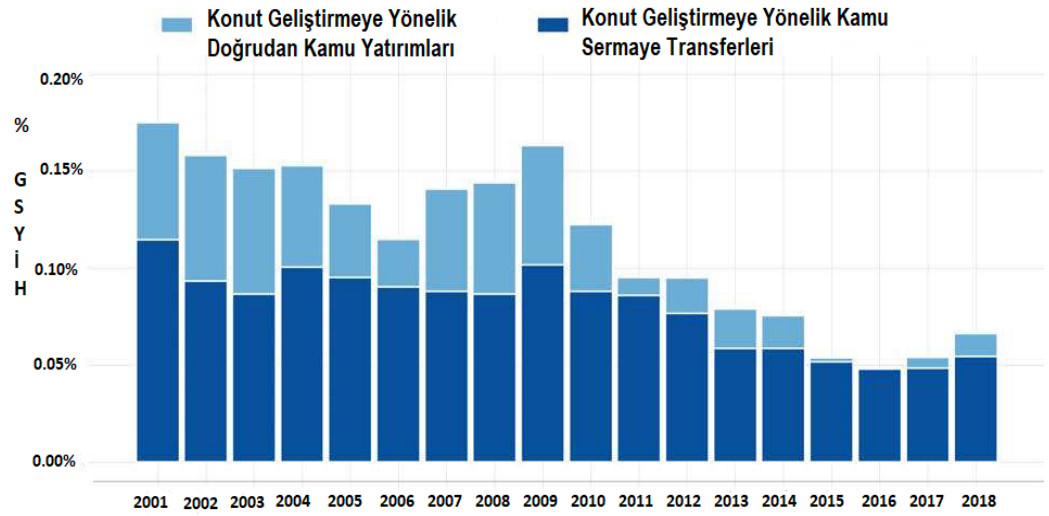
5.1 Uygun Fiyatlı Konut Eksikliğinin Arz Kaynaklı Nedenleri

Konut arzının talebi karşılayamaması, uygun fiyatlı konut yetersizliğinin ve konut fiyatlarının artırmasının bir faktörü olarak düşünülebilir. Ülkeler arasında farklılıklar olsa da bir dizi faktör, konut arzını azaltıcı yönde etki etmektedir. Bu faktörler arasında özellikle kentleşmenin yoğun olduğu kalabalık büyük şehirlerde arazi kıtlığı, aşırı kısıtlayıcı arazi düzenlemeleri ve konut geliştirmeyi daha maliyetli hale getiren planlama süreçleri, enerji verimliliği ve çevresel sürdürülebilirlik düzenlemeleri ve artan inşaat maliyetleri öne çıkmaktadır.

OECD-AB bölgesinde, 2000 ile 2019 yılları arasında yeni konut inşaat maliyetleri %70'in üzerinde ve işçilik maliyetleri %110'dan fazla artış göstermiştir (OECD, 2021, ss. 58-59). 2008 Ekonomik Krizi ile yaşanan büyük durgunluk döneminde OECD ülkelerinde yeni konut inşaat sayıları azalma eğilimi göstermesine karşılık, 2011 ile 2020 yılları arasında OECD ülkelerinde bin kişi başına düşen konut sayısı, altı ülke (Hırvatistan, İrlanda, Çek Cumhuriyeti, İzlanda, Yeni Zelanda ve Lüksemburg) dışında ki ülkelere artış göstermiştir. Bu dönemde bin kişi başına konut sayısında en büyük artışı Şili, Litvanya ve Türkiye'de gerçekleşmiştir. Türkiye'de 2010 yılında 400 civarı olan ortalama bin kişi başına düşen konut sayısı 2020 yılında yaklaşık 465 düzeyine yükselmiştir. Aynı zamanda 2020 yılında Türkiye, Avustralya ve Yeni Zelanda'da toplam mevcut konut stokunun içerisinde yıl içinde tamamlanan konutların payı %1,8 ile %1,9 arasında artış göstermiştir (OECD, t.y., Housing Stock and Construction, ss. 2-5). Günümüzde konut fiyatlarında ki artışların nedeni olarak genel konut arzın yetersizliğinin temel bir faktör olmadığı görülmektedir. Yeterli konut inşa edildiği ancak burada uygun fiyatlı konut eksikliği sorununun köklerinin talebin güçlü olduğu şehirlerde yeterli konutu tedarik edememesine, orta ve yüksek gelirli kesimlere yönelik konut tedarikinin zayıflığına ve daha da önemlisi, uygun fiyatlı sosyal konut üretimine yönelik kamu yatırımlarının yetersiz olmasına dayanmaktadır.

Uygun fiyatlı konut yetersizliğinin arz kaynaklı en önemli nedenlerinden bir diğeri ise uygun fiyatlı sosyal konut geliştirmeye yönelik kamu yatırımlarının azalmasıdır. Tarihsel süreçte Avrupa ve (daha az ölçüde) Kuzey Amerika devletleri, kamu tedariki ve uygun fiyatlı konut sektörüne önemli miktarda parasal destek sağlamıştır. 19. yüzyılda sanayileşmenin yoğun olduğu kentlerdeki işçilere yönelik ucuz konut tedarik politikası, 20. yüzyılda işçiler ve alt orta sınıflar için uygun fiyatlı konut tedarikine ve 21. Yüzyılda ise işçiler ve artan sayıda orta gelir grubu için sübvansiyonlu konut tedarikine dönüşmüştür (Wijburg, 2021, s. 1283). Son yirmi yılda özellikle yaşanan küresel finansal krizler ve finansallaşmanın etkisi ile ulusal hükümetler, kiracılara ve ev sahiplerine yönelik talep yönlü sübvansiyonlar uygulamaya koymuş ve kemer sıkma politikaları çerçevesinde arz yönlü sübvansiyonlar aşamalı olarak azalmıştır. Bu kapsamda kamu varlıkları özelleştirilmiş ve sosyal konut yatırımlarında düşüş yaşanmıştır. 2008 mali krizinin ardından zor durumda kalan finansal kurumlar pahalı kurtarma paketleriyle kurtarılırken, birçok hükümet konut programlarında önemli kesintilere gitmiş, sosyal konutların özelleştirilmesi ve büyük miktarlarda konut ve gayrimenkul varlıklarının özel sermaye fonlarına satılması dahil olmak üzere kemer sıkma önlemleri alınmıştır (Leijten ve Bel, 2020, s. 103).

Grafik 3.'de görüleceği üzere OECD genelinde sermaye transferlerinin (konut inşaatı için ihtiyaç duyulan arazinin edinilmesi, konut inşası, genişleme, iyileştirme veya geliştirmeyi desteklemek için hibe veya krediler) ve konut geliştirme yönelik hükümetlerin doğrudan yatırımlarının, ortalama olarak, 2001 yılında GSYİH'nın %0,17'sinden 2018'de GSYİH'nın %0,06'sına düştüğü görülmektedir. Özellikle konuta doğrudan yatırımlar azalırken, sermaye transferlerinin hacminin de azaldığı görülmektedir.

Grafik 3. Konut geliştirmeye yönelik kamu yatırımları (25 OECD ülke ortalaması)

Kaynak: OECD. (t.y.). PH1.1. Policy instruments and level of governance.

Not: Avustralya, Kanada, Şili, İzlanda, İsrail, Japonya, Kore, Litvanya, Yeni Zelanda, Türkiye ve ABD hariçtir.

2020 yılı itibarıyla sosyal konutlar, OECD'deki toplam konut stokunun ortalama %7'sini oluşturmaktadır. Pek çok OECD ve AB ülkesinde sosyal kiralık konut stoku bulunmamaktadır. Şili'de sosyal kiralık konut sektörü neredeyse hiç bulunmamakta ve Meksika'da kamuya ait kiralık konutlar yalnızca silahlı kuvvetler personeline sunulmaktadır. İsveç'te, belediye konut birlikleri düşük gelirli hanelerin büyük bir kısmına konut ve mülk sağlamaktadır ancak kiralar, cari piyasa kira seviyesinin altında belirlenmemekte ve dolayısıyla sosyal konut olarak değerlendirilmemektedir. Kolombiya, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Letonya, Litvanya, Lüksemburg, Slovak Cumhuriyeti ve İspanya'da ise sosyal kiralık konut stoku, toplam konut stokunun %2'sinden azını oluşturmaktadır. OECD ülkeleri içerisinde sosyal kiralık konutların en yüksek düzeyde olduğu Avusturya, Danimarka ve Hollanda'da ise toplam konut stokunun %20'sinden fazlasını sosyal kiralık konutlar oluşturmaktadır. 2010-2020 yılları arasında sosyal konut stokunun göreceli büyüklüğü İzlanda ve Kore'de gözle görülür biçimde artmış; Finlandiya, Hollanda ve Polonya'da ise azalmıştır (OECD, t.y., Social Rental Housing Stock). Türkiye'de ise sosyal konut, düşük gelirli nüfusa piyasa fiyatlarının altında satılan, sahibi tarafından kullanılan konutları ifade etmektedir. Türkiye'de dar ve orta gelirli vatandaşların konut ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla sosyal konut üretimi yapan Toplu Konut İdaresi Başkanlığı 2022 yılında 60.440 sosyal konut inşa etmiştir ve 2024-2028 yıllarında 500 bin sosyal konut inşa edilmesi planlanmıştır (12. Kalkınma Planı, 2023, s. 217).

Sosyal kiralık konutlardaki azalma, sosyal konut inşaatlarındaki yavaşlamanın yanı sıra sosyal konutların özelleştirilerek piyasa fiyatındaki kiralık konutlara dönüştürülmesinden kaynaklanmaktadır. Ev sahipliği oranının ve sosyal konutların azalması, piyasada kiraların ve akabinde konut ve işgücü hareketliliğinin artmasına yol açmaktadır (OECD, 2011, s.10). Görülmektedir ki finansallaşmanın etkisi ile konut geliştirmeye yönelik doğrudan kamu yatırımlarındaki düşüş ve sosyal konutların yetersizliği, konut arzının uygun fiyatlı erişilebilir konut talebine ayak uyduramamasına katkıda bulunan en önemli faktörler arasında yer almaktadır.

5.2 Uygun Fiyatlı Konut Eksikliğinin Talep Kaynaklı Nedenleri

Finansallaşma ile bağlantılı uygun fiyatlı konut yetersizliğinin talep kaynaklı nedenlerine bakıldığında, özellikle kurumsal yabancı sermayenin konutlara girmesinin önündeki engelleri kaldırmak, yabancılara mülk satışı yoluyla vatandaşlık ve/veya

ikametgâh verilmesi, finansal piyasa liberalizasyonunun tüketici ve konut kredilerine erişimi kolaylaştırması faktörleri ön plana çıkmaktadır. Diğer taraftan nüfus artışı ve insan ömrünün uzaması, yaşlı nüfusun toplam nüfus içerisindeki payının artması ve göç gibi demografik gelişmeler de konut talebini artıran temel etkenlerdir.

Demografik yapılarındaki değişikliklerin konut talebi üzerinde önemli sonuçları vardır. Özellikle gelişmiş ülkelerde yaşam süresinde olağanüstü kazanımlar yaşanmaktadır. Dünya genelinde 1950'de 66 olan doğumda beklenen yaşam süresinin 2019'da 72,8 yıla yükselmiş ve 2050'de 77,2 yıla çıkması beklenmektedir. Dünya nüfusunun önümüzdeki 30 yıl içinde yaklaşık iki milyar kişi artacağı tahmin edilmektedir (UN, t.y., Global issues: Population). Dünya genelinde yaşlı nüfusun (65 yaş ve üzeri kişilerin) toplam nüfus içerisindeki payı 1970 yılında %5,30 seviyesinden 2022 yılında %17,96'ya; OECD ülkelerinde ise 1970 yılında %9,31 düzeyinden 2022 yılında %17,96'ya; Türkiye'de 1970 yılında %4,42 seviyesinden 2022 yılında %9,82'ye yükselmiştir (OECD, t.y., Elderly population). Çoğu yaşlı olan tek kişilik hanelerin sayısındaki artış ise daha küçük konutlara olan talebi artırmıştır. 2025-2030 yılına kadar tek kişilik haneler Avusturya, Fransa, Almanya, Hollanda, Norveç, İsviçre ve İngiltere'deki tüm hanelerin yaklaşık %40'ını veya daha fazlasını oluşturacağı tahmin edilmektedir. Tek kişilik hane sayısında ki en büyük artışların Kore %43, Avustralya %48, İngiltere %60, Yeni Zelanda %71 ve Fransa için %75 olması beklenmektedir (OECD, 2012, ss. 18-19).

Türkiye'de 2008 yılında 4,0 olan hanehalkı büyüklüğü 2022 yılında 3,17 düzeyine gerilemiş, 2104 yılında % 13,9 düzeyinde seyreden tek kişilik hanelerin toplam hanehalkına oranı 2022 yılı itibarıyla %19,4'e yükselmiştir (TÜİK, 15 Mayıs 2023). Nüfus artışı, yaşlanan nüfus ve ataerkil aile yapısının parçalanması sonucunda tek kişilik hanelere olan talebin artması, konut talebini artmaktadır. Buna karşılık daha küçük hanelerin artması yönünde ki eğilime, talep edilen konut türündeki benzer değişiklikler eşlik etmemiştir. Çünkü insanlar daha büyük evlerde yaşama eğilimindedir ve COVID 19 pandemisi de daha büyük yerleşim alanına duyulan ihtiyacı tetiklemiştir. Ekonomik genişleme sonucu hane halkı gelirinin artması ve finansal piyasa liberalizasyonunun krediye erişimi kolaylaştırması da bu imkânı tanımıştır (OECD, 2011, s. 17).

Finansal piyasa liberalizasyonunun borçlanma olanaklarını önemli ölçüde genişletmesi de konut talebinin ve fiyatlarının artmasında etkili olmuştur. 2000'li yılların başlarından itibaren küresel likidite fazlalığının da etkisi ile banka kredilerinde artış yaşanmıştır. Kredi kısıtlamalarının hafifletilmesi, düşük faiz oranları ve peşinat gereksinimlerinde önemli bir azalmanın yaşanması, borçlanma maliyetlerini düşürerek yatırımcıların krediye erişimi kolaylaştırmıştır. (Ergüven,2020, ss. 564-566). Örneğin, ABD'de 2001'de ev satın alanların sadece %8'i sıfır peşinat öderken, 2007'de bu rakam %22'ye yükselmiştir. Konut değeri içerisindeki peşinat oranını gösteren maksimum kredi-değer oranındaki yüzde 10 puanlık bir düşüşün, daha genç düşük gelirli haneler arasında ev sahipliği oranında %12'lik bir artışa yol açtığı görülmüştür (OECD, 2011, ss. 6-8). Konut kredilerindeki deregülasyon politikası konut fiyatlarında oynaklığa ve kredi standartlarında izlenen gevşek politikalar ise sorunlu kredilerin artmasına yol açmıştır.

Uygun fiyatlı konut eksikliğine yol açan en önemli faktörlerden biri de konutun kar getirici bir yatırım aracına dönüştürülmesidir. Kâr odaklı finansal aktörler, düşük ve orta gelirli haneler için uygun fiyatlı yerel konut ihtiyaçlarından ziyade küresel sermayeye göre lüks konutlara yatırım yapma eğilimindedirler. Birincil ikamet dışındaki amaçlara yönelik konut mülkleri için küresel pazarın giderek büyüdüğü görülmektedir. 2000 yılında ABD konut piyasasında %6 düzeyinde olan kurumsal yatırımcıların (1.000 veya daha fazla konut biriminden oluşan portföylere sahip limited şirketler, sınırlı sorumlu ortaklıklar ve gayrimenkul yatırım ortaklıkları gibi bireysel olmayan kuruluşlar) ev satın alma oranı 2018'in sonunda %11,3'e yükselmiştir (Corelogic, 2019). 2022'nin ilk çeyreğinde ABD'de nakit ev satışlarının yaklaşık %60'ı kurumsal yatırımcılar tarafından gerçekleştirilmiştir (HUD, 2023). Kurumsal yatırımcıların satın alımlarının artması, ev fiyatları ile kiralar üzerinde yukarı yönlü bir baskı oluşturmasına neden olmaktadır. Örneğin ABD'de 2007'den 2014'e kadar kurumsal yatırımcılardaki artışın reel konut fiyat

artışına %9 katkıda bulunduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Türkiye’de ise Tablo 1.’de verildiği üzere, 2017-2022 yılları arasında 8,61 milyon konut satışı gerçekleşmiş olmasına karşılık bu dönemde kurumsal olmayan hanehalkı sayısının 3,4 milyon artmıştır. Aynı dönemde ortalama %58 civarında olan ev sahipliği oranının düşüş trendinde olduğu görülmektedir. Bu veriler Türkiye’de konut fiyat artışlarının, hanehalkının ikamet amaçlı talebinin artışından değil, gayrimenkul spekülasyonundan ya da yatırım amaçlı nedenlerden kaynaklandığına (Yeşilbağ, 2020, s. 534) dair güçlü bir olasılığı işaret etmektedir.

Konutun finansallaştırılması ve bir yatırım aracına dönüştürülmesi, lüks konut arz fazlasına ve uygun fiyatlı konut eksikliğine neden olmaktadır. Aynı zamanda konutun kar getiren bir yatırım aracına dönüşmesi de boş evlerin oranını artıran bir eğilim yaratmıştır. OECD ülkelerinde toplam konut stoğu içinde boş ev oranının en yüksek olduğu ilk beş ülke sırasıyla Malta (2018 yılı-%16,4), Japonya (2018 yılı-%13,6), Kıbrıs (2018 yılı-%12,5), Macaristan (2016 yılı - %12,3), ABD (2019 yılı - %11,1), Brezilya (2015 yılı - %11,1) olarak ölçülmüştür. OECD ülkelerinde toplam konut stoğu içinde boş ev oranının en düşük olduğu ülkeler ise sırasıyla İzlanda (2018 yılı - %1,5), İsviçre (2018 yılı - %1,6), İngiltere (2019 yılı - %2,7), Hollanda (2020 - %4,3), Danimarka (2020 yılı - %5,9) gelmektedir (OECD, t.y., Housing stock and construction). Boş ev sorunu konut piyasasını dengesizleştirmekte ve konut krizini derinleştirmektedir.

Uygun fiyatlı konut eksikliğine yol açan diğer bir faktörle ise yabancı özel yatırımcıları çekmek için asgari bir tutarda yatırım karşılığında vatandaşlık ya da ikamet verilmesidir. “Altın vize programları” olarak da adlandırılan yatırım yoluyla vatandaşlık ve ikamet verme uygulamaları, yabancı yatırımı teşvik etme ya da bazı ülkelerde nüfus azalışını telefi etmek gibi nedenlerle son yıllarda yoğun şekilde uygulanmaktadır. Küresel yatırım göçü pazarının %86’sı yatırım yoluyla ikamet, %14’ü yatırım yoluyla vatandaşlık uygulamaları arasında dağılmaktadır. Yatırım yoluyla ikamet programları kapsamında ABD 2018 yılında 6,054 milyar dolar, Birleşik Krallık 1,94 milyar dolar, Kanada 1,15 milyar dolar gelir elde etmiştir (GİGDER, 2022, ss.31-32).

Tablo 1.’de Türkiye’de konut satışlarına bakıldığında, 2020’den itibaren azalma eğilimi gösterdiği ve bir önceki yılın aynı dönemine göre 2023 yılı Ocak-Eylül döneminde konut satışlarının %14,9 azaldığı görülmektedir. 2013’de %1,1 olan yabancılara satılan konutların toplam konut satışları içerisindeki payının 2022 yılında %4,5’e yükseldiği görülmektedir. ABD, Kanada, ABD ve bazı Avrupa ülkelerinde bu oran % 10 düzeyine çıkabilmektedir (Bağış, 2022, s. 26). Artan göç dalgaları ve Türk Lirasının değer kaybı, özellikle lüks konutları yabancı yatırımcılar için cazip hale getirmiştir. 2013 yılında yürürlüğe giren Mütakabiliyet Yasası ile asgari 1 milyon ABD doları gayrimenkul yatırım karşılığı ikamet vermeye başlanmıştır. 2017 yılına ise yine 1 milyon ABD doları gayrimenkul yatırım karşılığı yatırım yoluyla vatandaşlık vermeye başlanması (Asgari tutar 2018 yılında 250 bin Dolara indirildi, Mayıs 2022’de 400 bin Dolara yükseltildi) yabancıların konut talebini artırmıştır. 2018 yılında Türkiye’ye yapılan toplam doğrudan yabancı yatırımın yaklaşık %45’ini yabancıların gayrimenkul alımları oluşturmaktadır (Ergüven, 2020, s. 571; Yeşilbağ, 2020, s. 534).

Tablo 1. Türkiye’de Konut ve Hanehalkı Verileri (2013-2023)

Yıllar	Toplam Konut Satışları	Hanehalkı Sayısı	İlk El Satılan Konutlar	Yabancılara Konut Satışları	Yabancılara Konut Satış Payı (%)	Ev Sahibi Oranı (%)	Kiracı Oranı (%)
2013	1.157.190	20.489.721	529.129	12.181	1,1	60,7	21,3
2017	1.409.314	22.676.186	659.698	22.234	1,6	59,1	24,7
2018	1.375.398	23.221.218	651.572	39.663	2,9	59,0	25,2
2019	1.348.729	24.00.940	511.682	45.483	3,4	58,8	25,6
2020	1.499.316	24.604.086	469.740	40.812	2,7	57,8	26,2
2021	1.491.856	25.329.833	461.523	58.576	3,9	57,5	26,8
2022	1.485.622	26.075.365	460.079	67.490	4,5	56,7	27,2
2023	1.225.926	-	379.542	35.005	2,9	-	-

Kaynak: TÜİK (2024, 16 Şubat) ve TÜİK (2023, 15 Mayıs) verilerinden derlenmiştir.

Yabancılara konut satışlarının artması, yerel düzeyde konut fiyatları üzerinde artış eğilimi ortaya çıkarmaktadır. ABD’de kira artışı ve göçmen girişlerinin pozitif ilişkisini inceleyen Saiz (2007), bir şehrin nüfusunun %1’ine eşit bir göç girişinin kiralarda ve konut değerlerinde yaklaşık %1’lik artışa yol açtığını bulmuştur. Mussaa vd. (2017) tarafından ABD’de 2002-2012 yıllarını kapsayan verilere dayanan çalışmada ise göç akışındaki artışın hem göçün olduğu yerleşim yerlerinde hem de komşu bölgelerde kiralari ve fiyatları artırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Gündüz vd. (2022) tarafından yapılan çalışmada ise Türkiye’de yatırım yoluyla vatandaşlık uygulamasından sonra yabancılara mülk satışının, İstanbul’un yüksek yabancı nüfus yoğunluğuna (%5’ten fazla) sahip ilçelerde yerel konut fiyatlarının %2 artmasına yol açtığı sonucuna varılmıştır. Toplam konut satışı içerisinde yabancıları payının giderek artması, ilerleyen dönemde konut üretiminin yabancı yatırımcılara yönelik lüks konutlara kaymasına ve yabancılara yönelik konut satışının yoğunlaştığı bölgelerde konut fiyatlarının yükselmesine neden olacağı görülmektedir.

6. Konutun Finansallaşmasıyla Mücadeleye Yönelik Çözüm Önerileri

Günümüzde finansallaşmanın, uluslararası düzeyde konut fiyat artışlarının arkasında yatan önemli bir faktör olduğu görülmektedir. Baudrillard’ın (2022) ifadesi ile liberalizm, bütün ilişkileri estetize etmiş, iyi ve kötü kavramları silikleşmiş ve sonuçta konutun işlevsel anlamını yıkıma uğratmıştır. Bir mahalledeki konut fiyatları, özellikle enflasyonist bir ortamda, sanal dünyada birkaç emlakçı tarafından manipüle edilebilmekte ve fiyatlar suni olarak kolaylıkla ve herhangi bir cezai sorumluluk almadan yükseltilebilmektedir. Gümüş kurşunun olmadığı baştan kabul edilmelidir. Ancak, finansallaşma akımına karşı piyasa dışı konut arzını sürdüren şehirlerde yeterli barınma koşullarının, piyasaya dayalı konut gelişmelerini teşvik eden şehirlere göre çok daha iyi olduğu görülmüştür (Wijburg, 2021, s. 1286). Bu kapsamda konut fiyatlarının gelişimini makroekonomik bir risk faktörü olarak görmek yerine, daha çok finansallaşmaya karşı alınabilecek ana hususlar üzerinden çözüm önerileri yapılmaya çalışılacaktır.

Uygun fiyatlı konutlara erişim ile finansallaşma arasındaki bariz bağlantıya rağmen finansallaşma hususu genellikle insan hakları açısından ele alınmamaktadır. Konutun finansallaşması, konutu güvenlik ve haysiyet içinde yaşanacak bir yer sağlama şeklindeki sosyal işlevinden giderek daha fazla kopmasına ve giderek daha fazla kâr elde etmek için bir pazar olarak görülmesine yol açmaktadır. Özellikle pandemi döneminde yaşanan insani kriz, yeterli konut hakkının ikinci kuşak haklar çerçevesinde bir insan hakları meselesi olarak ele alınması gerekliliğini pekiştirmiştir. Bu kapsamda öncelikli olarak konut sisteminde faaliyet gösteren finansal aktörlere yönelik insan haklarına uygun iş yönergeleri geliştirilmeli ve eğitimler verilmelidir (Wijburg, 2021, s. 1277).

Dar ve orta gelirli kesimlerin uygun fiyatlı yaşanabilir konut satın almalarının zorlaşması, kiralari enflasyon oranları üzerinde artması ve konut balonlarının yol açtığı ekonomik krizler, sosyal konutun siyasi mülkiyetinin eksikliği ile yakından ilgilidir (Leijten ve Bel, 2020, s. 113). Bu kapsamda, finansallaşmanın etkisi ile 1970’li yıllardan itibaren kemer sıkma politikaları çerçevesinde uygulanan sosyal konutların özelleştirilmesinden vazgeçilmeli ve sosyal mal olarak uygun fiyatlı konut üretimine yönelik doğrudan kamu yatırımları artırılmalıdır. Toplu konut oluşturmak için kamulaştırma çalışmalarının yapılmalıdır. Sosyal konutların hem nicelik hem de nitelik olarak talebi karşılaması, iklim hedefleriyle uyumlu olması, sosyal ve ekonomik ayrıma yol açmayan karma mahallelerin gelişimine katkıda bulunması gerekir (OECD, 2021, ss. 28-29). Kentsel dönüşümlerde mahalle kültürü ve ekonomik şartlarda uygun kiralama olanaklarının ortadan kaldırılmamasına dikkat edilmelidir. Sosyal ve uygun fiyatlı konut yatırımları dolaylı olarak ekonomik iyileşmeyi teşvik etme, çevresel sürdürülebilirlik hedeflerini destekleme, piyasalarda fahiş kira artışlarını engelleme, toplumsal kaynaşmayı destekleme ve ekonomik kamu düzenini sağlamaya yönelik faydalar sağlayacaktır.

Finansallaşmanın etkisi ile yükselen ev fiyatları ve genellikle enflasyondan daha hızlı artan kiralar, özellikle COVID-19 salgını nedeniyle gelir şokları veya iş kayıplarıyla karşı karşıya kalan haneler için sosyal dışlanmaya neden olmuştur. Piyasada konut kiralarının dengesiz artışı karşısında kiralama düzenlemelerine gidilerek ev sahiplerinin ve kiracıların çıkarları arasında bir denge ve makul bir kullanım süresi güvenliği sağlanmalıdır (OECD, 2011, s. 18). Ev sahipleri, özellikle yüksek enflasyon dönemlerinde, doluluk sırasında maruz kalınan kira kaybını telafi etmek için yeni kiracılar için kiralari şişirme eğilimi göstermektedirler. Özellikle enflasyonun yüksek seyrettiği dönemlerde devletin piyasa yapıcı olarak sisteme müdahalesi ile ülke genelinde ya da kent yoğunluğu dikkate alınarak belli şehirlerde kira artışlarına piyasanın altında bir maksimum (veya tavan) oran uygulayan katı kira düzenlemelerine gidilmelidir. Kira artışlarına yasal sınır belirlenmesi, kar güdüsü ile hareket eden kesimlerin konutu bir yatırım aracı olarak görmelerini dizginleyecek önemli bir araç olacaktır. Bu kapsamda Türkiye’de 2022 Haziran ayında konut kira artışlarına yönelik düzenlemeye gidilmiştir. Kira artışlarının önceki yılın kira bedelinin %25’ini geçmemesine karar verilmiş ve bu uygulama 1 Temmuz 2024’e kadar uzatılmıştır.

Konutun bir yatırım aracına dönüştürülmesi ve spekülasyon amaçlı konut sahipliğinin artması, özellikle büyük kentlerde boş evlerin artmasına ve konut krizinin derinleşmesine yol açmaktadır. Özellikle büyük kentlerde evsiz sayısının fazlalığı dikkate alındığında, merkezi hükümetler ile yerel yönetimlerin birlikte hareket ederek tatil evi veya yatırım amaçlı gayrimenkul gibi boş mülkleri kullanıma sokmak gerekmektedir. Bu kapsamda; yabancılara konut satışına satın alınan konutta ikamet etme şartı konarak izin verilmesi (Morris, 2021, s. 41), özellikle pandemi vb. durumlarda uzun süre boş kalan binalarının sosyal konutlara dönüştürülmesi (Kılıç, 2020, s. 103), bankaların ellerinde yatırım amaçlı tuttıkları konutların kamulaştırılması ve bu konutların evsizler, aile içi şiddet gören kişiler ve şehit-gazi yakınlarına kiralanması uygulamalarına gidilebilir. Konut sıkıntısı yaşanan kentlerde belli bir süre boş bırakılan mülklerin cezalandırılması veya vergilendirilmesi uygulamaları mevcut konut varlıklarının daha verimli kullanılmasını teşvik edecektir (OECD, 2021, s. 18; OECD, 2011, s. 9). Bu kapsamda bazı ülkelerin uygulamaları mevcuttur. 2017 yılında Kanada’nın Vancouver kentinde ve 2018 yılı itibarıyla Avustralya’nın Melbourne kentinde, haklı bir sebebe dayanmadan 6 aydan fazla boş kalan konutların yıllık değerinin yüzde 1’i kadar vergi getirilmiştir. Fransa, 2013 yılında boş evlerden vergi almaya başlamıştır. Avustralya’da ise satın alınan konutun altı ay boyunca boş kalması halinde ev sahiplerinden en az 5500 Avustralya Doları ceza alınmaktadır (Hamsici, 23 Haziran 2023).

Özellikle ABD’de kötü tasarlanmış konut politikaları, son ekonomik ve finansal krizin tetiklenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Konut satın alımlarında uygulanan vergi avantajları ve ipotek piyasalarının kural dışılaştırılması, özellikle konut arzının talebe tepki verme oranının düşük olduğu ülkelerde borçlanma maliyetini düşürerek spekülasyon davranışı teşvik edebilmekte ve konut fiyatlarını yükseltebilmektedir. Bu kapsamda, çoğunlukla yüksek gelirli hanelere fayda sağlayan, ipotek faizinin gelir vergisinden indirilmesi uygulamalarının aşamalı olarak ortadan kaldırılması (veya sınırlandırılması), konut arz esnekliğinin olmadığı ülkelerde konut fiyatlarını önemli miktarlarda azaltabilir (OECD, 2021, s. 65). İlk kez konut satın alacak kişilerden ise kredi faizlerini vergiden düşülmesi uygulamasına imkân verilmelidir. Diğer taraftan finansal serbestleşme, konut kredilerine erişimi artırmış ve konut finansmanının maliyetini düşürmüştür. Bu uygulama, daha önce kredi sıkıntısı çeken haneler için olumlu etkileri olmuş ve kendi evlerine sahip olma şanslarını artırmıştır. Ancak, yeterli düzenleyici gözetimin yokluğunda kredi standartlarında kısıtlamalarının hafifletilmesi, sorunlu kredilerin ve konut fiyatlarının artmasına yol açmaktadır. 2001’de ev satın alanların sadece %8’i sıfır peşinat öderken, 2007’de bu rakam %22’ye yükselmiştir. Peşinat gereksinimlerinde yaşanan azalmalar, hanehalkının konut yatırımını finanse etmek için borca daha fazla güvenmelerini sağlamıştır. Bu nedenle düzenleyici gözetim ve ihtiyatlı bankacılık düzenlemelerine ihtiyaç vardır. 1990-2005 döneminde uygulanan politikalara eşdeğer bir

iyileştirme, diğer her şey eşit olduğunda, reel konut fiyatlarındaki oynaklığı yaklaşık %25 oranında azaltacağı tahmin edilmektedir (OECD, 2011, ss. 6-7).

Dijitalleşme ve COVID-19 krizi gibi güncel gelişmeler, hanehalkı tercihlerini değiştirmekte ve esnek tedarik yanıtlarına duyulan ihtiyacı artırmaktadır. Müdahaleci kamu politikaları ile konut arz duyarlılığı artırılabilir. Arz duyarlılığı, arazinin kıt olduğu ve arazi kullanım düzenlemelerinin hantal olduğu yerlerde daha zayıftır. Uygun fiyatlı konut inşaatının önündeki idari engellerin azaltılması (karmaşık inşaat ruhsatlandırma prosedürlerinin düzenlenmesi vb.) ve sürdürülebilir kent planlaması temelinde esnek arazi kullanımı (verimli arazi kullanım düzenlemelerinin tasarlanması ve uygulanması vb.) reformları, özellikle talebin yüksek olduğu bölgelerde fiyatlar üzerindeki yukarı yönlü baskıyı azaltabilir ve sonuçta arz ve talebin daha geniş ölçekte eşleşmesini kolaylaştırabilir (OECD, 2021, s.35). Ancak arzı taleple uyumlu hale getirmenin tek yolu yeni inşaat değildir. Dijitalleşme akımı, konut arz ve talebinin dengeye gelmesinde olumlu katkı sağlayabilir. Uzaktan çalışmanın yaygın hale gelmesi, kent merkezlerinde ofis alanı talebini azaltmış ve kırsal alanlardaki daha büyük evlere olan talebi artırmıştır. Aynı zamanda çevrimiçi alışverişin yaygınlaşması da büyük alışveriş merkezlerine duyulan ihtiyacın azalmasına yol açmaktadır. Bu gelişmeler doğrultusunda esnek ayarlar yapılarak için alışveriş merkezleri, ofis ve konut kullanımları arasında gayrimenkulün dönüştürülmesi de konut krizini hafifletmeye katkıda bulunacaktır.

Vergi politikası araçları, konut arz ve talebini etkileyerek konut piyasalarının dengeye gelmesinde bir araç olarak kullanılabilir. Birçok ülkede konutların vergi matrahının piyasa değerinin çok gerisinde olması, emlak vergi gelirlerinin düşük seviyelerde kalmasına yol açmaktadır. Konut değerlerini güncelleyerek emlak vergisi matrahının değerlemesini piyasa değerleriyle uyumlu hale getirmek, elde edilen kazançların vergilendirilmesine ve konut zenginliğini yeniden dağıtmaya fayda sağlayacaktır (OECD, 2021, s. 10). Çözümüne yönelik diğer bir vergi politikası aracı ise çok kısa sürelerde satın alınan ve tekrar satılarak el değiştiren mülklerden ek bir emlak satış vergisinin alınmasıdır. Bu uygulama spekülasyon amaçlı konut yatırımlarını azaltmaya katkıda bulunabilir. Örneğin 1996 yılında Singapur'da, üç yıl içinde el değiştirerek satılan mülklerden alınan bu ek vergi geliri, sosyal konut üretimini finanse etmek ve daha düşük gelir gruplarının konut alımlarını sübvans etmek için kullanılmıştır (Wijburg, 2021, s. 1280). Yeni Zelanda'da, yatırımcıların içinde ikamet etmedikleri ve on yıldan az bir süredir sahip olunan evlerin satışından elde edilen kazançlar üzerinden gelir vergisi alınmaktadır (Winck, 02 Eylül 2021). Diğer taraftan sahibi tarafından kullanılan konutlardan vergi alınmaması, diğer sermaye yatırımı biçimlerine göre spekülasyon amaçlı konut yatırımlarını avantajlı hale getirmektedir. Birden fazla konutu bulunan mülk sahiplerinin mesken olarak kullandığı mülklere uygulanan bu vergi istisnası kaldırılabilir.

7. Sonuç

İçine doğduğumuz bu zaman diliminde, uluslararası düzeyde elverişli konuta erişim noktasında kriminal düzeye varan büyük insani krizler yaşandığı görülmektedir. 1970'li yıllardan günümüze uygulanan neoliberal politikalar ve finansallaşma akımı, konutun sosyal işlevini yıkıma uğratmıştır. Kemer sıkma politikaları çerçevesinde özelleştirme uygulamaları, insan hakları karşıtı politikaların yükselmesine ve sosyal konut harcamalarının düşüşüne neden olmuştur. Sosyal konutun siyasi mülkiyetinin eksikliği, günümüzde insanlar gelirlerinin artan oranlarını konut için harcamak zorunda kalmasına yol açmaktadır. Konut sektöründe uluslararası düzeyde gözlemlenen uygun fiyatlı konut sıkıntısının sadece gelir ve faiz oranları gibi makroekonomik faktörlerden değil, aynı zamanda finansallaşma akımından doğrudan etkilendiği görülmektedir. Konutun finansallaşması, konutun daha fazla kâr elde etmek için yatırım amaçlı bir pazar olarak görülmesine, lüks konut arz fazlasına ve yoksulluğun aşırı bir biçimi ve bir insan hakları ihlali olan erişilebilir güvenli ve uygun fiyatlı konut eksikliğine neden olmaktadır. Özellikle uluslararası kamusal bir mal olarak Covid-19 pandemisi ve yol açtığı ekonomik

ve sosyal kriz, konut haklarının ve uygun barınma koşullarının ne derece önemli ve acil çözülmesi gereken uluslararası bir güvenlik sorunu olduğunu gözler önüne sermiştir.

Yeterli barınma hakkı tüm Devletleri ilgilendirmektedir. Devletlerin öncelikli olarak küresel finansal aktörler tarafından yönlendirilen ve/veya yönetilen konut politikalarına müdahale etmeleri gerekmektedir. Devletler için yeterli barınma hakkı uzun vadede ulaşılması gereken bir hedef değildir ve mevcut ekonomik koşulları ve kapasitesi dâhilinde aşamalı olarak mümkün olan her türlü çabayı göstermeleri gerekmektedir. Bu kapsamda öncelikli olarak toplumun en zayıf halkalarını temsil eden yoksul ve orta gelirli kesimlerin orta vadede yeterli, güvenli ve uygun fiyatlı bir eve sahip olmasını temin edecek ulusal düzeyde konut politikaları uygulanmalıdır.

Konutların yeterli ve güvenli tedarikinde, nüfusun yaşlanması, iklim değişimi, göç ve salgın hastalıklar gibi ulusal ve uluslararası kamusal tehditler dikkate alınarak devletlerin acil eylem planları hazırlamaları gerekmektedir. Konutta fiyat artışları ile mücadele etmek ve konutlara adil erişim sağlamak için konutun sosyal bir mal olarak ele alınması ve çeşitli vergilendirme, düzenleme ve planlama tedbirlerinin uygulamaya konması gerekmektedir. Öncelikli olarak elverişli konut hakkının insan hakları ilkeleri çerçevesinde ele alınması gerekmektedir. Konut sektöründe yer alan finansal aktörlere yönelik insan haklarına uygun iş yönergeleri geliştirilmeli ve eğitimler verilmeli, kısa vadede kira düzenlemelerine gidilerek kira artışları yasal olarak sınırlandırılmalı, boş ev sayısını azaltacak vergi tedbirleri devreye sokulmalıdır. Kamulaştırma ve kentsel dönüşümlerde sosyal ve ekonomik ayrıma yol açılmadan verimli, kapsayıcı ve sürdürülebilir konut tedarikine öncelik verilmelidir. Yerel yönetimlerin konut üretiminin teşvik edilmesi ve finansallaşma ile herhangi bir bağı olmayan kooperatifçiliğin tekrar canlandırılması gerekmektedir. Sosyal konutların özelleştirilmesi uygulamaları terk edilmeli ve sosyal konut üretimine yönelik doğrudan kamu yatırımları artırılmalıdır. Uzun vadede, piyasa mekanizmaları yerine belirli kurallara göre tahsis edilen sosyal konutların sayısının artmasının konut fiyatlarını dengeye getireceği gerçeği her türlü izahtan varestedir.

Kaynakça

- Ambrose, P. (2008). *UK House Price Inflation since 1980: Some Causes and Some Implications*. Crises et politiques du logement içinde; Ed. Fée, D. ve Nativel, C., Presses Sorbonne Nouvelle: Paris, ss.65-83.
- Aslan, A. S. (2021). Financialization of housing and mortgage debt repayment strategies of households in Turkey. *METU Journal of the Faculty of Architecture*, 38(2), 91-114. <http://dx.doi.org/10.4305/metu.jfa.2021.2.1>
- Bağış, B. (2022). *Konut sorununa sosyal konut çözümü*. Ankara: SETA Yayınları, 207.
- Bank of England. (2020, 18 Mart). *How does the housing market affect the economy?* <https://www.bankofengland.co.uk/knowledgebank/how-does-the-housing-market-affect-the-economy> (Erişim Tarihi: 11.12.2023)
- Basu, P.K. (2018). Financialization and financial crisis: Looking through the lens of commodity fetishism. *International Critical Thought*, 8(4), 518-534. DOI: 10.1080/21598282.2018.1539921
- Baudrillard, J. (2022). *Simülakrlar ve simülasyon*. (O. Adanır, Çev.) Ankara: Doğubatı Yayınları.
- Brown, W. (2015). *Undoing the demos: neoliberalism's stealth revolution*. New York: Zone Books.
- CoreLogic. (2019, 20 Haziran). *Special Report: Investor home buying*. <https://www.corelogic.com/intelligence/special-report-investor-home-buying/> (Erişim Tarihi: 11 Kasım 2023)
- Çelik, Ö. (2021). The roles of the state in the financialisation of housing in Turkey. *Housing Studies*, 38(6), 1006-1026. DOI: 10.1080/02673037.2021.1928003
- Desai, M. (2003). *Public goods: A historical perspective*. Providing Global Public Goods: Managing Globalization içinde; Ed. Kaul, I., Conceição, P., Goulven, K. & Mendoza, R.U. Oxford University Press: New York, ss. 63-78.
- Ekonomik, sosyal ve kültürel haklara ilişkin uluslararası sözleşme'nin onaylanması hakkında karar. (2003, 11 Ağustos). *Resmi Gazete* (Sayı: 25196). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2003/08/20030811.htm#4>

Ergüven, E. (2020). The political economy of housing financialization in Turkey: Links with and contradictions to the accumulation model. *Housing Policy Debate*, 30(4), 559–584. <https://doi.org/10.1080/10511482.2019.1681017>

Eriş, N. (2007). *Teminatlı borç yükümlülükleri*. Sermaye Piyasası Kurulu Yeterlik Etüdü, Ankara. <https://spk.gov.tr/data/61e48fc71b41c60d1404d68a/f03b342c6f5c08dcaffc6d7a736ffc00.pdf> (Erişim Tarihi: 11 Şubat 2023).

EUROSTAT. (t.y.). *Evolution of consumption expenditure by consumption purpose*. COICOP, EU, 2012-2022. Online data code: nama_10_co3_p3, last update: 22/11/2023. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Tab2_by_consumption_purpose_-_COICOP,EU,_2012-2022,_share_of_total.png (Erişim Tarihi: 24 Eylül 2024).

GİGDER. (2022). *Dünyada göç ve yatırımcı ilişkisi*. Gayrimenkul İhracat Araştırma Serisi, No:3. <https://gigder.org.tr/yayinlar/as-3-gigderduyada-goc-ve-yatirimci-iliskisi.pdf> (Erişim Tarihi: 21 Ekim 2023)

(Gözden geçirilmiş) Avrupa sosyal şartı'nın beyan ile onaylanması hakkında karar. (2007, 9 Nisan). *Resmi Gazete* (Sayı: 26488). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/04/20070409-1.htm>

Gündüz, L; Genç, İ.H. ve Aysan, A.F. (2022). Buying citizenship: a boon to district-level house prices in Istanbul. *Housing Policy Debate*, 32(4-5), 697-712. <https://doi.org/10.1080/10511482.2021.2013283>

Hamsici, M. (2023, 23 Haziran). *İstanbul'da boş ev sorunu: Dünyada ne tür önlemler alınıyor?*. BBC News Türkçe. <https://www.bbc.com/turkce/articlesdes/cw9wglv3lp1o> (Erişim Tarihi: 06 Ekim 2023)

HUD. (2023 Winter). *Institutional Investors: A local perspective*. Office of Policy Development and Research. <https://www.huduser.gov/portal/periodicals/em/winter23/highlight2.html> (Erişim Tarihi: 15 Kasım 2023)

İnsan hakları evrensel beyanname. (1949, 27 Mayıs). *Resmi Gazete* (Sayı: 7217). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/7217.pdf>

Jacobs, K.; Manzi, T. (2019). Conceptualising 'financialisation': Governance, organisational behaviour and social interaction in UK housing. *International Journal of Housing Policy*, 20(2), 184-202. <https://doi.org/10.1080/19491247.2018.1540737>

Karlı, C.; Bostan, F. (2023). Metaverse sanal evren projelerinin gayrimenkul sektörü üzerine etkileri: Türkiye üzerine bir değerlendirme. *International Journal of Social Humanities and Administrative Sciences*, 9(60), 2157-2166.

Kılıç, M. (2020). Konut hakkının sosyopolitiği: Sosyal haklar sistematiği açısından bir çözümleme. *Anayasa Yargısı*, 37(2), 67–112.

Leijten, I.; Bel, K. (2020). Facing financialization in the housing sector: A human right to adequate housing for all. *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 38(2), 94–114. <https://karsdoi.org/10.1177/0924051920923855>

Morris, A. (2021). An impossible task? Neoliberalism, the financialisation of housing and the City of Sydney's endeavours to address its housing affordability crisis. *International Journal of Housing Policy*, 21(1), 23-47. <https://doi.org/10.1080/19491247.2019.1688634>

Mussaa, A.; Nwaogu, U.G.ve Pozo, S. (2017). Immigration and housing: A spatial econometric analysis. *Journal of Housing Economics*, 35, 13-25.

OECD. (2011). Housing and the Economy: Policies for Renovation. İçinde: *Economic Policy Reforms 2011: Going for Growth*. <https://www.oecd.org/economy/growth/46901936.pdf> (Erişim Tarihi: 06 Ekim 2023)

OECD. (2012). *The future of families to 2030*. Paris: OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264168367-en>

OECD. (2021). *Brick by brick: Building better housing policies*. Paris: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/b453b043-en>

OECD. (t.y.). *Analytical house price database*. <https://doi.org/10.1787/63008438-en> (Erişim Tarihi: 01 Aralık 2023)

OECD. (t.y.). *Elderly population (indicator)*. <https://doi.org/10.1787/8d805ea1-en> (Erişim Tarihi:22 Aralık 2023).

OECD. (t.y.). *Social rental housing stock*. PH4.2 Affordable housing database. <https://www.oecd.org/els/family/PH4-2-Social-rental-housing-stock.pdf> (Erişim Tarihi:20 Aralık 2023).

OECD. (t.y.). *Housing stock and construction*. HM1.1. Affordable housing database. <https://www.oecd.org/els/family/HM1-1-Housing-stock-and-construction.pdf> (Erişim Tarihi:10 Kasım 2023).

OECD. (t.y.). *Policy instruments and level of governance*. PH1.1. Affordable Housing Database. <https://www.oecd.org/els/family/PH1.1.Policy%20instruments%20and%20level%20of%20governance.pdf> (Erişim Tarihi:15 Kasım 2023).

ONS. (2016, 25 Mayıs). *UK Perspectives 2016: Housing and home ownership in the UK*. <https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/housing/articles/ukperspectives2016housingandhomeownershipintheuk/2016-05-25> (Erişim Tarihi:24 Eylül 2024).

On ikinci kalkınma planı (2024-2028). (2023, 31 Ekim). *Resmi Gazete* (Sayı: 32356-Mükerrer). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2023/11/20231101M1-1-1.pdf>

Oran, B. (2001). Hangi küreselleşme. Meryem Koray (Der), *Küreselleşme ve Ulus-Devlet* (ss.49-59). İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayını.

Orhangazi, Ö. (2008). Keynesgil finansal düzenlemelerden finansallaşmaya: İktisat literatürü ve ABD ekonomisinin finansallaşmasına tarihsel bir bakış. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 35(1), 133-159.

Saiz, A. (2007). Immigration and housing rents in American cities. *Journal of Urban Economics*, 61, 345-371.

TÜİK. (2023, 15 Mayıs). *İstatistiklerle aile, 2022*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=İstatistiklerle-Aile-2022-49683> (Erişim tarihi: 12 Aralık 2023).

TÜİK. (2024,16 Şubat). *Konut satış istatistikleri, Ocak 2024*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Konut-Satis-İstatistikleri-Ocak-2024-53766> (Erişim tarihi: 20 Şubat 2023)

TÜİK. (2023, 9 Haziran). *Hanehalkı Tüketim Harcaması, 2022* <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Household-Consumption-Expenditures-2022-49690&dil=2> (Erişim tarihi: 24 Eylül 2024)

TÜİK. (2024, 11 Haziran). *Hanehalkı Tüketim Harcaması, 2024* <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Tuketim-Harcamasi-2023-53801> (Erişim tarihi: 25 Eylül 2024)

UN. (t.y.), *Global Issues: Population*, <https://www.un.org/en/global-issues/population> (Erişim tarihi: 05 Aralık 2023).

UNDP. (t.y.). What are the Sustainable Development Goals?. <https://www.undp.org/sustainable-development-goals> (Erişim Tarihi: 05 Aralık 2023)

Uslu, K.; Gündoğdu, A. (2011). Küresel finansallaşmanın Türkiye'deki bankaların finansal faaliyetlerine ve bireyler üzerine etkileri. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 31(2), 145-164.

Uyar, L. (2006). *Birleşmiş Milletler'de İnsan Hakları Yorumları (İnsan Hakları Komitesi ve Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, 1981-2006)*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, No: 145.

Wijburg, G. (2021). The de-financialization of housing: towards a research agenda. *Housing Studies*, 36(8), 1276-1293. <https://doi.org/10.1080/02673037.2020.1762847>

Winck, B. (2021, 02 Eylül). The US, Canada, and New Zealand all have wildly different plans for tackling the housing crisis. *Business Insider*. <https://www.businessinsider.com/housing-market-crisis-us-canada-new-zealand-home-price-affordability-2021-9> (Erişim Tarihi: 05 Kasım 2023)

Yeşilbağ, M. (2020). The state-orchestrated financialization of housing in Turkey. *Housing Policy Debate*, 30(4), 533-558. <https://doi.org/10.1080/10511482.2019.1670715>

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Deniz TURAN (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Deniz TURAN (100%)

Üretken Kapasitenin Ekonomik Kalkınma Üzerindeki Etkisi: MMQR ve CCE Yöntemlerinden Kanıtlar

Eda BOZKURT¹, Ali ALTINER²

¹Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, AOF, edabozkurt@atauni.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7158-8049

²Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İİBF, ali.altiner@erdogan.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7362-8198

Öz: Bu çalışmada yüksek gelire sahip gelişmekte olan ülkelerde üretken kapasitenin ekonomik kalkınma üzerindeki etkisi araştırılmıştır. 2000-2022 dönemine ait yıllık veriler kullanılarak ampirik analiz gerçekleştirilmiştir. Panel veri yönteminin kullanıldığı ampirik analizde Method of Moments Quantile Regression (MMQR) ve Common Correlated Error (CCE) tahmincileri ile bağımsız değişkenlerin ekonomik kalkınma üzerindeki etkisi bulunmuştur. Temel bağımsız değişken olarak toplam üretken kapasite endeksi ve alt bileşenleri kullanılmıştır. Ayrıca kontrol değişkenleri niteliğinde emek ve sermaye değişkenleri de analize dahil edilmiştir. MMQR analiz sonuçlarına göre, toplam üretken kapasite endeksinin ekonomik kalkınma üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu görülmüştür. Alt bileşenlerinden enerji, beşerî sermaye, bilgi ve iletişim teknolojileri, doğal sermaye, özel sektör ve taşımacılık değişkenlerinin benzer şekilde ekonomik kalkınmayı arttırdığı belirlenmiştir. Ancak yapısal değişimin ekonomik kalkınmayı olumsuz etkilediği ve kurumsal yapının herhangi bir etkisinin olmadığı bulunmuştur. Emek değişkeninin ekonomik kalkınmayı azaltıcı ancak sermaye değişkeninin ise arttırıcı yönde bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. CCE analiz sonuçlarına göre temel bağımsız değişkenlerden toplam üretken kapasite endeksi, beşerî sermaye ve özel sektör değişkenleri ile kontrol değişkenlerinden fiziksel sermaye değişkeninin ekonomik kalkınma üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğu gözlenmiştir. Diğer değişkenlerin ise ekonomik kalkınma üzerinde herhangi anlamlı bir etkisi bulunamamıştır. Sonuç olarak, değişkenlerin özelliklerine uygun yeni bir analiz yönteminin uygulanması ve verimliliği temsilen kullanılan görece yeni bir değişken olan üretken kapasite endeksi ve alt bileşenlerinin etkisinin detaylı olarak araştırılarak politika önerilerinde bulunulması çalışmanın özgün yönünü oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik kalkınma, panel kantil regresyon, üretken kapasiteler endeksi

Jel Kodları: C31, O15, O47

The Impact of Productive Capacity on Economic Development: Evidence from the MMQR and CCE Methods

Atıf: Bozkurt, E.; Altiner A. (2024). Üretken Kapasitenin Ekonomik Kalkınma Üzerindeki Etkisi: MMQR ve CCE Yöntemlerinden Kanıtlar, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(4), 989-1008.
<https://doi.org/10.30586/pek.1529850>

Geliş Tarihi: 07.08.2024

Kabul Tarihi: 25.10.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Abstract: This study investigates the impact of productive capacity on economic development in high-income developing countries. The empirical analysis was conducted using annual data for the period 2000-2022. In the empirical analysis using panel data method, Method of Moments Quantile Regression (MMQR) and Common Correlated Error (CCE) estimators were used to find the effect of independent variables on economic development. Total productive capacity index and its components are used as the main independent variables. In addition, labor and capital variables are also included in the analysis as control variables. According to the MMQR analysis results, the total productive capacity index has a positive impact on economic development. Among its components, energy, human capital, information and communication technologies, natural capital, private sector and transportation variables are similarly found to increase economic development. However, structural change was found to have a negative impact on economic development and institutional structure was found to have no effect. The labor variable was found to have a decreasing effect on economic development, while the capital variable had an increasing effect. According to the results of CCE analysis, total productive capacity index, human capital and private sector variables among the main independent variables and physical capital variable among the control variables have a positive effect on economic development. Other variables did not have any significant effect on economic development. As a result, the application of a new analysis

method suitable for the characteristics of the variables and the detailed investigation of the effect of the productive capacity index and its components, which is a relatively new variable used to represent productivity, and making policy recommendations constitute the original aspect of the study.

Keywords: Economic development, panel quantile regression, productive capacities index

Jel Codes: C31, O15, O47

1. Giriş

Her ne kadar birbirinden farklılık gösteren iki kavram olsa da ekonomik büyüme ve kalkınma, yoksulluğun tüm boyutlarıyla giderilmesinde ve insana yakışır yaşam standartlarına ulaşılmasında kritik unsurlardır. Ayrıca istihdamın artması, gelirin yükselmesi ve umut verici bir yaşamın sağlanması için sürdürülebilir büyüme gereklidir. Sürekli bir ekonomik büyüme ve kalkınma için yeterli ve gerekli koşulların oluşması önceliklidir. Ülkeler başlangıç koşulları, ulusal politika tercihleri ve dışsal faktörlere bağlı olarak farklı kalkınma stratejileri izlemektedir. Ülkeden ülkeye öncelikler farklılık gösterse de kritik olarak ekonomik kalkınmada, dönüşüm ve çeşitlenme ortak kaygılardır. Burada üzerinde durulması gereken argüman ekonomik faaliyetlerdeki çeşitliliklerdir. Ana akım ekonomik politika fikirlerinde kalkınmanın ekonomik faaliyetlerin çeşitliliğiyle ilişkili olduğu gerçeği es geçilmiş olabilir. Fakat geçmişte kalkınma iktisatçıları tarafından bu konunun üzerinde durulmuştur. Eric Reinert (2008), 17. yüzyıl iktisatçılarının zengin şehir devletleri hakkındaki çalışmalarını inceledikten sonra bir şehrin zenginliğini tahmin ederken şehirde meslek sayısının önemine işaret etmiştir. Meslek sayısı ne kadar fazlaysa, şehir o kadar zengindir. Bu fikirde gelişmekte olan ülkeler için önemli bir mesaj mevcuttur. Karşılaştırmalı üstünlüklere odaklanma ve aynı ürün karışımından daha fazla üretmek kalkınmanın yolu değildir. Bu, bir ülkenin üretim olanakları sınırında pastanın boyutunu artırma stratejisidir. Bundan sonra ülke ekonomisinin büyüüp gelişmesi için yeni mal ve hizmetlerin üretimi genişletilerek, ekonomik faaliyetlerin kapsamı ve çeşitliliği artırılmalıdır (Oluc vd., 2023, s.3453; UNCTAD, 2021b, s.7; Freire, 2011, s.2). Çeşitlendirilmiş ve kapsamlı ekonomik büyüme ve sürdürülebilir kalkınma için üretken kapasiteler yeni bir yol gösterici olarak karşımıza çıkmaktadır. Şu an için ülkelerin tamamının tam verimlilikte çalıştığını ve kaynakların yok olmadığını söylemek mümkün değildir. Ülkelerde üretken kapasitelerin artırılması mevcut kaynakların daha verimli kullanılmasını sağlamaktadır. Böylece genel refahın artma imkânı ortaya çıkmaktadır. Böylece kalkınma ivme kazanmaktadır.

Kabaca üretken kapasiteler, üretim ve hizmetlerde kullanılan kaynakların birleşimini ifade etmektedir. Üretken kapasiteler ile ülkenin ekonomik kalkınma potansiyeli değerlendirilmektedir. Böylece politika müdahalelerinin ülkenin üretkenlik potansiyelinin açığa çıkmasına yardımcı olabileceği alanlar ortaya koyulmaktadır. Ülkelerin tek bir sektöre bağımlı olmaması, ekonomik şoklara karşı kırılganlığının azaltılması ve uzun vadeli sürdürülebilirliğin yakalanması beklenmektedir. Üretken kapasiteler, bir ülkenin mal ve hizmetleri verimli üretme yeteneğini artırır. Böylece ihracatta rekabet gücü kazanılır. Kalkınmanın temel unsurları olan döviz kazancı ve ekonomik büyümenin artması sağlanabilir. Sonuç olarak, ekonomik büyüme ile insan refahında olumlu gelişmeler beklenir. Üretken kapasiteler ile hem ekonomik büyümenin nicel hem de nitel boyutlarında iyileşme beklenir (Guo ve Madni, 2024, s.19).

Peki, kalkınmayı sağlamada önemli faktör olarak kabul edilen üretken kapasiteler nedir? Farklı alanları içine alan üretken kapasitelerin kalkınmaya tesiri merak konusudur. Bu çerçevede çalışmanın birinci amacı üretken kapasiteler hakkında tanıtıcı bilgiler sunmaktır. Çalışmanın alana ikinci katkısı literatürdeki diğer çalışmalardan farklı olarak ekonomik kalkınma çerçevesinde üretken kapasitelerin ülke performansları açısından değişiklik oluşturup oluşturmadığını belirlemektir. Yani üretken kapasitelerin ekonomik kalkınmaya etkisinin yönü ve büyüklüğünü belirlemektedir. Bu amaçla United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD) tarafından geliştirilen

üretken kapasiteler endeksi (PCI) ve endeksin alt bileşenleri kullanılmaktadır. Böylece bir bütün olarak endeksin ekonomik kalkınmaya etkisi belirlenirken hangi alt kategorinin daha etkili olduğu tespit edilmektedir.

Çalışmayı motivasyonu açısından değerli kılan literatür özetinden anlaşılacağı gibi üretken kapasiteler ve kalkınma arasındaki ilişkiyi ortaya koyan çalışmaların sayıca azlığını giderme çabasıdır. Konu henüz araştırmacıların incelemelerinde yeni yer bulduğundan literatüre önemli bir katkı sunulacağı umulmaktadır. Ayrıca politika yapıcılara ve araştırmacılara ülkelerin üretkenlik kapasitelerini artırmalarına yardımcı olacak uygun çözüm önerileri sunulmaktadır.

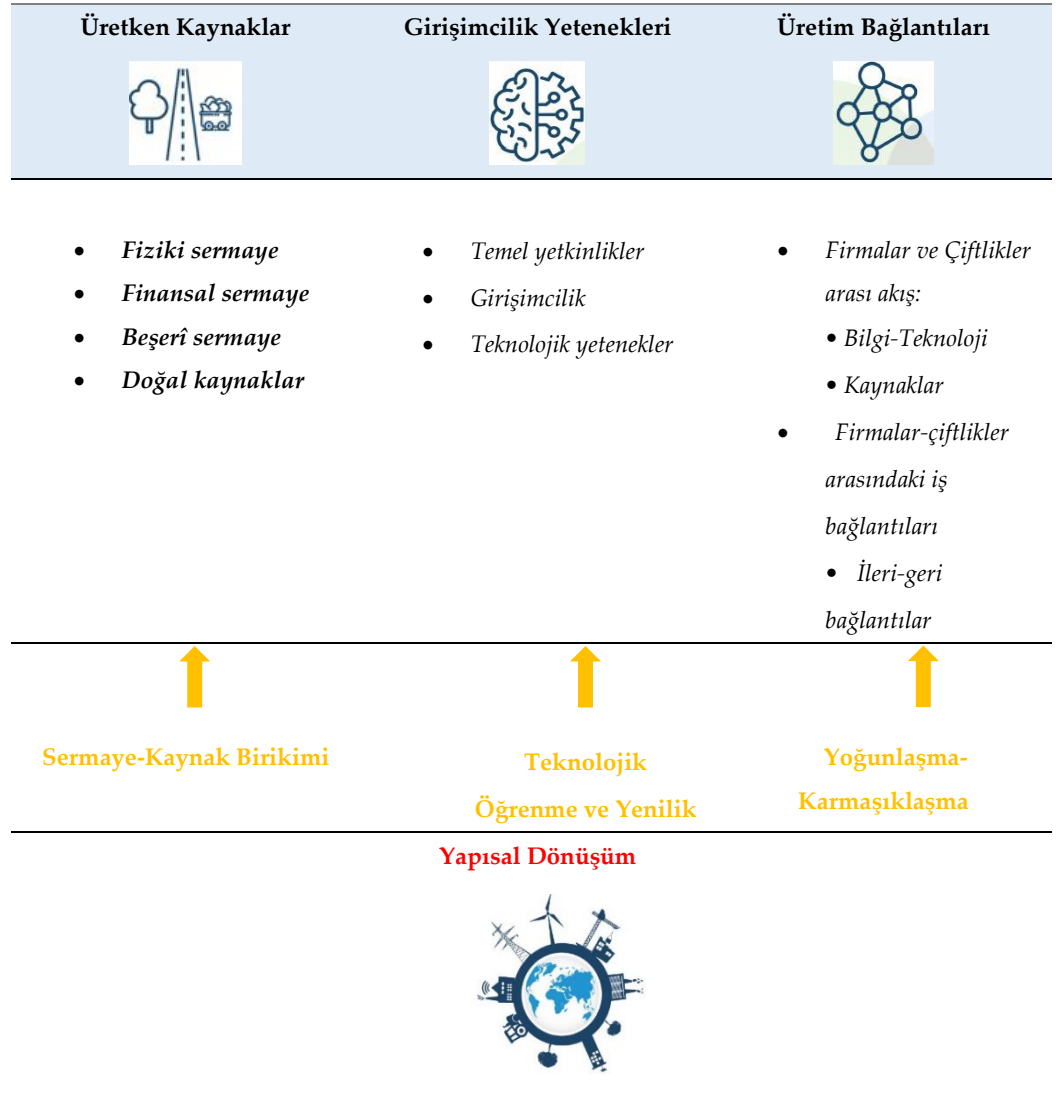
Çalışma giriş bölümünün ardından şu şekilde organize edilmiştir: İkinci bölümde üretken kapasiteler ile ilgili teorik bilgilere yer verilmiştir. Üçüncü bölümde ekonomik kalkınma üretken kapasiteler çerçevesinde ele alınmıştır. Dördüncü bölümde kısıtlı literatür sunulmuştur. Daha sonra beşinci bölümde çalışmanın ampirik analizinde kullanılan veriler ve yöntem tanıtılmıştır. Altıncı bölümde analiz sonuçları sunulmuş ve yorumlanmıştır. Çalışma sınırlılıkları ve politika önerilerinin bulunduğu sonuç başlığıyla sona erdirilmiştir.

2. Üretken Kapasiteler Ne Anlatır ve Nasıl Ölçülür?

Kalkınmanın sürdürülebilirliği için üretken kapasitelere ihtiyaç olduğu konusunda fikir birliği olmasına rağmen kavramın uluslararası boyutta kabul görmüş bir tanımından söz etmek zordur. İlk bakışta üretken kapasite kavramı basit gibi görünebilir. Fakat kavram incelendikçe karmaşıklığı ortaya çıkmaktadır. Örneğin, dar anlamda üretim faktörlerine mi odaklanılmalı, yoksa geniş anlamda aktörlerin faaliyette bulunduğu üretim sistemleri mi ele alınmalıdır? Ayrıca üretken kapasitelerin mevcut veya potansiyel nitelikleri nasıl açıkladığı da açık değildir. Örneğin, verimli fakat ekilmemiş topraklar üretim kapasitesi içine girer mi? Bu sebeple üretken kapasiteler kavramının çok sayıda tanımlaması bulunmaktadır. Örneğin, World Trade Organization ticaret merkezli, United Nations Industrial Development Organization ise sanayi odaklı tanımlar sunmaktadırlar. Dünya Bankası ve United Nations Development Programme'da üretken kapasiteler için insan kapasiteleri merkeze alınmaktadır (UNCTAD, 2020c, s.28). Üretken kapasiteler teriminin somut olarak yapılan ilk tanımı UNCTAD tarafından 2006 yılında yayınlanan En Az Gelişmiş Ülkeler Raporu 2006: Gelişen Üretken Kapasiteler (The Least Developed Countries Report 2006: Developing Productive Capacities) çalışmasında sistematik olarak sunulmuştur. Bu raporla üretken kapasiteler kavramsallaştırmış ve kalkınma stratejilerinin bu noktaya odaklanmasının en az gelişmiş ülkelerin (LDCs) kalkınma politikaları için nasıl yeni bir temel sağladığına dikkat çekilmiştir. Öte yandan en az gelişmiş ülkelerin yanı sıra, bu yaklaşımın diğer gelişmekte olan ülkeler için de geçerli olabileceği kabul edilmiştir (UNCTAD, 2020b, s.27).

UNCTAD (2006) raporunda, üretken kapasiteler; *"Bir ülkenin mal ve hizmet üretme kapasitesini belirleyen ve ülkenin büyümesini ve gelişmesini sağlayan üretim kaynakları, girişimcilik yetenekleri ve üretim bağlantıları"* şeklinde ifade edilmektedir (UNCTAD, 2006, s.61). Bu raporda sunulan kavramsallaştırma bugün de geçerliliğini korumaktadır. Üretken kapasitelerin somut sonuçları ve bunların gelişimini etkileyen süreçler o zamandan bugüne önemli ölçüde değişmiştir. UNCTAD, üretkenlik konusundaki kavramsal çalışmalarını birkaç kez yeniden gözden geçirmiş ve derinleştirmiştir. Üretken kapasitelerin alternatif bir tanımı, *"Bir ülkenin rekabetçi küresel bir pazarda mal ve hizmet üretme kapasitesini belirleyen, örgütler, kurumlar ve altyapılara yerleştirilmiş farklı türde üretken, örgütsel, teknolojik ve yenilikçi kapasiteler kümesi"* olarak yapılabilir (UNCTAD, 2020b, s.27). Üretken kapasiteler kavramı açıklanırken ele alınan temel unsurlar; üretim kaynakları, girişimcilik kabiliyetleri ve üretim bağlantıları olup Şekil 1 yardımıyla görülmektedir. Üretken kaynaklar, farklı türde kaynaklar ve sermaye içeren üretim faktörlerini kapsamaktadır. Girişimcilik yetenekleri ise işletmelerin, girdileri mevcut ve gelecekteki talebi rekabetçi bir şekilde karşılayabilecek çıktılara dönüştürmek için üretken kaynakları harekete geçirme, yatırım yapma, yenilik yapma, ürünleri ve kalitelerini yükseltme ve

hatta pazar oluşturma için sahip olduğu beceriler ve bilgileri içermektedir. Son olarak üretim bağlantıları ile anlatılmak istenen mal ve hizmetlerin, bilginin, teknoloji gibi üretken kaynakların üretken birimler arasındaki akışlarıdır. Bu akış farklı büyüklüklerde, mülkiyette ve sektörlerde faaliyet gösteren üretken birimler arasındaki değişimleri ifade etmektedir (UNCTAD, 2020b, ss. 8-29).

Şekil 1. Üretken kapasiteler

Kaynak: UNCTAD, 2006, s.63; UNCTAD, 2020b, s.28.

Üretken kapasiteler, üretim kaynakları, girişimcilik yetenekleri ve üretim bağlantılarının ekonominin mal ve hizmetleri üretme kapasitesini belirlediği üzerine inşa edilmiştir. Bu sebeple, üç unsur arasındaki etkileşimler ve üretken kapasiteler üzerindeki etkileri birbirlerini etkileme biçimlerine göre artıp azalabilir. Örneğin, girişimcilik yetenekleri geliştirildiğinde ve üretim bağlantıları güçlendirildiğinde üretken kaynaklar optimal kullanılır. Bu üç unsurun birleşimi, mal ve hizmet üretmede farklı kapasiteler dizisi sunar. Bu unsurların özellikleri ve karışımları, üretilen mal ve hizmetlerin türlerini belirlerken; üretken kapasiteler, belirli ürün ve süreçleri teşvik eder ve uygun bir şekilde devreye alınacak diğer faaliyetler üzerinde bir kısıtlama görevi görüp faaliyete özgü sonuçlar verir. Burada Heckscher-Ohlin teoremine yani ülkelerin ellerindeki bol faktörü yoğun olarak kullanan malları ihraç ettiğini söyleyen duruma benzer bir yapı vardır. Örneğin, bir ülkede tekstil sektöründe önemli yatırımlar varsa, bu yatırımlardan elde

edilen fiziki sermaye ve beceri farklı faaliyetlerde kullanılmamaktadır (UNCTAD, 2020c, s.9).

UNCTAD'ın kapsayıcı ve sürdürülebilir ekonomik büyümeyi sağlamak ve sürdürülebilir kalkınmayı başarmak için gerekli olan üretken kapasiteler tanımlamasının yanı sıra üzerinde uzun süredir devam eden başka çalışmaları da bulunmaktadır. Bu çalışmalardan en önemlisi UNCTAD tarafından geliştirilen Productive Capacities Index (PCI)'dir. PCI, gelişmekte olan ülkelerin üretken kapasitelerini anlamak ve nasıl iyileştirilebileceğine yardımcı olmak için oluşturulmuş dinamik ve pratik bir araçtır. PCI, 2000-2022 dönemi için 194 ekonomiyi kapsamaktadır. PCI, 42 göstergelyi içermektedir. Bu sebeple PCI'nin analitik açıdan çok boyutlu bir değişken olduğu söylenebilir (UNCTAD, 2024).

PCI, sekiz alanın geometrik ortalaması olarak hesaplanır. Bu sekiz kategori bilgi ve iletişim teknolojisi (ICT), yapısal değişim, doğal sermaye, beşerî sermaye, enerji, taşımacılık, özel sektör ve kurumlardan oluşmaktadır. Kategoriler, üretken kapasiteler oluşturmak için kavramsal ve analitik çerçevelerle ilişkisine göre seçilmektedir. PCI endeksi kategorilerin toplam sayısı (N), X_i^{PCA} kategori i'nin temel bileşen analizi (PCA) kullanılarak çıkarılan ağırlıklı kategori puanı olmak üzere Eşitlik (1) ile hesaplanmakta olup, 0 ile 100 arasında değer almaktadır (UNCTAD, 2021b, ss.15-16).

$$PCI = \sqrt[N]{\prod_{i=1}^N X_i^{PCA}} \quad (1)$$

PCI'yi oluşturan sekiz kategoriden ilki beşerî sermayedir. *Beşerî sermaye*, nüfusun eğitim, beceri, sağlık koşullarını ve araştırmacı sayısı-araştırma faaliyetlerine yapılan harcamalar aracılığıyla toplumdaki genel araştırma ve geliştirme entegrasyonunu içermektedir. Cinsiyet boyutu, her artışta insan sermayesi puanını azaltan doğurganlık oranıyla yansıtılmaktadır. *Doğal sermaye*, doğal kaynakların çıkarılması sonrası rantlar dahil olmak üzere, kaynağı çıkarma maliyeti düşüldükten sonra çıkarma ve tarımsal kaynakların kullanılabilirliğini ölçmektedir. *Enerji*, güç kaynaklarının kullanılabilirliğini, verimliliğini ve sürdürülebilirliğini göstermektedir. *Taşımacılık*, sistemin insanları ve malları bir yerden başka bir yere götürme yeteneğini, kara ve demir yolu ağının kapasitesi ve hava bağlantısını dikkate alarak ölçmektedir. *Bilgi ve iletişim teknolojileri (ICT)*, iletişim sistemlerinin nüfus içinde erişilebilirliğini ve entegrasyonunu tahmin etmektedir. *Kurumlar*, siyasi istikrarı ve verimliliği düzenleyici kalitesi, etkinlik, yolsuzluk, suç ve terörizmle mücadeledeki başarı ve vatandaşların ifade ve örgütlenme özgürlüğünün korunması yoluyla ölçmektedir. *Özel sektör*, sınır ötesi ticarete kolaylığı tanımlamaktadır. *Yapısal değişim*, etkili yapısal ekonomik dönüşüm geçirme yeteneğini ve bir ülkenin sürece karşı gösterebileceği eğilimi ölçmektedir (UNCTAD, 2023, s.2). PCI bileşenleri hesaplanırken hangi göstergelerin kullanıldığı Tablo 1'de sunulmuştur. Görüldüğü gibi üretken kapasiteleri çok boyutlu ve ülkeye özgü ölçme çabası olarak PCI oldukça kapsamlı bir endeks görünümündedir.

Tablo 1. PCI kategorileri ve göstergeleri

Kategori	Gösterge
 Beşerî Sermaye	Doğurganlık oranı
 Doğal Sermaye	Arazi alanının içinde tarım arazisinin oranı, arazi alanı içinde orman alanının oranı, tüm maden çıkarma akışlarının GSYİH içindeki payı, malzeme yoğunluğu (sanayi katma değeri üzerinden toplam maden çıkarma akışları), toplam doğal kaynak kirasının GSYİH içindeki payı.
 Enerji	Elektriğe erişimi olan insanların payı, birincil arzın içindeki payı olarak iletim ve dağıtım kayıpları, toplam nihai enerji tüketiminin içinde yenilenebilir enerji tüketimi, petrol tüketiminin kg'ı başına GSYİH, kişi başına toplam birincil enerji arzı, kişi başına toplam enerji tüketimi, beklenen okullaşma yılı, GSYİH içinde araştırma ve geliştirme harcamalarının payı, milyon kişi başına araştırma ve geliştirme alanında çalışan araştırmacı sayısı, dağlığa uyarlanmış yaşam beklentisi (yıl), GSYİH içinde sağlık harcamalarının payı.
 Taşımacılık	Hava taşımacılığı, 100 kişi başına dünya çapında kayıtlı taşıma seferleri, hava taşımacılığı, yük (milyon ton-km), kişi başına hava yolcusu, karayolu km logaritması/100km ² arazi, kişi başına toplam demiryolu hattı km logaritması.
 ICT	100 kişiye düşen sabit genişbant abonelik sayısı, 100 kişiye düşen mobil telefon abonelik sayısı, 100 kişiye düşen sabit hat sayısı, milyon kişiye düşen güvenli internet sunucusu, Nüfus içinde internet kullanıcı sayısı
 Kurumlar	Yolsuzluğun kontrolü, hükümetin etkinliği, siyasi istikrar ve şiddet/terörizmin olmaması, düzenleyici kalite, hukukun üstünlüğü, ifade özgürlüğü ve hesap verebilirlik.
 Özel Sektör	GSYİH içinde özel sektöre verilen yurtiçi kredilerin oranı, bir konteyneri ihraç etme maliyeti, ihracat süresi (gün), bir konteyneri ithal etme maliyeti, ithalat süresi (gün), sözleşmelerin uygulanması (gün), iş kurma (gün), marka başvuruları, patent başvuruları
 Yapısal Değişim	İhracat yoğunlaşma endeksi, ekonomik karmaşıklık endeksi, gayrisafi sabit sermaye oluşumunun GSYİH içindeki payı, Endüstri oranı (toplam GSYİH içinde endüstri ve hizmetler)

Kaynak: UNCTAD, 2024; UNCTAD, 2021b, s.53

Üretken kapasiteleri anlamak ve ölçmek için geliştirilen PCI'nin amaçları ve sağladığı avantajlar aşağıdaki gibi sıralanabilir:

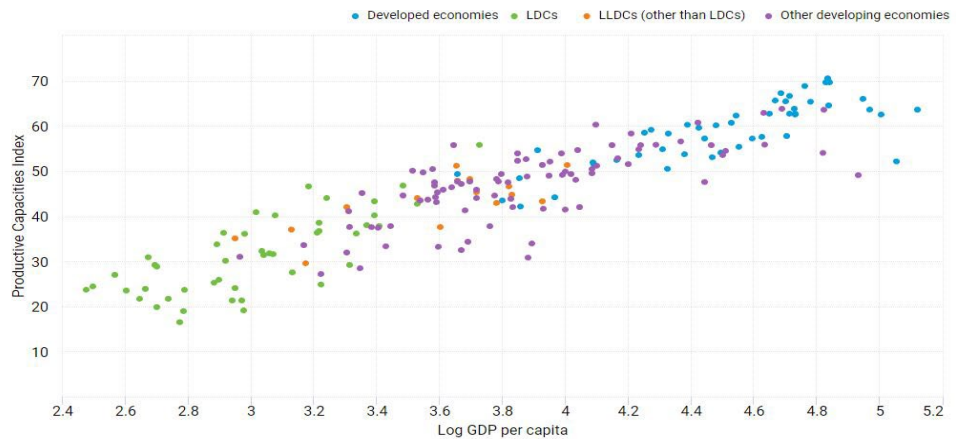
- Endeks, ülkelerin önde ya da geride olduğu alanları belirlemeye yardımcı olur.
- Ülkelerin uyguladığı politikaların ne zaman ve nerede işe yaradığını ve ne zaman düzeltici uygulamalara ihtiyaç olduğunu vurgular.
- Sekiz bileşen ile gelecekteki politikalar için eylem ve müdahalede yol haritası çizer.
- Ülkelerde üretim kapasitelerini ve yapısal dönüşümü destekleme çabalarının engelleyen sınırlamaların ve boşlukların belirlenmesine yardımcı olur.
- Özellikle gelişmekte olan ülkelerde tutarlı bütünsel ve kanıta dayalı politikaların formüle edilmesini ve uygulanmasını destekler.
- Üretim kapasitelerinin ve yapısal dönüşümün desteklenmesini merkeze alarak ticaret ve kalkınma politikalarının kalitesini iyileştirmeye yardım eder.
- Politika yapıcılara, özel sektör aktörleri ve diğer kesimlere üretim kapasitelerinin ne kadar geliştiğine ilişkin bilgi verir.
- Ülkenin gelecekteki ekonomik gidişatını tahmin etmeye katkı sağlar.

- Sürdürülebilir kalkınmanın merkezindeki uzun vadeli dönüşüm sürecini harekete geçirmede rol oynar.
- Yapısal ekonomik dönüşümün derecesini ölçer.
- Endeksteeki iyileşme üretken kapasitenin geliştirilmesi, kapsayıcı büyüme, istihdam, çevresel sürdürülebilirlik ve kaynak verimliliği üzerinde zincirleme etkiler yapar ve ekonomik çeşitliliğe yol açar (UNCTAD, 2021a, ss.11-13, UNCTAD, 2024).

3. İktisadi Kalkınma ve Üretken Kapasiteler

İktisadi kalkınmanın ne olduğu konusunda uzun zamandır süregelen bir tartışma bulunmaktadır. Çoğunlukla gelir düzeyi kalkınmanın nihai ölçüsü olarak kabul edilse de kalkınmanın daha yüksek maddi yaşam standartları sağlamaktan daha fazlası olduğunu vurgulayan eleştiriler vardır. Kalkınmanın ve insan refahının artmasının gelir temelli tanımına yönelik bir eleştiriden yol çıkılarak, 1970'lerde fiziksel bir yaşam kalitesi endeksi oluşturma girişimleri başlamıştır. Bu girişimler son birkaç on yılda popülerlik kazanmıştır. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (United Nations Development Programme-UNDP) tarafından geliştirilen İnsani Gelişim Endeksi (Human Development Index- HDI) eğitim, sağlık ve toplumsal cinsiyet eşitliği gibi konuları kalkınmanın tanımı ve ölçümüne dahil etmeye çalışan başarılı bir çalışmadır (UNCTAD, 2020a, s.18). HDI, bir ülkenin kalkınmasını değerlendirmek için nihai ölçütün insanlar ve yetenekleri olması gerektiği üzerinde durmaktadır. İnsan gelişiminin temel boyutlarındaki ortalama başarı, uzun ve sağlıklı bir yaşam, bilgili olma ve iyi bir yaşam standardına sahip olma kategorilerinde üç boyutta sunulmaktadır. HDI, üç boyutun her biri için normalleştirilmiş endekslerin geometrik ortalamasını ifade etmektedir. Bu geometrik ortalama kullanılarak bileşik bir endeks hesaplanmaktadır (UNDP, 2024).

Araştırmalar üretken kapasitelerin ekonomik kalkınma için bir çare olabileceği üzerinde güçlü kanıtlara işaret etmektedir. Bilindiği gibi özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler, üretken istihdamın yaratılması ve kalıcı yoksulluğun önüne geçilmesi üzerinde etkisi olan kalıcı yapısal zorluklar ve değişken ekonomik büyüme ile baş etmek zorundadırlar. Yine bu ülkelerin ihracatları dar bir emtia ürünleri setinde yoğunlaşmıştır. Bu da onları küresel ekonomideki değişikliklere karşı savunmasız bırakmaktadır. Öte yandan sosyoekonomik kalkınmada, ekonominin sınırlı yapısal dönüşümü, düşük üretim kapasiteleri ve coğrafi uzaklık nedeniyle altyapı yatırım yetersizliği söz konusudur. Yüksek ticaret maliyetleri bu ekonomileri küresel pazarlardan izole olma dezavantajını getirmektedir. Ayrıca bu ekonomilerin birçoğunun doğal afetlere karşı da korunaksız olması ekonomik büyüme ve kalkınmanın zor ilerleyeceğini göstermektedir (United Nations ESCAP, 2015, s.1). Üretken kapasitelerin, bu tip sorunlarla baş etmeye çalışan ülkelerde hem ekonomik büyüme performansı hem ekonomik kalkınmaya etkisi Şekil 2 ve Şekil 3 incelenerek belirlenebilir.

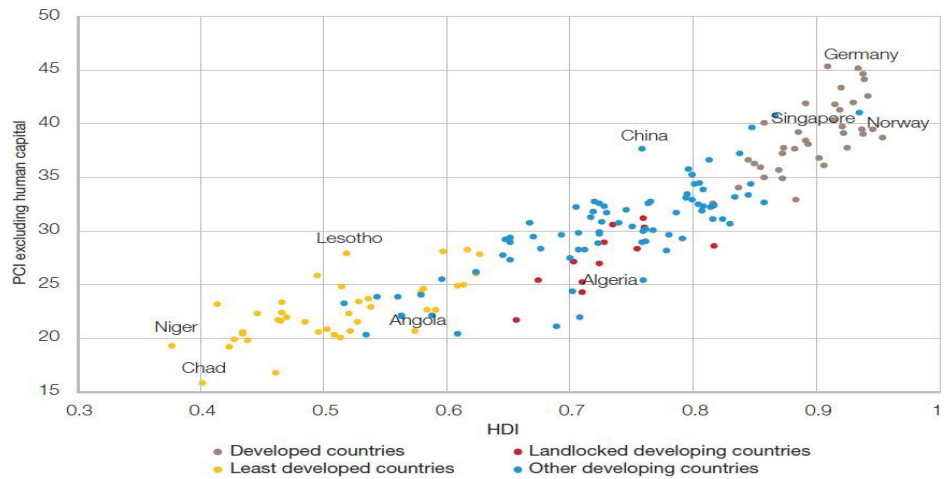

Şekil 2. Kişi başına düşen gelir ve PCI arasındaki korelasyon

Kaynak: UNCTAD 2024 LLDCs: Denize Kıyısı Olmayan Gelişmekte Olan Ülkeler

Şekil 2 incelendiğinde kişi başına düşen gayri safi yurt içi hasıla (GSYİH) değerlerinin PCI değerleri ile ilişkili olduğu görülmektedir. Daha yüksek PCI değerinin daha yüksek bir kişi başına GSYİH'ye işaret ettiği görülmektedir. PCI ile kişi başına düşen GSYİH arasındaki pozitif korelasyon bir korelasyon olduğu görülmektedir. Yani üretken kapasitelerin iyileştirilmesi kişi başına düşen GSYİH üzerinde pozitif etkiler doğurmaktadır. Üretken kapasitelerin bir ülkede mal ve hizmet üretme yeteneğini artırdığı düşünüldüğünde bu beklenen bir sonuç olarak kabul edilebilir. En az gelişmiş ülkeler (LDCs) ve Denize Kıyısı Olmayan Gelişmekte Olan Ülkeler (LLDCs) de düşük kişi başına düşen GSYİH düzeylerinin düşük üretken kapasitelerle ilişkili olduğu açıkça görülmektedir. Yani en fakir ülkeler dağılımın en altındadır. PCI değerleri bir ülkenin kendi ekonomisinin gidişatını ve kişi başına GSYİH'nin belirli bir düzeye ulaşması için gereken zamanı öngörmesine yardımcı olabilir. Ayrıca politika yapımcıların orta gelir tuzağını kırmak için gerekli kapasiteyi anlamalarına katkı sunabilir (UNCTAD, 2021b, s.33).

Şekil 3 ise PCI ve HDI değişkenleri arasındaki korelasyonu göstermektedir. İki değişken arasında yüksek oranlı korelasyon dikkate değerdir. Yüksek pozitif korelasyon üretken kapasiteleri yüksek olan ülkelerin yüksek insani gelişmeye yani yüksek ekonomik kalkınmaya sahip olduğunu göstermektedir. İki değişken arasında güçlü ve pozitif korelasyonda, kişi başına GSYİH'da olduğu gibi gelişmiş ülkeler dağılımda üst noktalarda yer alırken az gelişmiş ülkelerin daha alt noktalarda yer aldığı görülmektedir.

Şekil 3. HDI ve PCI arasındaki korelasyon

Kaynak: UNCTAD, 2021b, s.34.

PCI ve insani gelişme arasındaki dikkat çekici korelasyon insani gelişmenin sağlanmasında teknoloji, yapısal değişim, gelişen özel sektör, iyi işleyen kurumlar ve diğer kategorilerin etkisinin önemli olduğunu göstermektedir. Örneğin; doğal sermaye, bozulmamış çevre ve doğal kaynaklardan verimli kullanım sunuyorsa bu sürdürülebilir kalkınma için doğrudan bir katkı ve aynı zamanda mal ve hizmet üretiminde önemli girdi demektir. Yani insani gelişme için bir fırsat anlamına gelmektedir. Öte yandan insan hayatında rolü her geçen gün artan enerji gibi kavramları dikkate almaksızın insani gelişmeyi değerlendirmek mümkün değildir. Daha az enerji kullanımına dayalı bir kalkınma modeli sağlayacak yeni koşul arayışları enerji tasarrufunu sağlarken insani kalkınmayı desteklemektedir (Lino Grima vd., 2003, s.300; Dias vd., 2006, s.1031). Yine insani gelişme kurumlarla güçlü bir şekilde bağlantılıdır. İnsan, yeteneklerini genişletmek için uygun kurumlara ve özel sektörün gücüne ihtiyaç duymaktadır. Dayanışma, işbirliği, eşitlik gibi değerler ve sosyal normlar iyi işleyen ve yaygın resmi kurumlar tarafından şekillendirilebilir ve politikalara dönüşebilir. Kurumsal politikalar ise insani gelişmeyi uzun ve sağlıklı bir yaşam başta olmak üzere makul bir yaşam standardı sunarak çoğaltabilir (Tridico, 2007, s.570). Makul bir yaşam standardını yakalama ve insanların

hayatlarını istedikleri gibi yaşama özgürlüklerinin genişletilmesi için insan hareketi temel eylemlerden biri olarak kabul edilmektedir. Bu sebeple taşımacılıktaki iyileşmeler de insani gelişmeyi pozitif etkilemektedir. Ek olarak Enerji verimliliğinden iyi işleyen kurumlara kadar tüm sosyo-ekonomik faktörleri kapsayan ICT'nin mevcut literatürde nüfuz etme potansiyeli nedeniyle ekonomik ve insani gelişme ortamları üzerinde yüksek etkiler sunduğu kabul edilmektedir (Klugman, 2009, s.14; Asongu and Roux, 2017, s.44). Son olarak yapısal değişimin benimsenmesi ekonomik büyümenin genişlemesi ve insani gelişme açısından üretimdeki büyümenin nicelik ve nitelik değişimlerinin bir karışımıyla karakterize edilmektedir. Yapısal değişim ile kaynakların hem sektörlerde hem de sektörler arasında düşük verimli faaliyetlerden yüksek verimli ekonomik faaliyetlere doğru hareketi insani gelişme için kaynak oluşturmaktadır (Ullah vd., 2023, s.4; Demiral and Demiral, 2023, s.42770).

4. Literatür

Ülke ya da ülkelerin ekonomik büyüme ve kalkınmalarına etki eden parametrelerin belirlemesini esas alan birçok çalışma olduğu bilinmektedir. Bu çalışmalar içinde ekonomik kalkınmaya özel olarak yer veren ve farklı ampirik kanıtlar sunan araştırmalar olduğu görülmektedir. Literatür incelendiğinde üretken kapasiteler ve PCI değerlerini dikkate alarak analiz yapan araştırmaların farklı konuları barındırarak gelişmeye başladığı dikkat çekmektedir. Shiferaw (2017), 2000-2020 yıllarında Etiyopya'da üretken kapasite oluşturma sürecini ve devletin, özel sektörün, yabancı firmaların ve kalkınma ortaklarının oynadığı rollerini incelemiştir. Demiral ve Demiral (2023), sosyoekonomik faktörlere dayalı üretken kapasitelerin enerji verimliliğine etkisini, Gnanon (2023) ise üretken kapasitelerin ve yapısal ekonomik kırılmanın mali alan oynaklığı üzerindeki etkisini araştırmıştır. Le Clech (2023), PCI bileşenlerinin uluslararası rekabet gücü üzerindeki etkisini ele alırken, Sargent (2023) geniş bant internet penetrasyonundaki artışların üretkenlik üzerinde önemli bir etkisi olup olmadığı tespit etmiştir. Al-Yasi ve Al-Yasi (2024), kamu harcamalarının üretken kapasitesi üzerindeki etkisini göstermeyi amaçlarken, Chen ve Li (2024) e- devlet gelişiminin PCI üzerine etkisi üzerinde durmuş, Dahmani ve Youssef (2024), PCI'nin sera gazı emisyonlarını etkileyip etkilemediğini araştırmıştır. Yine Emeka (2024), sanayileşme, işgücü katılımı ve elektrifikasyonu üretken kapasiteler ile incelerken, Yıldız ve Yıldız (2024) sektörel kalkınma yardımlarının üretken kapasiteler üzerindeki katkısını incelemişlerdir. Bu örnekler son dönemde literatürde üretken kapasiteler ve PCI skorlarına yer verildiğini gösterir niteliktedir.

Özelde ekonomik büyüme ve kalkınmayı araştıran çalışmalardan bazıları ise şöyle sıralanabilir: Altıntaş (2022), G20 ülkelerinden on dokuzu için 2000-2018 döneminde üretken kapasiteler endeksini entropi tabanlı topsis yöntemi ile sıralamıştır. Bulgulara göre en önemli üretken kapasiteler bileşeninin ulaşım olduğu görülmüştür. Üretken kapasiteleri en yüksek üç ülke Almanya, ABD ve Güney Kore olarak belirlenmiştir. Ayrıca ülkelerdeki ortalama üretken kapasiteler değeri hesaplanarak değerin düşük olduğu ülkelerde küresel ekonomiye katkının artması için üretken kapasitelerin artırılması gerektiği tespit edilmiştir. Arega (2022), Sahraaltı Afrikasında etnik çeşitliliğin üretken kapasitelerin geliştirilmesi ve yapısal dönüşüm performansına etkisini incelemiştir. Uluslararası kaynaklardan elde edilen ikincil verilerle yapılan incelemelerde Sahraaltı Afrika'sında etnik açıdan çeşitlilik gösteren ülkelerin üretim kapasiteleri ve yapısal dönüşüm açısından diğer gelişmekte olan ülkelerin gerisinde kaldığı tespit edilmiştir. Ayrıca PCI ile kişi başına düşen GSYİH arasında pozitif ve güçlü bir korelasyon olduğu görülmüştür. Benzer şekilde insani kalkınma endeksi ve PCI arasında da pozitif ve güçlü bir korelasyon bulunmuştur. Mert (2022), Türkiye'de 2000-2018 döneminde PCI ve alt bileşenleri ile kişi başına düşen gelir ilişkisini eşbütünleşme ve vektör hata düzeltme modelleriyle incelemiştir. Bulgular uzun dönemde kişi başına gelir büyümesindeki %1'lik artışın yapısal değişim endeksinde %0,21 artış oluşturduğunu göstermiştir. Prendi vd. (2022), Balkan ülkelerinde 2000-2018 döneminde PCI ve kişi başına düşen gelir arasındaki ilişkiyi korelasyon ve regresyon analizi ile incelemişlerdir. Yüksek PCI değerlerinin

yüksek kişi başına düşen gelirle ilişkili olduğunu belirlemişlerdir. Ayyıldız ve Topcuoğlu (2023), 2000-2018 döneminde BRICS ülkelerinde üretken kapasiteler endeks bileşenlerinin iktisadi büyüme ilişkisini panel kantil regresyon analiziyle tahmin etmişlerdir. Sonuçlar enerjide, ulaşımda, bilgi ve iletişim teknolojisi, kurumlar ve özel sektördeki %1'lik artışın iktisadi büyümeyi sırasıyla %0,13, %0,05, %0,12, %0,07 ve %0,02 oranında artırdığını göstermiştir. Doğal sermayedeki ve yapısal değişimdeki %1'lik artışın iktisadi büyümeyi %0,06 ve %0,03 oranında azalttığı tespit edilmiştir. Guo ve Madni (2024), 2000-2018 periyodunda 44 Kuşak ve Yol Girişimi ekonomisinde iki aşamalı GMM modeli ile üretken kapasitelerin sürdürülebilir kalkınma üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Sonuç olarak üretken kapasitelerdeki artışın sürdürülebilir kalkınmaya olumlu katkı sağladığını belirlemişlerdir.

Literatür araştırması, üretken kapasitelerin çeşitli ekonomik problemlere çözüm önerileri için kullanılmaya başlandığını gösterirken yazındaki erken nitelikte çalışmalar vurgulanmıştır. Konunun geneli itibarıyla sınırlı sayıda çalışmada insanî gelişme ya da ekonomik kalkınma üzerinde üretken kapasitelerin etkili olup olmadığını tespit eden araştırmaların sınırlılığı dikkat çekici bulunmuştur.

5. Veri Seti ve Ekonometrik Yöntem

Bu çalışmada, UNCTAD'ın sınıflandırmasına göre yüksek gelirli gelişen ülkeler olarak nitelendirilen ve verisine ulaşılabilen 35 ülkede¹ üretken kapasitenin ekonomik kalkınma üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Bu kapsamda, 2000-2022 dönemine ait yıllık veriler kullanılarak panel veri analizi yapılmıştır. Ampirik analizde bağımlı değişken olarak Birleşmiş Milletler tarafından yayınlanan ve içinde eğitim, sağlık ve kişi başına düşen gelir değerlerini barındıran bir endeks olan HDI kullanılmıştır. Veri, UNDP'ye ait veri tabanından elde edilmiştir. Bu konuda yapılan literatür taraması sonucunda kullanılan bağımlı değişkenin sadece Arega (2022) ile Guo ve Madni (2024) tarafından yapılan çalışmaya benzerlik gösterdiği saptanmıştır. Temel bağımsız değişkenler, PCI ile alt endeksleridir. Alt endeksler içinde Enerji (ENERGY), Beşerî Sermaye (HUMAN), Bilgi ve İletişim Teknolojileri (ICT), Kurumlar (INSTITUTION), Doğal Sermaye (NATUREL), Özel Sektör (PRIVATE), Yapısal Değişim (STRUCTURAL), Taşımacılık (TRANSPORT) değişkenleri bulunmaktadır. Temel bağımsız değişkenlere ait veriler UNCTAD veri tabanından temin edilmiştir. Ayrıca teorik literatürde ekonomik büyüme ve kalkınmanın belirleyicileri olarak kabul edilen kontrol değişkenler niteliğinde emek ve sermayeyi temsilen 2 değişken ele alınmıştır. Bu bağımsız değişkenlerin modele dahil edilmesinde Mert (2022) ile Ayyıldız ve Topcuoğlu (2023)'ün çalışmalarından yararlanılmıştır. Emek değişkenini (LABOR) temsilen 15 yaş üzeri toplam işgücü miktarı ve sermaye değişkenini (CAPITAL) temsilen ise brüt sabit sermaye miktarı verileri kullanılmıştır. Bu iki değişkene ait veriler Dünya Bankasına ait Dünya Kalkınma Göstergeleri veri tabanından alınmıştır. Çalışmada kullanılan değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler ise Tablo 2'de ayrıntılı olarak gösterilmiştir.

¹ Yüksek gelirli gelişmekte olan 35 ülke ektaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 2. Tanımlayıcı istatistikler

	Mean	Maximum	Minimum	Std. Dev.	Skewness	Kurtosis	Jarque-Bera	Prob.
HDI	0.766	0.959	0.511	0.072	-0.076	3.694	16.245	0.000
PCI	47.962	66.000	24.100	7.774	-0.342	2.881	16.166	0.000
LABOR	6.581	8.893	5.150	0.830	0.406	3.042	22.155	0.000
CAPITAL	10.267	12.877	8.699	0.777	0.437	3.198	26.954	0.000
ENERGY	65.769	100.000	32.000	12.268	0.148	2.890	3.360	0.186
HUMAN	45.191	81.500	10.300	10.195	0.035	4.677	94.454	0.000
ICT	43.204	99.200	2.000	17.926	0.044	2.614	5.263	0.072
INSTITUTION	56.281	93.800	12.000	17.402	0.040	2.387	12.839	0.002
NATUREL	36.730	66.500	2.700	13.600	-0.279	3.277	13.051	0.001
PRIVATE	53.374	100.000	27.800	14.521	0.925	3.741	133.264	0.000
STRUCTURAL	59.066	99.900	34.100	10.776	0.957	4.505	198.908	0.000
TRANSPORT	46.447	81.600	6.800	14.692	0.206	3.003	5.684	0.058

Tablo 2’de katsayı tahmin yönteminin belirlenmesi açısından değişkenlerin normal dağılım gösterip göstermediği incelenmiştir. Tabachnick vd. (2013)’e göre, skewness (çarpıklık) ve kurtosis (basıklık) değerleri -1.5 ile +1.5 aralığında olduğu zaman değişkenler normal dağılmaktadır. Buna göre, çarpıklık değerleri tüm değişkenler için normal aralıkta olmasına rağmen basıklık değerleri belirtilen değer aralıklarından büyüktür. Dolayısıyla tüm değişkenler için herhangi bir çarpıklık yoktur. Ancak basıklık gibi aykırı özelliklere sahiptirler. Ayrıca değişkenlerin normal dağılıma sahip olmadığının tespiti için Jarque-Bera testi sonuçları da incelenmiştir. ENERGY değişkeni dışındaki tüm değişkenlerin olasılık değerleri %10 anlamlılık düzeyinden küçük olduğundan normal dağılıma sahip olmadıkları belirlenmiştir. Bundan dolayı katsayı tahminleri için klasik tekniklerin değil değişkenlerin normal dağılım göstermediği durumda etkin tahminler yapılmasını sağlayan panel kantil analiz yönteminin kullanılmasının doğru olacağı kanaatine varılmıştır.

Ampirik analizde, toplam üretken kapasite endeksi ve alt bileşenleri arasında çoklu doğrusal bağlantı sorunu yaşanmaması için 2 ayrı model oluşturulmuştur. Birinci modelde toplam üretken kapasite endeksi temel bağımsız değişken olarak modele eklenmiş iken ikinci modelde toplam üretken kapasite endeksinin alt bileşenleri temel bağımsız değişkenler olarak incelenmiştir. Bu ekonometrik modeller aşağıdaki gibidir:

$$HDI_{it} = \beta_{it} + \beta_1 PCI_{it} + \beta_2 LABOR_{it} + \beta_3 CAPITAL_{it} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

$$HDI_{it} = \beta_{it} + \beta_1 ENERGY_{it} + \beta_2 HUMAN_{it} + \beta_3 ICT_{it} + \beta_4 INSTITUTION_{it} + \beta_5 NATUREL_{it} + \beta_5 PRIVATE_{it} + \beta_5 STRUCTURAL_{it} + \beta_5 TRANSPORT_{it} + \beta_5 LABOR_{it} + \beta_5 CAPITAL_{it} + \varepsilon_{it} \quad (3)$$

Çalışma yöntemsel açıdan 4 aşamadan oluşmaktadır. Birinci aşamada, yatay kesit birimleri arasındaki ilişkinin araştırılması için yatay kesit bağımlılığı testi uygulanmıştır. Bu kapsamda, yatay kesit boyutu(N) zaman boyutundan(T) fazla iken kullanılabilen Pesaran (2004)’e ait CD testi ve Pesaran vd. (2008) CDLMadj testi kullanılmıştır. İkinci aşamada, ilk aşamada elde edilen bilgiler dahilinde Pesaran (2007)’ye ait olan CIPS (Cross-sectional Augmented IPS) birim kök testi uygulanmıştır. Üçüncü aşamada, eğim katsayılarının homojen olup olmadığını tespit etmek için Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen Delta testi uygulanmıştır. Dördüncü aşamada değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkiler Westerlund (2008) Durbin-Hausman eşbütünlük testiyle incelenmiş ve katsayı tahmini esas olarak Method of Moments Quantile Regression (MMQR) yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Ayrıca klasik tahmin yöntemlerinden CCE (Common Correlated Error) tahminciyle de uzun dönem katsayıları elde edilerek bir karşılaştırma yapılmıştır.

6. Ampirik Analiz Sonuçları

6.1. YKB ve Birim Kök Testi Sonuçları

Günümüzün küreselleşen dünyasında ülkeler arası entegrasyonun hat safhaya ulaştığı göz önünde bulundurulduğunda, herhangi bir ülkenin yaşadığı kriz ya da şok

durumundan diğer ülkeler de farklı düzeylerde etkilenebilmektedir. Dolayısıyla, ülkeler arasındaki korelasyonun yani yatay kesit bağımlılığının varlığı test edilerek diğer analizlerin buna uygun şekilde yapılması daha gerçekçi tahminler yapılabilmesi için gereklidir. (Tatoğlu, 2013, s. 9; Mercan, 2014, s. 235). Seriler arasındaki ilişkilerin belirlenebilmesi için uygulanan Pesaran (2004)'e ait CD testi ve Pesaran vd. (2008)'e ait CDLMadj testine ait sonuçları Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3. Yatay kesit bağımlılığı testi sonuçları

	CD Test İstatistik	Olasılık	CDLMadj İstatistik	Olasılık
HDI	94.399 ^a	0.000	277.434 ^a	0.000
PCI	81.841 ^a	0.000	221.997 ^a	0.000
LABOR	102.096 ^a	0.000	303.423 ^a	0.000
CAPITAL	86.534 ^a	0.000	257.169 ^a	0.000
ENERGY	39.583 ^a	0.000	178.005 ^a	0.000
HUMAN	82.125 ^a	0.000	268.591 ^a	0.000
ICT	109.745 ^a	0.000	332.273 ^a	0.000
INSTITUTION	20.013 ^b	0.022	114.763 ^a	0.000
NATUREL	32.501 ^a	0.000	111.506 ^a	0.000
PRIVATE	57.364 ^a	0.000	159.598 ^a	0.000
STRUCTURAL	17.299 ^a	0.000	54.960 ^a	0.000
TRANSPORT	41.524 ^a	0.000	96.289 ^a	0.000
MODEL 1	17.511 ^a	0.000	25.491 ^a	0.000
MODEL 2	18.255 ^a	0.000	19.925 ^a	0.000

Not: a,b ve c, sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyinde yatay kesit bağımlılığı olduğunu ifade etmektedir.

Teste ait sonuçlara bakıldığında, tüm serilerde yatay kesit bağımlılığının olduğu gözlenmiştir. Ayrıca her iki ekonometrik modelde yatay kesit bağımlılığının olduğu belirlenmiştir. Durağan olmayan serilerle yapılan analizlerde sahte regresyon sorunu yaşanabildiğinden, bir değişkene ait regresyon analizi yapılmadan önce durağanlık yapısının incelenmesi önemlidir. Bu kapsamda uygulanacak Pesaran (2007)'ye ait CIPS testi, standart Augmented Dickey-Fuller (ADF) regresyonun serilerin gecikmelerinin ve birinci farklarının yatay kesit ortalamalarıyla genişletilmiş şeklidir. Bu test ile hem bireysel yatay kesitler şeklinde CADF istatistikleri hem de her bir yatay kesite ait bu istatistiklerin aritmetik ortalamasının alınmasıyla tüm panel için CIPS istatistiği elde edilmektedir. Test sonucunda elde edilen CIPS istatistik değeri kritik tablo değerlerinden mutlak değer olarak büyük olduğunda değişkende birim kök olmadığı sonucuna varılmaktadır. Ancak istatistik değeri kritik tablo değerlerinden mutlak değer olarak küçük olursa değişkenin birim köke sahip olduğu kabul edilmektedir (Pesaran, 2007, s. 265-303). CIPS panel birim kök testi sonuçları aşağıdaki Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4. Birim Kök Testi sonuçları

Değişkenler	CIPS İstatistikleri	
	Düzye	Birinci Fark
HDI	-2.496 ^a	
PCI	-2.507 ^a	
LABOR	-2.508 ^a	
CAPITAL	-2.832 ^a	
ENERGY	-2.437 ^a	
HUMAN	-2.242 ^b	
ICT	-2.088 ^c	
INSTITUTION	-1.486	-3.343 ^a
NATUREL	-2.345 ^a	
PRIVATE	-2.686 ^a	
STRUCTURAL	-2.659 ^a	
TRANSPORT	-1.144	-2.826 ^a

Not: 1%, 5% and 10% anlamlılık düzeyi için tablo kritik değerleri sırasıyla -2.30, -2.14 and -2.06'dır.

Panel birim kök testi sonuçlarına göre, INSTITUTION ve TRANSPORT değişkenlerinin birinci farkları alındığında durağan hale geldiği görülmüştür. Buna göre

bu iki değişkenin birinci dereceden bütünleşik olduğu yani I(1) özelliği taşıdığı belirlenmiştir. Ancak diğer değişkenlerin düzey değerlerinde durağan oldukları yani I(0) özelliğine sahip oldukları tespit edilmiştir.

6.2. Homojenlik Testi Sonuçları

Eğim katsayılarının homojen ya da heterojen bir yapıya sahip olduklarının tespit edilmesi uygulanacak eşbütünleşme testi ve katsayı tahmin yöntemi açısından önemlidir. Pesaran ve Yamagata (2008)'e ait Delta ($\hat{\Delta}$) testleriyle eğim katsayılarının homojenliği incelenabilmektedir. Test sonuçları Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5. Homojenlik testi sonuçları

	Delta_tilde İstatistik	Olasılık	Delta_tilde_adj İstatistik	Olasılık
Model 1	26.107 ^a	0.000	29.565 ^a	0.000
Model 2	10.672 ^a	0.000	15.542 ^a	0.000

Not: a,b ve c, sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyinde eğim katsayılarının heterojen olduğunu ifade etmektedir.

Delta testi sonuçları, her iki modelde de eğim katsayılarının istatistiki olarak %1 anlamlılık düzeyinde heterojen bir yapıya sahip olduğunu göstermiştir.

6.3 Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Çalışmada önceki aşamalarda elde edilen bilgilere göre, Model 1'de tüm değişkenler düzey değerlerinde durağandır. Dolayısıyla sahte regresyon sorunu ortaya çıkmayacağı belirlenmiş ve model 1 için eşbütünleşme testi yapılmadan doğrudan katsayı tahminine geçilmesine karar verilmiştir. Ancak Model 2'de yatay kesit bağımlılığının olduğu, bazı değişkenlerin durağan ama bazılarının durağan olmadığı ve eğim katsayılarının heterojen olduğu belirlenmiştir. Buna uygun şekilde seriler arasındaki uzun dönemli ilişkilerin incelenmesi amacıyla Westerlund (2008) tarafından geliştirilen Durbin-Hausman eşbütünleşme testi uygulanmıştır. Bu test değişkenlerden bazılarının durağan olduğu ve bazılarının durağan olmadığı durumda kullanılabilir ve iki şekilde hesaplanabilmektedir. Bunlardan birincisi otoregresif parametrenin heterojen olduğunu varsayan grup ortalaması istatistiği (DH_g), diğeri ise otoregresif parametrenin homojen olduğunu varsayan panel istatistiği (DH_p)'dir. H_0 hipotezi her iki test için de "tüm birimler için eşbütünleşme yoktur." şeklinde iken, H_1^p hipotezi, "tüm panel için eşbütünleşme vardır." ve H_1^g hipotezi ise "bazı birimler için eşbütünleşme vardır." şeklindedir (Westerlund, 2008, s. 199-203). Eşbütünleşme testi sonuçları aşağıdaki Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6. Model 2 için eşbütünleşme testi sonuçları

	İstatistik	Olasılık
Durbin-H Grup	8.328 ^a	0.000
Durbin-H Panel	3.806 ^a	0.000

Not: a,b ve c, sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyinde eşbütünleşme olduğunu ifade etmektedir.

Tablo 6'daki sonuçlar incelendiğinde, Model 2'deki seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğu görülmektedir. Bu sonuca göre serilerin uzun dönemde birlikte hareket ettiği ve dolayısıyla sahte regresyon sorunu olmadığı belirlenmiştir. Buna istinaden, uzun dönem katsayıları tahmin edilmiştir.

6.4. MMQR ve CCE Yöntemlerine Ait Katsayı Tahmin Sonuçları

Bu aşamada, Model 1'deki değişkenlerin tamamı düzey değerlerinde durağan olduğundan ve Model 2'deki seriler arasında eşbütünleşmenin varlığı tespit edildiğinden uzun dönem katsayıları tahmin edilmektedir. Bu amaçla esas olarak değişkenlerin normal dağılmadığı varsayımı ile daha etkin tahminler yapılmasına imkân tanıyan MMQR yöntemi kullanılmıştır. Ayrıca değişkenlerin normal dağıldığı durumda kullanılabilen

klasik bir hale gelmiş CCE yöntemi ile de katsayı tahminleri yapılarak sonuçlar arasında karşılaştırma yapılmıştır. Buna uygun şekilde aşağıda ilk olarak MMQR analiz yöntemi ve sonrasında CCE analiz yöntemi tanıtılmış olup, sonrasında Model 1 ve Model 2'ye ait katsayı tahmin sonuçları verilmiştir.

- *MMQR Analiz Yöntemi*

Kantil regresyon analizi, bağımlı değişkenin koşullu kantilleri ile bağımsız değişkenler arasında bir ilişki kurarak bütün kantiller için katsayı tahmini yapılmasına imkan tanır. Bu yöntemden elde edilen tahmin sonuçları, değişkenler normal dağılıma sahip olmadığında diğer tahmincilerle göre daha güçlü ve etkindir. Bu yöntem ilk olarak Koenker ve Basset Jr (1978) tarafından geliştirilmiş olup, ağırlıklandırılmış (weighted) bir regresyon olarak kabul görmektedir. En uygun çizginin üstünde veya altında olması durumuna göre verilere farklı ağırlıklandırma uygulanır. Örneğin, yüzde 90 kantilindeki bir regresyon denklemi incelendiğinde, en uygun çizginin üzerindeki veri noktalarına, en uygun çizginin altındaki veri noktalarına oranla dokuz kat daha fazla ağırlıklandırma yapılır. Buna bağlı olarak, X ağırlıkları değiştirilerek bağımlı değişkenin (koşullu) dağılımının farklı noktalarında katsayılar tahmin edilebilir. Yöntemin matematiksel gösterimi aşağıdaki gibidir:

$$y_i = x_i b_{\theta i} + \mu_{\theta i}, \quad 0 < \theta < 1 \quad (4)$$

$$Quant_{i\theta}(y_i/x_i) = x_i \beta_{\theta}$$

Denklem (4)'te x , açıklayıcı değişkenler vektörüdür ve y bağımlı değişkeni temsil eder. μ , kalıntı vektörüdür. $Quant_{i\theta}(y_i/x_i)$, tanımlanan değişkenin kantil değeridir. β_{θ} ise θ 'nci kantil regresyondur (Xu ve Lin, 2018, s.449; Salari vd. 2021, ss.49632-49634; Binder ve Coad, 2011, s.279). Machado ve Silva (2019) koşullu araçları tahmin edip kantilleri tahmin etmenin yollarını (koşullarını) araştırarak MMQR yöntemini geliştirmişlerdir. Uygun bir yöntem kullanılarak tanımlanan koşulsal beklentilerle tespit edilmiş konum ve ölçek fonksiyonlarına ait tahminleri bir araya getirerek (kombine ederek) bulunan koşulsal kantillere ait bir tahminci ortaya koymuşlardır. Dolayısıyla MMQR yöntemi bağımlı değişkenin değerlerine göre daha kapsamlı sonuçlar elde edilmesini sağlamaktadır. Ayrıca bireysel heterojenliğin tüm dağılım üzerindeki etkisinin incelenmesine olanak sunarak, içsel değişkenler söz konusu olduğunda da kullanılabilir (Cevik vd. 2022, s. 9).

- *CCE Analiz Yöntemi*

Pesaran (2006), ilişkili gözlenemeyen ortak etkiler olduğunda tutarlı ve asimptotik olarak normal dağılımı sağlayan katsayı tahminleri yapan bir yaklaşım geliştirmiştir. Çok faktörlü bir model ele alarak bağımsız değişkenlerin yanında gözlenebilen ve gözlenemeyen ortak etkiler arasında bir ayırım yapmıştır. Geliştirdiği yöntemde bireysel yatay kesit birimleri üzerindeki farklı etkileri elde edebilmek için ortak etkilere izin verilmiştir. Ayrıca bireysel spesifik hata terimlerinin otokorelasyona sahip ve heterojen olduğu kabul edilmiştir. Bu tahmin yönteminin önemli bir avantajı gözlenen regresörlerin bağımlı değişken ve bireysel spesifik regresörlerin yatay kesit ortalamalarıyla genişletildiği bir regresyona En Küçük Kareler (EKK) yöntemi uygulanarak hesaplanabilmesidir.

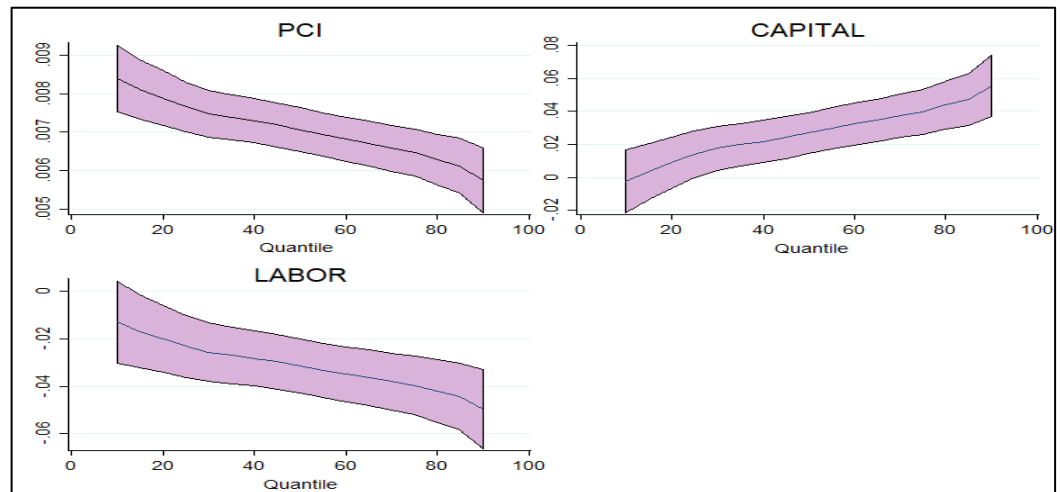
MMQR ve CCE tahmincisi ile elde edilen uzun dönem katsayılar aşağıdaki Tablo 7 ve 8'de gösterilmiştir.

Tablo 7. Model 1 için MMQR ve CCE Katsayı Tahmin Sonuçları

Variables	Location	Scale	Quantiles					CCE
			0.10	0.25	0.50	0.75	0.90	
PCI	0.0070 ^a (0.000)	-0.0007 ^a (0.000)	0.0083 ^a (0.000)	0.0076 ^a (0.000)	0.0071 ^a (0.000)	0.0065 ^a (0.000)	0.0058 ^a (0.000)	0.0012 ^b (0.042)
LABOR	-0.3179 ^a (0.000)	0.0109 ^a (0.000)	-0.0129 (0.143)	-0.0232 ^a (0.000)	-0.0314 ^a (0.000)	-0.0396 ^a (0.000)	-0.0496 ^a (0.000)	0.0082 (0.862)
CAPITAL	0.0275 ^a (0.000)	-0.0173 ^a (0.004)	-0.0023 (0.812)	0.0139 ^c (0.056)	0.0268 ^a (0.000)	0.0397 ^a (0.000)	0.0555 ^a (0.000)	0.0114 (0.154)
Constant	0.3564 ^a (0.000)	-0.0369 ^b (0.023)	0.4200 ^a (0.000)	0.3854 ^a (0.000)	0.3578 ^a (0.000)	0.3302 ^a (0.000)	0.2965 ^a (0.000)	0.0308 (0.950)

Not: a,b ve c, sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyinde katsayının anlamlı olduğunu ifade etmektedir.

Tablo 7 incelendiğinde, çalışmanın esas bağımlı değişkeni olan üretken kapasite indeksini temsilen kullanılan PCI değişkeninin ekonomik kalkınma üzerindeki etkisinin beklentiler doğrultusunda pozitif olduğu görülmüştür. Ancak etki gücünün düşük olduğu da elde edilen bulgular arasındadır. Kantillere bakıldığında, kantil düzeyi arttıkça yani ekonomik kalkınma düzeyi arttıkça etkinin gücünün azaldığı belirlenmiştir. İşgücünü temsilen kullanılan LABOR değişkeninin ise 0.10. kantil dışında negatif bir etkiye sahip olduğu gözlenmiştir. Buna göre, kantil düzeyi arttıkça negatif etki de artış göstermektedir. Son olarak sermayeyi temsil eden CAPITAL değişkeninin beklentiler doğrultusunda ekonomik kalkınma üzerinde pozitif etkilerde bulunduğu tespit edilmiştir. Buna göre kantil düzeyi arttıkça sermayenin pozitif etkisi de artış göstermektedir. Değişkenlerin normal dağılıma sahip olduğu varsayımı ile analiz eden ve literatürde yaygın bir şekilde kullanılan CCE sonuçlarına bakıldığında ise, PCI değişkeninin ekonomik kalkınma üzerindeki etkisi benzer şekilde pozitifdir. Ancak MMQR sonuçlarına oranla etki gücü daha düşük olmaktadır. Sonuçlar arasındaki önemli bir farklılık diğer değişkenlerin etkileri ile alakalıdır. Buna göre, MMQR sonuçlarına göre LABOR değişkeni bağımlı değişken üzerinde genellikle anlamlı ve negatif etkilerde sahip iken CCE sonuçlarına göre anlamlı bir etkide bulunmamaktadır. Ayrıca CAPITAL değişkeni de MMQR sonuçlarına göre istatistiki olarak anlamlı ve pozitif etkilerde bulunmakta iken CCE sonuçlarına göre ekonomik kalkınma üzerinde herhangi anlamlı bir etkiye sahip değildir. Nihai olarak değişkenlerin yapısına uygun bir analiz yöntemi olan MMQR'nin uygulanmasının ne kadar doğru bir karar olduğu ortaya çıkmıştır. Çünkü diğer analiz yöntemine göre anlamsız çıkan değişkenlerin aslında önemli derecede anlamlı etkilerde bulunduğu görülmüştür. MMQR sonuçlarının görsel olarak gösterildiği Şekil 4 aşağıdadır.

Şekil 4. Model 1 için MMQR sonuçları

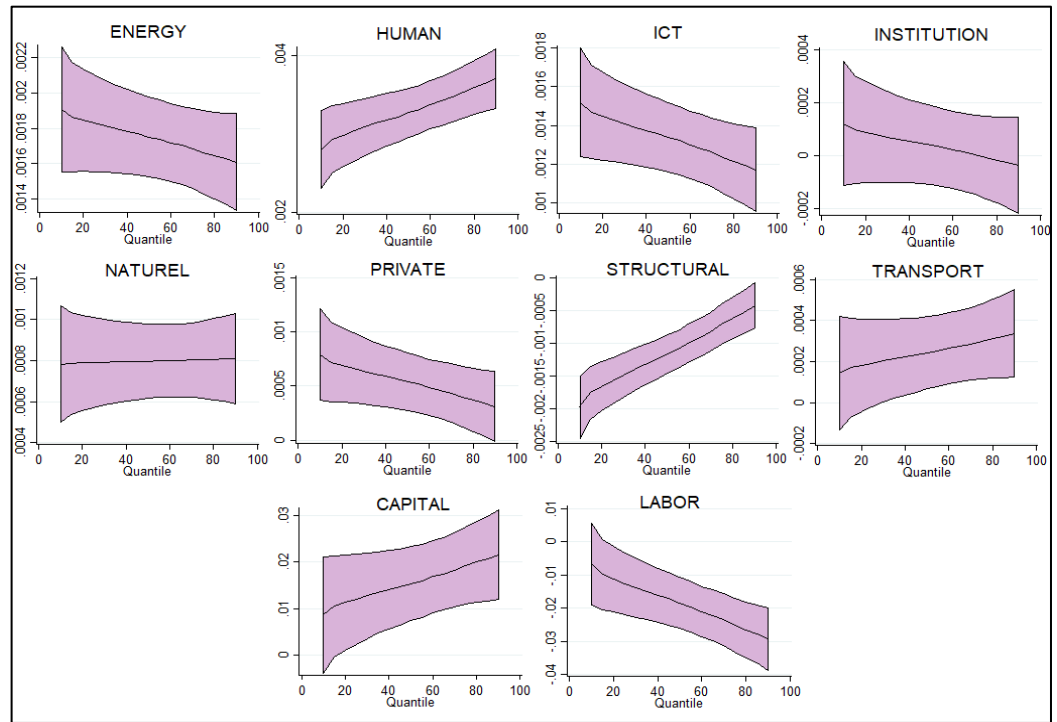
Yukarıdaki Şekil 4'te, bağımlı değişkenin üst kantillerine gidildikçe yani ekonomik kalkınma düzeyi arttıkça PCI değişkeninin pozitif etkisinin azaldığı görülmektedir. CAPITAL değişkeninin pozitif etkisinin ekonomik kalkınma düzeyi arttıkça yükseldiği de belirlenmiştir. Son olarak ekonomik kalkınma düzeyi arttıkça LABOR değişkeninin ekonomik kalkınma üzerindeki olumsuz etkisinin de arttığı bilgisi elde edilmiştir. Üretken kapasite endeksinin alt bileşenlerinin ekonomik kalkınma üzerindeki etkilerinin araştırıldığı Model 2 için elde edilen katsayı tahmin sonuçları ise aşağıdaki Tablo 8'de verilmiştir.

Tablo 8. Model 2 için MMQR ve CCE Katsayı Tahmin Sonuçları

Variables	Location	Scale	Quantiles					CCE
			0.10	0.25	0.50	0.75	0.90	
ENERGY	0.0017 ^a (0.000)	-9.6E-05 ^b (0.020)	-0.0019 ^a (0.000)	0.0018 ^a (0.000)	0.0017 ^a (0.000)	0.0016 ^a (0.000)	0.0016 ^a (0.000)	0.0006 (0.620)
HUMAN	0.0033 ^a (0.000)	2.9E-04 ^a (0.004)	0.0028 ^a (0.000)	0.0030 ^a (0.000)	0.0033 ^a (0.000)	0.0035 ^a (0.000)	0.0037 ^a (0.000)	0.0031 ^a (0.000)
ICT	0.0013 ^a (0.000)	-0.0001 ^c (0.050)	-0.0015 ^a (0.000)	0.0014 ^a (0.000)	0.0013 ^a (0.000)	0.0012 ^a (0.000)	0.0011 ^a (0.000)	0.0017 (0.210)
INSTITUTION	3.9E-05 ^a (0.000)	-5.0E-05 (0.288)	1.2E-04 (0.315)	7.9E-05 (0.391)	3.8E-05 (0.615)	-8.2E-06 (0.917)	-3.7E-05 (0.683)	0.0011 (0.151)
NATUREL	0.0008 ^a (0.000)	8.66E-06 ^a (0.000)	7.8E-04 ^a (0.000)	7.8E-04 ^a (0.000)	7.9E-04 ^a (0.000)	8.0E-04 ^a (0.000)	8.0E-04 ^a (0.000)	-0.0008 (0.593)
PRIVATE	0.0006 ^a (0.000)	0.0002 ^c (0.074)	7.8E-04 ^a (0.000)	0.0007 ^a (0.000)	0.0005 ^a (0.000)	0.0004 ^a (0.005)	0.0003 ^c (0.059)	-0.0012 ^c (0.096)
STRUCTURAL	-0.0011 ^a (0.000)	0.0005 ^a (0.000)	-0.0020 ^a (0.000)	-0.0016 ^a (0.000)	-0.0012 ^a (0.000)	-0.0007 ^a (0.000)	-0.0004 ^b (0.018)	-0.0003 (0.615)
TRANSPORT	0.0002 ^a (0.007)	6.2E-05 (0.268)	1.4E-04 (0.317)	1.9E-04 ^c (0.078)	2.4e-04 ^a (0.007)	3.0E-04 ^a (0.001)	0.0003 ^a (0.000)	0.0002 (0.778)
LABOR	-0.0183 ^a (0.000)	-0.0072 ^a (0.003)	-0.0067 (0.282)	-0.0126 ^a (0.008)	-0.0185 ^a (0.000)	-0.0251 ^a (0.000)	-0.0293 ^a (0.000)	0.1191 (0.454)
CAPITAL	0.0153 ^a (0.000)	0.0042 (0.103)	0.0086 (0.181)	0.0120 ^b (0.015)	0.0154 ^a (0.000)	0.0192 ^a (0.000)	0.0216 ^a (0.000)	0.0428 ^c (0.066)
Constant	0.4084 ^a (0.000)	-0.0015 (0.898)	0.4108 ^a (0.000)	0.4096 ^a (0.000)	0.409 ^a (0.000)	0.4071 ^a (0.000)	0.4062 ^a (0.000)	0.3353 ^a (0.869)

Not: a,b ve c, sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyinde katsayının anlamlı olduğunu ifade etmektedir.

Tablo 8'deki sonuçlar değerlendirildiğinde, değişkenlerinin tümünün etkisinin düşük düzeyde olduğu tespit edilmiştir. LABOR ve CAPITAL değişkenlerinin diğer değişkenlere oranla daha yüksek seviyede etkilerde bulunduğu görülmüştür. Alt bileşenlerin ekonomik kalkınma üzerindeki etkilerine bakıldığında, INSTITUTION değişkeninin herhangi anlamlı bir etkisi görülmemiştir. STRUCTURAL değişkeni dışındaki diğer değişkenlerin genellikle ekonomik kalkınmayı artırıcı etkilerde bulunduğu belirlenmiştir. Kısacası MMQR sonuçlarına göre, genellikle üretken kapasite endeksinin alt bileşenlerinin ekonomik kalkınma üzerindeki etkisi beklendiği gibi pozitif yöndedir. CCE tahmin sonuçlarına bakıldığında, alt bileşenlerden sadece HUMAN ve PRIVATE değişkenlerinin istatistik olarak anlamlı etkilere sahip olduğu görülmüştür. Yukarıdaki MMQR sonuçlarının görsel olarak gösterildiği Şekil 5 aşağıdadır.

Şekil 5. Model 2 için MMQR sonuçları

Yukarıdaki Şekil 5 incelendiğinde, ENERGY, ICT, PRIVATE ve LABOR değişkenin benzer yönde hareket ettikleri görülmektedir. Buna göre, bağımlı değişkenin üst kantillerine gidildikçe yani ekonomik kalkınma düzeyi arttıkça bu değişkenlerin pozitif etkisi azalmaktadır. Hatta LABOR değişkeninin negatif olan etkisi güçlenmektedir. HUMAN, TRANSPORT ve CAPITAL değişkenlerinin pozitif etkisi ise ekonomik kalkınma düzeyi arttıkça yükselmektedir. STRUCTURAL değişkeninin ekonomik kalkınma üzerinde negatif bir etkiye sahip olduğu ve bu etkinin gücünün ekonomik kalkınma düzeyi arttıkça düştüğü görülmüştür. NATUREL değişkeninin ekonomik kalkınma üzerinde düşük düzeyde pozitif etkiye sahip olduğu ve bu etkinin gücünün üst kantillerde değişmediği gözlenmiştir.

7. Sonuç

Bu çalışmada esas olarak üretken kapasite endeksinin ekonomik kalkınma üzerindeki etkisi incelenmiştir. Bu kapsamda Birleşmiş Milletlerin tanımına göre yüksek gelirli gelişmekte olan ülkeler için panel veri yöntemi kullanılarak ampirik bir analiz gerçekleştirilmiştir. MMQR yöntemi ile yapılan katsayı tahminleri sonucunda üretken kapasite endeksinin ekonomik kalkınma üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğu görülmüştür. Bu sonuç, ekonomide üretken kapasitede artış olduğunda kaynakların daha verimli şekilde kullanılarak gelir artışıyla beraber refah seviyesinde bir iyileşme ve dolayısıyla ekonomik kalkınmada artış olacağı yönündeki genel görüşü desteklemektedir. Ancak ekonomik kalkınma düzeyi arttıkça değişkenin etkisinin azaldığı da tespit edilmiştir. Bu durum, ekonomideki kaynaklar tam ve etkin şekilde kullanılmaya başlandığında verimlilikteki artışın etkisinin azalacağı ve refah artışının ancak yeni kaynaklar dahil edilerek devam edebileceği görüşüyle uyumludur. Ayrıca üretken kapasite endeksinin alt bileşenlerinin de kalkınma üzerindeki etkisi incelenmiş olup, genellikle pozitif etkilerde buldukları görülmüştür. Ancak her birinin etki gücünün ekonomik kalkınma düzeyi arttıkça farklılaştığı da belirlenmiştir. Tüm değişkenlerin etki gücü düşük olsa da beşerî sermaye ve enerji verimliliği değişkenleri daha önemli etkilerde bulunmaktadır. Kontrol değişkenler olarak analizde yer alan işgücü ve sermaye değişkenlerinin üretken kapasite endeksi ve alt bileşenlerine oranla

ekonomik kalkınma üzerinde daha önemli etkilerde bulunduğu gözlenmiştir. Buna göre, ekonomik kalkınma düzeyi arttıkça işgücü değişkeninin olumsuz etki düzeyi de artmaktadır. Ekonomik kalkınma ile ortaya çıkan teknolojik gelişmelerden dolayı üretimde işgücüne olan ihtiyacın azalabileceği düşünüldüğünde, nüfus artış hızının ve sermaye yetersizliği sorununun daha yüksek olduğu gelişmekte olan ülkelerde işgücü artışının ekonomik kalkınmayı olumsuz etkileyebileceği ifade edilebilir. Bir diğer kontrol değişken olan sermaye birikimi değişkeninin ekonomik kalkınma üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Sermaye birikiminin üretim artışı sağlayarak ekonomik büyüme ve kalkınma için kritik bir öneme sahip olduğu düşünüldüğünde, elde edilen sonuç literatürle uyumludur. Sermayenin etki gücü de kalkınma düzeyi arttıkça artmaktadır. Klasik yöntemlerle karşılaştırma yapmak için uygulanan CCE analizi sonucunda ise toplam üretken kapasite endeksinin etkisi MMQR sonuçlarına benzer şekilde çıkmıştır. Etkinin gücü ise daha düşük olarak bulunmuştur. Alt bileşenlere bakıldığında sadece beşerî sermaye ve özel sektör değişkenlerinin anlamlı etkileri tespit edilmiştir. Kontrol değişkenlere bakıldığında ise emek değişkeninin kalkınma üzerindeki etkisinin anlamsız ancak sermaye değişkeninin anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğu sonucuna varılmıştır. Bu sonuçlar, değişkenlerin yapısı itibarıyla uygulanmasının daha doğru olduğu MMQR yönteminin CCE ile ortaya çıkmayan ilişkileri de ortaya çıkarabildiğini göstermiştir.

Gelişmekte olan ülkelerin ekonomik olarak dayanıklı olması yani krizler karşısında kırılmalardan kurtulmaları zor bir olgu gibi görünmektedir. Öte yandan gelişmekte olan ülkelerin kalıcı olarak mükemmel bir kalkınma süreci yaşamalarını sağlayacak tek bir modeli reçete olarak kabul etmek de mümkün değildir. Her ne kadar gelişmekte olan ülkeler yüksek büyüme oranları sergiliyor olsalar da istihdam ve verimlilik gibi alanlarda önemli güçlükler yaşamaktadırlar. Üretken kapasiteler ülkelerin kalkınmasında çok çeşitli faktörleri dikkate aldığı için kilit faktör olarak görülmektedir. Yani üretken kapasitelerin oluşturulması ve sürdürülmesi önemli bir kurtarıcı görevi üstlenmektedir. Üretken kapasiteler mal ve hizmet üretiminde kullanılan girdiler için geniş bir perspektif sunmaktadır. Ulusal ve yerel düzeyde kaynakların tam kullanımını öngörmektedir. Kapsayıcı büyüme ve kalkınma için çeşitlendirme ve yapısal dönüşümü desteklemektedir. Bu sebeple politika yapımcıların üretken kapasiteleri kalkınma araçları arasında ön sırada tutmaları önemlidir. Burada ülkelerin kendi sosyoekonomik koşullarına ve kaynak temellerine uygun, kurumsal yeteneklerini göz ardı etmeyen politika ve stratejiler üzerinde çalışması ön koşuldur. Tutarlı, kalkınmayı teşvik eden ve döngüsel olabilecek şekilde tasarlanmış politikalar için kurumsal yapılanmanın iyileştirilmesi, teknik yapının durum tespiti, özel ve hedefe yönelik çok sektörlü ve uzun vadeli programların düzenlenmesi özendirilmelidir. Ancak tüm bu gereklilikler için sürekli ve öngörülebilir bir bütçe ve finansman temini unutmamalıdır. Üretken kapasiteler geliştirilirken küresel dünyanın getirdiği ülkeler arasındaki bağımlılık iç kalkınma planları kadar akıl tutmalı ve bölge ya da küresel düzeydeki entegrasyonlardan yararlanılmalıdır.

Son olarak bu çalışmanın en önemli sınırlılığı belirli bir dönemi ve belirli bir gelişme düzeyine sahip ülkeleri ele almış olmasıdır. Gelecek çalışmalarda farklı ekonomik gelişmişlik düzeyine sahip ülkelerin az gelişmiş, gelişmekte olan, gelişmiş ya da gelir düzeyine göre düşük gelirli, orta gelirli ve yüksek gelirli gibi ayrıma tabi tutularak incelenmesi, üretken kapasitelerin ülkelerin niteliğine göre nasıl ve ne kadar etkili olduğunu belirlemede daha faydalı sonuçlar sunacaktır.

Kaynakça

- Altıntaş, F. F. (2022). G20 grubu ülkelerin üretkenlik kapasitelerinin değerlendirilmesi. *19 Mayıs Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), 138-152.
- Al-Yasi, M. A.; Al-Yasi, H. R. A. (2024). The role of government spending in developing the productive capacity of the Iraqi economy. *Technium Soc. Sci. Journal*, 56, 202-220.

- Arega, M. D. (2022). Ethnic diversity and anti-development bias in Sub-Saharan Africa (SSA): The challenges of fostering productive capacities and structural economic transformation. *African Journal of Development Studies*, 2022(s12), 261-293.
- Ayyıldız, F. V.; Topcuoğlu, A. (2023). BRICS ülkelerinde üretken kapasiteler bileşenlerinin iktisadi büyüme etkisi: Panel kantil regresyon analizi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 19(2), 409-424.
- Binder, M.; Coad, A. (2011). From average Joe's happiness to Miserable Jane and Cheerful John: Using quantile regressions to analyze the full subjective well-being distribution. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 79(3), 275-290.
- Cevik, E.; Kirci Altinkeski, B.; Cevik, E. I.; Dibooglu, S. (2022). Investor sentiments and stock markets during the COVID-19 pandemic. *Financial Innovation*, 8(1), 69.
- Chen, Y.; Li, Q. (2024). The impact of e-government on the new generation productive capacities: Evidence from cross-country data. *Sustainability*, 16(8), 3233.
- Dahmani, M.; Youssef, A. B. (2024). Sustainable development in africa: Analyzing the interplay of environmental taxes, productive capacities, and urban growth. doi: 10.20944/preprints202403.1627.v1.
- Demiral, M.; Demiral, Ö. (2023). Socio-economic productive capacities and energy efficiency: Global evidence by income level and resource dependence. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(15), 42766-42790.
- Dias, R. A.; Mattos, C. R.; Balestieri, J. A. (2006). The limits of human development and the use of energy and natural resources. *Energy Policy*, 34(9), 1026-1031.
- Emeka, E. T.; Okenyi, C. N.; Ibrahim, A. (2024). Development effects of industrialization, labor force participation and electrification on productive capacity in Africa: A panel data investigation. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 1-21.
- Freire, C. (2011). *Productive capacities in Asia and the Pacific*. United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific (UNESCAP), MPDD Working Papers, No. WP/11/17, Bangkok, Thailand.
- Gnangnon, S. K. (2023). Productive capacities, structural economic vulnerability and fiscal space volatility in developing countries. *KDI Journal of Economic Policy*, 45(3), 25-48.
- Guo, R.; Madni, G. R. (2024). Encirclement of productive capacities and institutions in context of sustainable development. *Plos one*, 19(3), e0297350.
- Klugman, J. (2009). *Human development report 2009. Overcoming barriers: Human mobility and development. Overcoming Barriers: Human Mobility and Development*, UNDP-HDRO Human Development Reports, New York, USA.
- Le Clech, N. A. (2023). Productive capacity and international competitiveness: Evidence from Latin America and Caribbean countries. *Empirica*, 50(3), 695-724.
- Lino Grima, Ä. P.; Horton, S.; Kant, S. (2003). Introduction: Natural capital, poverty and development. Environment. *Development and Sustainability*, 5, 297-314.
- Machado, J.A.; Silva, J.S., (2019). Quantiles via moments. *Journal of Econometrics*, 213, 145-173.
- Mercan, M. (2014). Feldstein-Horioka hipotezinin AB-15 ve Türkiye ekonomisi için sınanması: Yatay kesit bağımlılığı altında yapısal kırılmalı dinamik panel veri analizi. *Ege Akademik Bakış*, 14(2), 231-245.
- Mert, M. (2022). Türkiye'nin üretken kapasiteler endeksi ve yapısal dönüşümü. *Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(73), 627-642.
- Oluc, I.; Ben Jebli, M.; Can, M.; Guzel, I.; Brusselaers, J. (2023). The productive capacity and environment: Evidence from OECD countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(2), 3453-3466.
- Pesaran, M. H. (2004). *General diagnostic tests for cross section dependence in panels*. CESifo Working Paper Series No. 1229; IZA Discussion Paper No. 1240
- Pesaran, M. H. (2006). Estimation and inference in large heterogeneous panels with a multifactor error structure. *Econometrica*, 74(4), 967-1012.
- Pesaran, M. H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence. *Journal of applied econometrics*, 22(2), 265-312.
- Pesaran, M. H.; Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of econometrics*, 142(1), 50-93.
- Pesaran, M. H.; Ullah, A.; Yamagata, T. (2008). A bias-adjusted LM test of error cross-section independence. *The econometrics journal*, 11(1), 105-127.
- Prendi, L.; Borakaj, D.; Merko, F.; Cania, L. (2022). The link between productive capacities and living standards in the Balkan Countries. *Specialusis Ugdymas*, 1(43), 1288-1297.

- Salari, T. E.; Roumiani, A.; Kazemzadeh, E. (2021). Globalization, renewable energy consumption, and agricultural production impacts on ecological footprint in emerging countries: using quantile regression approach. *Environmental Science and Pollution Research*, 28(36), 49627-49641.
- Sargent, T. C. (2023). *An econometric analysis of the impact of broadband internet on productivity*. Centre for the Study of Living Standards.
- Shiferaw, A. (2017). *Productive capacity and economic growth in Ethiopia*. United Nations, Department of Economics and Social Affairs, CDP Background Paper No. 34.
- Tabachnick, B. G., Fidell, L. S.; Ullman, J. B. (2013). *Using multivariate statistics* (Vol. 6, pp. 497-516). Boston, MA: pearson.
- Tatoğlu, F.Y., (2013). *Panel veri ekonometrisi: Stata uygulamalı*. 2. Baskı, Beta Yayınları: İstanbul.
- Tridico, P. (2007). Institutions, human development and economic growth in transition economies. *The European Journal of Development Research*, 19, 569-593.
- Ullah, M.; Sohail, H. M.; Haddad, H.; Al-Ramahi, N. M.; Khan, M. A. (2023). Global structural shocks and FDI dynamic impact on productive capacities: An application of CS-ardl estimation. *Sustainability*, 15(1), 283.
- UNCTAD (2006). *The least developed countries report 2006 Developing productive capacities*, United Nations, New York and Geneva.
- UNCTAD (2020a). *Building and utilizing productive capacities in Africa and the least developed countries a holistic and practical guide*. United Nations.
- UNCTAD (2020b). *The least developed countries report 2020 productive capacities for the new decade*, United Nations, Geneva.
- UNCTAD (2020c). *UNCTAD productive capacities index focus on landlocked developing countries*, United Nations.
- UNCTAD (2021a). *The least developed countries in the post-COVID world: Learning from 50 years of experience the least developed countries report 2021*. United Nations, New York, USA.
- UNCTAD (2021b). *UNCTAD productive capacities index united nations conference on trade and development methodological approach and results*. United Nations, Geneva.
- UNCTAD (2023). *First meeting of the productive capacities index (PCI) statistical and Technical Task Team Background Note*, Istanbul and Geneva.
- UNCTAD (2024). *Productive capacities index*. <https://unctad.org/topic/least-developed-countries/productive-capacities-index>, Accessed Date: 04.07.2024.
- UNDP (2024). *Human Development Index (HDI)*. <https://hdr.undp.org/data-center/human-development-index#/indicies/HDI>, Accessed Date: 10.10.2024.
- United Nations ESCAP (2015), *Asia-Pacific Countries with special needs development report 2015 building productive capacities to overcome structural challenges*. United Nations ESCAP Economic and Social Commission for Asia and the Pasific, ST/ESCAP/2715, Bangkok.
- Westerlund, J. (2008). Panel cointegration tests of the Fisher effect. *Journal of applied econometrics*, 23(2), 193-233.
- Xu, B.; Lin, B. (2018). What cause large regional differences in PM2. 5 pollutions in China? Evidence from quantile regression model. *Journal of cleaner production*, 174, 447-461.
- Yıldız, B.; Yıldız, G. A. (2024). Sektörel kalkınma yardımlarının üretkenlik kapasitesi üzerindeki etkisi: düşük ve orta gelirli ülkeler üzerine ampirik bir çalışma (2002-2018). *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (60), 53-64.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Eda BOZKURT (%50), Ali ALTINER (%50)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Eda BOZKURT (%50), Ali ALTINER (50%)

Sümer ve Akkad'da Siyasal Meşruiyetin Temel Kaynakları: Yazı, Din ve Yeniden-Dağıtım Ekonomisi (MÖ 2600-2004)

İzzet ÇIVGIN¹

¹ Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi İİBF, izzetciygin@yahoo.fr, ORCID: 0000-0003-0338-0929.

Öz: Makalenin ilk hedefi, dünyanın en erken yazısı Sümer-Akkad çivi yazısının ticari-mali-ekonomik işlevleriyle siyasal-ideolojik-mitolojik işlevlerinin bir bütün oluşturduklarını; yazının kent-devlet seçkinleri ile Akkad ve Sümer bölgesel devletlerini yöneten seçkinler açısından bir meşruiyet aracı olduğunu göstermektir. Meşruiyetin ilk dayanağı, yersel krallıkların göksel krallıktan doğdukları önermesidir. Göğün efendisi Enlil, kentleri diğer tanrılara üleştirdiği için her kentin asıl kralı o kentin koruyucu tanrısıdır. Devletin meşruiyetinin ikinci dayanağı, yine gökten inmiş, kentin doğumunu mümkün kılan uygarlık sanatları-kurumları-kurallarıdır (Sümerce ME). Seçkinler, toplumsal iş bölümünü, uzmanlaşmayı ve eşitsizliği devletleşmenin zorunlu sonucu olarak gösterirler. Meşruiyetin üçüncü kaynağını, kralların tanrılaştırılması oluşturur. Gerçekte tanrılaştırılan insan değil kurum olarak devlettir (kralın siyasal bedenidir). Tek tek devletler fani ama ME'ler sayesinde vücut bulan (Yaşamı-Düzeni sürdürme gücüne sahip olan) krallık fikrinin kendisi (devlet ideası) ebedidir, tarih-üstüdür. Meşruiyetin yersel bir kaynağı daha vardır: halkın-toplumun rızasını kazanmak. Dünyevi hiyerarşileri doğal gösteren siyasal seçkinler, kendilerinin sosyal adaleti yerine getirmek (refahı topluma yaymak) için çabaladıkları; kralların da güçsüzün-yoksulun dostu oldukları iddiasındadırlar. Mezopotamya kent-devletleri ve sonraki ülkesel-devletler, ekonomik yaşamın temel unsurları olan tarım, hayvancılık, zanaat ve ticaret üzerinde denetim kurmaya çalışmış; (Ortaçağ Avrupa malikânelerine benzer biçimde örgütlenen tapınak toprakları dâhil) kamusal arazilerde gerçekleştirilen üretimi artırmaya çabalamışlardır. Kral, tarımın sürdürülebilir olması için kanal açmak, güvenli ticaret için yol yapmak, yurttaşları dış tehditlerden korumak ve yoksulların eşitsizliğe yenik düşmelerini önlemek amacıyla yazılı yasalar çıkarmak zorundaydı. Mezopotamya uygarlığı, devletin ideolojik-mitolojik temellerinin kuruluşu ile ekonomik ilişkilerin rasyonel bir kayıt sistemiyle sürdürülebilmesini, dini-ideolojik ve mali-ekonomik alanları ayrılmaz biçimde birbirlerine yapıştıran sihirli bir yönetim aygıtı olan yazıya borçluydu.

Anahtar Kelimeler: Aşağı Mezopotamya, Sümer kent-devletleri, Akkad, Kutsal ve Siyasal, Düzen ve Adalet
Jel Kodları: B11, B19, Z13

Atf: Çıvgın I. (2024) Sümer ve Akkad'da Siyasal Meşruiyetin Temel Kaynakları: Yazı, Din ve Yeniden-Dağıtım Ekonomisi (MÖ 2600-2004), *Politik Ekonomik Kuram*, 8(4), 1009-1051.
<https://doi.org/10.30586/pek.1522906>

Geliş Tarihi: 26.07.2024
Kabul Tarihi: 28.10.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Main Sources of Political Legitimacy in Sumer and Akkad: Script, Religion, and Redistribution Economy (2600-2004 BCE)

Abstract: The first objective of this study is to show that the economic and ideological functions of Sumero-Akkadian script focused on a single goal: legitimacy of the political elite. The first source of legitimacy is that the earthly kingdoms emanate from the heavenly kingdom. The second source for the legitimacy is the offices of civilization (Sumerian ME), again descended from heaven to earth. The MEs point to the division of labor and specialization that made the emergence of cities possible. Political elites portray inequality because of civilization. The third source of legitimacy is the deification of the kings. It is not a person who is deified, but the state as an institution (the political body of the king). While individual states may be ephemeral, the idea of the state is eternal. There is another source of legitimacy in the Mesopotamian states: the consent of the governed. The state must assume responsibility for the pursuit of social justice and kings must be constantly reminded that they care for the poor, the orphan and the widow. The city-states and the later territorial states sought to control the elements of economic life - agriculture, animal husbandry, crafts, trade -, especially sought to increase production on public lands. Kings had to open canals for agriculture, build roads, and protect citizens from

external threats. The Mesopotamian civilization owed both the establishment of the ideological foundations of the state and the maintenance of economic relations through a recording system, i.e. writing.

Keywords: Lower Mesopotamia, Sumerian city-states, Akkadian empire, Sacred and political, Order and Justice
Jel Codes: B11, B19, Z13

1. Giriş

Mezopotamya'nın erken uygarlıklarının maddi kültürlerini ve yazılı eserlerini konu alan ilk çalışmalar 19. yüzyıl ortalarına doğru yayımlandı. Yüzyılın ikinci yarısında Kuzey (Yukarı) Mezopotamya'da bulunan yazıtların ve tabletlerin Sami dillerinde üretildikleri anlaşıldı. Fırat ve Dicle boylarında kayıtlarını çiviyazısı ile tutan erken kültürlerle dair arkeolojik-antropolojik-tarihsel-dilsel çalışmalar bu dönemde iyice yoğunlaşırken Asurca, Babilce ve bunlardan daha eski olan Akkadça gibi Sami dillerinde tutulan kayıtlar (bugün hala milyonlarca insanın konuştuğu Sami dillerinin de yardımıyla) çözümlendiler, çağdaş dillere çevrildiler. Çalışma alanının adı da Ejiptoloji (Mısıroloji) terimine öykünülerek Asuroloji olarak belirlendi. Daha 19. yüzyıl sona ermemişti ki iki ya da üç dilli kayıtlar sayesinde Aşağı Mezopotamya'da Akkadçadan daha eski ve Sami dil ailesinden olmayan bir başka dilin daha konuşulduğu ve yazıldığı açığa çıktı. 1877'de başlayan Lagaş kazısı, "Sümer ve Akkad Kralı" gibi unvanlardan hareketle Sümerce olarak adlandırılan o dilde yazılmış tabletlerin Aşağı Mezopotamya kentlerinde bolca bulunduğunu kanıtladı. 1889-1900 arasında gerçekleştirilen Nippur kazılarında binlerce tablet daha bulundu (Kramer, 2020, s. 26-32).

"Nippur kazı ekibi bu dört sefer sırasında yaklaşık olarak otuz bin tablet ve parça çıkarmayı başardı; bunların büyük bölümü Sümer dilinde yazılmıştı ve İÖ üçüncü binyılın ikinci yarısından ikinci binyılın ilk yarısına kadar gitmekteydi. Bu tabletlerin içerikleri zengin ve çeşitlidir. Büyük bölümü ekonomik niteliklidir; anlaşmalar ve satış faturaları, bonolar ve makbuzlar, listeler ve hesaplar, vasiyetnameler, evlat edinmeler, mahkeme kararları ve diğer yasal ve yönetsel belgeler. Tabletlerin ... bazıları tarihsel yazıtlardır. Özellikle dikkat çekici olanlar, destan ve mitler, ilahiler ve ağıtlar, atasözleri ve 'bilgelik' içeren Sümer edebi yazılarının kaydedildiği yaklaşık olarak İÖ 1750'den kalma tabletler grubudur" (Kramer, 2020, s. 32, 35).

Kazılar 20. yüzyılın ilk yarısında hız kesmeden sürdü; Fara-Şuruppak, Kiş, Cemdet Nasr, Ur, Eşnunna ve Uruk kentlerinde çok sayıda resim ile tarihsel ve ekonomik yazıt-tablet bulundu. Bu esnada Larsa, Sippar ve Umma kentlerinden gelen yazılı metinlerle birlikte yalnızca Sümer dilinde üretilmiş tabletlerin ve parçaların sayısı çeyrek milyona ulaşmıştır. Bunlara özellikle MÖ 2. binyıl ve sonrasına ait çok daha fazla sayıda Akkadça eserin eklenmesi gerekir. Sümer tabletlerinin en az % 95'i ekonomik konularla ilgilidir. Bunlar ve Akkadça muadilleri, çağdaş dillere kolay çevrilebilen pasajlardan oluşurlar. Dikilitaş, tuğla, koni, vazo, heykel üzerine nakşedilmiş metinlerin çevirisi de zor değildir. Ne var ki toplamın ancak % 1'ini oluşturan ve soyut temaları işleyen edebi-kozmogonik-mitolojik içeriğe sahip kayıtların çevrilmesi çok daha zahmetlidir (Kramer, 2020, s. 35-39).

Erken Sümer ve Akkad tabletleri ile yazıtlarının okunabilir haldeki örneklerinin büyük bölümü Batı dillerine ve bir kısmı da Türkçeye çevrildiler. Örneğin S. N. Kramer'in Sümerceden çevirdiği metinleri içeren dört kitabı Türkiye'de de yayımlandı. Danimarkalı Asurolog T. Jacobsen ile Fransız J. Bottéro'nun erken metinleri günümüze ulaştırdıkları çalışmaları da 1930'lardan yüzyıl sonuna kadar yayımlandı. İspanyol-Amerikalı M. Civil, Britanyalı S. Dalley ve Hollandalı F.A.M. Wiggermann da 1960'lardan bugüne mitolojik-dini-destansı metinler başta olmak üzere çok sayıda Eski Mezopotamya kaydının bize ulaşmasını sağladılar. Daha geç dönem yazarlarından P. Steinkeller, Eski Mezopotamya edebi-dini metinlerini çağımıza taşımakla kalmayıp Mezopotamya politik ekonomisini kapsayan eserler de üreterek alana büyük katkılar sunmuştur. Eski Yakın Doğu uzmanı M. W. Chavalas'ın yayına hazırladığı, çok değerli Asurologların çevirilerine yer verilen

Historical Sources in Translation - The Ancient Near East adlı eserde yer alan kraliyet kayıtları da, bu makalede sıkça başvurulan eserlerin başında geliyor. Öte yandan genel olarak Sümer ve Akkad tarihiyle ilgili çalışmalar son 50 yılda muazzam düzeyde artmış, yeni eserler Aşağı Mezopotamya için üretilen eski modelleri (tapınak-kent, totaliter-devlet, Asya tipi üretim biçimi, sulamaya dayalı doğu despotizmi) büyük ölçüde çürütmüşlerdir (Yoffee, 1995, s. 282). Bu makalenin yazımında da Doğuya dair özcü-kültürcü tanımlamalardan-modellemelerden kaçınılarak erken uygarlıkların ilki olan Aşağı Mezopotamya'nın aynı zamanda dünyanın diğer bölgelerindeki devletleşme süreçlerine esin veren ilk duraklardan biri olduğunun da altı çizilecektir.

Elinizdeki makalede kutsal, siyasal ve ekonomik yaşam arasındaki bağların açığa çıkarılması hedeflendiği için Eski Sümer-Akkad kraliyet kayıtları kadar mitolojik ve destansı eserlere, kraliyet ilahilerine, reform niteliğindeki yasa metinlerine ve ekonomik yaşamı düzenleyen metinlere birlikte başvurulacaktır. Makale boyunca erken Aşağı Mezopotamya tabletleri, yazıtları ve yasa metinleri ışığında erken devletlerin meşruiyet kaynaklarının neler olduğu araştırılacaktır.

Bu çalışmaya göre, meşruiyet kaynaklarının ilki, yersel krallıkların göksel krallıktan neşet ettikleri önermesidir. Tanrıların (ve göksel krallığın) efendisi Enlil, kentleri diğer tanrılara üleştirdiği için her kentin asıl kralı o kentin koruyucu tanrısıdır. Kentin insan kralı *ENSİ* (vali) unvanı taşıyordu, zira o kent-tanrısının kendisi adına kentin düzenini kurmakla görevlendirdiği bir vekil olarak işlev görüyordu. Akkad (MÖ 2334-2150) ve III. Ur (2112-2004) gibi ülkesel-devletlere geçilince, insan kralla göksel krallık arasındaki bağlantı bir ölçüde değişti. Bu kez krallar, kent tanrılarında daha çok panteonun en büyük tanrıları olan An, Enlil, Enki, Ninhursag ve İnanna'nın onayıyla krallık tahtına oturduklarını (onların vekilleri olduklarını) iddia ettiler. Ulu tanrılar, metafizik varlıklar olmanın ötesinde, *Yaşamı-Doğayı-Düzeni-İstikrarı-Bereketi simgeleyen doğa unsurları idiler*. An (Gök), göksel krallığı kuran ve yersel krallıkların ortaya çıkışına olanak tanıyan ilk güçtü. Enlil, yeryüzünü (Yaşamı) kuşatan atmosferdi. Dünya düzenini kuran Enki, insanların ve diğer canlıların yaşaması için elzem olan tatlı su ve onunla birlikte gelen her şeydi (sazlıklar, bataklıklar, kanallar, su kuşları, balıklar). Ninhursag dağlardan gelen bereketti. İnanna-Venüs, cinsellik, doğum, savaş, tanrısal yasalar ve siyasal iktidardı. Ülkesel-devletin referans gösterdiği diğer tanrısal güçler de Yaşam ve onu insan toplumları için sürdürdüğüne inanılan devlet ile bağlantılı doğa güçleriydi. Utu-Güneş, ışıyla hakikatleri ortaya çıkardığı ve olgulara açıklık-kesinlik sağladığı için Adalet ile özdeşleştirildi. Nanna-Ay, mevsimlerin efendisi olup bereketi çağırıyordu. Özetle, panteonun büyük tanrıları Yaşamı-Geçimi-Bereketi (dünyanın düzenini) simgeleyen ve bu nedenle yersel krallıkların temelini oluşturan güçlerdi.

Devletin meşruiyetinin ikinci kaynağı, yine gökten yeryüzüne inmiş (Sümerce *ME* sözcüğüyle tanımlanan) uygarlık sanatları-kurumları, Kramer'in tarifleriyle *evrenin pürüzsüz ve etkin olarak işleme için tanrılar tarafından çıkarılmış kurallar ve düzenlemelerdir* (Kramer, 2016, s. 138). *ME'ler gerçekte erken kentlerin ortaya çıkışlarını mümkün kılan toplumsal işbölümü ve uzmanlaşmaya (toplumsal hiyerarşilere) işaret ederler*. Kent seçkinleri varlıklarını toplumsal karmaşıklığa ve ön-devletin ortaya çıkışına borçlu olduklarını bildikleri için de hiyerarşiyi ve toplumsal eşitsizliği uygarlığın-kentin-devletin (Düzenin) zorunlu bir sonucu olarak gösterirler. İşte bu noktada dini anlatıların yazı aracılığıyla çok-katmanlı hale gelmeleri (kozmogonik-mitolojik anlatıların düzenlenmeleri) ve siyasetle iç-içe geçmeleri gerekir. Gerçekte siyasal ideolojiyi şekillendirenler kozmogoniler-mitolojiler değil; seçkinler onları varlıklarının meşruiyet temeli olacak biçimde düzenlemişlerdir.

Meşruiyetin üçüncü kaynağı, ülkesel devletin pekişmesiyle *ENSİ* değil *LUGAL* (kral) olarak tanımlanan ve göksel krallıktaki Enlil imgesini yeryüzüne indirerek kentlere *ENSİ* (vali) atama gücü kazanan monarkların tanrılaştırılmasıdır. III. Ur'un ikinci hükümdarı *LUGAL Şulgi*, kraliyet ilahilerinde insan-üstü özelliklerle donatılarak öylesine yüceltilir ki böylesi bir figürün sıradan bir insan değil ancak tanrı olabileceği düşünülür. Gerçekte tanrılaştırılan insan değil kurum olarak devlettir (kralın siyasal bedenidir), ölümsüzlük de ancak devlete yakıştırılabilecek bir niteliktir. Tek tek devletler fani olsalar da, *ME'ler* sayesinde vücut bulan (Yaşamı-Düzeni idame ettirme gücüne sahip olan) yersel krallık

fikrinin kendisi (devlet ideası) ebedidir, tarih-üstüdür. Şulgi ve sonraki Mezopotamya krallarının *çoban* nitelemesiyle Savaş - Doğumlar - Siyasal İktidar ile bağlantılı Tanrıça İnanna'nın çoban eşi Dumuzi'nin yerine konup "İnanna'nın kocası (dolayısıyla cinsel partneri)" olarak tarif edilmeleri, bu somutlaştırmaya hizmet eden girişimlerden biridir. Bu girişim İnanna'nın Sümer'in ilk kenti Uruk'un koruyucu tanrısı oluşu ve kenti/devleti mümkün kılan tanrısal kurumları (ME'leri) Enki'den gasp ederek Uruk'a getirmesiyle birlikte düşünülünce siyasal açıdan çok anlamlıdır. Mezopotamya krallarının panteonun en büyük iki tanrısından birinin eşi olarak tanımlanmalarıyla devlet tam anlamıyla göksel krallığın yersel yansıması haline gelmektedir.

Sümer-Akkad kayıtlarında, kralların tapınak yaptırma-onarma yarışına girdikleri ve vekili olduklarını iddia ettikleri tanrılarla akrabalık bağı kurmaya çalıştıkları görülür. Bundan murat edilen, kurulu düzenin tanrılarının arzularına uygun olduğunu usanmadan tekrar etmektir. Ama meşruiyetin yersel bir kaynağı daha vardır: *halkın-toplumun rızasını kazanmak*. Bunu elde etmek için dünyevi hiyerarşileri doğal-olağan gösterirken devletin sosyal adaleti yerine getirmek (refahı topluma yaymak) için çabaladığının belirtilmesi ve kralların yetimin-dulun-yoksulun-güçsüzün dostu olduklarının sürekli hatırlatılması gerekir. Aşağı Mezopotamya kent-devletleri ve onlardan sonra oluşan ülkesel-devletler, ekonomik yaşamın başlıca unsurları olan tarım, hayvancılık, zanaat ve ticaret üzerinde denetim kurmaya çalışmış ve özellikle (Ortaçağ Avrupa malikânelerine benzer biçimde örgütlenen tapınak toprakları da dâhil olmak üzere) kamusal arazilerde gerçekleştirilen üretimi artırmak için çaba göstermişlerdir. O halde erken uygarlıklarda da ekonomiye açık bir devlet müdahalesi vardı, bu müdahale olmadan yeniden-dağıtıma dayalı sistem ayakta kalamazdı. Krallar, tarımın sürdürülebilir olması için kanal açmak, güvenli-kolay ticaret için yol yapmak, yurttaşları surlarla dış tehditlerden korumak ve yoksulların gelir uçurumuna yenik düşmelerini önlemek amacıyla yazılı yasalar çıkarmak zorunda idiler. Kentliler besin üretmedikleri için (köylerde ve bazen de kent surlarına yakın noktalarda) tahıl üreten çiftçiler ile toynaklı hayvan besleyen çobanların kent yönetimlerinin gözetimi altında kendilerine vergi olarak besin sağlamalarına ihtiyaç duyuyorlardı. Kentli üst-orta sınıfların üretilen besinden pay almaları ve kamusal alanı oluşturan sarayları-tapınakları inşa eden işçilerin tayın-azık cinsinden ücretlere ulaşabilmeleri ancak siyasal seçkinlerin denetimiyle olabilecek bir şeydi. Sonuç olarak, Eski Mezopotamya uygarlığı, hem devletin ideolojik-mitolojik temellerinin kuruluşunu hem ekonomik ilişkilerin rasyonel bir kayıt sistemiyle sürdürülebilmesini yazıya borçluydu. Yazı, dini-ideolojik ve mali-ekonomik alanları ayrılmaz biçimde birbirlerine yapıştıran sihirli bir yönetim aygıtıydı.

2. Erken Mezopotamya Uygarlığının Doğuşu (MÖ 3500-2900)

Tarihin ilk uygarlığı Aşağı Mezopotamya'da, kent-devletler halinde örgütlenen Sümer Ülkesinde doğdu. Mezopotamya'nın en erken uygarlık merkezi, MÖ 4. binyıl boyunca toplumsal hiyerarşi ve işbölümü düzeyi sürekli arttığı için "devletli karmaşık toplum" özelliği gösteren Uruk kenti idi. Bu nedenle Aşağı Mezopotamya'nın uygarlıkla tanıştığı evre *Geç Uruk Dönemi* (MÖ 3400-3100) olarak bilinir. Sümer mitolojileri ise ilk kentin Eridu olduğunu bildirirler, zira burası Sümer dilinde ME sözcüğüyle tanımlanan "uygarlık sanatları"ndan (kente özgü meslekler-zanaatlar-kurumlardan) sorumlu olduğu için erken kentin ve erken devletin koruyucu tanrısı olarak görülen *Tatlı Suların ve Sazlıkların Efendisi* Enki'nin yerleşimidir. Uygarlık sanatlarının Sümerlerin "göksel krallık" olarak gördükleri tanrılar dünyasından yeryüzüne indikleri ve tanrısal gücü yansıttıkları varsayılır. Sümer siyaset kavrayışı, Platon'un neredeyse 2 binyıl sonra dile getirdiği ebedi (öncesiz-sonrasız) "devlet" ideasının duyular dünyasının unsurlarından biri olan yersel devletlerde somutlaştığı düşüncesiyle benzerlik arz eder. Sümer mitolojik anlatılarına göre, Uruk'un koruyucu tanrıçası İnanna, uygarlık sanatlarını Enki'den çalıp Uruk'a götürerek "kent-devlet" fikrini kendi yerleşimiyle bütünleştirmiş, böylece Uruk kent-devletinin (Aşağı Mezopotamya uygarlığının?) ortaya çıkışına olanak tanımıştır.

Eridu, gerçekte Aşağı Mezopotamya'nın ilk kenti değil ilk kasabası (ön-kenti) idi. Ama Sümer toplumsal belleği Eridu'yu "ülkenin en erken kenti" olarak tanımlamak

suretiyle toplumsal hiyerarşi ve toplumsal işbölümü yönündeki adımların ilkin orada atıldığını, kent fikrinin orada doğduğunu varsaymaktadır. Eridu zamanla gerçekten (Uruk kadar geniş-kalabalık ve meslekler bakımından o denli karmaşık olmasa da) bir kent halini aldı ve onun gibi kent-devlet biçiminde örgütlendi.

Eridu, kent-devlet oluşundan yüzyıllar sonra bile (MÖ 2. binyılın ikinci yarısında olgunlaşmaya başlayan) Babil mitolojilerinde *Yaratılışın-Yaşamın başladığı bir cennet toprağı* olarak resmedilir. “Kutsal bir ev, kutsal bir yerdeki tanrıların evi henüz inşa edilmemişti, sazlar henüz büyümemiş, henüz bir ağaç yaratılmamıştı, henüz bir tuğla yerleştirilmemiş, bir tuğla kalıbı yapılmamıştı, bir ev inşa edilmemiş, bir kent henüz kurulmamıştı, bir kent oluşturulmamış, (içine) bir canlı yaratık yerleştirilmemişti. Tüm topraklar denizden oluşuyordu, denizin kaynağı bir su borusu idi. Sonra Eridu kuruldu, [Babil’in baş-tanrısı Marduk’un tapınağı] Esagila inşa edildi. Esagila’nın temellerini [ilksel-baba tanrılardan] Lugaldukuga [Kentin baş-tanrısı Enki’nin sulak evi olan] Apsû’nun içine attı” (Leick, 2019, s. 21).

Bu anlatıda en dikkat çeken husus, kent-uygarlık ile Yaratılışın eş-zamanlı olgular olarak sunulması, kentin tuğlalarla inşa edilen evlerden ve kamusal kimliğe vurgu yapan tapınaklardan bağımsız düşünülmemesidir. Bu pasajları kaleme alan ve aldırın Sümer siyasal-kültürel-dini seçkinleri, öyle olduğuna dair hakiki bir inançtan bağımsız biçimde, erken kentlerin alametifarikası olan tuğla, ev ve tapınak gibi unsurları ebedi (zamanlar-üstü) tümel varlıklar (yani *idealar*) olarak tarif etme ve sunma eğilimindeydiler.

Geç Uruk Dönemi’nde, döneme adını veren kent muazzam bir nüfus artışı ve ona eşlik eden bir kentleşme-devletleşme-kurumsallaşma yaşadı. Yüzölçümü 2,5 km²’ye ulaşan Uruk’un nüfusunun 40 000’i bulduğu sanılıyor. Aynı dönemde bölgede “kent”e benzeyen yalnızca iki yerleşim (Eridu, Larak) daha vardı ama bunların nüfusu 10 000’den fazla değildi. Ayrıca Uruk’taki toplumsal-siyasal-ekonomik karmaşıklık düzeyinden henüz çok uzaktı bu ikisi (Çıvgın, 2015a, s. 94-95). Uruk kent merkezinin en fazla 15 km dışında konumlanan irili-ufaklı kasabaların, köylerin ve mezraların *metropole* bağlı birimler olarak örgütlendiklerini varsayabilirsek, *tarihin bu ilk kent-devletinin* toplamda 80-90 000 kişilik bir nüfusa hükmettiği sonucu çıkar (Algaze, 2013, s. 74). Kendileri besin üretmeyen ve kent merkezinde yöneticilik, bürokratiklik, zanaatkârlık ya da tacirlik gibi uzmanlık gerektiren mesleklere bölünmüş 40 000 kişinin doyurulması için Uruk’ta her gün 3 tondan daha fazla arpa tüketilmiş olmalıdır. Arpa, hem ekmek hem bira imalatında kullanıldığı için güney kentlerinin en gözde yiyeceğidir. Kentliler, hinterlandtan gelen hurma, kayısı ve üzüm gibi gözde meyveler ile kent bahçelerinde üretilen baklagiller ve soğan gibi sebzeleri de talep etmişlerdir (Reader, 2004, s. 29; Çıvgın 2015a, s. 96).

Geç Uruk Dönemi’nde sosyokültürel ve sosyoekonomik açılardan *karmaşık toplum* özellikleri sergileyen Uruk’ta devletli toplumun göstergesi olan *merkezileşmiş denetim* ile *dikey hiyerarşinin* ikisi de vardı. Kentte yönetsel-ekonomik kayıtların tutulmasını sağlayan ilk araçlar; 1- mühürler, 2- kil hesap taşları, 3- malların alıcıya güvenli biçimde ulaştırılmasına yarayan, gönderiye dair sayısal açıklama içeren ve yalnızca teslimatı alan kişi tarafından kırılarak açılabilen (zarf işlevi gören) kil toplar ve nihayet 4- mal akışının kayıtlarının tutulduğu sayısal tabletlerdir. Bunlar, olgun bir yazı sisteminin ortaya çıkışından önce, mülkiyet, nakliyat, teslimat, depolama, takas, vergilendirme ve tayına bağlama gibi alanlarda kayıt ve hesap tutma (muhasabe) işlerini kolaylaştırmışlardır (Çıvgın, 2015a, s. 98; Çıvgın, 2015b, s. 260, 273; Halton & Svärd, 2018, s. 6).

Kentlerin yönetsel-ekonomik kayıt tutma ihtiyaçlarına karşılayacak asıl unsur “yazı”dır. Uruk’ta MÖ 3300-3000 arasında sayısal ve piktografik-resimsel tabletlerle temsil edilen ilk örnekler “ön-yazı” olarak tanımlanır. Kentte bu döneme ait 5000 kadar ön-çiviyazısı tableti keşfedilmiştir. Uruk ile iletişim halinde olan daha kuzeydeki yerleşimlerde bulunmuş örnekler de yekûna eklenince ön-çiviyazısı tabletlerinin sayısı 6000’e ulaşır. Arkaik metinlerin % 90’ı yönetsel-ekonomik konulara (merkezi yönetimin talep ettiği toynaklı hayvanların, tahılların ve hammaddelerin bir araya getirilip kentlilere dağıtılmasına) odaklanmıştır (Woods, 2015, s. 35-37; Halton & Svärd, 2018, s. 9).

Fransız tarihçi (çiviyazısı uzmanı) Jean-Jacques Glassner, Aşağı Mezopotamya'nın bir başka *bellek denetim aracı* olan silindir-mühürlerdeki piktografik-resimsel ifadelerin *ilkel yazı / ön-yazı* şeklinde değerlendirilmesine karşı çıkar. Ona göre, silindir mühürlerin sundukları temsiller, yine bellek denetimine odaklanmış bir başka sanat ve ifade formu oluştururlar. Ona sahip olan kent seçkininin imzası olarak işlev gören silindir mührün kamusal hedefi, görsel belleğin olanaklarından yararlanarak sözel belleği muhafaza etmektir. MÖ 3. binyıldan itibaren silindir mühür dekoruna eklenen metinler, yazı ile resmin iki farklı ifade biçimi olduklarını net biçimde açığa vururlar; söz konusu metinde genellikle silindir mührün sahibinin/kullanıcısının adı ve unvanı belirtilmektedir. Demek resim-temsil mühür sahibinin kişiliğini, metin ise adını yansıtmaktadır. Glassner, resim-metin birlikteliğinden oluşan bu eserleri günümüzün çizgi-romanlarına benzetir (Glassner, 2006a. ss. 4-5). Sümer yazısı logografik ve fonetik ifadeleri (sözcükleri ve sesleri) yansıtan karma bir yazı sistemidir. Çiviyazısı, bu haliyle MÖ 3-2. binyıllarda Eski Yakın Doğu'nun (Sümerce, Akkadça, Elamca ve Hurrice gibi) sözel dilleriyle uyumlu biçimde gelişen yeni bir dil, bir "yazı dili" olarak tebarüz etmiştir (Glassner, 2006b, s. 18-21).

Yazı, alış-verişi (ticareti) düzenlemek, vergi kayıtlarını tutmak (kırsaldan merkeze akan tahılları, evcil hayvanları ve kamusal-dini-siyasal işlev gören anıtsal yapıların inşaatlarını mümkün kılan işgücünü kayıt altına almak), uzun vadede de karmaşık toplumun mali-yönetimsel-siyasal-ekonomik hafızasını canlı tutmak bakımından erken bürokrasinin en fazla ihtiyaç duyduğu araçtır. Daha dikkat çekici olansa, Eski Mısır'daki gibi Eski Mezopotamya'da da yazının dinsel-kozmozogonik-mitolojik anlatılar aracılığıyla erken devlete meşruiyet kazandırmasıdır. Mitolojide adları zikredilen tanrılar, herhalde ilkin doğa güçlerinin kişileştirilmiş formlarından fazlası değillerdi; ama zamanla metafizik varlıklar haline geldiler ve siyasetin meşruiyeti *göksel krallığı meydana getirdiği varsayılan bu metafizik varlıklara* dayandırıldı.

Doğa unsurlarının zaman için metafizik güçlere evrildiklerinin güçlü bir kanıtı dilde bulunabilir. *Gök ve Gök-Tanrı*, Sümerce tek sözcükle ifade edilmektedir (Lambert, 1960, s. 8, dn. 1). Ama seçkinler zamanla bu gerçeği görünmez kılacaklar, yazı ile mitolojik anlatılar sonraki kuşakları etkisi altına alacak ve yeryüzü krallıklarının göksel krallığın yansımaları olduğu fikrini onların zihinlerine nakşedeceklerdir.

Erken Aşağı Mezopotamya uygarlığının ikinci evresi *Cemdet Nasr Dönemi* (MÖ 3100-2900) olarak bilinir ki bu dönemde bölgedeki kentlerin sayısı 14'ü bulmuş olmalıdır. Döneme adını veren Cemdet Nasr yerleşimi, 10 hektardan biraz büyük olsa da, binaları arasında 98x48=4704 m²'lik dev bir kamusal yapı barındırdığı ve maddi kültürü içinde ön - çivi yazısı ile yazılmış tabletlere sahip olduğu için *kent* tanımına uygun karakteristikler sergiler. Cemdet Nasr yerleşiminde bulunan mühür baskıları, bu küçük kentin Uruk, Ur, Nippur, Larsa ve Kiş dâhil 13 kentle daha iletişim içinde olduğunu kanıtlamıştır. Diğer kentler gibi, Cemdet Nasr da bölgesel ticaretin yürütüldüğü merkezlerden biri olmalıdır. Umman Körfezi yerleşimlerinde bulunan Cemdet Nasr seramikleri, Sümer kentlerinin Umman bakırı elde etmek için burayla ticari ilişkiler kurduklarına yorulabilir. Sayıları birkaç yüzyıl içinde katlanan Mezopotamya kentleri, Anadolu dağlarının-yaylalarının eriyen karlarıyla beslenen Dicle ve Fırat'ın kanallarıyla sulanan arazilere borçluydular varlıklarını. Erken siyasal seçkinler hem kırsal hem kentsel bölgeleri güvenli hale getirmek ve ticari işlemleri düzenlemek vaadiyle çiftçilik-çobanlıktan elde edilen artı-ürüne *vergi* adı altında el koydular, artı-ürün sayesinde kendilerine bağlı memurlara ve uzman zanaatkârlara besin sağlayarak kente özgü karmaşık işbölümünü yönetebildiler. Doğmakta olan kent-devletlerin siyasal-ekonomik belleklerini şekillendirmek için iki yönetim aygıtına ihtiyaç vardı: mühürler (özellikle silindir mühürler) ve onlardan çok daha karmaşık bir kayıt tutma aracı olan ön-çiviyazısı (Peregrine, 2002, s. 236-237).

Cemdet Nasr Dönemi'nden önce bölgenin tek dağıtım ve ticaret merkezi Uruk idi ve kent bu iki işlevi yerine getirmek için mühür ve ön-yazı gibi iki değerli teknolojiyi kullanmıştı. Ön-yazı, artı-ürünün kentlerde birikmesini ve yeni kentli sınıflar arasında dağıtılmasını sağlayacak biçimde tahıl, bira, dokuma ve maden gibi farklı ürünler için

ayrı sayısal simgelere sahipti. "İlk tabletlerde sözcüklerin yer almaması ve bildiğimiz *yazı* yerine bir dizi işaret kullanılması bu dönemde illikliğin belirtisi, en azından *tam yazıya* geçmeden önceki deneme safhası olarak yorumlanıyor. Oysa bu bilgiler, etnik ve dil farklılıkları bulunan bölgeler için daha esnek bir biçimde kodlanmış olabilir" (Leick, 2019, s. 69, 71-72). *Cemdet Nasr Dönemi*'nde mühür ve ön-yazı teknolojileri toplam 14 kentte kullanılmış olmalıdır. *Sümer Ülkesini* oluşturan kentler (kent-devletler) arasındaki iletişim kuşkusuz yazının gelişimiyle daha da artmıştır. Sümer'in en kuzeyindeki Kiş'in daha ötesinde Akkad Ülkesi vardı ama yalnız orada değil güneydeki Sümer'de de bir Sami dili olan Akkadça'yı konuşan toplulukların yaşadığı kesindir. Zira Fara Dönemi'ne (MÖ 2600-2450) ait yönetsel kayıtlarda (birden çok kentte), özellikle yazıcılar arasında, Sami kökenli adlara sahip çok sayıda kişinin varlığı saptanmıştır (Biggs, 1967, s. 56-57). Bu nedenle yazının iki dilde de anlaşılmasına olanak tanıyacak biçimde geliştiği ve MÖ 3. binyılın ikinci yarısında metinlerin iki dilli olarak hazırlandığı öne sürülebilir. Sargon-öncesi dönemde Akkadça metinler pek az üretilmiş olsalar da anadili Akkadça olan Sargon ile birlikte (MÖ 2334) bu dilde üretilmiş metinlerin hızla arttığı kuşkusuzdur (Cooper, 1973, s. 139-140). MÖ 2. binyılda ise, Aşağı Mezopotamya'nın çok uzağında, Anadolu'nun ilk uygarlığını kuran Hititler de kayıtlarını aynı çiviyazısı ile tutuyorlardı.

3. Erken Hanedanlar Dönemi'nde (MÖ 2900-2334) Çiviyazısı, Kutsal ve Siyasal

Sümer'de MÖ 2900 dolaylarında *Erken Hanedanlar Dönemi* (EHD) başladı. Dönem üç evreden oluşur: EHD I (MÖ 2900-2750), EHD II (2750-2600), EHD IIIa (2600-2450) ve EHD IIIb (2450-2334). Bu dönemin karakteristiği, denk güce sahip olup birbirleriyle rekabet eden pek çok merkezin kent-devletler biçiminde örgütlenmesidir. Hepsi değilse de, kent devletlerin hatırı sayılır bir kısmının yüzölçümleri, nüfusları, askeri güçleri ve siyasal saygınlıkları denktir. Sümer'in en güçlü kent-devletleri, güneyde Eridu, Uruk, Ur; doğuda Lağaş ile Umma; orta bölümlerde Adad, Şuruppak ve Nippur; kuzeyde de Kiş ile Eşnunna'dır. Değişim, önceki dönemde 14'ü aşmayan kent sayısının ikiye katlanması ve hepsinin nüfuslarındaki muazzam artışlardan ibaret değildir. Önceki devirlerde arazilerinden elde ettikleri artı-ürünü vergi / korunma payı olarak kent seçkinlerine aktaran özgür köylüler de, tapınak ve saray seçkinlerinin sıkı denetimi altında iş gören bağımlı ırgatlar haline gelmişlerdir. Coğrafi açıdan da ülkenin güneyindeki ırgatlar daha sıkı denetime tabi iken kuzeydeki köylülerin eski devirlerdeki yaklaşımları görece bir özgürlükten yararlandıkları söylenebilir (Liverani, 2014, s. 93-94).

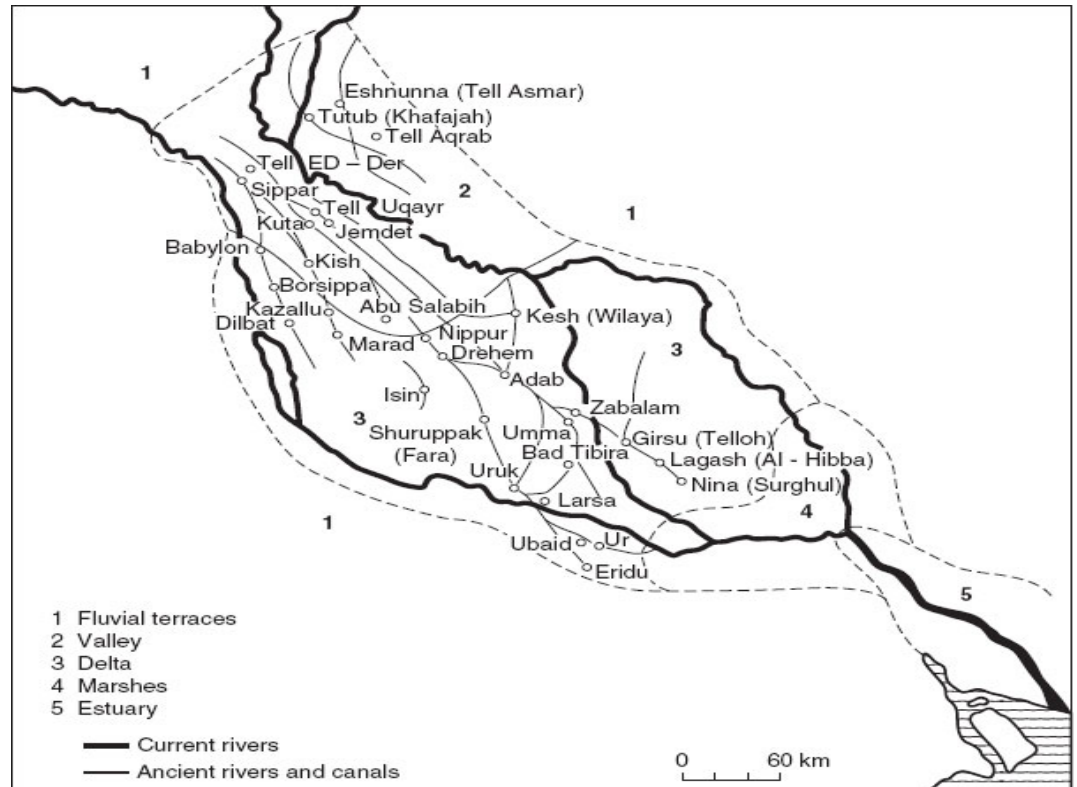
Sümer Ülkesini tanımlamak için kullanılan *Kİ-EN-Gİ* sözcüğünün Türkçe karşılığı *Kamışların (Sazlıkların) Efendisinin Mekânı*dır. Sulak alanları sazlarla kaplı olduğu için *Sümer Ülkesi* ile sazlık ya da kamış arasında bağlantı kurulmuştur. O halde *Kİ-EN-Gİ*, "Efendinin doğrudan ya da dolaylı denetimine tabi topraklar"ı tarif etmektedir. Çağdaş dillerde burası *Sümer* olarak adlandırılır ki terim Sümer'den çok uzakta (bugünkü Kuzeybatı Suriye'de) bulunan ve Sami dili konuşulan Ebla kentinde kullanılmıştı. Anlamı *yabancı kralların ülkesi* olan *Şumerum* sözcüğü *Kİ-EN-Gİ* ile aynı bölgeyi, Aşağı Mezopotamya'nın en güneyini tanımlamaktadır. Ama iki sözcük de bir ülkeden ziyade *Basra Körfezi'nden gelen yabancı malların akışını düzenleyen kent-devletlerin bütünü* ya da *kentler koalisyonunu* tarif eder. MÖ 2450 dolaylarında Lağaş Kralı olan Eanatum, Umma ve Ur kentlerinin kurduğu koalisyonu yenip *Kiş Kralı* unvanını kullanarak *KİENGİ*'ye hâkim olduğunun, (Güney ticaretinin kendi denetimine girdiğinin) altını çizmiştir. Onun haleflerinden Enmetena ise, *Kiş Kralı* yerine mütevazı *Lağaş ENSİ'si/Valisi* unvanıyla yetinmiştir. MÖ 2400'de, Umma Kralı Gishakidu da *KİENGİ Hâkimi* unvanını kullanır. MÖ 2350'te Ur Kralı olan Enşakuşana'nın Nippur, Kiş ve Agade'yi fethedince *LUGAL*-kral yerine *EN KİENGİ - Dini ve Siyasi Manada Sümer'in Efendisi* unvanını yeğlemesi ise, Sümer'de dini birliğe verilen önemden kaynaklanır (Osterman, 2002, s. 60-61).

3.1. Sümer Kent-Devletlerinde Saray, Tapınak ve Çiviyazısı

Mezopotamya'nın *Erken Hanedanlar Dönemi*'nde de tapınaklar ideolojik, törensel ve yönetsel merkezlerdi. Artı-ürünün önemli bir bölümü hala tapınak ambarlarında

toplanıyordu. Tapınak komplekslerinin birer parçası olan atölyeler ve arşivler, ekonomik ve yönetsel etkinliklerin yürütüldüğü mekânlar olmayı sürdürdüler. Tapınak çalışanları, dini figürlerden çok muhasebeciler, arşivciler, matematikçiler, zanaatkârlar, çobanlar, çiftçiler, balıkçılar ve işçilerden oluşuyordu (Steinkeller, 2019, s. 113, 119). Tapınağın en yüksek makamlarının seçkin-soylu aileler tarafından işgal edildikleri de belirtilmeli (Yoffee, 1995, s. 295). MÖ 3. binyıl boyunca yönetim merkezi tedrici biçimde tapınaktan saraya kayınca iki kurum arasında bir işlev farklılaşması yaşanmadı değil. Ama saray yönetsel-icracı üstünlüğünü ilan etmiş olsa da, dünyevi iktidarını toplum nezdinde meşrulaştırmak için hala tapınağın (kutsalın) ürettiği mitolojik-ideolojik anlatılara yaslanmak zorundaydı (Liverani, 2004, s. 97-99).

“Uruk döneminde en yüksek makamda *EN* unvanına sahip tek kişi bulunuyordu. ... Ama *EN* makamındaki kişilerin isimleri belirtilmediği gibi herhangi bir gösteriş ya da servet belirtisi görülüyor. Fara döneminde [*Erken Hanedanlar IIIa*: MÖ 2600-2450] *EN* makamı daha dinsel bir görünüm alıyor; iktisadi metinlere bakılırsa o dönemde *EN*'in üstlendiği başlıca görevler kült ile, özellikle bereket ayinleriyle bağlantılı. Eski Babil dönemindeki [1894-1595] geleneklere göre kişi tanrıça İnanna ile evlenerek *EN* oluyor. Denetimin tanrıların onayı ile yasallaşması Mezopotamya'daki yönetim kavramında önemli bir unsur. Bu yaklaşım Erken Hanedanlık döneminde daha da yaygınlaşmış. Aynı zamanda *LUGAL* (bu sembol 'baş adam' ya da 'patron' anlamında kullanılıyor) da daha fazla önem kazanmış. Uruk döneminde *LUGAL* *EN*'in emri altında ve çalışanların denetçisi durumunda. Uruk döneminin sonunda, özellikle Ur'da, daha fazla sorumluluk üstlenmiş ve manevi ve dini lider olmuş. Ataerkil ailelerin genişlemesi, toprağın bereketi ve özel el sanatlarındaki üretim sayesinde sermaye birikimi ve siyasal gücün giderek daha fazla laikleşmesi bireysel liderlerin ortaya çıkmasına yol açıyor. Kent devletleri arasındaki rekabet ve bunların dış kaynaklı saldırılara karşı savunmasız oluşu silahlanma ve askeri eğitime yatırım yapmayı zorunlu kılıyor. *LUGAL* çatışmalardan ve yağma fırsatından yararlanarak yandaşlarının sayısını artırıyor. Aynı zamanda kurumlar da onun emri altında. ... *LUGAL*'e bağlı en önemli kurum onun yetki alanına giren -ve genellikle 'saray' olarak çözümlenen- É idi. ... Tapınakça tanınması gereken ve uygun adaya tahsis edilen *EN* makamının aksine *LUGAL* makamı kalıtım yolu ile sürdürülebiliyor ve bir hanedanlığa dönüşebiliyor. *LUGAL* aynı zamanda ölçüm sistemlerini denetleme ve eylemlerinin yazılı kaydını tutma hakkına sahip. Diğer [Ur dışındaki] kentlerde de iki başlı hiyerarşi örnekleri görüyoruz. Örneğin Şuruppak'ta [Tell Fara'da] yerel yöneticinin unvanı *ENSİ*; o daha geniş bir bölgeye egemen olan bir *LUGAL*'in emrinde. ... Sümerlerin *LUGAL.KALAM.MA*, 'Tüm Yeryüzünün Kralı' deyiminin tüm Sümer toprakları üzerindeki egemenliği temsil ettiği düşünülüyor; bu deyim ilk kez Uruk kralları tarafından kullanılmış. ... Gücün ve yönetimin dinselleşmesi ve servetin ailelerin elinde toplanması iktidarın bireyselleşmesine olanak tanıyor. *LUGAL* çoğunlukla bir bürokrat ya da 'rahip' değil, kişisel niteliklere ve tutkulara sahip karizmatik bir kişi. Bu, 'laik' ve 'dinsel' liderlik arasında bir uzlaşmazlık olduğu anlamına gelmiyor” (Leick, 2019, s. 126-128).

Şekil 1. Erken Hanedanlar Dönemi'nde (MÖ 2900-2334) Aşağı Mezopotamya kent-devletleri, kanallar ve coğrafi bölgeler. 1- akarsu terasları, 2- vadi, 3- delta, 4- bataklıklar, 5- haliç ya da ırmak ağı (Liverani, 2014, s. 94, Figure 6.1)

Erken Hanedanlar Dönemi'nin ilk evresinde, Aşağı Mezopotamya'da ortalama 60 km çapında 30 kadar kent-devlet vardı, son evrede bunların sayısı 50'yi bulacaktır. Kent-devletlerin önderleri, EN, ENSİ ve LUGAL olmak üzere üç unvan kullanmışlardır. Uruk hükümdarı "yüksek rahip" anlamına gelen EN unvanına sahiptir, Lagaş'ın hükümdarı ise "kent'in koruyucu tanrısının valisi" anlamında ENSİ unvanı kullanırken, Ur ve Kış hükümdarları "kral" anlamını veren iddialı LUGAL (büyük adam) unvanını benimsemişlerdi. LUGAL'ın sarayı da É-GAL (Büyük Ev) olarak bilinir. İlk iki unvan Uruk ve Cemdet Nasr dönemlerinde de varlardı ama daha saygın olan (Sümer üzerinde hegemonya kurmaya hevesli askeri yeteneklere sahip kudretli hükümdarları tanımlamaya yarayan) LUGAL terimi Erken Hanedanlar Dönemi'nde ortaya çıktı. Aşağı Mezopotamya'nın kuzeyinde hüküm süren LUGAL KİŞ'in çok güçlendiği MÖ 26. yüzyıl boyunca onun hegemonik arzularına direnmek isteyen güneyin görece zayıf kentleri bir "KIENGİ (Sümer Birliği)" kurmuş olabilirler. EN ve ENSİ gibi LUGAL'in de temel görevi ekonomik etkinliklerin sürekliliğini sağlamaktır ama LUGAL çok daha geniş bir bölge üzerinde yetkili olduğu için askeri gücünü de sürekli kılmakla mükelleftir. Sümer kent ekonomileri ticaret ve zanaat üzerinde yükselirler; bunların düzenli işleyişi tarım ile besiciliğin desteklenmesine bağlıdır. O halde LUGAL bütün sektörlerin eşgüdümünden sorumludur ki bunun bir parçasını işgücünün örgütlenmesi oluşturur. Sümer'de kent merkezlerinde işgücünün yoğunlaştığı üç alan, kamusal bina inşaatları, tahıl öğütme işleri ve kumaş üretimidir (Liverani, 2014, s. 102, 105-107).

Kış kentinin güney kentleri (özellikle Lagaş ve Umma) üzerindeki hegemonyası EHD II'de (MÖ 2750-2600), hatta bu devirden biraz önce başlamış olabilir. Herhalde güneyin altı kenti Uruk, Şuruppak, Umma, Nippur, Lagaş ve Adab'ı içine alan KIENGİ-Sümer Birliği, Kış'ın bu altı kent-devlet üzerindeki üstünlüğünün ya da hakemlik statüsünün zayıflamaya başladığı Fara-Şuruppak Dönemi'nde (EHD IIIa: MÖ 2600-2450) kurulmuştu (Rey, 2016, s. 56). Demek ki Erken Hanedanlar Dönemi sona ererken (MÖ 2350'lerde) Lugalzagesi'nin inşa etmeye başladığı Sümer Birliği'ne doğru ilk adımlar çok daha önce

atılmaya başlamıştı. Buna karşın EHD IIIb'yi kapsayan 150 yıllık geçiş dönemi (MÖ 2500-2350) Umma ve Lagaş kentleri arasında sınır çatışmalarına sahne oldu, yani kent-devlet sistemini aşarak birlik oluşturmanın zorluğunun farkındaydılar Sümer siyasal seçkinleri.

MÖ 4. binyılın ikinci yarısında Uruk kentinde beliren ön-yazı, çok geçmeden Uruk yakınlarında kurulan diğer kentlere de taşındı ve MÖ 3. binyıl boyunca yazıcıların soyut olguları da kil tabletlere nakşedebildikleri olgun bir yazı sistemi oluştu. Mezopotamya kent-devletlerinde MÖ 26. yüzyıldan itibaren kraliyet kayıtları tutulmuş ve 24. yüzyılda ilk yasa metinleri ortaya çıkmıştır. Erken kraliyet kayıtları ve yasa metinleri sayesinde, Aşağı Mezopotamya siyasal-dini seçkinlerinin kutsal (göksel krallık) ile dünyevi (yersel krallık) arasında nasıl güçlü bağlar inşa etmiş olduklarını görebiliyoruz.

Sümer seçkinleri, yazı ile kentleşme ve devletleşme arasındaki bağın farkındaydılar. Öyle ki mitolojik anlatılardan birinde, "Enmerkar ve Aratta Kralı" adlı eserde, ulak-haberci, kralının sözlü mesajını aklında tutmakta zorlanınca Uruk kralı bizzat icat etmiştir yazıyı. Uruk Kralı'na "Kulab Kralı" da denilir ki en büyük tanrı An'ın yani Gök'ün tapınağı Kulab, Aşağı Mezopotamya'nın ilk kenti Uruk'un kutsal alanını oluşturan iki kompleksten biri, kronolojik olarak da kentin en eski semtidir. Bu kompleks aracılığıyla Sümer'in en eski tanrısı An ile ilk kenti (ve devleti) arasında bağ kurulmuştur. Ön-çiviyazısı tabletlerinin çoğu da Tanrıça İnanna'ya ait Eanna kutsal alanında bulunduğu için bu metin aracılığıyla kent, devlet, bir devletin en büyük ihtiyaçlarından biri olan kayıt tutma eylemi (özellikle "yazı") ve büyük tanrılar arasındaki bağ da hatırlatılmaktadır.

"Konuşması yüceydi, anlamı derindi,
Ulağın dili tutuldu, sözleri tekrar edemedi,
Ulağın dili tutulduğu için, sözleri tekrar edemediği için,
Kulab kralı kil yoğurdu ve sözlerini kil tablete bastırdı
(Çiviyazısı, kil tabletlere ucu kesik kalem ile bastırılarak yazılır),
O günden önce kil tablete söz bastırmak yoktu.
Aratta kralı, ulaktan aldı,
Kil tableti ocağın ateşine yaklaştırdı,
Aratta kralı kil tablete göz gezdirdi,
Sarf edilen sözler çivi olmuştu" (Adalı & Görgü, 2016, s. 21-22).

Pasajda, yazının iki kral arasında gidip gelen karmaşık mesajların hatırdada tutulmasının zorluğu nedeniyle Uruk (Kulab) Kralı Enmerkar tarafından icat edildiği aktarılır (Halton & Svård, 2018, s. 6). Efsanelere konu olan Enmerkar, Gilgamiş ve Lugalbanda gibi Uruk kralları herhalde yarı-mitolojik bir hanedan olan *I. Uruk Hanedanı*'na mensuplardı. Hanedan MÖ 2800-2700 dolaylarına tarihlenir (Woods, 2015, s. 35) ki bu yüzyıl *Erken Hanedanlar Dönemi* başlarına denk düşmektedir. MÖ 4. binyıla ait sayısal tabletler ve ön-çiviyazısı tabletleri genelde hesaplarla (matematiksel ifadelerle) doluydu. Bu nedenle hububat-tahıl tanrıçası Nisaba'nın aynı zamanda yazı tanrıçası olması anlaşılabilir. Ama EHD boyunca yazı sürekli gelişti-olgunlaştı ve bürokratik işlemler için vazgeçilmez bir araç haline geldi. Bir kral icat etmediyse bile kralların siyasal etkinliklerini kolaylaştıran bir araçtı yazı; aşağıda görüleceği gibi, ondan krallıklara meşruiyet kazandıran ideolojik çerçeveyi oluşturmada da yararlanılacaktı.

3.2. Çiviyazısının Ekonomik-Ticari-Mali ve Siyasal-İdeolojik İşlevleri

Sümer yazıcılarının yazı olgunlaştıkça ürettikleri, sonraki kuşak yazıcılar tarafından da sürekli kopyalanıp çoğaltılan metinlerin başında "sözcük listeleri" gelir. Bunların en iyi bilineni, Standart Meslek Listesi'dir. Ama Sümerler onun dışında tanrı, kral, kent, büyükbaş hayvan, balık, kuş, bitki, vücut organları, ahşap aletler, kap-kavanoz ve kumaş listeleri de hazırladılar (Woods, 2015, s. 41-42; Liverani, 2014, s. 108; Leick, 2019, s. 109; Ceravolo & Verderame, 2023, 36). Bu listeler sayesinde Sümerlerin kategoriler oluşturarak bilgiyi düzenlediklerini ve bu bakımdan çağdaş toplumları fazlasıyla andıran bir yöntem benimsediklerini saptayabiliyoruz. Özellikle meslek listeleri, kenti ve devleti mümkün kılan tabakalı-hiyerarşik toplumsal örgütlenmeyi haber verdikleri için uygarlığı kuran

kent seçkinlerinin kendi toplumlarının besin üretiminin ötesine geçememiş Neolitik çiftçi ve çoban toplumlardan farklı olduğunu çok iyi kavradıklarını gösteriyor bize.

“Yalnızca Fara’da [100 hektarlık kentsel alanında 15000 ila 30000 kişinin bir arada yaşadığı Şuruppak’ta] görülen mesleklere ait listeler SANGA (kilise yönetimindeki en yüksek mevki) ile başlayıp esnaflara ve kült mensuplarına kadar uzanıyor. Ayrıca (yönetimin emrindeki yazıcılar için çok önemli olan) matematik ve ekonomi terimlerini içeren bir listenin bir kısmı ile aziz isimlerinin listeleri bulundu. ... En önemli keşif, Alman arkeologların *Tablet Evi* adını verdikleri XV. yapı oldu; burada 322 tablet bulundu. Başka binalarda da arşivler vardı ama hepsinin kentteki tüm işgücünden sorumlu aynı idari merkeze ait olduğu ortadaydı. Bu merkezde en az 2000 kişi çalışıyor; devlete ait geniş arazileri ve burada işçilere karne ile dağıtılan tahıl (özellikle arpa) ekimini yönetiyorlardı. Diğer önemli tarım faaliyeti hayvancılık, özellikle dokumada kullanılan ve önemli ekonomik değer taşıyan yünü için beslenen koyunlardı. Ne yazık ki yün ve dokuma hakkındaki arşivler bulunamadı. ... İdari konulardaki tabletler bize merkezin titizlikle örgütlendiğini, liyakat ve bürokratik sorumluluk açısından kesin sınırlara sahip olduğunu gösteriyor. 20 ila 100 çalışandan oluşan birçok idari birim var; bunlar *UGULA* ve *NİMGİR* denilen yöneticiler tarafından denetleniyor. Bunlar da bölümün başındaki kişiye karşı sorumlular. Sistemin en tepesinde en büyük siyasi güce sahip *ENSİ* bulunuyor. ... İdare merkezinin yerel olayların yanı sıra daha geniş kapsamlı siyasi ilişkilerden sorumlu olduğu açıkça görülüyor. Metinlerde tekrar tekrar Şuruppak ile düzenli ilişkide olan diğer beş Sümer kentinin adı geçiyor. Bunlar Adab, Lagaş, Nippur, Umma ve Uruk. Kiş de önemi bir rol üstlenmiş gibi; farklı ama dost bir gücü temsil ediyor olmalı. Altı kent arasında geniş çapta işbirliği ve takasın hüküm sürdüğü anlaşılıyor” (Leick, 2019, s. 109, 111-112).

Yazıcılar, Sümer siyaset kavrayışının felsefi temellerini inşa ederken bu listelerden yararlanmış olmalı. Bazı Sümerologların *uygarlık sanatları* olarak çevirdikleri ME’ler (kentlerin sürekliliğini garanti eden kentsel meslekler-kurumlar-makamlar ve davranış kodları) bir liste halinde sunulurlar ki bu liste kentsel işbölümünü ve hiyerarşiyi kavramayı kolaylaştırmaktadır. Terimleri listeleme-düzenleme eğilimi, dini ya da mitolojik anlatıların düzene sokulmasında da iş görmüşe benziyor. Hesiodos’un MÖ 8. yüzyıl sonlarında *Theogonia* (Tanrıların Soyağacı ya da Tanrıların Doğumları) adlı eseriyle Eski Yunan mitolojisini düzene sokması gibi, Mezopotamya mitolojileri de MÖ 24. yüzyılda hiyerarşik bir mantıkla düzenlenmiş olmalı.

Yazıcı adaylarının eğitimleri boyunca ders notu olarak da kullandıkları sanılan bu tip listeler, bilgileri düzene sokma açısından olağanüstü öneme sahiplerdi. Dini terimleri ve Doğa unsurlarını düzen içinde sıralayan listeler, “Hakikati (Kozmosun Düzenini kuran olguları) sonraki kuşaklara aktarmak” gibi muazzam bir işlev de görmüşlerdir. Tanrı listelerinin en eskileri, EHD III ortalarına, yani MÖ 2500-2400 arasına tarihleniyorlar. Bunlara göre, *Sümer Panteonunun* en büyük üç tanrısı, An (Gök), Enlil (Havanın ve Yerin Efendisi) ve Enki’ydi (Tatlı Suların Efendisi). Listelerin sayısı arttıkça yazıcılar An’ın adını pek fazla telaffuz etmez olmuşlar, Nippurlu Enlil ilk sıraya geçerken, An’la aynı kentten (Uruk’tan) olan İnanna (Venüs, Göğün Kraliçesi), herhalde kentinin eskiliği ve saygınlığı dolayısıyla bazen ikinci sırada zikredilmiştir. Zamanla Eridulu Enki’nin önüne geçen bir başka tanrıça (Dağların Hanımı, Bereket Tanrıçası) Ninhursag’tır. İkisi eril ikisi dişi bu dört büyük tanrıyı izleyenlerin de büyük ölçüde Nanna ya da Sin (Ay), onun oğlu Utu (Güneş) ve Nisaba (Tahıl ile Yazının tanrıçası) olduğu söylenebilir. Bu tanrılar düzeni, Eski Babil Dönemi’nde (1894-1595) de bozulmamışa benziyor (Ceravolo & Verderame, 2023, s. 37-47). Sümer tanrıları-tanrıçaları arasındaki hiyerarşi kuşkusuz zaman içinde değişecektir ama bunların hepsi Kozmosun-Doğanın öne çıkan unsurlarının kişileşmiş formları oldukları, devlet de meşruiyetini “kozmetik-doğal düzenin bekçisi-koruyucusu-sürdürücüsü” olma işlevine dayandığı için hangi tanrısal figürün öne çıktığının fazlaca önemi yoktur. Gerçekte erken siyasi seçkinler, “erken devlet” ile Tanrılar (Hava, Yeryüzü, Tatlı Sular, Güneş, Ay vb.) üzerinden Yaşam, Doğanın Düzeni ve Geçim-Bereket (Yaşamın Sürekliliği) arasında bağ kurmaktadırlar. Erken kentler arasında iletişim ve

kültürel temas güçlendikçe, yerel tanrılar kent sınırlarını aşarak diğer kentlere ulaşacaklardır. Bu durum tanrıların hiyerarşik bir mantıkla düzenlenmesi ihtiyacını doğurmuş; bu sayede yersel krallıkların hiyerarşileriyle göksel krallığın hiyerarşik düzeni arasında koşutluk kurulabilmiştir.

“Erken Hanedanlık döneminin sonuna doğru ortaya çıkan merkezi siyasi sistemde; bir kent hemen tüm diğerlerinden üstün duruma gelince ideolojik yorumlar da değişime uğruyor. Kent tanrılarının birbirleriyle bağlantıları yeniden yapılandırılıyor ve tek bir tanrı imparatorluğun baş-danışmanı oluyor. Yeni yapılanma sırasında Nippur’un tanrısı Enlil baş-danışman olarak ortaya çıkıyor. ... Fara [*EHD IIIa*: MÖ 2600-2450] metinlerinde Nippur’un özel bir konuma sahip olduğu ya da Enlil’in o dönemde özel bir önem taşıdığı ile ilgili hiçbir kanıt yer almıyor. Aksine, yazılı ve arkeolojik kaynaklara göre başlıca tanrılar yalnızca kendi ‘evlerinde’ (Uruk, Eridu ve Lagaş) değil ülkenin birçok yerinde tapınakları bulunan İnanna, Enki ve Ningirsu’dur. Görünüşe bakılırsa, Şuruppak’ın [Fara’nın] düşüşünden sonra (y. 2350) en güçlü kentlerden biri durumuna gelen Lagaş kenti yararına Enlil ön-plana çıkmış. ... Nippurlu Enlil Ningirsu’nun [Lagaş ve Girsu tanrısının] babası oluyor ve oğlunun ateşkes imzaladığı tanrıların başında yer alıyor. Bu, Lagaş ile Nippur arasında siyasi bir işbirliğinden kaynaklanıyor olabilir. Diğer Lagaş kralları da benzer ifadeler kullanıyor. Enlil’in öne çıkması panteonun yeniden düzenlenmesine ya da tüm kent tanrı ve tanrıçaları arasında tam bir Sümer akrabalık sistemi oluşturma çabasına yol açıyor” (Leick, 2019, s. 192, 194-195).

“Günü ortaya çıkaran, insanlara merhamet gösteren, toprakta her türlü tohum, bitki ve ağacın yetişmesini tasarlayan tanrı [Enlil idi]. Ülkeye bolluk, bereket ve gönenci getiren oydu. İnsan tarafından kullanılan tarımsal gereçlerin ilk örnekleri olarak kazma ve sabana biçim veren oydu. ‘Koca Dağ, Enlil olmaksızın, hiçbir kent kurulmaz, hiçbir ev yapılmazdı, hiçbir ahır kurulmaz, hiçbir ağıl çatılmazdı, hiçbir kral yükselmez, hiçbir soylu rahip doğmazdı’” (Kramer, 2016, s. 120, 124).

Kentlerin doğuşundan önce, yani Mezopotamya ve Levant bölgelerinin eşitlikçi köy toplumları olarak örgütlendikleri dönemde (MÖ 9000-4000), din bitki ve hayvan varlığının sürekliliğine, başka bir deyişle besin olarak tüketilen türlerin kendilerini yeniden üretmelerine odaklanmıştı. Herhalde o dönemdeki din de nasıl işledikleri rasyonel biçimde açıklanamayan Doğa unsurlarının devinimini anlamlandırmayı hedefliyor ve belki metafizik düşüncüyü potansiyel olarak içinde taşıyordu. Ama toplumsal yapı büyük ölçüde eşitlikçi olduğu için ne dini ne de siyasi seçkinler mevcuttu, dini anlatılar bütünlüklü biçimde bir araya getirilemedikleri için dağınıktılar. Büyük olasılıkla kentlerin doğuşundan önce çiftçi-çoban toplulukların gözünde de “her şey tanrılarla doluydu”, Doğa’nın zenginliği-çeşitliliği her bir doğal-kozmetik unsurun tanrısallıkla tanımlanmasına neden olmuştu ama inançlar görece yereldi ve yerleşim öbeklerinin inançları arasında hem (kültürel temas nedeniyle) benzerlikler hem de (kavrayışların yerelliği dolayısıyla) farklılıklar vardı. Kentlerin doğuşu, arkaik inançların kentleşmesine-kurumsallaşmasına ve doğmakta olan dini-siyasi seçkinlerin programlı katkılarıyla yeknesaklaşmasına (yerel farklılıkların uzlaştırılmasına) yol açtı. Yazının olgunlaşması ve (kent-devletlere hâkim olan iç-hiyerarşiye benzer biçimde) zamanla kentler arasında da ülkesel boyutta bir hiyerarşinin ortaya çıkması dolayısıyla panteon ya da tanrılar krallığı hiyerarşik bir mantıkla düzenlendi. Kent seçkinleri, kendilerinin şekillendirdikleri yersel krallıkların suretinden bir göksel krallık türeterek iktidarlarının meşruiyet kaynağını da kendileri yaratmış oldular. Sonraki kuşaklarda bu kutsal-siyasi koşutluğu doğal bir olguymuş gibi içselleştirilecek; krallar ve memurları, ilkin tek bir kentteki, 3. binyılın son yüzyıllarında da Sümer ve Akkad ülkelerinin bütünündeki siyasi iktidarının kaynağının büyük tanrıların onayı olduğunu iddia edeceklerdir.

O halde Sümer kent-devletlerinin krallarının iki temel görevine (kenti düşmana karşı savunmak ve ekonomik etkinlikleri düzenlemek) bir üçüncüsü eklenmeli: tanrısal iradeyle uyumlu bir yönetim sergilemek, kente ait kültürün-inancın sürekliliğini sağlamak. Bu üçüncü görevin getirisi de büyüktür: kralın ve krallığın din kaynaklı bir meşruiyetle donatılması. Özellikle hanedan değişikliklerine denk düşen geçiş dönemlerinde, yeni

hanedanın kurucularının kent seçkinlerine ve tebaaya kendilerini krallık için seçenin kentin baş-tanrısı olduğuna ikna etmeleri gerekir. Bu tip bir söylem, tanrısal irade ile tayin edilen kişinin kent için en uygun aday olduğunun herkes tarafından anlaşılmasını sağlayacaktır. Kralın dinle-kutsalla bağlantısı tahta çıktıktan sonra da sürer; tapınakları yücelten ve festivallerde-ayınlerde kendisinden beklenen törensel davranışları layıkıyla yerine getiren kral, kent tanrısı (ve genel olarak diğer tanrılar) ile halkı arasında köprü işlevi görmekle mükelleftir (Liverani, 2014, s. 107). Sümer kayıtlarında *köprü* yerine *aracı* terimine daha yakın bir ifade kullanılıyor olsa da *köprü* metaforuna Sümer'den çok sonra, örneğin 2 binyıl sonraki Roma İmparatorluğu'nda da başvurulur. Roma'nın cumhuriyet olduğu dönemlerde yüksek rahipler "pontifex maximus" (köprü yapan) unvanı taşıdılar, ilk imparator Augustus ve halefleri unvanı kendileri kullandılar, Hıristiyanlığın gelişinden sonra da Papalar üstlendiler "pontifex maximus" rolünü.

*Mezopotamya'nın Erken Hanedanlar Dönemi'*nde kentlerin yönetilmesi ile siyasal iktidarın dini meşruiyeti arasında kopmaz bir bağ vardır, bu bağ toplumsal eşitsizliklerin üstesinden gelmek için zaruridir. Taşkın, kuraklık, salgın ve çekirge istilası gibi bir dizi doğal felaketle mücadele etmeye yazgılı iken bir yandan da ağır vergi yüküne maruz kalan Mezopotamyalı çiftçilerin seçkinlerden beklentileri, (kentin koruyucu tanrısının da arzusu olan) ortak çıkarı korumak için etkin ve adil bir sistem inşa edip onu sürekli kılabilenleridir. Kral, gücünü ve yeteneğini adil bir sistem tesis etmek için kullandığı, dolayısıyla tanrının iradesine uygun bir yönetim sergilediği yönünde toplumu ikna edebildiği ölçüde olası kral adaylarının önünü kesebilir ve halkı tarafından meşru görülür (Liverani, 2014, s. 107-108). O halde dinin sağladığı meşruiyeti doğru kullanmanın yolu *eşitsizliği yönetmekten*, alt sınıfların verili sisteme bağlı kalmaları için onu *adalet* söylemiyle ılımlı (kabul edilebilir) hale getirmekten geçer. Yoksullar-güçsüzler tamamen kaderlerine terk edildiklerinde ve kralların onları varsıla-güçlüye karşı korumadığı inancı yaygınlaştığında, yalnızca dini anlatı meşruiyet için yetersiz kalacaktır. Eğer sistem alt sınıfların ölçüsüzce ezildikleri bir aşırı eşitsizlik hali üretirse, halk içinde bunun tanrısal iradeye uygun olmadığı öne sürülecek ve seçkinlerin meşruiyeti tartışmaya açılacaktır.

4. Erken Hanedanlar III (MÖ 2600-2334): Kraliyet Kayıtlarında Kutsal ve Siyasal

*Erken Hanedanlar III Dönemi'*nde Aşağı Mezopotamya tarihinde ilk kez koalisyonlar ve onlar sayesinde mini-bölgesel-devletler ortaya çıktı. Kiş Kralı Mesilim MÖ 2500'lerde, Lagaş Kralı Eanatum 2450'de, Uruk Kralı Enşakuşana 2350'de ve nihayet Umma Kralı Lugalzagesi 2340'larda yakın çevrelerindeki diğer kentler üzerinde hegemonya kurarak Akkadlı Sargon'un önünü açacak biçimde Mezopotamya Birliği'ni kurmaya giriştiler. Aslında Sümer Ülkesi onların çabaları olmadan da kültürel açıdan birliğe sahipti ve yazı sayesinde tek bir uygarlık görüntüsü veriyordu iki binyıl sonraki Eski Yunan polisleri gibi. "Kiengi (Sümer) Birliği" şeklindeki kavramlaştırma, bu gerçeğe işaret eder. Daha geç dönemlerde kaleme alınan *Sümer Kral Listesi'*nin ilk kentlerin doğumu kadar gerilerden başlatılması ise, Sümer Birliği'nin bir kez kurulduktan sonra doğal ya da tarihsiz kabul edildiğinin kanıtı olarak görülebilir (Yoffee, 1995, s. 290-291, 294). Ama Eski Yunan gibi Eski Mezopotamya için de kültürel birliği siyasal birliğe dönüştürmek çok sancılı olacaktır. Ülke kent-devletleri aşarak ülkesel devlet halinde örgütlenmeye geçerken kutsal-siyasal ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi gereği de bir zorunluluk olarak kendini gösterecektir.

MÖ 26. yüzyılda Sümer Ülkesinin en saygın krallığı Kiş olmalıdır. 150-200 yıl sonraya ait Lagaş kayıtlarında, Kiş Kralı Mesilim, Sümer kentleri arasındaki çatışmalarda hakem (hatta son sözü söyleme hakkına sahip bir hâkim) gibi görünmektedir. Kiş, Sümer'in en kuzeyinde (Akkad sınırına yakın bir noktada) konumlanıyorsa da, Kral Mesilim'in diğer Sümer kentlerince *süzeren* olarak kabul gördüğü anlaşılır. Zaten Kiş Kralı Mesilim LUGAL iken, sair kentlerin prensleri ENSÍ ya da Akkadça İŞAKKU (vali) unvanıyla yetinmişlerdir. Ama Mesilim de, daha güneydeki iki kent arasındaki sınır ve sulama kanalı anlaşmazlıklarını çözmeye çalışırken, son kararı verenin Yargıç-Tanrı İştaran olduğunu belirtmiştir. "Mesilim, uyuşmazlıkları karara bağlamaktan sorumlu tanrı Sataran'ın [İştaran] bir kehaneti doğrultusunda iki kent arasındaki sınırı ölçmekle

anlaşmazlığa hakemlik etti ve bu noktayı belirleyip, ilerideki anlaşmazlıkları engellemek için de *buraya yazılı bir kabartma taş dikti*" (Kramer, 2016, s. 62-67).

Kiş Kralı - LUGAL KİŞ unvanı, güneyde de *I. Ur Hanedanı*'na mensup Ur kralları Meskalandup ve Mesannepada tarafından kullanıldı. Bu ikisi olasılıkla yine MÖ 26. yüzyılda yaşamış krallardı. Acaba halef-selef oldukları düşünülen bu ikili, kısa bir süre Kiş'te hâkimiyet mi kurmuşlardı, yoksa *Kiş Kralı* unvanı *KİENGİ Kralı* (Ülkenin-Sümer'in bütünü'nün kralı) olmak anlamına mı geliyordu? İki seçenek de doğru olabilir; Kiş'in hemen kuzeyindeki toprakların özel coğrafi koşulları, herhalde orasıyla güneydeki kalabalık ve bağımsız kentler arasında Kiş'in aracı rolü oynamasına yol açmıştı. Kiş kenti ticaret yolları üzerinde stratejik bir konumda bulunur. Güneyde ırmakların yatakları sık değiştiği için kentleri besleyen tarımı düzenlemek zordur. Ama Kiş'in kuzeyindeki ırmak yatakları istikrarlıydı, suyun akış hızı oradan denetlenebilirdi. Hans Nissen'e göre sulama sisteminin güneyde düzenli uygulanması için bu tehlikeli noktanın denetim altına alınması gerekiyordu, bunu başaran güneyli hükümdarlar *Kiş Kralı* unvanı taşımaya layık görülmüş olabilirler. Her durumda, güneyin ve kuzeyin kent-devletlerini aynı otorite altında birleştirmek için Kiş'e hâkim olmak gerekiyordu (Leick, 2019, s. 113, 128-129).

Mesilim ile ilgili Lagaş kaydı, *Güney Mezopotamya'da kent-devlet sınırlarının bile tanrıların emaneti olarak görüldüğünü* bildirir bize: "Bütün ülkelerin (Sümer Ülkesinin) kralı ve tanrıların babası Enlil, Tanrı Ningirsu [ve onun kenti Lagaş] ile Tanrı Şara [ve onun kenti Umma] arasındaki sınırı belirgin biçimde çizdi. Kiş kentinin kralı Mesilim, Tanrıça İştaran'ın emriyle arazileri ölçtü ve *kentleri ayıran noktaya bir sınır taşı koydu*" (Magid, 2006, s. 14; Rey, 2016, s. 53). Sınırları konu alan (sonraki krallardan Enmetena dönemine ait) bir kayıta, Eanatum'un Umma-Lagaş sınırının çatışmasız bir formülle çizilmesine çok önem atfettiği ve sınır hattında 1290 m genişliğinde bir *insansız bölge* oluşturduğu nakledilir (Rey, 2016, s. 61). Pasajlar, kentler arasındaki çatışmaların temel nedenlerinin suyolları, kanallar ve sınırlar olduğunu; kanalların ekim-hasat ve bereket-refah anlamına geldiğini; sınırların da tarımsal arazilerinin hangi kent-devletin hâkimiyetinde olacağı ve halktan toplanacak vergi miktarlarının tayini gibi hususlarda önem taşıdığını gösterir. Demek tarihin ilk kent-devletlerinde bile *toplumun refahı ve onun tezahürü olan halkın onayı* devletin meşruiyetini kuran temel unsurlardan biriydi.

İtalyan tarihçi Mario Liverani, *Sümer Ülkesinin bütününe hâkim olma iddiasını* yansıtan ikinci bir unvanın daha olduğunu belirtir: *EN URUK*. Demek ki güneyde Uruk ve kuzeyde Kiş kentleri üzerinde denetim kurmayı başarabilen bir kral Aşağı Mezopotamya kent-devletler düzeninin en güçlü siyasal figürü haline gelmiş kabul ediliyordu. Bu iki kente dini meşruiyet kaynağı olan Nippur da eklenmeli, zira göksel krallığın efendisi Enlil'in tapınağı E-KUR (Dağ Evi) burada bulunuyordu ve yersel krallıkların yaşayabilmelerinin koşulu Enlil'in onayını almaktı. Böylece MÖ 3. binyılın ikinci yarısında (kent-devletler düzeni sürüyor olsa da) bazı kralların Sümer'in bütününe ve hatta onun kültürel uzantısı sayılan doğuda Susa ve kuzeyde Mari kentlerine dek uzanan bir hâkimiyet alanı yaratma düşüne kapıldıklarını anlıyoruz. Sümerlerin Aşağı Mezopotamya dışındaki dünya kavrayışları iki denizin arasındaki bölgeleri kapsıyordu: Aşağı Deniz (Basra Körfezi) ve Yukarı Deniz (Akdeniz). Akkad Krallığı'nın kuruluşuna kadar hiçbir Mezopotamya kralı bu geniş bölgede üstünlük kuramayacak olsa da Sargon ve Naram-Sin'den önce bazı kralların bu bölgeyi hedef alan bir ülkesel-devlet kurmayı düşledikleri biliniyor. Bu hayal, Lagaş ile Umma arasında arabuluculuğa soyunan Kiş Kralı Mesilim ile başlamış olabilir. Onu takip edenler de büyük olasılıkla Lagaşlı Eanatum (MÖ 2450) ile Uruklu Lugalkiginnedudu ve Lugaltarsi/Lugalkisalsi (MÖ 2400) idiler. Nihayet Uruklu Lugalzagesi (MÖ 2358-2334), Ur, Larsa, Umma, Nippur ve Lagaş kentleri üzerinde denetim kurarak Akkad-öncesi dönemde bütün Aşağı Mezopotamya'ya hâkim olan en büyük kral haline gelecek ve kendisini yenip Akkad İmparatorluğu'nu kuran Sargon'a imparatorluk ülküsünü miras bırakacaktır. O, hiçbir zaman fethedememişse de, kuzeydeki Kiş, Nagar, Mari ve Ebla ile askeri ve ticari ittifaklar kurarak etki alanını Akdeniz kıyılarına kadar genişletmiş olabilir (Liverani, 2014, s. 112-113).

4.1. Lagaş ve Girsu Kayıtlarında Çoban Olarak Resmedilen Bilge Krallar

Lagaş kent-devletinin en eski kayıtları, MÖ 2500 civarına (*Birinci Lagaş Hanedanı'nın* ilk kralı Ur-Nanşe dönemine) tarihlenirler. İlk kraliyet kayıtlarına göre, Ur-Nanşe, Tanrı Ningirsu için yaptırdığı tapınağa (Hansen, 1992, s. 207) *Adalet ile donatılmış Bagara* adını vermişti. O, Ningirsu'nun eşi Tanrıça Baba/Bau ve bir başka yerel tanrı (kendisinin kraliyet adının esinlendiği) Tanrıça Nanşe onuruna da tapınaklar yaptırmıştı. Aynı kral, Lagaş çevresine sur inşa ettirmiş, hemşerilerinin yararlanmaları için kanallar açmış, kentin tahılının depolanması için ambarlar yaptırmış ve pek çok tanrı-tanrıça için heykeller yontturmuştu (Magid, 2006, s. 11; Rey, 2016, s. 23). Kralın bir başka anıtsal eseri, Tanrı Enki onuruna Apsû tapınakları yaptırması idi (Espak, 2010, s. 18).

Sur inşaatları, birbirlerine komşu Sümer kentleri arasında savaşa dönüşebilen askeri çatışmaların da başladığını gösterir. Ur-Nanşe de, Umma ve Ur kentlerinin hükümdarları ile bu tip çatışmalar yaşamış, hatta resmi kayıtlarda bu iki kent kralını da esir aldığını nakletmiştir (Rey, 2016, s. 56). Büyük inşaatlar ile savaşlar birlikte düşünüldüğünde, bir Sümer kralının ekonomik, siyasal, askeri ve dini işlevlerinin bir bütün oluşturduğu söylenebilir. Devletin-krallığın nihai amacı kentin toplumsal ve ekonomik düzenini kurmak-korumak-sürdürmek, bunun için göksel krallığın desteğinin arkasında olduğunu net biçimde hatırlatmak ve tabii bu iki amaçla bütünleşecek biçimde kenti savunmak, dolayısıyla tarım arazilerinin ve ticaret yollarının güvenliğini sağlamaktır.

Lagaş kent-devleti, Lagaş yerleşimi dışında, pek yakın mesafedeki Girsu ve Nina kentlerine de hâkimdi (Hansen, 1992, s.207). Adının anlamı "Girsu Lordu" olan Ningirsu (Ninurta) ile Nanşe, Lagaş kent-devletinin yerel tanrılarıydılar. Doğa-fırtına-yağmurun kişileştirilmiş hali olan tanrının Lagaş ve Girsu'daki adı Ningirsu iken, Nippur kentindeki adı Ninurta idi (Jacobsen, 1992, s. 234-235 dn. 1). Ninurta, tanrıların efendisi Baba Enlil'in gücünün kaynağı olan *yazgılar tabletini* aslan başlı kartal Abzû'dan geri alıp dünya düzeninin yeniden kurulmasını sağlayan tanrıydı. Evi-tapınağı Sümerce Abzû, Akkadça Apsû olan Enki ise, uygarlık kurumları ile yazgulardan-işlevlerden sorumluydu. Su Tanrısı Enki'nin Eridu'daki evi-tapınağı Apsû, tatlı su ve sazlıklarla kaplı olup Yaşamı mümkün kılan tarımsal üretimi çağrıştırır. İki tanrının krallık ve düzen üzerindeki etkinlikleri birlikte düşünüldüğünde, Enki ve Ninurta için yapılan hizmetlerin devletin sürekliliğine yarayan hizmetler olarak değerlendirildikleri anlaşılır.

Lagaş'ın Ur-Nanşe'den Urukagina'ya uzanan 9 kralı genellikle *ENSİ*-Lagaş (Lagaş Valisi) ve nadiren *LUGAL*-Lagaş (Lagaş'ın Kralı) unvanlarını kullandılar. Unvanlarda Girsu kentinin adı pek geçmez. Bu eğilimin istisnası, Urukagina'nın Lagaş kentini Umma ve Uruk Kralı Lugalzagesi'ye kaybedince kendini Girsu Kralı olarak adlandırmak zorunda kalmasıdır. Unvan için *ENSİ*'nin tercih edilmesinin nedeni, Lagaş, Girsu ve Nina kentlerinin asıl kralının Tanrı Ningirsu olduğu ve insan yöneticilerin ancak onun vekilleri olarak görev yapabilecekleri inancıdır (Rey, 2016, s. 4).

Takriben MÖ 2450-2400 arasında ait kraliyet kayıtları, Ur-Nanşe'nin oğlu ve halefi Akurgal'ın taht döneminde, Lagaş ve Umma arasında bereketli Guedinna Ovası'nın hangi kent-devlete bağlı olacağı hususunda çatışmalar yaşandı (Rey, 2016, s. 54). Bölgeyi tanrıları Ningirsu'nun "sevdiği topraklar" (Rey, 2016, s. 58) olarak tanımlayan Lagaşlılar, tanrılar arasındaki toprak paylaşımına vurgu yaparak Guedinna'nın ebediyen Lagaş'a ait olduğunu iddia ediyorlardı. Ama Umma *ENSİ*'si Uş anlaşma koşullarını bozdu, iki kent arasında hakemlik yaparak sınırı çizen Kiş Kralı Mesilim'in kabartmasını (sınır taşıını) çıkarıp attı ve sınırı geçerek Guedinna'yı işgal etti (Kramer, 2016, s. 63).

Ama Uş, Tanrı Ningirsu tarafından püskürtüldü-defedildi (ezildi). Metinde böyle ifade ediliyor olsa da, Uş'u püskürten aslında Ningirsu'nun valisi olan bir Lagaş *ENSİ*'si idi. Bu *ENSİ*'nin Akurgal değil onun oğlu-halefi Eanatum olduğu anlaşılıyor. Eanatum, sonraki Umma Kralı Enakale ile de iki ülke arasındaki sınırları yeniden çizmiş, bunu yaparken Kiş Kralı Mesilim'in belirlediği savaş-öncesi sınırlara geri dönüşmesini sağlamaya çalışmıştır (Rey, 2016, s. 57). "Ummalıların duygularını bir nebze de olsa yatıştırma çabasıyla Eanatum, fetihlerini diğer yönlerde doğru genişletmeye istekli olduğundan, Guedinna'daki, hatta daha güneydeki tarlalarda tarım yapmalarına izin

verdi. Ancak bu bağışının bir koşulu vardı; Ummalılar toprağı kullandıkları için ürünlerinin bir kısmını Lagaş hükümdarına vereceklerdi, böylece kendisine ve ardıllarına kayda değer bir kazanç sağlayacaktı” (Kramer, 2016, s. 63-64). Bu kayıt sayesinde, Sümer krallarının asıl dertlerinin kendilerine ait kıldıkları topraklar üzerinde yapılacak her türden tarım faaliyetini vergilendirmek olduğunu anlıyoruz.

Eanatum Umma’ya karşı doyurucu bir zafer kazanmış olmalıdır ki onun başarılarını nakleden *Akbabalar Steli*’nde Umma Kralı’nın panteonun en büyük tanrılarının (Enlil, Ninhursag, Enki, Sin, Utu, Ninni) adlarını anarak Lagaş-Girsu’ya saldırmayacağına dair yemin ettiği aktarılır: “Ningirsu’nun topraklarını asla taciz etmeyeceğim! Ningirsu’nun çaylarının ve kanallarının yönünü asla değiştirmeyeceğim! Ningirsu’nun anıtlarını yıkmayacağım! Eğer haddimi aşarsam, Göğün ve Yerin Kralı Enlil’in *büyük savaş ağı* Umma’nın üstüne insin” (Magid, 2006, s. 12; Rey, 2016, s. 60).

Devrin kayıtlarında Eanatum ile göksel krallık arasındaki bağlantı aktarılırken ilkin panteonun (Gök-Tanrı An hariç) en büyük 3 tanrısı (Enlil, Ninhursag/Ninmah ve Enki) zikredilir; daha sonra sulama kanallarıyla ilintili 3 tanrının adı (Utu, Sin, Ninki) anılır. Bazı kayıtlarda da yerel tanrılar Ningirsu ve Nanşe ile İnanna, Dumuzi ve Hendursag’ın adları geçer (Espak, 2010, s. 19-21).

Nanşe, bataklık, su ve orada yaşayan balıklar ile su kuşlarını simgeleyen tanrıça olarak toplumsal adaleti, geçimi ve refahı çağırır. Mezopotamya anlayışında, *adalet* “refahın mümkün olduğunca paylaşılması” anlamını verdiği için Nanşe’nin güçsüzleri-yoksulları koruduğuna inanılır:

“Yetimi bilen, dolu bilen,
İnsanın insana zulmünü bilen, öksüzlerin anası Nanşe,
Dulları kayıran,
En yoksullara (?) adalet (?) getiren (?).
Sığınana kucak açan kraliçe,
Güçsüze barınak bulur” (Kramer, 2016, s. 137).
“Yetimi avutmak, dul kadın bırakmamak için,
Kudretlilerin yok edileceği bir yer kurmak için,
Güçsüzlerin kudretlileri devirmesi için, ...
Nanşe insanların yüreğini yoklar” (Kramer, 2016, s. 138).

Adı genelde Nanşe ile anılan (yine yerel bir tanrı olan) Hendursag ise ışık-meşale-aydınlıkma üzerinden hukuku ve adaleti simgeler. Eanatum’un halefi I. Eanatum, bu tanrı için de bir tapınak yaptırmıştır ülkesinde.

Kral ile ilk 6 tanrı arasındaki bağ, göksel krallık ile yersel krallık (kutsal ile siyasal) arasında güçlü bir ilişkinin kurulmak istendiğine yorulabilir. Sonraki 4 tanrı, genelde besin-geçim, bereket, toplumsal refah, siyasal iktidar ve ışık-adaleti temsil eden güçlerdir. Devrin kayıtlarında, 1- kralla bağlantılı tanrı adlarının artması, 2- kralın “Ningirsu’nun valisi” (*ENSİ*) unvanına ek olarak *LUGAL KIŞ* - *Kiş Kralı* (dolayısıyla *Sümer Kralı*) gibi iddialı bir unvan taşınması, birbirini tamamlayan gelişmelerdir. Kraliyet ideolojisi hem soyut hem de somut (bölgesel) manada genişlemiş; *yersel krallığın düzeni ve toplumsal refahı inşa edip sürdürme sorumluluğu* ile *göksel krallık* arasında bir paralelliğin olduğu inancı da pekişmiştir.

Eanatum’u (MÖ 2450) anlatan kayıtlar, *Eanatum* adının krala Enlil’in savaşçısı Tanrı Ningirsu tarafından verildiği naklelerler. Kralın adı *Eanna’ya yakışan* anlamına gelir. Eanna, Uruk kentinde Tanrıça İnanna için inşa edilmiş kutsal alanın ve tapınağın adıdır. Demek Eanatum’un iktidarının meşruiyeti *Tanrı Ningirsu’nun Ülkesinin insan kralı* olmasından geliyordu. Eanatum için dikilen zafer anıtı (*Akbabalar Steli*) şu satırlarla başlar: “Ningirsu için... Eanatum, Lagaş Kralı, Enlil’in atadığı, Ningirsu’nun güç bahşettiği, [Adalet ve Refah Tanrıçası] Nanşe’nin kalbiyle seçtiği, Ninhursag’ın sağlıklı sütüyle beslediği, adını İnanna’dan alan, Enki’nin bilgelik bahşettiği... O, Ningirsu için Girsu’yu yeniledi, onun onuruna inşa edilmiş kutsal alanın duvarlarını yaptırdı”. Kayıtlara göre, Enki krala *GEŞTU* vermişti. Terimin sözcük anlamı *kulak*, soyut anlamı “kulağa fısıldanan bilgelik sözleri”, yani *kavrayıştır* (Espak, 2010, s. 20; Rey, 2016, s. 15) *GEŞTU* bahsi yukarıda

adları sayılan tanrılarla birlikte düşünüldüğünde, bir *Lagaş kralından beklenen, ülkesini adaletle yönetmesi ve uyruklarına refah getirmesi*ydi.

Mezopotamya'da bazı kralların tanrılaştırılmalarıyla sonuçlanacak eğilimin ilk adımları (tanrısız evliliklerin benzerinin krallar için söz konusu edilmesiyle) Lagaş kentinde saptanır. Eanatum, bir kraliyet kaydında kendini "Çoban-tanrı Dumuzi'nin sağdıcı" (Selz, 2008, s. 21) olarak tanımlar ki bu hem krallara pek yakıştırılan *çoban* sıfatının benimsenmesi hem de Dumuzi'nin eşi olarak bilinen Savaş tanrıçası İnanna ile yersel krallık arasında bağlantı kurulması açısından güçlü bir adımdır.

Eanatum'un halefi, kardeşi I. Enanatum idi. Bu dönem kayıtlarında da öne çıkan tema, Lagaş'ın komşuları ve rakipleri olan kent-devletler (özellikle Umma) ile mücadelelerdi. Bu kral ile tanrılar arasındaki ilişki, ağabeyi döneminde aktarılanlara çok benzemektedir (Espak, 2010, s. 22-23). "Lagaş Kralı I. Enanatum, Ugiga Ovası'nda, yani Ningirsu'nun topraklarında, Umma Kralı Ur-Lumma ile savaştı. [Anlaşılan kazanan Umma olmuştu.] I. Enanatum'un sevgili oğlu Enmetena [ise,] rakibini bozguna uğrattı, Ur-Lumma kaçtı ama [kendi kenti] Umma'da öldürüldü" (Rey, 2016, s. 64).

Kraliyet kayıtlarına bakılırsa, Enmetena Umma ile verilen savaşta babasından ve amcasından daha başarılıydı. Zira O babası döneminde yeniden tacize uğrayan ülkesinin topraklarını işgalden kurtarmakla kalmayıp Badtibira adlı kıymetli yerleşimi fethederek Lagaş ve Girsu sınırlarını (Umma aleyhine) daha da genişletmişti. Kraliyet kayıtlarında Enmetena'nın Umma'ya karşı başarı kazanabilmek için Uruk *ENSİ*si Lugalkinişedudu ile bir dostluk paktı imzalayıp bu kenti müttefiki haline getirdiği de nakledilir.

I. Enanatum ile Enmetena, seleflerini izleyerek *Dumuzi'nin sağdıcının çocukları* olduklarını ilan etmiş, hatta daha ileri gidip Lagaş krallığını kendilerine Dumuzi'nin verdiğini öne sürmüşlerdir. Başka bazı kayıtlarda, krallığın asıl hâkimlerinin Girsu'nun baş-tanrısı Ningirsu ile Lagaş'ın baş-tanrıçası Gatumdug olduğuna dikkat çekilir ve insan kralların onlara vekâlet ettikleri bildirilir. Enmetena, vekilliğin de ötesinde, *Gatumdug'un oğlu* olduğu iddiasındadır (Selz, 2008, s. 21). Bu kutsal-siyasal kaynaşmasının boyutlarını sezebilmek için kent-devlet sınırlarının Sümer panteonunun en büyük tanrısı Enlil tarafından çizildiği iddiasını da dikkate almak gerekir.

Enmetena'nın dini icraatları arasında, büyük-dedesesi Ur-Nanşe'nin yaptırdığı Nanşe Tapınağı'nı restore ettirmek ve başka önemli tapınakları ibadete açmak da vardı. "Lagaş Kralı Enmetena, Zulum kasabasında Nanşe onuruna *E-engur*'u (Pınarbaşı Tapınağı'nı) inşa etti; Tanrıça Ninhursag için de parıltılı koruda *Giguna* (çok-renkli sazlarla kaplı bir kutsal alan-meydan) yaptırdı; Ningirsu içinse, sınır kasabası Antasura'yı kurdu, orada ihtişamıyla bütün ülkeyi büyüleyen bir tapınak yükseltti" (Rey, 2016, s. 31, 37).

Umma-Lagaş sınır savaşları Lagaş'ın son *ENSİ*'si Urukagina dönemine dek sürdü. Urukagina kendi ülkesinde siyasal-hukuki-ekonomik reformlar yapmaya odaklanmışken son Umma Kralı Lugalzagesi Uruk'u fethederek kent-devletler sisteminin ötesine geçen bir teritoryal (ülkesel) devlet kurmaya girişmiş ve bu esnada bereketli Guedinna Ovası'nın tamamını ve Lagaş kentini fethederek Urukagina'ya Girsu kentinden ibaret küçük bir alan bırakmıştı. Lagaş'ın düşüşü Sümer yazınında "kent ağıtları" olarak bilinen türün ilk örneklerinden birinin kaleme alınmasını sağlamıştır. Bu ilk örnekte, Umma ve Uruk Kralı Lugalzagesi, Ningirsu'nun ülkesine girmesi dolayısıyla günahkâr bir figür olarak resmedilir: "Umma kentinin kralı Lagaş'ı yakıp yıktı. Tanrı Ningirsu, kendisine kalkan elleri keser. Girsu'nun kralı Urukagina, hiç bu tip bir günah işlemedi. Umma Kralı Lugalzagesi bilsin ki bu günahı onun boynuna kendi tanrıçası Nisaba yükleyecek" (Rey, 2016, s. 66; Maeda, 1985, s. 35).

4.2. Sümer'de İlk Yasa Metni (MÖ 24. Yüzyıl): Devletin Tanrısız İradeyle Uyumu

Artı-ürünün "vergi" olarak kırsal alanlardan kente akması ve *yeniden dağıtım*a konu olması; siyasal seçkinlerin ve onlar için kayıt tutan yazıcıların karmaşık kent ekonomisini düzenleyerek meşruiyet kazanmaları; meşruiyetin kutsal ile pekiştirilmesi... Tabloyu tamamlayan unsur, *tanrıların arzusu olan adaletin* (ebedi-tanrısız yasalar ve kurumlar olan ME'lerin) yazılı kurallarla (kralların kamuya ilan ettikleri *kanunnameler*) somutlaşmasıdır.

Sümer Ülkesine ait en eski yasayı (*kanunnameyi*) kaleme aldırın kişi, Lagaş-Girsu Kralı Urukagina'dır (MÖ 24. yüzyıl).

Demek yazının olgunlaşmasının üzerinden çok zaman geçmeden ilk yazılı yasa metinleri ortaya çıkmaya başlamıştı. *Urukagina Yasalarının* giriş ve sonuç kısımlarında "düzen" ile "tanrılar" arasındaki ilişkiyi anlatan pasajlar, Eski Mısır düzen-adalet kavrayışına çok benzer. "[Hava-Fırtına Tanrısı] Enlil'in savaşçısı [Tarım-Şifa-Hukuk-Savaş-Yazı Tanrısı; Girsu'nun efendisi] Ningirsu, Lagaş-Girsu Krallığı'nı Urukagina'ya teslim edince Urukagina eski günlerin fermanlarını yürürlüğe soktu, efendisi/kralı Ningirsu'nun kendisine ilettiği sözleri aklına yazdı" (Maeda, 1985, s. 34).

Pasaj, *Urukagina'nın yaptığı yeni bir düzen kurmak değil Ningirsu'nun görevlendirmesi ile tanrıların uzak geçmişte kurmuş oldukları Düzeni ihya (restore) etmek olduğunu* kanıtlar. Urukagina Yasaları, bu yüzden *Urukagina Reformu* olarak da bilinir. Yasa maddeleri sayıldıktan sonra aktarılan pasaj da bu gerçeğe işaret eder: "Urukagina, [tanrıların eseri olan] düzeni gözetmek için Tanrı Ningirsu ile bir sözleşme-anlaşma yaptı" (Maeda, 1985, s. 34). Kral, yasa metninin hiçbir pasajında kendisini "düzen kurucusu" olarak yansıtmaz ve Lagaş kent-tanrısı Ningirsu'nun emirlerine uygun hareket ettiğini sürekli hatırlar.

Urukagina'nın hazırladığı yasa metni, Kral'ın farklı tanrılar adına inşa ettirdiği tapınakların tek tek sayılması ile başlar. Bu tip pasajlar, diğer kent-devletlerin kraliyet kayıtlarında da sürekli tekrar eder; zira *yazıcılar insan kralın yönetimini meşrulaştırmak için onunla kentin tanrı-kralı arasında bağ kurmak zorundadırlar*. Bu metnin ve Urukagina'nın izinden giden sonraki Mezopotamya krallarının yayımladıkları *adaletnamelerin* neyi amaçladıkları açıktır: *meşruiyetin diğer önemli unsuru olarak halkın onayını-rızasını kazanmak...* Modernlik-öncesi uygarlıklarda "sosyal adalet"i sağlamanın reçetesi ortaktır: "mal fiyatlarını sabitlemek; borçları affetmek ya da hafifletmek; borç köleliği nedeniyle özgürlüklerini yitirmiş yoksul kimseleri azat etmek; tebaanın omzundaki vergi yükünü azaltmak; dulu-yetimi korumak, onları asla aç ve evsiz bırakmamak". Yurttaşların aldıkları borçlara ait faizleri affedip onları (yalnızca Lagaşlıları değil, herhalde o sıralarda siyasal üstünlük kurduğu Uruk, Larsa ve Badtibira kentlerinin halklarını da) angaryadan kurtarmak gibi ferahlatıcı adımları ilk atan kişi, Urukagina'dan üç önceki Lagaş Kralı Enmetena idi (Magid, 2006, s. 9; Liverani, 2014, s. 114).

Reformlarını değerlendirirken Urukagina'nın *gasıp bir kral* olduğunu hatırd tutmak gerekir. O, sefeli Lugalanda'nın adil bir yönetici olmadığını iddia edip onu tahtından indirerek kral olmuştu. Urukagina, adaletsizliğini dile getirdiği Lugalanda'nın Tapınak seçkinlerinin güdümünde olduğunu ve ekonomik yaşamı onlar lehine düzenlediği için halkının çıkarlarını gözetmekten uzaklaştığını öne sürmekteydi. O halde Urukagina'nın reformlarının ana hedefi, Tapınak ve Saray ile uyruklar arasındaki ikincinin aleyhine işleyen ilişkileri düzeltmekti. Urukagina, eskinin adil düzenini geri getirmekten başka bir amacının olamayacağını ifade etmekteydi. Onun döneminde de ekonomik-toplumsal yapıda devasa değişiklikler yapılmamıştı ama gasıp kralın yönetimini meşru göstermek ve toplumsal hoşnutsuzluklar nedeniyle gelecekte isyanların çıkmasını önlemek için adil bir yönetici olduğunu halkına kanıtlaması ve yolsuz memurları görevden alarak yerlerine halkın çıkarını gözeten "iyi" memurları ataması gerekiyordu (Liverani, 2014, s. 113-114).

Urukagina'ya dair değerlendirmesinde Lagaş toplumsal düzeninin Ur-Nanşe'ye kadar adaletli olduğunu, Ur-Nanşe ve ardıllarının saldırgan dış politikalarının ülkede adaleti, refahı ve görece eşitliği ortadan kaldırdığını ifade eden Kramer, Urukagina'yı krallığa adaleti geri getiren bir reformcu olarak tanımlar.

"Genelde, Lagaş sakinleri çiftçiler ve besiciler, kayıkçılar, balıkçılar, tüccarlar ve zanaatkârlardan oluşuyordu... Teoride, toprak bütün yurttaşların çıkarları adına onu gözetken kentin tanrısına yani, olasılıkla tapınağa aitti. Uygulamada ise, ... toprağın büyük bir kısmı özel mülkiyetti. Yoksulların bile çiftlikleri, bahçeleri, evleri ve sığırları vardı. Dahası, Lagaş'ın sıcak ve yağmursuz iklimi nedeniyle, tüm toplumun yaşamında önemli yer tutan sulama projelerinin ve su dağıtım sisteminin ortaklaşa yönetilmesi bir zorunluluktur. ... Lagaşlılar yurttaşlık haklarının bilincindeydiler ve yaşam biçimlerinin esas mirası olarak gördükleri ekonomik ve bireysel özgürlüklerine devlet tarafından

gelecek her tür kısıtlama hareketine karşı uyanıktılar. ... kadim reform belgemize göre Urukagina'nın egemenliği öncesinde işte bu 'özgürlük'lerini yitirmişlerdi. Urukagina iktidara gelince yeniden ele geçirdiler. ... Ordular kurmak ve bunlara silah ve donanım sağlamak için yöneticiler kişi haklarını ihlal etmeyi, vergi gelirlerini son sınırına kadar artırmayı ... gerekli görmüşlerdi. Savaşın etkisiyle bu yöneticiler direnmeyle karşılaşmadı" (Kramer, 2016, s. 70-71).

Kramer'in sözünü ettiği kil koni üzerine nakşedilmiş metin, Urukagina-öncesinde devletin toplumsal adaleti gözetmek için oluşturduğu bütün kurumların tam ters işlevler gördüklerini aktarır. ME'lerin (uygarlığı inşa eden kurumlar-kurallar) kenti terk ettikleri bir *anomi* hali mi yaşanıyordu? "*Kayıkların denetçisi kayıkları gasp ediyordu. Hayvanların denetçisi büyükbaş hayvanları gasp ediyordu. ... Eğer bir adam karısından boşanursa İŞAKKU beş şekel, veziri bir şekel, saray kâhyası da bir şekel alıyordu*". Lagaşlı yazıcıya göre, Urukagina bu düzene son verdi, yolsuz memurları görevden alıp yerlerine namusluları koydu, haksız vergileri kaldırdı, diğer vergileri azalttı, gücünün yetimi-yoksulu ezmesini engelledi; "*Lagaş tanrısı Ningirsu ile dul ve yetimlerin 'güçlü adamlar'ın kurbanı olmalarına izin vermeyeceği yolunda özel bir anlaşma yaptı*" (Kramer, 2016, s. 71-74).

Kramer, elindeki metni idealize ediyor olabilir. Sonuçta metnin yazıcısı, Urukagina'nın emrinde bir memur ya da o dönemden çok sonra yaşamış olsa bile Urukagina reformlarına etkisinden daha büyük anlamlar yükleyen yorumcuları takip eden biri olmalıdır. Yine de metin bize şu mesajı verir: Tarihin ilk yazılı yasalarının meşruiyetleri, a) göksel krallıktan, b) *uyrukların onayı ve rızasından* gelirler. Kayıtta Urukagina'nın Tapınağın halkı ezmesine izin vermeyeceği bildiriliyorsa da, kralın bizzat Ningirsu tarafından tayin edildiği iddiası kutsal-siyasal koşutluğunun kırılmadığını kanıtlar. Bugünkü gibi o zamanların devletleri de mutlak eşitlik anlayışından uzaktılar ama varıl-yoksul uçurumunun derinleşmesi düzenin meşruiyeti açısından soru işaretleri yaratacağı, kitlesel hoşnutsuzluğun ve belki isyanların kapısını aralayacağı için krallar eninde sonunda yoksulu-dulu-yetimi koruyan reformlar yapmak zorundaydılar. Demek ki devletin *sosyal adaleti sağlamak için de var olduğu* teması, yazının yetkinleşmesi kadar eski bir tarihte girmişti toplumların yaşamına.

Unutulmaması gereken, Urukagina'nın tapınak seçkinlerinin halk üzerinde yarattığı baskıyı eleştirirken meşruiyetini göksel krallıktan ve dolayısıyla tapınaklardan aldığını hatırlatmayı sürdürmesidir: "*Girsu Kralı Urukagina, Enlil'in savaşçısı Tanrı Ningirsu için kuzey sınırındaki Antasura kasabasında Bolluk Evi'ni ve [Ningirsu'nun eşi] Tanrıça Baba (Bau) onuruna da Girsu kentinde bir tapınak inşa etti. O, [Ningirsu ve Bau'nun oğulları, babasının tahtının taşıyıcısı] İgalim için Göğün ve Yeryüzünün Büyük ve Korkutucu Güçleri (ME'ler) Tapınağı'nı, [Ningirsu'nun diğer oğlu] Şulşagana onuruna Ağıtlar Tapınağı'nı yaptırdı, Tanrıça Nanşe için de kanal açtırdı*" (Rey, 2016, s. 1). Bir başka kayıta, Lagaş ve Girsu'nun gerçek sahipleri olarak Ningirsu, Bau ve Şulşagana gösterilir; böylece ülkenin bir tanrı ailesinin mülkü olduğu vurgulanır (Rey, 2016, s. 12). Tanrılar ve tanrıçalar için düzenlenen festivaller, Girsu-Lagaş'ta dini ritüellerin de çok canlı olduğunu kanıtlar. Örneğin Bau onuruna kutlanan bayram, Urukagina döneminde dört gün sürüyordu. Tapınaklara eşlik eden bir başka anıtsal mimari atılımı Girsu surlarıdır. Daha eski kayıtlarda Eanatum'un Ningirsu'nun kentini korumak için sur-duvar inşa ettirdiği belirtilmişti, Urukagina dönemine ait kil konilerde aynı icraatın son Girsu Kralı tarafından sürdürüldüğü aktarılır (Rey, 2016, s. 24, 26). O halde ülkenin sınırlarını ve kentlerini korumak, tarımın ve ticaretin güvenliğini sağlamak, besin üretimini artırmak için su kanallarının sayısını artırmak ve ülkeyi göksel krallığın kurallarına uygun biçimde yönetmek (yerel tanrılara ve tapınaklara saygı göstermek) bir kralın asli görevleridir.

"Bu yağışsız bölgelerde verim ancak kentteki iyi örgütlenmiş işgücü, malzeme ve depolama olanaklarıyla sağlanabiliyor, dolayısıyla tanrıların varlığını sürdürmesi ve mutluluğu insanların çabasına bağlı. Bu durum, tanrıların varlıklarını sürdürebilmek için 'kanal açacak' insanları yaratmalarından önceki zor koşullarını dile getiren birçok söylencede yer alıyor. Bir kent ancak tanrıları besleyerek var olabilirdi ama bu da tanrıların burada yerleşmek istemeleri koşuluna bağlıydı. ... Büyük tapınaklardan temin

edilen kehanetlerle tanrıların onayını almak gerekiyordu. Bu uygulama, büyük tapınakların, özellikle Ekur'un belli oranda bir politik güce sahip olmasına yol açıyordu" (Leick, 2019, s. 147).

4.3. Umma'nın (Tanrısal İradeyle Seçilmiş) Çoban Kralları

Lagaş'taki dünyevi-kutsal kaynaşmasının benzeri Lagaş'ın komşusu-düşmanı Umma kenti için de geçerlidir. İki kent arasındaki çekişmeyi çok iyi yansıtan *Akkabalar Steli*'nde aktarılanlara göre Umma'nın bilinen en eski kralı (*ENSİ*) Pabilgagaltuku Ur-Nanşe'ye, onun halefi Uş da Eanatum'a ağır biçimde yenilmişlerdi. Umma'nın sonraki *ENSİ*'si Enakale, Lagaş ile barış yapmayı tercih ederken, onun halefi Ur-Lumma I. Enannatum'u yenerek Lagaş'ı işgale başladı ama düşmanın oğlu Enmetena tahta çıkınca Lagaş'ı terk etmek zorunda kaldı. MÖ 25. yüzyıl sonlarında hüküm sürdüğü sanılan Umma Kralı Ur-Lumma'nın askeri başarıları düşünüldüğünde, onun *ENSİ*-vali yerine *LUGAL*-kral unvanını benimsemesi anlaşılırdır. Döneme dair en dikkat çeken husus, kralın bütün tanrılar içinde Enki'yi öne çıkarmasıdır. Ur-Lumma'nın haleflerinden yeğeni Gişakidu'ya ait kayıtlarda, 1- (Eanatum'un Enki'den GEŞTU-bilgelik alması gibi) Enki'nin Gişakidu'ya da siyasal tavsiyeler verdiği ve 2- kralı bu makama uygun görenin İnanna olduğu aktarılır (Espak, 2010, s. 29).

Son Umma Kralı Lugalzagesi (MÖ 2358-2334), *Sümer Ülkesini* kısa süreliğine birleştirebildiği için çok prestijli *Ülkenin Kralı* unvanını hak eden ilk Sümer hükümdarıydı.

"Sümerlerin kent devletlerinin çoğunu fethederek Uruk'u ele geçiren Lugalzagesi başlangıçta Umma'da *ENSİ* idi, sonra kendisine 'tüm toprakların kralı, Uruk kralı, ülkenin kralı' adını verdi. ... Yazıtlarında 'yeryüzü' sözcüğü sık sık yer alıyor. İlk kez bir yönetici makamını tüm Sümer kent devletlerini içine alan merkezi bir manda yönetimi olarak algılıyor. Devlet anlayışının tüm ülkeyi kapsayan siyasal bir birim olarak algılanması yeni bir yaklaşım. ... Güneyde 50 kadar siteye egemen olan ve küçük bir imparatorluk kuran Lugalzagesi'nin ... kraliyet metinlerinde 'Fırat ve Dicle nehirleri kıyısındaki Aşağı Deniz'den Yukarı Deniz'e' kadar olan tüm yabancı ülkelere egemen olduğu belirtilmekte. ... Onun Sümer kent devletlerinin bağımsızlığını sonlandırmış olduğu kuşkusuz" (Leick, 2019, s. 127).

Nippur vazosu kayıtlarında, Lugalzagesi'nin siyasi ve dini gücünü hanedandan ama en temel düzeyde göksel krallığı oluşturan tanrılardan aldığı aktarılır. O iktidarını tek bir kentin koruyucu tanrısına değil, Enlil'e ve Sümer panteonunun diğer büyük tanrılarına borçluydu. Tanrılar, *Ülkenin Kralı* olması için Lugalzagesi'de uzlaşmış; fethedilen kentlerin koruyucu tanrıları da onun *Sümer birliğini* kurmasına onay vermişlerdi. Lagaş'ın reformcu kralı Urukagina'yı da tahtından indiren fatih Lugalzagesi, *Sümer krallığını Umma ve Uruk kentlerinin tanrıları yerine aynı dilin konuşulduğu daha geniş bir bölgenin (yani bütün ülkenin) tanrısı olan Enlil'den aldığı, Enlil'in rızası-onayı ile hüküm sürdüğünü bildirmektedir.*

"Bütün ülkelerin kralı Enlil'e... Uruk Kralı, *Ülkenin* (Sümer'in) Kralı, An'ın *İSHİB*-rahibi, Nisaba'nın *LUMAH*-rahibi [kâhini] Lugalzagesi ki kendisi Umma Kralı ve Nisaba'nın *LUMAH*-rahibi Bubu'nun evladıdır. O, An'ın sevdiği, bütün ülkelerin kralı, Enlil'in valisi, Enki'nin bilgelik bahşettiği, [Güneş-Tanrı] Utu'nun tayin ettiği, [Ay Tanrısı] Sin'in veziri, Utu'nun komutanı, İnanna'nın tedarikçisi, Nisaba'nın doğurduğu, Nihursaga'nın zengin sütüyle beslediği, [Uruk'un Adalet Tanrısı] Meş-sagga-Unuga'nın hizmetkârı, [Sazlıkların-Çayırkların Tanrıçası; Uruk'un Kraliçesi] Ningirim'in büyüttüğü, tanrıların baş-veziridir. Bütün ülkelerin kralı Enlil, onu *Ülkenin* yöneticisi yaptı, *Ülkenin* ona itaat etmesini istedi, bütün ülkeleri onun ayaklarına serdi, ülkeleri doğudan batıya ona teslim etti; onun Aşağı Deniz'i [Basra Körfezi'ni] Yukarı Deniz'e [Akdeniz'e] bağlayan Dicle ve Fırat ırmakları kolayca geçebilmesini sağladı. Enlil onu doğudan batıya rakipsiz bir adam yapınca neşe ve mutlulukla dolan *Ülke* şükranlarını sundu ona. Sümer'in ve diğer ülkelerin yöneticileri, onun sayesinde tanrısal güce kavuşan Uruk'un önünde eğildiler. Uruk'un günleri neşe içinde geçerken, Ur bir boğa gibi yukarı kaldırdı başını; Utu'nun kenti Larsam eğlenirken, Şara'nın kenti Umma büyük boynuzlarını kaldırdı; [Kiş'in koruyucu tanrısı] Zabala'nın toprakları kuzusuna kavuşan bir dişi

koyunun mutluluğuna benzer biçimde çığlıklar atarken, Kian kenti boynunu yukarı kaldırdı. *Uruk'un ve Ülkenin Kralı Lugalzagesi, sabah ve akşam öğünlerinde Nippur'daki efendisi Enlil'e en güzel yiyecekleri sundu, tatlı su verdi ona ve dedi: "Tüm ülkelerin kralı Enlil, benim için sevgili babası An önünde şefaatchi olsun! Tanrı An, hayatıma hayat katsın! Hükmüm altındaki ülkenin çayırları hep bereket getirsin, ülkenin nüfusu çayırları kadar bol olsun! Dilerim ki An ve Enlil benim için yazdıkları yazgıyı değiştirmesinler! Dilerim ki sonsuza dek çoban kalayım"! Kral, bu (vazoyu) onun iyiliği için sevgili efendisi Enlil'e adadı"* (Zólyomi, 2013: s. 1; Magid, 2006, s. 15).

Bu kayıtlar, onların yazıldığı dönemden 2500 yıl sonra İran'da hüküm süren (Sasani Krallığı'nın kurucusu) I. Erdeşir'in (MS 224-242) din ve devlete dair söyledikleriyle örtüşmüyor mu? "Biliniz ki din ve devlet ikiz kardeştir, onlar ancak birbirleriyle ayakta dururlar. Zira din, devletin temelidir. Hükümdar da dinin bekçisidir. Her devlet için bir temel, her din için de bir bekçi lazımdır. Bekçisi olmayan yok olur, temeli olmayan yıkılır" (Maverdi'den aktaran Kaya & Yeşildere, 2024, s. 545). İki örnekte de göksel krallık ile yersel krallar arasında kopmaz bir bağ kurulduğunu, din ve devletin (kutsal ile siyasalın) birbirlerini besleyen, varlıkları-süreklilikleri birbirlerine bağlı ikiz unsurlar olarak tahayyül edildiklerini görüyoruz.

Lugalzagesi gerçekte pek çok Sümer kentini hükmü altında birleştirebilmiş ilk kraldı ama Sargon bir kasırga gibi güneye indiğinde bu başarıdan eser kalmayacaktı. O, yeni konumuna uygun olarak pek çok kentin simgesini - tanrısal gücünü kendinde birleştirmeliydi. Umma ve Lağaş Kralı olsa da, onun asıl önemseydiği unvan, Sümer'in merkezi gördüğü Uruk'un kralı olmaktı. Uruk, ona kraliyet kayıtlarında nadiren yer verilen (güçten düşmüş simgesel baş-tanrı) An'ı anma fırsatı da tanımıştı. "Lugalzagesi, Uruk Kralı, Ülkenin (Sümer'in) Kralı, An'ın rahibi, Nisaba'nın rahibi, ... Enlil'in kentlerdeki temsilcisi, Enki'nin GEŞTU (bilgelik) bahşettiği, Utu'nun (Güneşin) atadığı, Ay-Tanrı Sin'in baş-veziri, Utu'nun başkomutanı, İnanna'ya saygıda kusur etmeyen, Ninhursag'ın sütüyle beslediği". O, kendinden önceki kayıtların aksine Sümer panteonunun en büyük tanrıları anmaya özen göstermiş, *Sümer kentlerini birleştiren ilk kral* olduğunu hafızalara kazımak istemiştir (Espak, 2010, s. 30-31).

5. Aşağı Mezopotamya'da Bölgesel-Devlet ve Fatih Krallar (MÖ 2334-2150)

MÖ 21-18. yüzyıllarda kaleme alındığı sanılan *Sümer Kral Listesi*'ne göre, Lugalzagesi 25 yıl Uruk Kralı oldu ve iktidarının ikinci yarısında 50 kadar Sümer kentine hâkim olarak Mezopotamya birliğini kurdu. Kuzeydeki Agade kentinden gelen fatih Sargon'un onu yenmesiyle ön-imparatorluk evresi sona erdi ve gerçek imparatorluk devri başladı. "Uruk yenildi (ve) krallık Agade'ye taşındı. Agade'de babası bahçıvan ve Agade'yi kuran kral Ur-Zababa'nın kupa taşıyıcısı olan Sargon tahta geçti". Sargon ve onun kurduğu Akkad Krallığı ile ilgili kayıtlar çoğunlukla olayların yaşandığı zamanlardan 5 yüzyıl sonraki *Eski Babil Dönemi*'ne (1894-1595) aitler; bu nedenle Sargon ile ilgili bilgiler cılız. Yine de fatih kralın mütevazı bir toplumsal sınıftan geldiği sıkça vurgulanır (Leick, 2019, s. 130-131).

"Sargon'un (ismi bilinmeyen) babası 'bahçıvan' olarak Ur-Zababa'nın yanında çalışmaya başlıyor ve daha sonra [kendisi de] kupa taşıyıcılığına yükseliyor. Tanrılar Ur-Zababa'nın saltanatının sonlanmasına ve Sargon'un kral olmasına karar veriyorlar. Babil tabletlerinde başka bir öykü anlatılıyor. Burada Sargon'un ana tarafından ataları ön-plana çıkıyor. 'Ben, ulu kral, Akad kralı Sargon'um. Annem EN-rahibesiydi, babamı hiç tanımadım. ... EN-rahibesi annem bana hamile kalmış ve beni gizlice doğurmuş. Beni sazdan bir sepete koymuş ve onu ziftle kaplayarak su geçirmez hale getirmiş. Beni nehre bırakmış; sepetten çıkamamışım. Sular beni sürüklemiş ve nehirden su taşıyan Akki'ye ulaştırmış. Akki beni evlat edinip büyüttü. Bana bahçıvanlığı öğretti. Bahçıvanlık yaparken İstar [İnanna] benden hoşlandı. Böylece ... yıl boyunca kral olarak saltanat sürdürdüm. Kara kafalı halka egemen olup onları yönettim'. Bu metinde annenin yüksek makamı (EN-rahibeleri çoğunlukla soylu ailelerden geliyordu) üzerinde durulurken baba tarafından 'dağlı' olduğu belirtiliyor. ... Kiş'te neler yaşandığı belli değil: Ur-Zababa'yı tahttan indirenin Sargon mu yoksa Lugalzagesi mi olduğu bilinmiyor. Sargon Kiş'te

giriştiği bir darbe denemesi sonuçsuz kalınca üssünü Akad'a çekmiş olabilir ama bundan sonra atılacak en akla yakın adım güneyde en büyük gücü elinde bulundurana saldırmaktı: Ülkesindeki huzur dolu doğaya fazlasıyla daldığından bir saldırıya hazır olmayan Lugalzagesi'ye. Sargon Uruk'a saldırdı, kent surlarını yıktı, savaşı kazandı ve Lugalzagesi'yi esir aldı. Sonra gösteriş olsun diye ve dramatik bir ortam yaratmak amacıyla 'tüm ülkelerin kralı'nı boyunduruğa vurup Nippur'daki Enlil kapısında sergiledi. Uruk zaferini Ur, Lagaş ve Umma isimli diğer Sümer kentlerine yapılan bir dizi saldırı izledi. ... 'Tanrı Enlil onunla boy ölçüşecek birinin kalmamasını sağladı ve ona Aşağı ve Yukarı Denizleri verdi ve Akad yurttaşları yönetime (buradaki makamlara) getirildiler'. Sargon'un kendi yazıtlarından başarılarının askeri gücüne dayandığı anlaşılıyor; otuz dört savaşa girdiğini, birçok kentin surlarını yıktığını ve 'her gün 5400 adamı beslediğini' ileri sürüyor. Mezopotamya'daki üstünlüğü ile yetinmeyerek doğudaki merkezlere saldırılar düzenliyor ve Fırat boyunca ve onun batısındaki Mari ve Ebla'ya başarılı baskınlar yapıyor" (Leick, 2019, s. 131-133).

Sargon'un hâkim olduğu ilk kent Sümer Ülkesi'nin en kuzeyindeki Kiş miydi, yoksa biraz daha kuzeyde konumlanan Agade miydi? Lugalzagesi büyük olasılıkla fetihlerinin son halkası olarak Kiş ve Agade'ye de ulaşmış ve buralara kendine bağlı valiler (kukla krallar) atamıştı ama Sargon bu iki kenti kapsayan kuzey bölgelerinde siyasi ve askeri açılardan güç kazanarak Agade ile Kiş'in kralı olmayı başarmış ve daha sonra da yüzünü güneye dönmüştü. "Kara kafalı halk", Akkad-öncesinde Sümer kentlerinin yurttaşlarını tanımlamak için kullanılan terimdi. Sargon'un fetihleriyle Sümer Ülkesi kuzeydeki Akkad Ülkesi ile birleştiğine göre artık bu terimin Sümerce ve Akkadça konuşan daha geniş bir kitleyi içine almaya başladığı söylenebilir. "Kara kafalı halk", konuştukları dillerden ve etnik kökenlerinden bağımsız olarak Aşağı Mezopotamya uyruklarının tamamını içine alan bir ifadedir.

Bugün *Agade* sözcüğüyle bir "kent"i, Akkad sözcüğüyle onu da içine alan geniş bir "ülke"yi kastediyoruz (Foster, 2016, s. 31). Kuşkusuz Sargon'dan önce de güneyde Akkadça konuşan çokça topluluk vardı (bu gerçek, yazıcıların adlarında gösterir kendini) ama fetihlerden sonra Akkadça kuzeydeki gibi güneyde de hâkim dil haline geldi (bunda kuzeyden güneye gerçekleşen göçlerin de etkisi vardı) ve resmi metinler iki dilde birden üretildi. Bu süreçte güneyde daha dengeli bir nüfus yapısı oluşmuş olsa da, ana dilleri farklı iki grup arasında etnik bir çatışma yaşanmadı. Ama Sümerce sonraki birkaç yüzyıl varlığını yalnızca yazı dili olarak sürdürebilecekken, Akkadça Aşağı Mezopotamya'nın başlıca konuşma dili haline gelecekti.

Önce Agade ve Kiş kentlerine hâkim olan Sargon, MÖ 2330'larda bütün kentleri fethedip Aşağı Mezopotamya'nın ilk ülke-devletini (*bölgesel devleti*) kurunca, kralların savaşçı-fetihçi özellikleri daha çok vurgulanır oldu. 50 kadar kent-devletten oluşan siyasi yapı çökmüştü; bağımsızlıklarını yitiren kent seçkinleri krala bağlı valiler-memurlar olmayı kabullendiler; devletin hâkimiyet alanı yeni fetihlerle daha da genişledi. Sargon'un (MÖ 2334-2279) devletleşmeyi tamamlayan devrimi, içerik değil yöntem ile ilgiliydi. Sargon'a kadarki süreç içsel ve yavaş adımlarla ilerlemiş, toplumsal değişim kentlilerce içselleştirilmişti. Sargon devrindeki değişim, dışsal bir otoritenin cebrinin ve dayatmasının ürünü idi. Onlarca kent, tek bir büyük kralın hegemonyasını tanımak zorunda kalmıştı. Sargon, başarılarının anlatıldığı kayıtlarda 34 savaş kazandığını ve 50 ENSİ'ye boyun eğdirdiğini söylemektedir. Uruk ile başlayıp 1000 yıl devam eden "kent-devletler sistemi" doğal bir evrim sürecinin yansıması iken; Sargon müdahalesi, hem bu sürecin son evresiydi, hem de eski iktidar anlayışını yıkan bir patlama anydı (Forest, 2006, s. 17; Liverani, 2014, s. 133).

İktidarın Sümerlerden Akkادلara geçişi ve kent-devletlerin Sargon'un tek krallığı altında birleşmesi, Aşağı Mezopotamya kraliyet ideolojisini şekillendiren tapınağın ve yüksek tanrıların siyasal yaşamdaki belirleyiciliklerinin kalktığı anlamına gelmez. Tanrılar ve din, Mezopotamya'da siyasetin meşruiyet kaynağı olmaktan hiç çıkmamışlardır. Krallar (Yeryüzünün Efendisi) Enlil tarafından tayin edilirler ve Enlil'in kenti olan (onun tapınağının bulunduğu) Nippur'da taç giyerler. Enlil, kutsal yazılarda

bütün yaşayanların efendisi, canlıların çobanı olarak tanımlanır. Sümer'i askeri gücüyle fetheden Sargon da taç giymek için Nippur'a gitmiş ve yenilgiye uğrattığı Sümer krallarının en kudretlisi Lugalzagesi'yi yanında götürmüştü. Oğulları Rimuş ve Maniştusu da, Akkad Kralı olarak taç giymeden önce aynısını yaptılar; torunu Naram-Sin ise, fetihlerinden elde ettiği ganimetin bir kısmını Enlil Tapınağı'na (Nippur'a) hediye olarak gönderdi. Naram-Sin'in oğlu Şarkali-şarri ve belki onun halefleri de Nippur'da taç giydiler. *Sargon, kızı Enheduanna'yı Ur kentindeki (Ay Tanrısı) Nanna-Sin'in tapınağına yüksek-rahibe olarak atanmıştı* (Steinkeller, 2019, s. 114; Yoffee, 1995, s. 292). *Naram-Sin, aynı göreve halasından sonra kendi kızı Enmenanna'yı getirdi* (Foster, 2016, s. 5, 14, 42, 163-165).

Ur'da Akkadlı bir prensesin yüksek-rahibe olmasına paralel biçimde Agade kentindeki İstar (Inanna) Tapınağı'na da güneyden-Sümer'den yüksek-rahibe atanmıştır. Bu karşılıklık, iki etnik topluluğun birbiriyle kaynaşmasını sağladığı ve kaçınılmaz olarak farklılıkları bulunan iki dini inancı birbirine yaklaştırdığı için kıymetlidir (Liverani, 2014, s. 138). Öte yandan, kentin koruyucu tanrılarında İlaba'ya hizmet eden (ve olasılıkla diğer yüksek-rahibeler gibi "prenseler" olan) bir yüksek-rahibe, 400 hektar (4 km²) ekilebilir araziye elinde tutuyordu (Foster, 2016, s. 43). Bu bilgi, en soylu ailelerden gelen yüksek-rahibelerin kent ekonomisinde de söz sahibi olduklarını kanıtlamaktadır.

5.1. Akkad Kayıtlarına Göre Hükümdarların Göksel Krallığa Karşı Görevleri

Sargon dönemi kraliyet kayıtlarında yeni hükümdarın unvanlarının görünür biçimde arttığı saptanır: "Sargon, Akkad Kralı, Tanrı İstar'ın Nazırı, Evrenin Kralı, Tanrı An tarafından kutsanmış, Ülkenin Kralı, Enlil'in Valisi" ... Sargon'un Sümer kentlerini fethederek "Ülkenin Kralı" (bu kez güneydeki Sümer ve onun kuzeyindeki Akkad'ın; kendisinin birleştirdiği iki ülkenin kralı) oluşunu nakleden propaganda metninde, "Kim bu kaydı yok etme gafletine düşerse, Enlil ve Şamaş (Utu-Güneş) ... o kişinin soyunu (tohumlarını) kurutsun. Kim burada yazılanları unutur (görmezden gelir) ise Enlil de onu unutsun -adını aklından silsin-" cümleleri okunur (Studevent-Hickman, 2006a, s. 18).

Sargon'un oğlu ve Akkadların ikinci kralı Rimuş dönemine (MÖ 2279-2270) ait kayıta, kralın komşu Elam Krallığı üzerinde hâkimiyet kurduğu, bu zaferin Enlil'in armağanı olduğu nakledilir. Rimuş, yontuculara kendi heykelini yaptırmış ve zaferini mümkün kılan Enlil'e sunmuştur (Studevent-Hickman, 2006a, s. 20). Bu eylem herhalde onun Enlil'e sadakatini ve şükranlarını bildirme yöntemi idi. Rimuş'un ağabeyi ve üçüncü Akkad kralı Maniştusu'yu (MÖ 2270-2255) konu alan kayıtlarda, Eski Mısır krallarının kamusal alanın inşası için uzaklardan getirttikleri taş blokları hatırlatan bir pasaja rastlanır: "Maniştusu, Evrenin Kralı... O, Aşağı Deniz'in [Basra Körfezi'nin] ötesindeki dağlardan siyah taş blok kestirdi, onu kayıklara yükletip Akkad limanına getirtti. Kral, o taştan kendi heykelini yaptırdı ve şükran ifadesi olarak Enlil'e sundu onu" (Studevent-Hickman, 2006a, s. 19).

"Rimuş, Ur, Adab, Lagaş, Umma, Zabala ve Elam'daki ayaklanmaları bastırmak zorunda kalıyor. [İki kardeş kralın döneminden kalma] en önemli anıt yeşil taştan yapılmış 'Maniştusu dikilitaşı'dır. Burada ülkenin kuzeyinde elde edilen büyük araziler belirtilmektedir. Bu toprakların kullanım hakkına sahip olan ataeril bir grup krala gümüş karşılığında bu hakkı devrediyor. Bu satışa kral tarafından ne oranda zorlandıkları kesin değil. Girsu'da bulunan bir başka dikilitaş Rimuş döneminden olabilir. Burada da kralın muhtemelen Lagaş'tan elde ettiği tarıma elverişli arazileri maiyetindekilere dağıtmasından söz ediliyor... Girsu gibi güney kentlerinin yönetsel kayıtlarına göz atıldığında, Akad hanedanı mensuplarının yerel kurumların kaynaklarına kısmen el koyarak zenginleştiği görülüyor. Kuşkusuz böyle bir politika devletin ekonomik gücünü artırmaktaydı ama bir yandan da hoşnutsuzluk yaratmakta ve tepkiyle karşılanmaktaydı" (Leick, 2019, s. 137).

Sonraki Naram-Sin dönemi gibi *imparatorluk* havası vermese de, Rimuş-Maniştusu dönemi kayıtlarından fetihlerin en önemli çıktısının ele geçirilen toprakların ve zenginliklerin Akkad seçkinleri arasında paylaşılması olduğunu anlıyoruz. *İkta* ve *fief* benzeri hak dağıtımları ve toprak bölüşümleri, kent-devletler düzenini yıkıp

Mezopotamya'nın ilk bölgesel devletini kuran Akkad Krallığı ile başlamış ve sonraki krallıklar ve imparatorluklar tarafından da taklit edilmiş olmalıdır.

Naram-Sin'in gözdelerinden Yetib-Mer'in emrine verilmiş (Umma ve Lagaş eyaletlerindeki) ekilebilir arazilerin büyüklüğü 1000 hektar (10 km²) idi ve bu arazilerin hasatlarının kaydı kraliyet yazıları tarafından tutulmaktaydı. Yetib-Mer örneği, eskiden Sümer kent seçkinlerine bağlı olan en bereketli tarım arazilerinin bir kısmının Akkad Kralı adına iş gören yeni seçkinlere devredildiği anlamına gelir ki yerel ayaklanmaların patlak vermesi için bulunmaz nimettir bu tip gelişmeler. Rus tarihçi Igor M. Diakonoff, daha önce büyük aileler tarafından yönetilen tarım arazilerinin Akkad devrinde çekirdek aileler arasında bölündüğünü öne sürer. Bu, kralların fethettikleri arazileri ucuz fiyatlara satarak parçalamalarından kaynaklanıyordu (Foster, 2016, s. 43-45).

Gerçi Akkad seçkinleri Sümer ülkesinde ayrıcalıklar kazanırlarken (herhalde eski düzeni bütünüyle bozmanın olumsuz siyasal sonuçlar doğuracağını sezdikleri için) yerel hanedanları tamamıyla tasfiyeye girişmediler. Yine de Sümer'in fethi bereketli arazilerin büyükçe bir bölümünün fatihlerce paylaşılmasına yol açtı; ardı kesilmeyen ayaklanmalar ise, Sümer'de hegemonya kurma girişimlerinin çok kolay olmayacağını gösterdiler.

Evet, eskiden kent-devletler biçiminde örgütlenmiş bir ülkenin bölgesel-devlet haline gelmesi, eski düzene özlem duyan yerel seçkinlerin ayaklanmalarına neden oldu. Güçlü Sargon'un devri sona erer ermez başladı ayaklanmalar. Güneyde Ur, Lagaş ve Umma, kuzeyde Kazallu kentleri ayaklandılar. Sonrasında bu dört kenti başkaları izledi. Bu kentleri destekleyen dış güçlerin başında Güneybatı İran'daki Elam Krallığı geliyordu. Elam, kuzeyindeki Zahara ve doğusundaki Barahşi ile müttefikti. Rimuş, ayaklanmaların can-suyunu kesmek için Güneybatı İran ittifakına saldırdı (Liverani, 2014, s. 135). Rimuş'un yeğeni Naram-Sin'i anlatan kayıtlarda ise, onun bir yılda dokuz ayaklanmayı bastırıldığı, bu başarının İstar'ın (Inanna) inayetiyle gerçekleştiği aktarılır (Studevent-Hickman 2006a, s. 20).

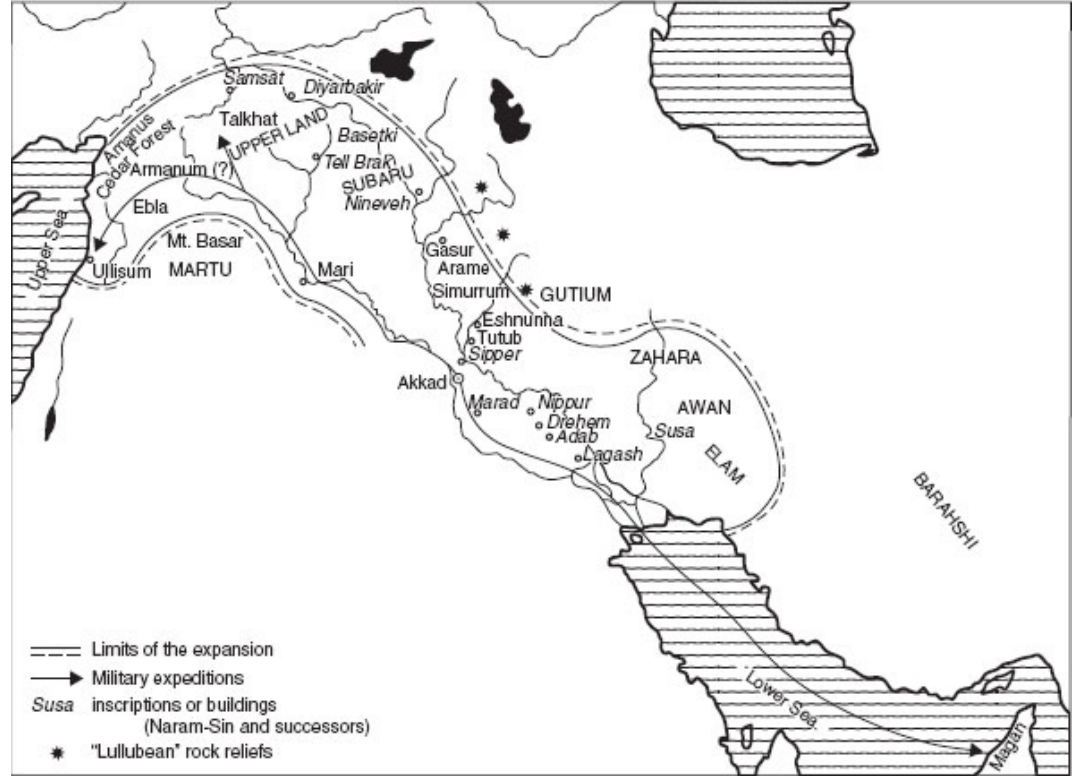
Sargon'dan sonraki en büyük Akkad kralı, iki oğlundan biri değil, torunu Naram-Sin (MÖ 2254-2218) idi. Rimuş ve Maniştusu, ayaklanmaları bastırarak imparatorluk birliğini sağlayabilmişlerdi. Naram-Sin ise, ayaklanmalarla boğuşurken imparatorluğu kuzey ve kuzeybatı yönünde genişletmeyi başardı. Döneme ait kayıtlarda, Naram-Sin'in Elam üzerinde de üstünlük kurduğu aktarılır. Hatta Elam'ın en önemli kenti Susa'ya Akkad'a bağlı bir yüksek memur atanmıştı. Bu esnada Elam'ın bütünü de Akkad kültürel etkisine girmiş olmalıdır. Kuzeyde ise, Naram-Sin'in Güneydoğu Anadolu sınırlarına ve Doğu Akdeniz kıyılarına kadar ulaştığı anlaşılıyor. Naram-Sin, Megan (Umman) üzerine de askeri sefer düzenlemiş, Arap Yarımadası'nın güneydoğu ucunu fethedememiş olsa da kıymetli ganimetlerle dönmüştü oradan (Liverani, 2014, s. 135).

Akkad İmparatorluğu Aşağı Mezopotamya kent-devletlerini tek bir kralın otoritesi altında birleştirmiş olabilir, ama bu hal kent yöneticisinin ve uyrukların zihinlerindeki (kenti yönetsel bir birim olarak görmeye devam eden) siyasal kavrayışın ve alışılmış örgütlenme pratiklerinin aynı anda sökülüp atıldıkları anlamına gelmez. Akkad kralları bazı kentlere merkezden vali (*ENSİ*) atamış olsalar da, kentlerin bir kısmı yerel *ENSİ*ler eliyle yönetildi. Bu, yerel hanedanların yok olmadığı, *ENSİ*lerin bugün anladığımız biçimiyle birer *valiye* dönüşmedikleri, Akkad'ın onayına ve desteğine muhtaç olsalar da varlıklarını yerel hükümdarlar olarak sürdürebildikleri anlamına geliyordu (Liverani, 2014, s. 138).

5.2. Mezopotamya'da İlk Kez Bir Kralın Tanrılaştırılması

Naram-Sin'in taht döneminin son çeyreğinde kralın unvanları ve resmi ikonografide (tasvirlerde) belirgin bir değişim yaşandı. Kral, dedesi Sargon için kullanılan "güçlü kral" tamlamasını yeterli bulmayıp "Ülkenin Tanrısı" ya da "Akkad Tanrısı" gibi iddialı unvanlar kullandı. Bu hal, Akkad'ın güneyindeki kentlerde yaşayan Sümerlerin Naram-Sin'i kararlarını tanrılara danışmadan alan "kibirli ve dinsiz bir kral" olarak tanımlamalarına yol açtı. Sargon'a hiç kondurulmamış olan negatif sıfat onun torununa yakıştırılmaktaydı (Liverani, 2014, s. 137).

Adı *Ay Tanrısı Sin'in sevdiği* anlamına gelen Naram-Sin, Mısır firavunları gibi bir *tanrı-kral* olarak sundu kendini. Naram-Sin'in de bakırdan devasa bir heykeli vardı. Kayıtlar, tanrılaştırılmış kralın tahtta uzun süre kalmasının ve isyanlardan etkilenmemesinin sırrını tanrıların desteğiyle açıklar ve krallıkta istikrar için ülkenin bütün parçalarının merkeze bağlı hareket etmesinin zaruri olduğunu bildirir. Böylece *ülkenin bütünlüğü* meselesinin Eski Mısır gibi Eski Mezopotamya'da da siyasetin merkezi konularından biri olduğunu anlarız.

Şekil 2. Naram-Sin (MÖ 2254-2218) döneminde Akkad İmparatorluğu'nun en geniş sınırları (Liverani, 2014, s. 136, Figure 8.2)

Naram-Sin'i tasvir eden bir heykele ait yazıda, kralın tanrılaştırılmasını münasip bulanların panteonun en büyük tanrıları olduğu belirtilir. Buna göre, "Dört tarafın kralı" Naram-Sin, yerel ayaklanmaları Tanrıça İştâr'ın (Inanna'nın) inayetiyle bastırıp 1 yılda 9 savaş kazanmış ve yenik kralları esir etmişti. Onun Agade'yi dünyanın merkezi haline getirdiğini gören *Agadeliler*, *Eanna-Uruk'taki İştâr'a*, *Nippur'daki Enlil'e*, *Tuttul'daki Dagan'a*, *Kiş'teki Ninhursag'a*, *Eridu'daki Enki'ye*, *Ur'daki Sin'e (Nanna) ve Kuta'daki Nergal'e* Naram-Sin'in Akkad tanrısı olmasına onay vermeleri için yalvardılar, kentnin ortasında onun için tapınak inşa ettiler (Liverani, 2014, s. 144; Leick, 2019, s. 138).

"Başka metinlerde Naram-Sin'e 'Akad Tanrısı' adı veriliyor. Kral resmen daha yüksek kategorideki bir varlığa -bir tanrıya- dönüşüyor ve ülkenin tanrıları ile kendi uyruğundaki 'kara kafalı insanlar' arasında temel iletişim aracı oluyor. Kralın heykelleri yalnızca tanrılara ait olanlara özgü bir ilgi çekiyor, Uruk ve Eridu'nun aksine eski ve kutsal bir yer olma iddiası bulunmayan Akad tanrısalsal bir kralın meskeni olarak kutsallaşiyor. Bu tanrısallaşma Roma imparatorlarınıninkine çok benziyor ve politik sistemdeki değişimleri ve geniş kapsamlı idari ve iktisadi reformları haklı kılmaya yönelik propaganda olarak algılanması gerekiyor. Saraya yakın olan yazıcılar kralın adını yazarken tanrısalsal sembolü [DİNGİR] kullanmaya özen gösteriyorlar ama bu yaygın bir uygulama değil" (Leick, 2019, s. 139).

MÖ 2450'de Lagaş-Girsu Kralı Eanatum içilen dikilen zafer anıtı (*Akbabalar Steli*) ile 200 yıl sonraya ait Naram-Sin'in zafer anıtı karşılaştırıldığında, ilkinde gücün-iktidarın

tanrılardan geldiği vurgulanırken, ikincisinde mesajın merkezinde tanrıların değil kralın yer aldığı görülür. Naram-Sin'i eski *ENS*İlerden ve "ideal-model kral" olarak selamlanan savaşçı-fatih dedesi Sargon'dan farklı kılan da buydu. Kendisi de Sargon kadar, hatta daha fazla savaşçıydı ve fatihti ama özellikle güneydeki uyruklarının onun kibirli ve dinsiz olduğunu düşünmeleri, Naram-Sin'in bazı Sümerce metinlerde olumsuz bir figür olarak tanımlanmasına yol açtı. Örneğin "Akkad'ın Laneti" adıyla bilinen ve Naram-Sin'in Mezopotamya'ya hükmettiği dönemden 150-200 yıl sonra yazıldığı düşünülen bir metin-şiir, Akkad'ın Sargon'la yükseldiğini ve Naram-Sin'le çöküşe geçtiğini iddia eder ki bu doğru değildir. Naram-Sin'in çöküşe neden olan günahı ise, kralın kutsal kent Nippur'a girip Ekur'u (Mezopotamya baş-tanrısı Enlil'in tapınağını) yıktırmasıdır (Liverani, 2014, s. 145-151).

"Naram-Sin rüyasında Akad'ın yok olacağını, 'servetinin yağmalanacağını, tüm tapınaklarının ve ambarlarının yıkılacağını' görür. Bu korkunç kader kralı felce uğratar. ... Ekur'dan olumlu bir işaret almaya çalışır ama işaretler hala olumsuzdur ve durum bir açmazda girmiştir. ... Bunun üzerine Naram-Sin hiç beklenmedik bir adım atar. Enlil'i ilahi iradesini geri alacağı bir açıklama yapmaya zorlayacaktır. Ordusunu toplar ve Enlil'in tapınağı Ekur'a doğru hareket ederek onu kocaman bir gemi gibi yerle bir etmeye niyetlenir. Naram-Sin 'kürekleri ile tapınağın altını kazar, baltaları ile de temelini kırar; sonunda tapınak ölü bir asker gibi yere yıkılır'. Sonra da buradaki ambarları yağmalar. ... 'Enlil sevgili tapınağı Ekur'un yıkılmasına karşılık neyi yıkıma uğratmalıdır?' İntikamını 'hiçbir çekincesi olmayan', insani güdülere, köpek zekâsına ve maymun görünümüne sahip 'Guti' adlı barbarlar [Zağroslu göçebe ve akıncı kavimler] aracılığıyla almaya karar verir. ... Büyük bir kıtlık yaşanır; ölümler gömülemez ve 'büyük tapınaklar sazdan yapılmış ufak mabetlere dönüşür'; sadece feryatlar ve yakılan ağıtlar duyulur. Enlil de yas tutmaktadır. Kutsal yatak odasına çekilir ve oruç tutmaya başlar. Diğer tanrılar Enlil'in bu halini görünce endişeye kapılırlar. Onu 'rahatlatmak' için Akad'ı lanetlerler: *Senin kentini yıkan ettiğini bulsun*. Ardından da uzun uzun ölüm, sefalet, sosyal yıkım ve yok olma içeren beddualarda bulunurlar. Kutsal lanet sonunda gerçekleşir ve şiir 'Akad yok edildi; yaşasın İnanna' sözleriyle son bulur. ... 'Agade'nin Laneti' tanrılarla mutlak hükümdarlar arasında doğru ilişkiler olmasını öngören ideolojik bir kaygıyı dile getiriyor. ... Şiirde, ... kendini beğenmiş bir saray yönetiminin oluşturduğu tehdit üzerinde durulmakta, aşırıya kaçan siyasal güç eleştirilmektedir" (Leick, 2019, s. 145-146).

Gerçekte elimizde Naram-Sin'in Ekur'u yağmaladığına dair hiçbir kanıt yok. Kralın arzusu olasılıkla yenilemek için Ekur duvarlarına müdahale etmekten ibaretti. 150 yıl kadar sonra Neo-Sümer (III. Ur) bölgesel devletinin kralı Ur-Namma benzer bir icraatta bulunduğu hiç de dinsizlikle suçlanmamıştı. Ağdın tarihi olayları birbirine karıştırarak sunduğunu da belirtelim. Akkad, Zağroslu Gutilerin akınlarıyla yıkılmıştı ama bu olay Naram-Sin devrinden onlarca yıl sonra gerçekleşmişti. Akkad, Naram-Sin'in yönetiminde en görkemli dönemini yaşıyordu (Liverani, 2014, s. 152).

Kralların-prenslerin "kutsal" görülmeleri ya da göksel ile yersel (kutsal ile dünyevi) arasındaki bağı kuran araçlar olarak değerlendirilmeleri erken uygarlıklarda karşımıza sık çıkan bir temadır. Ama bu hal erken uygarlıklara hükmeden her kralın *tanrılaştırılması* sonucunu doğurmamıştı. Mezopotamya'da da Naram-Sin'e kadar böylesi bir örnek yoktu. Onu tanrı-kral olarak gösteren metinler, diğer Sümer kentlerini ve onların tanrılarını tek tek saydıktan sonra, çıkış yeri Agade kenti olan Sargon hanedanının bu uzun ömürlü ve güçlü kralının Agade'de bir tapınağının olmasının doğal kabul edilmesini istemektedir. Yine de Naram-Sin için *DİNGİR Agade* (Agade Tanrısı) tamlamasının *LUGAL Agade*'ye (Agade Kralı) kıyasla nadir (taht döneminin yalnızca ¼'lük bölümünde) kullanıldığına dikkat çekmek gerek. Ayrıca oğlu ve halefi Şarkali-şarri (MÖ 2217-2193), babasının yönelimini sürdürmemiş, adının yanına *DİNGİR* terimini koydurmamıştır (Michalowski, 2008, s. 34-35).

Naram-Sin'e dair algnın Akkad ve Sümer ülkelerinde pek farklı olduğuna kuşku yok. İlkinde o ülkesini ve başkentini dünyanın merkezi haline getirmiş, en büyük tanrıların da onayıyla tanrı düzeyine çıkarılmış bir figür. İkincisinde ise, tanrılara ve

tapınaklara saygısı olmayan, inançsız, kibirli, yağmacı ve büyük olasılıkla (babası ve amcasının da yaptığı gibi) Sümer kentlerinin kaynaklarını kendine yakın Akkadlı soylulara aktarmış bir yabancı kral. Buradan hareketle, “kara kafalı halk” dendiğinde Sümer ve Akkad etnileri arasında ayrımcılık yapılmadığına dair yorumlar sorgulanmalı mı? Merkez Akkad olunca Sümer kentlerinin eski özerk yapılarının yara aldığı ve bu halin yerel seçkinler tarafından olumsuz görüldüğüne kuşku yok. Ardı arkası kesilmeyen isyanlar da bu gerçeğin kanıtını oluşturuyorlar. Ama Sargon için dönemin bütün metinleri olumlu ifadeler kullanırken Naram-Sin’in olumsuz bir imaja sahip olması, sorunun birlik fikrinden çok Akkadlı (kuzeyli) din kavrayışının güneyli Sümer kavrayışıyla henüz tam bir uyum içinde olmamasından kaynaklandığı hissini veriyor. Zira Akkad’dan sonra güneyin bütününe hâkim olan merkezîyetçi III. Ur Devleti kentlerin yerel özerkliklerini Akkad’a kıyasla çok daha fazla kısıtlamış ve pek çok kenti birleştiren bölgesel krallık fikrini Sümerlerin zihnine kazımış, hatta Naram-Sin’i Sümerlerin gözünde saygın hale getirmeyen tanrılaşma yönelimini bu kez Sümer krallarına uyarlamıştı.

5.3. Devletin Ülkede Birliği Sağlama ve Refahı Orantılı Biçimde Dağıtma Ödevi

Aşağı Mezopotamya’nın ilk bölgesel-devletin doruk noktası Naram-Sin Dönemi olduğu için bu kral hakkında ölümünden sonra da çokça metin üretildi. Bunlar genelde yok olmuş eski metinlerin kopyalarıydı. Bu nedenle, Naram-Sin sonrası kayıtların da, kralın yaşadığı dönemin zihniyetinden çok uzak olmadıkları varsayılabilir. Bu kayıtlarda hangi temaların öne çıktığını saptamakla başlayalım. 1- *İsyan*: Kral Naram-Sin’in Akkad devletinin bütünlüğüne karşı ayaklanmaları, özellikle de hemen bütün eyaletlerin birlikte çıkardıkları yıpratıcı bir ayaklanmayı başarıyla bastırması, “insan-üstü bir başarı” olarak algılanmış ve Kral’ın *tanrı* statüsüne çıkarılmasında etkili olmuştur. Demek Eski Mısır seçkinleri açısından en büyük endişe nedeni olan ayaklanma, Eski Mezopotamya’nın ilk bölgesel-devleti için de en büyük tehditti. 2- *Tanrıların ve halkın rızası için Sümer ve Akkad’a refah getirmek - Dicle-Fırat ile onlardan çıkan kanalları korumak suretiyle ülkede bolluğun ve bereketin garantörü olmak*: Eski Mısır’ın *Maat* anlayışına yakın bir tema, Kral Naram-Sin’in meşruiyeti tanrılara dayandırması ama aynı zamanda ülkeye refah getirerek bütün uyrukların onayını almak istemesiydi. Eski kayıtlarda, ondan “Dicle, Fırat ve İrnina Kanalı’ndan tarlalara akan suyun koruyucusu” olarak söz edilir (Morgan, 2006, s. 31-32). İrnina’nın zafer tanrıçası olması, kraliyet ideolojisinin ana temalarını izleyebilmek için bize büyük fırsat sunuyor. *Gücünü kutsaldan alan, kendisi de tanrılaştırılmış bir muzaffer kral*. İrnina’nın adının bir kanala verilmiş olması ise zafer ve bereket (refah) kavramlarının zihinlerde iç-içe geçtiğini ve tanrısal kralın da halkına su-bereket-refah getirirken ülkeyi bütünlük içinde bir arada tutacak askeri-siyasi kudrete sahip bir figür olduğunu bildiriyor. O halde, Urukagina yasalarını öven yazıcının aksine, Naram-Sin’in resmi yazıcıları Akkad + Sümer için fetih ve refahı birbirlerini destekleyen unsurlar olarak değerlendirmişlerdir.

Kutsalla güçlü bir bağ kuran Akkad devletinin resmi kayıtlarının çoğu, vergi toplamak, personele maaş ödemek ve toplanan artı-ürünün ussal dağıtımını sağlamakla ilgilidir. Akkad devletinden bugüne kalmış 5000 kadar kayıttan Girsu kentine ait olan 1800’ünün konuları, çalışanlara yiyecek tahsisi, personel yönetimi, devlete aktarılmış sürülerin ve hayvansal gıdanın yönetimi, zanaat etkinliklerinin düzenlenmesi gibi ekonomik konulardır (Lafont, 2006, s. 68).

Akkad kayıtlarıyla eski Mısır metinleri karşılaştırıldığında, iki uygarlık arasındaki benzerlik hemen saptanır. İkisinde de, siyasetin kaynağı kutsal-tanrısaldir; bunun nedeni, kutsal ile siyasalın aynı amaca, yani Yaşamın en iyi koşullarda sürdürülmesine, toprağın bereketine (ırmakların ve kanalların arazileri düzenli biçimde sulamasına), özetle toplumun refahına odaklanmış olmalarıdır. Kutsalın da siyasalın da önemsedığı, Dicle-Fırat’ın debisi ve yeniden-dağıtım ekonomisinin işleyişidir. Tapınak ve Saray, mutlak anlamda eşitlikçi olmasalar da elde edilen refah görece *adil* dağıtılmadıkça meşruiyetlerini yitireceklerinin farkındadırlar. Adalet, Mısır’da olduğu gibi, Eski Mezopotamya toplumu

için de toprağın sulanması, hasadın iyi geçmesi ve devlet aracılığıyla biriktirilen refahın toplumsal sınıflara “orantılı biçimde” dağıtılmasından ibarettir.

Siyaset ve ekonomi nasıl kopmaz bir bütün oluşturuyorlarsa, aynı bağlantı din ve ekonomi için de geçerlidir. Akkad tapınakları, binyıllar sonra Avrupa feodalizminde olduğu gibi, *malikâne*ler şeklinde örgütlenmişlerdir. Tapınağa hizmet eden meslek erbabı pek çoktur. Bunların arasında, kâhyalar, çobanlar, inşaat kalfaları, dokumacılar, çiftçiler, kayıkçılar ve işçiler vardır. Bunlara ek olarak, ihtiyaç sahipleri, yetimler, engelliler ve terk edilmiş aciz insanlar, sığınak olarak gördükleri tapınağın ayak işlerine koşarak kendilerine nafaka bulmaya çalışırlar. Akkadlıların tapınak üzerindeki siyasal güçleri Sümerlerden fazla olduğu için tapınak ekonomisi bu devirde daha da fazla sarayın gözetimi altında sürdürülmüştür. Siyasal ile kutsal arasındaki sınırlar belirsizse, ya tanrılar ve krallar aynı niteliklerle tanımlanırlar ya da tanrılara bağlılık bildiren krallar dini kurumları yücelterek onların rızasını kazanmayı amaç edinirler (Foster, 2016, s. 42).

6. Akkad Yıkılırken Mezopotamya’da Kutsal ve Siyasal (MÖ 2150-2112)

Güney Mezopotamya’da Akkad Krallığı MÖ 22. yüzyılın ikinci yarısında Gutilerin işgaliyle yıkıldı; yerine başka bir merkezî devlet kurulana kadar Gutilerle güneydeki yerel kralların Akkad ve Sümer ülkelerini paylaştıkları bir geçiş dönemi yaşandı.

“[Şarkali-şarri’nin (MÖ 2217-2193) ölümünden sonra] güneydeki kent-devletlerinin çoğu Akad’ın denetiminden çıkıp kendi bağımsızlıklarını elde ediyor. Sargon’un son birkaç ardılı eski başkentten çevresindeki ufak bir devlet kalıntısını yönetiyorlar. Merkezi hükümet çökünce devlet parçalanıyor. ... Gutilerin zamanla en azından kuzeydeki düzlüklerde tüm siyasal gücü ele geçirdiği söyleniyor. Bununla beraber güneydeki kentler zenginleşmeyi sürdürüyor. Özellikle de Akad krallarının kent-devletlerinden zorla elde ettiği arazilerin dağıtımından yararlanan Lagaş palazlanıyor” (Leick, 2019, s. 139-140).

Akkad’dan geri kalan Mezopotamya kentlerinin sakinleri, Gutileri ötekileştirirken de dini argümanları kullanmışlardır. *Kara kafalı halk*, Zağroslu Gutileri *barbarlar*, *dağların ejderhaları*, *toprağı yağmalayan çekirgeler* olarak tanımlarken onların “tanrılardan korkuları olmayan, dini ritüellerden habersiz cahiller” olduklarını nakletmişlerdir. Gerçekte, tarihin pek çok anında olduğu gibi, bu *barbarlar* da uygarlık dinleriyle hemen bağlantı kurmaya çalışmışlardı. Örneğin kendini *Gutilerin ve Dört Yanın Kralı* şeklinde tanımlayan Erridu-wizir (ya da Erridu-pizir), Nippur’daki Ekur Tapınağı’na çok sayıda heykel ve yazılı kayıtlar göndermişti. Yine de Gutilerin güneyde reel bir etkinlik kuramadıkları açıktır, güney kentlerine ENSİ atamayı istemiş ama başaramamışlardı (Liverani, 2014, s. 153).

6.1. Lagaş Kralı Tanrısal Gudea’nın (MÖ 2144-2124) Dini ve Ekonomik İcraatları

Evet, Gutiler kuzeyde belirgin bir hâkimiyet kurarlarken güney (eskiden olduğu gibi) içinden yerel ENSİ hanedanları çıkarmıştı. Uruk’ta IV. *Hanedan* yönetime gelmişken *geçiş döneminin* en güçlü yerel krallığı Lagaş idi. II. *Lagaş Hanedanı*’nın kurucusu, adı “Bau/Baba’nın hizmetkârı” anlamına gelen Ur-Baba ya da Ur-Bau (MÖ 2157-2144) idi. Tanrıça Baba, Lagaş’ın baş-tanrısı Ningirsu’nun eşidir. Gudea ise, Ur-Baba’nın damadıdır ve kayınpederinin ölümünden sonra Lagaş Kralı olmuştur (MÖ 2144-2124). Savaştan kaçınan ve doğuda (Güneybatı İran’da) Elam ile Anşan dışında hiçbir krallıkla çatışma yaşamayan Gudea, siyasal kriz ikliminde Sümer’in en güçlü ve toparlayıcı krallarından biri oldu. Anıtsal mimari inşaatlarına ve bürokrasinin örgütlenmesine öncelik vererek tarihe saygın bir figür olarak geçen Gudea (Liverani, 2014, s. 155), ölümünden hemen sonra da “tanrı” statüsüne yükseltilecek onurlandırıldı. Gudea’dan günümüze ulaşan mükemmel durumda (diyorit taşından) iki heykel, hasar görmüş başka heykeller ve iki silindir-kayıt çok değerlidir (Jacobsen, 1992, s. 386-387).

Gudea’nın krallığı esnasında yazılan metinler, Akkad ve Sümer (III. Ur) devletleri arasındaki geçiş döneminde hüküm süren yerel bir kralın zamanında (günümüzden 4000 yıl önce) ne tip bir siyaset anlayışının hâkim olduğunu gösterir. Kayıtlarda, Gudea’ya dair üzerinde en çok durulan husus, onun büyük tanrılar için tapınaklar yaptırmaktaki

özenidir: “Lagaş’ın tanrısını seven dürüst *ENSİ*’si Gudea, Ningirsu için *E-NİNNU*’yu [Ellinin Evi-Tapınağı] inşa ettirdi”. Gudea’nın Adalet ve Refah Tanrıçası Nanşe ile Ağaç Tanrısı Ningişzida için de tapınak yaptırdığı biliniyor (Averbeck, 2006, s. 46-47). *E-NİNNU*’ya adını veren 50, tanrısal güçler ya da uygarlık sanatları, yani *ME*’lerdir. Lagaş kentinin asıl kralının Ningirsu olduğu varsayıldığına göre, kent-devletlerin varlıklarını borçlu oldukları tanrısal güçler ile Lagaş’ın koruyucu tanrısı Ningirsu arasında bağ kurulması çok anlaşılırdır.

Gudea A Silindirindeki bir pasaj, *NAM.TAR* ve *ME* terimlerini birlikte yansıttığı için daha da kıymetlidir. Peki, ne var o pasajda? “Gökte ve Yerde yazgının kararlaştırıldığı (*NAM.TAR*) bir günde, Lagaş büyük bir heybetle (onu yetkin bir kent-devlet haline getiren kurumları, yani *ME*’ler sayesinde) başını göğe kaldırdı”). Pasaj, Gudea’nın *Erken Hanedanlar Dönemi*’ndeki refahı Lagaş’a geri getirdiğini (Averbeck, 2003, s. 769) hatırlatıp bu doğru yönetim kesintisiz sürdürülürse Sümer ülkesinin bütününe çok arzuladığı huzura-barışa kavuşabileceğini olasılığına dikkat çekiyor gibidir.

Gudea ile ilgili daha ayrıntılı bir kayıt, bu kralın (aynen Mısır kralları gibi) ülkeye egzotik malların girişini özendirdiğini aktarır: “Dağlardan büyük taş bloklar getirtti, onlardan dikilitaşlar yaptırdı ve Ningirsu onuruna *Ellinin Tapınağı*’nın bahçesine diktirdi. O, uzaklardan getirttiği alabaster/kaymaktaşı bloklardan büyük aslan heykelleri yaptırdı ve Ningirsu onuruna tapınağın kapısına koydurdu onları. Abullat madenlerinden bakır getirtti. ... Meluhha’dan [büyük olasılıkla İndus Vadisi, yani Pakistan’dan] abanoz [siyah ahşap] getirtti, Ningirsu için oydu onları. ... Altın cevheri getirtti ve Ningirsu için ok kılıfı yaptırdı onlardan. ... [Petrolün bol olduğu bölgelerden] çokça bitüm/asfalt getirtti ve *E-NİNNU*’nun istinat duvarını sıvattırdı onlarla. ... Magan diyarından [Umman’dan] diyorit taşı getirtti ve kendi heykelini yaptırdı bu taştan. ... Gudea: ‘Nanşe ve Ningirsu’nun yasalarına uymaya özen gösterdim. Bu yasalara göre, yetim varsılın, dul güçlüünün insafına bırakılmayacaktır; bir evde erkek varis yok ise, baba öldüğünde kızı onun varisi olabilecektir’”. Önceki kayıttaki gibi, ikincisinde de Gudea’nın unvanı *kral* değil *ENSİ*’dir (vali-yönetici). Kaydın mantığına göre, asıl Lagaş kralı Tanrı Ningirsu iken, Gudea onun valisi olabilirdi ancak. Ama Mısır geleneğindeki gibi, Aşağı Mezopotamya’nın en önemli kentlerinden birine hükmeden bu validen de “çoban” olarak söz edilir (Averbeck, 2006, s. 48-49).

Kentlerin koruyucu tanrıları ile insan kralları arasındaki güçlü bağlantıyı görebildiğimiz yerlerden biri de Gudea dönemi kraliyet kayıtlarıdır. Lagaş ve Girsu’nun başta gelen koruyucu tanrısı Ningirsu iken koruyucu tanrıçalar Nanşe ve Gatumdug idi. Gudea, kendisinden 250 yıl önceki Lagaş Kralı Enmetena gibi *Gatumdug’un oğlu* unvanını kullanmakla kalmadı, kült merkezleri Uruk, Ur ve Lagaş olan (yaban sığırları tanrıçası) Ninsun’un da oğlu olduğunu iddia etti. Onun Tanrıça Nanşe’yi de annesi olarak zikretmesi, Lagaş Kralı sıfatıyla üç tanrıçayı birden temsil ettiği ve tanrısal bir kral olduğu anlamına geliyordu. Efsanevi Uruk kralı Bilgamuş (ya da Gilgamuş), adının yanına kendisi gibi *DİNGİR* (tanrı) işareti konan Uruk Kralı Lugalbanda ile Tanrıça Ninsun’un oğulları olduğuna göre, Gudea da hem tanrısal kralların hem de adları Lagaş’la bütünleşmiş tanrıçaların soyunu sürdürmekteydi (Selz, 2008, s. 24).

6.2. Heykel ve Silindir Kayıtlarına Göre Gudea’nın Tanrısal Güçlerle Donatılması

Gudea, kendi suretini yansıtan heykeller ve silindir-kayıtlar aracılığıyla Yakın-Doğu tarihine çokça yenilik getirmiş bir figürdür. 1- O, kült ritüellerini yazıya geçirerek muhafaza eden ilk Sümer kralıdır. 2- Aşağı Mezopotamya krallarına ait ilk sağlam ve gösterişli heykeller Gudea’ya aittirler. 3- Heykeller, yazılı kayıtlarla desteklendikleri için kıymetli tarihi vesikalardır. Ur-Bau’nun (Ur-Baba) adını taşıyan bir heykel daha vardır ama bu diyorit heykelin ve ona eşlik eden kayıtların Gudea’nın talebiyle hazırlanmış olması çok olasıdır. O halde heykelle bütünleşen yazılı ibareler Gudea devrinde ortaya çıkmış olmalıdır. 4- Sümer ve Akkad siyasal-dini-ideolojik kavrayışını şekillendiren mitolojik terim *ME* (göksel krallıktan gelen ve yersel krallıklara yol gösteren kurumsal güçler) ilk kez bir kraliyet kaydında yer bularak bir siyaset felsefesi kaynağına dönüştürülmüştür. 5- Gudea, mütevazı *ENSİ* unvanı taşımakla birlikte, efsanevi Uruk

kralları Lugalbanda ve Gilgameş gibi tanrılar dünyasına ait olduğunu göstererek Lagaş-Girsu'daki hâkimiyetini meşru temeller üzerine inşa etmek ve mutlak kılmak istemiştir. 6- Gudea devri kayıtlarıyla Sümer ilahilerinin sayısı hiç olmadığı kadar artmıştır. 7- Gudea, Akkad Kralı Naram-Sin'den 100 yıl sonra *DİNGİR* (tanrı) olarak tanımlanan ilk Mezopotamya kralıdır (Emelianov, 2016, s. 64).

Gudea kayıtları, kralın insan atalarına dair hiçbir bilgi paylaşmaz, hatta onun daha önce hizmet ettiği Ur-Bau'nun damadı olduğu bile ifade edilmez. Bunun yerine kralın doğrudan tanrıçalar-tanrılar eliyle yaratıldığına inanmaya çağırılır okurlar. Gudea, Tanrıça Gatumdug'a şöyle seslenir: "Sahip olmadığım anne, sen benim annemsin! Sahip olmadığım baba, sen benim babamsın! Beni bir tohum olarak aldın ve tapınağında doğurdun/yarattın". Gudea, Ur-Bau'nun damadı değil erkek kardeşi olarak tanıtılır; ama bu esnada Ur-Bau'nun da metal-işçiliği tanrısı Ninagal'in oğlu olduğu vurgulanır. Demek iki kral da tanrı atalara sahip tanrısal figürlerdir, bu hal ikisinin krallıklarının da meşruiyetini tartışılmaz kılmaktadır. B Silindirinde Gudea için kullanılan ifade şudur: ENSİ, kentinin tanrısı, Tanrı Ningişzida ile Tanrıça Gatumdug'un oğlu. Böylece o 2/3 tanrı olan Gilgameş'in aksine anne-baba üzerinden mutlak bir tanrıdır. Öte yandan, kayıtlarda Nanşe'den Gudea'nın kız-kardeşi olarak söz edilir ki bu ilişki Nanşe'nin babası (ME'lerin efendisi) Enki ile bağ kurmaya yarar. Herhalde Gudea kayıtlarında sözü edilen ME'ler bu sayede ulaşmıştı tanrı-krala. ME sözcüğü Akkadça *su*, Sümerce *tanrısal güç-kurum* anlamına geliyordu. Bu ikisi birlikte düşünüldüğünde ME'lerin Enki'nin "tatlı su tapınağı/evi" Apsû/Abzû'dan su gibi akarak geldiği düşünülebilir (Emelianov, 2016, s. 65). Bu teslimat da belki kralın kız-kardeşi Nanşe ve Nanşe'nin de erkek kardeşi sayılan Ningirsu aracılığıyla gerçekleşmişti.

"Tanrıça, kutsal kalbiyle seçtiği çobanı, Lagaş ENSİ'si Gudea'yı, tanrısal ME'lerle donattı" cümlesiyle başlayan Nanşe İlahisi, Apsû'da bulunan tanrısal güçlerin Lagaş tapınak kompleksi Sirara'ya bağışlandığını-devredildiğini-bahşedildiğini aktarmaktadır (Emelianov, 2016, s. 68). Bu pasajdan da anlıyoruz ki kralların uygarlık (kent-devlet) kurabilmelerini mümkün kılan (kaynağı göksel krallık olan) ME'lerin yersel krallıklara aktarılması ancak tanrısal onayla mümkündür. Burada Gudea'nın tanrı olarak tasvir edilmesinin bir nedeni de onun tanrısal bir gücü kullanıyor olmasıdır. Aslında bu tip pasajlarla açıklanmak istenen, kent-devletlerin ancak tanrısal-ebedi *ideadan* pay alınarak kurulabilecekleridir.

Gudea Lagaş Valisi iken, Sümer kentleri, istilacı Gutilerin Aşağı Mezopotamya'ya hâkim olma çabalarına ısrarla direniyorlardı. Bu kentlerin en prestijlisi Uruk idi. Uruk Kralı Utu-hegal (MÖ 2119-2112), Sümer kentlerini tek devlet altında birleştirebilecek güçlü figürlerden biriydi. Onun devrine kadar yenilemez kabul edilen ve kuzey düzlüklerine 1 yüzyıl kadar hâkim olan Gutiler, Utu-hegal'in ordusu karşısında bozguna uğradılar, Gutilerin kralı Tirigan Dubrum kentine kaçtı ve orada öldürüldü. Uruk böylece Akkad'ın çözülmeye başlamasından 1 yüzyıl kadar sonra güney kentleri üzerinde hegemonik bir güç haline geldi (Liverani, 2014, s. 155-156).

Utu-hegal'in vassalı olarak Ur kentini yöneten vali, Uruk kralının damadı (ya da kardeşi) Ur-Namma (Ur-Nammu) idi. Onun Ur Kralı olması ve kayınpederinin ölümünden sonra Uruk dâhil Aşağı Mezopotamya kentlerinde hâkimiyet kurmasıyla tarihin ilk ve tek bölgesel-ülkesel (kent-devlet düzenini aşan) Sümer devleti kurulmuş oldu. Ur da tarihte üçüncü kez Sümer'in merkezi olunca, Ur-Namma'nın hanedanı *III. Ur Hanedanı* adıyla bilindi. Ur-Namma devri kayıtlarından anlıyoruz ki (Gudea gibi) Ur-Namma'nın da ilk icraatı, Ay-Tanrısı (Ur'un koruyucu tanrısı; Baş-Tanrı Enlil'in en büyük oğlu) Nanna (Sin) onuruna inşa edilen tapınak kompleksini, özellikle de Etemennigur adlı tapınağı yenilemek oldu (Studevent-Hickman, 2006b, s. 52). Yeri gelmişken, Mısır'daki gibi, Mezopotamya'da da, güneş ve ay tanrılarının Güneş ve Ay'ın kişiselleştirilmiş formları olduklarını akılda tutalım.

7. III. Ur Hanedanı (2112-2004): Kralların Ülkeyi Tanrısal Adalet ile Yönetmeleri

III. Ur Hanedanı'nın ilk hükümdarı Ur-Namma (2112-2094), kayıtların birinde yalnızca *Ur Kralı* olarak tanımlanırken, diğerlerinde *Uruk'un Efendisi (EN)*, *Sümer ve Akkad Kralı* (Studevent-Hickman, 2006b, s. 53) gibi unvanlar kullanır ki son unvan *Akkad ve Sümer ülkelerini birleştiren efsanevi kral Sargon'un halefi* olma iddiası taşımaktadır. *İki Ülke* olarak tanımlanan Eski Mısır'daki gibi, Sümer ve Akkad'ın birliği, Mezopotamya'da da siyasal-toplumsal istikrar açısından zorunlu görülüyordu artık. İşin aslı, *III. Ur* bir Sümer devletiydi ve kuzeyindeki Akkad ülkesi üzerindeki etkisi zayıftı. 3191 numaralı Sümer yasa tabletinde, Ur ve Sümer'in eşitlenmiş olduğunu, Ur/Sümer kralının gücünü panteonun en büyük iki tanrısı An ve Enlil ile Ur'un koruyucu-tanrısı (dolayısıyla gerçek kralı) olan Nanna'dan aldığını ve nihayet Ur-Namma'nın halkı için bir yasa metni hazırlattığını görürüz. Eski Mısır'da da ülkenin gerçek kralı Şahin-Tanrı Horus idi ve insan krallar devleti onun vekili olarak yönetiyorlardı.

"Dünya yaratıldıktan, Sümer ülkesinin ve Ur kentinin yazgıları belirlendikten sonra, Sümer panteonunun iki baş-tanrısı, An ve Enlil, ay tanrısı Nanna'yı Ur krallığına atadılar. Bir gün, bu tanrı dünyadaki temsilcisi olarak Sümer'i ve Ur'u yönetsin diye Ur-Nammu'yu seçti. Yeni kral öncelikle Ur ve Sümer'in politik ve askeri güvenliği ile ilgili işler yaptı. Ur'a doğru genişleyen sınırdaki Lagaş kent-devletiyle savaşmanın kaçınılmaz olduğuna karar verdi. Onu bozguna uğrattı, kralı Namhani'yi öldürdü sonra da 'kent kralı Nanna'nın gücüyle' Ur'un sınırlarını eski haline getirdi" (Kramer, 2016, s. 79).

Eski Mısır'la bir başka ortaklık, Sümer krallarının *çoban* olarak tanımlanmalarıdır: "Ülkenin çobanı, güçlü kral, Ur kralı, Dört tarafın kralı". Ur-Namma'nın ölümü de, *kentin çobanının* kenti terk etmesi olarak sunulur: "Kötülük Ur'a girdi, inançlı çoban Ur-Namma'yı kentten ayrılmaya zorladı" (Studevent-Hickman, 2006b, s. 56-57, 61). İlk kez Sargon'un torunu Akkadlı Naram-Sin tarafından kullanılan "Dört tarafın kralı" unvanı, *bilinen dünyanın (bütün Aşağı Mezopotamya'nın) kralı olmak* anlamını veriyordu. Mısır ile iki benzerliğe daha dikkat çekilmeli: kralların *tanrıların hizmetkârları* sıfatıyla tapınaklara özenle yaklaşmaları ve ülkenin huzuru için sınırlarda güvenliği sağlamaya zorunlu olmaları...

7.1. Tapınak Mülkleri, Tarım, Ticaret, Tekstil ve Hukukta Merkezî Yönetim

Ur-Namma'nın siyasal gücü, ülkenin genişliğinden değil merkezî yönetimin derinleşmesinden ya da yönetsel örgütlenmenin önceki örneklere kıyasla daha rasyonel ve etkin hale gelmesinden kaynaklanıyordu. III. Ur kralları, Akkad'ın arzuladığı ama yaşama geçiremediği merkezîleşmeyi güçlü biçimde inşa edebilmişlerdi. Her kent başında yine ENSİ'ler vardı ama bunlar gerçekten de birer kral değil, (unvanlarına uygun biçimde) başkent Ur'a bağlı birer vali olarak görev yaptılar (Liverani, 2014, s. 157).

"Siyasal olarak ülke eyaletlere bölünmüş; her birinin kendi başkenti var ve kral tarafından atanan bir ENSİ'nin (eyalet valisi) yönetimi altında. ENSİ istikrarı sağlamak ve vergileri toplamakla görevli ve krala karşı sorumlu. Dolayısıyla tüm kentler merkezi yönetime bağlı ve tapınakların mülkleri bile hükümetin denetimi altında" (Leick, 2019, s. 168).

Fransız arkeolog Jean-Louis Huot, bu merkezîleşme nedeniyle Mezopotamya'nın ilk gerçek devletinin *III. Ur* olduğunu iddia etmiş ve ondan önceki siyasal örgütlenmeler için "kent-devlet" ifadesinin kullanılmasına karşı çıkarak bunların yalnızca birer "bağımsız kent" olduklarını öne sürmüştür. Onun formülüne göre Uruk, Larsa ve Umma birer "kent" idiler ama "site" değillerdi. Akkad devletliliğe geçiş açısından belki bir eşikti ama ekonomik ve siyasal manada III. Ur kadar merkezîleşmiş-bürokratik olmadığı için eksiksiz bir devlet görünümü sunmuyordu. Akkadlı Sargon ve torunu Naram-Sin zamanlarında bir kraliyet ideolojisi ve kraliyet ikonografisi (zafer anıtları, savaş sahneleri-temselleri, diyorit taşından yapılmış kral heykelleri) ama III. Ur'da olduğu gibi sabit bir başkentten ve kraliyet arşivlerinden yoksundu Akkad Krallığı. Savaşçı, fetihçi ve hatta avcı bir ön-devlet olup "yağma" aracılığıyla "artık toplayan" bu krallığın ardılı III. Ur,

artığı (tarımsal ürün fazlasını) akılcı bir yönetim anlayışıyla toplamayı başaran ilk hakiki Mezopotamya devletiydi (Huot, 2005, s. 970-973).

Ur-Namma'nın oğlu Şulgi'nin (düzenli ordu, yazının yeniden düzenlenmesi, ölçü sisteminde reform ve takvimi tekleştirilme gibi) icraatları devlete sıçrayışın açık kanıtlarını oluşturur Huot'ya göre. Şulgi döneminde, büyük tapınakları içine alacak biçimde merkezîyetçi bir siyasal-ekonomik örgütlenme oluşturuldu ve *vergilendirme yoluyla merkezde biriktirilen tarımsal artığın (besin üretmeyen sınıflara) yeniden dağıtımını* üzerinde yükselen bu sistem en az 30 yıl boyunca düzenli biçimde uygulandı. Şulgi sonrasında merkez-taşra uyumu daha fazla sürdürülemediği için de III. Ur'un yıkılış süreci başlamış oldu (Huot, 2005, s. 971-972).

Şulgi, 39. taht yılında bugünkü adı Drehem olan Puzriş-Dagan yerleşiminde devasa bir çiftlik yaptırdı, vergi olarak alınan toynaklı hayvanlar burada toplanıyor ve devletin gözetimi altında topluma dağıtılıyordu. Drehem'de tutulan kayıtlar bize III. Ur devletinin merkezîyetçi bürokrasisine dair eşsiz bilgiler sunuyor. Hayvanlar, türlerine, yedikleri yemlere, renklerine, onları çiftliğe getiren memurların adlarına, vergi olarak toplandıkları mahallere, hangi ahırda tutulduklarına ve hangi kentlere gönderileceklerine göre ayrıntılı biçimde sınıflandırılmışlar. En çok hayvan, imparatorluğun dini başkenti Nippur'un tapınaklarının mutfaklarına gönderilmiş; geri kalanlar diğer kentlere üleştirilmişler. Dini bayramlar (festivaller) ve adaklarla ilgili kayıtları da içeren tabletler, karışmamaları için farklı sepetler içinde muhafaza edilmişler ve her bir sepet etiketlerle ayırt edilmiş. Drehem dışındaki yerleşimlerde de (özellikle Umma ve Lagaş kentlerinde), dokuma, metal işçiliği, çömlekçilik, deri işçiliği, ahşap işçiliği ve sair zanaatla ilgili ayrıntılı kayıtlar keşfedildi. Öte yandan tabletler, III. Ur'un sıkça işçi alımı yaptığını ve emeklerine başvuru alan düz işçilerin kamuya ait pek çok sektörde çalıştırıldıklarını ortaya koydu (Yoffee, 1995, s. 295).

Akkad örneği izlenerek tanrılaştırılan III. Ur kralları bütün ülkeye hükmedebildikleri için fiilen kentlerin koruyucu tanrılarının yerini almışlardır. Üretim, ticaret güvenliği ve refahın yeniden-dağıtımından sorumlu olan krallar, kentlerde dengeli biçimde tapınak inşa etmek ve açtırdıkları kanallarla kentleri birbirlerine bağlamak yükümlülüğünü üstlenmişlerdi. III. Ur'un ilk kralı için kaleme alınmış bir kayıt, Sümer siyasal-kültürel seçkinlerinin tarımın sürekliliği ile devletin varlığı arasında koşutluk kurduklarını gösterir. "Halkın açtığı kanallara, yarattığın büyük tarım alanlarına, kurduğun bataklıklara, ambarlara doldurduğun tohumlara ve kurduğun köylere-çiftliklere hayranlıkla bakarak sonsuza dek adını hatırlasınlar Ur-Namma" (Liverani, 2014, s. 157).

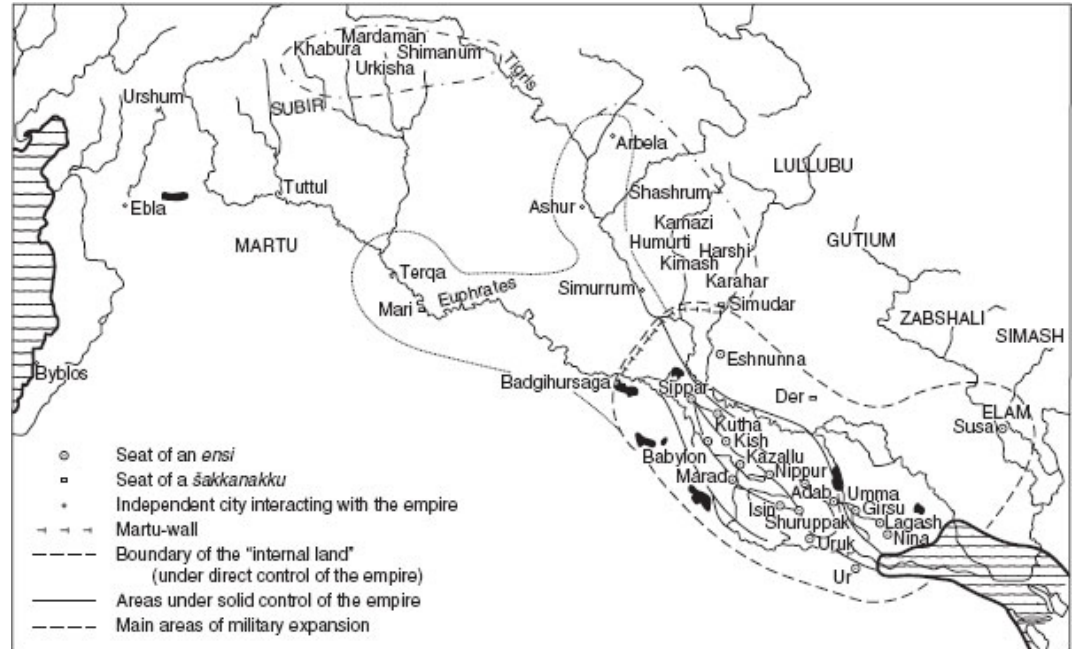
"*Merkezleştirilmiş bir ekonomi ve yönetim*: Belli alanlarda, özellikle tekstilde üretimin devletin tekelinde olduğu açıkça görülüyor. Keten ve yünlülük kumaşlardan giysiler yapılıyor, bunların kalitesi, kesimi ve tasarımı sürekli olarak denetleniyor. ... Hükümet üretimi artırmak amacıyla çeşitli standart ölçüler belirliyor. Bunlar büyük oranda daha önce her kentin kendi belirlediği ağırlık ve ölçülerin yerini almış. Hesaplama temel birim olarak gümüş kullanılıyor, çubuk halindeki gümüşler istenen ağırlıkta kesiliyor. En önemlisi, tarımsal yöntemler geliştirilmiş ve merkezi hükümet daha ileri sulama tekniklerini gerçekleştirmek için yatırım yapıyor. Hayvancılık, özellikle sığır yetiştiriciliği iklim koşullarının daha elverişli olduğu kuzeydeki vadelerde yoğunlaşmış. Yönetim metinlerinden anlaşıldığı üzere, balıkçılık, avcılık, bahçecilik ve hurma ağacı yetiştirme ekonominin bir bölümünü oluşturuyor. Bununla beraber bu, tüm ekonomik faaliyetin sıkı bir denetim altında olduğu anlamına gelmiyor" (Leick, 2019, s. 167).

Lagaş ENSÍ'si Urukagina, bugüne dek bulunan en eski yasa metnini hazırlamış Sümer kralıydı. Sonraki 3 yüzyıl boyunca herhalde başka krallar da bu tip metinler kaleme aldırılmışlardı ama bunlar henüz keşfedilmediler. Şimdilik Mezopotamya'nın ikinci en eski yasası, *Urukagina Yasaları*ndan yaklaşık 250 yıl sonra çıkarılan *Ur-Namma Yasaları*dır. MÖ 2100'de yazılmış olduğu sanılan *Ur-Namma Yasaları*nın belirgin hedefi, ülkede hukuk sistemini bir-örnekleştirmek ve yeni devletin ne denli iyi örgütlendiğini topluma göstererek meşruiyeti güçlendirmek idi (Liverani, 2014, s. 157, 159).

"Bulunan kısım vergilendirme esnasındaki istismarlar, standart ağırlık ve ölçülerin belirlenmesi gibi konuların yanı sıra ekonomik açıdan zayıf olanların güçlü olanlar

tarafından sömürülmesini engelleyecek prensipleri de içeriyordu: ‘Yetim, zengin olana teslim edilmemiştir; dul, zengin olana teslim edilmemiştir; bir şekellik adam, bir minalık [60 şekellik] adama teslim edilmemiştir’. Ur-Nammu kanunları soyut hukuk prensiplerinin hâkim olduğu sistematik bir bütün değildir. Kanunlar gerçek durumlar üzerine inşa edilmiştir” (Watson, 2018, s. 143).

“[Reformcu kral Ur-Namma,] yurttaşların öküzünü, koyununu, eşeğini elinden alan ‘düzenbazlar’ı ve rüşvetçileri ya da kitabedeki [3191 numaralı tabletteki] tanımıyla ‘yağmacılar’ı görevden aldı. Sonra ağırlık ve ölçü birimlerini adil ve değişmez biçimde düzenledi. ‘Yetimin zengine yem olmamasını, dulun güçlüye yem olmamasını, bir şekelli olan adamın bir minası (altmış şekel) olan adama yem olmamasını’ sağladı. ... Yasalar olasılıkla tabletin arka yüzünden başlıyordu. Ancak öyle hasar görmüş durumda ki, yalnızca beşinin içeriği belli bir kesinlikle onarılabilirdi. Bunlardan biri su cezasının verildiği bir mahkeme gibi görünüyor; bir diğeri bir kölenin efendisine geri dönüşünü işliyor. Ama parçalar halinde ve içeriklerinin anlaşılması güç olan diğer üç yasa, ... ‘göze göz diş diş’ yasasının, İÖ 2000’den önce bile yerini çoktan daha insancıl bir yargılama sistemine bıraktığını, bedensel cezalandırmanın yerini para cezasının aldığını gösterirler” (Kramer, 2016, s. 79-80).

Şekil 3. III. Ur İmparatorluğu'nun hâkimiyet alanı (Liverani, 2014, s. 157, Figure 9.1)

Adalet kavramının Akkadçası *MİŞARUM* ile Sümercesi *NĠG-SĠ-SA* (ikisi de), açıkça “sosyal adalet”e vurgu yapan terimlerdir: “Yoksulun, ötekileştirilmiş olanın, kötü muamele görenin, dulun ve yetimin acılarını hafifletmek; zalimleri mahkûm ederek cezalandırmak”. Bu amaçlara ulaşmak için *tanrısal iradeyi* yansıtan bir *tanrısal düzeni* kurmak-yaşatmak gerekir. Aşağı Mezopotamya’da da devletlerin tanrılar eliyle kurulduğunu, daha sonra insan krallara devredildiklerini görmüştük. Ay Tanrısı Nanna, ebeveynleri An ve Enlil’den devraldığı Ur Krallığı’nı Ur-Namma’ya bırakarak onu vekili tayin etmişti. *Ur-Namma Yasalarının* önsözünde şu cümle vardır: *Efendim Nanna’nın gücü, [Güneş-Tanrı ve Adalet Tanrısı Utu’nun emirleriyle, ülkede adaleti] hâkim kıldım*. *Güçsüzü koruma*, “adalet” sözcüğü zikredildiğinde ilk akla gelen temadır (Doak, 2006, s. 1-3). Ur-Namma reformlarını öven pasajlar, kralı *yoksulların babası - gasıpların cezalandırıcısı* olarak sunmaktadır. Bunların 250 yıl önce Urukagina reformlarını öven cümlelerle benzerliği herhalde dikkatlerden kaçmamıştır.

III. Ur dönemi kraliyet kayıtlarına göre, 1- Kurucu Ur-Namma’nın en önemli icraatı, ülkede barış-istikrar sağlamasıydı. O, Mezopotamya’da savaşta yaralanan ve yaşamını

yitiren ilk kral oldu. Ur-Namma, ayrıca, 18 yıl süren krallığında Nanna tapınak kompleksini yeniledi ve krallığın en önemli dört kentinde (Ur, Eridu, Nippur, Uruk) tapınak kompleksleri inşa ettirdi. 2- Onun oğlu Şulgi (MÖ 2094-2047), vaktinin büyük kısmını Ningirsu tapınağı *E-NINNU*'nun muhafazasına ayırdı, 47 yıllık hükümdarlığının ilk yarısında Ur, Nippur ve Uruk'ta kült merkezleri yaptırdı. 3- Onun halefi Amar-Sin (MÖ 2046-2038), pek çok önemli tapınağa baş-rahibe atamaları yaptı. 4- Sonraki kral Şu-Sin (MÖ 2037-2029), Umma kentinin koruyucu tanrısı Şara için tapınak, Suriyeli barbar-savaşçı-istilacı Amorluları sınırların gerisinde tutmak için de "Murik Tidnim" adlı duvarı-surları inşa ettirdi. 5- Son kral İbbi-Sin (MÖ 2028-2004) ise, Nippur ve Ur kentlerinin çevresine sur yaptırdı (Studevent-Hickman, 2006b, s. 52-57; Michalowski, 2008, s. 35-36). Bu veriler birlikte düşünüldüğünde, III. Ur siyasetinin büyük ölçüde tapınakla uyumlu ilişkiler kurmaya ve Sümer kentlerinin güvenliğini sağlamaya odaklandığı söylenebilir.

7.2. İkinci Kral Şulgi'nin Siyasal Meşruiyet Amacıyla Tanrılaştırılması

47 yıl krallık yapan Şulgi döneminin kayıtları, kutsal ile siyasetin birbirlerinden ayrılamaz iki olgu olarak algılandıklarını ortaya serer. Şulgi'yi anlatan bir *kralliyet ilahisi*, kral ile pek çok tanrı arasında bağlantı kurmaktadır:

"Ben kralım, ana-rahminden beri bir kahraman olan.

Ben Şulgi'yim, doğduğu andan itibaren kudretli bir adam olan. ...

Ben dört tarafın kralyım, çobanım, 'kara kafalı halk'ın çobanı.

Ben soylu olanım, bütün ülkenin tanrısı,

Ninsun'un evladı, kutsal An'ın kalbiyle seçtiği

Yazgısı [Baş-tanrı] Enlil tarafından kararlaştırılmış adamım ben.

Ben Şulgi'yim, [Enlil'in eşi, Baş-tanrıça] Ninlil'in sevdiği,

[Doğum Tanrıçası] Nintu'nun inançlı bir insan olarak yetiştirdiği,

[Su Tanrısı] Enki'nin bilgeliğiyle taltif edildim ben.

[Ay Tanrısı] Nanna'nın kudretli kralyım,

[Güneş Tanrısı] Utu'nun kükreyen aslanı,

Ben Şulgi, [Cennetin Kraliçesi, Aşk ve Savaş Tanrıçası] İnanna'nın cazip kıldığı,

Kimseyi yolda yüzüstü bırakmayacak olan katırım ben,

Sefere çıkanların izleri üzerinde kuyruğunu sallayan bir at,

[Yazı - Tahıl Tanrıçası] Nisaba'nın kâtibiyim" (Studevent-Hickman, 2006b, s. 58-59).

"Kahramanlığım gibi, kudretim gibi,

Bilgeliğim de tamdır,

(Bilgeliğin) doğru sözüyle yarışırım (?),

Adaleti severim,

Kötülüğü sevmem. ...

Şulgi, tüm yabancı ülkeleri yıkan, Ülkeyi (Sümer) güvenli kılan,

Evrenin *ME*'lerine göre rakipsiz olan,

Şulgi, An'ın güvenilir oğlunun (Nanna) göz bebeği" (Kramer, 2016, s. 341-342, 345)!

İlahide Şulgi'den "Tanrıça Ninsun'un evladı" olarak söz ediliyor. Bu olay kralı tanrılar katına çıkarmakla kalmaz, onu Ninsun'un oğlu (Uruk'un efsanevi kralı) Gilgamiş'in (Sümerce Bilgamiş) kardeşi yapar. III. Ur kralları, sürekli Uruk kentiyle hanedan arasındaki bağa vurgu yaptıkları için kendilerini sık sık *Gilgamiş'in kardeşleri* olarak tanımladılar. *Ninsun'un oğlu* olan tanrısal Şulgi, Nippur'dan Ur'a uzanan bir yolculuk anlatısında Utu ve İnanna ile şölen sofrasında otururken resmedilir. Bir metinde de Şulgi'nin göğe çıktığı nakledilir ki Aşağı Mezopotamya inancında tanrılaştırılan krallar ölmezler, gökteki yıldızlar arasında var olmayı sürdürürler (Studevent-Hickman, 2006b, s. 59-60). III. Ur'un en uzun ömürlü kralı Şulgi'ye dair yazılanlar, Mısırlıların kralları tarif ederken kullandıkları ifadelerle büyük benzerlik sergilerler. Bütün tanrıların onayını almış olup tanrısal yazgıya sahip Sümer kralları, kentlilerin güvenle yol yürüyebilecekleri yöneticilerdir.

Şulgi ile İnanna arasında çok daha özel bir bağ var. Daha önce de büyük krallar *İnanna'nın sevgilisi* ya da *İnanna'nın gözbebeği* gibi iddialı terimlerle tanımlanmışlardı. Ama

Şulgi devri kraliyet ilahilerinde hem kraldan *İnanna'nın eşi-kocas*ı olarak söz edildi hem de tanrıça ile cinsel birleşme konusuna aşırı yer ayrıldı. Metinlerde İnanna'nın mitolojik eşi çoban Dumuzi'nin yerini alan kralın cinsellikten hoşlanan Tanrıça İnanna ile birlikte olduğu ve onu tatmin ettiği aktarılır.

“İnanna'nın EN'i' unvanını alan Şulgi, Uruk öykülerinden yararlanarak kendi fetihlerinin ve reformlarının İnanna'nın 'aşkı' ile kutsandığını iddia edebilir. Onun tanrılarla sözde akraba oluşu ve özellikle İnana ile evlilik ilişkisi belki de tapınak yönetimine müdahale gibi tartışmaya açık reformlarının eleştirilmesini önlemeyi amaçlıyordu. Krallığının yirmi birinci yılından sonra o döneme kadar bağımsız olan eski Sümer tapınaklarını devlet denetimi altına aldı ve onlardan vergi topladı. ... Bir başka Şulgi ilahisinde kralın ülkesinde önde gelen tapınakları ziyareti anlatılıyor. ... Bir merkezi hükümet geniş kapsamlı denetim gücüne sahip olsa da eski kurumları, özellikle tapınakları karşısına almamaya özen göstermek zorundaydı. Kral ... ekonomik açıdan üretken olan tarım ve dokuma sanayisinin devletçe denetlendiğini ilan edebilirdi ama tüm bunların tanrılar tarafından onaylanması gerekiyordu. Örneğin atamalar kehanetlere dayanarak yapılıyor, önemli reformlar tanrılara danışılarak gerçekleştiriliyordu. Kralın tüm önde gelen tanrılarla yakın işbirliğinde olduğunu ortaya koyan kanıtlar da yaşamsal önem taşıyordu” (Leick, 2019, s. 179).

III. Ur kralları içinde adına en çok kraliyet ilahisi yazılmış figür Şulgi'dir. Taht dönemi uzun olduğu için anlaşılır bir durumdur bu. İlahilerin başlıca hedefi, kralların geleneğe ve dinsel âdetlere ne denli bağlı olduklarını göstermekti. Bu vurgu sayesinde onlar dini kurumlar ve tapınak arazileri üzerinde daha önce hiç tanık olunmamış ölçüde denetim kurabildiler. Başka bir deyişle, *dine ve geleneğe saygı*, siyasal gücü tahkim etmenin temel aracı idi. Krallar da, insanları tanrılara bağlayan-yaklaştıran “en yüce araçlar” olarak gösterildiler, hatta kendileri kült konusu haline getirilip tanrılaştırıldılar: “Bu, kral ile uyrukları arasında radikal siyasal ve ekonomik değişimleri başlatmak için gerekli olan bir mesafe oluşturdu. ... İlahilerin başlıca hedefi 'tanrılar tarafından seçilen' kralın özel konumunu vurgulamak ... ve adını ölümsüzleştirmekti” (Leick, 2019, s. 174-175).

Şulgi'yi konu alan ilahilerde onun insan-üstü bir konuma çıkarılması gerekliydi. O artık sıradan bir insan gibi görülmezse meşruiyeti asla sorgulanmaz; yönetimi kutsal-tanrısal bir eylem olarak algılanırsa, emirlerine ve yasalarına itaat etmek neredeyse bir ibadet haline gelirdi. Yeryüzünde ondan daha güçlü, atletik, zeki, avcılık yetenekleri gelişmiş, kültürlü-bilgili, kâhin ve müzisyen bir başkası daha bulunamazdı. O yazı yazmada ve hesap işlerinde de bütün yazıcılardan daha üstündü (Leick, 2019, s. 175-176).

“Gençliğimde EDUBBA (okul) vardı,

Orada Sümer ve Akad tabletlerinden yazı sanatını öğrendim,

Hiçbir genç, kilin üstüne benim kadar iyi yazamazdı.

Yazı sanatının öğretildiği yerlerde ders aldım (?),

Çıkarmayı, toplamayı, aritmetiği, hesaplamayı sonuna kadar hatmettim. ...

Kimseyin tutamayacağı usta bir yazmanım ben” (Kramer, 2016, s. 334-335).

İşte en önemli sorunun yanıtı böylece yanıtlanmış oluyor: “Kralımız niçin o ve onun soyundan gelenler”? “Çünkü o ve çocukları her konuda hepimizden daha iyiler, Şulgi insanlara yol gösteren ve onların iyiliği için en doğruyu bilen yegâne önder, insanların refahı için onların yanında kalmayı kabullenmiş bir tanrı. O göksel krallığa yükseldiğinde yerini aynı hanedandan bir başkası alacak, ülkenin refahı ve istikrarı da böylece sürüp gidecek”.

“Sümer ve Akad'ın kralı kusursuz, ideal insandır: fiziksel olarak güçlü ve üstün görünümlü, zekâ bakımından eşsiz, tinsel açıdan dindarlık ve dürüstlük örneğidir. ... Kralların heybetli görünüşlerinden çok fiziksel güçleri, cesaret ve kahramanlıkları daha etkileyicidir. Örneğin Şulgi, ana karnında savaşçıdır, doğduğu günden kudretli bir adamdır; tanrısı Nanna ona 'savaşçılık' ve tapınağına kudret vermiştir. Enlil ona 'azametli kol' vermiştir. ... Şulgi, ağzını kocaman açmış bir aslan, güçlü bacaklarıyla kocaman yabani bir boğa, aslan yüzlü bir ejderhadır; su yolunda yetişmiş bir meşe (?) ağacı kadar dayanıklıdır. ... Şulgi, ayaklanan ülkelere karşı gürleyen bir seldir ...; acımasız silahı,

ısırmaya hazır bir yılan gibi zehir saçar; okları savaş meydanında yarasalar gibi uçar; bir ejderha gibi delip geçer yayı. ... Şulgi, bozkırdaki aslan ve yılanları, ağ ya da kapan kullanmaksızın, bire bir avlamakla övünür. ... Koşan bir ceylanı yakalayabilecek kadar ayağına tez olduğunu iddia eder. Kral fiziksel yiğitliği ve kahramanca cesaretinin yanı sıra büyük bilgellik ve derin anlayışa sahipti. Hız, ideal kralda bulunması gereken bir nitelikti ve elimizde gerçekten de bir hükümdarı uzun-mesafe koşu şampiyonu olarak öven bir ilahi var. ... Zeki ve anlayışlıydı: ... 'kızgın yürek'i soğutur ve 'yakıcı söze son verir'di... Kral tanrılara nasıl hizmet edileceğini bilir, tapınak ayinleri ve dinsel geleneklerin uygun biçimde yerine getirilmesini gözetirdi. ... Sümerli şairler[e] ... göre, kralın bütün eylemlerinin -savaşa önderlik etmek, tapınaklar dikmek, kültleri yaşatmak, kanalları onartmak, anayollar yaptırmak ve onartmak, yasalar çıkarmak- tek yüce amacı vardır: halkı mutlu, zengin ve güvenli kılmak. ... Kral tahıl ambarlarını dolduran çiftçi, ahır ve ağulları bereketlendiren çobandır; ülkenin yüksek koruyucu duvarıdır, halk onu babası olarak görür ve onun tatlı gölgesinde güven içinde yaşar" (Kramer, 2016, s. 335-339).

Şulgi, (Lugalbanda, Dumuzid, Gılgamış gibi efsanevi Uruk kralları hariç) Akkadlı Naram-Sin (MÖ 2254-2218) ve Lagaş Kralı Gudea'dan (2144-2124) sonra Mezopotamya tarihinin tanrılaştırılmış üçüncü kralı olabilir. Hatta Şulgi dönemi kayıtları, önceki iki tanrılaştırmayı yok sayıp Şulgi'yi Aşağı Mezopotamya'nın ilk ve tek tanrısal kralı olarak gösterme eğilimindedirler. Henüz hayatta iken *Gök-Tanrı An'ın oğlu* olarak adlandırılan Şulgi'yi konu alan kült, Ur, Girsu ve Umma gibi kentlerin tapınaklarında örgütlenmiş; tanrısal kral için ayinler düzenlenmiş, görev süresi bittiğinde Şulgi'nin göğe (tanrıların arasına) döndüğü iddia edilmiştir. Pek tabii bu tip tanrılaştırma çabaları, kralların bireysel bedenleri değil kamusal bedenleriyle ilgiliydi. *Sümer Kral Listesi*, Şulgi'nin kral oluşunu "krallık göklerden indiğinde" ibaresiyle açıklıyordu; demek ki kralın göğe geri dönüşü halefine yer açması anlamına geliyordu. O halde, modern zamanlardaki gibi, Sümer zihniyetinde de, ölümsüz olan devlet idi; ölümlü bedenler gelirler ve süreleri dolduğunda giderlerdi (Michalowski, 2008, s. 38).

III. Ur kralları (özelde Şulgi), fiziksel-zihinsel-ahlaki-dini açılardan insan-üstü niteliklere sahip figürler olarak sunuluyorlar. Bu tip bir figürün "insanlar içinde bir tanrı" olması da yadırganmamalı. Sonuçta siyasal-dini-kültürel seçkinler dışındaki sıradan halkın Şulgi'nin mükemmel bir müzisyen, yazıcı, koşucu ve avcı, savaşçı olduğunu bilme; onun insan-üstü zekâsını-kavrayışını-cesaretini, adalet duygusunu, yoksul-güçsüz-yetimi koruma arzusunu deneyimleme olanakları yoktu. Kraliyet iletişim ve propaganda aygıtları (özelde kraliyet ilahileri) onu hiçbir insanda bir arada bulunması olanaksız görünen üstün sıfatlarla tanımlayarak aslında bu nitelikleri *devlete* yakıştırıyor, adil-güçlü ve hatasız olanın kralın bedeninde *devlet* olduğunu ilan ederek gerçekte *devleti* tanrılaştırıyorlardı.

Kraliyet yazıcıları kralın tek yüce amacının "halkı mutlu, zengin ve güvenli kılmak" olduğunu söyleseler de Ur-Sümer toplumsal sisteminin siyasal ve ekonomik eşitsizlikler üzerinde yükseldiği açıktır. Kralın "adaleti sevdiğini ama kötülüğü sevmediğini" belirtmesinin nedeni de sosyal adaletin "sınıflar arasındaki gelir uçurumunun aşırı düzeyde açılmasına mani olmak"tan ibaret görülmesidir. Eşitsizlik, *doğal düzenin* bir parçası olarak kabullenilmiştir, kanıksanmıştır; kralın (devletin) buna müdahalesi yoksulun-güçsüzün-yetimin aşırı ezilmesini önlemekten fazlası değildir. Devletin bu yöndeki çabalarının ana hedefi, "yoksulluğu ve sınıfsal farklılıkları yönetmek" suretiyle toplumsal hoşnutsuzluğu azaltmak ve olası ayaklanmaların önünü kesmektir. Eski Mısır'daki *Maat* (Düzen-Adalet) anlayışını hatırlatır biçimde, Eski Mezopotamya'da da *adalet* terimiyle devletin yoksulların arkasında olduğu hissi verilmek istenmiştir.

Tanrısallığın (yeryüzünde insanlar arasında fani bedene sahip bir kral aracılığıyla) gökten yere inışı, bazı göksel güçlerin de yersel güçler şeklinde ifade edilmesine neden olur. Sümer inancına göre, yersel unsurların hepsinin yazgılarını kararlaştıranlar genel olarak panteonun dört büyük tanrısı, ama hepsinden çok *Tanrıların Efendisi Enlil* idi. Yukarıdaki bir pasajda Şulgi'nin yazgısını çizenin Enlil olduğu açıkça ifade edilir. Oysa

Şulgi'yi konu alan kraliyet kayıtlarından birinde, onun alt düzey bir kral-yönetici-valiye bir antlaşmayı dayattığı anlatılır.

Yeryüzünde en yüksek makama sahip figür olan Şulgi'nin diğer makam sahiplerine "antlaşma dayatması", metinde tanrı-kralın "yazgıları kararlaştırma (NAM.TAR) gücüne de sahip olması" ile açıklanır. Pasaj *Enlil'in kararlarını yansıtan antlaşmaları yeryüzünde dikte eden* kişinin onun vekili Şulgi'den başkası olamayacağını belirtirken, Enlil ve Şulgi üzerinden gök-yer koşutluğu kurmayı hedeflemektedir. Enlil nasıl Lagaş'ı Ningirsu'nun ve Umma'yı Şara'nın emrine vererek yeryüzü bölgelerini kendisine tabi tanrılar arasında pay ediyorsa, Şulgi de aynı yolla (antlaşmalar dayatarak / yazgıları kararlaştırarak) alt düzey krallara-valilere yetkilerini devretmektedir (Lambert, 1960, s. 2, dn. 3, 3, dn. 1). Enlil nasıl tanrıların efendisi ise, Şulgi de yeryüzündeki yerel iktidar sahiplerinin efendisidir.

Peki, ölümsüz-tanrısal bir kral (yani bir devlet), Aşağı Mezopotamya'nın Sümer olarak bilinen parçasına sıkışıp kalabilir mi? Tarihin ilk ülkesel Sümer krallığı, yayılım alanı açısından küçük olsa da, ticari-ekonomik-kültürel etkileri açısından bir imparatorluk gibi dışa açıktı. Naram-Sin'den beri Aşağı Mezopotamya krallarının benimsediği *Dört tarafın kralı* unvanını kullanan Şulgi, unvanının hakkını verebilmek için kuzeydeki topraklara pek çok defa sefer düzenlendi. Bu seferlerin amaçları çeşitliydi. İki, kuzeyli savaşçı halkların (Zağroslu Lullubiler, Suriyeli Amorlar ve Anadolu Hurrilerin) olası akınlarının önünü kesmekti. Sümerler, özellikle Amor akınlarından çekiniyorlardı, zira Martu olarak adlandırdıkları bu göçebe-savaşçı halkın saldırılarını durdurmak için Sümer'in kuzey sınırlarının biraz ötesinde, iki ırmak arasına surlar ("Martu Duvarı") inşa etmişlerdi. İkinci amaç ise, ticaretin güvenliğini sağlamaktı (Liverani, 2014, s. 159).

7.3. Düzenin Devamı İçin Birbirlerine Sıkıca Bağlı Üç Unsur: Din, Devlet, Ekonomi

Metnin şu bölümüne dek aktarılan veriler, Aşağı Mezopotamya'da din, siyaset ve ekonominin birbirlerinden koparılamayacak denli iç-içe geçtiğini ortaya koyuyor. *III. Ur Devletinin* yalnızca başkentinin nüfusu (günümüzden 4 bin yıl önce) 200 000 idi, Roma'ya dek bir daha görülmesi çok güç bir kent nüfusedir bu. Diğer kentler ve bağlı köylerle birlikte toplam nüfusun milyonun üstünde olduğu açıktır. Herhalde yalnızca kentlilerin nüfusu bile milyonun üstündeydi ve tarımla iştilal etmeyen bu insanların doyurulması gerekiyordu. *III. Ur* kralları, ülkelerini, tarımsal üretim, ticaret ve vergi kayıtları gibi ekonomik unsurlarla meşgul olmadan asla yönetemezlerdi (Liverani, 2014, s. 161).

İşte bu nedenle Sümer dünya görüşünü, toplum ve siyaset anlayışını yansıtan kayıtlardan sonra vergi ve muhasebe işleri gibi krallığın rutini hakkında bilgi veren (gündelik yaşamı yansıtan) kayıtlara bakmak zorundayız. Girsu'da *Akkad Devrine* ait sadece 1800 tablet bulunabilmişken, aynı kentte *III. Ur Devrine* ait kayıt sayısı 60 000'dir, başka bir deyişle arşiv 33'e katlanmıştır. Bunların 2000'ini kapsayan ayrıntılı bir çalışmada, kayıtların tahıl üretiminin düzenlenmesi, çalışanların hak ettikleri tayın miktarları, zanaat faaliyetleri, toynaklılar ve hayvani ürünlerle ilgili konulara yoğunlaştıkları görülür. Evet, konular Akkad ve *III. Ur* devirlerinde aşağı yukarı aynıdır. Ama *III. Ur Hanedanı*, tarımsal üretimin düzenlenmesi meselesine (kayıtların % 36'sı) *Akkad devletinden* (kayıtların % 6'sı) 6 kat daha fazla önem vermiş. Artı-ürünün çiftçi-çobanlardan çıkıp kent merkezlerinde toplanması; merkezlerde biriken hayvani-nebati besinin tapınaklara ve (maaş, hak-ediş ya da azık olarak) memurlara-işçilere dağıtılması; bürokratların hammaddeleri üreticilere ulaştırmaları gibi meselelere odaklanan tabletler, *III. Ur* yöneticilerinin ekonomiye verdiği önemi ortaya koyarlar. *III. Ur Krallığı'nın* besicilik konusunda gösterdiği titizlik hayret vericidir. Bütün ülkedeki küçükbaş ve büyükbaş hayvan sayısını saptayıp bunları farklı ahırlara dengeli biçimde dağıtmak isteyen devlet, *totaliter* denebilecek bir hassaslıkta yaklaşır konuya (Lafont, 2006, s. 69-71).

Besiciliği sıkıca denetleyen devletin tarım arazilerini kendi hallerine bırakması beklenemezdi. *III. Ur* yöneticileri, toprakların kalitesini, tuzlanmış olup olmadıklarını, karıklar (tarlayı sulamaya yarayan arklar) arasındaki mesafeyi, ekim yoğunluğunu ve ekimde kullanılan tohumla hasatta elde edilen tohum miktarı arasındaki farkı dikkatle

not etmişlerdir. Tabii eldeki veriler büyük ölçüde kamusal arazileri kapsamaktadır, özel mülkiyete konu tarlalar hakkında doyurucu bilgi yoktur (Liverani, 2014, s. 163).

Kent ile köyler ve devlet ile uyruklar arasındaki katmanlı ilişkileri yönetmek için yazıcılara ihtiyaç vardı. Tapınakla bağlantılı okullarda eğitim gören yazıcılar, yenilere öğretmenlik yaparak mesleklerini sürekli kılmak, ekonomik yaşamın düzenini kurmak, (dini ve mitolojik olanlar dâhil) edebi metinler üretmek gibi farklı işlevleri birlikte görüyorlardı. Üretim ve yeniden-dağıtımın akılcı biçimde işlemesi, yazıcıların tutacakları kayıtlara bağlıydı. Günümüzün ansiklopedilerini andıran *sözcük listeleri* ise, yazıcıların felsefe dâhil bugünkü bilim dallarının kavram setlerini oluşturmakta epey yol aldıklarını kanıtlar. Tanrısal kral Şulgi yazınsal yetenekleriyle övünüyordu, zira devletin çeşitli işlevlerini uyumlu biçimde koordine eden araçların başında yazı ve onu üreten kimseler olarak yazıcılar geliyordu (Liverani, 2014, s. 162, 166). Sonuçta, 4000 yıl önceki Aşağı Mezopotamya Devleti, vergi toplayıp tebaasının güvenliğini sağlamak gibi en basit işlevlerin ötesine geçmiş; modern devletlerde olduğu gibi, sosyoekonomik yaşamı düzenlemeyi de görevleri arasında saymıştır.

Akkad Devleti, artı-ürünün tarlalardan kentlere akışını ve bunların ussal biçimde tapınaklara-bürokratlara aktarılmasını yönetme derdindeydi. III. Ur devleti ise, üretimde verimliliği artırmak için çiftçi-çobanların işlerine müdahale edebilir, tebaayı yoğun bir tarım etkinliği gerçekleştirmeye zorlayabilirdi. Farklılık, devletin işçi çalıştırmasında da kendini gösteriyordu. *Guruş* adı verilen işçilerin işvereni devletti, bunların emeklerinin karşılığı *tayın/azık* cinsinden (tek-tip ölçüye sahip, tahıl gibi tartıya gelir besin maddesi) olarak ödenirdi. Bu tarz işçi çalıştırma geleneği, Akkadlarda nadir, III. Ur devrinde ise yaygındı (Lafont, 2006, s. 72).

Devletin, din, toplum yaşamı, besin üretimi, ticaret ve bürokrasi gibi birbirlerini tamamlayan (birbirlerine kopmaz biçimde bağlı) alanlarda hâkim ve düzenleyici kurum haline gelmesi, onun "aşkın" niteliğinin sürekli daha fazla vurgulanması sonucunu doğurur. Mezopotamya, Mısır gibi bir ülke-devlet (bölgesel devlet) örgütlenmesine geçince, onunkine benzer unsurların hepsini sergiledi. Bu gerçek, monarkların *çoban* ve *güneş-kral* olarak tanımlanmalarının Mezopotamya'da da yaygınlaşmasından anlaşılır.

8. Yaşamın Sürekliliğinin Kesintisiz Devlet Otoritesini Zaruri Kılması

Eski Mısır gibi, Eski Mezopotamya'da da devlete yüklenen görev, Yaşam, güvenlik, bereket ve refahın sürekli kılınmasıydı. Eski Mısırlılar, devlet otoritesinin sekteye uğradığı dönemlerin ülkeye kaos getirdiğine, ara dönemlerin hemen aşılması gerektiğine inanıyorlardı. Adı öyle konmamıştı ama Aşağı Mezopotamya da "ara dönemler"den geçti. Örneğin bağımsız kent-devletler düzeninden Akkad Krallığı'na geçildi, o yıkılınca oluşan boşluğu bölgesel Sümer devleti (III. Ur Hanedanı) doldurdu, o yıkıldıktan sonra Hammurabi'ye kadar yine kent-devletler düzeni geçerli oldu.

Tarihteki ilk ve tek Sümer bölgesel devleti III. Ur'un ömrü 108 yıllı sınırlı olsa da, onun Aşağı Mezopotamya'nın merkezî devlet deneyimine katkısı muazzamdı. Galiba III. Ur'un başarısı kadar yıkılışının da nedeni aynıydı: merkezîyetçiliğe eşlik eden sistematik vergilendirme. Vergiler bürokratik işleyişi kolaylaştırmış olsalar da çiftçilerin yükünü artırdıkları için uzun vadede tarımsal üretimi zayıflatmış olmalı. Öte yandan, son dönemlerine kadar kuzeyli göçebe kavimlerin Aşağı Mezopotamya'ya girişlerini yönetebilen III. Ur devleti, MÖ 22. yüzyılın son çeyreğinde yerleşikler ile göçebeler arasındaki gerilimlere çare üretmedi. III. Ur'un denetiminden kaçabilen (otlaklar ve tarım alanları için yerlilerle rekabet eden) göçebe gruplar bölgenin yeni siyasal güçlerine dönüşünce doğu ve kuzeydoğu eyaletlerini elde tutmak zorlaştı. Kral Şu-Sin (MÖ 2037-2028), göçleri ve yerel ayaklanmaları sona erdirmek için kuzey sınırlarının ötesinde 270 km uzunluğunda bir duvar inşa ettirmeye koyuldu. Onun ardılı İbbi-Sin (MÖ 2028-2004), kuzeyi güvenli hale getirmek için Amor önderleriyle savaşmak zorunda kaldı ama başaramadı, Amor kökenli olabilecek kendi komutanı İşbi-Era tarafından mağlup edildi (Leick, 2019, s. 180-181).

“Başkente ciddi bir gıda kıtlığı baş gösterince İşbi-Erra tahıl sevkiyatına el koyarak kenti ele geçiriyor. Nippur ve İsin ile birini öbürüne karşı kullanarak anlaşmalar imzalıyor ve Ur’un diğer düşmanları ile işbirliği yaparak sonunda III. Ur İmparatorluğu’ndan geride kalanını denetimi altına alıp İsin’de yeni bir hanedanlık kuruyor. Ur kenti yağmalanıyor ve yakılıp yıkılıyor. Bunu yapan Amoriler ya da İşbi-Erra’nın askerleri değil, İran’ın batısında Ur’a bağlanmış ve uzun süre baskı altında yaşamış olan Elam ve Şimaşki halkı. Yıkım geniş çaplı ve korkunç oluyor. Kutsal bölge yağmalanıp yakılıyor, tapınak hazineleri talan ediliyor, yerleşim yerleri ateşe veriliyor ve sağ kalanlardan esir alınmayanlar, çevredeki tarlalar yakıldığı ve su kaynakları zehirlendiği için açlıktan ya da hastalıktan ölüyorlar. En azından bu senaryo Sümer dilinde yazılmış yaklaşık 520 mısra uzunluğunda bir şiirde [*Ur’un Yıkılışına Ağıt*] dile getiriliyor” (Leick, 2019, s. 181).

“Ağıt, ‘Agade’nin Laneti’ örnek alınarak yazılmış ama burada Ur’un şanssız son kralı İbbi-Sin tanrılara saygısızlıkla suçlanmıyor, tanrıların belirlediği bir kaderin kurbanı olarak alınıyor. Ulu tanrılar, özellikle Enlil, seçtikleri bir kente siyasal güç ve refah bağışlayabilir, diledikleri anda bu desteği geri çekebilirlerdi. Şiir şimdi sıranın İsin’e geldiğini ve Ur’a karşı kazandığı zaferin tanrılar tarafından onaylandığını ileri sürüyor. İşbi-Erra ve yandaşları hiç beklemeden Ur devletinin yasal varisleri olduklarını ilan ederek eski imparatorluğun ideolojik yöntemlerinin çoğunu benimsiyorlar” (Leick, 2019, s. 183).

Yaşamın sürekliliğini, bereketi-refahı istemek ve bunun için güçlü bir devlet gerektiğine inanmak bir şeydir, aynı devletin bir zaman yıkılabileceğini kabullenip seçkinleri ve yurttaşları bu olasılığa hazırlamak bambaşka bir şey. Tarihin pek çok büyük devleti yıkılıp gitti. Zira Yaşama dair her şey gibi devletler de fanidirler, zaman onlar için de yıkıcıdır. Bu gerçeği görmemek, kaos-sonrasında düzen kurmayı geciktirebilir. Bu hususta Aşağı Mezopotamyalılar Eski Mısırlılardan da ileri gitmiş, insanları yıkıma hazırlamaya ve yıkım-sonrasının inşasına davet etmeye odaklanmışlardır.

Bir kent, kent-devlet ve onların toplamından oluşan bir bölgesel devlet niçin yıkılır? Sümerlerin yanıtı: Sümer’in en büyük iki tanrısı olan An ve Enlil, bir devlet için böylesi uğursuz bir yazgıyı uygun görüyorlarsa, o zaman kentlerin koruyucu tanrıları oralardan çekilirler ve kentler tamamen korunmasız kalırlar. MS 450’lerde Avrupalıların Hun Attila’yı Tanrı’nın kurbacı olarak nitelemeleri gibi, Aşağı Mezopotamya sakinleri de ülkelerini işgallerle kasıp kavuran dış güçlerin (Zağroslu Gutilerin, doğudaki komşu Elam Krallığı’nın ve en son Suriye’den gelen Amorların) Tanrıların emirlerini yerine getirdiklerini iddia ederek onları fırtına ya da tufan olarak nitelediler. Sümer zihniyetine nüfuz edebilmek için Ur Ağıtına kulak verelim. “Zamanı[n akışını] tersine çevirmek, [kozmetik] tasarımı yıkmak için; Bir sel gibi her şeyi önüne katıp yok etti Fırtına” (Studevent-Hickman, 2006b, s. 67). Bazı pasajlarda, kentlerin yazgılarını tayin edenler, Sümer Panteonunun en yüksek dört tanrısıdır.

“Ur’un yazgısına yön verenler, An, Enlil, Enki ve Ninmah oldular.

Hal bu iken kim tersine çevirebilir, değiştirilemez olan yazgıyı?

Kim karşı çıkabilir An ve Enlil’in kararına?

Dehşete düşmüş Sümer evleri, halk korku içinde kıvranıyor,

Enlil sert bir fırtına getirmiş kente, kent sessizliğe gömülmüş sonra.

[Doğum Tanrıçası] Nintu, rahmini bağlamış ülkenin.

Enki, Dicle ile Fırat’ın sularını kurutmuş. ...

Bütün topraklar, korkudan şaşkına dönmüş haldeler,

Kentin tanrıları yüzlerini çevirmişler ondan, çobanı terk etmiş kenti,

Halk, hava yerine korkuyu çekiyor içine” (Studevent-Hickman, 2006b, s. 69).

Sümer kavrayışında, kentin ve devletin yıkılması, onlarla bütünleşen tapınaklar da yıkıldığı için koruyucu tanrıların kentleri terk etmeleri anlamına geliyordu. Bu, sanki bir yaratıcı yıkım ya da “tufan söylencesi”nde ifadesini bulan her şeyin sıfırlanması hedefine odaklanmış (tanrısal iradeyle desteklenen) bir alt-üst oluştu. III. Ur bölgesel bir devlet olduğu için kentleri birer birer vuran felaket en sonunda başkent Ur’a ulaştı.

“Enlil, salgın ile kıtlığı birlikte koydu kentin kalbine. ...

Ur'da korkuyu ekti Tanrı, kamışı toprağa eker gibi.
Halk, sudan çıkmış bir balık gibi soluksuz kalmıştı. ...
Genelde en güzel yemekleri tadan kral bile bir lokmaya muhtaçtı şimdi. ...
Sarayın gösterişli ambarlarında tek bir tahıl ara ki bulasın; kral da halk gibi çaresizdi.
Yalnız sarayda değil, krallığın hiçbir semtinin ambarlarında yoktu tahıl"
(Studevent-Hickman, 2006b, s. 70).

III. Ur'un yıkılışı acıklı bir öyküdür. Kayıtlar, çöküşün (Güneybatı İranlı) Elamlıların başkent Ur'u işgal etmesiyle geldiğini isabetle naklederken; Zağroslu Gutilerle Suriyeli Amorların III. Ur üstünde sürekli tehdit oluşturduklarını da belirtmişlerdir. Modern insana şaşırtıcı gelecek nokta, kayıtları Sümer dilinde yazan (Sümer toplumuna mensup) kâtiplerin Elam işgalini acıklı bir son olarak aktarmamaları, bu işgalden sonra hem Ur'da hem diğer kentlerde Yaşamın kaldığı yerden devam edeceğini bildirmiş olmalarıdır.

Sümerlerin baş-tanrısı Enlil'in (Ur'un koruyucu tanrısı ve aynı zamanda Ay Tanrısı olup yıkım sırasında Ur'u terk eden) oğlu Nanna'ya söylediklerine bakın:

"Ur senin onuruna müreffeh bir kent olarak inşa edildi ve neşe hükümdarlığın oldu.
Geriye, evet, yıkık bir kent ile onun surları kaldı krallığından.
Karanlık günlerin krallığı yaratıldı senin için.
Doğrulukla inşa edilmiş Etemennigur'da [Ur Zigguratı'nda] otur şimdi!
Bırak Ur yeni baştan inşa edilsin neşeyle; ... Bırak Utu (Güneş) mesut olsun orada!
Bırak dolup taşsın tahıllar onun masasından,
Bırak, kararlaştırılan yazgının kenti Ur, senin için yenilensin. ...
Bırak güneyden kuzeye kadar hazırlansın bu ülke Nanna için"
(Studevent-Hickman, 2006b, s. 71).

Ulu Tanrı Enlil'in söz verdiği gibi Ur gerçekten yıkıntılardan kurtulup yeniden inşa edildiğinde, oğlu (kentnin koruyucu tanrısı) Nanna geri döner krallığına. Kayıtlar, "Baba Nanna'nın kente başı dik girdiğini" naklederken, Nanna'nın kendisi yıkımın Ur'u terk etme vaktinin geldiğini bildirir:

"Ah, acı fırtına! Ah fırtına, geri çekil! Ah fırtına, evine dön artık!
Tapınakları yıkan fırtına, geri çekil, ah fırtına! Yuvana dön, ah fırtına!
Sümer'i yıkan fırtına, Ur'u bırak da başka bir ülke bul kendine! ...
Git Amor ülkesine [Suriye'ye]! ... Git Guti ülkesine [Zağros'a]! ... Git Anşan'a [Güneybatı İran'a]" (Studevent-Hickman, 2006b, s. 71-72)!

Bu pasajlardan sonra, tanrılardan Sümer'e eski düzenini-neşesini vermeleri talep edilir. İstene, Dicle-Fırat ile onlardan çıkan kanalların (eskiden olduğu gibi) ülkeye su getirmesi, tahıl hasadının bol olması, derelerde-ırmaklarda (balıkçılar ve avcılar için) çokça balık ve kuşun bulunması, evcil hayvanların otlaklara doluşması, bal ve şarap eksikliğinin hiç çekilmemesidir.

"Kent inşa edildi ve insanlar yeniden çoğaldılar. ...
Ey Nanna, krallığın nasıl da hoş! Senin olan yere geri dön!
Ur'daki tatlı ve bereketli krallığın ömrü çok uzun olsun!
Bırak insanlar yumuşak çimlerin üzerine uzansınlar! Bırak evlenip çoğalsınlar! ...
Ah Nanna! Ah senin kent! Ah tapınağın! Ah senin insanların"
(Studevent-Hickman, 2006b, s. 71-72)!

Aktarılan pasajlardan hareketle, biri olası, diğeri daha net iki sonuç çıkarılabilir. İlk varsayım, kent önce Elam sonra Amor (İsin Hanedanı) yönetimine girerken, kâtiplerin Ur sakinlerini yeni düzene hazırlamalarıdır. Ur, 21 yıl Elam yönetiminde kaldı (Bryce, 2009, s. 221); daha sonra da Suriyeli Amorlar, yani yine yabancı bir hanedan tarafından yönetildi. Sümer diliyle yazan kâtipler, Ur Ağıtı aracılığıyla, yıkımı ve sonrasında kurulan yeni düzeni doğal (dolayısıyla yeni yönetimi meşru) göstermeye çalışmış olabilirler. Ama felaketin (fırtınanın) Ur'dan uzaklaşması ve (Gutiler, Elamlılar, Amorlar gibi) Sümerler dışındaki diğer halkların üstüne gitmesi dileği, bu olasılığı savunmayı zorlaştırır. Bence ikinci olasılık daha güçlü: özelde Sümer devletinin değil genel olarak devlet-düzen-istikrarın sürekliliğini savunmak... Hiçbir devletin-hanedanın-krallığın ebedi olmadığı

bilinciyle, Ur'da Yaşamın huzur-refah içinde akıp gitmesini sağlayacak "düzen kuran" her tür siyasal örgütlenmeyi doğru ve meşru görmek...

"[Ağıtların] alt anlamı kentlerin, hanedanlıkların ve devletlerin yıkılışı ile yeniden doğuş arasında süregelen gel-git olayının bir bölümü olduğu. Bir kentin yıkılması, en yıkıcı saldırıda bile, tüm kentlerin yok olması; bir kraliyet sülalesinin yok olması, krallığın sonu, bir hükümet değişikliğinin yurttaşların çoğunun hayatında büyük bir değişime yol açması anlamına gelmiyor. Mezopotamyalılar, belki de çoğunlukla istikrarsız olan ekonomi deneyimleri yüzünden uzun vadede kültürlerinin son derece sağlam temellere dayandığına ve canlı kalacağına inanıyorlar. Yıkılan kentler üzerine yakılan ağıtlar, tarihteki yerlerini alırken 'kentlerin yeniden kurulabileceğine' ve hayatın devam edeceğine olan inançlarını doğruluyor" (Leick, 2019, s. 183-184).

9. Sonuç

"Siyaset felsefesi" ya da "Siyasal düşünce tarihi" adlarıyla bilinen alan, felsefenin Batı-merkezli bir disiplin olarak gelişmesinin de etkisiyle belirgin biçimde Eski Yunan ile başlatılır, disipline katkılarının pek zayıf olduğu bilindiği halde Roma ve Ortaçağ Batı felsefeleriyle sürdürülür, nihayet modern ve çağdaş Batı felsefesiyle tamamlanır. Aynı adlarla yayımlanan pek çok ders kitabı ile üniversite öğrencileri dışındaki geniş kitleye hitap eden diğer kitapların da aynı çizgide ilerlemeleri doğal kabul edilmektedir. Bağlı olduğumuz akademik kurumlarda da, öğrencilerimize siyasal düşünce dışında iktisadi düşünce tarihini ve iktisat tarihini aktarırken yine Batı-merkezli aynı çizgiyi izliyoruz. Oysa en erken uygarlıkların, yazının, kentlerin ve devletlerin doğum yeri Güney Avrupa değil Mezopotamya (Aşağı Dicle-Fırat), Mısır (Aşağı Nil) ve Pakistan'dır (İndus). Tarihi bir olgu olan devletin ilk ortaya çıktığı yerlerde hiçbir siyasal düşüncenin üretilmediği ya da siyaset felsefesine dair eserlerin verilmediği düşünülebilir mi? Evet, pek çok akademik birimde felsefe Thales ile siyaset felsefesi de ilk kuşak sofistlerle başlatılır ve böylelikle felsefe ile filozof denkleştirilir. En erken uygarlıklar için filozof adı telaffuz edilemez ama oralarda da siyasal-kültürel seçkinler kolektif bir felsefi düşünce ile siyaset kavrayışı geliştirmiş ve bunları yazıyla kayıt altına da almışlardır. Sümerlerin Platon'dan iki binyıl önce "idea"ları çağrıştıran *ME* (kentlin ve devletin ortaya çıkışına kaynaklık eden ebedi kurumlar-meslekler-kurallar; uygarlığa içkin davranış kodlarının bütünü), yeryüzündeki her varlığın doğasını-işlevini tarif eden *NAM-yazgı* ve her canlının yaşamına yön veren kozmik tasarım anlamında *GİŞ-HUR* gibi soyut kavramlar geliştirdikleri biliniyor. Onlar siyaseti de bu kavramlarla şekillendirmiş ve yeryüzündeki devletlerin göksel krallıktan geldikleri varsayılan bu tanrısal hediyeler eşliğinde kurulduklarını öne sürmüşlerdir.

Acaba en erken uygarlıkların kendilerinden sonraki siyaset ve devlet tasavvurunu büyük ölçüde belirlediklerini söylemek ölçsüz bir iddia mı olur? Sümerler ve Akkadlar, devleti tarih-üstü bir olgu olarak tanımlayıp onun varlığını tanrısal iradeye (kutsala ya da göksel krallığa) dayandırmışlardı. Devleti yürüten aktörler de bu yüzden referans olarak kutsal işaret ettiler, tapınak inşaatlarına ve kült objelerinin üretimine özen gösterdiler, yüksek dini makamlara kraliyet ailesinden kişileri getirdiler, krallar ilkin kent tanrısının sonraları panteonun en büyük tanrılarının onayı ve inayetiyle ülkeyi yönettiklerini iddia ettiler. Kutsal ve siyasal arasındaki sınır öyle belirsizleşti ki iş kralın tanrılaştırılmasına kadar vardı. Bu, gerçekte ebedi-öncesiz-sonrasız görülen devlet aygıtının tanrılaştırılması ya da doğa güçlerinin kişileştirilmiş halleri olan göksel tanrıların bütünü yeryüzünde devletin somut varlığıyla görünür kılınmasıydı. Bu sayede siyasal seçkinlerin meşruiyet sorunu da çözümlenmiş oluyor, Yaratılışın-Yaşamın garantörü olan tanrısal bir kuruma ve yine tanrısal iradeye uygun biçimde onu yöneten aktörlere itaat etmek mantıklı hale geliyordu. Ama itaat için gerekli bir başka adım, toplumsal hiyerarşi üzerinde yükselen düzenin kitlenin onayını alabilmesi için devletin ekonomik yaşamda düzenleyici aktör olması, dağıtımcı ekonomi aracılığıyla yoksulu-gücsüzü güçlülerden koruyabilmesiydi. Kutsal ile siyasal arasında kurulan koşutluk, Mezopotamya'nın çağdaşı olan diğer erken uygarlıklar ve çok sonraları kurulan daha geç uygarlıklar tarafından da sahiplenildi. Eski Mısır'da krallar *Ra-Güneş'in oğlu*, Eski Çin'de *Tian-Göğün oğlu* olarak tanımlandılar. Sasani

Krallığı'nı kuran I. Erdeşir (MS 224-242), "Din ve devlet ikiz kardeştir. ... Din, devletin temelidir. Hükümdar da dinin bekçisidir. ... Bekçisi olmayan yok olur, temeli olmayan yıkılır" cümlelerini sarf etmişti. Büyük olasılıkla onunla başlayıp İslam dünyasına ve Osmanlı'ya aktarılan "adalet dairesi" anlayışının temel argümanları da Mezopotamya ile Mısır'da oluşan devlet kavrayışıyla uyumludur: 1- Din ve devlet birbirinden ayrılmaz. 2- Bu ikisi, güçlünün zayıfı ezmesini önlemelidir. 3- Mahkeme, halkın şikâyetlerini dinleyip sorunlarını çözmelidir. 4- Memleket imar edilmelidir. 5- Tarım geliştirilmeli, halk refaha eriştirilmelidir. Hıristiyan dünya da farklı değil. Şu sözlerin sahibi, MS 17. yüzyılın ilk İngiltere Kralı I. James'e ait: "Piskopos yoksa kral da yok". Okuduğunuz makale, en eski metinlerde karşımıza çıkan ve erken devletlerden modern çağların başlangıcına kadar varlığını sürdüren siyaset anlayışının temellerini araştırmak ve siyaset felsefesinin uyarlık kadar eski olduğu gerçeğini okura aktarmak için yazılmıştır.

Kaynakça

- Adalı, S. F. & Görgü, Ali T. (2016). *Sümer Kral Destanları: Enmerkar - Lugalbanda*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Algaze, G. (2013). The End of Prehistory and the Uruk Period, *The Sumerian World* içinde, H. Crawford (Ed.). London and New York: Routledge, ss. 68-94.
- Averbeck, R. E. (2003). Myth, Ritual, and Order in "Enki and the World Order". *Journal of the American Oriental Society*, 123(4), 757-771.
- Averbeck, R. (2006). Late Third Millennium BCE Sumerian Texts: Gudea Historical Texts, *Historical Sources in Translation: The Ancient Near East* içinde, M. W. Chavalas (Ed.). Malden: Blackwell Publishing, ss. 45-55.
- Biggs, R. D. (1967). Semitic Names in the Fara Period. *Orientalia*, 36(1), 55-66.
- Bryce, T. (2009). *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia*. Oxon: Routledge.
- Ceravolo, M. & Verderame, L. (2023). Les listes dans le Proche-Orient ancien: Les noms divins entre hiérarchie et puissance. *Archiv für Religionsgeschichte*, 24(1), 35-76.
- Cooper, J. S. (1973). Sumerian and Akkadian in Sumer and Akkad. *Orientalia*, 42, 239-246.
- Çıvgın, İ. (2015a). Orta ve Geç Uruk Dönemi'nde (MÖ. 3700-3100) Kentler, Devletleşme, Ticaret, Kültürel Etkileşim ve Kolonileşme. *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 24(1), 75-124.
- Çıvgın, İ. (2015b). Uruk'un Yayılışı: MÖ 4. Binyılda Mezopotamya'da Erken Kentler, Takas Ağları ve Kolonileşme. *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(18), 246-299.
- Doak, B. R. (2006). The Origins of Social Justice in the Ancient Mesopotamian Religious Traditions. *Faculty Publications – College of Christian Studies*, Paper 185, PDF: 1-12.
- Emelianov, V. (2016). The Identity of Gudea as a Cultural and Historical Problem, *Kings, Gods and People: Establishing Monarchies in the Ancient World* içinde, T. R. Kämmerer, M. Köiv & V. Sazanov (Eds.). Münster: Ugarit-Verlag, ss.63-76.
- Espak, P. (2010). *The God Enki in Sumerian Royal Ideology and Mythology*, Yayınlanmamış doktora tezi. Tartu-Estonia: Tartu University Press.
- Forest, J.-D. (2006). L'apparition de l'État en Mésopotamie, *L'État, le pouvoir, les prestations et leurs formes en Mésopotamie ancienne* içinde, P. Charvát, B. Lafont, J. Mynářová & L. Pecha (Eds.). Prague: FF UK, ss. 11-17.
- Foster, B. R. (2016). *The Age of Agade: Inventing Empire in Ancient Mesopotamia*. Oxon: Routledge.
- Glassner, J.-J. (2006a). La pensée et le signe en Mésopotamie, *Conférence donnée le 3 février 2006 à 17 heures dans l'amphithéâtre de l'EHESS*. Paris, PDF : 1-11.
- Glassner, J.-J. (2006b). Le contexte plurilingue de l'invention de l'écriture, *L'État, le pouvoir, les prestations et leurs formes en Mésopotamie ancienne* içinde, P. Charvát, B. Lafont, J. Mynářová & L. Pecha (Eds.). Prague: FF UK, ss. 18-22.
- Halton, C. & Svärd, S. (2018). *Women's Writing of Ancient Mesopotamia*. New York: Cambridge University Press.
- Hansen, D. P. (1992). Royal Building Activity at Sumerian Lagash in the Early Dynastic Period. *Biblical Archaeologist*, 55(4), 206-211.
- Huot, J.-L. (2005). Vers l'apparition de l'État en Mésopotamie : Bilan des recherches récentes. *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 60(5), 953-973.

- Jacobsen, T. (1992). *The Harps that once... Sumerian Poetry in Translation*. New Haven - London: Yale University Press.
- Kaya, S. & Yeşildere, A. (2024). 'Din ile Devlet Kardeşir' Nazariyesi Üzerine Bir Değerlendirme. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11(1), 541-571.
- Kramer, S. N. (2016). *Tarih Sümer'de Başlar*. İstanbul: Kabalca Yayıncılık.
- Kramer, S. N. (2020). *Sümer Mitolojisi*. İstanbul: Kabalca Yayıncılık.
- Lafont, B. (2006). Questions autour des premiers empires : Akkad et Ur III, *L'État, le pouvoir, les prestations et leurs formes en Mésopotamie ancienne* içinde, P. Charvát, B. Lafont, J. Mynářová & L. Pecha (Eds.). Prague : FF UK, ss. 67-77.
- Lambert, M. (1960). Polythéisme et monolatrie des cités sumériennes. *Revue de l'histoire des religions*, 157(1), 1-20.
- Leick, G. (2019). *Kentin Mucidi Mezopotamya: Mitoloji, Arkeoloji ve Tarih*, Çev. Ekin Duru. İstanbul: Say Yayınları.
- Liverani, M. (2014). *The Ancient Near East: History, Society and Economy*, Translated by Soraia Tabatabai. New York: Routledge.
- Maeda, T. (1985). "King as a Law Giver" in the Ur III Dynasty. *Orient*, XXI, 31-45.
- Magid, G. (2006). Sumerian Early Dynastic Royal Inscriptions, *Historical Sources in Translation: The Ancient Near East* içinde, M. W. Chavalas (Ed.). Malden: Blackwell Publishing, ss. 4-16.
- Michalowski, P. (2008) The Mortal Kings of Ur: A Short Century of Divine Rule in Ancient Mesopotamia, *Religion and Power: Divine Kingship in the Ancient World and Beyond* içinde, N. Brisch (Ed.). Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, ss. 33-45.
- Morgan, C. (2006). Late Traditions Concerning Sargon and Naram-Sin, *Historical Sources in Translation: The Ancient Near East* içinde, M. W. Chavalas (Ed.). Malden: Blackwell Publishing, ss. 22-44.
- Osterman, J. (2022). From ki-en-gi to Şumerum: How Sumer was Created? *RADOVI - Zavod za hrvatsku povijest*, 54, 39-72.
- Peregrine, P. N. (2002). Jemdet Nasr, *Encyclopedia of Prehistory - Volume 8: South and Southwest Asia* içinde, P. N. Peregrine & M. Ember (Eds.). New York: Kluwer Academic / Plenum Publishers.
- Reader, J. (2004). *Cities*. New York: Atlantic Monthly Press.
- Rey, S. (2016). *For the Gods of Girsu: City-State Formation in Ancient Sumer*. Oxford: Archaeopress Archaeology.
- Selz, G. J. (2008). The Divine Prototypes, *Religion and Power: Divine Kingship in the Ancient World and Beyond* içinde, N. Brisch (Ed.). Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, ss. 13-31.
- Steinkeller, P. (2019). Babylonian Priesthood during the Third Millennium BCE: Between Sacred and Profane. *Journal of Ancient Near Eastern Religions*, 19, 112-151.
- Studevent-Hickman, B. (2006a). Texts from the Old Akkadian Period, *Historical Sources in Translation: The Ancient Near East* içinde, M. W. Chavalas (Ed.). Malden: Blackwell Publishing, ss. 17-21.
- Studevent-Hickman, B. (2006b). Texts from the Ur III Period: A-B-C-D-E-F, *Historical Sources in Translation: The Ancient Near East* içinde, M. W. Chavalas (Ed.). Malden: Blackwell Publishing, ss. 51-75.
- Watson, P. (2018). *Fikirler Tarihi - Ateşten Freud'a*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Woods, C. (2015). The Earliest Mesopotamian Writing, *Visible Language: Invention of Writing in Ancient Middle East and Beyond* içinde, C. Woods, E. Teeter & G. Emberling (Eds.). Chicago: Oriental Institute Museum Publications, ss. 35-56.
- Yoffee, N. (1995). Political Economy in Early Mesopotamian States. *Annual Review of Anthropology*, 24, 281-311.
- Zólyomi, G. (2013). The vase inscription of Lugal-zagesi and the history of his reign. *CEU-IAS Seminar*, PDF: 1-4.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: İzzet ÇIVGIN (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: İzzet ÇIVGIN (100%)

The Impact of Foreign Direct Investment and R&D Expenditures on Climate Change: The Case Of BRICS-T and Selected OECD Member Countries

Kerem ÖZEN¹, Cemalettin LEVENT², Burak DARICI³, Meltem İNCE YENİLMEZ⁴

¹ Dr. Independent Researcher, keremozen5@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2264-2787

² Dr. Independent Researcher, Cemalettin_65_@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-7147-1027

³ Prof.Dr., Bandırma 17 Eylül Üniversitesi, İİBF, bdarici@bandirma.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0765-7374

⁴ Prof.Dr., İzmir Demokrasi Üniversitesi, İİBF, melteminceyenilmez@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4689-3196

Abstract: Climate change, one of the most urgent problems of today's world, is an important issue emphasized by researchers and policymakers. Climate change, which has become a global problem, has negative consequences for the environment and people. Therefore, the main objective of this study is to investigate the impact of FDI and R&D expenditures on climate change in BRICS-T (Brazil, Russia, India, China, South Africa, Turkey) and selected OECD (United Kingdom, Italy, Canada, Spain, Portugal, Denmark, Norway, Austria, Spain, Portugal, Denmark, Norway, Australia) member countries for the period 2000-2020 using panel data analysis method. OECD and BRICS-T country groups are analyzed separately. According to the results of the analysis, there is no causality relationship between climate change and research and development variables, while there is a bidirectional causality relationship between research and development and foreign direct investment variables. When the causality relationship is analyzed for countries and variables, it is found that there is a bidirectional causality relationship between research and development and FDI variables for Russia and India, and a unidirectional causality relationship from research and development variable to FDI variable for China, South Africa and Turkey.

Keywords: FDI, R&D, CO2 Emissions, Panel Data Analysis

Jel Codes : Q50, Q54, Q58

Doğrudan Yabancı Yatırım ve AR-GE Harcamalarının İklim Değişikliği Üzerindeki Etkisi: BRICS-T ve Seçilmiş OECD Üyesi Ülkeler Örneği

Atf: Özen K., Levent, C., Darıcı, B. and Yenilmez, M. I. (2024). The Impact of Foreign Direct Investment and R&D Expenditures on Climate Change: The Case of BRICS-T And Selected OECD Member Countries, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(4), 1052-1062. <https://doi.org/10.30586/pek.1540208>

Geliş Tarihi: 28.08.2024

Kabul Tarihi: 28.10.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Öz: Günümüz dünyasının en acil sorunlarından biri olan iklim değişikliği, araştırmacılar ve politika yapımcılar tarafından üzerinde durulan önemli bir konudur. Küresel bir sorun haline gelen iklim değişikliği, çevre ve insanlar üzerinde olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Bu nedenle, bu çalışmanın temel amacı, 2000-2020 dönemi için BRICS-T (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika, Türkiye) ve seçilmiş OECD (Birleşik Krallık, İtalya, Kanada, İspanya, Portekiz, Danimarka, Norveç, Avusturya, İspanya, Portekiz, Danimarka, Norveç, Avustralya) üyesi ülkelerde DYY ve Ar-Ge harcamalarının iklim değişikliği üzerindeki etkisini panel veri analizi yöntemiyle araştırmaktır. OECD ve BRICS-T ülke grupları ayrı ayrı analiz edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre iklim değişikliği ile araştırma ve geliştirme değişkenleri arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunmazken, araştırma ve geliştirme ile doğrudan yabancı yatırım değişkenleri arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Nedensellik ilişkisi ülkeler ve değişkenler için incelendiğinde ise Rusya ve Hindistan için araştırma ve geliştirme ile doğrudan yabancı yatırım değişkenleri arasında çift yönlü, Çin, Güney Afrika ve Türkiye için ise araştırma ve geliştirme değişkeninden doğrudan yabancı yatırım değişkenine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: DYY, AR-GE, CO2 Emisyonları, Panel Veri Analizi

Jel Kodları: Q50, Q54, Q58

1. Introduction

Environmental degradation is one of the most serious problems of modern society. This problem attracts great attention from scientists and policymakers because it affects billions of people around the world. The role of greenhouse gas emissions in climate change is widely accepted. Carbon dioxide (CO₂) accounts for more than 75% of global greenhouse gas emissions. Increasing CO₂ levels have led to an increase in extreme weather events such as heat waves, floods, droughts and global climate change in recent years (Adebayo et al. 2022: 1). CO₂ emissions are the main cause of today's global climate change. The problem of carbon-induced climate change has recently gained great importance for the development of the world economy. Many international organizations are making great efforts to solve this problem. In 1992, the United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) was signed during the United Nations Conference on Environment and Development. In 1997, the UNFCCC adopted the Kyoto Protocol to balance the amount of greenhouse gases in the atmosphere (Huang et al. 2022, p. 1).

Climate change is the result of many factors, and foreign direct investment is one of these factors. Foreign direct investment is understood as the investment made by a company headquartered in one country to establish a long-term connection with another country (IMF, 1993, p. 86; Mucuk and Demirsel, 2009, p. 366). FDI is an important factor that determines how production is distributed among countries or regions in the global economic system. Ensuring the best distribution of labour, capital and technological progress among production methods is the purpose of foreign direct investment inflows and outflows. As connections between world financial markets strengthen, there have been significant increases in the volume and speed of cross-border capital flows. As a result, foreign direct investments are made with the motivation of profit and risk avoidance (Xing and Wang, 2022, p. 42).

Research and development expenditures are another important factor of climate change. These expenses relate to the development and research of new products. Research and development activities are typically overseen by specialized departments or centres of an organization; Sometimes it is outsourced to universities or government agencies. In the business world, research and development generally refers to long-term, forward-looking science and technology projects. A business's ability to develop and produce new products is critical to its survival (Dritsaki and Dritsaki, 2023, p. 2). Therefore, the main purpose of this study is to examine how foreign direct investment and R&D expenditures affect climate change in BRICS-T and some other OECD member countries using panel data analysis.

2. Review of the Literature on the Connection Between Climate Change and Foreign Direct Investment

There are many studies in literature examining the relationship between foreign direct investments and climate change. For example, Sarkodie et al (2020), in a study covering 47 countries in Sub-Saharan Africa, investigated whether foreign direct investment and renewable energy can contribute to reducing global warming. This study revealed the effects of increases in income levels, governance and use of renewable energy on climate change. For example, it is stated that an increase in the share of renewable energy can lead to a significant reduction in greenhouse gas emissions. Ssali et al. (2019) examined some countries in Sub-Saharan Africa and evaluated the relationship between energy consumption, economic growth, environmental pollution and foreign direct investment with panel data analysis. The results show that there is a unidirectional causality between foreign direct investment and CO₂ emissions in the long term, but this relationship is not clear in the short term. The research conducted by Abdouli and Hammami (2017) addressed the relationship between foreign direct investment, environmental pollution and economic growth in the Middle East and North Africa. The

panel data analysis results used to support the pollution haven theory, which suggests that environmental degradation increases with foreign direct investments.

Another study by Marques and Caetano (2020) discussed the relationship between foreign direct investment and carbon emissions in high and middle-income countries. The findings show that foreign direct investment can reduce carbon emissions in high-income countries but temporarily increase emissions in middle-income countries, demonstrating the accuracy of the pollution hypothesis. The study by Khan and Öztürk (2020) examined the relationship between environmental pollution and foreign direct investment in Asia. The panel data analysis used is supported by findings showing that foreign direct investments reduce environmental pollution. Finally, Usta (2023) study examining the relationship between foreign direct investment and environmental impacts in N-11 countries also contributes to the literature in this field. A study conducted in Turkey examined the relationship between economic growth, foreign direct investment and carbon emissions. The Directed Cyclic Graphs (DAGs) method used in the study showed that foreign direct investments indirectly affect carbon emissions through international trade.

Öztürk and Saygın (2020), in their study covering the period between 1974 and 2016 in Turkey, analyzed the relationship between real income per capita, trade openness, foreign direct investments and carbon emissions with the toda-Yamamoto causality test and ARDL limit test. The findings show that foreign direct investments have a positive impact on carbon emissions in Turkey, which is consistent with the Pollution Haven Hypothesis. It is associated with the increase in foreign direct investments in the economic globalization process in Turkey and the increase in CO₂ emissions.

3. Review of the Literature on the Connection Between R&D Spending and Climate Change

There are many national and international studies in literature examining the relationship between R&D expenditures and climate change (Lei, Zhang and Wei, 2012). The research examined the link between CO₂ emissions, foreign technical proliferation and China's energy use. The study used time series analysis to analyze data from 1960 to 2008. The results show that local R&D expenditures, global technology diffusion and technological progress reduce CO₂ emissions. Additionally, it has been shown that investing in R&D can reduce CO₂ emissions both directly and indirectly. The impact of financial development, economic growth and R&D expenditures on carbon emissions (Shahbaz et al., 2020). The results obtained from the use of the ARDL approach in research projects reveal that R&D expenditures reduce CO₂ emissions. Churchill et al.'s (2019) study aims to investigate the relationship between R&D intensity and CO₂ emissions in G7 countries between 1870 and 2014. Examination of the study's panel data shows that the relationship between R&D and CO₂ emissions changes over time. However, it has been determined that research and development activities significantly reduce CO₂ emissions. Behdioğlu and Çelik (2016) examined R&D expenditures and emissions in OECD countries. A study conducted using artificial neural networks and the STIRPAT model showed that R&D spending reduces emissions in OECD countries. Işık and Kılınç (2014) examined the contribution of energy-related R&D expenditures to CO₂ emissions in the transportation sector. According to dynamic panel data analysis, spending on energy R&D reduces CO₂ emissions. Haseeb et al (2019) examined the impact of energy consumption, environmental pollution and economic expansion on health and R&D expenditures in ASEAN countries. Research applying the ARDL methodology has shown a positive relationship between economic growth, energy consumption and environmental degradation, and health and R&D expenditures of ASEAN countries.

4. Data Set, Methodology and Analysis Findings

4.1 Material and Method

The research material consists of data on research and development (R&D) expenditure, foreign direct investment and climate change (CO₂) for eight OECD and six BRICS-T countries, covering the period 2000-2020. Data for the study were obtained from the official World Bank and OECD STAT websites, and analysis was performed using the STATA 16 statistical package.

Table 1. Definition and Source of Variables

Variables	Abbreviation	Definition	Period	Method	Country group	Source
CO ₂ Emissions	CO ₂	Metric tonnes per capita	2000-2020	Panel data analysis	BRICS-T OECD	World Bank
R&D Expenditures	RD	% of GDP	2000-2020	Panel data analysis	BRICS-T OECD	OECD STAT
Foreign Direct Investment	INVEST	% of GDP	2000-2020	Panel data analysis	BRICS-T OECD	OECD STAT

Table 1 shows the definition, method and sources of the variables used for the analysis.

4.2. Horizontal Cross-Section Dependency Test

In panel data processing, there may be interactions between the units that make up the horizontal cross-section. Horizontal cross-section dependence is the term used to describe this condition. Examples of horizontal cross-section dependence include a shock that occurs in one country making up the panel data and affecting another country in the panel. In some analyses, the coefficients derived from time-based regressions will be biased if a horizontal cross-section occurs, making it impossible to produce meaningful analysis results. It is therefore best to start by examining the horizontal cross-sectional dependence between variables. Therefore, a horizontal cross-sectional study between the variables can provide better analysis results before moving on to unit root analysis (Menyah et al. 2014).

4.3. Panel Unit Root Test

An important problem that can be encountered when working with time series data is that the series is not stationary. If the series is not stationary, this relationship may appear as a spurious relationship in the model, even if there is no statistically significant relationship between the variables. This may reduce the reliability of predictions made using a non-stationary data set. Stationarity constraints play an important role in preventing the spurious regression problem (Demir, 2021; Altun, İşleyen and Görür, 2018). If time series data does not meet the requirements of stationarity tests, it may be necessary to make the series stationary by differencing. In panel data analysis, unit root tests can be used to determine whether the data is stationary. These tests are generally divided into two categories: first-generation and second-generation unit root tests. In the study, the CIPS (Crosssectionally Augmented IPS) test, which is the second-generation unit root test, is used according to the data set (Demir and Görür, 2020).

4.4. Panel Cointegration Test

Empirical studies have shown that most macroeconomic time series are non-stationary. These non-stationary series cause spurious regression problems because they contain unit roots. To solve the spurious regression problem, one of the recommended methods is to regress non-stationary series by taking the differences of these series instead. However, the different methods may lead to the loss of some information that is important for long-term balance. Because analyzes made by taking the first differences of the series can eliminate the long-term relationship between these series. Cointegration analysis is recommended to solve this problem. Cointegration is a method that tests whether there is a long-term equilibrium relationship between variables and allows to directly estimate this relationship (Pedroni, 2004). The hypotheses for cointegration tests are as follows:

H₀: There is no cointegration between the variables.

H₁: There is cointegration between variables.

Westerlund (2007) panel cointegration test, based on the error correction model used when working with panel data, aims to test the cointegration relationship between two or more variables. This test tests the existence of cointegration by determining whether each unit has its error correction. This test is an extension of the cointegration test developed for time series by Banerjee, Dolado and Mestre (1998) for panel data. The important assumption of the test is that the series is equally stationary (Demir and Görür, 2020).

5. Analysis Results for BRICS-T Countries

Table 2. Horizontal Cross-Section Dependency Test

Tests	CO2		Invest		RD	
	Stat	Prob	Stat	prob	Stat	prob
Cd LM1 (Bresuch, Pagan 1980)	266.591	0.001	40.130	0.001	96.068	0.001
Cd LM2 (Pesaran 2004 CDlm)	45.934	0.001	4.588	0.001	14.801	0.001
cd LM (Pesaran 2004 CD)	-3.374	0.001	-2.920	0.002	-3.006	0.001
Bias-adj. CD test	10.182	0.001	0.656	0.256	8.234	0.001

In Table 2, the horizontal cross-section results of three separate variables are given in the same table. When Table 2 is analyzed, it is determined that there is horizontal cross-section dependence in the series according to the prob values. According to the horizontal cross-section dependence result, second-generation unit root tests should be used.

Table 3. CADF/CIPS Unit Root Test

CO2				Invest				RD			
level		Difference		Level		difference		level		difference	
Lags	CADF-stat	Lags	CADF-stat	Lags	CADF-stat	Lags	CADF-stat	Lags	CADF-stat	Lags	CADF-stat
5.000	-1.496	5.000	-7.018	2.000	-1.656	5.000	-7.224	2.000	-1.687	2.000	-7.603
5.000	-1.069	5.000	-7.001	2.000	-2.327	2.000	-11.961	2.000	0.563	2.000	-8.890
5.000	-1.622	5.000	-6.469	2.000	-1.685	5.000	-8.449	2.000	2.739	2.000	-12.929
3.000	-1.357	3.000	-14.581	2.000	-1.833	5.000	-7.663	2.000	-2.040	2.000	-13.284
3.000	-1.428	3.000	-13.687	2.000	-1.862	2.000	-12.558	2.000	-1.243	2.000	-8.138
3.000	-1.969	3.000	-13.910	2.000	-1.572	2.000	-19.434	2.000	-2.152	2.000	-11.397
CIPS-stat=-1.323		CIPS-stat=-10.444		CIPS-stat=-2.823		CIPS-stat=-11.215		CIPS-stat=-1.737		CIPS-stat=-10.374	

The results of the CADF/CIPS test for each of the three independent variables are shown in Table 3. The CIPS test examines the stationarity of the panel data, while the CADF test examines the stationarity of individual countries. Evaluating the CADF results generated by the application, each country examined becomes stationary at first differences at different levels of significance. According to an analysis of the CIPS test results obtained by averaging the CADF test data, the variables become stable at first difference.

The Gengenbach, Urbain and Westerlund (GUW) (2016) panel cointegration test, which is one of the panels cointegration tests, is used to analyze whether the series have a long-run relationship after determining whether they have a unit root process.

Table 4. Panel Cointegration Analysis Results

	d.y	Coef	T Bar	P-val*
CO ₂ -Invest	y(t-1)	-0.264	-1.475	>0.1
CO ₂ -RD	y(t-1)	-0.543	-2.056	>0.1
Invest-RD	y(t-1)	-0.799	-2.865	<=0.05

The expression obtained as a result of GUW co-integration analysis shows that there is no co-integration relationship between the variables considered. Accordingly, there is

no long-run relationship between climate change and FDI variables. At the same time, there is also no long-term relationship between climate change research and development variables.

Table 5. Emir Mahmutoğlu Causality Test

		Lag	Wald St..	p-val.	Panel Fisher St.	p-val.	Boots. p
CO2-Invest	Brazil	2.000	0.484	0.785	22.356	0.034	0.370
	Russia	1.000	1.473	0.225			
	India	3.000	0.578	0.901			
	China	1.000	3.356	0.067			
	South Africa,	1.000	0.967	0.326			
Invest-CO2	Turkey	3.000	13.301	0.004	26.433	0.009	0.702
	Brazil	2.000	7.643	0.022			
	Russia	1.000	0.084	0.772			
	India	3.000	7.582	0.055			
	China	1.000	0.352	0.553			
CO2-RD	South Africa,	1.000	0.116	0.733	2.184	0.999	0.615
	Turkey	3.000	12.931	0.005			
	Brazil	1.000	0.008	0.929			
	Russia	1.000	0.000	0.989			
	India	1.000	0.135	0.713			
RD-CO2	China	1.000	0.169	0.681	1.602	1.000	0.672
	South Africa,	1.000	0.053	0.817			
	Turkey	1.000	0.010	0.921			
	Brazil	1.000	0.046	0.830			
	Russia	1.000	0.002	0.963			
Invest-RD	India	1.000	0.001	0.979	20.445	0.059	0.820
	China	1.000	0.056	0.813			
	South Africa,	1.000	0.065	0.799			
	Turkey	1.000	0.021	0.884			
	Brazil	3.000	5.033	0.169			
RD-Invest	Russia	2.000	6.615	0.037	58.974	0.000	0.793
	India	3.000	6.845	0.077			
	China	3.000	4.857	0.183			
	South Africa,	1.000	0.629	0.428			
	Turkey	2.000	0.051	0.975			
RD-Invest	Brazil	3.000	2.881	0.410	58.974	0.000	0.793
	Russia	2.000	18.668	0.000			
	India	3.000	13.552	0.004			
	China	3.000	12.624	0.006			
RD-Invest	South Africa,	1.000	4.069	0.044	58.974	0.000	0.793
	Turkey	2.000	10.603	0.005			

Table 5 presents the results of climate change - FDI and FDI - climate change causality tests. According to the results of Emirmahmutoğlu and Köse's panel causality analysis, firstly, panel Fisher statistics reveal that there is a bidirectional causality relationship between climate change and FDI variables. When the causality is analyzed by country and variable, there is unidirectional causality from FDI to climate change for Brazil, from climate change to FDI for China and from FDI to climate change for India. At the same time, a bidirectional causality relationship was found between climate change and FDI variables for Turkey. Looking at the results of the climate change research and development and research and development tests in Table 8, it is seen that there is no causality relationship between the variables according to the results obtained from Emirmahmutoğlu and Köse panel causality analysis. When the results of FDI-R&D and R&D-FDI causality tests are analyzed, panel Fisher statistics reveal that there is a bidirectional causality relationship between R&D and FDI variables. When the causality is analyzed by countries and variables, it is found that there is a bidirectional causality between R&D and FDI variables for Russia and India, and a unidirectional causality from R&D to FDI variables for China, South Africa and Turkey.

6. Analysis Results for OECD Countries

Table 6. Cross-Section Dependency Test

Tests	CO2		Invest		RD	
	Stat	Prob	Stat	prob	Stat	prob
CD Test						
Cd LM1 (Bresuch, Pagan 1980)	89.378	0.001	76.572	0.001	196.409	0.001
Cd LM2 (Pesaran 2004 CDIm)	8.202	0.001	6.491	0.001	22.505	0.001
cd LM (Pesaran 2004 CD)	2.352	0.001	2.889	0.002	- 1.781	0.037
Bias-adj. CD test	8.003	0.001	0.470	0.681	10.680	0.000

Table 6 shows the results of the horizontal cross-section dependence test for three different variables of OECD countries. According to the analyzed results, it is determined that there is horizontal cross-section dependence in the series. According to the horizontal cross-section dependence result, second-generation unit root tests should be used.

Table 7. CADF/CIPS Unit Root Test

CO2				Invest				RD			
Level		Difference		Level		Difference		Level		Difference	
Lags	CADF-stat	Lags	CADF-stat	Lags	CADF-stat	Lags	CADF-stat	Lags	CADF-stat	Lags	CADF-stat
4.000	- 2.671	4.000	- 6.236	2.000	0.140	2.000	- 1.255	2.000	- 1.255	2.000	- 8.385
4.000	- 1.896	3.000	- 7.642	2.000	- 1.613	2.000	- 1.511	2.000	- 1.511	2.000	- 7.342
2.000	- 2.670	3.000	- 7.748	2.000	- 1.354	2.000	- 1.874	2.000	- 1.874	2.000	- 6.224
2.000	- 2.137	3.000	- 7.487	2.000	- 1.151	5.000	- 2.250	2.000	- 2.250	2.000	- 6.412
2.000	- 1.573	2.000	- 5.784	2.000	- 1.918	2.000	- 1.671	2.000	- 1.671	2.000	- 9.778
2.000	- 2.236	2.000	- 5.138	3.000	- 1.423	2.000	- 1.286	2.000	- 1.286	2.000	- 6.811
CIPS-stat=- 2.042		CIPS-stat=- 9.836		CIPS-stat=- 2.171		CIPS--stat=- 2.301		CIPS-stat=-2.301		CIPS-stat= 9.223	

Table 7 analyses the stationarity of the three variables for the OECD countries separately with the CADF test and tests the stationarity of the panel data with the CIPS test. Evaluating the CADF results obtained by application, all the countries examined are stationary at first differences at various levels of significance. When analyzing the CIPS test results obtained by averaging the CADF test statistics, the variables are stationary at first difference. After determining that the series has a unit root process, the Gengenbach, Urbain and Westerlund (GUW) (2016) panel cointegration test, which is one of the panel cointegration tests, is used to analyze whether they have a long-run relationship.

Table 8. Panel Cointegration Analysis Results

	d.y	Coef	T Bar	P-val*
CO2-Invest	y(t-1)	-0.618	-2.524	>0.1
CO2-RD	y(t-1)	-0.783	-2.732	<=0.01
Invest-RD	y(t-1)	-0.976	-4.835	<=0.01

The > expression obtained because of GUW co-integration analysis indicates that there is no co-integration relationship between the variables under consideration. Accordingly, it is seen that there is no long-run relationship between climate change and foreign direct investment variables. When the other variables are analyzed, it is seen that there is no long-run relationship between climate change research and development variables. According to the results of the analysis of the remaining variables, there is a long-run relationship between FDI - research and development variables.

Table 9. Emir Mahmutoğlu Causality Test

		Lag	Wald St..	p-val.	Panel Fisher St.	p-val.	Boots. p
CO2-Invest	America	1.000	0.177	0.674	11.905	0.751	0.961
	Italy	1.000	0.036	0.849			
	Canada	1.000	0.141	0.707			
	Spain	1.000	0.003	0.958			
	Portugal	1.000	1.588	0.208			
	Denmark	1.000	0.768	0.381			
	Norway	1.000	1.449	0.229			
	Austria	1.000	0.800	0.371			
	America	1.000	0.083	0.773			
Invest-CO2	Italy	1.000	0.459	0.498	8.388	0.936	0.050
	Canada	1.000	0.360	0.549			
	Spain	1.000	0.287	0.592			
	Portugal	1.000	0.040	0.842			
	Denmark	1.000	0.044	0.833			
	Norway	1.000	0.025	0.874			
	Austria	1.000	1.668	0.197			
	America	1.000	0.185	0.667			
	Italy	1.000	1.000	0.407			
CO2-RD	Canada	1.000	0.046	0.830	5.867	0.989	0.755
	Spain	1.000	0.008	0.927			
	Portugal	1.000	0.035	0.852			
	Denmark	1.000	0.334	0.563			
	Norway	1.000	0.131	0.718			
	Austria	2.000	0.604	0.740			
	America	1.000	0.003	0.958			
	Italy	1.000	0.080	0.777			
	Canada	1.000	0.002	0.968			
RD-CO2	Spain	1.000	0.020	0.887	5.029	0.996	0.776
	Portugal	1.000	0.049	0.825			
	Denmark	1.000	0.006	0.940			
	Norway	1.000	0.010	0.920			
	Austria	2.000	3.460	0.177			
	America	Lag	Wald	p-val			
	Italy	1.000	0.057	0.811			
	Canada	1.000	0.020	0.888			
	Spain	1.000	0.194	0.659			
Invest-RD	Portugal	3.000	11.264	0.010	29.831	0.019	0.130
	Denmark	3.000	5.694	0.128			
	Norway	3.000	11.254	0.010			
	Austria	3.000	5.289	0.152			
	America	1.000	1.999	0.157			
	Italy	1.000	0.267	0.605			
	Canada	1.000	2.849	0.091			
	Spain	3.000	3.600	0.308			
	Portugal	3.000	2.523	0.471			
RD-Invest	Denmark	3.000	7.271	0.064	21.972	0.144	0.908
	Norway	3.000	2.129	0.546			
	Austria	1.000	0.755	0.385			

Table 9 presents the results of Emirmahmutoğlu and Köse panel causality analysis. First, when the panel Fisher statistics are analyzed, it is found that there is a unidirectional causality relationship from the R&D variable to the FDI variable according to the results of Emirmahmutoğlu and Köse's panel causality study. According to the causality analysis for different variables and countries, there is a unidirectional causality relationship between research and development and foreign direct investment for Canada and a unidirectional causality relationship between foreign direct investment and research and development for Spain. For Denmark, FDI and R&D-related variables are found to have a bidirectional causal relationship.

7. Conclusion

Finally, environmental deterioration, mainly caused by CO₂ emissions, has emerged as a serious issue for modern society, with far-reaching implications for global warming. As revealed by this study, CO₂ emissions are the largest contributor to greenhouse gas emissions and are directly linked to fast industrialization and foreign direct investment (FDI) flows in many nations. The findings highlight the critical need for global action to combat environmental disasters. International accords, such as the Kyoto Protocol, have played an important role in reducing greenhouse gas emissions, but further commitments are required, especially as industrial activity in developing economies grows.

The report also emphasizes the dual effect of FDI on environmental sustainability. While FDI can boost economic growth and technological innovation, it can also increase environmental deterioration in certain situations, as indicated by the pollution hypothesis. To address this, authorities must take a more nuanced approach to FDI, promoting investments in green technologies and renewable energy industries. Countries can balance economic growth and environmental conservation by encouraging sustainable investments via regulatory incentives and carbon pricing mechanisms. Furthermore, increasing international collaboration between emerging and established countries can help with the transfer of eco-friendly technologies, which benefits both the environment and economic progress.

Finally, the role of R&D spending in combating climate change cannot be emphasized. The findings indicate that R&D efforts, particularly in energy efficiency and renewable technology, are critical to lowering CO₂ emissions. Countries must emphasize research into sustainable energy technology and create cooperation between governments, the corporate sector, and academic institutions to improve R&D efficacy in tackling climate change. These measures will not only promote creativity but will also lay the groundwork for long-term development. As a result, a multifaceted policy strategy that includes FDI, R&D, and international cooperation is critical for addressing climate change and guaranteeing long-term economic prosperity.

References

- Abdouli, M.; Hammami, S. (2017). Economic Growth, FDI inflows and their impact on the environment: an empirical study for the MENA countries. *Quality & Quantity*, 51(1), 121-146.
- Adebayo, T. S.; Awosusi, A. A.; Rjoub, H.; Agyekum, E. B.; Kirikkaleli, D. (2022). The influence of renewable energy usage on consumption-based carbon emissions in MINT economies. *Heliyon*, 8(2), E08941.
- Altun, Y.; İşleyen, Ş.; Görür, Ç. (2018). Türkiye’de eğitim ve sağlık harcamalarının ekonomik büyümeye etkisi: 1999-2017. *Van Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 39, 223-244. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/666931>
- Banerjee, A.; Dolado, J.; Mestre, R. (1998). Error-correction mechanism tests for cointegration in a single-equation framework. *Journal of time series analysis*, 19(3), 267-283.
- Behdioğlu, S.; Çelik, F. (2016). R&D expenditure and emission: an augmentative neural network-based approach. *Dumlupınar University Journal of Social Science*, 136-150.
- Churchill, S. A.; Inekwe, J.; Smyth, R.; Zhang, X. (2019). R&D Intensity and carbon emissions in the G7: 1870–2014. *Energy Economics*, 80, 30-37.
- Demir, Y. (2021). Eğitim, sağlık ve ar-ge harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin ARDL sınır testi ile belirlenmesi. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(3), 1758-1770.
- Demir, Y.; Görür, Ç. (2020). Examining the relationship between various energy consumption and economic growth of OECD countries with panel cointegration analysis. *EKOIST Journal of Econometrics and Statistics*, (32), 15-33. <https://doi.org/10.26650/ekoist.2020.32.0005>

- Dritsaki, M.; Dritsaki, C. (2023). R&D expenditures on innovation: a panel cointegration study of the EU countries. *Sustainability*, 15(8), 6637.
- Gengenbach, C.; Urbain, J.; Westerlund, J. (2016), Error correction testing in panels with common stochastic trends, *Journal of Applied Econometrics*, 31(6), 982-1004. <https://doi.org/10.1002/jae.2475>
- Haseeb, M.; Kot, S.; Hussain, H. I.; Jermisittiparsert, K. (2019). Impact of economic growth, environmental pollution, and energy consumption on health expenditure and R&D expenditure of ASEAN countries. *Energies*, 12(19), 3598.
- Huang, Y.; Chen, F.; Wei, H.; Xiang, J.; Xu, Z.; Akram, R. (2022). The impacts of FDI inflows on carbon emissions: economic development and regulatory quality as moderators. *Frontiers in Energy Research*, 9, 820596.
- IMF (1993), Balance of Payments Manual, <http://www.imf.org/external/np/sta/bop/BOPman.pdf>.
- Işık, N.; Kılınç, E. C. (2014). The relationship between CO2 emissions and energy R&D expenditures in the transportation sector. *Socioeconomics*, (2), 321.
- Khan, M.A.; Öztürk, I. (2020). Examining the link between foreign direct investment and environmental pollution in Asia. *Environmental Science and Pollution Research*, 27(7), 7244-7255.
- Lei, R.; Zhang, Y.; Wei, S. (2012). International technology spillover, energy consumption and CO 2 emissions in China. *Low Carbon Economy*, 3(3), 49-53. doi: [10.4236/Lce.2012.33007](https://doi.org/10.4236/Lce.2012.33007) .
- Marques, A. C.; Caetano, R. (2020). The impact of foreign direct investment on emission reduction targets: evidence from high-and middle-income countries. *Structural Change and Economic Dynamics*, 55, 107-118.
- Menyah, K.; Nazlıoğlu, Ş.; Wolde-Rufael, Y. (2014). Financial development, trade openness and economic growth in African countries: new insights from a panel causality approach. *Economic Modelling*, 37, 386-394.
- Mucuk, M.; Demirel, M. T. (2009). Foreign direct investments and economic performance in Turkey. *Selçuk University Social Sciences Institute Journal*, (21), 365-373.
- OECDSTAT (2020). [https://dataexplorer.oecd.org/vis?pg=0&snb=13&fs\[0\]=Topic%2C1%7CFinance%20and%20investment=\(INVEST Data, 20.05.2023\)](https://dataexplorer.oecd.org/vis?pg=0&snb=13&fs[0]=Topic%2C1%7CFinance%20and%20investment=(INVEST Data, 20.05.2023))
- OECDSTAT (2020). [https://dataexplorer.oecd.org/vis?pg=0&snb=18&fs\[0\]=Topic%2C1%7CScience%252C%20technology=\(RD Data, 20.05.2023\)](https://dataexplorer.oecd.org/vis?pg=0&snb=18&fs[0]=Topic%2C1%7CScience%252C%20technology=(RD Data, 20.05.2023))
- Öztürk, S.; Saygın, S. (2020). The relationship between real per capita income, foreign direct investments, trade openness and carbon emissions under the structural break in Turkey in the period 1974-2016. *Socioeconomics*, 28(44), 69-90.
- Pedroni, P. (2004). Panel cointegration: asymptotic and finite sample properties of pooled time series tests with an application to the PPP hypothesis. *Econometric Theory*, 20(3), 597-625
- Sarkodie, S. A.; Adams, S.; Leirvik, T. (2020). Foreign direct investment and renewable energy in climate change mitigation: does governance matter? *Journal of Cleaner Production*, 263, 121262.
- Shahbaz, M.; Nasir, M. A.; Hille, E.; Mahalik, M. K. (2020). UK's net-zero carbons emissions target: investigating the potential role of economic growth, financial development, and R&D expenditures based on historical data (1870–2017). *Technological Forecasting and Social Change*, 161, 120255.
- Ssali, M. W.; Du, J.; Mensah, I. A.; Hongo, D. O. (2019). Investigating the nexus among environmental pollution, economic growth, energy use, and foreign direct investment in 6 selected Sub-Saharan African countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 26, 11245-11260.
- Su, Y.; Jiang, Q.; Khattak, S. I.; Ahmad, M.; Li, H. (2021). Do higher education research and development expenditures affect environmental sustainability? New evidence from Chinese provinces. *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 66656-66676.
- Usta, C. (2023). The effect of foreign direct investments on environmental pollution: the example of N-11 countries. *International Journal of Economics, Business and Politics*, 7(1), 58-73.
- Westerlund, J. (2007). Testing for error correction in panel data. *Oxford Bulletin of Economics and statistics*, 69(6), 709-748.
- WorldBank (2020). [https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&series=EN.ATM.CO2E.PC&country=\(CO2 Emissions Data, 20.05.2023\)](https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&series=EN.ATM.CO2E.PC&country=(CO2 Emissions Data, 20.05.2023)).
- Xing, Z.; Wang, Y. (2023). Climate risk, climate risk distance and foreign direct investment. *International Journal of Climate Change Strategies and Management*, 15(1), 41-57.

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Kerem ÖZEN (25%), Cemalettin LEVENT (25%), Burak DARICI (25%) Meltem İNCE YENİLMEZ (25%)

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Kerem ÖZEN (%25), Cemalettin LEVENT (%25), Burak DARICI (%25) Meltem İNCE YENİLMEZ (%25)

Ekonomik Büyüme, Ticari Açıklık ve Ekolojik Ayak İzi Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Türkiye'den Kanıtlar

Sebahattin KOÇ¹, Yunus SAVAŞ²

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, İİBF, İktisat skoc@beu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1911-445X

² Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, İİBF, İktisat ysavas@beu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9642-4734

Öz: Ekonomik gelişme ülkelerin refah seviyesi için önem teşkil ederken çevresel bozulmaya olan etkisi önemli bir sorunsal olarak ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan, çevreye duyarlı üretim süreçleri sonucunda meydana gelen büyüme çevresel bozulmayı azaltıcı etkilerde gösterebilmektedir. Küreselleşen ekonomilerin çevresel bozulmalara olan katkısı literatürde birçok yönüyle tartışılmaktadır. Bu bağlamda, günümüz kompleks ekonomik ilişkilerin ve bunların çevresel bozulmaya olan etkilerinin incelenmesi amacıyla bu çalışma çevresel Kuznets eğrisinin geçerliliğini, ekolojik ayak izi ile ticari açıklık arasındaki ilişkiyi Türkiye özelinde test etmeyi amaçlamıştır. Çalışmanın incelediği zaman dilimi olan 1965 ve 2022 yılları arasında, ARDL metodolojisi kullanılarak değişkenlerin hem kısa hem de uzun dönemli birbirlerine olan etkisi incelenmiştir. Ayrıca, ekolojik ayak izi ile ticari açıklık arasındaki uzun vadeli denge ilişkisini değerlendirmek için sınır testi yaklaşımı kullanılarak eşbütünlük testi gerçekleştirilmiştir. Elde edilen bulgular, ekonomik büyüme ile çevresel bozulma arasında ters "U" şeklinde bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Böylelikle, artan ekonomik büyümenin ilk aşamada çevresel bozulmayı arttırdığı ama sonraki safhalarda çevresel bozulmayı azalttığı gözlemlenmiştir. Ek olarak, ticari açıklığın uzun dönemde ekolojik ayak izini negatif yönde etkilediği bulgusu elde edilirken; kısa dönemde anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir.

Anahtar Kelimeler: Ekolojik ayak izi, Çevresel Kuznets Eğrisi, ticari açıklık, ARDL

Jel Kodları: Q57, O44, Q56

Examining the Relationship Between Economic Growth, Trade Openness and Ecological Footprint: Evidence from Turkey

Abstract: While economic development is important for the welfare level of countries, its impact on environmental degradation emerges as an important problematic. On the other hand, the growth that occurs as a result of environmentally sensitive production processes can also reduce environmental degradation. The contribution of globalizing economies to environmental degradation is discussed in many aspects in literature. In this context, in order to examine today's complex economic relations and their effects on environmental degradation, this study aims to test the validity of the environmental Kuznets curve hypothesis and the relationship between ecological footprint and trade openness in Turkey. Using the ARDL methodology, both the short-run and long-run effects of the variables on each other are analyzed between 1965 and 2022, which is the time period analyzed by the study. Moreover, a cointegration test was conducted using a bound test approach to assess the long-run equilibrium relationship between ecological footprint and trade openness. The findings indicate that there is an inverted "U" shaped relationship between economic growth and environmental degradation. Thus, it is observed that increasing economic growth increases environmental degradation in the first stage but decreases environmental degradation in the later stages. In addition, while it is found that trade openness has a negative impact on ecological footprint in the long run, no significant relationship is found in the short run.

Keywords: Ecological footprint, environmental Kuznets curve, trade openness, ARDL

Jel Codes: Q57, O44, Q56

Atf: Koç, S., Savaş, Y. (2024). Ekonomik Büyüme, Ticari Açıklık ve Ekolojik Ayak İzi Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Türkiye'den Kanıtlar, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(4), 1063-1073. <https://doi.org/10.30586/pek.1496317>

Geliş Tarihi: 07.06.2024

Kabul Tarihi: 01.11.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Giriş

Çevresel bozulma; agresif sanayileşme, ekolojik yıkım ve ticari faaliyetler sonucu artarak; ekonomik aktivitelerin çevre üzerine olan etkisinin sorgulanmasına neden olmuş ve günümüz dünyasında sorgulanan öncül konulardan birisi olmuştur. Bu bağlamda, gelir dağılımındaki bozulma ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi konu alan, Kuznets (1955) tarafından ortaya atılan Kuznets eğrisi, çevresel bozulmalara uyarlanarak Çevresel Kuznets Eğrisi olarak ortaya çıkmıştır. Böylelikle, ekonomik büyümenin ilerleyen safhalarında çevresel bozulmanın azalıp azalmayacağı sorusuna yanıt aranmaya çalışılmıştır. Çevresel bozulma, etkili iklim ve kalkınma politikaları gerektiren küresel bir sorundur. Bu bakımdan sürdürülebilir kalkınma için çevrenin korunması temel ilkelerden bir tanesi olmalıdır. Küreselleşme ile birlikte artan üretim ve ticaret, bahsi geçen ilke doğrultusunda yapılmalıdır. Ekonomik büyüme ile çevresel bozulma arasındaki ilişkiyi açıklayan Çevresel Kuznets Eğrisine (EKC) göre ülkeler, ekonomik büyümenin ilk aşamasında çevre sorunlarından ziyade üretim ve tüketime odaklanmaktadır. Kişi başına düşen gelirin artmasına paralel olarak çevresel bozulma sorunları ortaya çıkarken; daha sonra "eşik değer" olarak adlandırılan bir noktadan sonra kişi başına düşen gelir arttıkça çevre kalitesi de artmaktadır. Bu ilişki ters U şeklinde bir eğri ile temsil edilmektedir. Başlangıç aşamasında doğal kaynakların yoğun kullanımına dayanan ekonomik büyüme, çevre sorunlarını ortaya çıkartırken; ekonomik kalkınma sağlandıktan sonra teknolojiye dayalı, katma değeri yüksek projeler hayata geçirilir ve hizmet sektörü geliştirilir. Bu dönüşüm çevre bilincini artırmakta, çevreyi koruyan uygulamaların hayata geçmesini sağlarken çevresel bozulmanın azaltılmasına da katkı sunmaktadır (Aydin ve Turan, 2020).

Bunun yanı sıra, küreselleşme, üretim ve tüketimin coğrafi olarak giderek daha fazla yayılmasına ve bunun sonucunda da uluslararası ticaret yoluyla çevresel ve sosyal etkilerin benzeri görülmemiş bir şekilde değişmesine yol açmıştır. Ticaretin küreselleşmesinin ardından ekonomiler, toplumlar ve çevre üzerinde geniş kapsamlı ve bazen öngörülemeyen sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Küresel tedarik ve üretim zincirleri yalnızca emtiaların üretilme, değiştirilme ve tüketilme şeklini temelden değiştirmekle kalmamış, aynı zamanda hem çevresel hem de sosyal etkilerin yerini ve ölçeğini de değiştirmiştir (Wiedmann ve Lenzen, 2018). Ticari liberalleşme küreselleşmenin tetiklediği ve uluslararası ekonominin temel dinamiği olma işlevini üstlenmiştir. Ülkelerin ticari açıklık derecesi bu süreçte artış göstermiş ve bu durum beraberinde çevresel faktörlerin olumsuz etkilenmesine yol açmıştır.

Ekonomilerin büyüme yönlü davranışları, insanların tüketime yönelik faaliyetleri nedeniyle ekolojik kaliteyi hızla düşürmektedir. Ticari faaliyetlerin artması ile ticari açıklık derecesinin yükselmesi gibi faaliyetler kaynak tüketimini artırırken gerek direkt gerekse de dolaylı olarak ekosistemin bozulmasına yol açmaktadır. Ekolojik ayak izi, son yıllarda çevresel bozulmanın derecesini belirlemek için bir gösterge olarak yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Ekolojik ayak izi, hem üretim hem de tüketim faaliyetleri sürecini birleştiren toplu bir göstergeyi temsil etmesi nedeniyle tercih edilmektedir (Kongbuamai vd,2020). Ticari açıklık derecesinin ekolojik ayak izi üzerinde çeşitli kanallardan olası olumlu ve olumsuz etkilerinin olabileceği tartışılmaktadır. Ekonomilerin gelişmişlik seviyeleri ve sanayileşme dereceleri bu etkinin olumu veya olumsuz yönünün belirlemektedir. Sanayileşmiş ve gelişmiş ekonomiler; gelişmiş teknolojileri ve daha temiz üretim süreçlerini ithal etme olanaklarına sahip olmaları bakımından ticari açıklık derecelerinin yüksek olması ile çevre üzerinde oluşacak teknik etkinin olumlu olması ve çevre kalitesinin iyileştirmesi sonucunu doğuracaktır. Bu etki gerek üretim gerekse de tüketim sürecinde çevre kalitesini iyileştirmektedir. Tam tersine, kalkınmanın ilk aşamalarında, herhangi bir ulusun politika yapımcılarının temel kaygısı, çevre pahasına da olsa büyümeyi sağlamaktır. Dolayısıyla bu ülkelerde üretimi artırmak için ucuz ve kirletici teknolojiler ithal edilmekte ve bu süreçte ticari açıklığın yarattığı teknik etki çevre kalitesini bozmaktadır (Destek ve Sinha, 2020).

Günümüzde dünya kayda değer niceliksel sosyoekonomik kalkınma sonuçları kaydederken; bu hızlandırılmış gelişme temposu doğanın yaşamı sürdürme kapasitesini aşacak düzeyde çevreye artan baskı oluşturmuştur. Küresel biyolojik kapasite son elli yılda %27 artarken, ekolojik ayak izi aynı dönemde %190 artmıştır. Bu durum biyolojik kapasite açığının da artmasına neden olmuştur. Ekolojik ayak izi açısından elde edilen verilere göre, küresel nüfusun yüzde 80'inden fazlası şu anda ekolojik ayak izi mevcut kendini yenileme biyolojik kapasitesini aşan ülkelerde yaşıyor. Artan biyolojik kapasite açığı, artan sıcaklıklara ve düzensiz iklim koşullarına, karbon emisyonlarının emiliminin engellenmesine, biyolojik çeşitliliğin azalmasına, biyolojik döngülerin bozulmasına ve doğal afetlerin artmasına neden olmaktadır (Okelele vd., 2022).

Bu alanda yapılan çalışmalar başlangıçta ekolojik ayak izinin boyutunu ölçmeye yönelik konularda yoğunlaşırken; günümüzde hangi faktörlerin ekolojik ayak izi üzerinde etkili olduğu ile ilgili çalışmalar ortaya çıkmaya başlamıştır. Ekonomik büyüme, enerji kullanımı, nüfus dinamikleri, ticari liberalleşme ve benzeri konuların ekolojik ayak izi üzerinde etkileri bu dönemde araştırılmaya başlanmıştır. Büyüme ve kalkınmanın temel dinamiklerinden olan uluslararası ticaretin yaygınlaşması ile, ülkelerin ticari açıklık dereceleri hızla yükselmiştir. Ticari liberalleşme ile artan ticaret hacmi ve ticari açıklık derecesinin de yarattığı faydanın yanı sıra çevresel bozulma üzerinde çok önemli bir etki göstermiştir. Ticari açıklık derecesinin artması hem üretim hem de tüketimi arttırırken; sera gazı emisyonlarının ve özellikle de karbondioksit salınımını arttırmaktadır.

Son zamanlarda pek çok bilim insanı, karbon emisyonları gibi çevresel bozulmanın eksik ölçümlerinin farkına varmıştır. Bunun en önemli nedeni, karbon emisyonlarının yalnızca CO2 emisyonlarının seviyesini düşürmeyi dikkate alırken; arazi stoku, orman stoku, maden stoku vb. dahil olmak üzere diğer türdeki bozulma kaynaklarını göz ardı etmesidir. Karbon azaltma teknolojisi sayesinde kişi başına CO2 emisyonları giderek azalırken; gelişmiş ülkelerde çıktı birimi başına diğer kirleticilerin arttığı dikkat çekmektedir. Bu nedenle, giderek daha fazla araştırmacı ekolojik ayak izini çevresel bozulmanın bir göstergesi olarak kullanılmasının uygun olduğunu sonucuna varmışlardır. Ekolojik ayak izi; karbon, tarım arazisi, orman, otlak alanlar, yapılaşmış alan ve balıkçılık sahası ayak izi toplamından oluşmaktadır. (Lu, 2020; Yılancı vd., 2019; Gülmez vd., 2021).

2. Ampirik Literatür

Çevresel bozulma üzerine gelişmiş, gelişmekte olan ve az gelişmiş birçok ekonomide çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Yapılan çalışmalarda birbirinden farklı sonuçlar elde edilmiştir. 21. Yüzyılın en tartışmalı konularından biri olan çevresel bozulma ile ilgili yapılan çalışmalar bu bölümde ele alınmıştır. Çalışmalar kronolojik sıraya göre ele alınmıştır.

Gillani ve Abbas (2023), 1996 ile 2020 yılları arasındaki verileri kullanarak 41 Asya ülkesinde doğrudan yabancı yatırım, ticaret, enerji tüketimi ve hükümet harcamalarının dinamiklerini ve bunların CO2 emisyonları ve iklim bozulması üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. Ticaret dışındaki tüm bu faktörlerin örnek ülkelerdeki CO2 emisyonlarının artmasına önemli ölçüde katkıda bulunduğunu ortaya çıkarmışlardır.

Adebayo ve diğ. (2023), ticari açıklık ile ekolojik ayak izi arasındaki ilişkinin önemine değinmiş; Meksika, Endonezya, Nijerya ve Türkiye (MINT) ülkelerinde ekolojik ayak izi ile ticari açıklık arasındaki ilişkiyi değerlendirmişlerdir. Çalışmalarında, ticari açıklığın her ülkede ekolojik ayak izi hipotezine yol açtığı sonucuna varmışlardır.

Aktürk ve Gültekin (2023), yaptıkları çalışmada Türkiye'de gelir eşitsizliği ve ticari açıklığın ekolojik ayak izini düşürdüğünü, GSYİH, yenilenebilir enerji ve nüfusun ise ekolojik ayak izini artırdığını belirtmişlerdir.

Jiang ve diğ. (2022), ithalat ve ihracat çeşitlendirmesinin ve yenilenebilir enerjinin çevresel ayak izleri üzerindeki etkilerini araştırmayı amaçladıkları çalışmada; 1995-2019 dönemini kapsayan 17 Asya-Pasifik Ekonomik İş birliği (APEC) ülkesi için ticaret çeşitlendirmesi, gelir eşitsizliği, yenilenebilir enerji ve ekolojik ayak izi verilerini kullanmışlardır. Araştırmacılar, ticaret (ihracat ve ithalat), çeşitlendirme endeksi, gelir

eşitsizliği, yenilenebilir enerji ve küreselleşme gibi temel göstergelere dayanan iki temel ampirik model kullanırken; gelir eşitsizliği ve ithalat çeşitlendirmesinin ekolojik sorunları artırdığını, küreselleşme ve ihracat çeşitlendirmesinin ise bunu azalttığını göstermişlerdir.

Wang ve diğ. (2022), G-7 bölgesi için enerji-büyüme ve çevre ilişkisini araştıran literatürün yetersiz olduğunu belirterek; 1990'dan 2020'ye kadar G-7 ülkelerindeki yenilenebilir enerjinin, ticari açıklığın, sanayileşmenin, teknolojinin ve ekonomik kalkınmanın ekolojik ayak izi üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Çalışmada üretim ve ticari faaliyetlerin kullandıkları kaynaklar bakımından ekolojik kaliteyi olumsuz etkilediğini ve fakat teknolojinin ekolojik kalite üzerinde olumlu etkisinin olduğunu belirtmişlerdir.

Okelele ve diğ. (2022), çalışmalarında; 23 Sahra Altı Afrika ülkesinde ticari açıklık, doğrudan yabancı yatırımlar ve uluslararası ticaretin ekolojik ayak izi ile ölçülen çevre kalitesi üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Sonuçlar, kişi başına tüketimin ekolojik ayak izinin, ticari açıklığın artmasıyla azaldığını ve doğrudan yabancı yatırım girişinin artmasıyla arttığını göstermektedir. Ayrıca ekolojik ayak izi ile kişi başına GSYİH arasında Ters U şeklinde bir ilişki olduğu sonucuna varmışlardır.

Destek ve Sinha (2020), yaptıkları çalışmada; yenilenebilir enerji kullanımı, yenilenemeyen enerji kullanımı ve ticari açıklık rolüne sahip Çevresel Kuznets Eğrisi ile ekolojik ayak izi hipotezinin geçerliliğini incelemiş ve ters U şeklindeki Çevresel Kuznets Eğrisinin Ekonomik İş birliği ve Kalkınma Örgütü'nde geçerli olmadığı sonucuna varmışlardır. Ayrıca artan yenilenebilir enerji tüketiminin ekolojik ayak izini azalttığı, yenilenemeyen enerji tüketiminin artmasının ise çevresel bozulmayı arttırdığını tespit etmişlerdir.

Sharifa ve diğ. (2020), yaptıkları çalışmada; yenilenebilir ve yenilenemez enerji tüketiminin Türkiye'de ekolojik ayak izi üzerindeki etkisini araştırmış ve yenilenebilir enerji tüketiminin uzun vadede ekolojik ayak izini her bir yüzdalık dilimde azalttığını göstermişlerdir. Araştırmacılar Çevresel Kuznets Eğrisini (EKC) test ederek QARDL sonuçlarının Türkiye'deki EKC'yi doğruladığını belirtmişlerdir.

Lu (2020), yaptığı çalışmada 13 Asya ülkesinin 1973-2014 dönemine ait panel verilerini kullanarak reel gelir, ticari açıklık ve enerji tüketiminin ekolojik ayak izi üzerindeki etkilerini araştırmıştır. Çalışmada ampirik bulgular, panel varyans oranı testinin ekolojik ayak izi, reel gelir, ticari açıklık ve enerji tüketimi arasında uzun dönemli bir denge ilişkisinin varlığını doğruladığını göstermiştir.

Ma ve diğ. (2019), ticari açıklığın beşeri sermaye düzeyi üzerindeki etkisini analiz etmek için teorik bir çerçeve oluşturmuş ve bunu test etmek için 1995-2015 dönemine ait Çin il verilerini kullanmışlardır. Yapılan çalışma; çevresel düzenlemenin ve ticari açıklığın insan sermayesi düzeyini etkileyen önemli bir mekanizma olduğu sonucunu göstermiştir. Ticari açıklığın insan sermayesi düzeyi üzerindeki etkisini analiz etmek için teorik bir çerçeve oluşturan araştırmacılar, çevresel düzenlemelerin insan sermayesi düzeyi üzerinde uzun vadeli U şeklinde bir etkiye sahip olduğunu, Çin'deki mevcut çevresel düzenlemelerin ise insan sermayesi düzeyinin iyileştirilmesine yardımcı olduğunu göstermişlerdir.

Alola ve diğ. (2019), AB üye ülkelerinde çevre kirliliğinin azaltılmasına ilişkin sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşılması için gerekli olan etkenleri araştırmak amacıyla hem Kao hem de Pedroni eşbütünlük testleri tarafından önerilen, ekolojik ayak izi, reel gayri safi yurt içi hasıla, ticari açıklık, doğurganlık oranı, yenilenebilir ve yenilenemez enerji tüketimi arasındaki denge ilişkisini araştırmışlardır. PMG-ARDL analizi, yenilenemeyen enerji tüketiminin çevresel kaliteyi azaltmadaki rolünü doğrularken, yenilenebilir enerji tüketiminin çevresel sürdürülebilirliği iyileştirdiğini tespit etmişlerdir.

Ekonomik küreselleşmenin ve teknolojik değişimlerin Güney Asya ülkelerindeki çevresel bozulma üzerindeki etkisini 1975-2017 arasındaki zaman diliminde araştırmayı amaçlayan Sabir ve Görüş (2019), Çevresel Kuznets Eğrisi'nin geçerliliğini belirlemek için

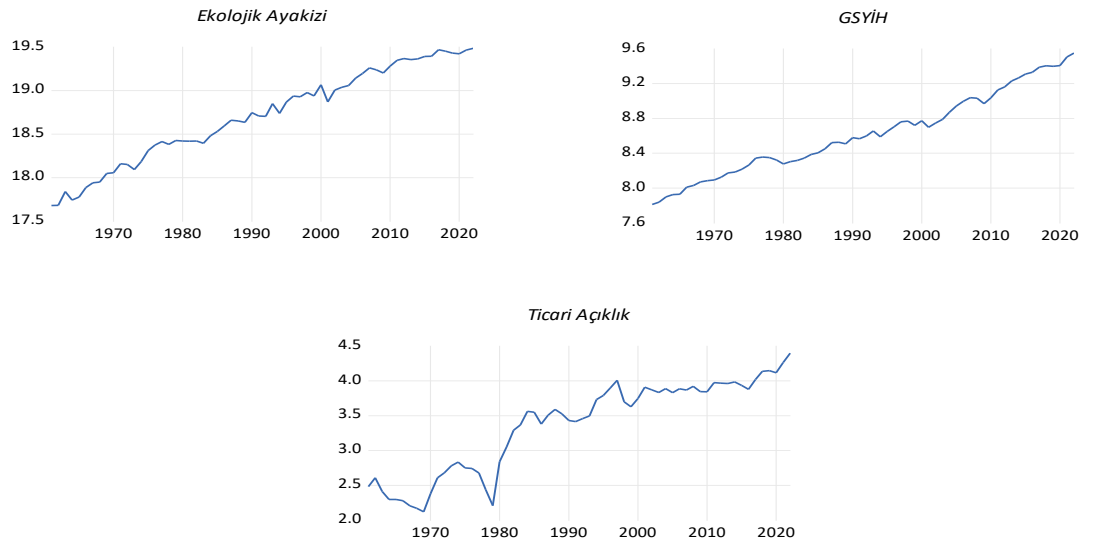
panel otoregresif dağılım gecikmesi (ARDL) modelini kullanılmışlardır. Araştırmacılar, küreselleşme, teknolojik değişiklikler ve çevresel bozulma arasındaki ters U şeklindeki ilişkiyi ortaya koymuş ve EKC'nin Güney Asya ülkelerinde geçerli olduğu sonucuna varmışlardır. Buna göre sonuçlar, doğrudan yabancı yatırım, ticari açıklık ve küreselleşme endeksi (KOF) gibi küreselleşme ölçümlerin ekolojik ayak izi üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğunu göstermiştir. Ayrıca çalışma, küreselleşmenin Güney Asya ülkelerinde sürdürülemez ekonomik kalkınma yoluyla çevresel bozulmayı artırdığı sonucunu ortaya koymuşlardır.

Haq ve diğ. (2019), yaptıkları çalışmada; Pakistan'da tarımsal ihracatın ve finansal açıklığın ekolojik ayak izi üzerindeki etkisini zaman serisi verilerini kullanarak araştırmışlardır. Çalışmada, finansal açıklığın ekolojik ayak izi, dolayısıyla Pakistan'daki çevresel bozulmayı artırdığı; ayrıca, ticari açıklık, ekonomik büyüme ve enerji tüketiminin de ekolojik ayak izini etkileyen faktörler olduğu sonucunu ortaya koymuşlardır.

Al-Mulali ve Öztürk (2015), yaptıkları çalışmada MENA (Orta Doğu ve Kuzey Afrika) bölgesinde çevresel bozulmaya neden olan olayları incelemişlerdir. Elde edilen sonuçlar, enerji tüketimi, kentleşme, ticari açıklık ve endüstriyel kalkınmanın çevresel hasarı artırdığını gösterirken; politik istikrarın uzun vadede çevresel hasarı azalttığını göstermiştir.

3. Metodoloji ve Veri

Bu çalışmanın amacı Çevresel Kuznets Eğrisi bağlamında ekolojik ayak izi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin U ya da ters U şeklinde olup olmadığının incelenmesi ve ticari açıklığın ekolojik ayak izi oranı üzerine olan etkisinin incelenmesidir. Çalışmada kullanılan değişkenlerin grafikleri Şekil 1'de gösterilmiştir. Şekil 1'den de anlaşılacağı üzere ekolojik ayak izi ve kişi başı gayrisafi yurtiçi hasıla zaman içerisinde sürekli bir artış göstermişlerdir. Ticari açıklık değişkeni ise 1990'lı yıllara kadar dalgalanmalar göstermekte ve 1990'lı yıllardan sonra artış trendi gösterdiği görülmektedir.

Şekil 1. Serilerin Grafikleri

Çevresel bozulmaların ölçülebilmesi amacıyla literatürde birçok değişken kullanılmıştır. Karbondioksit emisyon oranı bu değişkenler içerisinde ön plana çıkarken; günümüzde yoğunlukla ekolojik ayak izi değişkeni kullanılmaktadır. Bu durum, ekolojik ayak izinin kaynak talebi ve yenilenme kapasitesinin kapsamlı bir şekilde değerlendirilmesine olanak sağlamaktadır (Pata ve Ertuğrul, 2023). Çalışmada kullanılan veriler iki farklı kaynaktan elde edilmiştir. Kişi başı gayrisafi yurtiçi hasıla (sabit 2015 ABD Doları) (GSYİH) ile mal ve hizmet ihracatı ve ithalatının gayrisafi yurtiçi hasılaya

bölünmesiyle elde edilen ticari açıklık (TA) değişkeni dünya bankasından alınmıştır. Ekolojik ayak izi (EA) verisi ise sahip olunan tabiat ve bu tabiatın ne kadarın kullanıldığını göstermektedir ve Global Footprint Network adresinden alınmıştır. Tüm seriler doğal logaritması alınarak kullanılmıştır.

Tablo 1. Betimleyici istatistikler

	EA	GSYİH	TA
Ortalama	18.77631	8.675113	3.424476
Medyan	18.79796	8.623747	3.608989
Maksimum	19.48442	9.550741	4.396547
Minimum	17.77659	7.928562	2.120264
Standart sapmalar	0.493191	0.442402	0.637062
Gözlemler	58	58	58

Tablo 1’de çalışmada kullanılan serilere ilişkin betimleyici istatistiklere yer verilmiştir ve istatistikler ortalama, ortanca, maksimum, minimum ve standart sapmalarını vererek değişkenlere ilişkin betimleyici istatistikleri gösterilmeye çalışılmıştır. Çalışmada 1965-2022 yıllarını kapsayan 58 gözlemlik seriler kullanılmıştır.

Analizlerin gerçekleştirilebilmesi amacıyla kullanılan ekonometrik yöntemlerin uygunluğunun belirlenebilmesi için, öncelikle serilerin durağan olup olmadığının incelenmesi gerekmektedir. Augmented Dickey Fuller ve Philips-Peron testleri, serilerin birim kök içerip içermedikleri incelemek için ilk adım olarak kullanılmıştır. Sonrasında ARDL sınır testi yaklaşımı ile seriler arasındaki ilişki incelenmeye çalışılmıştır. Bu yaklaşım Pesaran ve Smith (1998), Pesaran ve Shin (1998) ve Pesaran ve diğ. (2001) tarafından geliştirilmiştir ve farklı derecelerde durağanlığa sahip seriler arasındaki ilişkinin incelenmesine olanak sağlaması sayesinde literatürde yoğun olarak kullanılmıştır. ARDL yaklaşımıyla seriler arasındaki kısa ve uzun dönem ilişkileri incelenebilmesine olanak sağlaması ilişkinin farklı boyutlarının incelenmesi bağlamında önemli bir avantaj sağlamaktadır. Çalışmada kullanılan ARDL metodolojisinin formal olarak ifadesi Denklem 1’de gösterilmiştir. β uzun dönem katsayısı, λ kısa dönem katsayısını ifade etmek için kullanılmıştır. Ek olarak, m, n, q ve k değişkenler için kullanılan gecikme sayısını göstermektedir.

$$\Delta EA = \beta_0 + \sum_{i=1}^m \beta_1 \Delta EA_{t-i} + \sum_{i=0}^n \beta_2 \Delta GSYİH_{t-i} + \sum_{i=0}^q \beta_3 \Delta GSYİH_{t-i}^2 + \sum_{i=0}^k \beta_4 \Delta TA + \lambda_1 EA_{t-1} + \lambda_2 GSYİH_{t-1} + \lambda_3 GSYİH_{t-1}^2 + \lambda_4 TA + \varepsilon_t \quad (1)$$

$$\Delta EA = \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \alpha_1 \Delta EA_{t-i} + \sum_{i=0}^{mn} \alpha_2 \Delta GSYİH_{t-i} + \sum_{i=0}^q \alpha_3 \Delta GSYİH_{t-i}^2 + \sum_{i=0}^k \alpha_4 \Delta TA + \varphi ECM_{t-1} + \varepsilon_t \quad (2)$$

Hata düzeltme modeli ise Denklem 2’de gösterilmiştir. Δ fark işareti olarak kullanılmış ve katsayılar α sembolü ile gösterilmiştir.

Kullanılan ekonometrik metodolojinin uygunluğunu tespit etmek amacıyla farklı testler uygulanmıştır. İlk olarak, CUSUM ve CUSUM kareler testleri kullanılarak, kullanılan modelin stabilitesinin %5 güven aralığında olup olmadığı incelenmiştir ve 1965-2022 yılları arasında herhangi bir kırılmanın varlığı araştırılmıştır. Ek olarak, Ramsey Reset Testi, Breusch-Godfrey serisel korelasyon, Breusch-Pagan-Godfrey heteroskedastisite tanınal testleri sonucunda kullanılan ekonometrik yöntemin

uygunluğu, serisel korelasyonun ve heteroskedastisitenin varlığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

4. Bulgular

Bu çalışmanın temel amacı iki yönlüdür: ilk olarak, çevresel bozulma ile ekonomik büyüme arasında ters U şeklinde bir ilişki olduğunu varsayan Çevresel Kuznets Eğrisinin (EKC) geçerliliğini incelemek; ve ikinci olarak, ticari açıklığın kişi başına düşen çevresel etkinin bir ölçüsü olan ekolojik ayak izi üzerindeki etkisini analiz etmektir. Bu amaçla, çalışma üç temel değişkene odaklanmaktadır: ekolojik ayak izi, kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasıla (GSYİH) ve ticari açıklık.

Ekonometrik analizde ilk olarak, çalışmada değişkenlerin durağanlığını belirlemek üzere birim kök testlerinden Augmented Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) testleri kullanılmıştır ve testler hem sabit hem de trendli durumlar için değerlendirilmiştir. Durağanlık, zaman serisi analizinde önemli bir kavram olarak öne çıkmaktadır. Böylelikle, sonraki adımlarda kullanılacak olan ekonometrik yöntemlerden uygun olanın belirlenmesine olanak sağlamaktadır. Birim kök test sonuçlarına göre, sadece ekolojik ayak izi değişkeninin seviyede durağanlık gösterdiği ortaya çıkarken hem kişi başına düşen GSYH hem de ticari açıklık serilerinin durağan olmadığı gözlemlenmiştir.

Serilerin seviyede durağanlığının belirlenmesinin yanı sıra farkı alındıktan sonra durağanlığının belirlenmesi de önem teşkil etmektedir çünkü ARDL metodolojisinin kullanılabilmesi için serilerin en fazla I(1) seviyesinde durağan olmasını gerekmektedir. Hem ADF hem de PP test sonuçlarına göre GSYİH ve ticari açıklık değişkenleri ilk farkları alındıktan sonra durağanlık göstermiştir.

Tablo 2. Birim Kök Test Sonuçları

	ADF		PP	
	I(0)	I(1)	I(0)	I(1)
EA	-4.4907***	-11.3959***	-4.5525***	-11.9539***
GSYİH	-1.6502	-7.4534***	-1.8597	-7.2299***
TA	-2.2914	-6.1602***	-2.4169	-5.9010***

*, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeylerinde istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir.

Bu bulgulara dayanarak, ARDL metodolojisinin kullanılmasının ekonometrik testler yapmak için uygun bir yaklaşım olabileceği öngörülmektedir çünkü ARDL metodolojisi, seriler farklı seviyelerde durağanlık sergilediğinde bile test yapılmasına olanak tanıdığı için özellikle avantajlıdır.

Tablo 3. Sınır Testi

Test İstatistiği	Değer	Anlamlılık	I(0)	I(1)
F-istatistiği	12.75863	10%	2.97	3.74
k	3	5%	3.38	4.23
		2.5%	3.8	4.68
		1%	4.3	5.23
Tanısal Testler			Değer	Olasılık
Ramsey Reset Test			0.808723	0.4226
Breusch-Pagan-Godfrey Heteroskedasticity Test			0.358401	0.9219
Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Test			0.034509	0.9661
Jarque-Bera Normality Test			2.453078	0.29330

Tahmin sürecinin bir diğer önemli yönü de söz konusu değişkenler arasında eşbütünlük olup olmadığının değerlendirilmesidir. Bu çalışmada, Eşbütünlük ilişkisinin incelenmesi amacıyla sınır testi kullanılmıştır. Çalışmada uygun gecikme sayısının bulunması amacıyla Schwarz bilgi kriteri kullanılmış ve ARDL(1,1,0,1) modeli en uygun model olarak seçilmiştir.

Sınır testi sonuçlarına göre F istatistik değeri 12,758 olarak bulunmuştur. Bu hesaplanan F istatistiği, %1 önem düzeyinde değişkenler arasında eşbütünlük olduğunu dair önemli kanıtlar sağlamaktadır, zira kritik değerlerin üzerindedir. Bu sonuç, değişkenler arasında uzun dönemli istikrarlı bir ilişkinin varlığını teyit etmektedir. Ayrıca, tanısal test sonuçları, kullanılan değişkenlerin ve modelin uygunluğunu teyit etmektedir. Ramsey Reet testi, Breusch-Godfrey serisel korelasyon, Breusch-Pagan-Godfrey heteroskedastisite tanısal test sonuçları Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 4. Uzun Dönem ARDL Sonuçları

Değişken	Katsayı	Standard Hata	T-İstatistik	Olasılık
GSYİH	8.832560	0.730024	12.09900	0.0000
GSYİH2	-0.468906	0.038342	-12.22947	0.0000
TA	-0.095224	0.027322	-3.485215	0.0010

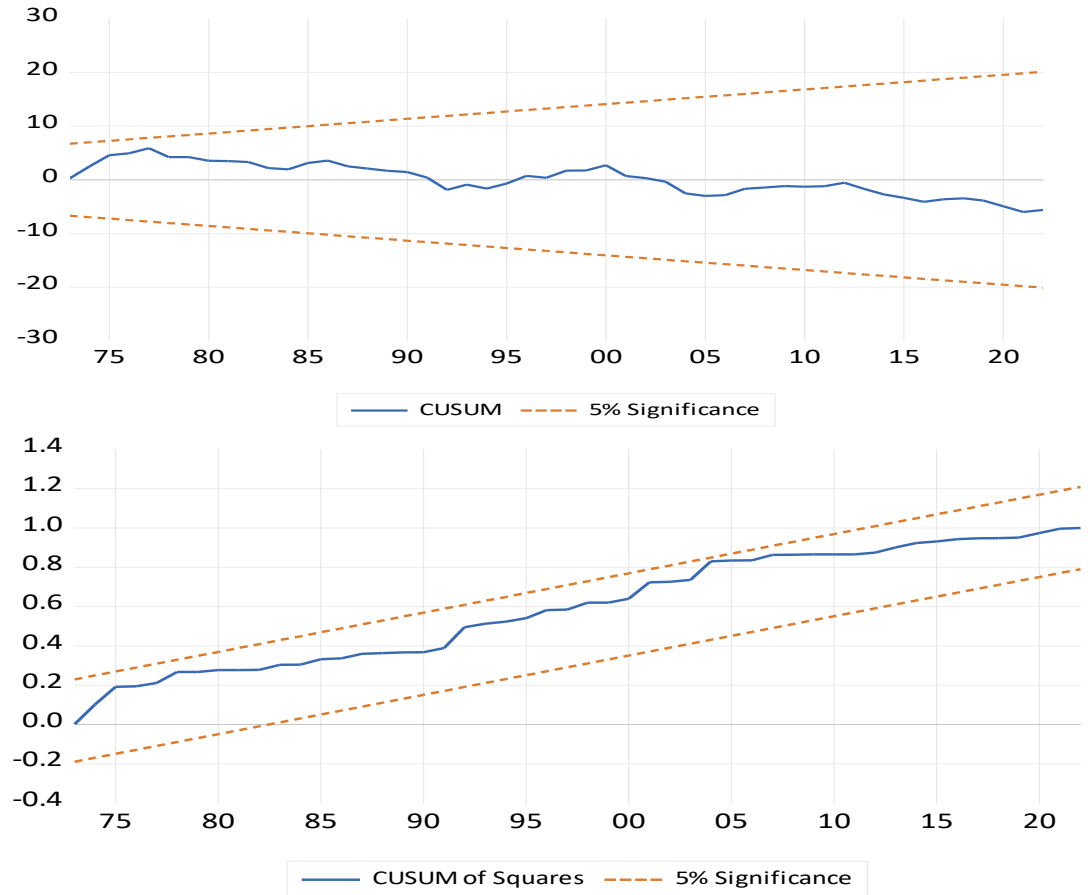
ARDL sonuçları hem kısa hem de uzun dönem ilişkilerin incelenmesi bağlamında önemli sonuçlar vermektedir. Böylelikle, değişkenler arasındaki ilişkinin kısa ve uzun dönemde nasıl farklılaştığı, değişkenlerin birbirini etkileme yönleri ve anlamlı olup olmadıkları incelenmektedir. Tablo 4'te verilen sonuçlar incelendiğinde ekonomik büyüme ve ekonomik büyümenin karesinin ekolojik ayak izi oranını anlamlı olarak etkilediği görülmektedir. Ekonomik büyümenin pozitif ve ekonomik büyümenin karesinin negatif etkilemesi sonucunda, ekonomik büyüme ve çevresel bozulma arasında ters U şeklinde bir ilişki olduğu ifade edilebilir. Ekonomik büyümede yüzde 1'lik artış ekolojik ayak izi oranının yüzde 8,83 oranında arttırırken, ekonomik büyümenin karesindeki %1'lik artış ise ekolojik ayak izi oranını yüzde 0,46 oranında azaltmaktadır. Böylelikle, ekonomik büyümenin önce çevresel bozulmayı arttırıcı sonrasında ise çevresel bozulmayı azaltıcı etki gösterdiği sonucuna varılmıştır. Ticari açıklık göstergesi ise uzun dönemde ekolojik ayak izi oranını azaltıcı ve anlamlı bir etki göstermiştir. Ticari açıklıktaki %1'lik artış ekolojik ayak izi oranını 0,09 oranında azaltmaktadır. Buradan hareketle, ticari açıklığın artması sonucunda, Türkiye'de çevresel bozulmaların azalacağı sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 5. Hata Düzeltme Modeli Sonuçları

Değişken	Katsayı	Standard Hata	T-İstatistik	Olasılık
C	-21.32407	2.569282	-8.299623	0.0000
GSYİH	8.715237	0.926068	9.411010	0.0000
GSYİH2	-0.468906	0.038342	-12.22947	0.0000
TA	-0.009532	0.029509	-0.323030	0.7480
ECM	-0.942141	0.113506	-8.300397	0.0000
R-squared	0.770253	Mean dependent var		0.030054
Adjusted R-squared	0.757489	S.D. dependent var		0.062730
S.E. of regression	0.030892	Akaike info criterion		-4.050198
Sum squared resid	0.051531	Schwarz criterion		-3.908099
Log likelihood	121.4557	Hannan-Quinn criter.		-3.994848
F-statistic	60.34692	Durbin-Watson stat		2.018567
Prob(F-statistic)	0.000000			

Tablo 5'te Kısa dönemde değişkenlerin ekolojik ayak izi oranını nasıl etkilediğini göstermesi bağlamında önem teşkil eden hata düzeltme modeli aracılığıyla değişkenlerin ilişkisi incelenmiştir. Hata düzeltme katsayısının 1'den küçük negatif bir sayı olması ve anlamlı olması beklenmektedir. Hata düzeltme katsayısı -0.942 gibi bir oranda olması sebebiyle, şoklar karşısında uzun dönem katsayılarına dönüş hızı yüksek olduğu gözlemlenmiştir. Böylelikle hata düzeltme katsayısı kısa dönemde yaşanacak olan bir şokun sonucunda uzun dönem dengesinde yaşanacak olan sapmaların %94,2 oranında düzeltileceğini göstermektedir. Ek olarak, ekonomik büyüme ve ekonomik büyümenin karesinin anlamlı olduğu, değişkenlerin ilişki yönünün uzun dönem ile benzer olduğu

gözlemlenmiştir. Uzun dönem sonuçlarında bulunan ters U ilişkisinin kısa dönemde de korunduğu sonucuna varılmıştır. Ticari açıklık değişkeni ise negatif bir etki göstermesine rağmen anlamlı bir etki göstermemiştir. Böylelikle, ticari açıklığın uzun dönem bir olgu olduğu ortaya çıkmaktadır. Türkiye’de ticari açıklık uzun dönemde çevresel bozulmayı azaltıcı bir etki gösterirken, kısa dönemde anlamlı bir etki göstermemiştir.

Şekil 2. Cusum ve Cusum kareler

Çalışmada kullanılan modeli stabilitesi CUSUM ve CUSUM kareler testleri kullanılarak incelenmiştir. Şekil 3’te Cusum ve Cusum kareler sonuçlarına ilişkin görsel Şekil 2’de verilmiştir ve sonuçlara göre model %5 önem aralığında 1965-2022 yılları arasında stabil olarak devam etmiş ve herhangi bir kırılma yaşanmamıştır.

5. Sonuç

Çevresel bozulma günümüz dünyasının önemli bir sorunu olarak ortaya çıkmakta ve bu sorunun çözümüne yönelik birçok politika önerisi sunulmaktadır. Ekonomik büyümenin ve ticari açıklığın çevreye olan etkileri de bu önerilerden bazılarını oluşturmaktadır. Ekonomik büyüme ve çevresel bozulma arasındaki ilişki, günümüzdeki tartışmalarda öne çıkan konular arasındadır. Çevresel Kuznets Eğrisi ile ekonomik büyümenin farklı aşamalarının çevresel bozulmaya olan etkisi, birçok farklı ülke ve ülke grubu üzerinde incelenen önemli bir araştırma alanı olarak öne çıkmaktadır. Ticari açıklık ise küreselleşmenin bir göstergesi olarak, çevresel bozulma ile olan ilişkisi bakımından araştırma alanı olarak ön plana çıkmaktadır.

Bu çalışma, Türkiye’de Çevresel Kuznets Eğrisinin (EKC) geçerliliğini ve ticari açıklığın ekolojik ayak izi üzerindeki etkisini 1965-2022 dönemi arasında analiz etmektedir. Ekonomik büyüme ile çevresel değişkenler arasındaki ilişki, Çevresel Kuznets Eğrisine dayanarak ele alınmıştır. Çalışmada kullanılan zaman diliminin daha uzun

olması ve ticari açıklıkla birlikte Çevresel Kuznets Eğrisinin test edilmesi ile literatüre katkı sunmak amaçlanmıştır. Literatürdeki birçok çalışma, ekonomik büyümenin başlangıçta çevresel bozulmayı arttırdığını ancak daha sonra ekonomik büyüme seviyeleri yükseldikçe çevresel bozulmanın azaldığını öne sürmektedir. Analizlerde, çevresel bozulmanın göstergesi olarak literatürde de yaygın bir kullanıma sahip olan ekolojik ayak izi değişken kullanılmıştır ve değişkenler arasındaki ilişki ARDL modeli kullanılarak sınanmıştır.

Analiz sonuçları, ekonomik büyüme ile çevresel değişkenler arasında ters U şeklinde bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. İlk olarak, ekonomik büyümenin başlangıçta çevresel bozulmayı arttırdığı ancak ekonomik büyüme seviyeleri yükseldikçe çevresel bozulmanın azaldığı gözlemlenmiştir. Bu bulgu, Çevresel Kuznets Eğrisinin Türkiye için 1965-2022 döneminde geçerli olduğunu desteklemektedir.

Ayrıca, ticari açıklık değişkeninin çevresel bozulma üzerindeki etkisi de incelenmiştir. Ticari açıklık, uluslararası ticaretin genişlemesiyle ilişkilendirilmektedir ve küreselleşmenin bir göstergesi olarak kullanılmaktadır. Bu çalışmada, ticari açıklığın uzun dönemde çevresel bozulmayı azalttığı ancak kısa dönemde etkisinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığı gözlemlenmiştir. Bu çalışmada elde edilen bulgular, ekonomik büyümenin ilerleyen safhalarının hem kısa hem de uzun dönemde ve ticari açıklığın uzun dönemde çevresel bozulmayı azaltıcı önemli etkilere sahip olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Bu bulgular, çevresel politika oluşturucuları için önemli bir referans sağlamaktadır ve Türkiye özelinde ekonomik büyümenin ve ticari açıklığın çevresel bozulmayı azaltıcı etkisinin ortaya çıkarılması bağlamında gerekli politikaların oluşturulması için önemli sonuçlar içermektedir.

Kaynakça

- Adebayo, T. S., Sevinç, H., Kirikkaleli, D. (2023). A wavelet-based model of trade openness with ecological footprint in the MINT economies. *Energy & Environment*, 35(4), 2178-2197
- Aktürk, E., Gültekin, S. (2023). Gelir Eşitsizliği ve Ticari Açıklığın Ekolojik Ayak İzi Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği. *Paradigma: İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi*, 12(1), 1-17.
- Al-Mulali, U., Öztürk, İ. (2015). The effect of energy consumption, urbanization, tradeopenness, industrial output, and the political stability on the environmental degradation in the MENA (Middle East and North African) region. *Energy*, 84, 382-389.
- Alola, A. A., Bekun, F. V., Sarkodie, S. A. (2019). Dynamic impact of trade policy, economic growth, fertility rate, renewable and non-renewable energy consumption on ecological footprint in Europe. *Science of The Total Environment*, 685, 7002-7009.
- Aydin, M., Turan, Y. E. (2020). The influence of financial openness, trade openness, and energy intensity on ecological footprint: revisiting the environmental Kuznets curve hypothesis for BRICS countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 43233-43245.
- Destek, M. A., Sarkodie, S. A. (2019). Investigation of environmental Kuznets curve for ecological footprint: The role of energy and financial development. *Science of the Total Environment*, 650, 2483-2489.
- Destek, M. A., Sinha, A. (2020). Renewable,non-renewable energy consumption, economic growth, trade openness and ecological footprint: Evidence from organisation for economic Co-operation and development countries. *Journal of Cleaner Production*, 242(118537).
- Gillani, S., Syed, H., Abbas, M. (2023). Impact of government expenditures, foreign direct investment, trade openness, and energy consumption on ecological footprints in selected Asian economies. *Environment, Development and Sustainability*.
- Gülmez, A., Özdilek, E., Türkseven, D. N. (2021). Ekonomik Büyüme, Ticari Açıklık ve Enerji Tüketiminin Ekolojik Ayak İzine Etkileri: G7 Ülkeleri İçin Panel Eşbütünlük Analizi. *International Academic Journal*, 5(2), 329-342.
- Haq, I. u., Khan, D., Hassan Taj, P. A., Abbas, A., Khalid, M., Awais, M. (2021). Agricultural exports, Financial Openness and Ecological Footprints: An Empirical Analysis for Pakistan. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 11(6), 256-261.
- Jiang, S., Mentel, G., Shahzadi, I., Jebli, M. B., Iqbal, N. (2022). Renewable energy, trade diversification and environmental footprints: Evidence for Asia-Pacific Economic Cooperation (APEC). *Renewable Energy*, 187, 874-886.

- Kongbuamai, N., Zafar, M. W., Zaidi, S.A.H., Liu, Y. (2020). Determinants of the ecological footprint in Thailand: the influences of tourism, trade openness, and population density. *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 40171–40186.
- Kuznets, S. (1955). Economic Growth and Income Inequality. *The American Economic Review*, 45(1), 1-28.
- Lu, W.-C. (2020). The interplay among ecological footprint, real income, energy consumption, and trade openness in 13 Asian countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 45148–45160.
- Ma, S., Dai, J., Wen, H. (2019). The influence of trade openness on the level of human capital in China: on the basis of environmental regulation. *Journal of Cleaner Production*, 225, 340-349.
- Okelele, D. O., Lokina, R., Ruhinduka, R. D. (2022). Effect of Trade Openness on Ecological Footprint in Sub-Saharan Africa. *African Journal of Economic Review*, 10(1), 209-233.
- Pata, U. K., Ertugrul, H. (2023). Do the Kyoto Protocol, geopolitical risks, human capital and natural resources affect the sustainability limit? A new environmental approach based on the LCC hypothesis. *Resources Policy*, 81.
- Pesaran, M., Shin, Y. (1998). An Autoregressive Distributed Lag Modelling Approach to Co-integration Analysis. S. Strom (Edt), *Econometrics and Economic Theory: The Ragnar Frisch Centennial Symposium*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pesaran, M., Smith, R. (1998). Structural Analysis of Cointegrating VARs. *Journal of Economic Survey*, 471-505.
- Pesaran, M., Shin, Y., Smith, R. (2001). Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326.
- Sabir, S., Gorus, M. S. (2019). The impact of globalization on ecological footprint: empirical evidence from the South Asian countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 26, 33387-33398.
- Sharifa, A., Barış-Tuzemen, Ö., Uzuner, G., Özturke, İ., Sinha, A. (2020). Revisiting the role of renewable and non-renewable energy consumption on Turkey's ecological footprint: Evidence from Quantile ARDL approach. *Sustainable Cities and Society*, 57(102138).
- Wang, W., Rehman, M. A., Fahad, S. (2022). The dynamic influence of renewable energy, trade openness, and industrialization on the sustainable environment in G-7 economies. *Renewable Energy*, 198, 484-491.
- Wiedmann, T., Lenzen, M. (2018). Environmental and social footprints of international trade. *Nature Geoscience*, 11, 314–321.
- Yılancı, V., Görüş, M. S., Aydın, M. (2019). Are shocks to ecological footprint in OECD countries permanent or temporary? *Journal of Cleaner Production*, 212, 270-301.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Sebahattin KOÇ (%50), Yunus SAVAŞ (%50)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None

Author Contributions: Sebahattin KOÇ (50%), Yunus SAVAŞ (50%)

The Evolution of Development Agendas: A Content Analysis of World Bank Projects in Türkiye

Şeyda GÜDEK-GÖLÇEK¹

¹ Dr., Niğde Ömer Halisdemir University, FEAS, seydagudek@ohu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8753-2998

Abstract: The loans provided by the World Bank on project bases play a significant role in shaping both international and national policy practices. This study conducts a content analysis of the 308 projects funded by World Bank loans in Türkiye. Covering all projects from the first one accepted in 1951 to those still in the pipeline as of 2025, the analysis is based on the projects' objectives and content. MAXQDA software was used for the analysis and visualization of results. The findings reveal that the development goals of the projects between Türkiye and the World Bank have been predominantly shaped by the international policy agenda. There is a noticeable shift in project objectives from infrastructure and industry-focused initiatives toward themes like economic liberalization, social development, and environmental sustainability. Türkiye's priorities and unique conditions, however, are mainly reflected in projects addressing economic crises, natural disasters, and refugee support. Future projects are likely to focus on areas emphasized by the global policy agenda, such as climate resilience, energy transitions, and digital innovation, with continued emphasis on sustainable and inclusive development.

Keywords: World Bank, Content Analysis, MAXQDA, Development

Jel Codes: H54, O13, O19

Kalkınma Gündemlerinin Evrimi: Türkiye'deki Dünya Bankası Projeleri Üzerine Bir İçerik Analizi

Öz: Dünya Bankası'nın proje bazlı sağladığı krediler uluslararası ve ulusal politika pratiklerinin şekillenmesinde etkili olmaktadır. Türkiye'nin, Dünya Bankası kredilerinden yararlandığı projelerin içerik analizinin yapıldığı bu çalışmada 308 proje analiz edilmiştir. Çalışma ilk projenin kabul edildiği 1951 yılından başlayarak, 2025 yılında henüz hazırlık aşamasında olan tüm projeleri kapsamaktadır. İçerik analizi projelerin amaçları ve içerikleri üzerinden yapılmış, analiz ve sonuçların görselleştirilmesi için MAXQDA bilgisayar yazılımı kullanılmıştır. Sonuçta, Türkiye ve Dünya Bankası arasındaki projelerin kalkınma hedeflerinde, uluslararası politika gündeminin ağırlıklı olarak belirleyici olduğu görülmüştür. Projelerin amaçlarında altyapı ve sanayi odaklı girişimlerden ekonomik liberalleşme, sosyal kalkınma ve çevresel sürdürülebilirlik gibi temalara doğru belirgin bir kayma olduğunu görülmektedir Türkiye'nin öncelikleri ve özgül koşulları ise ancak ekonomik kriz, doğal afet ve mülteci desteği içeren projelerde izlenmiştir. Gelecek projelerin, iklim direnci, enerji geçişleri ve dijital inovasyon gibi küresel politika gündeminin vurguladığı alanlara odaklanması ve kalkınmanın sürdürülebilir ve kapsayıcılığı üzerindeki vurgunun sürdürülmesi muhtemel görünmektedir.

Atf: Güdek Gölçek Ş. (2024).
The Evolution of Development
Agendas: A Content Analysis of
World Bank Projects in Türkiye,
Politik Ekonomik Kuram, 8(4),
1074-1092.
<https://doi.org/10.30586/pek.1554703>

Geliş Tarihi: 23.09.2024
Kabul Tarihi: 01.11.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Anahtar Kelimeler: Dünya Bankası, İçerik Analizi, MAXQDA, Kalkınma

Jel Kodları: H54, O13, O19

1. Introduction

After the Cold War, the World Bank (WB) became a significant actor in international macroeconomic policymaking and implementation, with its activities expanding rapidly

since the 1980s. From the 1990s onward, the framework of global governance, constructed to address global issues, has increased the influence of international actors, particularly the United Nations, in resolving various national and international problems. Within this framework, the WB provides financial support to many actors, from local to international levels, in addressing socioeconomic issues. Through project-based loans, the WB brings together national actors such as central governments, local administrations, and civil society organizations with international actors like regional organizations and multinational corporations. It aims to meet the needs required for the development process, such as joint project development, investment incentives, financing, and consultancy, within the framework of global governance (World Bank, 2024a). The policy tools it employs and the areas in which they are applied vary depending on the region and country.

When examining the projects supported by the WB, Latin America and the Caribbean emerge as the leading region in terms of project support. The region encompassing the Middle East and North Africa represents countries where projects have been implemented. Europe and Central Asia, which includes Türkiye, ranks as the third region with the highest number of supported projects. Shortly after becoming a member in 1947, Türkiye received its first project support in 1951, making it the state with the most credit opportunities in this region. Due to its strategic geographical location as a bridge between East and West, its long and unique relationship with the European Union, and its position of modernization since 1923, the WB attributes strategic importance to Türkiye, considering political developments in the region in its relations with the country (World Bank, 2014, p. 3).

Considering Türkiye's strategic importance and its long-standing relationship with the WB, the evolving themes and objectives of these projects provide valuable insights into this partnership. In this context, the study applies a deductive approach using content analysis to examine the development goals of Türkiye's WB projects. The study aims to make an original contribution to the literature by analyzing the content of the objectives of all projects between the WB and Turkey. The longitudinal change in the nature of the relationship between these two actors is analyzed. Utilizing MAXQDA software for qualitative analysis, the research categorizes these projects into thematic codes that reflect the various objectives pursued by WB and Türkiye over time. The study focuses on conducting a detailed thematic content analysis of the projects, aiming to analyze the trends, shifts, and continuities in the relationship between the two actors through the specific content and goals of the projects.

The first section of the study provides a general overview of the WB's project-based loans and their global role. In the second section, the data and methods used in this research are explained, focusing on the construction and content of the themes and codes. The third section presents the findings by examining the thematic distribution of the projects across different periods. Finally, significant trends in Türkiye's relationship with the WB, particularly in areas such as economic policy, social development, and environmental sustainability, have been identified. The conclusion discusses the implications of these findings for the project portfolio and future cooperation between Türkiye and the WB.

2. World Bank Loans

When the WB was established at the Bretton Woods Conference in 1944, its initial goal was to address the post-war reconstruction needs, particularly in Europe. This early phase was characterized by a commitment to economic growth through capital investment in sectors essential for rebuilding war-damaged economies, such as transportation, energy, and agriculture (Cull & Efron, 2008, p. 315). The WB also undertook to promote the development of the new states that gained independence as a result of decolonization. In fact, the WB is associated with an important position as an actor in the political campaign in the development framework launched by the United

States at the end of World War II to establish its hegemonic position. In 1949, in response to the rising threat of communism in the East, President Truman announced a new programme to use the benefits of scientific progress and industrial development for the growth of underdeveloped regions (Esteve, 2010). Development and underdevelopment thus became an important agenda item for the international agenda and actors. In this context, the WB projects were a strategy aimed at building the economic infrastructure of the United States political programme.

In the 1960s, the WB expanded its focus beyond reconstruction efforts to include development assistance aimed at poverty reduction and social equality. This shift was driven by the growing recognition of the need for comprehensive development strategies that addressed not only economic growth but also social issues such as education, health, and gender equality. The concept of “*social loans*,” which emerged during this period, reflects the increasing awareness of the importance of social dimensions in development projects (Alacevich, 2009). Consequently, the WB’s approach evolved to incorporate a more holistic view of development, including investments in human capital and social infrastructure alongside traditional economic projects.

In the 1980s, the WB began to reassess its strategies in response to a number of factors. The UN Conference on Trade and Development (UNCTAD), established in 1967 to provide an alternative to Western-based global organizations, aimed to increase the effectiveness of underdeveloped states in the international economic order and in solving economic problems. From these years onwards, the failure of the WB’s investments ensured economic growth but not development (Şenses, 2017). First the oil crisis and then the debt crises that started in Latin America and spread to other underdeveloped countries affected the whole world (Beaud, 2016, p. 368). Along with the crises, a new economic agenda emerged in the early capitalized states as productivity growth declined and stagflationary tendencies disrupted the capital accumulation process (Thorbecke, 2016, p. 142).

The WB, which focused on integrating the borrowed countries into the global economy through infrastructure and economic harmonization projects, directed its ‘development’ loans towards the purpose of integrating countries into the global market. The WB’s lending practices underwent a significant transformation with the introduction of Structural Adjustment Programs (SAPs). These programs were designed to address macroeconomic imbalances in borrowing countries through policy reforms, typically involving austerity measures, deregulation, and privatization. While these adjustments aimed to stabilize economies and promote growth, they were also criticized for their adverse effects on vulnerable populations, particularly in terms of health and education outcomes (Thomson et al., 2017). The conditionality of the WB loans, tying them to the implementation of specific policy reforms, became a distinctive feature of its lending strategy during this period and sparked debates about the effectiveness and ethical implications of such practices (Thomas, 2004).

As the 1990s approached, the WB had to re-evaluate its policies again. Following a decade of structural adjustment, critiques intensified concerning the distribution or income inequality issues exacerbated by deepening neoliberal policies (Streeten, 1995, p. 93; Thorbecke, 2016, pp. 150-152). Correspondingly, as social opposition grew, the WB performance also declined (Kapur, Lewis & Webb, 1997, p. 42). In its 1989 Development Report and a report specifically for Sub-Saharan Africa, the WB acknowledged the limited success of development efforts, attributing these challenges to internal market dynamics affecting efficiency (World Bank, 1989a, pp. 2-3). As a solution to the issue of inadequate local capacity, the WB suggested expanding conditionalities to foster the implementation of sound policies in specific areas (World Bank, 1989b, pp. 10-11).

In the 1990s, as the Cold War came to an end, the WB adopted a new approach that symbolized a shift in international ideological perspectives by placing the concept of governance at the center of development policy implementation. Governance involves collaboration among various organizations and public authorities. Unlike the 1980s, when

state intervention was dismissed, the new approach accepted a regulatory role for the state, allowing for deliberate intervention to support market operations. This deliberate intervention included responsibilities related to public administration, accountability and transparency in public institutions, and anti-corruption measures (World Bank, 1994). As a result, the reform agenda expanded to encompass the political sphere alongside the economic sphere, supporting the establishment and orderly functioning of the market.

The WB shifted towards a more inclusive approach, emphasizing participatory development and stakeholder engagement in project planning and implementation. During this period, several initiatives, such as the Comprehensive Development Framework, were launched to enhance the effectiveness of development aid by integrating economic, social, and environmental considerations into project design (Fox, 2000; Hanna & Agarwala, 2000). The WB also increasingly recognized that sustainable development required strong institutions and effective governance structures, leading to a greater focus on governance and institutional capacity building (Ravallion, 2015, p. 89).

The beginning of the millennium marked another pivotal moment for the WB as it aligned its objectives with the United Nations' Millennium Development Goals (MDGs). This alignment led to an increased focus on poverty reduction, gender equality, and environmental sustainability in its projects. The WB's commitment to these goals was reflected in its growing financial support for health, education, and social protection programs, particularly in low-income countries (Holzmann et al., 2009, p. 9). The institution also began exploring innovative financing mechanisms, such as the Global Financing Facility, to address urgent global challenges, including maternal and child health (Fernandes & Sridhar, 2017).

In recent years, the WB has faced new challenges, such as the 2008 global financial crisis and the COVID-19 pandemic. These events have prompted a reassessment of its role in global development, leading to a greater focus on resilience and recovery. The WB's response to the COVID-19 crisis highlighted its adaptability in the face of emerging global challenges by rapidly disbursing funds to support health systems and economic recovery efforts in affected countries (Kilby & McWhirter, 2021). Additionally, the institution has increasingly recognized the importance of addressing climate change and environmental sustainability, integrating these considerations into its lending practices and project design.

Throughout its history, the WB has undergone a continuous evolution, shaped by the dynamic interaction between economic imperatives and social concerns (Güdek-Gölçek & Gölçek, 2023, p. 254). The institution has adapted its strategies in response to changing global contexts, criticisms of its policies, and the evolving needs of its member countries. WB has faced the challenge of balancing its traditional focus on economic growth with the pressing demands for social equity, environmental sustainability, and resilience in an increasingly interconnected world.

In conclusion, the historical development of the WB's loans and projects reflects the dynamic interaction of economic, social, and political factors. From its origins in post-war reconstruction to its current focus on sustainable development, the WB has continuously adapted its strategies to meet the evolving needs of its member countries and the global community.

3. Data & Methodology

The WB classifies its projects based on their content through sectors and themes. The sector classification includes eleven key areas directly related to the field of project implementation: *Public Administration; Energy and Extractives; Industry, Trade and Services; Financial Sector; Water, Sanitation, and Waste Management; Social Protection; Agriculture, Fishing, and Forestry; Health; Education; Transportation; and Information and Communication Technologies*. In addition to this, the WB has established a three-tier thematic system to categorize projects according to their content and objectives. Many themes are applied across various projects, often encompassing multiple specific policy areas (World Bank,

2016). Given this broad thematic coverage, classifying projects solely by sector makes it difficult to derive specific insights and understand changing trends in the nature of the loans used. This study focuses on a thematic content analysis of the projects, providing a detailed examination of the projects undertaken between Türkiye and the WB. The aim is to analyze the trends, shifts, and continuities in their relationship based on the specific content and objectives of these projects.

3.1. Data

In the study, 308 projects between Türkiye and the WB from 1951 to 2025 were evaluated. Table 1 presents the distribution of the projects according to their status and years. As shown in Table 1, all the projects included in the dataset were analyzed. “Active” projects refer to those still ongoing, while “closed” projects represent those that have been completed and finalized. “dropped” projects are those that were discontinued, and “pipeline” projects indicate potential future projects. Both dropped and pipeline projects were included in the analysis, as they reflect the ongoing agenda between the two actors.

Table 1. Distribution of Projects by Years

Project Status	Active		Closed		Dropped		Pipeline		Total
Projects	41		226		26		15		308

Years	1951-1953	1963-1969	1970-1974	1975-1979	1980-1984	1985-1989	1990-1994	1995-1999	2000-2004	2005-2009	2010-2014	2015-2019	2020-2025
Projects	6	11	19	17	31	32	17	28	24	27	17	30	49

Source: World Bank, 2024b.

As seen in Table 1, the majority of the projects fall under the “closed” status. Of the active projects, 31 belong to the period of 2020-2024, and 10 are from 2014-2019. There are 9 projects for the year 2025, all of which are in the “pipeline” status. When examining the distribution of projects over the years, it is evident that there was an increase in the 1980s and again after 2015.

3.2. Methodology

In this study, a deductive approach to content analysis was applied through project development objectives. Therefore, themes and codes were not generated from the dataset but were derived from the WB’s classifications and relevant literature (Braun & Clarke, 2019). In creating the themes and codes, the WB’s themes and sectors provided in the dataset were utilized. Additionally, to reflect the changing nature of the projects, specific objectives of the projects and insights from the literature also played a role in shaping the codes.

Table 2 presents the theme and coding system used in this study.

Table 2. Theme and Code System Used in the Study

Themes	Codes	
Human Development	⇒ Health	
	⇒ Education	⇒ Basic Education
		⇒ Vocational Education
	⇒ Social Protection	⇒ Poverty
		⇒ Social Security
⇒ Employment		
Economy	⇒ Structural Adjustment	
	⇒ Privatization	
	⇒ Private Sector Initiatives and Export	
	⇒ Rationalisation in Public Sector	
	⇒ Emergency Recovery	
Agriculture	⇒ Agricultural Land Development	
	⇒ Financial Intermediary in Agriculture	
	⇒ Agro-Industry	⇒ Livestock Farming
		⇒ Agricultural Production
⇒ Marketing and Export		
Industry	⇒ Financial Intermediary in Industry	
	⇒ Production and Export	
Transportation	⇒ Highway	
	⇒ Railway	
	⇒ Port	
Energy And Extractives	⇒ Hydroelectricity	
	⇒ Renewable Energy	
	⇒ Oil and Gas	
	⇒ Thermal Power	
	⇒ Mining	
Living Areas	⇒ Risk Management	
	⇒ Urban	⇒ Sustainable Municipality
		⇒ Urban Development
	⇒ Rural Development	
Climate And Environment	⇒ Efficiency	
	⇒ Green Standards and Policy	
	⇒ Fighting Pollution	

It is observed that the projects benefiting from the WB loans in Türkiye are grouped under eight themes. The coding system specifically represents the content of these themes. All themes, except for *human development* and *living areas*, were derived from the WB's themes and sectors. The *human development* theme was based on the United Nations' development agenda. The sub-code employment under this theme is included in the social protection code due to the WB's sector distinction and the objectives of the projects. The employment goal of these projects aims to reduce the social costs of economic policies and crises.

All codes under the *living areas* theme aim to improve and strengthen living spaces. The *risk management* code focuses on making urban areas more resilient, especially against earthquakes, and planning evacuation and gathering zones. The urban and rural development codes include infrastructure services, primarily sanitation and drinking water. Transportation, electricity, and housing were also included as objectives, especially in projects from the 1990s. The sustainable municipality code represents a more recent goal, seen from 2005 onwards, emphasizing that municipal services should be provided with environmental sensitivity and sustainability in mind.

All codes under the themes were primarily created based on the specific objectives of the projects. The codes Private sector initiatives and export, rationalization in public sector, and agricultural land development were developed using insights from the literature. The *private sector initiatives and export* code mainly includes projects aimed at supporting Small and Medium-sized Enterprises (SMEs) and private entrepreneurs in

exporting. The rationalization in public sector code represents the modernization, integration, and rationalization of public sector systems. Agricultural land development includes activities such as opening, rehabilitating, and modernizing agricultural lands, as well as improving irrigation systems.

The validity of the analysis is based on the fact that the code system is based on the concepts and phenomena agreed in the literature and in the WB resources. In qualitative research, the validity of the analysis can be assessed from the perspective of the researcher, participants, readers and reviewers (Creswell & Miller, 2000). In the study, the triangulation validity strategy was used to check the accuracy of the analysis. The triangulation strategy requires the use of different sources of information to identify themes (Creswell & Creswell Báez, 2021, p. 200). For the study, the sources of information are the classification system of WB projects and the literature. Furthermore, as can be seen from Table 2, the themes and codes generated consist of simple, objective and content-neutral concepts.

In this study, MAXQDA software was utilized during the analysis process and for the visualization of the results. MAXQDA serves as a useful tool for organizing, analyzing, and visualizing qualitative data.

4. Findings

When the projects were analyzed in general, the strongest theme identified was economy. The *economy* theme first emerged in 1980 and rapidly increased, surpassing other themes. Since 1980, nearly every year has seen the implementation of a project focused on policies related to the *economy* theme. The *economy* theme is followed by *energy and extractives* and *living areas* themes.

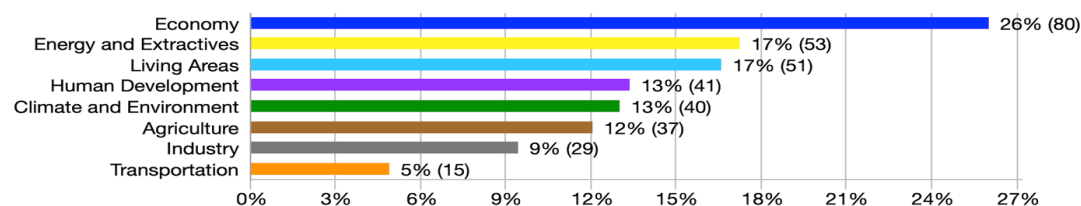

Figure 1. Distribution of Projects by Themes

From Figure 2, which shows the distribution of themes over the years, it is clear that the relationship between Türkiye and the WB, based on credit, has been influenced by global and national macroeconomic developments. While there is a decline in the *agriculture* and *industry* themes after the 1980s, an increase is observed in the *economy* theme, which aligns with international macroeconomic policies, as well as in the *environment* themes, which are at the core of sustainability agendas. Other themes exhibit periodic fluctuations.

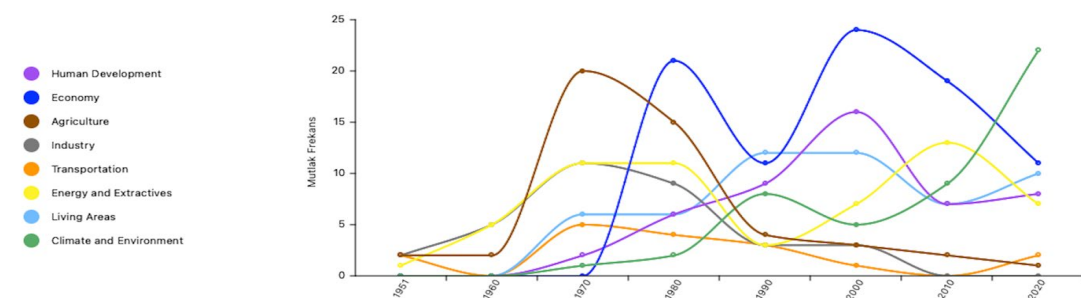

Figure 2. Trend of Themes Over the Years, 1951-2025

The changes in themes indicate that certain significant shifts occurred across different periods. When considering the changes in themes, codes, and their content, the projects between the WB and Türkiye can be divided into four distinct periods. The heat map presented in Figure 3 illustrates the distribution of codes across these four periods. The heat map shows the distribution of the frequency of the codes according to red (most) and blue (least). The color transition from red to blue is generated by MAXQDA according to the frequency of occurrence of the codes. The number of cods with colors is also shown in Figure 3.

Themes	Codes	1951-1979	1980-1999	2000-2015	2016-2025	
Human Development	Health	0	3	3	4	
	Education	Basic Education	0	2	2	2
		Vocational Education	2	7	2	1
	Social Protection	Poverty	0	0	2	1
		Social Security	0	1	5	1
		Employment	0	2	3	5
Economy	Structural Adjustment	0	14	5	0	
	Privatization	0	8	6	1	
	Private Sector Initiatives and Export	0	5	12	5	
	Rationalisation in Public Sector	0	5	6	3	
	Emergency Recovery	0	0	4	12	
Agriculture	Agricultural Land Development	5	2	1	3	
	Financial Intermediary in Agriculture	4	2	0	0	
	Agro-Industry	Livestock Farming	5	3	0	0
		Agricultural Production	6	9	2	0
		Marketing and Export	4	3	0	0
Industry	Financial Intermediary in Industry	13	4	2	0	
	Production and Export	5	8	1	0	
Transportation	Highway	2	4	0	0	
	Railway	1	2	1	2	
	Port	4	1	0	0	
Energy and Extractives	Hydroelectricity	12	8	5	0	
	Renewable Energy	0	0	8	6	
	Oil and Gas	1	4	3	3	
	Thermal Power	1	1	0	2	
	Mining	3	1	0	0	
Living Areas	Risk Management	0	2	7	7	
	Urban	Sustainable Municipality	0	0	2	4
		Urban Development	4	15	2	0
	Rural Development	2	1	3	4	
Climate and Environment	Efficiency	0	0	6	6	
	Green Standards and Policy	1	4	3	10	
	Fighting Pollution	0	6	4	7	

Figure 3. Heat Map of Themes and Codes by Period

The period from 1951 to 1979 is distinguished from other periods by the prominence of the *agriculture*, *industry* themes, and the *hydroelectricity* code. The significant shift in the 1980-1999 period is marked by the emergence of projects under the *economy* theme for the first time. The *structural adjustment* code quickly became a key part of the economic policy agenda. Additionally, the *urban development* code stands out during this period. The 2000-2015 period continues to prioritize the *economy* theme, although the *structural adjustment* code declines, and the *private sector initiatives and export* code rises sharply. The 2016-2025 period differs due to a negative shift in the *economy* theme. The efforts to develop the private sector in the previous two periods are replaced by a focus on emergency recovery in this period. Moreover, the *climate and environment* theme takes a prominent position on the policy agenda. Analyzing each period in terms of the nature and prominent codes offers a more detailed analysis. Examining each period also helps explain the relationship between Türkiye’s credit projects and national and international developments. For this reason, the findings have been analyzed in detail for each period.

4.1. 1951-1979: Developmentalism and Industrial Focus

The period between 1951 and 1979 aligns with the macroeconomic policy agenda focused on import substitution industrialization. During this period, Türkiye implemented an industrialization policy led by the private sector, based on import substitution (Pamuk, 2014, pp. 250-252). As seen in Figure 3, the *industry* theme becomes

prominent with the financial intermediary code. The projects indicate a focus on supporting industrialization, particularly through the Turkish Industrial Development Bank, which was established with the support of U.S. aid agencies and the WB during these years, financing industrial investments (Keyder, 2013, p. 173). The State Investment Bank was also minimally included in projects for this purpose.

As shown in Figure 4, the themes of this period are consistent with economic policies. The *energy and extractives* and *transportation* themes stand out as a result of industrialization policies. The *hydroelectricity* code in the *energy* theme and the *port* code in the *transportation* theme support the *production and export* code within the *industry* theme. Projects under the *human development* theme, particularly the *vocational education* code, were implemented to support industrial employment.

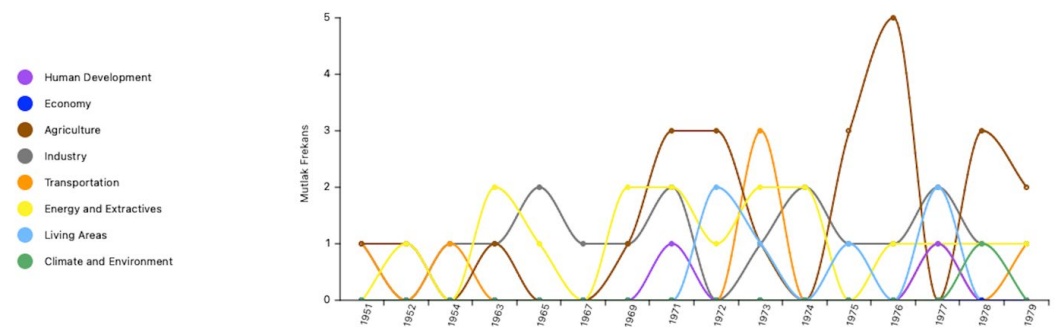

Figure 4. Distribution of Themes by Year, 1951-1979

Figure 4 also highlights that this period is characterized by significant investments in agriculture. Agro-industry, as another aspect of industrialization, was supported. The codes for livestock farming, agricultural production, and marketing and export reinforce this conclusion. The dominance of the *agriculture* theme during this period is consistent with Türkiye's agricultural policies following World War II. After the 1945 Law on Land Distribution to Farmers, the expansion of land ownership and the use of U.S. aid to support farmers continued with WB loans. The amount of cultivated land increased in Türkiye during the 1950-60 period, leading to rapid growth in agricultural production (Keyder, 2013, pp. 163-165).

The *living areas* theme entered project priorities starting in 1970, likely reflecting the infrastructure and housing needs driven by the urban migration that industrialization encouraged. The faster pace of urbanization compared to industrialization and the resulting informal housing growth (Boratav, 2011, pp. 131-132) brought attention to the *urban development* code.

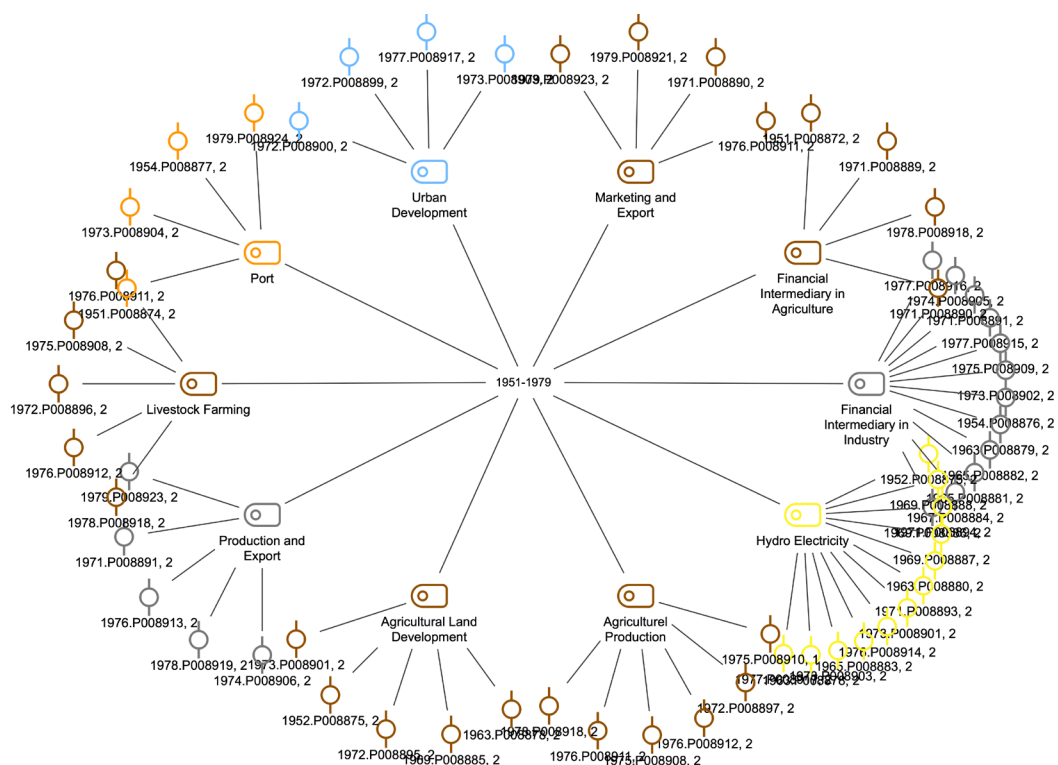

Figure 5. Single-Case Model, 1951-1979

Figure 5 summarizes the 1951-1979 period by presenting a model of the 10 most frequently used codes in projects. The extensions around the codes show the projects associated with each code. The model, which highlights the most commonly used codes and thus the most heavily invested policy areas, demonstrates the development of agricultural lands for agricultural production. Additionally, financial intermediary efforts to support private initiative aimed to enhance production and export in industry. The primary energy source for production and development during this period was hydroelectricity.

4.2. 1980-1999: Neoliberal Reforms and Economic Liberalization

The most significant structural feature of the 1980-1999 period arises from the *structural adjustment* code embedded in the *economy* theme. Projects under this code generally aimed at economic structural adjustment programs and, more specifically, sector-specific structural adjustments. As seen in Figure 6, the frequency of the *structural adjustment* code caused the *economy* theme to dominate throughout this period. During the process of neoliberal economic policies implemented after the January 24th Decisions, the reduction of state intervention in the economy also led to the inclusion of the *privatization* code in projects (Keyder, 2011, pp. 38-39). The first projects targeting privatization focused on reforms in State Economic Enterprises (SEEs). These were followed by projects aimed at privatizing the electricity sector within the energy industry. The wave of privatization, which began with SEEs in the 1980s and continued into the 2000s, was a challenging process in Türkiye (Ağartan, 2018).

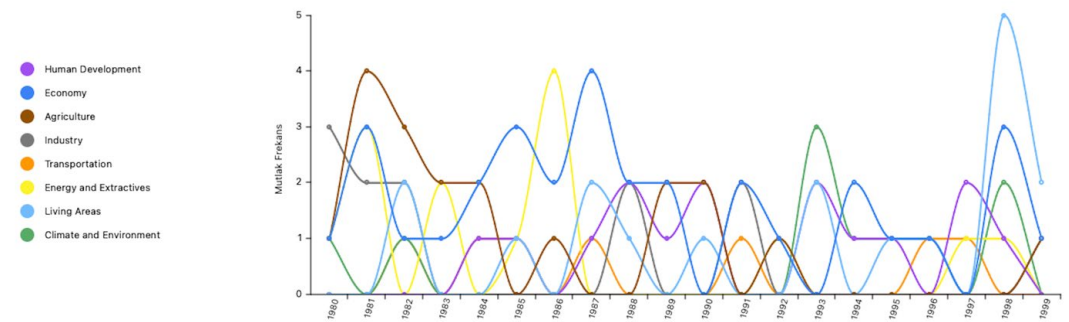

Figure 6. Distribution of Themes by Year, 1980-1999

As seen in Figure 6, the *agriculture* theme continued until the early 1990s. However, the changes within the content of the *agriculture* theme during this period indicate a departure from previous agricultural policies. Except for two projects in 1983 and 1989, the *financial intermediary* code, which had previously been common in agricultural policies, is largely absent in this period. The main reason for this is the abandonment of direct farmer support policies through Ziraat Bank for production. Starting with the Agricultural Sector Adjustment Loan Project implemented in 1985, agricultural investments shifted towards irrigation systems, technical training, and research support.

The *energy and extractives* theme gained visibility until the late 1980s due to the prominence of the *hydroelectricity* code. During this period, projects frequently included *hydroelectricity* alongside the *urban development* code, which is part of the *living areas* theme. The prominence of these codes can be linked to the rural-to-urban migration triggered by the rapid growth waves of the 1960s and early 1970s. The rapidly increasing urban population required infrastructure development, including sanitation, drinking water, and the provision of electricity to urban areas (Pamuk, 2014, p. 230). Additionally, the impact of the 1973 Oil Crisis, coupled with the high inflation and unemployment wave that intensified toward the late 1970s (Boratav, 2011, pp. 141-143), likely contributed to the rise of the *vocational education* code within the *human development* theme, as seen in Figure 3. Projects under the *vocational education* code during this period primarily aimed to provide technical training for employment, particularly in industry. Projects featuring the *employment* code also adopted a similar function. Furthermore, employment-supporting projects sought to mitigate the social costs of privatization.

On the other hand, the *climate and environment* theme emerged during this period and saw an increase in the early 1990s. Apart from two projects focusing on the protection of forests, heritage sites, and biodiversity, most projects aimed to establish environmental standards. Specifically, these projects addressed policies, monitoring, and technological measures targeting industries in Türkiye that used ozone-depleting substances (ODS). Thus, environmental standards began to emerge as a constraint on industrialization during a period when industrial policies were weakening. For instance, the United Nations' 1990 Human Development Report emphasized the importance of environmental conditions, particularly for developing countries. The report highlighted that poverty contributes to adverse environmental conditions such as deforestation, desertification, soil erosion, and water pollution, and that developing countries should prioritize environmental concerns, especially regarding land and water (United Nations, 1990). Consequently, the *fighting pollution* code, which would later become a staple of policy agendas, saw a sharp rise. Additionally, solid waste management, a component of the *fighting pollution* code, appeared for the first time as a project target during this period.

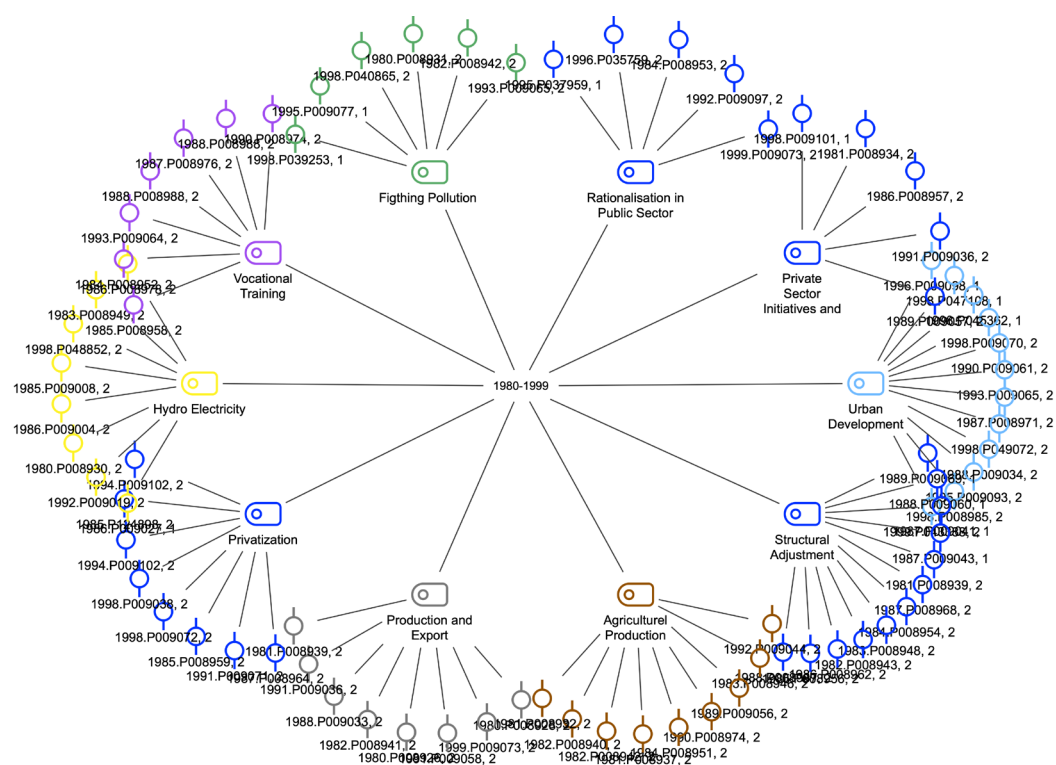

Figure 7. Single-Case Model, 1980-1999

Figure 7, which illustrates the prominent codes of this period, reveals that the *production and export* codes within the *agriculture* and *industry* themes continued to decline. Türkiye's shift toward neoliberal economic policies led to a marked reduction in the *agriculture* and *industry* themes. In response to the socioeconomic challenges of the period, the *urban development* and *hydroelectricity* codes gained prominence. The *structural adjustment* code, a defining characteristic of this period, also features in the case model. Between 1980 and 1984, five structural adjustment loan projects were implemented. Additionally, from 1980 to 1996, structural adjustment projects were executed in the agriculture, energy, finance, and public sectors. In line with the global integration of the financial sector during this period (Cömert & Türel, 2017, p. 282), more *structural adjustment* codes were observed in the finance sector.

4.3. 2000-2015: Structural Shifts, Crisis Response, & the Rise of Sustainable Development

The 2000-2015 period represents a phase where the *agriculture* and *industry* themes nearly disappeared, and other themes showed fluctuations. The *economy* theme was present throughout this period, encompassing all its codes. The *structural adjustment* code, which characterized the previous period, was replaced by the *private sector initiatives and export* code. Nearly all the projects under this code were implemented to support small and medium-sized enterprises (SMEs). After the experience of the Grameen Bank, policies targeting SMEs, positioned at the center of the international development agenda as a primary tool for combating poverty, also impacted Türkiye (Buğra, 2010, p. 94). The *privatization* code continued to be seen in the energy and telecommunications sectors during this period. Additionally, projects aimed at supporting privatizations and increasing employment to gain public support for these privatizations were implemented. Despite the relatively slow and challenging privatization process in Türkiye compared to countries with similar economic structures, this changed in the early 2000s, paving the way for larger-scale privatizations during this period (Ağartan, 2017).

On the other hand, this period also witnessed the introduction of the *emergency recovery* code due to various crises. The program created by Kemal Derviş, supported by the IMF following the 2001 crisis, helped keep the *economy* theme active. The WB also provided credit to projects addressing the impacts of both the 2001 and 2008 global financial crises. Furthermore, these crises contributed to the presence of the *social security* and *employment* codes in projects. Although the 2008 crisis was a financial one, it affected Türkiye's real markets, leading to a sharp increase in unemployment (Güdek-Gölçek & Gölçek, 2020, p. 2000). Additionally, the social security code appeared in projects following the reforms implemented in the Social Security Institution in 2008 (Eğilmez, 2020, p. 42), with the *health* code in the *human development* theme supporting these reforms, particularly in health insurance.

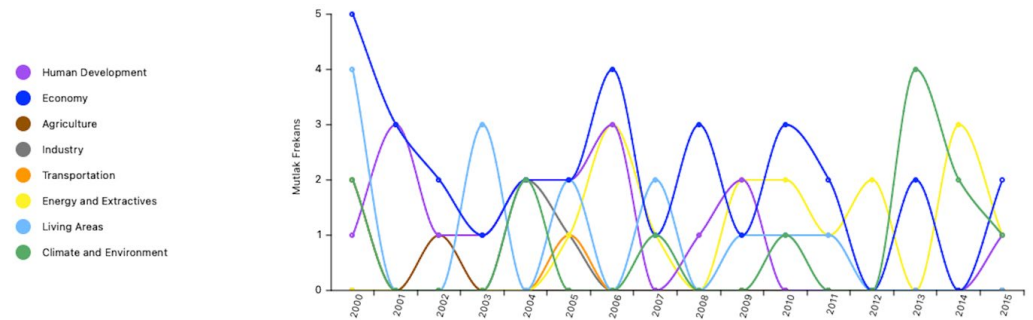

Figure 8. Distribution of Themes by Year, 2000-2015

While the continuity of the *living areas* theme was evident in this period, significant changes within the theme were also noticeable. In 2000, two projects focused on rehabilitation and reconstruction after the March 13, 1992 Erzincan earthquake and the August 17, 1999 Gölcük earthquake in the Marmara region. The *urban development* code declined compared to the previous period, while the *rural development* code increased. Moreover, the heightened environmental awareness spurred by the 2000 Millennium Development Goals (MDGs) was reflected in the *sustainable municipality* code, which gained visibility within the *living areas* theme. This international development led to the prominence of the *climate and environment* themes. Projects aimed at enhancing energy efficiency and reducing air pollution, as indicated by the rise of the *fighting pollution* codes, also contributed to the increase in green-themed projects.

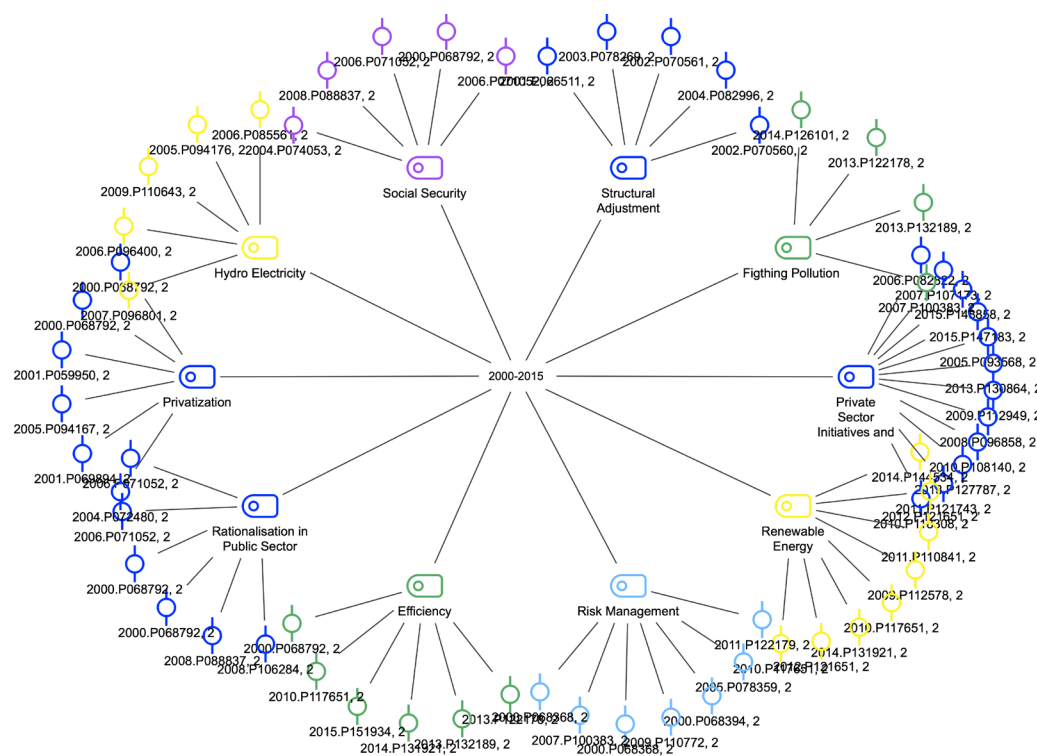

Figure 9. Single-Case Model, 2000-2015

Another change during the 2000-2015 period, as seen in the model in Figure 9, occurred in the *energy and extractives* theme. The *renewable energy* code entered the project agenda for the first time and became one of the most prominent codes. Consistent with the international sustainable development agenda, this code emerged as a key focus within the *energy and extractives* theme. Another change in the energy sector during this period was seen in the content of the *hydroelectricity* code. While previous projects supported electricity production, storage, and distribution before the privatization policies for electricity, the *hydroelectricity* code in this period aimed to improve the efficiency of the electricity distribution process and address the issues encountered in this process.

The single case model presented in Figure 9 demonstrates that the prominent areas of this period differed significantly from those of previous periods. The *efficiency* and *renewable energy* codes were prioritized within the WB-Türkiye credit agenda, in line with the international agenda. The *rationalization in the public sector* code, which had been part of project objectives since the 1980s in line with neoliberal economic policies, gained prominence during this period, likely due to the financial discipline introduced by the IMF-backed program in 2001 (Eğilmez, 2020, p. 107). Investments targeting SMEs made the *private sector initiatives and export* code a defining characteristic of this period. Lastly, the *risk management* code, related to earthquakes, entered the case model. The rehabilitation and reconstruction efforts in earthquake-prone regions during the previous period brought earthquake risk management to the agenda. Projects aimed at planning evacuation and gathering areas and increasing earthquake resilience were included among the objectives. These projects primarily focused on strengthening Istanbul against earthquake risks.

4.4. 2016-2025: Sustainability and Socioeconomic Challenges

Two key policy areas have characterized the 2016-2025 period: 1) Addressing socioeconomic challenges, and 2) Environmental concerns. The *emergency recovery* code appeared in 2018 in projects aimed at Syrians under Temporary Protection (SuTP). There

are a total of nine projects in this category: six under the *emergency recovery* code, one under the *basic education* code, and two under the *private sector initiatives and export* code. The project focusing on education for SuTP was developed under the EU Facility for SuTP.

During this period, Türkiye experienced significant socioeconomic challenges due to the refugee crisis and the global COVID-19 pandemic. To mitigate the impact of the pandemic, two projects were launched to prevent the closure of small and medium-sized enterprises (SMEs) and maintain employment levels during the crisis. Additionally, two projects were implemented to support the healthcare sector, and one project aimed to enhance the capacity for remote education access for school-aged children. Another major challenge in this period began with the February 6, 2023 earthquakes. Four projects were implemented to address housing and healthcare needs in the earthquake-affected region and support businesses impacted by the disaster.

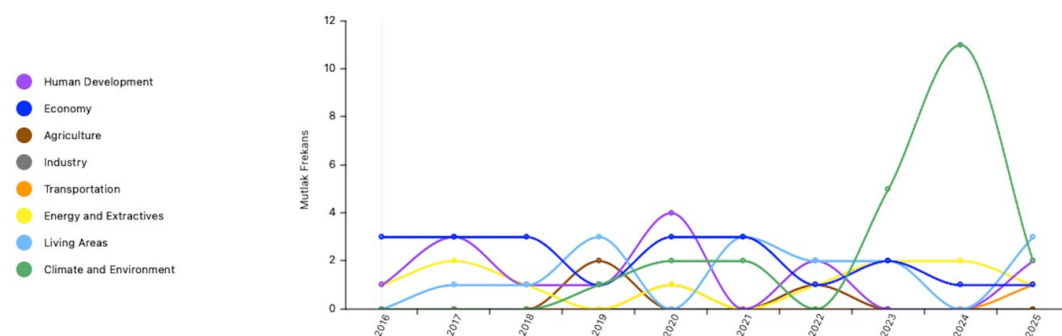

Figure 10. Distribution of Themes by Year, 2016-2025

While the previous period saw earthquake risk management as a central project objective, this remained a priority in the current period. However, some changes occurred in the content of the risk management projects. Objectives now include strengthening critical infrastructure resilience and raising public awareness of disaster risks. Since 2021, wildfire risk management has become the sole focus of this code. The increase in wildfires from 2020 onwards, coupled with the government's delayed and insufficient response, can be linked to changes in the *risk management* code.

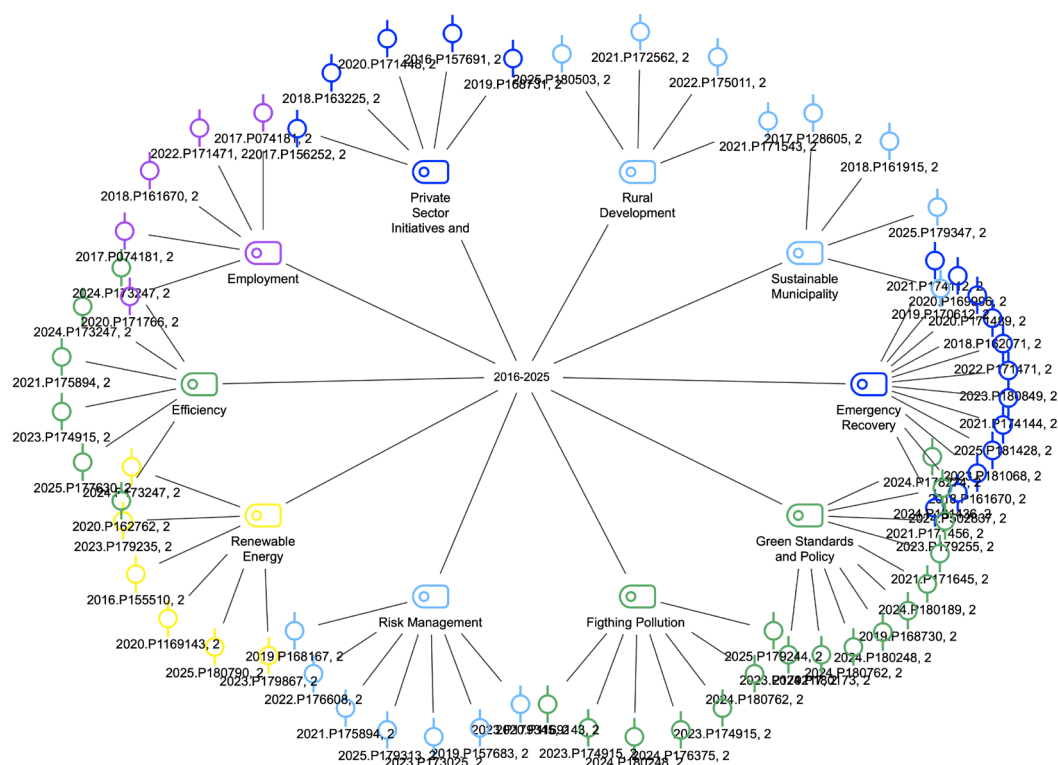

Figure 11. Single-Case Model, 2016-2025

As shown in Figure 11, green policies have become a defining feature of this period. The WB expanded its investment project financing to include collaborations with national actors in many countries, extending its activities into green economy and environmental protection (Ganbat et al., 2016). Within the *energy and extractives* theme, *renewable energy*, and under the *living areas* theme, *sustainable municipality* codes reflect aspects of sustainable development policies. The *green standards and policy* code became a dominant theme, aligning with the international agenda set by the 2015 Paris Climate Agreement. Türkiye joined the Agreement in line with its request for access to financial and technological support under the new climate regime. On April 22, 2016, Türkiye signed the Agreement, affirming its status as a developing country (Directorate of Climate Change, 2024). Consequently, projects have focused on combating pollution, including air pollution, waste management, recycling, and efforts to prevent water pollution in the Marmara Sea region.

Projects under the *green standards and policy* code include sustainable management of natural resources, green planning, policies to prevent pollution, and the development of legal mechanisms, monitoring, and information systems. The *efficiency* code primarily focuses on improving energy efficiency in public institutions, generating savings, and promoting public awareness of energy conservation. Finally, the *employment* code involves investments in human capital to create better job opportunities, particularly in technological fields, while two projects aim to support employment for SuTP and Turkish citizens.

5. Conclusion and Evaluation

The credit relationship between Türkiye and the WB has been shaped by both international policy agendas and developments within Türkiye. The relationship represents a dynamic and evolving partnership, influenced—albeit to varying degrees—by global development trends and Türkiye’s local needs. However, the international agenda has proven to be a more decisive factor. In the 1951-1979 period, projects funded by the WB were aligned with its founding motivation of supporting policies that

operationalized the liberal market economy, increased global welfare through foreign aid policies, and thus counteracted the spread of communism. Inspired by the successes of welfare states, efforts to include low-income countries within this framework gained momentum, making development economics a popular field after 1950 (Şenses, 2001, p. 104-105). During the 1951-1979 period, particularly until the 1970s, the supported projects were grounded in development economics.

Since the 1980s, projects have continued to sustain liberal economic policies. The introduction of Structural Adjustment Programs (SAPs) in the 1980s, aligned with neoliberal reforms and economic liberalization strategies, marked a turning point in Türkiye's economic policies. After the rapid economic restructuring of the 1980s, liberal economic policies remained the central focus of projects until the 2000s. In the 2000s, the influence of the Sustainable Development Agenda, constructed under the United Nations framework, began to emerge. From 2015 onwards, the global threats of increasing environmental degradation and climate change have directly impacted the WB's project agenda and its relationship with national economies.

The WB and Türkiye's projects, especially in times of emergencies and crises, have shown that Türkiye's priorities and needs are also taken into account. During the challenging years of economic crises and earthquakes, the WB responded quickly by implementing Emergency Recovery projects. However, outside of crises and disasters, it is evident that Türkiye's unique national conditions and socioeconomic issues have largely been overlooked. Despite the growing socioeconomic challenges after 2015, WB has primarily directed its support towards green projects.

Overall, the shifting priorities in the WB's project portfolio are evident, transitioning from initial infrastructure and industrial-focused initiatives to more prominent themes like economic liberalization, social development, and environmental sustainability. It becomes clear that WB's priorities and objectives play a determining role in shaping the economic policies of borrowing countries. The variety of projects, ranging from infrastructure development to social policy reforms, illustrates the WB's broad involvement in Türkiye's development agenda. The trend in the Türkiye- the WB project portfolio suggests that future projects will likely focus on areas emphasized by the global policy agenda, such as climate resilience, energy transitions, and digital innovation, with continued emphasis on sustainability and inclusiveness in development.

References

- Ağartan K. (2017). Beyond Politics of Privatization: A Reinterpretation of Turkish Exceptionalism. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 19(2), 136-152. <https://doi.org/10.1080/19448953.2015.1099857>
- Ağartan, K. (2018). Türkiye'de Özelleştirme Karşıtı Hareketlerin Seyri. In O. Savaşkan & M. Ertan (Eds.), *Türkiye'nin Büyük Dönüşümü* (pp. 149-174). 1. Basım, İletişim: İstanbul.
- Alacevich, M. (2009). The World Bank's early reflections on development: A development institution or a bank? *Review of Political Economy*, 21(2), 227-244. <https://doi.org/10.1080/09538250902834046>
- Beaud, M. (2016). *Kapitalizmin Tarihi* (Trans. Başkaya, F.). 2. Edition, İstanbul: Yordam.
- Boratav, K. (2011). *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2009*, 15. Basım, İmge: İstanbul.
- Braun, V., & Clarke, V. (2019). Reflecting on reflexive thematic analysis. *Qualitative Research in Sport, Exercise and Health*, 11(4), 589-597. <https://doi.org/10.1080/2159676X.2019.1628806>
- Buğra, A. (2010). *Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye'de Sosyal Politika*. 4. Basım, İletişim: İstanbul.
- Cömer, H. & Türel, O. (2017). Finansal Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de Para Politikalarının Evrimi. In M. Koyuncu, H. Mıhçı & A. E. Yeldan (Eds.), *Geçmişten Geleceğe Türkiye Ekonomisi* (pp. 273-218). 1. Basım, İletişim: İstanbul.
- Creswell, J. W. & Creswell Báez, J. (2021). *30 Essential Skills for the Qualitative Researcher*. 2. Edition. SAGE: London.
- Creswell, J. W., & Miller, D. L. (2000). Determining Validity in Qualitative Inquiry. *Theory Into Practice*, 39(3), 124-130. https://doi.org/10.1207/s15430421tip3903_2

- Cull, R., & Efron, L. (2008). World Bank lending and financial sector development. *The World Bank Economic Review*, 22(2), 315-343. <https://doi.org/10.1093/wber/lhn004>
- Directorate of Climate Change, (2024). *Paris Agreement*. Retrieved from <https://iklim.gov.tr/en/paris-agreement-i-117>
- Eğilmez, M. (2020). *Türkiye Ekonomisi*. 1. Basım, Remzi Kitabevi: İstanbul.
- Esteva, G. (2010). Development. In W. Sachs (Ed.), *The Development Dictionary* (pp. 1-23). 2. Edition, Zed Books: London.
- Fernandes, G., & Sridhar, D. (2017). World Bank and the global financing facility. *BMJ*, 358. <https://doi.org/10.1136/bmj.j3395>.
- Fox, J. (2000). Applying the comprehensive development framework to USAID experiences. OED Working Paper Series, No. 15. Retrieved from <https://ieg.worldbankgroup.org/sites/default/files/Data/reports/oedwp15.pdf>.
- Ganbat, K., Popova, I. & Potravnyy, I. (2016). Impact investment of project financing: Opportunity for banks to participate in supporting green economy. *Baltic Journal of Real Estate Economics and Construction Management*, 4, 69-83. doi: 10.1515/bjreecm-2016-0006
- Güdek-Gölçek, Ş., & Gölçek, A. G. (2020). 2008 Financial Crisis: A Comparative Analysis of Turkey and Brazil in Terms of Economic Policies. *Journal of Economy Culture and Society*, 62, 185-207. <https://doi.org/10.26650/JECS2020-0046>
- Güdek-Gölçek, Ş., & Gölçek, A. G. (2023). Dünya Bankası politika gündeminin evrimi: Tarihsel ve bibliyometrik bir analiz. In F. Akçay (Ed.), *Kamu kesimi politikalarının analizi* (pp. 237-258). Ankara: Gazi.
- Hanna, N., & Agarwala, R. (2002). Toward a comprehensive development strategy. OED Working Paper Series, No. 16. Retrieved from https://documents1.worldbank.org/curated/en/824761468762913423/016824232_200309275045351/additional/multi0page.pdf.
- Holzmann, R., Sipos, S., & Social Protection Team. (2009). Social protection and labor at the World Bank: An overview. In R. Holzmann (Ed.), *Social protection and labor at the World Bank, 2000-2008* (pp. 1-10). Washington: The World Bank.
- Kapur, D., Lewis, J. P. & Webb, R. (1997). *The World Bank: Its First Half Century*, Vol.1. Washington: Brookings Institution.
- Keyder, Ç. (2011). *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi*. 15. Basım, İletişim: İstanbul.
- Keyder, Ç. (2013). *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, 13. Basım, İletişim: İstanbul.
- Kilby, C., & McWhirter, C. (2021). The World Bank COVID-19 response: Politics as usual? *The Review of International Organizations*, 17, 627-656. <https://doi.org/10.1007/s11558-021-09440-2>.
- Pamuk, Ş. (2014). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi: Büyüme, Kurumlar ve Bölüşüm*. 2. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.
- Ravallion, M. (2016). The World Bank: Why it is still needed and why it still disappoints. *Journal of Economic Perspectives*, 30(1), 77-94. <https://doi.org/10.1257/jep.30.1.77>
- Streeten, P. (1995). The ILO and Poverty: Reactions and Debates. In G. Rodgers (Ed), *New Approaches to Poverty Analysis and Policy I: The Poverty Agenda and The ILO* (pp. 91-100). Geneva: ILO.
- Şenses, F. (2017). *Küreselleşmenin Öteki Yüzü: Yoksulluk*. 8. Edition, İstanbul: İletişim.
- Thomas, M. A. (2004). Can the World Bank enforce its own conditions? *Development and Change*, 35(3), 485-497. <https://doi.org/10.1111/j.1467-7660.2004.00362.x>
- Thomson, M., Kentikelenis, A., & Stubbs, T. (2017). Structural adjustment programmes adversely affect vulnerable populations: a systematic-narrative review of their effect on child and maternal health. *Public Health Reviews*, 38. <https://doi.org/10.1186%2Fs40985-017-0059-2>
- Thorbecke, E. (2016). Kalkınma Doktrininin Evrimi, 1950-2005. In F. Şenses (Ed.), *Neoliberal Küreselleşme ve Kalkınma* (ss. 123-176). 3. Edition, İstanbul: İletişim.
- United Nation, (1990). *Human Development Report*. Retrieved from http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/219/hdr_1990_en_complete_nostats.pdf
- World Bank (1989a). *Sub-Saharan Africa from Crisis to Sustainable Growth*. No. 8209. Retrieved from <https://documents1.worldbank.org/curated/en/498241468742846138/pdf/multi0page.pdf>
- World Bank (1989b). *World Development Report 1989*. Retrieved from <https://openknowledge.worldbank.org/entities/publication/3114a65d-e147-5adc-9bae-d3a1f84bd0d5>
- World Bank (1994). *Governance: The World Bank Experience*. No. 13134. Retrieved from <https://documents1.worldbank.org/curated/en/711471468765285964/pdf/multi0page.pdf>

World Bank, (2014). *Turkey's Transitions: Integration, Inclusion, Institutions*. Retrieved from <https://documents1.worldbank.org/curated/en/507871468306558336/pdf/90509-v2-REVISED-P133570-PUBLIC-Box393190B.pdf>

World Bank, (2016). *Theme taxonomy and definitions*. Retrieved from <https://pubdocs.worldbank.org/en/275841490966525495/New-Theme-Taxonomy-and-definitions-revised-July-012016.pdf>

World Bank, (2024a). Products and Services. Retrieved from <https://www.worldbank.org/en/what-we-do/products-and-services>

World Bank, (2024b). *World Bank Maps*. Retrieved from <https://maps.worldbank.org/>

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Şeyda GÜDEK GÖLÇEK (100%)

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Şeyda GÜDEK GÖLÇEK (%100)

Petrol Fiyatlarının Türkiye'nin Avrupa Birliği'nden Yaptığı Plastik Atık İthalatına Etkileri: Ampirik Bir Analiz ve Politika Önerileri

Cenap Mengü TUNÇAY¹, Emre Güneşer BOZDAĞ²

¹ Dr.Öğr.Üyesi, AHBV Üniversitesi, İktisat Bölümü; mengu.tuncay@hbv.edu.tr, ORCID:0000-0002-2842-2323

² Prof. Dr., AHBV Üniversitesi, İktisat Bölümü; emre.bozdag@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4303-1304

Öz: Ekonomide ham petrol fiyatlarındaki artışlar, plastik üretimi maliyetlerini arttırmaktadır. Bu nedenle, göreceli olarak düşük maliyetli geri dönüştürülmüş plastik atık kullanımı tercih edilebilmekte ve plastik ithalatı artabilmektedir. Çalışmanın ampirik sonuçlarına göre, ham petrol varil fiyatlarında meydana gelen artışlar, Türkiye'nin Avrupa Birliği (AB)'nden yapmakta olduğu plastik atık ithalatını iki aylık süreç içerisinde arttırmaktadır. Ham petrol varil fiyatları, Türkiye'nin AB'den yapmakta olduğu plastik atık ithalatının iki aylık dönemde %4 düzeyinde belirleyicisi olmakta, 10 aylık dönemde ise %7,14 düzeyinde belirleyicisi olmaktadır. Yapılan plastik atık ithalatı, ülkeye döviz kazandırıcı olmakla beraber, ithal edilen plastik atıklar tam olarak geri dönüştürülemediğinde, çöp olarak çevre kirliliği yaratmaktadır. Bu nedenle, petrol varil fiyatları arttıkça ve ulusal paranın dış değeri azaldıkça, artabilecek olan plastik atık ithalatının yarattığı negatif dışsallık maliyetleri, plastik atık ithalatının sağladığı döviz gelirlerinden yüksek ise; ulusal paranın dış değerini koruyucu politikalar izlemek ve plastik atık ithalatını azaltacak önlemler almak, iktisadi açıdan ve çevre korunması bakımından rasyonel politikalar oluşturacaktır.

Anahtar Kelimeler: Petrol Fiyatı, Geri dönüşüm, Plastik Atık İthalatı

Jel Kodları: E60, F17, F40

The Effects of Oil Prices on Turkey's Plastic Waste Imports from the European Union: An Empirical Analysis and Policy Recommendations

Atf: Tuncay, C. M.; Bozdağ, E. (2024). Petrol Fiyatlarının Türkiye'nin Avrupa Birliği'nden Yaptığı Plastik Atık İthalatına Etkileri: Ampirik Bir Analiz ve Politika Önerileri, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(4), 1093-1104.
<https://doi.org/10.30586/pek.1551843>

Geliş Tarihi: 17.09.2024

Kabul Tarihi: 09.11.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Abstract: Increases in crude oil prices in the economy increase the costs of plastic production. So the use of relatively low-cost recycled plastic waste may be preferred and plastic imports may increase. According to the empirical results of the study, the increases in crude oil barrel prices increase Turkey's plastic waste imports from the European Union (EU) in a two-month period, and crude oil barrel prices are the determinants of Turkey's plastic waste imports from the EU at the level of 4% in the two-month period and 7.14% in the 10-month period. Although imports of wastes provides foreign exchange earnings, when plastic wastes cannot be fully recycled, they create environmental pollution as garbage. Therefore, if the negative externality costs of plastic waste imports, which may be increased as oil barrel prices increase and the external value of the national currency decreases, are higher than the foreign exchange revenues generated by plastic waste imports; following the policies that protect the external value of the national currency and taking measures to reduce plastic waste imports will create rational policies in terms of economic and environmental protection.

Keywords: Petrol Price, Recycling, Plastic Waste Import

Jel Codes: E60, F17, F40

1. Giriş

Atık kavramı, üretim için ihtiyaç duyulan maddelerin, artık istenmemesi, genellikle sağlıklı olmaması ve çevreye zarar verici olması nedeniyle kullanılmaması veya kullanıldıktan sonra atılması olarak ifade edilmektedir. Ekonomilerde nüfus ve milli gelir arttıkça, atıklar, atık yönetimi ve atıkların geri dönüşümü önemli hale gelmektedir. Atıkların ve geri dönüştürülebilir atıkların önemli bileşenlerinden birisi plastik atıklardır.

Plastikler, doğada hazır bulunmayıp petrokimyasallardan üretilen ve kullanım kolaylığı ve maliyet avantajlarından dolayı hemen hemen hayatın her alanında kullanılan polimer (uzun zincirli yüksek molekül ağırlıklı) bileşiklerdir (Yakışık, 2023). Bunlar, yapısında karbon ve hidrojen olan bazı doğal organik ürünlerin ham petrol kullanılarak kimyasal yapılarının değiştirilmesiyle elde edilmektedirler. Dolayısıyla endüstrilerin üretmekte olduğu yeni plastik üretiminin hammadde, petrol olmaktadır. Plastikler, fosil yakıtlardan üretildiğinden, bunların üretimi için milyonlarca varil ham petrolün işlenmesi gerekmektedir. Günümüzde ham petrolün %4'ünün plastik üretimi için kullanıldığı belirtilmektedir (Kayan & Küçük, 2020).

Plastikler doğada uzun süreler çözülmeden kalabildiğinden, çevreye duyarlılığın ön planda tutulduğu ekonomilerde tek kullanımlık plastik ürünler yerine, bazı fiziksel ve kimyasal işlemlerden geçirilerek plastiğin tekrar hammadde haline dönüştürüldüğü plastik ürünlerin (geri dönüşümlü plastik ürünler) kullanımı da birçok sektörde giderek artış göstermektedir. Ancak geri dönüşümün giderek zahmetli, pahalı hale gelmesi ve atıkların sınıflama sorunları, dönüştürülemeyen plastik atık sorununu da ortaya çıkarmaktadır. Ortaya çıkan dönüştürülemeyen plastik atık sorunu, bu atıkların başka ülkelere para karşılığı ihracatını gündeme getirmiş; böylece, genellikle gelişmiş ülkelerden gelişmekte olan ülkelere atık ticareti başlamıştır.

Üretilen yeni plastiğin hammadde olan petrol pahalılaştıkça, ekonomilerde plastik ihtiyacını karşılamada geri dönüşüm daha fazla rağbet görmekte ve bu bağlamda döviz kazandırıcı bir etkisi olması nedeniyle plastik atık ithalatı artabilmekte, artan plastik atık ithalatı ise geri dönüşüm tam ve etkin yapılamadığında, birtakım çevre sorunlarına yol açabilmektedir.

Bu çalışmada, Türkiye açısından yapılan plastik atık ithalinin, plastik üretiminde hammadde olarak kullanılan petrol fiyatlarıyla ilişkilendirilmesini incelemek amacıyla Türkiye'nin plastik ithalatında önemli bir paya sahip olan AB'den yapılan plastik atık ithalinin petrol varil fiyatlarına göre nasıl değişim gösterdiği incelenerek, ulaşılan istatistiksel sonuçlara göre birtakım politika önerileri yapılmaya çalışılmıştır.

2. Plastik Atıklar, Petrol Fiyatlarına Bağlı Olarak Plastik Atıkların Geri Dönüşümleri ve Uluslararası Plastik Atık Ticareti

Ülke ekonomilerinde yer alan çeşitli endüstrilerin içinde önemli bir kullanım alanına sahip olan plastiklerin doğada yaratmış oldukları kirlilik, zamanla tek kullanımlık plastik üretimlerinin sınırlandırılmasına sebep olmuş, geri dönüştürülebilir plastik üretiminin yaygınlaşması hız kazanmıştır. Yeni plastik üretimi, organik maddelerle birtakım petrokimya ürünlerinin bir araya getirilmesiyle gerçekleşmektedir. Petrol kullanılarak üretilen plastik ürünlerden bir tanesi de yaygın olarak kullanılan plastik poşetlerdir. Plastik poşetlerin ekonomideki kullanımları arttıkça petrol talebi de artmaktadır (Kayan & Küçük, 2020). Dolayısıyla, artan plastik kullanımı ve sebep olduğu petrol tüketimi, petrolün fiyatını arttırıcı da etki yapmakta, bu duruma dayalı olarak çevre kirliliği de artmaktadır.

Bu nedenle petrol fiyatlarındaki artışlar, yeni plastik üretimini daha maliyetli hale getirmekte ve geri dönüşüm endüstrisinin plastik üretimini tercih edilir hale getirmektedir. Bu durum, plastik atık ithalinin de artmasına sebep olabilmektedir. Issifu vd. (2021)'ne göre; plastiklerin petrol ürünlerinden elde edilmesi nedeniyle petrol fiyatlarının düşmesi, petrol ürünlerinden üretilen plastiğin geri dönüşüm maliyetlerini

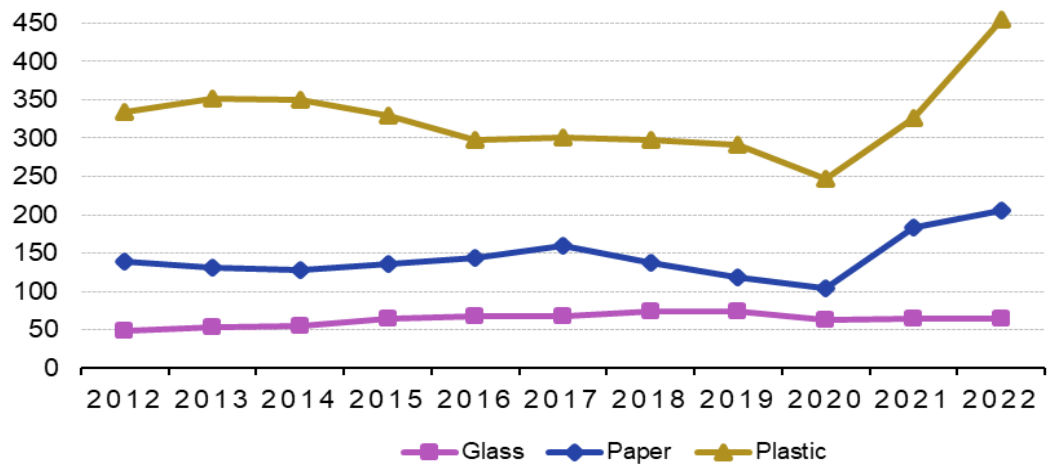
yükseltmektedir. Bu nedenle, geri dönüştürülmüş plastik fiyatlarının belirleyicisi, ham petrol fiyatlarındaki değişimler olmaktadır.

Plastik atık sorununun oluşmasını engellemek amacıyla birçok ülkede ortaya çıkan geri dönüşümlü plastik üretim sektörü ya da plastik geri dönüşüm endüstrisi, geri dönüştürülebilir plastik atıkların bile tümünü dönüştürememektedir. 1950'den 2018 yılına kadar dünyada üretilen 6,3 milyar ton plastiğin sadece %9'unun geri dönüştürülmüş olduğu ve %12'sinin yakılarak enerjiye dönüştürüldüğü görülmektedir (Varlık,2023). Bu nedenle, özellikle tek kullanımlık plastik atıkların bir kısmı çöp formatında doğada kirlilik yaratmakta; dönüştürülebilen plastik atıklar da dönüşüm ve yakma gibi işlemler sırasında sera gazı salınımına neden olarak doğayı kirletmektedir.

Ülke ekonomilerinde dönüştürülemeyen plastik atıkların çeşitli nedenlerle yüksek oranlarda olması, petrol fiyatlarına dayalı olarak plastik geri dönüşümlerinin maliyetleri ve dönüşüm işlemlerinde ortaya çıkan çevre kirlenme maliyetleri, plastik atıkların başka ülkelere satılmasının önünü açmıştır. Plastik atık ihracı, plastik atıktan kurtulmanın daha kolay bir yolu olmakla beraber atıkların ülkede kalması durumunda meydana gelebilecek çevreci maliyetlerle kıyaslandığında çok daha ucuz bir maliyete katlanılarak gerçekleştirilen bir yöntem olabilmesi nedeniyle birçok gelişmiş ülke tarafından tercih edilmektedir. Özellikle gelişmiş ülkelerde birtakım yasal düzenlemelerle atık üretmenin maliyetleri (atık vergisi, atık geri dönüşüm maliyetleri) arttırıldıkça, atıkları başka ülkelere ihraç etmenin maliyeti görece olarak düşük kalmakta ve gelişmiş ülkelerin bu nedenle atık ihracı artabilmektedir.

3. Plastik Atık Ticaretinin Belirleyicileri, AB'de Uluslararası Plastik Atık Ticareti ve Türkiye'nin Plastik Atık İthalatının Etkileri

Bir ülkede çevre duyarlılığı ne kadar artıyorsa o ülkede temiz bir çevre önem kazanmakta, atık yaratmanın maliyeti de yükselmektedir. Bu nedenle atıkları daha düşük bir bedelle geliştirmek ya da gelişmemiş ülkelere ihraç etmek tercih edilebilmektedir. İhraç edilen atıkların içerisinde plastik atıklar da yer almaktadır. Grafik 1'de Eurostat tarafından AB'nin ikincil hammadde olarak geri dönüşüme uygun olarak sınıfladığı cam, kâğıt ve plastik atıkların AB dışı ülkelere AB'ye ithalat hacimleri dikkate alınarak aylık ithalat fiyatları ortalamaları verilmiştir. Grafik 1'de görüldüğü üzere hammadde olarak ele alınan üç ana çerçevedeki yeniden dönüşüm için ayrılan plastiklerin ton başına ortalama fiyatları yıllar itibarıyla yeniden dönüşüm için ayrılan cam ve kâğıt karton değerlerinin çok üzerindedir (Eurostat,2024-I).

Grafik 1. Avrupa Birliği Yeniden Dönüşümlü Cam, Kâğıt-Karton ve Plastik Ortalama Fiyatları (Euro/Ton)

Kaynak: Eurostat,2024-I

Her ne kadar geri dönüşüme konu olan plastik atıkların fiyatları Grafik 1’de görüldüğü üzere, 2012-2022 döneminde, yıllar itibariyle diğer atıklardan göreceli olarak yüksek olsa da AB’nin bu bağlamdaki ticaret hacmi çok yüksek değildir. Bunun bir nedeni, önemli bir alıcı olan Çin’in 2018’de plastik atık alımını durdurmuş olmasıdır. Bu tarihten itibaren AB’nin plastik atık ihracatı düşüşe geçmiştir.

AB’nin başka ülkelerden yaptığı plastik atık ithalatında, 2012-2022 döneminde artış görülse de bu artış çok zayıf kalmıştır. Bunun önemli bir kısmı, AB’nin çevre korumasıyla ilgili tutumundan kaynaklanmaktadır. Ekonomide plastik üretiminin yapılması, plastik atıkların geri kazanımla yeniden dönüştürülerek plastik üretiminin yapılması sera gazı, karbondioksit salınımına sebebiyet vererek çevreyi kirletmektedir.

Tablo. 1’de görüldüğü üzere diğer materyallerle karşılaştırıldığında, yeni plastik materyal üretimi yapmak yerine, yeniden dönüşümle geri kazanılmış plastik atıktan materyal üretimi yapılması arasında karbon emisyonu açısından az bir fark bulunmaktadır (Kilgore,2024).

Tablo. 1. Karbon Ayak İzi Geri Dönüşümü: Geri Dönüşümden Kaynaklanan Metallerin ve Diğer Malzemelerin Karbon Ayak İzi Nedir?

Malzeme	Yeni Üretimden Kaynaklanan Sera Gazı (CO ₂ e/kg)	Geri Dönüştürülmüş Malzeme Üretiminden Kaynaklanan Sera Gazı (CO ₂ e/kg)	Fark (%)
Çelik	2,4	0,3	87
Alüminyum	11,0	0,4	96
Cam	0,9	0,5	41
Plastik	2,1	1,3	37
Kâğıt	1,1	0,7	37
Organik atık	0,07	0,05	27

Kaynak: Kilgore,2024

Tablo 1’de görüldüğü üzere, yeni üretilen plastikle geri dönüşümlü plastik üretimi arasındaki kg başına sera gazı salınım farkı –organik atık dışında ve kağıtla aynı olmak üzere- plastikte daha küçüktür. Bu ölçüm, yeni plastik kullanımıyla geri dönüşüm plastiğinin kullanımı arasında çevresel anlamda tercihte çok farkın olmayacağını göstermektedir.

Bu durum, birbirine yakın tercihlerde başka önemli unsurların rol oynayabileceğini gösterir. Bunların başında, yeni üretilen plastiğin temel hammaddesi olan petrolün fiyatındaki değişimin, geri dönüştürülmüş malzemeden üretilen plastiğe olan talebi etkileme ihtimalidir. Buradan yola çıkılarak, petrol fiyatlarının reel anlamda ülke bazında dönüştürülmüş malzemeden üretilen plastiğin ithalatını da etkileyebileceği sonucuna varılabilir. Dolayısıyla, petrol fiyatlarının artış gösterdiği dönemlerde, fosil bazlı plastik üretiminde karşılaşılabilecek maliyet artışlarının söz konusu olabilmesi nedeniyle, plastik üretimi azalabilmekte ve plastik atık ithalatı artabilmektedir.

On ikinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda da (2024-2028) “Çevrenin Korunması” başlığınca Paris Anlaşması ve Türkiye’nin “Ulusal Katkı Beyanı” çerçevesinde, karbondioksit emisyonlarının düşürülmesi ve iklim değişikliğine uyum eylemlerinin pekiştirilmesiyle alakalı önemli tedbirler bulunmaktadır. Bunun yanında Orta Vadeli Program (OVP)’da “Yeşil Dönüşüm” başlığında “2053 net sıfır emisyon amacı ve kalkınma öncelikleri doğrultusunda, karbondioksit gazı emisyonunun düşürülmesini destekleyecek, iklim değişikliğine uyum kabiliyetini yükseltecek, rekabeti ve etkinliği önceleyecek, en az sosyal maliyetle bu geçişi gerçekleştirmeyi hedefleyen ve global

finansmandan mümkün olan en yüksek miktarda yararlanarak ülke içi teşvik mekanizmalarını yetkin kılacak bir yaklaşımla ülkemizin yeşil dönüşüm sürecine ivme kazandırılacağı" düşünülmektedir (TCCSİDB, 2024).

Bununla birlikte 12. Kalkınma Planı (2024-2028)'nda, yeniden dönüşüm sektörü ile ilgili alınacak tedbir ve düzenlemelerden en önemlileri şunlardır: Atıkların sektörel yararlanımı ve dögüsel ekonomi pratikleri yaygın hale getirilecektir. Atık yönetim süreci, kaynağında ayrıştırma aşamasından itibaren atık oluşumunu ilk kaynaktan önleyici iyileştirmelerin yapılması gerçekleştirilecektir. Katı atık yönetiminin verimli hale getirilmesine çalışılacaktır. Sıfır atık pratik ve teknikleri yaygın hale getirilecektir. Atıkların geri dönüşümünde vatandaşların bilgilendirilmesi sağlanacaktır. "Sıfır Atık Projesi" çerçevesinde, eğitim imkanları geliştirilecektir. Eğitimin birçok aşamasında sıfır atık uygulamaları gerçekleştirilecektir (TCCSİDB, 2024).

Türkiye'de Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2017 yılında "Ulusal Atık Yönetimi Eylem Planı 2023"ü ortaya koymuştur. Ulusal Atık Yönetimi ve Eylem Planı (2016-2023), hem ülke hukukuna uyumlu hale getirilmesi hem de AB mevzuatına uyum çalışmaları çerçevesinde uygulama planına dahil edilmiştir. Plan çerçevesinde; 81 ilde atık yönetiminin var olan potansiyeli incelenerek, atıkların cinslerine göre kaynağında ayrıştırılması, geri dönüşümünün yapılması, farklı metotlarla geri kazanımı ve sıfır atık metotlarının ortaya konması hedeflenmiştir. Bunun yanında, doğal kaynakların hızlı bir biçimde israfının önlenmesi amacıyla geri dönüşüm ve geri kazanım ile atıkların ekonomiye yeniden bir değer olarak girmesi sağlanarak, ülke çapında "sürdürülebilir atık yönetim stratejilerinin" uygulanması hedeflenmiştir (TCCŞB, 2017). Plana göre, 2023 yılında oluşan atığın; %35'inin geri kazanım ve %65'inin düzenli bir biçimde depolanması şeklinde bertaraf edilmesi hedeflenmiştir. Bu amaçla 2023 yılına kadar;

- 2014'te %5,3 olan kaynağında ayrıştırılmış ambalaj atığı oranını, %12'ye çıkarmak.
- 2014'te %0,2 olan belediye atıklarının biyolojik metotlarla geri kazanım oranını, %4'e ulaştırmak.
- 2014'te %5,4 olan belediye atıklarının mekanize biyolojik süreçleriyle geri kazanım oranını, % 11'e getirmek.
- 2014'te %0,3 olan belediye atıklarının termal yöntemlere ile geri kazanım oranını, %8'e yükseltmek.

2014'te %88,7 olan belediye atıklarının depolama yöntemi ile bertaraf oranını, %65'e düşürmek temel hedefler içindedir (TCCŞB, 2017).

Eylem planında amaçlanan hedeflere, belirtilen dönemlerde tam olarak ulaşılamamıştır. Eylem planı, temelde Türkiye'nin kendi atığını nasıl dönüştüreceği konusunda planlar amaçlamışken; 2018 yılı başında Çin'in yurtdışından atık ithalatını kısıtlaması, eylem planlarında düşük sera gazı salınımının hedeflenmesi, Türk şirketlerinin, plastik ithalatındaki yüksek fiyat ortalamaları nedeniyle atık yatırımının büyük bir bölümünü plastiklerin yeniden dönüşümüne tahsis etmeyi uygun bulması, devletin atık geri dönüşüm yatırımlarını teşvik etmesi nedeniyle Türkiye, plastik atıkların özellikle Avrupa ülkelerinden ithaline izin vermiştir (Gündoğdu & Walker, 2021).

Zambrana (2023)'e göre; Türkiye, Doğu Akdeniz'deki plastik kirliliğinin %16'sına sahip olmuştur. Bu atıklardan çıkan zehirli maddeler Türkiye içinde ve dışında tüketilen gıdalara karışmaktadır. Türkiye, aynı zamanda yılda yaklaşık 10 milyon ton üretimle Avrupa'nın en büyük ikinci plastik üreticisi (yalnızca Almanya'nın ardından) ve dünyanın yedinci büyük plastik üreticisidir. Türkiye'nin kendisi bu kadar çok plastik üretirken AB'den plastik atık almaya devam etmesi geri dönüşüm sektörünün büyümesinden kaynaklanmaktadır. Ancak, bugüne kadar üretilen plastiğin yalnızca %9'u geri dönüştürülebilmektedir. Geriye kalan %90'lık kısım ise plajlara, nehirlere, tarlalara ve yasa dışı bir biçimde doğaya atılmaktadır. Avrupa atıklarından oluşan konteynerler, İstanbul ve Mersin limanlarına ulaştıktan sonra Türkiye genelindeki geri dönüşüm tesislerine dağıtılmaktadır. Bunlardan yaklaşık 2000 tanesi, yani ülkedeki

lisanslı geri dönüşüm tesislerinin onda biri güneydeki Adana ilinde bulunmaktadır. Başta dioksijenler, ağır metaller ve polimerler olmak üzere bu toksinler, dünyanın en verimli vadilerinden biri olan Adana-Çukurova vadisinde üretilen meyve ve sebzelerle ulaşmaktadır. Bunlar da iç tüketime ve ihracata dağıtılmaktadır.

Sözü edilen plastik atık ticaretinde belirleyici olabilecek uluslararası etmenler ve Türkiye’de eylem planları göz önüne alındığında, Türkiye’de yapılan plastik atık ithalatının belirleyicileri olarak; ham petrol fiyatlarının gösterdiği değişimlerin, döviz kazandırıcı etkisiyle plastik atıkların ton fiyatlarının, hazırlanan eylem planları çerçevesinde geri dönüşümle düşük sera gazı salınımının amaçlanmış olmasının, geri dönüşüm sektörüne verilen teşviklerin ve Çin’in plastik atık ithalatını sınırlandırmış olmasının etkili olabileceğini söylemek mümkündür. Ham petrol, fiyatı uluslararası piyasalarda belirlenen ve tüm ekonomilerin yeni plastik üretimlerinin bir maliyet unsurunu teşkil ettiğinden, tüm ekonomilerin geri dönüşümlü plastik üretimini ve dolaylı olarak plastik atık ithalatını belirlemede önemli rol oynayacağı beklenilen bir değişkendir. Bu nedenle, ham petrol fiyatlarındaki değişimlerin, plastik atık ithalatını belirlemede önemli bir etkisinin olabileceğini söylemek yanlış olmayacaktır.

4. Ham petrol Fiyatlarının Türkiye’nin AB’den Yaptığı Plastik Atık İthalatı Üzerine Etkisi: Ampirik Bir Analiz

Ham petrol, ekonomilerdeki yeni plastik üretiminde önemli bir girdi unsuru olarak rol oynadığından; ham petrol fiyatlarının artması, ülke ekonomilerinin yeni plastik üretimleri yapmak yerine, endüstrilerin plastik atıkları dönüştürerek plastik ihtiyacını gidermesine sebep olmakta, dolayısıyla ham petrol fiyatlarındaki artış yönlü değişimler, plastik geri dönüşüm endüstrisinin üretimini ve plastik atık ithalatını arttırabilmektedir.

Çalışmanın bu aşamasında, Türkiye ekonomisinde ham petrolün varil fiyatlarındaki değişimler ile ülke plastik ithalatı arasındaki etkileşimlerin teorik beklentiye uygun olarak değişim gösterip göstermediğini anlamak üzere iki değişken arasında ampirik bir VAR analizi yapılarak değişkenler arası etkileşimlerin teorik beklentiye uygun olup olmadığı test edilmeye çalışılmıştır.

Bu bağlamda AB’den Türkiye’ye yapılan plastik atık ihracatı ya da Türkiye’nin AB’den yaptığı plastik atık ithalatı ile petrol varil fiyatları ele alınmış, VAR modeli kullanılarak söz konusu değişkenler arasındaki dinamik ilişkiler, etki-tepki ve varyans ayrıştırması analizleri ile incelenmiştir. Bu çalışmanın veri seti, Nisan 1999 ile Aralık 2022 dönemi arasında aylık bazda 285 gözlemi içermektedir.

Çalışmada kullanılan değişken bilgileri Tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 2. Çalışmada Kullanılan Değişkenlerin Bilgileri

Değişkenler	Değişken Açıklaması	Analiz Dönemi	Veri Kaynağı
Plasexfromeutoturmontheuro	AB’den Türkiye’ye Yapılan Plastik Atık İhracatı (Türkiye’nin AB’den Yaptığı Plastik Atık İthalatı) Hacim. Euro Cinsinden.	Nisan 1999 – Aralık 2022 Arası Aylık Veriler	(Eurostat, 2024 -II) (Eurostat, 2024 -III)
Petrolprice	Petrol Varil Fiyatı Euro Cinsinden.	Nisan 1999 – Aralık 2022 Arası Aylık Veriler	(Federal Reserve Bank of St. Luis, 2024) *

* ABD doları cinsinden veriler, ay sonu çapraz kur üzerinden Euro para birimine çevrilmiştir.

Bu analizin yapılabilmesi için VAR analizine alınacak değişkenlerin durağan olmaları gerekmektedir. Bu nedenle değişkenlerin aylık gözlem değerlerinin durağanlık testleri, Augmented Dickey-Fuller (ADF) testi kullanılarak yapılmıştır. ADF testi sonuçları Tablo 3’te yer almaktadır.

Tablo 3. Augmented Dickey-Fuller (ADF) Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Seviyesi	Sabitli	Sabitli ve Trendli	Sabitsiz ve Trendsiz
AB'den Türkiye'ye Yapılan Plastik Atık İhracatı (Türkiye'nin AB'den Yaptığı Plastik Atık İthalatı) PLASEXFROMEUTOTURMONTHEURO	I(1)	- 9.756526*** p=0.00 (-3.454085) (-2.871883) (-2.572354)	- 10.12899*** p=0.00 (-3.991904) (-3.426311) (-3.136371)	- 9.544873*** p=0.00 (-2.573429) (-1.941986) (-1.615926)
Petrol Varil Fiyatı PETROLPRICE	I(1)	- 13.01232*** p=0.00 (-3.453317) (-2.871546) (-2.572174)	- 12.99189*** p=0.00 (-3.990817) (-3.425784) (-3.136061)	- 13.01762*** p=0.00 (-2.573159) (-1.941949) (-1.615950)

a: (*) %10'da anlamlı; (**) %5'te anlamlı; (***) %1 oranında anlamlılığı ifade etmektedir.

b: SIC'ye dayalı gecikme uzunluğu söz konusudur.

c: Tek taraflı p değerlerine dayalı olasılık değerleri, p ile gösterilmiştir.

d: Her değişken için yukarıdan aşağıya parantez içinde %1,%5,%10 düzeyi test kritik değerleri verilmiştir.

Var modelinde sistem gecikmesi ile ilgili bilgi kriterleri, Tablo 4 de yer almaktadır.

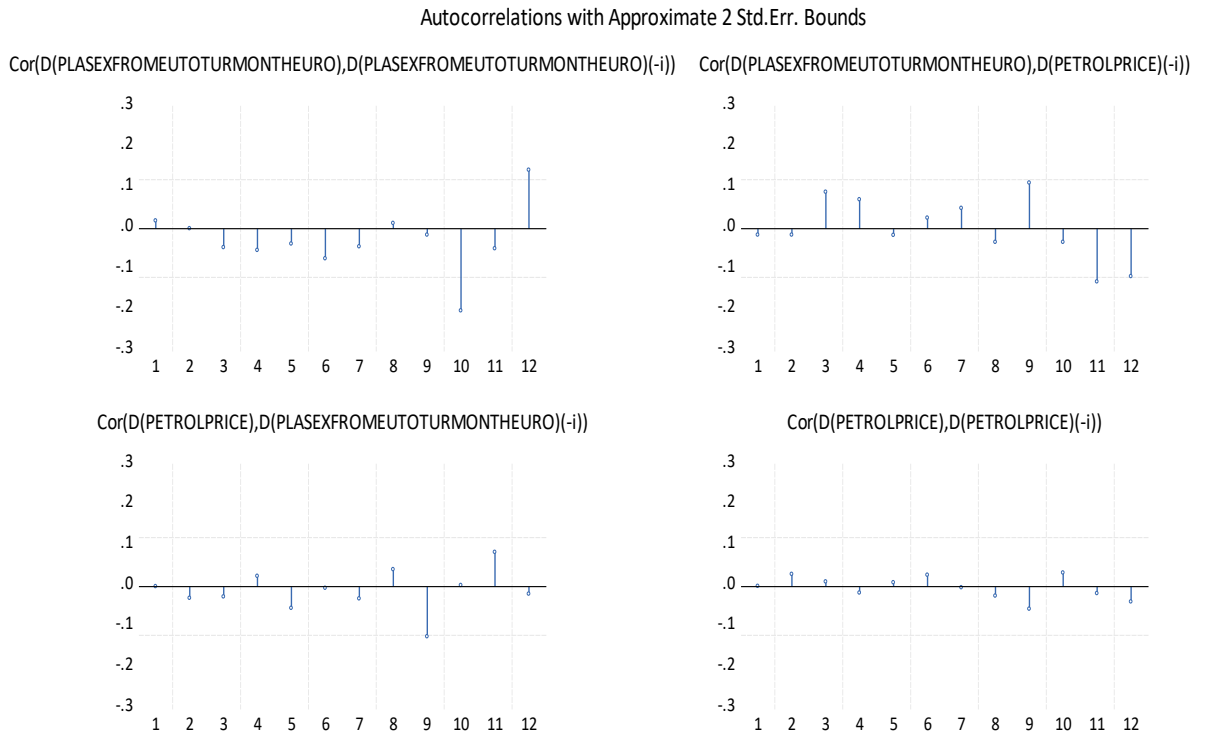
Tablo 4. VAR Modeli Gecikme Seçim Kriterleri

Gecikme	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-5025.282	NA	2.27e+13	36.42958	36.45582	36.44011
1	-5011.887	26.49911	2.12e+13	36.36150	36.44020*	36.39308
2	-5001.417	20.55994	2.02e+13	36.31462	36.44579	36.36726
3	-4993.193	16.03156	1.96e+13	36.28401	36.46765	36.35770
4	-4982.980	19.75958	1.88e+13	36.23899	36.47510	36.33374
5	-4981.604	2.643600	1.91e+13	36.25800	36.54658	36.37380
6	-4965.421	30.84084	1.75e+13	36.16972	36.51077	36.30658
7	-4956.407	17.04768*	1.69e+13*	36.13339*	36.52691	36.29130*
8	-4954.785	3.045378	1.72e+13	36.15061	36.59660	36.32958

* Kriter tarafından seçilen gecikme sırasını gösterir.
LR: Sıralı Değiştirilmiş Test İstatistiği
FPE: Son Tahmin Hatası
AIC: Akaike Bilgi Kriteri
SC: Schwarz Bilgi Kriteri
HQ: Hannan-Quinn Bilgi Kriteri

VAR analizinde sistem gecikmesini belirlemek üzere Tablo 4'te yer alan bilgi kriterleri değerlerine bakıldığında, tabloda yer alan dört bilgi kriteri, VAR modelinin yedi gecikme ile tahmin edilebileceğini göstermektedir. Bu nedenle yapılan VAR analizi yedi gecikme uygulanarak tahmin edilmiştir.

VAR modelinin tanusal testlerine bakılacak olursa, modele ait korelogramlar, Grafik 2'de yer almaktadır. Korelogram grafiklerine göre, iki standart hata sınırları içerisinde otokorelasyonun olmadığı görülmektedir.

Grafik 2. VAR Modeli Korelogram Grafikleri

VAR modeline ait serisel korelasyon LM testinin değişen varyans testi sonuçları Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5. VAR Modeli LM Testi Sonuçları

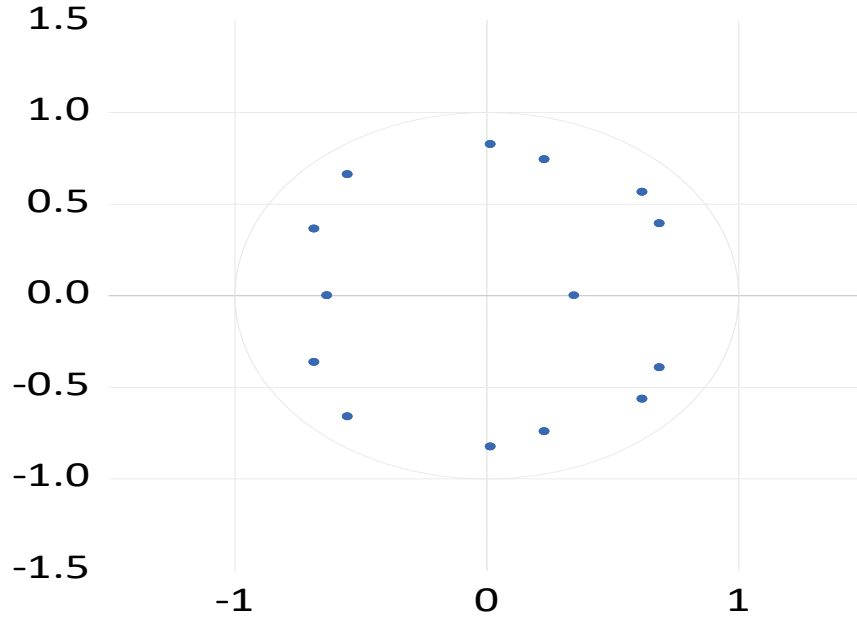
VAR Hata Terimi Seri Korelasyonu LM Testi						
Null hypothesis: No serial correlation at lag h						
Lag	LRE* stat	df	Prob.	Rao F-stat	df	Prob.
1	2.935600	4	0.5687	0.734562	(4, 518.0)	0.5687
2	5.142671	4	0.2730	1.289569	(4, 518.0)	0.2730
3	27.53411	4	0.0000	7.055771	(4, 518.0)	0.0000
4	21.43379	4	0.0003	5.460094	(4, 518.0)	0.0003
5	10.74077	4	0.0296	2.707943	(4, 518.0)	0.0296
6	13.72859	4	0.0082	3.471244	(4, 518.0)	0.0082
7	9.197308	4	0.0564	2.315352	(4, 518.0)	0.0564
8	1.328409	4	0.8565	0.331887	(4, 518.0)	0.8565
Null hypothesis: No serial correlation at lags 1 to h						
Lag	LRE* stat	df	Prob.	Rao F-stat	df	Prob.
1	2.935600	4	0.5687	0.734562	(4, 518.0)	0.5687
2	12.36350	8	0.1357	1.554989	(8, 514.0)	0.1357
3	51.21700	12	0.0000	4.443961	(12, 510.0)	0.0000
4	56.73868	16	0.0000	3.698542	(16, 506.0)	0.0000
5	61.16618	20	0.0000	3.191653	(20, 502.0)	0.0000
6	68.78374	24	0.0000	3.002346	(24, 498.0)	0.0000
7	70.80066	28	0.0000	2.644082	(28, 494.0)	0.0000
8	75.92149	32	0.0000	2.484129	(32, 490.0)	0.0000

*Edgeworth expansion corrected likelihood ratio statistic.

VAR modelinin LM testi sonucuna göre serisel otokorelasyon problemi bulunmamaktadır. Yedinci gecikmeye ait olasılık değeri, 0.05 değerinden büyüktür.

Tanusal testlerin diğeri, VAR modelinin kararlılık şartını sağlayıp sağlamadığını incelemek amacıyla AR karakteristik polinomu köklerinin değerlendirilmesi ve AR karakteristik polinomunun ters köklerinin birim çember içerisinde bulunup bulunmadığının saptanmasıdır.

VAR sisteminin kararlı olup olmadığını incelemek üzere AR karakteristik polinomunun köklerinin 1'den küçük olup olmadığı ve AR karakteristik polinomunun ters köklerinin birim çemberin içinde bulunup bulunmadıkları Grafik 3 ve Tablo 6'da gösterilmektedir. Grafik 3 ve Tablo 6, sırasıyla değerlerin birim çember içinde olduğunu ve 1'den küçüklüğünü göstermektedir.

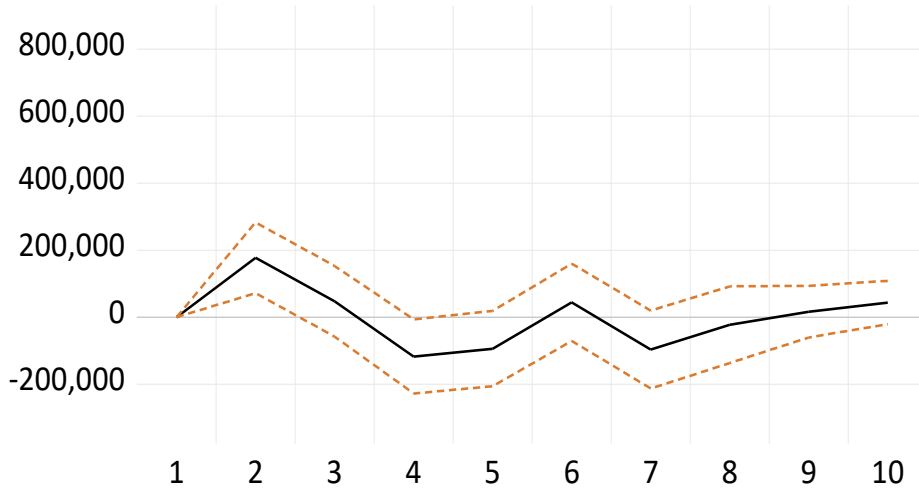

Grafik 3. VAR Modeli AR Karakteristik Polinomu Ters Köklerinin Birim Çember Analizi

Tablo 6. AR Karakteristik Polinomu Kökleri

Karakteristik Polinom Kökleri	
Endojen Değişkenler:	
D(PLASEXFROMEUTOTURMONTHEURO) D(PETROLPRICE)	
Egzojen Değişkenler: C	
Spesifik Gecikme: 1 7	
Kökler	Katsayı
-0.552340 - 0.660425i	0.860953
-0.552340 + 0.660425i	0.860953
0.618477 - 0.564260i	0.837200
0.618477 + 0.564260i	0.837200
0.016466 - 0.825910i	0.826074
0.016466 + 0.825910i	0.826074
0.687586 - 0.392321i	0.791638
0.687586 + 0.392321i	0.791638
0.229978 - 0.741914i	0.776741
0.229978 + 0.741914i	0.776741
-0.684108 - 0.363264i	0.774574
-0.684108 + 0.363264i	0.774574
-0.633881	0.633881
0.347808	0.347808
Hiçbir kök birim çember dışında değildir.	
VAR modeli kararlılık göstermektedir.	

VAR modelinin etki tepki analizi kısmında, analize alınan değişkenlerde meydana gelen "bir standart hatalık" şok karşısında modelde yer alan diğer değişkenlerin tepkileri analiz edilmektedir. Modelin etki tepki analizi grafiği Grafik 4'te gösterilmektedir. Grafikteki "bir standart hatalık" güven sınırları, kesikli çizgiler ile gösterilmiş, nokta tahminleri ise düz çizgiler ile gösterilmiştir.

Grafik 4. AB'den Türkiye'ye Plastik Atık İhracatının (Türkiye'nin AB'den Plastik Atık İthalatının) Petrol Varil Fiyatlarındaki Değişime Tepkisi

İki değişken arasındaki etki tepki grafiğine göre, petrol varil fiyatlarındaki bir standart hatalık şokun AB'nin Türkiye'ye yaptığı plastik atık ihracatı ya da Türkiye'nin AB'den yaptığı plastik atık ithalatı üzerindeki etkisi, ikinci aya/döneme kadar artış göstermekte ve bu tepki, ikinci aydan/dönemden sonra dördüncü aya/döneme kadar azalma göstermektedir. Dördüncü dönem/ay ile yedinci dönem/ay arasında dalgalı seyir göstererek, yedinci dönem/Aydan sonra artış seyrini sürdürmektedir. Türkiye'nin AB'den yaptığı plastik atık ithalatının petrol varil fiyatlarına tepkisinin, üçüncü döneme/aya kadar gösterdiği seyir, istatistiksel olarak anlamlıdır.

Yapılan VAR analizinde ayrıca değişkenler arasındaki dinamik ilişkileri tespit edebilmek için Cholesky ayrıştırma yöntemi ile varyans ayrıştırması uygulaması da yapılmıştır. Varyans ayrıştırması, serilerdeki değişimin nedenlerini incelemek için kullanılan bir yöntem olup, analize alınan değişkenlerde meydana gelen değişimin yüzde kaçının diğer değişkenlerden kaynaklandığını göstermektedir.

Değişkenler arasındaki varyans ayrıştırma tablosu, Tablo 7'de gösterilmektedir.

Tablo 7. Varyans Ayrıştırma Tablosu

Varyans Ayrıştırması D(PLASEXFROMEUTOTURMONTHEURO):			
Periyot	Standart Hata	D(PLASEXFROMEUTOTURMONTHEURO)	D(PETROLPRICE)
1	856787.7	100.0000	0.000000
2	883545.5	95.98398	4.016019
3	924310.9	96.06746	3.932537
4	941725.3	94.64603	5.353974
5	967154.9	93.97619	6.023807
6	968205.8	93.77798	6.222019
7	973038.5	92.84906	7.150940
8	979481.1	92.88977	7.110232
9	985422.4	92.94833	7.051669
10	992081.8	92.85199	7.148013
Cholesky Sıralaması: D(PLASEXFROMEUTOTURMONTHEURO) D(PETROLPRICE)			

Değişkenler arasında yapılan varyans ayrıştırmasına göre petrol varil fiyatlarındaki değişimler, AB'den Türkiye'ye olan plastik atık ihracatını ya da diğer bir ifadeyle, Türkiye'nin AB'den yaptığı plastik ithalatının değişimleri üzerinde 2 aylık dönemde %4 ve 10 aylık dönemde %7,14 belirleyiciliğe sahiptir.

5. Sonuçlar ve Politika Önerileri

Ham petrol fiyatlarında meydana gelen artışlar, ekonomilerde çeşitli endüstrilerin, özellikle imalat sanayilerinin fosil bazlı plastik üretimini daha yüksek maliyetli hale getirmektedir. Bu nedenle, ülkelerde görece olarak daha düşük maliyetlerle elde edilebilecek geri dönüştürülmüş plastik atık kullanımı tercih edilebilmekte ve ülkelerin plastik ithalatı artabilmektedir.

Bu çalışmada yapılan ampirik analiz sonucuna göre, ham petrol varil fiyatlarında meydana gelen artışlar, Türkiye'nin AB'den yapmakta olduğu plastik atık ithalatını iki aylık/dönemlik süreç içerisinde arttırmaktadır. Petrol varil fiyatlarının iki aylık dönem içerisinde AB'den yapılan plastik atık ithalatı içerisindeki belirleyiciliği %4 seviyelerine ulaşmakta ve 10 aylık dönem içerisinde ham petrol varil fiyatları, söz konusu ithalatın %7,14 düzeyinde belirleyicisi olmaktadır.

Plastik atık ithalatı sonucunda Türkiye, geleneksel ithalatın aksine döviz harcaması yapmamakta, döviz geliri elde etmektedir. Dolayısıyla yapılan ithalat faaliyeti, döviz kazandırıcı bir faaliyet olmakla beraber ülke içinde oluşan plastik atıklarla beraber ithal edilen plastik atık tam olarak geri dönüştürülemediğinde, atıklar çöp halini alabilmektedir. Çöp haline gelmiş plastik atıkların doğada kalması ya da atık tesislerinde oluşabilen yangınlarda yanabilmeleri zararlı gaz salınımı nedeniyle çevre kirliliğine de neden olabilmektedir.

Özellikle, petrol ihracatçısı ülkelerin uluslararası piyasalarda dövizle ticareti yapılan petrolün varil fiyatlarının aşağı yönde seyrini engelleyen uluslararası ticaret politikalarının varlığı nedeniyle petrolün varil fiyatları genellikle geçici olarak düşüşler göstermektedir. Bununla beraber ulusal paranın dış değerindeki kayıplar, imalat sanayiinde plastik geri dönüşüm endüstrisinin ürünlerine olan talebi arttırıcı, dolayısıyla plastik ithalatını arttırıcı bir etki yaratacaktır. Bu nedenle, petrol varil fiyatlarının düşme trendinde olmadığı ve ulusal paranın dış değerinin azaldığı dönemlerde gerçekleştirilecek plastik atık ithalatının yaratacağı döviz gelirinin, söz konusu ithalatın yaratacağı çevre kirliliğine dayalı negatif dışsallık maliyeti ile karşılaştırılması gerekmektedir.

İthal edilen plastik atığın yarattığı negatif dışsallık maliyetleri, plastik atık ithalatının sağladığı döviz gelirlerinden yüksek ise; varil fiyatı uluslararası piyasalarda belirlenen petrol fiyatını belirleyici bir politika izlenemeyeceğinden, ulusal paranın dış değerini korumaya yönelik, yurt dışından plastik atık ithal edip bunları geri dönüştürmek yerine yeterli miktarda toplanıp ayrıştırılmayan yurt içindeki plastik atıkları geri dönüştürmeye yönelik, ülke içindeki plastik atıkların sınıflama ve toplanma maliyetlerini azaltmaya yönelik politikalar ile plastik atık ithalatı faaliyetlerindeki teşviklerin sınırlandırılmasına yönelik politikaların izlenmesi ve böylece, plastik atık ithalatını azaltacak önlemlerin alınabilmesi, Türkiye için iktisadi açıdan ve çevre kirliliği yaratmaması açısından avantajlı bir strateji olacaktır.

Kaynakça

- Eurostat. (2024-I). Recycling-secondary materials price indicators. Erişim adresi https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Recycling_%E2%80%93_secondary_material_price_indicator
- Eurostat. (2024-II) Data Browser. EU trade since 1988 by HS2-4-6 and CN8. Erişim adresi [https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/ds-045409\\$defaultview/legacyMultiFreq/table?lang=en](https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/ds-045409$defaultview/legacyMultiFreq/table?lang=en)
- Eurostat. (2024-III). Top 20 hazardous wastes exported from eu member states, according to the european list of waste (low), EU-27, 2018 (tonnes). Erişim: Top 20 hazardous wastes exported from EU Member States, according to the European List of Waste (LoW), EU-27, 2018 (tonnes).png - Statistics Explained (europa.eu)
- Federal Reserve Bank of St. Luis. (2024). FRED economic data. Oil prices: Brent-Europe. Erişim adresi <https://fred.stlouisfed.org/series/MCOILBRENTU>

Gündoğdu, S., & Walker, T. R. (2021). *Why Turkey should not import plastic waste pollution from developed countries?*. *Marine Pollution Bulletin*, 171, 112772.

Issifu, I., Deffor, E. W., & Sumaila, U. R. (2021). How COVID-19 could change the economics of the plastic recycling sector. *Recycling*, 6(4), 64. <https://doi.org/10.3390/recycling6040064>

Kayan, A., & Küçük, A. (2020). Plastik kirliliğın çevresel zararları ve çözüm önerileri. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(2), 403-427.

Kilgore, G. (2024). Carbon footprint: Recycling compared to *not recycling*. Erişim adresi <https://8billiontrees.com/carbon-offsets-credits/carbon-footprint-recycling/>

TCCŞB, T. C. Çevre, Şehircilik İklim Değişikliği Bakanlığı. (2017). *Ulusal atık yönetimi ve eylem planı 2023*. Erişim adresi <https://cygm.csb.gov.tr/ulusal-atik-yonetimi-ve-eylem-planı-2016-2023-hazırlandı.-haber-221234>

TCCSİDB, T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, İDB (İklim Değişikliği Başkanlığı). (2024). *İklim değişikliği azaltım stratejisi ve eylem planı (2024-2030)*.

Varlık, A.B. (2023). *Geri dönüşüm için plastik atık ithalatının Türkiye örneği üzerinden analizi*. Ulusal Kongre Türkiye'de Sıfır Atık: Tespitler, Beklentiler ve Fırsatlar, Eskişehir, Türkiye.

Yakışık, H. (2023). Plastik atıklar ve sürdürülebilirlik: Türkiye'de plastik atık yönetimi. *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 9(2), 36-55.

Zambrana, M. (2023). *"Turkey: Europe's rubbish dump" 20 november*. Erişim adresi <https://www.equaltimes.org/turkey-europe-s-rubbishdump?lang=en#:~:text=Turkey's%20geographical%20proximity%20to%20Europe,banned%20plastics%20imports%20in%202018>

Çıkar Çatışması: Yoktur

Finansal Destek: Yoktur

Etik Onay: Yoktur

Yazar Katkısı: Cenap Mengü TUNÇAY (%50), Emre Güneşer BOZDAĞ (%50)

Conflict of Interest: None

Funding: None

Ethical Approval: None

Author Contributions: Cenap Mengü TUNÇAY (50%), Emre Güneşer BOZDAĞ (50%)

İkiz Açıklar Hipotezi: 169 Ülke Verileri ile Panel Veri Yaklaşımı

Mehmet ÇINAR¹, Eda PALYOŞ KONYA²

¹ Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, İİBF, mcinar@uludag.edu.tr. ORCID: 0000-0001-8441-243X

² Dr. Öğr. Gör., Artvin Çoruh Üniversitesi, Hopa MYO, eda_palyos@artvin.edu.tr. ORCID: 0000-0002-1982-6078

Öz: İkiz açıklar, genel olarak ekonomide, bütçe açığı ile cari işlemler açığının bir arada yer aldığını ve bu iki değişkenin birbirini etkilediklerini ileri süren bir hipotezdir. Bu çalışmada da ikiz açıklar hipotezi 2000-2022 dönemi için verilerine ulaşılabilen 169 ülke çerçevesinde yeniden ele alınmıştır. Çalışmada statik ve dinamik panel veri analizleri bir arada kullanılmıştır. Rassal Etkiler Modelinin uygun model olduğu statik panel veri modellerinde cari açık ve bütçe açıkları arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif ilişki bulunmuştur. Panel VAR ve Panel Nedensellik analizlerinin yapıldığı dinamik panel veri yaklaşımında da statik panel veri analizi ile uyumlu sonuçlar elde edilmiştir. Etki-tepki fonksiyonu cari açık şoklarının bütçe açıkları üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. Özellikle de, bütçe açıklarında meydana gelen şokların cari açıklar üzerindeki etkisi elde edilen bulgular arasındadır. Son olarak panel nedensellik sonuçları iki değişken arasında çift yönlü nedensel bir ilişkinin olduğunu ortaya koymaktadır. Bu sebeple, çalışma sonuçları, ilgili literatür ile genel olarak uyumlu sonuçlar üretmiş ve Keynesyen görüşün geçerli olduğunu göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: İkiz Açıklar, Rassal Etkiler Modeli, Panel VAR, Panel Nedensellik.

Jel Kodları: B22, C23, C2

Twin Deficits Hypothesis: Panel Data Approach With 169 Countries

Abstract: Twin deficits are a hypothesis in an economy that suggests that the current account deficit and the budget deficit act together and that these two variables affect each other. In this study, the hypothesis of the twin deficits was reconsidered within the framework of the 169 countries, whose data were available for the period 2000-2022. In this study, static and dynamic panel data analysis were used together. A statistically significant and positive relation was found between the current deficit and budget deficits in static panel data models where Random Effects Model is the appropriate model. In the dynamic panel data approach where panel VAR and Panel Causality analyzes were performed, the results are consistent with static panel data analysis. Impulse-response function shows that current account deficit shocks are effective on budget deficits. particular, the effects of shocks in budget deficits on current account deficits are among the findings. Finally, panel causality results show that there is a bidirectional causal relationship between two variables. Therefore, the results of the study produced generally concordant results with the relevant literature and showed that the Keynesian view was valid.

Keywords: Twin Deficits, Random Effects Model, Panel VAR, Panel Causality.

Jel Codes: B22, C23, C2

Atıf: Çınar, M.; Konya, E. P. (2024). İkiz Açıklar Hipotezi: 169 Ülke Verileri ile Panel Veri Yaklaşımı, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(4), 1105-1118. <https://doi.org/10.30586/pek.1496868>

Geliş Tarihi: 07.06.2024

Kabul Tarihi: 11.11.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Giriş

1980'li yıllarda ABD ekonomisi önemli ölçüde bir bütçe açığı sorunu yaşamıştır. Sonrasında yaşanan bu açığa, cari işlemler dengesinde meydana gelen yüksek açıklar da eklenmiştir. Bu dönemde ABD ekonomisinde, kamu harcamalarının artmasına bağlı

olarak oluşan bütçe açıkları ve dış ticaret açıklarının aynı yönde ilerlemeleri, bu iki açığın bazı iktisatçılarda “İkiz Açıklar” olarak ifade edilmesini sağlamıştır (Parkin, 2000, s. 848). Dolayısıyla o dönemden bu zamana, bütçe açıklarının cari işlemler dengesi açıkları ile beraber meydana gelmesi bu iki açık arasında bir nedenselliğin var olduğu kanısına yol açmasının yanı sıra birçok gelişmiş ve gelişmekte olan ülke ekonomisini yakından ilgilendirmiştir.

Bu doğrultuda birçok ülkede bütçe açıkları ve cari açık arasında bir ilişkinin olup olmadığını ve şayet bu iki değişken arasında bir ilişkinin olması durumunda, ilişkilerinin neden kaynaklandığını tespit etmeye yönelik çok sayıda çalışma yapılmış ve hâlâ da yapılmaya devam etmektedir. Bu sebebi ikiz açıklar hipotezi ile ilgili olarak aşağıda da ifade edildiği gibi çeşitli görüşlerin ileri sürülmesidir.

Ekonomi literatüründe, çeşitli ekonomik yaklaşımlar bütçe açığı ve cari açık arasında bir ilişkinin var olup olmadığı konusunda farklı görüşler sergilemektedir. Bunlar temel olarak Keynesyen ve Ricardocu görüşler olarak sınıflandırılabilir. Ancak ileriki başlıklarda gösterildiği üzere zaman içerisinde farklı görüşler de ortaya atılmaktadır.

Bu çalışmada da bütçe açıkları ve cari işlemler açığı verilerine 2000-2022 dönemi için ulaşılabilen 169 ülke için panel veri analizi çerçevesinde ikiz açıklar hipotezi yeniden ele alınmıştır. 169 ülkenin seçilmesine karar verilirken herhangi bir ön değerlendirme veya kısıtlama konulmamıştır. Sadece verisine ulaşılabilen tüm ülkeler kullanılmıştır. Böylece çalışmanın alana temel katkılarında ikisi gerçekleştirilmiş olacaktır. Bunlardan birincisi zaman döneminin 22 yıl olarak uzun bir zaman dönemini içermesi sebebiyle, ilgili değişkenler arasındaki birim ve/veya zaman etkiler dikkate alınabilecektir. İkinci ise çalışmada kullanılan ülkeler belirli bir grup, bölge veya iş birliği olmaması ilgili ülkelerdeki ticari, siyasal ve politik bağımlılığın etkilerini azaltmakta ve ülkelerin heterojen bir yapıyla çalışma dâhil edilmesini sağlamaktadır. Bu çerçevede çalışmamız, 2000-2022 dönemi için verisine ulaşılan 169 dünya ülkesi perspektifinde ikiz açıklar hipotezini yeniden ele almıştır.

Çalışmanın yapısını şu şekilde özetlenebilmektedir. İkinci kısımda İkiz açıklar hipotezine ilişkin teorik tartışmaya yer verilecektir. Üçüncü kısımda ikiz açık hipotezine yönelik yaklaşımlar ele alınmaktadır. Dördüncü bölümde ikiz açıkları konu edilen ampirik literatüre yer verilerek, beşinci kısımda ele alınan ülke verileri çerçevesinde panel veri analiz yöntemleri ile ulaşılan ampirik bulgular ve sonuçlar değerlendirilmektedir. Çalışmanın son kısmında ise sonuç üzerinde durulmaktadır.

2. İkiz Açık Hipotezi

İkiz açıklar, bir ülke ekonomisinde, cari açık ile bütçe açığının birlikte hareket etmesi ile meydana gelen bir ekonomik sorundur. İkiz açıklar, 80’lerin başında ABD ekonomisinde ilk defa, “Reagan’ın Mali Denemesi” esnasında gündeme gelmiştir. O dönemde bu ilişki hakkında gerçekleştirilen çalışmalar ABD ekonomisine yönelik yapılmıştır. Sonrasında Avrupa Ülkeleri’nin yanı sıra, çoğu gelişen ekonomiler de aynı sorunu yaşamaktadır (Danışman, 2009, s. 18).

Açık ekonomilerde, milli gelir eşitliği oluşturulurken bütçe açıkları ile cari açıklar arasındaki ilişkiler göz önünde bulundurulmaktadır. Milli gelir eşitliğinde; (C: Özel Tüketim Harcaması, I: Özel Yatırım Harcaması, G: Kamu Harcaması, X: İhracat, M: İthalat, S: Tasarruf, T: Vergiler, Y: Gayrisafi Yurtiçi Hasıla) $Y=C+I+G+X$ ve $Y=C+S+T+M$ olarak ifade edilir (Krugman ve Obstfeld, 2006, ss. 301–306). Ya da bilinen ifadeyle şu şekilde sunulabilir (GSYİH=Y):

$$GSYİH = C + I + G + (X - M) \quad (1)$$

$$Y - (C + I + G) = (X - M) \quad (2)$$

$$Y - (C + I + G) = CA \quad (3)$$

Buna göre, (Y: milli gelir, C: tüketim harcamaları, I: yatırım harcamaları, G: devletin tüketim ve yatırım harcamasını, X: ihracatı, M: ithalat iken, (C + I + G): toplam harcamaları, (X - M) ise net ihracatı göstermektedir. Net ihracat ise cari işlemler dengesini (veya kısaca cari açık (CA) gösterir ve (X - M) = CA olarak ifade edilir.

Kapalı bir ekonomide, tasarrufların (S) yatırımlara eşitliği (S=I) milli gelirden tüketim harcamalarının çıkarılması (Y-C=S) ile elde edilmektedir. Açık ekonomilerde ise, tasarruf (S) milli gelirin özel ve kamu harcamaları tüketiminden geri kalan kısmını ifade etmektedir.

$$S = Y - C - G$$

dolayısıyla

$$I = Y - C - G \quad (4)$$

olacaktır. O halde ulusal tasarruf denklemini (S) şu şekilde tanımlanabilir:

$$S = I + CA \quad (5)$$

Toplam Tasarruflar (S), Özel Kesim Tasarrufları (Sp) ile Kamu Kesimi Tasarrufları (Sg)'nin toplamından oluştuğu için, $S = Sp + Sg$ olarak ifade edilir.

Özel Kesim Tasarrufları (Sp), net gelirin (harcanabilir gelirden vergilerin çıkarılması sonucu kalan kısım) tüketilmeyen kısmını, yani;

$$Sp = Y - T - C \quad (6)$$

Kamu Kesimi Tasarrufları (Sg) ise; kamu sektörünün cari dönem içinde elde etmiş olduğu net vergi gelirleri ile kamunun cari dönemde gerçekleştirdiği harcamalar arasındaki farkı gösterir.

$$Sg = T - G \quad (7)$$

Ulusal Tasarruf Fonksiyonu oluşturulduğunda şöyle olur;

$$S = Y - C - G = (Y - T - C) + (T - G) = Sp + Sg \quad (8)$$

Açık ekonomilerde tekrar denklem yazılırsa;

$$S = I + CA = Sp + Sg \quad (9)$$

$$Sp = I + CA - Sg = I + CA - (T - G) = I + CA + (G - T) \quad (10)$$

$$CA = Sp - I - (G - T) \quad (11)$$

CA: Cari açık, (G - T): Kamu gelirleri ile giderleri arasındaki farkı (kamu kesimi dengesini), (Sp - I): özel tasarruflar ile özel yatırımlar arasındaki farkı ifade eden tasarruf açıklarını göstermektedir.

$$CA = (Sp - I) + (G - T) \quad (12)$$

Kamu yatırımlarının ve tasarruflarının dışında özel yatırımlar ile tasarrufları arasındaki farkın sürekli olması durumunda bütçe açıklarında meydana gelen herhangi bir artış cari işlemler açığını etkileyerek artmasına neden olmaktadır. Bu durumda ikiz açık hipotezi söz konusu olmaktadır.

3. İkiz Açık Hipotezi ile İlgili Görüşler

Ekonomi literatürü incelendiğinde, ikiz açıklar hipotezi konusunda farklı görüşlerin yer aldığı gözlenmektedir. Bu görüşleri kısaca aşağıdaki gibi açıklamak mümkündür:

- Ricardocu Denklik Görüşü, bütçe açığı ve cari işlemler açığı arasında hiçbir ilişkinin bulunmadığını öne süren bir görüştür. Bu yaklaşım, tüketicilerin bugünkü vergi gelirlerinde meydana gelen bir azalmanın, ancak tüketicilerin gelecekteki vergi gelirlerindeki bir artış ile giderilebileceğini ifade eder. Bu nedenle vergi indiriminden kaynaklanan tüketicinin gelirindeki bir artış, tüketicinin tüketiminde herhangi bir değişikliğe yol açmayacaktır. Çünkü rasyonel hareket eden birey, harcanabilir gelirindeki bir artışı daha sonra vergilerde meydana gelecek olan artışı telafi etmek için tasarrufa gidecektir. Bu sayede kamunun vergi gelirindeki azalma sebebiyle meydana gelen bütçe açıkları ile cari işlemler açıkları arasında bir ilişki olmayacaktır. Fakat bu görüş, vergi gelirinde bir değişim olmasına rağmen kamu harcamalarında herhangi bir değişimin olmaması varsayımına dayanmaktadır (Zengin, 2000, s. 40).

- Klasik Görüşün temsilcisi Ricardo'ya göre ise; bütçe açığı, hanehalkı-işlemi ve hükümet sektörleri tarafından yapılan yerli tasarruflara, hiçbir etkisi bulunmayan herhangi bir vergi indirimi sonrasında ortaya çıkmaktadır. Çünkü Ricardo'ya göre herhangi bir vergi indiriminin yapılması, kamu gelirlerini ve kamu tasarruflarını azaltacaktır. Dolayısıyla kamu tasarruflarının azalması sonucunda bütçe açıklarının artması söz konusu olacaktır. Ayrıca kamu tasarruflarında gerçekleşecek bir azalma kadar, aynı zamanda özel tasarruflarda bir artış meydana gelecektir. Bu sebeple toplam tasarrufta bir değişimin görülmesi söz konusu olmayacaktır (Günaydın, 2004, ss. 148-149).

-Keynesyen Görüş, IS-LM modeline dayanarak, bütçe ve ticari açıklar arasında pozitif ilişkinin var olduğunu ileri sürmektedir. Bu yaklaşım, cari işlemler açığında meydana gelen değişikliklerin bütçe açıklarındaki değişimleri de etkilerken; bütçe açığında ortaya çıkan herhangi bir değişimin cari açık üzerinde pozitif etkisinin olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca bu yaklaşımın varsayımlarına göre; bir vergi artışı söz konusu olduğunda, bireylerin gelirleri azalacak ve bu gelirleri azalmış olan bireyler önceki harcamalarından daha küçük bir harcama eğiliminde olacaklardır. Dolayısıyla vergilerin artmasıyla birlikte bireylerin harcamalarını kısması sonucunda GSMH azalacak ve faiz oranlarını düşecektir. Söz konusu bu durumda ise milli paranın değeri azalacak ve net ihracatın artması sonucunda ekonomide, dış ticaret fazlası oluşacaktır. Yani izlenen politika ne kadar büyüklükte bir bütçe açığına yönelik olursa, bu aynı büyüklükteki bir dış ticaret açığı ile karşı karşıya kalacaktır (Zengin, 2000, s. 39).

-Neoklasik Görüş ise, Keynesyen yaklaşımın öne sürdüğü kısa dönemde gerçekleşen geçici bütçe açıklarının ekonomide etki yaratmasının aksine; uzun dönemde gerçekleşen sürekli bütçe açıklarının ekonomide etki yaratacağını öne sürmektedirler. (Erdinç, 2008, s. 5).

Bu Yaklaşım, bütçe açıklarının giderilmesi için üç temel varsayımdan yola çıkmaktadır. Bu varsayımlar, ekonomide bireylerin tüketim harcamalarının farklı dönemlerde en yüksek faydayı sağlama probleminin varlığının kabul edilmesi, bireylerin ömürlerinin kısıtlı olması ve bunların yanında ekonominin tüm dönemler boyunca dengede olduğu düşüncelerine dayanmaktadır (Ataç, 2006, s. 221). Bu yaklaşımın varsayımlarına göre; bütçe açıklarını vergilerle azaltmak yerine borçlanma yolu ile yok etmeye çalışıldığı takdirde, ekonomide toplam tüketim artarken ulusal tasarrufların azaldığı gözlenecektir. Bunun sebebi bütçe açıkları borçlanma yoluyla giderilmeye çalışıldığında, vergiler gelecek nesillere aktarılmış olacak ve böylece toplam yaşam boyu tüketim artmış olacaktır. Şayet ekonomi tam istihdam durumunda ise toplam tüketimin artması sonucunda tasarruflar azalacaktır. Söz konusu bu durumda, ekonomide piyasa dengesini sağlamak için faiz oranlarının yükselmesi ve bunun sonucunda da yatırımların dışlanması gerekmektedir (Yellen, 1989, ss. 17-21).

Dolayısıyla sürekli bütçe açıklarının varlığı, özel sermaye birikimini dışlamış olacaktır. Bu dışlama iki şekilde meydana gelecektir. Bunların birincisi; kapalı ekonomide,

bütçe açığını borçlanma yolu ile gidermek için faizler yükseltilmesi ve böylece yatırımların dışlanmasıdır. İkincisi ise; uluslararası serbest piyasanın söz konusu olduğu dışa açık küçük bir ekonomide, bütçe açığının faiz oranlarını yükseltmesi sonucunda yurtdışı fonlarının ülke içine akması söz konusu olacak ve dolayısıyla yurt içi yatırım yerine net ihracat dışlanmış olacaktır.

Esnek döviz kuru geçerli olan bir ekonomide; yurtdışı fonlarının ülke içine akması, bir yandan ülke parasının değer kazanmasına yola açarken, diğer yandan yurtdışında o ülkenin ürünlerini rekabet edilebilirlik açısından zayıflatmaktadır. Dolayısıyla dışa açık büyük bir ekonomide bu iki etkinin de birlikte gözlenmesi kaçınılmazdır (Ataç, 2006, s. 222).

-Esneklik Görüşüne göre, dış ticaret dengesinin etkilemesi sonucunda oluşan cari işlemler dengesinin oluşmasını sağlayan temel nedenin uluslararası fiyatların varlığıdır. Yani bu yaklaşıma göre, ulusal paranın yabancı paraya kıyasla değeri azaldığı takdirde; ithal edilen malların fiyatı yükselirken, ihraç edilen malların fiyatı ise düşecektir. Fiyatı yükselen ithal malına olan talebin azalması sonucunda ithalat kısırlarken, fiyatı düşen ihraç malına yurtdışı talebinin artması sebebiyle ihracatta bir artışın oluşu gözlenecektir. Dolayısıyla bu yaklaşıma göre; ithalatın azalıp ihracatın artması, dış ticaret açığını ortadan kaldıracaktır (Yapraklı, 2010, s. 144).

-Parasalıcı Görüşe göre ise ikiz açıklar hipotezi bu şekilde açıklanmaktadır; esnek döviz kuru sistemi geçerli olduğunda, para arzı le döviz kuru arasında güçlü bir bağ söz konusudur. Dolayısıyla para talebinde meydana gelen hiçbir değişiklik söz konusu değilken para arzında meydana gelen bir artış sonucunda, nominal gelir düzeyi artacaktır. Artan bu nominal gelir ise bireyler tarafından ya tasarruf edilecek ya da tüketilecektir. Ayrıca bu yaklaşıma göre, talep artışının ithal malları üzerinde yoğunlaşacağı ve tasarruf edilen paranın bir kısmında da yurtdışına aktarılarak sermaye ihracının yapılması beklenmektedir. Söz konusu bu durumda ise döviz talebi artacak ve artan döviz talebi de, cari döviz kurunun yükselmesi ile sonuçlanacaktır. Döviz kurunun yükselmesi sonucunda, milli paranın değerinin düşmesi ile birlikte ihracat yönünde cari işlemler dengesi düzelecek ve böylece bu yaklaşıma göre, dış ticaret açığı azalmış olacaktır.

4. Literatür Değerlendirmesi

Bu konu üzerinde daha önce yazılmış olan, literatür çalışmaları incelendiğinde çok sayıda ülke ve farklı dönemler için yapılmış çalışmalara rastlanmaktadır. Son dönemde yapılan çalışmaları zaman serileri ve panel veri yaklaşımlarını temel almaktadır.

Bu kısımda ilk olarak zaman serileri analizi çerçevesinde gerçekleştirilen bazı çalışmalar üzerinde durmakta fayda vardır.

Tablo 1. Literatürde Zaman Serisi Yöntemi Kullanan Çalışmalar

Yazarlar	Periyod	Method	Ülkeler	Sonuç
Bilgili ve Bilgili (1998)	1975-1993	Regresyon Analizi	Singapur ve Türkiye	Hipotez geçerli değil
İslam (1998)	1971-1991	Granger Nedensellik	Brezilya	BA→CA ve CA→BA (Çift Yönlü Nedensellik)
Kaufmann, Scharler, Winckler (1999)	1976-1998	VAR	Avusturya	Hipotez geçerli değil
Vamvoukas (1999)	1948-1994	Granger Nedensellik-ECM	Yunanistan	Hipotez geçerli
Vyshnyak (2000)	1995-1999	VAR	Ukrayna	Hipotez geçerli
Akbostancı ve Tunç (2002)	1987-2001	Eşbütünleşme	Türkiye	Uzun dönemde BA ile DTA arasında karşılıklı etkileşim var; kısa dönemde ise BA→DTA
Utkulu (2003)	1950-2000	Engle-Granger	Türkiye	Uzun dönemde BA ile DTA arasında karşılıklı etkileşim var
Yücel ve Ata (2003)	1975-2002	Eşbütünleşme ve Nedensellik	Türkiye	Uzun dönemde BA ile CA arasında karşılıklı etkileşim var ayrıca 1. gecikmede BA→CA doğru, üçüncü ve yedinci gecikmede CA→BA doğru nedensellik var olduğu sonucuna ulaşmışlardır.
Günaydın (2004)	1987-2003	Toda-Yamamoto	Türkiye	BA→DTA (Tek Yönlü Nedensellik)
Ay vd. (2004)	1992-2003	Granger Nedensellik	Türkiye	BA→CA (Tek Yönlü Nedensellik)
Barışık ve Kesikoğlu (2006)	1987-2003	VAR	Türkiye	BA ile CA arasında ilişki var ayrıca BA ile büyüme, enflasyon arasında da ilişki var
Keskin ve Yılmaz (2006)	1960-2004	Eşbütünleşme ve Nedensellik	Türkiye	Uzun dönemde BA ve CA arasında çift yönlü bir ilişki sonucuna ulaşmışlardır.
Bagnai (2006)	1960-2005	Westerlund Eşbütünleşme	22 OECD ülkesi	Uzun dönemde BA ve DTA arasında ilişki vardır
Mukhtar vd. (2007)	1975-2005	Engle-Granger ve Nedensellik	Pakistan	Uzun dönemde BA ile DTA arasında karşılıklı etkileşim var; kısa dönemde ise BA ile DTA arasında çift yönlü nedensellik tespit edilmiştir.
Erdinç (2008)	1950-2005	Eşbütünleşme	Türkiye	BA ve CA arasında uzun dönemli ilişki vardır
Süreççi (2008)	1987-2007	VAR	Türkiye	BA ve CA arasında ilişki vardır
Tang ve Lau (2009)	1973-2008	Johansen Eşbütünleşme	ABD	BA ve DTA arasında uzun dönemli ilişki mevcut
Aksu ve Başar (2009)	1994-2008	Sınır Testi	Türkiye	Uzun ve kısa dönemde BA ile DTA arasında ilişki yok
Chang ve Hsu (2009)	1980-2007	VAR-VECM- Toda Yamamoto	10 ülke	Uzun dönemde BA ile CA arasında ilişki varken, kısa dönemde CA→BA doğru bir nedensellik vardır
Baharumshah vd. (2009)	1960-2003	VECM-Granger Nedensellik	ASEAN-5	Uzun dönemde ASEAN-5 üye ülkeleri için BA ile DTA arasında ilişki var olduğu, kısa dönemde BA→CA doğru bir nedensellik vardır
Kanchan vd. (2010)	1979-2003	VAR	Maldivler	Hipotez geçerli değil
Zengin (2010)	1987-1999	VAR	Türkiye	Hipotez geçerli
Ganchev (2010)	2000-2010	VAR	Bulgaristan	Kısa dönemde hipotez geçersizken uzun dönemde geçerlidir.
Bolat vd. (2011)	1998-2010	Sınır Testi	Türkiye	Kısa dönemde hipotez geçerliyken, uzun dönemde geçersizdir.
Ratha (2012)	1998-2009	ARDL	Hindistan	Kısa vadede geçerli uzun vadede hipotez geçerli değil.
Tang (2015)	1970q2-2011q4	Nedensellik-Eşbütünleşme	ABD	Hipotez geçerlidir.
Kumar (2016)	1970-2013	ARDL	Hindistan	Hipotez geçerlidir.
Helmy (2018)	1975-2014	Sınır Testi	Mısır	Hipotez geçerli değil
Aydın ve Afsal (2018)	1975-2015	Toda-Yamamoto nedensellik	Türkiye	Çift yönlü ilişki tespit edilmiştir
Handoyo vd. (2020)	2004q1-2017q4	ARDL	Endonezya	Hipotez geçerlidir
Yıldırım (2023)	1999-2021	Granger Eşbütünleşme	Türkiye	Hipotez geçerli değil
Hailemareiam (2023)	1987-2021	ARDL	Etiyopya	Hipotez geçerli değil.

Yukarıda ikiz açıklar hipotezi için zaman serileri analizi çerçevesinde farklı dönem ve farklı ülkeler kullanılarak yapılan çalışmaların büyük bir çoğunluğu Keynesyen görüş lehinde sonuçlar elde ettiği görülmektedir. Zaman serisi temelli çalışmaların pek azı Ricardocu görüşü destekler bulgular ortaya koymaktadır. Aşağıda ise ikiz açıklar hipotezini panel veri kullanarak ele alan bazı çalışmalara yer verilmiştir.

Tablo 2. Literatürde Panel Veri Yöntemi Kullanan Çalışmalar

Yazarlar	Periyod	Method	Ülkeler	Sonuç
Güriş ve Yılgör (2008)	1990-2005	Holtz-Eaken-Newey ve Rosen nedensellik testi	29 OECD ülkesi	BA ve DTA değişkenleri 1.Farkta durağan ve eşbütünlüktür. DTA→BA doğru tek yönlü nedensellik var
Nargeleçekenler ve Giray (2013)	1990-2007	Panel Eşbütünlüme	Seçilmiş OECD ülkeleri	Uzun dönemde BA ile CA arasında ilişki mevcut
Bölükbaş, Topal ve Hotunluoğlu, (2018)	2002-2014	Panel Granger Nedensellik	27 AB üyesi ülke ve Türkiye	BA→CA arasında çift yönlü nedensellik vardır
Sayar ve bayar (2019)	1996-2017	Panel Granger-Eşbütünlüme	AB 23 ülke	Uzun dönemde hipotez geçerli. Çift yönlü nedensellik mevcut
Konstatinos, Panousis, Koukouritakis (2020)	1999-2017	Eşbütünlüme	Portekiz, İtalya, İspanya ve Yunanistan	Hipotezin yalnızca İtalya ve Yunanistan için güçlü bir şekilde desteklendiği ancak Portekiz ve İspanya için kanıtların zayıf olduğu belirlenmiştir.
Aragaw (2021)	1888-2018	Panel Granger Nedensellik	27 ülke	Hipotez geçersiz.
Dey and Tareque (2022)	1980-2018	ARDL, VAR	Bangladeş	Hipotez hem kısa dönemde hem de uzun dönemde desteklenmektedir.
Afonso (2023)	1995-2020	Panel Veri Analizi	AB ülkeleri	Cari denge ve cari denge faiz oranları cari dengeyi etkilemektedir.
Gurbarov vd. (2023)	1991-2020	Panel Granger Nedensellik	18 kaynak zenginliği ülke	Hipotez geçersiz

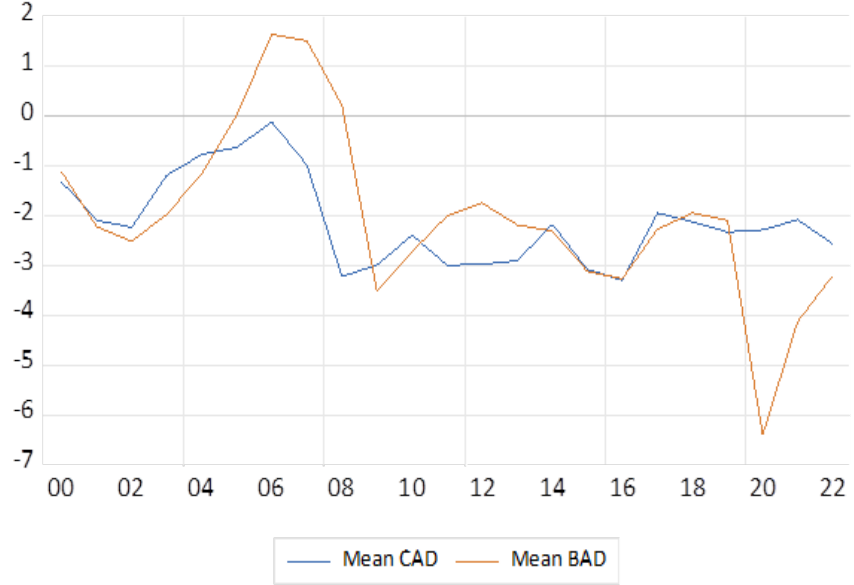
Panel veri yapısı kullanılarak ikiz açıkların araştırıldığı çalışmaların sayıları zaman serisi yapısı ile kıyaslandığında nispeten daha az olduğu görülmektedir. Bu sınırlı çalışmaların sonuçları genel olarak Keynesyen hipotezi destekler niteliktedir. Çalışmamızın panel veri yapısını içermesi sebebiyle literatüre bu yönüyle katkı yapması beklenmektedir.

5. Ampirik Bulgular

Çalışmada 2000-2022 dönemi için verisine ulaşılabilen 169 dünya ülkesi kullanılarak Cari Açık ve Bütçe Açıkları arasındaki ilişki ele alınacaktır. Bu veri yapısının heterojen olduğunun açık bir kanıtı olacak ve çalışma sonuçlarının genelleme amacıyla kullanılmasına olanak sağlayacaktır. Diğer bir ifadeyle çalışmada kullanılan ülke gruplarının spesifik ülke gruplarını içermemesi ve heterojen bir yapıda olması, elde edilen sonuçlar bakımından literatüre önemli katkılar sunacaktır. Veri yapısının uzun zaman dönemi içermesi ve farklı ülkelerin spesifik etkilerinin dikkate alınması yönüyle çalışmanın sonuçları, ikiz açıklar teorisini için sonuçları bakımından değerli olacaktır.

Veriler IMF World Economic Outlook Database internet sitesinden alınmıştır. Çalışmada kullanılan Cari İşlemler Açığı (CAD_it) Cari açığın GDP içindeki payını göstermektedir. Bütçe Açığı (BAD_it) ise Bütçe açıklarının GDP içindeki payını ortaya koymaktadır. (<https://www.imf.org/en/Publications/SPROLLS/world-economic-outlook-databases#sort=%40imfdate%20descending>, Erişim 01.04.2023).

Bütçe açıkları ve cari açıklar üzerinde analizlere başlamadan önce her iki serinin birlikte değişimlerini ortaya koymak amacıyla Şekil 1’de zaman yolu grafikleri birim ortalamaları çerçevesinde verilmektedir.

Şekil 1. Cari Açık (CAD_{it}) ve Bütçe Açıkları (BAD_{it}) için Birim Ortalama Grafiği

Şekil 1 incelendiğinde 169 ülkenin 2000-2022 dönemi için genel olarak Cari açık ve bütçe açıklarının birlikte bir hareket yapısına sahip olduğu görülmektedir. Ancak özelde 2000’lerin ortalarında ve 2010-2014 dönemlerinde bütçe açıklarının cari açıklara göre daha büyük problem teşkil ettiği görülmektedir. Ancak 2019 sonrası dönemde Covid-19 pandemisi etkisiyle cari açıkların bütçe açıklarının üzerine çıktığı görülmektedir. Yani aslında konjoktürel etkilerin her iki seri üzerinde etkili olduğu, ancak özellikle bütçe açıklarında etkinin daha fazla olduğu söylenebilir.

Çalışmada kullanılan veriler 2000-2022 dönemini içermesi sebebiyle, öncelikle serilerin durağanlıklarının araştırılması gerekmektedir. Ancak birim kök testlerinin gücü serilerdeki yatay kesitsel bağımlılık yapısına göre değişmektedir. Diğer bir ifadeyle panel veri literatüründe geliştirilmiş birçok panel birim kök testi söz konusudur. Bu testler genel olarak birinci ve ikinci kuşak birim kök testleri olarak adlandırılmaktadır. Birinci kuşak panel birim kök testleri birim kökün varlığını ortak ve bireysel olarak araştırmaktadır. Ancak ikinci kuşak panel birim kök testleri yatay kesitsel bağımlılık altında bireysel olarak birim kökün varlığını araştırmaktadır.

5.1 Yatay Kesit Bağımlılığı

İlk olarak çalışmada kullanılan değişkenler için yatay kesit bağımlılığının test edilme gerekmektedir. Çalışmada uygulanan yatay kesitsel bağımlılık test sonuçları Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 3. Yatay Kesit Bağımlılık Test Sonuçları

Panel	Değişken	Breusch-Pagan (LM)	Pesaran scaled (CD _S)	Bias-corrected scaled (LM _{BC})	Pesaran (LM _S)
N=16 9	CAD _{it}	46870.41*** (0.0000)	193.9143*** (0.0000)	190.0733*** (0.0000)	16.19203*** (0.0000)
	BAD _{it}	45963.60*** (0.0000)	188.5326*** (0.0000)	184.6917*** (0.0000)	120.7357*** (0.0000)

Not: *** %1 düzeyinde anlamlıdır. Parantezle gösterilen değerler olasılık değerleridir.

Tablo 3'te görüldüğü üzere tüm testlere göre hesaplanan istatistiklerin olasılık değerleri %1 anlamlılık düzeyinden küçük olmasından dolayı, sıfır hipotezi reddedilmektedir. Diğer bir ifadeyle değişkenlerde yatay kesit bağımlılığının olduğuna karar verilmiştir.

5.2 Panel Birim Kök Testi

Çalışmada ele alınan değişkenlerde paneldeki ülkeler yani kesitler arasında yatay kesit bağımlılığı olduğu test edilmiş ve kesitlerin bağımlılık gösterdiği tespit edilmiştir. Bu sebeple serilerin durağanlığı yatay kesit bağımlılığını dikkate alan panel birim kök testi uygulanmalıdır. Bu nedenle çalışmada ikinci kuşak panel birim kök testlerinden Pesaran (2007) CIPS testi ele alınmaktadır. CIPS panel birim kök testine ait sonuçlar Tablo 2'de gösterilmektedir.

Tablo 4. Panel CIPS Birim Kök Test Sonuçları

	Kesmeli Model	Kesmeli ve Trendli Model
CAD_{it}	-2.6539***	-2.8230***
BAD_{it}	-2.5424***	-2.7773***
Kritik Değerler		
1%	-2.15	-2.66
5%	-2.05	-2.55
10%	-2.00	-2.50

Not: *** %1 anlamlılık düzeyini göstermektedir. Testlerde optimum gecikme uzunluğu Schwarz bilgi kriterine (SIC) göre belirlenmiştir. Kritik değerler Pesaran (2007)'den alınmıştır.

Tablo 4'te elde edilen sonuçlar incelendiğinde her iki değişken her iki modele göre de %1 anlamlılık düzeyine göre sıfır hipotezi reddedilmektedir. Diğer bir ifadeyle hem cari açık hem de bütçe açıkları serileri durağandır. Dolayısıyla rassal şokların etkisinin geçici olduğu ve serilerin veri üretme süreci üzerinde kalıcı bir etkiye sahip olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

5.3. Homojenlik Sınaması

Eğim parametrelerinin homojen olup olmadığının belirlenmesi amacıyla Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen $\tilde{\Lambda}$ ve $\tilde{\Lambda}_{Adj}$ testleri kullanılmaktadır. $\tilde{\Lambda}$ istatistiği büyük örneklem için homojenliği sınarken, $\tilde{\Lambda}_{Adj}$ istatistiği küçük örneklem için homojenliğin varlığını test etmektedir.

Tablo 5. $\tilde{\Lambda}$ ve $\tilde{\Lambda}_{Adj}$ Homojenlik Test Sonuçları

Modeller	$\tilde{\Lambda}$ İstatistiği	$\tilde{\Lambda}_{Adj}$ İstatistiği
BAD_{it} = $\alpha + \beta_1 CAD_{it} + \varepsilon_{it}$	32.667 (0.000)	35.032 (0.000)
CAD_{it} = $\alpha + \beta_1 BAD_{it} + \varepsilon_{it}$	29.558 (0.000)	31.692 (0.000)

Not: *** %1 düzeyinde anlamlıdır. Parantez içerisindeki değerler olasılık değerleridir. Testlerde optimum gecikme uzunluğu Schwarz bilgi kriterine (SIC) göre belirlenmiştir.

Tablo 5 incelendiğinde her iki model içinde %1 anlamlılık düzeyine göre eğim parametrelerinin heterojen olduğu görülmektedir.

5.4. Panel VAR ve Nedensellik Sonuçları

Çalışmanın bu kısmında ise 2000-2022 döneminin görece olarak uzun bir dönem olması sebebiyle, zamansal şoklar dikkate alındığında da kullanılan seriler arasındaki dinamik yapı incelenmektedir. Bu amaçla çalışmada kullanılan serilerin durağan olması sebebiyle, Panel Vektör Otoregresif Modeller (PVAR) ve Panel Nedensellik analizleri kullanılacaktır.

Bu amaçla ilk olarak tahmin edilecek Panel VAR modeli için uygun gecikme yapısının belirlenmesi gerekmektedir. Tablo 6'da uygun gecikme yapısının belirlenmesi amacıyla bilgi kriterleri ve Hansen J-istatistik değerleri gösterilmektedir.

Tablo 6. Optimal Gecikme Yapısı Sonuçları

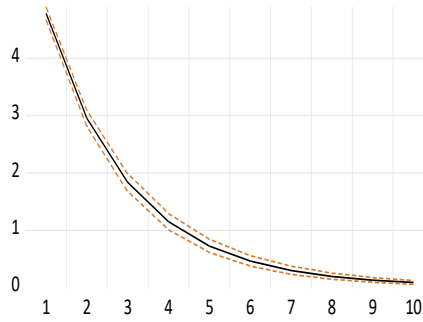
Gecikme	CD (R ²)	J-İstatistiği	J-Olasılık	MBIC	MAIC	MQIC
1	0.8893	14.3896	0.5697	-108.727	-17.6103	-50.9079
2	0.8577	20.7971	0.0534	-71.541	-3.2028	-28.1760
3	0.4628	6.0644	0.6400	-55.4943	-9.9355	-26.5843
4	-1.0714	1.0782	0.8977	-29.7011	-6.9217	-15.2461

İlk olarak Hansen J-istatistiğinin olasılık değerleri %10 anlamlılık düzeyinden büyüktür. Dolayısıyla dört gecikme için de, aşırı belirleme sorunu söz konusu olmadığından kullanılabilir. Determinasyon katsayısı en yüksek çıkan model bir gecikmeli durum olduğu görülmektedir. Bayes, Akaike ve Hannan-Quinn bilgi kriterleri en düşük çıkan model yine bir gecikmeli durumda olduğundan Panel VAR modeli için optimal gecikmeli modeli PVAR(1) olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Panel Vektör Otoregresif modellerde parametre yorumu yapılamadığından yer tasarrufu sağlamak amacıyla burada verilmemiştir. Ancak tahmin edilen modelin kararlılığını ortaya koymak amacıyla özdeğerler Tablo 5'te gösterilmektedir.

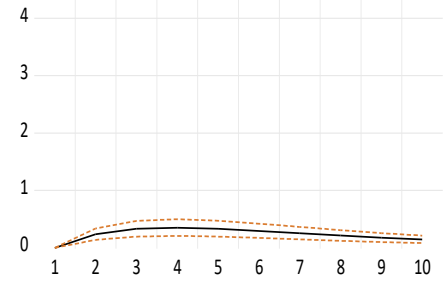
Tablo 7. Özdeğerlerin Kararlılık Sonuçları

	1. Özdeğer	2. Özdeğer
Reel Özdeğerler	0.6446	0.5116

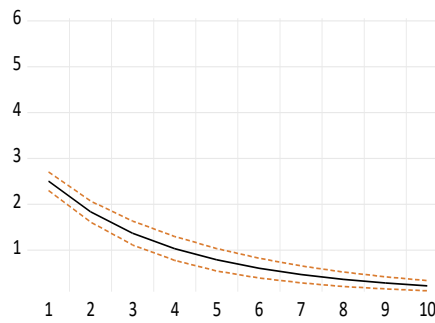
Tablo 7'de de görüldüğü üzere hesaplanan tüm özdeğerler mutlak değerce birim değerden daha küçüktür. Dolayısıyla tahmin edilen PVAR(1) kararlılık koşullarını sağlamaktadır. Bu nedenle doğrudan etki-tepki fonksiyonları üzerinde durulabilir.

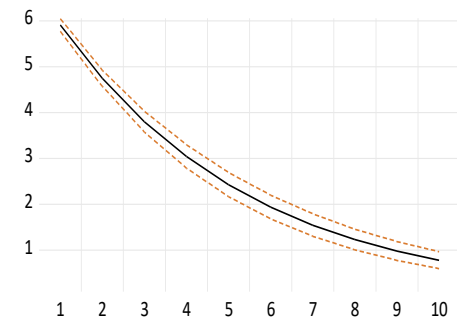
(a) BAD'ın BAD'a Tepkisi

(b) BAD'ın CAD'a Tepkisi

(c) CAD'ın BAD'a Tepkisi

(d) CAD'ın CAD'a Tepkisi

Şekil 2. Bütçe Açıkları ve Cari Açıklar İçin Etki-Tepki Fonksiyonu Sonuçları

Şekil 2(a)'da Bütçe açıklarının kendi şoklarına tepkisi, Şekil 2(d)'de ise Cari açıkların kendi şoklarına tepkisi gösterilmektedir. Dolayısıyla her iki şekilde de ilgili değişkenlerin kendi şoklarından etkilendiği görülmektedir. Ancak asıl üzerinde durulması gereken Şekil 2(b)'de cari açıklarda meydana gelen bir standart sapmalılık şok bütçe açıkları üzerinde yine pozitif etki yaratmaktadır. Benzer biçimde Şekil 2(c)'de ise bütçe açıklarında meydana gelen bir standart sapmalılık şok cari açıklar üzerinde pozitif etki yaratmaktadır. Şekil 2(b) ve Şekil 2(c)'de cari açıklar ve bütçe açıklarının birbirlerinden kaynaklı şoklardan etkilendiği ortaya konulmaktadır. Fakat cari açıkların bütçe açıklarından daha fazla etkilendiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Bu kısımda son olarak, Panel nedensellik sonuçları üzerinde durulmaktadır. Tablo 8'de Dumitrescu ve Hurlin (2012) panel nedensellik sonuçları verilmektedir.

Tablo 8. Panel Nedensellik Sonuçları

	$CAD_{it} = f(BAD_{it})$	
	Test İstatistiği	Anlamlılık Düzeyi
Z İstatistiği	8.7008	0.0000
Z İstatistiği	6.2233	0.0000
	$BAD_{it} = f(CAD_{it})$	
	Test İstatistiği	Anlamlılık Düzeyi
Z İstatistiği	9.8901	0.0000
Z İstatistiği	7.1947	0.0000

Tablo 8'de her iki durum için de hesaplanan test istatistik değerlerinin olasılıkları incelendiğinde sıfır hipotezlerinin rededildiği görülmektedir. Diğer bir ifadeyle ilk kısımda bütçe açıklarından cari açığa doğru bir nedenselliğin olmadığını gösteren sıfır hipotezi rededilmektedir. Yani bütçe açıklarından cari açığa doğru bir nedensellik söz konusudur. İlave olarak Tablo 8'in ikinci kısmında gösterilen cari açıktan bütçe açıklarına doğru bir nedensel ilişkinin olmadığını gösteren sıfır hipotezide rededilmektedir. Buna göre cari açıklardan bütçe açıklarına doğru da bir nedensel ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

O halde gerek panel etki tepki fonksiyonu gerekse panel nedensellik analizleri sonucunda iki değişken arasında çift yönlü etkileşim olduğu bulunmuştur. Dolayısıyla ilgili dönemde ikiz açıklar hipotezinin Keynesyen görüşle uyumlu olduğu bir kez daha kanıtlanmıştır. Dolayısıyla elde edilen sonuçların hem zaman serisi literatürü hem de panel veri literatürü ile uyumlu olduğu söylenebilir.

6. Sonuç

Bu çalışmada, ikiz açıklar olarak bilinen bir ekonomideki cari işlemler açığı ile bütçe açığı arasındaki ilişkinin varlığı 2000-2022 yılları arasında 169 ülke verisi kullanılarak incelenmiştir. Cari işlemler açığı ile bütçe açığı değişkenlerinin kullanılarak oluşturulan modelin tahmininde diğer tahmin yöntemlerine göre daha avantajlı olması nedeniyle tahmin yöntemi olarak panel veri yöntemi kullanılmıştır. Bunun için öncelikli olarak panel verilerde sıklıkla karşılaşılan yatay kesit bağımlılığı test edilmiş, daha sonra sırasıyla homojenlik, panel birim kök testi uygulanmıştır. Değişkenlerin son olarak ilişkiyi bağlamlarının olup olmadığı, uygun gecikme uzunluğunun tespit edilmesinden sonra panel VAR ve nedensellik testi ile araştırılmıştır. Bu testler sonucunda kullanılan kesit bağlamında yatay kesit bağımlılığının olduğu ve panel yapısının heterojen yapıda olduğu tespit edilmiştir. Daha sonra yatay kesit bağımlılığını göz önünde bulunduran ikinci kuşak birim kök testi CIPS ile değişkenlerin birim kök içerip içermediği test edilmiştir. Elde edilen birim kök testi sonucunda ise değişkenlerin durağan oldukları yani, rassal şokların etkisinin geçici olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Çalışmada öncelikle teorik ilişkiler ile ilgili literatüre yer verilmiş daha sonra elde edilen bulgulara göre, cari işlemler açığı ile bütçe açığı arasında ilişkinin varlığı analiz

edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre, cari işlemler açığında meydana gelen bir birimlik bir şok bütçe açıkları üzerinde pozitif bir etkide bulunmasının yanında, bütçe açıklarında meydana gelen bir birimlik bir şok da cari işlemler açığı üzerinde yine pozitif yönlü bir etki yarattığı görülmektedir. Nedensellik testi sonuçları incelendiğinde hem cari işlemler açığından bütçe açığına doğru hem de bütçe açığından cari işlemler açığına doğru bir nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Gerek panel etki tepki fonksiyonu ile elde edilen bulgular gerekse panel nedensellik testi ile elde edilen bulgular benzer sonuçlar içermektedir. 2000-2022 yılları arasındaki dönemde 169 ülke üzerinde yapılan bu çalışma ile elde edilen bulguların, Keynesyen görüşün önerileri ile uyumlu olduğu kanıtlanmıştır.

Açık ekonomilerde sıklıkla görülen bütçe açığı özellikle gelişmiş ülkelerin büyümesinde önemli bir araç olarak kullanılmaktadır. Özellikle bu ekonomilerde bütçe açığının reel faiz oranlarındaki artışa neden olmasıyla birlikte ülkeye yabancı sermaye girişini hızlandırması, yerel para biriminin değerlenmesine sebep olacaktır. Söz konusu bu durumda ithalat artarken ihracat azalma eğilimi göstermektedir. Net ihracatın azalması ise cari açığa neden olurken bu açığın giderilmesi için sermaye girişinin artırılması öncelikli bir politika olarak kullanılması gerekmektedir.

Kaynakça

- Afonso, A., & Coelho, J. C. (2023). Twin deficits through the looking glass: time-varying analysis in the Euro area. *Economic Change and Restructuring*, 56(4), 2087-2110. <https://doi.org/10.1007/s10644-023-09534-4>.
- Akbostancı, E., Tunç, G. I. (2002). Turkish Twin Deficits: An Error Correction Model of Trade Balance, *Economic Research Center Working Papers in Economics*, (Article No. 0106). <http://erc.metu.edu.tr/en/system/files/menu/series01/0106.pdf>
- Aksu, H., Başar, S. (2009). Türkiye İçin İkiz Açıklar Hipotezi'nin Tahmini: Bir Sınır Testi Yaklaşımı, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 64(4), 2-14. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000002144
- Aragaw, A. (2021). The twin deficits and economic growth in selected African countries. *Journal of Business Economics and Finance*, 10(2), 88-102. <https://doi.org/10.17261/Pressacademia.2021.1407>
- Ataç, B. (2006), *Maliye Politikası*, Eskişehir: Yedinci Baskı, ETAM A.Ş. Matba.
- Ay, A., Karaçor, Z., Mucuk, M., & Erdoğan, S. (2004). Bütçe Açığı-Cari İşlemler Açığı Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği (1992-2003), Selçuk Üniversitesi, *SBE Dergisi*, 12, 75-82. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1722168>
- Aydın, B., & Afsal, M. Ş. (2018). Türkiye'de İkiz Açık Hipotezi: Toda-Yamamoto Nedensellik Yaklaşımı/The Twin Deficit Hypothesis in Turkey: Toda-Yamamoto Causality Approach. *Uluslararası Ekonomi İşletme ve Politika Dergisi*, 2(2), 231-240.
- Bagnai, A. (2006). Structural Breaks and The Twin Deficits Hypothesis, *International Economics and Economic Policy*, Springer, 3(2), 137-155. <https://doi.org/10.1007/s10368-006-0050-8>
- Baharumshah, A. Z., Ismail, H., and Lau, E. (2009). Twin Deficits Hypothesis and Capital Mobility: The Asean-5 Perspective, *Jurnal Pengurusan*, 29, 15-32. <https://journalarticle.ukm.my/1796/1/jp29-02.pdf>
- Baharumshah, A. Z., Lau, E., Khalid, A. M. (2006). Testing Twin Deficits Hypothesis Using VARs and Variance Decomposition, *Journal of the Asia Pacific Economy*, 11(3), 331-354. <https://doi.org/10.1080/13547860600764245>
- Barışık, S., Kesikoğlu, F. (2006). Türkiye'de Bütçe Açıklarının Temel Makroekonomik Değişkenler Üzerine Etkisi (1987-2003 VAR, Etki-Tepki Analizi, Varyans Ayrıştırması), *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 61(4), 59-82. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/38080>
- Bilgili, F., Bilgili, E. (1998). Bütçe Açığının Cari İşlemler Üzerindeki Etkileri: Teori ve Uygulama, *İktisat, İşletme ve Finans Dergisi*, 13(146), 4-16. https://mpa.ub.uni-muenchen.de/80866/1/MPRA_paper_80866.pdf
- Bölükbaş, M., Topal, M. H., Hotunluoğlu, H. (2018). Testing Twin Deficits Hypothesis for Eu-27 And Turkey: A panel Granger Causality Approach Under Cross-Sectional Dependence, *Romanian Journal of Economic Forecasting*, 21(4), 101-119. https://ipe.ro/rjef/rjef4_18/rjef4_2018p101-119.pdf

- Chang, J. C., Hsu, Z. Z. (2009). Causality Relationships Between the Twin Deficits in the Regional Economy. *Department of Economics National Chi Nan University, 04(06)*, Taiwan. <https://www.researchgate.net/publication/260389192>
- Danuşman, Y. (2009). *İkiz Açıklar ve Doğru Makroekonomi Politikası Seçimi*, Maliye Bakanlığı, Strateji Geliştirme Başkanlığı, [Mesleki Yeterlilik Tezi], Ankara.
- Datta, K., Mukhopadhyay, C. K. (2010). Twin Deficits Phenomenon in Maldives: Spectral and Time Domain Analysis of Time Series. *IUP Journal of Applied Economics, 9(2)*. <https://www.proquest.com/openview/7ffc8d21d2f097e1b89310c3f7d30c58>
- Dey, S. R., & Tareque, M. (2022). Twin deficits hypothesis in Bangladesh: an empirical investigation. *International Journal of Emerging Markets, 17(9)*, 2350-2379.
- Dumitrescu, E. I. ve Hurlin, C. (2012), "Testing for Granger Non-Causality in Heterogeneous Panels", *Economic Modelling, 29(4)*, 1450-1460. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2012.02.014>
- Erdinç, Z. (2008). İkiz Açıklar Hipotezinin Türkiye'de 1950-2005 Yılları Arasında Eşbütünleşme Analizi ve Granger Nedensellik Testi İle İncelenmesi, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 8(1)*, 209-222. <https://search.trdizin.gov.tr/tr/yayin/detay/79466/>
- Ganchev, G. T. (2010). The Twin Deficit Hypothesis: The Case of Bulgaria, *Financial Theory and Practise, 34(4)*, 357-377. <https://hrcak.srce.hr/file/94674>
- Günaydın, İ. (2004). Bütçe ve Ticaret Açıkları Arasındaki İlişki: Türkiye Uygulaması, *Ekonomik Yaklaşım Dergisi, 15(52-53)*, 143-159. <http://dx.doi.org/10.5455/ey.10504>
- Gurbanov, S., Nadirov, O., Gasimova, S., Mukhtarov, E., & Dehning, B. (2023). Testing the twin deficit hypothesis for resource-rich economies in the era of climate change. *Applied Economics Letters, 1-6*.
- Güriş, S., Yılgör, M. (2008). OECD Ülkelerinde Bütçe Açıkları ve Dış Ticaret Açıkları Arasındaki İlişki: Panel Veri İle Nedensellik Analizi, *Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi, 25(2)*, 773-783. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/muiibd/issue/484>
- Hailemareiam, A. F. (2023). The Twin Deficits Hypothesis: An Empirical Analysis for Ethiopia, *American Journal of Theoretical and Applied Business, 9(2)*, 57-69.
- Handoyo, R., Erlando, A., & Astutik, N. (2020). Analysis of twin deficits hypothesis in Indonesia and its impact on financial crisis. *Heliyon, 6*. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2020.e03248>.
- Helmy, H. (2018). The twin deficit hypothesis in Egypt. *Journal of Policy Modeling, 40*, 328-349. <https://doi.org/10.1016/J.JPOLMOD.2018.01.009>.
- Islam M. F. (1998). Brazil's Twin Deficits: An Empirical Examination, *AEJ, 26(2)*, 121-128. <https://link.springer.com/article/10.1007/BF02299354>
- Kaufmann, S., Scharler, J., Winckler, G. (1999). The Austrian Current Account Deficit: Driven by Twin Deficits or by Intertemporal Expenditure Allocation? *Empirical Economics, 27(3)*, 529-542. <https://link.springer.com/article/10.1007/s001810100094>
- Keskin, N., Yılmaz, T. (2006). *İkiz Açıklar Hipotezi: Koentegrasyon ve Nedensellik Analizi Bağlamında Türkiye Örneği*. Muğla Üniversitesi İİBF Tartışma Tebliği, (3), Muğla
- Konstantinos, P., Panousis., Minoas, Koukouritakis. (2020). Twin Deficits: Evidence From Portugal, Italy, Spain and Greece. *Intereconomics, 55(5)*, 332-338. <https://doi.org/10.1007/s10272-020-0924-y>
- Krugman, P. R., Obstfeld, M (2006). *International Economics Theory-Policy*, Ninth Edition, Pearson Addison Wesley, 285-291. <https://cdn.prexams.com/8978/International%20Economics%20Theory%20and%20Policy%20Book%209th%20Edition.pdf>
- Kumar, P. (2016). Twin Deficit Hypothesis: Some Recent Evidence from India, *Global Business and Economics Review, 18*, 487-495. <https://doi.org/10.1504/GBER.2016.076283>.
- Mukhtar, T., Zakaria, M., & Ahmed, M. (2007). An Empirical Investigation for The Twin Deficits Hypothesis in Pakistan, *Journal of Economic Cooperation, 28(4)*, 63-80. <https://eds.p.ebscohost.com/eds/pdfviewer/pdfviewer?vid=0&sid=411e146a-bbc8-4474-b59d-7f2c44d7cea1%40redis>
- Nargeleşkenler, M., Giray, F. (2013). Assessing the Twin Deficits Hypothesis in Selected OECD Countries: An Empirical Investigation, *Business and Economics Research Journal, 4(4)*, 1-23. <https://www.berjournal.com/assessing-the-twin-deficits-hypothesis-in-selected-oecd-countries-an-empirical-investigation-2>
- Parkin, M. (2000). *Economics, Fifth Edition*, Addison-Wesley Publishing Company, United States.848.

- Pesaran, M. H. (2004). General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels, *Cambridge Working Papers in Economics* No. 0435, University of Cambridge, 1240(1), 1-46. <https://doi.org/10.1007/s00181-020-01875-7>
- Pesaran, M. H. (2007). A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross-Section Dependence, *Journal of Applied Econometrics*, 22(2), 265-312. <https://doi.org/10.1002/jae.951>
- Ratha, A. (2012). Twin deficits or distant cousins? Evidence from India1, *South Asia Economic Journal*, 13(1), 51-68.
- Sayar, G., & Bayar, İ. (2019). Türkiye ve Avrupa Birliği Ülkelerinde İkiz Açık Hipotezinin Test Edilmesi: Zaman Serisi ve Panel Veri Analizi (1996-2017), *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(4).
- Sürekcı, D. (2008). Türkiye’de Üçüz Açıklar Olgusunun Analizi: Dinamik Bir Yaklaşım, Celal Bayar Üniversitesi, *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 18(1), 51-69. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/146054>
- Tang, C. T., Lau, E. (2009). General Equilibrium Perception on Twin Deficit Hypothesis: An Empirical Evidence for The U.S., Monash University, *Department of Economics, Discussion Paper*, 9(09), Malezya. <https://core.ac.uk/download/pdf/6396456.pdf>
- Tang, T. (2015). General Equilibrium Perspective on Twin Deficits Hypothesis: An Empirical Study with US Results, *Global Economic Review*, 44, 184 - 201. <https://doi.org/10.1080/1226508X.2015.1015041>.
- Utkulu, U. (2003). Türkiye’de Bütçe Açıkları ve Dış Ticaret Açıkları Gerçekten İkiz mi? Koentegrasyon ve Nedensellik Bulguları, *Dokuz Eylül Üniversitesi İİBF Dergisi*, 18(1), 45-61. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/211324>
- Vamvoukas, G. A. (1999). The Twin Deficits Phenemon: Evidence from Greece, *Applied Economics*, 31(9), 1093-1110. <https://doi.org/10.1080/000368499323571>
- Vyshnyak, O. (2000). *Twin Deficit Hypothesis: The Case of Ukraine*, [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi], National University “Kyiv-Mohyla Academy”, Ukrayna.
- Yapraklı, S. (2010). Türkiye’de Esnek Döviz Kuru Rejimi Altında Dış Açıkların Belirleyicileri: Sınır Testi Yaklaşımı, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 65(4), 141-164. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000002188
- Yellen, J.L. (1989). Symposium on the budget deficit. *Journal of Economic Perspectives*, 3(2), 17-21. <https://doi.org/10.1257/jep.3.2.17>
- Yıldırım, C. Y. (2023). Türkiye’de İkiz Açık Hipotezinin Geçerliliğinin Test Edilmesi, *International Review of Economics and Management*, 11(2), 97-115.
- Yücel, F. & Ata, A. Y. (2003). Eş-bütünleşme ve Nedensellik Testleri Altında İkiz Açıklar Hipotezi: Türkiye Uygulaması, *Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(12): 97-110. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/50148>
- Zengin, A. (2000). İkiz Açıklar Hipotezi (Türkiye Uygulaması), *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, Ankara, 11(39), 37-67. <https://doi.org/10.5455/ey.10335>

Çıkar Çatışması: Yoktur

Finansal Destek: Yoktur

Etik Onay: Yoktur

Yazar Katkısı: Mehmet ÇINAR (%50), Eda PALYOŞ KONYA (%50)

Conflict of Interest: None

Funding: None

Ethical Approval: None

Author Contributions: Mehmet ÇINAR (50%), Eda PALYOŞ KONYA (50%)

Borçlanma Kararlarında Ekonomi Politikası Belirsizliğinin Rolü

Seda TURNACIGİL¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Toros Üniversitesi, seda.turnacigil@toros.edu.tr, ORCID: 000-0002-8573-8412

Öz: Ekonomi politikası belirsizliği işletme yönetiminde kararları etkileyen, finansal piyasaları ve ekonomik dinamikleri şekillendiren bir olgudur. İşletmelerin borçlanma yapıları da mevcut piyasa koşulları, yatırım ve büyüme fırsatları, sermaye maliyeti, risk toleransı gibi faktörlerden etkilenir. Bu faktörler aynı zamanda ekonomi politikası belirsizliği ile işletme borç yapısı arasındaki ilişkiyi destekleyen mekanizmalardır. İşletmelerin ve yatırımcıların belirsiz ortamlarda hareket edebilmeleri için belirsizliğin sonuçlarını kavramaları, bu olumsuz etkileri azaltarak rekabet gücünü artırabilir ve sürdürülebilir gelişmeyi teşvik edebilir. Bu çalışmada ekonomi politika belirsizliğinin işletmenin kısa ve uzun vadeli borçlanma kararlarında rolü olup olmadığı araştırılmıştır. Bunun için BIST’te işlem gören ve verilerine kesintisiz ulaşılabilen 83 adet imalat işletmesinin 2006:4-2023:3 dönemleri arasındaki verileri Panel EGLS yöntemiyle incelenmiştir. Çalışmada hem kısa hem uzun vadeli borçlanma kararlarında ekonomi politika belirsizliğinin etkisinin istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönde olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu etkinin uzun vadeli borçlanma kararlarında daha yüksek olduğu da çalışmanın bulguları arasındadır. Bunun yanında, çalışma sonuçlarına göre firmaya özgü diğer faktörler de kısa vadeli borçlanma kararları üzerindeki rolü istatistiksel olarak anlamlıdır.

Anahtar Kelimeler: Sermaye yapısı, borçlanma kararları, ekonomik politika belirsizliği, panel EGLS

Jel Kodları: C33, G31, G32, L60

The Role of Economic Policy Uncertainty in Borrowing Decisions

Abstract: Economic policy uncertainty is a phenomenon that affects decisions in business management and shapes financial markets and economic dynamics. The debt structures of businesses are also affected by factors such as current market conditions, investment and growth opportunities, capital cost, and risk tolerance. These factors are also mechanisms that support the relationship between economic policy uncertainty and the debt structure of businesses. For businesses and investors to act in uncertain environments, understanding the consequences of uncertainty can reduce its negative effects, increase competitiveness, and promote sustainable development. This study investigates whether economic policy uncertainty plays a role in short- and long-term borrowing decisions of businesses. For this purpose, the data of 83 manufacturing businesses traded on BIST and whose data can be accessed without interruption between the periods of 2006:4-2023:3 were examined using the Panel EGLS method. The study concluded that the effect of economic policy uncertainty on both short- and long-term borrowing decisions was statistically significant and positive. The fact that this effect is higher in long-term debt decisions is also among the findings of the study. In addition, according to the results of the study, other firm-specific factors also have a statistically significant role on short-term debt decisions.

Keywords: Capital structure, Borrowing decisions, Economic policy uncertainty, Panel EGLS

Jel Codes: C33, G31, G32, L60

Atıf: Turnacıgil, S. (2024).

Borçlanma Kararlarında

Ekonomi Politikası

Belirsizliğinin Rolü, *Politik*

Ekonomik Kuram, 8(4), 1119-

1134.

[https://doi.org/10.30586/pek.155](https://doi.org/10.30586/pek.1555725)

5725

Geliş Tarihi: 25.09.2024

Kabul Tarihi: 11.11.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY)

([https://creativecommons.org/li](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

[censes/by/4.0/](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)).

1. Giriş

Ekonomi politikası belirsizliği (Kısaltmalarda EPB olarak bahsedilecektir.), ekonomik göstergelerdeki dalgalanmaları, politik değişimler, jeopolitik gerilimler ve diğer öngörülemeyen olaylar ile karakterize eden yaygın bir küresel ekonomi özelliğidir. EPB, büyümesini sürdürmek isteyen, riskleri yönetmek ve paydaşlar için değer yaratmak amacıyla karmaşık mali ortamlarda bulunan işletmeler için önemli zorluklar yaratabilmektedir. Ekonomi politikası belirsizliğinin etkilediği temel unsurlardan bir tanesi de işletmenin borçlanma kararlarıdır.

İşletmelerin finansal yapısı özsermaye ve borç kaynaklarından oluşan bir sermaye bileşimini ifade etmektedir. İşletmelerdeki borç-özsermaye yapısının nasıl olacağı kararında sermaye maliyetinin, işletmenin risk profilinin, esnekliğin, karlılık oranlarının, likiditenin doğrudan etkisinin olduğu bazı çalışmalar tarafından ortaya konmuştur. Ancak ekonomi politikası belirsizliğinin neden olacağı değişken piyasa koşulları da borçlanma konusundaki karar verme süreçlerini karmaşık hale getirebilmektedir. Bu çalışma, ekonomi politikası belirsizliğinin işletmelerin kısa ve uzun vadeli borçlanma tercihlerini nasıl etkilediğini incelemektedir. Aynı zamanda, işletmelerin belirsiz finansal ortamlarda kullandıkları borçlanma stratejilerine dair bulgular sağlamayı hedeflemektedir. Mevcut literatür gözden geçirildiğinde EPB ile borçlanma arasındaki ilişkiyi inceleyen uluslararası çalışmalar (Bajaj vd. (2021); Almaghrabi (2021); Tabash vd. (2022)) mevcutken Türkiye’de bu konuda yapılmış bir çalışmaya rastlanmamıştır. Türkiye’de borçlanma belirleyicileri konusundaki çalışmalar daha çok firmaya özgü faktörlerin etkisini inceleme üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın literatürdeki bu boşluğu doldurması beklenmektedir. İkinci olarak, çalışmanın Türkiye’deki imalat işletmelerinin finansal stratejilerinin anlaşılmasına ve politika geliştirme süreçlerinin şekillenmesine yardımcı olacağı öngörülmektedir. Son olarak bu çalışma EBP gibi bir makro faktörün mikro düzeyde, yani işletme seviyesinde ne tür etkiler yarattığını ortaya koyarak ekonomik politika belirsizliğinin daha geniş bir perspektiften anlaşılmasına katkı sağlayabilir.

Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde çalışmanın kavramsal çerçevesine yer verilmiş ikinci bölümde hem borçlanma kararları hem de EPB ile ilgili alanda yazılan çalışmalara değinilmiştir. Üçüncü bölümde veri seti ve yöntemle ilişkin bilgiler verilmiş, dördüncü bölümde bulgular açıklanmıştır. Beşinci bölümde ise genel olarak sonuçlar değerlendirilmiş ve diğer çalışmalar ile benzerlik ve farklılıklar ortaya konmaya çalışılmıştır.

2. Ekonomi Politika Belirsizliği ve Borçlanma Yapısına Yönelik Kavramsal Çerçeve

Bir işletmeyi yönetmek hem kısa hem uzun vadeli bakış açısına aynı anda sahip olmayı ve onu yönetebilmeyi gerektirir (Canbaş ve Vural, 2010). Kısa vadeli bakış açısı işletmelere esneklik ve likidite sağlarken uzun vadeli bakış açısı stratejik değerlendirmeleri, risk değerlendirmelerini ve yatırım ufuklarını yansıtmaktadır. Bir işletmenin borçlanma kararları işletmenin sermaye maliyetini, risk profilini, esnekliğini ve büyüme fırsatlarını yakalama yeteneğini doğrudan etkilediği için önem arz etmektedir.

İşletmelerin optimum borçlanma düzeylerinin ne olması gerektiğine yönelik pek çok teori mevcuttur. Bunlardan en temel olanları finansal hiyerarşi teorisi, asimetric bilgi teorisi, vekalet teorisi ve piyasa zamanlaması teorisi olarak gösterilebilir. Finansal Hiyerarşi teorisi, işletmelerin yatırımlarının finansmanında öncelikle işletme içi yaratılan fonları, ardından borç, dönüştürülebilir borç ve son olarak da hisse senedi ihracını tercih ettiğini savunmaktadır. Teoride işletmelerin öncelikle içsel kaynaklara yönelmesi düşüncesi, finansal esnekliğin korunması ve bilgi asimetrisi maliyetlerinden kaçınmak olduğu şeklinde temellendirilmiştir. Borçlanmayı özsermayeden üstün tutan faktör de vergi avantajının olması ve borçlanma maliyetinin özsermayeye göre düşük olmasıdır (Sunder ve Myers, 1999, s.221). Bilgi asimetrisi teorisine göre, işletme yöneticileri, diğer

paydaşlara göre daha fazla bilgiye sahip oldukları için, işletmenin değerini yükseltecek veya iflas riski oluşturacak borçlanma düzeyini daha iyi değerlendirebilirler. Ortaya çıkan bu asimetrik durumda sermaye yapısı kararları herkes tarafından aynı şekilde verilememektedir (Myers ve Majluf, 1984, s.196). Vekalet teorisi, asil ve vekil arasındaki ilişkiye odaklanarak farklı hedeflerden ve bilgi asimetrisinden kaynaklanan çıkar çatışmasını vurgulamaktadır. Finansal yapı bağlamında vekalet teorisi, yöneticilerin, hissedarların çıkarlarından ziyade kendi çıkarlarını ön planda tutan finansman stratejilerini takip edebileceklerini ileri sürmektedir. Piyasa zamanlaması teorisi ise işletmelerin hisse senedi ihraç ederken veya kendi hisse senetlerini piyasadan satın alırken piyasa koşullarını gözettiği, böylece işletmelerin sermaye yapıları ile piyasa dalgalanmaları arasında bir ilişki olduğunu öne sürmektedir. Ekonomi politikası belirsizliğinin yüksek olduğu dönemlerde de işletmeler hisse senedi arzını erteleyebilir veya hisse senedi fiyatlarının değerinin altında olduğu dönemlerde hisseleri geri satın alabilir (Baker ve Wurgler, 2002, s.1).

Optimum sermaye yapısı ve işletmenin değerini yükseltecek borçlanma oranının tespiti üzerine fikirlerin ve bu alanda yapılan çalışmaların genellikle firmaya özgü faktörler üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Firmaya özgü faktörlerin yanında ekonomi politikası belirsizliği de işletmelerin borçlanma kararlarını daha karmaşık hale getirebilmektedir. EPB, işletmelerin risk algılarını artırarak, borçlanma konusunda daha temkinli olmalarına ve finansal esneklik ile likiditeyi koruma yoluna gitmelerine neden olabilir. Aynı şekilde EPB yüksekliği artan belirsizliği telafi edebilmek için talep edilen risk primini arttırabileceğinden sermaye maliyetinin yükselmesine ve finansmana erişimin sınırlanmasına da neden olabilir. Bu konuda Xu (2020), EPB'nin arttığı dönemlerde firmaların daha yüksek ağırlıklı ortalama sermaye maliyetine maruz kaldığını, Almaghrabi (2021) EPB'nin yüksek olduğu dönemlerde yurt dışı kredi maliyetlerinin yurt içi kredi maliyetinden daha yüksek olduğunu, Liu ve Wang (2022) da Çin'de EPB'nin artışının sermaye maliyetini yükselttiğini çalışmalarında ortaya koymuştur. Bunun yanında EPB yüksekliği işletmelerin yatırım belirsizliğine ve yeni yatırımlardan kaçınmasına neden olabileceğinden bu erteleme borç taleplerinde azalmaya da sebep olabilir. Nitekim, Xu (2020), Kong vd. (2022), Fujitani vd. (2023) çalışmalarında EPB'nin arttığı dönemlerde yeni yatırımların düşüş gösterdiğine dair kanıtlar da mevcuttur. Özetlenecek olursa EPB'nin yüksek olduğu dönemler yatırım kararlarındaki tereddüt, büyüme konusunda isteksizlik gözlemlenebilir ve borçlanma kararları gibi finansal planlamalarda dikkatli olmayı gerektirebilir. Çünkü EPB özellikle mali, parasal ve düzenleyici konularda belirsizlik ve öngörülemezlik derecesini ifade eder. EPB derecesinin yüksekliği bir anlamda istikrar eksikliğini yansıtır ve bu da algılanan riskin artmasına ve ekonomik göstergelerde oynaklığa sebep olabilir.

3. Literatür

Çalışmanın bu bölümünde ekonomi politika belirsizliğinin etkilerini ele alan, bunun yanında işletmelerin borçlanma kararlarının alınmasındaki belirleyici faktörleri inceleyen ulusal ve uluslararası araştırmalara yer verilmiştir.

Korkmaz ve Güngör (2018), 1997-2018 dönemleri arasında küresel ekonomi politika belirsizliğinin BIST'te işlem gören bazı endekslerdeki hisse senetlerinin getirilerindeki oynaklık üzerindeki etkisinin pozitif olduğu tespit edilmiştir. Xu (2020), 1985-2007 dönemleri arasında ekonomik politika belirsizliğinin arttığı dönemlerde bu belirsizliğe daha fazla maruz kalan firmaların daha yüksek ağırlıklı ortalama sermaye maliyetine maruz kaldığı ve daha düşük inovasyon ile yatırım yeniliği yoluna gittiği sonucuna ulaşmıştır. Suh ve Yang (2021) EPU da dahil 21 belirsizlik ölçüğü ile kurumsal yatırımlar arasındaki ilişkiyi inceledikleri çalışmalarında 1997-2006 dönemleri arasında 36 ülkede EPU tedbirlerinin yatırım üzerinde olumsuz etkileri olduğunu, EPU dışı belirsizlik tedbirlerinin ise tam tersi etkileri olduğunu göstermiştir. Attig vd. (2021), 19 ülkeden elde edilen verileri kullanmış ve yüksek düzeyde EPU'nun temettü ödemesiyle pozitif ilişkili olduğunu, firmaların yüksek EPU dönemlerinde vekalet sorunlarını hafifletmek için

temettü ödediğini vurgulamıştır. Gürsoy ve Kılıç (2021), ekonomik ve politik belirsizliğin finansal piyasalar üzerine etkisini araştırmış, 2010-2020 yılları arasında Türkiye’de küresel EPU ile CDS primleri ve BIST bankacılık endeksi arasında iki yönlü güçlü volatilité etkileşimi gerçekleştiğini bulgulamıştır. Bajaj vd. (2021), 2009-2018 döneminde NSE500’de listelenen Hint firmalarının bir kısmını analiz ederek, EPU ile kaldıraç arasında pozitif bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmıştır. Almaghrabi (2021), çalışmasında sınır ötesinde borçlanmanın politika belirsizliğinin etkisini azaltmanın bir yolu olup olmadığını incelenmiştir. Çalışma, belirsizliğe maruz kalmayan yabancı kredi verenler daha düşük kredi spreadleri talep etse de yüksek bilgi maliyetlerini telafi etmek için politika belirsizliğinin yüksek olduğu dönemlerde dış kredilerin maliyetinin yurt içi kredilerin maliyetinden daha yüksek (veya eşit) olduğunu göstermiştir. Iğın (2022), çalışmasında Avrupa’nın seçilmiş tüm endekslerinin ekonomi politika belirsizliği ile kısa ve uzun dönemli negatif yönlü bir ilişkinin varlığını tespit etmiştir. Gürsoy ve Zeren (2022), 2015-2020 dönemleri arasında G7 ve BRIC ülkelerinin her biri için hesaplanan politik belirsizlik ile ilgili ülkelerin borsaları arasındaki ilişki incelenmiş, İngiltere, Amerika ve Brezilya için EPU endeksinden borsalara doğru tek yönlü, Almanya için değişkenler arasında çift yönlü bir nedenselliğin varlığı tespit edilmiştir. Liu ve Wang (2022), Çin’de ekonomik politika belirsizliğindeki bir artışın daha yüksek bir sermaye maliyetine yol açtığını ve bu etkinin esas olarak borç maliyeti yerine özsermaye maliyetinin artmasından kaynaklandığını bulmuştur. Tabash vd. (2022) 2007-2016 arasındaki dönemde Asya ekonomisinde işlem gören işletmelerin ekonomik politika belirsizliği ve kurumsal finansman yapısı arasındaki ilişkiyi inceleyerek EPU’nun borç finansmanı üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olduğunu ancak özsermaye finansmanı ile pozitif bir ilişkiye sahip olduğu sonucuna ulaşmıştır. Kong vd. (2022), 2007-2019 yılları arasında Çin’de A-hisse listesinde yer alan şirketleri kullanarak EPU’nun firmaların yatırım kararları üzerindeki etkisini incelemiştir. Çalışma, global EPU’nun firmaların yatırım ölçüğünün ve verimliliğinin artmasını engellediğini, aynı zamanda aşırı yatırım veya yetersiz yatırım riskini artırdığını ortaya koymuştur. Andrikopoulos vd. (2023), küresel ekonomi politikası belirsizliğinin uluslararası sermaye girişleri üzerindeki etkisini ve makro ihtiyati politikaların bu etkiyi azaltıp azaltamayacağını araştırmıştır. 1997-2018 dönemi için 84 ülkeyi ele alan çalışmada küresel ekonomik politika belirsizliğindeki artışın uluslararası sermaye girişlerinin azalmasına yol açtığını görülmüş, sıkı makro ihtiyati politikaların bu olumsuz etkiyi yaklaşık yüzde 30 ile yüzde 40 oranında azaltabileceği vurgulanmıştır. Maquieira vd. (2023), 2011-2022 yılları arasında bakır firmaları üzerine yaptıkları çalışmada hem global EPU hem de yerel EPU’nun hisse senedi getirileri üzerinde negatif bir etkiye sahip olduğunu bulgulamışlardır. Fujitani vd. (2023), ekonomik politika belirsizliğinin Japon firmalarının yatırım ve nakit tutma davranışları üzerindeki etkilerini incelemiştir. Hem global hem yerel olarak hesaplanan belirsizliğin kullanıldığı çalışmada yerli EPU arttığında Japon firmalarının daha az yatırım yaptığı ve daha fazla nakit biriktirdiği, Amerika Birleşik Devletleri’ndeki ekonomik politika belirsizliğinin Japonya’daki kurumsal yatırımlar üzerinde olumsuz yayılma (bulaşma) etkileri olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Jo ve Lee (2024), yöneticilerin anormal ihtiyari harcama kesintilerini, yönetsel kısa vadeciliğin bir göstergesi olarak kullanarak EPU ile yönetsel kısa vadecilik arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmada 2002- 2020 dönemlerinde bu harcama kesintilerinin EPU’nun yüksek olduğu dönemlerde arttığını ve EPU’ya duyarlı firmalarda belirgin olduğu bulgulanmış ve EPU’nun yöneticilerin uzağı göremeyen davranışlarına neden olduğunu öne sürmüştür.

Frank ve Goyal (2003), 1950-2003 yılları arasında halka açık ABD işletmelerinin borç-özsermaye oranı kararlarında etkili olan faktörleri incelemiş; karlılık, maddi duran varlıklar, piyasa değeri/ defter değeri oranı, beklenen enflasyon ve temettü ödenmesi durumu gibi faktörlerin borçlanma kararına etki eden en önemli faktörler olduğu sonucuna ulaşmıştır. Demirhan (2009), çalışmasında BIST’te işlem gören firmalar için borçlanma yapısını etkileyen en önemli faktörleri firma büyüklüğü, likidite, karlılık ve firmanın dönen-duran varlık oranı olduğunu göstermiştir. Terim ve Kayalı (2009), 2000-

2007 döneminde Türkiye’de halka açık imalat işletmelerinin sermaye yapılarını etkileyen faktörler incelenmiştir. Çalışmada işletmelerin maddi duran varlıkları, karlılıkları ve büyüme fırsatları ile kaldıraç oranları arasında anlamlı sonuçlar elde edilmiştir. Vo (2017), 2006-2015 yılları arasında Vietnam’da halka açık işletmelerin varlık büyümesi, maddi duran varlıkların oranı, kâr, firma büyüklüğü ve likidite dikkate alınarak yaptığı araştırmada uzun ve kısa vadeli kaldıraç için belirleyicilerin farklı olduğu sonucuna ulaşmıştır. Sabir ve Malik (2012) çalışmasında Pakistan’da halka açık, petrol ve doğalgaz sektöründeki işletmelerin sermaye yapısında karlılığın negatif etkisi, likidite, büyüklük ve maddi duran varlıkların ise pozitif etkisi olduğu sonucuna ulaşmıştır. Pahuja ve Sahi (2015), 2008-2010 yılları arasında Hint şirketlerinin sermaye yapısını belirleyen faktörleri analiz etmiş, borç-özkaynak yapısının iki temel belirleyicisinin büyüme ve likidite olduğu sonucuna ulaşmıştır. Söylemez’in çalışmasında (2019), BIST’te işlem gören demir çelik metal sanayisindeki işletmelerin sermaye yapısını etkileyen faktörler incelenmiş kaldıraç oranları ile likidite ve büyüklük değişkenleri arasında negatif ilişki, borç dışı vergi kalkanı ve karlılık değişkenleri arasında ise pozitif ilişki tespit edilmiştir. Ramli vd. (2019) Malezya ve Endonezya’da sermaye yapısı belirleyicilerinin firma finansal performansı üzerindeki etkisini firma kaldırıcının aracılık etkisi ile incelenmiştir. Sonuçlar Malezya’da varlık yapısı, büyüme fırsatları, likidite, borç dışı vergi kalkanı ve faiz oranı, firma kaldırıcının firma finansal performansı üzerindeki dolaylı olarak etkilediğini göstermiştir. Ahmed vd. (2024) Bangladeş borsasında işlem gören işletmeleri baz alarak yaptıkları çalışmada tüm borç oranı türlerinin varlık getirisi (ROA) üzerinde negatif bir etkisi olduğu ve sadece kısa vadeli borç oranının özsermaye karlılığı (ROE) üzerinde negatif etkisi olduğu bulgusuna ulaşmıştır

4. Yöntem ve Veri Seti

Bu çalışmada işletmelerin uzun ve kısa vadeli borçlanma kararlarında ekonomi politikaları belirsizliğinin etkisi araştırılmıştır. Çalışmada Borsa İstanbul’da işlem gören ve verilerine kesintisiz ulaşılabilen 83 adet imalat işletmesinin 2006:4-2023:3 tarihleri arasındaki çeyrek dönemlik verileri kullanılmıştır. Çalışmada işletmelerin borçlanma kararlarını kısa vadeli ve uzun vadeli borç oranı temsil etmektedir. Ekonomi politikası belirsizliğinin ölçümü, yapısının çok boyutlu olması ve göstergelerinin doğrudan bulunamaması gibi nedenlerle kolay olmamaktadır. Bununla birlikte metin analizlerine ve çeşitli endekslere dayanılarak EPB’yi ölçmek için metodolojiler geliştirilmiştir. Yaygın olarak kullanılan ölçümlerden biri Baker vd. (2016) tarafından geliştirilen Ekonomi Politika Belirsizliği Endeksi’dir (EPU endeksi). Literatürde bahsi geçen diğer belirsizlik ölçümü Ahir vd. (2022) tarafından geliştirilen Dünya Belirsizlik Endeksi’dir (WUI endeksi). Belirsizlik endeksleri bazı coğrafi kıtalara (Asya, Avrupa vb.) veya ülkelere özgü de hesaplanabilmektedir. Ahir vd. (2022) çalışması baz alınarak Federal Reserve Bank tarafından her ülke için (Türkiye için WUITR) bir endeks hesaplanmıştır. Bu çalışmada da küresel ekonomi politikaları belirsizliğini EPU ve WUI, yerel ekonomi politikası belirsizliğini ise WUITR temsil etmektedir. Bunun yanında ilgili literatür göz önüne alınarak işletmelerde borçlanma oranlarını etkileyebilecek faktörler de çalışmaya kontrol değişkenler olarak eklenmiştir. Bilindiği gibi borçlanma kararları sektörden sektöre, ülkeden ülkeye ve işletmeden işletmeye değişebilmektedir. Çalışmada borçlanmayı etkileyen ülke veya sektör düzeyinde değil firma düzeyindeki faktörler kontrol değişken olarak kullanılmıştır. Bu değişkenler büyüklük ((Deesomsak vd.(2004); Eriotis vd.(2007); Terim ve Kayalı (2009) ; Frank ve Goyal(2009); Cuong ve Thi (2012); Elitaş ve Doğan (2013);Pahuja ve Sahi(2015); Yılmaz ve Düzakın (2017); Söylemez (2019); Ahmed vd.(2024)), büyüme fırsatı ((Deesomsak vd., 2004; Chen, 2004; Terim ve Kayalı, 2009)), Likidite (Deesomsak vd., 2004; Eriotis vd.(2007); Ata ve Ağ (2010); Sabir ve Malik (2012); Elitaş ve Doğan (2013); Pahuja ve Sahi (2015); Yılmaz ve Düzakın (2017); Söylemez (2019); Ahmed vd.(2024)); karlılık ((Terim ve Kayalı (2009) ; Frank ve Goyal (2009); Pahuja ve Sahi (2015); Yılmaz ve Düzakın, (2017); Söylemez (2019)) ve maddi duran varlıklardır

(Deesomsak vd. (2004); Terim ve Kayalı (2009); Elitaş ve Doğan (2013); Pahuja ve Sahi (2015)).

Çalışmada işletmelerin rasyolarına yönelik veriler Finnet programındaki bilgiler ile oluşturulmuştur. Ekonomi politikaları belirsizliği endeksinde ise internet sayfalarından yararlanılmıştır. Çalışmada kullanılan tüm değişkenler, hesaplama yöntemleri ve sembolleri Tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo 1. Çalışmada kullanılan veriler ve sembolleri

Değişkenler	Hesaplama Yöntemi	Sembol
Uzun Vadeli Borç Oranı (Bağımlı Değişken)	Uzun Vadeli Borç/Toplam Aktif	UVB
Kısa Vadeli Borç Oranı (Bağımlı değişken)	Kısa Vadeli Borç / Toplam Aktif	KVB
Ekonomi Politikaları Belirsizliği (Bağımsız Değişken)	Baker vd. (2016)	EPU
Ekonomi Politikaları Belirsizliği (Bağımsız Değişken)	Ahir vd. (2022)	WUI
Türkiye İçin Hesaplanan Ekonomi Politikaları Belirsizliği (Bağımsız Değişken)	fred.stlouisfed.org (2024)	WUITR
Maddi Duran Varlık Oranı (Kontrol Değişken)	Maddi Duran Varlıklar / Toplam Varlıklar	MDV
Likidite (Kontrol Değişken)	Dönen Varlıklar /Kısa Vadeli Borçlar	LKT
Büyüme Fırsatı (Kontrol Değişken)	[(Cari Dönem Toplam aktif değeri- Bir önceki dönem toplam aktif değeri)/Bir önceki dönem toplam aktif değeri]	BF
Karlılık (Kontrol Değişken)	FAVÖK/ Toplam Varlıklar	FAVÖK
Büyüklik (Kontrol Değişken)	Net Satışların Logaritması	BYK

Çalışmada uzun vadeli borçların ve kısa vadeli borçların bağımlı değişken olarak kullanıldığı iki farklı panel regresyon modeli oluşturulmuştur. Modeller eşitlik (1) ve eşitlik (2)'de gösterilmiştir.

$$UVB_{i,t} = \alpha_{0,it} + \beta_{1,it} MDV_{it} + \beta_{2,it} LKT_{it} + \beta_{3,it} BF_{it} + \beta_{4,it} FAVÖK_{it} + \beta_{5,it} BYK_{it} + \beta_{6,it} EPU_{it} + \beta_{7,it} WUI_{it} + \beta_{8,it} WUITR_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

$$KVB_{it} = \alpha_{0,it} + \beta_{1,it} MDV_{it} + \beta_{2,it} LKT_{it} + \beta_{3,it} BF_{it} + \beta_{4,it} FAVÖK_{it} + \beta_{5,it} BYK_{it} + \beta_{6,it} EPU_{it} + \beta_{7,it} WUI_{it} + \beta_{8,it} WUITR_{it} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

$$i = 1, \dots, N \quad t = 1, \dots, T$$

Her iki modelde de i kesit, t ise zaman göstergesidir.

Teoride büyüme fırsatları ile sermaye yapısı arasındaki ilişkinin varlığı doğrulansa da bu ilişkinin yönü aynı değildir. Örneğin vekalet teorisi, yüksek büyüme fırsatına sahip işletmeler için büyüme ve borçlanma arasında negatif bir ilişki öngörmektedir. İşletmeler ilerleyen yıllarda borç alabilme fırsatından mahrum kalmamak için finansal

esnekliklerini korumak isteyebilirler. Diğer taraftan finansal hiyerarşi teorisine göre büyüme fırsatları kaldıraçla pozitif ilişkide olabilir. Finansal hiyerarşi teorisinde firmalar ilk etapta içsel kaynaklar olan dağıtılmamış karları, daha sonra düşük riskli borçları, yüksek riskli borçları ve son olarak da özsermaye kullanmayı tercih edecektir. Böylelikle işletmelerin iyi yatırım fırsatları karşısında iç nakit akışı olmadığında, projelerin finansmanı için borç ilk seçenektir ve bu tür şirketlerde sonuç yüksek kaldıraçtır (Mayers, 1984, ss.577-583).

Maddi duran varlıklar ile kaldıraç arasında pozitif bir ilişki beklenmektedir. Maddi duran varlıklar işletmelerde teminat olarak kullanıldığı için, maddi varlıkların büyük bir kısmı firmaların dış finansman bulmasını kolaylaştırmakta bu da kaldıraç oranını yükseltmektedir. (Sbeti ve Moosa, 2012, ss.210)

Borçlanma oranı ile karlılık arasındaki ilişkide, Modigliani-Miller (1963) işletmelerin vergi kalkanından yararlanmak için borçlanmayı tercih edebileceği fikrini öne sürmektedir. Cari nakit akışı yüksek işletmelerin kredi tahsis etmesi daha kolay olacağı düşünüldüğü için kaldıraç ile karlılık arasındaki ilişkinin pozitif olması beklenmektedir.

Likidite oranları ile kaldıraç arasında ise pozitif veya negatif ilişki beklenebilir. Likidite ile kaldıraç arasındaki negatif ilişkinin temel dayanağı işletmelerin fazla borcun daha fazla yükümlülüğün ve düşük dönen varlıkların olmasıdır. Diğer taraftan likiditesi yüksek olan firmalar vadesi gelen kısa süreli borçlarını daha iyi karşılayabildikleri için nispeten daha yüksek bir borç oranı kullanabilirler. Bu durum da işletmelerin likidite pozisyonları ile kaldıraç arasında pozitif ilişkiyi ifade etmektedir.

İşletme büyüklüğü ile kaldıraç oranları arasındaki ilişkinin pozitif olması beklenebilir. İşletmeler büyüdükçe ve nakit akışları güçlendikçe daha geniş finansman kaynaklarına sahip olmaları, kredi notlarının daha yüksek olması, fonlara daha düşük maliyetle ulaşabilmeleri gibi nedenler, büyük işletmelerin borçlanma oranlarında artışı sağlayabilmektedir.

Ekonomi politikası belirsizliğinin borçlanma oranlarına etkisi, tartışılan güncel bir konu olup literatürde negatif veya pozitif sonuçlar elde edilmiştir. EPB'nin yüksek olduğu dönemlerdeki belirsiz koşullar, bankaların kredi vermede isteksiz davranması, yatırımların azalması ve sermaye maliyetlerinin artması gibi nedenler işletmelerin borçlanmalarını negatif olarak etkileyebilir. Öte yandan, sermaye maliyeti artsa dahi borç maliyetlerinin özsermaye maliyetlerinden daha az artması ve beklenen karlardaki belirsizlikler işletmeleri dış kaynak bulmaya yönlendirmekte bu da borçlanma oranlarını arttırmaktadır.

5. Ampirik Bulgular

Çalışmada ekonomik politika belirsizliğinin uzun ve kısa vadeli borçlanma oranlarına etkisini inceleyen ve kontrol değişkenleri de dikkate alan iki adet model oluşturulduktan sonra ilk olarak çoklu doğrusal bağıntı test edilmiştir. Açıklayıcı değişkenler arasındaki yüksek korelasyonun olması durumunda çoklu doğrusal bağıntı problemi ortaya çıkmaktadır. Çoklu doğrusal bağıntının var olduğu durumlarda her bir bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerindeki etkisini ölçmek zorlaştığı için regresyon modelinin güvenilirliğini de azalmaktadır. Çoklu doğrusal bağıntının olup olmadığına yönelik literatürde de sıkça kullanılan Spearman korelasyon testi ile varyans şişirme faktörü testi uygulanmıştır. Analize ilişkin sonuçlara Tablo 2'de ve Tablo 3'te yer verilmiştir.

Tablo 2. Pearson korelasyon testi

Korelasyon	BF	LKT	MDV	EPU	WUI	BYK	KVB	UVB	WUITR
BF	1.000								
LKT	0.044519	1.000							
MDV	0.133425	0.319247	1.000						
EPU	0.218005	0.160251	0.093133	1.000					
WUI	0.092808	0.111712	0.038172	0.602054	1.000				
BYK	0.182456	0.058997	0.032842	0.324657	0.157805	1.000			
KVB	0.128752	0.720978	0.346853	0.183228	0.104636	0.071368	1.000		
UVB	0.020559	0.150383	0.265704	0.094561	0.078774	0.245193	0.046505	1.000	
WUITR	0.071785	0.044008	0.026029	0.084896	0.263640	0.064455	0.052832	0.037151	1.000

Not: Tüm değişkenler %5 anlamlılık düzeyinde anlamlıdır.

Değişkenler arasındaki korelasyonun %90 ve üzerinde olması durumu sorun oluşturmaktadır. (Tabachnick ve Fidell, 2001) Tablo 2 incelendiğinde aralarında korelasyonun en fazla olduğu bağımsız değişkenlerin ekonomik politika belirsizliğine yönelik endeksler olduğu görülmektedir. WUI ile EPU arasındaki korelasyon katsayısı 0.60'tır. Çoklu doğrusal bağıntı probleminin bir diğer belirleyicisi ise Varyans Şişirme Faktörü (VIF) testidir. VIF testine yönelik sonuçlar Tablo 3'te gösterilmiştir

Tablo 3. Varyans şişirme faktörü (VIF) Testi

Değişken	Varyans Katsayısı	Merkezi VIF değeri
WUITR	2.77E-29	1.002863
EPU	1.88E-34	1.039613
BF	1.00E-34	1.001452
MDV	3.34E-33	1.147980
LKT	2.99E-31	1.347503
FAVOK	8.02E-34	1.051297
WUI	3.30E-33	1.469140
C	3.02E-29	NA

Tablo 3'te VIF değerlerinin 1 ile 1.47 arasında değiştiği görülmektedir. Bu sonuçlar, korelasyon testinin sonuçlarını da destekler nitelikte, bağımsız değişkenler arasında çoklu doğrusal bağıntının olmadığını göstermektedir. Belsley ve arkadaşlarına göre (2005), VIF'in 10'dan küçük olması çoklu bağlantı sorununun olmadığı anlamına gelir. Dolayısıyla VIF sonuçlarına da dayanılarak verilerde çoklu bağlantı sorununun olmadığı sonucuna varılmaktadır.

Çalışmanın bundan sonraki aşamasında verilerin tanımlayıcı istatistiklerine yer verilmiştir. İstatistikler Tablo 4'te gösterilmektedir.

Tablo 4. Serilere yönelik tanımlayıcı istatistikler

	Ortalama	Medyan	Max	Minimum	St. Hata	Çarpıklık	Basıklık	J-B	Prob
UVB	24.39641	11.98000	4671.540	-21.05000	161.5474	24.91962	641.1975	1.14E+08	<0,01
KVB	40.91034	36.59000	975.8500	0.130000	40.20214	11.53998	215.0778	12606180	<0,01
EPU	168.4695	147.9052	370.2647	29.27998	73.04898	0.561373	2.648045	383.4879	<0,01
WUI	22900.39	20086.00	55685.00	9051.000	8859.829	1.396141	5.602737	4036.190	<0,01
WUITR	20623.24	20027.00	43171.00	6537.000	8098.255	0.635821	2.992762	449.0226	<0,01
MDV	47.97290	47.24500	99.66000	0.550000	21.71580	0.090769	2.360071	122.5628	<0,01
LKT	2.304890	1.350000	164.2800	0.020000	5.590011	14.26408	288.3341	22777542	<0,01
BF	7.482703	3.345000	6784.270	-98.1800	87.94176	69.55743	5312.617	7.81E+09	<0,01
FAVÖK	10.32591	11.18000	662.8800	-935.220	46.23308	-9.93998	173.5001	383.4879	<0,01
BYK	8.499684	8.521139	11.55509	11.55509	1.968483	-0.39287	3.761535	331.6615	<0,01

Tablo 4'te de görüleceği gibi, 2006:4-2023:3 tarihleri arasında 83 adet işletmenin ortalama UVB oranı %24, KVB oranı ise %41 olmaktadır. İşletmelerin ortalama likidite

oranı 2.3 olurken ortalama MDV'nin toplam varlıkların %47'si olarak belirlenmiştir. Diğer taraftan karlılık oranının aktiflerin ortalama %10'u şeklinde gerçekleşmiştir.

Çalışmada regresyon analizinden önce serilerin durağanlıklarının sınanması için birim kök testleri uygulanmıştır. Bir serinin durağan olması (yani birim kök barındırmaması), onun sabit bir ortalama etrafında dağıldığı ve sabit bir varyansa sahip olduğu anlamına gelir. Bunun yanında serinin kovaryansının da zamansal fark dikkate alınarak sabit olması gerekmektedir. Durağan olmayan bir seri ile analiz yapıldığında hatalı sonuçlar elde edilerek yanlış yorumlamalara sebep olabilmektedir. Özellikle analiz yorumlaması yapıldığında dikkat edilen R2, t ve F değerleri sapmalı sonuçlar vererek sahte regresyon sorununu karşımıza çıkarmaktadır. Çalışmada panel birim kök testlerinin yatay kesit bağıntısının olmadığı varsayımı altında Tablo 5 ve Tablo 6'da gösterilmiştir.

Tablo 5. Panel veriler için birim kök analizleri

Testler	UVB		KVB		MDV	
	İstatistik	İstatistik(trend)	İstatistik	İstatistik(trendli)	İstatistik	İstatistik(trendli)
Levin, Lin & Chu	-1.06853**	1.57584*	-1.31402**	-1.69027*	-1.75966**	1.70318*
Im, Pesaran and Shin	-7.30405*	-5.43965**	-5.48987*	-6.64509*	-4.79115*	-3.60406**
ADF - Fisher Chi-square	352.044*	330.122*	340.112*	340.112*	277.985	283.774*
PP - Fisher Chi-square	594.500*	549.363*	677.187*	677.187*	549.918	611.866*

Not: *%1, ** %5 anlamlılık seviyesini göstermektedir

Tablo 5 ilk grup panel verilerin durağanlığının test edildiği testi sonuçlarını göstermektedir. %1 ve %5 anlamlılık düzeylerinde tüm değişkenler için durağan olmama yönündeki sıfır hipotezi reddedilmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada kullanılan değişkenlerin tamamının düzeyde durağan olduğu sonucuna varılmıştır.

Tablo 6. Panel veriler için birim kök analizleri

Testler	LKT		BF		FAVÖK		BYK	
	İstatistik	İstatistik(trend)	İstatistik	İstatistik(trend)	İstatistik	İstatistik(trend)	İstatistik	İstatistik(trend)
Levin, Lin & Chu	1.7031*	1.70318*	-16.87*	-20.8861**	-9.3193*	-12.8102*	4.39006*	-13.4747*
Im, Pesaran and Shin	-8.4284*	-7.4885**	1303.4*	-34.2961*	-16.445*	-19.2567*	3.21841*	-26.2763*
ADFFishr	429.73*	400.958*	1308.4*	1349.08*	719.37*	790.599*	136.812*	1069.29*
PP Fisher	770.42*	768.679*	3700.3*	3000.80*	1941.7*	1948.09*	1220.07*	2690.42*

Not: *%1, ** %5 anlamlılık seviyesini göstermektedir

Tablo 6 ikinci grup panel verilerin durağanlığının test edildiği testi sonuçlarını göstermektedir. %1 ve %5 anlamlılık düzeylerinde tüm değişkenler için durağan olmama yönündeki sıfır hipotezi reddedilmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada kullanılan değişkenlerin tamamının düzeyde durağan olduğu sonucuna varılmıştır.

Tablo 7. EPB endeksleri için birim kök analizleri

Değişkenler	ADF		PP	
	Sabit Terim	Sabit Terim ve Trend	Sabit Terim	Sabit Terim ve Trend
EPU	-2.192311*	-3.675663*	-2.192311**	-3.693818**
WUI	-4.209658**	-3.675663**	-5.164245*	-5.255927*
WUITR	-3.531592*	-2.905519*	-5.152295*	-5.272392*

Not: *%1, ** %5 anlamlılık seviyesini göstermektedir

Çalışmada bağımsız değişken olarak ele alınan ekonomi politikası belirsizliği endeksleri EPU, WUI ve Türkiye için hesaplanan belirsizlik endeksi WUITR zaman serisi verileri olup, zaman serileri için sıklıkla kullanılan ADF ve PP birim kök testleri ile durağanlıkları incelenmiştir. Tablo 7’de de görüldüğü gibi her üç değişken de %1 ve %5 anlamlılık seviyesinde düzeyde durağandır.

Çalışmada öncelikle uzun süreli borç oranının bağımlı değişken olduğu Model 1 incelenmiştir. Serilere yönelik tüm ön testler gerçekleştirildikten sonra panel modelin sabit etkiler mi rassal etkiler mi yoksa havuzlanmış yöntem ile mi tahmin edilmesi gerektiğine yönelik testler uygulanmıştır. EPB’nin uzun vadeli borçlanma düzeyi üzerine etkisini inceleyen ilk modelin havuzlanmış en küçük kareler yöntemiyle tahmin edilip edilemeyeceği Breusch-Pagan Lagrange Çarpımı ile incelenmiştir.

Model 1 İçin Uygun Panelin Seçilmesi

Tablo 8. F ve LM testi sonuçları

Test	Değer	Olasılık
F	11.56307	0.0000
LM	53.912	0.0000

Tablo 8’de verilen testlerin sonucuna göre model, söz konusu yöntemle araştırılmaya uygun değildir. Modelin havuzlanmış modelle veya sabit etkiler modeli ile tahmin edilip edilemeyeceğine yönelik F testi gerçekleştirilmiş ve olasılık değeri kritik değer altında olduğu için sıfır hipotezi reddedilerek sabit etkiler modelinin kullanılmasının daha uygun olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 9. Hausman test sonucu

Test	Ki-Kare İstatistik	Olasılık
Hausman	813.445128	0.0000

Çalışmada panel modelin seçilmesinde kullanılan diğer test Hausman testidir. Daha önceki F ve LM testlerinde modeli havuzlanmış en küçük kareler modeliyle tahmin etmenin uygun olmadığı sonucuna ulaşılmıştı. Hausman testi ile de modelin rassal etkiler veya sabit etkiler ile tahmin edilip edilemeyeceği test edilmiştir. Söz konusu test sonucu serilerin sabit etkiler modeliyle tahmin edilmesinin daha uygun olduğunu göstermektedir.

Sabit etkiler tahmincisi kullanılarak oluşturulan modelde otokorelasyon ve değişen varyans sorunları test edilmiştir. Her iki testin varsayımları hata terimi ile ilgili temel varsayımlardır. Değişen varyans, hata terimleri kovaryansının sıfırdan farklı olması ve varyansının tüm kesitlerde farklı olması anlamına gelmektedir. Otokorelasyon problemi ise birbirini izleyen hata terimleri arasındaki ilişkinin anlamlı olması, başka bir ifadeyle birim değerlerin birbirine bağımlı olması anlamına gelmektedir. Böyle bir durumda panel veriler arasında sistematik bir ilişki olmakta bu da sapmalara ve tutarsızlıklara yol açmaktadır (Topaloğlu, 2017:28). Bu çalışmada modelin değişen varyansının test

edilmesinde Wald testi, otokorelasyon sınanmasında ise Durbin Watson testi uygulanmıştır.

Tablo 10. Değişen varyans ve otokorelasyon testi

Test	Değer	Olasılık
Wald	37.15027	0.0000
Durbin Watson	0.192308	

Tablo 10'da değişen varyans varlığı için Wald testi ile otokorelasyon varlığı için Durbin Watson testlerinin sonuçları gösterilmiştir. Wald test istatistiğinin olasılık değeri 0.05'ten küçük olması modelde değişen varyans problemine işaret etmektedir. Çalışmanın örneklem sayısı göz önünde bulundurulduğunda Durbin Watson d istatistiği tablosunda d istatistiğinin dl (alt sınır) değeri 1.312, du (üst sınır) değeri 1.714 olduğu görülmektedir. Çalışmada Durbin Watson istatistiği sonucunun (0.192308; $0 < d < dl$) alt sınırın da altında olması otokorelasyon varlığını kanıtlamaktadır. Modelde değişen varyans ve otokorelasyon problemi ile yatay kesit bağımlılığının varlığı tespit edilmiştir. Panel veri modellerinde hem eş zamanlı hem de zaman içinde hatalar arasında otokorelasyon ve değişen varyans bulunduğu durumlarda Panel EGLS (Estimated Generalized Least Squares) yönteminin kullanılması önerilmektedir (Mance vd., 2020, s.1-16). Mevcut literatür incelendiğinde Topaloğlu (2017), Turaboğlu vd. (2017) ile Demir ve Özkaya (2021) çalışmalarının da Panel EGLS kullanılmıştır. Panel EGLS yönteminin sonuçları Tablo 11'de gösterilmektedir.

Tablo 11. Panel EGLS (Cross-section weights) Sonuçları

Bağımlı Değişken: UVB				
Değişken	Katsayı	St.Hata	t-istatistik	Olasılık
C	14.28248	5.724355	2.495038	0.0126
WUITR	3.821064	1.582852	2.414038	0.0158
GEPÜ	0.016474	0.004863	3.387782	0.0007
WUI	1.34E-05	3.33E-05	0.403635	0.6865
BF	-0.003020	0.009937	-0.303940	0.7612
LKT	0.082492	0.072952	1.130764	0.2582
MDV	0.239482	0.015275	15.67813	0.0000
FAVOK	-0.000565	0.002532	-0.222984	0.8236
BYK	-0.654990	0.672041	-0.974628	0.3298
R-kare	0.561246			
Düz.Rkare	0.554051			
F-istatistik	7.799.816			
Olasılık	0.000000			

İlk modelde bağımlı değişken uzun vadeli borçlanma oranı, bağımsız değişkenler ve kontrol değişkenler olarak kurulmuştur. Sonuçlar incelendiğinde öncelikle Türkiye için oluşturulan belirsizlik endeksinin (WUITR) ve global belirsizlik endeksi olan EPU'nun uzun vadeli borçlanma üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olduğu görülmektedir. Katsayılara bakıldığında WUITR endeksindeki bir birimlik artışın uzun vadeli borçlanma oranlarında %3,8 artışa neden olduğu söylenebilir. Diğer bir ifadeyle ekonomik politik belirsizliğin artması uzun vadeli borçlarda da artışa neden olmaktadır. Bunun yanında maddi duran varlık oranı da uzun vadeli borçlar üzerinde pozitif etkiye sahiptir. İşletmelerin maddi duran varlıkları arttıkça dış finansman bulmasının kolaylaştığı düşünülmektedir.

Model 2 İçin Panel Seçimi

İkinci modelde bağımlı değişken olarak kısa vadeli borç oranları kullanılmış ve ekonomi politikaları belirsizliğinin KVB oranları üzerine etkisi incelenmiştir. Daha önce çoklu doğrusal bağlantı, yatay kesit bağıntıları ve birim kök testleri yapıldığı için bu adımda bu testler tekrar edilmemiştir. İkinci modelde sabit etkiler, rassal etkiler veya havuzlanmış en küçük kareler yöntemlerinden uygun olanı seçilmiş daha sonra değişen

varyans ve otokorelasyon testlerine göre panel regresyon modeline karar verilerek uygulama yapılmıştır. Serilere havuzlanmış en küçük kareler yönteminin uygulanıp uygulanamayacağı LM testi sonuçlarına göre belirlenmiştir

Tablo 12. F ve LM testi sonuçları

Test	Değer	Olasılık
F	2095.227991	0.0000
LM		0.0000

Testlere ilişkin sonuçlar Tablo 12’de yer almaktadır. Hem LM hem F testi sonuçlarına göre modelin havuzlanmış EKK yöntemine göre tahminin uygun olmadığı ve modelde birim etkilerinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Modelde sabit etkiler veya rassal etkilerin kullanılacağı Hausman testi ile belirlenmektedir. Hausman test sonuçları tablo 13’te gösterilmiştir.

Tablo 13. Hausman test sonucu

Test	Ki-Kare İstatistik	Olasılık
Hausman	54.703030	0.0000

Test sonuçları bu model için sabit etkiler tahmincisinin uygun olduğunu göstermektedir. Sabit etkiler tahmincisi kullanılarak modelde otokorelasyon ve değişen varyans problemi Durbin Watson ve Wald testleri ile incelenmiştir. Söz konusu testlere ilişkin sonuçlar tabloda gösterilmektedir.

Tablo 14. Değişen varyans ve otokorelasyon testi

Test	Değer	Olasılık
Wald	126.4808	0.0000
Durbin Watson	0.339480	

Tablo 14 değişen varyans varlığı için Wald testi ile otokorelasyon varlığı için Durbin Watson testlerinin sonuçlarını göstermektedir. Wald test istatistiğinin olasılık değeri 0.05’ten küçük olması modelde değişen varyans problemini işaret etmektedir. Çalışmanın örneklem sayısı göz önünde bulundurulduğunda Durbin Watson d istatistiği tablosunda d istatistiğinin dl (alt sınır) değeri 1,312, du (üst sınır) değeri 1.714 olduğu görülmektedir. Çalışmada Durbin Watson istatistiği sonucunun (0,339480; $0 < d < dl$) alt sınırın da altında olması otokorelasyon varlığını kanıtlamaktadır. Böylece hem otokorelasyon hem değişen varyans durumunu dikkate alarak analize izin veren Panel EGLS yöntemi uygulanmış ve sonuçlar Tablo 15’te özetlenmiştir.

Tablo 15. Panel EGLS (Cross-section weights) Testi Sonuçları

Bağımlı Değişken: KVB				
Değişken	Katsayı	St.Hata	t-istatistik	Olasılık
C	57.75878	4.131854	13.97890	0.0000
WUITR	0.964067	0.716916	1.344742	0.0178
EPU	0.019404	0.003970	4.887140	0.0000
WUI	1.98E-06	1.86E-05	0.106278	0.9154
BF	-0.000507	0.000182	-2.783831	0.0054
LKT	-5.460914	0.613419	-8.902421	0.0000
MDV	-0.423922	0.020598	-20.58102	0.0000
FAVOK	-0.024986	0.006683	-3.738469	0.0002
BYK	0.999555	0.420337	2.377986	0.0174
R-kare	0.828592			
Düz.R-kare	0.825781			
F-istatistik	294.7556			
Olasılık	0.000000			

Tablo 15, kısa vadeli borçların bağımlı değişken olarak yer aldığı panel regresyon tahmin modelinin sonuçlarını göstermektedir. Tablo incelendiğinde öncelikle hem

Türkiye için hesaplanan hem de küresel belirsizlik endeksinin kısa süreli borçlara etkisinin istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif olduğu görülmektedir. Başka bir anlatımla ekonomi politikası belirsizliğinin artması kısa vadeli borçlanmalarda artışa neden olmaktadır. Diğer taraftan kontrol değişkenlerin tamamı da kısa vadeli borçlanma üzerinde istatistiksel olarak anlamlıdır.

6. Sonuç ve Değerlendirme

İşletmelerin kısa ve uzun vadeli borçlanma kararları riske maruz olma durumlarını, sermaye yapılarını, finansal yönetimi ve büyüme kapasitelerini etkilediğinden temel öneme sahiptir. Ancak ekonomi politika belirsizliğinin varlığı işletmelerin kısa ve uzun vadeli borçlanma kararlarını karmaşık hale getirebilmektedir. Bu çalışmada da ekonomi politikaları belirsizliğinin işletmelerin kısa ve uzun vadeli borçlanma kararlarını nasıl etkilediği incelenmiştir. Bunun için 2016 yılının son çeyreğinden başlayarak 2023 yılının üçüncü çeyreğine kadar BIST’de işlem gören ve verilerine kesintisiz ulaşılabilen 83 adet imalat işletmesinin verileri analiz edilmiştir. Analizde bağımlı değişken olan borçlanma yapılarını kısa ve uzun vadeli borç oranları temsil etmiş, bağımsız değişken olan ekonomi politikaları belirsizliğinde ise hem global temsilciler EPU, WUI hem de Türkiye için hesaplanan belirsizlik endeksi WUITR kullanılmıştır. Çalışmada ayrıca mevcut literatür gözetilerek borçlanma yapısını etkileyen diğer faktörler olan büyüme fırsatı, karlılık, likidite, büyüklük ve maddi duran varlık oranları da kontrol değişkenler olarak araştırmaya dahil edilmiştir. Araştırmada EPB’nin hem uzun vadeli ve kısa vadeli borçlanma üzerindeki etkisinin istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Katsayılar karşılaştırıldığında ise belirsizliğin uzun vadeli borçlanma oranlarına olan etkisinin de daha büyük olduğu görülmektedir. Mevcut literatür incelendiğinde bu çalışmanın sonuçları Tabash vd. (2022) ve Almaghrabi (2021) çalışmaları ile farklı sonuçlar vermiştir. Tabash vd. (2022) çalışmasında belirsizliğin borçlanma oranlarını negatif olarak etkilediği bulunmuş ve bu da arz ve talep etkisi nedeniyle, kurumsal firmaların yüksek EPB döneminde borç finansmanı yerine daha fazla özsermaye finansmanı elde etmesi, kredi veren kuruluşların yüksek temerrüt riski nedeniyle kredi vermektan çekinmesi gibi temellere dayandırılmıştır. Bu çalışma ise aynı alanda yapılan Bajaj vd.’nin (2021) çalışmasıyla benzer sonuçlar vermiştir. Bajaj vd. (2022), ekonomi politika belirsizliğinin firmaların borçlanma oranlarını pozitif anlamda etkilediğini bulgulamış ve bunu beklenen karlara ilişkin belirsizliklerin artması nedeniyle işletmelerin dış finansman kaynaklarına başvurması şeklinde gerekçelendirmiştir. Böyle bir gerekçenin Türkiye’deki imalat işletmeleri için de geçerli olduğu düşünülmektedir. Belirsizlik dönemlerinde kredi arzının kısıtlanması sonucu kaldıraç oranının azalması ve borç maliyetinin artması literatürde yaygın olarak kabul edilen bir durumdur. Ancak EPB ile borçlanma oranları arasındaki pozitif ilişki belirsizlik dönemlerinde borcun maliyeti artsa da özsermaye maliyetindeki artıştan nispeten daha düşük olduğunu gösterebilir. Çalışma örnekleminin dönemi olan 2016-2023 yılları arasında Türkiye’de iflas ve iflas kanunlarının da pek çok kez değişime uğradığı görülmektedir. Bu şekildeki politika değişikliklerinin de borçlanma oranları üzerinde etkili olduğu söylenebilir. Çalışmanın sonuçları aynı zamanda firmaya özgü diğer faktörlerin de borçlanma yapısındaki rolünü doğrulamaktadır. Kısa vadeli borçlanma oranları üzerinde firma kaynaklı tüm kontrol değişkenler anlamlı bir etkiye sahiptir. Bu noktada Türkiye’deki işletmelerin finansal yönetimde kısa vadeciliğe verdiği önem tartışılabilir. Nitekim enflasyonist ortamlarda işletmeler genellikle kısa vadeli kaynaklara yönelebilir; ancak bu durumun da finansal riski arttırdığı göz önünde bulundurulmalıdır.

Bu çalışmanın ekonomi politikası belirsizliğinin Türkiye’deki işletmelerin borçlanma oranları üzerindeki etkisini araştırarak ulusal ve uluslararası literatüre katkıda bulunması beklenmektedir. Ancak bu çalışmanın sadece imalat işletmelerini kapsayan bir örnekleme sahip olması, araştırmanın en önemli sınırlılıklarından biridir. Diğer sektörlerin de incelenerek karşılaştırma yapılması EPB’nin borç yapısı üzerindeki ilgili etkisine ilişkin daha kapsamlı bilgiler sağlayabilir. Bunun yanında, EPB’nin Türkiye’deki borçlanma

oranı dinamikleri üzerine etkisine yol açan diğer faktörlerin belirlenmesi veya gelişmekte olan ülkelerin Türkiye ile karşılaştırılması ilerideki çalışmalar için yol gösterici olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca çalışmanın analizinde yatay kesit bağımlılığının olmadığı varsayılarak Panel EGLS testi uygulanmıştır. İlerleyen çalışmalarda yatay kesit bağımlılığı sınanarak, gerektiğinde yöntemde değişikliğe gidilmesinin yararlı olacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Ahir, H., Bloom, N. & Furceri, D. (2022). The world uncertainty index. *NBER Working Paper* No. 29763, 1-115. <https://www.nber.org/papers/w29763>
- Ahmed, F., Rahman, M.U., Rehman, H.M., Imran, M., Dunay, A., Hossain, B., (2024). Corporate capital structure effects on corporate performance pursuing a strategy of innovation in manufacturing companies, *Heliyon*, 10(3), 1-17.
- Andrikopoulos, A., Chen, Z., Chortareas, G.& Li, K. (2023). Global economic policy uncertainty, gross capital inflows, and the mitigating role of macroprudential policies. *Journal of International Money and Finance*, 131, 1-22.
- Almaghrabi, K. S. (2021). Borrowing during periods of policy uncertainty: the role of foreign lenders. *Review of Financial Analysis*, 77, 1-16.
- Ata, A. H. & Ağ Y. (2010). Firma karakteristiğinin sermaye yapısı üzerindeki etkisinin analizi. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, 11, 45-50.
- Attig, N., ElGhoul, S., Guedhami, O.& Zheng, X. (2021). Dividends and economic policy uncertainty: international evidence. *Journal of Corporate Finance*, 66, 1-28
- Baker, M. & Wurgler, J. (2002). Market timing and capital structure. *The Journal of Finance*, 57(1), 1-32.
- Baker, S. R., Bloom, N. & Davis S. J. (2016). Measuring Economic Policy Uncertainty. *Q. J. Econ*, 131(4), 1593–1636.
- Bajaj, Y.- Kashiramka, S. & Singh, S. (2021). Economic policy uncertainty and leverage dynamics: evidence from an emerging economy. *International Review of Financial Analysis*, 77, 1-15.
- Belsley, D., Kuh, E. & Welsch, R. E., (2005). *Regression diagnostics: identifying influential data and sources of collinearity*. Wiley Series in Probability and Statistics.
- Canbaş, S.-Vural, G. (2010). *Finansal Yönetim Açıklamalı Örnekler ve Problemler*, Adana: Karahan Kitabevi.
- Cuong, N.T., Thi, C. N. (2012). The factors affecting capital structure for each group of enterprises in each debt ratio threshold: evidence from Vietnam's seafood processing enterprises. *International Research Journal of Finance and Economics*, 94, 23-35.
- Chen, J.J. (2004), Determinants of capital structure of Chinese-listed companies *Journal of Business Research*, (57),1341-1351.
- Deesomsak, R., Paudyal K. & Pescetto G. (2004). The determinants of capital structure: evidence from the Asia pacific region. *Journal of Multinational Financial Management* 14, 387-405.
- Demir, O & Özkaya, Y. (2021). Nüfusun yaş yapısı-ekonomik büyüme ilişkisi; en büyük 20 ekonomi örneği. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 41, 17-32
- Demirhan, D. (2009). Sermaye yapısını etkileyen firmaya özgü faktörlerin analizi: İMKB hizmet firmaları üzerine bir uygulama, *Ege Akademik Bakış*, 9(2), 677-697.
- Elitaş, L. B. & Doğan, M. (2013). Sermaye yapısını belirleyen faktörler: İMKB sigorta şirketleri üzerine bir araştırma, *Möдав*, 2, 41-57.
- Eriotis, N., Vasiliou, D. & Neokosmidi, Z. V. (2007). How firm characteristics affect capital structure: an empirical study, *Managerial Finance*, 33, 321- 329.
- Frank, M. Z.& Goyal, V.K. (2003). Capital structure decisions: which factors are reliably important?. *Financial Management*, 38(1), 1-37
- FRED. <https://fred.stlouisfed.org/searchresults?st=economic+policy+uncertainty>, Erişim Tarihi: 22.04.2024
- Fujitani, R., Hattori, M.& Yasuda, Y. (2023). Domestic and international effects of economic policy uncertainty on corporate investment and strategic cash holdings: Evidence from Japan. *Journal of The Japanese and International Economies* 69, 1-13.
- Gürsoy, S. & Kılıç, E. (2021). Küresel ekonomik politik belirsizliğin Türkiye CDS primi ve BIST bankacılık endeksi üzerindeki volatilité etkileşimi: DCC-GARCH Modeli Uygulaması, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 35(4), 1323-1334.

- Gürsoy, S. & Zeren, F. (2022). Ekonomik politika belirsizliği ve borsa ilişkisi: G7 ve BRIC Ülkeleri Örneği. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (61), 353-368.
- İlgin, S. K. (2022). Ulusal ekonomik politika belirsizliği ile borsa endeksleri arasındaki ilişkinin incelenmesi: seçilmiş Avrupa ülkeleri için ampirik bir analiz. *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi*, 9(2), 455-474
- Jo, E. H. & Lee, J.W. (2024). Economic policy uncertainty and managerial short-termism. *International Review of Financial Analysis*, 93, 1-11.
- Kong, Q., Li, R., Wang, Z. & Peng, D. (2022). Economic policy uncertainty and firm investment decisions: dilemma or opportunity? *International Review of Financial Analysis*, 83, 1-13.
- Korkmaz, Ö. & Güngör, S. (2018). Küresel ekonomi politika belirsizliğinin borsa İstanbul'da işlem gören seçilmiş endeks getirileri üzerindeki etkisi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(ICEESS'18), 211-219.
- Liu, J. & Wang, H. (2022). Economic policy uncertainty and the cost of capital. *International Review of Financial Analysis*, 81, 1-11.
- Mance, D., Vilke, S. & Debelić, B. (2020). Sustainable governance of coastal areas and tourism impact on waste production: panel analysis of croatian municipalities. *Sustainability*, 12(18), 1-16.
- Maquieira, C. P., M'endez, C. E. & Flores, O.G., (2023). How does economic policy uncertainty (EPU) impact copper-firms stock returns? International evidence. *Resources Policy*, 81, 1-11.
- Modigliani, F.- Miller, M. (1963). Corporate income taxes and the cost of capital: A correction. *The American Economic Review*, 53(3), 433-443.
- Myers, S. C. & Majluf, N.S. (1984). Corporate financing and investment decisions when firms have information that investors do not have. *Journal of Financial Economics*, 13(2), 187-221.
- Myers, S. C (1984). The Capital Structure Puzzle. *The Journal of Finance*, 39(3), 575-592.
- Pahuja, A. & Sahi, A. (2015). Factors affecting capital structure decisions: empirical evidence from selected Indian firms, international. *Journal of Marketing, Financial Services and Management Research*, 3(3), 76-86.
- Ramli, N. A., Latanb, H. & Solovida, G. T. (2019). Determinants of capital structure and firm financial performance a PLS-SEM approach: Evidence from Malaysia and Indonesia. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 71, 148-160.
- Sbeti, W. M. & Moosa, I. (2012). Firm-specific factors as determinants of capital structure in the absence of taxes. *Applied Financial Economics*, 22(3), 209-213.
- Sabir, M. & Malik Q. A. (2012). Determinants of capital structure – a study of oil and gas sector of Pakistan. *Interdisciplinary Journal of Contemporary Research in Business*, 3(10), 395-400.
- Söylemez, Y. (2019). Firmaların sermaye yapısını etkileyen faktörler: demir çelik metal ana sanayi uygulaması, *Sosyoekonomi*, 27(40), 91-104.
- Suh, H. & Yang, J.Y. (2021). Global uncertainty and global economic policy uncertainty: different implications for firm investment. *Economics Letters*, 1-5.
- Sunder, L.S. & Myers, S.C. (1999) Testing static tradeoff against pecking order models of capital structure. *Journal of Financial Economics*, 51(2), 219-244.
- Tabachnick, B. & Fidell, L. (2001). *Using multivariate statistics*. Boston: Allyn and Bacon.
- Tabash, M I., Farooq, U., Ashfaq, K. & Tiwari, A. K. (2022). Economic policy uncertainty and financing structure: A new panel data evidence from selected Asian economies, *Research in International Business and Finance*, 60, 1-15. <https://doi.org/10.1016/j.ribaf.2021.101574>
- Terim, B. & Kayalı, C.A., (2009). Sermaye yapısını belirleyici etmenler: Türkiye'de imalat sanayi örneği, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 125-154.
- Topaloğlu, E.E. (2017). Bankalarda finansal kırılganlığı etkileyen faktörlerin panel veri analizi ile belirlenmesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 13(1), 15-38.
- Turaboğlu, T., Erkol A.Y., Topaloğlu, E.E. (2017). Finansal başarısızlık ve sermaye yapısı kararları: BIST100 endeksindeki firmalar üzerine bir uygulama. *Business and Economic Research Journal*, 8(2), 247-258
- Vo, V.X. (2017). determinants of capital structure in emerging markets: evidence from Vietnam. *Research In International Business and Finance*, 40, 105-113.
- Xu, Z. (2020). Economic policy uncertainty, cost of capital, and corporate innovation. *Journal of Banking and Finance*, 111, 1-15.

Yılmaz, S.& Düzakın, Gereklioğlu H. (2017). Sermaye yapısının belirleyicileri: Borsa İstanbul'da faaliyet gösteren kimya sektörü işletmeleri üzerine bir uygulama. *Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi*, 21(2), 29-41.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Seda TURNACIGİL (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Seda TURNACIGİL (100%)

Sosyal ve Siyasal Bağlamda Zerdüştilik İnancı

Engin KORKMAZ¹

¹ Öğr. Gör. Dr., Hakkari Üniversitesi, enginkorkmaz@hakkari.edu.tr, ORCID: 0000000262191186.

Öz: Çalışmanın amacı eski bir inanç biçimi olarak ortaya çıkıp hala İran ve Hindistan'ın bazı bölgelerinde etkin olan Zerdüştilik inancını sosyolojik ve siyasal olarak açıklamaktır. Çalışmanın temel soruları "Zerdüştilik inancının insanlar üzerindeki sosyal ve siyasal etkisi nedir, Zerdüştiliğin bir inançtan öteye toplumsal karşılığı nasıldır, Zerdüştilerin devlet sistemi içindeki konumu ve meşruiyeti nasıl olmuştur?" şeklindedir. Çalışma yöntemsel olarak alan yazın okumasına bağlı olarak elde edilen verilerin sosyo-politik olarak açıklanmasına dayanmaktadır. Çalışmada Zerdüştiliğin temel felsefesi, toplumsal ve siyasal yönleri açıklanmıştır. Zerdüştilikten önce Aryani halklar çok Tanrılı inançlara sahip olmuş ve toplum içinde öldürme, eşitsizlik, adaletsizlikler yaygın olmuştur. Zerdüş'tün bir peygamber olarak ortaya çıkması ve Tanrı Ahûramazda'nın emirlerini topluma anlatması neticesinde toplumsal yapıda adalet, eşitlik, erdemlilik, ahlaki değerlere bağlılık temelinde yeni bir düzen oluşmuştur. Zerdüş'te Tanrı tarafından gönderildiğine inanılan Avesta isimli kutsal kitabın ayetleri olarak bilinen Gatalarda, insanların barış ve huzur içinde yaşamalarına yönelik belirlemelerde bulunulmuştur. Ayrıca Zerdüş'tin dininin devlet mekanizması üzerinde etkili olduğu Sasaniler döneminde (MS 224-651) devletin resmi dini olduğuna yönelik bulgulara rastlanmıştır. Zerdüş'ti dininin, devlet resmi dini olduktan sonra özellikle de Sasaniler döneminde diğer inançlara karşı toleranslı davranmadığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Zerdüştilik, din, inanç, devlet, siyaset sosyolojisi.

Jel Kodları: D83, D72, H7

Zoroastrianism In The Social and Political Context

Abstract: The aim of this study is to explain Zoroastrianism, which emerged as an ancient form of belief and is still active in some parts of Iran and India, in the context of sociological and politically. The main questions of the study are "What is the social and political impact of Zoroastrianism on people, what is the social response of Zoroastrianism beyond a belief, what has been the position and legitimacy of Zoroastrians within the state system?". Methodologically, the study is based on the socio-political explanation of the data obtained from the reading of the literature. The basic philosophy, social and political aspects of Zoroastrianism are explained in the study. It was found that before Zoroastrianism, Aryan peoples had polytheistic beliefs, killing, inequality and injustice were common. As a result of Zoroaster's emergence as a prophet and his preaching the commands of God Ahûramazda to the society, a new order was formed in the social structure on the basis of justice, equality, virtuousness and adherence to moral values. In the Gatas, known as the verses of the holy book Avesta, which is believed to have been sent to Zoroaster by God, determinations were made for people to live in peace and tranquility. In addition, it was found that Zoroastrian religion was the official religion of the state during the Sassanid period (224-651 AD) when Zoroastrian religion was influential on the state mechanism. It is concluded that Zoroastrian religion did not behave tolerantly towards other beliefs after it became the official religion of the state, especially during the Sassanid period.

Atf: Korkmaz E. (2024). Sosyal ve Siyasal Bağlamda Zerdüştilik İnancı. *Politik Ekonomik Kuram*, 8(4), 1135-1151.
<https://doi.org/10.30586/pek.1508729>

Geliş Tarihi: 01.07.2024
Kabul Tarihi: 12.11.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Keywords: Zoroastrianism, religion, belief, state, political sociology.

Jel Codes: D83, D72, H7

1. Giriş

Zerdüştilik kadim İran toprakları üzerinde doğup gelişen bir dindir. Bu din¹, sosyal, kültürel, mitolojik ve siyasal yönleri ile ön plana çıkmıştır. Zerdüş'tün (kurtarıcı veya Saoşyant) peygamberlik iddiası ile ortaya çıkmasından önce İran topraklarında eski Hint-İran dini, Şamanizm, Mithraizm gibi dinler insanlar üzerinde etkili olmuştur. Zerdüş't, bu çok Tanrılı inanç sisteminde Ahûramazda'nın dini olan ve kendi ismi ile anılan Zerdüştiliği yeryüzünde yaymaya çalışmıştır. İslam dininin İran topraklarında yayılmasından önce Zerdüştilik ekonomik, siyasal ve sosyal yaşamda etkili olmuştur. Zerdüş't dinine mensup insanlar dinlerini hem günlük yaşam pratiklerinin bir parçası saymışlardır hem de bu dini sosyo-politik yaşamlarına tatbik etmişlerdir. Zerdüş't, savunduğu adalet, eşitlik, ahlak gibi ilkelerin yüce yaradan veya kendi deyimi ile Ahûramazda'nın emirleri olduğunu iddia etmiş ve bunları çevresindeki insanlara tebliğ etmeye çalışmıştır. Zerdüş't, bu ilkelerle yaşamını yürüten birey veya toplumun hem bu dünya hem de diğer dünya olarak tabir edilen ahirette serfiraz olacağını Gatalarda (Yesna, 28, s. 1-3) belirtmiştir (Tarlan, 2022, s. 21).

Zerdüştiliğin özellikle Sasaniler döneminde etkili olduğu ve bu inancın toplumsal düzeni sağladığı bilinmektedir. Nitekim Zerdüştilik inancı kapsayıcı olmakla birlikte bu inanç mensuplarının geneli kendilerini Parsi olarak görmüşlerdir (Niknam, 2019; Yıldırım, 2011, s. 14-15). Ahemenişler/Persler Zerdüştilik inancını desteklerken, bu din de devletin yönetimine yeni bir anlayış katmıştır (Wiesehöfer, 2003, s. 94). Bu anlayış "*iyi düşünce, iyi söz ve iyi eylem*"den oluşmuştur. Zerdüştilik, İran'ın sosyal ve siyasal hayatını dönüştürerek tarihsel birikime destek vermiştir (Orpak, 2018, s. 10). Zerdüştilik, gerek İran'da kurulan Ahemeniş/Pers (MÖ 550-331), gerek Arsaki/Part (MÖ 247 ve MS 224) ve gerekse daha sonra kurulan Sasani İmparatorluğu'nun (MS 224-651) resmi devlet dini olmuştur. Fakat Zerdüştilik en fazla Sasaniler döneminde devlet üzerinde etkili olduğu için çalışmadaki ağırlık, Sasaniler döneminde Zerdüştiliğin devlet içindeki etkileşim ve sonuçlarına verilmiştir. Bu dinin devletin resmi dini olması ve toplumsal dönüşümde önemli bir faktör olması ayrıca değerlendirilmesi gereken bir husustur. Zerdüştiler de dâhil İran topraklarında yaşayan insanların kökeni Ari² ya da Aryani halklara dayanmaktadır. Kadim İran halkı, Hint Avrupa kavimlerindedir. Ari, belli bir ırkın adı olmaktan öte, Hint-Avrupa dil ailesinden herhangi birini konuşan ve isimleri Sankritcede "soylu, akraba" anlamına gelen bir insan topluluğudur (Ayata, 2011, s. 15).

Çalışmanın temel amacı, Zerdüştilik dini üzerine alan yazın taraması yapıp bunun sonucunda bu dinin toplumsal ve siyasal etkisinin ortaya çıkarılması, söz konusu dinin diğer dinlerle benzerlik ve farklılıklarını sosyo-politik olarak tespit etmektir. Çalışmanın verileri alan yazın okumasına bağlı olarak toplanmıştır. Alan yazın okuması yapıldığında Zerdüştiler üzerinde bazı çalışmaların olduğu tespit edilmiştir. Bunlara örnek teşkil edebilecek birkaç çalışmadan söz etmek gerekmektedir. Mary Boyce (1996) tarafından yapılmış "A History of Zoroastrianism" başlıklı çalışmada Zerdüştiler tarihsel çerçevede ele alınmıştır. Kuruş Niknam (2019) tarafından yapılmış "Zerdüştilerde İbadet ve Gelenekler (İran Örneği)" başlıklı çalışmada Zerdüştiler inanç ve ibadet bağlamında ele alınmıştır. Mehmet Emin Sular (2019) tarafından yapılmış "Modern İran'da Zerdüştiler: Tarih, Kültür, İnanç ve Ritüel" başlıklı çalışmada Zerdüştiler tarih, inanç, etnik yapı gibi hususlar bağlamında açıklanmıştır. Irach J. I. Taraporewala (2011) tarafından yapılmış "Zerdüş't Dini Zerdüş'tün Gataları Üç Unutulmuş Din: Mitraizm, Maniheizm, Mazdakizm" başlıklı çalışmada Zerdüştilerin tarihi ve dinî yapıları ele alınmıştır. Bu araştırmada ise alan yazın okumasına bağlı olarak Zerdüştilik inancı sosyal ve siyasal yönleri ile araştırılmıştır. Çalışma için ilk etapta Zerdüştiler üzerinde yazılmış temel kaynakların okuması yapılmıştır. Bu kaynaklar, genelde İran'da yapılmış alan araştırmalarına dayanmaktadır. Ayrıca bu alanda yazılmış tez ve makaleler de taranmıştır. Nitel yöntem ile yapılan çalışmada, Zerdüştilik inancı ve buna bağlı olarak

¹ Çalışmada hem din hem de inanç kelimesi kullanılmıştır. Her iki kelime de aynı anlamı vermektedir.

² "Ari" kelimesi, asil, seçkin, vefalı manalarına gelmektedir.

toplumsal davranışların üzerine doküman incelemesi tekniği kullanılarak anlayıcı ve yorumlayıcı bir değerlendirme yapılmıştır. Nitekim John Creswell'e göre nitel çalışma, gerçek hayattaki olaylar ve insan deneyimlerini derinlemesine anlamaya yönelik bir araştırma yaklaşımıdır. Nitel araştırma, görüşme, gözlem, doküman incelemesi gibi veri toplama tekniklerini kullanarak sosyal olguların anlamını keşfetmeyi amaçlamaktadır (Creswell, 2017). Birkaç başlık etrafında şekillendirilen çalışma ile Zerdüştiliğin temel ilkeleri ve sosyo-politik yönleri analiz edilmiştir.

2. Dini ve Sosyolojik Bağlamda Zerdüştilik

Bu ana başlık altında Zerdüş't ve bu inanca bağlı insanların nüfus, inanç, gelenek gibi hususiyetleri açıklanmıştır. Zerdüştilik üç bin yıllık geçmişe ve tek Tanrılı inanca sahip dinî bir anlayıştır. Erken dönem Gatalarda³ tek Tanrı inancı mevcut olmasına rağmen daha sonraki metinlerde düalist ve politeist Tanrı tasavvuruyla karşılaşılmaktadır. Zerdüştilik; Aşâvan⁴, Zerdüştilik/Zoroasterianizm; Mazdayesni, Behdinan ve Parsilik gibi adlandırılan bir inançtır (Sular, 2019, s.13). Ahûramazda'nın etimolojik olarak açılımına bakıldığında Ahûra: yaratıcı, Maz: büyük ve dâ: bilgin anlamına gelmektedir. Bu kelimeler birleştiğinde "Yaratıcı büyük bilgin" manası ortaya çıkmaktadır (Palewan, 2021, s. 137; Sular, 2019, s. 96). Türk ve Araplar Tanrı için "Allah", Kürtler ve Farmlar "Xweda, Xoda", İngilizler "God", İsviçreliler "Gud" kelimesini kullanırken Zerdüştiler "Ahûramazda" kelimesini kullanmışlardır. Türkiye'de yaşayan ve Aryan kökenden gelen Zazalar da Tanrı yerine Zerdüş'ti dilinden geldiğine inanılan "Haoma veya Homa" kelimesini kullanmışlardır (Ayata, 2011, s. 12).

2.1. Ruhani ve Efsanevi Bir Kişilik Olarak Zerdüş't

Zerdüş'tün doğum yeri ve tarihi hakkında kesin bir bilgi yoktur. Kimi yazarlar Zerdüş'tün Azerbaycan, Urmiye; kimileri Hindistan'da doğduğunu yazmışlardır. Zerdüş'tün doğum tarihi konusunda da farklı görüşler mevcuttur. Esas mesele, Zerdüş't isminde bir insanın Tanrı'nın varlığı ve birliğini insanlara anlattığı, insanları çok Tanrılı inançlardan uzaklaştırmaya çalışan ve çoğu kaynakta peygamber olarak geçen bir şahsiyetin varlığının inkâr edilemezliğidir. Bu şahsiyetin Gataları denilen ve şiiresel olarak yazılmış metinler, Avesta⁵ kitabında toplanmış ve Zerdüş't toplumsal düzenin kurulması için bir rehber olarak ortaya çıkararak insanlık tarihine mal olmuştur. Zerdüş'tün yaşadığı dönemle ilgili iki görüş mevcuttur. Birinci görüşe göre Zerdüş't, MÖ 6 veya 5. yüzyılda yaşamıştır. Bu görüş Pehlevi dinî metinlerine dayanmaktadır. Buna göre Zerdüş't, söz konusu tarihlerde Batı İran'da Urmiye Gölüne yakın Azerbaycan'da dünyaya gelmiştir. Bu görüşe göre Zerdüş't 30 yaşında Elbruz Dağlarında (Sebelan Dağı da denilmektedir) inzivaya çekilmiş ve Zerdüş't'e Ahûramazda tarafından peygamberlik verilmiştir (Christensen, 1944; Sular, 2019, s. 26; Şahin, 2012, s. 14;). Mary Boyce tarafından ortaya atılan ikinci görüşe göre de Zerdüş't, Orta Asya'nın kuzeyinde MÖ 1400 ile 1000'li yıllar arasında dünyaya gelmiştir. Boyce'ye göre Zerdüş'tün Batı İran'la alakası yoktur, Zerdüş'tün doğduğu yer, Gata metinlerine dayanılarak söylenebilir ki İran'ın kuzey doğusudur (Boyce, 1996, s. 190). Yunan kaynakları da Zerdüş'tün, Platon'dan (MÖ 427-347) 6 bin yıl önce doğduğunu dile getirmişlerdir. Bazı kaynaklarda da Zerdüş'tiliğin Medler (MÖ 728-550) döneminde Zağros Dağları ile Hemedan arasındaki bölgede devlet dinî olmazsa da geçerli bir din olduğundan söz edilmiştir (Sular, 2019, s. 27). Diğer bir kaynakta Zerdüş't, Med ülkesinin (Medya) batısında ve Urmiye Gölü yakınlarında bulunan bir Med şehri olan Raghâe (Raghâ, Rai, Rayy)'de doğup büyümüştür. Raghâe, günümüzde Hemedan'ın kuzeydoğusunda bulunan bir yerdir. Kaynaklara göre Zerdüş't, Med'lere bağlı Magi aşiretindedir. Nitekim Zerdüş't, Medlerin bu günkü İran topraklarına hükmettiği dönemde (MÖ 728-550) yaşamış ve dinî öğretilerini yaymıştır

³ Ezgi

⁴ Aşâ (doğru), Tanrının evreni kendisine göre yarattığı ve her şeye kadir olan düzenin ismidir. Tanrının kanunlarına uyup onları uygulayanlara Aşâvan (doğruyu söyleyen) denilmiştir (Sular, 2019, s. 13).

⁵ Esas, temel, asli metin anlamlarına gelmektedir.

(Medyalı, 1991, s. 7-22; Şahin, 2012, s. 27). Zerdüştilerin kullandığı Hicri Güneş Takvimine göre Zerdüş't 26 Mart'ta yani yılbaşı olarak kabul edilen Nevruz'dan beş gün sonra doğmuştur. Zerdüş'tün doğduğu yer olan Reghae, Pehlewi dilinden Farsçaya çevrilmiş ve Rey şehrine denk gelmektedir. Tarihçilere göre iki Rey vardır birisi Tahran'a yakın olan Rey; diğeri de Urmiye'ye yakın olan ve Zerdüş'tün doğduğu yer olarak tahmin edilen Rey şehridir. Bêstun'daki kral Büyük Daryus zamanında yazılmış taş yazıtlarına göre Rey şehri Med İmparatorluğundan kalma bir yerdir. Mesûdi (ö. 345), İsfahanlı Hemze (270-350), Yakut el-Hemevî (575-625), Bilazurî (ö. 279), İbn-i Feqi, Kazwini, Ebu Elnida gibi çok sayıda İslam tarih ve coğrafyacısı da Zerdüş'tün Azerbaycan bölgesindeki Urmiye'ye Gölü çevresinde doğduğunu söylemiştir (Kakeyi, 2009, s. 44; Palewan, 2021, s. 52-53). Zerdüş't Peygamberin kırk yedi yıl dini mücadelesini verip yetmiş yedi yaşında vefat ettiği iddia edilmektedir (Taraporewala, 2011, s. 32). Pehlevi kaynaklarında Zerdüş'tün annesinin adı Dexo (Dughdhovâ), babasının adı Pourveşesb veya Porşev (Pörüşhâspo, Pürşesf) dir (Baştımar, 2002; Medyalı, 1991, s. 24).

Zerdüş't, Yunan filozofları gibi kendisini, çevresini ve yaşadıklarını sorgulayan bir insan profilinde olmuştur (Şahin, 2012, s. 94). M. Emin Sular'a göre Zerdüş'tilik inancına mensup insanlar etnik köken olarak Farstırlar. Bu dinin mensubu olup Fars olmayan insanlar sonradan söz konusu dini kabul etmişlerdir (Sular, 2019, s. 96). Kürt yazar Mîr Celadet Ali Bedirhan tarafından çıkarılan Hawar Dergisinin 4. sayısında Zerdüş'tün Kürt olduğundan söz edilmiştir (Ali Bedirhan, 1932, s. 38). Sular'a göre Zerdüş'tilik, İslam öncesi Kürt inancı değildir fakat bu inancın Kürtleri de etkilediği söylenebilir (Sular, 2020, s. 1468). Bu verilerden yola çıkılarak söylenebilir ki Zerdüş'tün doğum tarihi ve etnik aidiyetine yönelik net bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte onun MÖ bin yılından önce İran'ın batısında doğduğu ve yaşadığını söylemek mümkün görünmektedir.

Zerdüş't'e nispet edilen Spitâma lakabı vardır. Bu lakap, Zerdüş'tün atalarından olup tanınmış bir kahramana aittir (Medyalı, 1991, s. 22). Max Müller, Mary Boyce, Fr. Spiegel gibi bilim insanları Zerdüş't isminin "develeri güden, deve sahibi" gibi manalara geldiğini söylemişlerdir (Sular, 2019, s. 15-26). Irach Taraporewala'ya göre Zerdüş't isminin deve ile irtibatlandırılması yanlıştır. Zerdüş'tün lakabı Spitama'dır ki bu lakab aile çevresinden gelir. Zarathaustra ismi ise *zaratha* (altın) ve *ustra*'dan (ışık) türetilerek "altın gibi parlamak" anlamına gelmektedir (Taraporewala, 2011, s. 28).

Zerdüş't doğduğunda yeni doğan tüm çocukların aksine mucizevi olarak gülmüştür. Zerdüş't doğduğunda bölgenin büyüğü veya miri olduğu söylenen Duran Sirun ismindeki kâhin Zerdüş'tün doğumunu ve mucizesini duyunca bu çocuğun büyük bir deha olacağını anlamıştır. Duran Sirun, bu çocuğun kendilerinin tüm efsun ve yalanlarını anlayacağını tahmin edip Zerdüş'tün derhâl öldürülmesi gerektiğini söylemiştir. Fakat Ahûramazda'nın inayeti ile Duran Sirun, bu çocuğa bir şey yapamamıştır (Baştımar, 2002, s. 37; Palewan, 2021, s. 57). Ayrıca, Zerdüş'tü ortadan kaldırmak için kötülük temsilcisi Divler/Dêwler çeşitli planlar yapmışlardır. Ateşe atma, ezilerek ölmesi için inek ve at sürüsü önüne atma, kurt inine bırakma, zehir içirme vb. bu planlardan bazılarıdır (Baştımar, 2002, s. 38-40; Taraporewala, 2011, s. 30).

2.2. Zerdüş'tilerin Nüfus ve Yaşam Alanları

Zerdüş'tiler, İran'a bağlı Tahran, Yezd, Kırmanşah, Şiraz, İsfahan gibi yerlerde yoğun olarak yaşamaktadır. Kurûş Niknam'ın (2009) verdiği bilgilere göre İran'da 15.000'den fazla Zerdüş'tî yaşamaktadır. Zerdüş'tiler günümüzde İran dışında Hindistan, Amerika ve Avrupa ülkelerinde de yaşamaktadırlar. Tüm dünyada Zerdüş'tilerin toplamda 70.000 ile 120.000 arasında nüfusa sahip oldukları tahmin edilmektedir (Sular, 2019, s. 40-92; Zûbî, 2017, s. 91). Ayrıca günümüzde Pakistan, Afganistan, Tacikistan hatta Kuzey Irak Kürt Bölgesinde de Zerdüş'tî topluluklar yaşamaktadır (Niknam, 2019, s. 13-17; Taraporewala, 2011, s. 99-101).

İran'ın İslam egemenliğine girmesinden sonra Zerdüş'tilerin büyük bir kısmı din değiştiren Müslüman olmuşlardır. Hz. Ömer döneminde Saad İbn-i Vakkas adındaki

Arap komutan, ateşgedeleri ⁶ söndürüp, oralardaki din adamlarını öldürtmüştür. Zerdüştlüğü bırakmak istemeyenlerin bir kısmı Hindistan'a göç etmiştir (Korkmaz, 2010, s. 51) ve bunlara Parsi denilmektedir. Dinlerini değiştirmek istemeyenlerin diğer bir kısmı ise Müslümanlara cizye verip İran'da kalmışlardır. Bunlar çoğunlukla Tahran, Yezd, Kirman gibi yerlerde yaşamaktadır. Fakat yurtdışına göç, evlilik ve doğum oranlarının azalması sonucu Zerdüştlilerin nüfusları azalmaktadır (Niknam, 2019, s. 7). Zerdüştlilerin, İran meclisinde milletvekilleri vardır. Ayrıca Zerdüştliler meclis, ateşgede, okul, düğün ve toplantı salonları, hastane, yayınevi, gazete vb. birçok kuruma sahiptir (Niknam, 2019, s. 8).

2.3. Zerdüştlilerin Kutsal Kitabı

Zerdüştlilerin kutsal kitabının ismi Avesta'dır. Avesta kelimesi; bilgi, temel, esas, şükür ve övgü manalarına gelmektedir. Avesta'nın on iki bin öküz derisi üzerinde sarı renkli bir hat ve tek cilt olarak yazıldığından söz edilmektedir. Bu cildin Ahamenişler dönemine kadar getirildiği fakat Makedonyalı İskender'in Avesta'yı yok ettiğinden söz edilmiştir. Fakat bu konudaki bazı bilgilerin efsane olduğu da ifade edilmiştir. Zerdüştlilerin elindeki Avesta kitabı Yesna, Yeşt, Vispered, Vendidâd ve Horde Avesta bölümlerinden oluşmaktadır (Tarlan, 2022, s. 14).

Zerdüş'tün hayatı konusunda mitolojik düzeyde bazı bilgiler bulunmaktadır. Zerdüş't sekiz yıl Elbruz dağındaki Xodan mağarasında Zend Avesta'yı Tanrıdan gelen emirlere göre yazmıştır. Zerdüş't dağda kaldığı yıllarda, derin düşüncelere dalıp tefekkür etmiştir. Zerdüş't, dağdan indiğinde halkına Ahûramazda'nın tek Tanrı olduğunu söylemiş, onun dışında başka bir kişi veya nesneye tapılmasını menetmiştir. Böylece dönemin büyücü (Muğ veya Magus) ve kâhinleri Zerdüş't'e savaş açmışlar ve dönemin şahı Zerdüş'ti sorgulamıştır. Fakat Zerdüş'tün düşünceleri halk arasında yayılmıştır. Ama bu dinin karşıtları, dönemin şahı Viştasep'e baskı yapıp söz konusu dinin yasaklamasını isteyince ülkede huzursuzluklar başlamıştır (Ağır, 2008, s. 6; Corbin, 1994, s. 55; Sular, 2019, s. 119-121).

Zerdüştlilerin kutsal kitabı Avesta, uzun süre sözlü olarak dilden dile aktarılmıştır. Zerdüş't de diğer Peygamberler kadar tarihi ve dini bir şahsiyettir. Ancak hayatı ve öğretileri konusunda ayrıntılar belirsizdir. Zerdüş'tî metinler, MS 6. yüzyılda yani Sasani döneminin sonlarında yazılmıştır (Axworthy, 2007, s. 20-21). Büyük İskender ve İslamın gelişinden sonra Avesta metinlerinin bir kısmı kaybolmuştur. Son Avesta metinleri, Hindistan'a sığınan Zerdüş'tiler tarafından Pehlevice dilinde korunmuştur (Şahin, 2012, s. 8).

2.4. Zerdüş'tün İnanç ve Felsefesi

Zerdüş't, Avesta kitabının öğretileri doğrultusunda insanların birtakım kurallara bağlı kalmasını istemiştir. Bu kurallar hem dünyevi hem de uhrevi saadet için gerekli olduğu öne sürülmüştür. Zerdüş't dinini takip eden insanların günlük yaşamlarında dengeli olması beklenir. Örneğin, bir Zerdüş'tî her zaman umutlu olmalı, yeme-içmesine dikkat etmeli, israf yapmamalı, kanaatkâr olmalı, ibadet yapmada ölçülü olmalı, kibirli olmamalıdır. Zerdüş'tî ahlak felsefesinin Avesta'da geçen üç temel esası vardır: iyi düşünce (homat/humata), iyi söz (huvaht/hukhta) ve iyi eylemdir (huvarşat/huvarshta). Bu ahlakın zıddı ise kötü düşünce (dojmat), kötü söz (djuvaht) ve kötü eylemdir (dujuverest). Bu esaslar, Zerdüş'tî inançla birlikte kadim İrani halkların yaşam felsefesi olmuştur (Sular, 2019, s. 53-57; Taraporewala, 2011, s. 29-53; Jeffery, 2006). Avesta'da geçen üç öğreti, insanların toplu halde yaşamaları ve toplumsal düzenin kurulması için önemli şifreler barındırmaktadır. Tek Tanrı inancı olan Ahûramazda'nın felsefesinde iyilik, doğruluk ve adalet evrensel mesajlardır (Şahin, 2012, s. 10). Zerdüş'tiler günde beş vakit namaz kılarlar. Bunlardan sabah namazı "Havan Geh", öğlen namazı "Rapithwin", ikinci namazı "Uzerin Geh", akşam namazı "Aivisruthrem", yatsı namazı da "Ushahin" diye adlandırılır (Tekin, 2022, s. 22). Zerdüş't inancının ilk defa dünya felsefe ve düşünce

⁶ Ateşgede, Zerdüş'tilikte kutsal olarak tanımlanan ve ateşin hiç söndürülmediği tapınaklara verilen isimdir.

sistemine iyilik-kötülük, aydınlık-karanlık düalizmini bir sistem olarak soktuğu söylenmektedir (Ayata, 2011, s. 13). Ahûramazda, kötü (Angra Mainyu) ile savaşmak ve iyinin hükmünü yeryüzünde sürdürmek için bazı kutsallar yaratmıştır. İyinin temsilcisi Spenta Mainyu ile birlikte hepsi aynı şekilde düşündüren diğer kutsallar vardır. Bunlardan *Aşa*: doğruluk ve Tanrısal hak düzeni temsil eder; *Vohu Manah*: iyi düşünceyi; *Armaiti*: dindarlığı; *Xşatra*: hâkimiyeti; *Haur Vatat*: sağlığı; *Ameratat*: bolluk ve bereketi; *Sradşa*: itaati temsil etmiştir (Ayata, 2011, s. 32; Boyce, 2001, s. 20; Baştımar, 2002, s. 22). Aslında savaş çıkarmak suçtur ama eğer bu kaçınılmazsa, çarpışmaların getirdiği şiddeti hafifletmek ve zaferi iyilik üzerine ilan etmek yerine savaşmak mecburidir. Toplumların düzenini bozmak, suç işlemek aynı zamanda Tanrının nizamına karşı olan bir harekettir (Pierre, 2012, s. 52-54). Gatalarda geçen en önemli mesaj, iyilik ve kötülüğün kişinin tercihine bağlı olmasıdır. İyilik, doğruluk veya Aşâ yolunu takip etmektir; kötülük, yalan ve anarşiye meylettir ise zarar ile eziyet yolunu takip etmektir. Zerdüş, insanlar için iki hususun bir ödül olduğunu söylemiştir: birincisi doğa, ikincisi de umuttur. Her kim ki bu iki ödülün manasını bilip bunlara göre hareket ederse hayatın tüm zorluklarına karşı galip gelip mutlu yaşayacaktır (Palewan, 2021, s. 51; Sular, 2019, s. 14; Tekin, 2022, s. 18).

Dawson ve Jackson gibi düşünürlere göre Zerdüş felsefesi dostluk, dürüstlük ve Tanrıya olan inanç bağlamında kendisinden sonra gelen Yahudilik, Hristiyanlık gibi dinleri de etkilemiştir. Nasıl ki söz konusu dinlere saygı duyulmuşsa Zerdüş gibi bir tarihi kişiliğe de aynı saygı duyulmalıdır (Palewan, 2021, s. 109). Bu bakımdan Zerdüş kelimesinin önüne doğru ve pak anlamına gelen "Eşü" kelimesi getirilmiştir (Sular, 2019, s. 131). Zerdüşlüğün ölüm, ceza, ödül, cennet (Behîşt), cehennem (Dûjeh) gibi konularda İslam dini ile çok sayıda ortak noktaları vardır (Tekin, 2022, s. 17-18). Mustafa Akman'a göre "Müslümanların da siyasi ve düşünsel birtakım nedenlerle zamanla Zerdüşlükten etkilendikleri görülmektedir. Şîa'da oluşan Mehdî inancının ortaya çıkışında eski İran kültürü göz ardı edilemez derecede bir etkiye sahip olmuştur. O kültürden gelen en önemli etki hiç şüphesiz, İslâm'dan önce yaklaşık bin yıllık bir süreyle İranlıların dini olan Zerdüşlükteki kurtarıcı düşüncesidir. Zira Zerdüş, bir kurtarıcının geleceğini ve onun emri altında ışık güçlerinin tam bir zafer kazanacağını söylemiştir. İşte İslam mezhebi Şîa da, baskılara karşı çaresiz kalan Zerdüşî ve Mazdekî gibi geçmiş bazı topluluklardakine benzer şekilde umutlarını geri geleceğini bekledikleri (ric'at) bir kurtarıcıya yani Mehdî'ye bağlamışlardır" (Akman, 2017, s. 1216).

Zerdüştlere göre insan vücudu beden ve ruhtan (fraveher) oluşmaktadır. Ölüm ile beden çürür fakat ruh manevi olarak ışık saçıp varlığını sürdürür. Zerdüştlere göre ölüm yok olmak değildir. Ruh başka bir âlemde yaşamaya devam edecektir. Bundan dolayı ölenler için yas tutmak doğru bir davranış değildir (Ayata, 2011, s. 42; Nîknam, 2019, s. 66; Sular, 2019, s. 134; Yıldırım, 2011, s.53). Zerdüştliler ölümden sonraki hayata inandıkları gibi bu dünyada insanların yapıp ettikleri tüm fillerin kaydedildiğini ve insanların diğer dünyada bu fillerden dolayı hesaba çekileceğine inanmaktadır (Bilgin, 1995, s. 216-217).

2.5. Zerdüştlilerde Ahlak, Gelenek ve Mitoloji

Tarih boyunca Zerdüştliler bitkileri koruma, yaşam alanlarını imar etme ve ilerletme konularında hassasiyet göstermişlerdir. Zerdüştliler hayatı barış ve huzur içinde yaşamak istemişlerdir. Zerdüştliler yalan, öfke, kıskançlık, kin, haset, savaş gibi kötü hasletlerden uzak durup; sevgi, aşk, doğruluktan ayrılmamaya çalışmışlardır (Nîknam, 2019, s. 21). Zerdüştliler ok atma, ata binme ve gerçeği söylemekten hoşlanırlar (Ayata, 2011, s. 18). Zerdüştlilere göre yaşamın kaynağı olan bitki, su, ateş⁷ (hayatın babası da denilmiştir), hava (hayatın nefesi) ve en önemlisi hayatın gerçek sahibi insan kutsanmalıdır. Zerdüş'ün söylemleri esas alındığında, hayatımız sadece düşündüklerimiz, söylemlerimiz ve eylemlerimizden ibaret değildir. Onlarla eşdeğer eylem tecrübe ve

⁷ Zerdüştliler tarafından ateşin kutsanması, ateşe tapıldığı anlamına gelmemektedir. Çünkü Zerdüş, kendinden önceki Mecusi dinini dönüştürüp tek tanrılı dine dönüştürmeden önce de ateş, tanrıya ulaşmak ve ona ibadet etmenin bir aracısı olmuştur. Ateş tapılmadan çok yol gösterici, "kable" görevini görmüştür. "Ateşe tapma veya ateşperestlik" Araplar arasında yaygın bir söylem olmuştur (Orpak, 2018, s. 17).

ecdadımızın ortaya koyduğu buluşlar (kültür) önem arz etmektedir (Rezi, 2014, s. 40-47). Su, güneş, rüzgâr, bitkiler, madenlerin her biri doğal yaşamın bir parçası ve belirleyici unsurdur. Mesela insan toprağı önemsedikçe, toprak insana daha fazla kucağını açıp daha verimli olmuştur (Şahin, 2012, s. 53). Zerdüş'tün doğa ve canlılara yaklaşımı saygı ve hoşgörü temelinde olmuştur. Zerdüş'tü inançta dört elementin (toprak, hava, su ve ateş) Ahûramazda emri ile kutsanmasının gerekçesi bunların insanın yaşamı için gerekli olmasıdır.

Zerdüş'tün Gatalarında doğruluğun dünya üzerindeki en iyi haslet olduğuna vurgu yapılmıştır (Yesna 27.14). İbadetlerini doğruluk (Âşa) üzerinde yapanların Ahûramazda'nın gözünde en doğru insanlar olduğu belirtilmiştir (Yesna 27.15). Vohu Menah bu mesajları Tanrıdan Ahûramazda'ya ulaştırılmıştır (Taraporewala, 2011, s. 111-113).

Zerdüş'tiler diğer dünya hayatına önem vermişlerdir. Özellikle atalarının kültü onlar için değerlidir. Onlara göre Nevruz Bayramından on gün önce ölmüşlerinin ruhu yeryüzüne inmektedir. Bu bakımdan Zerdüş'tiler atalarının ruhlarını iyi karşılamak için güzel giyinip mutlu olmaya özen gösterirler. Bu bakımdan Zerdüş'tiler, evlerde temizlik yapar, ateş yakar hoş koku yayılması için ateşin üzerine günlük bitkisi ve sandal ağacı dalları atarlar (Niknam, 2019, s. 23). Zerdüş'tiler doğum, düğün, bayram, cenaze ve yas törenleri gibi köklü geleneklere sahiptirler (Sular, 2019, s. 51). Zerdüş'ti inanca göre (Yesna, 30.4) iyiler mis kokulu cennete girerken; kötüler pis kokulu ve karanlık olan cehenneme gideceklerdir (Ayata, 2011, s. 3; Tarlan, 2022, s. 25).

Zerdüş'tiler de diğer İran halkları gibi güneş yılına dayalı Hicri Güneş Takvimini (Fasli) kullanmaktadır. Bu takvimde her ay 30 gün olup yıl 12 aya tekabül etmektedir. Yıl, 21 Mart yani Nevruz günü ile başlamaktadır ve her ayın kendine göre bir ismi vardır (Sular, 2019, s. 79-82). Zerdüş'tiler Hicri Güneş Takvimi yanında eski takvimleri olan Gayri Fasli Takvimini de kullanmaktadır. Her iki takvimde de haftalık bölümlenme yoktur ve otuz günden oluşan bir ayın her gününe bir isim verilmiştir (Niknam, 2019, s. 9).

Zerdüş'tilerin Müslümanlarla ticaret ve komşuluk dışında başka ilişkileri yoktur. M. Emin Sular'ın Zerdüş'tilerle yapmış olduğu mülakatlara göre Zerdüş'tiler, Müslümanları törenlerine ve diğer özel merasimlerine çağırmamaktadırlar. Bunun nedenleri Zerdüş'tilerin rahat bir toplum olması, kadın ve erkeklerin özel günlerde iç içe olması, kadınların rahat giyinmesi, içki kullanılması, Müslümanları onları inançlarından dolayı dışlaması gibi hususlar olarak kaydedilmiştir. Bu hususlar toplumsal kargaşaya neden olabileceğinden Zerdüş'tiler, Müslümanlarla yakın ilişkiler kurmamaktadırlar (Sular, 2019, s. 89-91).

Zerdüş'tilerde bazı mitler vardır. Zerdüş'tiler 1,3,4,6,7, 12,21,33,72 ve 101 sayılarına anlam yüklemişlerdir. 1: Tanrının birliğini ifade eder ve Zerdüş'tiler tek Tanrılı inanca mensup olduklarını vurgulamışlardır. 3: iyi düşünce, iyi söz ve iyi eylemi simgeler. 4: tabiatın dört kutsal olan hava, su, toprak ve ateşi simgelemektedir. 6: Ameşêspendân'ı, 7: Ahûramazda ve Ameşêspendân'ı temsil etmektedir. 12: yılın aylarını, 21: Avesta'nın yirmi bir cüzünü, 33: izzetlerin sayısını, 72 ise Zerdüş'tün yoldaşı ve onunla öldüğüne inanılan kişileri temsil etmektedir. 101 ise Ahûramazda'nın Horde Avesta'daki isimlerini temsil etmektedir (Sular, 2019, s. 78-79). Zerdüş'tilerde ata kültü son derece önemlidir. Bu kült, ölmüşlerine çok sayıda tören yapmak ve ata geleneğinin kutsanması şeklinde icra edilir. Bir yılda onlarca bayram, dinî tören, özel yemeklerin yapıldığı ve dağıtıldığı gün vardır (Boyce, 1996, s. 1-5; Niknam, 2019).

Eskiden Zerdüş'tiler ölen kişinin cesedini dahme (daxma) denilen ve yüksek bir yerde etrafı duvarla çevrilmiş çukurlara bırakırlardı. Burada vahşi kuşlar ya da akbabalar cesedin etlerini bitirip sadece cesetten geriye kalan kemikler gömülmüştür. Buradaki esas mantık, insan cesedinden sızan mikrop ve diğer kirlerin toprağına karışmasını engellemektir. Fakat günümüzde Zerdüş'tiler de ölülerini gömmektedirler (Niknam, 2019, s. 67; Şahin, 2012). Dahme'ye sessizlik kulesi de denilmektedir (Ayata, 2011, s. 42).

Zerdüş'tilerin din adamlarına da môbed denilmektedir, bunlar diğer elementleri (toprak, hava, su) olduğu gibi ateşin temiz tutulmasını da gözetlerler. Zerdüş'tiler ateş

tapmıyorlar, ateşin yüce yaratıcıyı temsil ettiğine inanmaktadırlar (Kakeyi, 2009, s. 43; Palewan, 2021, s. 65). Zerdüştilikte, Möbedlerden sonra gelen din adamları da vardır bunlara Hîrbed (ateş papazları) denilmektedir (Ayata, 2011, s. 42). Zerdüştiler, möbed için Destûr kelimesi de kullanmaktadır. Destûr, Zerdüş inancı mensuplarının önderi ve ateşkedelerde hizmet eden yüksek rütbeli din adamıdır. İran ve Hindistan Zerdüştileri, bu kelimeyi günümüzde de belirtilen anlamda kullanmaktadırlar (Yıldırım, 2011, s.153).

3. Zerdüştiliğin Devlet ile Etkileşimi ve Siyasal Yönü

Mevcut alan yazınına (Boyce, 1996 ; Niknam, 2019; Sular, 2019; Taraporewala, 2011) göre Zerdüşti ilkelerin algılanıp kavranması, kararlılığı ve bu esaslarla mücadeleye girişmesi toplumsal düzlemde mantıklı görünmektedir. Ama buna rağmen Zerdüş, dönemdeki insanların belirli bir kesimini ikna edebilmiştir. Zerdüş'tün öğretileri sonradan yayılmıştır. Bu öğretiler, kişinin kendisi ile çevresindeki olumsuzluklara karşı mücadelesine odaklanmıştır. Zerdüşti felsefeye göre bireyin kendisine yaklaşımından başlamak üzere topluma, evrene, dünyaya, doğaya ve hayvanlara yaklaşımının aynı ekseninde gelişim göstermesi gerekmektedir. Bundan dolayı Zerdüş, birebir insanın yanında dünyanın diğer varlıklarını, oluşumları da yorumlamaya tabi tutmuştur (Şahin, 2012, s. 45-95). Fakat şu hususu dile getirmek mühimdir ki Zerdüşti inançta örümcek, yılan, böcek gibi hayvanlar zararlı (Xrafstar) olarak görülmüştür. Bunun yanında boğa, keçi, koyun ve inek gibi yararlı hayvanlar da koruma altına alınmıştır (Moazami, 2005, s. 302; Daryae, 2012, s. 235; Yıldırım, 2011, s. 42).

Pers, Part, Sasani gibi kadim İran halklarının yaşadığı topraklarda devlet yöneticileri Zerdüştlüğü benimseyip devlet yönetim şeklini Zerdüş'tün öğretileri doğrultusunda düzenlemişlerdir (Baştımar, 2002, s. 30-31; Niknam, 2019, s. 7). Zerdüş'tün Gatalarında devlet yönetiminin akıl ve adalet ile yürütülmesi vurgusu vardır. Ahûramazda insana akıl vermiş ve insan bu akli hayatın tüm aşamalarında kullanılmalıdır. Zerdüşti inanca göre doğruluk, adalet ve düzen hem devlet yönetiminin hem de sosyal yaşamın vazgeçilmez unsurlarıdır. Burada doğru yaşamak, dürüst olmak ve fakirlere karşı yardımsever olmak; bulaşıcı, zararlı olan her şeye yüz çevirmek gerektiği belirtilmiştir (Ayata, 2011, s. 40; Palewan, 2021, s. 116-118). Bu bağlamda Zerdüş dini, döneminin devlet ve siyaset anlayışında etkili olmuştur. Zerdüş dini, Mazdekizm, Manîheizm⁸ gibi inançlar aracılığıyla Sasaniler dönemine kadar gelmiştir. Fakat Roma Hıristiyanlığı bu inancı dinlerine karşı tehlike olarak görmüştür. Aynı şekilde MS 9. yüzyılda Arap İslamcılığının yayılması da Zerdüş inancına zarar vermiştir (Ringer, 2016; Taraporewala, 2011, s. 197-204).

Ahameniş imparatoru Xerxês Zerdüş dinini tüm dünyaya yaymaya çalışmıştır. Babil ve Ahamenişler devlet yöneticilerini Tanrının yeryüzündeki temsilcisi olarak gördükleri için onları Tanrının ismi ile irtibatlandırmışlardır. Babil kralları II. Kurûş/Kyros'u (MÖ 558-330) ilk Tanrıları Marduk'a, onlardan sonraki Tanrılarını ise Zerdüştiliğin Tanrısı Ahûramazda ile ilişkilendirmişlerdir. Ahameniş Devleti, tarih boyunca Zerdüştilikle özdeşleştirilmiştir (Sular, 2019, s. 28-29; Orpak, 2018, s. 12). MS 224'te Sasani kralı Babek'in oğlu Ardeşir, Romalı Aleksandır ile savaşını yenince Harran ve Nusaybin'i kontrolüne almıştır. Bunun yanında Ermeni ve Kürt bölgeleri Ardeşir'in eline geçmiş ve Ardeşir Zerdüş dinini devletin resmi dini haline getirmiştir (Christensen, 1944; Garthwaite, 2011, s. 84; Yıldırım, 2011, s. 75).

Sasaniler, MS 224'te İran'ın güneydoğusunda yer alan Persepolis kentinde bölgesel bir krallık olarak ortaya çıkıp Basra Körfezinden Mezopotamya'ya kadar büyük bir hanedanlık kurmuşlardır. I. Ardeşir döneminde (224-239) kurulan Sasani Hanedanlığı, sekiz yüz yıllık bir dönemde geniş topraklara hükmetmiştir. Sasani tarihi ile ilgili veriler onların düşmanları olan Romalılar ve onların yerini alacak Müslümanlar tarafından

⁸ Bunlar Mazdek ve Mani isimli iki din adamının isimlerine nispetle kadim İran topraklarında ortaya çıkan iki inanç biçimidir. Bu iki inanç, aşırıya kaçınca Zerdüş öğretilerini zafiyete uğratmışlar fakat Kubat, Hüsrev gibi İranlı yöneticiler buna karşı önlem almışlardır (Taraporewala, 2011, s. 211-212).

günümüze ulaştırılmıştır. Sasanilere ait kaynaklardan en önemlisi I. Şapur (MS 239-272) zamanında Fars eyaletindeki Nakş-ı Rüstem'de bulunan Kabe-i Zerdüşť adlı anıtın duvarlarına Partça (Doğu İran dili), Pehlevice (Batı İran dili) ve Yunanca olmak üzere üç dilde yazılmış yazıttır. Bu yazıtta, Sasani tarihi ile ilgili sanatsal, edebi ve tarihi çok sayıda bulguya ulaşılmıştır (Garthwaite, 2011, s. 80-81).

Sasani kralları döneminde, dünyevi ile ruhsal iktidarın kaynağı Zerdüşť öğretilerinin getirdiğı düzen olmuştur. Bu krallar (özellikle Ardeşir, Şapur, Behram ve ardılları) dinin etkisi ile adil davranınca yönetimi altındaki halkın devlete desteğı artmıştır (Ayata, 2011, s. 37; Taraporewala, 2011, s. 102-197-207). MÖ 3. yüzyılda Sasani devleti daha yeni kurulmuşken gerek I. Ardeşir zamanı ve sonrasında Mecusi din adamları (môbed) olan Kartir (Kertir) ve Tansar'ın dinî çalışmaları ile Zerdüşťlik devlet içinde kurumsallaşmıştır (Garthwaite, 2011, s. 87; Kızıl, 2021, s. 358-359). Sasaniler, dönemde basılan sikkelerin bir tarafında tacını takmış hükümdarların resimleri, diğer tarafında ise Zerdüşť inancı simgeleyen ateş resmedilmiştir (Garthwaite, 2011, s. 92). Fakat I. Ardeşir'den sonra Sasani devletinin başına geçen I. Şapur'un Mani dinine de yer vermesi Zerdüşťlik için tehdit oluşturmuştur (Alicı, 2018, s. 122). Nitekim Mani dini Zerdüşťliğe tepki olarak ortaya çıkmıştır. I. Hüzmüz, I. Behram gibi Sasani kralları zamanında Zerdüşťlik diğer dinleri geride bırakarak etkili olmuştur. Böylece Avesta da kanonik bir kitap haline gelmiştir. Bu bakımdan Zerdüşťlik dışındaki inançlar heretik ve putperest olduğu gerekçesi ile reddedilmiştir. Kertir, diğer dinleri (Yahudi, Budist, Hristiyan, Hindu vb.) ve yayıcılarını sapkınlıkla suçlayarak onları göç ettirmiştir. Böylece İran topraklarında sadece Zerdüşťlük hâkim olmuştur (Kızıl, 2021, s. 360-369). Zaten I. Şapur, MS 272'de ölünce Zerdüşťlik dininden gelen hoşgörü de tamamen kaybolmaya başlamıştır. Zerdüşť ortodoksluğı sağlamak isteyen Zerdüşť rahipler Mani'yi ve onun müritlerini hapse atmışlardır. Bunların yanında Hristiyan, Yahudi ve diğer dinlerin mensuplarına da zulüm edilmiştir. Bu dönemde Zerdüşť başrahip olan Kertir, Maniheizm dinini bastırıp Hristiyanlığı baskılayarak siyasi gücü eline almıştır. I. Şapur'dan sonra tahta geçen I. Behram, II. Behram ve Narseh dönemlerinde de Yahudi, Hristiyan ve Budistlere eziyet edilmiştir (Garthwaite, 2011, s. 80-90). Aynı zamanda Mazdek dini, Anuşirvan veya Nuşirevan (ölümsüz ruh) ismiyle de bilinen I. Hüsvrev (531-579) döneminde Zerdüşťliğe karşı bir tehdit olarak görüldüğü için baskılanmıştır (Taraporewala, 2011, s. 211-212).

Sasani Hanedanlığı devamlı yeni yerleri denetimine alarak başta Romalılar olmak üzere etrafındaki devlet ve krallıklara üstün gelmiştir. Fakat 5. yüzyıldan itibaren taht kavgaları ile devlet zayıflamaya başlamıştır. 5. yüzyılda en az sekiz hükümdar tahta çıkmış ve bunların üçü son on yılda hüküm sürmüştür (Garthwaite, 2011, s. 96). 5. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, Sasani İmparatorluğunda, hem politik hem de mali yönden sıkıntılar yaşanmıştır. Toprak sahibi soylular, rahipler gücün ve zenginliğin çoğunu elinde tutmuştur. Oysa nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan kırsaldaki köylüler açlık ve kıtlıktan kırılmıştır. Toplumsal ayaklanma için koşullar olgunlaşmıştı ve bu durum, Mazdek adlı dindar bir figürün önderlik ettiği büyük bir reform hareketi olarak ortaya çıkmıştır. 531'de Mazdek ve bazı taraftarları idam edilmişlerdir (Foltz, 2016, s. 38). Fakat bunlara rağmen, Firuz (459-484) döneminde, Hristiyanlara karşı hoşgörü davranılmıştır. Hatta Firuz (Piruz), Doğu Roma İmparatorunun baskılarından kaçan Nasturi Hristiyanlarını himaye etmiştir. 484'te Ktesifonda toplanan Hristiyan Sinod'u Nasturiliğı kabul etmiştir. Böylece Nasturiler Sasani ülkesinde okullar açıp dinlerini özgürce yaşamışlardır (Albayrak, 1997, s.75). Fakat gerek Firuz'un oğlu Kavad ve gerekse de I. Hüsvrev döneminde Zerdüşťliler tekrar diğer din ve mezhepleri sindirmeye çalışmışlardır. I. Hüsvrev, ölünceye kadar katı bir Zerdüşťlik politikası gütmüştür. Kavad iktidarı altındaki Mazdekizm dinine mensup insanlara baskı uygulanmış, onların mallarına el koymuştur (Boyce, 2001, s. 131; Foltz, 2016, s. 38-40; Gartheaite, 2011, s. 101). Sasani krallarının çoğu da Zerdüşťliği ön plana çıkarıp Mandeian, Mazdek, Mani gibi inançlara baskı uygulamışlardır.

Sasaniler döneminde Zerdüşť dinine mensup ruhban sınıfı devletin iç ve dış işlerine karışmaya başlamış dinsel bir hiyerarşi oluşarak dinin toplumsal ve siyasal alan

üzerindeki etkisini arttırmışlardır (Blaga, 1997, s. 37). Zerdüşt dininin hoşgörüsüzlüğü, katı ortodoksluğu ve yönetici elite özdeşleşmesi; Hıristiyanlığın genişleyip Sasani İmparatorluğu içinde ve hatta Orta Asya'ya kadar yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. II. Hüsrev, saltanatının ilk yıllarında Hıristiyanlara karşı hoşgörülü bir politika izlerken zamanla bu tavrını değiştirip onlara baskı uygulamaya başlamıştır. Böylece Zerdüştliler, iç huzursuzluk ve siyasi krizlere neden olduğu gibi Sasani Hanedanlığının çöküşüne de sebebiyet vermişlerdir. Bu durumun sebeplerinden birisi de I. Hüsrev zamanında Zerdüşti dininin toplumu rahipler, savaşçılar, bürokratlar ve çiftçiler şeklinde dört kasta bölmesidir. Böylece Zerdüşti dini halktan uzaklaşıp devlet merkezli bir inanç haline gelmiştir. Halk ayaklanmaları başlayınca Mazdakiler de güç toplamaya başlamışlardır. Zerdüştliliğin yozlaştırılması ile birlikte Mazdekizm yükselmeye çalışılmışsa da devlet eliyle bu inanç tekrar bastırılmıştır (Garthwaite, 2011, s. 88-104; Orpak, 2018, s. 103). Kertir, Tansar gibi din adamlarının devlet içinde krallara denk hale gelmesiyle oluşan dinî monarşi, Sasani Hanedanlığının sonunu hazırlamıştır. Sonuç olarak son Sasani kralları, kendi yönetimleri altındaki çeşitli topluluklara yönelik kararsızlık nedeniyle, dini politikalarında tereddüt yaşamışlardır. Bazı krallar, diğer dini topluluklara zulmederek Zerdüşti rahiplerin desteğini ararken, diğerleri Zerdüşt olmayanlara ayrıcalıklı muamele yaparak rahiplerinin gücünü azaltmaya çalışmıştır. Bazı Sasani hükümdarları, Hıristiyan veya Yahudi dini liderlerin kızlarıyla evlenerek bu topluluklarla bağlarını güçlendirmiştir (Foltz, 2016, s. 38).

Arapların Pers ve Med ülkesini istila etmesi ve dinlerini bu bölgede baskın hale getirmesi ile Zerdüştliler inançlarını korumak için Hindistan gibi yerlere göç etmişlerdir. Hem Büyük İskender'in saldırıları hem de Arap İslam medeniyetinin bölgeye yerleşmesi ile Zerdüşti'nin Gatalarına zarar verilmiş ve bu inanç deforme edilmeye çalışılmıştır. Arapların bölgeyi işgal etmesi ile Zerdüştlük devlet dini olmaktan da çıkarılmıştır. Bunun sonucunda Zerdüştlilerin bir kısmı İslam'ı kabul etmek zorunda kalmış, bir kısmı da Hindistan (Mumbai), Çin ve Asya'ya göç etmek zorunda kalmışlardır. Fakat Zerdüştlilik, mûbedlerin sayesinde varlığını koruyabilmiştir (Ayata, 2011, s. 37; Garthwaite, 2011, s. 87; Medyalı, 1991, s. 17). Arap baskılarından dolayı 8 ve 9. yüzyılda Hindistan'a göç başlayınca Zerdüştliler antik metinlerinin büyük bir bölümünü yitirmişlerdir. Buna rağmen Zerdüşti dini insanlığa sosyal, siyasi ve kültürel bağlamda önemli bir miras bırakmıştır (Taraporewala, 2011, s. 97-102). Arap İslam geleneğinin İrani hakların yaşam alanına girmesi ile birlikte dinî, tarihi, kültürel ve siyasi olarak Zerdüştlilere ait tarihsel miras ortadan kaldırılmaya başlanmıştır. Siyasi ve dinî iktidarın Müslümanların eline geçmesi ile Zerdüşti inancın devlet ve toplum içindeki etkisi kırılmaya başlamıştır (Alıcı, 2012b, s. 552-556).

Zerdüştlilerin devletle ilişkileri 19. yüzyıldan itibaren İran'da bir takım değişkenlikler geçirmiştir. Kaçarlar döneminde (MS 1736-1925) Yezd ve Kirman'daki Zerdüştlilerin devletle ilişkileri sıkıntılı olmaya başlamıştır. Devlet yetkilileri, Zerdüştlilerden cizye almış, onlara toplumda belli olmaları için renkli elbise giydirmiştir. Ayrıca devlet, Zerdüştlilerin dinlerini terk etmeleri için onlara baskı uygulamıştır. Bunun üzerine Zerdüştliler, Hindistan'daki dindaşları olan Parsilere haber verip bu baskılardan kurtulmaya çalışmışlardır. Parsiler, Manekçi adında bir temsilciyi 1854'te İran'a göndermiş ve Manekçi'nin girişimleri ile Hindistan'da "Zerdüştlilerin Durumunu İyileştirme Meclisi" kurulmuştur. Manekçi, sonraki süreçte Zerdüştlilerin üzerindeki baskıların kaldırılması için Kaçar Şahı Nasruddin Şah (1848-1896) ile görüşmeler yapmış ve baskılar hafifletilmiştir. 1882'de cizye vergisi de kaldırılmıştır. Bu bağlamda Manekçi ve sonrasında Keyhûsru Vecihansahip gibi kişiler aynı misyonla İran'a gelmişlerdir. Bu anlamda Zerdüştlilerin siyasi, kültürel, dinî ve sosyal yaşamlarında önemli düzenlemeler olmuştur. 1906'da İran'da devrim olmuş, Anayasa yapılmış ve Zerdüştliler bunu desteklemişlerdir. Zerdüştliler Anayasa gereğince mecliste bir milletvekili ile temsil edilmeye başlanmışlardır. Rıza Şah Pehlevi döneminde (1926-1941) din ve eğitim konusunda Zerdüştlilere yönelik bir takım kısıtlamalar olmuştur. Rıza Şah, 1934'te Pers ismi yerine Avestayı bir kelime olan "İran" kelimesini devletin ismi yapmıştır. Bu kelime

İslam öncesi kralların ismi olduğu için Zerdüşî milletvekili Erbâb Keyhusrû Şahre tarafından da halkı adına desteklenmiştir. Muhammed Rıza Pehlevi döneminde (1941-1979) devletle Zerdüşî ilişkileri önceki döneme göre daha iyi olmaya başlamış, Zerdüşîler farklı siyasi parti ve örgütlenmeler içine girmişlerdir. Şahlık rejiminde, Zerdüşî kaideler geri getirildiği gibi toplumsal özgürlüklerin de önü açılmıştır. Şahlık döneminde (1926-1979), Hindistan'a göç etmiş Zerdüşîler İran'a geri davet edilmişlerdir. İran İslam Cumhuriyeti kurulduktan sonra teokratik düzen içinde Zerdüşîlerin hayat şartları zorlaşmıştır. Yeni düzende, homojen bir toplumsal yapı oluşturmaya çalışmış, siyasal olarak sınıflaşma ve ayrışmalar olmuştur. Her şeye rağmen günümüzde Zerdüşîlerin devletle ilişkileri iyi bir seyir izlemektedir. Zerdüşîler, devletle uyum içinde yaşamlarını sürdürüp devlete muhalif davranışlar içine girmemektedirler (Garthwaite, 2011, s. 210; Sular, 2019, s. 85-87). İran İslam Devriminden sonra da yeni rejimin siyasal kimliğinde Zerdüşî dininin etkileri hissedilmektedir. Özellikle devrimin ideoloğu olarak bilinen Dr. Ali Şeriati gibi aydınlar, İran'da İslami kimliğin yanında halkın eski inancı olan Zerdüşî inancını da göz ardı etmemişlerdir (Orpak, 2018, s. 5). İran'da azınlık durumunda olan üç dinî grup vardır, bunlar Hıristiyanlar, Yahudi ve Zerdüşîlerdir. Bu gruplar, nüfus oranlarına göre İran parlamentolarında temsil edildiği gibi hem dinî hem de sosyal grup olarak tanımlanmaktadır. Bu grupların evlilik, miras, eğitim gibi hakları yasal güvenceye kavuşturulmuştur. Fakat Zerdüşîler asla kendilerini azınlık olarak görmemektedirler. Ama bölge İslam'ın etkisine girdikten sonra İslam dini İran'da öncü olmuştur. Mōbed-i Mōbedan (en büyük ruhani lider) olan Rustem Şehzadî'ye göre İran'da yaşayan halklar dinî ayrımların dışında aynı etnik kökenden gelmektedirler. E. Hurşidyan'a göre İran'da İranlı kimliği önceliklidir. Çünkü İran'ın kadim kültürü burada yaşayan halkın başka kültür ve etnik yapılar tarafından asimilasyona uğramasına imkân vermemiştir (Sular, 2019, s. 45-47). Fakat İslam Cumhuriyetinin kurulması ile Zerdüşî dinine yönelik kısıtlamalar olsa da bu kısıtlamaların etkisi ile Zerdüşî inancına mensup insanlar daha fazla kenetlenmişlerdir. Ayrıca 1979 İran İslam Cumhuriyeti Anayasasınının 13. Maddesinde Zerdüşîlerin dinî ritüellerini serbestçe yapmaları sağlanmıştır. Ama Zerdüşîlik, Ahameniş ve Sasaniler döneminde olduğu gibi devlet yönetiminde etkili olmamıştır. Zerdüşîler de günümüzde İran parlamentosunda bir sandalye ile temsil edilmektedirler.

4. Analiz ve Değerlendirme

Din ile siyaset ilişkisi, tarih boyunca birçok toplumda gözlemlenen karmaşık ve çok boyutlu bir olgudur. Tarih boyunca bazen siyaset dini etkisine almış, bazen de din siyaset üzerinde etkili olmuştur. Mircea Eliade'ye göre dinler her zaman için bir elçi veya peygamber vasıtası ile insanlara iletilir ve zamanla din siyasal analizin nesnesi olabilmektedir (Eliade, 2001, s. 92). Siyasal iktidarı elinde kişi veya gruplar, iktidarlarının meşruluğunu sağlamak için dine müracaat etmişlerdir. Tarihte siyaset ile din arasındaki ilişkiler, güç mücadelesi ve iktidar dengeleri ekseninde şekillenmiştir. Orta Çağ Avrupası'nda, Katolik Kilisesi'nin siyasi otorite üzerinde büyük bir etkisi olmuştur. Kilise, salt ruhani liderlik yapmakla kalmayıp aynı zamanda siyasi kararlar üzerinde de belirleyici bir rol oynamıştır. Örneğin, papaların kralları azletme yetkisi, dini otoritenin siyasi gücü nasıl etkilediğini gösterir (Berman, 1983, s. 92).

Din bir semboldür, bu sembol anlam taşıyan bir olay ya da nesne değildir, bunlar arasında bağlantı kuran özgün bir kavramdır. İnsanların din ve Tanrı algısı, kendisini güvende hissetmesini sağlamaktadır. İnsanlar tehlikelerle karşılaştığında din ve Tanrılara sığınmışlardır. Bu anlamda insanlar, Tanrılarına saygı göstermiş, onlara adak adanmışlardır. İnsanlar yerleşik hayata geçtikten sonra güneş, ay, yıldız, yeraltı suyu, rüzgâr gibi doğal varlıklara tapmaya başlamışlardır. Çok Tanrılı inanç dönemi denilen bu dönemden sonra insanlar artık Mitra, Marduk, Mazda gibi Tanrılara inanmaya başlayarak yavaş yavaş tek Tanrılı inanca geçmeye başlamışlardır. Çok Tanrılı inançlardan tek Tanrılı inanca kadar esas gaye, bireyin veya toplumların, korktukları varlıklardan kendilerini koruyup rahat yaşamak istemeleridir. İlkel toplumlardan modern toplumlara kadar

insanlar yaşamlarını iyilik ve kötülük arasındaki hassas dengede yürütmek zorunda kalmışlardır. Bu çalışmanın konusu olarak Zerdüşti inancın temel esaslarının yazıldığı Gatalarda iyilik ve kötülük kavramları ve bunların karşılıkları, toplumsal yapıda düzenin korunmasına yönelik hem hukuki hem de dinî esaslara yer verilmiştir (Tarlan, 2022). Gatalarda, Tanrı Ahûramazda'nın elçisi Zerdüş'tün aracılığı ile yer yüzünde iyiliği hâkim kılmaya çalıştığı ifade edilmiştir. Bu bakımdan din, *soteriolojik* (kurtuluş doktrini) olarak insanın rahatlanmasını sağlar (Weber, 2012, s. 108).

Emile Durkheim'e göre din, parçalardan oluşmuş bir bütün (mitlerden, dogmalardan, ayinlerden ve törenlerden ibaret olmasına rağmen) olup bölünmesi mümkün olmayan ve tutarlı bir olgudur. Din, o dinin Tanrısına boyun eğmeyi gerektiren evrensel bir olgudur. Başka bir ifade ile din, toplumsal düzenin zamkudur (Durkheim, 2011). Ahûramazda'nın "el-evvel" olması yani "varlığının başlangıcı olmayan", evren ve ahiretin sahibi olması bu bağlamda değerlendirilebilir (Alıcı, 2012a, s. 39-42). "İyi düşünce, iyi söz ve iyi eylem" Zerdüşti ahlak felsefesinin temel dinamiklerindedir. Bu dinamikler sosyal ve siyasal hayatın düzenli olmasına insan ve toplum ilişkilerinin arzu edilen şekilde yürütülmesine imkân tanımıştır. Bu bakımdan siyaset olgusu, sadece devletle ilişkilendirilemez. Özellikle siyaset sosyolojisi belirli bir zaman ve mekânda yaşayan insan topluluklarının ilişkilerine odaklanmaktadır. Bu ilişkiler; güç, otorite, itaat ve meşruluk gibi kavramları içinde barındırmaktadır (Vergin, 2023, s. 34-35). Zerdüşti inanç, içinde yayıldığı toplumda bazen zora dayalı (Sasaniler döneminde) bazen de ihtiyari olarak bir düzen oluşturmuş ve bu düzen meşrulaştırılmıştır. Çünkü bu din aracılığıyla insanların toplumla olan ilişkileri savaş, çatışma ve baskılardan uzak devamlı sürecek adalet ve eşitlik üzerine olması düşünülmüştür (Boyce, 2001, s. 19). Bu, hem sosyal yaşamda hem de devlet işlerinde kendisini göstermiştir. Nitekim Maurice Duverger'e (Duverger, 2011) göre siyaset bir etkidir. Etki, bir birey veya grubun diğerini yapmayacağı bir şeyi yapmaya ikna etmesidir. Her toplumsal grupta, o grubun norm ve değer sistemine göre bir etki söz konusudur. Dinî ve toplumsal anlamda güç meşru bir etkileme biçimidir. Zerdüş'tün öğretileri hem dinî hem de dünyevi hayatı düzenlemek için Tanrı Ahûramazda tarafından gönderilmiştir. Bu öğretiler, insanlar arası ilişkileri düzenleyen bir üst yapı kurumu olan siyaseti de etkilemiştir. Zerdüşti inanç, devlet dini haline getirilince bu dinin öğretilerine göre siyasal alan ve sosyal alan şekillenmiştir. Karl Marx'a göre toplum alt yapı ve üst yapı kurumlarına göre şekillenmektedir (Marx, 1979, s. 25-26). Alt yapı, üretim/ekonomi olup toplumsal formasyonda belirleyici olsa da; siyaset, din, kültür, hukuk gibi üst yapı kurumları da toplumsal evrimin temel birleşenlerindedir (Duverger, 2011, s. 21-30).

Zerdüştiler insanın yanında çevre, hayvan ve bitkilere de değer verip onları kutsamışlardır. Fakat bunlara zararlı diye nitelendirilen "xrafstarlar" hariç tutulmuştur. İnsan dışındaki yararlı canlıların da kutsanmasının nedeni bunların evrensel düzenin kurulmasında önem taşıdığına yönelik inançtır. Ateşin, suyun, toprak ve havanın kutsanması, hayvanlara zarar verilmemesi de bu bağlamda değerlendirilebilir. Zerdüş'te göre dürüst insan, Gatalarda belirtildiği gibi yeryüzünün en iyi insanıdır. Tanrıdan gelen emirler siyasal ve toplumsal birlikteliğin anahtarlarıdır. Max Weber'e göre güvenilen bir Tanrıya bağlılık ya da ibadet edilen bir Tanrıya saygı siyasal ve toplumsal birliğin oluşmasında önem arz etmektedir (Weber, 2013, s. 107-111). Zerdüştiler sadece bu dünya için değil aynı zamanda diğer dünya için de çalışmışlardır. Bu bağlamda Zerdüştilerin ata kültü, ruh, melek vb. inançları vardır. Bu inanç günlük yaşamlarının bir parçası olmuştur. Talcott Parsons'a göre toplumun bazı simgeleri vardır. Bu simgeler diller, inançlar, kültürel gelenekler ve ulusal değerlerdir. Toplum bu simgeleri içselleştirince toplumsallaşma ve sosyal kontrol sağlanmış olur (Wallace ve Wolf, 2012, s. 109). Gatalarda baştan sona kadar yaşamın her alanında iyilik, doğruluk, adalet ve hoşgörünün hâkim kılınması; kötülük, yalan ve adaletsizliğin yasaklanması konusunda evrensel mesajlar vardır (Tarlan, 2022). Bu bakımdan Zerdüş'te Ahûramazda'dan geldiği söylenen öğretilerde din ve devlet işlerinin esenlik içerisinde yürütülmesi emredilmiştir. Fakat bu dinin yayıldığı coğrafyada, zamanla söz konusu dinin öğretilerinin hilafında hareket

edilmiştir. Özellikle Sasaniler döneminde Zerdüşti dinin resmi devlet dini haline getirilmesi ile din iktidarı koruyan bir araca dönüştürülmüştür. Dolayısıyla Zerdüşti dini, esas misyonundan çıkıp kendisi dışındaki dinlere baskı uygulamıştır. Ardeşir ve Şapur iktidarlarını sağlamlaştırınca Zerdüşti'nin fikirleri şehir merkezlerinde kabul görmüştür. Böylece şehir ve kırsal alanların ileri gelenleri Kertir, Tansar gibi geleneksel rahiplerle irtibatı güçlendirmiştir. Böylece din ile siyaset ilişkisi kurulup Sasani Hanedanlığının gücü pekiştirilmiştir. Sasaniler döneminde dinin siyaset üzerinde etkisi o kadar artmıştır ki mûbedler hükümdarlara emir vermeye başlamışlardır. Ayrıca hükümdarlar, Zerdüştlük öğretileri, ritüelleri ve kuralları konusunda rahiplerden talimat almaya başlamıştır (Garthwaite, 2011, s. 89- 93). Siyasi otoriteler, dini otoriteleri kullanarak kendi meşruiyetlerini güçlendirebilirler. Dini liderlerin desteğini almak, siyasi liderlere halk nezdinde meşruiyet sağlar (Fox, 2008, s. 354-355). Öte taraftan devletler veya siyasal erkler, dini kontrol altında tutarak, toplum üzerindeki kontrolünü artırabilirler. Dini eğitim ve ibadetlerin devlet kontrolünde yapılması, bu amaca hizmet etmektedir. Bu anlamda yerel Tanrı ve dinler, zamanla siyasallaşır ve toplum üzerinde üstünlük kurar. Çünkü köklü yerel Tanrıları olan yerleşik topluluklar fetihlerle siyasal alanını genişletip yerel Tanrılarla bunu sürdürmeye çalışırlar (Weber, 2012, s. 106). Sosyolojik açıdan, din ve siyaset arasındaki ilişki, toplumun normları, değerleri ve inanç sistemleri üzerinde büyük bir etkiye sahiptir. Din, genellikle toplumsal düzenin korunmasında önemli bir rol oynar ve siyasi otoriteler, bu rolü kendi lehinde kullanma eğiliminde olabilirler. Din, toplumsal mobilizasyon aracı olarak da kullanılmıştır. Örneğin, Hindistan'da Mahatma Gandhi'nin bağımsızlık mücadelesinde din, önemli bir mobilizasyon aracı olmuştur (Nandy, 1983, s. 50).

Din ve siyaset arasındaki ilişki, kültürel normlar ve değerler üzerinde de etkilidir. Din, toplumsal değerlerin şekillenmesinde önemli bir rol oynar ve siyasi otoriteler, bu değerleri kendi politikaları doğrultusunda yönlendirebilirler. Yerel Tanrılar ve onların ekseninde gelişen kült ve mitler, devlet iktidarı ve bu iktidarı yürütenlerin şahsından bağımsız, tüzel haklara sahip kendi içinde ayrı siyasal birlikler oluşturur (Weber, 2013, s. 105). Zerdüştilik dini, yerel ve milli kalmıştır. Çünkü Ardeşir, Şapur ve Behramlar döneminde Sasani hükümdarları bu dini devletin bekası için önemli gördüğü gibi bu dinin mensupları da varlıklarını sürdürmek için iktidarın boyunduruğunda kalmıştır. Dolayısıyla Zerdüştilik diğer inanç veya dinlere alan açmamıştır. Yani din ile devlet yönetimi karşılıklı pragmatist ilişkiler içinde şekillenmiştir. Dolayısıyla ruhban sınıfının egemenliğindeki devlette yozlaşma başlamıştır ve bu durum Sasani devletinin yıkılmasının önemli nedeni olmuştur. I ve II. Behram ve Narseh dönemlerinde Sasani Hanedanlığında siyasi istikrarsızlıklar olmuş ve hükümdarlar ataları gibi uzun süre tahtta kalamamışlardır (Garthwaite, 2011, s. 91).

İran hanedanlıkları, özellikle de Sasaniler, devletlerinin meşruiyetine sağlamak için Zerdüştiliği yüceltmişlerdir. Çünkü dini birikim ve eski kralların geçmişi gibi hususlar din sayesinde tarihsel ve toplumsal olarak zihinde canlandırılır. Sasani kralları, kralların kralı anlamına gelen "Eran" unvanı kullanmışlardır. Sasani kralları, ülkeleri için de Eranşar (Aryanların ülkesi) kavramını kullanarak kendinden önceki Ahameniş/Pers gibi İrani halkların devamı olduğunu ispatlamaya çalışmışlardır. Oysa Yesna'da (48.5-7) "padişahlar (yöneticiler) iyi iş yapmalı ve iyi eğitim alıp buna göre hareket etmelidir" denilmiştir. Aksi takdirde, yönetenlerin olumsuz fiillerinden güç alan yönetilenler başına buyruk hareket edeceklerdir. Zerdüşti inanca göre insan öfkesini yenmelidir, zulme karşı kendisini müdafaa etmelidir (Tarlan, 2022, s. 58).

Dünya tarihine bakıldığı zaman çok Tanrılı dinlerden tek Tanrılı dinlere kadar, dinin yayıcıları kendisinin Tanrı tarafından görevlendirildiğini, adalet ve iyiliği yaymak, haksızlığı önlemek için insanların kendisini dinlemesi gerektiğini söylemişlerdir. Bunu söylerken güzel ve mantıklı cümleler kurmuşlardır. Mezopotamya'da (Sümerler) her şehrin bir Tanrısı vardı bunlar: hava, yer, güneş, aşk, eğitimden sorumlu Tanrılardı. Krallar göreve başladıklarında Tanrı tarafından görevlendirildiklerini ve onun adına ülkeyi yöneteceklerini belirtmişlerdir. Mesela Sümer kanun koyucu Hammurabi:

“Memlekette adaleti sağlamak, kötülüğü yok etmek, zayıfları korumak, aydınlık getirmek, refah seviyesini yükseltmek için Tanrı Anum ile Tanrı Enlil adımı andılar (yani beni görevlendirdiler), ben Karabaşlıların (insanların) başına geçtim!” demiştir (Tekin, 2022, s. 12). Dolayısıyla devlet yöneticileri, yönetimlerinin gücünü pekiştirmek ve onu meşrulaştırmak için dinlerin manevi gücünü kullanmışlardır. Zerdüş, Gatalarında toplumun her aşamasında akıl, doğruluk ve adalet ile yürütülmesi gerektiğini söylemiştir (Boyce, 2001, s. 20). Buna rağmen yapılan çalışmada, Sasaniler döneminde, Zerdüştlüğün devlet ile dinin gücünü birleştirip bunu bir baskı aracı olarak kullanarak dinin uzlaşmacı özelliğinin dışına çıktığını anlamaktayız. Avesta, hukuk kitabı olarak görülmüş ve bununla devlet işleri yürütülmüştür. Nitekim Maria Macuch'un çalışmalarında gösterdiği gibi, İslam'ın gelişinden önceki Zerdüş hukuku sadece teoloji ve günlük uygulamalarla değil, aynı zamanda bir devletin idaresiyle de ilgili olmuştur (Macuch, 2010). Sasaniler döneminde vergi toplamadan suçlara verilen cezalar ve siyasi sorumluluklara kadar beşeri faaliyetler Zerdüş dinine göre idare edilmiştir (Sahner, 2021, s. 7-8). Bir dinin yayılmasının arka planındaki temel sebeplerden birisi mevcut devlet yönetimi veya iktidarın söz konusu dini desteklemesidir. Zerdüştlük özellikle Ahameniş/Pers, Sasani ve Partların (Aşkani) döneminde devlet desteği almış ve dönemin kralları Zerdüşti felsefeye göre devletlerini yönetmişlerdir. Durkheim'e göre kimlik ve ortak değerler bağlamında din olgusu, ilkel kabilelerin çoğunda kuvvetli ve bütünleştirici bir güç olmasının yanında, etkin olarak ortak değerlerin gelişmesini de sağlamıştır (Durkheim, 1995).

Dinin toplumsal anlamda diğer üst kurumlardan (kültür, hukuk, siyaset vb.) baskın olması toplumların kimliğini ve karakterinin şekillenmesinde olduğu gibi siyasi kimliğin oluşmasında da belirleyici olmaktadır. Pierre Bourdieu'ya göre insanların manevra yaptıkları, stratejiler geliştirdikleri ve istedikleri kaynaklar için mücadele ettikleri toplumsal bir alan (Habitus) vardır. Bu alan güç alanı, dinsel alan, ekonomik alandır (Bourdieu, 1990, s. 141). Zerdüştlük yayıldığı kadim İran topraklarında, devlet dini hüviyeti aldıktan sonra siyasal bir kimlik kazanmıştır. Bu kimlik ile dinin toplum üzerindeki birleştirici gücü ikinci plana atılmış, din toplum üzerinde bir baskı aracına dönüştürülmüştür. Zerdüştlüğe bağlı ruhban sınıfının etkisi ile bu dinin devlet içinde kurumsallaşması ve dönemlerindeki hükümdarları da etkileyerek diğer din ve inançların dışlanması Sasani devletinin yozlaşması ve siyasal istikrarını kaybetmesine sebebiyet vermiştir.

Kadim İran'ın uzun bir tarihsel geçmişi olduğu kadar köklü bir geleneği de olmuştur. Zerdüştlük dini bu geleneğin tamamlayıcısı olmuştur. Zerdüş'ün peygamberlik iddiası ile ortaya çıktığı ve dinin kutsal metinlerinden alıntılanarak topluma anlattığı mesajlar insanlık adına evrensel olmuştur. Fakat Zerdüştlük zamanla dinin evrensel anlayışından uzaklaşıp zamanın kralları ve diğer hükümdarlarının etkisi altında kalarak esas anlamını yitirmiştir. Nitekim Sasani kralı I. Şapur döneminde (MS 240) Mani dini gelişme gösterince, Zerdüşti rahipler devlet içindeki güçlerini kullanarak Mani dini mensuplarını bertaraf etmeye çalışmıştır. Böylece Maniheizm veya Mazdekizm gibi inanç mensupları Orta Asya'ya göç etmeye başlamışlardır (Orpak, 2018, s. 50). Tek Tanrılı dinlerin hepsi geliş koşullarında toplumsal düzeni tesis etme amacı taşımışlardır fakat bazı tek Tanrılı dinlerin öğretileri, siyasal iktidarlar veya dönemin otoriteleri tarafından ekonomik ve siyasal çıkarlara göre değiştirilmiştir. Bu bakımdan Zerdüş inancı da devlet dini olduktan sonra Zerdüş'ün zamanındaki çıkış amaçlarının dışına sapsmıştır. Sasaniler döneminde, Zerdüştlüğün devletin resmi dini olarak kabul edilmesi bu dinin devlet mekanizmasında merkezi bir rol oynadığını göstermektedir. Ayrıca bu din, Sasani devletinin ideolojik bütünlüğünü inanç üzerinden sağlamaya çalıştığını ve toplumun birleştirici bir değer etrafında toplanmasını hedeflediğini göstermektedir. Bu bağlamda Sasani kralları, siyasal otoritelerini toplum üzerinde meşrulaştırmak için dinin birleştiriciliğinden yararlanmaya çalışmışlardır ve böylece Zerdüşti dini tüm Sasani toplumu üzerinde bir hegemonya kurmuştur. Gramsci'nin öncülük ettiği hegemonya kavramı içinde hem “rıza” hem de “zorlama” söz konusudur. Gramsci (1967), bu iki kavramı birleştirmiştir. Hegemonyada din, sosyal sınıf, sivil toplum ve devlet gibi kurumlar arasındaki ilişkiler rızaya daha

uyumludur. Hâkim düşünce veya sınıf diğerlerini rızaya dayalı olarak kazanmak için uğraş vermektedir. Böylece hegemonik güç diğerleri üzerinden egemenliğini sürdürür (Okur, 2012, s. 137). Fakat Zerdüştilik dini Sasaniler döneminde zora dayalı olarak Mani, Mazdek gibi dinleri bastırarak hükümdarların desteğinde bir düzen kurmuştur. Zerdüştiliğin diğer inançlara yaşam alanı bırakmaması, toplumsal homojenliğin sağlanması ve bu yolla sosyal kontrolün artırılması amacına hizmet ettiği düşünülmüştür. Farklı dini grupların varlığının, potansiyel toplumsal çatışma ve ayrılıkçılığa yol açabileceği düşüncesi, tek bir dini benimseyerek toplumsal uyumu ve istikrarı koruma stratejisi olarak değerlendirilebilir. Zerdüştiliğin resmi din olması, dini liderlerin siyasi otorite ile işbirliği içinde olduğunu ve iktidarın dini liderler aracılığıyla meşrulaştırıldığını göstermektedir. Bu, dini otoritenin siyasi otorite ile nasıl bir ilişki içinde olduğunu ve bu ilişkinin toplumsal denetim mekanizmalarındaki rolünü ortaya koymaktadır. Dinin siyasal meşruiyet aracı olarak kullanılması, Sasani kralları için iktidarın kutsallık boyutunu da içerir. Kutsal olanla özdeşleşen bir iktidar, hem içerde hem dışarda daha güçlü ve meşru bir otorite olarak algılanmaktadır. Bu, yönetimin istikrarı ve sürdürülebilirliği açısından önem arz etmiştir. Fakat din gibi toplumsal ve siyasal yapıya tesir eden bir değer, zamanla eski meşruiyetini kaybedip istismar edilebilir (Okumuş, 2014, s. 13). Nitekim Zerdüştilik dini de dinlerin ortak özelliği olan etik, ahlak, adalet gibi insanlığın ortak değerlerini yayararak toplumsal alana ışık olmuştur. Fakat zamanla söz konusu din, Sasani krallarının edimlerini meşrulaştıran siyasal bir enstrümana dönüşmüştür. Sasani egemenliğinden sonra Zerdüştiliğin siyasal etkisi bitmiş, bu dinin toplumsal etkisi sadece hala Zerdüştilik inancına bağlı insanlar üzerinde devam etmektedir.

5. Sonuç

Bu çalışmada Zerdüştilik inancının temel felsefesi, bu inancın insanlar üzerindeki etkisi ve toplumları dönüştürme gücüne yönelik veriler toplanmıştır. Araştırma soruları bağlamında Zerdüştiliğin, beşeri ve toplumsal ilişkilerin belirli bir nizam içinde yürütülmesi gerektiğine yönelik öğretiler barındırdığı ortaya çıkmıştır. Zerdüşti inançta, *"iyi düşünce, iyi söz ve iyi eylem"* olarak formüle edilen üç temel prensip bağlamında toplumsal, kültürel, siyasal yaşamın sürdürülmesine yönelik mesajlar vardır. Tanrı Ahûramazda'nın insanlara buyruğu olduğu söylenen ve Zerdüşti aracılığıyla insanlara ulaştırılan bu prensipler bağlamında inşa edilecek bir yaşamın sonsuz mutluluk getireceğine inanılmıştır. Söz konusu din, içinde çıktığı toplumda kabule mazhar olduğu gibi dönemdeki diğer toplum ve inançları da etkilediği bulgusuna ulaşılmıştır. Fakat Sasaniler döneminde Zerdüştilik devlet ve toplum üzerindeki etkisini arttırınca Maniheizm, Hıristiyanlık, Yahudilik gibi diğer dinler dışlanmıştır. Bu durum hem dinin hem de devletin yozlaşmasına sebebiyet vermiştir. Sonuç olarak Zerdüştilik inancı, toplumsal bir inanç sistemi olduğu kadar geniş bir coğrafyada yayılıp bir yaşayış biçimi haline gelmesinin yanında devlet siyasetini de yönlendirmiştir. Bu yayılma sürecinde Zerdüştilik, bireylerin günlük yaşam pratiklerinden devlet siyasetine kadar birçok alanda etkili olmuştur. Zerdüştiliğin temel prensiplerinin toplumların kültürel ve siyasal yapıları üzerinde nasıl dönüştürücü bir etkiye sahip olduğu bu çalışmanın temel bulgularından biridir. Aynı zamanda Zerdüştilik, bir inanç sistemi olarak toplumlarda kabul görmüş, fakat devletin resmi dini haline geldiğinde diğer inançlar üzerinde baskı kurması, din ve devlet yapısını olumsuz yönde etkilemiştir. Zerdüştiliğin devletle olan bu iç içe geçmiş ilişkisi, hem inanç sistemi hem de devlet yönetiminde zamanla birtakım kutuplaşmalara yol açmış ve nihayetinde dinin saf ahlaki ilkelerinin gücünü kaybetmesine neden olmuştur.

Kaynakça

- Agirî, K. (2008). *Rûpelek Ji Dîroka Zerdestîyan*. Weşanên Perî.
- Akman, M. (2017). Mehdi İnançlı Özelinde İlmî Çalışmalar ile Günümüz Toplumunun Geleneksel Anlayışı Arasında Görülen Uyuşmazlıklar, Bunun Yansımaları ve Çözüm Önerileri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(51), 1209-1233.
- Albayrak, K. (1997). *Keldaniler ve Nasturiler*. Vadi Yayınları.
- Alıcı, M. (2012a). *Kadîm İnan' da Din: Monoteizm'den Düalizm'e Mecusi Tanrı Anlayışı*. Ayışığı Kitaplığı Yayınları.
- Alıcı, M. (2012b). Genel Hatlarıyla Mecusilik ve Zerdüş'tün Modern Takipçileri. *Ortadoğu Yıllığı*, 7(7), 549-578.
- Alıcı, M. (2018). *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi*. Divan Kitap.
- Axworthy, M. (2007). *İnan: Aklın İmparatorluğu: Zerdüş'ten Günümüze İnan Tarihi*. İ. Gitmez (Çev.), Say Yayınları.
- Ayata, E. (2011). *Zerdüş Spitama: Avesta "Bölümler"* (3. Baskı). Kora Yayınları.
- Baştmaz, Ş. (2002). *İyi'ye Övgüler: Avesta, Mazda, Zerdüş*. A. Önal (Ed.), Peri Yayınları.
- Berman, H. J. (1983). *Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition*. Harvard University Press.
- Blaga, R. (1997). *İnan Halkları El Kitabı*. Yeni Zamanlar Sahaf.
- Bourdieu, P. (1990). *In Other Words: Essays Towards a Reflexive Sociology*. California: Stanford University Press Stanford.
- Boyce, M. (1996). *A History of Zoroastrianism: The Early Period*. Brill Publications.
- Boyce, M. (2001). *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices*. British Library Cataloguing in Publication, Routledge & Kegan Paul.
- Christensen, A. (1944). *L'İnan Sous Les Sassanides*. Ejnar Munksgaard Press.
- Corbin, H. (1994). *The Man of Light in Iranian Sufism*. Omega Publications.
- Creswell, J. W. (2017). *Araştırma Deseni: Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*. S. B. Demir (Çev. ve Ed.), Eğiten Kitap.
- Daryaei, T. (2012). Food, purity and pollution: Zoroastrian views on the eating habits of others. *Iranian Studies*, 45(2), 229-242.
- Durkheim, E. (1995). *The Elementary Forms of Religious Life*. E. Karen (Çev.), Fields, The Free Press.
- Durkheim, E. (2011). *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*. F. Aydın (Çev.), Eskiye Yayınları.
- Duverger, M. (2011). *Siyaset Sosyolojisi*. Ş. Tekeli (Çev.), Varlık Yayınları.
- Eliade, M. (2001). *Mitlerin Özellikleri*. S. Rifat (Çev.), İstanbul: Om Yayınevi.
- Foltz, R. (2016). *İnan In World History*. Oxford University Press.
- Fox, J. (2008). *A World Survey of Religion and the State*. Cambridge University Press.
- Garthwaite, G. R. (2011). *İnan Tarihi: Pers İmparatorluğundan Günümüze*. F. Aytuna (Çev.), İnkılap Kitapevi.
- Gramsci, A. (1967). *Aydınlar ve Toplum*. V. Günyol, F. Edgü ve B. Onaran (Çev.), Çan Yayınları.
- Jeffery, A. (2006). *The Foreign Vocabulary of the Quran*. Gorgias Press.
- Kakeyi, F. (2009). *Ronahiya Zerdestî*. M. Ciwan (Çev.), Weşanên AVA.
- Kızıl, H. (2021). Mecusiliğin Kurumsallaştırıcısı Kertir. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (DÜSBED)*, 27, 355-375.
- Korkmaz, M. (2010). *Zerdüş Dini ve İnan Mitolojisi* (2. Baskı). M. İlhan (Ed.), Alter Yayınları.
- Marx, K. (1979). *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı* (4. Baskı). S. Belli, (Çev.), Sol Yayınları. (Orijinal çalışma 1859'da yayımlanmıştır).
- Macuch, M. (2010). *The jurisprudence of the Sasanian period*. In V. S. Curtis & S. Stewart (Eds.), *The Sasanian era* (pp. 90-108). I.B. Tauris.
- Medyalı, A. (1991). *Antik Kürdistan'da Dinsel Yapılanma: Zerdüş ve Öğretisi*. Sweden: Hous of Berhem Publishing.
- Mîr Celadet, A. B. (1932). *Hawar Dergisi*. M. Bekir (Arapçadan Kürtçeye Çev.), 15 Mayıs 1932-30 Eylül 1932, sayı: 1-9, Şam: Tereqî Yayınları.
- Moazami, M. (2005). Evil animals in the Zoroastrian religion. *History of Religions*, 44(4),
- Nandy, A. (1983). *The Intimate Enemy: Loss and Recovery of Self under Colonialism*. Oxford University Press.

- Niknam, K. (2019). *Zerdüştilerde İbadet ve Gelenekler (İran Örneği)*. M. E. Sular (Çev.), Peywend Yayınları.
- Palewan, F. E. (2021). *Zerdeşt û Avesta û Felsefeya Yêkxwedaperestîyê*. M. Özdemir (Çev.), Sîtav Yayınları.
- Pierre, C. E. J. (2012). *Zerdüş, Konfüçyüz ve Muhammed*. H. Bucak (Çev.), Avesta Yayınları.
- Rezi, H. (2014). *Zerdüş: Hayat, Zaman ve Mekan*. E. Çardakçı (Çev.), Avesta Yayınları.
- Ringer, M. M. (2016). *Iranian Nationalism and Zoroastrian Identity: Between Cyrus and Zoroaster*. <https://www.amherst.edu/system/files/media/Modern%2520Zoroastrian%2520Identity%2520btw%2520cyrus%2520and%2520zr.doc>, [Erişim Tarihi:3 Nisan 2024].
- Sahner, C. C. (2021). *Zoroastrian law and the spread of Islam in Iranian society (ninth–tenth century)*. *Published by Cambridge University Press on behalf of SOAS University of London*, 1(27), 10.1017/S0041977X21000021.
- Sular, M. E. (2019). *Modern İran'da Zerdüştiler: Tarih, Kültür, İnanç ve Ritüel*. Eski Yeni Yayınları.
- Sular, M. E. (2020). *Zerdüştilik ve Yezidilik Bağlamında Kürtlerin İnançlarının Kökeni Problemi*. *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 12(4), 1458-1475.
- Şahin, S. (2012). *Zerdüş Ne Buyurdu?*. İ. Sidar (ed.), Aram Yayınları.
- Okumuş, E. (2014). *Değer ve Din İstismarı*. *International Journal of Social Science*, 24, 13-31. <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS2151>
- Okur, M. A. (2012). *Emperyalizm Hegemonya imparatorluk*. Ötüken Neşriyat.
- Orpak, O. (2018). *İran Kimlik İnşasında Zerdüştlük (Yayınlanmamış yüksek lisan tezi)*. İstanbul Üniversitesi.
- Taraporewala, I. J. I. (2011). *Zerdüş Dini Zerdüş'tün Gataları Üç Unutulmuş Din: Mitraizm, Maniheizm, Mazdakizm*. N. Damar (Çev.), Avesta Yayınları.
- Tarlan, A. N. (2022). *Gatalar: Zerdüş'tün Öz Şiirleri, Avestanın Manzum, Lirik Şiirleri*. (Yayınevi bilgisi yok).
- Tekin, A. (2022). *Zerdüş'tün Yaşamı ve Felsefesi*. Maneviyat Kütüphanesi.
- Vergin, N. (2023). *Siyasetin Sosyolojisi: Kavramlar, Tanımlar, Yaklaşımlar* (20. Baskı). Doğan Kitap.
- Wallace, R. ve Wolf, A. (2012) *Çağdaş Sosyoloji Kuramları: Klasik Geleneğin İyileştirilmesi*. L. Elburuz ve M. R. Ayas (Çev.), Doğu-Batı Yayınları.
- Weber, M. (2012). *Din Sosyolojisi*. L. Boyacı (Çev.), Yarın Yayınları.
- Weber, M. (2013). *Bürokrasi ve Otorite*. H. B. Akın (Çev.), Adres Yayınları.
- Wiesehöfer, J. (2003). *Antik Pers Tarihi*. M. A. İnci (Çev.), Telos Yayınları.
- Yıldırım, N. (2011). *Ardâvîrâfnâme: Cennet, Araf ve Cehennem*. Pinhan Yayınları.
- Zübî, M. (2017). *Gelo Zerdeşt Pexemmer e?*. N. Ocek (Çev.), Sîtav Yayınları.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Dünya Değerler Araştırması verileri herkese açık ve ikincil olduğu için bu çalışmada etik kurul onayına gerek duyulmamıştır. Bu veri seti, geniş çaplı analizler için kullanıma sunulmuş olup, etik izin gerektirmeyen ikincil bir kaynaktır.

Yazar Katkısı: Engin KORKMAZ (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: Since the World Values Survey data is publicly available and secondary, ethics committee approval was not required for this study. This dataset is made available for large-scale analysis and is a secondary source that does not require ethical approval.

Author Contributions: Engin KORKMAZ (100%)

Türkiye'deki Sosyal Girişimlerin Ekonomi Politikası*

Güneş KURTULUŞ¹, Mustafa İNCİ²

¹ Dr., ODTÜ-GÜNAM, guneskurtulus93@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6675-330X

² Dr. Öğr. Üyesi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, İİBF, minci@mu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9551-9213

Öz: Batı toplumları tarafından 19. yüzyılda çağdaş türlerinin ortaya çıkarıldığı iddia edilen sosyal girişimler, günümüzde kooperatifler, dernekler, vakıflar ve diğer organizasyon türleri olarak tüm sosyal ekonomi aktörlerini kapsayan bir küme kavram olarak kullanılmaktadır. Buna rağmen, sosyal girişim kavramı tartışılmaya devam etmekte ve henüz tanımı ve kapsamı konusunda bir uzlaşmaya varılamamaktadır. Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de ticari şirket statüsüne sahip ancak kâr dağıtımını yapmayan (ya da kısıtlayan) sosyal girişimleri ekonomi politik çerçevede analiz etmektir. Bu amaçla, sosyal girişimcilerle yapılan görüşmelerden elde edilen bulgular, sosyal girişimlerin temel bileşenleri altında değerlendirilmiştir. Bu bileşenler, sosyal girişimlerle ilgili literatürde evrensel olarak kabul edilen tanımlardan türetilmiş olup kâr amacı gütmeme/kâr dağıtımını kısıtlama, ticari faaliyet zorunluluğu, sosyal etki/fayda, yenilikçilik, gönüllülük ve yönetim olarak sıralanmaktadır. Sonuç olarak, bu bileşenler, elde edilen bulgulara dayalı olarak Türkiye'deki sosyal girişim kimliğini tanımlamaya yardımcı olmakta, sosyal girişimlerin görünmeyen yönlerini ortaya çıkarmaya katkı sağlamakta ve sosyal girişim kimliğini benimseyen ticari şirketlere dair bir çözümleme sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kâr, sosyal ekonomi, sosyal girişim, yönetim

Jel Kodları: B55, P10, P12

The Political Economy of Social Enterprises in Türkiye

Abstract: Social enterprises, which are claimed to have been created in their modern forms by Western societies in the 19th century, are now used as an umbrella term encompassing all social economy actors (such as cooperatives, associations, foundations, and others). Despite this, the concept of social enterprise continues to be debated, with no consensus yet reached regarding its definition and scope. The aim of this study is to analyze non-profit social enterprises (those that do not distribute profits to shareholders) with commercial company status in Türkiye within a political economy framework. Findings from social enterprise interviews have been evaluated under the core components of social enterprises. These components are derived from universally accepted definitions in the literature on social enterprises and include non-profit orientation/restriction on profit distribution, the requirement of commercial activity, social impact/benefit, innovation, voluntarism, and governance. Consequently, these components help describe the social enterprise identity in Türkiye based on the findings obtained, contribute to uncovering the unseen aspects of social enterprises, and provide an analytical framework for examining the future of commercial companies adopting a social enterprise identity.

Keywords: Profit, social economy, social enterprise, governance

Jel Codes: B55, P10, P12

Atıf: Kurtuluş, G.; İnci, M. (2024). Türkiye'deki Sosyal Girişimlerin Ekonomi Politikası. *Politik Ekonomik Kuram*, 8(4), 1152-1171.

<https://doi.org/10.30586/pek.1552538>

Geliş Tarihi: 18.09.2024

Kabul Tarihi: 12.11.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

* Bu makale, Dr. Öğr. Üyesi Mustafa İnci danışmanlığında tamamlanan "Sosyal Girişimlerin Ekonomi Politikasına Foucaultcu Bir Yaklaşım" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir (Doktora Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla, Türkiye, 2024). Bu çalışma için etik onay, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu'ndan 28.5.2022 tarih ve 2022/78 sayılı olarak alınmıştır.

1. Giriş

Sosyal girişimlerin tarihçesi, sosyal ekonominin kökenlerine kadar izlenmelidir. Bunun nedeni, sosyal girişim kavramının artık kooperatifler, dernekler, vakıflar ve diğer organizasyon türleri dahil olmak üzere neredeyse tüm sosyal ekonomi aktörlerini tanımlamada küme kavram işlevi görmesindedir. 19. yüzyılın başlarında, Avrupa toplumunda, ne kalıtsal ilişkilerle (aile, akrabalık) ne de sözleşmeye dayalı ilişkilerle açıklanamayacak bir toplumsal bağın ortaya çıktığı gözlemlenmiştir. Laville'in (2015, s. 42) "modern dayanışma" olarak adlandırdığı bu tür karşılıklılık temelli bağlar, sosyal ekonomi çatısı altındaki dernek türü organizasyonlarda özellikle belirgin hale gelmiştir. O dönemde, itibarları zedelenen ve sömürüye maruz kalan azınlıklar, daha eşitlikçi bir ekonomi talebiyle dernekler altında birleşmişlerdir. Bu sivil toplumun amacı, ortak iyiliği sağlamak ve ekonomik demokrasi yoluyla siyasi demokrasiyi güçlendirmektir. Ancak, beklentilerin aksine, bu sivil toplum zamanla toplumsal amacından uzaklaşmaya başlamıştır. 19. yüzyıl, genellikle sivil toplumun Avrupa genelinde kökleştiği ve aynı zamanda çağdaş sosyal ekonomi aktörlerinin yükselişe geçtiği bir dönem olarak nitelendirilebilir. Yine de sosyal ekonomi, kapitalist çerçevenin gerçeklikleri ve temel kurumlarıyla uyumlu olan yerleşik normları benimsemektedir.

Salamon ve Anheier'e (1992) göre, sosyal ekonomi alanında, literatürdeki sivil toplum kuruluşlarının çoğu tanımı, yasal, ekonomik veya işlevsel oldukları için farklı kavramlarla ifade edilebilir. Ancak, hepsinde ortak olan tanımlayıcı bir özellik, kolektif eğilimdir. Bu organizasyonlar hükümetlerden belirli bir ölçüde destek alsalar da kurumsal olarak onlardan ayrı bir konumdadırlar. Sosyal ekonomi aktörlerinin temel bileşenlerinden biri, kâr dağıtımını yapmama modelidir. Bu aktörler, kendi kendini yöneten organizasyonlar olarak gönüllü katılım ilkesine göre de faaliyet göstermektedirler. Kalkınma odaklı bir yaklaşımla, sosyal ekonomi aktörlerinin, sosyal, politik veya ekonomik değişimi teşvik etmeye odaklanmış ya da ihtiyaç sahiplerine destek sağlama gündemi etrafında yapılandırılmış organizasyonlar olduğu ileri sürülmektedir. Daha spesifik bir tanım ise, bu aktörlerin kendi kendini yöneten, kâr amacı gütmeyen ve dezavantajlı kişilerin yaşam kalitesini artırmayı hedefleyen organizasyonlar olduğunu vurgulamaktadır (Vakil, 1997, s. 2060). Farklı sektörlerden çeşitli özellikleri birleştiren yeni eğilimlerle, kâr odaklı olsa da bu kârı sosyal bir amaç için kullanan "sosyal girişimler" gibi hibrit organizasyonların, sosyal ekonomi dünyasında giderek daha önemli hale geldiği iddia edilmektedir (Lewis et al., 2021, s. 12).

Sosyal girişim, 19. yüzyılda Batı Avrupa'daki sosyal ekonomi hareketinden doğan geniş bir yelpazedeki organizasyonları kapsamaktadır. Sosyal girişimlerle ilgili literatürde, sosyal ekonomi organizasyonlarının dahil edilmesinden ve çeşitli tanımların sunulmasından kaynaklanan bir çeşitlilik vardır (Westlund, 2003; Moulaert ve Ailenei, 2005; Şemşit ve Gürsoy, 2020; Gutberlet, 2009; Defourny ve Nyssens, 2008; Borzaga et al., 2020; TÜSEV, 2018; Petrella ve Richez-Battesti, 2016; Fraisse et al., 2016). Ayrıca, birçok farklı türün bu kategoriye dahil edilmesi nedeniyle, sosyal girişim kavramının bir küme kavram olduğu varsayılmaktadır (Abeysekera, 2019, s. 29).

Sosyal girişimler, kâr amacı gütmeyen organizasyonların (kooperatifler, dernekler ve vakıflar gibi) temel özellikleri ile kâr amaçlı şirketlerin (geleneksel ticari şirketler) kesiştiği çapraşık şirketler olarak tanımlanabilir. Sosyal girişimler, genellikle geleneksel kapitalist şirketlerin kâr odaklı amaçlarına bir alternatif olarak düşünülmektedir. Sosyal girişimlerin asıl amacının sosyal değer yaratmak olduğu, finansal ölçütlerin ise yalnızca sosyal hedeflere ulaşmanın bir aracı olarak görüldüğü ileri sürülmektedir (Ebrahim ve Rangan, 2014). Teorideki bakış açısıyla, sosyal girişimlerde kâr güdüsü ortadan kaldırılmış olup, bireyin yararından ziyade toplumun yararının önceliklendirildiği savunulmaktadır.

Çalışmanın sonraki bölümünde, sosyal ekonomi aktörleri (sivil toplum örgütleri) ile şirketler arasındaki farkları netleştirmek amacıyla bir literatür taraması yer almaktadır.

Başka bir deyişle, bu çalışmada sosyal girişimler, kooperatifler, dernekler ve vakıflardan ayrı konumlandırılarak ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde, Türkiye'deki sosyal girişimlerle yapılan derinlemesine görüşmelerden elde edilen bulgular da dahil olmak üzere, çalışmanın metodolojisi sunulmaktadır. Üçüncü bölüm özellikle, son yıllarda Türkiye'de sosyal girişimlerin mevcut durumuna ilişkin yapılan çalışmaların aksine temel bileşenler aracılığıyla Türkiye'de sosyal girişimlere karşı ekonomi politik bir yaklaşım sunarak alana özgün bir katkı yapmaktadır. Sonuçlar, literatürdeki genel tanımlara dayalı olarak belirlenmiş bileşenler altında analiz edilmektedir. Çalışmada, temel amaç doğrultusunda, sosyal girişimlere yönelik ekonomi politik bir yaklaşım geliştirilmekte ve sonuç olarak değerlendirmeler yer almaktadır.

2. Sosyal Girişimin Öteki Tarafı: Kapitalizmin Gölgesi

Kamu ve özel sektör arasında konumlanan ve kâr amacı gütmeyen pek çok organizasyonu tanımlamak için çeşitli kavramlar kullanılmaktadır. Bu kavram çeşitliliği bir yana, bunların ortak amacı temelde üyelerine ve/veya daha geniş bir topluluğa fayda sağlamaktır. Aynı zamanda bu organizasyonlar demokratik bir karar alma sürecinin varlığına dikkat çekmektedirler. Bunlar arasında sosyal girişim kavramı ve Borzaga'ya (2009, s. 213) göre, temelde ancak iki yaklaşımla tanımlanabilir. İlk yaklaşım, kooperatiflerin toplumla ilgili endişelerinin güçlenmesiyle birlikte, kâr amacı gütmeyen kuruluşların (derneklerin) yeniden keşfedilmesi ile ilişkilidir. Ancak, Avrupa sosyal girişim geleneğinde, sosyal girişimin mevcut kavramların yerini almak gibi bir amacının olmadığı özellikle vurgulanmaktadır. Buna göre, sosyal girişimler, kâr amacı gütmeyen kuruluşlara kıyasla "çıkar" boyutuna daha fazla önem vermekte iken, toplumun en kırılgan kesimlerinin ihtiyaçlarını karşılamaya eğilimlidirler. Literatürde (Borzaga, vd., 2020; Defourny ve Nyssens, 2008; British Council, 2019) sosyal girişimlerin bir küme kavram olarak kullanıldığı açıktır. Bu durumda Avrupa sosyal girişim geleneğinin kendi içinde çelişkiye düştüğü söylenebilir. İkinci yaklaşımda ise, sosyal girişim kavramının kökenleri ABD'de sorgulanmaktadır. Bu yaklaşıma göre, sosyal girişimler, ABD'de hükümetin sosyal hizmetlerde bütçe kısıtlamasına gitmesi ve geleneksel kâr amacı gütmeyen kuruluşların hizmetlerindeki memnuniyetsizlik nedeniyle yenilikçi alternatifler olarak boşluğu doldurmaya başlamışlardır (Barendsen ve Gardner, 2004, s. 44). Avrupa ve ABD merkezli iki sosyal girişim anlayışındaki temel vurgular Tablo 1.2.'de özetlenmektedir.

Tablo 1. Avrupa ve ABD Sosyal Girişimlerinin Karşılaştırılması

	ABD	Avrupa
Vurgu	Gelir Yaratma	Sosyal Fayda
Yaygın Organizasyon Türü	Kâr Amacı Gütmeyen	Kooperatif
Odak noktası	Tüm kâr amacı gütmeyen faaliyetler	İnsan kaynakları
Şirket Türü	Limited	Müşterek
Stratejik Gelişme	Vakıflar	Hükümet/AB
Kapsam	Piyasa Ekonomisi	Sosyal Ekonomi
Yasal Çerçeve	Yok	Gelişmiş

Kaynak: Kerlin, 2006

Sosyal girişim kapsamının çeşitlilik göstermesi gerektiğini ve bunun sosyal girişimin gelişimi konusunda faydalı olduğunu savunan çalışmalar (Roper ve Cheney, 2005; Bidet, vd., 2018; Johnson, 2000; Mair ve Marti, 2006) literatürde geniş bir yer tutmaktadır. Bununla birlikte ortak yaygın görüş, üçüncü sektörü kavramada, bu çeşitliliğin iki temel problemi beraberinde getirmesidir. Üçüncü sektör organizasyonları arasında, kooperatifler birer işletme olarak ürettikleri ürünü piyasada satışa sunabileceği devamlı bir gelir modeli yaratabilirken, derneklerin piyasa dışı faaliyetleri (hibeler, gönüllülük temelli çalışmalar vb.) nedeniyle mevcut gelir modeli zayıf ve çoğunlukla sürdürülebilir değildir. Bunların her birinin kuruluş motivasyonlarının ve iç işleyişlerindeki farklılıkların göz ardı edilmemesi gerekmektedir. İkincisi ise, ilke olarak üyelerine hizmet

etmeyi amaçlayan karşılıklı çıkar organizasyonları (örneğin kooperatifler) ile toplumun geniş bir kesimindeki sorunlara çözüm olmaya hizmet eden organizasyonların (yoksulluk, çevre sorunları gibi sorunlarla mücadele eden vakıflar gibi) temel motivasyonlarının iç içe geçmesi durumundaki karmaşa ve başarısızlık ihtimalidir. Bunlar dikkate alındığında, temel çelişkinin, sosyal girişime birleştirici bir rol atfedildiğini söylemek mümkündür. Diğer bir ifadeyle, sosyal girişimler kooperatifler ve kâr amacı gütmeyen organizasyonlar arasında karşılıklı bir çekim yaratmaktadır. Sosyal ekonominin kamu ve özel sektör arasında gördüğü köprü görevi, adeta burada kooperatif benzeri organizasyonlar ve kâr amacı gütmeyen kuruluşlar için sosyal girişime verilmektedir (Defourny ve Nyssens, 2006). Ancak böyle bir durumda, ne kooperatif ve benzeri organizasyonlar tamamen özel sektöre ne de kâr amacı gütmeyen organizasyonlar sadece kamuya atfedilebilir. Bu durumda, sosyal girişim gibi ayrı bir türe de ihtiyaç olup olmadığı sorusu akla gelmektedir.

Dünyada sosyal girişimler için farklı yasal biçimleri tasarlayan ülke örnekleri de mevcuttur. Örneğin, Birleşik Krallık'taki "Toplum Çıkarı Güden Şirket" (Community Interest Company) adıyla düzenlenen yasada, sosyal girişim, gelirlerini ve varlıklarını kamu yararına kullanmak isteyen bir şirket türü olarak tanımlanmaktadır. Bunun dışında daha yaygın olarak, kâr kooperatifçilik yasasının temel özellikleri ile kâr dağıtımını üzerine bir sınırlama getirilmesini birleştiren yeni yasal çerçevelerdir. Bunun örnekleri arasında Fransa'da "Ortak Çıkar Kooperatif Toplumu" (SCIC), Belçika'da "Sosyal Amaçlı Şirket" (Société à Finalité Sociale) ve İtalya'da "Sosyal Kooperatifçilik" düzenlemeleri yer almaktadır (Defourny ve Nyssens, 2006, s. 9). Çeşitli yasal düzenlemeler olsa da tıpkı Türkiye'de olduğu gibi, Avrupa'daki çoğu kurulan sosyal girişim için uzun süre kooperatif ve dernek gibi yasal biçimler tercih edilmiştir. Üstelik bu sosyal girişimlerin çoğu zaman geleneksel girişimler için var olan yasal biçimleri benimsediği öne sürülmektedir (Defourny ve Nyssens, 2008, s. 207). Böyle bir durumda, sosyal girişimlerin spesifik rollerini öne çıkarmak daha da zorlaşmaktadır.

Sosyal girişimlerde elde edilen kârın öncelikle toplumsal bir soruna çözüm üretmek amacıyla kullanıldığı iddiası, şirket tarafını baskılayan çarpıcı bir olgudur. Bileşenleri arasında ilk varsayımlardan biri olan kâr amacı gütmemek/kâr dağıtımını kısıtı, sosyal girişimlerin çoğu zaman kâr amacı gütmeyen sektör olarak da adlandırılmalarına (Dart, 2014) neden olmaktadır. Ancak bu iddia, geleneksel şirket türünde kurulan sosyal girişimler için geçerli olmayabilir. Sosyal girişimler özelinde düşünülürse; bunlar toplumsal bir amaca hizmet etmek önceliğinde yola çıksalar da nihai olarak bu amacı gerçekleştirmek için kâr elde etme güdüsü olan şirketlerdir.

Sosyal girişimleri tanımlayan bir diğer ayırt edici özellik ise, yenilikçi olmalarıdır. Özellikle Amerika Birleşik Devletleri (ABD) merkezli sosyal girişimler için yapılan tanımlarda, yenilikçi olmaları sosyal girişimlerin kilit faktörü olarak gösterilmektedir (Zhang ve Li, 2017; Chell, vd., 2010; Light, 2006; Byerly, 2014). Bu çalışmalarda ortak vurgu, ticari girişimlerin bu zamana kadar geleneksel işleyişlerde takılı kaldıkları için toplumsal sorunları çözmede yetersiz olmalarıdır. Sosyal girişimlerin ise, başlangıçtan itibaren özellikle finansman sorunlarına yenilikçi çözümlerle ortaya çıktığı savunulmaktadır. Bununla birlikte, literatürde, sosyal girişimlerin finansman fırsatlarına erişemediği yönünde iddialar yer almakta (Tirumalsety ve Gurtoo, 2019; Bugg-Levine, vd., 2012); bireylerden ve kurumlardan kredi veya yatırım olarak finansman sağlamanın sosyal girişimler için bir zorluk olmaya devam ettiği ileri sürülmektedir. Mendell ve Barbosa'a (2013, s. 113) göre, toplumsal faydaya odaklanan bir faaliyetin ticari şirket statüsü kapsamında olmasından kaynaklı şüpheli bir bakış açısı ortaya çıkmaktadır. Bu, "sosyal" ve "girişim" in bir aradalığına dair bir sorgulamayı ortaya çıkarmaktadır. Yanı sıra, yatırım sermayesi talebi ile arzı arasında gerekli bağlantıyı kurmak için uygun yasal çerçevelerin, bilginin, araçların ve mekanizmaların eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Son olarak, yazarlar, ölçme ve değerlendirmedeki zorluklara dikkat çekmektedirler. Nitekim, henüz birçok ülkede yasal statüleri olmadığı düşünüldüğünde her bir madde sosyal girişimlerin finansman kaynağında yaşayabileceği muhtemel sorunlara karşılık

gelebilir. Bu durumda, finansman sorunlarına ticari girişimlere göre daha yenilikçi yaklaşımları mümkün olmayacaktır.

Bir organizasyonu sosyal girişim olarak tanımlamak için gerekli görülen koşullardan biri yönetişimdir. Sosyal girişimlerin katılımcı ve/veya demokratik karar alma süreçlerini kapsayan bir yönetişime sahip olması gerektiği öne sürülmektedir (EC, 2013). Bir sosyal girişimde yönetişim yapısı, sosyal amaçların gerçekleştirilmesini sağlayan itici bir örgütsel araç olarak görülebilir. Ancak bu yönüyle kastedilen sosyal girişimler, çoğunlukla üçüncü sektör organizasyonlarını kapsamaktadır. Bununla birlikte, yönetişimin, şirket temelli sosyal girişimlerin amaçlarını gerçekleştirmede nasıl bir etki yarattığına ilişkin çalışmalara henüz rastlanmamaktadır. Nitekim, sosyal girişim de olsalar şirketler doğaları gereği, nihai karar verme gücünün, sahip oldukları hisse oranına göre hissedarların elinde olduğu kapitalist yönetim türünün örneğidirler.

3. Yöntem

3.1. Araştırmanın Amacı ve Kapsamı

Araştırmanın temel amacı, Türkiye'de geleneksel şirketler olarak kurulan sosyal girişimlerin, genel geçer tanımlardan yola çıkarak belirlenen temel bileşenler altında çözümlenmesidir. Bu bileşenler; kâr amacı gütmemek/kâr dağıtım kısıtı, ticari faaliyet zorunluluğu, sosyal etki/fayda, yenilikçilik, gönüllülük ve yönetişimdir. Nitekim, bu bileşenler, elde edilen bulgular doğrultusunda Türkiye'deki sosyal girişim kimliğini betimlemeye yardımcı olurken, aynı zamanda sosyal girişimlere dair görünmeyi keşfetmeye etki etmektedir. Bu şirketlerin, kâr güdüsü yerine toplumsal etki ve faydaya öncelik verme becerilerinin yanında, bu süreçte karşılaştıkları içsel çelişkileri ortaya koymak çalışmanın bir alt amacıdır. Son yıllarda Türkiye'de sosyal girişimlerin mevcut durumuna ilişkin yapılan çalışmalar sıklıkla sosyal girişim bileşenleri etrafında varılan yargılar sonucu sayıca artırılmasını ve/veya kalkınma kavramı kapsamında önemli bir rol üstlendiğini savunarak devamlılığının sağlanması gerektiğini savunmaktadır (TÜSEV, 2018; Yahyasev, 2021; Polat, 2020; Aslan, 2018; Işık, 2018). Bu çalışmada ise, bileşenler aracılığıyla Türkiye'de sosyal girişimlere karşı ekonomi politik bir çerçeveye çizilmesinin alana özgün bir katkı yapacağı düşünülmektedir.

3.2. Araştırmanın Örnekleme ve Yöntemi

Çalışmanın temel bulguları, nitel araştırma kapsamında yarı yapılandırılmış görüşmeyi içeren Türkiye'de iki yıllık saha araştırmasına dayanmaktadır. Yarı yapılandırılmış görüşme, araştırmacının, başka türlü toplanması mümkün olmayan bir dizi veriyi toplayarak, katılımcıların düşündüklerine ve hissettiklerine doğrudan erişmesine olanak tanımaktadır (Bandinelli, 2017, s. 93). Aynı zamanda, araştırmacı görüşmecinin yanıtlarına bağlı olarak devamında eş anlı sorular kurgulayabilir. Bu, genellikle görüşmecinin daha açık ve ayrıntılı yanıt vermesine olanak tanımaktadır. Yine de yarı yapılandırılmış görüşme tekniğinde, görüşmeciler (kurumlar) hakkında öncesinde belli düzeyde bilgiler toplanmaktadır. Görüşme sorularına araştırma kapsamında bir çerçeveye çizilmesi için bu bilgiler gereklidir (Kallio, vd., 2016, s. 2955).

Türkiye'de henüz bir yasal düzenleme olmaması nedeniyle, sosyal girişimler geleneksel (ticari) şirketlerden ayrılan yönlerini yazılı veya sözlü olarak beyan etmektedirler. Bu farklılıkların en belirgin olanı, sosyal girişimlerin büyük bir kısmının kendilerini kâr amacı gütmeyen/kâr payı dağıtmayan bir organizasyon olarak tanımlamasıdır. Ancak bunun yasal olarak bir kesinliği veya geçerliliği bulunmamaktadır. Nitekim, araştırmanın evrenine ilişkin tam ve eksiksiz bir bilgiye ulaşmak mümkün olmadığından, örneklem çerçevesi net bir şekilde belirlenememiş ve olasılıklı bir örnekleme yöntemine gidilememiştir. Sosyal girişimlerin temel motivasyonlarının ve ticari şirketlerden ayrılan en temel özelliklerinin kâr amacı gütmemeleri olduğu yönündeki vurgular nedeniyle bu araştırmanın örnekleme, Türkiye'de anonim, limited ve şahıs şirketi olarak kurulan ama amaçlarının kâr elde etmekten ziyade toplumsal fayda yaratmak olduğunu savunan sosyal girişimler olarak

sınırlandırılmıştır. Bu bağlamda yargısal örnekleme yöntemine başvurulmuştur. Görüşmelerin yapılacağı kâr payı dağıtmayan/kâr kısıtı olan sosyal girişimlere, ilk olarak, bu alanda aktif çalışmaları olan STÖ'ler; Ashoka (Türkiye temsilciliği), Türkiye Sosyal Girişimcilik Ağı (TSGA) ve Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı (TÜSEV) tarafından herkese açık olan çevrimiçi kaynaklar aracılığıyla ulaşılmıştır. Alan araştırması sürecinde görüşülen sosyal girişimler aracılığıyla diğer sosyal girişimlere ulaşılarak görüşmeler devam etmiştir. Toplamda 17 sosyal girişimden kurucu ortaklar veya kurucu ortakların yönlendirdiği şirket içindeki en yetkili çalışanlar ile görüşülmüş olup, görüşmeciler (SG) kodlanarak veriler analiz edilmiştir.

4. Bulgular: Sosyal Girişim Bileşenleri

Kâr amacı gütmemek/Kâr dağıtımını kısıtı

Kapitalizm gelişip ilerledikçe mal ve hizmetlerin aksine kaybolup gitmeyen, zaman içinde diğer nesillere aktarılan, biriktirilen ve dolayısıyla zenginleştiren bazı deneyimler ortaya çıkmıştır. Ekonomik aktörler bir yandan kâr etme mecburiyeti içindeyken; diğer taraftan rekabet baskısı altında kendinden önceki girişimci kuşakların birikmiş deneyimlerini takip etmişlerdir. Çünkü bu ekonomik aktörler sahip oldukları şirketi/girişimi olabildiğince rasyonel bir şekilde yönetmek zorundadırlar (Sombart, 2011, s. 346). Araştırmanın örnekleme seçiminde en temel belirleyici unsurun, kârla ilişkili olmasının kökeni buradan anlaşılabilir. Sosyal girişimlerde özellikle kâr ediliyorsa bunun nasıl kullanıldığı, neden bunun tercih edildiği sorgulanmıştır. Öncelikle bir sosyal girişim hariç (SG1) diğer tüm sosyal girişimlerin kâr elde ettikleri bilgisine ulaşılmıştır. Kâr elde eden sosyal girişimlerin hiçbiri elde edilen kârı ortaklara dağıtmadıklarını, dolayısıyla kârların toplumsal faydaya yönelik gerek şirket bünyesinde gerekse diğer projeler kapsamında yaratılması hedeflenen sosyal faydaya yatırıldığını ifade etmişlerdir. Ancak SG3 ilerleyen yıllarda kârın bir bölümünü şirket içinde dağıtmaya karar verdiklerini şu şekilde gerekçelendirmiştir:

“Türkiye gibi bir ülkede, -ekonomik şartların bu kadar zorlayıcı olduğu, geleceği öngöremediğiniz- gerçekten sosyal girişimi ayakta tutmak iyice zorlaşmaya başladı. Ekibinizde yer alan insanların ülkede barınabilmesi için minimum standartlarını koruyabilmeleri lazım. En azından düzgün bir maaş kazanabiliyor olmaları gerekiyor. En azından işe bağlılığın sürdürülebilirliğinin sağlanması, kârdan onların da eşit bir şekilde faydalanabilmesinin önemli olduğunu düşünüyoruz.” SG3

SG7, ise kâr payı dağıtılıp dağıtılmamasının tamamen kurucu ya da ortakları ilgilendirdiğini; çalışanı etkileyen bir faktör olmadığını belirtmiştir. Çünkü çalışan maaşları halihazırda şirketin maliyetleri kapsamındadır. Ancak SG3'ün ifadelerinden kârın, şirket içine aktarımının çalışan maaşlarına yansıtılacağı (maaş artışı olacağı), kâr oranından sosyal etkiye gidecek olan payın da azalacağı anlamı çıkmaktadır. Eğer, çalışan maaşları yerine ortaklara yapılacak bir paylaşımından bahsediliyorsa bu yine sosyal etki için kullanılacak olan payın azalması anlamına gelmektedir. Her iki durumda da kârın kullanım amacı ana akım sosyal girişim tanımlamalarının aksine karşılık gelmektedir. Maaşlar hakkında benzer bir görüş SG9 tarafından açıklanmıştır:

“Kâr dağıtımına ihtiyacımız olmuyor. Olabildiğince zaten o payı alıyoruz. Kurucumuz çok sık zam yapar. Kazandıklarımızı zaten herkes biliyor. Şirket içinde kazanılan miktarlar şeffaf bir şekilde görünüyor. Mesela pandemi bizim için çok ciddi bir öğrenme süreciydi. O süreçte bizde kimse işten çıkmadı. Herkesin maaşı da sigortası da yattı” SG9

Analiz edilen sosyal girişimler arasında en fazla gönüllüye sahip SG9'da zaman zaman gönüllü eğitimleri düzenlenmektedir. Bu eğitimler farklı şehirlerde olmakta, ortaya çıkan masraflar (yol, konaklama vs.) yine şirket içi faaliyetler kapsamında karşılanmaktadır. SG9, elde edilen kârın yarısının sosyal etki, diğer yarısının ise şirket içi

faaliyetler için kullanıldığını belirtirken aslında gönüllü eğitimleri için harcanan miktar dışında bir sosyal etki yatırımı da yaptıklarını vurgulamıştır. Diğer bir ifadeyle, SG9 sosyal etkinin, şirket içi giderler kapsamında değerlendirilemeyeceğini düşünmektedir.

Sosyal girişimler yasal tanınırlık sürecini, amaçlarına en uygun modeli seçme dürtüsüyle tamamlamışlardır. Dolayısıyla başlangıçtan itibaren limited, anonim veya şahıs şirketi olarak piyasanın içine doğmuşlardır. Asıl mücadelenin yasal süreç aşıldıktan sonra başladığı düşüncesiyle, görüşmelerde bu sürecin nasıl başladığı ve devam ettiği sorgulanmıştır. Görüşmelerden elde edilen ortak bulgu, sosyal girişimlerin kuruluş esnasında herhangi bir zorluk yaşamadığını göstermektedir. Çünkü mevcut şirket türleri (limited, anonim veya şahıs) onların faaliyet alanlarında engelleyici birer unsur olmamaktadır. Bu durumda, Türkiye’de sosyal girişim bir inisiyatif almaktan öteye gidememektedir:

“(Kuruluş aşamasında) hiçbir zorlukla karşılaşmadık. Limited şirket olarak kurduk. Şirket senedimizde açık bir şekilde de söylüyor. Kâr dağıtmaz. Elde ettiği kârı tekrar işletmenin faydası için de geri yatırır.” SG1

“Kâr dağıtmamak aslında Türk Ticaret Kanunu’nda yapamayacağınız bir şey. Bir şirket varsa kâr dağıtılabılır. Ama biz sisteme şöyle sızdık. Bunun için bir yönetim kurulu kararı aldık. Kendi aramızda ortaklar olarak bir pay sahipliği sözleşmesi yaptık. Burada hiçbir şekilde payların ortaklara dağıtılmayacağını beyan ettik. Ama kanun üzerinde baktığımızda anonim şirket ve kâr elde edecek.” SG6

Görüşme yapılan sosyal girişimlerde kâr payı dağıtılmamasına karşılık, SG6, SG7, SG14 hariç, kârın dağıtılabılır olmasıyla ilgili pozitif yaklaşımlar gözlenmiştir. Özellikle SG4, sosyal girişimlerdeki kâr dağıtımını/kısıtı mantığının yeterince anlamadığını, temel argümanın tamamen o sosyal girişimin yarattığı ürün veya hizmetin sosyal fayda üretip üretmediğiyle ilişkili olduğunu öne sürmektedir. Bu yaklaşıma göre, bir şirket olarak sosyal girişim kâr elde etse de o girişimin kurucu ortakları elde ettikleri kârı kendi lüks tüketimine dahi harcayabilir:

“Ben kazandığım parayı istiyorsam gidip istediğim yerde harcarım. Ama benim yaptığım hizmet sosyal fayda üretiyor mu? İnsanların hayatını değiştiriyor mu? Sosyal etkisi var mı? Yani, amaç elde edilen kârın topluma fayda yaratması amacıyla kullanılması değil. Bu yanlış. (Şirketin) yöneticisi çok büyük kâr elde edebilir. Bence o kârı kendine gidip (lüks marka bir araba) da alabilir. Ama o günün sonunda bir sosyal girişimdir.” SG4

SG4’e göre, sosyal girişimin amacı elde edilen kârın topluma fayda yaratmak üzere kullanılması değil; bizzat topluma faydalı bir ürün yaratması ve sunmasıdır. SG12 de sosyal girişimlerin yapılan işin çıktısına göre sosyal etki yaratıp yaratmadığının tartışılabileceğini, para odaklı olmanın gerekli olmadığını savunmuştur. Diğer taraftan, SG12 görüşülen zaman aralığında faaliyetlerini sürdürse ve kâr elde etse dahi henüz sosyal etkiye dair bir çıktıya sahip değildir. İronik olarak, yürütülen faaliyetlerle ilişkilendirdikleri sosyal etkinin yaratılamaması ise, kâr oranının düşüklüğü ile gerekçelendirilmektedir. Dolayısıyla, SG12’de sosyal etkiye dair çelişkiler olduğu gözlenmiştir:

“Henüz gerçekleştiremedik kâr oranımız düşük olduğu için. O kârın içinde bir sonraki senenin birçok gideri yer alıyor. Ama bir şekilde kârımız elimize kalabildiği zaman bunu faydaya yatıracağız.” SG12

Ancak bu çelişkili durum sadece SG12’ye özgü değildir. Sosyal girişimlerin kârın kullanımı ile ilgili ortak bir yol haritası belirleyemedikleri söylenebilir:

“Bence bu bir tercih meselesi. Bu faaliyet alanına göre değişiyor. Kâr dağıtmayı tercih edenler de olabilir.” SG5

“Ben sosyal girişimcilik dünyasında kâr odaklı olmanın ya da kârlılığın tartışılmasının diğer çoğu şeyi gölgede bıraktığını düşünüyorum. Biz almıyoruz ama yani alabiliriz de. Bu bence sosyal girişimde öncelik değil. Tabii kâr dağıtıp, hiç etki yaratmamasından da bahsetmiyorum” SG10

Buna karşılık, SG7 ve SG16, kârın sosyal etki amacıyla kullanılmasına ilişkin sosyal girişimlerin katı bir sınır çizmeleri gerektiğine inanmaktadırlar. SG7’ye göre, “Sosyal girişim elde ettiği kârı yaratmak istediği faydaya yatırır, işin bütün esprisi buradadır”. SG16’nın da paralel bir yorumu olmuştur:

“Sosyal girişimin en temel değişmezlerinden biri bu kârı yeniden yatırım aracı olarak kullanmak. Yoksa sosyal girişim olamaz. Çünkü paranın dolaşımını etkiliyoruz. Oraya müdahalede bulunuyoruz. Asıl amacımız bence bu.” SG16

Kâra ilişkin farklı yaklaşımlar, yeni kurulan sosyal girişimlerin bu alana dair güven kaybı yaşamalarında kritik bir faktördür. Bu güvensizliğe sahip olan bireylerin, diğer sektörlerden ziyade, sosyal girişimcilik sektöründe yer alması muhtemelen sosyal girişimin bir ironisidir. SG13’ün ifadeleri üzerinden, sektörün kendine bakış açısı şöyle özetlenebilir:

“Sosyal girişimler kazançlarının bir kısmını bağış olarak veriyorlar. Ben henüz o aşamaya geçmedim. Çünkü henüz kâr elde etme aşamasında değilim. Ama kesinlikle amacım tamamen kâr değil; birkaç kişiye o kârı yayabilmek. Yine de bunu yüzde yüz gerçekleştirebilen bir sosyal girişim var mıdır Türkiye’de (?), emin olamıyorum. Muhtemelen çok büyük gelirler elde edilemiyor. ‘Ben sosyal girişimim, sürdürülebilir iş yapıyorum’ söylemi altında çok fazla greenwashing iş yürütülüyor.” SG13

Sosyal girişim kavramı, özellikle Avrupa’da ve çoğunlukla Türkiye’de de sosyal ekonomi çatısı altında yer alan tüm organizasyonları temsil etmek amacıyla kullanılsa da gerçekte sosyal girişimler kâr elde etme yöntemleriyle diğerlerinden (kooperatif, dernek, vakıf) ayrılmaktadırlar. Sosyal girişimler, sosyal etki yaratmada kullanacakları kârı, ticari bir faaliyet modeli kurgulayarak elde etmektedirler. Ticari faaliyet yönüyle, kooperatifler ile vakıf ve derneklerin iktisadi işletmeleri de sosyal girişim olarak düşünülse de görüşmelerden elde edilen değerlendirmeler, kooperatiflerin sosyal etki odaklarının zayıf oldukları, iktisadi işletmelerin ise bağlı oldukları dernek ve vakıf işleyişinden bağımsız kalamadıkları yönünde olmuştur. Dolayısıyla, Türkiye’de şirket türündeki sosyal girişimler tarafından, ticari faaliyet yürütme zorunluluğuna önemle vurgu yapılmaktadır.

Ticari faaliyet zorunluluğu

Sosyal girişimlerin her biri aslında tüketiciye ürün ve hizmet sunan tipik birer ticari şirkettir. Bununla birlikte, sosyal girişimlerin, faaliyetlerinde temel olarak sosyal etkiye/faydaya odaklanmaları nedeniyle uygulamada girişimci taraflarının geri planda kaldığı ön plana çıkarılmaktadır. Örneğin; eğitim alanında faaliyet gösteren sosyal girişimler (SG4, SG5, SG9), pazarladıkları ürün ve hizmetlerin tasarlanması aşamasında, bunları talep eden bireylerin sonrasında nasıl bir toplumsal kazanımının olacağını gözeterek yola çıktıklarından diğer girişimlerden ayrıldıklarını öne sürmüşlerdir:

“Eğer yüksek bir girişimci ruhun olduğu ortaya çıkıyorsa, konuşalım fikirlerini. Bunu yapamayan girişimci olabilir mi? Ancak çalışan olabilir. Bu kişilikle alakalı kendini nereye konumlandığımla alakalı. Bir girişimcinin utanma duygusunun olmaması lazım. Sahnede korkusunun olmaması gerekiyor.” SG4

SG11 ve SG16 ise, sosyal girişimlerdeki ticari boyutun önemini kâr ve temelde kendi kazancının devamlılığı kaygısı üzerinden formüle ederek açıklamaktadır:

“Benim ticarileşme ile anlatmaya çalıştığım şey şu: Benim kâr etmem şart ki ben kendi işimi sürdürebileyim. O zaman, mevcut insanlarla iş yapmaya devam edebilirim. O insanlar da buradan iş geliyor diye bakacak. Benim kâr ederek onlara güven vermem lazım.” SG11

“Bence Türkiye’deki en büyük handikap sosyal girişimlerde çoğunluğun sivil toplum tarafından geliyor oluşu. Ama sosyal girişim yapısını dernek yapısından ayıran şey ya da herhangi STÖ’den ayıran şey kendi kendini finanse edebilmesi. Aynı zamanda kurumsal sosyal sorumluluktan da uzak bir yerde yorumluyorum.” SG16

Sosyal girişimlerde sosyal etkinin ticari kazanç olmadan yaratılamayacağı iddiası kabul görse de bu aşamada SG11 gibi bazı sosyal girişimlerin henüz kâr elde edemedikleri dikkate alınmalıdır. Bu, görüşülen sosyal girişimler kapsamında, sosyal amaçların ticari kayguların gerisinde bırakıldığı izlenimine neden olmuştur.

Sosyal girişim kavramı için Türkiye’de geniş bir ağa atıf yapılmaktadır. Kooperatifler, dernekler, vakıflar ve diğerleri (inisiyatifler, platformlar, topluluklar vb.) çoğunlukla sosyal girişim olarak kabul görmektedir. Bu yapıların hem bir aradalığını, birbirleriyle olan etkileşimlerini sağlamak hem de ekosistemi tanıtmaya çalışmak amacıyla bazı çatı oluşumlar mevcuttur. Yekpare Sosyal Girişim Birliği, Ashoka Türkiye, Türkiye Sosyal Girişimcilik Ağı, TÜSEV, Açık Açık bunlardan en bilinenleridir. Görüşmecilere bu geniş kapsamı değerlendirmeleri istendiğinde görüşlerde iki uç durum ortaya çıkmıştır. Sivil toplum kuruluşları ile sosyal girişim arasında bir ayırım olması gerektiğini düşünenlere göre (SG3, SG4, SG5, SG11, SG12, SG16), özellikle ticari faaliyet boyutu sosyal girişimleri farklı ve daha sürdürülebilir kılmaktadır:

“Sosyal girişimcilik kendine uygun bir iş modeli yaratmalı. Her kooperatif bir sosyal girişim değil. Her dernek bir sosyal girişim değil.” SG3

“Hepsine sosyal girişim diyemeyiz. Dernek kesinlikle olmaz. STK’lar iktisadi işletme kursa bile bence sosyal girişimcilik yapamaz. Orada bir iş dönmez.” SG4

“Ben çok pozitif bakmıyorum buna ve bunun için çok eleştiriliyorum. Hibe bazlı yapılan projelerin sosyal girişim olarak adlandırılması çok yaygınlaştı. Dernek, kooperatif, sosyal kooperatif vs. o kadar çok kavram çıkıyor ki. Biraz suistimal edilmeye başladı.” SG5

Görüşmecilerin bir kısmı (SG1, SG11 ve SG13) sosyal girişimlerin ticari faaliyetleri nedeniyle kooperatiflerin de sosyal girişim olarak değerlendirilebileceğini düşünmekte iken, sosyal girişimlerde mecburi olan ticari faaliyet boyutu ile sivil toplum kuruluşlarının temelde sahip olduğu savunuculuk mekanizmaları arasındaki ayırma dikkat çekilmiştir. Sosyal girişimlerle ilgili genellikle gelir modelleri üzerinden daha sürdürülebilir olmalarıyla ilişkili bir bakış açısı hakimken, aynı zamanda çözmeye çalışılan sistem sorunlarına karşı mutlaka ticari bir model geliştirilmesi ve sosyal girişimi ayrı bir yerde konumlandırmak gerektiğine dair görüşler ifade edilmiştir. Diğer bir ifadeyle, derneklerin ve kooperatiflerin sürdürülebilir bir gelir modeli yaratamadığı için sosyal girişim olarak adlandırılmayacağı vurgulanmaktadır.

“Kooperatif yapısı ve kooperatif yönetmek çok daha karmaşık. Halbuki bir limited şirketi tek ortaklı işletip sistemleri kurabiliyorsunuz. Bunun bir kuralı yok. Amaçlar için stratejik, hızlı ve işe yarar sistemleri kurmak.” SG1

“Bir derneğe bir sosyal girişim demek! Bir kere zaten derneğin varlığı sivil savunuculuk. Bu bir sosyal girişimin de yapabileceği bir şey ama sosyal girişimde o ticari model, misyon mutlaka olmak zorunda. Gördüğümüz birçok kooperatif bu misyon ve etki hedefi ile çalışmıyorlar. Asıl amaç olan etki perspektifi için sistemli bir çalışma göremiyoruz pek çok kooperatifte.” SG6

Buna karşılık bazı sosyal girişimler hibrit bir gelir modeli yaratmayı tercih etmişlerdir. Bu amaçla önce şirket kurup, şirket bünyesinde daha sonra dernek kurmuş olanlar ile öncesinde dernek olarak kurulup aynı zamanda şirket kuranlar (derneğin iktisadi işletmesi olarak değil) olarak iki ayrı grup vardır. Sosyal girişimler, kuruluş aşamasından itibaren çok zaman geçmiş olsa da yasal statüleri olmamasından dolayı kimlikle ilgili kabul edilebilirlik noktasında hâlâ belirsizlik yaşamaktadırlar (SG5, S7 ve SG8). SG8'e göre bunun anlaşılabilir veya kabul edilebilmesi için sosyal girişimlere mutlaka yasal bir statü verilmelidir. Özellikle sosyal girişimin kurulduğu ilk zamanlar sivil toplum kuruluşlarının dahi "bu yapıyla bir yere varılmaz" bakış açısının hâkim olduğu yıllar olduğu ifade edilmiştir:

"Her kuruma gittiğimizde önce bir SG5 nedir diye anlatıldı. Hem şirket hem de dernek deniliyor. Sonra zaten bir gözbebekleri büyüyor. Hani 'ne anlatıyor bu' diye. Orada biz sosyal girişim nedir diye anlatmaya başlıyoruz. Kimliğimizi anlatmaktan yaptığımız işi anlatmaya zaman kalmıyor artık." SG5

Ticari faaliyet gerekliliği, sosyal girişimlerin sosyal amaçlarını gerçekleştirmede finansal kesinti yaşamamaları için önemlidir. Kendi gelirlerini yaratmak için kurguladıkları ticari model, onları bağış veya hibelere dayalı sivil toplum kuruluşlarından ayıran temel bir özelliktir. Bununla birlikte, sosyal girişimlerin neredeyse tümü, finansal bağımsızlık elde edebilmek için ticari faaliyetlerin önemini vurgulasa da iş birliği konusunda genellikle piyasa aktörlerine olan bağımlılıkları sosyal girişimin kendi içinde var olan bir çelişkisidir.

Sosyal etki/fayda

Sosyal etki; organizasyon içi kararlardan ve faaliyetlerden ortaya çıkan, bireyler ve toplumlar için amaçlanan ilişkisel sonuçlardır (Hurst, vd., 2023). Genel olarak, sosyal etki, olumlu değişim yaratarak bir topluma katkıda bulunmayı amaçlayan organizasyonlar için kritik öneme sahiptir. Yanı sıra, organizasyonların sosyal etkiyi kendi sınırları dışından geniş bir perspektifte dikkate almaları gerektiği fikri giderek yaygınlaşmaktadır (Martí, 2018; Wry ve Haugh, 2018). Bu, sosyal etkinin sınırının ne olduğu ve dolayısıyla nasıl ölçüleceği sorusuna işaret etmektedir.

Öncelikli amacı kâr elde etmek olan organizasyonlar; hissedarlarının kârını şirketin misyonu olarak gördükleri için ekonomik performanslarını finansal tablolarda özetleyebilmektedirler. Buna karşılık, sosyal girişimler, hedefledikleri başarı ölçütünün doğrudan finansal performans ile ilişkili olmadığını öne sürmektedirler (Moore, 2003, s. 3). Dolayısıyla sosyal girişimlerin başarı ölçütünün neleri kapsadığı tartışmalıdır. Sosyal girişimler, doğaları gereği sosyal olanı ekonomik olandan ayıran bir yapıya sahip olduklarından, bu ikili durumu yansıtmak ve ayrı bir başarı ölçütü belirleyebilmek için, ekonomik göstergelerin yanı sıra "sosyal etki" ölçümü denemelerine (Bagnoli ve Megali, 2011; Manetti, 2012) yönelmişlerdir.

Çalışma kapsamında görüşülen sosyal girişimlerin etki ölçümleme konusunda birtakım faaliyetler yürüttükleri gözlenmiştir. Birbirinden farklı yöntemlerle yapılan ölçümler olmakla birlikte, eğitim alanında faaliyet gösteren SG5 ve SG14'te sosyal etki ölçümü konusunda sosyal girişimlerin hedefledikleri kitlelerin önemine dikkat çekilmiştir. Bazı sosyal girişimler ise, sosyal yönlerinin topluma yansıyan etkilerini sıklıkla faydalanıcıları üzerinden takip etmektedirler. Özellikle e-ticaret (SG1 ve SG10) sektöründeki sosyal girişimler buna örnektir.

"Biz hedef kitlenin değişimini ölçümlemeye çalışıyoruz. Verdiğimiz eğitim bireylere bir başarı artışı getiriyor mu? Kendi hayatlarında nasıl bir değişim oluyor? En büyük etkiyi, değişimi orada görüyoruz." SG5

"Güzel geri dönüşler alıyoruz ürünlerimiz üzerinden. Ama bunu veriye dökmek çok kolay bir iş değil tabii. Etki çok büyük ama bu etkinin adını koyamıyorsun çünkü nasıl ölçeceğini de bilmiyorsun. Tek imkân web sitesinden indirme, ulaşma sayılarıydı." SG14

Sosyal etki yaratmaya yönelik bir eğilim, sosyal girişimlerin gelir yaratma stratejilerini önemsemedikleri anlamına gelmez. Sosyal girişimler, piyasada yer alan diğer şirketler gibi hayatta kalabilmek için sürekli ekonomik değer yaratmak zorundadırlar (Costa ve Andreus, 2020, s. 292). Görüşmeciler arasında sosyal etkiyi doğrudan maddi kazançla ilişkilendiren bir yaklaşıma da rastlanmaktadır:

“Bizim tarafta etkinin çok basit bir görünür tarafı var. Ekonomik güçlendirme kısmı. Burada aylık ve yıllık olarak kazanılan parayı takip edebiliyoruz. Ama öte taraftan sistematik etki ölçme anlamında hiçbir zaman vakit bulamadık.” SG6

Sosyal etkinin maddi kazançla ilişkisi, ölçümlemenin gerçekleştirilip gerçekleştirilmemesini etkileyen bir durum olarak da düşünülebilir. Görüşmelerden elde edilen bulgulara göre SG8, zaman zaman etki ölçülmesi yapılsa da maliyetler nedeniyle bunun sosyal girişim açısından sürekliliğinin olmadığını ifade etmiştir. SG3 ve SG12 ise, görüşmeler devam ederken bir etki ölçümleme analizinin yapıldığı ve sürecin devam ettiği; ilerleyen zamanlarda sonuçların alınacağı bilgisi verilmiş ancak takip edilen süreçte bir çıktıya erişilememiştir.

Birleşik Krallık merkezli sosyal girişimler için hazırlanan bir Sosyal Etki Raporu'nda (Clifford vd., 2013, s. 10) doğru bir sosyal etki ölçülmesinin dört koşulu olduğu öne sürülmektedir. Bunlardan ilki, sosyal girişimin faaliyetlerinden faydalanan tüm bireylerin gelişmelerini ölçmektir. İkinci olarak, bu ölçümlemenin bir organizasyon yapısındaki süreçlere nasıl uyumlaştırıldığını ortaya koymak zorunluluğudur. Ölçümleme sonuçlarının faydalanıcılarla paylaşılması bir diğer koşul iken; son olarak sosyal girişimden faydalananların (müşteriler de denilebilir) dışında yereldeki istihdam, ekonomi gibi daha geniş topluluklar üzerindeki etkilerinin de gösterilmesi önem taşımaktadır. Bu yaklaşıma benzer olarak, SG2'de belirli aralıklarla saha araştırmaları yapıldığı, ancak bu ölçümlemenin sadece faydalanıcılarla sınırlı kaldığı ve daha fazla kitleye ulaşmak hedefleri olduğu bilgisine ulaşılmıştır:

“Burada sosyal saha araştırmalarımız oluyor. Aslında ölçemediğimiz nokta domino taşı etkisi yarattığımız kısım. Biz bir kişiye fayda sağlamışız o kişi köye fayda sağlamış. Burada ölçümleme mekanizmasını şimdilik belirleyemiyoruz.” SG2

Sosyal girişimlerin, girişimden ayrılan yönüyle topluma nasıl etki ettikleri ve bu etkinin genişletilmesi için nasıl bir yöntem geliştirdikleri önemli iken, diğer tarafta belirsizliğini korumaktadır. Bununla birlikte, sosyal etki sosyal girişim faaliyetlerine ilişkin önemli bir ölçüt olsa da bu alanda kesin bir gösterge olarak düşünülmemelidir. Ebrahim ve Rangan'a (2014, s. 123), göre, yapılan faaliyetler ve çıktılar üzerinden yapılan sosyal etki ölçümünün, bu faaliyet ve çıktıların insanların yaşamlarında sürekli iyileştirmelere yol açıp açmadığına ilişkin bir sonuca ulaştırması daha önemlidir. Ancak sosyal girişimler faaliyetleri ve çıktıları üzerinde doğrudan kontrole sahip olduklarından genellikle bu zordur. Diğer taraftan, varılan sonuçlar, aynı zamanda kurumsal sınırlılıkların ötesinde durum ve olaylar tarafından şekillenebilmektedir. Daha geniş siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik sistemleri içeren ek faktörlerin sayısı nedeniyle, sonuçları sosyal etki ile ilişkilendirmek karmaşıktır. Dolayısıyla, çıktılar mutlaka sonuçlara dönüşmediği gibi, sonuçlar da mutlaka etkiye dönüşemeyebilir.

Yenilikçilik

Sosyal girişimleri geleneksel şirketlerden ayırmak amacıyla öne çıkarılan bileşenlerden biri de yenilikçilik kavramıdır. Akinyemi'ye (2013, s. 1) göre, sosyal girişimler, yalnızca finansal hedeflere ulaşmaya odaklanmak yerine sosyal yeniliği yönlendiren bir girişimi yönetmek anlamına gelmektedir. Aynı çalışmada, sosyal girişimlerin, önemli sosyal sorunları çözmeye yardımcı olabilecek yenilikçi süreçler yaratma becerilerinden ve sürekli olarak dünyayı daha iyiye doğru dönüştürebilecek pratik sonuçlar üretmeye odaklandıkları iddia edilmektedir. Sosyal girişimlerde

kaynakları yeni çözümlerle birleştirmek, diğer bir ifadeyle yeni çözümler yaratmak, sosyal değer yaratmanın temeli olarak görülmektedir (Bradac Hojnik ve Crnogaj, 2020, s. 1). Sosyal değer yaratmak, toplumun ihtiyaçlarını öncelemek ve bu ihtiyaçları karşılayabilmek olarak düşünülebilir. Öncelikli amaç sosyal değer yaratmak ve yenilikler yoluyla gelir elde etmek olsa da sosyal girişimlerin temel dayanak noktası, piyasa faaliyetlerine başvurmadır.

Sosyal girişimler, şirketlerine finansman desteği ya da kaynaklara erişim sağlamada yenilikçi yollar aramaktadırlar (Bradac Hojnik ve Crnogaj, 2020, s. 6). Bu, geleneksel şirketlerin yenilikçi olmadıklarını savunan bir bakış açısıdır. Aynı zamanda, sosyal girişimlerde bu yenilik yapma isteğinin, çalışma şeklinin bir parçası olduğu ve sadece bir defalık bir “yaratıcılık patlaması” değil; sürekli bir keşif, öğrenme ve iyileştirme süreci olduğu ifade edilmektedir. Bu bakış açısından hareketle, yenilikçi olmayanların sosyal girişim kuramayacağı veya sosyal girişimlerde çalışan herkesin sosyal girişim ruhuna sahip olmadığı sonucu da çıkarılabilir. Sosyal girişim alanına herkesin dahil olamayacağını ileri süren SG4’ün, bireyin mücadeleci ruhuna olan vurgusu aynı zamanda problemlere karşı farklı bir duruşun gerekliliğini temsil etmektedir:

“Bizim için işin kendisinden öte kişi önemli. Çünkü aslında gayet kötü işleri de gayet hızlı ve becerikli insanlar kotarabiliyor. Hiç olmayacak start-uplar bile ona girişen insanların inatçı ruhu ve mücadele ruhu sayesinde çalışıyor. Önce insanı seçelim.” SG4

Sosyal girişimlerdeki yenilik kültürünün tipik olmayan bir biçimde “radikal” olduğu savunulmaktadır. Bu radikal yenilik kültürü, kamusal hizmetlerde daha az yaygındır (Osborne, 1998, s. 65). Belki de bu nedenle görüşmeciler tarafından, sosyal girişimlerin kamu sektörüne göre daha dinamik yapılar olduğu kamu ile iş yapma kültürü üzerinden değerlendirilmiştir:

“ÖSYM tarafından çağırıldık. O dönem başkanı olan hoca ile aynı branştayız. Benim de bu branş üzerinden sosyal girişim kimliğimi kullandığım bir röportajı görüp ‘ne yapıyor bunlar’ deyip çağırıldı bizi. Çok güzel konuştuk, tartıştık, fikir paylaşımı yaptık. Savunuculuğumuzu yaptık. Ha devlet işi hemen olmuyor, uzun yıllara böldük süreci. Ama o hocayı aldılar görevden. Yine geçmiş bir dönemlerden bir MEB bakanı mesela inanılmaz açık görüşlü idi ama ulaşamadık bile. Şimdi gelenin niye ben kapısını çalmak için zamanımdan harcayayım?” SG5

Sosyal girişim literatüründe, yenilikçi bileşeni ile ilişkili olarak, sosyal inovasyon kavramı hızla artan bir ilgi görmüştür. Sosyal inovasyon, en öz haliyle, “sosyal ihtiyaçlara cevap veren inovasyon/yenilik” olarak tanımlanmaktadır (Defourny, 2013, s. 40). Genişletilmiş haliyle; sosyal inovasyon/yenilik, yenilikçi faaliyetler ve hizmetlerin, özellikle sosyal bir ihtiyacı karşılama hedefiyle güdülenmesi ve öncelikli amaçları “toplum” olan organizasyonlar aracılığıyla geliştirilip yayılmasıdır (Mulgan, 2012). Sosyal yeniliğin, ekonomik kaygılardan ziyade sosyal kaygılar tarafından yönlendirildiği ve doğası gereği sosyal girişimler yoluyla elde edilebilecek sosyal faydanın da o kadar fazla olduğu öne sürülmektedir (Tardivo, vd., 2017). Bu nedenle, toplumsal koşulları iyileştirmek amacıyla yenilikçi fikirler geliştirmek, çoğunlukla sosyal girişimlerin içsel bir bileşeni olarak görülmektedir. Oysa bu, toplumsal olanın ekonomik olandan ayrılması yönündeki çelişkili tavrın yenilikçiliğe yansımış bir görüntüsünden ibarettir.

Sosyal girişimlerin yenilikçilik anlayışı, genellikle kamu ve özel sektörün kayıtsız kaldığı sorunlara yenilikçi çözümler buldukları yönündedir. Dolayısıyla, sosyal girişimlerin, çözüm gerektiren karmaşık sosyal veya çevresel zorluklarla mücadelede geleneksel yöntemlere göre daha etkili yaklaşımlar geliştirmeleri beklenmektedir. Diğer bir ifadeyle, iş modelleri ve elde ettikleri gelirin tekrar topluma yatırılması konusunda toplumu ve çevreyi gözetmeleri onların yenilikçi olduklarının kanıtı olabilir. Ancak literatürde ayırt edici olarak sunulan bu özelliğin, görüşülen sosyal girişimlerin neredeyse

hiçbirinde çevrede veya toplumda fark yaratan bir uygulamasına rastlanmamıştır. Yenilik veya bir farklılık olarak varsayılabilecek bazı uygulamalar (SG4’de olduğu gibi) ise, etik açıdan tartışmalıdır.

Gönüllülük

Sosyal ekonomi kavramının literatürde diğer bir karşılığı “gönüllü sektör”dür (Baines, vd., 2013, s. 337). Bu kavramlar birbirleri yerine sıklıkla kullanılmaktadır. Genellikle çok çeşitli faaliyet türlerini ve organizasyonları kapsadığından, gönüllülük kavramının tek başına bir sektör olarak adlandırılması veya ilişkili bir sektörün yerine adlandırılması şaşırtıcı değildir. Gönüllülük hakkında yapılan çalışmalarda genel olarak kavram hem açıkça tanımlanamayan karmaşık bir olgu (Hustinx, vd., 2010, s. 1) hem de birden fazla tanımı olan kültürel bir yapı olarak nitelendirilmektedir (Meijs, vd., 2003). En geniş haliyle, gönüllülük; dayanışma, sosyal uyum ve demokrasi gibi temel toplumsal ilkelerin bir ifadesi olarak görülmektedir (Putnam, 2000). Wilson (2000, s. 215) gönüllülüğü, kişi veya kuruluşlara fayda sağlamak amacıyla zamanın serbestçe verildiği herhangi bir faaliyet olarak tanımlamıştır. Başka bir bakış açısı, gönüllülüğün, topluma faydalı işler yaparken, bunun aynı zamanda uzun vadeli ve planlı olduğunu vurgulamaktadır (Penner, 2002, s. 448).

Gönüllülüğün, üzerinde en çok anlaşmaya varılan yönlerinden biri, daha yüksek sosyal ve ekonomik statüye sahip kişilerin daha fazla gönüllü olma eğiliminde olduğu yönündedir (Wilson, 2000; Wilson ve Musick, 1997). Yüksek sosyoekonomik statüye sahip bireyler daha yüksek gönüllülük ve organizasyon içinde daha seçkin pozisyonlarda bulunma eğilimindedirler. Görüşmeciler arasında en fazla gönüllü sayısına sahip olan SG9’un gönüllü profiline dair elde edilen bilgiler bu konuda fikir verebilecek niteliktedir. SG9’da herhangi bir kurumda ücretli çalışanlar olduğu gibi lisansüstü öğrencilerden, henüz ilkokul çağındaki çocuklara kadar uzanan geniş bir gönüllü ağı betimlenmiştir:

“Gönüllülerimizin en küçüğü 9, en büyüğü 57 yaşında. Müthiş öğrenmeye inançlı insanlar. Bizim etkimizi en çok hissettiğimiz alan gönüllülerimiz oluyor, o yüzden bizim için çok önemliler.” SG9

Yanı sıra, SG9 diğer sosyal girişimlerden farklı olarak, daha sistematik bir şekilde ilerlemiş; kendi gönüllü gelişim programını oluşturmuş bir sosyal girişimdir. Başlangıçta yaklaşık 500 gönüllüyle yola çıktıklarını belirten SG9, ilerleyen yıllarda bu sayının büyük bir kısmının pasif olmalarından dolayı sosyal girişimde olmalarını anlamlı bulmadıklarını ifade etmiştir:

“Her yıl Eylül ayında bir başvuru süreci başlatıyoruz. Yaklaşık 1 ay sürüyor ve sonrasında mülakatlar oluyor. Başvurular alınıyor. Küçük bir değerlendirme ve ön elememiz var. Ön elemeden sonra herkes 1 aylık bir deneme sürecine alınıyor. Bir konu veriliyor mesela. Bu konu üzerine bir kitap öneriliyor ve bu kitabın okunması isteniyor. Bir film öneriliyor ve bu filmin izlenmesi isteniyor. Bunun gibi toplamda 6 farklı görevleri oluyor. Tabii ki hiçbiri zorunlu değil. Hepsi gönüllülük esasıyla. Yaptıkça tohum kazanıyorlar. Bir oyunlaştırma sistemimiz var. Örneğin kitaptan 5 filmde 3 gibi. Ay sonunda belli bir tohumu tutturmaları gerekiyor; o sayıyı tutturursa mülakat sürecine hak kazanıyorlar.” SG9

SG9’da, sosyal girişimden elde edilen kârın yarısı sosyal faydaya ayrılırken, yarısı da gönüllü eğitimlerine ayrılmaktadır. SG9’un gönüllülük konusuna bu kadar kapsamlı eğilmesi sosyal girişimler için gönüllülerin ne kadar önemli olduğunun en somut örneğidir. Bununla birlikte, gönüllülük, üretken bir iştir, kolektif olarak yapılır ve "etik" tarafından yönlendirilmektedir (Wilson ve Musick, 1997). Sosyal girişimlerde, özellikle gençlerin gönüllülüğü dikkate alındığında; genç işgücüne güvenceli istihdam olanağı yaratma potansiyeli olan sosyal girişimlerde, gönüllülüğün neden daha ön planda tutulduğu etik açıdan sorgulanmalıdır. Gönüllülerin herhangi bir güvenceleri olmasa da

SG9 gönüllülere belirli bir ücret politikası uygulayan bir sosyal girişimdir. Ancak SG9 dışında diğer sosyal girişimlerde böyle bir uygulamaya rastlanmamıştır.

Sosyal girişime, ilan aracılığıyla gönüllü almayı tercih eden SG4, gençlerin, özellikle de üniversiteden mezun olmak üzere olanların, sosyal girişimleri istihdam öncesi bir basamak olarak gördükleri ve bir ağ yaratma imkanını sosyal girişimlerde aradığını belirtmiştir. Görüşmecinin ifadelerinden, gönüllülük ile ilgili karşılıklı çıkar vurgusu dikkat çekmektedir:

“İyi bir markanın içerisinde olmak için geliyor gençler. Özgeçmiş açısından yaptıklarını düşünüyorum. Onların temel motivasyonu 'burası bir sosyal girişim ben buraya gireyim gönüllü olayım' düşüncesinden çok kendi kişisel gelişimlerinin peşinden koşmaları. Gönüllü bloggerlarımız, içerik üreten üniversite öğrencilerimiz var, ücretsiz çalışıyorlar. Eğitmek ve etkilemek amacıyla oluyoruz. Bu kadar insanı da tabii ki istihdam edemezsin. Daha öğrenciler zaten. Burada ortada bir kazan-kazan durumu var.” SG4

Türkiye’de son zamanlarda özellikle üniversite öğrencilerinin sosyal ekonomi alanına ilgisinin arttığı gözlenmektedir. Öğrenciler lisans eğitimi sonrasında kamu ve piyasa sektörüne alternatif bir istihdam alanı olduğunu fark edip, bunu deneyimlemek için öncesinde sosyal girişimlerde gönüllü olarak yer almayı tercih edebilirler. Sosyal girişimler açısından bakıldığında, bireylerin zamanlarını veya kaynaklarını bir sosyal girişim için gönüllü olarak kullanmaları, o girişimin inanılabilirliğinin artırılmasında etkili olabilir. Bununla birlikte, görüşmelerden elde edilen bulgularda SG1, SG4, SG5, SG6, SG9, SG12, SG14, SG16 ve SG17 dışındaki sosyal girişimlerin, gönüllü çalıştırmadıkları sonucuna ulaşılmıştır. Özellikle AB temelli yaklaşımın sosyal ekonomi aktörleri için ön planda tuttuğu gönüllülük eğiliminin görüşülen şirketlerin çoğunda uygulanmaya çalışıldığı ve çoğunluğun gönüllü çalışma sistemini benimsediği gözlenmiştir.

Yönetişim

Yönetişim, organizasyonların yönünü ve faaliyetlerini belirlemede çeşitli katılımcılar arasındaki ilişkisellik durumudur. Yönetişim, Avrupa Birliği tarafından yapılan evrensel tanımda, sosyal girişimlerin üç temel bileşeninden biri olarak gösterilmektedir. Bir sosyal girişimde yönetim yapısı, sosyal amaçların gerçekleştirilmesini sağlayan itici bir örgütsel araçtır. Sosyal girişimler, sosyal amaçları gerçekleştirme peşinde koşarken, kapsayıcı bir yönetimi benimseyen türler olarak öne çıkmaktadırlar (Borzaga, 2020). Ancak burada bahsedilen sosyal girişimlerin çoğunlukla üçüncü sektör organizasyonlarını (kooperatif, dernek, vakıf) kapsadığı unutulmamalıdır.

Yönetişimin, sosyal girişimlerin verimliliğine nasıl bir etki yarattığına ilişkin çalışmalara henüz rastlanmamaktadır. Borzaga ve Depedri’ye (2015, s. 112) göre, toplumsal fayda yaratmada yönetişimin çeşitli avantajlarını ve sınırlılıklarını belirlemenin yolu, üç farklı teorik yaklaşıma dayanmaktadır: Neo-kurumsal, davranışsal ve evrimsel iktisat. Bilgi asimetrisinin çalışanlar ve organizasyon arasındaki ilişkileri etkilediğini varsayan Neo-kurumsal yaklaşım, sosyal girişimlerde toplumsal faydaya yönelik faaliyetlerin merkeziliğinden ve çeşitliliğinden dolayı çalışanların performansının izlenmesinin zor olduğunu varsaymaktadır. Bununla birlikte, bu yaklaşımda, çalışanların performansının, ekonomik teşviklerden ziyade kurumsal motivasyona dayandırılmasının daha güçlü olduğu öne sürülmektedir. Dolayısıyla, çalışanların karar alma sürecine dahil edilmesi, verimsizliği ve işlem maliyetlerini azaltarak karşılıklı kontrolü sağlayabilmektedir. Yapılan görüşmeler sonucunda, böyle bir karşılıklı sürecin faydalı olduğunu ileri süren sosyal girişimler, tipik şirket yapılarına rağmen, patron/işçi algısının yok edildiğini ileri sürmüşlerdir:

“Her departmanın bir sorumlusu var. Ama bu hiyerarşik bir şey değil. Aslında takip sürecini kolaylaştırabilmek, zaman yönetimi ve verimi arttırmak için yaptığımız bir şey. Her gün ne için masa başına oturduğumuz konusunda hedef koymak gerekiyor. Bu hedeflere ulaşmak için

şunları planlamalıyız. Ama bu plan daha sonra liderlerden çıkıyor ve ekiple birlikte tartışılıyor. Birlikte bir karar veriliyor.” SG10

“Bizde konular tartışılıyor genellikle. Bir karar veriliyor ve çoğunluk kararı oluyor genellikle. Onun da problemleri var. Kararlar zor çıkıyor. Anonim şirketiz ama o kadar legal gitmiyoruz kararlar anlamında. Yönetim kurulunu toplayıp karar alalım falan demiyoruz, nihayetinde herkes zaten karşımızda.” SG14

Davranışsal yaklaşımda ise, yönetim iş birliği ve değer paylaşımı gibi kişisel çıkarların ötesindeki davranışların ortaya çıkması ve sürekliliği ile ilişkilendirilmektedir. Sosyal girişimde yer alan her bir aktör kendisini karar alma sürecinin bir parçası olarak algıladığında, bir öz-saygı ve öz-eylem duygusu geliştirerek, faaliyetlere katılmaya daha istekli olmaktadır. Bu katılım nedeniyle, üyeler bireysel amaçların peşinden gitmek yerine ortak hedeflere ulaşmak için kendi kendini koordine etmektedir. Sonuç olarak, daha yüksek düzeyde sosyal refah üreten bir mekanizma ortaya çıkmaktadır (Borzaga ve Depedri, 2015, s. 112-113). Ancak tipik bir şirket statüsünde kurulan sosyal girişimlerde, bireyler “çalışan” statülerinde olduğu sürece yönetişimden bahsetmenin gerçekçi olmadığı düşünülmektedir. Davranışsal yönetişime yakın bir yerde duran, SG1’deki yönetişimden bahsedilirken dahi belirli bir sistem içinde olduğu ifade edilmekte; bu, aslında girişimcilik mekanizması üzerinden bireylerin kendilerini gerçekleştirmesi için bir fırsat olarak değerlendirilmektedir:

“Yönetişim insanların içerisinde potansiyeli, yapmak istediklerini hayata geçirme konusunda onlara inisiyatif veriyor. Dolayısıyla insanlar burada kendilerini gerçekleştirebiliyorlar. Bu açıdan baktığımızda çalışanlar belirli bir sistemin içerisinde bir şeyler yapıyorlar. Kimse onlara “sen onu yap, bunu yap” demiyor. Onlar kendi girişimlerini, fikirlerini ortaya atıp sonra onların hayata geçmesi için bütün ekiple birlikte çalışıyorlar.” SG1

Evrimci yaklaşım ise, sosyal girişimin, bilginin tüm aktörler tarafından paylaşılması ve yayılmasıyla, gelişmesinin mümkün olacağına vurgu yapmaktadır. Çünkü sosyal girişimde yer alan her birey farklı yeteneklere ve bilgilere sahiptir. Bu bireyler arasındaki fikir ve değerlerin paylaşımı, sosyal girişimin performansını çözmeyi geliştirmeye yardımcı olmaktadır. İnsanların farklı ihtiyaçları ve aynı zamanda farklı sorun algıları olduğundan (Borzaga ve Depedri, 2015, s. 113), bu yaklaşımda sosyal girişimin yenilikçi yönüne de işaret edilmektedir. Evrimci yaklaşımda betimlenen yönetim yapısı ise, açık bir şekilde SG3’ün iç işleyişinde görülebilmektedir:

“Farklı uzmanlıkta, karakterlerdeki çalışanların farklı bakış açılarını dahil edebilmek. Bazen mesela hiç alakası olmayan bir projeye o çalışanımızı dahil edebilmek bambaşka bir yerden çok güzel bir katkı yapabiliyor. Bu biraz geniş açıyı bakmayı sağlıyor. Çünkü sürekli aynı insanlarla aynı çerçevede içinde oldunuz mu o zaman yaratıcılığınız daralıyor. Ama farklı deneyimleri olan arkadaşlarımızı da dahil ettiğimiz zaman daha yaratıcı fikirler oluşabiliyor.” SG3

Low’ a (2006) göre, geleneksel bir şirket türü olarak kurulan sosyal girişimlerdeki yönetim dinamikleri, kooperatif ve diğer karşılıklılık esasına dayalı örgüt türlerinden oldukça farklı olma potansiyeline sahiptir. Sosyal girişimlerin, başlı başına ayrı bir sektör oluşturduğu kabul edilse de hem kâr amacı güden hem de kâr amacı gütmeyen hibrit faaliyetler yürütmeleri nedeniyle, sosyal girişimlerdeki yönetişimin kâr amacı güden yönetim ve kâr amacı gütmeyen demokratik modellerin bir karışımı olabileceği öne sürülmektedir (Low, 2006, s. 379). Bu argümanın temelinde, ayrı bir sektör olarak değerlendirilen sosyal girişimin bu iki kutup arasındaki keskin sınırı bulanıklaştırma potansiyeli olduğu iddiası yer almaktadır. SG12 bu argümanı destekleyen bir örnek

olmakla birlikte, çalışanlardan gelen taleplerle yönetişimin kırıldığı noktaya işaret etmiştir:

“Aslında patron algımız yok. Bir yönetim kurulumuz var. Ben ve iki kurucudan oluşan. Onun dışında CEO ve yönetim kurulu başkanı olarak ben görevliyim. Bir sürü yetkiye sahibim. Mümkün olduğu kadar herkesin birbirine destek olduğu bir şey kurmaya çalışıyoruz. Karar alınırken çoğunlukla herkese soruluyor. Ama genelde kendilerine o kararın sorulmasını istemiyor insanlar. Çok şaşırtıcı bir şekilde zaman içerisinde onu gördüm ben.” SG12

Görüşülen sosyal girişimlerin bazılarında ise, bu keskin sınırın net bir şekilde devam ettiği, organizasyon içi işleyişte yönetişim olup olmadığının sorulması üzerine verilen yanıtlardan açıkça anlaşılmaktadır:

“Yok hayır. Bildiğin ‘one man show’ olabilir yani sosyal girişim. Hatta tek bir kişi bile sosyal girişim kurabilir. İstedikini yapar. Ya da işte tek kişidir CEO’sudur ve binlerce çalışanı vardır çok da otokratik bir yöneticidir. Sosyokrasi çalışmaz. Aynı iş dünyası gibi” SG4

“Yönetişim mümkün değil. Sermaye ve emek çok tarihsel bir karşılık. Sosyal girişim bunu yıkacak sihirli bir değnek değil. Çünkü doğasına ters. Bunun için olabildiğince samimi bir caba gösterir. Ama en nihayetinde patron patrondur, işçi işçidir.” SG7

Literatürde sosyal girişimin olmazsa olmazlarından biri olarak öne sürülen yönetişimin aslında şirket yapılarına çok uygun olmadığı bir gerçektir. Bu, görüşülen kişilerin sosyal girişimlerdeki statüsünden ayrı tutulmalıdır. Örneğin SG2 ve SG9’da görüşülen kişiler sosyal girişimin çalışanları olmalarına rağmen kesinlikle organizasyon içinde yönetişimin olduğunu belirtmişlerdir. Oysa SG7 ve SG4’ü temsilen görüşülen kişiler de sosyal girişimin çalışanlarıdır. Geri kalan sosyal girişimlerden; SG5’de hem patron statüsünün devreye girdiği hem de tamamen gönüllülerle işleyen zamanlar olduğundan söz edilirken, SG6 ve SG8 için yönetişimle ilgili kesinlik içeren ifadeler elde edilememiştir. Özetle, yapılan görüşmeler sonucunda Türkiye’de sosyal girişimlerin bu konuda iki ayrı ucu temsil ettiği gözlenmiştir.

5. Sonuç

Özel sektöre daha yakın ama uluslararası kamu aktörlerinin de çoğunlukla arka planda takip ettikleri sosyal girişim, çağdaş söylemde ayrı bir yerde konumlandırılma eğiliminde ve sıklıkla refah devleti uygulamalarının yetersiz kaldığı alanlardaki sorunları çözmeyi amaçlayan yenilikçi yönüyle bilinen bir aktör olarak tanımlanmaktadır. Yenilik faktörü, daha çok ABD merkezli görüşü temsil etmektedir. Bununla birlikte, Avrupa merkezli görüş sosyal girişimin işleyişini kolektif yönü ile ön planda tutmaya çalışmaktadır. Dolayısıyla, sosyal girişim, sosyal ekonomi sektöründe iki ayrı görüş etrafında şekillenen ve henüz sınırları çizilemeyen belirsiz bir alana işaret etmektedir. Bu haliyle, sosyal girişim, yalnızca neoliberalizmin yükselişinin değil, aynı zamanda alternatiflere yönelik eleştirel bakış açılarının uzun süredir ihmal edildiği gerçeğinin de bir sonucudur.

Ana akım iktisat, sosyal girişimi, kavram ve uygulamadaki birçok kritik meseleyi göz ardı edecek şekilde yansıtmaktadır. Böyle bir yaklaşım, sosyal girişimi tanımlamak için sıklıkla kullanılan kahramanca söylemleri toplumun merkezine yerleştirmektedir. Bununla birlikte, “sosyal” girişim, hem kavram olarak kendi içinde bir tezatlığa neden olmakta hem de sosyalin gerçekte ötelendiğini göstermektedir. Neoliberalizmin yücelttiği kavramlardan olan girişim, kâr ve kişisel çıkar arayışıyla yakından ilişkilidir ve doğası gereği çoğu zaman sosyal kaygılardan bağımsız hareket etmektedir. Bununla birlikte, girişimler diğer her şey gibi toplumsal olandan ayrı düşünülemez. Çünkü toplumu ilgilendiren ve olumlu/olumsuz etki eden her şey zaten sosyaldır. Sosyal girişim kavramı, temel ekonomik problemlere bir alternatif olmaktan ziyade, kamu ve özel sektör arasındaki sınırların bulanıklaşması şeklinde kendini gerçekleştirilmektedir. Dolayısıyla, sosyal girişimin temsil ettiği türler tek başına ideolojik bir eylem olarak

düşünülmemelidir. Nitekim, sosyal girişim, çoğunlukla piyasanın önderliğinde ve ideolojileri doğrultusunda dönemin koşullarına göre çeşitli aktörlere dönüştürülerek işlemeye devam etmektedir.

Kapitalizmin neden olduğu sosyal ve çevresel etkilere ilişkin kaygılar haklı olsa da asıl odaklanılması gereken, kapitalist şirketlerin aksine yaratılmak istenen alternatiflerin temelinde de piyasa odaklı bir işleyişin devamlılığıdır. Türkiye’de sosyal girişimlerin, mevcut şirketlerin neden olduğu sosyal ve çevresel kaygıları gidermeye yönelik olumlu yaklaşımları, ne yazık ki piyasa odağının gölgesinde kalmaktadır. Ancak bu, bir yandan doğaldır. Çünkü, ilk bakışta “sosyal” aracılığıyla üstü örtülen sosyal girişim, gerçekte girişim faaliyetlerinin sahip olduğu tarihsel ve ideolojik güçlere dayanmaktadır. Türkiye’de sosyal girişimler, ideolojik temellerini reddeden ya da tarihselliği yok sayan herhangi bir hareket olarak düşünülebilir. Diğer taraftan, tarihsel temelleri düşünüldüğünde piyasa odaklı olmaları kendi ideolojilerini yaratmalarını imkânsız kıldığı gibi, o ideolojinin dayandırılması gereken kolektif bilinci daha en başından yok sayma eğilimi göstermektedir.

Görüşmeler kapsamında, Türkiye’de sosyal girişim kimliğini tercih eden şirketlerin tümünde, kârın sosyal etki yaratılması amacıyla yeniden topluma kazandırıldığı söylemleri baskındır. Diğer bir ifadeyle, kâr eden sosyal girişimlerin hepsi elde ettikleri kârı hissedarlara dağıtmadığını belirtmiştir. Ancak ironik olarak, Türkiye’de sosyal girişimlerin elde ettikleri kârın sosyal etkiye nasıl dönüştürüldüğüne dair somut çıktılara ulaşamamıştır. Sosyal etki ölçümü Türkiye’de yıllardır üzerine tartışılan, çalışılan bir konu olmakla birlikte, sosyal girişimlerin bununla ilgili yeterince kaygılanmadıkları sonucuna varılmıştır. Nitekim, sosyal girişimlerde kârın sosyal etkiye dönüşümü sürecinin nasıl gerçekleştirildiği veya gerçekleşmesi gerektiği, bunun hangi aralıklarla takip edildiği, sosyal etkiyi genişletmek için gelecekte kârı hangi alanlarda kullanacakları çoğunlukla belirsizliğini korumaktadır.

Literatürde sıklıkla idealize edilen sosyal girişimler; belirli bir sosyal hedef doğrultusunda kurulduklarından, organizasyon içinde alınacak tüm kararların temel değer ve hedeflerle uyumlu olmasını sağlayan güçlü bir yönetime sahip olmalıdırlar. Çalışma kapsamında yapılan görüşmelerde ise, yönetişimin Türkiye’deki sosyal girişimlerde pür haliyle uygulanmadığı sonucuna varılmıştır. Çalışanlar arasında sosyal girişimlerde yönetim olduğunu düşünenler olsa da emek ve sermayenin aynı odada bulunma (çalışma) hali dışında farklı bir vurguya rastlanmamıştır. Sosyal girişimlerin kurucuları ise, yönetişimi arzuladıklarını ancak çalışanların böyle bir talepleri olmamaları nedeniyle bunun çoğu zaman gerçekleşemediğini ifade etmişlerdir. Dolayısıyla, Türkiye’de sosyal girişimler sermayenin/piyasanın bir alternatifi olmaktan bir adım daha uzaklaşmaktadırlar.

Sosyal girişimlerin geleceğine dair gözlemlenen temel bulgu, sosyal amaçları gerçekleştirir bir şirketin devamlılığı için gereken koşulların yaratılmasına bağlı olduğudur. Diğer bir ifadeyle, o şirketin devamlılığı için gereken maddi ve manevi kazanımların “nasıl” elde edildiği önemini kaybetmektedir. Türkiye’de sosyal girişimlerin, sosyal etki söylemleri üzerinden giderek bu anlatıyı meşrulaştırdıkları düşünülmektedir. Sosyal girişimler topluma hizmet etmek amacıyla çekici ve şimdilik söylemsel açıdan özel sektöre kıyasla daha az tartışmalı olsa da sosyal girişim kimliğini benimseyen şirketler, temelde piyasanın kusurlarını gizleme işlevini üstlenmişlerdir. Mevcut süreç dikkate alındığında, Türkiye’de kısa vadede karşılanmayan sosyal ve ekonomik ihtiyaçların uzun vadede bu şirketler tarafından karşılanamayacağı düşünülmektedir. Dolayısıyla, Türkiye’de sosyal girişimler, özel sektör/kapitalist piyasa aktörleriyle hemen hemen aynı yöntemlerle üretim ve kazanç elde etmeye doğru evrilmekte ve ideolojik bir eylem başlatamadıkları için uzun vadede dönemin koşullarına uygun başka türlere dönüşme eğilimindedirler.

Kaynakça

- Abeyssekera, R. (2019). Social entrepreneurship: Concepts and research areas. *Sri Lanka Journal of Management Studies*, 1(2), 29-42.
- Akinyemi, J. O., Dilyard, J., Anderson, D. and Schroeder, K. (2011). Innovation and technology for social enterprises. *United Nations*, 17, 1-11.
- Aslan, T. (2018). *Conceptual Model for Sustainable Development: An Explorative Study on Social Entrepreneurship in Turkey* (Yayımlanmamış doktora tezi). Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Baines, S., Hardill, I. and Wilson, R. (2013). Introduction: Remixing the economy of welfare? changing roles and relationships between the state and the voluntary and community sector. *Social Policy and Society*, 10, 337-339. doi: 10.1017/S1474746411000066
- Bagnoli, L. and Megali, C. (2011). Measuring performance in social enterprises. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 40(1), 149-165.
- Bandinelli, C. (2017). *Social Entrepreneurship: Sociality, Ethics and Politics* (Yayımlanmamış doktora tezi). Goldsmiths, University of London, Centre for Cultural Studies, London.
- Barendsen, L. & Gardner, H. (2004). Is the social entrepreneur a newtype of leader? <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1002/Itl.100>, Erişim adresi: 20.10.2022.
- Bidet, E., Eum, H. and Ryu, J. (2018). Diversity of social enterprise models in South Korea. *Voluntas*, 29, 1261–1273. doi:10.1007/s11266-018-9951-8
- Borzaga, C. (2020). *Social enterprises and their ecosystems in Europe: Italy*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Borzaga, C. and Depedri, S. (2015). Multi-stakeholder Governance in Civil Society Organizations. J. L. Laville, D. R. Young ve P. Eynaud (Ed.), *Civil Society, the Third Sector and Social Enterprise*, pp. 109-121. Londra ve New York: Routledge.
- Borzaga, C., Galere, G., Franchini, B., Chiomento, S., Nogales, R. and Carini, C. (2020). Social enterprises and their ecosystems in Europe. https://www.bollettinoadapt.it/wp-content/uploads/2020/04/KE0220042ENN.en_.pdf, Erişim tarihi: 12.03.2022.
- Bradac Hojnik, B. and Crnogaj, K. (2020). Social impact, innovations, and market activity of social enterprises: Comparison of European countries. *Sustainability*, 12, 1-15. doi:10.3390/su12051915
- British Council (2019). Türkiye’de Sosyal Girişimlerin Durumu. https://www.britishcouncil.org.tr/sites/default/files/20190702_se_research_report_the_state_of_social_enterprise_in_turkey_tr_double_page.pdf, Erişim tarihi: 02.02.2022.
- Bugg-Levine, A., Kogut, B. and Kulatilaka, N. (2012). A new approach to funding social enterprises. *Harvard Business Review*, <https://hbr.org/2012/01/a-new-approach-to-funding-social-enterprises>, Erişim tarihi: 05.04.2023.
- Byerly, R. T. (2014). The social contract, social enterprise, and business model innovation. *Social Business*, 4(4), 325-343. doi.org/10.1362/204440814X14185703122883
- Chell, E., Nicolopoulou, K. ve Karataş-Özkan, M. (2010). Social entrepreneurship and enterprise: International and innovation perspectives. *Entrepreneurship and Regional Development*, 22(6), 485–493. doi.org/10.1080/08985626.2010.488396
- Clifford, J., Markey, K. and Malpani, N. (2013). Measuring social impact in social enterprise: The state of thought and practice in the UK. <https://e3m.org.uk/wp-content/uploads/2015/02/E3M-Social-Impact-Report-2013.pdf>, erişim tarihi: 15.03.2023.
- Costa, E. and Andreass, M. (2020). Social impact and performance measurement systems in an Italian social enterprise: a participatory action research project. *Journal of Public Budgeting, Accounting & Financial Management*, 33(3), 289-313. doi: 10.1108/JPBAFM-02-2020-0012
- Dart, R. (2014). The legitimacy of social enterprise. *Nonprofit Management and Leadership*, 14(4), 411-424.
- Defourny, J. (2013). From third sector to social enterprise. In C. Borzaga, & J. Defourny (Eds.) *The Emergence of Social Enterprise*, pp. 1-18. Londra: Routledge.
- Defourny, J. and Nyssens, M. (2006). Defining social enterprise. içinde M. Nyssens (Ed.), *Social Enterprise* (3-26). Londra: Routledge.
- Defourny, J. and Nyssens, M. (2008). Social enterprise in Europe: Recent trends and developments. *Social Enterprise Journal*, 4, 202-228.
- Ebrahim, A. and Rangan, V. K. (2014). What impact? A framework for measuring the scale and scope of social performance. *University of California*, 56(3), 118-141.

- EC (2013). Social economy and social entrepreneurship. https://www.ess-europe.eu/sites/default/files/publications/files/dgempl_social_europe_guide_vol.4_en_accessible_new.pdf, Erişim tarihi: 11.01.2022.
- Fraisse, L., Gardin, L., Lavielle, J. L., Petrella, F. and Richez-Battesti, N. (2016). *Social enterprise in France: at the crossroads of the social economy, solidarity economy and social entrepreneurship?* https://base.socioeco.org/docs/france_-_fraise_et_al.pdf, Erişim tarihi: 15.03.2022.
- Galera, G. and Borzaga, C. (2009). Social enterprise an international overview of its conceptual evolution and legal implementation. *Social Enterprise Journal*, 5(3), 210-228. doi:10.1108/17508610911004313
- Gutberlet, J. (2009). Solidarity economy and recycling co-ops in São Paulo: microcredit to alleviate poverty. *Development in Practice*, 19, 737-751.
- Hurst, B., Johnston, K. A. and Lane, A. B. (2023). A relational approach to social impact: Moving beyond instrumental and consumer approaches. *Public Relations Review*, 49, 1-9.
- Hustinx, L., Handy, F. ve Cnaan, R. (2010). Volunteering. içinde Taylor R. (Ed.), *Third Sector Research*, ss. 73-89. New York: Springer.
- Işık, V. (2018). Değişen Çalışma Anlayışı ve Sosyal Girişimler: Ashoka Türkiye Üyeleri Üzerine Bir Alan Araştırması. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, 53(1), 229-258. doi: 10.15659/3
- Johnson, S. (2000). Literature review of social entrepreneurship. https://www.researchgate.net/publication/246704544_Literature_Review_Of_Social_Entrepreneurship. Erişim tarihi: 15.04.2022
- Kallio, H., Pietila, A. M., Johnson, M. and Kangasniemi, M. (2016). Systematic methodological review: developing a framework for a qualitative semi-structured interview guide. doi: 10.1111/jan.13031
- Kerlin, J. A. (2006). Social enterprise in the United States and Europe: Understanding and learning from the differences. *Voluntas*, 17, 247-263. doi: 10.1007/s11266-006-9016-2
- Lavielle, J. L. (2015). Social and Solidarity Economy in Historical Perspective, in Utting, P. (ed.) *Social and Solidarity Economy Beyond the Fringe* pp. 41-56. London: Zed Books.
- Lewis, D., Kanji, N. and Themudo, N. S. (2021). *Non-Governmental Organizations and Development*. Londra: Routledge.
- Light, P. C. (2006). Reshaping social entrepreneurship. *Stanford Social Innovation Review*, 4(3), 47-51.
- Low, C. (2006). A framework for the governance of social enterprise. *International Journal of Social Economics*, 33(5/6), 376-385. doi: 10.1108/03068290610660652
- Mair, J. and Marti, I. (2006). Social entrepreneurship research: A source of explanation, prediction, and delight. *Journal of World Business*, 41, 36-44. doi: 10.1016/j.jwb.2005.09.002
- Manetti, G. (2012). The role of blended value accounting in the evaluation of socio-economic impact of social enterprises. *Voluntas*, doi: 10.1007/s11266-012-9346-1
- Martí, I. (2018). Transformational business models, grand challenges, and social impact. *Journal of Business Ethics*, doi: 10.1007/s10551-018-3824-3
- Meijs, J. C. P. M., Handy, F., Cnaan, R. A., Brudney, J. L., Ascoli, U., Ranade, S., Hustinx, L., Weber, S. & Weiss, I. (2003). All in the eyes of the beholder? Perceptions of volunteering across eight countries. In P. Dekker & L. Halman (Eds.), *The Values of Volunteering Cross-Cultural Perspectives*, pp. 19-36. New York: Springer.
- Mendell, M. and Barbosa, E. (2013). Impact investing: a preliminary analysis of emergent primary and secondary exchange platforms, *Journal of Sustainable Finance & Investment*, 3(2), 111-123.
- Moore, M. H. (2003). The public value scorecard: a rejoinder and an alternative to strategic performance measurement and management in non-profit organizations by Robert Kaplan. Hauser Center for Nonprofit Organizations Working Paper No. 18 https://papers.ssrn.com/sol3/Delivery.cfm/SSRN_ID402880_code030502590.pdf?abstractid=402880&mirid=1, erişim tarihi: 20.04.2023.
- Moulaert, F. and Ailenei, O. (2005). Social economy, third sector and solidarity relations: A conceptual synthesis from history to present. *Urban Studies*, 42, 2037-2053.
- Mulgan, G. (2012). The theoretical foundations of social innovation. https://siridi-csi.com/wp-content/uploads/2022/04/Social-Innovation-Blurring-Boundaries-to-Reconfigure-Markets-by-Alex-Nicholls-Alex-Murdock-eds.-z-lib.org_.pdf#page=51, Erişim tarihi: 25.04.2023.
- Osborne, S. P. (1998). *Voluntary Organizations and Innovation in Public Services*. Londra: Routledge.

- Petrella, F. and Richez-Battesti, N. (2016). Patterns of evolutions of social enterprises in France: a focus on work integration social enterprises. *International Review of Sociology*, 26, 234-246. doi.org/10.1080/03906701.2016.1181390
- Polat, O., (2020). *Etkinlik Teorisi Bağlamında Yerel Kalkınma Amaçlı Sivil Toplum Kuruluşlarında Sosyal Girişimciliğin İncelenmesi: Türkiye Örneği* (Yayımlanmamış doktora tezi). İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone*. New York: Simon & Schuster.
- Roper, J. and Cheney, G. (2005). Leadership, learning and human resource management the meanings of social entrepreneurship today. *Corporate Governance International Journal of Business in Society*, 5(3), 95-104. doi:10.1108/14720700510604733
- Salamon, S. M. and Anheier, H. K. (1992). In search of the non-profit sector. I: The question of definitions. *Voluntas*, 3(2), 125-151.
- Sombart, W. (2011). *Burjuva* (çev. O. Adanır). Ankara: Doğubatı.
- Şemşit, S. ve Gürsoy, T. (2020). Avrupa Birliği'nde Sosyal Girişimcilik. *Paradoks Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi*, 16, 103-118.
- Tardivo, G., Santoro, G. and Ferraris, A. (2017). The role of public-private partnerships in developing open social innovation: the case of GoogleGlass4LIS. *World Review of Entrepreneurship, Management and Sustainable Development*, 13(5/6), 580-592.
- Tirumalsety, R. and Gurtoo, A. (2019). Financial sources, capital structure and performance of social enterprises: empirical evidence from India. *Journal of Sustainable Finance & Investment*. doi: 10.1080/20430795.2019.1619337
- TÜSEV (2018). Sosyal kooperatifçilik: yasal mevzuat açısından Avrupa Birliği örnekleri ve Türkiye'deki gelişmeler. https://tusev.org.tr/usrfiles/images/TUSEV_SosyalKooperatifBilgiNotuTR.08.11.18.pdf, erişim tarihi: 10.03.2022.
- Vakil, A. C. (1997). Confronting the Classification Problem: Toward a Taxonomy of NGO. *World Development Journal*, 25(12), 2057-2070.
- Westlund, H. (2003). Social economy and employment-the case of Sweden. *Review of Social Economy*, 61(2), 163-182.
- Wilson, J. (2000). Volunteering. *Annual Review of Sociology*. 26, 215-240.
- Wilson, J. and Musick, M. (1997). Who cares? Toward an integrated theory of volunteer work. *American Sociological Review*, 62(5), 694-713.
- Wry, T. and Haugh, H. (2018). Brace for impact: Uniting our diverse voices through a social impact frame. *Journal of Business Venturing*, <https://ideas.repec.org/a/eee/jbvent/v33y2018i5p566-574.html#download>, erişim tarihi: 19.04.2023.
- Yahyasev, O., (2021). *Hibrit Örgütler Olarak Sosyal Girişimlerin Analizi: Türkiye'den Bir Sosyal Girişim Örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Zhang, Y. and Li, Y. (2017). A literature review on social enterprise. *Research on Modern Higher Education*, 3, doi: 10.24104/rmhe/2017.03.01006

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Bu çalışma için etik onay, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu'ndan 28.5.2022 tarih ve 2022/78 sayılı olarak alınmıştır.

Yazar Katkısı: Güneş KURTULUŞ (%80), Mustafa İNCİ (%20)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: The approval of the Muğla Sıtkı Kocman University Social and Humanities Research Ethical Committee no 2022/78 dated 28.5.2022 was obtained for this study.

Author Contributions: Güneş KURTULUŞ (80%), Mustafa İNCİ (20%)

The Relationship Between Economic Elites and Military Coups: Case of Türkiye

Emrah Utku GÖKÇE¹

¹ Doç. Dr., Bandırma Onyeddi Eylül Üniversitesi, İİBF, egokce@bandirma.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9319-1672

Abstract: The political and economic history of Türkiye over the past century has been deeply influenced by a series of military coups, notably those of 1960, 1971, 1980, and 1997. These coups profoundly reshaped the country's political landscape and economic structure. This study investigates the research question: How have military coups in Türkiye protected and strengthened the interests of economic elites while shaping the power dynamics between economic, military, and political elites? Employing elite theory as its analytical framework, the research adopts a qualitative, interpretive methodology to explore the interactions between these elite groups. The findings reveal that military interventions have consistently acted as mechanisms to safeguard the interests of economic elites, enabling them to preserve and expand their economic power. In return, military elites solidified their authority through alliances with economic elites, often facilitated by neoliberal policies and structural reforms. The study highlights how these coups not only reinforced capitalist dominance but also entrenched the interdependence of military, political, and economic power in Türkiye. Furthermore, it demonstrates that the socio-economic and political transformations triggered by military interventions had consequences, aligning the country's economic policies with the interests of large capital groups while marginalizing broader social segments. By situating Türkiye's military coups within a comparative context, the study provides insights into the relationship between elite power structures and political economy.

Keywords: Military Coups, Economic Elites, Economic Policy, Elite Theory, Türkiye

Jel Codes: P12, P16, Z00

Ekonomik Elitler ve Askeri Darbeler Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği

Öz: Türkiye'nin son yüzyıllık siyasi ve ekonomik tarihi, özellikle 1960, 1971, 1980 ve 1997 darbeleri olmak üzere bir dizi askeri darbeden derin bir şekilde etkilenmiştir. Bu darbeler, ülkenin siyasi yapısını ve ekonomik sistemini köklü bir şekilde yeniden şekillendirmiştir. Bu çalışma, şu araştırma sorusunu incelemektedir: Türkiye'deki askeri darbeler, ekonomik elitlerin çıkarlarını nasıl korumuş ve güçlendirmiş, aynı zamanda ekonomik, askeri ve siyasi elitler arasındaki güç dinamiklerini nasıl şekillendirmiştir? Analitik çerçeve olarak elit teorisini benimseyen araştırma, bu elit gruplar arasındaki etkileşimleri keşfetmek için nitel ve yorumsal bir metodoloji kullanmaktadır. Bulgular, askeri müdahalelerin ekonomik elitlerin çıkarlarını koruma mekanizmaları olarak sürekli bir rol oynadığını, onların ekonomik gücünü korumasını ve genişletmesini sağladığını ortaya koymaktadır. Buna karşılık, askeri elitler, ekonomik elitlerle kurdukları ittifaklar sayesinde, genellikle neoliberal politikalar ve yapısal reformlarla kolaylaştırılan otoritelerini pekiştirmiştir. Çalışma, bu darbelerin yalnızca kapitalist hâkimiyeti güçlendirmekle kalmayıp, aynı zamanda Türkiye'de askeri, siyasi ve ekonomik güç arasındaki bağımlılığı da pekiştirdiğini vurgulamaktadır. Ayrıca, askeri müdahalelerin tetiklediği sosyo-ekonomik ve siyasi dönüşümlerin sonuçlarının, ülkenin ekonomik politikalarını büyük sermaye gruplarının çıkarlarıyla uyumlu hale getirirken, daha geniş toplumsal kesimleri dışladığını göstermektedir. Çalışma, Türkiye'deki askeri darbeleri karşılaştırmalı bağlamda ele alarak, elit güç yapıları ile siyasi ekonomi arasındaki ilişkiye dair içgörüler sunmaktadır.

Atıf: Gökçe, E. U. (2024). The Relationship Between Economic Elites and Military Coups: Case of Türkiye, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(4), 1172-1187. <https://doi.org/10.30586/pek.1548784>

Geliş Tarihi: 12.09.2024
Kabul Tarihi: 23.11.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Anahtar Kelimeler: Askeri Darbeler, Ekonomik Elitler, Ekonomi Politikası, Elit Teorisi, Türkiye

Jel Kodları: P12, P16, Z00

1. Introduction

A coup, in its literal sense, refers to a sudden strike or blow, and in political terminology, it signifies actions aimed at overthrowing a government. In a broader sense, it can be understood as the unconstitutional seizure of power by one of the state's official forces, such as the military or police, operating against the very government they are meant to serve. Commonly referred to as a coup d'état, these events are often spearheaded by the military, which serves as the principal actor. Military coups may be orchestrated by high-ranking officials, such as generals, or even lower-ranking personnel acting under their direction. Typically, they are executed following a meticulously crafted strategy, with all details carefully prepared to minimize uncertainty. The primary objective is to neutralize opposing forces and seize control of key state functions, particularly transportation and communication networks. By isolating current leaders from the state apparatus, the coup plotters render them powerless, allowing for their removal with minimal resistance and paving the way for sweeping political, social, or economic changes (Atay, 1997). On the other hand, a memorandum involves an indirect military intervention in politics. It entails the armed forces expressing dissatisfaction with the political situation through a formal, written notice addressed to the civilian government. This indirect approach exerts subtle pressure on the government to take specific actions without the military assuming direct control (Sarica, 1995, p. 5-6).

Political scientists such as Nordlinger (1977) and Hale (1994) have significantly advanced the study of military interventions by introducing detailed classifications, including veto coups, guardian coups, and breakthrough coups. These categories highlight the varying motives and objectives behind military actions:

Veto coups are characterized by the military's ability to exert veto power over government decisions and political processes without directly assuming control of the government. In these cases, while civilian authorities may appear to govern, key decisions are influenced or obstructed by military actors operating behind the scenes. According to Nordlinger (1977, p. 22), the military seeks to preserve the existing order by maintaining political and economic stability. One of its primary objectives is to safeguard the balance among different economic groups and prevent radical shifts in the political structure. By leveraging its veto power, the military aligns national politics with its strategic priorities and institutional goals.

In political systems where the military's role remains one of arbitration, interventions primarily aim to uphold the status quo and establish conservative regimes. As Hale (1994, p. 259) and Karatepe (1999, p. 26) note, the military prioritizes creating a constitutional framework that secures its institutional interests. Once this framework is established and compliant governments are brought to power, the armed forces typically retreat from political life, restoring authority to civilian leaders.

In cases where the military's veto power proves inadequate, officers may determine that direct control of the government is necessary, leading to what is referred to as a guardian coup. This occurs when military leaders overthrow the civilian government and assume power themselves, typically maintaining control for a period of 2 to 4 years (Nordlinger, 1977, p. 23). During this time, significant restrictions are imposed on the press, political parties, and social movements, severely limiting democratic freedoms. Even after the military relinquishes control and transitions power back to civilian authorities, these limitations often persist, delaying the restoration of democratic norms. According to Karatepe (1999, p. 27), the transition to a stable political environment requires civilian authorities to exercise caution and ensure adherence to democratic principles. Failure to do so heightens the risk of subsequent military interventions, undermining political stability in the long term.

Unlike veto or guardian coups, breakthrough coups are distinct in their ambition to establish a new bureaucratic elite, led by young and mid-level officers who overthrow the existing government. In such interventions, the military not only seeks to control the government but also aims to restructure the state's administration and consolidate its

authority over the regime itself. Their objectives often include dominating the key domains of political, social, and economic life, making their efforts extensive and time-consuming. As a result, military leaders involved in breakthrough coups typically remain in power for longer durations compared to other forms of intervention. This prolonged governance necessitates the systematic dismantling of all potential power centers that could challenge their authority. Moreover, the ruling officers exhibit an uncompromising stance toward dissent, actively suppressing any opposition to their rule (Nordlinger, 1977, p. 25-26).

C. Wright Mills' (2000) theory of the "power elite" argues that a cohesive group of economic, military, and political elites holds dominant positions in society, maintaining interconnected relationships to safeguard their shared interests. According to Mills, these elites collaborate strategically to shape state policies and social order in ways that protect their authority and privileges. Elites exert substantial influence on societal structures and the state, using their economic, political, and military resources to maintain dominance. Policies crafted by elites often reflect their priorities, ensuring the preservation and expansion of their power. While the composition of elites may evolve over time, their presence remains a constant feature of social organization, as noted by Heywood (2013, p. 102) and Delican (2012).

Economic elites, in particular, play a pivotal role in shaping the economic system, often aligning with political and military elites to secure their interests. As Khan (2012) and Parmigiani (2022) explain, this group consists of the wealthiest individuals who leverage their economic resources to exert power, either directly or indirectly. Economic policies are frequently designed to protect and amplify the interests of these elites, highlighting their influence over societal systems.

Elite theory suggests that a small, powerful group dominates society, shaping its social, political, and economic systems. These elites occupy influential positions within the state and may resort to military intervention during periods of political or economic instability to preserve their dominance. Military coups, in this context, are often interpreted as elite-driven efforts to protect the status quo and secure their interests. As Esen (2021) and Yağcı (2018) note, the policies implemented following military coups frequently prioritize the interests of large capital groups and economic elites. Thus, the relationship between economic elites and military coups functions as a strategic mechanism to maintain societal order under elite control.

Economic elites have historically supported military actions in various regions, particularly in Latin America. For instance, Argentina underwent a significant economic transition following the military coup of March 24, 1976. The country's model shifted from being manufacturing-dominated to one characterized by financial appreciation, escalating foreign debt, and extensive industrial reorganization, fundamentally reshaping both its economic and social structures. This transformation strengthened the ties between the business community and the military from 1976 to 1983 (Basualdo, 2021). Similarly, in Chile, the government under General Augusto Pinochet exemplified decisive support for large-scale business interests. Pinochet initiated a radical economic revolution by implementing an extreme neoliberal model, which redefined the nation's economic trajectory in favor of corporate and elite interests (Huneus and Undurraga, 2021).

In Türkiye, the century-long history of military coups has profoundly influenced the country's political and economic structures. Notably, the coups of 1960, 1971, 1980, and 1997 brought significant changes to the political landscape, with the role and influence of Türkiye's economic elites and major business corporations during these events remaining a contentious subject of debate. This study aims to contribute to this ongoing discussion by exploring the relationship between big business corporations and military coups in Türkiye. The primary research question investigates how military coups in Türkiye have protected and strengthened the interests of economic elites while shaping the power dynamics between economic, military, and political elites during the coups of 1960, 1971, 1980, and 1997. By addressing this question, the study examines the positions adopted by

capitalist elites during and after these military coups, the nature of their collaboration with military and political elites, and the economic benefits and interests they secured through these processes.

Turkish literature offers significant studies examining the interaction between capitalist elites and military coups in Türkiye. Foundational works by Yerasimos (1977), Rozaliyev (1979), Sönmez (1987), Buğra (1994), Akalın (2006), and Öztürk (2010) primarily focus on the political and social consequences of military coups. However, the role and impact of economic actors during these periods remain underexplored. Building on these foundational studies, Köktürk (2020) investigates the relationship between the military and capital by analyzing the interactions between capital fractions, the state, and the army, as well as how these interactions influence the economic, political, and ideological practices of the military. Similarly, Yağcı (2018) explores the political economy of coups in Türkiye, focusing on both their economic causes and the economic consequences they produce.

The originality of this study lies in its detailed analysis of the economic and political influence of capitalist elites during and after four military coups, spanning Türkiye's modern history. This research employs elite theory as its analytical framework to examine the role of the bourgeoisie, capitalist elites, or capital groups, collectively identified as the economic elite. According to elite theory, the primary objective of capital owners is to protect their security and assets (Schumpeter, 2003, p. 138; Nun, 1967). The central argument of this study is that the military, as the executor of coups, implements laws and economic policies that directly align with and serve the interests of capitalist elites.

This study faces several limitations stemming from methodological and data-related challenges. First, the analysis of historical events and political processes is often constrained by the availability of existing documents. Consequently, findings on topics such as the influence of capitalist elites on military coups may rely on subjective interpretations shaped by the scope and analysis of sources. Second, the study specifically focuses on the coups of 1960, 1971, 1980, and 1997, excluding events such as the 2007 memorandum and the July 15, 2016, coup attempt. These events involve qualitatively different processes requiring distinct analytical frameworks, which fall outside the primary aim of this study. This limitation restricts the study's capacity to draw broader conclusions, particularly regarding Türkiye's democratization process and the evolving dynamics of civil-military relations. Furthermore, while this study examines the impact of capitalist elites on political processes, it does not explore the influence of other social and economic groups. As a result, it risks overlooking the perspectives and experiences of broader segments of society. Lastly, the study does not aim to generalize its findings to contexts beyond Türkiye. It recognizes that similar political and economic structures in other countries may produce different outcomes, limiting the broader applicability of its conclusions.

2. The Method of Study

This study offers a general historical analysis of the relationship between economic elites and military coups in Türkiye. Employing an interpretive methodology, it examines the roles of capitalist elites during and after military coups, as well as their impact on economic and political processes. This approach helps uncover the underlying meanings of these interactions by analyzing the influence of economic elites on decision-making processes. The interpretive methodology supports an inductive qualitative analysis, enabling the construction of meaning directly from the data collected, rather than relying on pre-defined hypotheses (Silverman, 2016). The inductive approach, commonly used in qualitative research, draws conclusions based on data gathered during the research process. Unlike rigid hypothesis-driven methods, this approach allows findings to emerge organically from the data, facilitating an understanding of the political and economic outcomes of military coups. By adopting this interpretive framework, the study contextualizes the interactions between major capital groups and military coups within a

general social and political perspective. Ultimately, this descriptive research aims to understand and present data in a way that captures the dynamics between economic elites and military interventions.

This study employs a historical case study design, a qualitative research method particularly suited to exploring complex and multifaceted phenomena. Case studies are ideal for examining intricate events and contexts, as they allow for detailed insights and nuanced understanding. This approach is used to analyze how economic elites in Türkiye responded to political and economic changes during certain periods, their positions, and the broader impacts of these processes on the economy and politics. The case study method enables a comprehensive analysis of the actions and interactions of capital groups over time, contextualizing these dynamics within broader theoretical frameworks. In this research, findings from the analysis contribute to theoretical interpretation by shedding light on the relationship between economic elites and military coups in Türkiye. The historical analysis draws upon both primary and secondary sources. Primary sources include newspapers, prior interviews, and historical documents, while secondary sources consist of written works such as books and essays. Data analysis involved interpreting these sources and assessing the inferences within the analytical framework.

3. The Rise of Economic Elites in Türkiye

In classical Ottoman society, the dominant societal groups consisted of the sultan representing the state, the military forces, and the ulema, while the common people formed the subject class. In this structure, there was no bourgeoisie; yet, under the influence of and in parallel with Western capitalism, the emergence of such a class became possible in the 19th century (Tanilli, 2006). The process of capitalization in the Ottoman Empire differed significantly from that of Western Europe. The empire lacked both sufficient capital accumulation to initiate large-scale mechanized production and the necessary conditions for such development (Öztürk, 2010). Consequently, Ottoman society did not transition to capitalist production, and commercial accumulation persisted for a long time (Öztürk, 2010). While this commercial accumulation, which began during the Ottoman period, did not lead to a shift towards capitalist production, it laid the groundwork for the emergence of a bourgeois class. Boratav (1989) characterizes this emerging bourgeois class as follows:

Although a bourgeoisie existed in the Ottoman Empire, the characteristic features of this class were its focus on trade rather than industry (particularly foreign trade), its comprador nature, and its composition, which predominantly consisted of non-Muslim elements, including Greeks, Jews, Levantines, and Armenians. In contrast, the Turkish and Muslim bourgeoisie engaged in domestic trade was relatively underdeveloped, fragmented, unorganized, and largely reliant on external actors, with small to medium capital and artisanal characteristics (p. 270).

Unlike the traditional class structure of the Ottoman Empire, the commercial bourgeoisie in major cities such as Istanbul, Thessaloniki, and İzmir—primarily composed of non-Muslims—contributed to the emergence of a bourgeois class (Keyder, 2001). In the late Ottoman era, the efforts of the Union and Progress Committee to create a national bourgeoisie became one of the foundational goals inherited by the Turkish Republic. Achieving this objective required the creation of a new class of Muslim entrepreneurs. Nevertheless, the imperial administration fell short of realizing this goal, leaving it as an unfulfilled aspiration carried into the early years of the Republic (Tanilli, 2006; Tezel, 2015).

Upon its founding in 1923, the Republic of Türkiye faced significant challenges, including a historically agricultural economy, inherited Ottoman debts, insufficient capital, and a war-weary population. These conditions necessitated an alliance between the private sector and Ankara to integrate into the global capitalist system and establish a

state structure grounded in a robust class foundation. Consequently, during the postwar national state formation process, substantial reforms were implemented in the inherited economic structure through national economic policies (Akalm, 2006). Non-Muslim minorities, who had played a pivotal role in capital accumulation during the Ottoman era, were expelled during the war, while the remaining Greeks were subjected to a forced population exchange after the Republic's establishment. Properties and economic opportunities left by Greeks and Armenians were seized (Keyder, 2009). These shifts in economic power also laid the groundwork for some of Türkiye's major capital groups today. For instance, conglomerates such as Koç, Sabancı, Çukurova, and Yaşar took their initial steps towards becoming major players in the 1920s (Sönmez, 1987).

The global economic crisis of the 1930s underscored the importance of statism, prompting a more active role for the state in Türkiye, particularly in areas where the private sector was insufficient. The lack of an industrial bourgeoisie made state intervention essential for industrial capital accumulation (Gülalp, 1983). In response, financial institutions such as İş Bankası played a critical role in bridging domestic and foreign capital and shaping economic policy (Boratav, 1989). By the 1940s, Türkiye had implemented a war economy despite remaining neutral during World War II, leading to significant economic and social transformation. Cooperation between the state and the private sector during this period laid the groundwork for economic development and facilitated the emergence of large capital groups. State policies aimed to harness the dynamism of the private sector to accelerate economic growth (Öztürk, 2010). In the 1950s, Türkiye reached a political milestone with its first free elections, bringing the Democratic Party (DP) to power. This transition marked a shift from the statist and elitist policies of the Republican People's Party (CHP) to the more liberal and individualist approach of the DP. The rise of the DP symbolized a pivotal transformation in Türkiye's economic and political trajectory (Kongar, 2006).

Focused on fostering economic growth, the DP supported the commercial bourgeoisie through its economic policies, promoted agricultural mechanization, and resorted to printing money, which created short-term inflationary pressures. Initially, these policies garnered significant support from merchants, businesspeople, investors, and farmers. However, over time, rising inflation and import restrictions caused market shortages, leading to public discontent. Benefiting from liberal policies during the industrialization process, the DP facilitated the transfer of state-owned enterprises to the private sector and established the Industrial Development Bank in August 1950 to bolster private sector growth and attract foreign capital. While these measures strengthened trading groups, landowners, and bankers, the private industrial sector remained underdeveloped (Örs, 1996; Kar and Alkan, 2009). By 1955, negative policies had led to significant economic challenges in Türkiye. Tight fiscal policies implemented with IMF loans, combined with import restrictions and continued agricultural support, failed to meet the expectations of the industrial sector, further exacerbating the country's economic difficulties (Öztürk, 2010).

4. The Role of Capitalist Elites on the 27th of May 1960 Coup

The military intervention of May 27, 1960, marked a pivotal moment in Türkiye's Republican history as the first coup of its kind. Following the intervention, the officers announced in a public speech that the Turkish Armed Forces (TSK) had assumed control due to the deteriorating state of democracy and unfolding negative events. The intervention's primary objectives were to prevent internal conflict and resolve the political deadlock. It was emphasized that elections would be held promptly under a neutral administration, and power would be transferred to the winning party. During the period of military rule, from May 27, 1960, to October 15, 1961, the National Unity Committee (MBK), established within the TSK, implemented extensive reforms in economic, social, and political spheres to align with its political priorities. This period reflects significant

parallels with Nordlinger's concept of guardian militaries, which assume a stabilizing role during political crises (Ahmad, 1996, p. 109; Tosun, 1992, p. 37).

The rising political tensions in Türkiye starting in 1958 played a pivotal role in setting the stage for the military coup on May 27, 1960. The growing intellectual and university movements opposing the Democratic Party's (DP) policies, combined with worsening economic and political crises, are widely regarded as the primary factors behind the coup. These dynamics collectively created an environment conducive to military intervention. According to Yerasimos (1977):

Conclusive evidence is lacking to suggest that the urban bourgeoisie or imperialist powers participated in or fueled the movement of May 27, 1960. However, the evidence suggests otherwise, indicating that the movement's development, execution, internal dynamics, and long-term outcomes were primarily shaped by traditional action groups, particularly young military officers and intellectual circles (p. 754).

In the aftermath of the coup, General Gürsel, assuming the presidency, prioritized establishing trust with key economic and social groups. For his first government, he selected ministers who were closely aligned with the business world and capable of gaining the trust of various stakeholders. In a speech addressing merchants and industrialists in October 1960, Gürsel emphasized his commitment to resolving the issues faced by large capital groups, stating:

Your rights are our rights and will be protected. I assure you. I recognize you as the strength and power of the nation. The revolution may initially lead to some excessive and unbalanced situations. However, you should see this as natural. The events that have taken place up to now have been completed. From now on, the protection of your rights is as sacred as the protection of our rights (Cumhuriyet, 1960).

This statement reflects Gürsel's efforts to reassure the business community and solidify their support during a politically volatile period.

As part of the measures taken by MBK following the military coup, one of its earliest acts was the establishment of the State Planning Organization (DPT) on September 30, 1960. This initiative aligned with the demands of the industrial bourgeoisie, who sought a structured approach to resource allocation. The DPT became a crucial tool for the state to organize and channel resources effectively to the industrial bourgeoisie, thereby supporting their growth and influence in Türkiye's economic landscape (Gevgilili, 1981).

In the aftermath of the May 27, 1960, military coup, the establishment of the Armed Forces Support Fund (OYAK) in 1961 marked a significant institutional innovation in Türkiye. A globally unique institution, OYAK operates as a holding company owned by military personnel and serves to secure the future of members of the Turkish Armed Forces. This organization organically integrates the military, high-ranking civilian bureaucracy, and advanced business institutions, managing national and international legal-institutional facilities with joint capital from the military, the state, and the private sector. With the support of the state and the armed forces, OYAK expanded rapidly to become one of the largest capital groups in Türkiye (Parla, 2004; Öztürk, 2010). The economic policies implemented after the May 27, 1960, coup aligned with private sector interests, enriching businessmen and promoting a shift from commercial activity to industrial investment through development plan incentives (Buğra, 1994).

The economic policies introduced after the coup sought to consolidate control over productive assets and resource distribution through import substitution strategies. These policies created an economic structure reliant on domestic debt and imports while simultaneously shielding domestic industrial capital from foreign competition. Although

these policies were critical of the commercial and agrarian bourgeoisie, they proved highly profitable for industrialists. Development plans, strongly supported by industrialists, provided key benefits such as the efficient allocation of scarce resources, which further strengthened industrial growth (Savran, 1997; Kar and Alkan, 2009).

Between 1960 and 1971, Türkiye underwent a period of Western-style liberalization, characterized by economic reforms and political openness. This trend became increasingly evident when the Justice Party (AP), a staunch supporter of capitalist elites, secured a majority in the 1965 elections (Cizre, 1993). The May 27 coup and subsequent policies fostered the rise of the industrial bourgeoisie, intensifying conflicts with the commercial and agricultural bourgeoisie. This shift brought profound changes to Türkiye's economic and political spheres, accelerating the country's industrialization process. However, it also led to significant social and economic tensions, marked by growing disparities and political polarization (Gevgilili, 1981; Savran, 1987).

5. The 12th of March 1971 Military Memorandum and TŪSiAD

In the 1970s, Türkiye faced escalating political polarization, widespread labor protests, and violent student clashes, creating an atmosphere of instability. On March 12, 1971, generals representing TSK intervened in the political process by issuing a memorandum, amid growing doubts about the ability of AP leader and Prime Minister Süleyman Demirel to secure a vote of confidence. Rather than staging a full-fledged coup, the commanders opted to exert indirect control over the regime.

The justification for the 1971 intervention, much like the 1960 military intervention, was framed around addressing issues of anarchy, fratricidal conflict, and social and economic unrest. It was emphasized that the Turkish Armed Forces (TSK), claiming to adopt a neutral and supra-partisan approach, would act to resolve the prevailing anarchic situation. Initially, the military conveyed the impression that it would not directly interfere in political developments. However, consistent with the TSK's perception of its duties and its interest in political affairs, the events that unfolded over a short period positioned the military as an influential actor and arbiter in the political developments of the time, albeit indirectly (Tosun, 1992, p. 40).

The March 12 intervention focused on preserving the existing order and reinforcing the military's values and priorities. Constitutional provisions regulating fundamental rights and freedoms were curtailed, and political parties perceived as threats to the regime and its official ideology were dissolved. Through these measures, the Armed Forces ensured political stability in line with its objectives and continued to play an arbitrator role even after withdrawing from active political life in 1973 (Karatepe, 1999, p. 29). Ultimately, the March 12, 1971, intervention established a supra-partisan government that refrained from direct control of the administration but exerted significant influence. As a result, a veto regime was instituted, wherein civilian governance remained formally intact, but governmental actions and decisions were directed or restricted by the Armed Forces (Hale, 1994, p. 264).

Between March 12, 1971, and 1973, the military leadership oversaw the formation of governments led by Nihat Erim, Ferit Melen, and Naim Talu. These cabinets were specifically designed to implement the reforms proposed by the generals and included technocrats from key institutions such as the World Bank, OYAK, Turkish Petroleum Corporation, and various state-owned enterprises (Ahmad, 2003). According to Güllalp (1983, p. 63), the post-March 12 period can be characterized as "a period in which the economic dominance of big industrial capital was consolidated." The 1971 coup was triggered by the deepening economic crisis of the late 1960s. It stemmed from tensions between the industrial bourgeoisie, which sought to appropriate surplus value, and the agrarian bourgeoisie, which demanded a share of these surpluses (Akalin, 2004). Following the golden age of parliamentary dominance between 1965 and 1969, cracks within the ruling class bloc became evident. By 1970, the industrial bourgeoisie found itself in a contradictory position: managing internal conflicts while contending with the

rising strength of the working class, whose struggles had intensified since the 1960s. The military coup of 1971 emerged as a means to resolve this political crisis, ultimately enabling the industrial bourgeoisie to consolidate its economic power by unilaterally appropriating surplus value from other classes (Akalm, 2004).

The military coup on March 12, 1971, marked the beginning of a new era in Türkiye's economic and political landscape, characterized by the rise of influential business organizations. One of the most notable developments was the establishment of the Turkish Industrialists and Businessmen's Association (TÜSİAD) by leading industrialists. Composed primarily of representatives from major capital groups in Istanbul and İzmir, TÜSİAD was founded to protect economic and social interests while promoting the principles of the free market. Unlike the Anatolian business groups that had emerged from the import-substitution policies of the 1960s, TÜSİAD's founders were predominantly industrialists based in western Türkiye. The association enabled the industrial bourgeoisie to exert significant influence over government economic policies, ensuring the allocation of resources in their favor. Established in 1971, TÜSİAD quickly became Türkiye's most powerful and influential business representative, shaping not only economic but also political debates (Buğra, 1994; Kar and Alkan, 2009). In addition to publishing economic reports, TÜSİAD proposed measures to the government, many of which were adopted. Notably, its advertising campaigns in newspapers are believed to have played a crucial role in the fall of Bülent Ecevit's government in 1979 (Şekerli and Akçetin, 2020, p. 119). Ultimately, the establishment of TÜSİAD institutionalized the influence of large capital groups on Türkiye's economic and social policies, marking a pivotal turning point in business-government relations.

Throughout the 1970s, Türkiye witnessed the formation of several governments, including those led by Bülent Ecevit in 1974 and 1977, which initially garnered significant support from the business community. However, escalating instability led to the downfall of Ecevit's government in 1979. TÜSİAD's public campaigns, including critical advertisements, and the government's reluctance to adopt IMF-recommended policies played a significant role in this outcome. This culminated in the sweeping victory of the Justice Party in the October 14, 1979, by-elections, marking a pivotal turning point in Türkiye's political and economic trajectory (Güzelsarı and Aydın, 2010). With Suleyman Demirel tasked with forming a new government, the business community began to exert significant influence over its economic policies. Through organizations such as TÜSİAD, industrialists and business leaders actively shaped government strategies by publishing recommendations and sharing them with the public via newspaper advertisements (Gölbaşı, 2007).

Following the vote of confidence for Demirel's government on November 12, 1979, attention shifted to identifying a figure capable of addressing Türkiye's pressing economic challenges. During these discussions, Turgut Özal, then a senior executive in a prominent holding company, emerged as a key figure. He prepared a comprehensive report detailing radical economic decisions and personally delivered it to Demirel in Ankara. The seven-page report, which Özal modestly referred to as "a small note," analyzed the state of the economy in depth and outlined measures to address the crisis. During this period, Özal's economic strategies not only addressed the immediate economic crisis but also laid the groundwork for significant structural transformations in the 1980s. His policies contributed to establishing a more stable and market-oriented economic structure, paving the way for Türkiye's integration into the global economy (Çölaşan, 1984).

6. The 24th of January 1980 Decisions and the Road of the 12th of September 1980 Military Coup

The year 1980 marked a turning point for many developing and underdeveloped countries, including Türkiye, as neoliberal economic policies became the dominant paradigm. These policies aimed to reduce the state's role in the economy, strengthen market mechanisms, and promote the free movement of capital. This shift coincided with

the acceleration of globalization, which facilitated the spread of market-oriented policies worldwide. Türkiye's pre-1980 import-substitution economic model was gradually abandoned in favor of a more open and export-oriented economic framework. The global economic crises of the 1970s, including the oil shocks and stagflation, prompted many Western countries to reassess their economic strategies. In countries like Türkiye, these crises created fertile ground for adopting stability and structural adjustment policies recommended by international financial institutions (Kepenek and Yentürk, 2005; Kazgan, 2005). Under the influence of these institutions, Türkiye implemented significant economic reforms with the January 24, 1980 decisions. These reforms included the liberalization of capital movements, privatization of state enterprises, price stability measures, and macroeconomic discipline. Additionally, these policies promoted exports, reduced the protection of domestic industries, and opened the economy to foreign investment. While these structural changes fundamentally transformed Türkiye's economic landscape, they also deepened income inequalities and left profound social and political marks (Ozan, 2012).

The January 24 decisions represented a profound shift from previous stabilization programs, signaling the end of Keynesian policies and ushering in an era of neoliberal economic reforms. These decisions initiated a process of aligning Türkiye's economic structure with the demands of the global market. The structural reforms and economic policies implemented throughout the 1980s were designed to facilitate this integration. The decisions included the core elements of classical stabilization packages championed by the IMF since the mid-1970s, such as fiscal austerity, monetary tightening, and structural adjustments (Akalın, 2004). The objectives of this model clearly indicate an intention to integrate Türkiye's economy into the capitalist global order and to increase its openness to external markets. This model emphasized the functioning of the market economy and sought to reduce the role and influence of the state in the economic sphere (Kepenek and Yentürk, 2005).

Public backlash against the January 24 decisions was anticipated, but the military coup of September 12, 1980, preempted such reactions by establishing an authoritative environment conducive to implementing these reforms. This clearly underscores the necessity of military authority's support for the January 24 decisions and highlights the class character of the September 12 coup—specifically, the capitalist interests it served and the circumstances under which it occurred (Akalın, 2006). More explicitly, both the January 24 decisions and the September 12 coup were responses to the blockades of capital accumulation and aimed to remove the obstacles faced by capital (Savran, 1997). The opportunity to implement the January 24 reforms fully materialized with the September 12 coup. The suspension of trade union activities and the prohibition of workers' right to strike (Boratav, 1989) are the most striking indicators of how the military intervention dismantled labor resistance, paving the way for neoliberal economic policies.

TÜSİAD actively supported the January 24th decisions, recognizing them as a pathway to align Türkiye's economy with neoliberal principles. The organization welcomed the new government tasked with implementing these policies, while the military, in turn, sought to establish close ties with the business community. This collaboration significantly reinforced the influence of big capital and businesspeople in shaping Türkiye's political and economic landscape (Kar and Alkan, 2009). Three weeks after the coup, prominent industrialist Vehbi Koç sent a proposal letter to General Kenan Evren, the leader of the coup. In this letter, Koç and other business leaders urged the military to facilitate legal arrangements and return to their headquarters, emphasizing the importance of civilian rule within a pro-capital framework. TÜSİAD, leveraging the atmosphere created by the military coup, advised the military on the necessity of fostering a positive impression with Western powers. These high-level relations not only bolstered the influence of the business community but also extended to shaping political appointments, including the selection of key ministers (Kar and Alkan, 2009; Öztürk, 2010).

The September 12 Military Intervention is categorized as a "guardianship coup," reflecting the military's intent to oversee and correct perceived deficiencies in civilian governance. Politicians were blamed as the primary culprits for the societal crisis, leading to the suspension of political parties operating before September 12, their subsequent dissolution, and, in some cases, the arrest of their leaders. The 1982 Constitution, drafted under military rule, introduced extensive restrictions on non-state organizations such as political parties, labor unions, the press, and private associations, consolidating state control over civil society. Furthermore, during the military regime, criticism of its policies was intolerable, akin to other authoritarian systems, and measures were taken to suppress dissent. The extensive economic reforms implemented during this period also underscore the guardianship model of TSK over civilian administration. These policies were designed to reinforce the economic tendencies and interests of Türkiye's industrial bourgeoisie, reflecting the military's alignment with elite economic priorities (Tosun, 1992, p. 43-44, 47).

The January 24 decisions and the subsequent September 12 military coup are widely regarded as pivotal moments that solidified Türkiye's shift toward neoliberal economic policies. These reforms aimed to reduce the state's role in the economy, promote private sector dominance, and liberalize markets. However, these policies disproportionately burdened the working class and lower income groups, exacerbating social inequalities through measures such as wage cuts, restrictions on trade union rights, and reductions in social spending. The September 12 coup provided the political and institutional framework necessary to enforce these reforms, suspending democratic institutions and suppressing political opposition. During this period, big capital groups like TÜSİAD gained significant influence over the political process and played a crucial role in shaping economic policies. This alignment between political authority and big capital interests led to a more authoritarian political structure in Türkiye and the formulation of economic policies that prioritized the interests of large corporations over broader societal needs (Durmuş, 2011).

In the post-September 12 period, during Türkiye's transition to unrestrained capitalism, the Motherland Party (ANAP) spearheaded several groundbreaking changes across various sectors. Many businesspeople joined the ranks of ANAP as deputies and ministers, bypassing professional organizations to communicate their demands directly to government officials. This unprecedented access allowed business elites to influence policies without the barriers they previously faced. Once marginalized by governments, these businesspeople now accompanied the prime minister on international trips, opening foreign markets with state support. Under Özal's leadership, small businesses in Anatolia began to explore export opportunities, marking their entry into global markets. Despite these developments, TÜSİAD, alongside the Turkish Union of Chambers and Exchange Commodities (TOBB), remained the most powerful representative of economic life. During this period, TÜSİAD focused on maintaining favorable relations with the state to ensure that government decisions aligned with their interests. With limited alternatives, TÜSİAD transformed from a traditional civil society organization into a dominant economic pressure group. This close relationship with political power led business elites to perceive laws as interpretable, surmountable, and, at times, even violable (Buğra, 1994).

7. The 28th of February 1997 Military Memorandum and MÜSİAD

After the coup of September 12, conservative business groups, particularly those rooted in Anatolia, gained greater prominence in economic and social spheres. By the 1990s, this new conservative capitalist segment began to exert increasing influence in Türkiye's political landscape. The brief tenure of the Welfare Party (RP) in government during the 1990s and the rise of the Islamic sector in economic and political fields marked the beginning of a transformative period in Türkiye's socio-economic structure. Towards the end of this period, the February 28 process, a military intervention in 1997, served as a pivotal moment in limiting the political and economic power of the Islamic sector. This

intervention included actions such as the closure of the Welfare Party and the regulation of Islamic capital structures. These measures redefined the balance of power between secular and religious forces in Türkiye, significantly curbing the influence of Islamic capital. In addition to its domestic impact, these events prompted a reassessment of Türkiye's international position, particularly in terms of its alignment with Western powers and its approach to secularism in governance (Zürcher, 2004; Ahmad, 2003).

In the early 1990s, Türkiye underwent significant economic and political transformations, shaped by liberalization efforts and shifting socio-political dynamics. During this period, the Independent Industrialists and Businessmen's Association (MÜSİAD) emerged as a new interest group, challenging the traditional dominance of organizations like TÜSİAD in private sector representation. MÜSİAD positioned itself as an advocate for the interests of Anatolia-based businesses and conservative, religious entrepreneurs, offering a distinct alternative approach to Türkiye's business landscape. The organization aimed to promote a development strategy rooted in traditional Islamic values while maintaining compatibility with modern capitalism and global markets. Unlike TÜSİAD's secular, Western-oriented stance, MÜSİAD represented a conservative and religious perspective, emphasizing the cultural and economic priorities of Anatolian entrepreneurs. This ideological divergence not only redefined private sector representation but also reflected broader socio-political shifts within Türkiye (Lorasdağı, 2010).

The February 28 Process represents a veto regime in which the military indirectly guided political power through constitutional mechanisms and organizations resembling civil society. During this period, public opinion was shaped through the media, which amplified concerns about the perceived weakening of secularism, bringing these issues to the forefront. At the National Security Council (MBK) meeting on February 28, 1997, a series of measures were decided upon, aimed at preserving the secular order. Despite lacking official authority, the TSK assumed the role of "balancing democracy," exerting influence behind the scenes to protect the existing political structure. From the perspectives of constitutional law and political science, the February 28 MBK communiqué can be regarded as a modern memorandum, reflecting the military's indirect yet significant impact on governance (Günel, 2009).

The February 28, 1997 process was primarily a political intervention, aimed at removing religiously oriented parties from power and preventing their future rise. Additionally, the institutions and individuals involved in this process may have been motivated by various undisclosed agendas (Aslan, 2016). During this period, institutions such as the military and TÜSİAD implemented measures to limit the growing economic and political influence of the Islamic sector (Şekerli and Akçetin, 2020). One of the Welfare Party's key economic policies, the pool system, faced significant backlash from capital holders and private banks. Traditionally, businesses deposited their surplus funds in banks, which other businesses could borrow with interest. The pool system bypassed private financial institutions by collecting these surplus funds centrally and providing interest-free resources to entrepreneurs, effectively reducing borrowing costs. This policy disrupted the dominant financial mechanisms, causing financial losses for Türkiye's holding banks and provoking strong resistance from their owners (Ersin and Yıldırım, 2017). These reactions highlighted the alignment of holding bank owners with the secular economic establishment during the February 28 process (Kar and Alkan, 2009).

8. Conclusion

In Türkiye, military coups have historically coincided with periods of acute political instability, often exacerbated by economic crises and social tensions. These periods are typically marked by intensified class conflicts and economic uncertainties. A key role of the military during these coups has been to safeguard the economic interests of the capitalist class, often by implementing structural reforms that favor capital accumulation. Military regimes frequently introduce pro-market reforms, including economic

liberalization and privatization, to stabilize the economic system while accelerating the accumulation processes of the capitalist class. Table 1 below provides an analytical framework for understanding the relationships between four military coups in Türkiye and major capital groups, contextualized through Mills' (2000) elite theory. The table highlights both the similarities and differences in how these coups aligned with elite interests and contributed to the economic transformations of their respective periods.

Table 1. The Relationships between Four Military Coups and Major Capital Groups in Türkiye

Military Coup	Economic Situation Before the Coup	Economic Policies After the Coup	Response of Major Capital Groups	In the Context of Elite Theory	Type of Coup (Nordlinger)
1960 Coup	Economic problems due to DP policies, inflation, import restrictions and economic difficulties.	DPT was established. Incentives for industrialists have been increased.	Initially, capital groups were outside the coup, but the post-coup policies satisfied big capital.	Cooperation between the economic and military elites reinforced policies that protected the interests of the economic elites.	Guardian Coup (Aimed to preserve the order and "restore" democracy while protecting economic stability.)
1971 Coup	Economic crisis in the late 1960s and political polarization.	Technocratic governments were formed, TÜSİAD was founded and policies in favor of the industrialists were strengthened.	Major capital groups, especially TÜSİAD, were influential in post-coup economic policies.	Economic elites worked with political elites to secure their interests throughout the post-coup era.	Veto Coup (Military indirectly controlled the political system, vetoing undesirable developments.)
1980 Coup	Economic crisis in the late 1970s, high inflation, political instability and social conflict.	Liberal economic policies were implemented with the decisions of 24 January. IMF-supported stabilization programs were introduced.	The big capital groups, especially TÜSİAD, made considerable profits from the liberal policies implemented after the coup.	Relations between the economic and military elites deepened to protect and expand economic interests.	Breakthrough Coup (Radically restructured the political and economic system to favor neoliberal reforms.)
1997 Coup	Islamist-oriented policies and anti-secular actions of the coalition government.	Economic reforms continued and the economy was liberalized in line with agreements with the IMF.	Large capital groups, especially TÜSİAD, supported the preservation of the secular order and benefited from economic reforms.	Economic elites collaborated with military elites to protect both their economic interests and the secular order.	Veto Coup (Indirect military intervention to ensure secular and elite-dominated governance.)

This table and its accompanying explanations provide a comprehensive analysis of the interplay between military coups and economic elites in Türkiye, framed within the context of elite theory. The economic and political consequences of each coup, the reactions of the economic elites, and their positions within the framework of elite theory are clearly illustrated. After each coup, economic elites safeguarded and expanded their interests through policies implemented by military elites, which prioritized economic stability and capital accumulation. Mills' theory highlights the collaboration between economic, military, and political elites occupying the top positions in society, a pattern clearly observable in Türkiye. After the 1960 and 1971 coups, economic elites were supported by industrialist-friendly policies and collaborated closely with political elites. Similarly, after the 1980 and 1997 coups, economic elites benefited from liberal economic reforms that significantly enhanced their economic gains. TÜSİAD, established after the 1971 coup, became a central platform for organizing big capital groups and influencing economic policies to align with elite interests. In the post-coup periods, TÜSİAD actively defended and promoted the interests of economic elites. The 1997 coup, while primarily aimed at preserving the secular order, also facilitated liberal economic reforms, further consolidating the power and influence of economic elites.

Liberal transformations are critical mechanisms for accelerating capitalist accumulation, serving as instruments to align national economies with global capitalist dynamics. Historically, capitalist elites have supported coups to block social, political, or economic reforms threatening their economic status or to implement reforms enhancing the power of the capitalist class (Harvey, 2005). Case studies from Chile during the 1973 coup against Salvador Allende illustrate how local business elites and international commercial interests collaborated to facilitate a coup that would steer Chile towards neoliberal economic policies (Huneus and Undurraga, 2021). Similarly, in Türkiye, liberal policies implemented during military regimes promoted the integration of domestic and foreign capital, creating an environment conducive to capitalist accumulation. Economic policies enacted after military coups often catered to the needs of big capital groups, facilitating the free movement of capital and laying the groundwork for strengthening the capitalist class. These policies restructured the economy to favor elite interests, often marginalizing the working class. This study offers a comparative analysis of the relationship between economic power groups and political processes, contributing to a broader understanding of how similar political structures operate globally. By examining Türkiye's political and economic history through Harvey's (2005) perspective, the neoliberal policies implemented after the 1980 military coup can be analyzed in terms of their role in deepening the integration of the capitalist class with global capital markets and their impact on the working class. Based on the analysis presented in this study, it is evident that the relationships between military, economic, and political elites in Türkiye were not static but evolved in response to changing global and domestic conditions. While earlier coups, such as those in 1960 and 1971, focused on stabilizing political and economic structures through industrialist-friendly policies, later coups like those in 1980 and 1997 demonstrated a clear shift towards neoliberal economic reforms. These reforms, implemented under the protection of military regimes, not only solidified the economic power of major capital groups but also redefined the role of the state in the economy, aligning it with global capitalist imperatives. This progression underscores the adaptability of elite alliances in Türkiye, where the military served as both a stabilizer and an enforcer of economic transformations that favored elite interests. Understanding this dynamic provides a crucial lens for examining the ongoing influence of elite power structures in shaping Türkiye's political economy.

References

- Ahmad, F. (2003). *Türkiye: the quest for identity*. Oneworld Publications.
- Ahmad, F. (1996). *Demokrasi sürecinde Türkiye: 1945-1980* (A. Fethi, Çev.). Hil Yayınları.
- Akalın, U. S. (2004). *Üç dönem üç ekonomi*. Set Yayınları.
- Akalın, U. S. (2006). *Türkiye'de devlet sermaye işbirliğinin ekonomi politiği*. Set Yayınları.
- Aslan, Ö. (2016). 'Unarmed' we intervene, unnoticed we remain: the deviant case of 'february 28th coup' in Türkiye. *British Journal of Middle East Eastern Studies*, 43(3), 360-377. <https://doi.org/10.1080/13530194.2015.1102710>
- Atay, E. E. (1997). Hukukta meşruiyet kavramı. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2, 121-166.
- Basualdo, V. (2021). Business and the military in the Argentine dictatorship (1976–1983): institutional, economic, and repressive relations. Basualdo, V., Berghoff, H., Bucheli, M. (Eds.), *Big business and dictatorships in Latin America: a transnational history of profits and repression* (p. 35-62). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-030-43925-5_2
- Boratav, K. (1989). İktisat tarihi (1908-1980). S. Akşin (Ed.), *Türkiye tarihi 4: çağdaş Türkiye 1908-1980*. Cem Yayınevi.
- Buğra, A. (1994). *Devlet ve işadamları*. İletişim Yayınları.
- Cizre, Ü. (1993). *Ap-ordu ilişkileri: bir ikilemin anatomisi*. İletişim Yayınları.
- Cumhuriyet Gazetesi (1960, Ekim 7).
- Çölaşan, E. (1984). *24 ocak bir dönemin perde arkası*. Milliyet Yayınları.

- Delican, M. (2000). Elite theories of Pareto, Mosca and Michels. *Journal of Social Policy Conferences*, (43-44), 323-335.
- Durmuş, M. (2011). 12 eylül askeri darbesinin ekonomi politiği. *Memleket Siyaset Yönetim* (15), 95-137.
- Ersin, İ. and Yıldırım, C. (2017). Necmettin Erbakan'ın faiz ile mücadelesi ve alternatif sistem önerileri. M. H. Akın (Ed.), *Doğumunun 90. yılında Erbakan sempozyumu*. Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları.
- Esen, B. (2021). Praetorian army in action: a critical assessment of civil-military relations in Turkey. *Armed Forces & Society*, 47(1), 201-222.
- Gevgili, A. (1981). *Yükseliş ve düşüş*. Altın Kitaplar.
- Gölbaşı, Ş. (2007). *TÜSİAD'ın söylemleri aracılığıyla toplumu inşa girişimlerinin 24 ocak kararları ve izleyen süreç bağlamında eleştirel bir incelemesi* [Unpublished Dissertation Thesis]. Akdeniz Üniversitesi.
- Gülalp, H. (1983). *Gelişme stratejileri ve gelişme ideolojileri*. Yurt Yayınları.
- Günel, E. (2009). Türkiye'de demokrasinin yüzyıllık serüveni (1908-2008). İstanbul: Karakutu Yayınları.
- Güzelsarı, S. and Aydın, S. (2010). Türkiye'de büyük burjuvazinin örgütlü yükselişi: siyasal ve yönetsel süreçlerin biçimlenmesinde TÜSİAD. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(1), 43-68. <https://doi.org/10.11616/AbantSbe.258>
- Hale, W. (1994). Türkiye'de ordu ve siyaset (A. Fethi, Çev.). Hil Yayıncılık.
- Harvey, D. (2005). *A brief history of neoliberalism*. Oxford University Press.
- Heywood, A. (2013). *Politics*. Palgrave Macmillan.
- Huneus, C. and Undurraga, T. (2021). Authoritarian rule and economic groups in Chile: a case of winner-takes-all politics. Basualdo, V., Berghoff, H., Bucheli, M. (Eds.). *Big business and dictatorships in latin america: a transnational history of profits and repression* (p. 91-125). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-030-43925-5_4
- Kar, M. and Alkan, H. (2009). An awkward relationship between business elites and the military in Turkey. *Mediterranean Programme Tenth Mediterranean Social and Political Research Meeting*. European University Institute Robert Schuman Centre for Advanced Studies.
- Karatepe, Ş. (1999). Darbeler, anayasalar ve modernleşme. İz Yayıncılık.
- Kazgan, G. (2005). *Türkiye ekonomisinde krizler, 1929-2001*. Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kepenek, Y. and Yentürk, N. (2005). *Türkiye ekonomisi*. Remzi Kitabevi.
- Keyder, Ç. (2001). *Türkiye'de devlet ve sınıflar*. İletişim Yayınları.
- Keyder, Ç. (2009). *The definition of a peripheral economy: Turkey 1923-1929*. Cambridge University Press.
- Khan, S. R. (2012). The sociology of elites. *Annual Review of Sociology*, (38), 361-377. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-071811-145542>
- Kongar, E. (2006). *21. yüzyılda Türkiye: 2000'li yıllarda Türkiye'nin toplumsal yapısı*. Remzi Kitabevi.
- Lorasdağı, B. K. (2010). The relationship between Islam and globalization in Turkey in the post-1990 period: the case of MUSIAD. *Bilgi* (52), 105-128.
- Mills, C. W. (2000). *The power elite*. Oxford University Press.
- Nordlinger, E. A. (1977). *Soldiers in politics: Military coups and governments*. Prentice Hall.
- Nun, J. (1967). The middle-class military coup. Claudio Veliz (Ed.). *The politics of conformity in Latin America*. Oxford University Press.
- Ozan, E. D. (2012). *Gülme sırası bizde: 12 Eylül'e giderken sermaye sınıfı kriz ve devlet*. Metis Yayınları.
- Örs, B. (1996). *Türkiye'de askeri müdahaleler: bir açıklama modeli*. Der Yayınları.
- Öztürk, Ö. (2010). *Türkiye'de büyük sermaye grupları: finans kapitalin oluşumu ve gelişimi*. Sosyal Araştırmalar Vakfı.
- Parla, T. (2004). Türkiye'de merkantilist militarizm 1960-1998. A. İnsel, and A. Bayramoğlu (Eds.). *Bir zümre, bir parti Türkiye'de ordu, birikim'den seçimler 2*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Parmigiani, A. (2022). The political power of economic elites in contemporary western democracies. *United Nations Research Institute for Social Development Occasional Paper* (14). <https://cdn.unrisd.org/assets/library/papers/pdf-files/oi-op-14-parmigiani-overcoming-inequalities-final.pdf>
- Rozaliyev, Y. N. (1979). *Türkiye'de sınıf ve sınıf mücadeleleri*. (M. Animal, Trans.). Belge Yayınları.
- Sarıca, M. (1995). *100 soruda Fransız ihtilali*. Gerçek Yayınları.

- Savran, S. (1987). 1960, 1971, 1980 toplumsal mücadeleler. *11. tez kitap dizisi* (6), 132-169.
- Savran, S. (1997). *Türkiye’de sınıf mücadeleleri*. Kardelen Yayınları.
- Schumpeter, J. A. (2003). *Capitalism, socialism and democracy*. Taylor & Francis.
- Silverman, D. (2016). *Nitel araştırma nasıl yapılır?* (Ergin Hava, Trans.). Küre Yayınları.
- Sönmez, M. (1987). *Kırk haramiler: türkiye’de holdingler*. Gözlem Yayıncılık.
- Şekerli, E. B. and Akçetin, E. (2020). 12 eylül 1980 ve 28 şubat 1997 askeri darbe dönemlerinde TÜSİAD-devlet ilişkisi. *Liberal Düşünce Dergisi*, 25(100), 100-115. <https://doi.org/10.36484/liberal.739596>
- Tanilli, S. (2006). *Uygarlık tarihi*. Alkım Yayınevi.
- Tezel, Y. S. (2015). *Cumhuriyet dönemi iktisadi tarihi (1923-1959)*. İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tosun, T. (1992). Nordlinger modeli ışığında 27 Mayıs, 12 Mart ve 12 Eylül askeri müdahalelerinin değerlendirilmesi. *İzmir Barosu Dergisi* 57
- Yağcı, A. H. (2018). The political economy of coups d’etat: a general survey and a local theory for Turkey. *Turkish Studies*, 19(1), 72-96.
- Yerasimos, S. (1977). *Az gelişmişlik sürecinde türkiye: i. dünya savaşından 1971’e*. (B. Kuzucu, Trans.). Gözlem Yayınları.
- Zürcher, E. J. (2004). *Türkiye: a modern history*. I. B. Tauris.

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Emrah Utku GÖKÇE (100%)

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Emrah Utku GÖKÇE (%100)

Sürdürülebilir Çevre Perspektifinde Türkiye'nin Ekolojik Açığı ve Yakınsama Analizi: Fourier KSS Birim Kök Testi

Ömer AKÇAYIR¹, Fatih AKIN²

¹ Öğr. Gör. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, omerakcayir@nevsehir.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1645-5312

² Öğr. Gör. Dr., Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, fatih.akin@erzincan.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7741-4004

Öz: Yerkürenin ürettiği biyokapasitenin oldukça üzerinde tüketilen rezervlerin kendisini yenilemesine imkan tanımaksızın ortaya çıkan ekolojik açık giderek artmakta ve gelecek nesillerin refahları hızla yok olmaktadır. Sürdürülebilir bir ekonomik büyüme için birtakım çabalar ortaya konulsa da, ekolojik açığın sürdürülebilirliği merak konusudur. Literatürde çok sayıda çalışmada, çevresel sürdürülebilirlik ve uzun dönem tahmini için yakınsama analizleri uygulanmış, ülke grupları arasında yakınsamanın varlığı araştırılmıştır. Çalışmada, 1961-2022 yılları arasında Türkiye'nin de dâhil olduğu 6 ülke, 4 kıta, 13 bölge ve dünya ortalamasına ait kişi başına düşen ekolojik açık verileri, Christopoulos ve León-Ledesma (2010) tarafından ortaya atılan Fourier tabanlı F-KSS birim kök testleri ile analiz edilmiştir. Uzun dönemde dünya ortalamasının ve birçok ülke ya da bölgenin ekolojik ayak izlerinin biyokapasitenin üzerinde olduğu ve düzelme seyri göstermediği sonucuna varılmıştır. Ayrıca Türkiye'nin, açıkların sürdürülemez olduğu bulgusuyla diğer 23 seriye yakınsayıp yakınsamadığı analiz edilmiştir. Türkiye'nin uzun vadede Çin, Doğu Asya, Afrika ve dünya ortalamasına yakınsadığı sonucuna ulaşılmıştır. Son dönemlerde Avrupa'da "karbon nötr kıta" vizyonu ile ortaya konulan hukuki düzenlemeler ve yaptırımların sonuç vermeye başladığı ve Türkiye'nin bu çevresel düzenlemelere çok daha hızlı entegrasyonun gerektiği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ekolojik Ayak İzi, Yakınsama Analizi, Sürdürülebilir Çevre, Ekolojik Açık

Jel Kodları: Q01, O47, Q5, C32

Ecological Deficit and Convergence Analysis of Turkey in the Perspective of Sustainable Environment: Fourier KSS Unit Root Test

Atf: Akçayır, Ö. ve Akın, F. (2024). Sürdürülebilir Çevre Perspektifinde Türkiye'nin Ekolojik Açığı ve Yakınsama Analizi: Fourier KSS Birim Kök Testi, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(4), 1188-1202. <https://doi.org/10.30586/pek.1560723>

Geliş Tarihi: 03.10.2024

Kabul Tarihi: 25.11.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Abstract: The ecological deficit that emerges well above the biocapacity produced by the earth without allowing the reserves consumed to renew themselves is gradually increasing, and the welfare of future generations is rapidly disappearing. Although some efforts have been made for sustainable economic growth, the sustainability of the ecological deficit is a conundrum. Many studies in the literature have applied convergence analyses for environmental sustainability, and long-run forecasting and the existence of convergence among country groups has been investigated. In this study, the per capita ecological deficit data for 6 countries, including Türkiye, 4 continents, 13 regions, and the world average between 1961 and 2022 are analysed with the Fourier-based F-KSS unit root tests proposed by Christopoulos and León-Ledesma (2010). In the long term, it was concluded that the ecological footprints of the world average and many countries and regions are above the biocapacity and do not show signs of improvement. It is also analysed whether Türkiye converges to the other 23 series with the finding that deficits are unsustainable. It is concluded that Türkiye converges to China, East Asia, Africa, and the world average in the long run. With the inference that Europe has started to get results from the legal regulations and sanctions that it has recently made with the vision of 'a carbon-neutral continent', it is thought that Türkiye should be integrated into these environmental regulations immediately.

Keywords: Ecological Footprint, Convergence Analysis, Sustainable Environment, Ecological Deficit

Jel Codes: Q01, O47, Q5, C32

1. Giriş

Tarihsel olarak Sanayi Devriminin bir milat olarak kabulüyle, üretim ve tüketim çılgınlığının giderek artması sonucu küresel ekonomi büyümüş ve önemli teknolojik gelişmeler yaşanmıştır. Bu değişim ile birlikte sürekli artan enerji talebiyle kömür, petrol ve doğal gaz gibi fosil yakıtların tüketilmesi sonucu küresel ısınmayı artıran karbon dioksit (CO₂), kükürt dioksit (SO₂), azot oksitler (NO_x) ve partikül madde gibi sera gazları ortaya çıkmakta, artan hava kirliliği asit yağmurlarını oluşturabilmekte ve ekolojik denge önemli düzeyde bozulmaktadır (Agbede vd., 2021; Dissanayake vd., 2023).

Küresel kaynakların giderek azalması ve kendini yenileme imkanı tanımaksızın ekolojik rezervlerin tüketilmesi sonucu ekonomik büyümenin sınırlarına ulaşıldığı düşünülmektedir. Roma Kulübü önderliğinde 1972'de Massachusetts Teknoloji Enstitüsü'nden (MIT) bir grup araştırmacının hazırladığı The Limits to Growth (Büyümenin Sınırları) raporu bu konudaki farkındalığı ve çabaları ateşlemiştir (Meadows vd., 1972). Sürdürülebilir büyüme arayışında ekolojik ayak izi yakınsaması fikrine büyük önem verilmektedir. Ekolojik ayak izi, mevcut teknoloji ve kaynak yönetimi tekniklerini kullanarak, bir nüfusun tükettiği kaynakları üretmek ve ürettiği atıkları asimile etmek için gereken verimli alan miktarını hesaplamaktadır (Global Footprint Network [GFN], 2024). Kaynak kullanımında daha adil ve sürdürülebilir bir küresel dağılım elde etmek için, yüksek ekolojik ayak izine sahip ülkeler veya bölgeler kişi başına düşen ortalama kaynak kullanımını ve atık üretimini azaltma eğilimindeyken, daha düşük ayak izine sahip olanlarda ise artma eğilimi söz konusu olabilmektedir. Bu süreç ekolojik ayak izi yakınsaması olarak tanımlanmaktadır (Solarin vd., 2019; Yılcı ve Pata, 2020; Tillaguango vd., 2021).

Ekolojik ayak izi yakınsaması, dünya üzerindeki atık üretim ve tüketim uygulamalarının sürdürülemez olduğu ve yerkürenin kaynaklarının sınırlı olduğu anlayışına dayanmaktadır. Yüksek gelirli uluslar, genellikle daha büyük ekolojik ayak izine sahip oldukları için sürdürülebilir uygulamaları daha fazla benimsemekte, kaynak kullanımını azaltarak verimliliği artırmakta ve çevresel politikaları teşvik ederek bu projelere ve yasal düzenlemelere destek vermektedirler. Öte yandan, genellikle daha küçük ekolojik ayak izine sahip olan düşük gelirli ulusların yaşam standartlarını yükseltmek için daha fazla kaynak tüketme eğiliminde olduğu görülmektedir (Apaydın vd., 2021).

Ekolojik ayak izi yakınsamasını sağlamak için eğitim ekseninde, bireysel ve grup davranışlarındaki iyileştirmeleri, teknolojik gelişmeleri ve yasal müdahaleleri içeren karmaşık bir strateji gerekmektedir. Atıkların azaltılmasını, sürdürülebilir tarımı, yenilenebilir enerji kaynaklarını ve enerji verimliliğini destekleyen politikalar oldukça büyük önem taşımaktadır. Teknolojik yeniliklerin, kaynak verimliliğini artırarak ve sürdürülebilir çevre alternatiflerinin yaratılmasını kolaylaştırarak ekolojik ayak izinin düşürülmesine önemli ölçüde katkı sağlaması beklenmektedir. Ayrıca, eğitim ve farkındalık kampanyaları yoluyla gelecek nesillere miras bırakılacak sürdürülebilir bir çevre kültürünün teşvik edilmesi, ekolojik ayak izi yakınsamasını kolaylaştıran davranışsal değişimleri etkileyebileceği öngörülmektedir (Tillaguango vd., 2021). Bu fikir aynı zamanda uluslararası bir işbirliğinin ne kadar önemli olduğuna da vurgu yapmaktadır. Gelişmiş ülkeler, eğitim, mali destek, teknoloji transferi ve kapasite geliştirme programları yoluyla, gelişmekte olan ülkelere sürdürülebilir kalkınma arayışlarında yardımcı olmakla yükümlüdürler. Bu işbirliği stratejisi ile tüm uluslar, gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama kapasitesini tehlikeye atmadan sürdürülebilirliğe yaklaşabileceklerdir (Işık vd., 2021).

Ekolojik ayak izi yakınsamasının teorik alt yapısı genellikle çevresel Kuznets eğrisi (ÇKE) çerçevesinden analiz edilmektedir¹; bu eğri çevresel bozulmanın başlangıçta ekonomik büyümeyle birlikte arttığını, ancak milli gelir daha yüksek seviyelere ulaştıkça ve toplumlar daha temiz teknolojiler ve daha katı çevresel düzenlemeleri

¹ Yurtkuran (2021a), Pata ve Yurtkuran (2023), Pata vd. (2023), Yurtkuran ve Pata (2024)

karşılatabildikçe nihayetinde azalacağını varsaymaktadır. Bu eğri, ülkeler geliştikçe ekolojik ayak izlerinin başlangıçta büyüyebileceğini, ancak sonunda küresel yakınlaşmaya katkıda bulunarak istikrara kavuşması veya azalması gerektiğini öne sürmektedir (Solarin, 2019; Yurtkuran, 2021a).

Literatürde yer alan çalışmalar bütüncül olarak değerlendirildiğinde, ekolojik yakınsamadan ziyade karbon emisyonu yakınsamasının ele alındığı görülmekte, çok sayıda ülke ve bölge örneğinde grupların uzun vadede birbirlerine yakınsayıp yakınsamadığı ampirik olarak test edilmektedir. Bu çalışmada Türkiye'nin dahil olduğu 24 farklı ülke, bölge ve kıtanın 1961-2022 yıllık dönemlerinin ekolojik yakınsaması yapısal kırılmalar altında da başarılı sonuçlar veren Fourier KSS birim kök testi ile araştırılmıştır. Türkiye özelinde bu kadar geniş örnekleme sahip detaylı bir ekolojik yakınsama analizine rastlanmamış olup, çalışmanın literatürdeki boşluğu doldurarak katkı sağlayacağı ve ülke politikalarına ışık tutacağı düşünülmektedir. Çalışma sırasıyla giriş bölümü, teorik çerçeve, literatür ve analiz kısmından oluşmaktadır.

2. Teorik Çerçeve

Yakınsama hipotezinin tarihsel gelişiminde Robert Solow, yakınsama hipotezinin temellerini atan ilk kişi olarak anılmaktadır. 1956 tarihli "*A Contribution to the Theory of Economic Growth*" başlıklı makalesinde Solow, neoklasik büyüme modelini tanıtmıştır. Solow'un büyüme modeli, yoksul ekonomilerin zengin ekonomilerden daha hızlı büyüyeceğini ve bunun da zaman içinde gelir seviyelerinde bir yakınsamaya yol açacağını öne sürmektedir. Bu model, ekonomik büyümenin sağlanmasında sermaye birikimi, işgücü artışı ve teknolojik ilerlemenin rolünü vurgulamaktadır (Solow, 1956).

Moses Abramovitz, 1986 tarihli "*Catching Up, Forging Ahead, and Falling Behind*" başlıklı çalışmasıyla yakınsama tartışmalarına önemli bir katkıda bulunmuştur. Abramovitz, başlangıçta daha düşük üretkenlik seviyelerine sahip ülkelerin, daha gelişmiş ekonomilerdeki mevcut teknolojileri benimseyerek daha hızlı büyüme potansiyeline sahip olduğunu savunmaktadır. Yakınsamanın sağlanmasında sosyal yeteneklerin ve teknolojik gelişmenin etkisine dikkat çekilmiştir (Abramovitz, 1986).

William J. Baumol, "*Productivity Growth, Convergence, and Welfare: What the Long-Run Data Show*" başlıklı 1986 tarihli makalesinde yakınsama hipotezi için ampirik destek sağlamıştır. Baumol'un analizi, daha düşük üretkenlik seviyelerine sahip ülkelerin daha hızlı büyüme oranları deneyimleme eğiliminde olduğunu göstermekte ve bu da yakınsama hipotezini desteklemektedir. Çalışması, üretkenlik büyümesini yönlendirmede teknolojik yayılmanın ve sermaye yatırımının rolünü ele almıştır (Baumol, 1986).

Robert J. Barro ve Xavier Sala-i-Martin, 1995 tarihli "*Economic Growth*" adlı eseriyle, yakınsama üzerine yapılan kapsamlı çalışmalarıyla tanınmaktadır. Çalışmada, mutlak ve koşullu yakınsama kavramlarını ortaya atmışlardır. Mutlak yakınsama, tüm ekonomilerin eninde sonunda aynı kişi başına gelir seviyesine yakınsayacağını öne sürerken, koşullu yakınsama tasarruf oranları, nüfus artışı ve beşeri sermaye gibi faktörlerdeki farklılıkları dikkate almaktadır. Ampirik çalışmaları, bölgeler ve ülkeler arasında koşullu yakınsama için güçlü kanıtlar sağlamıştır (Barro ve Sala-i-Martin, 1995).

Dan Ben-David, ticaret ve küreselleşmenin yakınsamayı teşvik etmedeki rolüne odaklandığı 1990'larda yaptığı araştırmalarda, açık ekonomilerin teknoloji transferi, artan rekabet ve daha büyük pazarlara erişim nedeniyle nasıl daha hızlı yakınsama yaşama eğiliminde olduğunu tespit etmiştir. Ben-David'in çalışmaları, ekonomik büyüme ve yakınsamayı kolaylaştırmada uluslararası ticaret politikalarının öneminin altını çizmiştir (Ben-David, 1993).

Andrew B. Bernard ve Steven N. Durlauf yakınsamanın ekonometrik analizine katkıda bulunmuşlardır. 1995 ve 1996 tarihli makaleleri yakınsama hipotezinin test edilmesi için önemli bir çerçeve sunmuş, çoklu faktörlerin dikkate alınması ve sağlam istatistiksel yöntemlerin kullanılması gerektiği vurgulanmıştır. Yakınsama sürecinin

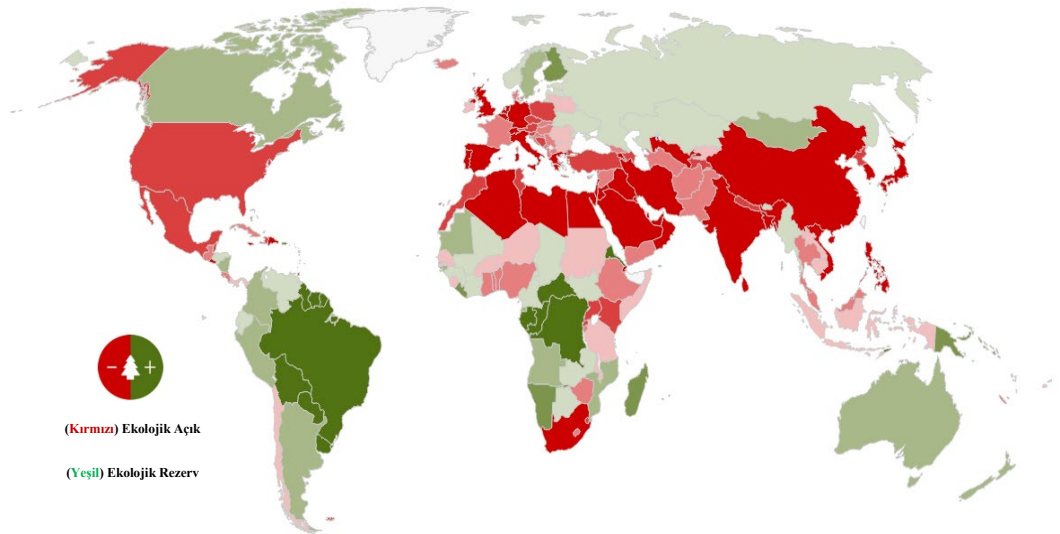
belirlenmesinde gelir düzeyi ve kurumsal kalite gibi başlangıç koşullarının önemine atıfta bulunulmuştur (Bernard ve Durlauf, 1995, 1996).

Yakınsama hipotezi, daha sonraki yıllarda çevre ekonomisi de dahil olmak üzere çeşitli alanlardaki uygulamalara zemin hazırlamıştır. Çevresel yakınsama, başlangıçta farklı çevresel kalite veya kirlilik emisyonu seviyelerine sahip ülkelerin veya bölgelerin zamanla daha benzer hale geldiği süreci ifade etmektedir (Lawson vd., 2020). 20. yüzyılın sonlarında çevresel kaygılar önem kazanmaya başlamıştır. Araştırmacılar ekonomik büyüme ile çevresel bozulma arasındaki ilişkiyi incelemeye başlamıştır. İnsan faaliyetlerinin çevresel etkilerini ölçen ekolojik ayak izi kavramı bu alanda önemli bir gösterge haline gelmiştir (Işık vd., 2021).

Solow'un yakınsama hipotezinin ekolojik ayak izi ile entegrasyonu 21. yüzyılın başlarında başlamıştır. Araştırmacılar, gelir yakınsamasına benzer şekilde, daha yüksek ekolojik ayak izine sahip ülkelerin daha düşük ayak izine sahip ülkelere doğru yakınsayıp yakınsamayacağını anlamayı amaçlamıştır. Son araştırmalar, Solow yakınsama analizinin ekolojik ayak izlerine uygulanmasını geliştirmeye devam etmektedir. Mekânsal ekonometri ve panel birim kök testleri gibi gelişmiş ekonometrik teknikler, daha sağlam ve detaylı içgörüler sağlamak için kullanılmaktadır. Bu çalışmalar, politika yapımcıların çevre politikalarının etkinliğini ve sürdürülebilir uygulamalarda küresel yakınsama potansiyelini anlamalarına yardımcı olmaktadır. Solow yakınsama analizinin ekolojik ayak izine uygulanması, ekonomik büyüme teorilerinin çevresel sürdürülebilirlikle bütünleştirilmesine yönelik önemli bir adımı temsil etmekte ve küresel çevre hedeflerine ulaşılması için değerli içgörüler sunmaktadır (Işık vd., 2021; Abbasi ve Haq, 2022).

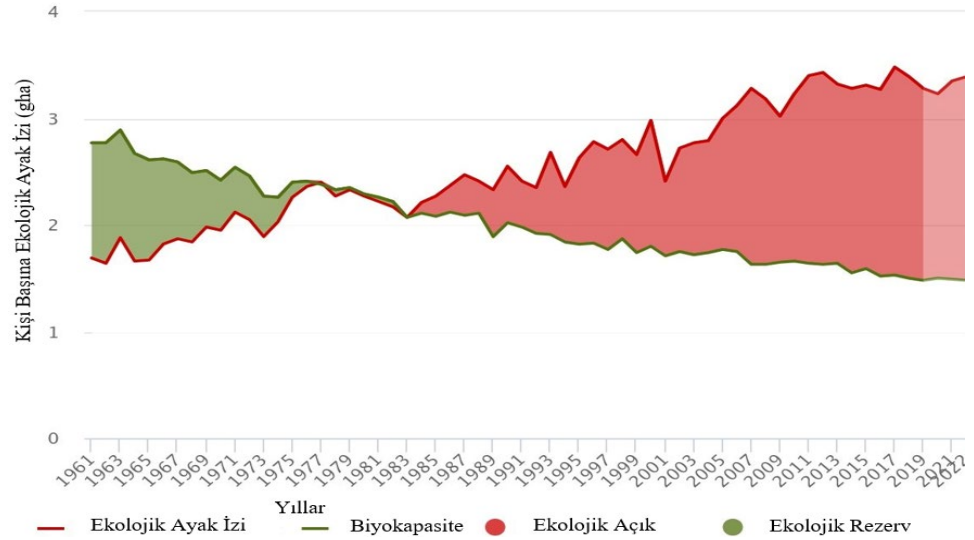
Ekolojik ayak izi ve biyokapasite verileri inşaat/yapı alanları, tarım alanları, karbon emisyonları, balıkçılık, ormancılık ve yeşil alanlar olmak üzere 6 ana başlıktan üretilen verilerin toplamlarından oluşmakta olup, küresel hektar (gha) birimi ile ölçülmektedir. Bir yerleşim yerinin ya da bölgenin sahip olduğu ya da ürettiği biyokapasitesinden ekolojik ayak izinden çıkarılması ile elde edilen veriler negatifse "ekolojik açık" pozitifse "ekolojik rezerv" adı verilmektedir. Ulusal ekolojik açık, ülkenin ticaret yoluyla net biyokapasite ithal ettiği, ulusal ekolojik varlıklarını tükettiği veya doğaya kendi ekosistemlerinin temizleyebileceğinden daha fazla zararlı atık yaydığı anlamına gelmektedir (GFN, 2024).

GFN güncel verilerine göre, çok sayıda ülkenin ekolojik açık verdiği görülmekte, özellikle sanayileşmenin yüksek olduğu ülke ya da bölgelerin biyokapasitesinin üzerinde ekolojik ayaz izi bıraktığı (tüketim yaptığı) gözlenmektedir. Şekil 1'de 2022 yılı verilerine göre Dünya'nın ekolojik açık/rezerv haritası gösterilmiştir.

Şekil 1. Dünya Ekolojik Açık/Rezerv Haritası (GFN, 2024)

Haritanın renk dağılımına göre; ekolojik açık ekolojik rezervlerden fazladır yani dünyada ekolojik ayak izinin biyokapasiteyi aştığı söylenebilmektedir. Asıl merak konusu olan husus, bu açıkların sürdürülebilir olup olmadığıdır. Özellikle ekolojik açığın yüksek olduğu bölgeler; Orta Amerika, Kuzey Afrika, Avrupa, Orta Asya ve Güney Doğu Asya ülkeleri olmuştur. Türkiye'nin 1961-2022 yılları arasındaki verileriyle elde edilen Şekil 2'de ekolojik açık/rezerv durumu gösterilmiştir.

Şekil 2. Türkiye'nin Açık/Rezerv Durumu (GFN, 2024)

İlgili dönemlerde Türkiye'deki ekolojik ayak izi ve biyokapasite (kişi başına gha) verilerine göre, 1983 yılına kadar kişi başına düşen biyokapasite kişi başına düşen ekolojik ayak izinden büyük olmasına rağmen, bu yıldan sonra kişi başı ekolojik ayak izi kalıcı olarak kişi başı biyokapasiteden daha büyük hale gelmiştir. Yani, 1961-1983 dönemleri arasında "ekolojik rezerv" var iken, 1983-2022 dönemi arasında "ekolojik açık" bulunmaktadır. Ayrıca bu açığı meydana getiren makasın sürekli açıldığı ve dengeden giderek ıraksadığı net olarak gözlenmektedir. Fiili bu durum ilk değerlendirmeyle sanayileşme, ekonomik büyüme, nüfus artışı ve küresel ısınma etkenleriyle açıklanabilmektedir. 2007 yılı istatistiklerine göre Türkiye'nin kişi başı tüketimi küresel ortalamasının 1.5 katına karşılık gelmektedir. İlgili tarih sonrasında ayrıca mülteci sayısındaki büyük artışın da etkisiyle hızlı bir nüfus artışı yaşanmakta bu da biyokapasitenin çok üzerinde bir ekolojik ayak izini ortaya çıkarmaktadır. Bunun doğal sonucu olarak ekolojik açık giderek yükselmektedir. Ayrıca küresel rekabetin bir gereği olarak tetiklenen ekonomik büyüme motivasyonu, yeşil olmayan (fosil yakıt) enerji kullanımı ve çevreci olmayan üretim anlayışı biyokapasitenin çok üzerinde bir ekolojik ayak izinin ortaya çıkmasına olumsuz katkı sağlamaktadır (WWF, 2012).

3. Literatür Taraması

Ekolojik ayak izi (EF-Ecological Footprint) yakınsama hipotezi, ülkelerin çevresel etkilerinin zaman içinde yakınsama eğiliminde olduğunu ileri sürmektedir. Son çalışmalar bu kavramı çeşitli metodolojiler ve zaman ölçekleri kullanarak incelemiştir. Literatürdeki çalışmaların büyük çoğunluğunda, karbon dioksit (CO₂) emisyonu yakınsamasının ele alındığı görülmektedir. Daha sonraki yıllarda çevreyi daha yüksek temsil kabiliyeti bulunan ekolojik ayak izinin analiz edildiği çalışmaların sayısı artmıştır (Tatar, 2022). Ayrıca çalışmaların çok azında zaman serileri analizi kullanılmış olup, çoğunlukla panel veri analizi yapılmıştır. Tablo 1'de literatürde yerini almış çalışmalar üç ana başlık altında özetlenmiştir. Özet sırasıyla; CO₂, EF ve diğer (SO₂, NO₂, EF, CF, CO₂) değişkenlerin kullanıldığı yakınsama analizlerinden oluşmaktadır.

Tablo 1. Çevresel Yakınsama Literatür Özeti

1. CO ₂ İçin Yakınsama Analizleri			
Yazar (Yıl)	Ülke Grubu (Periyot)	Yöntem	Yakınsama
Strazicich & List (2003)	21 Ülke (1960–1997)	Panel Birim Kök Testi	+
Lanne & Liski (2004)	16 Sanayileşmiş Ülke (1870-2028)	Çoklu Kırılmalı Birim Kök Testi	-
Nguyen Van (2005)	100 Ülke (1966–1996)	Parametrik Olmayan Yaklaşım	+
Aldy (2006)	88 Ülke (1960-2000)	DF-GLS Birim Kök Testi	+
Aldy (2007)	ABD (1960-1999)	Panel Birim Kök Testi	+
Ezcurra (2007)	87 Ülke (1960-1999)	Parametrik Olmayan Yaklaşım	+
Romero-Ávila (2008)	23 Sanayileşmiş Ülke (1960-2002)	Panel Birim Kök Testi	+
Lee & Chang (2008)	21 OECD Ülkesi (1960-2000)	SURADF Panel Birim Kök Testi	+
Westerlund & Basher (2008)	16 Gelişmiş ve 12 Gelişmekte olan ülke (1870–2002)	Panel Birim Kök Testi	+
Panopoulou & Pantelidis (2009)	128 Ülke (1960–2003)	Panel Kulüp Yakınsama Testi	+
Brock vd. (2010)	173 Ülke (1960-1998)	Kesitsel Yaklaşım	+
Yavuz & Yilanci (2013)	G-7 Ülkeleri (1960-2005)	TAR Panel Birim Kök Testi	+
Christidou vd. (2013)	36 Ülke (1870-2006)	Panel Birim Kök Testi	+
Wang vd. (2014)	Çin'in Eyaletleri (1995–2011)	Panel Kulüp Yakınsama Testi	+
El-Montasser vd. (2015)	G-7 Ülkeleri (1990-2011)	Kırılmalı Panel Birim Kök Testi	-
Tiwari vd. (2016)	35 Sahra Altı Ülkesi (1960-2009)	Zaman ve Panel Birim Kök Testi	+
Burnett (2016)	ABD (1960–2010)	Panel Kulüp Yakınsama Testi	+
Acaravci & Erdogan (2016)	Dünyanın 7 Bölgesi (1960–2011)	Panel Birim Kök Testi	+
Apergis & Payne (2017)	ABD (1980–2013)	Panel Kulüp Yakınsama Testi	+
Presno vd. (2018)	28 OECD Ülkesi (1901–2009)	Doğrusal Olmayan Birim Kök Testi	+
Erdogan & Acaravci (2019)	28 OECD Ülkesi (1960-2014)	Fourier Panel KPSS Birim Kök Testi	+
Churchill vd. (2020)	17 Gelişmekte olan ülke (1921-2014)	LM ve RALS LM Birim Kök Testi	+
Payne & Apergis (2021)	65 Gelişmekte Olan Ülke (1972-2014)	Panel Birim Kök Testi	+
Dogah & Churchill (2022)	7-ASEAN Ülkesi (1960-2018)	Panel Kulüp Yakınsama Testi	+
Ursavaş & Apaydın (2023)	G-7 Ülkeleri (1997-2018)	Panel Kulüp Yakınsama Testi	-
Apeaning & Labaran (2024)	54 Afrika Ülkesi (1980-2019)	Panel Kulüp Yakınsama Testi	+
2. Ekolojik Ayak İzi (EF) İçin Yakınsama Analizleri			
Yazar (Yıl)	Ülke Grubu (Periyot)	Yöntem	Yakınsama
Ulucak & Apergis (2018)	AB Ülkeleri (1961-2013)	Panel Kulüp Yakınsama Testi	+
Bilgili & Ulucak (2018)	G-20 Ülkeleri (1961-2014)	Yapısal Kırılmalı Panel KPSS Testi	+
Ozcan vd. (2019)	Yüksek gelirli ülkeler (1961–2013)	Panel Birim Kök Testi	+
Bilgili vd. (2019)	Dört Farklı Kıtadan 15 Ülke (1961-2014)	Panel KPSS Testi	+
Yilanci & Pata (2020)	ASEAN-5 (1961-2016)	TAR Panel Birim Kök Testi	+
Ulucak vd. (2020)	Sahra Altı Afrika (1961-2014)	Panel Kulüp Yakınsama Testi	-
Yurtkuran (2020)	N-11 Ülkeleri (1971-2016)	Fourier Durağanlık Testi	+
Işık vd. (2021)	UMSCA (1961-2016)	TAR Panel Birim Kök Testi	+
Erdogan & Okumus (2021)	Farklı Gelir Grupları (1961-2016)	Fourier Panel KPSS Testi	+
Tillaguango vd. (2021)	Latin Amerika Ülkeleri (1990-2016)	Panel Kulüp Yakınsama Testi	+
Yıldırım vd. (2021)	16 AB Ülkesi (1961-2016)	Fourier Panel KSS Testi	-
Yilanci vd. (2022a)	13 Akdeniz Ülkesi (1961-2014)	LM ve RALS-LM Birim Kök Testi	+
Belloc & Molina (2022)	Afrika Bölgesi (1970-2018)	Panel Kulüp Yakınsama Testi	-
Tatar (2022)	ASEAN-5 (1973-2017)	SURADF ve SURKSS Birim Kök Testi	+
Bayraktar vd. (2023)	BRICS-T (1992-2017)	Fourier Birim Kök Testi	+
Arogundade vd. (2023)	189 Ülke (1990-2017)	Panel Kulüp Yakınsama Testi	+
Dürrü & Konat (2023)	CIVETS Ülkeleri (1961-2018)	Fourier Kantil Birim Kök Testi	+
Çelik vd. (2023)	ECCAS ve ECOWAS Ülkeleri (1961-2017)	Bahmani-Oskooee vd. Panel Birim Kök Testi	+
Gómez & Rodríguez (2024)	Amerika Ülkeleri (1990-2022)	Panel Kulüp Yakınsama Testi	+
3. SO ₂ , NO ₂ , EF, CF ve CO ₂ İçin Yakınsama Analizleri			
Yazar (Yıl)	Ülke Grubu (Periyot)	Yöntem	Yakınsama
List (1999)	ABD (1929-1994)	Zaman Serisi Birim Kök Testi	+
Solarin (2019)	27 OECD Ülkesi (1961–2013)	RALS-LM	+
Haider & Akram (2019)	77 Ülke (1961-2014)	Panel Kulüp Yakınsama Testi	-
Yilanci (2022b)	G-7 Ülkeleri (1961-2016)	Panel Fourier Threshold Birim Kök Testi	+

Not: “+” yakınsamanın olduğunu; “-” yakınsamanın olmadığını belirtmektedir. CO₂: karbon dioksit, EF: ekolojik ayak izi, SO₂: kükürt dioksit, NO₂: azot dioksit, CF: karbon ayak izini ifade etmektedir.

Literatürde yakınsama analizlerinin yapıldığı çalışmalar dikkate alındığında, çoğunlukla karbon emisyonunun ele alındığı görülmekte, ayrıca ekolojik ayak izinin ya da spesifik bazı sera gazlarının veya bunların farklı kombinasyonlarının ele alındığı görülmektedir. Örneklem açısından ele alındığında ise, çok farklı ülke ve bölge gruplarının araştırmaya konu olduğu görülmektedir. Yöntem açısından ise, çoğunluğun panel veri analizi olduğu görülmektedir. Türkiye özelinde, hangi ülke, bölge ya da kıtaya yakınsadığını araştıran bir çalışmaya literatürde rastlanmamış olup bu yönüyle çalışma özgündür. Çalışmada Türkiye'nin bir çok ülke veya ülke grubuna yakınsayıp yakınsamadığı zaman serileri analizi yöntemiyle ele alınmıştır.

4. Ekonometrik Analiz ve Bulgular

Ekolojik açık veren ülkelerden yola çıkarak çalışmada ülke bazında, Türkiye'nin yanı sıra, en yüksek düzeyde ekolojik açık veren Çin, ABD, Hollanda, Almanya ve Birleşik Krallık ülkeleri seçilmiştir. Bölge bazında ise Doğu Afrika, Doğu Asya, Doğu Avrupa, Latin Amerika ve Karayipler, Orta Afrika, Kuzey Amerika, Kuzey Afrika, Kuzey Avrupa, Güney Amerika, Güneydoğu Asya, Doğu Afrika, Batı Avrupa, Batı Asya bölgeleri ve kıta bazında Afrika, Asya, Avrupa, Okyanusya (Avusturalya Kıtası) kıtalarının 1961-2022 dönemlerine ait verileri ele alınmıştır. Ayrıca tüm dünya ülkelerinin ortalama verileri de çalışmada analiz edilmiştir. Veriler GFN açık erişim veri tabanından elde edilmiştir.

Çalışmada analizi yapılan 24 adet zaman serisine ait tanımlayıcı istatistikler Tablo 2'de gösterilmektedir. Tabloda ilk olarak ekvatora yakınlık derecesi arttıkça standart sapmanın yükseldiği göze çarpmaktadır. Zira küresel iklim değişikliklerinin ekolojik rezerv açısından ilk ve en şiddetli etkisi bu bölgelerde kendini göstermektedir. COP27 toplantısında iklim değişikliğinden en çok etkilenen ve en savunmasız on ülkenin sırasıyla Çad, Somali, Suriye, Demokratik Kongo Cumhuriyeti, Afganistan, Güney Sudan, Orta Afrika Cumhuriyeti, Nijerya, Etiyopya ve Bangladeş olduğu kabul edilmiştir (Iberdrola, 2024). Raporlanan bu durum istatistiki yorumun doğruluğunu desteklemektedir.

Tablo 2. Seriler İle İlgili Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Ortalama	Ortanca (Medyan)	En Yüksek	En Düşük	Std. Sapma	Jarque-Bera	Olasılık	Gözlem Sayısı
Türkiye	-0.549	-0.476	1.124	-1.944	0.927	3.555	(0.169)	1961-2022 Yılları (62 Adet Gözlem)
ABD	-5.235	-5.391	-3.096	-6.738	1.045	4.316	(0.116)	
Çin	-1.052	-0.663	0.047	-2.817	0.944	7.529	(0.023)	
Hollanda	-5.091	-5.321	-2.631	-6.331	0.914	21.007	(0.000)	
Almanya	-4.131	-3.968	-2.709	-5.856	0.841	3.723	(0.155)	
Birleşik Krallık	-4.336	-4.437	-2.434	-5.849	0.802	3.377	(0.185)	
Doğu Avrupa	-1.197	-0.949	0.753	-3.713	1.581	7.495	(0.024)	
Batı Avrupa	-3.852	-3.913	-2.704	-5.125	0.626	1.627	(0.443)	
Kuzey Avrupa	-2.366	-2.415	-0.865	-3.900	0.693	0.690	(0.708)	
Doğu Afrika	-1.414	-1.485	0.244	-2.359	0.645	11.521	(0.003)	
Orta Afrika	4.980	4.152	11.531	1.160	3.160	5.531	(0.063)	
Kuzey Afrika	-0.594	-0.861	0.861	-1.723	0.738	6.660	(0.036)	
Güney Afrika	0.406	0.230	1.472	-0.136	0.514	6.959	(0.031)	
Güney Amerika	7.676	6.866	15.737	3.953	3.407	7.060	(0.029)	
Kuzey Amerika	-3.717	-3.915	-1.224	-5.286	1.048	5.040	(0.080)	
Latin Amerika ve Karayipler	5.036	4.451	11.257	2.259	2.611	7.564	(0.023)	
Batı Asya	-1.176	-1.005	0.764	-2.833	1.147	4.105	(0.128)	
Güneydoğu Asya	0.067	0.036	1.236	-0.843	0.615	3.994	(0.136)	
Doğu Asya	-1.342	-1.062	-0.114	-2.883	0.871	5.402	(0.067)	
Avrupa	-2.600	-2.297	-1.181	-4.020	0.798	4.803	(0.091)	
Asya	-0.739	-0.611	0.080	-1.597	0.528	4.161	(0.125)	
Afrika	0.793	0.557	2.777	-0.154	0.876	6.936	(0.031)	
Okyanusya	0.356	0.328	1.731	-0.785	0.528	1.847	(0.397)	
Dünya	-0.468	-0.527	0.825	-1.145	0.551	7.184	(0.028)	

Kaynak: Yazarın Hesaplamaları

Serilerin ortalamadan sapma ve uzun dönemde tekrar dengeye gelme açısından istikrarlı bir seyir izleyip izlemediğini araştırmak amacıyla serilere Christopoulos ve León-Ledesma (2010) tarafından ortaya atılan Fourier tabanlı F-KSS birim kök testleri uygulanmıştır.

Çalışmanın ilk aşamasında sürdürülebilirliğin tespiti amacıyla ekolojik açık veren 24 adet ülke, bölge ve kıta değişkenlerine ait serinin birim kök içerip içermediği araştırılacaktır. Bu aşamada, çalışmada seçilen serilerin ekolojik açık veren ülkeler olduğu ve bunların uzun dönemde sürdürülemez olup olmadığı test edilmek istenmiştir. İkinci aşamada ise Türkiye'nin diğer 23 ülke, bölge ve kıta değişkenlerine yakınsayıp yakınsamadığı yine F-KSS testi ile araştırılacaktır. Değişkenler arasındaki ilişkinin yönü ve şiddetini yorumlamak üzere Şekil 1'de Pearson korelasyon matrisi tablolaştırılmıştır. Bu matrise göre Türkiye'nin veri seti ile Çin, Afrika Kıtası, Orta Afrika, Doğu Afrika, Latin Amerika, Güney Amerika, Asya Kıtası, Doğu Asya, Güneydoğu Asya veri setleri arasında oldukça yoğun ve pozitif ilişki olduğu ifade edilebilir. Bu ilişki çalışma verilerinin seçimi açısından doğru seçim yapıldığını göstermektedir.

	Afrika	Asya	Çin	Doğu Afrika	Doğu Asya	Doğu Avrupa	Avrupa	Almanya	Latin Amerika	Orta Afrika	Hollanda	Kuzey Amerika	Kuzey Afrika	Kuzey Avrupa	Olyanusya	Güney Amerika	Güneydoğu Asya	Güney Afrika	TÜRKİYE	Birleşik Krallık	ABD	Doğu Asya	Doğu Avrupa	DÜNYA	
Afrika	1.00																								
Asya	0.92	1.00																							
Çin	0.84	0.98	1.00																						
Doğu Afrika	1.00	0.92	0.84	1.00																					
Doğu Asya	0.88	1.00	1.00	0.88	1.00																				
Doğu Avrupa	-0.61	-0.72	-0.72	-0.64	-0.71	1.00																			
Avrupa	-0.49	-0.65	-0.69	-0.51	-0.65	0.93	1.00																		
Almanya	-0.14	-0.37	-0.47	-0.16	-0.41	0.74	0.88	1.00																	
Latin Amerika	1.00	0.92	0.84	0.99	0.88	-0.60	-0.47	-0.11	1.00																
Orta Afrika	1.00	0.94	0.87	1.00	0.91	-0.67	-0.56	-0.22	0.99	1.00															
Hollanda	0.69	0.55	0.44	0.67	0.51	-0.15	0.13	0.46	0.72	0.65	1.00														
Kuzey Amerika	0.43	0.20	0.04	0.42	0.13	0.01	0.39	0.59	0.46	0.37	0.84	1.00													
Kuzey Afrika	0.93	0.78	0.68	0.93	0.72	-0.48	-0.34	-0.02	0.93	0.92	0.68	0.90	1.00												
Kuzey Avrupa	-0.68	-0.71	-0.73	-0.69	-0.71	0.64	0.78	0.55	-0.66	-0.72	-0.04	0.27	-0.56	1.00											
Olyanusya	0.85	0.85	0.79	0.83	0.83	-0.49	-0.35	-0.01	0.87	0.84	0.75	0.48	0.71	-0.47	1.00										
Güney Amerika	1.00	0.92	0.85	0.99	0.89	-0.60	-0.48	-0.12	1.00	0.99	0.71	0.45	0.92	-0.67	0.87	1.00									
Güneydoğu Asya	0.98	0.97	0.92	0.98	0.95	-0.72	-0.61	-0.29	0.98	0.99	0.62	0.33	0.87	-0.73	0.85	0.98	1.00								
Güney Afrika	0.92	0.84	0.76	0.89	0.81	-0.39	-0.22	0.10	0.93	0.89	0.82	0.56	0.87	-0.43	0.88	0.92	0.87	1.00							
TÜRKİYE	0.96	0.98	0.94	0.96	0.97	-0.71	-0.61	-0.31	0.96	0.98	0.61	0.29	0.84	-0.71	0.85	0.96	0.99	0.88	1.00						
Birleşik Krallık	-0.69	-0.75	-0.78	-0.69	-0.76	0.52	0.88	0.47	-0.67	-0.72	-0.09	0.27	-0.53	0.96	-0.53	-0.68	-0.73	-0.49	-0.73	1.00					
ABD	0.18	-0.06	-0.21	0.18	-0.12	0.19	0.50	0.69	0.22	0.13	0.71	0.97	0.29	0.48	0.27	0.21	0.07	0.35	0.04	0.49	1.00				
Doğu Asya	0.96	0.98	0.94	0.96	0.96	-0.71	-0.62	-0.33	0.96	0.97	0.58	0.27	0.86	-0.71	0.84	0.96	0.98	0.88	0.99	-0.73	0.01	1.00			
Doğu Avrupa	0.06	-0.17	-0.29	0.04	-0.21	0.52	0.76	0.94	0.10	-0.01	0.69	0.79	0.18	0.52	0.19	0.09	-0.08	0.30	-0.10	0.46	0.85	-0.12	1.00		
DÜNYA	0.97	0.93	0.86	0.96	0.90	-0.53	-0.38	-0.04	0.98	0.96	0.79	0.50	0.89	-0.56	0.91	0.98	0.96	0.96	0.95	-0.61	0.26	0.95	0.18	1.00	

Şekil 3. Pearson Korelasyon Matrisi

Kaynak: Yazarın Hesaplamaları

Birim kök testlerinde yapısal kırılmaların dikkate alınmaması ya da içsel olarak kırılma tarihlerinin tahmin edilmesi ve doğrusal dışılığın dikkate alınmaması bulguların güvenilirliğini etkilemektedir (Yurtkuran, 2021b). Yapısal kırılmaların belirlenmesinde birçok yöntem literatürde yer almakta olup, genellikle yapısal kırılmaların ani gerçekleştiği varsayılmıştır. Oysa bu durum hem ekonominin hem de istatistik biliminin doğasına aykırıdır. Leybourne vd. (1998) (LNV) ve Harvey ve Mills (2002) testleri yapısal kırılmaların daha yumuşak ve yavaş olduğu varsayımıyla testler geliştirmiştir (Hepsağ, 2022). Becker vd. (2006) çalışmasında durağanlık sınamasına ait modellerde F-KPSS adıyla Fourier fonksiyonlarını ilk kez kullanmışlardır. Bu testler yapısal kırılmalar tarihlerini belirlemekte, yapısal kırılmalar altında birim köklerin varlığı test edebilmektedir.

Christopoulos ve León-Ledesma (2010) tarafından geliştirilen hem yumuşak kırılmanın hem de doğrusal dışılığın dikkate alındığı bir test olan Fourier ADF ve Fourier KSS (F-KSS) testinde iki aşamalı bir yöntem izlenmekte olup, trigonometrik terimlerden faydalanılmaktadır. Denklem (1)'deki model EKK ile tahmin edilerek en küçük kalıntı kareler toplamı ile frekans (k) değerleri belirlenmektedir.

$$y_t = \alpha_0 + \alpha_1 \cdot \sin \sin \left(\frac{2\pi kt}{T} \right) + \alpha_2 \cdot \cos \cos \left(\frac{2\pi kt}{T} \right) + v_t \quad (1)$$

T: Gözlem Sayısı t: Trend α_i : Katsayı v_t : Hata Terimleri k: Frekans

Testin ilk aşamasında tıpkı Fourier ADF (F-ADF) testinde olduğu gibi kalıntı kareler toplamı en küçük olan (min-SSR) olan modele ait frekans (k) değeri tercih edilmektedir. İlk aşamada elde edilen kalıntıların Kapetanios vd. (2003). (KSS) testinin öngördüğü şekilde ESTAR süreci izlediği varsayılmaktadır (Hepsağ, 2022).

$$\Delta \hat{\epsilon}_{t-1} = \gamma \hat{\epsilon}_{t-1} [1 - \exp(-\theta \hat{\epsilon}_{t-1}^2)] + v_t \quad (2)$$

(2)'nolu denkleme Taylor açılımı uygulanarak aşağıdaki denklem tahmin edilmektedir.

$$\Delta \hat{\epsilon}_t = \delta \hat{\epsilon}_{t-1}^3 + \sum_{i=1}^m \Delta \hat{\epsilon}_{t-i} + v_t \quad (3)$$

Denklem 3'ün tahmininde birim kökün varlığı için $H_0: \delta=0$ ve $H_1: \delta>0$ hipotezleri test edilmekte ve aşağıdaki test istatistiği elde edilmektedir.

$$F - t_{NL} = \frac{\hat{\delta}}{SE(\hat{\delta})} \quad (4)$$

Denklem 4'deki $F-t_{NL}$ test istatistiğinden elde edilen sonucun Christopoulos ve León-Ledesma (2010) kritik değerlerinden mutlak değerce büyük olması halinde temel hipotez reddedilir ve serinin durağan olduğuna karar verilir. Ardından Fourier terimlerinin anlamlılığını ölçen $F_{\mu}(k)$ değerini bulurken hipotezin sınanmasında Beckers vd. (2006) çalışmasının kritik değerleri esas alınmaktadır.

Çalışmada ilk olarak Türkiye dâhil 6 ülke 4 kıta 13 bölge ve dünya ortalaması verilerinin durağan olup olmadıkları F-KSS ile araştırılmış ve Tablo 3'de rapor edilmiştir. Christopoulos ve León-Ledesma (2010) orijinal çalışmasında sadece sabitli model yer almakta, sabitli ve trendli model Hepsağ (2020) eserinde ayrıca hesaplanarak yer verilmiştir. Gözlem sayılarına ve "k" frekans değerlerine göre kritik değerler, sabit modeller için Christopoulos ve León-Ledesma (2010) orijinal makaleden sabitli ve trendli modeller için ise Hepsağ (2022) eserinden alınmıştır.

Tablo 3. Fourier KSS Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Sabitli Model						Sabitli ve Trendli Model					
	k	$F-t_{NL}(\mu)$	Kritik Değer	$F_{\mu}(k)$	Kritik Değer	KARAR	k	$F-t_{NL}(\mu)$	Kritik Değer	$F_t(k)$	Kritik Değer	KARAR
Türkiye (TR)*	1	-1.36	-3.59	-	-	I(1)	3	-4.78	-3.64	7.64	4.97	I(0)
ABD	1	-3.27	-3.59	-	-	I(1)	1	-3.23	-4.08	-	-	I(1)
Çin (CH)	1	-0.43	-3.59	-	-	I(1)	1	-1.67	-4.08	-	-	I(1)
İngiltere (UK)	2	-1.33	-3.25	-	-	I(1)	2	-1.83	-3.86	-	-	I(1)
Almanya (GER)	1	-2.63	-3.59	-	-	I(1)	1	-2.69	-4.08	-	-	I(1)
Hollanda (NL)	2	-1.57	-3.25	-	-	I(1)	2	-3.13	-3.86	-	-	I(1)
Doğu Avrupa (EEU)	1	-2.87	-3.59	-	-	I(1)	1	-3.07	-4.08	-	-	I(1)
Kuzey Avrupa (NEU)	2	-2.48	-3.25	-	-	I(1)	2	-1.89	-3.86	-	-	I(1)
Batı Avrupa (WEU)	1	-2.24	-3.59	-	-	I(1)	1	-2.24	-4.08	-	-	I(1)
Avrupa Kitası (EU)	1	-2.50	-3.59	-	-	I(1)	1	-2.58	-4.08	-	-	I(1)
Doğu Asya (EAS)	1	-0.88	-3.59	-	-	I(1)	1	-1.57	-4.08	-	-	I(1)
Batı Asya (WAS)	1	-1.61	-3.59	-	-	I(1)	2	-1.82	-3.86	-	-	I(1)
Güney Doğu Asya (SEAS)	1	-0.44	-3.59	-	-	I(1)	1	-2.51	-4.08	-	-	I(1)
Asya Kitası (AS)	1	-0.98	-3.59	-	-	I(1)	1	-1.34	-4.08	-	-	I(1)
Güney Afrika (SAF)	2	-2.76	-3.25	-	-	I(1)	2	-1.83	-3.86	-	-	I(1)
Kuzey Afrika (NAF)	1	-1.91	-3.59	-	-	I(1)	1	-4.04	-4.08	-	-	I(1)
Doğu Afrika (EAF)	1	-0.86	-3.59	-	-	I(1)	1	-1.50	-4.08	-	-	I(1)
Orta Afrika (MAF)	1	-0.09	-3.59	-	-	I(1)	1	-0.66	-4.08	-	-	I(1)
Afrika Kitası (AFR)	1	-1.26	-3.59	-	-	I(1)	1	-0.53	-4.08	-	-	I(1)
Kuzey Amerika (NAM)	1	-2.96	-3.59	-	-	I(1)	2	-2.07	-3.86	-	-	I(1)
Güney Amerika (SAM)	1	-0.67	-3.59	-	-	I(1)	1	-1.40	-4.08	-	-	I(1)
Okyanusya Kitası (OCE)*	1	-2.26	-3.59	-	-	I(1)	3	-4.46	-3.64	13.17	4.97	I(0)
Dünya Ortalaması (WRLD)	1	-1.78	-3.59	-	-	I(1)	2	-1.89	-3.86	-	-	I(1)
Latin Amerika & Karayipler (LAC)	1	-0.95	-3.59	-	-	I(1)	1	-1.04	-4.08	-	-	I(1)

Not: * işaretine sahip sonuçlar %5 anlamlılık düzeyinde durağanlığı ifade etmektedir.

Ülke ve bölge örnekleme seçilirken Şekil 1’de kırmızı ile gösterilen ve ekolojik açık veren ülke veya bölgeler tercih edilmiştir. Bu tercihin doğal sonucu olarak F-KSS testinin sabit modellerine göre değişkenlerin tamamı, sabitli ve trendli modellerine göre ise Türkiye ve Okyanusya (Avusturalya) kıtası hariç serilerin tamamı birim kök içermekte olup, durağan değildir. Mevcut koşullar ve diğer tüm dış etkenlerin sabit olduğu varsayımı altında, serilerin durağan olmaması, biyokapasitenin (ya da ekolojik rezervlerin) ekolojik ayak izini karşılama gücünün zayıf olduğu ve çevrenin ekolojik denge açısından sürdürülebilir olmadığı anlamına gelmektedir. Uzun dönemde serilerdeki ortalamadan sapmalar ortalamaya tekrar geri dönmekte ve negatif yönde ortalamadan uzaklaşmaktadır. Bu açıdan örnekleme seçiminin doğru olduğu ve Şekil 1’de gösterilen rezerv/açık gruplandırmasının makul olduğu net olarak yorumlanabilmektedir.

Yine F-KSS Fourier tabanlı birim kök analizinin yapıldığı ampirik analizinin ikinci aşamasında ise dünyanın çevre dengesi açısından negatif seyrine kıyasen Türkiye’nin hangi ülke, kıta ya da bölgeye yakınsadığı test edilmek istenmiştir. Bu nedenle Türkiye’nin kendisi dışındaki diğer 23 örnekleme yakınsayıp yakınsamadığı F-KSS testiyle araştırılmıştır. Türkiye’nin veri seti ile diğer veri setlerinin farkı alınmış ve ikişerli kombinasyonları ile durağan olup olmadıkları araştırılmıştır. Tablo 4’te ise birim kök testi sonuçları rapor edilmiştir. Serilerin durağan olması Türkiye’nin ülke, bölge ya da kıtaya yakınsadığı anlamı taşıırken, birim köklü olması uzun dönemde yakınsamanın olmadığı anlamına gelmektedir.

Tablo 4. Fourier KSS Birim Kök Testi Sonuçları

Yakınsama Değişkenleri	Sabitli Model						Sabitli ve Trendli Model					
	k	F _{-t} (μ)	Kritik Değer	F _t (k)	Kritik Değer	KARAR	k	F _{-t} (t)	Kritik Değer	F _t (k)	Kritik Değer	KARAR
TR→ABD	1	-1.83	-3.59	-	-	I(1)	1	-3.26	-4.08	-	-	I(1)
TR→CH*	1	-5.87	-3.59	132.67	4.92	I(0)	1	-5.95	-4.08	130.32	4.67	I(0)
TR→UK	1	-0.05	-3.59	-	-	I(1)	2	-2.32	-3.86	-	-	I(1)
TR→GER	1	0.01	-3.59	-	-	I(1)	2	-2.45	-3.86	-	-	I(1)
TR→NL	1	-2.89	-3.59	-	-	I(1)	2	-2.89	-3.86	-	-	I(1)
TR→WEU	1	-0.06	-3.59	-	-	I(1)	1	-2.97	-4.08	-	-	I(1)
TR→NEU	1	0.13	-3.59	-	-	I(1)	2	-2.18	-3.86	-	-	I(1)
TR→EEU	1	-0.25	-3.59	-	-	I(1)	1	-1.66	-4.08	-	-	I(1)
TR→EU	1	-0.24	-3.59	-	-	I(1)	1	-2.39	-4.08	-	-	I(1)
TR→EAS*	1	-7.15	-3.59	108.37	4.92	I(0)	1	-7.04	-4.08	97.04	4.67	I(0)
TR→WAS	1	-1.65	-3.59	-	-	I(1)	3	-1.97	-3.64	-	-	I(1)
TR→SEAS*	1	-1.53	-3.59	-	-	I(1)	3	-4.24	-3.64	5.88	4.67	I(0)
TR→AS*	1	-1.14	-3.59	-	-	I(1)	1	-5.32	-4.08	22.04	4.62	I(0)
TR→SAF	1	-0.03	-3.59	-	-	I(1)	2	-2.68	-3.86	-	-	I(1)
TR→NAF	1	-1.91	-3.59	-	-	I(1)	1	-2.68	-4.08	-	-	I(1)
TR→EAF*	1	-1.16	-3.59	-	-	I(1)	1	-4.57	-4.08	37.81	4.62	I(0)
TR→MAF*	1	-0.59	-3.59	-	-	I(1)	1	-4.37	-4.08	529.89	4.62	I(0)
TR→AF*	1	-4.15	-3.59	124.16	4.92	I(0)	1	-4.47	-4.08	111.49	4.67	I(0)
TR→NAM	1	-2.44	-3.59	-	-	I(1)	1	-3.37	-4.08	-	-	I(1)
TR→LAC	1	-1.96	-3.59	-	-	I(1)	1	-1.68	-4.08	-	-	I(1)
TR→SAM	1	-1.18	-3.59	-	-	I(1)	1	-1.36	-4.08	-	-	I(1)
TR→OCE	1	-0.99	-3.59	-	-	I(1)	3	-3.03	-3.64	-	-	I(1)
TR→WRLD*	1	-1.29	-3.59	-	-	I(1)	1	-4.28	-4.08	24.17	4.62	I(0)

Not: * işaretine sahip sonuçlar %5 anlamlılık düzeyinde durağanlığı ifade etmektedir.

Türkiye hem sabitli hem de sabitli ve trendli modellere göre Çin’e, Asya kıtasının doğu bölgesine ve Afrika kıtasına yakınsamaktadır. Sadece sabitli ve trendli modellere göre ise ayrıca Güneydoğu Asya, Asya kıtası, Doğu ve Orta Afrika’ya ve dünya ortalamasına yakınsamaktadır. Genel olarak kutuplardan ekvator çizgisine doğru gidildikçe ekolojik rezervlerin ekolojik ayak izini karşılama düzeyi azalmakta, çevrenin

sürdürülebilirliği yüksek risk içermektedir (Iberdrola, 2024). Türkiye'nin ise, ekolojik açığı oldukça yüksek olan ülke ve bölgelere yakınsadığı sonucuna ulaşabilmektedir.

5. Sonuç ve Öneriler

Ekolojik ayak izi yakınsaması, küresel ve bölgesel çevre sürdürülebilirliğe ulaşmak için kritik bir hedef haline gelmiştir. Literatürde çok sayıda çalışmanın bu hususa ilişkin ampirik analizler yaptığı görülmekte olup, zaman serileri analizinin yapıldığı ve doğrudan Türkiye örneklemenin seçildiği çalışmaların sayısı oldukça azdır. Çalışmada Türkiye'nin ekolojik açığının sürdürülebilir olup olmadığı ve hangi ülke, bölge ya da kıtaya yakınsadığı araştırılarak çalışmanın literatüre katkı sağlaması amaçlanmıştır. Zira ülkenin çevresel olarak nereye yakınsadığı politika üretmek açısından önem arz etmektedir. Bu nedenle çalışmada, Türkiye'nin dâhil olduğu 24 farklı ülke, bölge ya da kıtanın 1961-2022 yıllık dönemlerinin ekolojik yakınsaması yapısal kırılmalar altında da güçlü olan Fourier KSS birim kök testi ile araştırılmıştır. Çalışmanın ampirik analiz bulgularına göre, Türkiye Çin'e, Asya Kıtasının doğu bölgesine, Afrika Kıtasına ve dünya ortalamasına yakınsamaktadır. Türkiye'nin, Çin ve Asya gibi dünyanın en kirli ünvanına sahip çevresel sürdürülebilirlik anlamında en tartışmalı ülke veya bölgelere yakınsaması, olumsuz bir durum olarak değerlendirilmektedir. Buna karşın, Avrupa'da "karbon nötr kıta" vizyonu ile ortaya konulan, Avrupa Yeşil Mutabakatı (AYM) ve Sınırdaki Karbon Düzenleme Mekanizması (SKDM) başta olmak üzere birçok hukuki düzenleme ve yaptırımlardan sonuç alınmaya başlandığı düşünülmektedir. Bu yönüyle Türkiye ile Avrupa arasında bir yakınsama söz konusu değildir. Doğrudan ekolojik ayak izi yakınsamasını Türkiye ekseninde konu olan literatürdeki çalışmalar incelendiğinde, çalışmanın sonuçları Yurtkuran (2020), Dürrü & Konat (2023) ve Bayraktar vd. (2023) çalışmasının sonuçları ile büyük oranda örtüşmektedir. Literatür özetinde detaylı olarak gösterilen bir çok çalışma ile ise ortak bazı hususlarda kısmi örtüşmeler söz konusudur.

Dünya kaynaklarının kendisini yenilemesine izin vermeksizin mütemediyen eksilmesine karşın, hedonist duygular ve ekonomik rekabet nedeniyle beslenen üretim ve tüketim olgusu özellikle son yıllarda olumsuz etkisini net olarak hissettirmektedir. Bu negatif durum sonucu, büyüme kavramının yerini sürdürülebilir büyüme kavramı almıştır. Artık tek başına üretim ve pazarlamayı merkez kavram olarak ele alıp kalkınmaktan ziyade, stratejik ve sürdürülebilir çevreyle uyumlu olarak büyümeye odaklanılmaktadır. Zira gelecek nesillerin sadece refahlarının değil yaşama haklarının da ellerinden alındığı bir gerçeklik söz konusudur. Bu sebeple devletlerin üç ana erki olan yasama, yürütme ve yargının bütüncül çalışmasıyla ortaya koyacağı uzak vizyon hedefleri ile disiplinli ve programlı çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Uluslararası bir ortak menfaatin sistematik çabalarıyla ortaya konulan protokollerin ve mutabakatların özellikle gelişmiş ülkelerin öncülüğünde uygulanması ekolojik rezervlerin korunması açısından hayati önem arz etmektedir. Üretim modellerinden tüketim teşviklerine kadar tüm paydaşların dâhil olmasıyla dünya kaynaklarının etkin, verimli ve yenilenebilir niteliklerle ele alınması gerekmektedir. Bu nedenle yeşil finansman olanaklarının derinleştirilmesiyle, yeşil yatırım ve projelerin tüm kurum ve kişiler yönünden teşvik edilmesine her zamankinden daha fazla ihtiyaç bulunmaktadır. Ülkelerin sanayileşmeyle beraber ekolojik rezervlerinin hızla tükendiği bilindiğine göre, gelişmekte olan ülkelerin sanayileşmesinde, kamu maliyesi ve vergilendirme politikalarının tamamında yeşil yatırımlara öncelik tanınması ve çevreci projelerin sübvansede edilmesi gerekmektedir. Ayrıca ekolojik rezerv verilerinin disiplinli ve gerçekçi olarak takip edilmesi, sürdürülebilirliğin sağlanması açısından önem arz etmektedir.

Jeopolitik konum, sanayileşme, eğitim, yasal düzenlemeler ve kamu politikaları gibi birçok nedenle sürdürülebilirlik ekolojik rezerv dağılımlarının asimetrikliği takip edilmeli, selektif uygulamalarla bazı kesimlerin bunlardan muaf tutulması engellenmeli, SKDM gibi doğru politikalarla karbon kaçağının önlenmesi gerekmektedir.

Bu çalışmanın devamı niteliğinde araştırmacılara Türkiye özelinde yeşil finansman, ar-ge, patent ve teknoloji yakınsamalarını araştırmaları önerilmektedir. Zira yeşil ya da çevreci yatırım oranlarının yeşil olmayan yatırımlara kıyasen farkları net bir artış göstermedikçe uzun vadede yakınsamanın gerçekleşmesinin mümkün olmadığı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Abbassi, F.; Haq, M. (2022). A spatial econometric analysis of convergence in global environmental performance. *Environmental Science and Pollution Research*, 29, 37513-37526.
- Abramovitz, M. (1986). Catching Up, Forging Ahead, and Falling Behind. *The Journal of Economic History*, 46(2), 385-406. <http://www.jstor.org/stable/2122171>
- Acaravcı, A.; Erdogan, S. (2016). The convergence behavior of CO₂ emissions in seven regions under multiple structural Breaks. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 6(3), 575-580 <http://www.econjournals.com/index.php/ijeeep/article/view/2725>
- Agbede, E. A.; Bani, Y.; Azman-Saini, W.; Naseem, N. A. M. (2021). The impact of energy consumption on environmental quality: Empirical evidence from the MINT countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 54117-54136. <https://doi.org/10.1007/s11356-021-14407-2>
- Aldy, J. E. (2006). Per Capita Carbon Dioxide Emissions: Convergence or Divergence?. *Environmental and Resource Economics*, 33, 533-555. <https://doi.org/10.1007/s10640-005-6160-x>
- Aldy, J. E. (2007). Divergence in State-Level per Capita Carbon Dioxide Emissions. *Land Economics*, 83(3), 353-369. <http://www.jstor.org/stable/27647777>
- Apaydin, Ş.; Ursavaş, U.; Koç, Ü. (2021). The impact of globalization on the ecological footprint: do convergence clubs matter?. *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 53379-53393. <https://doi.org/10.1007/s11356-021-14300-y>
- Apeaning, R. W.; Labaran, M. (2024). Club convergence of per capita greenhouse gas emissions in Africa: A multi-sectoral analysis of trends and drivers. *Sustainable Futures*, 7, 100191. <https://doi.org/10.1016/j.sftr.2024.100191>
- Apergis, N.; Payne, J. E. (2017). Per capita carbon dioxide emissions across U.S. states by sector and fossil fuel source: Evidence from club convergence tests. *Energy Economics*, 63, 365-372. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2016.11.027>
- Arogundade, S.; Hassan, A.; Akpa, E.; Mduduzi, B. (2023). Closer together or farther apart: are there club convergence in ecological footprint?. *Environmental Science and Pollution Research*, 30, 15293-15310. <https://doi.org/10.1007/s11356-022-23203-5>
- Bahmani-Oskooee, M.; Chang, T.; Wu, T. (2014). Revisiting purchasing power parity in African countries: panel stationary test with sharp and smooth breaks. *Applied Financial Economics*, 24(22), 1429-1438. <https://doi.org/10.1080/09603107.2014.925068>
- Barro, R. J.; Sala-i-Martin, X. (1995). *Economic Growth*. New York, McGraw Hill.
- Baumol, W. J. (1986). Productivity Growth, Convergence, and Welfare: What the Long-Run Data Show. *The American Economic Review*, 76(5), 1072-1085. <http://www.jstor.org/stable/1816469>
- Bayraktar, Y.; Koc, K.; Toprak, M.; Ozyilmaz, A.; Olgun, M. F.; Balsalobre-Lorente, D.; Soylu, O. B. (2023). Convergence of per capita ecological footprint among BRICS-T countries: evidence from Fourier unit root test. *Environmental Science and Pollution Research*, 30, 63022-63035. <https://doi.org/10.1007/s11356-023-26532-1>
- Becker, R.; Enders, W.; Lee, J. (2006). A stationarity test in the presence of an unknown number of smooth breaks. *Journal of Time Series Analysis*, 27(3), 381-409. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9892.2006.00478.x>
- Belloc, I.; Molina, J. A. (2022). The ecological footprint in Africa: identifying convergence clubs from 1970 to 2018. *Applied Economics Letters*, 30(19), 2808-2813. <https://doi.org/10.1080/13504851.2022.2107984>
- Ben-David, D. (1993). Equalizing Exchange: Trade Liberalization and Income Convergence. *Quarterly Journal of Economics*, 108(3), 653-679. <https://doi.org/10.2307/2118404>
- Bernard, A. B.; Durlauf, S. N. (1995). Convergence in International Output. *Journal of Applied Econometrics*, 10(2), 97-108. <https://doi.org/10.1002/jae.3950100202>
- Bernard, A. B.; Durlauf, S. N. (1996). Interpreting Tests of the Convergence Hypothesis. *Journal of Econometrics*, 71(1-2), 161-173. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(94\)01699-2](https://doi.org/10.1016/0304-4076(94)01699-2)
- Bilgili, F. & Ulucak, R. (2018). Is there deterministic, stochastic, and/or club convergence in ecological footprint indicator among G20 countries? *Environmental Science and Pollution Research*, 25, 35404-35419. <https://doi.org/10.1007/s11356-018-3457-1>

- Bilgili, F.; Ulucak, R.; Koçak, E. (2019). *Implications of Environmental Convergence: Continental Evidence Based on Ecological Footprint*. In: Shahbaz, M., Balsalobre, D. (eds) *Energy and Environmental Strategies in the Era of Globalization*. Green Energy and Technology. Springer, Cham. ss. 133-165. https://doi.org/10.1007/978-3-030-06001-5_6
- Brock, W.; Taylor, A.; Scott, M. (2010). The green solow model. *Journal of Economic Growth*, 15(2), 127-153. <https://doi.org/10.1007/s10887-010-9051-0>
- Burnett, J. W. (2016). Club convergence and clustering of U. S. energyrelated CO₂ emissions. *Resource and Energy Economics*, 46, 62-84. <https://doi.org/10.1016/j.reseneeco.2016.09.001>
- Çelik, O.; Adali, Z.; Bari, B. (2023). Does ecological footprint in ECCAS and ECOWAS converge? Empirical evidence from a panel unit root test with sharp and smooth breaks. *Environmental Science and Pollution Research*, 30, 16253-16265. <https://doi.org/10.1007/s11356-022-23178-3>
- Christidou, M.; Panagiotidis, T.; Sharma, A. (2013). On the stationarity of per capita carbon dioxide emissions over a century. *Economic Modelling*, 33, 918-925. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2013.05.024>
- Christopoulos, D. K.; León-Ledesma, M. A. (2010). Smooth Breaks and Non-Linear Mean Reversion: Post-Bretton Woods Real Exchange Rates. *Journal of International Money and Finance*, 29(6), 1076-1093. <https://doi.org/10.1016/j.jimonfin.2010.02.003>
- Churchill, S. A.; Inekwe, J.; Ivanovski, K. (2020). Stochastic convergence in per capita CO₂ emissions: Evidence from emerging economies, 1921-2014. *Energy Economics*, 86, 104659. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2019.104659>
- Dissanayake, H.; Perera, N.; Abeykoon, S.; Samson, D.; Jayathilaka, R.; Jayasinghe, M.; Yapa, S. (2023). Nexus between carbon emissions, energy consumption, and economic growth: Evidence from global economies. *PLoS ONE*, 18(6), e0287579. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0287579>
- Dogah, K. E.; Awaworyi Churchill, S. (2022) Carbon emissions convergence and determinant analysis: evidence from ASEAN countries. *Journal of Environmental Management*, 323, 116299. <https://doi.org/10.1016/J.JENVMAN.2022.116299>
- Dürri, Z.; Konat, G. (2023). CIVETS Ülkelerinde Ekolojik Dengenin Stokastik Yakınsaması: Fourier Kantil Birim Kök Testi Yaklaşımı. *İktisadi İdari Ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 8("Cumhuriyet'in 100. Yılında Türkiye'nin Sosyo-Ekonomisi" Özel Sayısı), 137-152. <https://doi.org/10.25204/iktisad.1149267>
- El-Montasser, G.; Inglesi-Lotz, R.; Gupta, R. (2015). Convergence of greenhouse gas emissions among G7 countries. *Applied Economics*, 47(60), 6543-6552. <https://doi.org/10.1080/00036846.2015.1080809>
- Erdogan, S.; Acaravci, A. (2019). Revisiting the convergence of carbon emission phenomenon in OECD countries: New evidence from Fourier panel KPSS test. *Environmental Science and Pollution Research*, 26(24), 24758-24771. <https://doi.org/10.1007/s11356-019-05584-2>
- Erdogan, S.; Okumus, I. (2021). Stochastic and club convergence of EF: An empirical analysis for diferent income group of countries. *Ecological Indicators*, 121, 107123. <https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2020.107123>
- Ezcurra, R. (2007). Is there cross-country convergence in carbon dioxide emissions? *Energy Policy*, 35(2), 1363-1372. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2006.04.006>
- Global Footprint Network (GFN). (2024). *Countries With Biocapacity Deficit* <https://data.footprintnetwork.org/> (Erişim Tarihi: 13.08.2024)
- Gómez, M.; Rodríguez, J. C. (2024). Analysis of the Convergence of Environmental Sustainability and Its Main Determinants: The Case of the Americas (1990-2022). *Sustainability*, 16(16), 6819. <https://doi.org/10.3390/su16166819>
- Haider, S.; Akram, V. (2019). Club convergence analysis of ecological and carbon footprint: Evidence from a cross-country analysis. *Carbon Management*, 10(5), 451-463. <https://doi.org/10.1080/17583004.2019.1640135>
- Harvey, D. I.; Mills, T. C. (2002). Unit roots and double smooth transition. *Journal of Applied Statistics*, 29(5), 675-683. <https://doi.org/10.1080/02664760120098739>
- Hepsağ, A. (2022). *Ekonometrik Zaman Serileri Analizlerinde Güncel Yöntemler (WinRATS Uygulamalı)*, DER Yayınları: İstanbul.
- Iberdrola (2024) Countries Most Affected By Climate Change <https://www.iberdrola.com/sustainability/top-countries-most-affected-by-climate-change> (Erişim Tarihi: 12.11.2024)
- Işık, C.; Ahmad, M.; Ongan, S.; Ozdemir, D.; Irfan, M.; Alvarado, R. (2021). Convergence analysis of the ecological footprint: Theory and empirical evidence from the USMCA countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 32648-32659. <https://doi.org/10.1007/s11356-021-12993-9>
- Kapetanios, G.; Shin, Y.; Snell, A. (2003). Testing for a Unit Root in the Nonlinear STAR Framework. *Journal of Econometrics*, 112(2), 359-379. [https://doi.org/10.1016/S0304-4076\(02\)00202-6](https://doi.org/10.1016/S0304-4076(02)00202-6)

- Lanne, M.; Liski, M. (2004). Trends and Breaks in Per-Capita Carbon Dioxide Emissions, 1870-2028. *The Energy Journal*, 25(4), 41-65. <https://doi.org/10.5547/ISSN0195-6574-EJ-Vol25-No4-3>
- Lawson, L. A.; Martino, M.; Nguyen-Van, P. (2020). Environmental convergence and environmental Kuznets curve : A unified empirical framework. *Ecological Modelling*, 437, 109289. <https://doi.org/10.1016/j.ecolmodel.2020.109289>
- Lee, C. C.; Chang, C. P. (2008). New evidence on the convergence of per capita carbon dioxide emissions from panel seemingly unrelated regressions augmented dickey-fuller tests. *Energy*, 33(9), 1468-1475. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2007.06.003>
- Leybourne, S.; Newbold, P.; Vougas, D. (1998). Unit Roots and Smooth Transitions. *Journal of Time Series Analysis*, 19(1), 83-97. <http://dx.doi.org/10.1111/1467-9892.00078>
- List, J. A. (1999). Have Air Pollutant Emissions Converged among U. S. Regions? Evidence from Unit Root Tests. *Southern Economic Journal*, 66(1), 144-155. <https://doi.org/10.2307/1060840>
- Meadows, D. H.; Meadows, D. L.; Randers, J.; Behrens, W. W. (1972). *The Limits to Growth: A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind*. New York, NY: Universe Books. <https://doi.org/10.1349/ddlp.1>
- Nguyen Van, P. (2005). Distribution dynamics of CO₂ emissions. *Environmental and Resource Economics*, 49(4), 495-508. <https://doi.org/10.1007/s10640-005-7687-6>
- Ozcan, B.; Ulucak, R.; Dogan, E. (2019). Analyzing long lasting effects of environmental policies: Evidence from low, middle- and high-income economies. *Sustainable Cities and Society*, 44, 130-143. <https://doi.org/10.1016/j.scs.2018.09.025>
- Panopoulou, E.; Pantelidis, T. (2009). Club convergence in carbon dioxide emissions. *Environmental and Resource Economics*, 44(1), 47-70. <https://doi.org/10.1007/s10640008-9260-6>
- Pata, U. K.; Yurtkuran, S. (2023). Is the EKC hypothesis valid in the five highly globalized countries of the European Union? An empirical investigation with smooth structural shifts. *Environmental Monitoring and Assessment*, 195(1), 17.
- Pata, U. K., Yurtkuran, S., Ahmed, Z., & Kartal, M. T. (2023). Do life expectancy and hydropower consumption affect ecological footprint? Evidence from novel augmented and dynamic ARDL approaches. *Heliyon*, 9(9).
- Payne, J. E.; Apergis, N. (2021). Convergence of per capita carbon dioxide emissions among developing countries: evidence from stochastic and club convergence tests. *Environmental Science and Pollution Research*, 28(26), 33751-33763. <https://doi.org/10.1007/s11356-020-09506-5>
- Presno, M. J., Landajo, M.; González, P. F. (2015). Stochastic convergence in per capita CO₂ emissions. An approach from nonlinear stationarity analysis. *Energy Economics*, 70, 563-581. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2015.10.001>
- Romero-Ávila, D. (2008). Convergence in carbon dioxide emissions among industrialised countries revisited. *Energy Economics*, 30(5), 2265-2282. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2007.06.003>
- Solarin, S. A. (2019). Convergence in CO₂ emissions, carbon footprint and ecological footprint: Evidence from OECD countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 26(6), 6167-6181. <https://doi.org/10.1007/s11356-018-3993-8>
- Solarin, S. A.; Tiwari, A. K.; Bello, M. O. (2019). A multi-country convergence analysis of ecological footprint and its components. *Sustainable Cities and Society*, 46, 101422. <https://doi.org/10.1016/j.scs.2019.101422>
- Solow, R. M. (1956). A Contribution to the Theory of Economic Growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 70(1), 65-94. <https://doi.org/10.2307/1884513>
- Strazicich, M. C.; List, J. A. (2003). Are CO₂ Emission Levels Converging Among Industrial Countries?. *Environmental and Resource Economics*, 24, 263-271. <https://doi.org/10.1023/A:1022910701857>
- Tatar, H. E. (2022). Asean-5 Ülkelerinde Ekolojik Ayak İzi Yakınsaması: SURADF ve SURKSS Birim Kök Testi. *Fiscaoeconomia*, 6(3), 1018-1035. <https://doi.org/10.25295/fsecon.1071194>
- Tillaguango, B.; Alvarado, R.; Dagar, V.; Murshed, M.; Pinzón, Y.; Méndez, P. (2021). Convergence of the ecological footprint in Latin America: the role of the productive structure. *Environmental Science and Pollution Research*, 28(42), 59771-59783. <https://doi.org/10.1007/s11356-021-14745-1>
- Tiwari, A. K.; Kyophilavong, P.; Albulescu, C. T. (2016). Testing the stationarity of CO₂ emissions series in Sub-Saharan African countries by incorporating nonlinearity and smooth breaks. *Research in International Business and Finance*, 37, 527-540. <https://doi.org/10.1016/j.ribaf.2016.01.005>
- Ulucak, R.; Apergis, N. (2018). Does convergence really matter for the environment? An application based on club convergence and on the ecological footprint concept for the EU countries. *Environmental Science & Policy*, 80, 21-27. <https://doi.org/10.1016/j.envsci.2017.11.002>

- Ulucak, R.; Kassouri, Y.; Çağrı İlkay, S.; Altıntaş, H.; Garang, A. P. M. (2020). Does convergence contribute to reshaping sustainable development policies? Insights from Sub-Saharan Africa. *Ecological Indicators*, 112, 106140. <https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2020.106140>
- Ursavaş, N.; Apaydın, Ş. (2023). The Convergence in Greenhouse Gas Emissions Across G-7 Countries. *Fiscaoeconomia*, 7(1), 327-340. <https://doi.org/10.25295/fsecon.1143345>
- Wang, Y.; Zhang, P.; Huang, D.; Cai, C. (2014). Convergence behavior of carbon dioxide emissions in China. *Economic Modelling*, 43, 75-80. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2014.07.040>
- Westerlund, J.; Basher, S. A. (2008). Testing for convergence in carbon dioxide emissions using a century of panel data. *Environmental and Resource Economics*, 40(1), 109-120. <https://doi.org/10.1007/s10640-007-9143-2>
- WWF (2012) Türkiye'nin Ekolojik Ayak İzi Raporu http://awsassets.wwftr.panda.org/downloads/turkiyenin_ekolojik_ayak_izi_raporu.pdf
- Yavuz, N. C.; Yilanci, V. (2013). Convergence in per capita carbon dioxide emissions among G7 countries: A TAR panel unit root approach. *Environmental and Resource Economics*, 54, 283-291. <https://doi.org/10.1007/s10640-012-9595-x>
- Yilanci, V.; Gorus, M. S.; Solarin, S. A. (2022b). Convergence in per capita carbon footprint and ecological footprint for G7 countries: Evidence from panel Fourier threshold unit root test. *Energy & Environment*, 33(3), 527-545. <https://doi.org/10.1177/0958305X211011461>
- Yilanci, V.; Pata, U. K (2020). Convergence of per capita ecological footprint among the ASEAN-5 countries: Evidence from a non-linear panel unit root test. *Ecological Indicators*, 113, 106178. <https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2020.106178>
- Yilanci, V.; Ulucak, R.; Ozgur, O. (2022a). Insights for a sustainable environment: Analysing the persistence of policy shocks to ecological footprints of Mediterranean countries. *Spatial Economic Analysis*, 17(1), 47-66. <https://doi.org/10.1080/17421772.2021.1919313>
- Yildirim D. C.; Yildirim, S.; Erdogan, S.; Demirtas, I.; Couto, G.; Castanho, R. A. (2021). Time-varying convergences of environmental footprint levels between European Countries. *Energies*, 14(7), 1813. <https://doi.org/10.3390/en14071813>
- Yurtkuran, S. (2020). N11 Ülkelerinde Ekolojik Ayak İzi Yakınsaması: Fourier Durağanlık Testinden Yeni Kanıtlar. *Uluslararası Ekonomi Ve Yenilik Dergisi*, 6(2), 191-210. <https://doi.org/10.20979/ueyd.681354>
- Yurtkuran, S. (2021a). Çevresel Kuznets eğrisi hipotezinin geçerliliği ve yeşil lojistik: Türkiye örneği. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(45), 171-201.
- Yurtkuran, S. (2021b). Türkiye'de işsizlik histerisi hipotezi: Fourier birim kök testleri'nden yeni kanıtlar. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1), 70-80. <https://doi.org/10.36362/gumus.832175>
- Yurtkuran, S., & Pata, U. K. (2024). The effect of nuclear and fossil fuel energy R&D expenditures on environmental qualities in Canada. *Sustainable Energy Technologies and Assessments*, 68, 103872.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Ömer AKÇAYIR (%50), Fatih AKIN (%50)

Conflict of Interest: None

Funding: None

Ethical Approval: None

Author Contributions: Ömer AKÇAYIR (50%), Fatih AKIN (50%)

Savunma Harcamalarının İstihdam Üzerindeki Etkisi: E-7 Ülkeleri Örneği

Çetin İZGİ¹

¹ Öğr. Gör., Iğdır Üniversitesi, Iğdır MYO, cetin.pusat@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3175-3286.

Öz: Savunma harcamalarının istihdam üzerindeki etkisi hem teorik hem de ampirik literatürde önemli bir tartışma konusu olarak ön plana çıkmaktadır. Keynesçi yaklaşım, savunma harcamalarının istihdamı arttıracığını; Neo Klasik yaklaşım ise savunma harcamalarının istihdamı azaltacağını savunmaktadır. Ampirik çalışmalarda ise savunma harcamalarının istihdam üzerine etkisine yönelik ortak bir görüş söz konusu değildir. E-7 (Gelişmekte olan 7) sınıflandırması, Türkiye, Brezilya, Endonezya, Hindistan, Rusya, Meksika ve Çin ekonomilerinden oluşmaktadır. E-7 ülke grubunda son 30 yılda savunma harcamalarının ve işsizlik oranlarının artış eğiliminde olması, bu ekonomilerde savunma harcamalarının istihdam üzerindeki uzun dönemli etkisinin belirlenmesini önemli kılmaktadır. Araştırmada, E-7 ekonomileri için 1992-2022 seneleri arasında savunma harcamalarının uzun dönemde istihdam üzerindeki etkisi panel eşbütünleşme yöntemiyle analiz edilmiştir. Analiz sonucu varılan bulgular, E-7 ülke grubunda savunma harcamalarındaki %1'lik bir artışın istihdamı %0.07 arttırdığını işaret etmiştir. Bu bulgu, Keynesçi yaklaşımın savunma harcamalarının istihdamı büyümeyi arttırdığı şeklinde teorik yaklaşımla uyumludur. Bu doğrultuda, E-7 ülke grubunun istihdamlarını arttırabilmesi için savunma harcamalarının belirli bir oranda arttırılmasının önemli bir rolü olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Panel Veri Analizi, Savunma Harcamaları, İstihdam.

Jel Kodları: C33, E69, E24

The Effect of Military Spending on Employment: The Case Of E-7 Countries

Abstract: The effect of defense spending on employment remains a highly debated topic in both theoretical and empirical studies. The Keynesian perspective suggests that defense spending increases employment, while the Neo-Classical view argues that it reduces employment. Despite this, the empirical literature does not reach a consensus on the impact of defense expenditures on employment. The E-7 group, comprising Brazil, China, Indonesia, India, Russia, Mexico, and Turkey, has experienced rising defense expenditures and unemployment rates over the past 30 years, highlighting the importance of understanding the long-term effects of defense spending on employment in these countries. This study examines the long-term impact of defense expenditures on employment in the E-7 economies from 1992 to 2022 using a panel cointegration method. The analysis found that a 1% increase in defense spending in the E-7 countries led to a 0.07% increase in employment. This finding is consistent with Keynesian theory, which asserts that defense spending stimulates employment and economic growth. Thus, the results suggest that increasing defense expenditures, to a certain extent, plays a significant role in enhancing employment in the E-7 nations.

Keywords: Panel Data Analysis, Military Spending, Employment.

Jel Codes: C33, E69, E24

Atf: İzgi, Ç. (2024). Savunma Harcamalarının İstihdam Üzerindeki Etkisi: E-7 Ülkeleri Örneği, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(4), 1203-1218.
<https://doi.org/10.30586/pek.1548803>

Geliş Tarihi: 12.09.2024

Kabul Tarihi: 27.11.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY)

(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Giriş

Savunma harcamalarının istihdam üzerine etkisi, teorik olarak Keynesçi ve Neo-Klasik iki farklı görüşle açıklanmaktadır. Keynesçi yaklaşıma göre savunma harcamaları istihdamı arttırmakta iken; Neo-Klasik yaklaşıma göre savunma harcamaları istihdamı

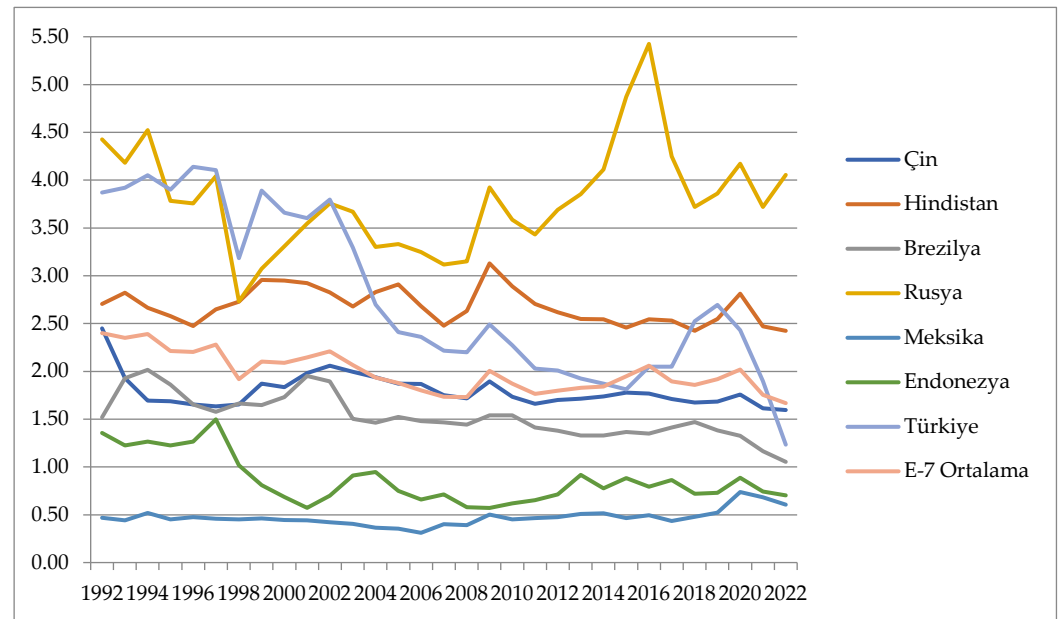
azaltmaktadır. Keza ampirik çalışmaların bir kısmında da savunma harcamalarının istihdam üzerindeki etkisi pozitif iken; diğer bir kısmında sonuçlar negatif ya da etkisizdir. Bu bağlamda, savunma harcamalarının istihdam üzerine etkisine yönelik ortak bir sonuç olmadığı anlaşılmaktadır.

Keynesyen iktisat teorisinin askeri harcamalar üzerindeki etkileri çeşitli çalışmalarda incelenmiştir. Özellikle Keynesyen savunma harcamalarının istihdam üzerindeki doğrudan etkisini analiz eden Deger ve Sen (1983), askeri harcamaların doğrudan istihdam ve büyüme üzerindeki rolünü incelemiş ve kısa vadede pozitif etkilerini öne sürmüştür.

Yeni Klasik yaklaşıma göre, kamu harcamalarının piyasa dengesine etkisi minimal düzeyde kalmıştır. Bu bağlamda, savunma harcamalarının kaynakların optimal dağılımını bozduğunu ve istihdam üzerindeki etkilerinin geçici olduğunu ileri süren çalışmalar dikkat çekici olmuştur. Örneğin, Barro (1990), kamu harcamalarının vergi yükü üzerindeki uzun vadeli etkilerini ele alarak, askeri harcamaların istihdam üzerindeki etkisini sınırlandıran görüşleri sunmuştur.

Savunma harcamalarının istihdam üzerindeki etkilerini bölgesel analizler üzerinden ele alan bir diğer çalışma, Ram (1995) tarafından gerçekleştirilmiştir. Ram, özellikle gelişmekte olan ülkelerde savunma harcamalarının istihdam yaratıcı etkilerini incelemiş ve E-7 ülkelerine benzer ekonomilerde Askeri Keynesçilik varsayımlarının geçerli olabileceğine işaret etmiştir.

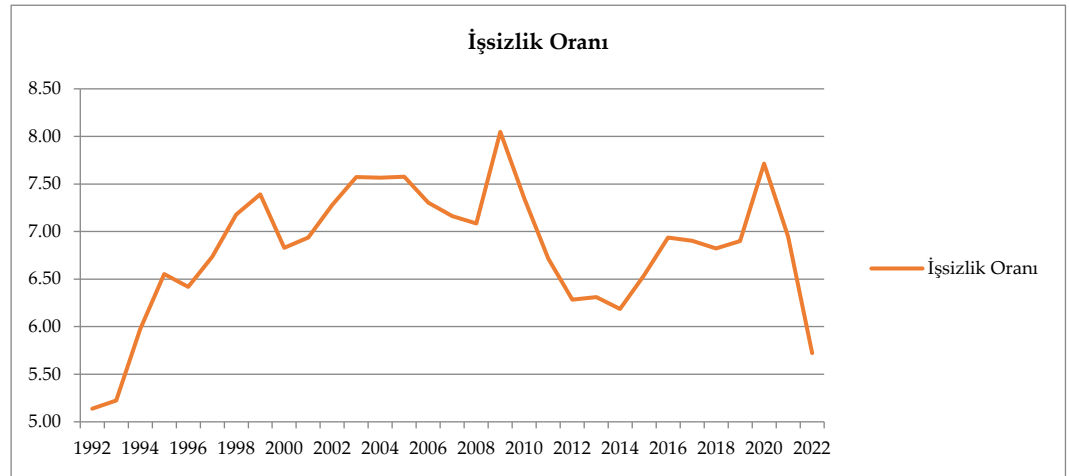
Dunne, Smith ve Willenbockel (2005) gelişmekte olan ülkelerdeki savunma harcamalarının istihdam yaratıcı etkilerini analiz ederek Askeri Keynesçilik ve Yeni Klasik Yaklaşımın etkilerini karşılaştırmışlardır. Bu çalışmada, savunma harcamalarının ekonomik büyüme ve istihdam üzerindeki kısa ve uzun dönemli etkileri analiz edilmiştir.

Şekil 1. E-7 Ülkelerinde Savunma Harcamaları/GSYİH (1992-2022%) (World Bank, 07.08.2024 www.worldbank.org).

Şekil 1’de, E-7 ekonomilerinde grup ve ekonomiler olarak savunma harcamalarının gayri safi yurtiçi hâsıla (GSYİH) oranı gösterilmektedir. Hem ülkeler bazında -Meksika hariç- hem de ortalamada gerek son yıllarda gerekse de dönem içerisinde (1992-2022) savunma harcamalarının azalma eğiliminde olduğu anlaşılmaktadır. 1992 senesinde gelire göre en düşük savunma harcamasına sahip ekonomi Meksika (%0,5) iken; en yüksek ekonomi Rusya (%4,4) olmuştur. 2022 yılında da E-7 ülkeleri arasında en düşük savunma harcamasına sahip ekonomi Meksika iken; en yüksek ekonomide Rusya (%4,1) olmuştur. E-7 ülkeleri arasında gelire göre savunma harcamasının en fazla azaldığı

ekonomi Türkiye ve Endonezya iken; artan tek ülke Meksika olmuştur. Bir bütün olarak incelendiğinde E-7 ülkelerinin ortalama savunma harcamaları 1992 yılında %2,4'ten zamanla azalarak 2022 yılında %1,7'ye düşmüştür.

Şekil 2. E-7 Ülkelerinde İşsizlik Oranları (1992-2022 %)
Kaynak: World Bank, 07.08.2024 www.worldbank.org

Şekil 2’de, E-7 ekonomilerinde ortalama işsizlik oranlarının seyri sunulmaktadır. Şekil 2’den anlaşıldığı üzere E-7 ülke grubunda son yıllarda işsizlik azalmasına rağmen dönem içerisinde artış eğilimindedir. Şekil 1 ve Şekil 2’den anlaşıldığı üzere 1992-2022 döneminde savunma harcamalarının azalış, işsizlik oranlarının ise artış eğiliminde olması, E-7 ekonomilerinde savunma harcamalarının istihdam üzerindeki uzun vadeli etkisinin saptanmasını önemli hale getirmektedir.

Bu araştırmanın amacı, E-7 ekonomilerinde savunma harcamalarının istihdam üzerindeki etkisini incelemektir. Bu çerçevede, 1992-2022 dönemini kapsayan etki panel eşbütünleşme analizi gerçekleştirilmiştir. Analizde, istihdamın toplam nüfus içindeki oranı, savunma harcamalarının Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) içindeki payı ve kontrol değişkeni olarak GSYİH dikkate alınmıştır. E-7 ekonomilerinde savunma harcamaları ile istihdam arasındaki ilişkiyi araştıran bir çalışmanın bulunmaması, bu araştırmanın temel motivasyon kaynağını oluşturmaktadır. Ayrıca, yatay kesit bağımlılığına yönelik olarak uygulanan güncel dinamik panel veri yöntemleri ve analiz edilen çağdaş zaman dilimi, bu araştırmayı diğer çalışmalardan ayıran temel unsurlar olarak dikkat çekmektedir. Bu özellikleriyle, araştırmanın literatüre önemli bir katkı sağlaması hedeflenmektedir.

Çalışma dört kısımdan oluşmaktadır. İlk olarak literatür taraması ile başlanılmakta ardından savunma harcamaları kavramı ve savunma harcamalarının istihdama etkisine yönelik teorik çerçeve hakkında bilgi verilmektedir. Dördüncü bölümde ise ekonometrik yöntem ve bulgu sonuçlarına yer verilmektedir. Çalışma değerlendirmelerin yapıldığı ve politika önerilerinin sunulduğu sonuç kısmıyla da tamamlanmaktadır.

2. Literatür Taraması

Savunma harcamalarının istihdam üzerindeki etkisine yönelik önceden gerçekleştirilen çalışmalar Tablo 1’de sunulmaktadır. Tablo 1’e göre savunma harcamalarının istihdam üzerindeki etkisi, panel veri ve zaman serisi analizleriyle incelenmektedir. Ampirik çalışmalarda, savunma harcamalarının istihdam üzerindeki etkisine dair farklı bulguların söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Ampirik araştırmaların bir bölümünde savunma harcamalarının istihdam üzerindeki etkisinin pozitif olduğuna erişilmiştir (Wing (1991); Hooker ve Knetter (1997); Huang ve Kao (2005); Soyyiğit Kaya (2013)). Araştırmaların bir bölümünde ise savunma harcamalarının istihdam üzerindeki etkisinin negatif olduğuna erişilmiştir (Dunne ve Watson (2000); Yıldırım ve Sezgin (2003); Erdugan ve Özçelik (2020); Sağın ve Kocaarslan (2023); Türk (2023); Budak Biçer

(2024)). Çalışmaların bir başka kısmında ise savunma harcamalarının istihdam üzerinde etkisinin olmadığı bulunmuştur (Özşahin ve Üçler (2021)). Çalışmaların bulguları; kullanılan istihdam değişkenine (ulusal-uluslararası ve mutlak-oran), savunma harcamalarının mutlak-oransal olarak kullanılmasına, oluşturulan modellere (log-lineer, kübik, karesel, logaritmik vb.), ülkelere, kontrol değişkenine ve zamana göre farklılık söz konusudur. Literatür araştırmasına göre savunma harcamalarının istihdam üzerine etkisine dair ortak bir bulgu olmadığı görülmektedir. Literatür araştırması sonucunda, savunma harcamalarının istihdam üzerine etkisine dair herhangi bir araştırmada E-7 ülkelerinin ele alınmadığı, bu bağlamda literatürde bir boşluk olduğu fark edilmiştir.

Tablo 1. Savunma Harcamalarının İstihdam Üzerindeki Etkisine Dair Ampirik Araştırmalar

Yazar(lar)	Zaman ve Ülkeler	Metot	Değişkenler	Bulgu
Wing (1991)	1978-1980 (yıllık), Endonezya	Girdi-Çıktı Analizi	İstihdam ve Savunma Harcamaları	Savunma harcamalarının istihdama etkisi pozitifdir.
Hooker ve Knetter (1997)	1963-1994 (yıllık), Amerika'nın 16 Eyaleti	En Küçük Kareler Yöntemi	İstihdam Değişim Oranı, Savunma Harcamaları, Petrol Fiyatları ve Reel Döviz Kuru	Savunma harcamalarının istihdama etkisi pozitifdir.
Dunne ve Watson (2000)	1963-1990 (yıllık), Güney Afrika	ARDL Analizi	İstihdam Sayısı, GSYİH, Reel Ücretler ve Savunma Harcamaları/GSYİH	Savunma harcamaları uzun vadede istihdamı azaltmaktadır.
Yıldırım ve Sezgin (2003)	1950-1997 (yıllık), Türkiye	ARDL Analizi ve ECM Modeli	Toplam İstihdam, Reel Ücret ve Reel Savunma Harcamaları	Savunma harcamalarının hem kısa vadede hem de uzun vadede istihdama etkisi negatiftir.
Huang ve Kao (2005)	1966-2002 (yıllık), Tayvan	ARDL Analizi	Özel Sektörde İstihdam Sayısı, Savunma Harcamaları, Ücretler ve GSYİH	Savunma harcamaları kısa vadede istihdamı azaltırken; uzun vadede ise istihdamı arttırmaktadır.
Soyyigit Kaya (2013)	1970-2010 (yıllık), Türkiye	Eşbütünlük Testi ve Nedensellik Testi	İstihdam Oranı, Savunma Harcamaları, GSYİH ve ithalat	Savunma harcamalarının istihdama etkisi pozitifdir.
Erdugan ve Özçelik (2020)	1993-2017 (yıllık), Türkiye ve 28 AB Ülkesi	Panel Veri Regresyon Analizi	İstihdam Oranı ve Savunma Harcamaları	Savunma harcamalarının istihdama etkisi negatiftir.
Özşahin ve Üçler (2021)	1991-2018 (yıllık), 18 NATO Üyesi Ülke	Panel Veri Analizi	İstihdam Oranı ve Savunma Harcamaları	Savunma harcamaları istihdamı etkilememektedir.
Sağın ve Kocaarslan (2023)	2000-2021 (yıllık), Doğu Avrupa Ülkeleri	Panel Eşbütünlük, Panel Nedensellik ve Panel ARDL Analizi	İstihdam Oranı, Fert Başına GSYİH, Ücretler, Yatırım, Kamu Harcamaları/GSYİH ve Kişi Başına Savunma Harcamaları	Savunma harcamaları kısa vadede istihdamı arttırmakta; uzun vadede ise istihdamı azaltmaktadır.
Türk (2023)	1991-2020 (yıllık), MINT Ülkeleri (Meksika, Endonezya, Nijerya ve Türkiye)	Panel Eşbütünlük Analizi	İstihdam Oranı ve Savunma Harcamaları	Savunma harcamalarının istihdama etkisi negatiftir.
Budak Biçer (2024)	1988-2016 (yıllık), Türkiye	Var Modeli	İstihdam Oranı, Savunma Harcamaları/GSYİH, GSYİH, İhracat/GSYİH ve Yatırım/GSYİH	Savunma harcamalarının istihdama etkisi negatiftir.

3. Savunma Harcamaları Kavramı ve Savunma Harcamalarının İstihdama Etkisine Yönelik Teorik Çerçeve

Savunma harcamaları hakkında bilgi vermeden önce, "savunma" kelimesinin ne anlama geldiğini açıklamak önemlidir. Türk Dil Kurumu (TDK)'nun (2011) sözlüğüne

göre "savunma" terimi; "müdafaa", "bir saldırıya karşı koyma" ya da "bir düşüncüyü, kişiyi haklı ve doğru göstermek amacıyla yapılan yazılı veya sözlü müdafaaname" olarak tanımlanmaktadır (Saygılı, 2022, s.4).

Savunma kavramı hem aktif hem de pasif bileşenleri içermektedir. Aktif bileşen, iç veya dış kaynaklı herhangi bir saldırıya karşı direnme yeteneğini ifade ederken, pasif bileşen, bireylerin veya diğer kişilerin kendilerini koruma çabalarını belirtmektedir (Kuzucu, 2023, s.3). Savunma, iç ve dış tehditlerden kaynaklanabilecek silahlı veya silahsız saldırılara karşı alınan önlemler olarak tanımlanabilir. Alternatif bir tanıma göre ise, savunma kavramı, devletlerin ulusal bağımsızlık ve egemenliklerini dış saldırı ve tehditlere karşı koruma çabası olarak değerlendirilmektedir (Bulutoglu, 2008, s.268).

Savunma harcamaları genel anlamda devletlerin iç ve dış tehlikelere karşı asli görevlerini ifa etmek amacıyla yapmış oldukları hizmet harcamaları olarak tanımlanmaktadır. Ancak literatürde savunma harcamalarına ilişkin genel kabul görmüş tanım bulunmamaktadır. Harcama giderlerinin ülkeler arasında farklılık göstermesi sebebiyle birden çok tanımı mevcuttur (Taşdelen: 2022, s.7).

Tüğün (1988, s.285)' e göre savunma harcamaları, ülkenin müdafaası için askeri veya askeri olmayan bütün harcamalar olarak tanımlanmakta iken Thompson (1974, s. 755), savunma harcamalarını, ekonomik gelişmeyle birlikte talebi artan ve diğer mal ve hizmetleri dış saldırılardan korumak amacıyla üretilen tamamlayıcı veya ara tüketim hizmetleri olarak tanımlamaktadır. Koban (1998, s. 41), savunma harcamalarını, ülkelerin refahlarından fedakârlık yaparak ulusal gelirlerinden ayırdıkları ve ülke bütünlüğüne dair tehditlerin artmasıyla birlikte yükselen bir pay olarak tanımlamaktadır. Bu harcamalar, egemenlik ve ulusal varlığın devamını sağlama amacını taşımaktadır.

Başar ve Künü (2012, s. 3), savunma harcamalarını, bir ülkenin ulusal güvenliğini sağlamak ve savunma kapasitesini artırmak amacıyla yapılan geniş kapsamlı mali harcamalar olarak tanımlamaktadır. Bu harcamalar, silahlı kuvvetlerin bakım ve modernizasyonu, askeri personelin eğitimi ve ücretleri, çalışma koşullarının iyileştirilmesi gibi unsurları kapsamaktadır. Ayrıca, silah ve askeri ekipman alımları, savunma sistemleri ve teknolojilerinin geliştirilmesi, savunma sanayine yönelik yatırımlar da bu kapsamda değerlendirilmektedir. Bu tür harcamalar, kara, hava ve deniz kuvvetlerinin operasyonel yeteneklerini desteklemek için gereklidir. Dolayısıyla, savunma bütçesi, hükümetin ulusal güvenlik politikalarını uygulamada kritik bir araç olarak öne çıkmakta ve genellikle devletin en büyük bütçe kalemlerinden birini oluşturmaktadır.

"Kamusal bir hizmet olarak savunma harcamaları" terimi, devletin toplumun güvenliği ve ulusal savunma amacıyla yerel veya ulusal düzeyde yaptığı mali yatırımları ifade etmektedir. Bu harcamalar, genellikle ülke bütçelerinde önemli bir paya sahip olup, hükümetler tarafından finanse edilmektedir (Saunders, 1993, s. 2). Savunma harcamaları, kamusal hizmetlerin temel unsurlarından biri olarak kabul edilmektedir. Kamusal hizmetlerin, özel hizmetlerden en belirgin farkı, genellikle rekabetin olmaması ve özel hizmetler için kullanıcıların ödeme yapması gerekmesine karşın, kamusal hizmetlerin ücretsiz sunulmasıdır (Saka, 2007, s. 8). Bu bağlamda, savunma harcamaları, toplumsal refahı koruma ve ulusal güvenliği sağlama açısından hayati bir rol oynamaktadır.

İktisat literatüründe savunma, "ulusal mal" olarak kabul edilmektedir. Ulusal savunma, tek bir devlet tarafından üretilmekte ve kamuya sunulmaktadır. Bu malın üretimi ve sunumu, gizlilik politikaları çerçevesinde gerçekleşmektedir. Kamusal hizmetlerin finansmanı için devlet, vatandaşlardan vergi toplamakta ve bu vergilerle finanse edilen hizmetler, vatandaşlar tarafından hizmetin faydasına göre seçilip reddedilememektedir; aynı şekilde, sunulan hizmetin türü ve miktarı da vatandaşlar tarafından belirlenmemektedir (Bulutoglu, 2008, s. 46). Kamusal mallar, ülke sınırları içinde yaşayan tüm vatandaşlara eşit şekilde sunulmakta ve herkesin aynı derecede fayda sağlaması amaçlanmaktadır. Bu bağlamda, vatandaşları savunma hizmetlerinden mahrum bırakmak hem zor hem de mümkün olamamaktadır.

Bir ülkenin savunma harcamalarının büyüklüğünü değerlendirmek için çeşitli yöntemler kullanılmaktadır. Bu bağlamda, savunma bütçesi, ülkelerin yıllık mali planlamalarında ayrı bir kalem olarak belirlenmekte olup, savunma harcamalarının boyutunu ifade etmektedir. Bu bütçe, savunma faaliyetlerine yönelik harcamaların planlanmasını, hangi görevler için hangi teçizat ve malzemelerin temin edileceğini ve savunma personelinin maaşlarının ve diğer ihtiyaçlarının karşılanmasını içermektedir. Savunma harcamalarının boyutu, genellikle bir ülkenin savunma harcamalarının GSYİH'a oranı ile ölçülmektedir. Örneğin, bir ülkenin savunma harcamaları GSYİH'sının %2,5'inden az ise, genellikle düşük savunma harcamaları olduğu söylenebilir. Buna karşın, savunma harcamaları GSYİH'nın %2,5'inden fazla ise, bu ülkenin daha yüksek savunma harcamalarına sahip olduğu anlamına gelebilir. Bu oran, ülkenin ekonomik durumu, coğrafi konumu, sınır güvenliği, savunma ihtiyaçları ve ulusal güvenlik stratejilerine bağlı olarak değişkenlik gösterebilmektedir (Özerdem, 2016, s. 13).

Ülkelerin askeri gücünü korumak ve geliştirmek amacıyla yapılan savunma harcamaları, genellikle ülke bütçelerinde "Silahlanma" veya "Askeri" kalemler altında değerlendirilerek sınıflandırılmaktadır (Alp, 2006, s. 23). Bunun yanı sıra, savunma harcamalarının bir kısmı, ülkelerin uluslararası güvenliğe katkıda bulunmak amacıyla yaptığı harcamalar olarak da ayrılabilir. Bu sınıflandırmalar, ülkenin yerel koşulları veya bölgesel farklılıklarına göre değişiklik gösterebilir. Örneğin, bir ülke savunma harcamalarının büyük bir bölümünü askeri araçlar için ayırırken, başka bir ülke bu harcamaları askeri personel ödemelerine yönelik olarak kullanabilir. Savunma harcamalarına ilişkin literatürde de ifade edildiği gibi, bu alanda kesin bir tanım mevcut değildir ve her ülke, savunma harcamalarını kendi çıkar ve hedeflerine göre sınıflandırmakta özgürdür (Giray, 2004, s. 184).

Ülkeler, ekonomik durumları ve güvenlik ihtiyaçları gibi faktörleri dikkate alarak, savunma harcamalarına ayırdıkları bütçeyi ve ülkenin genel durumunu göz önünde bulundurarak bu harcamaları kendi ihtiyaçlarına göre kategorize etmektedirler. Bu durumun daha net bir şekilde analiz edilebilmesi için, NATO, IMF ve BM gibi uluslararası kuruluşların savunma harcamalarına ilişkin belirledikleri standartlar doğrultusunda elde ettikleri sonuçlar incelenmiş ve aşağıdaki tabloda analiz edilmiştir (Brzoska, 1995, s. 48-49).

Tablo 2. NATO, IMF ve Birleşmiş Milletler Perspektifinden Savunma Harcamalarının Kategorize Edilmesi (Brzoska, 1995, s.48-49'dan aktaran Giray, 2004, s. 184-185)

	NATO	IMF	BM
SİLAHLI KUVVETLER İÇİN YAPILAN ÖDEMELERİN OLASI HARCAMA KALEMLERİ			
Subay ve Askerlere Yapılan Maaş ve Ödenekler	⊙	⊙	⊙
Silahlı Kuvvetler Bünyesinde Çalışan Teknisyen, Bürokrat ve Diğer Personel İçin Yapılan Ödemeler	⊙	⊙	⊙
Personel ve Aileleri İçin Sağlanan Sosyal ve Eğitim Hizmetleri ile Vergi İndirimi	⊙	⊙	⊙
Emekli Askeri Personel İçin Yapılan Ödemeler	⊙	-	⊙
Askeri Okul ve Hastaneler İçin Yapılan Harcamalar	⊙	⊙	-
Silah Üretimi ve İthalatı İçin Yapılan Harcamalar	⊙	⊙	-
Askeri Altyapı, Konut ve Diğer İnşaat Projeleri İçin Yapılan Harcamalar	⊙	⊙	⊙
Askeri Tesislerin İşletme ve Bakım Giderleri	⊙	⊙	⊙
Diğer Askeri Mal ve Hizmet Alımları İçin Yapılan Harcamalar	⊙	⊙	⊙
Askeri Araştırma ve Geliştirme Faaliyetleri İçin Yapılan Harcamalar	⊙	⊙	⊙
SAVUNMA VE STRATEJİK HEDEFLER İÇİN YAPILAN DİĞER HARCAMALAR			
Stratejik Malzeme Stoklama Harcamaları	⊙ a	-	-
Silah ve Teçhizat Depolama Maliyetleri	⊙ a	⊙	-
Silah Üretimi ve Dönüşümü İçin Sağlanan Sübvansiyonlar	⊙	-	-
Diğer Ülkelere Yapılan Askeri Yardımlar	⊙	⊙	⊙
Uluslararası Organizasyonlara Yapılan Askeri Katkıları	⊙	⊙	-
Sivil Savunma İçin Ayrılan Bütçe	-	⊙	⊙
GEÇMİŞ ASKERİ GÜÇ VE FAALİYETLERE YÖNELİK YAPILAN ÖDEMELER			
Gazilere ve Benzer Statüdeki Kişilere Yapılan Ödemeler	-	-	-
Savaş Borçlarına Yönelik Geri Ödemeler	-	-	-
DİĞER GÜVENLİK KUVVETLERİNE YAPILAN ÖDEMELER			
Jandarma İçin Ayrılan Bütçe	⊙ b	⊙ b	⊙ b
Sınır ve Sahil Güvenliği İçin Yapılan Harcamalar	⊙ b	⊙ b	⊙ b
Polis Teşkilatına Yönelik Harcamalar	⊙ b	-	-
DİĞER SORUMLULUKLAR			
İnsani Yardımlar ve Kaza Tazminatları	⊙	-	-
Birleşmiş Milletler Barış Gücü Katkıları	⊙	⊙	-
GELİR KALEMLERİ			
Askeri Okul, Hastane ve Şirketlerden Elde Edilen Gelirler	★	★	★
Askeri Altyapının Sivil Kullanımından Elde Edilen Gelirler	★	★	★
Önemli Kişilerin Taşınmasından Elde Edilen Gelirler	★	★	★
Askeri Teknoloji ve Patent Satışlarından Elde Edilen Gelirler	★	★	★
Üretim Sübvansiyonlarının Geri Ödenmesi	★	★	★
Diğer Ülkelerden Alınan Askeri Yardımlar	-	-	⊙ b
GELECEK İÇİN ZORUNLU HARCAMALAR			
Kredili Tedarik Harcamaları	⊙	⊙	-
SEMBOLLER			
⊙) Savunma Harcamalarına Dahil Edilen Kalemler			
(-) Savunma Harcamalarına Dahil Edilmeyen Kalemler			
★) Gelir Olarak Planlanan Kalemler			
(a) Savunma Kuruluşlarının İşletim ve Finansman Sorumluluğu Altındaki Durumlar			
(b) Askeri Amaçla Eğitilen, Donatılan ve Kullanılan Durumlar.			

NATO ülkelerinin savunma harcamaları, ülkelerin kendi topraklarını korumak amacıyla gerçekleştirdikleri harcamaları kapsar. Bu kapsamda, silahlanma, personel, eğitim, araçlar, yapılar ve diğer savunma ile ilgili giderler, ayrıca NATO üyesi ülkeler arasında yapılan ortak harcamalar da bu tanıma dâhil edilebilir. Birleşmiş Milletler (BM) tarafından tanımlanan savunma harcamaları ise, üye ülkeler tarafından gerçekleştirilen askeri ve güvenlik ile ilgili toplam harcamaları ifade eder. Bu harcamalar, ülkelerin iç güvenlik ve uluslararası güvenlik ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yapılmaktadır. Uluslararası Para Fonu (IMF) tarafından yapılan değerlendirmelerde ise, savunma harcamaları, bir ülkenin savunma ve güvenlik için ayırdığı bütçenin tasarruf miktarını temsil etmektedir. IMF tarafından denetlenen ülkeler, savunma harcamalarının ekonomik durumlarına göre değerlendirilmekte ve denetlenmektedir. Bu tanımlar arasında en yaygın kabul gören ve en kapsamlı olarak değerlendirilen tanım, Birleşmiş Milletler'in (BM) yaptığı sınıflandırmadır (Karakuş, 2006, s. 4).

Savunma harcamalarının ekonomi üzerindeki etkileri, doğrudan ve dolaylı yollarla çeşitli biçimlerde ortaya çıkmaktadır. Bu harcamalar, ekonomik, sosyal ve politik

alanlarda hem olumlu hem de olumsuz etkiler yaratmaktadır. Bu etkileri açıklamak üzere iki ana yaklaşım geliştirilmiştir. İlki, savunma harcamalarının dışsalılık etkileri ve ekonomik büyüme üzerindeki olumlu katkılarına savunan Arz Yanlı "Askeri Keynesçi" Yaklaşımıdır. İkincisi ise, diğer kamu hizmetlerinden kısıtlanarak savunma harcamalarına yönlendirilen kaynakların ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediğini öne süren Talep Yanlı "Neo-Klasik" Yaklaşımıdır. Savunma sektörüne yapılan yatırımlar, işletmelerde çalışan sayısının artmasına neden olmakta ve özellikle silah ve savunma sistemleri üretimi yapan kamu ve özel sektör firmalarında istihdamı artırmaktadır. Bu durum, işsizlik oranını düşürmekte, üretimi artırmakta ve savunma endüstrisi tarafından üretilen ürün ve hizmetlere olan talebin yükselmesine yol açmaktadır (Yıldırım ve Sezgin, 2003, s. 129-139).

Savunma harcamaları, doğrudan ve dolaylı olarak istihdam üzerinde etkili olan çeşitli faktörlere bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Ayrıca, savunma harcamalarının istihdam üzerindeki etkisi, ülkelerin ekonomik harcamaları, savunma harcamalarından beklentileri, bütçenin dağılımı, savunma sanayinin yapısı ve hükümet politikalarına bağlı olarak da farklılık gösterebilmektedir. Birçok ekonomist, savunma harcamalarının, özellikle de silahlanma için yapılan harcamaların, sivil sektördeki yatırımları azaltabileceğini ve bu durumun istihdam üzerinde olumsuz etkiler yaratabileceğini öne sürmektedir. Savunma harcamaları, yatırım için mevcut kaynakları azaltmakta ve bu da ekonomik büyümenin yavaşlamasına neden olmaktadır. Beklenenin tersine, Benoit (1978) tarafından gerçekleştirilen araştırma, gelişmekte olan ekonomilerde savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında olumlu bir ilişki tespit etmiştir. Başka bir ifadeyle, bir ekonomideki istihdam oranı yalnızca ülkenin ekonomik durumunu yansıtmakla kalmayıp, aynı zamanda dolaylı yoldan sosyal durumu da etkileyerek ülkenin refah seviyesinin objektif bir göstergesi olmaktadır.

Savunma harcamaları genellikle askeri sektöre ve bu sektöre bağlı alanlara yönelik yapılan maliyetleri ifade etmektedir. Bu harcamalar, savunma sanayisinde talep oluşmasına yol açmakta ve bu durum üretim ve istihdam üzerinde olumlu etkiler gerçekleştirmektedir. Keynesyen görüşe göre, talep ve ekonomik büyüme, istihdam üzerinde olumlu etkiler sağlamaktadır ve yatırımları teşvik ederek savunma harcamalarının yarattığı dışsalılıklar özel sektör için önemli bir altyapı oluşturmaktadır (Aydemir vd., 2016, s. 438). Savunma harcamalarının yarattığı talep, kapasite kullanımında artışa neden olmakta ve bu da çıktı düzeyinin büyümesini sağlamaktadır. Başka bir deyişle, sermaye yatırımlarının getirisi, büyüme oranının artmasına etki etmektedir.

Savunma harcamaları, işgücü piyasasını çeşitli yollarla etkilemektedir. İlk olarak, teknolojinin yayılması, askeri altyapı inşaatı ve artan üretkenlik, özel sektördeki işgücü talebinin artmasına neden olabilmektedir. İkinci olarak, savunma sanayisindeki dışlama etkisi, friksiyonel işsizliğe yol açmakta ve bu durum, özel sektörde işgücü arzının artmasına neden olmaktadır. Üçüncü olarak, askeri harcamalar için gereken finansman, hem işçiler hem de işverenler üzerinde vergi yükü oluşturarak emek arzını ve talebini etkilemektedir. Ancak, bu alternatifler işsizliğin savunma harcamaları üzerindeki etkileri ile ilgili net bir sonuca varılmasını sağlamamaktadır (Navarro ve Cabello, 2015, s. 2-3).

Savunma sanayisinin en belirgin niteliklerinden biri, yüksek düzeyde teknolojik yeniliklerin entegrasyonudur. Bu bağlamda, savunma sanayi sektöründe faaliyet gösteren firmalar, genellikle sermaye yoğun üretim yöntemlerini benimseyerek nitelikli iş gücü istihdam etmektedirler. Ancak, ileri düzeyde ve karmaşık teknoloji gerektiren bazı savunma sanayi segmentleri, belirli ölçülerde emek yoğun üretim teknikleriyle de üretilebilmektedir (Şimşek, 1989, s. 195).

Sonuç olarak, savunma harcamaları ve istihdam arasındaki ilişki karmaşık ve çok boyutludur. Bir yandan, savunma harcamaları savunma sanayi çalışanları için istihdam kaynağı sağlamaktadır; diğer yandan ise, bu harcamalar ekonomideki diğer sektörler üzerinde olumsuz etkiler yaratabilmektedir. Savunma harcamalarının istihdam

üzerindeki etkisi, harcamaların miktarına, yönlendirildiği sektörler ve ekonominin genel maliyetlerine bağlı olarak değişiklik göstermektedir.

4. Ekonometrik Yöntem

Çalışmada uygulanan ekonometrik analizler beş süreçten ortaya konulmaktadır. Öncelikle "Breusch ve Pagan (1980)'nin ortaya koyduğu LM testi", "Pesaran (2004)'nin ortaya çıkardığı CD ve CDLM testleri" ve "Pesaran vd. (2008)'nin ortaya koyduğu LM_{adj} testi" ile yatay kesit bağımlılığı incelenmiştir. "Breusch ve Pagan (1980), Pesaran (2004), Pesaran vd. (2008)" tarafından oluşturulan test istatistikleri sırasıyla Denklem (1), (2) ve (3)'de aşağıdaki biçimde verilmektedir:

$$LM = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij}^2, \quad \sim X^2 N(N-1)/2 \tag{1}$$

$$CD = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \rho_{ij} \right) \tag{2}$$

$$LM_{adj} = \sqrt{\left(\frac{2}{N(N-1)}\right) \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \frac{(T-k)\hat{\rho}_{ij}^2 - \mu T_{ij}}{\sqrt{2 T_{ij}}}} \sim N(0,1) \tag{3}$$

Yatay kesit bağımlılığının dikkate alınmadığı çalışmalarda, geleneksel panel tahmincileriyle elde edilen sonuçlar hatalı parametreler ortaya koyabilmekte ve bu durumun düzeltilmesi için yukarıda belirtilen testlerin yapılması gerekmektedir (Chudik ve Pesaran, 2013, s. 2). Bu çerçevede, kesitler arası bağımlılığın hem değişkenler hem de model açısından incelenmesi büyük önem taşımaktadır. Test, "H0: Kesitler arası bağımlılık yoktur" varsayımına dayanmaktadır. H0 hipotezi reddedilmediği takdirde birinci kuşak; reddedildiği takdirde ise ikinci kuşak panel birim kök testleri uygulanmalıdır (Baltağ, 2008, s. 284).

Bir sonraki aşamada, değişkenlerin birim köke sahip olup olmadığını belirlemek amacıyla, bootstrap değerlerini kullanan ve kesit bağımlılığını dikkate alan ikinci nesil panel birim kök testlerinden biri olan "Smith vd. (2004)'ün geliştirdiği Bootstrap IPS birim kök testi" uygulanmıştır. Analizde, \bar{F} test istatistiğinin sonuçları değerlendirilmiş ve test, "H0 hipotezi: Birim kök vardır" varsayımına dayandırılmıştır. Test sonucunda H0 hipotezi reddedilirse, bu durum en az bir ekonomide mevcut değişkenin durağan olduğu şeklinde yorumlanmaktadır (Topal, 2017, s. 194).

Üçüncü süreçte, "modelin eğim katsayılarının homojenliği Pesaran ve Yamagata (2008)'nin ortaya koyduğu homojenlik testi (Slope Homogeneity Test)" ile araştırılmıştır. Test istatistiği Denklem (4)'de gösterilmektedir:

$$\Delta = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1} \hat{\xi} - k}{\sqrt{2k(T-k-1)/T+1}} \right) \sim N(0,1) \tag{4}$$

Eğim katsayısının homojen ya da heterojenliğinin tespiti eşbütünleşme testinden önce gerçekleştirilmektedir. Homojenlik testinde küçük ve büyük örneklem için iki tane test istatistiği mevcuttur. Bu iki test istatistiğinde de eğim katsayısının homojen olduğu H₀ hipotezi test edilmektedir.

Dördüncü süreçte, değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi yatay kesit bağımlılığını da izin veren "Westerlund ve Edgerton (2007)'nin ortaya koyduğu LM Bootstrap eşbütünleşme" metoduyla sınanmıştır. Test "McCoskey ve Kao (1998)'nin Lagrange çarpanı (LM)" testi üzerine kurulmuştur. Test istatistiğinin süreci Denklem (5)'de verilmektedir:

$$y_{it} = \alpha_i x_{it} \beta_i + z_{it} \tag{5}$$

Vektör $w_{it} = (u_{it}, \Delta x_{it})'$ tahmin edici ile doğrusal bir süreci ifade etmektedir. Bu husus Denklem (6)'da ifade edilmektedir:

$$w_{it} = \sum_{j=0}^{\infty} \alpha_{ij} e_{it-j} \quad (6)$$

Testin varsayımı “eşbütünleşme vardır” olarak ifade edilmektedir. LM Bootstrap eşbütünleşme testi, hem kesitler arasında hem de kesitler içerisinde korelasyonu dikkate almak için bootstrap niteliğinden yararlanmaktadır (Özcan ve Arı, 2014, s. 47).

Son kısımda, serilerin uzun dönem katsayıları kesitler arası bağımlılığa ve heterojenliğe izin veren “Eberhardt ve Bond (2009) tarafından ortaya konulan AMG (Augmented Mean Group Estimator)” testi aracılığıyla tahmin edilmiştir. Testin H_0 hipotezi “Katsayılar istatistiksel olarak anlamsızdır” olarak kurulmaktadır (Gültekin, 2019, s. 64).

5. Veri Seti ve Ekonometrik Tahmin Sonuçları

5.1. Veri Seti

Panel eşbütünleşme analizinin gerçekleştirildiği çalışmada, E7 ekonomileri için savunma harcamalarının uzun dönemde istihdam üzerindeki etkisi 1992-2022 dönemi verileri ile araştırılmıştır. Yararlanılan modelin oluşturulmasında, Budak Biçer (2024)’in araştırması esas alınmıştır. Modelde, istihdamın toplam nüfus içindeki oranı, savunma harcamalarının GSYİH’a oranı ve kontrol değişkeni olarak da GSYİH kullanılmıştır. Değişkenlere ait tüm verilere Dünya Bankasından (WDI) ulaşılmıştır (Tablo 3). Analiz yılları, savunma harcamasına yönelik Rusya ekonomisi verisinin 1992 itibaren yayınlanmaya başlaması ve tüm ekonomilere yönelik savunma harcaması verisine 2022 yılına kadar ulaşılabilmesinden dolayı 1992-2022 yılları seçilmiştir. Ayrıca çalışmada Gauss 21.0 ve Stata 12.0 ve ekonometrik paket programları uygulanmıştır.

Tablo 3. Değişkenlere Ait Açıklamalar

Simge	Açıklama	Kaynak
LNİSTİHDAM	Logaritmik İstihdam/Toplam Nüfus (2015 fiyatları, yıllık, ABD \$)	Dünya Bankası, WDI
LNSAVUNMA	Logaritmik Savunma Harcamalarının GSYİH’a oranı (yıllık, %)	Dünya Bankası, WDI
LGDP	Logaritmik Reel Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla (2015 fiyatları, yıllık, ABD \$)	Dünya Bankası, WDI

Araştırmada uygulanan model, değişkenlerin logaritmik dönüşümleriyle Denklem 10’da yansıtılmıştır:

$$LNİSTİHDAM_{it} = \beta_0 + \beta_1 LNSAVUNMA_{it} + \beta_2 LNGDP_{it} + \varepsilon_{it} \quad (7)$$

Çalışma içerisinde bulunan ekonomiler, Hindistan, Çin, Brezilya, Meksika, Endonezya, Rusya ve Türkiye’den meydana gelen E-7 ülkeleridir. Modelde beklenen sonuçlar aşağıdaki biçimdedir (Soyyigit Kaya, 2013, s. 28):

- Savunma harcamalarının teknolojinin yayılmasını sağlaması, üretkenliği artırması ve savunma sanayi ile etkileşim halinde olan bütün sektörleri olumlu olarak etkilemesi beklenmektedir. Bundan dolayı parametrenin $\beta_1 > 0$ şeklinde olması beklenmektedir.
- Teoride reel gayri safi yurtiçi hâsılanın istihdam artışına yol açması beklenmektedir. Bu bağlamda “parametre $\beta_2 > 0$ şeklinde” beklenmektedir.

5.2 Ekonometrik Tahmin Sonuçları

Değişkenler ve modelde kesitler arası bağımlılığı araştırmak için “Breusch ve Pagan (1980) LM testi, Pesaran (2004) tarafından ortaya konulan CD ve CDLM testleri ile Pesaran vd. (2008) tarafından ortaya çıkarılan LM_{adj} ” testi sonuçları Tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 4. Yatay Kesit Bağımlılığı Testi Bulguları

Testler	LNİSTİHDAM		LNSAVUNMA		LNGDP	
	İst-Değeri	p-Değeri	İst-Değeri	p-Değeri	İst-Değeri	p-Değeri
CD _{lm1} (BP,1980)	33.312**	0.043	53.123***	0.000	43.581***	0.003
CD _{lm2} (Pesaran, 2004)	1.900**	0.029	4.957**	0.000	3.484**	0.000
CD _{lm3} (Pesaran, 2004)	-3.589**	0.000	-2.724**	0.003	-3.403**	0.000
LM _{adj} (PUY, 2008)	18.163***	0.000	-0.145	0.557	-0.042	0.517
Eşbütünleşme Modeli						
	İst-Değeri			p-Değeri		
CD _{lm1} (BP,1980)	38.509**			0.011		
CD _{lm2} (Pesaran, 2004)	2.702**			0.003		
CD _{lm3} (Pesaran, 2004)	2.842**			0.002		
LM _{adj} (PUY, 2008)	19.464**			0.000		
*** ve ** işaretleri sırasıyla %1 ve %5 seviyesinde anlamlılığını ifade etmektedir.						

Tablo 4' teki sonuçlar, H₀ hipotezinin istihdam, savunma harcamaları ve reel Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) değişkenleri için %1 ve %5 anlamlılık seviyelerinde reddedildiğini göstermektedir. Benzer şekilde, eşbütünleşme denkleminde de aynı sonuçlar elde edilmiştir. Bu bulgular, kesitler arası bağımlılığın, bir ekonomide meydana gelen makroekonomik şokların diğer ekonomileri de etkileyebileceğini ortaya koymaktadır. Bu durum, ikinci nesil panel birim kök ve ikinci nesil panel eşbütünleşme testlerinin uygulanabilirliğini desteklemektedir (Bayrakdar ve Soyuyiğit, 2020, s. 52-53).

Ekonometrik modelde anlamlı tahminler elde edilebilmesi için, serilerin durağan olması gerekmektedir (Tatoğlu, 2012, s. 199; Tari, 2010, s. 374). Durağan olmayan seriler, sahte regresyon sonuçlarına yol açabilir. Bu nedenle, serilerin durağanlığını belirlemek amacıyla birim kök testlerinin uygulanması gerekmektedir (Kaplan ve Aktaş, 2016, s. 107).

Analizde yer alan serilerin hem düzeyde hem de birinci farkta birim kök içerip içermediği, kesitler arası bağımlılığı dikkate alan ikinci nesil panel birim kök testlerinden biri olan Smith vd. (2004) tarafından geliştirilen Bootstrap IPS testi ile incelenmiştir. Bu testin sonuçları Tablo 4'te sunulmuştur. Bu analiz, serilerin durağanlık özelliklerini belirleyerek, modelde doğru ve güvenilir tahminler yapma olasılığını artırmaktadır.

Tablo 5. Bootstrap IPS Panel Birim Kök Testi

MODEL	LNİSTİHDAM		LNSAVUNMA		LNGDP	
	Seviyede	Farkta	Seviyede	Farkta	Seviyede	Farkta
S	-1.886 (0.160)	-5.043*** (0.000)	-1.606 (0.450)	-4.827*** (0.000)	-1.325 (0.660)	-4.559*** (0.000)
ST	-2.600 (0.140)	-5.013*** (0.000)	-2.350 (0.250)	-4.723*** (0.000)	-1.557 (0.950)	-4.642*** (0.000)
"Maksimum gecikme uzunluğu ve blok hacmi sırasıyla 4 ve 50 ve prob-değerleri 100 bootstrap döngüsü olarak tahmin edilmiştir". S: Sabitli model, ST: Sabitli ve trend model. *** işaretleri %1 seviyesinde "H ₀ : birim kök" hipotezinin reddedildiğini ifade etmektedir.						

Tablo 5' te yer alan bulgulara göre, istihdam, savunma harcamaları ve reel Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) değişkenlerinin düzeyinde, H₀ boş hipotezinin %1 ve %5 anlamlılık seviyelerinde reddedilemediği görülmüştür. Bununla birlikte, tüm seriler birinci farklarında durağanlık göstermektedir. Bootstrap IPS test sonuçları, değişkenlerin düzeyinde birim kök içerdiğini gösterdiğinden, "Westerlund ve Edgerton (2007)" tarafından geliştirilen eşbütünleşme testinin uygulanmasına olanak sağlamaktadır (Kar vd., 2019, s. 43).

Eşbütünleşme testinin uygulanabilmesi için, modeldeki eşbütünleşme katsayılarının homojen olup olmadığının belirlenmesi gerekmektedir. Yapılan testlere göre, eğitim katsayılarının heterojen (veya homojen) olması durumunda, heterojeniteyi (veya homojeniteyi) dikkate alan eşbütünleşme testleri tercih edilmektedir (Polat, 2018, s. 514). Bu bağlamda, "Pesaran ve Yamagata (2008)" tarafından geliştirilen homojenlik testi

sonuçları Tablo 5'te sunulmuştur. Bu test, eşbütünleşme katsayılarının homojenliğini değerlendirerek, uygun eşbütünleşme testinin seçilmesine yardımcı olmaktadır.

Tablo 6. Homojenite Test Bulguları

Testler	Model	
	İst- Değeri	Prob-Değeri
Delta Tilde	13.046***	0.000
Delta Tilde _{adj}	13.946***	0.000
*** %1 anlamlılık düzeyini göstermektedir.		

Tablo 6'da sunulan sonuçlara göre, modelin homojenliğine ilişkin H0 hipotezi %1 anlamlılık seviyesinde reddedilmiş ve modelin heterojen olduğu tespit edilmiştir. Bu bulgu, savunma harcamaları ve reel Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) değişimlerinin istihdam üzerindeki etkilerinin ülkeler arasında farklılık gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Modeldeki istihdam, savunma harcamaları ve reel GSYİH serilerinin heterojenlik ve yatay kesit bağımlılığı içermesi, "Westerlund ve Edgerton (2007)" tarafından geliştirilen LM Bootstrap testinin uygulanabilmesini mümkün kılmaktadır. Tablo 6'da, LM Bootstrap eşbütünleşme testinin sonuçlarına ilişkin bulgular sunulmuştur. Bu test, seriler arasındaki bağımlılık ve heterojenliği dikkate alarak, uzun dönemli ilişkilerin varlığını belirlemede yardımcı olmaktadır.

Tablo 7. LM Bootstrap Test Bulguları

LM _N ⁺	LM İstatistiği	Asimtotik p-değeri	Bootstrap p-değeri
	1.572	0.058	0.410
<i>"Bootstrap olasılık değerleri 100 tekrarlı dağılımdan elde edilmiştir. Öncül 1, gecikme ise 4 olarak kullanılmıştır. Sabit ve trendli model söz konusudur".</i>			

Tablo 7' de sunulan bulgulara göre, E-7 ülkeleri grubunda "eşbütünleşme mevcuttur" şeklindeki H0 hipotezi %1 anlamlılık seviyesinde reddedilmemiştir. Bu sonuç, kesitler arası bağımlılığın mevcut olduğunu ve dolayısıyla sonuçların bootstrap olasılık değeri ile doğrulama gerektirdiğini göstermektedir. Bu durum, istihdam, savunma harcamaları ve reel Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) serileri arasında uzun dönemli bir ilişkinin bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Eşbütünleşme ilişkisinin varlığı belirlendikten sonra, eşbütünleşme katsayıları "Eberhardt ve Bond (2009) tarafından geliştirilen AMG (Augmented Mean Group Estimator)" yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir. Bu yöntem, kesitler arası bağımlılığa izin vermekte ve katsayılar arasındaki heterojenliği dikkate almaktadır. Tablo 7'de, bu analiz sonucunda elde edilen eşbütünleşme katsayılarına ilişkin bulgular detaylandırılmıştır.

Tablo 8. AMG Metodu Test Bulguları

	LNİSTİHDAM=f(LNSAVUNMA)			LNİSTİHDAM=f(LNGDP)		
	Katsayı	Std. Hata	p-değeri	Katsayı	Std. Hata	p-değeri
AMG	0.041*	0.022	0.066	0.167***	0.062	0.007
<i>Ülkeler ve Sonuçları</i>						
Çin	-0.111	0.022	0.614	-0.076***	0.009	0.000
Hindistan	0.095	0.064	0.140	-0.149	0.274	0.585
Brezilya	0.047	0.053	0.375	0.200***	0.065	0.002
Rusya	0.054**	0.021	0.011	0.279***	0.022	0.000
Meksika	-0.037**	0.017	0.030	0.244***	0.046	0.000
Endonezya	0.010	0.016	0.523	0.145***	0.024	0.000
Türkiye	0.131***	0.031	0.000	0.397***	0.040	0.000
***, ** ve * işaretleri sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.						

Tablo 8' de sunulan AMG eşbütünleşme tahmincisi, E-7 ülkeleri genelinde savunma harcamaları ile reel Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) değişkenlerinin katsayılarının istatistiksel olarak anlamlı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, E-7 ülkelerinde savunma harcamalarındaki %1'lik bir artışın istihdamda %0,07 oranında bir artışa yol açtığı belirlenmiştir. Ülke bazında yapılan değerlendirmelerde, Rusya ve Türkiye'de pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki gözlemlenirken, Meksika'da negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Ayrıca, E-7 ekonomilerinde reel GSYİH'daki %1'lik bir artışın istihdamı %0,17 oranında artırdığı sonucuna ulaşılmıştır.

6. Sonuç

Araştırma, 1992-2022 döneminde E-7 ekonomilerinde savunma harcamalarının uzun vadeli istihdam üzerindeki etkisini panel eşbütünleşme analizi yöntemiyle değerlendirmiştir. Modelde, istihdamın toplam nüfus içindeki oranı, savunma harcamalarının GSYİH 'ya oranı ve kontrol değişkeni olarak GSYİH ele alınmıştır. Sonuçlar, E-7 ülkelerinde savunma harcamalarındaki %1'lik bir artışın istihdamı %0,07 oranında artırdığını göstermiştir. Bu bulgu, Keynesçi yaklaşımın savunma harcamalarının istihdamı arttırdığı görüşünü desteklemektedir. Bu bağlamda savunma harcamaları teknolojinin yayılmasını sağlaması, üretkenliği artırması ve savunma sanayi ile etkileşim halinde olan bütün sektörleri olumlu olarak etkilemesi beklenmektedir. Uygulama bulguları ülke bazında değerlendirildiğinde ise; Rusya ve Türkiye'de savunma harcamalarının istihdamı arttırdığı bulgusuna ulaşılmıştır. Bulgular, mevcut literatürde önceden yapılan araştırmaların bir bölümünün (Wing (1991), Hooker ve Knetter (1997) Huang ve Kao (2005) ve Soyuyiğit Kaya (2013)) sonuçlarıyla paralellik göstermektedir. Ayrıca Meksika'da savunma harcamalarının istihdamı azalttığı bulgusuna ulaşılmıştır. Meksika için bu bulgu, Türk (2023)'ün MINT ülkeleri çalışmasındaki Meksika'nın sonucuyla uyumludur. Bu durumun temel nedeni, Meksika'da savunma harcamalarının gelire oranının E-7 ekonomileri içerisinde en düşük olması ve savunma harcamalarının gelire oranının arttığı tek ülke olmasıdır. Bu nedenle bu ülkede savunma harcamaları verimsiz olmakta ve kaynak dağılımını olumsuz etkileyerek istihdamı azaltmaktadır. Bununla beraber varılan bulgulara göre, E-7 ülke grubu kapsamında panelin genelinde reel gayri safi yurtiçi hâsıladaki bir artış istihdamı arttırmaktadır.

Ulaşılan bulgular, E-7 ülke grubunda savunma harcamalarının azalmasının istihdamı azalttığını ve ülke grubunun istihdamlarını arttırabilmesi için savunma harcamalarının milli gelire oranını arttırmanın önemli bir rol oynadığını yansıtmaktadır. Bu doğrultuda bu ekonomilerde, hükümetlere istihdam oranlarını yükseltmeye savunma harcamalarını belirli bir oranda arttırmaya yönelik politikalar sunulmaktadır. Bu doğrultuda politika yapıcıları ilk olarak, jeopolitik risklere karşı savunma harcamalarının optimal düzeyde arttırmalıdır. İkinci olarak, eğitim, sağlık ve ulaşım gibi verimli harcamalar yerine kaynakların verimsiz bir alana aktarılması sebebiyle olumsuz eleştirilere uğramasına rağmen savunma harcamalarının istihdamı olumlu etkilemesi için eğitim yatırımları, iş başı eğitimler, mesleki eğitimler ve Ar-Ge faaliyetlerine yönelik teşvikler verilmelidir. Son olarak, Türkiye ekonomisinde olduğu gibi ileri teknolojiye sahip savunma sanayisine ağırlık verilmelidir.

Araştırma, savunma harcamasına yönelik Rusya ekonomisi verisinin 1992 itibaren yayınlanmaya başlaması ve tüm ekonomilere yönelik ekonomik 2022 yılına kadar erişilebilmesinden dolayı 1992-2022 dönem kısıtı söz konusudur. Bu bağlamda, gelecekte yapılacak çalışmalarda yapısal kırılmalara olanak tanıyan panel analizler ve daha geniş bir zaman dilimi kullanılması, literatürün genişlemesine katkıda bulunacaktır.

Kaynakça

Alp, E. Ç. (2006). *Ortadoğu Ülkelerinde Sosyo-Ekonomik Gelişmeler ve Askeri Harcamalar*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Ortadoğu İktisadı Ana Bilim Dalı, İstanbul.

- Aydemir, A. F., Özdemir, D., Kabadayı, B., & Emsen, Ö. S. (2016). G-20 Ülkelerinde İşsizlik ve Askeri Harcamalar Arasındaki İlişkiler The Relationships between Military Expenditures and Unemployment in G-20 States. *SESSION 3C: Kalkınma*, 3, 437-444.
- Baltagi, B. H. (2008). *Econometric Analysis of Panel Data*, Chichester: John Wiley & Sons.
- Barro, R. J. (1990). Government Spending in a Simple Model of Endogenous Growth. *Journal of Political Economy*, 98(5), 103-125.
- Başar, S. ve Künu, S. (2012). Savunma Harcamalarının İktisadi Büyüme Etkisi, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi*, 1(10), 1-30.
- Bayrakdar, S. ve Soyyiğit, S. (2020). Yapısal Kırılmalar Altında Ticari Açıklığın ve Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının İstihdam Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi: E7 Ülkeleri Örneği. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 34(1), 39-59.
- Benoit, E. (1978). Growth and defense in developing countries. *Economic development and cultural change*, 26(2), 271-280.
- Breusch, T. S. ve Pagan, A. R. (1980). The Lagrange Multiplier Test and its Applications to Model Specification in Econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253.
- Brzoska, M. (1995). World Military Expenditures. *Handbook Of Defense Economics*, 1, 45-67.
- Budak Biçer, H. The Relationship Between Military Expenditures and Employment: Türkiye Case. *BİLTÜRK Ekonomi ve İlişkili Çalışmalar Dergisi*, 6(1), 51-64.
- Bulutoğlu, K. (2008). *Kamu Ekonomisine Giriş: Demokraside Devletin Ekonomik Bir Kuramı*, Maliye ve Hukuk Yayınları, Ankara.
- Chudik, A. ve Pesaran, M. H. (2013). Common Correlated Effects Estimation Of Heterogeneous Dynamic Panel Data Models With Weakly Exogenous Regressors (Federal Reserve Bank Of Dallas Globalization And Monetary Policy Institute Working Paper No. 146). Erişim adresi: <https://www.dallasfed.org/~media/documents/institute/wpapers/2013/0146.pdf>
- Deger, S., & Sen, S. (1983). Military Expenditure, Spin-off, and Economic Development. *Journal of Development Economics*, 13(1-2), 67-83.
- Dunne, P., & Watson, D. (2000). Military expenditure and employment in South Africa. *Defence and peace economics*, 11(4), 587-596.
- Dunne, J. P., Smith, R. P., & Willenbockel, D. (2005). Models of Military Expenditure and Growth: A Critical Review. *Defence and Peace Economics*, 16(6), 449-461.
- Eberhardt, M. ve Bond, S. (2009). Cross-Section Dependence in Nonstationary Panel Models: A Novel Estimator, Sweden, 29-31 October.
- Erdugan, F., & Özçelik, Ö. (2020). Savunma harcamaları ve istihdam ilişkisi: Panel veri analizi. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 152-168.
- Giray, F. (2004). Savunma Harcamaları ve Ekonomik Büyüme. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 5(1), 181-199.
- Gültekin, E. (2019). *OECD Ülkelerinde Yenilenebilir Enerji Tüketiminin Makro Ekonomik Belirleyicileri ve Türkiye İçin Politika*, Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi, Malatya.
- Hooker, M. A., & Knetter, M. M. (1997). The effects of military spending on economic activity: Evidence from state procurement spending. *Journal of Money, Credit, and Banking*, 29(3), 400-421.
- Huang, J. T., & Kao, A. P. (2005). Does defence spending matter to employment in Taiwan?. *Defence and Peace Economics*, 16(2), 101-115.
- Kaplan, F. ve Aktaş, A. R. (2016). Petrol Bağımlısı Ülkelerde Reel Petrol Fiyatlarının Reel Döviz Kuruna Etkisi. *Business and Economics Research Journal*, 7(2), 103-113.
- Kar, M., Ağır, H. ve Türkmen, S. (2019). Seçilmiş Gelişmekte Olan Ülkelerde Elektrik Tüketiminin Ekonomik Büyüme Etkisinin Panel Ekonometrik Analizi. *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 5(3), 38-48.
- Karakuş, A. (2006). *Türk Savunma Sanayisinin Gelişimi, Türkiye'nin Savunma Harcamalarının Boyutları ve Bazı NATO Ülkeleri ile Karşılaştırmalı Ekonometrik Analizi*, Yüksek Lisans Tezi, Kara Harp Okulu, Savunma Bilimleri Enstitüsü, Harekât Araştırması Anabilim Dalı, Ankara.
- Koban, E. (1998). Savunma harcamaları, ekonomik etkileri ve Türkiye'deki gelişimi. *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, (355), 40-54.
- Kuzucu, H. (2023). *Teorik ve Ampirik Kanıtlarla Türkiye'de Savunma Harcamaları-Ekonomik Büyüme İlişkisi*. Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Kırşehir.
- Mccoskey, S. ve Kao, C. (1998). A residual-based test of the null of cointegration in panel data. *Econometric Reviews*, 17(1), 57-84.

- Navarro, M.S. & Cabello, M.V. (2015). The Causal Relationship between Military Spending and Unemployment in the EU 15, Social Science Research Network, erişim adresi: <http://ssrn.com/abstract=2550136>
- Özcan, B. ve Arı, A. (2014). Araştırma-geliştirme harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi: panel veri analizi. *Maliye Dergisi*, 166(1), 39-55.
- Özerdem, A. (2016). Savunma Harcamaları ve İktisadi Büyüme Arasındaki İlişkinin Analizi: Türkiye Örneğinde Uygulamalı Bir Çalışma, Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Ana Bilim Dalı, Eskişehir.
- Özşahin, Ş., & Üçler, G. (2021). The relationship between defense expenditures and employment in NATO member states: Bootstrap panel causality test. *İstanbul İktisat Dergisi*, 71(1), 231-249.
- Pesaran, M. H. (2004). General diagnostic tests for cross section dependence in panels. Cambridge: University Of Cambridge, Working Paper.
- Pesaran, M. H. ve Yamagata, T. (2008). Testing Slope Homogeneity in Large Panels. *Journal of Econometrics*, 142, 50-93.
- Pesaran, M. H., Ullah, A. ve Yamagata, T. (2008). A Bias-Adjusted LM Test Of Error Cross-Section Independence. *Econometrics Journal*, 11, 105-127.
- Polat, M. (2018). Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Borsa ve Reel Sektörde Firmalara Etkisi: Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine Eşbütünlük ve Nedensellik Analizi. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(16), 509-526.
- Ram, R. (1995). Defense Expenditure and Economic Growth. *Handbook of Defense Economics*, 1, 251-274.
- Sağın, A., & Kocaarslan, B. (2023). Military Spending and Employment in Eastern European Countries: New Evidence from Panel Data Analysis. *İstanbul University Journal of Sociology*, 43(2), 259-274.
- Saka, A. T. (2007). Türkiye’de Savunma Harcamalarının Analizi ve Değerlendirilmesi, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye Anabilim Dalı, Ankara.
- Saunders, P. (1993). Recent Trends in the Size and Growth of Government in OECD Countries The Growth of the Public Sector. Ed: N. Gemmill. England: Edward Edgar Publishing Limited, pp. 17-33.
- Saygılı, Z. (2022). Savunma Sanayi ve Savunma Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği (2002-2019), Doktora Tezi, Altınbaş Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, İstanbul.
- Smith, L. V., Leybourne, S. T., Kim, T. H. ve Newbold, P. (2004). More Powerful Panel Data Unit Root Tests With An Application To Mean Reversion in Real Exchange Rates. *Journal of Applied Econometrics*, 19(2), 147-170.
- Soyyigit Kaya, S. (2013). Türkiye’de Savunma Harcamalarının İktisadi Etkileri Üzerine Nedensellik Analizi (1970–2010). *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 17-38.
- Şimşek, M. (1989). Üçüncü Dünya Ülkelerinde ve Türkiye’de Savunma Sanayi, SAGEB, Ankara.
- Tarı, R. (2010). *Ekonometri*, Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Taşdelen, S. (2022). *Savunma Harcamalarının Sosyal Refah Harcamaları Üzerindeki Etkisi: Soğuk Savaş Sonrası Dönemde NATO Üyesi Devletleriyle Karşılaştırmalı Türkiye Analizi*, Doktora Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye Anabilim Dalı, Bursa.
- Tatoğlu, F. Y. (2012). *Panel Veri Ekonometrisi*, İstanbul: Beta Yayınları.
- Thompson, E. A. (1974). Taxation and national defense. *Journal of political economy*, 82(4), 755-782.
- Topal, M. H. (2017). Vergi Yapısının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: OECD Ülkelerinden Ampirik Bir Kanıt. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 5(3), 183-206.
- Tüğen, K. (1988). Dünyada ve Türkiye’de Savunma Harcamalarındaki Gelişmeler ve Ekonomik Etkileri, Banka ve Ekonomik Yorumlar, *Dokuz Eylül Üniversitesi İİBF Dergisi*, 3(2), 285-302.
- Türk, M. M. (2023). Askeri Harcamalar ve İstihdam İlişkisi: MINT Ülkeleri Örneği. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 11(1), 17-35.
- Türk Dil Kurumu (TDK), (2024). <https://tdk.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 29.07.2024.
- Westerlund, J. ve Edgerton, D. L. (2007). A Panel Bootstrap Cointegration Test. *Economics Letters*, 97, 185-190.
- Wing, M. M. (1991). Defence spending and employment in Indonesia. *Defence and Peace Economics*, 3(1), 83-92.
- World Bank. World Development Indicators. <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=world-development-indicators> (Erişim: 07.08.2024).
- Yildirim, J., & Sezgin, S. (2003). Military expenditure and employment in Turkey. *Defence and Peace Economics*, 14(2), 129-139.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Çetin İZGİ (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Çetin İZGİ (100%)

Türkiye Sosyalist Hareketine Katılan Bireylerin Örgütlü Mücadele Deneyimleri*

İlknur SAATCİ ÖZEN¹

¹ Arş. Gör. Dr, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, ilknursaatici@ohu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1363-1533

Öz: Bu çalışma 1960-1980 yılları arasında sosyalist sol harekete katılmış olan bireylerin, örgütlü mücadele içerisinde aktif konumlanmalarında rol alan temel etmenleri ve günümüzde sol değerlere karşı bu bireylerin değişen yaklaşımlarının dinamiklerini tartışmaktadır. Bu noktada Ahmet Taner Kışlalı'nın *Öğrenci Ayaklanmaları* ile Attila İlhan'ın *Hangi Sol* eserleri referans alınarak çalışmanın bulguları analiz edilmiştir. Araştırma soruları öncelikle bireylerin sol harekete dair ilk deneyimlerini, katılım gerekçelerini ve örgütlü mücadele içerisinde yer almanın gündelik hayata olan etkisini öğrenmeye yöneliktir. Bu amaca yönelik nitel araştırma kapsamında kartopu örneklem yöntemiyle seçilen 30 katılımcı ile yarı yapılandırılmış mülakatlar yapılmıştır. Çalışma kapsamında bireylerin sosyalist harekete katılımlarına dair "ilk deneyimlerinden" yola çıkarak üç ayrı kategori oluşturulmuştur. Elde edilen veriler, bireylerin sosyalist harekete katılımlarında; "ailenin etkisi", "sosyal çevrenin etkisi" ve "eğitimin/okulun (özellikle lise ve üniversitenin) etkisi" olarak sınıflandırma yapılmasına olanak vermiştir. Çalışma, ayrıca sosyalist harekete katılan bireylerin, sosyalist değerleri hangi koşullarda nasıl deneyimlediklerini ve bu deneyimlerin ilerleyen zamanlarda hangi derecelerde nasıl şekillendiğini de belirlemeyi amaçlamıştır. Bireylerden kendi yaşamlarına ve siyasi tercihlerine dair her türlü deneyimi hatırlamaları ve özel olayları anlatmalarını istenmiş ve çalışma bu hikayelerin ilişkisel olarak tasnif edilmesi üzerine şekillenmiştir. Anlatılan hikayeler kişisel, sosyal ve tarihsel bağlam hakkında bilgi sunmakla birlikte katılımcıların sosyalist değerler içerisinde kendi kimliklerini geçmişten bugüne nasıl konumlandıklarına dair bilgiye erişilmesine imkân vermiştir.

Anahtar Kelimeler: Sol, Siyaset, Sosyalizm, Öğrenci hareketleri, Sosyalist değerler

Jel Kodları: B51, J24, P10, P30

Atıf: Saatci Özen, İ. (2024). Türkiye Sosyalist Hareketine Katılan Bireylerin Örgütlü Mücadele Deneyimleri. *Politik Ekonomik Kuram*, 8(4), 1219-1247.
<https://doi.org/10.30586/pek.1558784>

Geliş Tarihi: 30.09.2024
Kabul Tarihi: 28.11.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Organized Struggle Experiences of Individuals Who Participated in the Turkish Socialist Movement

Abstract: This study discusses the basic factors that played a role in the active positioning of individuals who participated in the socialist left movement between 1960 and 1980 in an organized struggle and the relationship of these factors with the changing approaches to left values today. At this point, the findings of the study were analyzed by taking Ahmet Taner Kışlalı's *Student Movements* and Attila İlhan's *Which Left?* as references. The research questions aimed to learn about the individuals' first experiences with the left movement, the reasons for their participation and the impact of taking part in the organized struggle on daily life. For this purpose, semi-structured interviews were conducted with 30 participants selected by snowball sampling method using the qualitative research type. Within the scope of the study, three separate categories were created based on the individuals' "first experiences" regarding their participation in the socialist movement. The obtained data allowed the classification of individuals' participation in the socialist movement as "the effect of the family," "the effect of the social environment," and "the effect of education/school (especially high school and university)." The study aimed to determine how and under what conditions individuals who joined the socialist movement experienced socialist values and to what extent these experiences were shaped in the future. Individuals were

* Bu çalışma tamamlamış olduğum "Türkiye Sosyalist Hareketine Katılan Bireylerin Bakış Açısından Sol Değerlerin Dönüşümü" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. Bu çalışma için etik onay, Bolu Abant İzzet Üniversitesi Sosyal Bilimlerde İnsan Araştırmaları Etik Kurulu'ndan 29.11.2021 tarih ve 2021/11 sayılı olarak alınmıştır.

asked to recall all kinds of experiences related to their own lives and political preferences and to mention any special events, and the study was shaped by classifying these stories relationally. The stories provided information about the personal, social, and historical context, as well as allowing access to information about how the participants positioned their identities within socialist values from the past to the present.

Keywords: Left, Politics, Socialism, Student movements, Socialist values

Jel Codes: B51, J24, P10, P30

1. Giriş

1.1 Araştırmanın Konusu, Önemi ve Kapsamı

Türkiye'de 1960'lı yıllar, önemli siyasal ve toplumsal değişimlerin yaşandığı bir dönemdir ve sol düşüncenin kitleselleşmek için ihtiyaç duyduğu politik atmosferin geliştiği yıllar olarak karşımıza çıkmaktadır. Demokrat Parti'nin iktidarına son veren 27 Mayıs 1960 İhtilali sonrasında, öğrenciler başta olmak üzere işçiler ve solcu entelektüeller sosyal adaleti, ekonomik eşitliği ve siyasi değişimi savunarak sol hareketlerin ön saflarında yer almaya başlamışlardır. 1960'lı yıllar, küresel düzeyde sol hareketlerin etkisiyle Türkiye'de sosyalist hareketlerin (çalışmada sol hareketler kavramı ile değişimli olarak kullanılmaktadır), ülkenin gelişen siyasi ortamına katkıda ve etkide bulunmaya başlamasıyla öne çıkmaktadır. Bu yılları konu edinen çalışmalar, genellikle dünya ölçeğindeki olayların Türkiye'de sosyalist ideolojilerin gelişimine, hareketin Türkiye'de ortaya çıkış biçimlerine ve Türk siyaseti ve toplumu üzerindeki kalıcı etkisine odaklanmıştır.

Benzer şekilde sosyalist değerlerin betimsel yani salt içerik olarak ele alınması, sosyalist harekete katılanların profillerinin ve zaman içerisindeki düşünsel pozisyonlarının gözden kaçırılması anlamına gelecektir. Bu sebeple bireylerin sosyalist harekete katılımlarını ve beraberinde gelen örgütsel mücadeleyi içselleştirmelerinden bağımsız olarak betimlemek yerine bunları nasıl ve hangi gerekçelerle ne derecede öncelleyerek gündelik yaşantılarını şekillendirdiklerine odaklanmak; zamanın toplumsal, kültürel ve ekonomik dinamiklerini anlamayı sağlayacaktır. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı, sosyalist harekete katılan bireylerin sol hareketi geçmiş ve şimdiki zamanlarında kendi yaşam döngülerinde ne ölçüde deneyimlediklerinin araştırılmasıdır. Zira siyasi mücadelenin gündelik yaşama aktarılmasının dinamiklerini araştırmak, bireylerin davranışlarının ve karar almalarının nasıl belirlendiğinin de anlaşılması anlamına gelecektir. Fakat söz konusu katılımdan, bireyin içerisinde bulunduğu psikolojik, toplumsal, çevresel ve kültürel yönler başta olmak üzere çeşitli faktörlerin karmaşık etkileşimi anlaşılmalıdır. Çünkü sosyalist değerlerin deneyimlenmesi, bireyin içerisinden çıkıp geldiği toplumsal, tarihsel ve ekonomik koşulları nasıl deneyimledikleri ve algıladıklarıyla doğrudan ilişkilendirilmesi gereken bir konudur. Bu ilişkilendirme, politik ve etik kabullere temel olan sosyalist ilke ve eylemlerin değer olarak hafızada nasıl yer aldığı ve saklandığı ile ilgilidir. Sosyalist değerlerin gündelik yaşam sürecinde kültürel bir form olarak hafızaya alınması ve döngüsel olarak bu hafızanın deneyimlerde yeniden şekillenmesi, bireyin amaçlarına ve ilkelerine tarihsel bir bağlam ve meşruiyet sağlamada oldukça önemli bir rol oynamaktadır. Yani bireylerin yaşamına anlam kazandıran, eylemlerini motive etme, yönlendirme ve belirleme işlevini üstlenen, kişisel ve kolektif kimliği kurgulayan değerler gündelik yaşamda değişmekte, konjonktürel olarak yeniden inşa edilmektedir.

Bireylerin siyasi tavırlarının şekillenmesinde sosyalist değerlerle ilk karşılaşmaları ve/ya örgütlü hayatla tanışmalarına dair yaşam öyküleri dikkate alındığında, sosyalist kimliğin, kültürün ve bilincin oluşumuna dair veriler elde edilmektedir. Her bir veri, sosyalist değerlere yüklenen anlamların değişkenliğinde birden çok etmenin var olduğuna işaret etmektedir. Söz konusu etmenler arasında bireyden kaynaklı öznellikler

(habitus, sosyal kültürel ve ekonomik sermaye vb.) ve bireyin ötesinde içinde bulunulan toplumsal ve siyasal yapının tarihsel süreç içerisinde gelişimi etkili bir rol üstlenmektedir. Tüm bu farklılıklar çalışmanın genelleştirilmesini kısmen güçleştirse de sol değerlerin bireyler tarafından nasıl içselleştirildiğine odaklanılması, araştırma konusunun önemini ve özgün değerini ortaya koymaktadır. Ayrıca görüşmecilerin 1960-1980 yılları arasında örgütlü oldukları bilindiğinde, günümüzde yaşlarının 65'in üstünde olması nedeniyle döneme şahitlik eden kuşak ile verimli bir çalışma yapılması giderek güçleşmektedir. Bu kuşağın temsilcileri ve dönemin şahitleri olan katılımcıların birçoğunun geçmişe dair yaşantıları, geçmişte kendisinin "neliğine" dair bir içerik formunda kitaplaştırılarak literatüre kazandırılmamıştır. Bu araştırma, kayıtlara geçmemiş olan bireylerin kendisini konu edinen düşünsel seyir/hayat hikâyelerine de değindiğinden ileride benzer çalışma yapacaklara yol gösterici olması açısından önemlidir.

Bu çalışma, bireylerin sosyalist harekete ilk katılımlarını, katılım yoğunluğundaki etmenleri ve sol değerleri hem geçmişte hem de günümüzde hangi koşullarda nasıl deneyimlediklerini öğrenmeyi amaçlamaktadır. Bu amacı gerçekleştirmek için bireylerden geçmişten günümüze düşünce ve tutumlarına bir yolculuk yapması istenmektedir. Bir başka deyişle bireylerin geçmişteki yaşantıları, siyasi tercihleri ve aidiyetleri, şimdiki zamanda öne çıkarılmaya çalışılmaktadır. Anlatılar, sosyal ve tarihsel bağlam hakkında bilgi sunmakla birlikte katılımcıların sosyalist hareketler içerisinde kendi kimliklerini nasıl konumlandıklarına dair bilgiye erişilmesine de imkân vermektedir. Araştırmanın konusunu ve problemini şekillendiren bu amaçlar ekseninde çalışma kapsamında şu sorulara cevap aramaktadır:

- Bireylerin sosyalist siyasete katılımındaki temel motivasyonlar nelerdir?
- Bireylerin siyasi tavırlarının şekillenmesinde ve pozisyon almalarında bireysel, toplumsal ve siyasal faktörler bireylerin sosyalist değerleri deneyimlemesinde nasıl bir etkiye sahiptir?
- Geçmiş ile bugün kıyaslandığında bireylerin örgütlü mücadeleye bakış açılarında ne gibi değişim ve dönüşüm meydana gelmiştir?
- Geçmişte örgütlü mücadelede yer alan görüşmecilerin sosyalist harekete dair deneyimleri ve olumlu ve olumsuz eleştirileri, şimdiki zamanda nasıl hatırlanmakta ve değerlendirilmektedir?

2022 yılında toplanan bulgular için araştırma kapsamında görüşme yapılan bireyler, nitel araştırmalarda kullanılan örnekleme yöntemlerinden biri olan "kartopu örnekleme" aracılığıyla seçilmiştir. Ankara, İzmir, Mersin-Tarsus, Balıkesir, Niğde, Hatay-Antakya illerinde yaşayan beş kadın 25 erkek görüşmeciden oluşan toplamda 30 katılımcıyla derinlemesine mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Görüşmecilerden Türkiye Komünist Partisi (TKP) son Genel Sekreteri Nabi Yağcı, TKP Merkez Komite üyesi Ahmet Kardam, örgütün gençlik örgütlenmesi İlerici Gençlik Derneği (İGD) Genel Sekreteri Alaidin Taş ve Devrimci Yol'un Merkez Komite üyesi Mahmut Memduh Uyan'ın isimleri açık olarak yazılmıştır. Bu isimlerin yanı sıra diğer görüşmecilerin de tamamı, isimlerinin kullanılmasına izin vermesine rağmen kişisel verileri korumak adına her biri için mahlas kullanılmıştır. Görüşmeciler 2022 yılı itibarı 52 ile 78 yaş aralığındadır. Araştırma bulguları, mülakatların yapıldığı zaman kesitiyle sınırlıdır. Katılımcılarla Ankara, İzmir, Mersin-Tarsus, Balıkesir, Niğde, Hatay-Antakya illerinde görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bu illerin dışında ikamet eden bir görüşmeciyle de çevrimiçi görüşme yapılmıştır. Her bir görüşme, iki saat ile sekiz saat arasında sürmüştür. Katılımcılar, 1960-1980'li yıllar arasında sosyalist harekete katılan bireylerle sınırlandırılmıştır. Dolayısıyla sosyalist sol siyasette değerlere dair yapılan bu analiz, söz konusu sınırlandırma çerçevesinde elde edilen bulgular kapsamında tartışılmıştır.

1.2. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışma bireylerin bakış açılarını görebilmek, olayların onlar tarafından nasıl algılandığını bütüncül bir şekilde ortaya koyabilmek adına nitel araştırma türünü kullanmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2006, s.39). Çalışma, 1960-1980 yılları arasında yaygın kitlesel sol siyasete katılmış olan bireylerin geçmişten bugüne değişen gündelik yaşam pratiklerine, değer yargılarına ve bu değer yargılarının tarihsel dönüşümüne odaklanmıştır. Çalışma, nitel araştırma desenlerinden biri olan anlatı (narrative) araştırması olarak şekillendirilmiştir. Anlatı araştırması Corrine Glesne'nin ifadesiyle gerek bir olay üzerinden gerekse birbiriyle kronolojik ilişkisi bulunan olaylarla ilgili yapılan konuşmalar üzerinden veri toplamaktadır. Bir başka deyişle birey ya da bireylerin deneyimlerini araştırmakta, yaşam öykülerini bir araya getirmekte ve elde edilen verileri kronolojik olarak sıralamaktadır (Glesne, 2012). Çok sayıda uygulama biçimini içerisinde barındıran bir araştırma deseni olarak çeşitli analitik süreçleri kullanmaktadır (Creswell, 2013, s.307, 70).

Anlatı araştırması, başta görüşme/mülakat olmak üzere gözlem, dokümanlar, sözlü tarih, biyografi, anılar, yaşam tarihi/öyküsü gibi diğer nitel verilerden faydalanmaya olanak vermektedir (Creswell, 2013, s.72). Bu çalışma kapsamında anlatı araştırmasına uygun olarak hem perspektif hem de tema odaklı bir yaşam tarihi/öyküsü, çalışmanın en temel veri toplama tekniği olarak öne çıkmaktadır. Yaşam tarihinde/öyküsünde araştırmacı, yaptığı görüşmeler doğrultusunda bir konu ya da kavram etrafında farklı yaşantıların öykülerini oluşturmaya ve ortaya çıkarmaya çalışır (Glesne, 2012). Söz konusu farklı yaşam öykülerini oluşturabilmek için gerçekleştirilen görüşmeler bazen bir kültürü ya da bir grubu tartışmak için bir yol olarak kullanılmaktadır (Glesne, 2012, s.27). Bu çalışma, araştırmaya konu edilen kavramlar ve olgular üzerinden sosyalist ideoloji içerisinde yer alan bireylerin değerlerine dair düşüncelerini, bu değerleri algılama biçimlerini, aidiyetlerini ve gündelik hayatlarına olan etkilerini içermektedir. Birden fazla yaşanmışlığın ve tanıklığın bir düzen içerisinde tasniflenerek kaydedilmesi, verilerin toplumsal ve tarihsel bağlamla ilişkilendirilmesine de olanak vermektedir.

Çalışma verileri, derinlemesine ikili mülakat kapsamında toplanmaktadır. Bu veri toplama aracı sayesinde araştırmacı içeriden bakış açısını kazanabilmekte ve katılımcıların gündelik hayat içerisindeki algılarını, düşüncelerini, duygularını, tavırlarını, değer yargılarını ve durumları yorumlayış biçimlerini daha detaylı bir şekilde öğrenebilmektedir (Creswell, 2013, s.49). Çalışma kapsamında veri toplama tekniklerinden olan yarı-yapılandırılmış mülakat ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Yarı yapılandırılmış mülakat soruları için katılımcılardan, bu soruları tarihsel süreç/bellek bağlamında cevaplandırmaları istenmiştir.

2. Bireylerin Sosyalist Hareketlere Katılma Gerekçeleri: Heyecanın Mutlak Butlan Durumu

Bireylerin sosyalist harekete dahil olma motivasyonlarının, bilinçli tercihlerin yanı sıra gençlik heyecanından, kendini görünür kılma arzusundan ve herkesin olduğu yerde olma gerekliliğinden kaynaklandığını, bulgulardan yola çıkarak öne sürebiliriz. Her pozisyondaki katılımcıların katılma şekillerine bakılmaksızın, motivasyonlarını ereksel olarak "devrim" ile betimlediklerini görmekteyiz. Bu tündengelimsel erekselliğin gerçekleştirilebilirliği, bireylerin asimptotik¹ bir beklenti içerisinde hareket etmelerine neden olmaktadır. Öte yandan, bireylerin pozisyonları ile amaçlarının ilişkisi, muğlak bir duruma da işaret etmektedir. Bu asimptotik ilişkiye ek olarak; Kışlalı ve İlhan'ın "katılımcıların katılım koşullarının, katılımcıların hedefleri açısından" kesin hükümsüzlük barındırdığı tartışması bizim çalışmamızda da karşılık bulmaktadır. Fakat bu kesin hükümsüzlük, sol harekete katılan bireylerin katılımlarında; sola, sosyalizme, siyasi örgütlenmeye dair bilgi ve bilinç seviyelerinin etkisiyle bir tercihte

¹ Matematiksel bir kavram olan asimptotik durum, çalışmamızda katılımcıların eylemleriyle hedeflere erişiminin -hedeflere her an yaklaştığı hissine rağmen- gerçekte sonsuz ilişkiselliğini ifade etmek için kullanılmaktadır.

bulduklarını düşündürse de aslında katılımda tesadüflerin, zorunlulukların, gençlik heyecanının ve bir yere ait olma istek ve ihtiyacının etkili bir rol üstlenmesiyle de açıklanabilir. Kışlalı ve İlhan'ın öğrenci olan katılımcıların Marx'ın öngördüğü haliyle devrimi gerçekleştiremeyeceği tezlerini salt kesin hükümsüzlük ile sınırlamak yeterli olmayacaktır. Bu durumu asimptotik hükümsüzlük olarak tanımlamak daha kapsayıcı olacaktır. Zira öğrencilerin yer aldığı devrim mücadelesinin, ölü doğmaktan öte söz konusu iki değişkenin (pozisyon ve amaç) gelecekte yakınsamasını kısmen imkânsız hale getiren (asimptotik) bir ilişki örüntüsüne sahip olduğu ileri sürülebilir.

Bu kapsamıyla araştırmamız, öğrenci hareketlerinin ortaya çıkışındaki toplumsal ve tarihsel süreci değerlendiren Attila İlhan'ın *Hangi Sol* başlıklı çalışması ile Ahmet Taner Kışlalı'nın *Öğrenci Ayaklanmaları* çalışmasına referans vermektedir. Öncelikle 1960-1980 yılları arasında bireylerin, sosyalist harekete katılımlarındaki etmenlere dair genel bir çerçeve çizilmektedir. Gerek İlhan gerekse Kışlalı eserlerinde, öğrenci gençliğin sol siyasete ilk katılımlarının birden çok etmene dayandığını savunmaktadır. Örneğin Kışlalı (1974, ss.39-91) eserinde çağdaş öğrenci hareketlerinin ortak niteliklerini dört alt başlıkta tartışmaktadır: 1. Üniversiteye karşı olmak, 2. Rejime ve toplumsal düzene karşı olmak, 3. Yetişkinlerin örgütlerinden ve önderliklerinden bağımsız olmak ve 4. Şiddet olarak sınıflandırmaktadır. Fakat bu etmenler bireyin sola katılımındaki ilk temel motivasyonun tam anlamıyla belirleyicisi olarak ele alınamaz. Çalışma verileri, bireylerin bilinçlilik formuna ek olarak, etki altında kalması ve tesadüfi olarak içerisinde yer aldıkları ortamın zorunlu etkisiyle sol ile tanışıp sol mücadele içerisinde örgütlenme çalışmalarına katılabildiklerini de göstermektedir.

2.1. Attila İlhan'ın Temel Yaklaşımı

İlhan 1940-1965 arası üniversite öğrencilerinin sola dair eğilimlerinde "gençlik heyecanının" etkili olduğunu düşünmektedir. İlhan'ın ifadesiyle kırsal kesimden gelen ve feodal düşünce altında yetişen bu üniversite öğrencileri, kozmopolit ve birçok olanağa sahip büyükşehirlere üniversite okumak için geldiğinde siyasi mücadele içinde yer almayı çıkar yol saymaktadır. Bu yol kimisi için "sağda" kimisi için "solda"dır. İlhan sağda olmayı tercih edenlerin konformist davranış düzenini isteyip taşra değerlerini benimsediğini söylerken (yöresel şive, geleneklerin gerçek, bütünleşemedikleri şehrin ise rezil kabul edilmesi gibi) solu seçenlerin non-conformist özellik gösterdiğini ve olaylar karşısında hızlı tepki verdiklerini dile getirmektedir (İlhan, 1996, ss.145-148).

Dolayısıyla üretimin hiçbir aşamasında yer almayan ve bir sınıf oluşturacak yeterliliğe sahip olmayan üniversite öğrencilerinin toplumu dönüştürebilmesi İlhan'ın ifadesiyle mümkün değildir. Zira İlhan'a göre üniversite gençliği, maddi ya da moral hiçbir hizmet üretmemekte ve hatta babalarının ve devletin parasını tüketmektedir. Bu yüzden öğrenci gençliğinin eylemleri, sosyalizmin yöntemine dayanarak açıklanamaz. İlhan'a göre "gençler, ancak işçi sınıfının kendisinden ve üretimde uğradığı haksızlığa dayanan öfkesinden kaynaklanan bir sosyalist örgütün yan gücü olabilirler." (İlhan, 1996, ss.148-149).

İlhan, toplumsal dönüşümü gerçekleştireceği düşünülen işçi sınıfının sadece sistemden pay almayı yeğlemesi ve toplumsal değişimi üstlenmeyişi "endüstri toplumunun ortaya çıkardığı köksüz elemanların" yani yabancı işçilerin, aydınların ve gençlerin kendilerini ön plana çıkarmalarına neden olduğunu ileri sürmektedir. Bir başka deyişle söz konusu alanlardaki bireyler, özellikle de üniversite gençliği gerek toplumsal güvenceden yoksun olmalarından gerekse kendileri için bir gelecek görmemelerinden dolayı "devrimin aslanı" rolüne bürünmektedir. Fakat İlhan, üniversite gençliğinin ekonomik ve toplumsal nedene dair gelecek kaygıları olmadığı halde çatışmaya girecek kadar eylemlerde yer almalarının ve "biz bu yola baş koyduk" diyerek ülkenin kaderini değiştireceklerini savunmalarının anlaşılır olmadığını düşünmektedir (İlhan, 1996, ss.149-152, 154).

2.2. Ahmet Taner Kışlalı'nın Temel Yaklaşımı

Ahmet Taner Kışlalı, öğrencilerin eylem ve protestolara katılmalarını tarihsel olarak ele aldığı Öğrenci Ayaklanmaları adlı kitabında, gençliğin düzene karşı çıkmalarının, şiddete varan eylem ve protestolara girişmelerinin toplumsal gelişim seyrini irdelemektedir. Kışlalı'nın sözlerine göre Cumhuriyet'in ilk on yılında neredeyse hiçbir öğrenci hareketine rastlanmamıştır. Hatta üniversite gençliği, Kemalist ilkelerin ve rejimin savunucusu konumunda olmuştur. Fakat reformların azalışı ve Atatürk'ün ölümünün ardından gelen yöneticilerin anlayışları, gençliğin rejim içinde muhalif olmaya başlamasını beraberinde getirmiştir. Mesela 1960'larda yapılan öğrenci hareketlerinin toplumsal düzene karşı bir mücadele içerdiği görülmektedir (Kışlalı, 1974, ss.63-64). Ancak yapılan ilk işgal ve boykot hareketleri eğitim sistemine, üniversite içi sorunlara ve öğrencilik koşullarının düzeltilmesine yöneliktir. 1969 yılına gelindiğinde ise öğrenci işgal ve boykotlarının temel niteliğinde değişim göze çarpmakta ve siyasal yön ağırlık kazanmaktadır. Öğrenciler üniversite içi sorunları var olan "düzen"e bağlamaktadır (Kışlalı, 1974, ss.51-52). Zira üniversite içindeki sorunlar çözüldüğü halde öğrencilerin temel sorunlarının çözüme kavuşmaması (gelecekte beklentilerine uygun mevki sahibi olamama endişesi), sorunun toplumsal düzen ve rejimden kaynaklandığına işaret etmektedir (Kışlalı, 1974, s.94). Ayrıca Kışlalı üniversitenin geleneksel ve modern olmasına bağlı olarak da öğrenci eylemlerinin farklılaştığını belirtmektedir. Kışlalı'nın belirttiğine göre öğrenci hareketleri, küçük ve geleneksel üniversitelerde üniversite içi sorunlara yönelirken modern ve büyük üniversitelerde üniversite dışına yönelik organize edilmektedir (Kışlalı, 1974, s.94).

Kışlalı, 12 Mart 1971 muhtırasına kadar geçen sürede gençlik hareketlerinin, yetişkinlerin örgütlerinden ve önderliğinden hızla bağımsızlaştığını da söylemektedir. Örneğin öğrenci gençlik, içinde yer aldığı örgütlenme/kulüp/dernek vb. ile ayrıştığı konularda kendi düşüncesini rahatlıkla savunabilmiştir. Dolayısıyla öğrenci eylemlerine yön verenlerin, öğrenciler ya da onlara en yakın kuşaktan olan bireyler arasından çıktığı görülmüştür (Kışlalı, 1974, ss.76-77).

Başlangıçta eylemlerini/protestolarla barışçıl yollarla yapan öğrenci gençliği şiddete kaymaya başlamıştır. Çünkü öğrenci gençlik, barışçıl yollarla sorunlarına çözüm bulamaz hale gelmiştir. Kışlalı'nın ifadesiyle öğrencileri şiddete iten birden fazla neden bulunmaktadır. Öğrenci eylemlerinin saldırıya dönüşmediği zamanlarda dahi polislin gereksiz şiddet göstermesi ve eğitim kurumlarındaki yöneticilerin öğrenci taleplerine karşı disiplin hükümlerini uygulamak istemeleri bu sürecin evrilişinde etkili olmuştur (Kışlalı, 1974, s.65). Ayrıca medyanın şiddet eylemlerine özel ilgi göstermesi (manşetlerde yer vermek) sonucunda, öğrenci önderleri, kamuoyunun dikkatini çekebilmek adına şiddete başvurmuş ve hatta silahlanmayı tercih eder hale gelmiştir (Kışlalı, 1974, ss.86-88).

Kışlalı, öğrenci eylemlerine dair tarihsel bir sınıflandırma yapmanın ardından devrimi yapacağı söylemiyle eylemlere ve protestolara katılan, öğrenci ayaklanmalarına neden olan üniversite gençliğinin sınıf çatışmalarının neresinde olduğunu sorgulamaktadır. Klasik anlamda bu soruyu "gençliğin sınıf çatışmasındaki rolü, emekçi sınıfına bilinç götürmektir" diyerek cevaplandırmaktadır (Kışlalı, 1974, s.26). Ayrıca gençliğin bu eylem ve protestolarda yer almalarında iktidarın karar mekanizmalarında etkin olabilme olanağı verilmemesinin, yaşam koşullarının ağırlığını hissetmelerinin, toplumsal hiyerarşide (gerek işletmelerde gerekse devlet bürokrasisinde, üniversite yönetiminde vb.) yok denecek kadar az sayıda yer edinebilmelerinin, işgal ettikleri konumların toplumsal itibarının düşük olmasının etkili bir rol üstlendiğini düşünmektedir. Özetle gençliğin toplumsal, ekonomik ve siyasal olanakların dışında tutulmaları ve okul bittikten sonra toplum tarafından iyi yaşam şartlarının garanti edilmemesi örgütlü mücadele içerisinde konumlanmalarının nedenidir (Kışlalı, 1974, ss.103-109).

Kışlalı'da tıpkı İlhan gibi üretim süreci dışında kalanlar arasında olan öğrenci gençliğe ayrı bir yer verir. Kışlalı üretim süreci dışında kalanlar (genç köylüler, genç

işçiler, genç memurlar vb.) arasından özellikle öğrenci gençliğinin devrimci toplumsal tabaka ve sınıfı meydana getirebilmesinde, özel bir duruma sahip olduklarının altını çizer. Bu özel olma durumu, diğer grupların aksine üniversite gençliğinin olumsuz durumların bilincine varabilecekleri uygun koşullara sahip olması ve ortak eyleme geçebilmeleridir (Kışlalı, 1974, s.16, 29, 110).

Üniversite gençlerinin eylem ve örgütlenmeler ile sosyalist alanda var olarak toplumsal değişimi yaratma isteklerine rağmen bunun mümkün olmayacağı düşüncesi, her iki araştırmacıda da mevcuttur. Kışlalı'ya göre emeğin yerine makine geçtiğinden işçi sınıfının varlığı zorunlu olmaktan çıkmıştır. Haliyle proletarya sınıfı ortadan kalkmaktadır. Hatta sistemin bir parçası haline getirilmektedir. Herbert Marcuse'un ifadesiyle bu durum toplumdaki bireyleri "tek boyutlu" hale getirmekte ve birey, üretimin aracı olmaktan çıkıp hammaddeye dönüşmektedir (Marcuse, 1986). Sonuç olarak, işçi sınıfı sistemin parçası haline getirilmektedir. Dolayısıyla işçi sınıfının "kendiliğinden sınıf" olmaktan çıkıp "kendisi için sınıf" olabilmesinin yolu, bilinçlendirilmesinden geçmektedir. Zira dıştan müdahale olmaksızın işçi sınıfının bilinçlenmesi ve devrim yapması mümkün olmayacaktır (Kışlalı, 1974, s.26).

3. Çalışma Kapsamında Sola Katılım Dinamikleri

Bu bölümde, görüşmecilerin sosyalist harekete katılımlarına dair "ilk deneyimlerinden" yola çıkılarak oluşturulan üç ayrı kategoriye dair görüşme bulgularına yer verilmiştir. Sosyalist değerlerle olan ilk karşılaşma, aynı zamanda toplumun egemen değerlerine karşı bir pozisyon almayı da içerisinde barındırmaktadır. Değerlerin bu derece önem kazanması gerek toplumlara gerekse bireylere anlam kazandıran bir ölçüt niteliğinde olması ve bireylerin, çevrede olan biteni anlamak, açıklamak ya da yorumlamak için değerlerden yararlanmasıyla ilintilidir (Bilsky ve Schwartz, 1994, ss.163-181). Ayrıca değerler, Çaha'nın belirttiğine göre bireylerin eylemlerini, kararlarını, tercihlerini, tutum ve davranış biçimlerini, doğru ve yanlış tanımlarını şekillendiren bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır (2008, s.2). Kilby'nin ifadesiyle "toplumsal hayat değerler olmadan imkânsızdır." (Kilby, 1993, s.59). Bir toplumun gerek kültürel gerekse ekonomik, toplumsal ve siyasal yapısını çözümlmek için değerler büyük önem taşır (Esmer, 2012, s.4; Fichter, 2019; Güngör, 1998, s.17). Değerler normlara, tutumlara ve ihtiyaçlara dair ayrımlar sunarak bölünmeye ve çatışmaya hizmet eden bir işlevi de üstlenir (Thome, 2015, s.47). Milton Rokeach'a (1973, s.5) göre değer "bireyin gündelik yaşantısına ve amaçlarına kılavuzluk/rehberlik eden sosyal tutum ve ideal davranış tarzlarını belirleyen çok yönlü standartlardır.

Değerler ekseninden bakıldığında "ilk nasıl sosyalist olunduğu" sorusu bireyin bir olumlamaya girerken toplumun mevcut egemen değerlerini nasıl olumsuzladığını da açıklamaktadır. Bu noktada ilk olarak ailenin etkisiyle ileriki zamanlarda örgütlenen bireylerin sol harekete katılımlarındaki temel motivasyonları, siyasi yapılanmalar içerisindeki örgütlenme biçimleri ve politik tercihlerinin gündelik hayattaki karşılığı ele alınmıştır. Ahmet Taner Kışlalı ile Attila İlhan'ın referans alınan eserlerinin, çalışma verileriyle bu anlamıyla örtüştüğü görülmektedir. Ayrıca çalışmayla, sosyalist hareket içerisinde yer alan bireylerin örgütlenmesinde ailenin etkisinin yanı sıra sosyal çevrenin ve okulun etkili bir rol üstlendiği sonucuna da ulaşılmıştır. Dolayısıyla ailenin ardından sosyal çevre ve okul ile sosyalist harekete dahil olan görüşmecilerin, geçmiş sosyalist, politik ve etik kabullere dair yaklaşımlarına yer verilmiş, anıları üzerinden ait oldukları sosyal/politik çerçeve anlaşılmasına çalışılmıştır. Bu yönüyle bireylerin sol siyasete katılım biçimleri, bakış açılarından yola çıkarak katılım amaçları/gerekçeleri, siyasi yaşam tercihleri ve bu tercihlerinin gündelik yaşama olan etkisi araştırma bulguları üzerinden açıklanmıştır.

3.1. Okulun/Eğitimin Etkisi

Bu gruptaki görüşmeciler gerek okul (ortaokul, lise, üniversite) ve öğretmenlerinden gerekse okuduğu eserlerden etkilenecek solum eğilim gösterdiklerini söylemektedir.

Çalışma kapsamında detaylı bir biçimde tartışılacak olan bölüm burasıdır. Çünkü eğitimin/okulun etkisiyle sosyalist harekete katılımın öğrencilik açısından farklı bir anlamı bulunmaktadır. Öğrencilik, mülkiyet ilişkilerinin dışarısında kalan özel bir kategori olarak farklı dinamikleri içerisinde barındırmaktadır. Ancak bunu tartışmadan önce okulun etkisiyle sosyalist harekete eğilim gösteren bireylerde sosyal sermayenin etkisine değinmek yerinde olacaktır. Zira sosyal sermayenin “az çok kurumsallaşmış karşılıklı arkadaşlık ve tanıma ilişkileriyle kurulmuş, dayanıklı bir ağ ile ilintili gerçek ve potansiyel kaynakların toplamı” (Göker, 2007) olduğu göz önüne alındığında, eğitimin/okulun sosyalist harekete katılımdaki etkisi anlaşılacaktır. Çünkü sosyal sermaye güven, norm ve ağlar gibi sosyal organizasyon özelliklerini (Putnam, 1993), sosyal bağlılık için bireylerin diğerleriyle ortaklaşa çalışmasını (Field, 2008) gerektirmektedir. Bu yönüyle sosyal sermaye “insan ilişkilerinden ve toplumsal yapılardan elde edilen kaynakları” tanımlayarak geçerli normların uyum işlevine işaret etmektedir (Coleman, 1988; Coleman, 1994).

Köy Enstitüsündeki tarım öğretmeninden ve okuduğu kitaplardan etkilenecek sola eğilim gösterdiğin söyleyen Ali, sol harekete katılımda sosyal sermayenin etkisini şöyle örneklendirmektedir:

- “Öğretmenimiz pozitivistti, bilim dışındaki bir şeye inanmazdı ve bize de bu düşünceyi aşlamıştı. Tabuları yoktu. 3 dil biliyordu. Cebirden kimyaya kadar her soruyu çözerdi. ABD’de eğitim almıştı. Fakat öğretmenlikten atılmıştı. Yine de boş durmuyor, çevirmenlik yapıyordu.”

Ali, tarım öğretmenin kendisine önerdiği kitaplarla Karl Marx’ın Kapital-Özet, V. I. Lenin’in Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması, G. Politzer’in Felsefenin Temel İlkeleri ve L. Huberman’ın Sosyalizmin Alfabetesi eserleri sayesinde Marksizm ile tanıştığını ve okumalar sonucunda Marksist-Leninist ideolojiyi benimsediğini ifade etmiştir.

Görüşmecilerden bir diğeri olan Serkan (66) da ortaokuldayken öğretmenlerinin önerdiği kitapları okuyarak ve onlarla yaptıkları politik konuşmalardan etkilenecek solcu olduğunu söylemektedir. Liseye geldiğinde yaşadığı köye gidiş-geliş yapamadığı için merkezde kiraladıkları evlerde kalmaktadır. Bu evler köyden lise okumak için gelen öğrencilerin kiraladığı evlerdir. Serkan, düzenli olarak evlerden birinde toplanıp sabaha kadar kitap okuyup tartıştıklarından bahsetmektedir. Bu durum lise öğrencisiyken siyasete dair başlangıcının Devrimci Kültür Derneği ile olduğunu, bu derneğe etkisinde kaldığı öğretmenlerinin de gittiğini dile getirmiştir. Ankara’da üniversiteyi kazandığında ise sol yayınlara (dergilere, kitaplara, bildirilere vb.) olan merakıyla sürekli okumalar yaptığını ve farklı fraksiyonlar arasındaki yoğun tartışmalara katıldığını söyleyen Serkan, Dev-Genç içerisindeki örgütsel mücadelede yer almıştır.

İlkokul, ortaokul ve liseyi Eskişehir’de okuyan Zehra, 1963 yılında Konya Öğretmen Okulu’nu kazanması sonucunda okuldaki öğretmenlerinden etkilenecek sola dair ilgisinin arttığını dile getirenler arasındadır. Yeni nesil öğretmenlerinin sol ideolojiyi benimseyen bireyler olduğunu ifade etmiştir. Zehra 1966 yılında okuldan mezun olur olmaz öğretmen olarak göreve başlamış ve görev yaptığı ilçenin Öğretmenler Sendikasının yönetiminde aktif rol almıştır. O yıllarda çok bilinçli olmasa da sosyalist harekete yönelimi olduğunu ve sola yönelik kitaplar, dergiler (Varlık dergisi) okuyarak, Akşam gazetesinde ise Çetin Altan’ın köşesini takip ederek eğiliminin arttığını söylemiştir. Ayrıca sol hareketlere katılımında TÖS üyesi arkadaşlarının etkisinin çok üst düzeyde olduğunu ifade etmiştir. Zehra, eşi ile dernek aracılığıyla tanıştıktan sonra da sola dair bilimsel teoriyi öğrenme merakının başladığını, başlangıç seviyesindeki teorik kitapları okuyarak kendini geliştirmeye çalıştığını ifade etmiştir. Evlendikten sonra da örgütlülüğünü devam ettiren Zehra, TKP’nin içerisinde yer almıştır. İlerici Kadınlar Derneği’nde (İKD) çalışmıştır. Bunun yanı sıra kardeş örgütler diye adlandırdıkları İGD, İLD, İKD, DİSK örgütlenmelerinin toplantılarında katılım sorumlusu olarak görev üstlenmiştir. Neredeyse hiç boş vakti olmadığını ifade eden Zehra, bu süreçte çocuğuyla

da ilgilenmekte, öğretmenlik yapmakta ve örgütlenme için bir araya geldiği arkadaşlarıyla vakit geçirmektedir.

Bir diğer görüşmeci olan Ahmet Kardam'ın sosyalist hareketle tanışıp kendisini sosyalist olarak tanımlamaya başlaması üniversiteyi kazanmasıyla olmuştur. ODTÜ'de İşletme Bölümü'nü kazanan Kardam, sosyalist olduğu için ekonomi okuması gerektiğini düşündüğünden bir yıl kaybetme pahasına bölümünü değiştirmiştir. Çok başarılı bir öğrenci olduğunu söyleyen Kardam, dereceyle mezun olmasının ardından araştırma görevlisi kadrosuna girmiştir. Kardam, ailesinin CHP'de aktif konumlandığını (babasının 1957 seçimlerinde Samsun'dan aday olduğunu söylemiştir), fakat sola yöneliminin üniversite sürecinde Sosyalist Fikir Kulübü içerisinde geliştiğini dile getirmiştir. Bu esnada sol hareket içerisinde kendisinden daha aktif olan eşi ile tanışması da Kardam'ın öğrenci hareketinde çok daha fazla yer almasını sağlamıştır.

Görüşmecilerden bir diğeri TKP'nin son Genel Sekreteri olan Nabi Yağcı'dır. Yağcı (78) sola dair ilk eğiliminin lise öğrenimi sırasında Yön dergisi ile şekillendiğini dile getirmektedir. Abisinin görevi gereği liseyi Isparta'da okuyan Yağcı, Said Nursi'nin aktif olduğu bu yıllarda neredeyse bütün öğretmenlerinin tutucu tavırlarına rağmen dergiyi okuduğunun da altını çizmektedir. Dergi sayesinde Nazım Hikmet'i ve Orhan Veli'yi tanımıştır. Hatta anlattığına göre öğretmenlerinin Nazım Hikmet hakkındaki anti söylemleri ve Orhan Veli için "şiire küfrü sokan adam" tanımı yapmaları kendisinde tam tersi bir etki yaratmıştır. Dergi sayesinde daha geniş perspektifli bir dünya görüşünü benimsemeye başlamıştır. O yıllarda kendisindeki değişimin tam anlamıyla sol olarak tarif edilemeyeceğini, bunun yerine radikal-demokratik düşüncelerin gelişimi olarak açıklanabileceğini düşünmektedir.

1965-1970'li yıllar arasında ilkökul öğretmeninin etkisiyle sola eğilim gösteren bir başka isim Emin'dir. Emin, "Cumhuriyetçi bir kadın" olarak tanımladığı ilkökul öğretmeni sayesinde sola sempati duyduğunu, lise ile politik yönünün geliştiğini söylemektedir. Bu durumun gelişiminde Niğde'den sürgün gelen öğrencilerin etkili olduğunu ifade etmektedir:

- O yıllarda liselerde sürgünler olurdu. Bizim liseye Niğde'den sürgün öğrenciler geldi. Zira Niğde, cezaevinden dolayı Türkiye sol siyasetinde önemli bir yere sahipti. 68 kuşağının ileri kadrolarının büyük bir çoğunluğu bu cezaevindeydi. Niğde hem ülkeyi değerlendirmenin hem de politik olarak bir şeyler söyleyebilmenin yeri ve mekânıydı. Bana göre Türkiye solu buradaki isimlerin yarattıklarıyla şekillenmişti. Bende Niğde'den bizim okulumuza sürgün gelen öğrencilerin anlattıklarından etkilendim.

Okuldaki öğretmenlerinden etkilenecek sol harekete eğilim gösterenler arasında, ailesi tamamen karşıt ideolojiyi benimseyen bireyler de vardır. Örneğin Hakan, 68 Kuşağı'ndan ve ortaokuldaki TKP'li Türkçe öğretmenin anlatımlarından etkilenecek sola eğilim gösterdiğini ifade ederken ailesinin kır kökenli ve Demokrat Partili olduğunu da dile getirmektedir. Benzer bir durum Osman için de geçerlidir. Osman, sağ görüşlü olan ve Demokrat Parti'yi destekleyen ailesinin aksine ortaokulda sola eğilim gösterdiğini, lise ile politik sürecinin artarak devam ettiğini dile getiren bir başka görüşmecidir.

3.2. Ailenin Etkisi

Bu alt başlık altında sosyalist harekete katılımında ailesinin siyasi tercihlerinin yadsınmayacak etkisi olduğunu söyleyen görüşmecilerin yaşam öykülerine yer verilmiştir. Bireylerin deneyimlerine ve yaşadıkları önemli kesitlere dair söylediklerinden yola çıkıldığında, olayların ve koşulların neden-sonuç ilişkisi daha rahat sistematize edilebilmiştir. Bir başka deyişle bireylerin sol siyasete katılım biçimlerinin; siyasi örgütlenme tercihlerinde, katılım amaçlarında, geçmişe dair deneyimlerinde nasıl bir rol üstlendiğini göstermesi ve diğer kategorilerle farklılaştığı yönleri dair bir ayırım sunması bakımından oldukça önemlidir. Ayrıca sosyalist hareketi deneyimleyen ailelerin, görüşmeciler tarafından modern değerlere sahip aile olarak tanımlanması da çalışma kapsamında ulaşılan bir başka veridir. Görüşmeciler modern değerlere sahip olmak ile

evrensel normların açıkça tartışılmasını, geleneğin ötesinde bireyin öncellenmesini kastetmektedir. Örneğin ailesinde kısmen/tamamen sola yatkinlık olan bireylerin değerlerinde, yaşam biçimlerinde, tercihlerinde farklılık ortaya çıkmaktadır. Konuya dair en önemli ayırım, ailesini modern değerlere sahip olarak tanımlayan katılımcıların, ataerkil değerlere sahip ailelerden gelen bireylere kıyasla sol siyasetle tanışmasının daha erken yaşlarda gerçekleşmiş olmasıdır.

Çalışma verileri, aile bireylerinin siyasi tercihlerinden, deneyimlerinden ve eğilimlerinden etkilenerek siyasi tavırları şekillenen bireylerin sola eğilimlerinin, sosyalizme dair hiç eğilimi olmayan ailelerin çocuklarına kıyasla daha farklı ve "bilinçli" bir tercihlilik durumunu içerdiği sonucunu vermiştir. Bir başka deyişle araştırmancının verileri, sosyalist harekete dahil olan, eğilim gösteren ya da sempati duyan ailelerden gelen görüşmecilerin, sol siyasete katılım biçimlerinin, katıldıktan sonra yapılanma içerisindeki siyasi pozisyonlarının ve günümüzdeki siyasi tercihlerinin diğerlerine göre farklı olduğunu ortaya koymuştur. Söz konusu farklılık Ansart'ın belirttiği üzere "belli bir zaman ve mekâna ait toplumsal koşulların kafamıza yerleştirdiği kazanılmış niteliklerin, algı, takdir ve eylem şemalarının bütünü"ne işaret eden (Ansart 1990, s.41; aktaran Ünal, 2017, s.381) habitusa gönderme içermektedir. Çünkü habitus, bireylerin ailesinin ve içinde yer aldığı sosyal çevresinin değerlerinden etkilenmesini ve siyasi tercihini bu doğrultuda şekillendirmesini mümkün kılmıştır. Ritzer ve Stepnisky'nin (2014, s.527) eserindeki tanımıyla habitus, "insanların toplumsal dünyayla ilgilenmelerine aracı olan zihinsel ve bilişsel yapılarıdır." Stones (2008, s.263) bu tanımı biraz daha detaylandırır. Ona göre "dünyada bizim algılama, yargıda bulunma ve davranma süreçleri yardımıyla ortaya koyduğumuz uzun süreli ve değişkenlik gösteren yatkinlıklar sistemidir." Wacquant'ın ifadesiyle "etnografik bir araç olan habitus" (Wacquant, 2012), özel toplumsal koşullara maruz kalan bireylerin, algıladığı ve içerisinde hareket ettiği dünya aracılığıyla oluşan eğilimlerdir (Wacquant, 2007, ss.53-76). Bourdieu literatüründe "temsil edilen toplumsal dünya" ya da "yaşam tarzları uzamı" olarak tanımlanmaktadır. Bu sebeple bir yandan "nesnel olarak sınıflandırılabilen pratiklerin üretici ilkesi"ni açıklarken diğer taraftan "bu pratiklerin sınıflama sistemine" karşılık gelmektedir (Bourdieu, 2017, s.254, 634). Öyleyse habitus için bireyin eylemleri tarafından şekillendirilirken aynı zamanda bireylerin eylem ve tercihlerini de şekillendirdiği söylenmelidir (Wacquant, 2007).

Örneğin Veysel'in sol örgütlenme içerisinde yer almasında ailesinin CHP sempatzanı olması önemli bir rol üstlenirken Mehmet'in üniversite öğrencisi olan abisinin siyasi tercihlerinden etkilenerek sosyalist hareket içerisinde mücadele ettiğini söylemesi, bireylerin davranışlarının şekillenmesinde ve yatkinlığının oluşumunda habitusun önemine işaret etmektedir. Bir başka görüşmeci olan Leman, babasının köy enstitüsü mezunu bir öğretmen olarak 50'li yıllarda Devrimlere Bekçi adında çıkarılan gazetenin dağıtımında ve çalışmalarında aktif konumlanmasından, Türk Öğretmen Dernekleri Milli Federasyonu'nun hem üyesi hem de yönetiminde bulunmasından ve 1969 öğretmen boykotunun organizasyonunda görev almasından etkilendiğini söylemektedir. Ayrıca babasını siyasi tercihlerinden dolayı sürgün edilmek gibi maruz kaldığı birçok olumsuz durum, kendisinin sol hareketlere daha fazla eğilim göstermesinde de etkili olmuştur. Benzer deneyimleri yaşayan bir başka görüşmeci Rıza da sola dair ilk eğilimini babasından edinenler arasındadır. Babasını "TÖB-DER'li bir öğretmendi, CHP'lidir, sosyal-demokrat bir insandır" diyerek tanımlamaktadır. Ayrıca siyasetin konuşulduğu, tartışıldığı bir evde büyümesinin, Deniz Gezmişlerin idam edildiği dönemde onlardan bahsedilmesinin, Kızıldere hakkında evde tartışma ortamının yaratılmasının 7-8 yaşlarındaki bir çocuk olarak hafızasına kazındığının da altını çizmiştir.

Devrimci Yol'un merkez komite üyesi Mahmut Memduh Uyan ise abisinin üniversitede siyasi mücadelede yer aldığını, öğretmen olan kardeşlerinden birinin TÖS vb. örgütlerde faaliyet içerisinde olduğunu, örgüt üyesi suçlamasıyla cezaevine giren ve

mesleğinden atılan kardeşlerinin bulunduğunu ve babasının CHP'li olduğunu söyleyerek aile içindeki sol geleneğe işaret etmiştir:

- Ailedeki sol eğilim Cumhuriyet Halk Partili, modernist ve aile fertlerinin çoğunluğunun öğretmen olmasından ileri gelir. Düşünsel ve sempati yapımız tümüyle soldan yanaydı. Mesela benim okuduğum kitaplar benim büyüklerimin de okuduğu kitaplardı. Hatta çoğu zaman okuduğum kitapları bana büyüklerim önerirdi. Böylelikle aile bağımız içerisinde de birbirimizi sol siyasi örgütlenme noktasında pozitif anlamda etkileme durumu oluştu.

Görüşmecilerden bir diğeri olan Nedim ise büyük dedesinin Atatürk'ün askerlerinden biri olması sebebiyle ailede, Atatürk'e ve İsmet İnönü'ye karşı bir sempati duyulduğunu, babasının CHP içinde koşuşturan, çiftçilik yapan ve maden işçisi olarak çalışan birisi olduğunu söylemektedir. Bu durum Nedim'in sola eğilim göstermesinde ailesinin önemli bir rol üstlendiğine işaret etmektedir. Bir başka görüşmeci Murat da Kurtuluş Savaşı gazilerinden olan dedesinin, Cumhuriyet'i kuran kadronun içinde yer almasından, yattığı odada İnönü'nün resminin bulunmasından etkilenerek başlangıçta bilinçli olmasa da ilk sosyal-demokratlığının sempati düzeyinde geliştiğini ve bu durumun sosyalist örgütlenme içerisinde yer almayla sonuçlandığını ifade etmektedir.

Sosyalist harekete katılımlarına dair ilk deneyimlerini ailesinden edindiğini dile getiren bu görüşmecilerin, sol siyasette yer almalarındaki temel motivasyonun ne olduğu sorusuna verdikleri yanıtlar, bilinçli bir heyecanı işaret etmektedir. Örneğin babasının örgütlü mücadele içerisinde yer almasından kaynaklı yaşadığı birçok soruna şahit olan Leman için sosyalist harekete katılımın amacı adalet, eşitlik, iyiye duyulan özlem ve kötülüğe karşı duruş isteği ile ilintili olarak açıklanmaktadır.

Görüşmecilerden Rafet (64), sosyalist örgütlenme içerisinde yer almasında, sol hareketin sınıfsal ayrıma karşı duruş sergilemesinin o zamanlar ilgisini çektiğini anlatmaktadır. Rafet, gün boyunca çok çalışmak zorunda kalmış, genç yaşta yıpranmış, zor şartlarda geçimini sürdürmeye çalışan esnaf bir baba ve eğitim alma olanağı olmadığı için okuma-yazmayı dahi çocuklarından öğrenen bir anne karşısında, varlıklı ve hiç yaşlanmayan insanların şatafatlı hayatlarının var oluşundaki eşitsizliğin dikkatini çektiğini söylemiştir. Bu noktada emeğin değerinden bahseden sosyalist hareketlerin söylemlerinin, kendisine çok cazip geldiğini ve sola ilgi duymasını sağladığını dile getirmiştir. Benzer bir ayrımın farkına vararak sola eğilim gösteren Nedim ise sol harekete katılımındaki temel motivasyonun ne olduğunu şu cümleler ile ifade etmiştir:

- Yaşadığımız köy, kuş uçmaz kervan geçmez denecek cinstendi. Yolu yoktu, yoksulluk hat safhadaydı. Doğduğum 50'li yıllar (Demokrat Parti'nin iktidarda olduğu zamanlar) bizler için hala kıtlık dönemiydi. Şehirlerdeki bolluk-bereket, yerele/köylere yansımamıştı. Açlık diz boyuydu. Eşkıyalar dağdaydı. Köyde okul dahi yoktu (Nedim, 66).

Rıza da geçmişe dönük sol siyasette yer almasındaki amacın, haksızlıklara karşı olma isteği olduğunu gündelik hayat içerisinde örnekendirerek açıklamıştır:

- O günün Türkiye'sinde bir grup insanın bir eli yağda bir eli balda iken diğer kısmının çok zor şartlarda yaşamaya çalışması benim sol siyasette aktif olmamda etkili oldu. Kitaplarda Florya plajındaki hayatları okurken köylerde ağacın üstüne keçeyi çakıp yastık yapan insanları/aileleri görüyordum. Ya da toprak ağası olanlar parasıyla lüks hayat sürerken kendi emeğiyle geçinip zar zor karnını doyuran insanların varlığı canımı yakıyordu. Hatta benim dedem bile yaşına rağmen elinde çapası ve tırpanı ile çalışmaya devam ediyordu. Sonbaharda yakacak odun için yaylada, hayvanın başında çok zaman geçirirdi. Ama hiçbir şeyi yoktu. Tüm bunlara itirazım solda olmamı sağladı (Rıza).

Sol harekette örgütlü mücadele içerisinde aktif olarak yer alan ya da sempati duyan ailelerden gelen bireylerin/görüşmecilerin, yapılanma içerisindeki siyasi pozisyonları, diğer iki kategoriye kıyasla (sosyal çevre ve okul) daha üst konumda bulunmaktadır. Somutlaştırmak gerekirse CHP sempatzanı ailesi ve sol hareket içerisindeki abisinden etkilenen Veysel, Köy Kalkınma Kooperatifi'nde (Köy-Koop) profesyonel olarak görevler almış, kooperatiflerin tarımsal amaçlı köy birliklerini kontrol edecek düzeye erişmiştir.

Aile içindeki sol geleneğe işaret eden Mahmut Memduh Uyan ise üniversite sürecinde yer aldığı Dev-Genç'in ardından Devrimci Yol içerisinde örgütlü mücadelesini sürdürmüştür. 12 Eylül 1980 darbesi gelince kentte sınırlı sayıda askeri birim bırakıp yedi-sekiz kişilik grup olarak kıra/dağa yönelen Ana Gerilla Birliği (AGB) içerisinde mücadele eden Uyan, bu birliğin kurucu komutanıdır (Uyan, 2015, s.231).

3.3. Sosyal Çevrenin Etkisi

Bu başlıkta aile içerisindeki ilişkilerin genişleyerek daha geniş bir habitus olarak tanımlanabilecek sosyal çevrenin etkisiyle sol harekete eğilim gösteren, bu doğrultuda siyasi tercihlerini ve gündelik hayatını şekillendiren bireylerin anlatılarına yer verilecektir. Katılımcıların sosyal çevreye dair tanımlarında birden fazla seçenek karşımıza çıkmaktadır. Zira katılımcıların sosyal çevre ile "mahallesinde farklı siyasi fraksiyonlara sahip insanlar/komşuları", "yaşadığı muhitte örgütlenen liselileri", "lise okurken kendileriyle bağlantı kurmaya gelen ve sol örgütlenme içerisinde aktif rol alan üniversitelileri", "sol örgütlenmelerde aktif konumlanan akraba ve arkadaş çevrelerini" ve "fabrikada çalışmaya başlayınca sendika arkadaşlarını" tanımladıkları görülmüştür.

Görüşmecilerden Nazım, mahallesinde Halkın Kurtuluşu düşüncesini savunan bir grup liseliden etkilenerek onlarla birlikte örgütlü mücadele içerisinde yer aldığını ifade etmiştir. Benzer bir durum Çetin için de geçerlidir. Çetin, ilçede lise okurken kendileriyle bağlantı kurmaya gelen üniversitelilerin etkisinde kaldığını söylemiştir. Leyla ise CHP'li ve Alevi bir ailede dünyaya gelmesinden öte yaşadığı mahallenin politik özellik göstererek solun tüm renklerini içerisinde barındırmasının, kendisi üzerinde olumlu bir etkisi olduğundan bahsetmiştir. Buna dair bir anekdot anlatmıştır:

- 6 Mayıs günü, Ulucanlar Cezaevi'ne amcamı ziyaret için gitmiştik. Ancak askerler, bizi yoldan çevirerek ziyaretin olmadığını söyledi ve biz evimize döndük. Geldiğimizde mahallede yas havasının hâkim olduğunu gördüm. Mahalledeki kadınlar dizlerine vurup "oğlanlar gitti, öldürdüler çocukları" diyerek ağıt yakıyordu. Deniz Gezmiş'ler asılmıştı. Bu durum politik eğilimimde etkili bir rol üstlendi. Ayrıca 1974'te mahallede politik gazetelerin satışını yapan abilerin-ablaların getirdiği gazeteleri okuyor olmam da politik sürece eğilim göstermemi sağladı.

Bir başka görüşmeci olan Kazım muhafazakâr bir ailenin değerleriyle yetiştirildiğini, fabrikada işe başladığında ise sendikal faaliyetlere katılarak sol siyasi görüşünün oluştuğunu dile getirmektedir. Sola dair eğiliminin gelişimini şöyle açıklamaktadır:

- Ben gerçekleri topraktan kopup fabrikaya gelince gördüm. Fabrika gözümü açtı, beni bilinçlendirdi. Akla, pozitivizme, sömürüye, işçi sınıfına dair öğrendiklerim sonucunda ailemdeki düşüncelerin geçerli olmadığını farkına vardım.

Görüşmecilerden bazılarının sosyal çevre ile akraba çevrelerinde sol hareket içerisinde örgütlenenleri kastettiği görülmektedir. Uğur, öğretmen olan abisinin ve abisinin arkadaşının kişiliklerinden ve yazdıkları sloganlardan, afişlerden etkilenerek sosyalist hareket içerisinde yer aldığını dile getirirken Bekir, İstanbul'da yaşayan ve sol hareket içerisinde örgütlenen kuzeninin etkisiyle sol ile tanıştığını söylemektedir. Sol hareket ile tanışmasının gündelik hayatında meydana getirdiği değişimi "ortaokula gidene kadar caminin müritlerindendim, namaz kılar, ezan okurdum" diyerek özetlemektedir. Benzer bir değişimi görüşmecilerden Yasemin şu sözlerle ifade etmektedir:

- Ailemde CHP'lilik bile yoktu. Hatta babam uzun yıllar Adalet Partisi'ni destekledi. Benim sol ile tanışmamda üniversite okuyan ablamın sol sosyalist çevreden olan arkadaşları etkili oldu. İlk bilinç dönüşümüm bu sayede gerçekleşti.

Sosyal çevre ile sol harekete eğilim gösteren ve örgütlü mücadele içerisinde konumlanan bireylerin katılımlarındaki temel motivasyonun, bilinçlilik durumundan daha çok duygusal devinimlerle ilişkili olduğuna işaret etmektedir. Öte yandan tesadüflere bağlı olarak sol örgütlenmelerdeki bireylerle yollarının kesişmesi sonucunda sola eğilim gösterdikleri de söylenebilir. Zira sosyal çevreden etkilendikleri bireylerin ardından aynı sol fraksiyona tabi olarak örgütlü mücadele içerisinde yer almaları bu

durumu açıklar niteliktedir. Bu durumu somutlaştırmak için görüşme bulgularından bazılarına yer verilebilir. Örneğin Nazım, sol harekete katılımındaki amacının ve kendisinin sol ile tanışmasında etkili olan Halkın Kurtuluşu'nda liselilerle birlikte hareket etmesinin bilinçli bir tercih olmadığını dile getirmektedir. Bu durumu "solcu olmamda tamamen çevresel faktörler etkiliydi, mahalle geleneği beni etkiledi, tercihim irade dışıydı, bilinçli değildi." diyerek açıklamaktadır. Benzer ifadeleri kullanarak sola olan eğiliminin bilinçli olmadığını söyleyen Alaidin Taş (69) konuya dair düşüncesini, "sola katılımım bilinçli ve ideolojik tercihten öte sevdiğim ve güvendiğim insanların olduğu noktada olma isteğinden ileri gelmektedir" diyerek açıklamaktadır.

Kazım ise pozisyonuyla birlikte gelen sola katılım isteğinin bilincinde olduğunu ifade etmektedir. Fabrikada çalışmaya başlayıp sendikal örgütlenmeyle tanışana kadar muhafazakâr değerlerin savunucusu olduğunu söylemiştir. Sendikal faaliyetlerle sol siyasi örgütlenme içinde yer almasındaki amacını şöyle ifade etmiştir: "Fabrikada işçiyken emeğinden başka hiçbir şeyin olmadığını farkına varıyorsun. Sadece toplumsal mücadele sonucunda ekonomik haklar elde edebileceğini görüyorsun. Bu durum beraberinde mücadele etme ihtiyacını getiriyor."

4. Bireylerin Sol Harekete Katılım Amaçlarının ve Sosyalizme Dair Tanımlarının Kışlalı ve İlhan'ın Tezleriyle İlişkilendirilmesi

Bu bölümde aile, sosyal çevre ve okul aracılığıyla sol hareket içerisinde örgütlü mücadeleye katılan bireylerin temel motivasyonlarının, tarihsel süreç içerisindeki durumu ile sol harekete katılıma bağlı olarak amaçların devamlılığını mı yoksa süreksizliğini mi beraberinde getirdiği tartışılmaktadır. Ayrıca bireylerin sosyalizm kavramını nasıl tanımladıkları sorusuna verdikleri cevaplar da bu kategorilerin farkını ortaya koyması açısından önem taşımaktadır. Çalışma kapsamında "sol ve sosyalizm kavramı sizde ilk olarak ne ifade ediyordu?" sorusuna geçmiş yıllardaki düşünceleri üzerinden verilen yanıtlara bu bölümde yer verilmektedir.

4.1. Amaçların Devamlılığı

Bireylerin sosyalist harekete katılımındaki faktörlerin yanı sıra söz konusu eğilimlerde solun tercih edilmesinin nedeni sorulabilir. Bu noktada 1960 ve 1970'li yılların politik atmosferinde yaşama biçimlerinin, bireylerin sosyalist sol siyasete katılımındaki amaçlar ile paralel şekillendiği söylenebilir. Kimilerine göre sosyalizme meyletmelerinin nedeni dışlanmaya, yoksulluğa, haksızlıklara ve devletin/polisin/askerin baskısına karşı durma isteğinden ileri gelmektedir. Bir kısım için örgütlü mücadelede aktif konumlanmak, İlhan'ın (1996) ve Kışlalı'nın (1974) tabiriyle bilinçli bir tercihten öte içerisinde bulunulan koşullar gereği gelişim göstermektedir. Gençlik heyecanının ve tesadüfün rolü de yadsınamayacak düzeydedir. Fakat her bir neden, farklı söylemlerle dile getirilmiş olsa da ortak bir paydaya sahiptir: Bireyler, o dönemin moda olmuş mottosu olan "yeni bir dünya düzeni" yaratma arzusundadırlar ve buna motive olmuş durumdadırlar. Zira solun yükselişte olduğu bir dönemde, sadece sosyalizm mücadelesi içerisinde yer alarak toplumu değiştirebileceklerine dair duyulan inanç, bireylerin bu değişimin parçası olma isteğini, motivasyon kaynağı haline getirmektedir. Bu noktada bireylere sorulan "sol harekete katılım amacınızı nasıl açıklarsınız?" sorusuna verilen cevaplar üzerinden bir tasnif yapılmaktadır.

Yaşam öykülerinden yola çıkıldığında, İlhan'ın dediği gibi gençlik heyecanı ile sola eğilim gösteren bireyler (1996, s.145), sosyalist harekete katılım amaçlarını genellikle "bilinçli bir tercih değildi" cümlesi üzerine temellendirmektedir. Bu durum bireylerin sosyal çevresindeki insanlardan etkilenmesiyle ve onlarla aynı safta yer alma isteğiyle ilişkilidir. Örneğin Ahmet Kardam, ODTÜ'de öğrenciyken Mihri Belli hareketinin içinde konumlanmasında, yakın arkadaşlarının (sosyal çevresinin) bu yapılanma içerisinde aktif olmalarının etkili olduğunu düşünmektedir. Bu durumu "o yaştaki birisi olarak tercihlerimin sadece kendi düşüncemle vardığım bir sonuç olmadığı kanaatindeyim." diyerek açıklamaktadır. Bir başka görüşmeci olan Nazım da sol harekete katılım amacının

bilinçli bir tercihlilik içermediğini dile getirmektedir. “Solcu olmamda tamamen çevresel faktörler etkiliydi, mahalle geleneği beni etkiledi, tercihim irade dışıydı, bilinçli değildi.” cümlesiyle bu durumu özetlemektedir.

Bilinçli tercihten öte sosyalist harekete dair ilk deneyimini eğitim aracılığıyla edinenler arasında, sola katılım amacını kendini görünür kılma arzusu, bir yere ait olma isteği ve ihtiyacının giderilmesi olarak açıklayanlar da vardır. Zira örgütlü mücadele içerisinde aktif olmak, bireye gündelik hayat içerisinde de belli bir hedef sunmaktadır. Örneğin Bekir, sol ile tanışmadan önce kendisini “caminin müridi” olarak tanımlarken sola eğilim gösterdiğinde Tanrı’yı reddetmesinin yalnız kalmasına neden olduğunu ve yaşamını bir amacın üzerine oturtma ihtiyacı hissettiğini söylemiştir. Bu noktada sol, Bekir’in dediğine göre kendisi için bir alternatif olmuştur. Ayrıca bir başka görüşmeci olan Ali’nin sol harekete katılım sürecini ve amacını özetlediği şu cümleler de konuyu somutlaştırması bakımından önemlidir:

- Gerek içinde bulunduğum atmosferden etkilenmem gerekse arayış içerisinde olmam katılımı sağladı. Ayrıca genç biri olarak birtakım faaliyetlerde yer almak ve bu faaliyetlerin öznesi konumunda bulunmak, belli bir aidiyet ve kimlik edinmek, kimsenin bilmediği silik bir adamın görünür hale gelmesini de beraberinde getiriyordu. Parke giyiyor, posta atıyorsun ve köyüne gittiğinde ‘oh be Dev-Genç gelmiş’ diye saygı görüyorsun. Köyde benden etkilenerek sola eğilim gösterenlere şahit oluyorsun. O yaşlarda çok değerli, kıymetli şeylerdi bunlar. Ayrıca toplumda her şey alt-üst olurken sünepe bir seyirci olarak kalmak istemediğinde, bir tercih yapman gerekiyor. Bu yönde benim tercihim soldan yana oldu.

Çalışma bulguları, dönemin koşulları da düşünüldüğünde, özellikle eğitimin etkisiyle sosyalist harekete katılan bireylerin, bir grup içinde (sağ ya da sol) yer almasındaki “zorunluluğun” ve bu zorunluluğun beraberinde getirdiği sosyal sermayenin tercihlerde etkili bir rol üstlendiğini de desteklemektedir. Görüşmecilerden Uyan, mesleği olan öğretmenlikten istifa edip üniversite okumayı tercih etmesindeki nedenini, devrimci-demokrat gelişmelerin kendisini cezbetmesi ve o günün atmosferinde herkesin belli bir siyasi ideolojiye eğilim göstermesi olarak tarif etmiştir. Nabi Yağcı söz konusu zorunluluk durumunda hangi siyasi ideoloji (sağ ya da sol) içerisinde yer alacağını tercih etmekte tesadüflerin etkisini göz ardı etmemek gerektiğinin altını çizmektedir. Yağcı, abisi aracılığıyla Yön dergisi okuyarak sosyalist harekete eğilim gösterdiğini söylerken sola katılım amacını şöyle ifade etmektedir: “Bir tercihte buldum. Tabi burada rastlantının rolünden de söz etmek gerekir. Mesela benim abim bir faşist olsaydı belki ben de bir faşist olurdu.”

Sola katılım amaçları arasında bireylerin içerisine doğduğu yaşam alanlarından farklı bir gerçekliği deneyimlemelerinin de etkili olduğunu söyleyen İlhan, bu durumu kırsal kesimden gelen ve feodal düşünce altında yetişen bireylerin, kozmopolit ve birçok olanağa sahip büyükşehirlere üniversite okumak için geldiğinde siyasi mücadele içinde yer almayı çıkar yol sayması ile ilişkilendirmektedir (1996, ss.145-148). Bir başka deyişle yaşadığı yoksulluk ve yoksunluk ortamından çıkıp daha önce hiç deneyimmediği olanakların var olduğuna şahit olarak eşitsizlikleri bizzat deneyimlemeleri de bunda etkilidir. Örneğin görüşmecilerden Uğur, 12 Mart 1971 muhtırasının ardından (10 yaşlarında) jandarmanın köylülere yaptığı baskılara şahit olması sonucunda, tepkisini göstermek için sol içerisinde yer aldığını ve bu tercihinde çevresindeki insanların etkisi olduğunu söylemektedir. Benzer bir durumu Rafet de dile getirmekte ve sol hareketin sınıfsal ayrıma karşı duruş sergilemesinin ilgisini çekmesi sonucu sosyalist örgütlenme içerisinde yer almayı tercih ettiğini şöyle açıklamaktadır:

- Gün boyunca çok çalışmak zorunda kalmış, genç yaşta yıpranmış, zor şartlarda geçimini sürdürmeye çalışan esnaf bir baba ve eğitim alma olanağı olmadığı için okuma-yazmayı dahi çocuklarından öğrenen bir anne karşısında, varlıklı ve hiç yaşlanmayan insanların şatafatlı hayatlarının var oluşundaki eşitsizlik dikkatimi çekti. Bu noktada emeğin değerinden bahseden sosyalist hareketlerin söylemleri çok cazip geldi ve sola ilgi duymasını sağladı (Rafet).

Rafet ile benzer süreçleri deneyimleyen Rıza ise sol siyasette yer almasındaki amacı, haksızlıklara karşı olma isteği üzerinden örneklendirmektedir:

- O günün Türkiye'sinde bir grup insanın bir eli yağda bir eli balda iken diğer kısmının çok zor şartlarda yaşamaya çalışması benim sol siyasette aktif olmamda etkili oldu. Kitaplarda Florya plajındaki hayatları okurken köylerde ağacın üstüne keçeyi çakıp yastık yapan insanları/aileleri görüyordum. Ya da toprak ağası olanlar parasıyla lüks hayat sürerken kendi emeğiyle geçinip zar zor karnını doyuran insanların varlığı canımı yakıyordu. Hatta benim dedem bile yaşına rağmen elinde çapası ve tırpanı ile çalışmaya devam ediyordu. Sonbaharda yakacak odun için yaylada, hayvanın başında çok zaman geçirirdi. Ama hiçbir şeyi yoktu. Tüm bunlara itirazım solda olmamı sağladı (Rıza).

Bir başka görüşmeci olan Alaidin Taş ise Alevi olması ve Arapça konuşması sebebiyle bizzat kendisinin maruz kaldığı ötekileştirilme sonucunda sola eğilim gösterdiğini ifade etmektedir. Rejim tarafından ikinci sınıf vatandaş muamelesi görmesinin, Kemalist rejimin de aktif olduğu hükümetler döneminde baskı altında kalmasının, öğrenciliğinde sırf Arapça konuştuğu için dayak yemesinin, disiplin cezası ve para cezası almasının bu durumu etkilediğinin altını çizmektedir. Ayrıca Dev-Genç hareketinde aktif olan amcasının oğlundan ve TKP'de önemli görevler yapan isimlerden etkilenmesi de politik sürece dâhil olmasını hızlandırdığını dile getirmiştir. Taş, sola katılım amacı "bilinçli ve ideolojik tercihten öte sevdiği ve güvendiği insanların olduğu noktada olma isteği" olarak açıklanmaktadır.

İlhan (1996, ss.149-154), sosyalist harekete katılımı öğrenci gençliğin gerek toplumsal güvenceden yoksun olmasından gerekse kendileri için bir gelecek görmemelerinden dolayı "devrimin aslanı" rolüne bürünmelerinin ve "biz bu yola baş koyduk" diyerek ülkenin kaderini değiştireceklerini savunmalarının etkili olduğunu ileri sürmektedir. Araştırmamız, İlhan'ın bu argümanını destekler verilere sahiptir. Sol harekete katılım amacını "haksızlıklara karşı gelmek" (Serkan), "hayal ettiğim adil, eşitlikçi, özgür bir dünyayı yaratabilmek" (Zehra), "bağımsız Türkiye'yi kurmak, toplumun refah düzeyine erişmesine öncülük etmek" (Veysel), "kötülüklerin karşısında durmak" (Leman), "emperyalizme karşı savaşmak" (Zafer), "dünyayı değiştirmeyi ve dönüştürmeyi istemek" (Metin), "dayanışma kültürünü toplumda yaratmayı arzulamak" (Leyla), "haksızlıklara, adaletsizliklere, dayatmalara itiraz etmek" (Mehmet), "daha iyi bir hayat örgütlemek için vatandaş olarak üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmek" (Murat) şeklinde yapılan açıklamalar bu durumu örneklendirmektedir. Tüm bu ifadeler Kardam'ın şu sözleriyle özetlenebilir:

- Elimizi uzattığımızda değiştirebileceğimize ve yepyeni bir dünya yaratabileceğimize dair inancımız ve umudumuz çok yüksekti. Sola dâhil olduğumuzda bizde bunun bir parçası haline gelecektik ve bu bizim için çok büyük bir motivasyon kaynağıydı.

Özetlemek gerekirse bireylerin sola katılım amaçlarının dönemin toplumsal ve siyasal koşullarından bağımsız olmaması, öğrenci gençliğin güvenceden yoksunluğunun ve gelecek kaygısının etkili bir rol üstlenmesi, bizzat deneyimledikleri haksızlıklara, ötekileştirilmeye, eşitsizliklere karşı çıkma isteğinin varlığı, sol harekete dair ilk motivasyonların bilinçli bir tercih içermediği sonucunu vermektedir. Bu durum bireysel bir tercih olduğu yönünde lanse edilen deneyimlerin, toplumsal referansla ilişkilendirildiğinin göstergesidir (Berger ve Luckmann, 2016, s.22). Ayrıca görüşmecilerin örgütlü hayatla ilk tanışmalarının eğitim sürecinde (ilkokul, ortaokul, lise ya da üniversite) olduğu da düşünüldüğünde yaş aralığı 12-18 olan bireylerin sosyalist harekete katılımlarında gençlik heyecanlarının etkisinin de hesaba katılması gerekir. Devrimi yapma söylemiyle eylemlere ve protestolara katılan, öğrenci ayaklanmalarına neden olan üniversite gençliğinin, örgütlü oldukları yıllarda sosyalizm üzerine düşünceleri ve tanımlarının ne yönde olduğuna bakıldığında verilen cevapların iddiamızı destekler nitelikte olduğu görülecektir.

Görüşmecilere "bugünden bakarak örgütlü mücadeleyi ilk deneyimlediğinizde sizin için sosyalizmin karşılığı neydi?" sorusuna verilen yanıtlar, sol literatüre dair bilgi ve

bilinç seviyesi hakkında fikir vermektedir. Bireylerin sosyalizme dair tanımlarına geçmeden önce sosyalizme dair fikir edinmek adına literatür tanımlarına yer verilebilir. Gordon Marshall'ın ifadesiyle sosyalizm, sözlükte "üretim araçları ve dağılımında kolektif mülkiyete ya da devlet mülkiyetine dayalı bir iktisadi ve siyasal sistem" olarak karşılık bulmaktadır (Marshall, 1999, s.687). Karl Marx ve Friedrich Engels'in belirttiğine göre "sınıfsız komünist topluma geçişin bir evresidir." Bu yönüyle sosyalizm "işçi sınıfının egemen olduğu bir toplum biçimini dile getirmektedir" (Marx ve Engels, 2014, s.120). Georges Politzer'in ifadesiyle sosyalizm "insanın insan tarafından sömürsünün ortadan kaldırılması ve dolayısıyla toplum içinde birbirinin uzlaşmaz karşıtı olan sınıfların kaldırılmasıdır." (Poltzer, 2013, s.403). Bir başka deyişle "mülksüzleştirilenlerin mülksüzleştirilmesidir." (Marx, 2011, s.727). Sosyalizm sayesinde, Leo Huberman ve Paul Sweezy'nin sözlerine göre, "ülke küçük bir azınlığın çıkarları uğrunda yönlendirilmekten ve bu azınlığın mülkü olmaktan çıkarılıp halk yararına, halk tarafından yönetilen, halkın sahip olduğu bir yurt haline gelecektir." Bu yüzden sosyalizm "devrimci değişiklik" demektir (Huberman ve Sweezy, 2018, ss.80-81).

Metin Çulhaoğlu'nun ifadesiyle sosyalizm, düşünce olarak kapitalizme ve özel mülkiyete son verip üretimi, toplumun denetimine bırakan ve tüm ürünlerin paylaşımını savunan ideoloji ve harekettir (Çulhaoğlu, 2020, s.15). Her türlü toplumsal eşitsizliğe, sömürüye ve sınıf oluşumuna karşıdır. Adaletli, eşitlikçi, dayanışmacı ve dürüstlüğü ön planda yer aldığı bir toplum yaratmayı kendisine amaç edinir (Aslan, 1992, s.161). Ayrıcalıklı konumları azaltarak bireylerin daha doyumlu bir hayata kavuşması için çabalar (Ergün, 2004, s.111). Bu tanımlara dair en genel açıklamayı Haydar Kutlu ile Nihat Sargın "sosyalizm, özü itibarıyla en geniş demokrasidir" diyerek yapar (Ballı, 1989, s.185).

Sosyalizm var olan sömürü düzenini kabul etmeyerek muhalif bir ideoloji/düşünce tarzını yansıtır. Bu durum, söz konusu ideolojinin toplum tarafından kabullenilmesini zorlaştırır da (Belge, 2008, ss.19-31) toplumlarda var olan tüm sorunlardan kurtuluşun reçetesi sosyalizm'dedir. Çünkü sosyalizm, kapitalizmi eleştirir. Üretim araçlarına sahip olanların bireysel çıkarları ve kârları için yaptıkları üretime ve emeği sömüren toplum düzeninin varlığına karşı durur (Tartışma Süreci Yazıları-I, 1992, s.17). Bu noktada sosyalizm, "kapitalizmin yerini alabilecek en iyi sistem" olarak karşılık bulur (Zhisheng, 2011, s. 56). Dolayısıyla kapitalizme meydan okuyarak ve onu değişime zorlayarak karşısına yeni bir yaşam tarzı şeklinde çıkar (Soylu, 1992, ss.24-25). Bu yaşam tarzı sınıfsız bir toplum yaratma isteğinden ileri gelir. Üretimle tüketim arasındaki ilişkinin planlanmasında sözün, yetkinin ve karar almanın emekçilerde olmasını savunur (Tartışma Süreci Yazıları-I, 1992, s.224). Emeğinden başka hiçbir şeye sahip olmayan işçi sınıfının yapacağı devrim sayesinde sosyalizmin yaratılacağına inanılır (Çulhaoğlu, 2020, s.31).

Görüşmecilerin tanımlarına bakıldığında sosyalizmin daha çok değişim arzusuyla ilişkili tanımlandığı görülmektedir. Mehmet'e göre sosyalizm "gerçekleşmesi umulan ve insanın en mutlu olabileceği düzen" in ifadesidir. Murat için "sosyalizm insanca yaşamak demektir." Rıza için "sosyalizm insana hizmet eden dünya düzeninin adıdır." Genel anlamda görüşmeciler için sosyalizm; eşitlik, özgürlük, yardımlaşma ve dayanışma, demokrasi, adalet gibi hümanist ve evrensel değerlerin karşılık bulduğu sistemi tanımlamaktadır. Sosyalist örgütlenmeye dair bilinçlilik durumu, bireylerin şimdiki zamanda sol harekete olan bağlılık ve inançlarında da kendini göstermektedir.

4.2. Sosyalist Harekete Bağlılık/İnanç (Bugünkü Örgütlülük Durumu ve Düşüncesi)

Bu bölümde 1960-1980 yılları arasında sosyalist harekete katılan bireylerin, geçmişten günümüze sol siyasete olan bağlılıkları, inançları ve hatta adanmışlık durumları ele alınmaktadır. Veriler, İlhan'ın (1996, ss.149-154) argümanında öğrenci gençliğinin aktif olduğu yıllarda "devrimin aslanı" rolüne bürünmeleri ve "biz bu yola baş koyduk" diyerek ülkenin kaderini değiştireceklerini savunmalarında, örgütsel mücadeleye olan bağlılıklarını desteklemektedir. Görüşmeciler, devrimin olacağına ve

sosyalizmin yaratılacağına dair duydukları inançtan dolayı tüm hayatlarını siyasal mücadeleye göre şekillendirdiklerini söylemektedir. Örgütlü mücadeleye duyulan bu inanç ve adanmışlık duygusu görevden/meslekten istifa edilmesi, eğitimlerin yarıda bırakılması gibi durumlarla sonuçlanmaktadır. Uyan eserinde Malatya'daki devrimci mücadele önderlerinden bir yoldaşının, devrimciliği seçerek öğretmenlik mesleğini bıraktığını yazmıştır (Uyan, 2015, s.222). Emin üniversiteyi bitirememesini “devrimcilerin şanssızlığı iki şeyin aynı anda yürütülemezliği. Toplumsal mücadele de yer alıyorsa eğitim de meslek de para da ikinci planda kalıyor” diyerek açıklamaktadır. Hakan ise siyasi görev ve sorumluluklar gereği okulun ve iş hayatının ikinci planda bırakılmasını “o dönem askerlik, iş, okul, evlilik bizler için hiç önemli değildi. Çünkü biz yarın devrim yapacaktık. Devrimi yapacak kadroları oluşturanlar bizlerdik.” diyerek ifade etmektedir. Görüşmecilerden Metin tüm planların devrim düşüncesine göre yapılandırıldığını şöyle özetlemektedir:

- Hayata dair her aşamamızda devrim düşüncesi hâkimdi. Askere gitmiyorduk. Devrimci olduğumuz için öğretmen, mühendis ya da doktor olmamız da gerekmiyordu. Birçok arkadaşımız üniversiteyi terk ederek kendini mücadelemize adadı. Böylesine fedakâr, inançlı ve devamıza adanmış ruhlardır (Metin, 65).

Görüşmecilerden bir diğeri olan Ali (73), hayatının merkezinde siyasetin yer aldığını ve sahip olduğu varlıkların tamamıyla davaya adandığını dile getirmektedir. “Sadece kendimizi de değil malımızı, ailemizi, çocuğumuzu da toplumsal davaya adanmıştık. Biz önce devrimci sonra baba, eş, evlat ya da kardeşlik. Çünkü devrimcinin özel hayatı olmazdı” diyerek bu durumu özetlemektedir. Ali'nin ifadesiyle mücadele dışında herhangi bir “şey” için harcama yapmak konformist sayılmanın nedeniydi. Bu yüzden bir ev, araba almak hatta almayı düşünmek bile ayıp kabul edilirdi. Konuya dair Alaidin Taş ise bu durumu eskiden arabası olanların tavır ve davranışları üzerinden örneklendirmektedir. Bu insanlar için “burjuvazinin kendisi” tanımı yapıldığından arabası olanlar, aldığı arabayı saklamaktadır. Çünkü dile getirmek dahi utanmak için bir nedendi (Taş, 69). Görüşmecilerden Zehra da eşi ve kendisi öğretmen olarak çalışmasına rağmen ay sonunda yiyecek almaya paraları kalmamasının ve evinde kendisinin gündelik işini kolaylaştıran hiçbir teknolojik gerecin bulunmamasının gerekçesini “devrime duyulan inanç” olarak açıklamaktadır:

- Evimizden hiç insan eksik olmazdı. Hatta gelip gidenin vakti saati de belli değildi. Eve geldiğimde kiminle karşılaşacağım da bilinmezdi. Ben dışarıdayken eşim eve birilerini getirmiş olabilirdi. Evde sürekli toplantılar düzenlenirdi. O esnada ben çalışıyordum (öğretmendir ve henüz istifa etmemiştim), evde çocuk vardı ve evin işlerini kolaylaştıracak hiçbir ürüne sahip değildim. Çamaşır makinesi, bulaşık makinesi, elektrik süpürgesi, buzdolabı hiçbiri yoktu. İki kez çamaşır makinesi almak için emekli sandığından para çekmiştim. İkisinde de eşim yanıma gelip “şimdi miting zamanı, para lazım. Derdimiz çamaşır makinesi mi” demişti. İtiraz etmemiş, parayı mitingte kullanılması için vermiştim. Bazen gece saat 02.00-03.00'e kadar elimde çamaşır yıkar, ütü yapar, yerleri siler ve sonra yatarım. Bir keresinde eşim eve gelirken aldığı maaşla yağ ve yiyecek alacaktı. Ama eve geldiğinde elinde hiçbir şey yoktu. Siyasi mücadelede kullanılması için başka bir yere vermişti. “Bende para kalmadı” dedi. Benim paradan alacaklarımızı hesapladık ve alınacakların birçoğunu sonraki aya erteledik. Bu şekilde eve erzak temin ettik. Genelde ay sonunda yiyecek yemeğimiz olmazdı. Eşimde bende öğretmendir. Sözde iki kişi çalışıyorduk. Ama paramız yoktu. Özverimiz bu düzeydeydi (Zehra, 73).

Söz konusu adanmışlığa dair çarpıcı örneklerden ikisini görüşmecilerden Osman (78) ve Kazım (73) açıklamaktadır. Osman eşi hamile iken örgütün kendisini görevlendirmesiyle Moskova'da eğitime gidecek kadar adanmış olduğunun altını çizmektedir. Kazım ise eşinin doğum yapması beklenirken 1979 yılında 1 Mayıs eylemi için yaşadığı yere 15 saat mesafede olan bir ile gittiğini ve eşini evde yalnız bıraktığını söylemektedir. Ayrıca çocuk, 1 Mayıs'ta doğacak şekilde eşini hamile bırakmak istemiş ve “bu derece militandım” diyerek durumu değerlendirmiştir. Kazım, eğer oğlu 1

Mayıs'ta doğsaydı adını Ogün koymayı planladığını dile getirmiştir. Kazım, eşinin siyasi görüş olarak kendisinden farklı düşündüğü için sürekli kavga ettiklerini ve eşini siyasi çalışmalarda yer alması için zorladığını da şöyle ifade etmektedir:

- Eşim inandığı için değil ben zorladığım için kadın hareketlerine katıldı. İstemediği halde peşimden sürükledim. Buna hakkım yoktu. Kadıncağız mecburen beni çekti. Babadan gelen feodal bir anlayışı var. Haliyle boşanıp baba evine dönmeyi ayıp saydı. Boşansa da ayaklarının üzerinde duramayacağını düşündü. (Kazım, 73).

Görüşmecilerden bazıları ise devrime duyulan inancı, örgüte olan bağlılık ile ilişkilendirerek ele almaktadır. Bekir (72), örgüt bir karar aldığı anda ya da bireye görev verdiğinde (kararın doğru olmadığı düşünülse dahi) söyleneni itirazsız ve istisnasız uyguladıklarını dile getirmektedir. Eğer alınan kararlara karşı çıkan olursa gidip uyarılması istenmektedir. Bekir, "bize yanlış gelen kararlar karşısında neden hiç tavır koymadık ve neden söylenenleri yaptık?" diye sorduğu soruya, devrimin yaratılacağına duyulan inanç ve örgüte olan bağlılık üzerinden açıklık getirmektedir. Bekir, örgüte olan bağlılığını "ne zaman iş kurmaya kalksam örgüt, 'sana ihtiyaç var, gel' dediğinde her şeyi bırakıp gidiyordum. Bu yüzden elli yaşından sonra para kazanabildim" cümleleriyle özetlemektedir. Benzer şekilde görüşmecilerden Çetin, kendisine örgüt tarafından bir görev verildiğinde, görevi sorgusuz-sualsiz yerine getirdiğini anlatmaktadır:

- Bize bir görev verildiğinde, doğru olduğuna inanmasak dahi, önce gider görevi yerine getirirdik. Söyleneni sorgusuz uygulardık, reddetmezdik. Mesela Örgüt "git şu adama sık" derse gider yapardık. Eğer karşı çıkacaksa görevi yerine getirdikten sonra çıkardık. Çünkü doyunluk de yoktu. Hiç "yapmayız" demezdik. Bakış açımız böyleydi (Çetin, 69).

Bireylerin geçmiş yıllardaki sosyalist harekete olan bağlılıklarının, geçmişten bugüne nasıl şekillendiği ya da ne yönde farklılaştığı önemlidir. Çünkü politik kabullere dair yaklaşım, bireyler tarafından politik kabullerin ne kadar içselleştirildiğini anlama konusunda bir fikir vermektedir. Bu sayede süreç içerisinde söylemde var olan politik kabullerin, siyasi pratiklere/eylemlere ne kadar yansıdığı ve değer kattığı anlaşılabilir. Zira bağlam-söylem-eylem ilişkisi, örgütsel değerlerin bireysel değer olarak nasıl ve ne kadar içselleştirildiğinin göstergesidir. Bu konuya dair ayrımı 12 Eylül 1980 darbesi öncesi ve sonrası olarak değerlendirmek mümkündür. 12 Eylül 1980 darbesinin bir dönüm noktası olarak kabul edilmesinde sadece Türkiye'de değil dünyada da yaşanan toplumsal ve siyasal gelişmeler etkili bir rol üstlenmiştir. Türkiye açısından bakıldığında darbe ile örgütlenmelerin dağılması, yakalanan parti üyelerinin tutuklanması, bir kısmının ise yurtdışına çıkması gibi birden çok etmen karşımıza çıkmaktadır. Bu durum bireylerin gündelik yaşantılarında değişimi bir nevi zorunlu kılmıştır. Yeni bir yol haritası çizmeye çalışan bireyler, bugünden geçmişi değerlendirdiğinde gerek kendi tutum ve davranışlarına gerekse mücadele ettikleri sol örgütlenmelere dair eleştirilerde bulunabilmektedir. Söz konusu eleştiri ile sosyalist harekette yer almaktan duyulan pişmanlıklar anlaşılmalıdır. Zira tüm görüşmeciler sosyalizmi savunduğu için yaşadığı olumsuz süreçlere (hapiste geçen süreler, gizli saklı yaşanan gündelik hayat vb.) dair asla pişman olmadığını aksine bu durumu "bir onur meselesi" olarak değerlendirdiklerini dile getirmektedir.

Fakat örgütlü mücadelede yer alıyor olmaktan pişman olmamak, bireylerin geçmiş dönük bazı eylemlerinin, tutum ve davranışlarının hatalı olduğunu düşünmelerine engel değildir. Bu durum bireylerin bugünkü gündelik hayatlarını ve politik tercihlerini şekillendirmede önemli bir durum arz etmektedir. Söz konusu hata ve eleştirileri üç ayrı kategori altında değerlendirmek mümkündür:

- Bazı görüşmeciler aktif dönemlerinde gündelik hayatlarını yok sayacak düzeye getirerek kendi ihtiyaçlarını ötelediklerini ve çok fazla ödün vererek yanlış yaptıklarını düşünmektedir.
- Görüşmecilerden bir kısmı aktif dönemlerinde verilen mücadelenin gerek o dönem gerekse bu günlerde toplumsal karşılığı olmadığı için üzüntü duyduğunu belirtmektedir.

- Bir kısım görüşmeci, örgüte ve örgütsel mücadele içinde dönemin lider konumundaki kişilerin doğru olmayan tutum ve kararlarını başarısızlıktaki etmen olarak görmekte ve bu tutum ve davranışlara dair eleştiri getirmektedir.

5. Geçmiş ile Yüzleşme: Muhakeme ve Meşrulaştırma Örüntüleri

Bireylerin bugünden geçmişe baktıklarında hem sol hareketlerin örgütsel anlamdaki tutumlarına hem de bireysel açıdan kendilerinde hatalı gördükleri tavır ve davranışlara dair bir muhakeme yaptıkları görülmektedir. Bu durum 1960-1980 yılları arasında örgütlü mücadelede aktif oldukları yıllara dair bakış açılarının, düşüncelerinin ve tercihlerinin geçmiş ile bugün arasında bir ayrımın meydana gelmesiyle sonuçlanmaktadır. Söz konusu ayrımında bireylerin sosyalizme dair geçmiş deneyimlerini; içinde buldukları ekonomik, toplumsal ve kültürel pozisyonlarda nasıl hatırladıkları ve yorumladıkları etkili bir rol üstlenmektedir. Geçmişteki eylemlerin, bireyler tarafından meşrulaştırması, o eylemlerin zihinde hatırlanmasını sağlarken onaylanmayanlar unutulmaktadır. Hatırlama ve unutma edimleri, bellek üzerinden bir tartışmayı gerekli kılmaktadır. Zira hafızanın toplumsal formu sayesinde bireylerin sosyalist değerlerini hem yakın geçmişinde hem de şimdide nasıl değerlendirdikleri anlaşılabilir. Bir başka deyişle bellek sayesinde geçmiş sosyalist, politik ve etik kabullere yaklaşımlarının şimdide ne ölçüde ortak inanç, değer ve kültürel norm olarak değerlendirdiği görülecektir. Özneler arası ilişkileri içeren bellek/hafıza, Bilgin'in (2016, s.263) ifadesiyle bireyin bilincinde iz bırakanları hatırlama yetisi olan geçmişten günümüze yaşam öyküsü olarak taşınmakta ve korunmaktadır. Toplumda var olan zihniyet yapılarının anlaşılmasında önemli bir yeri temsil etmektedir (Bloch, 2013, s.218). Paul Connerton'un ifadesinden yola çıkıldığında bellek ile ilgili söylenmesi gereken en önemli nokta, bugüne ilişkin deneyimlerimizin büyük çoğunluğunun geçmiş hakkındaki bilgimize dayanıyor olmasıdır (Connerton, 2019, ss.9-12).

Bireyin hafızasında yer edinen bazı gerçeklikler hatırlanırken bazıları unutulur (Connerton, 2012, s.39). Maurice Halbwachs'a göre unutkanlığın ya da anımsamanın nedeni, bireyin içinde bulunduğu zaman, konum ve şartlarla ilişkilidir. Ona göre birey, gündelik hayata uyarlayabileceği geçmişi anımsarken ve geçmişe dönük inşaı bugünün koşullarıyla biçimlendirirken uygun olmayanları unutmaktadır (Halbwachs, 2019, s.359; Halbwachs, 1992). Buradaki ayrım tarihsel ve toplumsal belleğe dair farkı ortaya çıkarır. Tarihsel bellek unutmaya karşılık gelirken toplumsal bellek ise değişime neden olduğundan anımsamayı içerisinde barındırır (Connerton, 2019). Bireyin içerisinde yer aldığı çevre aracılığıyla inşa ettiği gerçeklik, "toplumsal hafıza" olarak kavramlaştırılırken unutulunanlar ya da unutulmak istenenler "tarihsel hafıza" olarak ele alınmaktadır (Halbwachs, 2019, s.359). Tarihselleşen hafıza, bu çalışmada sol değerlerden kopuş ya da değerlerdeki köklü değişim olarak okunmalıdır. Toplumsal hafıza, tarihselleşmiş hafızanın aksine geçmiş değerleri tamamen reddetmek yerine kısmi olarak yadsımanın ve oradaki gerçekleri filtreleyerek zihinde tutmanın yeridir. Ancak unutma ve hatırlamaya dair nüans farklılıkları dışında her ikisinin (toplumsal hafıza ve tarihsel hafıza) de ortak noktası, belli bir kopuş yaşandıktan sonra kısmi de olsa zihinde unutulmaya neden olmalarıdır (Connerton, 2012).

Buradan yola çıkıldığında anılar üzerinden bireyin ait olduğu sosyal/politik grubun kolektif hafızasının ne kadarını şimdide barındırdığı/geri çağırdığı görülebilir. Bu noktada bireylerin örgütlü oldukları yıllardaki bazı durumlara, olaylara ya da kişilere dönük olan eleştirileri ve geçmişe yönelik bakış açıları, politik tercihlerin ve gündelik yaşantıların inşasında önemli bir etkiye sahiptir. Geçmiş örgütlenme biçimlerine/tercihlerine/uygulamalarına dair yapılan eleştirilerde görüşmecilerin birleştikleri noktalardan biri, söylemde var olan sola dair değerlerin/düşüncelerin eylemde/pratikte karşılık bulmadığıdır. İlhan'a göre devrimcilerin ideolojik doğrultudan uzaklaşmalarındaki nedenlerden biri, örgütlenmelerindeki yanlış tutumlarıdır. Çünkü gündelik hayata dair yapılan klişeleştirmeler, devrimciliğe kanalize edilerek meşrulaştırılmaya ve hatta tabulaştırılmaya çalışılmıştır. Aksi tavır sergileyenlerin

damgalanması ise sola faydadandan çok zarar vermiştir (İlhan, 1996, s.142). Görüşmecilerden Osman, geçmişe dair muhakeme yaptığında sol ideolojiden önce bireyin çözülmesi gerektiğinin altını çizmektedir. Çünkü Osman'a göre kendini solcu diye tanımlayan bir kısım insan değerlerle var olurken bir kısmı bu değerlerin altında kalmakta, bazıları ise var olmak adına değerleri ayaklarının altında çiğnemekten çekinmemektedir. Osman, sol değerlerin tam anlamıyla özümsemediğine dair bir örnek olması açısından yoldaşlarından biriyle arasında geçen konuşmayı örnek olarak aktarmaktadır:

- Yanlış yollara sapan, yanlış eylemlere giren bir yoldaşıma, davranışının sol değerlerle bağdaşmadığını söylediğimde bana "e ne olmuş abi burjuvaziye kazık atmışsak, sonuçta tokatladığımız burjuvadır" demişti (Osman, 78).

Sol hakkındaki düşüncelerin geçmişte eylemde karşılığının olmadığına dair yapılan eleştirilerin değerler üzerine temellendirildiği de görülmektedir. Bu düşünce, bireylerin/toplumun soldan farklı anlamlar çıkarabilmesi ve dolayısıyla değerlerin gündelik hayata uyarlamasının söylemden farklılık gösterdiği üzerinden açıklanmaktadır. Örneğin Uyan'a göre özgürlük kişinin hayatını geliştirmesi için oluşan açıklık iken özgürlüğe dair genel algı, karşındaki insanın gelişimini engellemek ile sınırlandırılmaktadır. Bekir sol örgütlenmelerin özgürlüğü gündelik hayata uyarlamadıklarını "sol farklılıklara tahammül edemiyor" diyerek özetlemektedir. Ya da Veysel'e göre kitlesel mücadeleye girip ittifak oluşturmak yerine bölünmeyi tercih etmek ve sol örgütlenmeler olarak tutum ve davranışları bu doğrultuda şekillendirmek kavrama dair söylem-eylem birlikteliğinin olmadığına işaret eder. Veysel bu durumu şöyle örneklendirmektedir:

-Kemal Türkler'in cezasını kaldırmak için tüm sol fraksiyonlar olarak ortak bir miting yapmaya karar verdik. Mitingde her bir sol örgütlenme, diğer örgütlenmelerle tartıştı. Tartışma gerekçesi ise pankarttı. "Sen bu pankartı açamazsın, sen bu sloganı atamazsın" ya da "senin pankartın büyük, benim pankartımın önünü kapatıyor" diyerek herkes birbirine kavgaya tutuştu. Bizler diyalog kurmak yerine kutuplaşmayı arttırmak için ne gerekiyorsa yaptık. Amaç amacından saptı, birbirimize haddini bildirmeye dönüştü (Veysel, 70).

Benzer bir ayrımı, Nabi Yağcı eşitlik üzerinden değerlendirmektedir. Eşitlik değerinin uygulamada olmadığını dile getiren görüşmeciler, bu düşüncelerini farklılığa olan tahammülsüzlük üzerinden somutlaştırmaktadır. Örneğin Nabi Yağcı'ya (78) göre eşitliğin tanımı; farklılıklara tahammüldür, birlikte olabilmektir. Fakat sol da bu durum söz konusu değildir. "Bizden değilsen karşımdasın" anlayışından yola çıkarak farklılıkları reddetmenin eşitlik anlayışına uymadığını dile getirmektedir. Görüşmecilerden Alaidin Taş ise farklılıkların reddini şöyle açıklamaktadır:

-Bizler zamanında kitapları da sosyal katmanları da kafamıza göre kategorize etmiştik. İnsanları önce sağcı-solcu diye ayırdık. Ardından solcuları kendi içinde gruplandırdık. Sonra sağcılar kendi içinde bölümlendirdik. Bunu, inançlı kesimlerle seküler ya da liberal çevreleri ayırarak yaptık. Neticede hep ayırtmaya devam ettik. Bu hatalarımız yüzünden de genellikle yalnız kaldık (Taş, 69).

Bu noktada çalışma kapsamında derinlemesine ikili mülakat yapılan bireylerin, 12 Eylül 1980 sonrasında sol tercihlerinde üç farklı yol izlediği bulgularla somutlaşmıştır. Bir kısmı kurulan siyasi partilere katılarak örgütlü mücadeleye devam etmektedir. Bazıları sol hareketlere herhangi bir katılım göstermemekle birlikte savundukları değerleri etik adı altında gündelik hayatlarına uygulamaya çalışmaktadırlar. Bir kısmı ise 12 Eylül 1980 sonrası önceliğini gündelik hayatını iyileştirmek ve para kazanmak üzerine inşa ederek, sol değerlere yabancılaşmakta ve önceleri eleştirdikleri hayata uygun bir yaşantı sürmektedir. Bu kategori altındaki bireyler kapitalistleşenler olarak kodlanabilir.

5.1. Kurulan Siyasi Yapılara Katılanlar

Bu kategori altında değerlendirilen bireyler, darbe sonrası kurulan sol partilere/derneklere katılarak örgütlülüğünü devam ettirmek isteyenleri kapsamaktadır. Ancak bu gruptaki bireyler, bugün, dahil oldukları siyasi yapıların (dernek, parti

vb.), ideolojik açıdan 1980 öncesinde savundukları siyasi örgütlenmeler gibi tamamen kendi değerlerini yansıtmadığının altını çizmektedir. Buna rağmen içerisinde halen yer aldıkları "sosyal çerçeveler" dolayısıyla sosyal sorumluluk bağlamında bir şeyler yapma isteğinin, siyasette yeniden yapılanmalarını ve aktif konumlanmalarını beraberinde getirdiğini söylemektedirler.

Bireylerin olayları nasıl yorumladığını ve hatırladığını şekillendiren ortak inançlardan, değerlerden ve kültürel normlardan oluşan "kolektif temsiller" çerçevesinde bazıları siyasi partilere dahil olmakta, bir kısmı siyasi derneklerle/vakıflarla örgütlülüğünü sürdürmeye çalışmakta, kimisi ise sendikalarda yer almaktadır. Siyasi örgütlenmelerin yanı sıra siyaset dışı derneklerde (çevre derneği gibi), yardım kuruluşlarında ya da meslek odalarında faaliyetlere katılanlar da mevcuttur.

Bu kategori içerisinde yer alanların (i) sosyal çevrenin etkisiyle solcu olduğunu ve çoğunluğunun ataerkil değerlere sahip ailelerden geldiklerini ve (ii) ailesinin etkisiyle solcu olanların ise sola ve sol değerlere eğilimli (modern değerlere sahip aile) ailelerden geldiğini söyleyebiliriz. Bu iki grupta yer alan bireylerin çoğunluğu, bugün siyasi ve/ya siyaset dışı yapılanmalara (parti/dernek/vakıf gibi) üyeler ve bu yapılanmalar içerisinde aktif faaliyet yürütmeye devam etmektedirler. Bu iki grubun üyelerinin belirli bir grup veya topluluk içinde sosyal hafıza üzerinden kim olduklarını tanımlamaya devam ettikleri ve bu devamlılık ile kolektif belleğe katılımlarında bir aidiyet ve kimlik duygusunu korudukları görülmektedir. Örneğin Veysel, bugün yaşı gereği mitinglere katılamasa da 1 Mayıs eylemlerine gittiğini ifade etmektedir. Bu durumu "Zaten komünist ahlakı alan birinin boş durma şansı yoktur. İşe yarama dürtüsüyle hayattan çekilemiyorsun" diyerek açıklamaktadır. Hakan, sol harekete katılım amacını görev olarak tanımlamak ve "bugün dahi bana bir görev verildiği takdirde şartlar uygun düşerse seve seve giderim." diyerek açıklama yapmaktadır. Cezaevinden çıktıktan sonra ulaşabildiği arkadaşlarıyla dayanışma içerisinde olduğunu söylemiştir.

Bu grupta yer alanlar, aktif oldukları 1980 öncesi örgütlü mücadelede bildiri dağıtmak, afiş yazmak, eyleme katılmak, mahalle örgütlenme çalışmalarında bulunmak gibi örgütün kararlarının uygulanması ile sınırlı faaliyetlerde bulunmaktadırlar. Bu kategoride yer alan tek bir kişinin örgütü temsil yetkisi ile bölge sorumlusu (yaşadığı il ve çevre illerden sorumlu) görevini üstlendiği görülmüştür. Ancak bölge sorumlusu olan bu bireyi temsil yetkisi olanlar grubunun (bir sonraki kategori altında tartıştım) içerisine dahil etmeme nedeni, kendisini "saha insanı/adamı" olarak tanımlaması ve yönetici olmayanların yürütmesi gereken faaliyetlerde bulunduğunu söylemesidir.

Son olarak örgüt temsil yetkisi dışında kalan bireylerin tamamı gelecekte sosyalizm olasılığını halen mümkün görmektedir. Çoğunluk, bu ihtimalin gerçekleşmesi için örgütlü mücadelenin 1980 öncesinde olduğu gibi eski yöntemlerle sürdürülmesi gerektiğini de dile getirmektedir. Bazıları ise eskinin yöntemlerini günümüz şartlarına "uyarlayarak" sosyalizmin getirilebileceğini savunmaktadır.

5.2. Sol Yapılanmalara Eylemde Müdahil Olmayıp Söylemde Sol Değerleri Savunanlar

Herhangi bir sol siyasi yapılanmaya eylemsel açıdan müdahil olmayarak sadece gündelik yaşantılarında sosyalist değerleri söylemsel olarak ifade eden bireylerin oluşturduğu gruptur. Bunu örgütlü bir siyaset geliştirme gayesiyle değil de en azından hayata dair etik bir tutum alma adına sürdürmeye devam ettiklerini beyan etmişlerdir. Burada bireyler, değerlerin gündelik yaşama somut olarak aktarılmasından öte soyut bir söylem üzerine odaklanır. Thome'un deyişiyle, "arzu edilen ya da tercih edilen kavramların, inançların, davranışların değer ifade edebileceği veya bir değere karşılık gelebileceği" düşüncesi sürekli olarak gündemdedir (Thome, 2015, ss.47-48). Bu kategorinin altında temsil yetkisi olan ve olmayan katılımcılar bulunmaktadır. Temsil yetkisi olanlar, bugünden bakarak geçmişi ele aldıklarında gerek kendilerinin gerekse diğer örgütlenmelerin tutum ve davranışlarında hatalı gördükleri durumlara dair eleştirilerde bulunmaktadırlar. Sol fraksiyonların birbirlerine karşı olan

tahammülsüzlükleri ve örgütlenmelerin söylemde dillendirdikleri değer yargılarının eylemde karşılık bulmadığının düşünülmesi, bu eleştiriler arasında sayılan nedenlerdendir. Bu kategori içerisinde yer alan ve temsil yetkisi olmayan bireyler, örgütsel mücadele içerisinde geçmişte kendilerinin en fazla fedakarlığı gösterdiği halde, en fazla olumsuz sonuçlara maruz kalanların kendileri olduğunu ifade eden kişilerdir.

Genel olarak ise burada yer alan bireylerin, sosyalist değerleri bireysel sorumluluk ve vicdan meselesine dönüştürdüğü görülmektedir. Buna rağmen geçmiş sol örgütlenmelere en fazla eleştiri getirenler de bu grupta yer almaktadır. Bireyler herhangi bir siyasi yapılanmaya (parti, dernek, vakıf, sendika vb.) üye olmayı reddederek bağımsız hareket etmeyi tercih etse de destekledikleri, sempati duydukları ya da başarılı buldukları bir parti olduğunu da ifade etmektedirler. Ayrıca var olan siyasi örgütlenmeler, kendilerinden destek talep ettiğinde siyasi partilerin/derneklerin/vakıfların toplantılarına katıldıklarını, onlarla deneyimlerini paylaştıklarını söylemektedirler. Bugün herhangi bir siyasi yapılanmaya dahil olmamaları konusunda birleştikleri ortak nokta ise teoride ve söylemlerde var olan değerlerin, pratikte ve eylemde karşılığının olmadığını düşünmeleridir.

Son olarak bu kategorideki bireylerin gelecekteki sosyalizm olasılığına dair düşüncesine değinilebilir. Bireyler, sosyalizmin yaratılacağına dair umutları olsa da bunun çok da kolay olmadığını düşünmektedir. Başarı için topluma uygun yeni stratejiler geliştirilmesi gerektiğini savunmakla birlikte yeni stratejilerin ne olacağına dair bir tartışmaya girmedikleri görülmektedir. Sosyalizm hedefine ulaşmanın eski yöntem ve uygulamalarla mümkün olmadığını, sadece Türkiye'yi değil dünyadaki gelişmeleri dikkate alıp doğru yol ve yöntem belirlemenin gerektiğini ileri sürmektedirler.

Bu kategori altında değerlendirilen bireylerin sol değerleri etik adı altında sürdürmeye çalışmalarında özellikle Marksizmin temel kavramlarına dair tanımlarının geçmiş ile şimdi arasında değişmesinin etkisi göz ardı edilemeyecek düzeydedir. Örneğin Marksist-Leninist düşüncenin uyarlanmasında yanlışlık olduğunu savunan görüşmecilerden bir diğeri Ahmet Kardam'dır. Kardam'a göre Marksist-Leninist teoriden yola çıkarak uygulanmak istenen örgütlenme modeli, yeni bir toplum düzeni yaratma noktasında hatalar içermektedir:

- Marksizm-Leninizm problemlidir ve hatta yanlıştır. Bu kavram bize Rus Komünist Partisinin örgütlenme modelini kalıp olarak giydirmişti. Onun gibi örgütlenmemiz, onun gibi davranmamız, onun gibi slogan atmamız beklenmişti. Bunun dışına çıkıldığında demokrasi vizyonuna sahip olamayacağımız söylenmişti. Bu ifadeler zihinlerimizde daima şu soruların yer edinmesine neden oldu: Sosyalizm nasıl kurulacaktı? Bir sabah darbe mi yapacaktık? Legal mi yoksa illegal parti mi kuracaktık? Kalıba göre illegal parti olmak marifet sayılırdı. Fakat bunun baştan aşağı yanlış olduğunu gördük. İlegal bir parti iktidara nasıl gelecekti? Bizler aslında kendimize güvenmemiş, sorunu evrensel havale etmek istemiş ve dünya komünist hareketinin bir parçası olmanın getirdiği rahatlıkla vur patlasın çal oynasın modunda olmayı sevmiştik. Çok fedakârca bir mücadele verdik, çok ağır faturalar ödedik. Buna rağmen ne yaptığımızı, yaptığımızın sonucunun ne olacağını bilmiyorduk (Kardam, 77).

Görüşmeciler Marksist teoriden hareketle, zincirlerinden başka kaybedecek bir şeyi olmayan işçi sınıfının (proletaryanın) örgütlenmesi sonucu bir devrim yapılacağına ve ardından sosyalist toplum düzeninin inşa edileceğine dair öngörünün gerçekleşmesi için örgütlü mücadelede yer aldıklarını dile getirmiştir. Fakat görüşmecilerin çoğu günümüz toplumunda Marksist teorinin ileri sürdüğü argümanla yeni bir dünya düzeni olarak sosyalizmi yaratamayacağı noktasında birleşmiştir. Sosyalizmin gerek var oluşunun imkânına gerekse yöntemine dair düşüncede, geçmiş ve şimdi arasında büyük bir uçurumun olduğu görüşme bulgularından elde edilmiştir. Görüşmecilerden Gökhan (63), örgütlü mücadele içerisinde iken sosyalizme bakış açısıyla bugün arasında bir kıyas yapmaktadır:

-Eskiden sömürünün olmadığı, insanların insanca yaşayacağı, herkesin mutlu olacağı sosyalist bir toplumun yaratılacağına inanıyor, bunu hayal ediyordum. Zaten

donandığım bu sosyalist düşünce çerçevesinde solcu oldum, mücadele ettim. Bugün ise sosyalizmin teorik tanımı açısından bunların karşılığının olmadığını görüyorum. Bana göre bizim anladığımız sosyalizmin kurulması mümkün değildir. Kapitalizmde iktidarı ele alıp sosyalist toplumu kuramayacağız. Toplumların tarihinde böyle bir deneyim hiç olmamıştır. Sovyetler Birliği ya da diğer ülkeler de bunu başaramamıştır. Toplum gelişip değişim noktasına gelmediği sürece bizim yeni bir toplum kurma şansımız yoktur. Bugün inandığım doğru budur (Gökhan, 63).

Örgütlü oldukları yıllarda sosyalizmi yaratmanın yolunun proleter devriminden geçtiğini düşünen görüşmeciler, bugün proleter devrimini mümkün görmediklerine dair fikirlerini, işçi sınıfının değişime uğraması üzerinde temellendirmektedir. Görüşmecilerden Osman'ın ifadesiyle Marx dönemindeki proletarya ile bugünkü proletarya farklıdır. Meta üreten sınıfı tanımlayan işçi sınıfının, günümüz toplumlarında karşılığı yoktur. Zira bugün hiçbir üretim aşamasında yer almadığı halde çalışanlara/emekçilere de işçi denmektedir. Mesela yemek servisi yapan birey de markette kasada oturan kasiyerde işçi olarak tanımlanmaktadır (Osman, 78). Serkan ise işçi tanımına dair ayrışmayı, mavi yakalı-beyaz yakalı çalışanlar üzerinden değerlendirmektedir. Serkan'a göre, bugün Marx'ın bahsettiği işçilerin yerini teknolojiyi daha çok kullanan, beyaz yakalılar almıştır. Bu yüzden gelecekte sosyalizm yaratılacaksa bunu beyaz yakalıların yapacağını düşünmektedir (Serkan, 66). Görüşmecilerden Ali ise gerek Serkan gerekse Osman ile aynı düşünceyi paylaşmaktadır ve asimtotik bir imkansızlığa mahkûm olan bu konuya dair fikrine, şu cümlelerle açıklık getirmektedir:

-Devrim teorisine göre işçi sınıfının tarihsel misyonu vardı ve zincirlerinden başka kaybedecek bir şeyi olmayan bu sınıf, kendini kurtarıırken diğer sınıfları da kurtaracak olan tek sınıftı. Önceden bir fabrikada 3500 işçi çalışıyordu, bugün ise 350 işçi çalışıyor. Buna rağmen üretim düşmüyor ve hatta artıyor. Bu noktada şu soruyu sormak gerekiyor? Marx'ta canlı emeğin sömürsü olan, artı-değer üreticisi işçi nerededir? Mesela sokakta çöp toplayan temizlik çalışanına da işçi diyoruz. Ama bu işçi üretimde herhangi bir kategoriye girmiyor. Bu yüzden Marx'ın tarif ettiği işçi sınıfı bugün ortada yoktur. Bugün değeri yaratan kol emeği değil, kafa emeğidir. Yani gelecekteki toplumsal düzenin öncü gücü bilişim çağının beyin emekçileridir. Bir gün bu beyaz yakalı sınıf örgütlenirse ve "ülkedeki değerlerin %80'ini biz yarattık, üreten biz isek yönetende biz olacağız" derse bu oldukça haklı bir savunma olur. Bu durum günümüzde eşitlik ve devrimi yapacak yeni bir sınıf tarif etmek zorundayız. Bizim yanlısımız bütün emekçi sınıfların üstün olduğunu varsaymamızdan ileri gelmiştir (Ali, 73).

5.3. Kapitalistleşenler-Revizyonist Bakış Açısı

Çalışma kapsamındaki köklü dönüşümü, genele geçerli kılmamakla birlikte görüşmeciler arasındaki mevcut bir durum olarak değerlendirmek mümkündür. Uzun süre sosyalist hareketin içerisinde yer alan fakat çoğunluğunun günümüzde herhangi bir parti/dernek/vakıf gibi yapılanmalara (siyasi ya da siyaset dışı) üye olmadığı katılımcılar arasında ilk göze çarpan, ailelerinin ataerkil değerlere sahip olup, okulun/egitimin etkisiyle solcu olmalarıdır. Bu bireylerin, sistemin nimetlerinden faydalanarak ve mevcut ilişkilerini metaya çevirme yoluna giderek kapitalistleşenler olduğu çalışma verilerinden elde edilmiştir. Bulgular, örgütlü hayatın ardından 1980 sonrasında önceliği siyasi mücadele yerine gündelik hayatını iyileştirmek ve para kazanmak üzerine inşa edenlerin, sol değerlere yabancılaşarak eleştirdikleri hayata uygun bir yaşantı sürdürdüklerini göstermiştir.

Bugün bu bireylerden (çalışma kapsamındaki tüm görüşmeciler için geçerlidir) hiçbiri muhalif siyasi bir partiye/derneğe/vakfa vb. dahil olmamıştır. Ayrıca gündelik hayatlarını da geçmiş değer yargıları ve düşüncelerinin ifadesi olan sosyalist değerler üzerine inşa etmemektedirler. Örneğin 1980 öncesi sol harekette mücadele ederken sosyalizmin gelecekte gerçekleşebileceğini düşünen bu bireylerin çoğunluğu, bugün sosyalizmin gelecekte gerçekleşmesini mümkün görmemektedir. Bu durumun nedenini,

solun savrulmuşluğunun yanı sıra 1980 öncesi solun yükselişte olduğu dönemdeki mücadele ruhunun, inanmışlığın bugün olmaması olarak açıklamaktadırlar.

Bu durum bireylerin geçmişe dair sol değerlere bakışlarının "şimdilerinde" farklı anlaşıldığı, yorumlandığı ve gündelik hayatta farklı derecelerde yer verildiği bir dönüşüme karşılık gelmektedir. Bir başka deyişle tarihsel hafızaya referans ile toplumsal hafızanın geçersiz kılındığı ve sola ilk katılımdaki kırılmanın benzeri bir şekilde sol değerler aleyhine tekerrür ettiği bir dönüşüm karşımıza çıkarmaktadır. Bireylerin, ait oldukları sol hareketin kolektif hafızalarından artık etkilenmediği ve zaman içinde yakın geçmişlerinde benimsedikleri sol değerleri "anı" formuna indirgedikleri görülmüştür. Sol değerler üzerinden geçmişle nasıl ilişki kurulduğunu, hangi tarihi olayların önemli görüldüğünü ve bu olayların nasıl hatırlandığını yansıtan bir "toplumsal hafıza" ile kendilerini ilişkilendirmedikleri bulgularla somutlaşmıştır. Örnek olması açısından görüşmecilerin siyasi olarak aktif oldukları yıllar (1980 ve öncesi) ile 80 sonrasında günümüze yaşadıkları maddi değişimler, sahip oldukları mülkiyet üzerinden karşılaştırılabilir.

Siyasi anlamda örgütlü oldukları yıllarda herhangi bir işe, mülkiyete veya maddi gelire sahip olmayanların, örgütlü mücadeleden kopuş sonrasında yeniden inşa ettikleri hayatlarında yeni bir iş kurup maddi gelirlerini üst seviyeye taşıdıkları örnekler rastlanmaktadır. Örneğin Veysel, 20 yaşından itibaren çalışma hayatında aktiftir. 1980 öncesinde kooperatifçilik yaparak, Köy-Koop'larda müdürlük görevini icra ederek ve ithalat-ihracat görevlerini üstlenerek para kazanmaktadır. Fakat kazandığı parayı, siyasi örgütlenme çalışmalarında kullandığı için durumunu "1980 öncesinde aç dolaşırdım" diyerek özetlemektedir. 1980 ve sonrasında ise siyasi gerekçelerle aranmaya başlamış ve müteahhitlik yapan eski bir okul arkadaşının ortaklık teklif etmesiyle farklı bir ile yerleşmeye karar vermiştir. Yaklaşık dört-beş yıl kardeşinin kimliğiyle hayatını sürdüren Veysel, 1980'den itibaren serbest ticaret ile uğraşmaktadır. Şu anki maddi durumunu ise şu sözlerle açıklamaktadır:

-1980 sonrası müteahhitlik yaptım. Yaklaşık 3000-4000 konut inşa ettim ve sattım. Ayrıca 200'e yakın konut kooperatifleri yaptım. Şu an İstanbul'u alacak kadar param var. Müteahhitliğin yanı sıra turizm sektörü (1995'ten itibaren) ve ticaret işiyle de ilgileniyorum. Bugün yaşlı bakım yurdum, butik otellerim, apart otellerim, 70-80 kadar dairem, denize sıfır arazilerim, tarlalarım, kardeşlerimle ortak olduğum bir tatil köyüm, %25 hissesi bana ait olan bir anonim şirketim ve bu şirket üzerine kayıtlı arabalarım ve gayrimenkullerim var (Veysel, 70).

Görüşmecilerden Selim ise çocukluğunda yedi-sekiz kişinin aynı odada kaldığı bir evde büyümüştür. Yaz tatillerinde çalışmış, okul masraflarını çıkararak okumuş ve öğretmen olmuştur. 12 Eylül 1980 darbesiyle tutuklanmış ve cezaevinden çıktıktan sonra iş arayışına girmiştir. Bu süreçte Selim'e memleketine dönüp çalışmasını söylemelerine rağmen o, eşiyile birlikte İzmir'de iş aramıştır. Gerek boyacılık gerekse inşaatlarda amelelik yapmış ve dershanecilik işine başlamıştır (Selim, 72). Dershanede çalıştıktan bir süre sonra inşaat işine başlayan Selim, 1990'larda müteahhitlik için belge alınabildiğini ve bu belge ile inşaat işi yapılabildiğini söylemektedir. Ayrıca öğrenciyken inşaatlarda amelilik yaptığı için işten de anlamaktadır. Bu sayede ilk dershanesini 1999 yılında inşa eden Selim, 2000 yılında arsa alarak sekiz dairenin inşaatını başlatmıştır. İnşaat işinden çok para kazandığını, en az dörtte bir oranında kar ettiğini söyleyen Selim, bu durumu "fırsatları yakalamayı bilmek gerekir. Mesela ucuzken 20 bin liraya aldığım arsayı pahalınca 400 bine sattım" diyerek örneklendirmektedir. Arada kâr payı olarak da kazanç elde ettiğini söyleyen Selim, bugün sekiz tane özel okulun/dershanenin ortağıdır ve okulların çoğunun binasını kendisi inşa etmiştir. Ayrıca dört dershanesi, üç tane arabası, 19 tane dairesi ve sekiz tane inşaat halinde olan okul ve dairesi bulunmaktadır. Selim, değişen ekonomik şartlarına dair şu açıklamada bulunmaktadır: "İzmir'e ilk geldiğimde ayakkabım dahi delikti. Parasızdım. Ama insan zengin olmak isterse zengin de olabiliyormuş." Selim, bugün yıllık gelirinin ortalama 40-50 milyon olmasına rağmen emekli aylığının geçimi için yeterli olduğunu söylemektedir.

Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ancak kapitalistleşme ile kastedilen salt bireylerin tercihleri doğrultusunda maddi durumlarını iyileştirmiş olmaları değildir. Gelirlerindeki artışla birlikte geçmişte savundukları değerleri paranteze almaları, görmezden gelmeleri ya da yerine tam aksi istikamette olacak şekilde yenilerini koymalarıdır. Örneğin Selim şartlar gereği kapitalist düzene ayak uydurduğunu bizzat kendi yaşantısı üzerinden dile getirmektedir. Selim, örgütlü olduğu yıllarda kapitalizme karşı çıkıp, insanlık için mücadele verirken bugün birkaç özel okulun ve dershanelerin sahibi olarak sisteme uygun hareket ettiğini söylemektedir. Bu konuya dair görüşünü şu cümlelerle açıklamaktadır:

- Değerlerine sahip çıkarak kendinden vazgeçmeyi göze almak, uzun bir süre gerektirir. Fakat var olabilmek için değerleri önceleyerek yaşamak mümkün değildir. Eğer kapitalist sistemin içerisinde iyi niyetli olmaya çalışırsam (öğrenciyi ücretsiz okutmak, işe ihtiyacı olanı almak vb), rekabetçiliği yok sayarsam batırım. Mesela okul taksitini ödemeyen, taksitin zamanını geçirenler olduğunda arıyorum. 'Kardeşim burası özel okul, paran yoksa devlet okuluna gönder çocuğunu, özel okula göndermek zorunda değilsin. Ayrıca biz burada senin çocuğunun kışını temizliyoruz. Yemeğini veriyoruz' dediğim oluyor. Doğru olduğuna inandığım ve savduğum değerlerim, hareketlerimde değişime uğruyor (Selim, 72).

Selim, dershanelerinde ve özel okullarında yaklaşık 150 öğretmen çalıştırdığını söylemektedir. Çalışanların iş tanımı, çalışma süreleri, aldıkları ücret ve bir işveren olarak çalışanlarına karşı olan tutumu hakkında sorduğum sorulara Selim, şu yanıtı vermiştir:

- İşçilerimin, bizi batırmaya neden olmayacak oranda sosyal haklarını vermeye çalışırım. Tam hakkını verdiğim söylenemez. Bir öğretmenin, birçok derse girmesine rağmen aldığı maaş beş bin liradır. Hâlbuki yaptığı iş beş bin lirayla kısıtlanacak iş değildir. Ama fazlasını verdiğimiz durumlarda da işi yürütemez hale gelebiliriz. Çalışanlarımın mesai paralarını veririm ama izin günleri yoktur. Özellikle ezmek, sömürmek için bir eylemde bulunmam. Şu an 59 kişi asgari ücretin altında maaş alıyor. Mesela 125 çalışanın 85'i öğretmen ise diğerleri asgari ücretle çalışanlardır. Okula öğretmen alımlarının tamamında kişinin şartlara uygun olmasına, mülakatta onay verilmesine özen gösteriyorum. Onun dışındaki işçi alımlarında tanıdık olanları tercih edebiliyorum. Ama hata yapan olursa duygusal davranmıyorum. Eğer çalışanı ikaz etmeme rağmen davranışını değiştirmezse, "ekmeğiyle oynamayayım" diye düşünmüyorum, işten çıkarıyorum. 30 yıldır bu işi yapıyorum. Fakat şimdiye kadar tek bir çalışanımla dahi mahkemelik olmadım (Selim, 72).

6. Sonuç

Bu çalışmayla solun toplumda görünürlük kazandığı ve kitleleştiği 1960'lı yıllardan günümüze kadar, sosyalist harekete katılanların örgütsel mücadeleye dair düşünce ve eylemlerinin zaman içindeki seyri incelenmiştir. Bu nedenle 1960-1980 yılları arasında sosyalist harekete yer almış bireyler üzerinden tarihsel sürecin dinamiklerine ve örüntülerine odaklanılmıştır. Çalışmada katılımcıların sol hareketlere ilişkin bakışı üç farklı dönem kapsamında ele alınmıştır. Bu üç dönem (i) katılımcıların içerisinde yaşadıkları toplumun mevcut egemen değerlerine bir reddiye olarak sosyalist değerlerle ilk karşılaşmaları, 1. değişim (ii) sosyalist değerleri 1960 ve 1970'li yılların politik atmosferinde yaşama biçimleri ve (iii) söz konusu değerleri 1980'li yıllardan günümüze kadar yeniden anlamlandırma sürecini, 2. değişimi içermektedir.

Değerler değişiminin ilk evresinde bireyler, içerisinde yaşadıkları-büyüdükleri toplulukta, sosyalizasyon sürecinde edinmiş oldukları sosyal anlam dünyalarından koparak ilk değişimi yaşamaktadır. Bir başka deyişle bireylerin yaşadıkları ilk değişim, sosyalist hareketle tanışıp örgütlü mücadele içerisinde yer almalarıyla sonuçlanmıştır. Bu durum görüşmecilerin ilk kırılma noktasını oluşturmaktadır ve mevcut toplumsal hafızanın tarihsel hafızaya dönüştürülmesi (Halbwachs, 2017, s.69) bağlamında 1. değişim olarak kabul edilmiştir. Söz konusu ilk kırılma noktasında tarihselleştirilen önceki değerler yerine yeni değerler geliştirilmiştir.

İlk kırılmada, bazıları sosyal çevrenin (mahalledeki komşu, mücadele için örgütlenen liseliler ve üniversiteliler, akraba, fabrika, arkadaş gibi) etkisiyle sosyalist değerlere ve harekete katılırken bir kısmının solcu olmasında eğitimin (okul, öğretmen, okunan kitaplar) etkisi ön plana çıkmıştır. Bireylerin bir kısmı ailesinden aldığı sola dair yatkınlığın üzerine yeni değer yargılarını inşa ederek sosyalist sol değerleri içselleştirmiş ve hayatını bu doğrultuda şekillendirmiştir. Bazı görüşmecilerin aileleri karşıt ideolojileri benimsemesine ve bir kısmı sol değerlere yatkın olmasına rağmen ikili mülakat yapılan bütün katılımcıların, sosyalist siyasetteki aktiflik düzeyleri ve bu doğrultuda idame ettirdikleri gündelik hayat, ailelerinden tamamen farklılaşmaktadır.

Bu dönem, ailenin siyasi düzeyinden bağımsız yeni bir düzeyin başlangıç noktasıdır. Burada ailelerin muhtelif (liberal, muhafazakâr, milliyetçi vb.) siyasi akımlar içerisinde yer alması ya da sosyalist değerlere eğilim dereceleri fark etmeksizin bireydeki değişimin nedeni, daha önce deneyimlemedikleri farklı ilişkiler içerisine farklı derecelerde girmiş olmalarıyla açıklanabilir. Bireylerin siyasi tavırlarının şekillenmesi ve amaçlarına uygun bir yapı içerisinde yollarına devam etmeleri adına yaşadıkları düşünsel dönüşümler, yaptıkları eylemler, katılımlar vb. ailelerin siyasal tercihlerinden tamamen farklı bir rotadadır. Çünkü bireylerin ideolojik bakış açıları, yeni sosyal çevreleriyle birlikte tamamen tersi yönde evrilmektedir.

Birey, ailesinden aldığı değerleri reddetmekte, anımsamasına rağmen onaylamamakta ve yeni sosyal çevresiyle yeni inşa ettiği değerler doğrultusunda gündelik yaşantısını idame ettirmektedir. Bu ilk kopuştur ama tamamıyla yok sayma olarak karşımıza çıkmamaktadır. Birey geçmişteki değerleri reddetmesine, eleştirmesine ve içinde bulunduğu yeni koşullar doğrultusunda inşa etmesine rağmen söz konusu değerleri tarihsel belleğine anı olarak geri göndermeye ve orada anı formunda tutmaya devam etmektedir (Halbwachs, 2017, s. 69).

1960 ve 1970'li yılların politik atmosferinde yaşama biçimleri, bireylerin sosyalist sol siyasete katılımındaki amaçlar ile paralel şekillenmektedir. Kimilerine göre sosyalizme meyletmelerinin nedeni dışlanmaya, yoksulluğa, haksızlıklara ve devletin/polisin/askerin baskısına karşı durma isteğinden ileri gelmektedir. Bir kısım için örgütlü mücadelede aktif konumlanmak, İlhan'ın (1996) ve Kışlalı'nın (1974) tabiriyle bilinçli bir tercihten öte içerisinde bulunulan koşullar gereği gelişim göstermektedir. Fakat her bir neden, farklı söylemlerle dile getirilmiş olsa da ortak bir paydaya sahiptir: Bireyler, yeni bir dünya düzeni yaratma arzusundadırlar ve buna motive olmuş durumdadırlar. Zira solun yükselişte olduğu bir dönemde, sadece sosyalizm mücadelesi içerisinde yer alarak toplumu değiştirebileceklerine dair duyulan inanç, bireylerin bu değişimin parçası olma isteğini, motivasyon kaynağı haline getirmektedir.

Sosyalist kavram ve değerler, bireylerin örgütlü mücadele yıllarında, dönemin değişim ve dönüşüm ruhunun verdiği inanç ile tüm bireylerin gündelik yaşamlarında belirleyici bir etken olarak hayat buluyordu. Değerlerin bu denli sahiplenilmesi ve kavramlar üzerinden sosyalist harekete yüksek derecede bir aidiyetin geliştirilmesi, bireyin inanç ve eğilimlerinde devrimciliği ölçen bir mihenk taşı niteliğine bürünmüştür. "Teslim olmak çok ayıptı" şiarı altında tüm çabaların devrime olan inançtan ileri geldiğini ve bu inanç sayesinde eylemlerde bulduklarını söyleyen katılımcılar, dönemin ruhuna en somut göstergeler üzerinden işaret eden devrimcilerdi. 1980 öncesi aktif olunan dönemde savunulan değerler, bireyin içinde yer aldığı örgütün koşullarından ve koşullandırılmalarından ve dönemin ruhundan bağımsız tartışılmaz. Aynı olanların ya da benzeşiklerin bir arada olması, içinde yer alınan yapı/örgütlenme tarafından aynı söylemlere maruz kalınması (söyleşme sıklığı) kitlesel hareket etmeyle de birleştiğinde, bireylerin geçmişte benzer davranışları sergilemesi ve eleştiriye yer vermemesi gayet olağandır. Dönemin politik zorunluluğunun çalışmadaki katılımcılar açısından rızaya dönüşmüş hali, bireylerin tahayyülündeki devrim fikrinin de mutlak butlanla test edilmesini getirmiştir.

Arzulanan değişim, sadece egemen değerleri bir kenara bırakarak sol değerleri benimsemeyle ve örgütlü mücadeleye katılımı sınırlandırılabilir ve/ya anlaşılabilir bir

durum değildir. Çünkü bireyler toplumsal dokuda meydana gelen her nesnel dönüşümle birlikte gündelik hayatını yeniden inşa etmek durumundadır (Connerton, 2012, s.14). Burası bireyin maruz kaldığı ikinci kırılma noktasıdır ve 2. değişim olarak kodlanmıştır. 12 Eylül 1980 darbesiyle birlikte solun savrulması sonucunda, bireyler kendileri için yeni bir yol haritası çizmek zorunda kalmıştır. Bu noktada çalışma kapsamında derinlemesine ikili mülakat yapılan bireylerin üç farklı yol izlediği bulgularla somutlaşmıştır. Bireylerin bir kısmı darbe sonrası kurulan sol partilere/derneklere katılarak örgütlülüğünü devam ettirmek isterken bir kısmı herhangi bir sol siyasi yapılanmaya eylemsel açıdan müdahil olmayarak sadece gündelik yaşantılarında sosyalist değerleri söylemsel olarak ifade etmektedir. Bazıları ise genele geçerli kılınmamakla birlikte çalışma kapsamında köklü dönüşümü geçirenleri kapsamaktadır. Bu bireylerin, sistemin nimetlerinden faydalanarak ve mevcut ilişkilerini metaya çevirme yoluna giderek kapitalistleşenler olduğu görülmektedir.

Özetlemek gerekirse bireylerin geçmişe dair sol değerleri, "şimdilerinde" farklı anlaşıldığı, yorumlandığı ve gündelik hayatta farklı derecelerde yer verildiği bir dönüşüm karşılık gelmektedir. Bir başka deyişle tarihsel hafızaya referans, toplumsal hafızayı hükümsüz kılacak şekilde (Halbwachs, 2019, s.69) 1.değişim'deki kırılmanın sol değerler aleyhine tekerrür ettiği bir dönüşümü karşımıza çıkarmaktadır. Bireylerin, ait oldukları sol hareketin kolektif hafıza formlarından artık etkilenmediği ve zaman içinde yakın geçmişlerinde benimsedikleri sol değerleri "anı" formuna indirgedikleri görülmüştür. Sol değerler üzerinden geçmişle nasıl ilişki kurulduğunu, hangi tarihi olayların önemli görüldüğünü ve bu olayların nasıl hatırlandığını yansıtan bir "tarih bilinci" geliştirmedikleri bulgularla somutlaşmıştır.

Bunun yanı sıra 2. değişim'in altında yer alan ilk iki seçeneğin ortak noktası, bireylerin geçmişi sorgulaması ve eleştiriye tabi tutmasıdır. İlk iki kategoride de değişim, 1. değişim'de olduğunun aksine önceki değerlerin reddi değil filtrelenerek gündelik yaşamda soyut bir söylem kapsamında sürdürülmesiyle sonuçlanmaktadır. Bu ise tarihsel hafıza yerine toplumsal hafızaya yapılan vurguya karşılık gelmektedir. Ayrıca 2. değişim'in altında yer alan kategorilerden her üçünde de bireyler, 1. değişim'deki örgüt adına her şeyi olumlamanın ve uygulamanın aksine kendilerine doğru gelen tutum ve davranışları sergilemektedir. Çünkü örgüt hakikatinin yerini, içinde bulunulan konjonktürün de etkisiyle bireyin gerçekliği almaktadır. Bir başka deyişle 1. değişim'de bireyin hayatının yönlendiricisi örgüt değerleri iken 2. değişim'de bireyin bizzat kendisidir.

Sonuç olarak sol değerlere farklı derecelerde anlam yükleyerek bu değerleri gündelik yaşamlarına farklı seviyelerde uyarlayan katılımcıların varlığı, kolektif hafızanın seçici olduğunu ifade eden Halbwachs'ı doğrulamaktadır. Toplumlar ve sosyal gruplar, tarihlerinin hangi yönlerini hatırlayacaklarını ve hangilerini unutacaklarını seçerler. Bu seçicilik, sadece grubun değil bireylerin de içerisinde buldukları üretim ilişkilerinden, buna yatkın değerlerden, ilgilerinden ve kimliklerinden beslenir. Öğrenciliğin ve gençliğin zaman ve mekâna dair siyasi, kültürel ve toplumsal konjoktürünün, kolektif hafızanın geçici olarak inşa edilme ve sürdürülme şeklini ve tarihsel bilinçlilik durumunu etkilediği görülmektedir.

Kaynakça

- Ansart, P. (1990). *Les Sociologies Contemporaines*, Paris: Le Seuil.
- Aslan, E. (1992). Sosyalizm, Dünya ve Türkiye Üzerine *Tartışma Süreci Yazıları I* içinde, İstanbul: Bireşim Yayınları, ss. 152-178.
- Ballı, R. (1989). *Sosyalist Sol Konuşuyor*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Belge, M. (2008). Türkiye'de Sosyalizm Tarihinin Ana Çizgileri. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları, 8, ss. 19-49.

- Berger, P. ve Luckmann T. (2008). *Gerçekliği Sosyal İnşası, Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi*, Çeviren: Vefa Saygın Öğütle, İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Bilgin, N. (2016). *Kimlik İnşası*, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Bilsky, W. ve Swartz, S.H. (1994). Values and Personality. *European Journal of Personality*, 8(3).
- Bloch, M. (2013). *Tarih Savunusu*, Çeviren: Ali Berktaş, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bourdieu, P. (2017). *Ayrım: Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi*. Çeviren: Derya Fırat ve Günce Berkkurt, Ankara: Heretik Yayıncılık.
- Coleman, J.S. (1988). Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology*, 94(1).
- Coleman, J.S. (1994). *Foundations of Social Theory*. Cambridge, Mass. Balknap Press of Harvard Univ. Press.
- Connerton, P. (2012). *Modernite Nasıl Unutturur*, Çeviren: Kübra Kelebekoğlu, İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Connerton, P. (2019). *Toplumlar Nasıl Anımsar*, Çeviren: Alaeddin Şenel, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Creswell, J.W. (2013). *Nitel Araştırma Yöntemleri: Beş Yaklaşımına Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*, Çeviren: Mesut Bütün ve Selçuk Beşir Demir, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Çaha, Ö. (2008). *Türkiye'de Seçmen Davranışı ve Siyasi Partiler*, Ankara: Orion Kitabevi.
- Çulhaoğlu, M. (2020). *Gençlerle Baş Başa Sosyalizm*, İstanbul: Yordan Kitap.
- Ergün, H. (2004). *Bilişim Çağında Sol*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Fichter, J. H. (2019). *Sosyoloji Nedir?* Çeviren: Nilgün Çelebi, Ankara: Anı Yayıncılık.
- Esmer, Y. (2012). *Değişimin Kültürel Sınırları Türkiye Değerler Atlası*, İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları.
- Field, J. (2008). *Sosyal Sermaye*, Çeviren: Bahar Bilgen ve Bayram Şen, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Glesne, C. (2012). *Nitel Araştırmaya Giriş*, Çeviren: Ali Ersoy ve Pelin Yalçınoğlu, Ankara: Anı Yayıncılık.
- Göker, E. (2017). Ekonomik İndirgemeci mi Dediniz, *Ocak ve Zanaat: Pierre Bourdieu Derlemesi* içinde Ed., Güney Çeğin, Emrah Göker, Alim Arklı, Ümit Tatlıcan, İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 277-303.
- Güngör, E. (1998). *Değerler Psikolojisi Üzerinde Araştırmalar*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Halbwachs, M. (1992). *On collective memory*, Ed. L. A. Coser, London: The University of Chicago Press, ss. 35-189.
- Halbwachs, M. (2019). *Hafızanın Toplumsal Çerçevesi*, Çeviren: Büşra Uçar, Ankara: Heretik
- Huberman, L. ve Sweezy, P. (2018). *Sosyalizmin Alfabetesi*, Çeviren: Mehmet Selik ve Şükrü Alpagut, İstanbul: Yordam Kitap.
- İlhan, A. (1996). *Hangi Sol*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Kışlalı, A. T. (1974). *Öğrenci Ayaklanmaları*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Kilby, R. W. (1993). *The Study of Human Values* Lanham, MD: University Press of America.
- Marcuse, H. (1986). *Tek Boyutlu İnsan*, Çeviren: Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınları.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*, Çeviren: Osman Akınhay ve Derya Kömürcü, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Marx, K. (2011). *Kapital*, Çeviren: Alaaddin Bilgi, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. ve Engels, F. (2014). *Komünist Manifesto*, Çeviren: Nail Satlıgan, İstanbul: Yordam Kitap.
- Politzer, G. (2013). *Felsefenin Temel İlkeleri*, Çeviren: Muzaffer İlhan Erdost, Ankara: Sol Yayınları.
- Putnam, R.D. (1993). The prosperous community-Social Capital and Public Life, *American Prospect*. (13), ss. 35-42.
- Ritzer, G. ve Stepnisky J. (2014). *Sosyoloji Kuramları*, Çeviren: Himmet Hülür, Ankara: deki Yayınları.
- Rokeach, M. (1973). *Nature of Human Values*, New York: The Free Press.
- Soylu, C. (1992). Sosyalizmin Tarihsel Bir Döneminin Sona Ermesi Nasıl Anlaşılmalıdır? *Tartışma Süreci Yazıları I* içinde, İstanbul: Bireşim Yayınevi, ss. 24-30.
- Stones, R. (2008). *Sosyolojik Düşüncede İz Bırakanlar*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Tartışma Süreci Yazıları I (1992). *Bir Tartışma Platformu İçin Ön Notlar ya da Satırbaşları*, ss. 14-22.
- Thome, H. (2015). *The sociology of values*, Ed. J. D. Wright. Oxford.

Uyan, M. M. (2015). *Kardeşim Hepsi Hikâye*, Ankara: Dipnot Yayınları.

Ünal, A.Z. (2017). Bourdieu'nün Tabakalaşma Teorisi Bağlamında Üst Sınıftan Alt Sınıfa Doğru Hayat Tarzı Tahakkümü. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(49), 380-388.

Wacquant, L. (2007). Pierre Bourdieu: Hayatı, Eserleri ve Entelektüel Gelişimi. *Ocak ve zanaat: Pierre Bourdieu derlemesi* içinde. Ed., Güney Çeğin, Emrah Göker, Alim Arlı, Ümit Tatlıcan. İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 53-77.

Wacquant, L. (2012). *Ruh ve Beden: Acemi Bir Boksörün Defterleri*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Yıldırım, A. ve Şimşek H. (2006). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Zhisheng, Z. (2011). *Geleceğin Sosyalizmi*, Çeviren: Deniz Kızılççeç ve Aylin Muhaddisoğlu, İstanbul: Kalkedon Yayıncılık.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Bu çalışma için etik onay, Bolu Abant İzzet Üniversitesi Sosyal Bilimlerde İnsan Araştırmaları Etik Kurulu'ndan 29.11.2021 tarih ve 2021/11 sayılı olarak alınmıştır.

Yazar Katkısı: İlknur SAATCİ ÖZEN (% 100)

Conflict of Interest: None

Funding: None

Ethical Approval: The approval of the Bolu Abant İzzet University Human Research in Social Sciences Ethical Committee no 2021/11 dated 29.11.2021 was obtained for this study.

Author Contributions: İlknur SAATCİ ÖZEN (100%)

Ekonomik Büyümenin Yeşil Ekonomi Bağlamında Karbon Emisyonu Üzerindeki Etkisi: OECD Ülkeleri Örneği*

Fidan ABDULAMEER HUSSEİN ALBAYATI¹, Ali KONAK²

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Karabük Üniversitesi, fidanalbayati1990@gmail.com, ORCID: 0009-0005-6809-3471

² Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, alikonak@karabuk.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1804-8339

Öz: Yeşil büyüme, çevresel açıdan sürdürülebilir nitelikteki ekonomik büyümeyi tanımlayan bir terimdir ve ekonomik büyümenin, kaynak kullanımından ve olumsuz çevresel etkilerden ayrıştırılması gerektiği anlayışına dayanmaktadır. Üretim sürecinin en önemli olumsuz sonuçlarından biri çevre üzerinde ortaya çıkmaktadır. Üretim hacmindeki artışların çevre kirliliğine neden olması kuvvetle muhtemeldir. Bu bağlamda yeni üretim yöntemleri geliştirmek suretiyle üretim faaliyetlerinin çevre üzerindeki olumsuz etkilerini azaltacak tedbirlerin alınması son derece önemlidir. Bu nedenle yeşil büyümenin, yeşil ekonomi ve düşük karbonlu kalkınma veya sürdürülebilir kalkınma kavramlarıyla yakından ilişkili olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca yeşil büyümenin ana itici gücünün, doğanın zarar görmemesi için gerekli tedbirlerin özenle alındığı sürdürülebilir enerji sistemlerine geçiş ile mümkün olabileceğini söylemek de mümkündür. Hazırlanmış olan bu çalışma ile 31 OECD ülkesinde (ABD, Almanya, Avustralya, Avusturya, Belçika, Birleşik Krallık, Çekya, Danimarka, Estonya, Finlandiya, Fransa, İrlanda, İspanya, İsrail, İsveç, İsviçre, İtalya, İzlanda, Japonya, Lüksemburg, Kanada, Macaristan, Norveç, Polonya, Portekiz, Slovakya, Slovenya, Şili, Türkiye, Yeni Zelanda, Yunanistan) 1997-2018 dönemine ait Dünya Bankası veri tabanından elde edilen yıllık veriler kullanılarak panel veri analiz yöntemiyle ekonomik büyümenin karbon emisyonu üzerine etkisi analiz edilmiştir. Yapılan analiz neticesinde ekonomik büyümedeki 1 birimlik artışın karbon emisyonunu 0.101 birim arttırdığı, bir diğer ifadeyle analize dahil edilen 31 OECD ülkesinde ekonomik büyüme arttıkça karbon emisyonunun artış gösterdiği ve çevrenin daha fazla kirlendiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yeşil Ekonomi, Ekonomik Büyüme, OECD Ülkeleri, Karbon Emisyonu

Jel Kodları: O44, Q56, R11

The Impact of Economic Growth on Carbon Emissions in The Context of Green Economy: The Case of OECD Countries

Abstract: Green growth is a term that describes economic growth that is environmentally sustainable and is based on the understanding that economic growth should be decoupled from resource use and negative environmental impacts. One of the most important negative consequences of the production process occurs on the environment. It is highly likely that increases in production volume will cause environmental pollution. In this context, it is extremely important to take measures to reduce the negative effects of production activities on the environment by developing new production methods. Therefore, it is possible to say that green growth is closely related to the concepts of green economy and low-carbon or sustainable development. Moreover, It is also possible to say that the main driving force of green growth is the transition to sustainable energy systems, where necessary precautions are taken carefully to prevent damage to nature. In this prepared study, the effect of economic growth on carbon emissions was analyzed by panel data analysis method, using annual data obtained from the World Bank database for the period 1997-2018 in 31 OECD countries (USA, Germany, Australia, Austria, Belgium, United Kingdom, Czech Republic, Denmark, Estonia, Finland, France, Ireland, Spain, Israel, Sweden, Switzerland, Italy, Iceland, Japan, Luxembourg, Canada, Hungary, Norway, Poland,

Atf: Albayati, A. H.; Konak, A. (2024). Ekonomik Büyümenin Yeşil Ekonomi Bağlamında Karbon Emisyonu Üzerindeki Etkisi: OECD Ülkeleri Örneği, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(4), 1248-1263.
<https://doi.org/10.30586/pek.1542517>

Geliş Tarihi: 02.09.2024
Kabul Tarihi: 01.12.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

* Bu çalışma, Fidan ABDULAMEER HUSSEİN ALBAYATI tarafından Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsünde ve Doç. Dr. Ali KONAK danışmanlığında, 2022 yılında tamamlanan "Ekonomik Büyümenin Yeşil Ekonomi Bağlamında Karbon Emisyonu Üzerindeki Etkisi: OECD Ülkeleri Örneği" başlıklı Yüksek Lisans Tezinden üretilmiştir.

Portugal , Slovakia, Slovenia, Chile, Turkey, New Zealand, Greece). As a result of the analysis, it was determined that a 1 unit increase in economic growth increased carbon emissions by 0.101 units, in other words, as economic growth increased in the 31 OECD countries included in the analysis, carbon emissions increased and the environment became more polluted.

Keywords: Green Economy, Economic Growth, OECD Countries, Carbon Emission

Jel Codes: O44, Q56, R11

1. Giriş

Yeşil ekonomi, yeni teknolojilere, doğal sermayeye, insan kaynaklarına ve sosyal kurumlara yönelik yeni yatırımlar yapmak suretiyle, çevreye zarar vermeden kalkınmanın devamlılığını, Gayri Safi Yurtiçi Hasılanın büyümesini, istihdamın artırılmasını ve üretim yapısındaki değişimi hedefleyen ekonomik bir yapıdır. Buna ilaveten yeşil ekonomi, üretim sürecine yönelik olarak yapılacak politika reformları ile büyüme, çevresel iyileşme, yoksulluğun ortadan kaldırılması ve sosyal eşitliğin gerçekleştirilebilmesi için belirleyici nitelikte bir araç olma özelliğine sahip kamu yatırımlarındaki ve özel yatırımlardaki değişime odaklanmaktadır. Yeşil ekonomide, üretim sürecinin sosyal boyutları, yapılacak olan yeşil yatırımların önemli unsurlarını teşkil etmektedir (Fedrigo-Fazio ve Patrick, 2012, s.22).

Yeşil ekonomiyle ilişkili olarak ortaya çıkmış bir diğer önemli kavram da mali krizden bu yana yeşil ekonominin baskın küresel biçimini teşkil eden yeşil büyümedir. Bu söylemde çevresel değişiklikler ve programlar ekonomik bir fırsat olarak görülmektedir. Bireyler, firmalar ve devletler arasındaki rekabetçi girişimcilik yapısı, yeşil büyümeye yönelik en önemli özellik olarak ön plana çıkmaktadır (Mazzucato, 2014, s.32). Dünyanın güney bölgesindeki birçok ulusal kalkınma stratejisi, daha yüksek büyüme ve gelişme seviyesine ulaşmanın önemini vurgulamakta ve yeşil teknolojiye yönelik yatırımları, eski ve verimsiz bir sanayi yapısından yeni ve verimli bir sanayileşme sürecine geçmenin yolu olarak görmektedirler (Benson vd., 2014, s.38). Küreselleşme sürecinde hızlı bir büyüme kaydeden Çin'in bu süreçte rüzgâr enerjisi ve güneş enerjisi gibi yüksek teknoloji içeren büyük sermayeli yatırımlar yaptığını söylemek mümkündür. Bunun yanı sıra, su gibi doğal kaynakları da daha verimli kullanmak, Çin'in kalkınma planlarının en önemli unsurlarından birini teşkil etmektedir. Çin'de üretim faaliyetinde bulunan mevcut sanayi işletmelerinin neden olduğu hava kirliliğini ortadan kaldırmaya yönelik girişimler ve uygulamalar, Çin'in yeşil ekonomiyle olan ilgisinin önemli bir nedenini oluşturmaktadır (UNEP, 2013, s.34). Güney Afrika ülkeleri de aynı Çin gibi yeşil büyüme söylemiyle hareket eden ve aynı zamanda yenilenebilir enerji kaynaklarının kalkınma ve istihdamı harekete geçiren potansiyel bir itici gücü olarak kabul eden diğer gelişmekte olan ülkeledir (Death, 2014, s.18).

Yeşil ekonominin en önemli ve temel söylemlerinden biri de yeşil dönüşümdür. Bu söylem, daha önce benimsenmiş olan sürdürülebilir kalkınma söylemine ve özellikle Brundtland Raporunda benimsenmiş olan büyüme modelleri ile kalkınma yollarının yeniden düzenlenmesi niteliğindeki sürdürülebilir kalkınma vizyonuna en yakın olan söylemdir (Dryzek, 2013, s.24). Güney Kore, 2009 yılının ocak ayında yeşil ekonomiyi geliştirmeye yönelik olarak 38,1 milyar dolarlık bir mali teşvik paketini hazırlamıştır. Bu teşvik paketinin %80'i tatlı su, atık, enerji, verimli binalar, yenilenebilir enerjiler, düşük karbonlu araçlar ve demiryolu ağı gibi kaynakların daha verimli kullanımına tahsis edilmiştir (UNEP, 2014, s.27). Merkezi Seul'de bulunan Küresel Yeşil Büyüme Enstitüsü (GGGI) "sosyal kapsayıcılık ve çevresel sürdürülebilirlik" prensiplerine dayanan yeni bir ekonomik büyüme modeline, bir diğer ifadeyle yeşil büyüme modeline geçişi hızlandırmak için kurulmuştur. Küresel Yeşil Büyüme Enstitüsünün üyeleri; Brezilya, Kamboçya, Kolombiya, Çin, Etiyopya, Hindistan, Endonezya, Kazakistan, Peru, Meksika,

Moğolistan, Fas, Filipinler, Ruanda, Güney Afrika, Tayland, Birleşik Arap Emirlikleri ve Vietnam'dır. Güney Kore'nin "Yeşil Büyüme için Ulusal Stratejisi" 2009-2050 döneminde net bir şekilde yeşil büyüme üzerine kurgulanmış durumdadır. Bununla birlikte yeşil büyüme ile yeşil dönüşüm arasında da bazı farklar bulunduğunu söylemek mümkündür. Yeşil büyüme, büyümeyi bir araçtan ziyade bir amaç olarak kabul etme eğilimindedir, yeşil dönüşüm, büyüme modelindeki dönüşümü gerçekleştirme eğilimindedir ve ekonominin yapısını dönüştürmek için açıkça politik müdahalelerde bulunmaktadır (Kim ve Thurbon, 2015, s.226). Genellikle, ekonomik altyapıyı dönüştürmeye yönelik olarak yapılan büyük planlar her zaman politik ve tartışmalı sonuçlara yol açmaktadır. Bu nedenle de Güney Kore'nin dönüşümü, çeşitli yönlerden eleştirilere maruz kalmıştır.

2. Yeşil Ekonomi Kavramı, Yeşil Ekonominin Teorik Temelleri ve İlkeleri

2.1. Yeşil Ekonomi Kavramı

Yeşil ekonomi terimi ilk kez 1989 yılında Birleşik Krallık Hükümeti için hazırlanan öncü bir raporda ortaya atılmıştır. Bu rapor Birleşik Krallık'ta, önde gelen çevre ekonomistlerinden oluşan bir grup tarafından hazırlanmış olan Blueprint for a Green (Yeşil İçin Taslak) başlıklı bir çalışmaya dayanmaktadır. İngiltere'ye tavsiyelerde bulunmak üzere hazırlanan raporda "Sürdürülebilir kalkınma" terimine ilişkin fikir birliğine varılmış ve sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik büyüme üzerinde etkileri değerlendirilmiştir. 1991 ve 1994 yıllarında iki başlık halinde Blueprint'in ilk raporunun devamını yayımlanmıştır. İlk Blueprint raporunda, ekonomi ve çevre politikalarının birlikte desteklenmesi; ikinci raporda ise küresel sorunlara ilişkin vizyonun genişletilmesi yer almıştır. Oluşturulan tüm raporlar, çevre ekonomisine yönelik olarak birkaç on yıl öncesine uzanan araştırma ve uygulamalara dayanmaktadır (Allen ve Clouth, 2012, s.7). UNEP'e göre yeşil ekonomi, insan refahını ve sosyal eşitliği geliştiren, aynı zamanda da çevresel riskleri ve ekolojik kıtlıkları önemli ölçüde azaltan bir ekosistemidir. Bununla birlikte yeşil ekonominin, düşük karbonlu kaynakların verimli kullanılması fikrini benimsediği ve sosyal olarak kapsayıcı nitelikte olduğu ifade edilmektedir. Yeşil ekonomi sisteminde gelir ve istihdamda yaşanan büyüme, karbon emisyonlarını ve kirliliği azaltan, enerji ve kaynak verimliliğini artıran, biyoçeşitlilik ve ekosistem hizmetlerinin kaybını önleyen kamu yatırımları ve özel yatırımlar sayesinde gerçekleşmektedir (UNEP, 2011a, s.7). Bir diğer ifade ile Yeşil Ekonomi emisyonların ve çevre kirliliğinin azaltılmasını destekleyen, enerji ve kaynakların aktif şekilde kullanımını teşvik eden, biyoçeşitliliğe ve ekosisteme herhangi bir zarar gelmesini önleyen, devlet ve sosyal yatırımlar sayesinde insanların refah ve istihdam artışını sağlayan bir ekonomi sistemi olarak tanımlanmaktadır (Diyar vd., 2014, s. 696).

2.2. Yeşil Ekonominin Teorik Temelleri ve İlkeleri

Yeşil ekonomik kalkınmanın gerçekleşmesi için tüm insani, ekonomik ve çevresel sistemlerin köklü bir şekilde dönüşüm göstermesi gerekmekte, bu ise tüketim ve üretim sistemlerindeki temel değişikliklere bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Buna ilaveten yeşil ekonominin yenilikçi kurumlar ve yönetim rejimleri ile özel sektör tarafından benimsenerek uygulanması için de çeşitli teşvik edici mekanizmalardan yararlanılmaktadır. Bu nedenle, yeni düşünce okulu olan ekolojik ekonomide, ekonomik gelişme ve büyümenin doğal çevre tarafından kısıtlandığı varsayılmaktadır. Yeşil ekonomi paradigmasının kavramsal temelini oluşturan ekolojik ekonominin en önemli ilkesini bu husus teşkil etmektedir. Dolayısıyla yeşil ekonomide, doğal sermaye tüketimi (örneğin: ormanlar, topraklar ve biyolojik çeşitlilik) doğal yenilenme kapasitesinin sınırları içinde tutulması gerekmektedir. Kısa vadede yenilenemeyen kaynakların kullanımına çok dikkat edilmelidir. Buna ilaveten, üretimden elde edilen gelirler stratejik olarak yenilenebilir ürünlere yeniden yatırılmalıdır. Son zamanlarda, ekonomik gelişme ve büyümenin dünyadaki kaynaklar tarafından kısıtlandığı fikri, Stockholm'un Dayanıklılık Merkezi'nde bir grup uluslararası bilim insanı tarafından geliştirilen "gezegen sınırları" kavramı kapsamında da değerlendirilmiştir (Rockström vd., 2009, s.4).

Yeşil ekonomi prensipleri, ağırlıklı olarak sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasına odaklanmaktadır. Çoğunlukla, yeşil ekonomi prensipleri ortak ve aşağıdaki şekilde ifade edilmektedir (Allen, 2012, s.13):

- Yeşil ekonomi, sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması için bir araçtır.
- Yeşil ekonomi kaynak ve enerji verimliliğinin dayalı bir ekonomik sistemdir.
- Yeşil ekonomi gezegenin sınırlarına, ekolojik sınırlara ve kıtlığa karşı saygılı bir sistemdir.
- Yeşil ekonomi entegre karar vermeye dayalıdır.
- Yeşil ekonomi, uygun göstergeler / ölçüler kullanarak GSYİH'nin ötesindeki ilerlemeyi ölçmektedir.
- Yeşil ekonomi, ülkeler ve nesiller arasında eşitlikçi ve adildir.
- Yeşil ekonomi, biyolojik çeşitliliği ve ekosistemleri korur.
- Yeşil ekonomi, yoksulluğun azaltılmasını, refah seviyesinin yükseltilmesini, geçim kaynaklarına erişimi, sosyal koruma ve temel hizmetlere erişim sağlar.
- Yeşil ekonomi, yönetimi ve hukukun üstünlüğünü geliştirir. Kapsayıcı, demokratik, katılımcı, sorumlu, şeffaf ve karardır.
- Yeşil ekonomi dışsallıkları içselleştirir.

3. Yeşil Ekonomi Makro Stratejileri

Yeşil ekonomi yaklaşımının üç "makro strateji" ile tanımlanması mümkündür. Bu tanımlamalardan ilki, ekosistemlerin değerlendirilmesi ve kapitalist mantığın kavramsal olarak asimilasyonu ile ilgili doğal sermaye, ikincisi, ekonomik büyümeyi kaynak tüketiminden ve çevresel zararlardan ayırmak için teknoloji merkezli stratejilere atıfta bulunan eko-verimlilik ve üçüncüsü de "yeşilleştirme" ile ilgili maliyetlerin yeniden dışsallaştırılması yoluyla ortadan kaldırılmasına yönelik stratejilerdir.

3.1. Doğal Sermaye

Doğal sermaye, doğadaki üretim faktörlerinin sürdürülebilir bir şekilde kullanımını sağlamak amacı ile ekosistemlerin yeniden düzenlenmesini ve doğal kaynakların üretim sürecine aktif bir şekilde katılımının sağlanmasını amaçlamaktadır. Çevreyi, çoğu zaman verimsiz bir şekilde yönetilen ve birçok değerli kaynağın boşa harcandığı doğal sermaye olarak düşünmek mümkündür. OCED, ekonomik büyüme için risk oluşturan unsurlardan birini, doğal sermayenin olması gerekenden daha az değer görmesi olarak ifade etmekte ve yeşil büyümenin üretimi ve refahı artırmadaki rolü üzerinde durmaktadır (OECD, 2011, s.65). UNEP ise doğal sermayenin ihmal edilmesinin, "sermayenin brüt yanlış tahsisini" yansıttığını, başka bir deyişle, makroekonomik açıdan verimli olmayan bir iş kararı alınmasına neden olduğunu savunmaktadır. Stratejik olarak amacı, ortak bir dil yaratmak, başka bir deyişle, doğanın ekonomiye dahil edilmesine izin vermek ve doğa ile çalışma fırsatlarını ortaya çıkarmak olan doğal sermaye, çoğu zaman ekolojik "altyapıların" insan yapımı alternatiflerden daha üstün olduğunu kabul etmiştir. (UNEP, 2011, s.12-19). Niceleme, homojenleştirme ve değerlendirme yoluyla doğanın kapitalist katılımı, en azından teoride, doğal sermayenin yönetimini mümkün kılmaktadır. Bunlar özellikle ekolojik modernizasyon paradigması geleneğinde verimlilik stratejilerinin daha verimli bir şekilde uygulanmasına olanak sağlamaktadır (Corson vd., 2013, s.2).

3.2. Eko-Verimlilik

Eko-verimlilik, çevre tartışmalarında baskın statüye ulaşan insanın, doğa üzerindeki egemenliğinin aydınlanmış, daha düşünürsel bir çeşidi olarak nitelendirilmiştir (Chaturvedi ve Doyle, 2015, s.21; Krüger, 2014, s.104). Yeşil Ekonomi ise bu paradigmanın en son tezahürü, tanınan bir versiyonu ve hatta ekolojik çağın zirvesi olarak tanımlanmaktadır (MacDonald, 2013, s.51). Doğal sermayenin varoluşu, güçlü sürdürülebilirlik kavramları doğrultusunda bu sermaye biçiminin ikame edilemezliğini vurgularken, teknoloji odaklı yaklaşımlar, zayıf sermaye geleneğinin vurguladığı gibi,

doğal sermayenin yerine inşa edilmiş sermayeyi ikame etme potansiyelini azaltmaya çalışmaktadır (Loiseau vd., 2016, s.363; Döring, 2004, s.22). Kapitalist bir makro strateji olan eko-verimlilik, üretimin ve ekonomik büyümenin büyük ölçüde hızlandırılmış teknolojik yenilikler yoluyla gerçekleştirilmesini öngörmektedir. Yeşil Ekonomi raporlarının genel görünümü bu durumu açıkça yansıtmaktadır. OECD, bu yenilikler için hem ilk finansmanı hem de nihai talebi garanti altına almak amacıyla, yeşil büyümenin ilk iki kaynağı olarak “verimlilik” ve “yeniliği”, ardından “yeni pazarlar” ve “yatırımcı güvenini” öne sürmektedir (OECD, 2011, s.27). Bu açıdan bakıldığında yeşil ekonomiye yönelik yatırımlar, yeni üretim tekniklerinin ve yeni ürünlerin ortaya çıkmasına katkıda bulunmaktadır.

3.3. Yeniden Dışsallaştırmalar

Yeryüzünde çok az miktarda ucuz doğal kaynak varsa, yeniden dışsallaştırmalara ihtiyaç vardır. Yeniden dışsallaştırmaların makro stratejisi, ekosistem, sınıf, jeopolitik ve kuşak ayrımları boyunca yeni ve dönüştürülmüş maliyet dışsallaştırmaları aracılığıyla artan ekoloji kısıtlamalar karşısında sermaye birikimini kolaylaştıran söylemlerle ve yeniden maddi düzenlemelerle karakterize edilmektedir. Fiyatların, doğru stratejilerle elde edilmesinde aktif bir şekilde yararlanılan belirli dışsallaştırma biçimlerinden uzak durulmasına rağmen, Yeşil Ekonomi hala temel olarak sosyal ve ekolojik dışsallaştırma kalıplarına dayanmaktadır (Bauer, 2009, s.178).

4. Yeşil Ekonomiye Yönelik Eleştiriler

Yeşil ekonomi, ekosistem faaliyetlerinin rasyonel yönetim sistemi ile bir taraftan çevre kirliliğine neden olan sorunlara çözüm üretmek, diğer taraftan da ekonomik büyüme ve verimliliğin sağlanmasını gerçekleştirmek amacıyla geliştirilmiştir. Bu anlayışa göre ekoloji ve ekonomi arasında somut bir şekilde görülen karmaşık durumun, rasyonel bir yönetim sistemiyle ortadan kaldırılması mümkündür. Klasik ve neo-klasik kapitalizmin kâr maksimizasyonu temelinde gerçekleştirilen ve “ekolojik düzene çelişik” olan uygulamalar, yeşil bir reformasyondan geçirilerek “yeşil kapitalizm” adı altında yeniden üretim sürecine uygulanabilmektedir. Bu kapsam doğrultusunda sürdürülebilir toplumların oluşturulmasına yönelik pek çok çalışma yapılmıştır. İlk başta karmaşık gibi görülsede ve bir arada olmaları zor olsa da “çevreci uygulamalar” ile “kapitalist ekonominin” birlikte gerçekleştirmeye çalıştığı farklı ve yeni toplumsal bir düzen oluşturma çabaları devam etmektedir (Reyhan, 2014, s. 341). Yeşil veya sürdürülebilir kapitalizmin, yaşamın devamı için gerekli olan ekolojik koşulların yok edilmesi anlayışına dayandırılması, çevresel krizlerin kapitalist çevreden kaynaklanan ve sermayenin egemenliğinde devam eden bir kriz olarak kabul edilmemesi, son olarak da kapitalist sistem içerisinde krizin çözülemeyeceği gerçeğinin fark edilmemesi nedeniyle yeşil ekonomi kavramı çok sayıda eleştiriye maruz kalmıştır (Cock, 2013, s.7).

5. Dünyada Uygulanan Yeşil Ekonomi Politikaları

Dünyada yeşil ekonomi stratejisini hayata geçiren ve en kapsamlı uygulama alanı sağlayan Güney Kore ülkesidir. Güney Kore, 1990’lı yıllardan bugüne kadar yeşil ekonomi stratejisini en kapsamlı şekilde planlayan ve bu planları hayata geçirme konusunda son derece başarılı olan bir ülke konumundadır. Güney Kore’nin ekonomik gelişim süreci üç ana döneme ayrılır. İlk dönem 1960-1980 yıllarını kapsayan “siyah duman” dönemi, ikinci dönem 1990 sonrası yılları kapsayan “beyaz duman” dönemi ve son olarak üçüncü dönem ise 2020 sonrasını kapsayan “dumansız” dönem olarak ifade edilmektedir (Ateş ve Ateş, 2015, s.81). 2009’ dan sonra belirlediği yeşil büyüme stratejisi ile Güney Kore, tüm dünyada yeşil büyüme alanında ilk örnek gösterilen ülke konumuna ulaşmıştır. Güney Kore hükümeti, 2009 yılında Güney Kore Ulusal Yeşil Büyüme Stratejisinin yer aldığı “Düşük Karbonlu Yeşil Büyüme Çerçeve Kanununu” çıkarmış ve bu kanun, Güney Kore’nin yeşil büyüme vizyonunun gerçeğe dönüşmesinde önemli bir rol üstlenmiştir (Choi, 2015, s.4).

Vietnam'ın 2012 yılında geliştirdiği yeşil ekonomi vizyonuna göre, 2011'den 2020'ye kadar sera gazı emisyonlarını %10 azaltma hedefi getirilmiştir. Vietnam halkının daha çevreci ve yeşil ekonomiye daha duyarlı davranması için 2020 yılından itibaren ülkenin tamamında katı atık ve atık su toplama-değerlendirme sistemlerinin hepsinin yenilenmesi hedeflenmiştir. Buna ilaveten ülkede yeşil ekonomi bağlamında ulaşılması planlanan bir diğer büyük hedef de büyük ve orta ölçekli kentlerde 2020 yılından itibaren toplu taşıma araçlarının %50 artırılması olmuştur (Green Growth Best Practice-GGBP, 2014, s.19). Norveç hükümeti, yeşil büyüme sürecine yönelik olarak politika tasarlarken altı sektöre odaklanmıştır. Bunlar: enerji, petrol-gaz, sağlık, denizcilik, turizm ve tarım sektörleridir. 80 milyon dolarlık bir inovasyon programı hazırlayan Norveç hükümeti, yeşil nitelikli araştırma projeleri ile çevresel teknoloji gelişimini hedeflemektedir. Norveç, inovasyon sürecini topluma açmayı hedeflemiş ve inovasyon sürecine katılımı desteklemek için farklı yaklaşımlar benimsemiştir (Green Growth Best Practice-GGBP 2014, s.25).

6. Türkiye'de Uygulanan Yeşil Ekonomi Politikaları

Türkiye, dünya üzerinde çöl ikliminin hüküm sürdüğü ve önemli bir konuma sahip ülkelerden biridir. Toprakları 36-42 derece kuzey enlemleri ve 26-45 derece doğu boylamları arasında yer alır. İklim Değişikliği Ulusal Eylem Planı'nda yer alan bilgiler doğrultusunda Türkiye'de yıllık ortalama sıcaklığın gelecek yıllarda 2,5 ila 5 derece artacağı, bu artışın Ege ve Doğu Anadolu bölgelerinde 4°C'yi ve İç bölgelerde ise 5°C'yi bulacağı tahmin edilmektedir. Gelecek yıllarda Türkiye'yi hem yağış hem sıcaklık ortalamaları açısından belirsiz bir iklim yapısının beklediği ifade edilmektedir (T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2012, s. 16). Türkiye, 1989 yılında Hollanda'da yapılan Noordwijk Bakanlar Konferansıyla uluslararası iklim politikaları sürecine katılmaya başlamıştır. Tarihsel sorumluluğu az olmasına rağmen 1992'de imzaya açılan Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesinde iklim değişikliğinde en yüksek sorumluluğa sahip gelişmiş ülkelerin bulunduğu Ek1 ve Ek2'de yer alan Türkiye, bu durumun neden olabileceği emisyon azaltımı ve gelişmekte olan ülkelere mali yardım yükümlülüğü nedeniyle sözleşmeyi uzun süre imzalamamıştır (Yeldan ve Voyvoda, 2015, s.20).

T.C. Kalkınma Bakanlığı'nın yayınladığı "Türkiye Sürdürülebilir Kalkınma Raporu: Geleceği Sahiplenmek 2012" adlı rapor, Türkiye'nin yeşil ekonomi konusunda kamu kurumları tarafından yapılmış ilk ve en geniş kapsamlı çalışmadır. Burada, Türkiye için yeşil büyüme imkanları ele alınırken sürdürülebilir kalkınma vizyonunu hayata geçirmek için önemli fırsatlara sahip olan sektörler belirlenmeye çalışılmıştır. Bu sektörler belirlenmeye çalışılırken doğruluğu kabul edilmiş politika dokümanları, strateji belgeleri ve bu konuda yapılmış çalışmalardan yararlanılmıştır. Raporla aynı zamanda kabul görmüş tek bir tanım bulunmamakla beraber Yeşil büyüme, doğal kaynakları verimli kullanan, çevresel bozulmaları önleyen, yoksulluğu azaltırken sosyal refahı ve istihdamı artıran, yenilikçi, verimli ve temiz teknolojileri destekleyen bir ekonomik gelişme ve büyüme olarak ifade edilmektedir (Kalkınma Bakanlığı, 2012, s.39-40).

7. Yeşil Ekonomi Bağlamında Ekonomik Büyüme

7.1. Ekonomik Büyüme Kavramı

Ekonomik büyüme, günümüzde ülkelerin temel hedeflerinden biridir. Zira kapitalist ekonomi ve modern devlet anlayışı, ekonomik büyüme ve kalkınmayı toplumun refahı ve mutluluğunun temel kaynağı olarak görmektedir. Kapitalizm savunular, toplumsal refah artışının bireyin fayda düzeyinin artış göstermesine bağlı olduğunu, dolayısıyla da bireyin fayda düzeyinin yükselmesiyle birlikte toplumsal refahın yükseleceğini kabul etmektedirler. Bireyin refah düzeyindeki artış, kişi başına düşen gelir artışı ile sağlanmaktadır. Kişi başına düşen geliri artırmanın yolu ise ekonomideki toplam üretim düzeyini artırmaktadır (Yalçın, 2017, s.22). Ekonomik büyüme, genellikle ekonominin arz tarafı ile belirlenmektedir. Bu nedenle üretim faktörleri, ekonomik büyümede önemli paya sahiptir. Üretim fonksiyonu, ekonomik büyüme üzerinde etkisi bulunan işgücü,

fiziksel sermaye, beşerî sermaye ve teknoloji olmak üzere dört ana faktörden oluşmaktadır. Bu ekonomik girdiler, ekonomik çıktıya dönüşmekte ve ekonomik büyüme gerçekleşmektedir. Nüfus yapısına bağlı olarak artış gösteren eğitim ve sağlık harcamaları, ekonomik büyümeye önemli katkılar sağlamaktadır. Doğal kaynaklar ekonomik büyümenin bir diğer önemli unsurunu teşkil etmektedir. Toprak, iklim, enerji kaynakları, su ve mineraller, nehirler, dağlar ve ormanlar ile tüm yeraltı ve yer üstü kaynakları da yine ekonomik büyümeye etki eden diğer önemli üretim faktörleridir. Hammadde niteliğindeki kaynaklara yeterli düzeyde sahip olan ülkelerde endüstriyel gelişme ve ekonomik büyüme artış göstermektedir. Ekonomik büyüme için sermaye birikimi gerekli olsa da tek başına yeterli değildir. Son olarak, teknolojik değişim ve inovasyonun gelişimi de ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilemektedir (Başçı Nur ve Almamadov, 2022).

7.2. Ekonomik Büyümenin Belirleyicileri

Son dönemde pek çok iktisatçının dikkatini çeken temel makroekonomik konulardan biri, ekonomik büyümenin belirleyicilerinin neler olduğudur. Ekonomik büyümenin belirleyicisi niteliğinde olan ve kaynağını kuramsallaştıran çok sayıda model bulunmaktadır. Farklı ülkelerde ve değişen koşullar altında ekonomik büyümenin belirleyicilerini tespit etmek için çeşitli uygulamalı araştırmalar da yapılmıştır.

Elverişli ve istikrarlı bir makroekonomik ortam, ekonomik büyümenin en önemli belirleyicilerinden biridir. Bir ülkenin ekonomik performansı, ekonomi politikalarının etkinliği ve kapsamlılığı makroekonomik koşulların istikrarı ile doğrudan bağlantılıdır. Para, maliye ve döviz kuru politikalarının etkin bir şekilde uygulanması, ekonomik büyümenin gerçekleşmesi için son derece önemlidir (Mankiw, 2003, s.38). Ekonomik büyümenin bir diğer önemli belirleyici faktörü de yatırımlardır. Neoklasik büyüme modelinde sermaye, geçiş dönemindeki büyümenin geçici de olsa önemli bir kaynağı olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte, içsel büyüme modellerinde, yatırım, ekonomik büyümenin önemli ve kalıcı bir belirleyicisi olarak kabul edilmektedir. Yatırım ve büyüme üzerine yapılmış olan çok sayıda ampirik çalışma da bu iddiayı destekler niteliktedir. Fiziksel ve beşerî sermayeye yapılan yüksek yatırım, Afrika ülkelerinde işgücü verimliliğinin ve kişi başına düşen büyümenin kaynağı olarak ifade edilmektedir (Oketch, 2006).

En önemli büyüme belirleyicilerinden biri olan Doğrudan Yabancı sermaye Yatırımları (DYY), da ekonomik büyümeye yabancı sermaye transferi yoluyla katkıda bulunmaktadır. Aynı zamanda, DYY ekonomik faaliyetlerin içselleştirilmesinde ve teknoloji transferlerinde de önemli bir rol oynamaktadır (Arvanitidis vd., 2007, s.251). Ayrıca DYY'nın, ekonomik büyüme üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir etkisi de bulunmaktadır ve bu etki ticaretin serbestleştirilmesi sürecinde daha da belirgin hale gelmektedir (Menamo, 2014, s.30). Buna ilaveten ülkeye yüksek miktarda DYY'nın girmesi ülkenin ekonomik açıdan büyümesine ve ülkedeki yoksulluğun azalmasına doğrudan katkıda bulunmaktadır (Lucie, 2012, s.17).

Nüfus artışı, göç, yaş kompozisyonu ve nüfus yoğunluğu gibi birçok demografik faktör da yine bir ülkenin ekonomik büyümesi üzerinde önemli etkilere sahiptir. Ayrıca artan uzmanlaşma düzeyi ve bilginin yayılım hızındaki artışlar da ekonomik büyümeyi doğrudan olumlu yönde etkileyebilmektedir. Buna ilaveten göç alan ve göç veren ülkelerin ekonomik büyüme düzeyi üzerinde göç, önemli bir etki meydana getirmektedir (Arvanitidis vd., 2007, s.253).

8. OECD Ülkelerinde Ekonomik Büyümenin Karbon Emisyonu Üzerindeki Etkisinin Ekonometrik Analizi

Hazırlanmış olan bu çalışma ile 31 tane OECD ülkesinde 1997-2018 dönemine ait yıllık veriler kullanılarak ekonomik büyümenin karbon emisyonu üzerindeki etkisi incelenmiştir. Bu kapsamda öncelikle serilerde yatay kesit bağımlılığının bulunup bulunmadığı test edilmiştir. Serilerde yatay kesit bağımlılığı bulunduğu için durağanlığı

sağlamak amacıyla 2. nesil birim kök testlerinden CADF birim kök testinin kesit ortalamasını veren CIPS birim kök testi kullanılmıştır. Daha sonra uygun tahminciyi belirlemek için değişen varyans ve otokorelasyonun varlığına bakılmıştır ve modelde değişen varyans ve otokorelasyon olduğu belirlenmiştir. Modelde yatay kesit bağımlılığı, değişen varyans ve otokorelasyon sorunu bulunduğu ve kesit boyutu zaman boyutundan büyük olduğu için (N>T) Driscoll-Kraay tahmincisinin daha tutarlı sonuçlar veriyor olması nedeniyle uygun tahminci olarak Driscoll-Kraay tahmincisi seçilmiştir.

8.1. Veri, Ekonometrik Yöntem ve Ampirik Sonuçlar

8.1.1. Veri Seti

Bu çalışmada, 31 OECD ülkesinde¹ 1997-2018 dönemine ait yıllık veriler kullanılarak ekonomik büyümenin karbon emisyonu üzerindeki etkisi incelenmiştir. Çalışmada kullanılan veriler ve kaynağı Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Modele İlişkin Veriler

Değişken Adı	Açıklama	Alındığı Kaynak
CO	Karbon Emisyon Oranı (%)	https://databank.worldbank.org
GROW	Ekonomik Büyüme Oranı (%)	https://databank.worldbank.org

Çalışmada tahmin edilen modeller, Model (1)’de gösterilmiştir.

$$CO_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 GROW_{it} + \epsilon_{it} \quad (1)$$

Model (1)’de bağımlı değişken (CO) karbon emisyonu’dur ve karbon emisyonundaki yıllık değişimin oransal değeri (%) analizde kullanılmıştır. Bağımsız değişken ise ekonomik büyüme (GROW)’dir ve GSYİH’deki yıllık değişimin oransal değeri (%) analizde kullanılmıştır. Bu kapsamda öncelikle seriler yatay kesit bağımlılığı açısından sınanacak, daha sonra serilerin durağanlığı sınanarak birim kök içerip içermediği tespit edilecek ve ilgili analizler yapılacaktır.

8.1.2. Ekonometrik Yöntem

Ekonomik incelemelerde kullanılan veri setleri farklılık göstermektedir. Bunlar; zaman serileri, yatay kesit verileri ve panel verilerdir. Bu çalışmada panel verileri kullanılacaktır. Bu veriler, zaman boyutu barındıran kesit veriler olarak ifade edilmektedir (Greene, 2003, s. 612). Panel veriler, parametrelerin daha sağlıklı bir şekilde tahmin edilmesini ve bu tahminlerin daha güvenilir olmasını sağlamaktadır. Ayrıca heterojenliği de kontrol edebildiği için birçok ekonomik çalışmada kullanılmaktadır (Baltagi, 2011, s. 305).

Panel verilerde, analize başlamadan önce seriler durağan hale getirilmelidir. Durağan olmayan serilerde sahte regresyon sorunu görülmektedir. Bu durum, gerçekte olmayan bir ilişkinin sanki varmış gibi gösterilmesine yol açmaktadır. Bu nedenle seriler durağanlaştırılmalıdır (Granger ve Newbold, 1974).

8.1.2.1. Yatay Kesit Bağımlılığı ve 2. Nesil Panel Birim Kök Testleri

Serilerde yatay kesit bağımlılığı bulunuyorsa ve yatay kesit bağımlılığı dikkate alınmadan seriler analize tabi tutulursa, bulunan sonuçlar sapmalı ve hatalı olacaktır. Bu yüzden serilerde öncelikle yatay kesit bağımlılığının olup olmadığı belirlenmelidir (Menyah vd., 2014: 389).

Yatay kesit bağımlılığını belirleyen birçok test bulunsun da bunların arasında en çok kullanılanı Breush-Pagan (1980) CDLM testidir. Sonrasında Pesaran’ın geliştirdiği Pesaran (2004) CD testi ve Pesaran vd. (2008) Düzeltilmiş LM testleri kullanılmaktadır. Çalışmalarda zaman boyutu kesit boyutundan çoksa yani T>N ise Breush-Pagan (1980) CDLM testi kullanılmaktadır.

¹ Avusturya, Avustralya, Belçika, Kanada, Şili, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Estonya, Finlandiya, Fransa, Almanya, Yunanistan, Macaristan, İzlanda, İrlanda, İsrail, İtalya, Japonya, Lüksemburg, Yeni Zelanda, Norveç, Polonya, Portekiz, Slovakya, Slovenya, İspanya, İsveç, İsviçre, Türkiye, Birleşik Krallık, ABD.

(2) no'lu denklemde Breusch ve Pagan (1980) tarafından geliştirilen Lagrange Multiplier (LM) testi gösterilmektedir (Koçbulut ve Altıntaş, 2016:152).

$$LM = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij}^2 \quad (2)$$

$T < N$ ise Pesaran (2004) CD testi kullanılmaktadır. Daha sonra ise testlerdeki sapmaları önlemek için Pesaran vd. (2008) tarafından geliştirilen Düzeltilmiş CDLM testi (CDLMadj) kullanılmaktadır. Denklem (3)'de ise Pesaran (2004) CD testi ve Denklem (4)'de Pesaran vd. (2008) Düzeltilmiş CDLM testi (CDLMadj) gösterilmektedir.

$$CD = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N (\hat{\rho}_{ij}) \quad (3)$$

$$CDLM_{adj} = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N (\hat{\rho}_{ij} \frac{(T-k) \hat{\rho}_{ij}^2 - u_{Tij}}{\sqrt{v^2_{Tij}}}) \quad (4)$$

Panel verilerde birim kök testleri birinci ve ikinci nesil olarak ayrılmaktadır. 1.nesil birim kök testleri, Levin-Lin ve Chu (LLC-2002), Im-Pesaran ve Shin (IPS-2003), Fisher ADF ve Fisher PP ile Hadri (2000) birim kök testlerini kapsamaktadır ve yatay kesit bağımlılığını ihmal etmektedir. Bu testlerde olasılık değerinin 0'a yakın çıkması serilerin durağan, 1'e yakın çıkması ise birim kök varlığının kabul edilmesi anlamına gelir (Çınar, 2010 s.594). İkinci nesil birim kök testleri ise yatay kesit bağımlılığını göstermektedir.

Serilerde yatay kesit bağımlılığı bulunuyorsa yatay kesit bağımlılığını dikkate alan 2.nesil panel birim kök testleri kullanılmalıdır.

Taylor ve Sarno (1998), Breuer, vd. (2002) ve Pesaran (2007) hem heterojenliği hem de yatay kesit bağımlılığını dikkate alan 2.nesil panel birim kök testleri geliştirmişlerdir. Genişletilmiş DF testine yatay kesit boyutu ekleyen (cross-sectionally-augmented Dickey-Fuller - CADF) Pesaran (2007), her "t" dönemi için ortalama yatay kesitleri hesaplayıp modele dâhil etmektedir (Yolal ve Anavatan, 2017, s.44).

Çalışmada yatay kesit bağımlılığı bulunan serilere, 2.nesil panel birim kök testi uygulanmıştır. Zaman boyutunun kesit boyutundan büyük olduğu durumlarda ya da küçük olduğu durumlarda CADF testi uygulanabilir (Pesaran, 2007, s. 269). CADF testlerinin kesit ortalaması CIPS testini vermektedir (Westerlund vd., 2016, s. 852). Denklem (5)'de CIPS testi gösterilmektedir.

$$CIPS = \frac{\sum_{i=1}^n CADF_i}{N} \quad (5)$$

8.1.2.2. Otokorelasyon, Değişen Varyans ve Driscoll-Kraay Tahmircisi

Modelde değişen varyans ve otokorelasyon problemleri gözlenirse test istatistiklerinde sapmalar görülebileceğinden dolayı modelin güvenilirliği bozulacaktır (Breusch ve Pagan, 1979). Hata teriminin varyansının bağımsız değişkendeki değişimlerden etkilenmesi ve farklı olmasına değişen varyans (heteroscedasticity) denilmekte ve regresyon modelinde hataların varyansının değişen bir seyir izleyerek sabit olmamasına neden olmaktadır (Yamak ve Köseoğlu, 2006). Otokorelasyon sorunu ise,

hata terimlerinin birbirleri arasındaki ilişkisinin anlamlı olmadığını göstermektedir (Akgüç ve Ar, 2020:19).

Panel veri tahminlerinde ele alınan ülke sayısı zaman boyutundan büyükse ($N > T$) Driscoll-Kraay tahmincisi daha tutarlı tahminler verirken; zaman boyutu ülke boyutundan büyükse ($T > N$) Parks-Kmenta tahmincisi daha tutarlı sonuçlar vermektedir (Tatoğlu, 2013: 277). Driscoll-Kraay tahmincisi, parametrik olmayan kovaryans-varyans tahmin tekniklerinin hem zaman hem de uzay analizinde daha dayanıklı hale gelen standart hata tahmin edicileri üretir (Driscoll ve Kraay, 1998). Driscoll-Kraay ve Parks-Kmenta tahmincisinin kullanılabilmesi için modelde yatay kesit bağımlılığı, değişen varyans ve otokorelasyon sorunları bulunmalıdır.

Parks-Kmenta tahmincisine alternatif olarak üretilen Driscoll-Kraay tahmincisi, ülke sayısının ve yıl sayısının çokluğu durumunda bile değişen varyansın geçerli olduğu durumlarda tutarlı, uzamsal ve dönemsel korelasyonun genel formlarında dirençli standart hatalar üretmektedir. Hata teriminin değişen varyanslı, otokorelasyonlu ve birimler arası korelasyonlu olduğu varsayımında, parametreleri havuzlanmış EKK yöntemi ile tutarlı ve sapmasız olarak doğru bir şekilde tahmin edilebilmektedir. Yatay kesit ortalamalarına dayanan bu yaklaşımla, standart hata tahminleri, birimlerin yatay kesit boyutu N 'ye bağlı olmaksızın tutarlıdır (Dücan ve Akal, 2017, s.72). Yatay kesit ortalamalarına dayanan Driscoll-Kraay tahmincisinde, standart hata tahminleri, birimlerin yatay kesit boyutu N 'ye bağlı olmaksızın tutarlıdır ve Driscoll ve Kraay, $N \rightarrow \infty$ durumunda bile tutarlı sonuçlar vermektedir.

8.1.3. Ampirik Sonuçlar

Ekonometrik analizlerde yatay kesit bağımlılığı belirlenmeden yapılan tahminler tutarsız sonuçlar verebilmektedir. Bu yüzden analize başlamadan önce ilk olarak serilerin yatay kesit bağımlılığına bakılmıştır. Tablo 2'de yatay kesit bağımlılığı sonuçları verilmiştir.

Tablo 2. Yatay Kesit Bağımlılığı Analiz

	Breusch-Pagan LM	Pesaran scaled LM	Bias-corrected scaled LM	Pesaran CD
GRW	3499.056 (0.000)	99.49062 (0.000)	98.75252 (0.000)	55.34153 (0.000)
CO	5355.700 (0.000)	160.3724 (0.000)	159.6343 (0.000)	46.70003 (0.000)

Yatay kesit bağımlılığı yorumlanırken olasılık değerlerine bakılmaktadır. Olasılık değerleri %5'in altında ise birimler arasında yatay kesit bağımlılığı olduğu sonucuna varılır (Pesaran ve Yamagata, 2008: 17). Tablo 2'de, tüm CDLM testlerinin olasılık değerleri %5'in altındadır ve buna göre ekonomik büyüme ve karbon emisyonu için paneli oluşturan seriler arasında yatay kesit bağımlılığı bulunmaktadır. Serilerde yatay kesit bağımlılığının bulunması durumunda 2. nesil panel birim kök testleri yapılmalıdır. Bu nedenle, bu çalışmada zaman boyutu kesit boyutundan büyük ya da küçük olduğu durumlarda dahi uygulanabilen CADF testinin kesit ortalamalarını veren CIPS birim kök testi uygulanacaktır. Tablo 3'te CIPS birim kök testi sonuçları verilmiştir.

Tablo 3. CIPS Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	CIPS	%5 Kritik Değer
GRW	-3.19412	-2.15
CO	-2.30222	-2.15

Tablo 3'e göre, CIPS test istatistikleri, %5 kritik değerden küçük olduğu için, %5 anlamlılık düzeyinde serilerin durağan olduğu görülmektedir. Bir diğer ifadeyle serilerde birim kök sorunu yoktur.

Bir sonraki aşamada modelin rassal etkilere mi sabit etkilere mi sahip olduğunu ortaya koymak amacıyla Hausman testi yapılmıştır. Hausman test hipotezleri aşağıdaki gibidir.

H0: Model rassal etkilere sahip

H1: Model sabit etkiler sahip

Tablo 4. Hausman Testi

Test Summary	Chi-Sq. Statistic	Chi-Sq. d.f.	Prob.
Cross-section random	0.170237	1	0.6799

Tablo 4'te yer alan Hausman testi sonuçları incelendiğinde olasılık değeri 0.67 çıkmıştır, yani bulunan sonuç 0,5 seviyesinden yüksektir. Bu nedenle modelin rassal etkilere sahip olduğunu ileri süren H0 hipotezi reddedilmemekte, yani H0 kabul edilmektedir. H0 hipotezi kabul edildiğinden dolayı da model rassal etkilere sahiptir.

Seviyesinde durağan olan serilere, uzun dönemli ilişkiyi gösteren eşbütünleşme testi yapılmamıştır. Bu nedenle uygun tahminciyi belirlemek için değişen varyans ve otokorelasyonun varlığına bakılmıştır. Tablo 5'te otokorelasyon testi sonuçları verilmiştir.

Tablo 5. Otokorelasyon Testi

Lag	LRE* stat	df	Prob.	Rao F-stat	df	Prob.
1	9.538639	4	0.0490	2.392014	(4, 1224.0)	0.0490
2	19.79767	8	0.0111	2.488728	(8, 1220.0)	0.0111
3	54.47976	12	0.0000	4.623776	(12, 1216.0)	0.0000
4	60.06927	16	0.0000	3.826271	(16, 1212.0)	0.0000

Tablo 5'te 4 gecikmeye kadar otokorelasyona bakılmıştır. Tablo 5'in sonuçlarına göre, ters hipotez geçerli olduğundan modelde otokorelasyon bulunmaktadır. Otokorelasyon sorunu bulunan modelde daha sonra değişen varyansa bakılmıştır ve sonuçları Tablo 6'da gösterilmektedir.

Tablo 6. Değişen Varyans Testi

Ki-kare	Serbestlik derecesi	Olasılık Değeri
229.9625	24	0.0000

Tablo 6'deki değişen varyans sonuçları incelendiğinde, modelde ters hipotez geçerli olduğundan modelde değişen varyans sorunu bulunmaktadır.

Modelde yatay kesit bağımlılığı, değişen varyans ve otokorelasyon sorunları bulunmaktadır. Bu sorunların varlığında Driscoll-Kraay tahmincisi ya da Parks- Kmenta tahmincisi kullanılmaktadır. Çalışmada 31 ülke ve 22 yıl ele alınmaktadır. Kesit boyutu zaman boyutundan büyük olduğu için (N>T) Driscoll-Kraay tahmincisi daha tutarlı tahminler yapmaktadır. Bu yüzden model tahmini olarak Driscoll-Kraay tahmincisi seçilmiştir ve tahmin sonuçları Tablo 7'de verilmiştir.

Tablo 7. Driscoll-Kraay Tahmincisi

CO	Drisc/Kraay		Metod: Rassal Etkiler Regresyonu		
	Katsayı	Standart Hata	t	Olas.	95% Güven Aralığı
GRW	0.1015596	0.458086	2.22	0.038	0.0062954 0.19658237
_cons	8.694718	0.2465603	35.26	0.000	8.181968 9.207468

Tablo 7'deki Driscoll-Kraay tahmincisi sonuçları incelendiğinde, değişkenlerin%95 güven aralığında anlamlı olduğu görülmüştür. Bu sonuçlara göre, ekonomik büyümedeki 1 birimlik artış karbon emisyonunu 0.101 birim arttırmaktadır. Çalışmadaki 31 ülkede ekonomik büyüme arttıkça karbon emisyonu artmakta ve çevre daha fazla kirlenmektedir.

9. Sonuç ve Öneriler

Sanayi devriminin başlangıcından günümüze kadar geçen süreçte, üretim yöntemlerinde ve süreçlerinde pek çok değişiklik meydana gelmiştir. Bu değişiklik ve dönüşümler zaman içerisinde doğal kaynakların zarar görmesine sebebiyet vermiş, sanayi devrimi ise, doğal kaynaklara yönelik tahribatın artmasında etkili olmuştur. Bu bağlamda artan sanayileşme ile birlikte artış gösteren çevre sorunlarına yönelik çözümlerin üretilmesi ve birtakım politikaların geliştirilmesi büyük bir önem arz etmektedir. Yeşil işler ve insana yakışır iş politikaları, tüm bu boyutları kendi bünyesinde barındırmaktadır ve sağlam bir politika yapısının varlığını gerektirmektedir. 2000'li yılların başlarında sıklıkla duyulan sürdürülebilir kalkınma kavramının yerini, 2000'li yıllardan sonra yaşanan çevresel felaketler ve küresel ısınmanın da etkisiyle birlikte yeşil büyüme kavramı almıştır. Kalkınmanın ve büyümenin sürdürülebilir bir şekilde yürütülmesi ve aynı zamanda, çevreye duyarlı sanayi ve üretim tesislerinin inşasıyla, yaşanabilir bir dünya mirasının bırakılması hedeflenmiştir. Son yıllarda yaşanan doğal felaketler, ülkelerin yeşil büyüme konusundaki tetikleyicisi olmuş, uluslararası kuruluşlar yeşil büyümenin önemine dikkat çekmek için araştırmalar gerçekleştirmiştir. Çevre sorunlarının ve ekonomik faaliyetlerin arttığı bu çağda herkesin kabul edebileceği tek bir stratejinin bu sorunları çözemeyeceği gerçeğinden hareketle, yeşil büyümeyi etkileyen ve yönlendiren farklı faktörler incelenmektedir. OECD'ye göre yeşil büyüme, doğal sermayenin daha verimli kullanımıyla ekonomik büyümenin daha yeşil hale gelip gelmediğini göstermektedir. Yeşil büyüme, basitçe, doğal varlıkların ekonomik büyüme için sürdürülebilir bir şekilde kullanılması anlamına gelmektedir. Amaç, bireysel refah artışına olanak sağlayan, uzun vadede toplumu oluşturan bireyler arasındaki eşitsizlikleri azaltan ve gelecek nesilleri çevresel risklere maruz bırakmayan bir ekonomiye doğru yönelmektir.

Doğal kaynak verimliliği, yeşil büyümenin en temel unsurudur ve zamana, yere ve sektörlere göre değişiklik gösterebilmektedir. Bir diğer ifadeyle doğal kaynaklar hem bireylerin refahı hem de ekonomik faaliyetlerin başarısı için son derece önemlidir. Ayrıca doğal kaynaklar, beşerî ve sosyal sermayeyi geliştirmek için gerekli olan çevresel ve sosyal hizmetlerin sağlanmasına katkıda bulunmaktadır. Bununla birlikte doğal kaynaklar, gelecek nesillerin yaşam kalitesini ve refahını da etkilemektedir. Doğal kaynaklar, fiziksel özellikleri, bolluğu ve ülkelere veya bölgelere göre dağılımları bakımından farklılıklar göstermektedir. Doğal kaynakların verimli bir şekilde yönetilmesi ve sürdürülebilir kullanımları, ekonomik büyüme ve çevresel kalitenin artırılması için son derece önemlidir. Çevresel sorunlar, insan sağlığı ve refahının önemli belirleyicilerinden biridir. Üretim ve gelir düzeyindeki artışa her zaman maddi refahta bir artış eşlik etmeyebilir. Bozulmuş çevresel kalite, sürdürülemez kalkınma modellerinden kaynaklanabilmektedir. Ayrıca çevresel sorunların, sağlık maliyetlerinden düşük işgücü verimliliğine, azalan tarımsal üretimden bozulmuş ekosistem işlevlerine ve genel olarak daha düşük yaşam kalitesine kadar çok önemli ekonomik ve sosyal sonuçları olabilir. Ekonomik açıdan bu denli önemli olan yeşil ekonomiye hükümetler de kayıtsız kalmamıştır. Bu bağlamda hükümetler çeşitli araçlar yardımıyla daha yeşil bir üretim ve tüketimi teşvik eden koşullar oluşturmak suretiyle işletmeler arasında iş birliğini ve başarılı uygulamaların paylaşımını teşvik etmekte, ayrıca yeni teknoloji ile inovasyonun kullanımını geliştirmek suretiyle yeşil büyüme alanına katkılar sağlamaktadırlar. Buradaki asıl zorluk, çevrenin korunmasını, büyüme, uluslararası rekabet gücü, ticaret ve istihdam artışı ile birlikte sürdürebilmektir. Bu süreçte daha yeşil yönetim yaklaşımlarının ve yeni iş modellerinin benimsenmesinde, yeni teknolojilerin

geliştirilmesinde, kullanılmasında, araştırma ve geliştirme (AR-GE) faaliyetlerinin gerçekleştirilmesinde ve inovasyonun teşvik edilmesinde işletmelere önemli görevler düşmektedir. İşletme, hükümet ve sivil toplum kuruluşları, tüketicilere tüketimin çevresel etkisini azaltan satın alma seçimleri yapmaları için gereken bilgileri vererek katkıda bulunmak durumundadır.

Bu çalışmada, 31 OECD ülkesinde 1997-2018 dönemine ait yıllık veriler kullanılarak ekonomik büyümenin karbon emisyonu üzerindeki etkisi incelenmiştir. Çalışmanın bağımlı değişkeni karbon emisyonudur ve karbon emisyonundaki yıllık değişimin oransal değeri (%) analizde kullanılmıştır.

Bağımsız değişken ise ekonomik büyümedir ve GSYİH'deki yıllık değişimin oransal değeri (%) analizde kullanılmıştır. Modelde ekonomik büyüme GROW ile, karbon emisyonu ise CO ile ifade edilmektedir. Çalışmadaki tüm değişkenler Dünya Bankası'nın veri tabanı olan "https://databank.worldbank.org" adresinden temin edilmiştir. Çalışmada (1) no'lu model tahmin edilmiştir.

$$CO_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 GRW_{it} + \epsilon_{it} \quad (1)$$

Analiz sürecinde öncelikle serilerde yatay kesit bağımlılığı test edilmiştir. Serilerde yatay kesit bağımlılığı bulunduğu için durağanlığı sağlamak amacıyla 2. nesil birim kök testlerinden CADF birim kök testinin kesit ortalamasını veren CIPS birim kök testi kullanılmıştır. Yapılan birim kök testi sonuçlarına göre karbon emisyonu ve ekonomik büyüme verisinin seviyesinde durağan olduğu tespit edilmiştir. Daha sonra uygun tahminciyi belirlemek için değişen varyans ve otokorelasyonun varlığına bakılmış, modelde değişen varyans ve otokorelasyon olduğu tespit edilmiştir. Modelde yatay kesit bağımlılığı, değişen varyans ve otokorelasyon sorunu bulunduğu ve kesit boyutu zaman boyutundan büyük olduğu için (N>T) Driscoll-Kraay tahmincisinin daha tutarlı sonuçlar vermesi nedeniyle Driscoll-Kraay tahmincisi, uygun tahminci olarak seçilmiştir. Yapılan analiz neticesinde Driscoll-Kraay tahmincisi sonuçlarına göre, ekonomik büyümedeki 1 birimlik artış karbon emisyonunu 0.101 birim arttırmaktadır. Elde edilen bulgular analize dahil edilen 31 ülkede ekonomik büyümedeki artışın karbon emisyonunu artırdığını ve çevrenin daha fazla kirlendiğini ortaya koymaktadır. Genel bir değerlendirme yapılabilmek için yeşil büyüme ile ilgili değerlerin her ülke özelinde incelenmesi ve yorumlanmasına ihtiyaç vardır. Son dönemlerde Türkiye'nin yeşil büyüme açısından gerçekleştirmiş olduğu atılımlar önemlidir. Özellikle enerji alanında gerçekleştirilen çalışmalar ve düzenlemeler, yeşil büyüme açısından büyük bir önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Akgüç, Z. ve Ar, L. (2020). Firma büyüklüğünün belirleyicileri: metal ana sanayi firmaları üzerine panel veri analizi. *Uygulamalı Ekonomi, Finans ve Bankacılık Dergisi*, 1(1), 1-22
- Ateş, S. A., & Ateş, M. (2015). Sosyo-ekolojik dönüşüm karşısında Türkiye: Bir alternatif olarak yeşil büyüme. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 3(4), 69-94.
- Allen, C. & Clouth, S. (2012). *A guidebook to the Green Economy: Issue 1: Green Economy, Green Growth, and Low-Carbon Development—history, definitions and a guide to recent publications*. New York: UN-DESA, <https://sdgs.un.org/sites/default/files/publications/GE%20Guidebook.pdf>
- Allen, C. (2012). *A Guidebook to the Green Economy. Issue 2: Exploring green economy principles*. Division for Sustainable Development, United Nations, New York
- Baltagi, Badi H. (2011). *Econometrics*. Fifth Edition, Springer, New York.
- Başcı Nur, K. ve Almammadov, K. (2022). *İnovasyon, Yüksek Teknoloji İhracatı ve Ekonomik Büyüme İlişkisi*, İKSAD Publishing House: Ankara

- Bauer, S. (2009). The Secretariat of the United Nations Environment Programme: Tangled Up in Blue. In Frank Biermann & B. Siebenhüner (Eds.), *Managers of Global Change: The Influence of International Environmental Bureaucracies*, Cambridge, MA: MIT Press, pp.169–201
- Benson, E., Bass, S., & Greenfield, O. (2014). *Green Economy Barometer: Who is doing what where, and why?*. IIED, London.
- Breuer, J. B.; Mcnown, R.; Wallace, M. (2002). Series-specific unit root tests with panel data. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, (5), 527-546.
- Breusch, T.S.; Pagan, A. R. (1980), The Lagrange Multiplier Test and Its Applications to Model Specification in Econometrics, *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253.
- Breusch, T. S.; Pagan, A. R. (1979) A simple test for heteroscedasticity and random coefficient variation. *Econometrica*, (47), 1287- 1294.
- Choi, S. D. (2015). *The green growth movement in the Republic of Korea: option or necessity?* The World Bank, pp.1-8.
- Cock, J. (2013). The 'Green Economy': A Sustainable Development Path Or A 'Wolf in Sheep's Clothing?', Plenary paper to be presented at the Conference on 'Land'.
- Corson, C., MacDonald, K., & Neimark, B. (2013). Grabbing "green": Markets, environmental governance, and the materialization of natural capital. *Hum. Geogr.*, 6, 1–15.
- Chaturvedi, S., & Doyle, T. (2015). *Climate Terror: A Critical Geopolitics of Climate Change*. Basingstoke, England: Palgrave Macmillan.
- Çınar, S. (2015). OECD Ülkelerinde Kişi Başı GSYİH Durağan Mı? Panel Veri Analizi. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 29(2), 591-601.
- Death, C. (2014). The green economy in South Africa: Global discourses and local politics. *Politikon*, 41(1), 1-22.
- Döring, Ralf (2004). Wie stark ist schwache, wie schwach starke Nachhaltigkeit?, *Wirtschaftswissenschaftliche Diskussionspapiere*, No. 08/2004, Universität Greifswald, Rechts- und Staatswissenschaftliche Fakultät, Greifswald
- Driscoll, J. C.; Kraay, A. C, (1998). Consistent covariance matrix estimation with spatially dependent panel data. *Review of Economics and Statistics*, 80(4), 549-560.
- Dryzek, J. S. (2013). *The politics of the earth: Environmental discourses*. Oxford university press, Fourth Edition
- Dücan, E. ve Akal, M. (2017). Komşu ülkelerle yapılan dış ticaretin DYY girişleri üzerine etkisi: gelişmekte olan ülkeler için panel veri analiz. *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 3(1), 63-80.
- Diyar, S., Akparova, A., Toktabayev, A. and Tyutunnikova, M. (2014). Green Economy – Innovation Based Development of Kazakhstan. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, (140), 695–699.
- Fedrigo-Fazio, D. & Patrick, B. (2012). Green Economy Briefing Paper. Division of Communications and Public Information, United Nations Environment Programme (UNEP), Nairobi.
- Granger, C. ve Newbold, P. (1974). Spurious regressions in economics. *Journal of Econometrics*, 2(2), 111-120.
- Greene, W. H. (2003). *Econometric Analysis*, 5th Edition, Prentice Hall, London.
- Green Growth Best Practice-GGBP, (2014). Green Growth in Practice: Lessons from Country Experiences. Full Report. Global Green Growth Institute, Jung-gu Seoul, Republic of Korea.
- Hadri, K. (2000). Testing for stationarity in heterogenous panel data. *Econometrics Journal*, 3(2), 148–161.
- Im, K. S., Pesaran, M. H.; Shin, Y. (2003). Testing for unit roots in heterogeneous panels. *Journal of Econometrics*, 115, 53-74.
- Kalkınma Bakanlığı (2012). *Türkiye Sürdürülebilir Kalkınma Raporu: Geleceği Sahiplenmek, Sürdürülebilir Kalkınma En İyi Uygulama Örnekleri*. T. C. Kalkınma Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Kim, S. Y., & Thurbon, E. (2015). Developmental environmentalism: Explaining South Korea's ambitious pursuit of green growth. *Politics & Society*, 43(2), 213-240.
- Koçbulut, Ö. ve Altıntaş, H. (2016). İkiz açıklar ve Feldstein-Horioka hipotezi: OECD ülkeleri üzerine yatay kesit bağımlılığı altında yapısal kırılmalı panel eşbütünleşme analizi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 48, 145-174.
- Krüger, T. (2014). Das Hegemonieprojekt der ökologischen Modernisierung und antagonistische Artikulationen in der internationalen Klimapolitik. In B. Martin, B.
- Levin, A., Lin, C. ve Chu, C.J. (2002). Unit root tests in panel data: asymptotic and finite-sample properties. *Journal of Econometrics*, 108, 1-24.

- Lucie, A. (2012). *The Impact of Foreign Direct Investment (FDI) on the Future Sustainable Development of Ethiopia*. Paper presented at 52nd Annual Conference, Stuttgart, Germany.
- Mankiw, N. G. (2003). *Macroeconomics*, New York, Worth Publishers.
- Menamo, M.D. (2014). *Impact of Foreign Direct Investment on Economic growth of Ethiopia: A Time Series Empirical Analysis, 1974-2011*. Unpublished Master's Thesis, University of Oslo, Sweden.
- Menyah, K., Nazlıoglu, Ş. ve Wolde-Rufael, Y. (2014). Financial development, trade openness and economic growth in African countries: New insights from a panel causality approach. *Economic Modelling*, 37, 386-394
- Loiseau, E., Saikku, L., Antikainen, R., Droste, N., Hansjürgens, B., Pitkänen, Leskinen, P., Kuikman, P. and Thomsen, M. (2016). Green economy and related concepts: An overview. *Journal of Cleaner Production*, 139, 361-371.
- MacDonald, K. (2013). Grabbing "Green": Cynical Reason, Instrumental Ethics and the Production of "The Green Economy". *Human Geography*, (6), 46-63.
- Mazzucato, M. (2014). *The Entrepreneurial State: Debunking Public vs. Private Sector Myths*. London: Anthem Press.
- Taylor, M. P.; Sarno, L. (1998). The behavior of real exchange rates during the post Bretton Woods period. *Journal of International Economics*, (46), 281-312.
- Arvanitidis, P., Petrakos, G. and Pavleas, S. (2007). Determinants of economic growth: the experts' view. *University of Thessaly Discussion Paper Series*, 13(10), 245-276.
- OECD (2011). *Towards Green Growth: Monitoring Progress: OECD Indicators*. OECD.
- Oketch, M.O. (2006). Determinants of human capital formation and economic growth of African countries. *Economics of Education Review*, 25(5), 554-564.
- Pesaran, M. H. (2004). *General diagnostic tests for cross section dependence in panels*. IZA Discussion Paper No:1240, Institute of the Study of Labor, Bonn, Germany.
- Pesaran, M. H. (2007). A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross-Section Dependence. *Journal of Applied Econometrics*, (22), 265-312.
- Pesaran, M. H.; Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics*, 142(1), 50-93.
- Pesaran, M. H., Ullah, A.; Yamagata, T. (2008). A bias-adjusted LM test of error cross section independence. *Econometrics Journal*, 11(1), 105-127.
- Reyhan, A. (2014). Sürdürülebilir Üretim-Tüketim Politikaları Çerçevesinde. Yeşil Ekonomi Üzerine Bir Değerlendirme, *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi (MSY)*, 9(22), 327-347.
- Rockström, J., Falkenmark, M., Karlberg, L., Hoff, H., Rost, S., & Gerten, D. (2009). Future water availability for global food production: The potential of green water for increasing resilience to global change. *Water resources research*, 45(7), 1-16.
- T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı (2012). *Türkiye'nin İklim Değişikliği Uyum Stratejisi ve Eylem Planı*, Ankara.
- Tatoğlu, F. Yerdelen (2013). *Panel veri ekonometrisi*. 2.Baskı, İstanbul: Beta Yayınevi.
- UNDP. (2011). *Human Development Report 2011, Sustainability and Equity: A Better Future for All*.
- UNEP. (2011a). *Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication - A Synthesis for Policy Makers*.
- UNEP. (2013). *China's Green Long March: A Study of Renewable Energy, Environmental Industry and Cement Sectors*. Nairobi: UNEP.
- UNEP. (2014). *Korea's pathway to a green economy*. UN Environmental Program. <http://www.unep.org/greeneconomy/AdvisoryServices/Korea/tabid/56272/Default.aspx>
- Westerlund, J., Hoesseinkouchack, M.; Solberger, M. (2016). The Local Power of the CADF and CIPS Panel Unit Root Tests. *Econometric Reviews*, 35(5), 845-870.
- Yalçın, A. Z. (2017). *Yeşil Büyüme Çevre Kirliliği ve Eşitsizliklere Karşı Yeni Bir Büyüme Paradigması*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Yamak, R. ve Köseoğlu, M. (2006). *Uygulamalı İstatistik ve Ekonometri* (3. Baskı), Trabzon: Celepler Matbaacılık
- Yeldan, E., & Voyvoda, E. (2015). *Türkiye İçin Düşük Karbonlu Kalkınma Yolları ve Öncelikleri*. WWF-Türkiye ve İstanbul Politikalar Merkezi.
- Yolal, M. ve Anavatan, A. (2017). Ülkelerarası büyüme farklılıklarını açıklanmasında kurumların önemi: panel veri analizi. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 54(632), 39-53.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Fidan ABDULAMEER HUSSEIN ALBAYATI (%50), Ali KONAK (%50)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Fidan ABDULAMEER HUSSEIN ALBAYATI (50%), Ali KONAK (50%)

1958 Irak Darbesi'ne Politik Ekonomik Perspektiften Bakmak

Arzu AL¹, Gülperi KÜÇÜKKARACA²

¹ Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, SBF, arzu.al@marmara.edu.tr, ORCID; 0000-0002-3287-3661

² Marmara Üniversitesi, SBF, gulperikucukkaraca@marun.edu.tr, ORCID; 0009-0001-3102-6735

Öz: İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan uluslararası sistem hem toplumların yaşam biçimleri hem de devletler arasındaki ilişkiler bakımından önceki dönemlere göre farklılıklar göstermiştir. Güç dengesi, güvenlik, barış konularıyla ilgilenen dünya devletleri bu dönemde ekonomik kalkınma ve daha iyi bir yaşam düzeyine kavuşma gibi konulara yönelmiştir. İki blok arasında yaşanan yarış, sadece politikalar alanında kalmamış ekonomi, uluslararası ticaret, finansal sistemler ve krizlere kadar oldukça kapsayıcı alanlara yayılmıştır. Ayrıca Irak'ın dünya petrol üretim ve ticaretinde sahip olduğu önemli konum nedeni ile ülkede oluşacak herhangi bir kriz veya istikrarsızlığın dünya ekonomisini de etkileyeceği açıkça ortadadır. Irak, Türkiye'nin komşusu olarak da bölgesel güvenlik ve strateji açısından öneme sahiptir. Bu bağlamda Irak-Türkiye ilişkileri, uluslararası sistemde iki blok tarafından da mercek altına alınmıştır. Özellikle ABD'nin Irak, Lübnan ve Ürdün; Sovyetler Birliği'nin de Suriye ve Mısır üzerindeki etkisi Türkiye-İrak ilişkilerindeki dış politikanın şekillenmesinde rol oynamıştır. ABD'nin öncülüğünde ve Türkiye'nin girişimiyle oluşturulan Bağdat Paktı ile bölgede denge ve istikrar sağlanmak istenmiş olsa da 1958 Irak Darbesi ile bu Pakt başarısız olmuş ve yeni adıyla dönüşüme uğramıştır. Bu bilgiler ışığında bu makalede Bağdat Paktı sonrası 1958 Irak Darbesi ile değişen bölgesel ve uluslararası sistemin Türkiye-İrak ilişkilerine etkisi incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Irak, Türkiye, 1958 Irak Darbesi, Politik Ekonomi

Jel Kodları: F50, N40, N45

Political Economy Perspective on the 1958 Iraq Coup

Abstract: The international system established after World War II exhibited significant differences compared to previous eras, both in terms of societal lifestyles and the relationships between states. During this period, global powers concerned with issues such as balance of power, security, and peace shifted their focus toward economic development and achieving higher standards of living. The rivalry between the two blocs extended beyond political spheres, encompassing economics, international trade, financial systems, and crises. Additionally, Iraq's critical position in global oil production and trade makes it evident that any crisis or instability in the country would have far-reaching impacts on the world economy. As a neighboring country to Türkiye, Iraq also holds considerable importance for regional security and strategy. In this context, Iraq-Türkiye relations attracted the scrutiny of both blocs within the international system. The influence of the United States on Iraq, Lebanon, and Jordan, and that of the Soviet Union on Syria and Egypt, played a significant role in shaping the foreign policy dynamics of Türkiye-Iraq relations. Although the Baghdad Pact, initiated under U.S. leadership and with Türkiye's involvement, aimed to establish balance and stability in the region, it ultimately failed following the 1958 Iraq Coup, leading to its transformation under a new framework. Considering this background, this article examines the impact of the regional and international system changes, triggered by the 1958 Iraq Coup, on Türkiye-Iraq relations in the post-Baghdad Pact era.

Atf: Al, A.; Küçükkaraca, G. (2024). 1958 Irak Darbesi'ne Politik Ekonomik Perspektiften Bakmak. *Politik Ekonomik Kuram*, 8(4), 1264-1282. <https://doi.org/10.30586/pek.1574866>

Geliş Tarihi: 28.10.2024

Kabul Tarihi: 02.12.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Keywords: Irak, Türkiye, 1958 Irak Coup, Political Economy

Jel Codes: F50, N40, N45

1. Giriş

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde uluslararası sistem, Soğuk Savaş'ın çift kutuplu yapısı altında yeniden şekillenmiş ve devletler arasındaki güç mücadelesi yalnızca askeri ve siyasi alanlarla sınırlı kalmamış, ekonomik ve sosyal boyutları da içeren geniş bir yelpazeye yayılmıştır. Bu bağlamda, Orta Doğu, jeopolitik konumu, enerji kaynakları ve etnik-dinsel çeşitliliği ile uluslararası sistemin en kırılgan ancak en kritik bölgelerinden biri haline gelmiştir. Bölge ülkelerinden Irak, zengin petrol kaynakları ve stratejik konumuyla hem bölgesel hem de küresel güçlerin ilgisini çekmiş, politik ekonomi bağlamında incelenmesi gereken bir vaka olarak öne çıkmıştır.

Bu çalışmanın temel araştırma sorusu, 1958 Irak Darbesi'nin politik ve ekonomik etkilerinin ulusal ve uluslararası düzeydeki yansımaları neler olduğu ve 1958 askeri darbesi sonrasında Irak'ın ekonomi politikalarının nasıl yeniden şekillendiği, bölgesel güç dengelerinin nasıl değiştiği ve Türkiye'nin bu süreçteki rolü sorularının odağında yer almaktadır. Bu bağlamda, Irak'ın Batı yanlısı politikalarından Doğu Bloğuna yönelik süreci, politik ekonomi perspektifinden değerlendirilecektir. Özellikle petrol sektöründeki dönüşümler ve bu dönüşümlerin hem Irak'ın iç yapısında hem de uluslararası enerji piyasasında yarattığı etkiler detaylı şekilde analiz edilecektir. Ayrıca, 1958 Darbesi'nin Türkiye-İrak ilişkilerine etkileri ile Bağdat Paktı'nın çöküşü de çalışmanın bir diğer önemli inceleme alanıdır.

Araştırma metodu olarak tarihsel araştırma yöntemi temel alınarak yürütülmektedir. Darbe öncesi ve sonrası Irak'ın politik ve ekonomik yapısı, döneme ilişkin birincil kaynaklar, arşiv belgeleri, hükümet raporları ve dönemin uluslararası anlaşmaları üzerinden analiz edilmiştir. Ayrıca, mevcut literatürdeki ikincil kaynaklar, tarihsel olayları yorumlama ve farklı bakış açıları sunma noktasında önemli bir rehber olarak kullanılmıştır. Çalışma, ekonomik kalkınma, enerji politikaları ve uluslararası ilişkiler alanlarına özgü teorik çerçeveler ışığında bir karşılaştırmalı analiz yöntemi benimsemektedir. Irak'ın politik-ekonomik yapısındaki değişim süreçleri, bölgesel ve küresel düzeydeki etkileriyle birlikte ele alınmıştır.

Literatüre katkısı bakımından ise; 1958 Irak Darbesi genellikle politik boyutlarıyla ele alınmış, ekonomik ve sosyal yansımaları ise sınırlı bir şekilde incelenmiştir. Bu çalışma, darbenin politik sonuçlarının yanı sıra ekonomik etkilerine de odaklanarak literatürdeki bu boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır. Özellikle Irak'ın petrol sektörü üzerindeki dönüşümleri, enerji politikalarının yeniden şekillenmesi ve bu durumun hem bölgesel hem de uluslararası etkileri politik ekonomi perspektifiyle ele alınarak detaylı bir analiz sunulmaktadır. Ayrıca, darbenin Türkiye-İrak ilişkilerindeki ve Bağdat Paktı'nın geleceğindeki kırılma noktalarını vurgulayan bu çalışma, dönemin Soğuk Savaş bağlamındaki uluslararası ilişkilerini yeniden anlamlandırmaya katkıda bulunmaktadır.

Bu doğrultuda, makale yalnızca tarihsel bir analiz sunmakla kalmayıp, politik ekonomi çerçevesinde bir perspektif geliştirerek, Orta Doğu'da siyasi ve ekonomik yapının birbirini nasıl etkilediğine dair özgün bir yorum sağlamaktadır. Irak'ın 1958 Darbesi sonrası yaşadığı dönüşüm, yalnızca bölgesel istikrar açısından değil, aynı zamanda enerji piyasaları ve uluslararası güvenlik stratejileri bağlamında da uzun vadeli sonuçlar doğurmuştur. Bu nedenle çalışma, Orta Doğu'daki politik-ekonomik analizlere daha geniş bir bakış açısı kazandırmayı hedeflemektedir.

Makalenin ikinci bölümünde 1945-1958 yılları çerçevesinde Irak-Türkiye ilişkileri incelenmiştir. İki ülke arasında diyalog, işbirliği ve dış politika eylemlerinin uluslararası alandaki stratejik ve politik yansımalarının temellerinin ele alınması bakımından bu bölüm önem arz etmektedir. Üçüncü bölümde ise 1958 Irak Darbesi ve Bağdat Paktı kapsamında Türkiye-İrak ilişkileri ele alınmış ve bölgedeki güç dengesine etkisi bakımından ikili ilişkiler incelenmiştir. Dördüncü bölümde Arap dünyası ve uluslararası alanda ülkeler tarafından etkileri incelenmiş olup son bölümde ise, Irak'ın 1958 askeri darbe dönemi politik ekonomi açısından ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

2. 1945-1958 Dönemi Orta Doğu ve Türkiye-Irak İlişkileri

Birinci ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında uluslararası sistem değişmiş, sıcak savaşlar yerini Soğuk Savaş'a bırakmıştır. ABD ve Sovyetler Birliği, İngiltere ve Fransa'nın yerine dünya siyasetinde öne çıkan güçler olmuş ve bu iki blok uluslararası sistemi yeniden şekillendirmiştir. Sovyetler Birliği'nin komünizmi yayma hedefi, ABD ve Batı'yı olduğu kadar Türkiye'yi de tehdit etmiş ve Türkiye'nin Batı ile yakınlaşmasına yol açmıştır (Çetinkaya, 2016, s. 2). Bu tehdit nedeniyle, 1949'da NATO kurulmuş, bu bloğa karşı olarak ise Sovyetler Birliği Varşova Paktı'nı oluşturmuştur. Aynı dönemde, Kore Savaşı başlamış ve bu savaş, ABD ile Sovyetler Birliği arasındaki vekalet savaşlarının da temelini atmıştır (Al, 2014, s. 135). Türkiye, Sovyetler Birliği tehdidine karşı Kore Savaşı'na asker göndermiş ve 1952'de NATO'ya üye olmuştur. Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulması, komünizmin yayılmasını hızlandırmış ve Türkiye, bölgesel güvenliğini artırmak amacıyla Balkan ve Bağdat Paktlarının kurulmasında önemli bir rol üstlenmiştir (Çetinkaya, 2016, s. 2). Aynı zamanda, sömürgecilikten kurtulan ülkeler 1955 Bandung Konferansı'nda Bağlantısızlar Hareketi'ni başlatmıştır. Bu dönemde, İngiltere'nin zayıflaması ve Sovyetler Birliği'nin yayılcı politikaları karşısında ABD, Orta Doğu'yu korumak için Truman Doktrinini ve Avrupa'yı desteklemek amacıyla Marshall Planı'nı uygulamaya koymuştur (Al, 2014, ss. 135-136). ABD ve Sovyetler Birliği, Orta Doğu'da hem ekonomik çıkarlarını korumak hem de müttefik kazanmak için politikalarını yoğunlaştırmış, bu bölgeyi küresel rekabetin merkezi haline getirmiştir. ABD, özellikle Orta Doğu'nun petrol kaynakları ve stratejik önemine defalarca dikkat çekmiştir (Bostancı & Karaca, 2014, ss. 125-126). Türkiye, Sovyetler Birliği'nden gelen tehditlere karşı bölgesel ve küresel güvenliğini sağlamak hem ABD hem de Batılı devletlerle iyi ilişkiler kurmak amacıyla ikili iş birliklerine yönelmiştir (Çetinkaya, 2016, ss. 3-4). 14 Mayıs 1950'de iktidara gelen Demokrat Parti, Türkiye'nin Batı yanlısı dış politikasını sürdürmüş ve ABD ile İngiltere'nin Orta Doğu'daki güvenlik girişimlerinde önemli rol oynamıştır (Danış, 2018, s. 97). Bu dönemde ABD, Eisenhower Doktrini kapsamında tek taraflı caydırma politikasının yüksek maliyeti nedeniyle çok taraflı savunma ittifaklarına yönelmiş ve Sovyetler Birliği'ni caydırmak için yeni müttefikler edinmeye çalışmıştır. Aynı zamanda İsrail'in güvenliği ve Arap dünyası üzerindeki etkiler de ABD'nin politikalarında önemli yer tutmuştur (Bostancı & Karaca, 2014, s. 126). 1950'lerin ikinci yarısında Soğuk Savaş ve Süveyş Krizi, Orta Doğu'da ülkelerin politika dinamiklerini yeniden şekillendirmekle birlikte uluslararası aktörlerin bölgedeki stratejilerini de değiştirmiştir. İngiltere ve Fransa'nın etkisi azalırken, ABD'nin Eisenhower Doktrini ile Orta Doğu'daki askeri müdahalesi meşru hale gelmiştir. Sovyetler Birliği ise bölgedeki sorunlara, özellikle Filistin-İsrail meselesine müdahil olmaya başlamıştır (Danış, 2018, s. 103). Türkiye, bu dönemde bölgesinde ekonomik ve siyasi istikrarsızlıklar yaşayan Yunanistan, Sovyet etkisindeki Bulgaristan, İran ve Suriye gibi ülkelerle sınır komşusu olarak çeşitli krizlerle karşı karşıya kalmıştır. Ayrıca, 1949'da İsrail'i tanınması nedeniyle Arap devletlerinin eleştirilerine de maruz kalmıştır (Al, 2014, s. 136). Türkiye'nin Batı Bloğuna yakınlaşması ve Batılı ülkelerle paralel güvenlik politikaları yürütmesi, Orta Doğu ülkeleri tarafından olumsuz bir şekilde algılanmıştır (Çetinkaya, 2016, s. 3). 1950 ve 1960'lı yıllarda Ortadoğu bölgesindeki birçok ülkede hükümet ve politika değişikliği olduğu da görülmüştür. En dikkat çekici ve etkili olanı ise Mısır'da Nasırcı hükümetin iktidara gelmesidir. Özellikle Ortadoğu'da sömürgeci güçlere bağımlılıktan kurtulan ve bağımsız devletler kuran milliyetçi rejimlerdeki görülen bu stratejik dönüşümler bölge dinamiklerinin yapısını oldukça değiştirmiştir (Zubaida, 2011, s.102).

Türkiye, bölgesel istikrarsızlıklara karşı güvenlik önlemleri almak amacıyla çeşitli anlaşmalar ve paktlar imzalamıştır (Al, 2014, s. 136). Menderes'in Orta Doğu'ya yönelik diplomasisi, Batılı devletler ve ABD'nin bölgedeki krizlere katılımını sağlamak, Batı Bloğunun Orta Doğu'daki liderliğini üstlenmek ve ekonomik ve askeri desteklerden yararlanmak üzerine kurulmuştur. Bu süreçte, iki kutuplu uluslararası sistemin Türkiye'nin dış politikasındaki etkisi revizyonist ve Batı yanlısı gelenekler çerçevesinde şekillenmiştir. Orta Doğu ülkeleri ile olumlu ilişkiler kurma çabasında "lokomotif

siyaseti" önemli bir rol oynamıştır (Danış, 2018, ss. 102-104). Türkiye, 29 Mart 1946'da Irak ile Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması'nı imzalamış, 30 Haziran 1947'de hava ulaşımını kapsayan bir antlaşma daha gerçekleştirmiştir. 12 Temmuz 1947'de Truman Doktrini, 4 Temmuz 1948'de Ankara Antlaşması ve Marshall Planı çerçevesinde ABD'nin Türkiye'ye yönelik ekonomik yardımları devam etmiştir. 1952'de Türkiye resmi olarak NATO'ya üye olmuştur (Al, 2014, s. 136). 1953'te, Orta Doğu'nun kuzeyinden geçerek Sovyetler Birliği'ni kuşatacak bir savunma paktı oluşturulması için planlar yapılmış, bu pakta Türkiye, İran, Suriye, Irak ve Pakistan'ın dahil olması gündeme gelmiştir. Dönemin ABD Dışişleri Bakanı Dulles, böyle bir paktın oluşturulmasının zor olduğunu belirtse de, ilerleyen süreçte Türkiye ve Irak Bağdat Paktı'nı kurmuştur (Al, 2014, s. 136); (Çetinkaya, 2016, s. 5). Menderes hükümetinin temel stratejisi, Sovyetler Birliği çevresindeki Kuzey Kuşağı ülkelerini kapsayan ve Batı Bloğu ile bağlantılı bir güvenlik sistemi oluşturmaktır (Danış, 2018, s. 105). Bu kapsamda Türkiye-Pakistan Dostane İşbirliği Antlaşması imzalanmış, bu antlaşma askeri bir yükümlülük içermese de daha çok ekonomik, kültürel ve teknik işbirliğine odaklanmıştır (Çetinkaya, 2016, s. 6). 19 Mayıs 1954'te ABD ile karşılıklı savunma için bir yardım anlaşması imzalanmış ve bu anlaşma, Orta Doğu'daki savunma yapılanması için önemli bir adım olmuştur. Karacı Antlaşması, Orta Doğu güvenlik sisteminin de öncüsü olmuştur (Al, 2014, s. 138). Türkiye, Pakistan ile anlaşmasının ardından Irak-Türkiye ilişkilerini geliştirmeyi hedeflemiştir. Bağdat Paktı'nın kuruluşunun ilk adımı, 1955 yılında Irak ve Türkiye Başbakanlarının askeri ittifak oluşturma çerçevesinde ortak bir demeç vermesidir (Bostancı & Karaca, 2014, s. 127). Nitekim özellikle İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında geçerliliğini yitiren Sadabat Paktı'nın yerini alacak yeni bir ittifakın kurulmasına ihtiyaç duyulmuş, bu ihtiyaç Sovyetler Birliği tehdidiyle ivme kazanmıştır (Al, 2014, s. 137). Bağdat Paktı, 24 Şubat 1955'te Menderes hükümeti ile Irak Başbakanı Nuri Said Paşa arasında imzalanmıştır. Ancak bu duruma Mısır ve Suriye gibi birçok Arap devletinden olumsuz tepkiler gelmiştir. Mısır ve Suriye, Irak'ı dışarıda bırakarak işbirliği yapmaya karar vermiş, Suudi Arabistan da bu anlaşmaya dahil olmuştur, bu da paktın ilerleyen dönemlerde genişlemesine zemin hazırlamıştır (Kodal, 2019, s. 1517). Bağdat Paktı'nın amacı, Sovyet tehdidine karşı üye ülkeler arasında bir savunma birlikteliği oluşturmaktır ve bu süreçte Irak, Batı ile iyi ilişkilere sahip önemli bir ülke olarak öne çıkmıştır (Al, 2014, s. 138). Ancak, Bağdat Paktı'nın imzalanmasının ardından ortaya çıkan sonuçlar, başlangıçta belirlenen amaçların tersine gerçekleşmiştir. Zira Bağdat Paktı, Arap devletlerinin desteğini alamamış ve bölgesel, ekonomik ve siyasi istikrarsızlıklar nedeniyle zayıflamıştır.

3. 1958 Irak Darbesi ve Bağdat Paktı Kapsamında Türkiye-İrak İlişkileri

Orta Doğu bölgesinde yoğun olarak Arap ve İslamiyet kültürü benimsenmiş olmakla birlikte bölgede çeşitli etnik ve din grupları da mevcuttur. Arap nüfusunun çoğunlukta olduğu Orta Doğu coğrafyasında bölgesel çatışmalar ve mücadeleler çoğu zaman gündemde olmuştur. Nitekim bu durumun nedeni bölgenin, Asya-Avrupa-Afrika kıtaları arasında hem kültürel hem de ekonomik olarak jeopolitik bir konuma sahip olmasıdır. Soğuk Savaş'ında bir bölümünü kapsamış olan 1957-1958 dönemi temel özelliklerinden bahsetmek gerekirse; İkinci Dünya Savaşı sonrasında uluslararası sistemin önde gelen güçleri olan İngiltere, Fransa ve Almanya'nın hem ekonomik hem siyasi olarak zayıflamasına ve 1947'den itibaren dünyada iki kutuplu bir yapılanmanın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Yine bu dönemde Orta Doğu bölgesi zengin petrol kaynaklarını ve uluslararası ticaretin önemli yollarını kapsayan bir bölge olması bakımından her zaman büyük güçlerin ilgi odağı olmuştur. Uluslararası sistemde gelişen olaylar bölge politığının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır öyle ki, BM kararı ile Hindistan'ın ikiye bölünmesi sonrasında 1948 yılında İsrail Devleti'nin kurulması dönemin bölge dinamiklerini oluşturmuştur. Özellikle bölgedeki kriz ve çatışmaları şekillendiren unsurlar ise, İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan Orta Doğu devletlerinin sınırlarını kendilerinin belirleyememesi ve halkların çeşitli devletlere bölünmüş

olmasıdır. Ayrıca manda yönetimlerinin ortadan kalkmış olması sonucunda ortaya çıkan bu yapay devletler ve doğal olmayan sınırlar Orta Doğu'da bir kriz ortamı yaratmıştır (Al, 2014. ss.142-144). Yine Irak içerisinde Şia ve Sünni olarak mezhepsel ayrılıklar yaşanması da ülke içerisinde ve dış politikasının şekillenmesinde etki eden unsurlar arasında yer almıştır (Batatu, 1978, s.45). 1952 yılında Mısır'da gerçekleştirilen "Hür Subaylar Darbesi" Mısır'daki monarşinin sonunu getirmiştir. Bu dönemde ABD dış politika olarak hem İsrail'i destekleyen hem de Sovyetler Birliği'ne karşı bir "çevreleme politikası" uygulamıştır. Ayrıca, 1955'te İran'da Rıza Pehlevi'nin başa gelmesi Körfez Petrolleri Sorunu'nu ortaya çıkarmıştır ki bu tarihte Bağdat Paktı oluşturulmuştur (Al, 2014. ss.142-144). Orta Doğu'daki bu kriz ortamı sadece bölgesel olarak kalmamış gelişmekte olan dünya ekonomilerinde de yansımaları görülmüştür. Petrol fiyatlarındaki dalgalanmalar ve petrol tedarik yollarının güvensizliği ülkelerin ekonomilerinde istikrarsızlık oluşturmuştur.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonundan, 1958 yılına kadar Irak, Haşimi monarşisinin yönetiminde olmuştur. Kral II. Faysal 1953'te reşit olduysa da tahtın arkasındaki güç, 1939'dan beri naip olan Prens Abdülillah olmuştur. Monarşi yönetiminin dışında otuz yıl boyunca güç merkezinde olan Nuri Said Paşa, Irak'ın yönetmiş ve dış politikasını şekillendirmiştir. Nuri Said Paşa'nın Batılı ve İngiliz yanlısı olarak yürüttüğü politikalar ile, Irak'ın 1955'te Bağdat Paktı'nı imzalamasında da etkili olmuştur (Cleveland, 2004, s.363). Orta Doğu ikinci kriz dönemini ise 1955-1960 yılları arasında yaşamıştır. 1955 Bandung Konferansı ile Mısır'ın, Asya ve Afrika ülkeleri üzerinde liderlik elde etmeye çalıştığı görülmüştür. Bir sene sonra da Süveyş Kanalı'nın Mısır tarafından millileştirilmesi üzerine İngiltere ve Fransa Süveyş'e asker çıkarırken İsrail Sina'ya saldırmıştır. Bu gelişmelere bağlı olarak Batılı güçlerin bölgedeki etkisini azaltmak isteyen ABD ve Sovyetler Birliği'nin Orta Doğu politikaları ivme kazanmıştır (Al, 2014. ss.142-144). Orta Doğu'daki gelişmeler, petrol ve doğalgaz kaynaklarının zenginliği ve İsrail'in güvenliği olmak üzere ABD ve Batılı devletler için kritik bir önem arz etmiştir. Nitekim Sovyetler Birliği'nin İsrail kriziyle ilgili karşıt tutumu Irak, Suriye, Mısır gibi Arap devletleriyle güçlü iletişimine neden olmuş ve yakınlaşmalarını sağlamıştır. Bu yakınlaşma Türkiye'nin bölgesel güvenliği açısından da tehdit oluşturmuştur (Savaş & İşler, 2020, s.186). Sovyetler Birliği tehdidi altında olan Türkiye, bölgesel güvenliğini sağlama konusunda Batı yanlısı bir tutum sergilemiştir. Orta Doğu'daki Arap devletleri kendi güvenliğini sağlama konusunda ise Batı karşıtı bir tutum sergilemiştir. Türkiye bu durumda Batı Bloğuna yakınlaşmayı hedeflerken bölgesel olarak güvenliğini sağlama açısından izlediği aktif dış politikalar ile Orta Doğu'da Batı Bloğunun politikalarını uygulamaya koymasının bir parçası olmak istemiştir (Kodal, 2019, s.1511). Bu kapsamda Eisenhower Doktrini, ABD'nin Orta Doğu politikasının temelini oluşturmuştur. Nitekim amaç Sovyetler Birliği'ne karşı askeri ve ekonomik anlamda bölge ülkelerinin desteklenmesi olmuştur. Aynı dönemde yaşanmış olan Suriye krizi, Irak ihtilali ve Lübnan-Ürdün olayları Orta Doğu'yu tekrar bölmüştür. Türkiye-İran-Irak, ABD'ye yaklaşırken; Mısır-Suriye, Sovyetler Birliği ile yakın ilişkiler kurmuştur, akabinde Lübnan ve Libya ise arada kalmıştır (Al, 2014. ss.142-144). ABD'li ve Batılı devletlerin uyguladığı Orta Doğu politikaları kapsamında Sovyetler Birliği çevresinde oluşturmaya çalıştıkları kuşatma Türkiye-İran ve Afganistan'a kadar uzanmıştır. Bu durum bölgede Sovyetler Birliği ile ABD arasında rekabete ivme kazandırmıştır (Savaş & İşler, 2020, s.186). Nitekim bu çerçevede oluşturulan Bağdat Paktı'na üye olan tek Arap Devleti Irak olmuştur. 12 Ocak 1955 yılında Türkiye ile Irak arasında bir deklarasyon imzalanmış akabinde 24 Şubat 1955 yılında ise Bağdat'ta "Karşılıklı İşbirliği Antlaşması" imzalanmış, bu duruma istinaden Bağdat Paktı'nın kuruluş süreci başlamıştır. ABD'nin çevreleme politikaları ve Sovyetler Birliği etkisini bölgede azaltmak istemesi sonucu Pakt genişlemeye gitmiş ve sonuç olarak, Bağdat Paktı'na Türkiye ve Irak'ın ardından 4 Nisan 1955'te İngiltere, 23 Eylül 1955'te Pakistan ve 3 Kasım 1955'te İran katılmıştır (Çetinkaya, 2016, s.10). Bağdat Paktı sekiz maddeden oluşmaktadır. Nitekim belirlenen maddeler kapsamında Pakt'ın iki ana amacı öne çıkmıştır: birincisi; Orta Doğu'yu farklı bölgelerden gelecek olası

saldırlardan korumak, diğeri ise; Paktı'a üye ülkelerin ekonomik ilerlemelerini sağlayabilme çabalarında işbirliğini sağlamaktır (Yeşilbursa, 2011, s.89). Uluslararası alandaki temel amaca ve yansımalarına değinmek gerekirse, Arap Milliyetçiliği kapsamında ortaya çıkan dönemin Mısır devlet başkanı Nasır'ın "Arap Birliği politikasınının İngiltere tarafından önlenmek istemesi olmuştur. ABD'nin amacı ise, Sovyetler Birliği tehdidini engellemek üzere bölge devletleri ile iş birliği gerçekleştirme ve bir savunma hattı oluşturmak istemiştir. Türkiye açısından incelemek gerekirse, dönemin Başbakanı Adnan Menderes'in Orta Doğu'da daha aktif dış politika izlemek istemesi olarak sıralanabilmektedir (Savaş & İşler, 2020, s.189).

Bağdat Paktı, Orta Doğu'daki ilişkileri geliştirmeyi ve kriz ortamını yumuşatmayı amaçlamış olsa da Pakta dahil olmayan ülkelerle üye devletler arasındaki sorunları arttırmıştır. Paktı'n amacı sadece Sovyetler Birliği'nin Orta Doğu politikalarını ve bölgeye yönelik tehdidi önlemek olmamıştır. Çünkü Irak, Soğuk Savaşı'nın başlangıcından itibaren diğer Arap Devletleri'nden farklı bir politika izlemiştir. Bağdat Paktı'nın resmi olarak kurulmasıyla Orta Doğu'nun üçe bölündüğü görülmüştür. Birinci grup içerisinde, Türkiye, İran, Irak ve Pakistan; ikinci grup içerisinde Mısır, Suriye, Suudi Arabistan ve Yemen ki bunlar paktın kurulmasını asla istememiştir; üçüncü grupta ise Ürdün ve Lübnan diğer grupların düşüncelerini savunmayarak yer almıştır (Serbest, 2016, s.414). Her ne kadar Bağdat Paktı'nın komünizme karşı etkili olacağı düşünülse de üye devletlerin Arap devletlerinin siyasi işlerine karışmasına da karşı çıkmıştır. 1957'de Eisenhower'ın komünist devletlerin saldırısına maruz kalacak devletlere askeri ve ekonomik yardım söylemi bölgede Arap olmayan devletlerinde ilgisini çekmiştir. Eisenhower Doktrininin aynı yıl yayınlanması ile iki kutuplu dünya sistemindeki uluslararası savaşta Orta Doğu ülkeleri ile iş birliği amaçlanmıştır. Bu kapsamda ABD tarafından hem Orta Doğu ülkeleri hem de Bağdat Paktı üyeleri için tek taraflı bir garanti olarak tanımlanmıştır (Bostancı & Karaca, 2014, s.130).

Nitekim İkinci Dünya Savaşı'nın akabinde, İngiltere'nin gerçekleştirmeyi planladığı ve adının Orta Doğu Komutanlığı olacak bölgesel pakt fikrini ABD onaylamamıştır. Bu duruma istinaden İngiltere gibi dönemin Menderes hükümeti de bu düşüncesinden vazgeçmiştir (Savaş & İşler, 2020, s.186). Orta Doğu Komutanlığı Projesi'nin istenildiği şekilde uygulanamaması sebebi ile Menderes hükümeti, Bağdat Paktı ile Orta Doğu'da etkisini göstermeye çalışmak istemiştir (Karakoç & Keskin, 2022, s.62). Öyle ki bu durum sonucunda Türkiye'nin, ABD'nin desteği olmadan Doğu Akdeniz'de savunma amaçlı bir organizasyon kurmasının olası olmadığını fark etmiştir ve NATO üyeliği için daha fazla çaba göstermeye başlamıştır. Menderes hükümeti bu kapsamda ABD'nin onaylamadığı bir işbirliği yerine NATO'nun stratejik önemi ve Batı'nın güvenlik politikaları ile uyumlu bir dış politika söylemi geliştirmiş, Türkiye'nin güvenlik politikalarını da bu yönden şekillendirmiştir (Savaş & İşler, 2020, s.186).

Sovyetler Birliği'nin uluslararası sistemde ülkeleri tehdidi ve dünya genelinde komünist ideolojisini hızla yayılmak istemesine karşı NATO ile SEATO'yu bir araya getiren Bağdat Paktı'nın kurulması ile coğrafi bütünlüğün sağlandığı görülmüştür. Bu durum sadece Türkiye ve Sovyetler Birliği arasındaki ilişkileri gerginleştirmemiş aynı zamanda Arap devletleri ile olan ilişkileri de olumsuz etkilediği görülmüştür (Kodal, 2019, s.1517). Türkiye'nin Bağdat Paktı'ndan beklentilerini oluşturan unsurlar ise; Sovyetler Birliği ile olan sınır güvenliğinin sağlanması, NATO'ya katılma beklentisi ve Batılı devletlerle ikili ilişkilerini kuvvetlendirmek istemesi olmuştur (Savaş & İşler, 2020, s.190). Ayrıca, ABD'nin Orta Doğu'daki en önemli müttefiki olan İsrail bu durumdan hiç memnun olmamıştır, çünkü Bağdat Paktı sonrası birçok Arap devleti kendi aralarında anlaşma protokolleri imzalamaya başlamıştır (Kodal, 2019, s.1517). 22 Ocak 1955 tarihine gelindiğinde Menderes, Türkiye'nin İsrail politikasında bir değişiklik olmadığını İngiltere'ye bildirmiştir (Çetinkaya, 2016, s.23). Türkiye'nin özellikle güney sınırlarında bölgesel güvenliğin önemi artmaya devam etmiştir öyle ki Sovyetler Birliği'nin İran ve Irak üzerinden gerçekleştirebileceği bir saldırı tehdidine karşı savunmasız kalmak istememiştir. Türkiye'nin bölgedeki politikalarını etkileyen faktörler sadece güvenlik ve

siyasi nedenlerle sınırlı kalmamış, içerisinde bulunduğu ekonomik zorlukların da etkili olduğu görülmüştür. Nitekim Türkiye, ABD'yi Orta Doğu'da desteklemesi ile askeri ve ekonomik yardım beklentisi içerisine girmiştir (Savaş & İşler, 2020, s.190). Özellikle 1950 yılında gerçekleşen Kore Savaşı ile Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne karşı güçlü ordusu ve genç nüfusu ile stratejik bir müttefik olacağı düşünülmüştür. Nitekim Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile olan sınırları ile jeostratejik pozisyonunu göstermiş ve NATO ülkeleri Türkiye'nin askeri üslerine ihtiyaç duyduğu görülmüştür. Tüm bu gelişmelerin yanı sıra Türkiye'nin Orta Doğu'daki petrol ve doğalgaz rezervlerine yakın olması da önem arz etmiştir. Bu sebeple bölgede stratejik bir partner olan Türkiye 1952 yılında resmen NATO üyesi olmuştur (Savaş & İşler, 2020, s.186).

Süveyş Krizi dönemin dinamiklerini etkileyen ve ülkelerin dış politikalarını şekillendiren bir diğer kriz olmuştur. Nitekim İkinci Dünya Savaşı sonrasında emperyalist devletlerin sömürgelerini terk etmek zorunda kalması, Orta Doğu'nun uluslararası sistemdeki politikalarını şekillendiren unsurlar arasında yer almıştır. Sömürgelerini terk eden devletlerin yanı sıra İngiltere için bu durum oldukça kritik bir öneme sahip olmuştur. Çünkü İngiltere'nin Orta Doğu'da vazgeçmeyeceği bölgeler hem enerji zengini hem de jeostratejik öneme sahip bölgelerdir. Bunların başında Mısır gelmektedir, çünkü uluslararası ticaretin kilit noktalarından biri olan Süveyş Kanalı burada yer almaktadır. Diğer bir bölge ise petrol rezervleri oldukça zengin olan İran ve kurulmasına söz verdiği İsrail olmuştur. Lakin bu bölgelerde tamamen bir kriz ortamı hâkim olmuştur öyle ki İran'da başlayan milliyetçilik akımı İran Şahına ve müttefik ülke İngiltere'ye karşı gelmiştir. Bu gelişmeler sonucunda Musaddık önderliğindeki İran halkı İngiltere'nin İran üzerindeki etkisini sona erdirmek istemiştir. Orta Doğu'daki bir diğer çatışma bölgesi olan Filistin bölgesinde ise tamamen bir kriz ortamı hâkim olmuştur. Çünkü İngiltere, İsrail Devleti ve Filistinli Araplar arasındaki sorunları çözememiştir ve dengeyi sağlayamamıştır. Bu duruma istinaden Filistinli Araplar ve Yahudiler İngiltere'ye karşı silahlı mücadeleye başlamıştır. Filistin-İsrail krizi yalnızca bölgesel olarak değil aynı zamanda uluslararası arenayı ve Arap coğrafyasını da etkilemiştir. Nitekim bu olaylardan en çok etkilenen ülke olarak Mısır'daki milliyetçilik akımları ile de mücadele eden İngiltere hem Mısır sorunu hem de İsrail-Filistin krizi ile mücadele etmeye çalışmıştır. Tüm bu durumlara istinaden İngiltere'nin Süveyş Kanalı üzerindeki hakimiyetini kaybetmesi, Orta Doğu'da simgesel bir dönüşüm olmuştur (Karakoç & Keskin, 2022, s.60). Bölgelerdeki bu kriz ortamı ve Bağdat Pakti'nin imzalanmasından sonra Mısır hükümeti Doğu Bloğuna yakınlaşmaya başlamıştır. Mısır Hükümeti'nin Doğu Bloğuna yakınlaşması ile ABD ve İngiltere, Asvan Barajı için taahhüt ettikleri krediyi vermekten vazgeçmiştir. Bu nedenle 1956 yılında Nasır Hükümeti, Süveyş Kanalı'nı millileştirmiştir ve Tiran Boğazını İsrail'e kapatmıştır. Bu duruma istinaden Fransa, İngiltere ve İsrail bölgeye bir harekât planı yapmıştır. İngiltere sadece siyasi olarak değil aynı zamanda, Mısır'ın, İngiltere'deki sterlin bakiyeleri ile Süveyş Kanalı'nı yöneten şirketin malvarlığını bloke ederek ekonomi açısından da tepkisini göstermiştir (Karakoç & Keskin, 2022, s.63). Nitekim Süveyş Krizi'nin son bulması ile Bağdat Pakti'nin hem amacı hem de işlevinin sorgulanmasına neden olan ülke İngiltere olmuştur. Çünkü bölgedeki bir Arap Birliği üyesine pakta yer alan ülkeleri dikkate almadan silahlı müdahale yapabildiğini göstermiştir. Diğer taraftan Türkiye ve Irak, Pakta karşı hali hazır da mevcut olan muhalefetin daha da gerginleşmemesi amacıyla birtakım tedbirler almak istemiştir. Süveyş Krizi aynı zamanda Orta Doğu'nun tarihi akışını da değiştirmiştir. İngiltere ve Fransa'nın bölgedeki hakimiyetinin azaldığı resmen görülmüştür. Sovyetler Birliği ve ABD'nin bölgedeki hakimiyeti ise artmıştır. Sovyetler Birliği, Doğu Akdeniz'de sıcak sulara inme politikası kapsamında yer edinmek istemiştir ve bölgede emperyalist geçmişi olmayan, eski sömürgelerin bağımsızlığını destekleyen bir devlet olarak ön plana çıkmıştır. Bu kapsamda Mısır ve Suriye ile ikili ilişkilerini geliştirmiştir. ABD ise Eisenhower Doktrini ile bölge ülkelerini askeri ve ekonomik olarak destekleyeceğini ve bu devletleri komünist yayılmacılığına karşı koruyacağını ilan etmiştir. Bu durum Süveyş Krizi'nden sonra Bağdat Pakti'nin işlevsizliğini gösteren bir diğer unsur olmuştur

(Pamukçu, 2018, ss.469-470). Bölge'nin bir diğer önemi ise, o dönemde henüz yeni bulan zengin doğal gaz rezervlerinin hem küresel güçlerin hem de Türkiye ve Mısır gibi bölgesel güçlerin enerji güvenliği ve jeopolitik etkileri açısından stratejik bir konuma sahip olmasıdır (Karakoç & Keskin, 2022, s.67).

Suriye'deki istikrarsızlık nedeniyle yaşanan iç karışıklıkların da göz ardı edilmemesi gerekmektedir (Çetinkaya, 2016, s.11). Yine aynı dönemde gerçekleşen Suriye olayları Süveyş Krizinden sonra ABD'nin Bağdat Paketi devletleriyle yakınlaşmasına neden olurken, Sovyetler Birliğinin ise Mısır ve Suriye gibi Batı karşıtı ülkelerle iş birliği gerçekleştirdiği görülmüştür. Suriye açık bir şekilde Eisenhower Doktrini reddetmiş ve Batı karşıtlığını göstermiştir. Ürdün Kralı Hüseyin 1957'de, ABD ve Suudi Arabistan desteği ile, Ürdün'de kendisine karşı komplo düzenlemeye çalıştığını iddia ederek Nasır taraftarlarını ve sosyalistleri iş başından uzaklaştırmıştır. Bu liderlerin çoğunun Suriye'ye sığınması sonucunda Suriye yönetimi Batı karşıtı politika izlemeye başlamıştır. Suriye'de gelişen bu olayları izleyen Türkiye, Suriye Krizini bölgesel güvenliği karşısında bir tehdit olarak görmüş ve tedbir almıştır. Nitekim Türkiye ve Suriye arasındaki Hatay Sorunu 'da bölgesel sorunlardan birisi olarak öne çıkmıştır. Türkiye'nin en uzun sınır komşusu olması sebebi ile Suriye'de komünist bir etkinin görülmüştür. Bu etkinin de öncelikle Türkiye'de yayılacağı düşünülmüştür. Bu duruma istianeden bölge güvenliğinin sağlanması açısından en stratejik ülkenin Türkiye olduğu görülmüştür. Türkiye, Suriye olaylarını kendisine yöneltilmiş yeni bir komünist tehdidi olarak görmüştür. Türkiye-Suriye arasındaki ilişkiler 1958'den sonra yumuşamaya başlamıştır. Mısır ve Suriye'nin Birleşip Arap Cumhuriyetinin (BAC) kurması ile gerginlik nispeten ortadan kalkmıştır. Sonuç olarak Türkiye 11 Mart 1958'de BAC'ı tanımak zorunda kalmıştır (Al, 2014, ss.145-146).

Menderes Hükümeti hem üyesi olduğu uluslararası kuruluşlar aracılığı ile dünya barışı ve savunma sistemine katkı sağlamaya çalışırken hem de bölgesel paktlar aracılığı ile belirlenmiş güvenlik politikalarını sürdüreceğini, bu paktlardaki sorumluluklarını yerine getirerek savunma işbirliğinin güçlenmesi için çalışılacağını açıklamıştır. Bu bağlamda Türkiye'nin Irak ile ilişkilerini geliştirme ve hem Irak'ta hem de bölgede daha fazla etkin olmak istemiştir (Kodal, 2019, s.1518). Menderes Hükümeti Birleşmiş Milletler 'in politikalarına paralel politikalar ile ilerleneceğini ve küresel bir güvenlik sisteminin inşa edilmesine kadar, devletler arasında ve bölgesel paktlar çerçevesinde güvenlik anlaşmalarının imzalanabileceğini belirtmiştir. Bu duruma istinaden Demokrat Parti (DP) döneminde, Türk dış politikasının şekil almasında NATO ve güvenlikle ilgili farklı girişimlerin belirlenmesinde "Türkiye'nin çıkarı Batı'nın ve ABD'nin çıkarıyla özdeştir" anlayışı benimsenmiştir (Savaş & İşler, 2020, s.187). Ayrıca, İngiltere, Fransa gibi Batılı müttefik devletlerle ve ABD ile ikili işbirliğinin ve ilişkilerin geliştirilmesi de bu politika kapsamında ele alınmıştır (Kodal, 2019, s.1512). Ayrıca, Menderes Hükümeti, Türkiye'nin Arap ülkelerinin meşru çıkarlarına uyumsuz bir politika izlemeyeceğine dair güvence vermiştir (Kodal, 2019, s.1515). Türkiye'nin Orta Doğu politikası da bu anlayıştan etkilenmiştir. Türkiye bölgedeki gelişmeleri Soğuk Savaş çerçevesinde ve Batı'nın perspektifinden değerlendirmiş yine Batı'nın Orta Doğudaki 'temsilcisi' rolünü üstlenmiş ve bağımsızlığını kazanan Arap ülkeleri ile Batılı devletler arasında bir köprü olma misyonunda öncü bir rol oynamıştır (Savaş & İşler, 2020, s.187). Menderes hükümeti ve Bağdat yönetimi Soğuk Savaş'ın başlangıcından itibaren yakın dış politika rejimleri yürütmüştür. Nitekim Başbakan Menderes ve Irak Başbakanı Nuri Sait Paşa'nın yakınlığı da ilişkilerin geliştirilmesindeki unsurlar arasında yer almıştır. Irak'taki Haşimi Krallığı ve Mısır'daki Nasır yönetiminin milliyetçi politikaları Irak ve Türkiye'nin yakınlaşmasına neden olan bir diğer unsurdur. İkili ilişkilerin yakınlığının yanı sıra olumsuz yanları da mevcuttur. Irak'taki krizler ve Türkmenlere karşı tutum incelendiğinde, Orta Doğu'ya ve Arap dünyasına yönelik geliştirilen politikaların etkinliği de sorgulanmıştır (Kodal, 2019, s.1518). Bağdat Paketi, Suriye Krizi sırasında Türkiye'nin tahmin ettiği gibi aktif bir politika uygulanmamış ve Irak, Kıbrıs meselesinde Yunan tarafına daha yakın olmasına rağmen, Irak'ın Ürdün ile birlikte yeni kurulan Suriye-Mısır Federasyonu'na karşı olması,

Türkiye'nin Orta Doğu'daki Türk dış politikasının hedefleri arasında yer almıştır (Danış, 2018, ss.118-119).

14 Temmuz 1958 tarihinde Irak'ta, General Kasım Abdulkerim'in liderliğinde askeri bir darbe gerçekleştirilerek monarşinin yıkılması ile birlikte bölge politikasında da önemli değişiklikler olmuştur. Irak'ta darbe gerçekleştirildiği sırada, Bağdat Paktı üyeleri İstanbul'a toplantı yapmak için gelmiştir. Toplantı için beklenen Irak Kralı Faysal'ın darbe sırasında öldürüldüğü haberinin gelmesinden sonra büyük bir tepki verilmiştir. Bu gelişmeler nedeniyle toplantıda Irak olayları üzerine konuşulmuştur ve ortak bir bildiri yayınlanmıştır. Bu bildiriye göre Irak darbesi dışarıdan kaynaklanan yıkıcı uygulamaların bir çıktısı olarak değerlendirilmiştir ve kınanmıştır. Bu aşamada ortaya önemli bir soru çıkmıştır: "Bağdat Paktı ülkeleri Irak'a müdahale edecekler miydi?". İlk aşamada üye devletler, ABD'den Eisenhower Doktrinini uygulayarak Irak'a müdahale etmesini istemiştir. Türkiye bu konuda daha sert bir politika izlemiştir. Nitekim, onlara göre yeni bir Irak hükümetinin kurulması ihtimalinin olmadığını ve Irak-Ürdün Federasyonu'nun başbakanının Kral Hüseyin olduğunu ve tek meşru hükümetinde bu olduğunu söylemişlerdir. Gerçekte böyle bir federasyon zaten kalmamıştır ve Kral Hüseyin Irak'la Ürdün arasındaki Arap Federal Birliği'nin sona erdiğini açıklamıştır. Türkiye, Irak'taki darbeden rahatsız olmuştur ve özellikle bir askeri müdahalenin gerçekleşebileceğini düşünmüştür. ABD ve İngiltere ise, böyle bir müdahalenin Irak halkını yeni rejim etrafında toplayarak yeni Irak Hükümetini Mısır ve Sovyetler Birliği'ne yakınlaştıracaklarını, hatta Sovyetler Birliği'nin müdahalesine yol açabileceğini düşünmüştür. Bu noktada da ABD ve İngiltere, Türkiye'yi Irak'taki gelişmelerin karşısında hareketsiz kalması için uyarmıştır. Sonuç olarak ABD ve diğer Batılı Devletler gibi Türkiye'de, Irak'taki yeni yönetime karşı yumuşak bir politika benimseyerek 31 Temmuz 1958'de Irak'ın yeni yönetimini tanımıştır (Al, 2014,ss.147-148); (Kedourie,2005,ss. 25-27)

Tüm bu olaylar yalnızca Türkiye-Irak ilişkilerine zarar vermekle kalmamış, aynı zamanda Türkiye'nin daha sonraki dönemlerde Orta Doğu ve İslam dünyasında bir güvensizlik ortamının oluşmasına yol açtığı görülmüştür (Kodal, 2019, s.1517).

14 Temmuz 1958'de, ani şekilde gerçekleşen Irak Darbesi, Türk dış politikasında öne çıkan karar alıcıları zorlayan kısa vadeli bir dış politika krizi başlatmıştır. Bahsedilen kriz Türkiye'nin özellikle güney sınırının çevrenmesi hissi ile Suriye'deki gelişmelerle yakından bağlantılı olsa da genel olarak Orta Doğu'daki Batı karşıtı anti-empyralist hareketlerin yansıması olmuştur (Danış, 2018, ss.118-119).

1958 yılında Irak'ta gerçekleştirilen askeri darbe sonucunda; Kral II. Faysal ile Başbakan Nuri Said Paşa hükümeti düşürülmüştür. Türkiye'de önemli bir gündem olarak ele alınmıştır. Bu duruma istinaden Türkiye'nin iç politikasında da yansımaları görülmeye başlanmıştır. Irak'ta gerçekleştirilen bu darbe Türk Hükümeti tarafından Bağdat Paktı'na yöneltilmiş, komünist müdahalesi olarak algılanmıştır. Öyle ki siyasi ve diplomatik bağlamda Bağdat Paktı'nın geleceği hakkında ciddi endişeler duyulmaya da başlanmıştır. Darbe hükümeti tarafından gelen haberlere göre, yeni hükümet Ürdün'le olan birleşmesini iptal etmiştir sonrasında Nasır yönetimindeki BAC'ı resmi olarak tanımıştır (Bostancı & Karaca, 2014, s.132). Bölge çerçevesinde gerçekleşen bu dinamikler sonucunda, Irak'ın Bağdat Paktı'ndan da çekilebileceği düşünülmüştür (Yiğit, 2021, s.486).

Suriye'den sonra Irak'ta da Sovyetlerle bağlantılı bir rejim kurulmasının ve bölgede Sovyetler etkisinin artmasının ihtimali, Türkiye'nin Orta Doğu'daki konumunu ciddi şekilde zayıflatacağı ve Güneydoğu sınırlarının tamamının "komünist" tehdidi altına girmesine neden olacağı düşünülmüştür. Ancak Irak'ta gerçekleşen bu olaylar, Türkiye'nin güney sınırında askeri bir hareketlilik yaratmamıştır. Fakat askeri müdahale seçeneği gündemde tutulmak istenmiş ve diplomatik bir baskı aracı olarak kullanılması hedeflenmiş olsa da ABD'nin kesin bir şekilde askeri müdahaleyi reddetmesi sonucunda Türkiye, Kasım hükümetini 31 Temmuz 1958'de resmi olarak tanımak zorunda kalmıştır (Danış, 2018, ss.118-119). Sonuç olarak Irak'ta gerçekleşen askeri darbe, Menderes

Hükümeti açısından kritik bir dönüm noktası olmuştur. Suriye olaylarında her ne kadar müttefiki ABD'nin desteğini almış olsa da Menderes hükümeti, Orta Doğu politikasının temelini oluşturan lokomotif stratejisinin başarısızlığını da net bir şekilde görmüştür. Irak'taki gelişmeler, ABD yönlendirmesi ile Menderes hükümetinin dış politika uygulama alanını ciddi şekilde kısıtlamış ve kendi iktidarının da askeri bir darbeye devrilebileceği gerçeğini ilk kez fark etmesine neden olmuştur (Savaş & İşler, 2020, s.186). Nitekim 1958 Irak Darbesi'nden iki yıl sonra, 27 Mayıs 1960'ta Türkiye'de de aynı şekilde askeri müdahale yaşanmıştır. Bu süreçte Türkiye, hem iç ve dış politikada birçok mesele ile uğraşmak zorunda kalmış, hem de ülke içerisine odaklanarak Irak ile ilişkilerde gerilimi artıracak politikalardan kaçınmıştır (Kodal, 2019, s.1521).

1958 yılında Irak'taki askeri darbe Arap devletleri açısından da önemli etkiler yaratmıştır. Çünkü bu darbenin bir sonucu olarak Irak'ta istikrarsız bir yönetim ön plana çıkmıştır. Nitekim Irak sınırları içerisindeki devrim sadece Irak'ın iç politikasına yansımakla kalmamış ülke sınırları dışında tarafsız olmayı seçerek dış politikada da etkisini göstermiştir. İdeolojik olarak ise Mısır ve Suriye'ye katılmıştır. 1963 yılına kadar Kasım iktidarı sürmüştür. Bu süreçte Kasım hükümeti, muhalif subaylar arasındaki Albay Arif Abdüsselam öncülüğündeki grup tarafından devrilince, Arif Abdüsselam Cumhurbaşkanı olmuştur. Arif Abdüsselam 1966 yılında bir uçak kazası geçirerek hayatını kaybetmiştir. Kardeşi Abdurrahman Arif kendisinin yerine geçerek 1968 yılına kadar ülkeyi yönetmiştir. Kasım, Irak'ın yönetim şeklinin Cumhuriyet olduğunu ilan etmiştir fakat bu yönetim şekli pek de uygulanmamıştır. Kasım, yönetiminin ilk aşamasında Pan-Arap milliyetçilerine karşı çıkararak komünist desteğini almıştır. Ancak komünistler hükümeti ele geçirecek kadar güçlenmiştir bu duruma istinaden Kasım komünistlere karşı önlem alacak politikalar geliştirmiştir. Öyle ki 1960 yılına gelindiğinde artık Kasım yönetimi diktatörlüğe doğru evrilmiştir (Cleveland, 2004, s.364). Kasım yönetimi Irak'ı Bağdat Paktı'ndan geri çekmiş ve Sovyetler Birliği ile Doğu Bloğu devletleriyle yakın ilişkiler kurmuştur. Darbeden kısa bir süre sonra Irak ve Sovyetler Birliği, Sovyet Askeri ve Ekonomik Yardım Antlaşması imzalamışlardır. Irak yönetiminin amacı bağımsız bir politika gerçekleştirmek olsa da bu amaca ulaşamadığı görülmüştür. Bu gelişmeler, zamanla Irak'ın Sovyetler Birliği kontrolüne girdiğini net bir şekilde göstermiştir (Yiğit, 2021, s.486).

Irak ve Sovyetler Birliği arasında gerçekleştirilen bu anlaşma ile ABD'nin çevreleme politikası bozulmuştur. Bu dönemde güçlü olan üç Arap ülkesi Mısır, Suriye ve Irak, kısa bir sürede Batı ittifakını kabul etmeyerek ülkelerini Sovyet etkisine acık duruma getirmiştir. Mısır, Suriye, Irak, bir süper devletler çatışmasında tarafsız kalacaklarını ilan etmiş olsalar da, arka planda Sovyetler Birliği'nden silah satın almaya devam etmiştir. Bu ilişki ekonomik ve diplomatik bağımlılığı açıkça ortaya koymuştur (Cleveland, 2004, s.365). Kasım Hükümeti'nde yenilenen Irak Anayasası'ndaki esaslar da dikkat çekmiştir. Daha açık bir ifade ile, Kasım yönetimi, askeri darbeyi gerçekleştirmek için destek aldıkları Kürtler ile komünistler başta olmak üzere ülkedeki muhalefeti birleştirmiştir. Sonrasında Irak'ı bağımsız bir kimlik kazandırmak ve ülke içerisinde bütünlük oluşturmak için siyasi ve askeri politikalar belirlemiştir. 37 yıllık İngiltere yönetiminin Irak üzerindeki bağlarını tamamen koparması ise bu darbenin belirleyici bir etkisi olarak görülmüştür. Irak; Mısır ve Suriye gibi kendi politikasını belirlemeye başlamıştır (Yiğit, 2021, s.485).

4. Uluslararası Alanda Arap Dünyası Açısından Bağdat Paktı ve 1958 Irak Darbesi

Uluslararası alanda ise Bağdat Paktı, Batı Bloğuna yaklaşmak isteyen ve Arap olmayan bölge devletleri tarafından da ilgi çekmiştir. Nitekim Irak dışındaki Arap devletleri Bağdat Paktına ya karşı çıkmış ya da tarafsız kalmayı tercih etmiştir. Arap olmayan bir bölge devleti olan Pakistan ise hem güvenlik endişelerinde kurtulmak hem de uluslararası arenada içerisinde yaşadığı yalnızlıktan kurtulmak amacıyla 1952'den itibaren ABD ile yakın ilişkiler kurmayı hedeflemiştir (Savaş & İşler, 2020, s.188). Dönemin

ABD Dışişleri Bakanı Dulles'in görüşmelerinin sonrasında, kuzey kuşak ülkeleri tarafından oluşturulacak bir ortak savunma sistemi için ilk temas 1953 tarihinde Pakistan-ABD arasında gerçekleştirilen antlaşma ile kurulmuştur. Devam eden süreçte ise 2 Nisan 1954'te Türkiye-Pakistan arasında bir Dostane İşbirliği Antlaşması imzalanmıştır. Türkiye ve Pakistan arasındaki bu antlaşmanın askeri boyutu olmasa da hem kültürel hem de ekonomik ve teknik özellikler taşımıştır. Bölgenin Arap olmayan ülkeleri tarafından imzalanan bu antlaşma, Orta Doğu Savunma yapılanmasının da ilk basamağı olmuştur. Ayrıca bu süreçte Pakistan, ABD'nin vaat ettiği desteği alabilmek için Türkiye ile kurduğu ilişkiler dahilinde Batıya yaklaşmıştır (Çetinkaya, 2016, s.6). Diğer taraftan Pakistan-Hindistan arasında devam eden Keşmir sorunun çözümünde Pakistan, özellikle ABD desteğini alabilmek için ittifaktaki ülkeler arasında olmayı istemiştir ve nihayet 23 Eylül 1955 tarihine gelindiğinde Pakistan, Bağdat Pakti'na katılmıştır (Solak, 2019, s.131). Yine de Orta Doğu'da başarılı ve sürdürülebilir bir paktın olması için, bölgedeki Arap ülkelerinin de Pakta dahil olması önem arz etmiştir. Aksi takdirde pakt etkisiz kalmış olacaktı ki bu duruma istinaden Türkiye, Arap ülkeleriyle görüşmeler gerçekleştirmeye başlamıştır. Bu amaçla Başbakan Menderes, Mısır'a görüşme isteğini bildirmiştir fakat Nasır hükümeti yönetimindeki Mısır'ı ikna edememiş ve tepkisini çekmiştir. Bu girişimden sonra Türkiye bütün çabasını Irak'a yoğunlaştırmak zorunda kalmıştır (Bostancı, 2013, s.174).

Mısır'daki Nasır ve Türkiye'deki Menderes'in dış politikaları, ülkelerinin küresel güçler nezdindeki önemini açıkça vurgulamak ve bu yolla bölgesel etki alanlarını genişletmek üzerine odaklanmıştır (Danış, 2018, s.108). Mısır, Bağdat Pakti'ni Arap dünyasındaki liderliğine ve Arap Birliği anlayışına bir tehdit olarak değerlendirmiştir. Öyle ki bu durumu Batı sömürgeciliğinin yeni bir girişimi olarak görmüştür (Yeşilbursa, 2011, s.90). Türkiye ve Irak'ın pakt üzerinde anlaşmalarını açıklamalarından sonra Mısır, bu duruma karşı sert tepki göstermiştir. Nasır hükümeti Arap ülkelerini ivedi olarak görüşmeye çağırmıştır. Mısır'ın sert tepkisi özellikle Arap devletleri arasındaki liderlik mücadelesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Mısır, paktın oluşturulduğu dönemde hem Arap dünyasında lideri olmayı hem de en büyük rakibi olarak kabul edilen Irak'ın önüne geçmeyi amaçlamıştır (Savaş & İşler, 2020, s.189). Bu duruma istinaden Arap Birliği 22 Ocak 1955'te Kahire'de toplantıda Irak'ı Arap dayanışmasına zarar vermekle suçlamıştır (Serbest, 2016, s.408). Mısır, Irak hükümetinin Bağdat Pakti aracılığı ile Batılı devletlerle kurduğu çokuluslu ilişkilerin Arap ülkeleri arasındaki liderlik mücadelesinde Irak'ı avantajlı konuma getireceğini düşünmüştür. Bağdat Pakti'nin kuruluş amacı; bölgedeki birçok ülkenin katılımını sağlamak ve bu şekilde Sovyetler Birliği'nin Orta Doğu'daki etkisi azaltarak Arap ülkeleri arasında bir dayanışma ortamı oluşturmaktır. Ancak, Pakti'n Orta Doğu üzerindeki etkisi, beklentilerin ve amaçların aksine gelişmeler göstermiştir (Savaş & İşler, 2020, s.189).

Lübnan-Ürdün olayları ise, Irak'takine benzer bir askeri darbenin kendi ülkelerinde olmasından korkan Lübnan Devlet Başkanı ve Ürdün Kralı Hüseyin'in önlem almak istemesiyle gerçekleşmiştir. Bu duruma istinaden Lübnan ve Ürdün'ün istekleri üzerine, 15 Temmuz 1958 sabahı Amerikan deniz piyadeleri Lübnan'a çıkartma yapmıştır. Sonrasında ise İngiliz kuvvetleri harekete geçmiş ve Ürdün'e çıkartma yapmıştır. Lübnan ve Ürdün olaylarının gerçekleştiği dönemde Türkiye, Bağdat Pakti içinde olduğu gibi bu Paktın dışında da ABD ve İngiltere'nin düşüncelerini ve davranışlarını hiçbir koşul olmadan desteklemiştir. Lübnan çıkarmasında Adana'daki İncirlik havaalanının ABD tarafından kullanılması hem Türkiye hem de diğer devletler tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Bu duruma istinaden İsmet İnönü muhalefet lideri olarak, ABD birliklerinin Türk Hükümeti'nin talebi ile mi yoksa ABD'nin Türk Hükümeti'nden aldığı yetkiyle mi Adana'ya geldiği konusuna açıklık getirilmesini istemiştir. Bu gelişmelerin yanı sıra Türkiye'nin İngiliz kuvvetlerini de Ürdün'e asker çıkartırken desteklediği görülmüştür (Al, 2014, ss.148-159). Lübnan, Suriye olmadan Bağdat Pakti'na girmek istememiştir. Türkiye'de Suriye'nin pakta dahil olmasını istemiştir. Çünkü Lübnan ve Ürdün'ün hem Türkiye ve Irak'la sınırının olmaması hem de bu durumun Orta Doğu'da

sorunları artırmaması için Suriye'nin de pakta dahil olmasını istemiştir. Yine Suriye dahil olmak üzere, Lübnan ve Ürdün'ün Sovyetler Birliği tarafına katılmaması için Lübnan'ın aracılığına ihtiyaç duyulmuştur. Paktın İsrail saldırılarına karşı kendilerini koruyacağına dair söylemlerle Ürdün ve Lübnan kazanılmaya çalışılmıştır (Çetinkaya, 2016, ss.14-15). Ürdün'ün Bağdat Pakti'na katılması durumunda, diğer Arap devletlerinin de pakta katılacağını öngören Irak ve İngiltere, bu ülkenin pakta katılması için büyük çaba harcamış, ve diplomatik temaslarda bulunmuştur. Ancak, tüm bu çabalar başarılı olmamıştır (Kodal, 2019, s.1517). Lübnan ve Ürdün bölgedeki diğer devletlere göre nispeten daha zayıf bir orduya sahipti ve siyasi olarak istikrarsızlardı ve bu nedenle bölgede 1960'lara kadar Mısır ve Irak'ın etkisi daha çok görülmüştür (Schayegh, 2017, s.322).

Yaşanan bu dönemde Suudi Arabistan'ın bölgede uyguladığı politika Pakt hakkında yeniden karar alınmasına neden olmuştur. Öyle ki Bağdat Pakti'nin kurulmasının ardından Mısır ve Suriye'nin Irak'ı dışarıda bırakarak iş birliği yapma konusunda anlaşmaya vardığı görülmüştür. Suudi Arabistan'ın da bu iş birliğine katılması ile Batı Bloğu Bağdat Pakti'nin genişletilmesini kararlaştırmıştır (Kodal, 2019, s.1522). ABD'nin Suudi Arabistan'ın önemli bir bölgesi ve üssü olan Dahran üssünde asker bulundurması nedeniyle Suudi Arabistan ile ilişkilerini bozmak istememiştir. Nitekim bu askeri üssün sözleşmesinin bitiş tarihi 1956 olarak belirlenmiştir. Bu duruma istinaden Suudi Arabistan'ın Bağdat Pakti'na karşı olması, ABD'nin Bağdat Pakti'na katılmasını engelleyen nedenlerden birisi olmuştur. 6 Mart'ta Mısır Suriye ve Suudi Arabistan'ın yayınladığı ortak bildiriye Arap dünyasının askeri, siyasi ve ekonomik yapısını güçlendirecek bir antlaşma yapılması kararlaştırılmıştır. Yine bu üç devlet Türkiye- Irak arasındaki Pakta katılmayacakları kararını verdiklerini bildirmişlerdir. Suudi Arabistan, 1958 askeri darbesi öncesinde yönetimde olan Haşimi hanedanına karşı tutumu nedeni ile Mısır'ın tarafında yer almıştır. Radikal milliyetçi olmayan Kral Suud, kendi hanedanıyla ilgili sorunlar nedeniyle Haşimilere ve Bağdat Pakti'na karşı çıkmıştır. Suriye Hükümeti'nin ana politikası; Bağdat Pakti'na karşı mücadele etmek olarak belirlenmiştir. Sadece Yemen bu üç devletin kararını kabul etmiştir. Diğer taraftan fikirlerini kesin beyan etmeyen ülkeler Ürdün ve Lübnan olmuştur (Bostancı, 2013, ss.177-178). Buna bağlı olarak da Bağdat Pakti, Orta Doğu'da ve özellikle Arap devletleri arasında birleştirici olamamış tam tersi bölgede parçalanmalara sebep olmuştur (Bostancı, 2013, s.182).

Son olarak, İngiltere'nin "Orta Doğu Savunma Sistemi" kurulması konusunda gerçekleştirdiği çalışmalar incelendiğinde, öncelikle Süveyş Kanalı çevresindeki çıkarlarının korunması konusunda Bağdat Pakti büyük bir önem taşımıştır. Bir diğer önemi ise Pakta katılarak Irak petroleri üzerindeki tasarruflarını müttefiklik ilişkisi üzerinden devam ettirebileceğini düşünmesidir. Politika açısından önemi ise, Süveyş Kanalı'nın yönetiminden çıkarılacağını anlamış olan İngiltere, 1930 yılında yapmış olduğu ve süresinin 1956 yılında sona erecek olan antlaşmayı yenilemek istemesi olmuştur (Savaş & İşler, 2020, ss.190-191).

ABD ise, Truman Doktrininin aksine Eisenhower Doktrini ile Orta Doğu'nun tamamında etkisini göstermek istemiş, Amerikan askerlerinin kullanılması ve bölgenin Sovyetler Birliği'ne karşı savunma konularını ele almıştır. Bu duruma istinaden 1958'de Irak meydana gelen darbe ve sonrasındaki yaşanan gelişmeler sonucunda, Mart 1959'da ABD, Bağdat Pakti'nin tüm üyeleri ile ikili anlaşmalar imzalamıştır (Yeşilbursa, 2011, s. 94). ABD'nin Ortadoğu'daki başlıca hedefleri, bölgenin petrol rezervlerinin güvenliğini ve kontrolünü sağlamak ayrıca İsrail'in güvenliğini garanti altına almak olarak belirtilmiştir. Öyle ki ABD'nin Orta Doğu'daki stratejisi, Soğuk Savaş dönemindeki uluslararası aktörler ve devletlerin arasında üstünlük sağlama çabalarını dengelemeyi de amaçlamıştır (Savaş & İşler, 2020, s.191).

Irak açısından ise Bağdat Pakti sadece Türkiye ile savunma ve güvenlik anlaşmasını imzalanması ve Sovyetler Birliği yayılmacılığından kaçınmak olmasının yanı sıra başka unsurlarında etkili olduğu düşünülmüştür. Nitekim ilk olarak 1930 yılında İngiltere ve Irak arasında yapılan antlaşmanın milli hassasiyetler bağlamında yenilenmek istenmesi.

İkinci olarak ise Irak ve Suriye Birliği ile "Bereketli Hilal" projesinin gerçekleştirilmesi ve son olarak ABD'den daha fazla askeri destek almak olmuştur. Nitekim yine Arap devletleri arasındaki saygınlığını artırmak isteyen Irak, Mısır ile ilişkilerin bozulmasına rağmen bölgede lider olmak istemiştir (Savaş & İşler, 2020, ss.191-192). Fakat sonuç olarak 1958'deki askeri darbe ile ülkenin politikası ve istikrarı tamamen değişmiş ve 1959 yılında Irak Bağdat Pakti'ndan çekilmiştir.

Irak'taki bu darbenin önemli bir çıktısı olarak Bağdat Pakti'nin yerini Merkezi Antlaşma Teşkilatı (CENTO) almıştır (Al, 2014, ss.149-150). Nitekim Paktin anlaşma metninde herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. Dönüşen bu yeni teşkilat içinde Türkiye, İran, Pakistan ve İngiltere müttefik üyeler olarak katılırken ABD, tam bir ortak olarak görülmüştür (Bostancı & Karaca, 2014, ss.148-149). Irak'ın 1958 askeri darbesi sonrasındaki yeni hükümeti, öncelikle Batı ile olan iyi ilişkilerini devam ettirmeye çalışmıştır. Öyle ki Pakt 'tan bir anda çekilmemiştir, fakat Bağdat Pakti'na ilgisiz olduğunu da açıkça göstermiştir. Temmuz ayının sonunda Londra'da bir toplantı düzenlenmiştir. Bu toplantıda dikkat çeken husus; Irak dışında bütün üye ülkelerin ve ABD dışişleri bakanlarının katılması olmuştur. Toplantıdan sonra bir bildiri yayınlanarak pakta duyulan ihtiyacın ne kadar büyük olduğu ve de özellikle ABD'nin üye ülkeler arasında yer alması gerektiği vurgulanmıştır. ABD tarafı ise, bu teklifi muhalefet yapan Arap Devletlerini öne sürerek reddetmiştir. Sonuç olarak 18 Ağustos 1959'da Bağdat Pakti'nin adı CENTO olarak değiştirilmiştir ve merkezi Ankara olmuştur. İlerleyen süreçte CENTO'ya dönüşen örgütü dikkate alan ABD, bölgeye daha ılımlı yaklaşarak, güvenlik ve savunma antlaşmaları imzalama yoluna gitmiştir böylece kendisinin bölgedeki etkinliğini artırma ve güçlendirme politikalarını benimsemiştir (Serbest, 2016, s.423).

5. Politik Ekonomi Açısından 1958 Irak Darbesi'nin Analizi

Uluslararası politik ekonomi, uluslararası ilişkiler çerçevesinde gelişen, ekonomi ve siyaset bilimini kapsayan bir bilim dalıdır. "Uluslararası ticaret, para politikası, çok uluslu şirketler, küresel ekonomik krizler, enerji, finans, teknoloji ve hegemonya gibi unsurları kapsayan politik ekonomi disiplini, 1958 Irak askeri darbesiyle dönüşen politik ve ekonomik sistemi anlamak açısından kritik bir öneme sahip olmuştur. Bu bağlamda, Irak'ın uluslararası sistemdeki konumu ve küresel güç dengelerindeki rolünün incelenmesi, darbenin iç politika ve ekonomik yapılar üzerindeki etkilerinin, ülkenin dış politikasına yansıyan boyutlarıyla birlikte ele alınmasını gerektirmektedir (Al,2015, s.154).

Yukarıda anlatılan durumlara bağlı olarak bu dönemde Irak'taki ekonomik durumu incelemek gerekirse ülke, dönemin petrol üreticisi ülkeleri arasında nüfus bakımından en büyüğü olarak öne çıkmıştır. Öyle ki bu dönemde diğer petrol üreticisi ülkelere göre Irak'ın petrol dışı sektörleri nispeten daha gelişmiş olduğu da görülmüştür. Irak'ta 1950 ile 1954 yılları arasında kişi başına düşen reel GSMH'nin yüzde 80 oranında arttığı hızlı bir büyüme yaşanmıştır (Barlow, 1982, s. 143-144). Bu durumun nedeni ise petrol sektöründeki düzenlenmeler olmuştur. Irak hükümeti petrol şirketleriyle daha elverişli kar paylaşımı düzenlemeleri sağlamıştır. Öyle ki Irak'ın ham petrol üretimi, İran petrol sahalarının geçici olarak kapatılmasıyla ortaya çıkan boşluğu büyük ölçüde dolduracak şekilde genişlemiştir. Fakat Irak'ın petrol gelirlerindeki yüksek artış oranları sürdürülememiş ve 1958'deki Irak askeri darbesi sonrasında ise ekonomik büyümenin daha da düşük seviyelerde olduğu görülmüştür (Barlow, 1982, s. 143-144). Nitekim petrol şirketleri ile Irak hükümeti arasındaki ilişki 1958 askeri darbesinin ardından yeni bir seviyeye geçmiştir. Yeni hükümet vergi yapısını, üretim seviyelerini ve yönetim kararlarını değiştirmek amacıyla petrol şirketleriyle müzakerelerin yeniden başlatılmasını talep etmiştir. Müzakereler sonucunda hükümet, imtiyazı 6 Nisan 1961'den önce işletilen alanlarla sınırlayan 29 Eylül 1961 tarihli 80 sayılı Kanunu çıkarmış ve 1964 yılında Irak Ulusal Petrol Şirketi (INOC)'ni kurmuştur (Kubursi, 1988, ss.285-286). Petrol Petrol endüstrisinin Irak'taki ekonomik kalkınmaya katkısı da Arap bölgesindeki

ekonomik ve siyasi olaylardan büyük ölçüde etkilenmiştir. Bölgedeki küresel petrol şirketleri, bölge dinamiklerinin değişmesi ile ortaya çıkan siyasi ve ekonomik olaylara karşı doğru politikaları uygulayamadığı için ortaya çıkan anlaşmazlıklar sonucunda ülkenin en önemli gelir kaynağı olan petrol sektörünün ülkenin kalkınmasında oynayabileceği rolünü zayıflatmıştır (Kubursi, 1988, ss.285-286).

Aynı dönemde tarım, kısmen baskıcı bir arazi kullanım sistemi nedeniyle durgunlaşmıştır. Hükümetin kalkınma projeleri kısa vadede çok az getiri sağlamıştır. Yine siyasi istikrarsızlıklar ve bölgesel çatışmalar kalkınma çabalarını sekteye uğratmıştır. Süveyş krizi, kanalın kapatılması ve boru hatlarının sabote edilmesi nedeniyle petrol gelirlerini düşürmüştür. Irak'ta 1958'de askeri darbe sonrasında ve 1963'ten sonra art arda gelen Baas yanlısı hükümetlerle devam eden sosyalist dönemin ilk yıllarında büyüme yeniden görülmüştür. Bu dönemde yine petrol sektörü ekonominin ana itici gücü olmuştur. Bu duruma istinaden ham petrol üretim hacminin 1958 ve 1966 yılları arasında yüzde 90 oranında arttığı görülmüştür. Ancak 1966'dan sonra kişi başına düşen reel GSMH durgunlaşmıştır (Barlow, 1982, ss.144-148). Petrol üretimi kayda değer bir şekilde artmamıştır. 1967 yılında Arap-İsrail savaşı nedeniyle petrol akışı kesintiye uğramış ve dönemin ilerleyen yıllarında Bağdat'taki radikal rejimler ile Batı'nın sahip olduğu Irak Petrol Şirketi arasında süregelen mücadele petrol üretiminin ve petrol fiyatlarının düşmesine neden olmuştur. Petrol sektörü dışında, özel araziler ve işletmeler kamulaştırılmaya ve düzenlenmeye devam edilmiştir. Politikanın ekonomiye bir yansıması olarak ise, bu dönem ülke içerisindeki krizlerin ve çatışmaların önlenmeye çalışılması sonucunda ekonomiye ek maliyetler getirilmiştir. Bu maliyetin büyük bir kısmını askeri ve savunma maliyetleri oluşturmuştur. Sonuç olarak siyasi olaylar ekonomik büyümeyi genellikle olumsuz yönde ve derinden etkilemiştir. Yine yerli kapitalist işletmelerin radikal hükümetler tarafından kamulaştırılması da ekonomik zorluklar arasında yer almıştır (Barlow, 1982, ss.144-148).

1950 yılında belirlenen kalkınma planları üç döneme ayrılmıştır ki bunlar; 1950 yılında kurulmuş olan Kalkınma Kurulu'ndan itibaren 1958 Irak askeri darbesine kadar olan süreçteki monarşi dönemi kalkınma planlaması, 1958 ve 1968 arası darbe sonrası dönemi kalkınma planlaması ve 1968 yılından itibaren Baas Partisi yönetiminin belirlediği kalkınma planlarıdır (Alnasrawi, 1994, s.17). Tüm bu belirlenen kalkınma planlarının temelinde ulusal tasarrufları üretken yatırımlara dönüştürmekle birlikte nüfus artış oranından daha yüksek bir GSYH oranı elde edilmiştir (Alnasrawi, 1994, s.21).

1958 askeri darbe sonrasında yeni sosyo-ekonomik yapılanma, ekonominin yapısına hızlı bir şekilde entegre olamadığı görülmüştür (Sayıgh, 2015, s.61). Nitekim yeni hükümet Çin, Sovyetler Birliği ve birçok sosyalist devlet ile ilişkiler başlatmıştır. Bu duruma istinaden İngiltere ve Batı'dan bağımsız ekonomik ve siyasi politikalar izleyeceği anlaşılmıştır (Sluglett & Sluglett, 2001, s.50). Özellikle Abdulselam Arif yönetiminde, dönemin Mısır lideri Nasır'ın tüm siyasi ve ekonomik sistemini Irak'ın da yakından takip etmesi gereken model olarak vurgulamıştır (Sluglett & Sluglett, 2001, s.94). Gerçekleştirilmek istenen ekonomik politikalar birçok siyasi sebepten ötürü uygulanamamıştır. Her ne kadar Kasım yönetiminin yaptığı toprak reformu dönemin önemli olaylarından sayılsa da siyasi çekişmeler sonucunda bu durum oldukça geri planda kalmıştır. Arif yönetiminde de devam eden siyasi istikrarsızlıklar sonucunda iş dünyasında güven krizi de ortaya çıkmıştır. Bu duruma istinaden ülke içerisindeki sermaye varlıkları tasfiye edilmeye çalışılmış ve bunları yurtdışına transferi için teşvikler sağlanmıştır. Özel sermayenin genel zayıflığı bu şekilde başlamıştır ve ilerleyen dönemlerde petrolün ülkenin ana zenginlik kaynağı olarak kalmasına neden olmuştur. Siyasi istikrarsızlıklar sonucunda ülkeye yabancı sermaye istenilen seviyede gelmemiş ve ülke içi sektörler çeşitlendirilememiştir. Özellikle bu dönemde Arif Kardeşlerin iktidar mücadeleleri siyasi ortamın gerilemesine neden olmuş ve sonuç olarak ekonomi politikaları istenilen düzeyde uygulanamamıştır (Sluglett & Sluglett, 2001, s.96).

Tablo 1. 1951-1959 Irak Kalkınma Harcamaları (Milyon Dinar)

Tarih	1951-52	1952-53	1953-54	1954-55	1955-56	1956-57	1957-58	1958-59
Toplam Gelir	7.5	24.0	35.3	40.7	60.8	51.0	36.0	...
Toplam Harcama	3.1	12.8	12.3	20.9	34.0	45.0	58.3	61.0
Sulama ve Arazi Islahı	1.6	3.5	7.1	11.5	13.6	...	10.4	9.7
Yollar ve Köprüler	0.6	1.8	1.9	4.3	9.3	...	17.8	15.9
Bina İnşaatı	0.9	2.3	2.5	2.7	5.5
Sanayi	-	-	0.5	2.0	2.9	...	11.8	10.4
Kamu ve Diğer	0.1	5.2	0.3	0.3	2.7	...	18.3	25.0

Kaynak: Irak Merkez Bankası Yıllık Raporu, 1957 ve 1958 (Bağdat); Kalkınma Kurulu Raporları; Orta Doğu'da Ekonomik Gelişmeler, 1958-1959, Dünya Ekonomik Araştırması Eki, 1959, Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal İşler Dairesi, New York, 1960, s.113, E/3384 ST/ECA/64, No: 60. II.C. 2,

https://www.un.org/en/development/desa/policy/wess/wess_archive/searchable_archive/1959_WE_SS_MiddleEast.pdf (Erişim Tarihi: 17.11.2024)

Irak'taki kalkınma harcamalarının artan petrol gelirleriyle aynı oranda ilerlemediği görülmüştür. Öyle ki Süveyş Krizi ile bağlantılı olarak petrol akışındaki kesintiler sonucunda 1956 ve 1957'de Irak ekonomisinde dalgalanmalar ortaya çıkmıştır (UN, 1960, s.32). Aynı dönemde Irak-Sovyet Anlaşması kapsamındaki projelere özellikle endüstriyel alanlarla ilgili çalışmalar yapılmış ve bütçeler belirlenmişse de bölgedeki ve ülke içerisindeki siyasi istikrarsızlıklar nedeniyle başarılı olamamıştır (UN, 1960, ss.39-40).

Irak'ın kalkınma politikaları sadece bölgesel anlamda değil Orta Doğu'daki hızla değişen yapıdan ve uluslararası sistemde de keskin yansımaları gözlemlenmiştir. Nitekim Irak'ın ekonomi ve siyasi politikaları, 1921 yılından 1958 askeri darbe rejimine kadar İngiltere'den oldukça etkilenmiştir (Sluglett ve Sluglett, 2001, ss.132-133). Nitekim İngiltere bölgedeki çıkarları doğrultusunda Fransız etkisinin burada hâkim olmasını istememiştir. Hem Süez bölgesinde hem de petrol ticareti ve üretiminde bölgedeki en etkin aktör olmayı amaçlamıştır (Ingram,1986, s.197).

Irak'ta bulunan İngiliz bakışı özellikle İngiltere'nin Irak üzerindeki yoğun baskıları, Irak'ı İngiltere'ye bağlayan antlaşmalar ve yükümlülükler, dönemin yönetiminin İngiltere'nin çıkarları ile benzer olması, Irak'ın sterlin bölgesine üyeliği, yine petrolün hem ekonomisinde hem de dış ticarete önemli bir konumda olmasına istinaden petrol şirketlerinin birçoğunda İngiltere'nin etkisi olması sonucunda Irak'ın bu ülke ile oldukça yüksek bir bağlılık kurduğu görülmüştür. Aynı dönemde ekonomi politikaları daha çok altyapı projelerine odaklanmış, mal ve hizmet üreten sektörlerin performansı piyasa güçlerine bırakılmıştır. 1958 askeri darbe sonrasında Irak'ın dış ve ekonomi politikası değişmiştir. Çünkü bu askeri darbe milliyetçi bir hareket olarak öne çıkmıştır. Bu sebeple ki darbe sonrası yeni rejim sterlin bölgesinden ve Bağdat Pakti'nden çekilmiştir. Diplomatik ve ekonomik ilişkilerini daha çok Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa ülkeleri ile geliştirmeye odaklanmıştır. Tarım reformunu yürürlüğe koymuş, sosyal hizmetleri genişletmiş ve petrol imtiyazları alanlarının neredeyse tümü kamulaştırılmış, ulusal bir petrol endüstrisi için zemin hazırlanmış ve kamu sektörünün payını ekonomik alanda genişletme gibi politikalar uygulanmaya çalışılmıştır. Ancak ülke içerisindeki siyasi çekişmeler sebebi ile birçoğu uygulanamamış ve hatta o süreçte devam eden Arif kardeşler rejimindeki çekişmeler sonucunda ekonomi politikalarını uygulamak oldukça zor bir hale gelmiştir (Sluglett & Sluglett, 2001, ss.132-133).

Değişen bölge dinamikleri ve Irak'ın siyasi istikrarsızlıkları sonucunda 5 Mart 1959 tarihinde Türkiye-ABD ikili antlaşması yapılmış ve 24 Mart 1959'da ise Irak Bağdat Pakti'nden ayrılmıştır. Sonuç olarak paktın Arap dünyasıyla olan tek bağının kopması CENTO'nun geleceğinin de sorgulanmasına neden olmuştur. CENTO'nun ilk toplantısı Washington'da yapılmıştır ve teşkilata bu adın NATO ile SEATO arasında yer aldığı için verildiği bildirilmiştir. Ayrıca savunma amacıyla kurulan bu teşkilat, hem ekonomik,

kültürel hem de teknik iş birliğine odaklı faaliyetlerde bulunarak mevcudiyetini 1979 yılına kadar sürdürmüştür. Pakistan ve İran 12 Mart 1979'da pakttan çekilmiştir (Al, 2014, ss.149-150). CENTO, askeri bir antlaşma olarak öne çıkmamasına karşın bölgesel ilişkiler açısından da kapsayıcı bir nitelik taşıyamamıştır. Nitekim ekonomik kalkınma ve iş birliği çalışmaları, özellikle pakt üyeleri için önemli olmuştur. İran İslam Devrimi, CENTO'nun sonuna giden yolda bir dönüm noktası niteliği taşımıştır. 12 Mart 1979'da Pakistan, "Pakistan'ın güvenliğini koruyamadığını", İran da Şah'ın devrilmesinden sonra "yalnız emperyalistlerin çıkarlarını koruduğunu" gerekçe göstererek, CENTO'dan çekildiğini bildirmiştir (Bostancı & Karaca, 2014, ss.148-149). Sonuç olarak Türkiye 13 Mart'ta örgütün fiilen işlevini yitirdiğini açıklamıştır (Al, 2014, ss.149-150).

Önceden de vurgulandığı üzere, Temmuz 1958'de Irak'ta ortaya çıkan askeri ihtilal Orta Doğu'daki Batı Bloğunun özellikle İngiltere'nin konumunun bölgedeki etkisinin azalmasına ivme kazandırmıştır. Nitekim Irak Krallığı'nın yönetimden alınması, Birleşik Arap Cumhuriyeti'ne karşı bir politika yürütülmesi ihtimalini de oldukça zayıflatmıştır. Temmuz 1958'de yaşanan darbeden ve özellikle Mart 1959'da Irak'ın pakttan çekilmesinden sonra, diğer Arap devletlerinin de pakta dahil etmemesi kararı alınmıştır. Pak'tın diğer üyelerinin ise aslında amaçlarının farklı olduğu görülmüştür. Daha açık bir ifade ile, bir taraftan Türkiye'nin destek için NATO'ya ve Pakistan'ın ise SEATO'ya yaklaşmak istediği diğer taraftan ise ne NATO'ya ne de SEATO'ya üye olan İran'ın bölgede desteklenmesi için Paktın bir araç haline geldiği sonucuna varılmıştır (Yeşilbursa, 2011, s.96). Sonuç olarak CENTO değişen uluslararası sistem ve devletlerin çıkarları doğrultusunda işlevini yerine getirememiş ve 1979 yılında son bulmuştur.

6. Sonuç

İkinci Dünya Savaşı sonrasında değişen uluslararası sistemde Orta Doğu ülkelerinin stratejik konumu ve enerji kaynakları ile önem arz etmiştir. Soğuk Savaş'ın başlaması ile çift kutuplu sistemin dünya üzerinde yayılması ve ülkelerin bu konjonktürde taraflarını belirlemesi haiz olmuştur. Nitekim İngiltere ve Fransa'nın eski sömürge devletleri olan Orta Doğu devletleri tamamen bağımsızlığını kazanmış ve yeni uluslararası sistemde yerlerini almak istemiştir. Bu kapsamda İngiltere ve Fransa gibi Batılı devletler bölgesel çıkarlarını gözetmiş nitekim ABD ve Sovyetler Birliği ise bu bölgede nüfuzlarını artırmaya çalışmışlardır. ABD bölgede nüfuzunu artırmaya çalışırken için çevreleme politikası uygularken, Sovyetler Birliği ise daha çok yayılmacı politikalar uygulamıştır. Orta Doğu ülkelerinde diğer Arap devletlerine göre nispeten Batı ile ekonomik ve siyasi ilişkileri olan Irak Batı Bloğu için bölgede oldukça uygun bir partner olmuştur. Türkiye'nin liderliğinde kurulan sonrasında Pakistan ve İran'ın da katıldığı Bağdat Pakti 1958 Irak Askeri Darbesine kadar işlevini sürdürmüştür. Nitekim 1958 Irak Askeri Darbesi, Orta Doğu'nun siyasi ve jeopolitik dengelerinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu kapsamda 1958 Irak darbesi, yalnızca Irak'ta monarşinin sona ermesine yol açmakla kalmamış, aynı zamanda bölgedeki uluslararası ilişkileri, güvenlik stratejilerini ve güç dengelerini köklü bir şekilde değiştirmiş ve etkilemiştir. Darbe sonrasında Irak'ta kurulan yeni rejim, Bağdat Pakti'nin zayıflamasına ve nihayetinde çökmesine sebep olmuştur. Bağdat Pakti, 1955'te Türkiye, Irak, İran, Pakistan ve İngiltere arasında Sovyetler Birliği'nin yayılmacı politikalarına karşı bir savunma ittifakı olarak kurulmuştu. Ancak darbe, bu ittifakın en önemli Arap üyesinin kaybına yol açmış ve Paktın işlevselliğini büyük ölçüde zayıflatmıştır. Irak'ın Bağdat Pakti'nden çekilmesi, bölgedeki diğer Arap devletlerinin de zaten en başından bu ittifaka mesafeli yaklaşması sonucunda Pakt'ın uluslararası arenada etkinliğini kaybetmesine ivme kazandırmıştır. Sonuç olarak, Bağdat Pakti'nin yerini CENTO (Central Treaty Organization) almış, ancak bu yeni yapı da beklenen etkisini gösterememiştir. 1958'de Irak'ta gerçekleşen bu darbe, Türkiye'nin bölgesel ve uluslararası politikalarında da önemli değişimlere yol açmıştır. Türkiye, Batı Bloğu ile olan ilişkilerini güçlendirme çabalarını sürdürmekle birlikte, Orta Doğu'daki istikrarsızlığın getirdiği tehditlere karşı daha dikkatli ve temkinli bir politika izlemek zorunda kalmıştır. Bu dönemde Türkiye, ABD ve NATO ile olan ilişkilerini derinleştirmiş,

ancak bölgedeki Arap devletleriyle ilişkilerinde belirgin bir gerilim yaşamıştır. Menderes Hükümeti, bu darbe sonrasında Orta Doğu'daki politikalarının başarısızlıklarını gözden geçirmek zorunda kalmış ve bu durum, Türkiye'de askeri müdahale korkusunu artırmıştır. Nitekim 1960 yılında Türkiye'de gerçekleşen askeri darbe, bu kaygıların nedeni haklı olduğunu göstermiştir. Uluslararası arenada ise darbe, Sovyetler Birliği'nin Orta Doğu'daki etkisini artırmasına zemin hazırlamış, ABD'nin bölgedeki politikalarını yeniden şekillendirmesine neden olmuştur. Suudi Arabistan, Mısır ve Suriye Doğu Bloğuna yakın olan grubu oluşturmuş, Türkiye, Irak, Pakistan ve İran Batı Bloğuna yakın olan grubu oluşturmakla beraber, Lübnan ve Ürdün ise belirsiz davranmıştır. Eisenhower Doktrini çerçevesinde ABD, Orta Doğu'da Sovyet etkisine karşı daha aktif bir politika izlemeye başlamış, ancak Irak gibi kilit ülkelerde Sovyetler Birliği ile iş birliği yapan rejimlerin kurulması, Batı Bloğunun bölgedeki çıkarlarına ciddi tehditler oluşturmuştur. Sonuç olarak, 1958 Irak Askeri Darbesi, sadece Bağdat Pakti'ni sona erdiren bir olay olarak değil, Orta Doğu'daki siyasi, askeri ve diplomatik dengeleri köklü bir şekilde değiştiren bir dönüm noktası olarak değerlendirilmiştir. Türkiye'nin bu süreçteki stratejik konumu, darbenin getirdiği zorluklarla başa çıkmak için yeni politikalar geliştirme zorunluluğunu beraberinde getirmiştir. Bu olay, Türkiye'nin bölgesel politikalarının gelecekteki yönelimleri üzerinde derin etkiler bırakmış ve ülkenin Orta Doğu'daki rolünü yeniden tanımlamak zorunda kalmasına yol açmıştır. Darbenin sonuçları hem Türkiye hem de bölge ülkeleri için uzun vadeli etkiler yaratmış ve Orta Doğu'nun gelecekteki siyasi dinamiklerini şekillendirmiştir.

Kaynakça

- Al, A. (2014). *Türk Dış Politikası*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Al, A. (2015). Politika-Ekonomi Kesişmesi: Yeni Bir Bilim Dalı Olarak Uluslararası Politik Ekonomi. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 143-159.
- Alnasrawi, A. (1994). *The Economy of Iraq Oil, Wars, Destruction of Development and Prospects, 1950-2010*. London: Greenwood Press.
- Affairs, United Nations Department of Economic and Social. 1960. *Economic Development in the Middle East 1958-1959, Supplement to World Economic Survey, 1959*. E/3384 ST/ECA/64, No: 60. II.C. 2. New York: United Nations. E/3384 https://www.un.org/en/development/desa/policy/wess/wess_archive/searchable_archive/1959_WESS_MiddleEast.pdf (Erişim Tarihi: 17.11.2024)
- Barlow, R. (1982). Economic Growth in the Middle East, 1950-1972. *International Journal of Middle East Studies* 129-152.
- Bostancı, M. (2013). Türk-Arap İlişkilerine Etkisi Bakımından Bağdat Pakti. *Akademik Bakış* 171-184.
- Bostancı, M., & Karaca, E. (2014). Bağdat Pakti'na Etkisi Bakımından 1958 Irak Askeri Darbesi. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 125-126.
- Batatu, H. (1978). *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq*. Princeton University Press. New Jersey.
- Cleveland, William L. (2004). "Nasır Çağında Ortadoğu: Arap Politikasının Radikalleşmesi." İçinde: *Modern Ortadoğu Tarihi*, by William L. Cleveland, 359-382. İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Affairs, U. N. (1960). *Economic Development in the Middle East 1958-1959, Supplement to World Economic Survey, 1959*. New York: United Nations.
- Al, A. (2014). *Türk Dış Politikası*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Al, A. (2015). Politika-Ekonomi Kesişmesi: Yeni Bir Bilim Dalı Olarak Uluslararası Politik Ekonomi. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 143-159.
- Alnasrawi, A. (1994). *The Economy of Iraq Oil, Wars, Destruction of Development and Prospects, 1950-2010*. London: Greenwood Press.
- Alsancak, E. (2015). *Karl R. Popper'in Tarihsicilik Eleştirisi ve Tarihsici Toplum Örnekleri*. Yüksek Lisans Tezi. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Felsefe Tarihi Bilim Dalı.
- Ateeq, M. (2019). The Absolutism Of Marx And Its Consequences: Focus On Karl Popper's Critique Of Marx. *Journal of Social Sciences and Humanities*, 58(1), 43-55.

- Balibar, E. (2007). *The Philosophy of Marx*. (C. Turner, Çev.) London: Verso Books.
- Barlow, R. (1982). Economic Growth in the Middle East, 1950-1972. *International Journal of Middle East Studies*, 129-152.
- Becermen, M. (2010). Popper'ın Marx'ın Tarih, Toplum ve Siyaset Görüşünü Eleştirisi Üzerine Bir İnceleme. *Kaygı. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 45-59.
- Bober, M. M. (1927). *Karl Marx's Interpretation of History*. Harvard University Press.
- Bostancı, M. (2013). Türk-Arap İlişkilerine Etkisi Bakımından Bağdat Paktı. *Akademik Bakış*, 171-184.
- Bostancı, M., & Karaca, E. (2014). Bağdat Paktı'na Etkisi Bakımından 1958 Irak Askeri Darbesi. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 125-126.
- Cleveland, W. L. (2004). Nasır Çağında Ortadoğu: Arap Politikasının Radikalleşmesi. W. L. Cleveland içinde, *Modern Ortadoğu Tarihi* (s. 359-382). İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Cobban, A. (1954). The Open Society: A Reconsideration. *Political Science Quarterly*, 69(1), 119-126.
- Çetinkaya, S. G. (2016). Bağdat Paktı'nın Kuruluş Sürecinde Türkiye'nin Ortadoğu ve Batı ile İlişkileri. *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1-29.
- Danış, M. F. (2018). Türk dış Politikasında karar alıcıların Orta doğu algısı: 1957-1958 krizleri. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 93-126.
- Elster, J. (1986). *An introduction to Karl Marx*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Karakoç, E., & Keskin, O. (2022). 1956 Süveyş Krizinin Mısır ile Türkiye'nin Orta Doğu Politikalarına Etkisi. *Bilge Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 59-68.
- Kodal, T. (2019). Adnan Menderes Dönemi Türkiye-İrak İlişkileri (1950-1960). *Belgi Dergisi*, 1507-1524.
- Kubursi, A. A. (1988). Oil and the Iraqi economy. *Arab Studies Quarterly*, 283-298.
- Marx, K. (2013). *1844 El Yazmaları*. İstanbul: Birikim Yayınları.
- Marx, K., & Engels, F. (1992). *Alman İdeolojisi*. (S. Belli, Çev.) Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K., & Engels, F. (2011). *Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri*. (M. Erdost, Çev.) Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K., & Engels, F. (2013). *Alman İdeolojisi*. (T. Ok, & O. Geridönmez, Çev.) İstanbul: Doğa Basın Yayın.
- McLachlan, H. V. (1980). Popper, Marxism and the Nature of Social Laws. *The British Journal of Sociology*, 31(1), 66-77.
- McLellan, D. (Dü.). (2000). *Karl Marx selected writings*. New York: Oxford University Press.
- Özlem, D. (2012). *Tarih Felsefesi*. İstanbul: Notos Kitap.
- Pamukçu, G. (2018). Ankara Antlaşması'ndan Bağdat Paktı'na: Uluslararası Antlaşmalar Işığında Türkiye-İrak Siyasi ilişkileri. *Turkish Studies Economics, Finance and Politics*, 451-474.
- Popper, K. (1989). *Açık Toplum ve Düşmanları HEGEL, MARX ve Sonrası Cilt 2*. (H. Rızatepe, Çev.) İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Popper, K. (1989). *Açık Toplum ve Düşmanları Cilt 1 : PLATON*. (M. Tunçay, Çev.) Ankara: Remzi Kitabevi.
- Popper, K. (2003). *The Open Society and Its Enemies Volume Two: Hegel and Marx*. New York: Routledge & Kegan Paul Ltd.
- Popper, K. R. (1957). *The Poverty Of Historicism*. London: The Beacon Press.
- Popper, K. R. (1961). *The Poverty Of Historicism*. New York: Harper & Row, Publishers.
- Qunton, A., & Norton, A. (2007). Conservatism. R. E. Goodin, P. Pettit, & T. Pogge (Dü) içinde, *A Companion to Contemporary Political Philosophy 2nd Edition Volume I* (s. 285-311). Oxford: Blackwell Publishing.
- Savaş, A. R., & İşler, A. (2020). Güvenlik ve Savunma Örgütü Olarak: Bağdat Paktı. *Akademik İzdüşüm Dergisi*, 183-195.
- Sayığ, Y. A. (2015). *The Economies of the Arab World, Development Since 1945*. New York: Routledge.
- Serbest, M. B. (2016). Bağdat Paktı'nın Kuruluş Süreci ve Gelişiminde Türkiye'nin Rolü. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 424.
- Sluglett, M. F., & Sluglett, P. (2001). *Iraq Since 1958 From Revolution to Dictatorship*. New York: I. B. Tauris Publishers.
- Solak, M. (2019). Türkiye'nin Güvenlik Politikası Çerçevesinde Bağdat Paktı. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 125-145.
- Trotsky, L. (2017). Ninety Years of the Communist Manifesto. K. Marx, & F. Engels içinde, *The Communist Manifesto & Its Relevance Today*. New York: Resistance Books.

Vieira, F. (2010). The concept of utopia. G. Claeys (Dü.) içinde, *The Cambridge Companion to Utopian Literature* (s. 3-27). Cambridge: Cambridge University Press.

Yeşilbursa, B. K. (2011). Bağdat Pakı (1955-1959). *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 85-100.

Yiğit, A. (2021). 1958 İhtilali Sonrası Irak'ın Kuzeyinde Yaşanan Gelişmeler ve Albay Şevvaf İsyarı'nın Türkiye'ye Yansımaları (1958-1959). *Van Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 483-514.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Arzu AL (%50), Gülperi KÜÇÜKKARACA (%50)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Arzu AL (50%), Gülperi KÜÇÜKKARACA (50%)

Vergi Eğitimindeki Yaklaşımlar ve Türk Gelir İdaresi Perspektifinden Bir Değerlendirme

Cansu AYDOĞDU BOZDAĞ¹

¹ Dr., Bağımsız Araştırmacı, Trabzon/Türkiye, cansu.aydogdu@ktu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1716-5691

Öz: Bu çalışmanın amacı, vergi eğitimindeki yaklaşımları açıklayarak bu yaklaşımları Türk Gelir İdaresi perspektifinden değerlendirmektir. Gelişen ve değişen dünya ekonomisi, ekonomik hareketlilik ve teknolojik yenilikler sonucunda vergi eğitimindeki yaklaşımlar çeşitlenmektedir. Buna göre, vergi eğitimindeki yaklaşımlar verginin öğretimi, verginin iletilmesi ve vergi ile ilgili yardım etme olarak üç grupta incelenebilir. Verginin öğretimi, katılım yoluyla doğrudan vergi hakkında bilgi edindirmeyi hedefler. Verginin iletilmesi, farkındalık oluşturma kampanyaları ile verginin anlatılmasına odaklanır. Vergi ile ilgili yardım etmede ise, vergi mükelleflerine vergi ile ilgili konularda doğrudan yardım edilmesi sağlanmaktadır. Vergi eğitimi gerçekleştirilirken geleneksel ve yeni medya araçlarından yararlanılmaktadır. Özellikle yeni medya araçlarından olan dijital kanallar sıklıkla kullanılan iletişim aracı olarak görünmektedir. Çalışma, Türk Gelir İdaresi'nin vergi eğitimine yönelik hizmetlerini literatürdeki vergi eğitimi yaklaşımlarına göre ele alması bakımından önem taşımaktadır. Çalışma bulgularına göre, Gelir İdaresi Başkanlığı tüm vergi eğitimi yaklaşımlarına göre çeşitli hizmetler sunmakta ve vergi eğitiminde iletişim araçlarını etkin bir şekilde kullanmaktadır. Özellikle VerGİBilir Projesi, Vergi Haftası ve Dijital Vergi Dairesi uygulamaları vergi eğitimi yaklaşımlarına örnek oluşturarak dikkat çekmektedir. Vergi eğitimi çalışmalarının sürdürülmesi ve çeşitlenmesinin vatandaşlık bilinci ve vergi kültürü oluşturulmasına katkı sağlayacağını söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Vergi Eğitimi, Vergi Eğitimi Yaklaşımları, Türkiye

Jel Kodları: H20, H29, H83

Taxpayer Education Initiatives And A Review From Turkish Revenue Administration Perspective

Abstract: The aim of this study is to explain the initiatives in taxpayer education and evaluate them from the perspective of the Turkish Revenue Administration. Taxpayer education initiatives are diversifying as a consequence of the developing and changing world economy, economic mobility and technological innovations. In this way, taxpayer education initiatives can be examined in three groups: teaching tax, communicating tax and assisting with tax. Teaching tax aims to provide information about tax directly through participation. Communicating tax focuses on explaining the tax through awareness-raising campaigns. In assisting with tax, taxpayers are provided with direct assistance on tax-related issues. Traditional and new media tools are used while providing taxpayer education. Digital channels, especially new media tools, appear to be frequently used communication tools. This study is important in that addresses the taxpayer education services of the Turkish Revenue Administration according to the taxpayer education initiatives in the literature. In accordance with the study findings, the Turkish Revenue Administration provides various services according to all taxpayer education initiatives and uses communication tools effectively in taxpayer education. VerGİBilir Project, Tax Week and Digital Tax Office applications particularly attract attention by setting an example for taxpayer education initiatives. It is possible to say that continuing and diversifying taxpayer education practices will contribute to the creation of citizenship consciousness and tax culture.

Keywords: Taxpayer Education, Taxpayer Education Initiatives, Türkiye

Jel Codes: H20, H29, H83

Atf: Aydoğdu Bozdağ, C. (2024). Vergi Eğitimindeki Yaklaşımlar ve Türk Gelir İdaresi Perspektifinden Bir Değerlendirme *Politik Ekonomik Kuram*, 8(4), 1283-1297. <https://doi.org/10.30586/pek.1566853>

Geliş Tarihi: 14.10.2024

Kabul Tarihi: 05.12.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Giriş

Vergi, toplumdaki her bireyi ilgilendiren yegâne konulardan biridir. Nitekim vergi, ödeme gücüne sahip olan gerçek ve tüzel kişilerden genel olarak kamu hizmetlerini finanse etme amacıyla alınan karşılıksız ve zorunlu olarak kamuya aktarılan kaynaklardır. Nihayetinde tüm vatandaşlar hayatı boyunca vergi ile karşılaşacaklarından vergi eğitime ihtiyaç duyacaklardır. Diğer bir ifadeyle vergi, günlük ihtiyaçlarla ve faaliyetlerle doğrudan ya da dolaylı olarak bağlantılı bir alan olduğundan tüm nesiller için yaşam boyu öğrenmeyi gerekli kılmaktadır. Vergi eğitime yönelik yaklaşımlar bu bağlamda gelişmektedir.

Ülkeler, küresel vergi düzenindeki dönüşümlere de yansıyan siyasi, ekonomik ve sosyal değişim süreci geçirmektedir (Organisation for Economic Co-operation and Development [OECD], 2021, s.17). Gig ekonomisinin¹ gelişimi, ekonominin dijitalleşmesi, mobil cihazlardaki teknolojik gelişmeler, sosyal ağların oluşturulması ve modern iletişim kanallarının ortaya çıkması bu dönüşümün genel olarak gerekçelerini oluşturmaktadır. Dolayısıyla gelir idarelerinin de bu sürece uyum sağlaması gerekli olup bu doğrultuda amaç, hedef ve stratejiler belirlenmektedir (African Tax Administration Forum [ATAF], 2021, s.6). Nitekim gelir idareleri vergi mükelleflerine yönelik olan eğitim programları tasarlarırken tüm bu süreci göz önünde bulundurarak vergi eğitimi programlarını güncel iletişim teknik ve araçlarıyla hazırlamakta ve katılıma uygun hale getirmeye çalışmaktadır. Böylece çeşitli vergi eğitimi yaklaşımları şekillenmektedir.

Bu çalışmanın amacı, vergi eğitime yönelik yaklaşımları açıklayarak Türk Gelir İdaresi perspektifinden bir değerlendirmede bulunmaktır. Araştırma kapsamında, vergi eğitimi yaklaşımlarının özelliklerinden yola çıkılarak Türk Gelir İdaresi hizmetlerinin bu yaklaşımlar ve onların kategorilerinden hangisine veya hangilerine uygun olduğu tespit edilecektir. Bu doğrultuda öncelikle vergi eğitimi ve önemine değinilecek ardından vergi eğitimindeki yaklaşımlar ve bunların özellikleri kategoriksel olarak sunulacaktır. Sonrasında, vergi eğitiminde kullanılan iletişim araçları ele alınarak bu iletişim araçlarının vergi eğitimi yaklaşımlarındaki kullanımından bahsedilecektir. Çalışmanın son kısmında ise Gelir İdaresi Başkanlığı'nın vergi eğitime yönelik hizmetleri vergi eğitimi yaklaşımlarına göre değerlendirilecektir.

2. Vergi Eğitimi ve Önemi

Genel olarak bir ülkedeki vatandaşların önemli bir çoğunluğu vergi sistemi ve vergilerin nasıl beyan edilip ödeneceği konusunda yeterince bilgiye sahip değildir. Eğer bir ülke vergi tabanını genişletmek ve mükellefleri vergiye gönüllü uyuma teşvik etmek istiyorsa vergi eğitimi önemsemelidir (Hanapi, 2022, s.57). Nitekim, vergi kanunlarını ve prosedürlerini anlamayan vergi mükellefleri vergisel yükümlülüklerini eksiksiz ve zamanında yerine getiremezler (Cvrlje, 2015, s.158). Böyle bir durumda mükellefler vergi kanunlarından doğan hakları konusunda da bilgi sahibi olamazlar. Bu nedenle mükelleflerin vergi ödevlerini ve haklarını daha iyi anlamalarına yardımcı olacak eğitim ve yardım programlarına ihtiyaç duyulmaktadır (Cvrlje, 2015, s.158).

Vergi eğitimi, vatandaşlara ve dolayısıyla mükelleflere neden vergi ödediklerini ve nasıl vergi ödeyeceklerini anlatmaktır (OECD, 2021, ss.17-18). Bir ülkedeki vatandaşların tamamının olmasa da çoğunun vergilendirme hakkında bütünüyle bilgi sahibi olmasını ya da vergisel konularda güncel bilgilere sahip olmasını beklemek elbette ki rasyonel ve mümkün değildir. Ancak bir vatandaşın en azından asgari düzeyde gerekli vergi bilgisine sahip olması beklenmektedir (Latiff ve diğerleri, 2005, s.3). Vergi eğitiminin önemi bu noktada ortaya çıkmaktadır. Vergi eğitimi almış olan bir kişinin ise vergi okuryazarı olması beklenebilir. Öyle ki vergi okuryazarlığı en genel haliyle mükelleflerin vergilendirme konusunda gerekli olan bilgiye sahip olması ve sahip olunan bu bilgiyi

¹ Gig ekonomisi, daha çok hizmet sektöründe olmak üzere, kişilerin belirli saatler arasında bir iş yerinde çalışmak yerine uzaktan ya da bazen dijital ortamda esnek çalışma saatleri çerçevesinde üretime katılmasını sağlayan sistemin yarattığı ekonomik faaliyetler bütünü olarak tanımlanabilir (Eğilmez, 2022).

kullanabilme becerisidir (Yelman ve diğeri, 2023, s.539). Vatandaşların vergiler hakkında bilgi sahibi olması ve bu bilgileri kullanma yeteneği vergiye uyum konusundaki tutumlarının şekillenmesine de yardımcı olabilir. Vergi eğitimi alan vatandaşlar karmaşık vergi sistemlerini daha iyi yönetebilir ve yine karmaşık bildirim/beyanname yükümlülükleri sonucu fazla ödeme yapmaktan kaçınabilir (Hanapi, 2022, s.57).

Vergi eğitiminin ve dolayısıyla vergi okuryazarı olmanın doğrudan veya dolaylı olarak birtakım faydaları bulunmaktadır. Bu nedenle vergi eğitiminin önemi şu şekilde açıklanabilir (Crvlje, 2015, ss.156-157; OECD/The International and Ibero-American Foundation for Administration and Public Policies [FIIAPP], 2015, ss.16-18; OECD, 2021, ss.18-22):

- Vergi eğitimi tüm toplum ölçeğinde mükelleflere fayda sağlar. Mükellefler kendi payına düşen vergileri tam ve zamanında ödedikleri takdirde ülkenin kalkınması, altyapı inşa edilmesi ve kaliteli kamu hizmeti sunumu için daha fazla kaynak elde edilecektir.

- Vergi eğitimi vergi uyumunun artmasını sağlayabilir. Bu nedenle vergi eğitime erken yaşta başlanmalı ve bu süreç yetişkinliğe kadar devam etmelidir. Özellikle genç yaşlarda vergi eğitime başlanması ülkede vergi kültürünün oluşmasına katkı sunacaktır.

- Vergi eğitimi, vatandaşların devlete karşı sorumluluk ve kimlik duygularını güçlendirmeye yani vatandaşlık bilincinin geliştirilmesine katkı sunar. Ayrıca, demokratik bir yönetim anlayışının hakim olduğu ülkelerde vergi eğitimi, vatandaşları ülkeye fayda sağlayacak vergi politikalarını uygulayacak politikacıları desteklemeye ve seçmeye teşvik edebilir.

- Vergi eğitimi, mükelleflerin kişisel finansal planlamalarına ve yatırım kararlarına etki edebilir. Mükellefler, vergilendirme ve kamu harcamalarına ilişkin temel bilgileri edinerek kendi bütçelerini etkin bir şekilde yönetebilir ve ülkede uygulanan maliye politikasının olası etkilerini kavrayabilir. Eğer mükelleflere vergilendirmenin temel kavramları öğretilmezse ve bunlara ilişkin sayısal beceriler kazandırılmazsa, bu kişiler borçlanma ve vergisel yükümlülüklerle uymama gibi sorunlara daha yatkın olabilirler.

- Vergi eğitimi, gelir idarelerine kaynak kullanımının tahsisinde daha etkin bir tavır sergilemesi için yardımcı olabilir. Nitekim, vergi eğitimi almış bir mükellef hata yapmaya daha az yatkın olabileceğinden ilgilenilmesi daha kolay olacaktır. Bu durum gelir idarelerinin kaynaklarını vergi kaçakçılığıyla mücadeleye yönlendirmesine olanak tanır.

3. Vergi Eğitiminde Yaklaşımlar ve İletişim Araçları

Vergi eğitiminde yaklaşımlar hedef kitleyle derinlemesine etkileşim sağlayan öğretim, farkındalık oluşturma kampanyalarına odaklanan iletişim ve mükelleflere vergiye uyumları için sağlanan yardımlar olarak üç gruba ayrılmaktadır (OECD, 2021, s.15). Tablo 1’de vergi yönetimine ilişkin yaklaşımlar ve bunlara ilişkin esaslar verilmektedir.

Tablo 1. Vergi Eğitimine Yönelik Yaklaşımlar ve Esaslar

Yaklaşım	Kategoriler	Esaslar
Verginin Öğretimi	Öğrenciler	-Katılımcıların vergi hakkında derinlemesine düşünmesine olanak sağlar. -Katılımcıların düşünmesi, yanıt vermesi ve soru sorması için zaman ve alan isteyen bir yaklaşımı gerektirir. -Katılımcılar ve programı yürütenler arasında interaktif diyalog kurar.
	İşletmeler	-Katılımcılara çeşitli mesajlar verilmesi amaçlanır. Bu mesajlar, verginin vatandaşlıktaki rolünden belirli vergilerin tasarımı ve işleyişinin daha teknik yönlerine kadar çeşitlilik gösterebilir. -Katılımı teşvik etmek için reklam ve promosyon çalışmaları gerektirebilir.
	Bireyler	Nitekim, verginin öğretilmesine yönelik girişimlerde katılımcıların programdan önce haberdar olması ve katılım için davet edilmeleri gerekir.
Verginin İletilmesi	Bilgilendirme Kampanyaları	-Vergi sisteminin farklı yönlerine ilişkin mükellefler arasında farkındalığın artırılmasına odaklanır.
	Olumlu İlişkiler Kurma	-Farkındalık konuları mükellefin hak ve yükümlülükleri, vergi sistemindeki değişiklikler, belirli vergi mükelleflerinin karşılaştığı sorunlar, vergi sistemi ve gelir idaresine ilişkin algıların iyileştirilmesi üzerine olabilir.
	Mükellef Gruplarına Yönelik Özel Mesajlar Verme	-Odak noktası ilk izlenim olup, daha az diyalog ve geri bildirim gerektirir. -Genel olarak tek yönlüdür ve hedef kitleye belli bir mesaj verme amaçlanır. -Genel olarak katılımcı aranmaz.
Vergi ile İlgili Yardım Etme	Araç ve Hizmetlerin Kullanımında Yardım Etme	-Vergi mükellefinin ödevlerini yerine getirmesinde doğrudan yardım sağlar. -Uyum süreçlerine aşına olmayanlar için vergi oldukça karmaşık olabileceğinden, vergi ile ilgili yardım etme girişimleri birçok ülkede vergi eğitiminin önemli bir parçasını oluşturur.
	Mükelleflere Doğrudan Yardım Etme	-Özellikle yeni ve dijital araç ve hizmetler vergiye uyumu kolaylaştırmak için tasarlanmış olsa da, bazı mükelleflerin bu araç ve hizmetleri kullanması için teşvike ve desteğe ihtiyacı olabilir.

Kaynak: OECD, 2021, ss.30-31

Tablo 1'e göre verginin öğretimi öğrenciler, işletmeler ve bireyler olmak üzere üç kategoriye ayrılmaktadır. Verginin öğretiminde, doğrudan verginin öğrenilmesinin amaçlandığı görülmektedir. Verginin öğretimi, eğitimci ve katılımcı etkileşimini gerektirdiğinden interaktiftir. Tüm öğrenim süreci için zaman ve mekan ihtiyacı olduğundan eğitimciler ve katılımcılar açısından ayrı bir çaba harcanmaktadır. Özellikle öğrencilerin vergi hakkında bilgi edinmesi, gençlerde vergi kültürünün temelini oluşturacağından oldukça önem taşımaktadır. Verginin iletilmesi yaklaşımı bilgilendirme kampanyaları, olumlu ilişkiler kurma ve mükellef gruplarına özel mesajlar verme olarak üç kategoriye ayrılmaktadır. Vergi ile ilgili farkındalığın artırılmasına odaklanmakta olan verginin iletilmesi kategorisi, geleneksel ve yeni medya araçlarının kullanımı ile kolaylıkla gerçekleştirilebilmektedir. Amaç, vergi ile ilgili duyurulmak istenenin kısa ve etkili bir şekilde doğrudan iletilmesidir. Vergi ile ilgili yardım etme yaklaşımı ise araç ve hizmetlerin kullanımında yardım etme ve mükelleflere doğrudan yardım etme olarak iki kategoriden oluşmaktadır. Özellikle elektronik hizmetlerin kullanımı bazı mükellefler için zorlayıcı olabildiğinden bu durumlarda mükelleflere yardım sağlanabilir. Ayrıca, mükellefler yeni hizmetlerin kullanımı konusunda teşvik edilebilir. Nitekim, dijital vergi hizmetlerinin kullanımı gelir idaresinin maliyetlerini önemli ölçüde azaltmaktadır.

3.1 Vergi Eğitimindeki Yaklaşımların Kategorisel Özellikleri

Vergi eğitimine yönelik yaklaşımların her biri kendi içinde çeşitli ortak özelliklere sahip olsa da bu yaklaşımların kategorisel olarak ayrı amaçları ve yöntemleri bulunmaktadır. Buna göre, Tablo 2'de, vergi eğitimine yönelik yaklaşımların kategorisel özellikleri verilmektedir.

Tablo 2. Vergi Eğitimine Yönelik Yaklaşımların Kategorisel Özellikleri

	Kategoriler	Özellikleri
Verginin Öğretimi	Öğrenciler	-Öğretmen veya vergi dairesi personeli tarafından yapılan sınıf içi öğretim ve tartışma ya da öğrencilerin vergi dairelerini kendilerinin deneyimlemelerine imkân tanıyan programlar hazırlanır. -Amaç, daha iyi bir toplum inşa etmek için “vergilerinizi ödemek önemlidir” demek değil, bunun neden önemli olduğunu göstermektir. -Programın başarısı için tüm aktörlerin (öğretmen, eğitim bakanlıkları, üniversiteler, okullar, STK’lar vb.) katılımı gerektiğinden işbirlikçidir.
Verginin Öğretimi	Öğrenciler	-Okullarda vergi kültürünün öğretilmesine ve gönüllü vergi uyumunun tüm topluma yayılmasına yardım eden uzun vadeli projedir, istikrarlı bir şekilde sürdürülmesi gerekir. -Eğitim programlarının ilköğretim, ortaöğretim ve üniversite düzeyinde farklı şekillerde düzenlenmesi gerekir. -Gençlere millete ait olma hissini vererek vatandaşlık duygusunu geliştirmede iyi bir yöntem olarak görünmektedir.
	İşletmeler	-Teknik detayları fazla olan bilgiler verilmesi gerekebildiğinden, tüm bilgilerin aktarılması için zaman ve alan isteyen, soru sorulmasına ve katılımcıların ihtiyaçlarına yanıt verecek programlar yapılmalıdır. -Seminer ve toplantılar şeklinde düzenlenebilirler. Web seminerleri hedef kitleyi genişlettiğinden, lojistiği minimuma indirdiğinden ve tekrar izlenebildiklerinden avantajlıdır. -Mükelleflerin eğitim için vergi dairelerine gelmeleri yerine, eğitimi veren vergi dairesi personelinin ilgili şirket ya da tesiste programı yürütmesi maliyet konusunda önemli avantaj sağlar.
	Bireyler	-Vergi eğitiminde vergi dairelerinin karşılaşacağı bireyler homojen olmadıklarından, programların hedef kitleye özel uyarlanması gerekir. -Özellikle dezavantajlı mükellef gruplarında vergi öğretimine odaklanılır. -Vergi daireleri çoğunlukla bu programları doğrudan yürütmezler, STK’lar aracılığıyla gerçekleştirirler.
Verginin İletilmesi	Bilgilendirme Kampanyaları	-Vergi mükelleflerinin topluma aidiyet duygunu arttırmayı sağlar. -Çeşitli medya araçlarıyla vergi mükelleflerine hak ve ödevleri gösterilir. -Ülke nüfusunun tamamına veya büyük çoğunluğuna ulaşabilme olanağı olduğundan popülerdir. -Kayıt dışı ekonomiyle mücadelede önemli farkındalık oluşturabilir.
	Olumlu İlişkiler Kurma	-Vergi günleri, vergi haftası, fuarlar ve etkinlikler vergi mükellefleriyle olumlu ilişkiler kurmanın aracıdır. -Vergi ile ilgili etkinliklere görünürlüğü ve çekiciliği artırma için ünlü veya etki sahibi kişiler davet edilebilir. -Etkinliklerin düzenlenmesi maliyetli ve zorlayıcı olabilir. -Gelir idareleri, mükelleflerle günlük hayatta temasa geçmek için medya araçlarını da kullanabilmektedir.
	Mükellef Gruplarına Yönelik Özel Mesajlar Verme	-Vergi mükellefi grupları bazen daha özel mesajlara ihtiyaç duyabilir. -Mükellefleri anlama, daha iyi iletişim kurma ve hizmet sunumu için gelir idaresi araştırmacı ve akademisyenlerle çalışabilir. Nitel-nicel veri analizleriyle hedef mükellef grupları ile özel bir diyalog geliştirilebilir.
Vergi ile İlgili Yardım Etme	Araç ve Hizmetlerin Kullanımında Yardım Etme	-Mükelleflerin vergiye uyumunu kolaylaştırmak için tasarlanmış araç ve hizmetlerin kullanımı konusunda mükelleflerin eğitimini amaçlar. -E-hizmetlerin kullanımı, süreci basitleştirmeyi ve kolay erişilebilirliği amaçlamaktadır. -Vergi mükelleflerine güvenli erişim noktaları sağlanması gerekir. -Yeni teknolojik araç ve hizmetler mükelleflere tanıtılmalı ve onları kullanmaları için mükelleflerin eğitimi sağlanmalıdır.
	Mükelleflere Doğrudan Yardım Etme	-Gelir idareleri bazı ülkelerde kendi birimleri ya da mobil birimler aracılığıyla vergi ile ilgili beyannamelerin doldurulmasında mükelleflere yardım edebilmektedir. -Vergi mükellefleri vergi ile ilgili konularda iletişim araçları vasıtasıyla doğrudan bilgi alabilmektedir. -İş ile ilgili dernekler, birlikler, kuruluşlar ve STK’lar belli mükellef gruplarını daha iyi tanıma ve “aynı dili” konuşma olanağına sahip olduklarından vergi mükelleflerine ulaşmada daha etkili olabilirler.

Kaynak: OECD, 2021, ss.33-37

Tablo 2’ye göre, vergi öğretiminin kategorileri incelendiğinde öğrenciler için vergi öğretimi programları ayrı bir öneme sahip olarak görünmektedir. Eğer öğrencilere yönelik eğitim programları çağın gereksinimlerine uygun olarak güncellenirse, istikrarlı olarak sürdürülürse ve her kademe öğrenci grubuna yönelik olarak ilgi çekici bir hale getirilirse vatandaşlık ve vergi bilinci açısından genç nesillere katkı sunacaktır. Ayrıca, iyi bir vergi okuryazarı olabilmek için erken yaşlarda vergi öğretimine başlanması faydalıdır. Vergi öğretiminde mali bağlantının kavranması bir diğer önemli konudur. Öğrencilere vergi öğretimi yapılırken ödenen vergilerin nerelere harcandığı konusunda bilgiler verilerek vergi ile kamu hizmetleri arasındaki ilişkiyi kurabilmeleri sağlanmalıdır.

İşletmelere yönelik vergi öğretimi programları, doğrudan işletmelerin bağlı olduğu sektörle ilgili derinlemesine kurgulanabileceğinden vergi eğitiminde etkilidir. Bireylerde ise öğretim yapılacak kitlenin heterojen olmasından ötürü öğrencilere ve işletmelere göre vergi öğretimi programları daha zor olabilmektedir. Bu nedenle bireylere yönelik vergi öğretiminde çeşitli dezavantajlı gruplara yönelik vergi öğretimi programlarına odaklanılabilmektedir. Verginin iletilmesi yaklaşımına bakıldığında, bilgilendirme kampanyaları nüfusun büyük çoğunluğuna ulaşabilen kısa ve öz mesajlar içerebileceğinden toplumda vergi ile ilgili farkındalık oluşturabilir. Vergi haftası/günleri gibi etkinlikler, mükellef ile vergi dairesi arasındaki etkileşimi artırarak olumlu ilişkiler kurmanın önemli bir aracı sayılabilir. Mükellef gruplarına yönelik özel mesajlar verilmesi ise verginin iletiminde sağladığı faydaların yanı sıra davranışsal maliye politikaları geliştirilmesi açısından gelir idarelerine fırsatlar sunmaktadır. Mobil uygulamaların ve dijital vergi dairelerinin tanıtımı, kullanıma teşvik edilmesi ve yaygınlaştırılmasına yönelik çalışmalar da birçok ülkede gerekli olup bu hususta gelir idarelerine güvenli yazılım hizmetlerinin sunumu bakımından önemli bir görev düşmektedir. Mükelleflere doğrudan yardım etme konusunda ise gelir idareleri iletişim araçları ile mükelleflere vergisel konularda yardım sağlayabilmektedir. Mükelleflere doğrudan yardım etme konusu Türkiye için ele alındığında Vergi Usul Kanunu 6. maddede yer alan “mükelleflerin özel işlerini yapma” suçu anlaşılmamalıdır. Vergi memurlarının kanun, tüzük, yönetmelik ve diğer düzenleyici işlemlerin izin verdiği ölçüde mükellefleri bilgilendirmesi mükelleflerin özel işlerini yapma suçunu teşkil etmemekte ve vergi memurları bu durumda hukukun kendisine yüklediği görevleri yerine getirmiş sayılmaktadır (Basa, 2017, s.61). Tüm bu değerlendirmelerden sonra, vergi eğitiminde kullanılan iletişim araçları incelenecektir.

3.2 Vergi Eğitiminde Kullanılan İletişim Araçları

Bilgi teknolojilerinin gelişimiyle birlikte iletişim araçları çeşitlenmektedir. Vergi ile ilgili işlemlerin ve vergi eğitiminin bu süreçte geleneksel iletişim araçlarıyla birlikte yeni iletişim araçlarıyla da gerçekleştirilmesi kaçınılmaz olarak görünmektedir. Öyle ki, vergi eğitimi geleneksel iletişim araçları (yüz yüze iletişim, yazılı veya basılı belge) ve yeni iletişim araçları (özellikle akıllı telefonlar ve dijital medya) aracılığıyla yapılabilmektedir. Tablo 3'te vergi eğitimindeki iletişim araçları çeşit, tanım ve avantajları itibarıyla verilmektedir.

Tablo 3. Vergi Eğitiminde Kullanılan İletişim Araçları

İletişim Araçları		Tanım	Avantajlar
Yüz Yüze İletişim	Vergi Daireleri (Birimde)	-Vergi dairesi gişesi ya da kamu dairesinde açılan gişe -Çalışma saatleri normal mesai saatlerine denk gelir. Mükellef randevulu/randevusuz gelebilir.	-Doğrudan ve kişisel iletişim sağlar. -Farklı iletişim araçlarına geçişi teşvik için destek olabilir. -Randevulu olması durumunda bekleme sürelerini azaltabilir/ortadan kaldırabilir.
	Dış Erişim Faaliyetleri	-Vergi dairesi personeli alışveriş merkezleri, okullar, havaalanları, tren istasyonları vb. kamusal alanlarda yüz yüze hizmet sunar.	-Belli kullanıcı gruplarını veya mükellefleri hedefleyebilir. Aynı anda birçok kişiyle görüşülebilir. -Proaktiftir. Gereksiz iletişimi önleyebilir.
Yazılı veya Basılı Belge	Posta	-Vergi dairesinden veya mükelleflerden gelen postalar	-Yasal olarak bağlayıcıdır. -Çoğu insan için kağıt ürünlerinin kullanımı daha rahat olabilir.
Yazılı veya Basılı Belge	Kitle Dağıtım	-Formlar, rehberler ve broşürler gibi seri üretilen yazılı materyallerin gelir idaresinden hedef gruplara veya tüm vergi mükelleflerine dağıtımı	-Vergi dairesi açısından proaktiftir. -Bilgiyi eğitsel olarak veya mantıksal sıralamayla sunmaya uygundur. -Vergi mükelleflerinin içeriği gerektiği kadar incelemesi mümkündür. -Çoğu insan için kağıt ürünlerinin kullanımı daha rahat olabilir.
	Faks	-Yazılı belgelerin faks yoluyla iletilmesi olup, diğer kağıt belgeler gibi ele alınır.	
Telefon	Telefon Hizmeti	-Vergi dairelerine, farklı türdeki çağrı merkezlerine veya iletişim merkezlerine yapılan aramalar	-Anında yanıt, etkileşimli iletişim imkanı -Etkili bir şekilde öğrenme/irdeleme olanağı sunar. -İletişim kanalları entegrasyonuna olanak tanır. -Vergi mükellefleri tarafından sıklıkla tercih edilen bir iletişim aracıdır.
	Otomatik Telefon Hizmeti	-Bilgi hizmetlerinin yanında bazı durumlarda işlemsel hizmetleri de sağlayan otomatik hizmetlerdir. -Tuşlu arama sistemi, konuşma tanıma sistemleri, Interactive Voice Response [IVR-Etkileşimli Sesli Yanıt Sistemi] gibi hizmetler kullanılır.	-7/24 erişim ile zaman ve mekandan bağımsız şekilde hizmet alınır. -İyi yapılandırıldığı takdirde kullanımı oldukça kolay -Düşük maliyetli -Esnek ve popüler bir iletişim aracı
	SMS (Kısa Mesaj)	-Cep telefonu aracılığıyla mesajlaşma hizmetidir. Özellikle gelir idaresi tarafından yapılan bildirim hizmetleri için kullanılır.	-7/24 erişim ile zaman ve mekandan bağımsız şekilde hizmet alınır. -Cep telefonu, sahibinin her zaman yanında taşıdığı kişisel bir cihazdır. -Düşük maliyetli -Kullanımı kolay -Gençlere hitap eden hizmet
Dijital	İnternet	-Birçok kişiye tek yönlü bilgi dağıtımı sağlayan web siteleri oluşturulur. -Web tabanlı olduğundan bilgileri, hizmetleri birbirine bağlamak ve içeriği güncellemek kolaydır. -Çevrim içi hesap makineleri ve diğer araçların kullanımı gibi etkileşimler yapılabilir. -Güvenli oturum açma seçeneklerine sahip çeşitli işlemleri (e-hizmetler) içeren web portalı oluşturulur.	-7/24 erişilebilir, zaman ve mekandan bağımsız hizmet sunumu/alımı -Düşük maliyetli -Kişiselleştirilebilir -Karmaşık bilgilerin kolay bir şekilde sunumu gerçekleştirilebilir. -Mükelleflere bilgi gönderilebilir veya mükelleflerden bilgi alınabilir. -Mükellefler interneti kullanmaktan mutluluk duymakta olup, toplumsal kabul oluşmuştur.
	E-posta	-Yapılandırılmış veya yapılandırılmamış e-postalar kullanılır. -Güvenlik çözümleri olabilir/olmayabilir. -Verilerin işlenmesi için otomatik bir sistem kullanılabilir. -Otomatik veya manuel yanıtlar verebilen bir sistem olabilir.	-7/24 olarak zaman ve mekandan bağımsız e-posta gönderilebilir. -Karmaşık bilgiler sunulabilir. -Toplum genel olarak e-posta kullanımına aşina durumdadır.
Dijital	Sosyal Medya	-Facebook, X, Instagram vb.	Sosyal medyanın kullanımı gelir idaresine birçok fayda sağlamaktadır. Bunlar: -Vergi mükellefleri ve paydaşlar arasında bilginin kolay yayılması ve buna bağlı olarak erişimin artması, -Belli konularda belli mükellef gruplarına erişim kolaylığı, -Geleneksel medya araçlarına bağımlılığın azalması, -Vergi mükellefleri ve paydaşlarla eğitim ve etkileşim aracı niteliğinde olması, -Girdi ve geri bildirim hızında artış.

Kaynak: ATAF, 2021, ss.26-27 veriler ile yazar tarafından derlenmiştir.

Tablo 3'e göre, vergi eğitiminde tüm iletişim araçlarının etkin olarak kullanıldığını söylemek mümkündür. Ancak, vergi eğitiminde kullanılan iletişim araçları karşılaştırıldığında telefon hizmetine ve dijital iletişim araçlarına erişimin yüz yüze, yazılı veya basılı belge ile olan iletişim araçlarına göre daha kolay olduğu ve telefon hizmeti ile dijital iletişim araçlarının tercih edilmesinin maliyetleri azalttığı görülmektedir. Özellikle dijital iletişim araçlarından olan internetin, güvenli elektronik vergi hizmetleri sunumu açısından gelir idareleri tarafından vazgeçilmez hale geldiğini söylemek mümkündür. Sosyal medya kullanımının yaygınlaşması da hızlı bilgi yayılımı, erişim ve etkileşim kolaylığı ve görünürlüğünün fazla olması nedeniyle gelir idarelerine vergi eğitiminde avantajlar sağlamaktadır.

Vergi eğitimindeki yaklaşımların her biri kendi özelliklerine göre iletişim kanalları kullanılmaktadır. Yüz yüze iletişim, vergi öğretiminin ve vergi ile ilgili yardım etme yaklaşımlarının her bir kategorisinde ve verginin iletilmesi yaklaşımında özellikle olumlu ilişkiler kurma kategorisinde kullanılmaktadır. Yazılı belge veya basılı belge ile iletişim, genel olarak verginin iletimindeki tüm kategorilerde etkin bir şekilde kullanılır. Telefon ile iletişim, verginin iletilmesi ve vergi ile ilgili yardım etme yaklaşımlarının tüm kategorilerinde kullanılabilir. Dijital iletişim araçlarının ise tüm vergi eğitimi yaklaşımlarında kullanılabilmesi söylenebilir. Bu bağlamda gelir idarelerinde dijital iletişim araçlarının kullanımının yaygınlaşmasının vergi eğitimine önemli katkılar sağlayacağı düşünülebilir.

4. Gelir İdaresi Başkanlığı'nın Vergi Eğitimine Yönelik Hizmetlerinin Değerlendirilmesi

Gelir İdaresi Başkanlığı'nın görevleri 4 Sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi 137. maddesinde verilmektedir. Başkanlığın, vergi eğitimiyle ilgili faaliyetlerini kapsayan görevleri Kararname'nin 137. maddesinin 1. fıkrasının (b) ve (ç) bentlerinde hüküm altına alınmıştır. Buna göre, "(b) mükelleflerin vergiye uyumunu kolaylaştırmak ve hizmetlerini yerine getirmek" ve "(ç) mükellefleri vergi mevzuatından doğan hakları ve ödevleri konusunda bilgilendirmek" bentlerinden Başkanlığın vergi eğitimiyle ilgili görevleri olduğu anlaşılmaktadır. İlgili Kararname'nin 140. maddesinin 1. fıkrasında Gelir İdaresi Başkanlığı'nın hizmet birimleri sayılmış olup (b) bendinde bahsedilen "Mükellef Hizmetleri Daire Başkanlığı" vergi eğitimiyle ilgili görevleri yerine getirmekle yükümlüdür. Bununla birlikte, 140. maddenin 2. fıkrasında "Birinci fıkrada belirtilen hizmet birimlerine verilen görevler gerektiğinde birden fazla daire başkanlığı tarafından yürütülebilir" hükmüyle vergi eğitimiyle ilgili çeşitli görevlerin diğer Daire Başkanlıkları tarafından da yerine getirilebileceği açıklanmıştır.

Mükellef Hizmetleri Daire Başkanlığı'nun vergi eğitimiyle ilgili görevleri ilgili Kararname'nin 142. maddesinin 1. fıkrasının (a), (b) ve (c) bentlerinde verilmektedir. Buna göre, "(a) vergi bilincinin artırılması için gerekli çalışmaları yapmak", "(b) mükellefleri vergi mevzuatından doğan hakları ve ödevleri konusunda bilgilendirmek" ve "(c) mükelleflere yönelik hizmetlerin ve her türlü iletişimin, hızlı ve etkin bir şekilde yürütülmesi için gerekli tedbirleri almak" genel olarak vergi eğitimi ile ilgili görevleri kapsamaktadır. Ayrıca, 142. maddenin 2. fıkrasında "Mükellef hizmetleri, mükellef grupları ve sektörler ile bunların hizmet ihtiyaçları da dikkate alınmak suretiyle gerçekleştirilir" hükmüyle vergi eğitimine yönelik hizmetlerin mükellef grupları ve sektörlerin gereksinimlerinin de dikkate alınmasıyla gerçekleştirileceği çıkarımı yapılabilir.

Gelir İdaresi Başkanlığı'nun vergi eğitimine yönelik hizmetleri aşağıda verilmektedir:

- VerGİBilir Projesi

Çocukluktan itibaren vergi bilincinin geliştirilmesi ve yerleştirilmesi amacıyla ilköğretim okullarının 3. 4. ve 5. sınıflarındaki öğrencileri vergi konusunda bilgilendirmek üzere, 2007 yılında Hazine ve Maliye Bakanlığı ile Millî Eğitim Bakanlığı arasında "VerGİBilir" Çalışma Protokolü imzalanmıştır (Gelir İdaresi Başkanlığı [GİB], 2011, s.66).

Projenin Türkiye genelindeki eğitimleri 2009-2010 eğitim-öğretim yılında başlamıştır. Projede öğrencilere VerGİBilir eğitimi verilmesinin yanı sıra öğrenciler proje kapsamında hazırlanan vergi ile ilgili eğitici, öğretici ve eğlendirici oyunların, hikayelerin ve çeşitli faaliyetlerin bulunduğu VerGİBilir internet sayfasını “www.vergibilir.gov.tr” ziyaret etmişlerdir (GİB, 2012, ss.45-46). Proje 2012 itibarıyla tamamlanmış olmakla birlikte söz konusu eğitimlere Kayıt Dışı Ekonomiyle Mücadele Stratejisi Eylem Planı (2011-2013) 45 numaralı eylem kapsamında devam edilmiştir (GİB, 2013, ss.76-77). Eylem Planı kapsamında 3. 4. ve 5. sınıflara yönelik olarak başlatılan vergi bilinci geliştirme eğitimine 6. 7. ve 8. sınıfların da dahil edilerek devam edilmesi ve “vergi bilinci” konusunun müfredata eklenmesi kararı verilmiştir (Kayıt Dışı Ekonomiyle Mücadele Stratejisi Eylem Planı, 2011). Türkiye genelinde birinci kademe (3. ve 4. sınıflar), ikinci kademe (5. 6. 7. ve 8. sınıflar) ve üçüncü kademe (9. 10. 11. sınıflar) öğrencilerine Gelir İdaresi Başkanlığı tarafından hazırlanan ve Millî Eğitim Bakanlığı Eğitim Bilişim Ağında (EBA) yer alan eğitim CD’lerinin gösterilmesi sağlanarak vergi öğretimi çalışmalarına devam edilmektedir. Ayrıca, tüm kademe öğrencilerine yönelik olarak VerGİBilir internet sayfası aktif olup vergi öğretimi sunumlar, şarkılar, oyunlar ve çizgi filmler aracılığıyla sürdürülmektedir. VerGİBilir Projesi, öğrencilere yönelik vergi öğretiminin iyi bir örneğini teşkil etmektedir.

- Vergi Haftası

Toplumda vergi bilincinin oluşturulması ve tüm kesimlere benimsetilmesi için 1990-2005 yılları arasında her yıl mart ayının son haftası kutlanan “Vergi Haftası”, etkinliklere katılımı arttırmak ve beyan dönemi öncesi vergi konusunu gündeme getirmek amacıyla 2006 yılından itibaren şubat ayının son haftası olarak kutlanmaktadır (GİB, 2008, s.116). Bu kapsamda vergi dairelerine, okullara, mükelleflerin ve vatandaşların sıklıkla ziyaret ettikleri yerlere vergi sloganlı afişler asılarak verginin önemi hatırlatılmaktadır. Ayrıca, Türkiye Süper Ligi ve TFF 1. Ligi futbol maçlarında tribünlere vergi haftası ile ilgili brandalar astırılmakta veya futbolcuların vergi konulu brandalar ile sahaya çıkması sağlanmaktadır (GİB, 2022, s.105; GİB, 2023, s.93). Gelir İdaresi Başkanlığı PTT ile iş birliği yapmakta, “Vergi Güçtür” ve “Vergi Haftası Kutlu Olsun” sloganlarının yayınlanması çalışması gerçekleştirilmektedir (GİB, 2022, s.105; GİB, 2023, s.94). Maliye Bakanlığı Gelir İdaresi Başkanlığı ile Millî Eğitim Bakanlığı arasında yürütülen ortak çalışmalar sonucunda genç nesillerde vergi kavramını yerleştirmek ve vergi bilincinin daha küçük yaşlarda gelişmesini sağlamak üzere vergi konulu resim, şiir, afiş ve kompozisyon yarışmaları düzenlenmektedir (GİB, 2024a). Yüksek reyting alan TV dizilerinin ve bazı yarışma programlarının içeriklerinde yapımcı ve senaristler ile görüşmeler yapılarak vergi konusunun yer almasının sağlanması da vergi haftası kutlamaları doğrultusunda gerçekleştirilen faaliyetlerdendir (GİB, 2022, s.105). Vergi haftası kapsamında çeşitli ziyaretler gerçekleştirilmekte, vergiye gönüllü uyumu yüksek mükelleflerin iş yerlerine gidilerek öneri ve görüşleri alınmakta, üniversite, AVM vb. yerlerde stantlar kurularak vergi, kayıt dışı ekonomi, istihdam, vergi bilinci vb. konularında bilgilendirme yapılmakta, okullarda vergi konusunda bilgilendirici konuşmalar düzenlenmektedir (GİB, 2024b). Gelir İdaresi Başkanlığı bu konudaki çalışmalarına etkinlikleri çeşitlendirerek ve geliştirerek devam etmektedir.

Türkiye’de her yıl vergi haftasının kutlanması, vergi eğitimine yönelik yaklaşımlardan biri olan verginin iletilmesinde olumlu ilişkiler kurma kategorisine bir örnektir. Vergi haftasında çeşitli iş birlikleri yapılarak gerçekleştirilen faaliyetlerde verginin önemi toplumun tüm kesimlerine anımsatılarak vurgulanmaktadır. Çeşitli afiş, branda, billboard ve outdoor TV’lerde vergi sloganlarının yer alması, sosyal medya duyuruları yapılması, ilgi çeken TV yapımlarında vergi konusunun yer alması gibi etkinlikler verginin iletilmesi yaklaşımındaki bilgilendirme kampanyaları kategorisine dahildir. Buna göre, vergi haftası ve buna ilişkin faaliyetlerin sürdürülmesinin verginin iletilmesi yaklaşımındaki olumlu ilişkiler kurma ve bilgilendirme kampanyaları kapsamında sinerjiyle gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Öğrencilere yönelik vergi

konulu çeşitli yarışmaların düzenlenmesi ise öğrencilere vergi öğretimi kapsamında değerlendirilebilir.

- Vergi İletişim Merkezi (VİMER)- 189

Mükelleflerin vergi ile ilgili konularda güncel ve doğru bilgiye telefon aracılığıyla ulaşmalarını sağlamak amacıyla VİMER, 25.12.2007 tarihinde Ankara ilinde pilot uygulama ile hizmet vermeye başlamıştır (GİB, 2023, s.94; GİB, 2024c). VİMER, 01.03.2008 tarihinden itibaren ise yurt dışı ve tüm illerden gelen çağrılara ilişkin hizmet vermektedir. Türkiye'deki ilk profesyonel kamu çağrı merkezi özelliğine sahip olan VİMER, danışmanlık hizmetlerinin yanı sıra, telefonla ve internet ortamında ihbar bildirimlerinin alınması, borç sorgulama, borç bildirim, e-beyanname teknik destek, mükellef geri bildirim sistemi, motorlu taşıtlar vergisi plaka tescil tarihi sorgulama, İngilizce e-posta yanıt sistemi, gayrimenkul sermaye iradı beyannamesine ilişkin randevu taleplerini alma ve geri arama hizmetlerini sunmaktadır (GİB, 2023, s.94; GİB, 2024c). Ayrıca, ihbar bilgilerinin tek merkez olarak VİMER aracılığıyla alınmasına ve sonuçlarının takip edilmesine ilişkin çalışmalar sürmektedir (GİB, 2023, s.94). VİMER mükellefler tarafından tercih edilen bir uygulama olup Gelir İdaresi Başkanlığı'nın VİMER'e gelen çağrıları ilk görüşmede sonuçlandırma oranı 2023 yılında %97,78 olarak gerçekleşmiştir (GİB, 2024d, s.40,59). VİMER hizmeti, vergi eğitimi yaklaşımlarından olan vergi ile ilgili yardım etmenin "mükelleflere doğrudan yardım etme" kategorisinde değerlendirilebilir.

- Gelir İdaresi Başkanlığı Bülteni (GİB Bülten)

Gelir İdaresi Başkanlığı; merkez teşkilatı Daire Başkanlıkları, Vergi Dairesi Başkanlıkları ve Defterdarlıklarca yürütülen çalışmalarla ilgili haber ve duyuruların toplu olarak yer aldığı Aylık Bültenleri hazırlanmakta ve "www.gib.gov.tr" resmi internet adresinde "GİB Bülten" olarak her ay yayınlamaktadır (GİB, 2023, s.95). Özellikle toplumsal farkındalığı arttırmak ve mükellefleri bilgilendirmek amacıyla yayınlanan GİB Bülten, vergi eğitimi yaklaşımdan biri olan verginin iletilmesinde "bilgilendirme kampanyaları" kategorisinde yer almaktadır.

- Rehberler, Broşürler ve İnfografikler

Mükelleflerin vergi ile ilgili yükümlülüklerini yerine getirirken doğru bilgiye ulaşmalarını sağlamak ve vergi ile ilgili çeşitli konularda bilgilendirmek amacıyla yazılı ve görsel yayınlar hazırlanmaktadır (GİB, 2023, s.92). Rehber, broşür ve infografikler bu doğrultuda hizmet vermektedir. Tüm rehber, broşür ve infografiklere "www.gib.gov.tr" internet adresinden ulaşabilmektedir. Rehber, broşür ve infografiklerin hazırlanması vergi eğitimi yaklaşımdan biri olan verginin iletilmesinde "bilgilendirme kampanyaları" kategorisinde ele alınabilir.

- Vergi Takvimi ve İstatistikler

Gelir İdaresi Başkanlığı, vergisel yükümlülüklerin hatırlatılması amacıyla her yıl internet sayfasında "Vergi Takvimi" yayınlamaktadır. Ayrıca Başkanlık bütçe gelirleri, çeşitli vergi istatistikleri, mükellef sayıları, en çok vergi ödeyen mükellefler listesi gibi istatistikleri de internet sayfasında düzenli olarak yayınlamaktadır. Tüm bunlar verginin iletilmesindeki "bilgilendirme kampanyaları" kategorisi kapsamına girmektedir.

- Vergi Terimleri Sözlüğü

Gelir İdaresi Başkanlığı vergi mevzuatı ve uygulamalarında kullanılan terimleri esas alarak 26.12.2022 tarihinden itibaren "www.gib.gov.tr" üzerinden ulaşılabilen "Vergi Terimleri Sözlüğü" yayınlamıştır (GİB, 2024e). Mükellef öneri, katkı ve görüşleriyle geliştirilmeye açık olan Vergi Terimleri Sözlüğü, vergi eğitimine yönelik yaklaşımlardan biri olan verginin iletilmesindeki "bilgilendirme kampanyaları" kategorisine girmektedir.

- Mükellef E-posta İletişim Sistemi (MEİS)

Mükellefler, MEİS ile bağlı oldukları vergi dairesiyle hızlı bir şekilde iletişime geçerek vergisel işlem ve süreçler hakkında güncel bilgi alabilme imkanına sahiptir (GİB, 2024f). MEİS, vergi eğitimine yönelik yaklaşımlardan biri olan vergi ile ilgili yardım etmede "mükelleflere doğrudan yardım etme" kategorisinde değerlendirilebilir.

- Dijital Vergi Asistanı (GİBİ)

Dijital Vergi Asistanı (GİBİ), yapay zekâ destekli ve makine öğrenmesi esası ile çalışan, kullanıcıların genel nitelikli, kişiye ve duruma özel olmayan soruların cevaplarına ve Gelir İdaresi Başkanlığı'nın görev alanına giren e-hizmetlere dair yönlendirmelere "www.gib.gov.tr" adresinden 7/24 erişebildikleri bir hizmettir (GİB, 2023, s.95). GİBİ'ye kullanıcı adı ve şifre gereksizdir giriş yapılabilmektedir. GİBİ havuzunda yer alan 581 cevaba 9372 aynı soru türü ile anında erişim sağlanabilmekte ve mükelleflerden gelen mesajlar doğrultusunda sistemde yer almayan soruların cevapları sisteme entegre edilerek sürekli olarak gelişen dinamik bir içerik oluşturulmaktadır (GİB, 2024g). GİBİ, vergi eğitime yönelik yaklaşımlardan biri olan vergi ile ilgili yardım etmede hem "araç ve hizmetlerin kullanımında yardım etme" hem de "mükelleflere doğrudan yardım etme" kategorisinde değerlendirilebilir.

- Vergi Bilincinin Geliştirilmesi ve Vergiye Gönüllü Uyumun Arttırılmasına Yönelik Olarak Gerçekleştirilen Davranışsal Maliye Politikaları

Gelir İdaresi Başkanlığı, mükelleflere sunulan tüm uygulama ve hizmetleri vergi bilincinin geliştirilmesi ve vergiye gönüllü uyumun arttırılmasına yönelik uygulanabilecek davranışsal maliye politikaları geliştirmek amacıyla tekrar gözden geçirip değerlendirmektedir (GİB, 2023, s.96). Tüm bu çalışmalar, vergi eğitimi yaklaşımlarından biri olan verginin iletilmesinde "bilgilendirme kampanyaları" ve "mükellef gruplarına yönelik özel mesajlar verme" kapsamında değerlendirilebilir. Nitekim, 2022 yılı Motorlu Taşıtlar Vergisi (MTV)'nin 1. ve 2. taksit dönemlerinin mükelleflere hatırlatılması ve geçmiş döneme ait (2019,2020,2021 yılları) MTV borcunu ödemeyen mükelleflere yönelik bilgilendirme ve hatırlatma çalışması yapılması MTV mükelleflerine yöneliktir (GİB, 2023, s.96). Ayrıca, 2022 yılı Hazır Beyan Sistemi üzerinden beyanname verecek mükelleflerin bilgilendirilmesi çalışması yine belli mükellef grubuna yöneliktir (GİB, 2023, s.96). Sonuç olarak bu çalışmalar bilgilendirme amacıyla olmakta ve belli mükellef grupları hedef alınarak gerçekleştirilmektedir. Bu amaç doğrultusunda belli mükellef gruplarına SMS ve e-devlet üzerinden mesajlar gönderilmiştir.

- Dijital Vergi Dairesi ve GİB Mobil Uygulaması

07.10.2023 tarihinden itibaren hizmete açılan Dijital Vergi Dairesi ile Gelir İdaresi Başkanlığı tarafından elektronik ortamda sunulan hizmetlerin tek çatı altında birleştirilerek mükelleflerin tüm uygulamalara kolay, hızlı ve güvenli bir şekilde erişimi sağlanmaktadır (GİB, 2024h). Dijital Vergi Dairesi ile elektronik hizmetlere tek yerden erişim imkânı sağlanarak mükelleflerin vergilendirmeye ilişkin ödevlerini yerine getirmesi kolaylaşmaktadır (GİB, 2024h). Kullanıcı girişi, e-devlet şifresiyle veya sistemden alınacak şifreyle sağlanan sistem üzerinden Hazır Beyan Sistemi, Defter Beyan Sistemi, E-beyanname, E-defter, E-belge, Yeni Nesil Ödeme Kaydedici Cihaz, Bilgi Transfer Sistemi (BTRANS) işlemleri gerçekleştirilmekle beraber vergi ve harç ödemeleri (kullanıcı girişi olmaksızın) yapılabilmektedir. GİB Mobil uygulamasından da Dijital Vergi Dairesi'nde sunulan hizmetlerden yararlanılabilmektedir. İnternet Vergi Dairesi ve GİB Mobil Uygulaması kullanıcı sayısı her geçen gün artmakta olup 2023 yılında sırasıyla 9.003.439 ve 9.248.373 kişiye ulaşmıştır (GİB, 2024d, s.18-19). Dijital Vergi Dairesi ve GİB Mobil uygulaması, vergiye yönelik işlemlerin basitleştirilmesi ve modernleştirilmesini hedeflediğinden vergi eğitime yönelik yaklaşımlardan biri olan vergi ile ilgili yardım etmede "araç ve hizmetlerin kullanımında yardım etme" kategorisinde ele alınabilir. Bu kapsamda sunulan hizmetlerden özellikle Hazır Beyan Sistemi ve Defter Beyan Sistemi'ne değinilecektir.

Hazır Beyan Sistemi ücret, kira, menkul sermaye iradı, diğer kazanç ve iratlar için verilecek gelir vergisi beyannamesinin önceden hazırlanıp mükellef onayına sunulması hizmetidir (GİB, 2024ı). Sisteme giriş yapılarak önceden hazırlanmış olan beyanname kontrol edilip değişiklikler yapılarak onaylanabilmektedir. Ticari, zirai ve serbest meslek kazancı sahipleri bu sistemden yararlanamamaktadır (GİB, 2024ı). Hazır Beyan Sistemi'nin tanıtımı ve halk tarafından benimsenmesi amacıyla Gelir İdaresi Başkanlığı birtakım çalışmalar gerçekleştirmiştir. Nitekim, Hazır Beyan Sistemi'nin; YouTube

videolarıyla detaylı anlatımı vergi ile ilgili yardım etmede “araç ve hizmetlerin kullanımında yardım etme” kategorisinde değerlendirilebilirken, Önceden Hazırlanmış Kira Beyanname Sistemi'nin² dönemin popüler TV programları ve dizilerinde tanıtımı ve ünlü komedyen Cem Yılmaz tarafından video aracılığıyla anlatımı verginin iletimi yaklaşımındaki “olumlu ilişkiler kurma” kategorisinde ele alınabilir. Hazır Beyan Sistemi'nin internet sayfalarında ve sosyal medya aracılığıyla tüm topluma duyurulması ise “bilgilendirme kampanyaları” kapsamında değerlendirilebilir. Son dönemlerde Vergi Dairesi Başkanlıkları, Hazır Beyan Sistemi'ne ilişkin bilgilendirmelerin yapılması ve beyanların kabulü için AVM'lerde standlar açmaktadır. Bu durum ise verginin iletimindeki “olumlu ilişkiler kurma” ve vergi ile ilgili yardım etme yaklaşımındaki “mükelleflere doğrudan yardım etme” kapsamında düşünülebilir.

Defter Beyan Sistemi ise serbest meslek erbabı, işletme hesabı esasına göre defter tutan mükellefler ile basit usule tabi olan mükelleflerin kayıtlarının elektronik ortamda tutulmasına, bu kayıtlardan serbest meslek erbabı ile işletme hesabı esasına göre defter tutanların defterlerinin elektronik olarak oluşturulması ve saklanmasına, vergi beyannameleri, bildirim ve dilekçelerin elektronik olarak verilebilmesine, elektronik ortamda belge düzenlenebilmesine imkan tanıyan ve kapsamda yer alan mükelleflerin Gelir İdaresi Başkanlığı veri tabanında yer alan diğer bilgilerini mükelleflerin bilgisine sunan sistemdir (GİB, 2024j). Benzer şekilde Defter Beyan Sistemi'nin YouTube videoları aracılığıyla tanıtımı ve anlatımı vergi ile ilgili yardım etmede “araç ve hizmetlerin kullanımında yardım etme” kategorisinde değerlendirilebilirken, Defter Beyan Sistemi'nin internet sayfalarında ve sosyal medya aracılığıyla duyurulması “bilgilendirme kampanyaları” kapsamında düşünülebilir.

-“www.vergibilinci.gib.gov.tr” İnternet Sitesiyle Vergi Bilincini Geliştirme Faaliyeti Gelir İdaresi Başkanlığı, Türkiye’de vergi bilincini aşlamak amacıyla “www.vergibilinci.gib.gov.tr” erişim adresiyle ulaşılabilen internet sitesi kurmuştur. İlgili internet sitesine “vergiler ne için var?” sorusuna yanıt arayan içerikler yüklenmiştir. Bu içerikler, 9-12 yaş (çocuklar ve vergi), 13-17 yaş (gençler ve vergi) ve 18-25 yaş (yetişkinler ve vergi) seviyesine göre oluşturulmuştur (GİB, 2024k). Yetişkinler için vergi okuryazarlığı bilgisini ölçen test uygulaması kullanıma açılmıştır. Ayrıca, vergi bilincinin toplumda yerleşmesine katkıda bulunmak amacıyla “Vergi Bilincini Geliştirme Rehberi” hazırlanarak siteye yüklenmiştir (GİB, 2024l). Bu amaçla, internet sitesinin görünürlüğünün artırılması ve vatandaşların kullanımına teşvik edilmesi faydalı olacaktır. Vergi bilincine yönelik içeriklerin çeşitlenmesi ve zenginleştirilmesinin vergi bilincinin oluşması ve gelişmesine katkı sağlayacağı beklenebilir. Bu faaliyet, “verginin öğretimi” yaklaşımına iyi bir örnek teşkil etmektedir.

5. Sonuç ve Değerlendirme

Vergi eğitimi bir ülkedeki vatandaşlara neden vergi ödediklerini ve nasıl vergi ödeyeceklerini anlatmaktır. Verginin hayat ile bütünleşen bir alan olması vergi eğitimini bir bakıma zorunlu kılmaktadır. Çalışmaya göre, vergi eğitiminin klasik ve geleneksel yöntemi olan vergi öğretiminin beraberindeki verginin iletilmesi ve vergi ile ilgili yardım etme yöntemleri vergi eğitiminde alternatif yaklaşımlar olmanın yanında vergi öğretimini tamamlayıcı bir nitelik de taşımaktadır. Verginin öğretimi genç kuşaklarda vergi kültürü oluşturacağından özellikle etkili görünmektedir. İşletmelere ve bireylere yönelik olan vergi öğretimi kitlenin homojen olmayışı ve sürekli olarak katılımı gerektirmesi nedeniyle zaman ve maliyet açısından zorlayıcı olabilmektedir. Verginin iletilmesi yoluyla vergi eğitiminde, bilgilendirme kampanyaları ve mükellef gruplarına yönelik özel mesajlar verme yöntemiyle mükellefler, günlük yaşamlarında farkında olmadan dahi vergi ile ilgili bilgileri alabilmektedir. Böylece geniş halk kitlelerine ulaşabilme açısından bu yöntemlerin avantajlı olduğu söylenebilir. Olumlu ilişkiler kurma yönteminde ise mükellef-idare arasındaki bağ güçlendirilmekte ve vergi vermenin vatandaşlık görevi

² Hazır Beyan Sistemi öncesi yalnız kira geliri elde edenler için önceden hazırlanmış beyanname vermeyi gerçekleştiren sistemin adıdır.

olduğu tüm kesimlere aşılınmaya gayret edilmektedir. Diğer bir vergi eğitimi yaklaşımı olan vergi ile ilgili yardım etme ise araç ve hizmetlerin kullanımı ve mükelleflere doğrudan yardım etme yoluyla vergi eğitimini gerçekleştirmektedir. Özellikle yeni teknolojik hizmetlerin vergilendirme alanında kullanılıyor olmasının bu konuda ayrı bir yaklaşımı gerekli ve mümkün kıldığı söylenebilir. Aslında dünyadaki inovatif gelişmelerin ve sosyal medya kullanımının yaygınlaşmasının tüm vergi eğitimi yaklaşımlarına etki ettiği çalışmada görülmektedir. Nitekim, Gelir İdaresi Başkanlığı'nın Facebook, Instagram, LinkedIn, X ve Youtube doğrulanmış sosyal medya hesaplarını 01 Ocak-31 Aralık 2023 döneminde sırasıyla 118.915, 104.980, 48.238, 122.380 ve 22.100 kişi takip etmektedir (GİB, 2024d, s.20). Bu sayılar gün geçtikçe artmakta ve Gelir İdaresi Başkanlığı'nın hizmetlerinin görünürlüğüne ve vergi eğitimine katkı sağlamaktadır.

Çalışmaya göre, Türkiye'de Gelir İdaresi Başkanlığı'nın genel olarak vergi eğitimi konusunda tüm yaklaşımları kullandığı ve teknolojik gelişmelerinden yararlandığı çıkarımı yapılabilir. Öğrencilere yönelik olan VerGİBilir Projesi, vergi öğretimi açısından oldukça dikkat çekicidir. 1990 yılından itibaren Türkiye'de "Vergi Haftası"nın kutlanması verginin iletilmesi yaklaşımında önemli bir örnek olarak görünmektedir. Ayrıca, Dijital Vergi Dairesi ve GİB Mobil uygulaması hizmetleri ile mükelleflere tek bir yerden güvenli erişim imkânı sunulmasıyla birlikte vergi ve verginin ödenmesi ile ilgili işlemlerin kolaylaştırılması vergi ile ilgili yardım etme yaklaşımı kapsamında değerlidir. Özellikle Hazır Beyan Sistemi ve Defter Beyan Sistemi bu konudaki önemli hizmetlerdir. Gelir İdaresi Başkanlığı internet sitesinde yayımlanan rehber, broşür ve infografikler, GİB Bülten, vergi takvimi ve istatistikler, vergi takvimi gibi bilgilendirici içeriklerin sürekli güncellenerek bir bilgi deposu oluşturulması ise mükellefler açısından oldukça yararlıdır. Ayrıca VİMER, MEİS ve yapay zekanın kullanıldığı GİBİ hizmetleri mükelleflere yardım ederek ve destek sağlayarak vergi eğitimine katkıda bulunmaktadır. Gelir İdaresi Başkanlığı tarafından web sitesinin memnuniyetini değerlendirmek için 2023 yılının Ocak ayında yapılan ankette memnuniyet oranı % 84,86 olarak gerçekleşmiş olup, yıl sonu hedeflenen (% 80) değer aşılmıştır (GİB, 2024d, s.41). Bu oran, mükelleflerin Gelir İdaresi Başkanlığı web sitesindeki hizmetlerden oldukça memnun olduğunu göstermektedir. Son olarak, Gelir İdaresi Başkanlığı'nın vergi bilincini geliştirmek amacıyla kurduğu "www.vergibilinci.gib.gov.tr" internet sitesi vergi eğitimi faaliyetine yönelik olumlu bir girişimdir. Vergi eğitimine yönelik çalışmaların süreklilik göstermesi ve farklı yaklaşımların kullanılarak tüm toplum kesimlerini kapsayıcı nitelikte gerçekleştirilmesi vatandaşlık bilincine ve Türkiye'de vergi kültürünün oluşmasına katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

African Tax Administration Forum [ATAF]. (2021). Continental Taxpayer Education Practical Guidelines, South Africa: ATAF Secretariat Tax Programmes Directorate.

Bakanlıklara Bağlı, İlgili, İlişkili Kurum ve Kuruluşlar ile Diğer Kurum ve Kuruluşların Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi (4 Sayılı) (2018, 15 Temmuz). T.C. Resmî Gazete (Sayı: 30479). Erişim Adresi: <https://www.icisleri.gov.tr/kurumlar/icisleri.gov.tr/IcSite/gamer/4-NOLU-CUMHURBASKANLIGI-KARARNAMESI.pdf>, (Erişim Tarihi: 30.04.2024).

Basa, E.C. (2017). *Mükelleflerin Özel İşlerini Yapma Suçu*. Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Cvrlje, D. (2015). Tax Literacy As An Instrument of Combating and Overcoming Tax System Complexity, Low Tax Morale and Tax Non-Compliance. *The MacrotHEME Review*, 4(3), 156-167.

Eğilmez, M. (2022). Gig Ekonomisi. <https://www.mahfiegilmez.com/2022/06/gig-ekonomisi.html>, (Erişim Tarihi: 26.03.2024).

Gelir İdaresi Başkanlığı [GİB]. (2008). Faaliyet Raporu 2007. Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, Yayın No: 64, https://gib.gov.tr/sites/default/files/fileadmin/user_upload/yayinlar/2007_Faaliyet_Raporu.pdf, (Erişim Tarihi: 29.03.2024).

- Gelir İdaresi Başkanlığı. (2011). Faaliyet Raporu 2010. Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, Yayın No: 132, https://gib.gov.tr/sites/default/files/fileadmin/faaliyetraporlari/2010/Faaliyet_raporu_2010.pdf, (Erişim Tarihi: 18.03.2024).
- Gelir İdaresi Başkanlığı. (2012). Faaliyet Raporu 2011. Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, Yayın No: 151, https://gib.gov.tr/sites/default/files/fileadmin/faaliyetraporlari/2011/2011_YILI_FAALIYET_RAPORU.pdf, (Erişim Tarihi: 18.03.2024).
- Gelir İdaresi Başkanlığı. (2013). Faaliyet Raporu 2012. Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, Yayın No: 167, <https://gib.gov.tr/sites/default/files/fileadmin/faaliyetraporlari/2012/faaliyetraporu2012.pdf>, (Erişim Tarihi: 18.03.2024).
- Gelir İdaresi Başkanlığı. (2022). 2021 Faaliyet Raporu. Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, Yayın No: 429, https://gib.gov.tr/sites/default/files/fileadmin/faaliyetraporlari/2021/2021_faaliyet_raporu_4.pdf, (Erişim Tarihi: 18.03.2024).
- Gelir İdaresi Başkanlığı. (2023). 2022 Faaliyet Raporu. Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, Yayın No: 455, https://gib.gov.tr/sites/default/files/fileadmin/faaliyetraporlari/2022/2022_faaliyet_raporu.pdf?id=1, (Erişim Tarihi: 18.03.2024).
- Gelir İdaresi Başkanlığı. (2024a). Vergi Konulu Yarışmalar. <https://gib.gov.tr/mukellef-hizmetleri/etkinlikler/yarismalar>, (Erişim Tarihi: 26.03.2024).
- Gelir İdaresi Başkanlığı. (2024b). Etkinlikler. <http://vergihafatasi.gov.tr/etkinlikler>, (Erişim Tarihi: 26.03.2024).
- Gelir İdaresi Başkanlığı. (2024c). Genel Bilgi-VİMER. https://gib.gov.tr/vergi_iletisim_merkezi, (Erişim Tarihi: 26.03.2024).
- Gelir İdaresi Başkanlığı. (2024d). 2023 Faaliyet Raporu. Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, Yayın No: 515, https://www.gib.gov.tr/sites/default/files/fileadmin/faaliyetraporlari/2023/2023_faaliyet_raporu.pdf?id=1, (Erişim Tarihi: 25.11.2024).
- Gelir İdaresi Başkanlığı. (2024e). Vergi Terimleri Sözlüğü Yayında. <https://gib.gov.tr/vergi-terimleri-sozlugu-yayinda>, (Erişim Tarihi: 30.03.2024).
- Gelir İdaresi Başkanlığı. (2024f). Mükellef E-Posta İletişim Sistemi. <https://gib.gov.tr/node/171096>, (Erişim Tarihi: 30.03.2024).
- Gelir İdaresi Başkanlığı. (2024g). Dijital Vergi Asistanı GİBİ. <https://gib.gov.tr/node/170911>, (Erişim Tarihi: 24.06.2024).
- Gelir İdaresi Başkanlığı. (2024h). Dijital Vergi Dairesi Üzerinden Vergi ve Harç Ödemelerinizi Kolaylıkla Yapabilirsiniz. <https://gib.gov.tr/dijital-vergi-dairesi-uzerinden-vergi-ve-harc-odemelerinizi-kolaylıkla-yapabilirsiniz>, (Erişim Tarihi: 26.03.2024).
- Gelir İdaresi Başkanlığı. (2024ı). Hazır Beyan. <https://intvrg.gib.gov.tr/hazirbeyan/#/>, (Erişim Tarihi: 30.03.2024).
- Gelir İdaresi Başkanlığı. (2024j). Defter Beyan Sistemi. <https://www.defterbeyan.gov.tr/tr/dbs>, (Erişim Tarihi: 30.03.2024).
- Gelir İdaresi Başkanlığı. (2024k). Vergi Bilinci. <https://vergibilinci.gib.gov.tr/tr/site>, (Erişim Tarihi: 10.10.2024).
- Gelir İdaresi Başkanlığı. (2024l). Vergi Bilincini Geliştirme Rehberi 2024. https://vergibilinci.gib.gov.tr/assets/pdfs/vergi_bilincini_gelistirme_rehberi.pdf, (Erişim Tarihi: 10.10.2024).
- Hanapi, A.M. (2022). The Impact of Tax Education Programs on Tax Compliance Among Teachers In Malaysia. *South East Asia Journal of Contemporary Business, Economics and Law*, 26(2), 56-63.
- Kayıt Dışı Ekonomiyle Mücadele Stratejisi Eylem Planı. (2011). Kayıt Dışı Ekonomiyle Mücadele Stratejisi Eylem Planı (2011-2013). <http://www.kayitliekonomiyegecis.gov.tr/sites/all/themes/themetastic/EylemPlan%C4%B1/KADEP%202011-2013.pdf>, (Erişim Tarihi: 18.03.2024).
- Latiff, A.R.A., Noordin, B.A.A., Omar, M.R.C. ve Harjito, D.A. (2005). Tax Literacy Rate Among Taxpayers: Evidence from Malaysia. *Jurnal Akuntansi dan Auditing Indonesia*, 9(1), 1-10.
- Organisation for Economic Co-operation and Development [OECD]/ The International and Ibero-American Foundation for Administration and Public Policies [FIIAPP]. (2015). Building Tax Culture, Compliance and Citizenship: A Global Source Book on Taxpayer Education. Paris: OECD Publishing.
- OECD (2021). Building Tax Culture, Compliance and Citizenship: A Global Source Book on Taxpayer Education. Second Edition, Paris: OECD Publishing.
- Vergi Usul Kanunu. (1961,12 Ocak). T.C. Resmî Gazete (Sayı: 10705). Erişim Adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.4.213.pdf>, (Erişim Tarihi: 26.03.2024).
- Yelman, E., İnal, V. ve Beşel, F. (2023). Vergi Okuryazarlığına Yönelik Ampirik Çalışmalar: Sistemik Bir Literatür Taraması. *Sakarya İktisat Dergisi*, 12(4), 539-565.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Cansu AYDOĞDU BOZDAĞ (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Cansu AYDOĞDU BOZDAĞ (100%)

The Causal Dynamics of Globalization, Human Development, and Economic Growth on Ecological Footprint: An HDI-Based Cross-Country Analysis

Şükrü APAYDIN¹

¹ Assoc. Prof. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, FEAS, sukruapaydin@nevsehir.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4640-8135

Abstract: This study aims to investigate the causal relationships among globalization, economic growth, human development, and the ecological footprint. Employing the panel Granger causality test developed by Juodis et al. (2021), this study utilizes data from 118 countries spanning the period from 1990 to 2021. I also conduct a multivariate causality analysis for four distinct country groups based on their human development index (very high HDI, high HDI, medium HDI, and low HDI). A key finding of this study is the consistent emergence of a joint causal relationship between globalization and human development and the ecological footprint across all country groups. Similarly, I find globalization and economic growth to be joint Granger causes of the ecological footprint, except for the medium HDI group. Consequently, globalization, along with growth and human development as fundamental economic objectives, emerges as significant drivers of the ecological footprint across all countries. In light of these findings, it is imperative for policymakers to revisit economic policies, giving due consideration to the sustainability of ultimate economic goals.

Keywords: Globalization, Economic Growth, Human Development, Ecological Footprint, Panel Causality

Jel Codes: F64, F40, O15, Q01, C33

Küreselleşme, İnsani Gelişme ve Ekonomik Büyümenin Ekolojik Ayak İzi Üzerindeki Nedensel Dinamikleri: İGE'ye Dayalı Ülkeler Arası Bir Analiz

Öz: Bu çalışmanın temel amacı, küreselleşme, ekonomik büyüme, insani gelişim ve ekolojik ayak izi arasındaki nedensel dinamikleri incelemektir. Juodis ve arkadaşları (2021) tarafından geliştirilen panel Granger nedensellik testi kullanılarak, 1990-2021 dönemini kapsayan ve 118 ülkeyi içeren veriler analiz edilmiştir. Çalışmada ayrıca, insani gelişme endeksi (İGE) temel alınarak dört farklı ülke grubu (çok yüksek İGE, yüksek İGE, orta İGE ve düşük İGE) için çok değişkenli nedensellik analizi gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın önemli bulgularından biri, tüm ülke gruplarında küreselleşme ile insani gelişim ve ekolojik ayak izi arasında ortak bir nedensel ilişki olduğunun tutarlı bir şekilde ortaya çıkmasıdır. Benzer şekilde, küreselleşme ve ekonomik büyümenin ekolojik ayak izinin ortak Granger nedeni olduğu bulunmuştur, ancak bu durum orta İGE grubu için geçerli değildir. Sonuç olarak, küreselleşme, ekonomik büyüme ve insani gelişim gibi temel ekonomik hedefler, tüm ülkelerde ekolojik ayak izinin önemli belirleyicileri olarak öne çıkmaktadır. Bu bulgular ışığında, politika yapıcılarının ekonomik politikaları gözden geçirmesi ve nihai ekonomik hedeflerin sürdürülebilirliğine gereken önemi vermesi hayati önemdedir.

Anahtar Kelimeler: Küreselleşme, Ekonomik Büyüme, Beşerî Kalkınma, Ekolojik Ayak İzi, Panel Nedensellik

Jel Kodları: F64, F40, O15, Q01, C33

Atf: Apaydın, Ş. (2024). The Causal Dynamics of Globalization, Human Development, and Economic Growth on Ecological Footprint: An HDI-Based Cross-Country Analysis. *Politik Ekonomik Kuram*, 8(4), 1298-1309.

<https://doi.org/10.30586/pek.1586894>

Geliş Tarihi: 17.11.2024

Kabul Tarihi: 07.12.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Introduction

Historically, the primary objective of economic activity, both theoretically and empirically, has been to foster economic growth and development and enhance societal well-being. Yet, especially in the aftermath of the 18th and 19th century Industrial Revolution, factors such as mechanization, accelerating growth and development rates, rising energy consumption, and fossil fuel use commensurate with global population growth, rapid urbanization, and technological advancements have precipitated substantial environmental challenges. The employment of agricultural chemicals, artificial fertilizers, and other chemical substances in agricultural production has aggravated these issues. In essence, growth and development processes have exposed humanity to severe environmental problems, including air pollution, climate change, toxic chemicals, and waste.

Initiated by the Industrial Revolution, this process became particularly pronounced in the latter part of the 20th century, especially during the era of Neoliberal Globalization, which Arrighi (2000) characterizes as a phase within the American Hegemony. Globalization occurs when national economies integrate into global markets and capitalist dynamics shape economic decisions (Yeldan, 2001). Improvements in information and communication technologies, increased foreign direct investment, and the emergence of numerous international and regional governmental and non-governmental organizations contribute to increased international trade, finance, and industrial capital, fostering greater interdependence and cooperation among nations. Globalization is, of course, a complex concept with multiple facets, including economic, cultural, political, scientific, social, environmental, and other dimensions (Keohane and Nye, 2000). Consequently, globalization can be defined as the intensification of international interactions that promote the global integration of cultural, ecological, political, technological, and social processes at global, transnational, national, regional, and local levels and encourage the formation of transnational structures (Rennen and Martens, 2003).

The escalating interdependence and interactions among societies characteristic of globalization (Jones, 2010) have driven up demands for economic growth, development, and human progress. However, the rapid depletion of natural resources and mounting ecological pressures have accompanied this. Global issues like dwindling arable land, biodiversity loss, and environmental pollution have evolved from local or regional concerns into global crises such as climate change (OECD, 1997; Panayotou, 2000).

Ultimately, humanity has reached a point of ecological overshoot where human demands exceed the Earth's biocapacity (Eving et al., 2010). For example, while the world had adequate ecological reserves and no ecological deficit in 1961, this balance began to shift in the 1980s, marking the onset of neoliberal globalization. The ecological deficit reached significant proportions in the 2000s, when globalization gained momentum.¹

There is a substantial body of literature examining the relationships between globalization, economic growth, human development, and ecological footprint. However, most studies employing time series or panel data analyses at the country, regional, or global levels have focused on determining the short- and/or long-term effects of these variables.² Consequently, studies investigating the causal relationships between globalization, growth, and human development are relatively limited. Moreover, the scarcity of studies considering different levels of human development across countries is quite striking. Aiming to fill this gap, this study investigates the causal relationships between globalization, economic growth, human development, and ecological footprints.

¹ In 1961, the total bioproductive area required to support all economic activities (ecological footprint) was 7.05 global hectares (gha), while the biocapacity, representing the area capable of generating these resources, was 9.6 billion gha. By 1980, the ecological footprint had increased to approximately 11.9 billion gha, while the biocapacity was around 10.4 billion gha. In 2022, the ecological footprint reached approximately 21 billion gha, and the biocapacity stood at 12 billion gha (Global Footprint Network, 2024).

² Some recent studies include those by Ahmad et al. (2020), Kassouri & Altuntaş (2020), Yunani et al. (2020), Kihombo et al. (2021), Yang et al. (2021), Ullah et al. (2021), Ali et al. (2021), Ansari et al. (2021), Apaydin et al. (2021), Mrabet et al. (2021), Nathaniel (2021), Pata (2021), Pata et al. (2021), Ahmed et al. (2022), and Ullah et al. (2023).

Additionally, by categorizing countries into four groups based on their Human Development Index levels, the study aims to reveal how the causal dynamics among variables differ across different development levels. This study adds to the body of empirical literature in two important ways: it looks at 118 countries and divides them into four separate subgroups based on their level of human development; and it uses a method called the multivariate panel causality test, which was created by Juodis et al. (2021) and uses data from 1990 to 2021. The literature review section clearly shows that my study distinguishes itself from previous research through its methodology, the selection of countries, its thematic focus, and the variables included. Consequently, I believe that this research has the potential to make a significant contribution to empirical literature.

I will dedicate the initial section of my study to a comprehensive literature review. Following this, a section will present the data, empirical methodology, and the findings. Finally, a conclusion section will provide an overall evaluation.

2. Literature review

While numerous studies have explored the interconnections between globalization, economic growth, human development, and the ecological footprint, empirical investigations into the causal relationships among these variables remain relatively scarce. Existing research has primarily focused on analyzing the short-term and/or long-term impacts of various factors on the ecological footprint using time series or panel data methods. However, in recent years, there has been a growing trend toward employing panel data methods to examine causality in greater depth, particularly through individual country case studies. The following is a summary of the panel data studies I have identified on this topic.³

Sabir and Görüş (2019) investigate the impact of globalization on the ecological footprint of South Asian countries using the panel ARDL method and data from 1975-2017. According to the findings, there is a bidirectional causality between the ecological footprint and per capita GDP and a unidirectional causality from the KOF globalization index to the ecological footprint.

Ahmad et al. (2020) examines the effects of natural resources, technological innovations, and economic growth on the ecological footprint by analyzing data from 22 emerging market economies between 1984 and 2016. By applying the Dumitrescu-Hurlin causality test, they discover a reciprocal causal relationship between economic growth and the ecological footprint. The authors argue that any changes in growth accelerate the ecological footprint, while changes in the ecological footprint also influence growth.

Yılcı and Görüş (2020) investigate the relationship between economic globalization and the ecological footprint in 14 Middle East and North Africa (MENA) countries over the period of 1981 to 2016, employing both the Dumitrescu-Hurlin and Fourier Toda-Yamamoto methods. The D-H test results do not indicate any causality between the variables. The authors attribute this to the neglect of cross-sectional dependence. The Fourier Toda-Yamamoto test results show a one-way causality from the ecological footprint to economic globalization in Algeria, Bahrain, Libya, and Tunisia, while indicating a two-way causality for Morocco. They find no causality between the variables for other countries. In summary, the authors conclude that there is evidence of a causal link connecting globalization and ecological footprints in the countries examined.

In their 2020 study of the G7 countries from 1980 to 2015, Pata and Yılcı look at the connections between environmental impact, globalization, and financial growth. They do this by using a causality analysis that considers soft structural breaks through a fractional frequency flexible Fourier function. The findings indicate that globalization causes the

³ The empirical literature discussed here uses the ecological footprint as a measure of environmental degradation. Additionally, a corpus of studies exists that examines the ecological footprint at the individual country level. Notable examples include the works of Ahmed et al. (2019), Danish et al. (2019), Etokakpan et al. (2020), İbrahiem and Hanafy (2020), Abid et al. (2021), Hussain et al. (2021), Kırkkaleli et al. (2021), and Bi et al. (2024).

ecological footprint in all G7 countries except France. The authors also emphasize the need to take advantage of the opportunities offered by globalization to solve environmental problems.

To find out if there is a link between economic growth, financial and trade globalization, and the ecological footprint, Ahmad et al. (2021) use the Dumitrescu-Hurlin (2012) causality analysis on data from G7 countries from 1980 to 2016 and come to the conclusion that there is one. Empirical findings show a one-way causality from financial globalization and economic growth to the ecological footprint, while indicating a two-way causality with economic globalization

Yang et al. (2021) investigates the effects of industrialization, economic growth, and globalization on the ecological footprint. Using the Dumitrescu-Hurlin (2012) causality analysis, they examine data from 1995-2018 for the ten countries with the highest healthcare expenditures. Their findings indicate a one-way causal relationship where economic growth and globalization affect the ecological footprint.

In another study, Yang et al. (2021) measures the effects of globalization and an aging population on the ecological footprint across 27 OECD countries from 1970-2017. Using the Dumitrescu-Hurlin (2012) method, they find a bidirectional causality between overall globalization, social globalization, political globalization and the ecological footprint. However, they find a unidirectional causality between economic and financial globalization and the ecological footprint. The authors assert that these findings support their results from the panel data analysis.

Radmehr et al. (2022) analyze data from G7 countries between 1990 and 2018 using the panel GMM method. Their study reveals a bidirectional causality between GDP and the ecological footprint. Moreover, they find a unidirectional causality between economic and financial globalization, economic growth, and the ecological footprint.

Mehmood et al. (2023) investigate the interactions among growth, human capital, biocapacity, and the ecological footprint in South Asian countries using Granger causality analysis. Their findings indicate a bidirectional causality between growth and the ecological footprint, suggesting a feedback relationship between the two variables.

In their research on Asian nations, Javeed et al. (2023) analyzed how the ecological footprint is connected to globalization and economic growth. Using Granger causality tests on data from 1990 to 2017, the authors found a bidirectional causality between globalization and the ecological footprint while finding a unidirectional relationship from real income to the ecological footprint.

Mazlum (2024) conducted another study using D-H causality analysis to investigate the relationship between the Human Development Index, urbanization, economic growth, and the ecological footprint in the MINT countries (Mexico, India, Nigeria, and Turkey) from 2003 to 2022. The findings revealed a unidirectional causal relationship from the ecological footprint to the Human Development Index and from economic growth to the ecological footprint.

Karimli et al. (2024) conducted one of the latest studies on this topic. The study investigated the causal relationships between globalization and the ecological footprint using data from 35 European countries from 1970 to 2020. It employed the Juodis et al. (2021) panel Granger non-causality test to examine both overall globalization and its subcomponents. The results indicated that globalization is generally the Granger cause of the ecological footprint in European countries. Multivariate causality analysis showed that economic, social, and political globalization are Granger causes of the ecological footprint. Individual causality tests revealed a unidirectional relationship from economic globalization to the ecological footprint, a bidirectional relationship with social globalization, and no causal relationship with political globalization.

A review of the relevant literature reveals that causality analyses predominantly rely on pairwise comparisons, often employing the Dumitrescu-Hurlin (D-H) method. A notable exception is the study by Karimli et al. (2024), which utilized a multivariate causality approach. Furthermore, Mazlum's (2024) research is the only one to include

human development as a variable in these studies, which primarily focus on the relationships between globalization, growth, and the ecological footprint.

3. Data and empirical analysis

In this study, I performed an analysis of causal relationships between globalization, human development, economic growth, and the ecological footprint in two stages. First, I examine the causality among the variables using two distinct multivariate models. In the second stage, I focused on a univariate causality analysis. Throughout both stages, the Global Footprint Network database (<https://data.footprintnetwork.org>) serves as the primary source of the ecological footprint per capita (measured in global hectares), an indicator of environmental degradation. I use the Human Development Index (HDI) from the United Nations Development Program website (<https://hdr.undp.org/data-center/human-development-index#/indices/HDI>) to represent human development. For economic growth, I include real GDP per capita (constant 2015 US\$), sourced from the World Bank database (<https://data.worldbank.org/>). Finally, for globalization, I utilize the KOF Globalization Index, sourced from the KOF Globalization Database.⁴

Moreover, in both the two multivariate causality models and the univariate causality analyses, I examine data from a total of 118 countries over the period 1990-2021. Additionally, I conduct the same analysis for different country groups (countries with very high, high, medium, and low levels of human development), based on the assumption that the level of human development may be a determining factor in causality relationships. This approach allows me to perform five distinct panel causality estimations. In other words, in my study, I conduct five different panel causality analyses, including four separate panels composed of countries with varying levels of human development and an additional "full panel" that includes all 118 countries combined. Table 1 provides descriptive statistics for the variables used in the five different models.

Table 1. Descriptive Statistics

	Obs	Mean	Std. Dev.	Min	Max
Full Panel (118 countries)					
lnefp	3776	0.925	0.788	-1.05	3.777
lngdp	3776	8.523	1.507	5.112	11.63
lnhdi	3776	-0.44	0.291	-1.551	-0.036
lnkof	3776	-0.58	0.296	-1.539	-0.095
Very High HDI (45 countries)					
lnefp	1440	1.707	0.495	0.182	3.777
lngdp	1440	10.099	0.764	7.866	11.63
lnhdi	1440	-0.18	0.093	-0.543	-0.036
lnkof	1440	-0.315	0.157	-0.862	-0.095
High HDI (29 countries)					
lnefp	928	0.786	0.412	-0.528	2.05
lngdp	928	8.325	0.511	6.512	9.326
lnhdi	928	-0.382	0.093	-0.73	-0.207
lnkof	928	-0.608	0.199	-1.345	-0.221
Medium HDI (25 countries)					
lnefp	800	0.308	0.437	-1.05	1.147
lngdp	800	7.398	0.684	5.112	9.101
lnhdi	800	-0.623	0.152	-1.124	-0.335
lnkof	800	-0.782	0.215	-1.539	-0.36
Low HDI (19 countries)					
lnefp	608	0.098	0.318	-0.562	1.026
lngdp	608	6.571	0.545	5.314	7.843
lnhdi	608	-0.904	0.196	-1.551	-0.594
lnkof	608	-0.898	0.208	-1.473	-0.475

The two models in the study, where all variables are logarithmic, are outlined below:

⁴ The index was created by Dreher (2006) and Dreher et al. (2008).

$$\ln efp_{i,t} = a_0 + a_1 \ln hdi_{i,t} + a_2 \ln kof_{i,t} + u_{1i,t} \tag{1}$$

$$\ln efp_{i,t} = b_0 + b_1 \ln gdp_{i,t} + b_2 \ln kof_{i,t} + u_{2i,t} \tag{2}$$

In equations (1) and (2), *ln efp*, *ln hdi*, *ln kof*, and *ln gdp* denote ecological footprint per capita, human development, globalization, and real GDP per capita, respectively. u_1 and u_2 are error terms.

Cross-Section Dependency

As global interconnections and interdependencies intensify, analyzing the links among the components of each panel becomes crucial. Amidst rising globalization, mutual impacts and interactions among countries have become widespread. To identify the most suitable panel unit root test for examining causality, I begin by conducting a cross-sectional dependence analysis on the entire panel sample, as well as on groups of countries at different levels of development. This test allows me to increase the rigor of my research by investigating interrelations within the data. This approach enables a more precise assessment of the impacts of economic shocks, policies, or changes in one country on others, particularly regarding interactions among countries with similar levels of human development.

This study employs the Pesaran (2004) test, which is widely used in empirical research and is especially preferred when N exceeds T. The null hypothesis of this test, based on the aggregate correlation coefficients among cross-sectional residuals, suggests that no link exists among the cross-sections. The test results presented in Table 2 indicate that all variables exhibit cross-sectional dependence across all panels.

Table 2. Pesaran (2004) CD Test Results

	Full Panel	Very High HDI	High HDI	Medium HDI	Low HDI
ln efp	42.13 (0.000)	49.69 (0.000)	18.61 (0.000)	8.06 (0.000)	3.51 (0.000)
ln gdp	282.50 (0.000)	139.72 (0.000)	96.86 (0.000)	42.07 (0.000)	18.14 (0.000)
ln hdi	424.88 (0.000)	173.31 (0.000)	107.96 (0.000)	76.44 (0.000)	64.75 (0.000)
ln kof	432.29 (0.000)	168.79 (0.000)	104.68 (0.000)	88.10 (0.000)	68.42 (0.000)

Unit Root Analysis

After rejecting the null hypothesis of "no cross-section dependence" between the panels, I use Pesaran's (2007) CIPS panel unit root test, which takes into account cross-section dependence, to see whether the panels are stationary. The CIPS test relies on the cross-section augmented Dickey-Fuller (CADF) test. Equation (3) outlines this method by calculating the CADF test for each cross-section unit and averaging them to obtain the CIPS test statistics:

$$CIPS = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N CADF_i \tag{3}$$

Table 3 shows the test results for all specifications of the CIPS unit root analysis (with and without trend). Accordingly, all variables, particularly those in the models with trend, contain a unit root. Thus, I utilize the initial difference between all variables in both univariate and multivariate panel causality analyses.

Table 3. Pesaran (2007) unit root test results

		constant				constant and trend			
		levels		1 st difference		levels		1 st difference	
		Z [t bar]	p value	Z [t bar]	p value	Z [t bar]	p value	Z [t bar]	p value
Overall Panel	<i>lnefp</i>	0.0230	0.509	-15.952	0.000*	-0.069	0.473	-9.919	0.000*
	<i>lnhdi</i>	-0.175	0.431	-8.158	0.000*	3.206	0.999	-5.669	0.000*
	<i>lngdp</i>	0.018	0.507	-6.977	0.000*	4.363	1.000	-2.138	0.016**
	<i>lnkof</i>	-4.408	0.000*	-	-	1.373	0.915	-11.178	0.000*
Very High HDI	<i>lnefp</i>	0.599	0.725	-10.299	0.000*	-1.877	0.057***	-6.180	0.000*
	<i>lnhdi</i>	-1.581	0.057**	-6.322	0.000*	1.219	0.889	-3.033	0.001*
	<i>lngdp</i>	-0.073	0.471	-5.522	0.000*	2.192	0.986	-1.877	0.030**
	<i>lnkof</i>	-3.257	0.001*	-	-	0.280	0.610	-6.676	0.000*
High HDI	<i>lnefp</i>	-1.228	0.110	-7.560	0.000*	0.704	0.759	-5.652	0.000*
	<i>lnhdi</i>	-1.596	0.055***	-4.313	0.000*	1.414	0.921	-2.504	0.006*
	<i>lngdp</i>	-0.959	0.169	-3.375	0.000*	2.934	0.998	-4.500	0.000*
	<i>lnkof</i>	-1.901	0.029**	-8.546	0.000*	-0.606	0.272	-6.315	0.000*
Medium HDI	<i>lnefp</i>	-1.409	0.079***	-8.253	0.000*	1.851	0.968	-6.836	0.000*
	<i>lnhdi</i>	0.610	0.729	-2.413	0.008*	2.382	0.991	-5.890	0.000*
	<i>lngdp</i>	0.111	0.544	-4.616	0.000*	1.505	0.934	-2.896	0.002*
	<i>lnkof</i>	-4.608	0.000*	-	-	-0.904	0.183	-4.719	0.000*
Low HDI	<i>lnefp</i>	-0.158	0.437	-8.043	0.000*	-0.202	0.420	-6.124	0.000*
	<i>lnhdi</i>	-1.812	0.035**	-2.816	0.000*	1.303	0.904	-1.231	0.100***
	<i>lngdp</i>	1.188	0.883	-2.712	0.003*	1.440	0.925	-1.905	0.028**
	<i>lnkof</i>	-2.278	0.011**	-5.219	0.000*	-0.346	0.365	-3.860	0.000*

Notes: The symbols *, **, and *** indicate confidence levels of 1%, 5%, and 10%, respectively. I have established the maximum lag length at 2.

Causality Analysis

In this study, I employ Juodis, Karavias, and Sarafidis's (2021) causality analysis to examine the causal relationships between globalization, human development, economic growth, and ecological footprints across all panels. This method verifies the absence of Granger causality and applies to both homogeneous and heterogeneous coefficient panel data models. The method's main innovation is its assumption of zero and homogeneous Granger causality parameters. This feature employs a pooled fixed effects estimator on specific parameters, achieving a \sqrt{NT} convergence rate. Furthermore, to mitigate the "Nickell bias", the method utilizes the Split Panel Jackknife method and subsequently conducts a Wald test based on the bias-corrected estimator (Juodis et al., 2021; Xiao et al., 2023). In addition, the method enables both univariate and multivariate causality analyses. Table 4 shows the panel non-causality test results.

Table 4 Panel A provides a detailed account of the multivariate causality test outcomes. Consistent with Model 1 predictions, the results consistently demonstrate a causal linkage from globalization and human development to the ecological footprint across all panels. Moreover, a comparable causal pattern is evident for globalization and economic growth, with the exception of countries categorized as having medium human development levels. These findings conclude that both globalization and human development, and globalization and economic growth, serve as robust explanatory variables for the ecological footprint.

Panel B of Table 4 presents the results of the univariate causality analysis, revealing some striking findings. The most notable finding is the unidirectional causality between economic growth and ecological footprint, specifically the shift from growth to footprint in very high HDI countries and vice versa in medium HDI countries. No other country group exhibits a causal relationship between these two variables. Similarly, while there is a bidirectional causality between globalization and ecological footprints in the full panel of 118 countries, this relationship varies across subgroups. For instance, there is no causality for Medium HDI countries, unidirectional causality from globalization to footprint for Low HDI countries, and bidirectional causality only for Very High and High HDI countries. Likewise, while there is a causal relationship from human development to ecological footprint for the full panel, this relationship holds only for very high and

medium HDI countries but not for the other two models. Conversely, the causality from ecological footprint to globalization is evident only in the High and Medium HDI subgroups but not for the full panel.

Table 4. Causality Analysis Results

		Panel A: Multivariate causality									
		Full Panel		Very High HDI		High HDI		Medium HDI		Low HDI	
H ₀ : No Granger causality from selected covariates to lnefp		Lag	HPJ Wald Test Stat.	Lag	HPJ Wald Test Stat.	Lag	HPJ Wald Test Stat.	Lag	HPJ Wald Test Stat.	Lag	HPJ Wald Test Stat.
Model 1	lnkof, lnhdh ⇒ lnefp	1	25.3862* (0.0000)	1	34.7676* (0.000)	1	7.9913** (0.0184)	1	4.7258*** (0.0941)	1	6.8565** (0.0324)
Model 2	lnkof, lngdp ⇒ lnefp	1	19.5741* (0.0001)	1	28.6255* (0.000)	1	9.4750* (0.0088)	1	3.1806 (0.2039)	1	7.1365** (0.0282)
		Panel B: Univariate causality									
H ₀ : No Granger causality from x to y		Lag	HPJ Wald Test Stat.	Lag	HPJ Wald Test Stat.	Lag	HPJ Wald Test Stat.	Lag	HPJ Wald Test Stat.	Lag	HPJ Wald Test Stat.
	lnhdh ⇒ lnefp	1	10.3945* (0.0013)	1	13.4993* (0.0002)	1	2.5120 (0.1130)	1	3.8466** (0.0498)	1	0.2945 (0.5874)
	lnefp ⇒ lnhdh	1	1.9146 (0.1665)	1	0.1176 (0.7317)	1	2.9350*** (0.0867)	1	3.1772*** (0.0747)	1	0.5996 (0.4387)
	lnkof ⇒ lnefp	1	14.5285* (0.0001)	1	17.6396* (0.0000)	1	5.3300** (0.0210)	1	0.3567 (0.5503)	1	5.4371** (0.0197)
	lnefp ⇒ lnkof	1	5.3341** (0.0209)	1	2.6992*** (0.1004)	1	2.8843*** (0.0894)	1	2.0520 (0.1520)	1	0.0071 (0.9329)
	lngdp ⇒ lnefp	1	1.2231 (0.2687)	1	9.6922* (0.0019)	1	2.0775 (0.1495)	1	2.4500 (0.1175)	1	0.5920 (0.4416)
	lnefp ⇒ lngdp	1	0.0991 (0.7529)	1	2.1907 (0.1388)	1	0.0298 (0.8630)	1	3.0410*** (0.0812)	1	0.3750 (0.5403)

*, **, and *** indicate that the null hypothesis of no causality is rejected at 1%, 5%, and 10% significance levels, respectively. Moreover, half-panel Jackknife test statistics show the estimation results of cross-sectional heteroskedasticity-robust variance. The optimal lag length is determined automatically according to the Bayesian information criteria.

The findings of this study are highly consistent with those of Karimli et al. (2024), both methodologically and in terms of the results obtained. Both the multivariate analysis results and the pairwise causality tests indicate that globalization (and its subcomponents) is the Granger cause of the ecological footprint, and there is a bidirectional causal relationship (except for political globalization). However, in contrast to this study, the causality relationship was also explored for country subgroups, revealing that globalization Granger-causes the ecological footprint within these specific groups. Additionally, no causality was detected for countries with medium Human Development Index (HDI) values within the country subgroups.

When comparing the findings of my univariate causality analysis with previous studies, it is evident that there are both convergent and divergent results. For instance, the findings regarding human development align with Mazlum's (2024), indicating a unidirectional relationship between human development and the ecological footprint. However, this study also identifies a group of countries (Medium HDI) that exhibit a feedback effect between the ecological footprint and human development. Consequently, I argue that a direct comparison of the findings of this study with previous research is not appropriate, both technically and from an economic perspective.

In summary, multivariate causality analysis of the full panel of 118 countries reveals statistically significant causal relationships between the variables in both Model 1 and Model 2. Consequently, both globalization and human development, as well as globalization and economic growth, are Granger causes of the ecological footprint. This finding is largely robust across different subgroups of the 118 countries, with the

exception of the medium HDI group, where globalization and economic growth are not Granger causes of the ecological footprint. Therefore, we can conclude that both the globalization-human development and the globalization-economic growth variables significantly explain the ecological footprint. However, the univariate analysis presents a more nuanced picture. While there is bidirectional causality between human development and the ecological footprint and between globalization and the ecological footprint for the full panel, no such relationship is found for economic growth and the ecological footprint. Furthermore, the direction and magnitude of causal relationships vary significantly across different subgroups of countries with similar development levels.

4. Conclusion

This research employs panel data from 118 countries over the 1990-2021 period to investigate the causal relationships among globalization, human development, economic growth, and the ecological footprint. I conduct a panel causality analysis using two distinct models. The first model examines the hypothesis that human development and globalization jointly influence the ecological footprint, while the second model explores the causal relationship between economic growth, globalization, and the ecological footprint. I adopt the multivariate approach to capture the complex interdependencies among these variables, acknowledging that the ecological footprint is a result of multiple interconnected factors. I also divide the sample into four subgroups according to the Human Development Index to analyze how these relationships vary across different development levels.

The findings obtained from the analyses have confirmed my initial hypotheses. Globalization and human development, or globalization and economic growth, can explain the ecological footprint according to multivariate causality analyses conducted on a sample of 118 countries. In countries with medium levels of human development, the analysis revealed a significant exception, identifying no causal relationship between globalization, economic growth, and the ecological footprint. This stands out against the backdrop of largely consistent findings across the various subgroups. The results from univariate analyses were even more pronounced, reinforcing my belief that a monistic explanatory framework is inadequate.

In conclusion, when conducting panel causality or panel data analyses, selecting country groups with similar characteristics can lead to more robust results. Moreover, prioritizing multivariate causality models over univariate causality analyses when investigating the determinants of a dependent variable is important for more consistent results.

On the other hand, the findings of the study provide valuable insights for policymakers. The study identifies globalization-growth and globalization-human development variables as contributing factors to environmental degradation, even though globalization, economic growth, and human development are indispensable goals for improving societal well-being. The fact that similar causal relationships exist even in countries with different levels of human development highlights the need for a re-evaluation of current strategies.

References

- Abid, Arzoo; Majeed, Muhammad Tariq; Luni, Tania (2021) : Analyzing ecological footprint through the lens of globalization, financial development, natural resources, human capital and urbanization, *Pakistan Journal of Commerce and Social Sciences (PJCSS)*, Johar Education Society, Pakistan (JESPK), Lahore, Vol. 15, Iss. 4, pp. 765-795
- Ahmad, M., Jiang, P., Majeed, A., Umar, M., Khan, Z., & Muhammad, S. (2020). The dynamic impact of natural resources, technological innovations and economic growth on ecological footprint: an advanced panel data estimation. *Resources Policy*, 69, 1-10.

- Ahmad, M., Jiang, P., Murshed, M., Shehzad, K., Akram, R., Cui, L., & Khan, Z. (2021). Modelling the dynamic linkages between eco-innovation, urbanization, economic growth and ecological footprints for G7 countries: does financial globalization matter?. *Sustainable Cities and Society*, 70, 102881.
- Ahmed, Z., Ahmad, M., Rjoub, H., Kalugina, O. A., & Hussain, N. (2022). Economic growth, renewable energy consumption, and ecological footprint: Exploring the role of environmental regulations and democracy in sustainable development. *Sustainable Development*, 30(4), 595-605.
- Ahmed, Z., Wang, Z., Mahmood, F., Hafeez, M., & Ali, N. (2019). Does globalization increase the ecological footprint? Empirical evidence from Malaysia. *Environmental Science and Pollution Research*, 26, 18565-18582.
- Ali, Q., Yaseen, M. R., Anwar, S., Makhdum, M. S. A., & Khan, M. T. I. (2021). The impact of tourism, renewable energy, and economic growth on ecological footprint and natural resources: A panel data analysis. *Resources Policy*, 74, 1-17.
- Ansari, M. A., Haider, S., & Masood, T. (2021). Do renewable energy and globalization enhance ecological footprint: an analysis of top renewable energy countries? *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 6719-6732.
- Apaydin, Ş., Ursavaş, U., & Koç, Ü. (2021). The impact of globalization on the ecological footprint: do convergence clubs matter? *Environmental Science and Pollution Research*, 28(38), 53379-53393.
- Arrighi, G. (2000). Uzun yirminci yüzyıl: Para, güç ve çağımızın kökenleri (Çev. R. Boztemur). Ankara: İmge Kitabevi.
- Bi, K., Akhtar, R., Masud, M. M., Sultana, S., Zhao, Y., & Al-Mamun, A. (2024, March). Unveiling the nexus of globalization, economic growth, and environmental sustainability. In *Natural Resources Forum*. Oxford, UK: Blackwell Publishing Ltd.
- Danish, H. S., Baloch, M. A., Mahmood, N., & Zhang, J. W. (2019). *Linking economic growth and ecological footprint through human capital and biocapacity*. *Sustain Cities Soc* 47: 101516.
- Dumitrescu, E. I., & Hurlin, C. (2012). Testing for Granger non-causality in heterogeneous panels. *Economic modelling*, 29(4), 1450-1460.
- Etokakpan, M. U., Adedoyin, F. F., Vedat, Y., & Bekun, F. V. (2020). Does globalization in Turkey induce increased energy consumption: insights into its environmental pros and cons. *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 26125-26140.
- Ewing, B., Moore, D., Goldfinger, S., Oursler, A., Reed, A. and Wackernagel, M. (2010). *Ecological footprint atlas*. Oakland: Global Footprint Network.
- Hussain, H. I., Haseeb, M., Kamarudin, F., Dacko-Pikiewicz, Z., & Szczepańska-Woszczyzna, K. (2021). The role of globalization, economic growth and natural resources on the ecological footprint in Thailand: Evidence from nonlinear causal estimations. *Processes*, 9(7), 1103.
- Ibrahiem, D. M., & Hanafy, S. A. (2020). Dynamic linkages amongst ecological footprints, fossil fuel energy consumption and globalization: an empirical analysis. *Management of Environmental Quality: An International Journal*, 31(6), 1549-1568.
- Javeed, S., Siddique, H. M. A., & Javed, F. (2023). Ecological footprint, globalization, and economic growth: evidence from Asia. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(31), 77006-77021.
- Jones, A. (2010). *Globalization: Key thinkers*. Hoboken: John Wiley and Sons.
- Juodis, A., Karavias, Y., & Sarafidis, V. (2021). A homogeneous approach to testing for Granger non-causality in heterogeneous panels. *Empirical economics*, 60(1), 93-112.
- Karimli, T., Mirzaliyev, N., & Guliyev, H. (2024). The Globalization and Ecological Footprint in European Countries: Correlation or Causation?. *Research in Globalization*, 8, 100208.
- Kassouri, Y., & Altıntaş, H. (2020). Human well-being versus ecological footprint in MENA countries: a trade-off? *Journal of Environmental Management*, 263, 110405.
- Keohane, R. O. and Nye, J. S. (2000). Globalization: What's new? What's not? (and so what?). *Foreign Policy*, 118, 104-119. Retrieved from <http://www.jstor.org>
- Kihombo, S., Ahmed, Z., Chen, S., Adebayo, T. S., & Kirikkaleli, D. (2021). Linking financial development, economic growth, and ecological footprint: what is the role of technological innovation? *Environmental Science and Pollution Research*, 28(43), 61235-61245.
- Kirikkaleli, D., Adebayo, T. S., Khan, Z., & Ali, S. (2021). Does globalization matter for ecological footprint in Turkey? Evidence from dual adjustment approach. *Environmental Science and Pollution Research*, 28(11), 14009-14017.
- Mazlum, E. C. (2024). Linking Human Development Index, Urbanization, Economic Growth and the Ecological Footprint: The Case of MINT Countries. *Kent Akademisi*, 17. 301-318. <https://doi.org/10.35674/kent.1516464>

- Mehmood, U., Aslam, M. U., & Javed, M. A. (2023). Associating economic growth and ecological footprints through human capital and biocapacity in south Asia. *World*, 4(3), 598-611.
- Mrabet, Z., Alsamara, M., Mimouni, K., & Mnasri, A. (2021). Can human development and political stability improve environmental quality? New evidence from the MENA region. *Economic Modelling*, 94, 28-44.
- Nathaniel, S. P. (2021). Economic complexity versus ecological footprint in the era of globalization: evidence from ASEAN countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 64871-64881.
- Organization for Economic Cooperation and Development. (1997). *Economic globalization and the environment*. Paris: OECD Publications.
- Panayotou, T. (2000). *Globalization and environment* (Harvard University Center for International Development Working Paper No. 53). Retrieved from <https://www.hks.harvard.edu/sites/default/files/centers/cid/files/publications/faculty-working-papers/053.pdf>
- Pata, U. K. (2021). Linking renewable energy, globalization, agriculture, CO2 emissions and ecological footprint in BRIC countries: A sustainability perspective. *Renewable Energy*, 173, 197-208.
- Pata, U. K., & Yilanci, V. (2020). Financial development, globalization and ecological footprint in G7: further evidence from threshold cointegration and fractional frequency causality tests. *Environmental and Ecological Statistics*, 27(4), 803-825.
- Pata, U. K., Aydin, M., & Haouas, I. (2021). Are natural resources abundance and human development a solution for environmental pressure? Evidence from top ten countries with the largest ecological footprint. *Resources Policy*, 70, 101923.
- Pesaran, M. H. (2004). General diagnostic tests for cross section dependence in panels. Cambridge Working Papers. *Economics*, 1240(1), 1.
- Pesaran, M. H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence. *Journal of applied econometrics*, 22(2), 265-312.
- Radmehr, R., Shayanmehr, S., Ali, E. B., Ofori, E. K., Jasińska, E., & Jasiński, M. (2022). Exploring the nexus of renewable energy, ecological footprint, and economic growth through globalization and human capital in g7 economics. *Sustainability*, 14(19), 12227.
- Rennen, W. and Martens, P. (2003). The globalization timeline. *Integrated Assessment*, 4(3), 137-144. <https://doi.org/10.1076/iaij.4.3.137.23768>
- Sabir, S., & Gorus, M. S. (2019). The impact of globalization on ecological footprint: empirical evidence from the South Asian countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 26, 33387-33398.
- Ullah, A., Ahmed, M., Raza, S. A., & Ali, S. (2021). A threshold approach to sustainable development: nonlinear relationship between renewable energy consumption, natural resource rent, and ecological footprint. *Journal of Environmental Management*, 295, 1-10.
- Ullah, A., Tekbaş, M., & Doğan, M. (2023). The impact of economic growth, natural resources, urbanization and biocapacity on the ecological footprint: The case of Turkey. *Sustainability*, 15(17), 1-15.
- Xiao, J., Karavias, Y., Juodis, A., Sarafidis, V., & Ditzen, J. (2023). Improved tests for Granger noncausality in panel data. *The Stata Journal*, 23(1), 230-242.
- Yang, B., & Usman, M. (2021). Do industrialization, economic growth and globalization processes influence the ecological footprint and healthcare expenditures? Fresh insights based on the STIRPAT model for countries with the highest healthcare expenditures. *Sustainable Production and Consumption*, 28, 893-910.
- Yang, B., Jahanger, A., & Ali, M. (2021). Remittance inflows affect the ecological footprint in BICS countries: do technological innovation and financial development matter? *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 23482-23500.
- Yang, X., Li, N., Mu, H., Zhang, M., Pang, J., & Ahmad, M. (2021). Study on the long-term and short-term effects of globalization and population aging on ecological footprint in OECD countries. *Ecological Complexity*, 47, 100946.
- Yeldan, E. (2001). *Küreselleşme sürecinde Türkiye ekonomisi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yilanci, V., & Gorus, M. S. (2020). Does economic globalization have predictive power for ecological footprint in MENA countries? A panel causality test with a Fourier function. *Environmental science and pollution research*, 27(32), 40552-40562.
- Yunani, A., Dalle, J., & Maulida, S. (2020). Can Life Quality Dimensions Alter Ecological Footprint for Sustainability of ASEAN Countries? Role of Per Capita Income Happiness and Human Development. *Journal of Security and Sustainability Issues*, 9, 242-252.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Şükrü APAYDIN (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Şükrü APAYDIN (%100)

Macroeconomic Determinants of BIST100: A Study Using Fourier and Asymmetric Causality Methods

Ahmet KASAP¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, ahmet.kasap@gop.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7231-2693

Abstract: This study examines the relationship between the Borsa İstanbul (BIST) 100 index, a key indicator in the Turkish financial markets, and selected macroeconomic variables, including gold prices, inflation, money supply and the VIX fear index. Fourier-based asymmetric causality tests and cointegration analysis are used to assess the long-run and short-run effects of these variables on the BIST 100 index. The results show a strong negative relationship between gold prices and the BIST 100 index, while inflation has a positive impact on the stock market. Although the money supply does not have a direct effect on the markets, it can promote optimism when considered alongside inflation and other economic activity. The VIX index has no significant effect on the BIST 100. These findings underscore the importance of understanding the role of macroeconomic variables in stock market dynamics, providing both investors and policymakers with critical insights for making strategic decisions.

Keywords: Borsa İstanbul (BIST) 100, Financial Markets, Fourier Approach, Asymmetric Causality

Jel Codes: G10, G12, C22, C32

BIST100'ün Makroekonomik Belirleyicileri: Fourier ve Asimetrik Nedensellik Yöntemleri ile Bir İnceleme

Atf: Kasap, A. (2024). Macroeconomic Determinants of BIST100: A Study Using Fourier and Asymmetric Causality Methods, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(4), 1310-1330. <https://doi.org/10.30586/pek.1552316>

Geliş Tarihi: 18.09.2024

Kabul Tarihi: 09.12.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Öz: Bu çalışma, Türkiye'nin finansal piyasalarındaki önemli bir gösterege olan Borsa İstanbul (BIST) 100 endeksi ile seçilmiş makroekonomik değişkenler (altın fiyatları, enflasyon, para arzı ve VIX korku endeksi) arasındaki ilişkileri incelemektedir. Fourier tabanlı asimetrik nedensellik testleri ve eşbütünlük analizleri kullanılarak bu değişkenlerin BIST 100 üzerindeki uzun ve kısa dönemli etkileri değerlendirilmiştir. Araştırmanın bulguları, altın fiyatları ile BIST 100 endeksi arasında güçlü bir negatif ilişki olduğunu ortaya koyarken, enflasyonun hisse senedi piyasası üzerinde pozitif bir etki yarattığını göstermektedir. Para arzının piyasalar üzerinde doğrudan bir etkisi gözlemlenmemiş, ancak piyasalarda iyimserlik yaratabileceği tespit edilmiştir. VIX endeksi ise BIST 100 üzerinde anlamlı bir etki yaratmamıştır. Bu sonuçlar, yatırımcıların ve politika yapımcıların, makroekonomik değişkenlerin hisse senedi piyasalarındaki rolünü dikkate alarak stratejik kararlar almalarının önemini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Borsa İstanbul (BIST) 100, Finansal Piyasalar, Fourier Yaklaşımı, Asimetrik Nedensellik

Jel Kodları: G10, G12, C22, C32

1. Introduction

The Borsa İstanbul (BIST) represents a significant financial market in Turkey, providing a diverse array of investment opportunities for both domestic and international investors. The BIST 100 Index serves as a measure of the performance of the 100 largest and most liquid companies listed on the market, and it is regarded as a significant

indicator of the economic conditions in Turkey. This index serves as a parameter that reflects investors' risk perceptions, investment decisions and general economic expectations. The performance of the BIST 100 Index is heavily influenced by macroeconomic variables, which represent various aspects of the economy.

Macroeconomic variables serve as indicators that convey insights regarding the overall economic conditions of a nation and significantly influence the dynamics of financial markets. The money supply (M2) is subject to a range of influences, such as exchange rates, interest rates, inflation, and commodity prices, all of which can have a direct effect on stock market behavior. In particular, within emerging economies such as Turkey, the impact of these variables may be considerably amplified, as these economies tend to be more vulnerable to global economic conditions and market uncertainties. This study seeks to investigate the correlation between the BIST 100 index and specific macroeconomic variables, including inflation, gold prices, money supply, and the VIX fear index. This research aims to analyze the long-term and short-term impacts of these variables on the BIST 100, thus offering significant insights for investors and policymakers.

It is essential for investors and policymakers to comprehend the interplay between macroeconomic variables and the stock market. For example, the exchange rate can cause fluctuations in the BIST 100 index by affecting the profitability of importing and exporting companies (Kılıç and Özyürek, pp. 20-22). High inflation rates may cause investors to exit risky assets by reducing their real returns (Altın, 2022). At the same time, volatility indicators such as the VIX index, a measure of global uncertainty, may lead to large fluctuations in the stock market by affecting investors' risk perceptions (Sadeghzadeh, 2018).

The BIST 100 index exhibits a significant correlation with the broader Turkish economy, thus, comprehending the influence of macroeconomic variables on the index is essential for informed investment decision-making. The dynamics of exchange rates, inflation, interest rates, and global economic indicators significantly influence the fluctuations of the BIST 100 and inform the development of investment strategies. Fluctuations in exchange rates can directly influence the performance of the stock market by altering the cost structure and competitiveness of Turkish companies (Kuzu, 2019). Similarly, the prices of safe-haven assets such as gold can trigger flight movements in the stock market during periods of economic uncertainty (Gazel, 2016).

This study utilizes Fourier-based asymmetric causality tests and cointegration analysis to examine the long-term and short-term links between selected macroeconomic factors and the BIST 100 index. The choice of these approaches is predicated on their ability to effectively tackle structural fractures and asymmetric effects, resulting in more accurate outcomes. This study provides an extensive examination of the correlation between macroeconomic indicators and the BIST 100 Index. The analysis of these elements influencing the dynamics of the Turkish economy and stock market performance would augment the current body of knowledge and yield substantial insights into investor decision-making processes.

The study's primary findings indicate a negative association between gold prices and the BIST 100 index, but inflation exerts a beneficial influence on the stock market. The expansion of the money supply does not exert a direct influence; nonetheless, it may foster a sense of confidence in the markets when analyzed in conjunction with inflation and diverse economic activities. The VIX fear index does not significantly influence the BIST 100. The results highlight the importance of macroeconomic factors in affecting stock market outcomes, especially in emerging markets such as Turkey.

The macroeconomic factors used to assess their influence on the BIST 100 index, including inflation rate, gold price, money supply, and the VIX fear index, were identified through a review of the literature.

1.1 Inflation and Stock Market Relationship

Inflation is the continuous increase in the general level of prices in the economy and this increase threatens economic stability by reducing consumer purchasing power. The effects of inflation on stock markets can be felt both directly and indirectly. During periods of high inflation, the increase in operating costs may adversely affect the profitability of companies and this may lead to a decline in stock prices. At the same time, high inflation rates may reduce investors' real return expectations, which may cause investors to turn to safer and fixed-income investment instruments (Altın, 2022).

Central banks may raise interest rates and impose restrictive monetary policies in response to rising inflation. Growing interest rates raise the cost of borrowing, which restricts businesses' ability to make investments and stifles economic expansion. This situation may reduce the attractiveness of stocks and direct investors to safer harbours such as bonds (Gürsoy, 2020). Under the expectation of high inflation, investors tend to exit risky assets and turn to more stable investment instruments, which may increase the selling pressure in the stock market.

Stock indices such as the BIST 100 index are sensitive to changes in inflation rates. For example, an increase in inflation rates may adversely affect consumer spending and reduce the sales and profitability of companies. This may cause declines in stock market indices because investors are concerned that the return on equity investments will decrease in a high inflation environment (Hamad et al. 2020). Moreover, rising inflation may lead investors to reassess their market risks and diversify their portfolios with less risky assets.

All things considered, there are many variables that affect the intricate link between inflation and the stock market. High inflation may put pressure on stock market indices by threatening investors' real returns. At the same time, uncertainty in inflation expectations may increase market volatility and raise investors' risk perception. In this context, it is critical for investors and policymakers to closely monitor changes in inflation rates and to understand the potential effects of these changes on stock markets.

1.2 Relationship between Gold Prices and Stock Exchange

Historically, gold has served as an investment vehicle regarded as a secure refuge. In times of economic uncertainty, investors frequently gravitate towards gold, as it is perceived as a secure asset that provides protection against market volatility and economic fluctuations. This safe-haven characteristic implies that gold prices and stock markets frequently have an inverse connection. Increases in gold prices are often associated with investors moving out of equities and into gold, which they perceive as safer. Therefore, a rise in gold prices can generally lead to declines in stock markets (Gülhan, 2020).

Generally, a negative correlation exists between gold prices and the BIST 100 index. Gold, as an asset that appreciates in times of economic crises and uncertainty, may cause investors to flee from risky assets. This may lead to increased selling pressure on stock market indices and thus a decline in stock prices (Kuzu, 2019). Especially in periods of increased uncertainty in global markets, investors' demand for gold increases, which leads to an increase in gold prices. In the same period, a downward trend is generally observed in stock markets.

The impact of gold prices on the stock market also depends on investors' portfolio management strategies. Gold is an asset that is generally used for portfolio diversification. Investors may invest in gold to reduce the risk in their portfolios, and this strategy is particularly favoured during periods of increased uncertainty in equity markets. An increase in gold prices may indicate that investors are reducing their risky positions in the stock market and turning to safer harbours.

1.3 Relationship between Money Supply and Stock Market

The money supply denotes the aggregate quantity of money circulating within an economy and serves as a crucial factor influencing economic activity. The alterations in

the money supply are typically influenced by the monetary policy determinations made by central banks, and such alterations may yield diverse impacts on financial markets. An augmentation in the money supply is typically executed to invigorate economic activity, which may yield favorable outcomes for stock markets. Increasing money supply may increase investors' demand for stocks by increasing liquidity, which may lead to an increase in stock market indices (Kuzu, 2019; Türk, 2024).

An increase in the money supply typically results in a decrease in interest rates. Reduced borrowing costs associated with low interest rates stimulate consumer spending and corporate investment. This could enhance corporate profitability and consequently exert a favorable influence on stock prices. Furthermore, diminished interest rates may prompt investors to divest from fixed income assets, including bonds, and transition towards equities in pursuit of superior returns. Consequently, an expansion in the money supply has the potential to foster a prevailing sense of optimism within stock markets, thereby bolstering stock market indices (Eryılmaz, 2015).

Conversely, a substantial rise in the money supply could exacerbate inflationary pressures. Increased inflation has the potential to diminish real returns, leading investors to exercise caution regarding risky assets. The interplay between the expansion of the money supply and stock markets is influenced by inflation expectations and prevailing economic conditions. Changes in the money supply can have an impact on the stock market, which may also be affected by additional macroeconomic variables such as gold prices and currency exchange rates (Altın, 2022).

1.4 Relationship between Fear Index (VIX) and Stock Market

The Volatility Index (VIX), often termed the Fear Index, serves as a crucial metric for assessing market expectations regarding volatility and uncertainty. The VIX index serves as a measure of the anticipated volatility associated with S&P 500 index options and is commonly described as the "market's fear barometer". High VIX values indicate increased uncertainty and anxiety in the markets, while low VIX values indicate calmer market conditions. Movements in the VIX index can significantly affect investors' perception of risk and therefore movements in equity markets.

Periods when the VIX index is high are often associated with economic or financial crises, political uncertainty or other large-scale events. During such periods, investors generally avoid risky assets and seek safer harbours. This leads to increased selling pressure in equity markets and declines in stock market indices. In particular, increases in the VIX index have been observed to have negative effects on the BIST 100 index (Kılıç and Özyürek, 2022).

The stock markets of the BRICS nations usually experience drops in response to spikes in the VIX index, according to Gürsoy's (2020) analysis of this relationship. These findings suggest that the VIX index reflects the uncertainty in global markets and investors are shifting out of risky assets and towards safer assets. In a similar vein, Başarır (2018) found in his research that short- and long-term fluctuations in the VIX index had a notable impact on the BIST 100 index.

Increases in the VIX index indicate that investors' expectations of future market volatility have worsened and therefore they are more cautious. Investors generally move out of equities and into safer assets such as bonds, gold or cash when VIX levels rise. This behaviour can lead to reduced liquidity in stock markets and lower prices. Investors must take the VIX into account in their risk management strategies due to the inverse link between the VIX index and stock market indices (Münyas and Bektur, 2021).

2. Literature Review

The relationship between the stock market and macroeconomic variables has been well examined. Most studies investigating the relationship between macroeconomic variables and the BIST 100 are performed at the national level. A thorough analysis of multiple macroeconomic factors, such as inflation, interest rates, money supply, gold and

oil prices, exchange rates, and CDS premiums, has been performed in conjunction with the VIX index, as outlined in the literature. A plethora of studies examines all of these issues. Therefore, a chronological classification is excluded in the following literature review.

Gazel (2016) examined the historical relationship between the BIST 100 index and gold prices. The Engle-Granger cointegration test and Granger causality analysis were performed using daily data from January 2006 to February 2016. The Engle-Granger cointegration analysis demonstrates a long-term cointegration relationship between the BIST 100 index and gold prices. While gold prices are recognized as the Granger cause of the index, the outcomes of the Granger causality test indicate that the BIST 100 index does not serve as a Granger cause for gold prices. The results indicate that the BIST 100 index is substantially influenced by gold prices.

Budak et al. (2017) analyzed the influence of key macroeconomic variables on the BIST 30, BIST 50, and BIST 100 indices. An extensive analysis of monthly data from January 2005 to December 2016 investigated the relationship between macroeconomic conditions and stock market indices, employing the ARDL model and the Johansen cointegration test. The study's findings indicated that macroeconomic variables, such as interest rates and exchange rates, significantly affected BIST indexes. Interest rates and foreign exchange rates adversely influence the BIST 100 index, whereas the producer price index exerts a beneficial effect. The ARDL model results indicate a long-term cointegration relationship among the BIST, interest rate, exchange rate, and producer price index.

İlarslan (2017) utilized the Bayes Theorem framework to analyze the correlation between gold prices and the BIST 100 index. Bayes Theorem and Pearson Correlation Analysis were used on monthly data from January 2000 to July 2017. The BIST 100 index and gold prices demonstrated a positive and statistically significant correlation (correlation coefficient: 0.91). The data suggest a 52.1% probability that the BIST 100 index will exhibit an upward trend in response to rising gold prices. This study emphasizes the necessity of utilizing systematic techniques to comprehend and forecast the impact of variations in gold prices on the BIST 100 index.

Hatipoğlu and Tekin (2017) investigated the impact of the VIX index, oil prices, and exchange rates on the BIST 100 index. The research employed a quantile regression model, analyzing daily data from 2002 to 2016. The results demonstrated that the exchange rate considerably affected the top quantiles, while the VIX index had a considerable impact on the BIST 100 index throughout all quantiles. Additionally, a proportionate relationship is seen between oil prices and the BIST 100 index, with the correlation being notably strong mostly near the median quantiles. The research demonstrates that an increase in the VIX index, a global measure of market uncertainty, corresponds with a simultaneous decrease in the BIST 100 index.

Sadeghzadeh (2018) examined the influence of psychological factors on the BIST 100 index. The study utilized econometric studies of the closing values of the US VIX Fear Index, Turkish Consumer Confidence Index (CCI) data from 2004 to 2018, and the BIST 100. Longitudinal research indicated that rises in the VIX index led to a decrease in the stock market index, whereas increases in the HDI had an opposing effect on the stock market, defying theoretical predictions. In the short-term assessments, both indices impacted the stock market, aligning with theoretical predictions. The VIX index seems to have a decreasing effect on the stock market throughout both timeframes, whereas the HDI exhibits its influence only in the short term.

Başarır (2018) investigated the causal relationship between the VIX and the BIST 100. The data collected daily from January 3, 2000, to February 9, 2018, were analyzed using the frequency domain causality test. The findings demonstrated that no substantial causal association existed between the VIX index and the BIST 100 index, regardless of the correlation timeframe. Evidence indicates a unidirectional relationship between the VIX index and the BIST 100 index in both the short and long term. The results demonstrate that the VIX index provides significant insights for predicting the BIST 100 index over

both short- and long-term periods. The findings suggest that the VIX index could be an essential indicator for investors seeking to forecast variations in the BIST 100 price.

Sarıtaş and Nazlıoğlu (2019) examined the correlations between the BIST 100 index, the volatility index (VIX), and the Turkish exchange rate. A VAR model and Granger causality analysis were utilized on daily data collected from January 2, 2009, to November 12, 2018. The findings demonstrate a causal relationship between the exchange rate and the VIX and BIST 100 indices. The exchange rate is positively affected by variations in the VIX index, but the BIST 100 index is negatively impacted. Moreover, the results from the variance decomposition study reveal that the VIX index contributes a larger share of the variance in exchange rate forecast error variance than the BIST 100 index. The study's findings provide substantial insight into the impact of VIX index fluctuations on Turkey's financial markets.

A 2020 study by Hamad et al. examined the effects of inflation on the BIST 100 index. Monthly data from January 2009 to March 2020 were employed to develop the VAR model and conduct the Granger Causality Test. The study's findings demonstrate a unidirectional causal relationship between the BIST 100 index and the inflation rate. The BIST 100 index exhibits a decrease due to rising inflation. Moreover, impulse-response functions demonstrate that the two variables exhibit a negligible association. The study offers substantial new insights about the impact of inflation on stock market indices and underscores the factors that must be considered when making investment decisions.

Tuncay (2021) examined the volatility effects of the VIX fear index on the BIST sector indices. The CCC-GARCH model was applied with daily data from 2013 to 2020. The study's findings indicate substantial negative connections between the BIST sector indices and the VIX index. Nonetheless, this association is shown to be tenuous. A discernible inverse correlation is present between the VIX index and the BIST Transport index (LXULAS). Moreover, fluctuations in the VIX index markedly affect the volatility of sectoral indexes, with this effect being particularly pronounced across different industries. The findings demonstrate that the VIX index functions as a vital indicator in Turkish financial markets, with varied effects across different sectors.

Altın (2022) examined the impact of interest rates and inflation on the BIST in Turkey. The study employed the autoregressive distributed lag (ARDL) model, examining monthly data from January 2003 to April 2022. The results indicate that interest rates and inflation exert both short-term and long-term impacts on the indices of Borsa Istanbul. It has been observed that rising interest rates compel investors to shift from stocks to fixed-income instruments, leading to a decrease in stock prices. Moreover, inflation has demonstrated a similarly detrimental impact. The results demonstrate that interest rates and inflation substantially affect Borsa Istanbul; hence, investors ought to exercise caution regarding these factors.

The relationship between stock markets and macroeconomic variables is extensively examined in existing literature, resulting in a diverse array of conclusions. This study provides a thorough analysis by examining the effects of variables including interest rates, currency rates, gold prices, and volatility on stock markets in several countries and throughout a range of time periods. The following research is of significant significance in this area of study.

Investigations into the impact of interest rates on stock markets have yielded diverse results across different nations and time periods. In their foundational research, Alam and Uddin (2009) analyzed the correlation between interest rates and stock values in 15 industrialized and developing countries from 1988 to 2003. A persistent negative correlation between interest rates and corporate valuations was identified by panel regression analysis, indicating that stock prices could be enhanced by regulatory oversight of interest rates.

In keeping with this line of inquiry, Massomeh and Omar (2017) examined how interest rate uncertainty affected the growth of stock markets in 12 emerging nations between 1980 and 2011. They looked at both short- and long-term effects using Pesaran et

al. (2001)'s limits test approach. They found that all of the countries they looked at had significant short-term affects, and nine of them also had long-term consequences. These results highlight the critical role that sound interest rate policies and a strong banking sector play in promoting economic expansion.

Noorie et al. (2020) conducted a study investigating the correlation between several macroeconomic indicators and the returns of the BIST-30 index. The study employed a VAR model utilizing monthly data spanning from June 2010 to February 2020. Alongside the Granger Causality Test, variance decomposition analysis and impulse-response graphs were performed. The results indicate that the selected macroeconomic parameters and BIST-30 returns do not significantly demonstrate a Granger causal link. During a period of two and a half months, it was seen that fluctuations in the CDS adversely impacted BIST-30 returns. Moreover, interest rates yielded significant and advantageous effects.

In a more recent work, Gu, Zhu, and Wang (2022) employed a Bayesian time-varying regression model on monthly data from 2005 to 2018 with an emphasis on the Chinese stock market. According to their research, although interest rates often reduce stock returns, they can increase them in advantageous market circumstances. This suggests that properly calibrated interest rate policies could effectively stabilize China's economy.

Another important area of research, particularly in emerging nations, has been the connection between stock markets and currency rates. An important study on this subject was carried out by Samanta and Zadeh (2012), who looked at the co-movements of stock prices, oil prices, gold prices, and the US dollar exchange rate between 1989 and 2009. Gold and stock prices typically preserve a degree of independence, indicating a less interwoven relationship in this context, but oil prices and currency rates have a more significant impact on one another, according to their usage of VARMA and cointegration tests.

In 2019, Khan extended the research by analyzing the Shenzhen Stock Exchange from 2008 to 2018 utilizing the ARDL model. The study's findings demonstrated that fluctuations in exchange rates negatively and considerably impacted stock returns, underscoring the need for exchange rate stabilization measures and wise investor advisement.

Huang, Wang, and Zhang (2021) broadened their research to encompass the BRICS nations and examined the influence of exchange rate fluctuations on the stock markets in these countries utilizing the TVP-VAR model. Their analysis reveals that the current account holds greater significance in Russia, whilst the financial account exerts more influence in Brazil; yet, both accounts impact China, South Africa, and India. This demonstrates that, under diverse economic conditions, exchange rates exert a multitude of intricate effects on stock markets.

Narang and Singh (2013) conducted a comprehensive analysis of co-movements in the Indian market to investigate the causal relationship between gold prices and the Sensex, utilizing data from 2002 to 2012. Their findings reveal an absence of a causal association between fluctuations in the Indian stock market and gold prices, underscoring the separate dynamics of the two variables.

Shaique, Aziz, and Herani (2016) investigated the correlation between gold prices and stock markets, focusing on Pakistan's KSE-100 index in light of these results. Data research from 1993 to 2014, employing the Augmented Dickey-Fuller and Johansen Cointegration tests, reveals no long-term association between gold prices and stock market performance. This signifies that investors want to conduct separate assessments of these two investment alternatives.

The VIX index serves as a crucial metric for market volatility, and its impact on stock returns has been thoroughly examined, especially in the context of developed and emerging nations. Sarwar (2012) analyzed the US market and the BRIC nations, identifying a substantial negative association between VIX movements and stock performance in these countries from 1993 to 2007. The correlation's notable strength

during times of high VIX confirmed its role as a sentiment indicator in both emerging and developed markets.

Thielen (2016) also identified a negative link between VIX levels and stock returns when analyzing the VIX in regard to the S&P 500 and DAX indexes. The VIX's predictive value for typical market fluctuations was constrained, as only substantial changes in the VIX served as reliable indicators for investors.

Bouri, Jain, and Biswal (2016) added to the global viewpoint by analyzing the spillover effects of gold, crude oil, and the VIX on the BRIC stock markets. They discovered that the VIX has a major influence on market volatility, especially during times of high uncertainty. These results demonstrate how the VIX is a key risk indicator that influences investor sentiment in emerging economies.

The asymmetric spillover effects of the VIX on emerging market volatilities, namely in China, Brazil, and broader emerging market indices, were examined by Badshah, Bekiros, Lucey, and Uddin (2018) in order to further expand the investigation. Their quantile regression and copula analysis highlight the VIX's function in risk transmission during financial stress by showing that positive shocks have a stronger impact on emerging market volatility than negative shocks, especially in extreme market situations.

Last but not least, Cheuathonghua, Padungsaksawasdi, Boonchoo, and Tongurai (2019) looked into how the VIX affected 42 countries across borders between 1998 and 2014. Their findings demonstrate that, especially in volatile and bearish times, even small VIX swings have a big impact on developed market returns and emerging market volatility. This implies that the VIX is an important worldwide risk factor that has a special impact on markets with lower trading volumes.

3. Methodology And Results

3.1 Methodology and Data Set

The function of the econometric model that will examine the interaction between the BIST-100 index and various macroeconomic indicators selected by considering the literature is given in equation (1):

$$lnbist = f(lnaltin, lnenf, lnm2, lnvix) \tag{1}$$

This study analyzes the relationship between the BIST-100 index and the gold bullion sales price (TL/Gr.), M2, consumer price index, and various macroeconomic variables, denoted by the "vix" notation as fear, greed, or implied volatility index, using monthly data from April 2011 to September 2023, within the framework of the Fourier approach. The econometric model developed in the study is as follows, based on the function shown in equation (1):

$$lnbist_t = \beta_0 + \beta_1 lnaltin_t + \beta_2 lnenf_t + \beta_3 lnm2_t + \beta_4 lnvix_t + \varepsilon_t \tag{2}$$

In the econometric model given in Equation (2) β_0 and ε_t notations represent the constant and error term, respectively. β_0 from β_4 The parameters up to 'are the coefficients of the explanatory variables included in the function. The data set of the model is given in Table 1:

Table 1. Descriptive Information about the Variables

Variable	Notation	Description	How to use	Source
BIST-100	lnbist	According to closing prices (2003=100).	Logarithmic	Electronic Data Distribution System (EDDS)
Gold	lnGold	Gold bullion sales price (TL/Gr.).	Logarithmic	EVDS
Inflation	lninf	Consumer price index (2003=100).	Logarithmic	EVDS
Money Supply	lnm2	M2 money supply (thousand TL).	Logarithmic	EVDS
Fear index	lnvix	A measure of volatility or variability that exists implicitly in the market and can be observed in a short period of time.	Logarithmic	investing.com database

Table 2 presents the series' descriptive statistics prior to the study.

Table 2. Descriptive Statistics of The Data Set

	LNBIST	LNGOLD	LNINF	LN2M	LNVI
Average	7.475	5.332	5.904	21.308	2.863
Hydrangea	7.124	4.980	5.737	21.136	2.806
The most	10.290	7.448	7.433	23.236	3.980
At least	6.411	4.283	5.227	20.235	2.252
Std. Error.	0.962	0.900	0.554	0.803	0.324
Skewness	1.162	0.835	1.022	0.678	0.757
kurtosis	3.265	2.440	3.206	2.514	3.3748
Jarque-Bera	34.251	19.406	26.390	12.970	15.209
Probability	0.000	0.000	0.000	0.001	0.000
Number of Observations	150	150	150	150	150

When we look at the descriptive statistics of the variables given in Table 2, the first thing that catches the eye is that the Jarque-Bera statistic, which gives meaning to the assumption of normality, does not allow to accept the basic hypothesis claiming the assumption of normality, including all variables. However, when the descriptive statistics are analysed, no anomaly is found for the assumption of normality on the series based on the assumption that the series are normally distributed to the extent that the median and mean values of the series converge to each other. In addition, the elimination of outlier values and differences between the series by logarithmic transformation eliminated the problem of varying variance for the empirical part (Tatoğlu, 2023). According to other descriptive statistics, all series are positively skewed (right-skewed), while the gold and money supply series are flattened and the BIST-100, inflation and fear index series have a pointed distribution. The correlation matrix, which provides preliminary information about the relationship between the series in the econometric model, is given in Table 3:

Should a time series exhibit structural variations that are not adequately addressed, the employed methodology may inaccurately assess the extent of cointegration, ultimately resulting in questionable outcomes (Büberkökü, 2014). Unit root tests, including the Perron (1989) test that integrates structural breaks exogenously into the model, the Zivot and Andrews (1992) test permitting one structural break, the Lumsdaine and Papell (1997) test accommodating two structural breaks, and the Lee and Strazicich (2003) test which considers the potential for one or two structural breaks for both the null and alternative hypotheses, are fundamentally estimation-based.

Therefore, in a study where traditional methods are applied, the selected period should not include structural change or should be subjected to a robustness test to determine the reliability of the method used. In other words, it is important that econometric methods take these breaks into account, especially in sample periods with many structural breaks such as Turkey. Unit root tests based on Fourier functions completely eliminate these difficulties (Örnek & Türkmen, 2019; Yilanci, 2017).

Consequently, the investigation commenced with the application of the Fourier Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin (FKPSS) unit root test, developed by Becker et al. (2006), to assess the stationarity of the variables. Subsequently, to ascertain the long-term relationship of the series, the Fourier-Shin co-integration test, formulated in accordance with the Fourier methodology, was employed as a co-integration assessment tool. The dynamic least squares (DOLS) method was selected as the estimator for long-run coefficients. Subsequent to establishing the long-run relationship between the series, an analysis of the short-run causality relationship is conducted. The asymmetric causality test developed by Hatemi-J and Roca (2014) was employed. The primary objective of this research, distinct from its foundational premises, is to enhance the reliability of the

findings. To achieve this, Fourier approaches that incorporate breaks and asymmetric causality analysis are employed. The initial step involved conducting a stationarity test on the series.

3.1.1 Fourier KPSS (FKPSS) Stationarity Test

Becker, Enders and Lee (2006) Unlike other unit root tests, the Fourier KPSS unit root test is indifferent to the date and number of structural breaks. For this reason, in addition to sudden shocks, it also takes into account smooth transitions in addition to significant structural breaks, claiming that these shocks will not disappear suddenly. In other words, the main reason for adding Fourier functions is to obtain stronger results by taking into account slow changes rather than sudden changes. In the Fourier KPSS test, the null hypothesis claims stationarity as in the KPSS test, unlike the known unit root tests. Becker et al. (2006)'s model considered in his studies is given in equation (3);

$$y_t = \alpha_0 + \alpha_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \alpha_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \eta_t + \varepsilon_t \quad (3)$$

Considering the meaning of the notations in the above equation; ε_t error term, t is the trend, T is the sample size and k is the frequency value. In addition π is accepted as a fixed number (3,1428), while η_t The explicit form of is given in equation (4);

$$\eta_t = \eta_{t-1} + u_t \quad (4)$$

Here u_t ; σ_u^2 symbolises an independent (iid), similarly distributed error term with variance. The null hypothesis of the test is;

$H_0 = \sigma_u^2 = 0$ is as follows. The test statistic for the model to be used for level stationarity is given in equation (5), while the test statistic for the model required for trend stationarity is given in equation (6);

$$y_t = \alpha_0 + \alpha_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \alpha_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \varepsilon_t \quad (5)$$

$$y_t = \alpha_0 + \beta_t + \alpha_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \alpha_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \varepsilon_t \quad (6)$$

The hypothesis is tested from the error terms obtained from Equation (5) or (6). The test statistic calculation is done as follows;

$$\tau_\mu(k) = \frac{1}{T^2} \frac{\sum_{t=1}^T \check{s}_t(k)^2}{\check{\sigma}^2} \quad (7)$$

Here $\check{s}_t(k) = \sum_{t=1}^T \check{\varepsilon}_j$ is explained as.

If the data generation process contains a non-linear trend, the standard KPSS unit root test should be preferred. Becker et al. (2006) The study suggests that the F test will be decisive in testing the null hypothesis of no linear trend. The F test statistic is given in equation (8);

$$F_i(k) = \frac{(SSR_0 - SSR_1)/2}{SSR_1/(T-q)} \quad (8)$$

SSR_0 and SSR_1 where q denotes the sum of residual squares and q signifies the independent variable. The KPSS test is employed exclusively in instances where the null hypothesis of the F test remains unrefuted. In this instance, the trigonometric terms will lack significance, resulting in a diminished interpretive capacity of the FKPSS test. The critical values for the FKPSS test are detailed in the work of Becker et al. (2006). Should the computed test statistic fall below the critical values established by Becker et al. (2006), it indicates that the additional trigonometric terms lack significance. The research employed the Fourier-Shin cointegration test introduced by Tsong et al. (2016) to examine the presence of a long-term relationship among the variables.

3.1.2 Fourier-Shin (FSHIN) Co-integration Test

Tsong, Lee, Tsai and Hu (2016) In this test, unlike similar co-integration tests, it is assumed that there is a cointegrated relationship as the main hypothesis. Basis Shin (1994) Fourier-Shin cointegration test based on the KPSS stationarity test, Arai and Kurozumi (2007) The regulation to allow for endogenous structural breaks added to the cointegration test developed by Shin (1994) was found to be insufficient by Tsong et al. Tsong et al. (2016) The authors added Fourier functions to this test and introduced a new arrangement in which long-run sudden and smooth transition structural breaks between the series are also taken into account. The model considered in the Fourier-Shin cointegration test is given in equation (9) (Tsong vd., 2016, pp. 1088-1089);

$$y_t = d_t + x_t' \beta + \eta_t \quad (9)$$

In Equation (9); $\eta_t = \gamma_t + v_{1t}$, $\gamma_t = \gamma_{t-1} + u_t$, $\gamma_t = 0$ and $x_t = x_{t-1} + v_{2t}$ formulated as v_{1t} and v_{2t} because it represents stasis, y_t and x_t represents variables that are stationary only at first difference. u_t zero mean, σ_u^2 independent similar error term with constant variance, γ_t shows the random walk process with zero mean. Given in equation (9) d_t The definition of the deterministic component is as follows;

$$d_t = \sum_{i=0}^m \delta_i t^i + f_t \quad (10)$$

In the deterministic components given in Equation (10), $m=0$ for the constant term and $m=1$ for the constant and trend. f_t The Fourier function represents the Fourier function and its explicit form is given in equation (11);

$$f_t = \alpha_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \alpha_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) \quad (11)$$

In Equation (11), (k) represents the Fourier frequency value, t represents the trend, and T represents the sample size. When equation (9) is rearranged to test the null hypothesis ($H_0 : \sigma_u^2 = 0$) in the Fourier-Shin cointegration test, equation (9) is rearranged;

$$y_t = \alpha_0 + \alpha_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \alpha_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + x_t' \beta + v_{1t} \quad (12)$$

The model for the Fourier-Shin cointegration test statistic is given in equation (13);

$$CI_f^m = T^{-2} \hat{\omega}_1^{-2} \sum_{t=1}^T S_t^2 \quad (13)$$

Here $S_t = \sum_{i=1}^t \hat{v}_{1i}$ the partial sum of the error terms obtained from equation (9), $\hat{\omega}_1^{-2}$ If \hat{v}_{1t} represents the consistent estimator of the long-run variance of. CI_f^m A cointegration connection between the variables with structural breakdowns is determined if the statistic is less than the critical values in Tsong et al. (2016). If the null hypothesis cannot be rejected in the F test, interpreting the results of the Shin co-integration test instead of the Fourier-Shin co-integration test will bring more consistent results since the trigonometric terms will lose their meaning. Hypotheses for the Fourier-Shin co-integration test:

$$H_0: \sigma_u^2 = 0$$

$$H_1: \sigma_u^2 > 0$$

Currently, the main hypothesis asserts the existence of cointegration, while the alternative hypothesis argues that cointegration is nonexistent. A cointegration relationship among the variables is established when the computed test statistic is less than the critical value; conversely, if this condition is unmet, the alternative hypothesis is accepted, and the null hypothesis is rejected. It may be concluded that no cointegration relationship exists between the variables in this instance. The analysis indicates a cointegration relationship among the variables; hence, the Dynamic Least Squares (DOLS) approach will be utilized to derive long-run coefficient estimates.

3.1.3 Dynamic Least Squares (DOLS) Estimation Method

Stock and Watson (1993) The DOLS method has significant advantages in cointegration vector estimation due to its flexibility to be applied to small samples and the ability to test I(0), I(1) and I(2) series together. In the face of problems such as autocorrelation and endogeneity among variables, the DOLS estimator performs robust estimations and creates an important consistency compared to similar tests. (Hepsağ, 2009).

All of the variables to be used in the analysis, whether I(1) or higher order I(d), find application when a cointegration relationship is detected between the dependent variable and the independent variables. DOLS vector estimation methodology includes both lags and priors of the independent variable in the cointegration equation. In other words, in DOLS analysis, when all variables are I(d) and there is only one cointegration relationship, the dependent variable is used to obtain parameter estimates by regressing the dependent variable on the lagged and prior values of the differences of other variables. (Çetin and Seker, 2012). In DOLS methodology, deviations in static equations are eliminated by adding dynamic elements to the equations. In this technique, Monte Carlo simulation is used and effective results are obtained in series with few observations and heterogeneous characteristics. (Mark and Sul, 2003). The model to be considered in the DOLS technique is given in equation (14);

$$Z = \alpha + X'\beta + \sum_{i=-p}^p \gamma \Delta x_{t+1} + \mu_t \quad (14)$$

p given in equation (14), α , μ_t denotes lag length (AIC), constant term and error term, respectively. Z and X notations correspond to the dependent and independent variables, respectively. After determining the long-run effects between variables in the study, the short-run causality relationship was investigated. While doing this, Hatemi-J Roca (2014) test was used to observe asymmetric effects.

3.1.4 Hatemi-J and Roca (2014) Asymmetric Causality Test

Hatemi-J and Roca (2014) asymmetric causality test developed by the Granger and Yoon (2002) by the author of the study, the hypothesis is based on a hypothesis put forward by the author of the study. This hypothesis claims that positive and negative shocks may be different in the relationship between variables and is based on three basic elements; firstly, the lag length to be preferred when constructing the VAR model is determined, then the number of lags to be added to the model is determined and finally, critical values for the Wald test statistic are calculated. With the completion of these steps, the dynamics of the series are revealed and the possible hidden structure is tried to be found by reducing the deviation in future forecasts. (Adıgüzel, Kayhan and Bayat, 2016). In short, the main objective of this test is to determine how the causality evolves under different shock conditions. (Yilanci and Bozoklu, 2014). The econometric technique of the methodology followed in the analysis is as follows (Hatemi-J and Roca, 2014):

$$P_{1t} \text{ and } P_{2t} \text{ co-integrated variables,} \\ P_{1t} = P_{1t-1} + \varepsilon_{1t} = P_{1,0} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i} \quad (15)$$

$$P_{2t} = P_{2t-1} + \varepsilon_{2t} = P_{2,0} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i} \quad (16)$$

While $t=1,2,\dots,T$ notation in these equations $P_{1,0}$ and $P_{2,0}$ constant terms, ε_{1i} , ε_{2i} $iid(0, \delta^2)$ is. Positive and negative changes for each of the variables, respectively $\varepsilon_{1i}^+ = \max(\varepsilon_{1i}, 0)$, $\varepsilon_{2i}^+ = \max(\varepsilon_{2i}, 0)$ and $\varepsilon_{1i}^- = \min(\varepsilon_{1i}, 0)$, $\varepsilon_{2i}^- = \min(\varepsilon_{2i}, 0)$ formulated in such a way that the equations to be used in the estimation of the results are $\varepsilon_{1i} = \varepsilon_{1i}^+ + \varepsilon_{1i}^-$ and $\varepsilon_{2i} = \varepsilon_{2i}^+ + \varepsilon_{2i}^-$ is. Thus;

$$P_{1t} = P_{1t-1} + \varepsilon_{1t} = P_{1,0} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}^+ + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}^- \quad (17)$$

$$P_{2t} = P_{2t-1} + \varepsilon_{2t} = P_{2,0} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}^+ + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}^- \quad (18)$$

The sum of positive and negative shocks in the variables according to each variable, respectively $P_{1t}^+ = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}^+$, $P_{1t}^- = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}^-$, $P_{2t}^+ = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}^+$, $P_{2t}^- = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}^-$ will be in the form (Hatemi-J and Roca, 2014, p. 8). $P_t^+ = (P_{1t}^+, P_{2t}^+)$ vector is used to investigate the causality relationship caused by positive shocks as can be understood from its sign. The vector equation of the VAR (L) model where the lag is accepted as "k";

$$P_t^+ = v + A_1 P_{t-1}^+ + A_2 P_{t-2}^+ + \dots + A_k P_{t-k}^+ + u_t^+ \quad (19)$$

In the formulation expressed by Hatemi-J (2012), a 2x1 vector of constant terms denoted by the symbol v and u_t^+ 2x1 vector of error terms with positive shocks represented by $r=1,2,\dots,k$ and 2x2 parameter matrix for $r=1,2,\dots,k$ A_r represented by (Hatemi-J, 2012: 451). The optimal lag length (k) can also be determined using the test statistic developed by Hatemi-J (2003, 2008). (Adıgüzel et al., 2016).

$$HJC = \ln(|\hat{\Omega}_f|) + k2T^{-1}(m^2 \ln T + 2m \ln(\ln T)) \quad (20)$$

$|\hat{\Omega}_f|$ The symbol indicates the variance-covariance matrix of the error terms when the lag length is k. "m" in the equation represents the number of equations in the VAR model and T represents the sample size. (Hatemi-J and Roca, 2014, p. 9). Null hypothesis in asymmetric causality test, A_r . While it is claimed that the jth row of the matrix is equal to the kth column of the matrix, the test statistic being greater than the critical values implies the acceptance of the null hypothesis of no relationship. (Adıgüzel et al., 2016).

3.2 Findings

Using monthly data for the period 2011:04-2023:09 in Turkey, BIST-100 index, gold bullion sales price (TL/Gr.), 2 money supply, consumer price index and "fear index" are analysed. The Fourier approach, which is followed methodologically in the analysis, is preferred because it provides more consistent results since it takes into account slow structural changes as well as sudden changes in economies. Fourier approach is applied by adding trigonometric functions (sin, cos) to standard tests. Using a data set of 150 observations, the study firstly investigated the unit root of the variables using the Fourier technique and the first difference level (I(1)) is denoted by the "D" notation:

Table 3. Fourier Unit Root Test

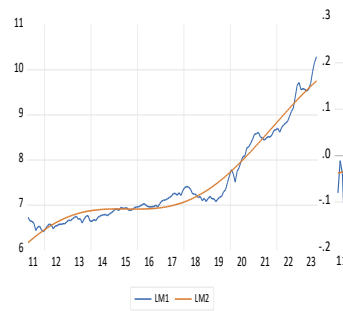
CONSTANT AND TREND MODEL						
VARIABLES	K	Min KKT	Fourier KPSS	F statistic	KPSS	ADF
LNBİST	1	5.304	0.068	287.774(9) †		0.377 (0.998)
DLNBİST	5	0.692	0.116**	3.290(7)	0.091**	-9.798 (0.000)***
INGOLD	1	2.087	0.086	459.975(9) †		-0.743 (0.967)
DLNALT	1	0.375	0.032**	0.726(7)		-9.704 (0.000)***
LNINF	1	1.240	0.090	248.357(9) †		1.794 (1.000)
DLNINF	1	0.038	0.039**	12.079(4) †		-6.827 (0.000)***
LNМ2	1	0.927	0.091	370.059(9) †		1.946 (1.000)
DLNM2	1	0.076	0.020**	4.303(6)	0.193***	-11.137 (0.000)***
LVNİX	1	10.687	0.054	28.808(7) †		-3.825 (0.017)**
DLNVİX	3	8.840	0.105**	0.187(34)	0.096**	-16.427 (0.000)***

Note: Bandwidths are obtained using the Newey-West method and are shown in parentheses. The 5% critical value for Ft is 4.972. The 5% critical values for the FKPSS test are 0.054, 0.132, 0.1423 and 0.1484 for frequencies 1, 2, 3 and 5, respectively. *, ** and *** denote that the variables are stationary at 10%, 5% and 1% significance levels. The 1% and 5% critical values for the KPSS test are 0.216 and 0.146, respectively. † indicates that the trigonometric terms are significant at 5% level. Lag Length based on SIC, Probability based on MacKinnon (1996) one-sided p-values.

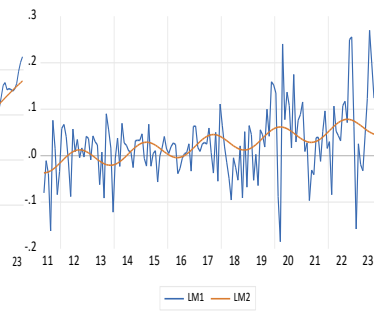
The null hypothesis asserting that the series is stationary is rejected based on the findings of the Fourier KPSS stationarity test, as the computed test statistics at the level exceed the critical values. The observation that the F test statistics exceed the critical values signifies that the series' trigonometric functions are statistically significant. The Fourier unit root test was reapplied by differencing the series identified as unit rooted at the level, confirming their stationarity. Nonetheless, the observation that the F test statistics fall below the critical values suggests that the trigonometric functions of the series lack significance in their first differences. The conventional KPSS unit root test was conducted on the differenced values of the series, revealing that these values exhibited stationarity. Furthermore, with the aforementioned unit root tests, the Augmented Dickey-Fuller test, recognized as a conventional unit root test, was utilized. The findings indicated that all series, except for LVNIX, exhibit a unit root at their level values.

On the other hand, when the graphs of the series that are stationary at level are analysed, it is seen that it is not possible to talk about a strong stationarity. Therefore, these series were subjected to differencing and a strong stationarity was determined as I(1) for all series. In this case, it is determined that the series contain unit root when smooth transitions are also taken into account. When the first differences of the related variables were taken, the series were found to be stationary. In addition, it was decided that F-statistic and Fourier functions should be used in stationarity analysis. The course of the level and difference values of the series with structural change is presented in Figure 1:

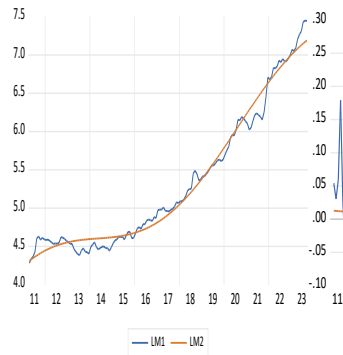
Lnbist

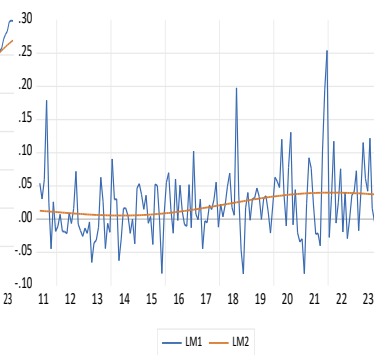
Dlnbist

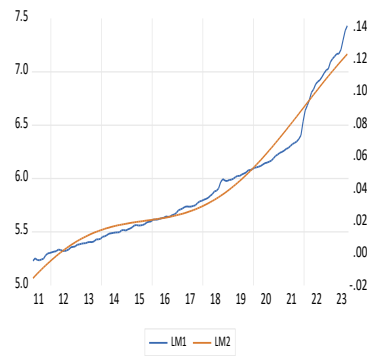
Lnalt

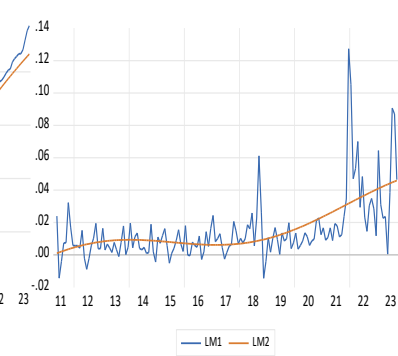
Dlnalt

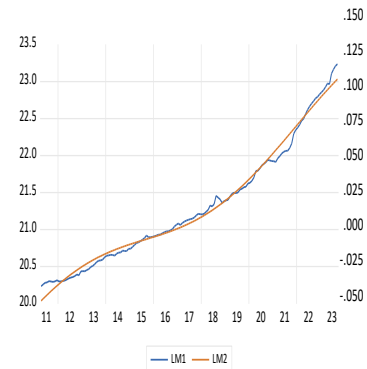
Lninf

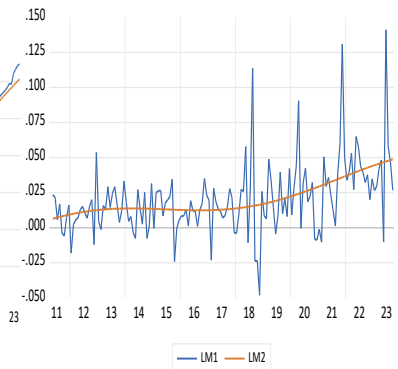
Dlninf

Lnm2

Dlnm2

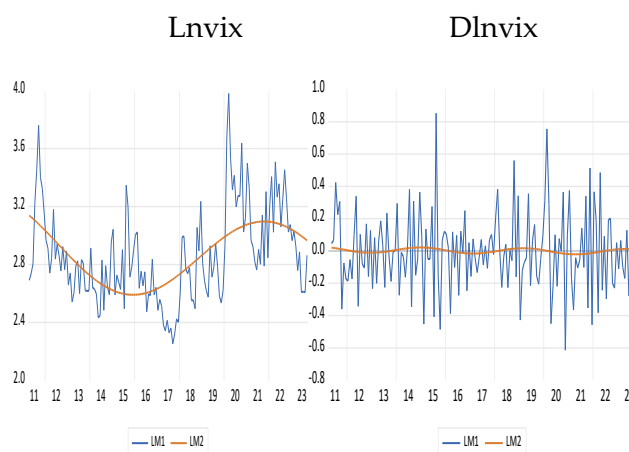

Figure 1. Variables and Fourier Functions

When the graphs in Figure 1 are analysed, it is seen that the Fourier estimates are reasonable and capture the long oscillations in the series. In the graphs in Figure 1, the blue curves show the actual time path and the red coloured curves show the predicted time path. While the estimated curves represent the realised time path, it is found that they move with accurate averages. For this reason, it is understood that allowing structural changes in the stationarity investigation is necessary for unit root detection.

Table 4. Fourier Shin Cointegration Test Results

Model	Constant and trend (m=1)				
	Frequency(k)	MinKKT	Fourier Equiv. Test Ist.	Shin Equiv. Test Ist.	F Test Ist.
<i>lnbist</i> = <i>f(lnaltun, lnenf, lnm2, lnvix)</i>	3	0.501	0.034	0.064**	0.835

Note: The critical values of the Fourier co-integration test statistic for m=1 and p=4 are 0.099, 0.065 and 0.053 at 1%, 5% and 10% significance levels, respectively, and the critical values of the F test are 5.860, 4.019 and 3.306 at the above significance levels, respectively (Tsong, 2016: 1091). The critical values for the Shin cointegration test are 0.231, 0.314, 0.533 at 10%, 5%, 1% significance levels, respectively.

Following the establishment of the stationarity of the variables at first difference I(1), the Shin and Fourier-Shin co-integration tests were conducted to assess long-run relationships. The results of these examinations are presented in Table 4: The findings presented in the table for the Fourier Shin co-integration test indicate that the test statistic for the model is less than the critical values. Nevertheless, the results of the F test indicated that the trigonometric terms were deemed insignificant for the model, prompting the subsequent application of the Shin co-integration test. The analyses reveal the presence of cointegration among the variables. The coefficients of the cointegrated structure indicate that the variables exhibit a tendency to move together over the long term (Stock & Watson, 1993). The Dynamic Least Squares Method (DOLS), as developed by the study's author, was employed to estimate the results. The results derived from the DOLS method are illustrated in Table 5:

Table 5. Estimation of Long Run Coefficients DOLS method

VARIABLES	COEFFICIENT	T-STATISTIC	P-VALUE
LNALT	-0.984***	-5.168	0.000
LNINF	1.073***	3.215	0.001
LN M2	0.500	1.241	0.216
LN VIX	-0.012	-0.281	0.778
C	-0.018**	-2.246	0.026
T	0.000***	3.150	0.002
SIN	0.013*	1.731	0.085
COSINE	0.014	1.193	0.234

Note: *, **, ***: 0.01, 0.05 and 0.10 significance levels. C: Constant Term, T: Trend Term

Table 5 displays the long-run coefficient estimates in conjunction with the Fourier trigonometric terms, revealing that the gold series exhibits statistical significance at the 1% level, the inflation constant term and trend attain significance at the 5% level, and the sine term is significant at the 10% level. Analysis of prolonged interactions with the stock market reveals that a 1% rise in gold prices corresponds to a 0.98% decline in the stock market. A 1% rise in consumer pricing indices, acknowledged as indications of inflation, results in a 1.03% increase in the stock market. Subsequent to the co-integration analysis and the determination of long-run coefficients among the study variables, asymmetric causality tests were utilized to examine the short-term associations. The causality test employed by Hatemi-J and Roca in 2014 was utilized. Table 6 delineates the examination outcomes, which elucidate the causal relationship between the positive and negative parts of the variables.

Table 6. Hatemi J-Roca (2014) Asymmetric Causality Test Results

Direction of Causality	M-Wald	Bootstrap Critical Value		
		%1	%5	%10
<i>lnbist</i> ⁺ \nrightarrow <i>lnalt</i> ⁺	3.850** (0.050)	7.746	4.274	2.774*
<i>lnbist</i> ⁺ \nrightarrow <i>lnalt</i> ⁻	4.420** (0.036)	7.300	4.138**	2.640*
<i>lnbist</i> ⁻ \nrightarrow <i>lnalt</i> ⁻	0.812 (0.367)	7.111	3.899	2.702
<i>lnbist</i> ⁻ \nrightarrow <i>lnalt</i> ⁺	0.059 (0.809)	7.423	3.917	2.756
<i>lnbist</i> ⁺ \nrightarrow <i>lninf</i> ⁺	0.112 (0.738)	7.571	4.390	2.810
<i>lnbist</i> ⁺ \nrightarrow <i>lninf</i> ⁻	0.979 (0.322)	7.967	3.948	2.696
<i>lnbist</i> ⁻ \nrightarrow <i>lninf</i> ⁻	0.071 (0.791)	7.515	4.255	2.722
<i>lnbist</i> ⁻ \nrightarrow <i>lninf</i> ⁺	0.414 (0.520)	6.412	3.936	2.695
<i>lnbist</i> ⁺ \nrightarrow <i>lnm2</i> ⁺	3.327* (0.068)	7.871	4.075	2.927*
<i>lnbist</i> ⁺ \nrightarrow <i>lnm2</i> ⁻	0.897 (0.344)	8.031	3.979	2.683
<i>lnbist</i> ⁻ \nrightarrow <i>lnm2</i> ⁻	0.476 (0.490)	8.551	3.756	2.493
<i>lnbist</i> ⁻ \nrightarrow <i>lnm2</i> ⁺	2.219 (0.136)	6.807	4.157	2.920
<i>lnbist</i> ⁺ \nrightarrow <i>lnvix</i> ⁺	0.205 (0.651)	6.879	4.127	2.831
<i>lnbist</i> ⁺ \nrightarrow <i>lnvix</i> ⁻	0.560 (0.454)	6.432	3.924	2.848
<i>lnbist</i> ⁻ \nrightarrow <i>lnvix</i> ⁻	1.058 (0.304)	7.359	4.417	3.036
<i>lnbist</i> ⁻ \nrightarrow <i>lnvix</i> ⁺	0.444 (0.505)	8.772	3.936	2.705

Notes: \nrightarrow indicates the null hypothesis of no causality. Values in parentheses show asymptotic probability values. The optimal lag length obtained from the VAR model is determined as 2. ***, ** and * values indicate causality relationship between variables at 1%, 5% and 10% levels of significance, respectively. Bootstrap number is 1,000

The results of the Hatemi-J and Roca (2014) Asymmetric Causality Test reveal that the relationships between BIST (Borsa Istanbul) and variables such as gold, money supply (M2), inflation (CPI), and the volatility index (VIX) are asymmetric. According to the test results, **positive shocks in BIST** have a significant causality relationship with gold

prices in both **positive and negative directions**. Specifically, positive movements in BIST are found to cause both increases and decreases in gold prices (M-Wald: 3.850 and 4.420; $p < 0.05$). This indicates that positive shocks in the BIST index have a bidirectional effect on gold prices, and market participants respond asymmetrically to these positive shocks. In contrast, **negative shocks in BIST** have no significant effect on gold prices (M-Wald: 0.812 and 0.059; $p > 0.10$), suggesting that negative shocks are either less reactive to or absorbed by the gold market. Additionally, **positive shocks in BIST** have a **marginal effect at the 10% significance level** on the M2 (M-Wald: 3.327; $p = 0.068$), but this effect is limited. There is no significant causality relationship between **BIST and inflation (lninf) or the volatility index (lnvix)** ($p > 0.10$). These results suggest that there is either no or only a weak causality relationship between the BIST index and inflation or volatility. These findings demonstrate that the effects of shocks in financial markets are not symmetric, and positive shocks tend to have more pronounced effects on the markets. In particular, the asymmetric causality relationships between BIST and the gold market highlight that positive and negative shocks create different dynamics in financial markets and that market participants exhibit heterogeneous responses to these shocks. In conclusion, this study shows that **the asymmetric causality between the BIST index and the gold market** is an important tool for understanding the complex dynamics in financial markets, and it suggests that policymakers and investors should develop strategies by considering these asymmetric structures in the markets.).

4. Conclusion and discussion

This research investigated the correlation between the Borsa Istanbul (BIST) 100 index, a significant metric in the Turkish financial markets, and various macroeconomic variables. The analysis employed Fourier-based asymmetric causality tests and cointegration techniques to examine the impacts of gold prices, inflation, money supply, and the VIX fear index on the BIST 100. The findings offer significant understanding of the influence of these macroeconomic variables on the BIST 100, particularly within the context of an emerging market such as Turkey.

A significant finding is the pronounced inverse correlation between the price of gold and the BIST 100 index. In times of economic uncertainty, it is observed that investors often shift their focus towards gold, regarded as a safe-haven asset, which consequently results in declines within the stock market. This outcome aligns with the research conducted by Gazel (2016) and Akgün et al. (2013), who similarly observed that the safe-haven status of gold results in adverse impacts on the BIST 100 during times of increasing prices. In a similar vein, Güler and Gülcü (2015) identified a negative correlation between gold prices and the BIST 100, thereby reinforcing the findings of this research.

The positive effect of inflation on the BIST 100 is another notable finding. Rising price levels have led to increased investment activity in the market, driven by inflation expectations. This result is consistent with the studies of Altın (2022) and Kılıç and Özyürek (2022), which emphasize the impact of inflation on investor behaviour and market dynamics. Inflation can affect investment decisions because rising prices can increase the demand for equities, especially in an environment where real returns are adjusted for inflation.

However, the effect of the money supply was found to be limited. While no direct relationship was found between money supply and the BIST 100, expansionary monetary policy may promote market optimism. This finding contrasts with the findings of Başarır (2018) and Karaca (2014), who argued that increases in money supply could have a significant impact on stock markets in both the short and long term. The limited impact observed in this study suggests that the influence of money supply on financial markets may vary in different economic periods in Turkey.

The negligible impact of the VIX fear index on the BIST 100 constitutes a significant finding of this study. The VIX index is commonly viewed as a barometer of global uncertainty and is expected to impact financial markets. This analysis demonstrates a lack

of a substantial correlation between the VIX index and the BIST 100. This study contradicts the claims of Başarır (2018), who argued that the VIX index can generate short-term volatility in the Turkish stock market. The study's findings indicate that the VIX index exerts a minimal influence, suggesting that Turkish markets have a certain resilience to global volatility. Nonetheless, numerous research in the current literature have reported conflicting results on the impact of the VIX index on emerging markets. Sadeghzadeh (2018) and Kuzu (2019) emphasized the significant effect of the VIX index on global markets, noting that its influence is typically more limited in emerging markets.

In light of these findings, policymakers and investors should carefully assess the impact of macroeconomic variables on the BIST 100. Economic policy tools can be used to control inflation and prevent excessive demand for safe-haven assets such as gold. In addition, improving investors' financial literacy regarding the impact of inflation and gold prices on stock markets could improve decision-making. Given the limited impact of money supply on the BIST 100, the effects of expansionary monetary policies should be closely monitored and appropriate measures taken if necessary. Finally, the minimal impact of the VIX index suggests that policymakers should focus on developing strategies to further enhance the resilience of Turkish markets to global volatility.

References

- Adıgüzel, U., Kayhan, S., Bayat, T. (2016). Petrol fiyatları ve döviz kuru arasındaki ilişkinin ampirik analizi: Asimetrik nedensellik analizi. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 17(2), 241–252.
- Akgün, A., Şahin, E., Yılmaz, B. (2013). The effect of variations in gold and oil prices on BIST 100 Index. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 4(10), 726–740.
- Alam, M. M., Uddin, M. G. S. (2009). Relationship between interest rate and stock price: Empirical evidence from developed and developing countries. *International Journal of Business and Management*, 4(3), 43–51. Available at <https://ssrn.com/abstract=2941281>.
- Altın, H. (2022). The effect of inflation and interest rate on Borsa Istanbul. *Aksaray University*.
- Arai, Y., Kurozumi, E. (2007). Testing for the null hypothesis of cointegration with a structural break. *Econometric Reviews*, 26(6), 705–739. <https://doi.org/10.1080/07474930701653776>
- Badshah, I., Bekiros, S., Lucey, B. M., & Uddin, G. S. (2018). Asymmetric linkages among the fear index and emerging market volatility indices. *Emerging Markets Review*, 37, 17–31. <https://doi.org/10.1016/j.ememar.2018.03.002>
- Başarır, Ç. (2018). Korku endeksi (VIX) ile BIST 100 arasındaki ilişki: Frekans alanı nedensellik analizi. *İşletme Fakültesi Dergisi*, 19(2), 177–191. <https://doi.org/10.24889/ifede.468802>
- Becker, R., Enders, W., Lee, J. (2006). A stationarity test in the presence of an unknown number of smooth breaks. *Journal of Time Series Analysis*, 27(3), 381–409. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9892.2006.00478.x>
- Bouri, E., Jain, A., & Biswal, P. C. (2016). Spillovers between crude oil, gold, and the VIX in stock markets: Evidence from the BRIC countries. *Economic Modelling*, 57, 263–274. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2016.01.027>
- Budak, S., Cangı, S.Ö., Tuna, İ. (2017). Temel makroekonomik değişkenlerin BIST endeksleri üzerindeki etkisi. *Journal of Academic Social Research*, 5(55), 199–214.
- Büberkökü, Ö. (2014). Yükselen piyasa ekonomilerinde uluslararası satın alma gücü paritesi: Panel koentegrasyon testlerinden kanıtlar. *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi*, 8(1), 117–139.
- Cheuathonghua, M., Padungsaksawasdi, C., Boonchoo, P., & Tongurai, J. (2019). Extreme spillovers of VIX fear index to international equity markets. *Financial Markets and Portfolio Management*, 33, 1–38. <https://doi.org/10.1007/s11408-018-0323-6>
- Çetin, M., Şeker, F. (2012). Enerji tüketiminin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: Türkiye örneği. *Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 31(1), 85–106.
- Eryılmaz, F. (2015). Modelling stock market volatility: The case of BIST-100. *Annals of the „Constantin Brâncuși” University of Târgu Jiu, Economy Series*, 5, 35–47.
- Gazel, S. (2016). Cointegration and causality between BIST 100 index and gold price. *International Journal of Business and Management Studies*, 5(2), 337–344.

- Granger, C.W.J., Yoon, G. (2002). Hidden cointegration. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.313831>
- Gu, G., Zhu, W., & Wang, C. (2022). Time-varying influence of interest rates on stock returns: Evidence from China. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 35(1), 2510-2529. <https://doi.org/10.1080/1331677X.2021.1966639>
- Gülhan, Ü. (2020). Altın fiyatları ile VIX endeksi, BİST 100 endeksi, döviz kuru ve petrol fiyatları ilişkisi: Ekonometrik bir analiz. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 11(2), 576-591.
- Gürsoy, S. (2020). VIX endeksi ve BRICS ülkeleri borsaları arasındaki ilişkinin incelenmesi: Ekonometrik bir uygulama. *MAKÜ Uygulamalı Bilimler Dergisi*, 4(2), 397-413.
- Hajilee, M., & Al Nasser, O. M. (2017). The impact of interest rate volatility on stock market development. *The Journal of Developing Areas*, 51(2), 301-313.
- Hamad Ameen, M., Temizel, F., Kamışlı, M. (2020). Enflasyonun borsa endeksleri üzerindeki etkileri: BİST 100 endeksinden kanıt. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9(3), 3004-3018.
- Hatemi-J, A. (2012). Asymmetric causality tests with an application. *Empirical Economics*, 43(1), 447-456. <https://doi.org/10.1007/s00181-011-0484-x>
- Hatemi-J, A., Roca, E. (2014). BRICs and PIGS in the presence of Uncle Sam and big brothers: Who drives who? Evidence based on asymmetric causality tests. *Discussion Papers in Accounting Finance*.
- Hatipoğlu, M., Tekin, B. (2017). VIX endeksi, döviz kuru ve petrol fiyatlarının BIST 100 endeksi üzerindeki etkileri: Bir kuantil regresyon yaklaşımı. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 7(3), 627-634.
- Hepsağ, A. (2009). Finansal liberalizasyon politikalarının geçerliliğinin McKinnon tamamlayıcılık hipotezi çerçevesinde sınanması: Türkiye örneği. *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi*, 3(1), 63-80.
- Huang, Q., Wang, X., & Zhang, S. (2020). The effects of exchange rate fluctuations on the stock market and the affecting mechanisms: Evidence from BRICS countries. *North American Journal of Economics and Finance*, 51, 101340. <https://doi.org/10.1016/j.najef.2020.101340>
- İlarslan, K. (2017). Analysis of the relationship between gold prices and ISE 100 Index through Bayes Theorem framework. *PressAcademia Procedia*, 6, 24-28.
- Khan, M. K. (2019). Impact of exchange rate on stock returns in Shenzhen Stock Exchange: Analysis through ARDL approach. *International Journal of Economics and Management*, 1(2), 15-26.
- Kılıç, E., Özyürek, H. (2022). Analysis of the causality relationship between the VIX (fear) index and futures markets. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 40(4), 762-775.
- Kuzu, S. (2019). Volatilite endeksi (VIX) ile BIST 100 arasındaki Johansen eş-bütünleşme ve frekans alanı nedensellik analizi. *Turkish Studies*, 14(1), 479-493.
- Mark, N.C., Sul, D. (2003). Cointegration vector estimation by panel DOLS and long-run money demand. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 65(5), 655-680.
- Münyas, T., Bektur, Ç. (2021). Korku endeksi (VIX) ile kredi temerrüt swap (CDS), dolar kuru, euro kuru, BİST 100 ve altın arasındaki ilişkinin değerlendirilmesi: Türkiye örneği. *TESAM Akademi Dergisi*, 8(2), 555-571.
- Narang, S. P. & Singh, R. P. (2012). Causal Relationship between Gold Pirce and Sensex: A Study in Indian Context, *Vivekannad Journal of Research*, 33-36.
- Noorie, S., Meriç, E., Yıldırım, S., Esen, E. (2020). Makroekonomik değişkenler ve BIST-30 getirileri arasındaki ilişkinin analizi. *Business & Management Studies: An International Journal*, 8(4), 500-522.
- Örnek, İ., Türkmen, S. (2019). Gelişmiş ve yükselen piyasa ekonomilerinde çevresel Kuznets eğrisi hipotezinin analizi. *Journal of the Cukurova University Institute of Social Sciences*, 28(3), 109-129.
- Sadeghzadeh, K. (2018). Borsanın psikolojik faktörlere duyarlılığı: Oynaklık endeksi (VIX) ve tüketici güven endeksi (TGE) ile BIST 100 endeksi arasındaki ilişkiler. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 19(2), 238-253.
- Samanta, S. K., & Zadeh, A. H. M. (2012). Co-movements of oil, gold, the U.S. dollar, and stocks. *Modern Economy*, 3(1), 111-117. <https://doi.org/10.4236/me.2012.31015>
- Sarıtaş, H., Nazlıoğlu, E.H. (2019). Korku endeksi, hisse senedi piyasası ve döviz kuru ilişkisi: Türkiye için ampirik bir analiz. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(4), 542-551.
- Sarwar, G. (2012). Is VIX an investor fear gauge in BRIC equity markets? *Journal of Multinational Financial Management*, 22(1), 55-65. <https://doi.org/10.1016/j.mulfin.2012.01.003>

- Shaique, M., Aziz, A., & Herani, G. M. (2016). Impact of gold prices on stock exchange market: A case of Karachi stock exchange market of Pakistan. *International Journal of Accounting and Economics Studies*, 4(1), 60-63. <https://doi.org/10.14419/ijaes.v4i1.5899>
- Shin, Y. (1994). A residual-based test of the null of cointegration against the alternative of no cointegration. *Econometric Theory*, 10(1), 91-115. <https://doi.org/10.1017/S0266466600008240>
- Stock, J.H., Watson, M.W. (1993). A simple estimator of cointegrating vectors in higher order integrated systems. *Econometrica*, 61(4), 783-820. <https://doi.org/10.2307/2951763>
- Tatoğlu, F.Y. (2023). *Ekonometri Stata Uygulamalı*. Beta Basım Yayım.
- Thielen, B. (2016). *Can volatility predict stock market returns?* Tilburg University, Department of Finance.
- Tsong, C.-C., Lee, C.-F., Tsai, L.-J., Hu, T.-C. (2016). The Fourier approximation and testing for the null of cointegration. *Empirical Economics* 51(3), 1085-1113. <https://doi.org/10.1007/s00181-015-1028-6>
- Tuna, K. (2022). Covid-19 pandemi döneminde petrol fiyatı, altın fiyatı ve VIX endeksindeki oynaklıkların Türkiye BİST100 endeksi üzerindeki etkileri. *İstanbul İktisat Dergisi*, 72(1), 39-54.
- Tuncay, M. (2021). VIX korku endeksinin BİST sektör endeksleri ile volatilité etkileşiminin CCC-GARCH ile araştırılması:2013-2020 dönemi. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(21), 126-146.
- Türk, M. M. (2024). Analysis of the Relationship between Real Effective Exchange Rate, Real Exports, and Real Imports in the Turkish Economy with Asymmetric Causality Tests (2013-2023). *Journal of Economics and Administrative Sciences*, 25(1), 96-111.
- Yilanci, V. (2017). Petrol fiyatları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin incelenmesi: Fourier yaklaşımı. *Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, (27), 51-57.
- Yilanci, V., Bozoklu, Ş. (2014). Türk sermaye piyasasında fiyat ve işlem hacmi ilişkisi: Zamanla değişen asimetric nedensellik analizi. *Ege Academic Review*, 14(2), 211-220.

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Ahmet KASAP (100%)

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Ahmet KASAP (%100)

Economic Determinants of E-Commerce: A Frequency-Domain Causality Analysis of CPI and Personal Loans in Türkiye

Mehmet Mert TÜRK¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, mehmetmert.turk@gop.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0164-2131

Abstract: This study explores the relationship between e-commerce volume, the Consumer Price Index (CPI), and personal loan rates in Türkiye, focusing on the period from 2015 to 2024. By employing time series analysis and frequency-domain causality tests, the research aims to identify the factors influencing the growth of e-commerce in Türkiye, particularly in response to economic fluctuations. Traditional unit root tests, including the Augmented Dickey-Fuller (ADF) and Phillips-Perron (PP) tests, were used alongside the Zivot-Andrews test to account for structural breaks in the data. The findings suggest a significant positive impact of personal loans on e-commerce volume, while CPI fluctuations show a nuanced effect, with short-term inflation dampening consumer activity and long-term inflation promoting price-sensitive shopping behaviors. Frequency-domain tests further reveal that personal loans have a stronger long-term causal impact on e-commerce than CPI. These results underline the crucial role of digital finance mechanisms and consumer credit in supporting the expansion of Türkiye's digital economy. The study contributes to the literature by highlighting the interplay between economic indicators and e-commerce dynamics in emerging markets.

Keywords: e-commerce, Consumer Price Index, personal loans, frequency-domain causality, Türkiye

Jel Codes: C32, E44, L82

E-Ticaretin Ekonomik Belirleyicileri: Türkiye'de TÜFE ve İhtiyaç Kredileri Üzerine Frekans Alanı Nedensellik Analizi

Atıf: Türk, M. M. (2024). Economic Determinants of E-Commerce: A Frequency-Domain Causality Analysis of CPI and Personal Loans in Türkiye, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(4), 1331-1354. <https://doi.org/10.30586/pek.1561475>

Geliş Tarihi: 05.10.2024

Kabul Tarihi: 09.12.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Öz: Bu çalışma, 2015-2024 dönemi boyunca Türkiye'deki e-ticaret hacmi, Tüketici Fiyat Endeksi (TÜFE) ve ihtiyaç kredisi oranları arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Zaman serisi analizi ve frekans alanı nedensellik testleri kullanılarak, ekonomik dalgalanmalara yanıt olarak Türkiye'de e-ticaretin büyümesini etkileyen faktörler belirlenmeye çalışılmıştır. ADF ve Phillips-Perron (PP) gibi geleneksel birim kök testlerinin yanı sıra yapısal kırılmaları hesaba katmak için Zivot-Andrews testi de kullanılmıştır. Bulgular, ihtiyaç kredilerinin e-ticaret hacmi üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu, TÜFE dalgalanmalarının ise kısa vadede tüketici faaliyetlerini azalttığını, uzun vadede ise fiyat hassasiyetine dayalı alışveriş davranışlarını teşvik ettiğini göstermektedir. Frekans alanı testleri ayrıca, ihtiyaç kredilerinin e-ticaret üzerinde uzun vadede TÜFE'den daha güçlü bir nedensel etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu sonuçlar, Türkiye'nin dijital ekonomisinin genişlemesinde dijital finans mekanizmalarının ve tüketici kredilerinin önemli rolünü vurgulamaktadır. Çalışma, gelişmekte olan piyasalarda ekonomik göstergeler ile e-ticaret dinamikleri arasındaki etkileşimi vurgulayarak literatüre katkı sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: e-ticaret, Tüketici Fiyat Endeksi, ihtiyaç kredileri, frekans alanı nedensellik, Türkiye

Jel Kodları: C32, E44, L82

1. Introduction

In recent years, with the acceleration of digitalization, one of the most notable changes in the structure of commerce has been the growing significance of e-commerce in global economies. E-commerce, which emerged in the early 1990s alongside the rise of internet usage, has since transformed commercial processes on a fundamental level. Unlike traditional commerce, e-commerce removes geographical boundaries, effectively reducing the distance between consumers and producers in the digital realm. This development enables businesses and consumers from various parts of the world to interact swiftly and seamlessly. Particularly in the United States and European Union, e-commerce has experienced significant growth since the early 2000s within the framework of digital transformation policies, allowing not only large corporations but also small and medium-sized enterprises (SMEs) to establish a strong presence in the sector (Aydın, 2020).

The rapid global expansion of e-commerce is progressing in parallel with technological advancements. Factors such as the widespread availability of internet access, the evolution of digital payment systems, and the increasing use of mobile devices in everyday life have all contributed to strengthening the role of e-commerce in economic growth. In this context, China has emerged as a leader, particularly in the development of mobile commerce. The rapid growth of China's mobile commerce sector accounts for a significant portion of global e-commerce volume and plays a pivotal role in shaping future trends (Aydın, 2020). Growth patterns in e-commerce vary across countries; while this growth is swift in developed nations, developing countries are also gaining momentum through digitalization policies and economic reforms.

Türkiye began taking steps towards developing e-commerce in the early 2000s and has reinforced its digital transformation strategies since the 2010s. One of the main drivers behind the growth of e-commerce in Türkiye has been the enhancement of internet infrastructure and the increasing use of mobile devices. According to data from the Turkish Statistical Institute (TÜİK), the proportion of households with internet access in Türkiye rose from 42.9% in 2011 to nearly 90% by 2020. This sharp increase has had a considerable impact on consumers' habits of engaging in commerce through digital platforms. While the e-commerce volume in Türkiye was relatively modest in the early 2010s, it has grown rapidly in subsequent years, capturing a significant share in both domestic and international trade channels (Acilar, 2016).

Another crucial factor driving the development of e-commerce in Türkiye has been innovations in payment systems and the increasing use of personal credit. The digitalization of the banking sector has made online payments more accessible for consumers, and the widespread use of credit cards has significantly boosted e-commerce spending. Between 2011 and 2016, domestic credit card transactions in Türkiye increased by 283%, while international transactions rose by 123% (Keleş, 2018). The development of mobile payment systems, in particular, has heightened consumer interest in e-commerce platforms in Türkiye, and during this period, personal loans have become a key factor supporting consumer spending.

Among the key economic indicators influencing e-commerce volume, one of the most important is the Consumer Price Index (CPI). As an indicator that tracks changes in the overall price level of goods and services, the CPI directly impacts consumers' spending behaviors. Higher inflation rates can dampen consumer demand and subsequently reduce e-commerce spending, whereas lower inflation rates typically bolster consumer confidence and spending. In Türkiye, fluctuations in inflation rates between 2011 and 2020 have played a pivotal role in the growth of the e-commerce sector. The price comparison tools and competitive pricing offered by e-commerce platforms have encouraged consumers to continue shopping online, even during periods of high inflation (Eryüzlü, 2020).

This study conducts a comprehensive analysis of the relationship between e-commerce volume, the Consumer Price Index (CPI), and personal loan rates in Türkiye.

While various studies in the literature explore the relationship between e-commerce and economic indicators (Dikkaya & Aytekin, 2018; Kayahan & Hepaktan, 2016), this research aims to provide a detailed analysis of the current situation in Türkiye, offering valuable insights from both theoretical and practical perspectives. The analysis is geographically focused on Türkiye, providing a context-specific understanding that reflects the unique structural and digital characteristics of its economy. Additionally, the time frame of the data, spanning January 2015 to July 2024, establishes a robust basis for examining the dynamics of e-commerce and economic indicators, though it may not fully capture the long-term effects of rapidly evolving technologies and consumer trends. By employing frequency-domain causality tests, this study ensures a nuanced exploration of these relationships across different time horizons, paving the way for future research to build on these findings with alternative modeling techniques or expanded scopes.

2. Literature Review

This section addresses studies conducted on e-commerce in Türkiye. The research focuses on analyses of the development of e-commerce, digital infrastructure, and its economic contributions within the country.

The study by Altuparmak & Avcı (2011) examines the impact of international trade on the ecological footprint, with a particular focus on Türkiye. The research employs a time series analysis covering the period from 1990 to 2010. In the study, international trade volume, energy consumption, and industrial production are considered as independent variables, while the ecological footprint is used as the dependent variable. The findings reveal that the increase in Türkiye's international trade volume has negatively impacted its ecological footprint, with energy consumption and industrial production contributing to environmental degradation. The study concludes that sustainable development policies need to be implemented to mitigate these effects.

Osman Değer & Mesut Demie (2015) explored the causal link between the real effective exchange rate and foreign trade volume in Türkiye, utilizing data spanning from 1990 to 2015. Employing the Granger causality test and Johansen cointegration analysis, the study assessed both short- and long-term relationships between the two variables. In this analysis, the real effective exchange rate served as the independent variable, while foreign trade volume was treated as the dependent variable. The findings revealed that fluctuations in the real effective exchange rate had substantial impacts on foreign trade volume in both the short and long run. This research underscores the pivotal role that exchange rate variations play in shaping foreign trade performance.

In his study examining the development of e-commerce in Türkiye between 2011 and 2015, Acilar (2016) utilized data from the Interbank Card Center (BKM), the Turkish Statistical Institute (TÜİK), and Eurostat statistics. The research evaluated the effects of internet infrastructure development and the increase in the number of internet users on e-commerce volume in Türkiye. It was noted that both the number of transactions and the transaction amounts of online card payments showed significant growth during this period. The study emphasized that, while Türkiye's e-commerce volume increased each year, it remained at lower levels compared to European Union countries. The findings indicate that e-commerce in Türkiye has strong growth potential, but further improvements in legal regulations and infrastructure investments are necessary to realize this potential.

Kayahan & Hepaktan (2016) utilized a Vector Autoregression (VAR) analysis to investigate the factors affecting e-commerce volume in Türkiye between 2005 and 2015. The independent variables in this study encompassed the number of internet users, personal loan volume, inflation rate, and Gross Domestic Product (GDP), with e-commerce volume as the dependent variable. The findings showed that both the number of internet users and the volume of personal loans had positive effects on e-commerce growth, while rising inflation rates had a negative impact. The study emphasizes that

improvements in digital infrastructure and greater access to personal credit have been key drivers in the expansion of e-commerce in Türkiye.

Demirdöğmez et al. (2018) analyzed the development of Türkiye's e-commerce sector over the years, with a focus on the period from 2000 to 2018. Through a descriptive analysis approach, the study assessed the growth rates of e-commerce volume, user numbers, and sectoral investments in Türkiye. Independent variables such as the number of internet users, e-commerce infrastructure, and payment systems were evaluated, while the dependent variable was e-commerce volume. The results demonstrated that advancements in internet infrastructure and innovations in payment systems played a crucial role in fostering the growth of Türkiye's e-commerce sector. The study highlights the growing importance of e-commerce in Türkiye's economy and its strong potential for future expansion.

Dikkaya & Aytekin (2018) analyzed the development of global e-commerce and Türkiye's role in this process, focusing on data from 2005 to 2018. Using a descriptive analysis method, the study assessed the growth of global e-commerce volume and the developments in Türkiye's e-commerce infrastructure. Independent variables included internet penetration, mobile commerce usage, and digital payment systems, while e-commerce volume was used as the dependent variable. The results indicated that Türkiye's share in the global e-commerce market is increasing, but further improvements are needed in areas such as infrastructure and security. The study emphasizes that Türkiye has the potential to grow in line with global e-commerce trends.

Keleş (2018) analyzed the developments in Türkiye's e-commerce transaction volume between 2011 and 2016. The study highlighted that the domestic e-commerce transaction volume through local credit cards increased by 283 %, while international transactions grew by 278 %. Additionally, card transactions from abroad to Türkiye saw a 123 % increase. This growth was attributed to advancements in internet and communication technologies, along with the widespread use of computers and mobile devices. Data from TÜİK's "Household Information Technologies Usage Survey" further supported these growth trends. The study projected that Türkiye's e-commerce volume would continue its upward trend in the future. Considering the economic contributions of e-commerce, the study emphasized the strategic necessity for countries to support e-commerce activities, strengthen technological infrastructure investments, and implement legal regulations. It also stressed that Türkiye needs to take steps to support e-commerce in order to remain competitive on a global scale.

Eryüzlü & Kurtoğlu (2020) examined the multifaceted relationships between e-commerce and personal loans in Türkiye in their study covering the period from 2010 to 2020. Using cointegration and Granger causality tests, the study analyzed the connections between e-commerce volume and the use of personal loans. Various types of personal loans (such as consumer, housing, and vehicle loans) were considered as independent variables, while e-commerce volume was treated as the dependent variable. The results showed that the increase in personal loan usage had a positive impact on e-commerce spending, highlighting the significant role of credit access in shaping consumer behavior. The study emphasized that the expansion of personal loans contributes to the growth of the digital economy.

Eryüzlü (2020) analyzed the impact of e-commerce on inflation in Türkiye using data spanning from 2005 to 2020. The study applied time series analysis along with the ARDL model to explore the relationship between e-commerce volume and inflation rates. In this research, e-commerce volume was treated as the independent variable, while the Consumer Price Index (CPI) served as the dependent variable. The findings revealed that an increase in e-commerce volume had a positive effect on inflation in the short run, but a constraining impact over the long term. The study concluded that e-commerce helps to ease inflationary pressures by intensifying price competition.

Yılmaz & Bayram (2020) examined the development of e-commerce and e-export in Türkiye during the COVID-19 pandemic, using data from 2019 to 2020. Through a

descriptive analysis method, the study assessed the growth in e-commerce volume and the state of e-export during the pandemic. Independent variables included the restrictions imposed during the pandemic, internet usage rates, and the effectiveness of digital infrastructure, while the dependent variables were e-commerce volume and e-export performance. The results revealed that e-commerce experienced rapid growth during the pandemic, while e-export saw a limited but notable increase. The study highlighted the importance of digital transformation in ensuring the continuity of trade during the pandemic.

This section includes studies conducted on global e-commerce. The research focuses on developments in the global e-commerce market, digitalization, and the economic impacts of e-commerce.

Nagy (2016) analyzed the development of e-commerce in Hungary using data from 2010 to 2016. Through a descriptive analysis, the study assessed the growth trends of Hungary's e-commerce market, consumer behavior, and digital infrastructure. Independent variables included the number of internet users, digital payment systems, and mobile commerce usage, while e-commerce volume was examined as the dependent variable. The findings revealed that e-commerce in Hungary grew rapidly, but there were shortcomings in the development of digital payment systems and consumer security. The study emphasized that for e-commerce to further develop in Hungary, improvements in digital infrastructure are necessary.

Kantarçı et al. (2017) analyzed the impact of e-commerce on economic growth on a global scale in their study covering the period from 2008 to 2017. Using a descriptive analysis method, the study evaluated the role of e-commerce in economic growth, particularly as digitalization accelerated. Independent variables included internet penetration, digital infrastructure, and mobile device usage rates, while economic growth was treated as the dependent variable. The results showed that digitalization and e-commerce made significant contributions to economic growth, with mobile commerce spreading rapidly during this period. The study emphasized that e-commerce acts as a driving force in digitalizing economies.

Aydın (2020) examined the global growth trends of e-commerce and its projected future direction during the period from 2010 to 2020. The study, employing a descriptive analysis approach, highlighted key drivers of e-commerce, including the rise of mobile applications, the expansion of internet infrastructure, and the increasing adaptation of younger generations to technology. The research primarily focused on the surge in e-commerce volumes in the United States and European countries, along with China's expanding role in the global e-commerce market, particularly through mobile commerce. The study forecasted that global e-commerce volume would reach 4 trillion dollars by 2020 and offered insights into the development of B2B and B2C e-commerce models.

Ivanova et al. (2021) focused on the development of e-commerce within the context of the digital economy, examining the period from 2010 to 2020. The study utilized descriptive analysis and multiple regression analysis to assess the effects of digitalization on e-commerce. Independent variables included digital infrastructure, mobile technology usage, and data security, while the dependent variable was e-commerce volume. The results revealed that the development of digital infrastructure and the widespread adoption of mobile technologies supported the growth of e-commerce, but challenges related to data security limited this growth. The study emphasized the necessity of improving security and infrastructure for the sustainable development of e-commerce in the digital economy.

Jain et al. (2021) provided a comprehensive evaluation of electronic commerce in their study, covering the period from 2010 to 2020. Using a descriptive analysis method, the study examined the historical development of e-commerce, business models, and its global economic impacts. Independent variables such as internet usage rates, digital infrastructure development, and mobile commerce applications were assessed, while the dependent variable was e-commerce volume. The results indicated that e-commerce has

rapidly expanded worldwide, with significant growth potential particularly in developing countries. The study emphasized the critical role of digital infrastructure and secure payment systems in ensuring the sustainable growth of e-commerce.

Gedik (2021), in her study exploring the theoretical foundations of e-commerce, reviewed the literature from 2000 to 2020, assessing the operation, conceptual framework, and development of e-commerce. The study discussed e-commerce business models, its role within the digital economy, and the impact of technological advancements. Independent variables included digital infrastructure, internet access rates, and mobile commerce applications, while the dependent variable was the theoretical dimensions of e-commerce. The findings demonstrated that e-commerce is a crucial component of digital transformation within economic systems, and sustainable business models have evolved on this basis. The study emphasized the critical role e-commerce plays in shaping the theoretical framework of a digitalized economy.

Siregar et al. (2023), in their study examining the effects of digital marketing on e-commerce customers, focused on the period between 2015 and 2023. Using a causal research method and regression analysis, the study evaluated the impact of digital marketing strategies on e-commerce customer behavior. Independent variables included social media marketing, digital advertising, and email marketing, while the dependent variables were customer satisfaction and purchase rates. The results showed that digital marketing strategies positively influenced e-commerce customers' purchasing decisions and enhanced customer loyalty. The study emphasized that effective digital marketing strategies play a critical role in the success of e-commerce.

3. The Development of E-commerce in Türkiye

As digitalization accelerates globally, the growth of e-commerce has become an inevitable outcome. Türkiye, one of the countries embracing this trend, has made notable progress, particularly since the early 2000s, in terms of digital transformation and enhancing its internet infrastructure. The expansion of e-commerce in Türkiye is closely tied to the increasing availability of internet access, the rising use of mobile devices, and the adoption of digital payment systems. Initially, large corporations capitalized on the benefits of online commerce, but by the mid-2010s, small and medium-sized enterprises (SMEs) also became active players in the e-commerce sector. In Türkiye, e-commerce not only presents a new shopping alternative for domestic consumers but also opens up opportunities to engage with international markets (Acılar, 2016). The COVID-19 pandemic accelerated the adoption and expansion of e-commerce not only in Türkiye but also worldwide. During the pandemic, the closure of physical stores and the enforcement of social distancing measures in many countries drove consumers to turn to online shopping. This global shift allowed e-commerce companies to quickly adapt, contributing to a significant increase in digital sales across the World (Barışık & Kasap, 2024).

The growth of e-commerce in Türkiye has been driven by several factors closely associated with economic development. Chief among these are the enhancement of internet infrastructure and the widespread integration of mobile commerce, both of which have played pivotal roles in shifting consumer behavior toward digital platforms. Data from the Turkish Statistical Institute (TÜİK) shows that household internet usage rose sharply between 2005 and 2020, significantly contributing to the rapid expansion of the e-commerce sector. Additionally, the proliferation of mobile devices and advancements in internet speeds have greatly improved consumers' online shopping experiences. In 2011, Türkiye experienced a notable increase in online card payment transactions, and by 2016, this growth had accelerated dramatically. Data from the Interbank Card Center (BKM) indicates that Türkiye's e-commerce transaction volume grew by 283% between 2011 and 2016 (Keleş, 2018).

Another crucial factor influencing the growth of e-commerce in Türkiye has been the use of personal credit. In particular, consumer loans have increased purchasing power, contributing to the expansion of e-commerce volume. The early 2010s saw a rapid rise in

the use of personal credit cards, which supported consumer spending. The widespread adoption of e-commerce in Türkiye can be attributed to consumers' ability to make secure payments online, alongside the digitalization of the banking sector. According to TÜİK's "Household Information Technology Usage Survey," the mid-2010s witnessed a significant increase in online shopping, indicating a shift in consumer demand towards online platforms (Keleş, 2018).

In addition, the development of the e-commerce sector in Türkiye is directly linked to innovations in digital payment systems. Türkiye has made significant progress in digital payment technologies, making it easier for consumers to engage in online shopping. The volume of transactions carried out via both domestic and international credit cards has increased rapidly, with e-commerce activities aimed at international markets gaining considerable momentum. Card transactions from abroad to Türkiye rose by 123% between 2011 and 2016 (Keleş, 2018). During this period, Türkiye's efforts to strengthen its digital infrastructure supported the growth potential of e-commerce and enhanced its global competitiveness.

In conclusion, the development of e-commerce in Türkiye has accelerated alongside the successful implementation of digital transformation policies, the strengthening of internet infrastructure, and changes in consumer behavior. Economic indicators, such as the increase in personal credit usage and the impact of inflation rates, have played a direct and decisive role in shaping e-commerce volume. Since the mid-2010s, Türkiye has made significant progress in the field of e-commerce and continues to hold strong potential for further growth in this area (Acilar, 2016).

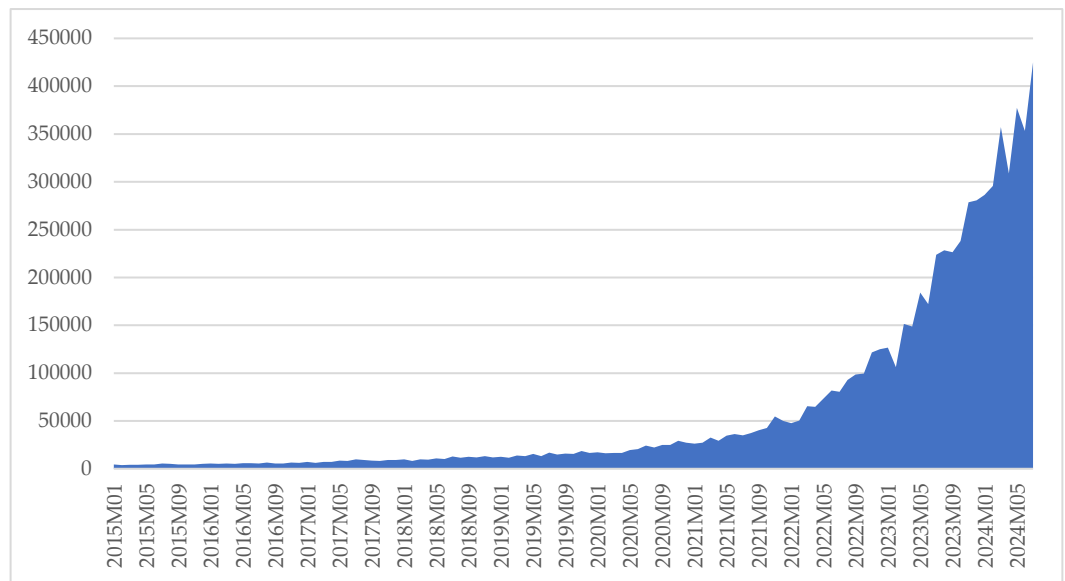

Figure 1. E-Commerce Volume (Million TL)

In Graph 1, illustrates the change in e-commerce volume (in million Turkish Liras) in Türkiye between 2015 and 2024. From 2015 to 2020, the e-commerce volume remained at relatively low levels and displayed a stable trend. These low volumes indicate a period when digitalization had not yet become widespread, consumer habits were still focused on physical retail, and internet infrastructure was not fully developed. This period can also be seen as a time when e-commerce in Türkiye faced infrastructural and regulatory challenges.

However, by the end of 2020, a significant increase in e-commerce volume began, spurred by the global COVID-19 pandemic. The pandemic led to the closure of physical stores worldwide and forced people to shop from home, contributing to the rapid growth of e-commerce in Türkiye, as it did globally. By 2021, the e-commerce volume in Türkiye

gained momentum due to the pandemic, and the graph shows a marked rise during this period. This increase is closely tied to changes in consumer habits, with online shopping becoming increasingly preferred and digital platforms expanding to meet this demand.

By 2022, the e-commerce volume showed a strong growth trend. The key factors behind this growth include the rising internet penetration rate in Türkiye, increased use of mobile devices, and the widespread adoption of digital payment systems. Additionally, the development of logistics capabilities offered by e-commerce platforms, fast delivery solutions, and the increased variety available to consumers further contributed to the rise in e-commerce volume during this period. Türkiye accelerated its digitalization process, making significant improvements in internet infrastructure, which facilitated the increase in online transactions. Furthermore, the growing trust consumers had in online shopping, along with the widespread use of credit cards and digital payment methods, played a pivotal role in this growth.

By 2023 and especially in 2024, the e-commerce volume experienced a significant surge, reaching a peak in the graph. During this period, the increase in public and private sector investments in digitalization in Türkiye, the expansion of major e-commerce platforms, and the entry of new players into the market are likely some of the key reasons behind this substantial growth. At the same time, the rapid growth of online shopping in Türkiye, coupled with the integration of small and medium-sized enterprises (SMEs) into digital platforms, became a noteworthy development. The integration of SMEs into e-commerce platforms not only contributed to local economies but also provided consumers with more choices, further driving the growth in e-commerce volume.

This dramatic increase in e-commerce volume reflects the rapid transformation of the Turkish economy during the digitalization process. It also indicates that Türkiye's digital economy holds great potential for the future. Especially considering the young population's adaptability to technological innovations and the ongoing rise in mobile device usage, e-commerce growth in Türkiye is expected to continue. The graph clearly shows that e-commerce has become more than just a sales channel, evolving into a crucial component of economic growth. In conclusion, e-commerce volume in Türkiye is likely to continue growing in the coming years, driven by investments in digitalization, the adoption of new technologies, and changes in consumer habits.

This rapid growth trend also suggests that Türkiye has the potential to become a more significant player in the global e-commerce market. In terms of the future of e-commerce, both consumers and businesses are expected to further adapt to this digital transformation, and the strengthening of the e-commerce ecosystem is anticipated.

3.1 The Impact of CPI and Personal Loans on E-commerce Volume

The rapid growth of e-commerce in Türkiye is closely related to various economic indicators, chief among them being the Consumer Price Index (CPI) and personal loans. CPI, which measures the general price level of goods and services in an economy, directly affects consumers' purchasing power. As inflation rates rise, consumers' spending capacity may decrease, which can also be reflected in their online shopping habits. During periods of high inflation in Türkiye, consumers have tended to rely more on personal loans to meet their needs, creating a complex set of effects on e-commerce volume (Eryüzlü, 2020).

While rising CPI typically leads to reduced consumer spending, e-commerce platforms often leverage competitive advantages by offering lower prices. Features such as price comparison tools and discount campaigns can attract consumers to online shopping even during inflationary periods. The price fluctuations seen in Türkiye since the mid-2010s have led to shifts in consumer behavior. Notably, during major sales events, the price flexibility of e-commerce platforms has played a mitigating role, softening the impact of rising CPI on consumer spending (Eryüzlü, 2020).

Additionally, personal loans significantly impact e-commerce volume by increasing consumers' purchasing power. In Türkiye, the widespread use of personal credit cards

and the availability of personal loans with low interest rates have strengthened consumers' inclination toward online shopping. Between 2011 and 2020, the rise in personal loans affected a substantial portion of consumer spending in Türkiye, contributing to the growth of e-commerce volume. Personal loans provide consumers with easy access to financial resources, and their effect on consumer behavior is clearly observed in online shopping trends (Keleş, 2018).

The relationship between e-commerce and personal loans in Türkiye has developed in direct correlation with the increase in consumers' spending capacity. Consumers are able to make large purchases more easily through credit cards and personal loans, a trend supported by the various payment options offered by e-commerce platforms. The expansion of digital payment systems and the growing habit of making online payments in Türkiye have further strengthened this connection between personal loans and e-commerce (Eryüzlü & Kurtoğlu, 2020).

The influence of personal loan rates on the growth of e-commerce volume is also directly linked to advancements in payment systems. Since the early 2010s, the strengthening of digital banking systems and mobile payment infrastructure in Türkiye has led to an increase in loan usage, making online shopping more accessible. This positive impact of personal loans on e-commerce is particularly evident when consumers make large purchases without the concern of exceeding their credit card limits, enabling them to shop with confidence (Kayahan & Hepaktan, 2016).

In conclusion, CPI and personal loans are two significant economic factors that directly affect consumer behavior and e-commerce volume in Türkiye. During periods of rising CPI, the competitive pricing strategies of e-commerce platforms increase consumers' willingness to shop online, while personal loans facilitate easy access to financial resources, supporting e-commerce spending. These two indicators play a critical role in the growth dynamics of e-commerce in Türkiye.

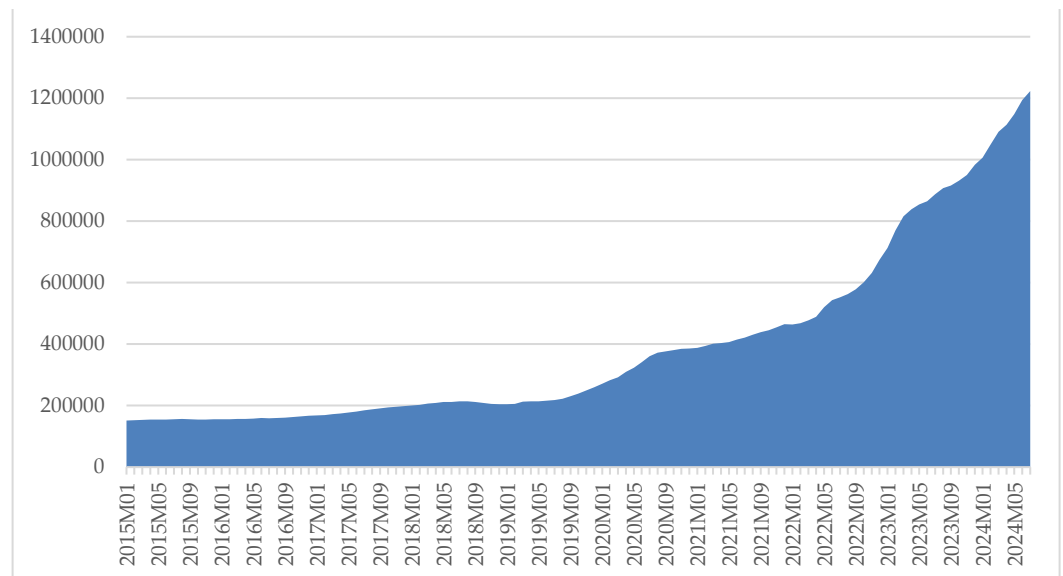

Figure 2. Consumer Loan Usage in Türkiye (Million TL)

In Graph 2, which illustrates the amount of consumer loans in millions of Turkish Lira (TL), a significant upward trend in loan usage in Türkiye from 2015 to 2024 is observed. Between 2015 and 2019, the usage of consumer loans exhibits a relatively slow and steady increase. This period indicates a stable macroeconomic environment, with limited fluctuations in household incomes and a moderate demand for credit. The gradual rise in consumer loan usage can be attributed to a relatively stable economy where households did not face significant financial pressure, and borrowing remained contained.

However, towards the end of 2019, there is a notable acceleration in the usage of consumer loans. The sharpest increase occurs in 2020, coinciding with the economic impact of the COVID-19 pandemic. During this period, the global health crisis led to economic uncertainties, job losses, reduced incomes, and increased liquidity needs for households, driving a surge in demand for consumer loans. In addition to this, expansionary monetary policies, low-interest rates, and government stimulus packages aimed at supporting households likely contributed to the rising loan usage during this time.

From 2021 onward, the trend becomes steeper, showing a rapid escalation in consumer loan usage. By 2024, the amount of consumer loans exceeds 1.2 million TL, marking a historical peak. This sharp increase can be linked to persistent inflationary pressures, rising borrowing needs, and households facing greater economic challenges. As inflation eroded real incomes, individuals increasingly turned to borrowing to meet their consumption and liquidity needs. Additionally, fluctuations in credit interest rates and more flexible lending policies in the banking sector further fueled the demand for consumer loans.

Overall, Graph 2 reflects the increasing reliance of Turkish households on consumer loans, particularly in the face of economic instability and financial pressures. The sustained upward trend underscores the growing financial risks faced by households as they resort to borrowing to cope with economic uncertainty. This trajectory is closely aligned with broader macroeconomic indicators, highlighting the rising demand for consumer loans as a financial coping mechanism.

3.2 The Relationship Between E-commerce Volume and Economic Indicators: Theoretical Framework

As a key indicator of economic growth and consumer behavior, e-commerce volume is directly linked to various economic factors. Indicators such as inflation rates, consumer confidence, and personal loan usage play a decisive role in shaping e-commerce. At this point, the Consumer Price Index (CPI) and personal loan rates have a direct impact on consumer behavior, and it is essential to explain theoretically how digital commerce is affected by these economic conditions.

The CPI measures changes in the general price level of goods and services in an economy and directly affects consumers' purchasing power. From a Keynesian perspective, it is widely accepted that price increases (inflation) reduce consumer demand and limit spending. During periods of inflation, as consumers' purchasing power weakens and a significant portion of their income is allocated to essential needs, the volume of online shopping may decline. However, e-commerce often offsets this effect by offering price advantages and promotional campaigns. In developing countries like Türkiye, e-commerce platforms have the potential to attract consumer demand by adopting more competitive pricing strategies in response to inflationary pressures (Eryüzlü, 2020).

In addition to CPI, personal credit usage is another significant economic factor influencing e-commerce volume. Within the framework of the Quantity Theory of Money, it is evident that the financial resources provided by credit expansion increase spending capacity. Personal loans, in particular, are an important financial tool that individuals use to expand their consumption expenditures. Increased access to credit facilitates consumers' ability to purchase more products, positively impacting e-commerce platforms. Friedman's consumption function theory also suggests that individuals' spending tendencies increase based on their future income expectations. In this context, the widespread use of personal loans has enhanced consumers' tendency to shop online, contributing to the expansion of e-commerce volume in Türkiye (Keleş, 2018).

In the context of Türkiye, the impact of personal loans on e-commerce should be evaluated alongside digital payment systems and the banking sector, which make consumers' shopping habits more flexible. Particularly, the integration of credit cards and

personal loans into online commerce allows consumers to prefer credit when purchasing high-value products. This aligns with the Neo-Classical Consumption Theory, which posits that consumers optimize their income and expenditures based on available credit facilities and market conditions. The strong correlation between personal credit usage and e-commerce volume in Türkiye can be explained by consumers' increased capacity to expand their purchasing decisions (Kayahan & Hepaktan, 2016).

Based on economic theories, understanding how e-commerce volume in Türkiye responds to inflation and credit rates sheds light on the role of digital commerce in economic growth. Both the impact of CPI and how credit rates shape consumer behavior are critical for understanding the growth dynamics of the e-commerce sector. The price advantages offered by e-commerce increase consumers' interest in online platforms, while the expansion of personal loans provides the financial capacity to meet this demand. Thus, e-commerce volume in Türkiye grows in strong relation to economic indicators (Dikkaya & Aytekin, 2018).

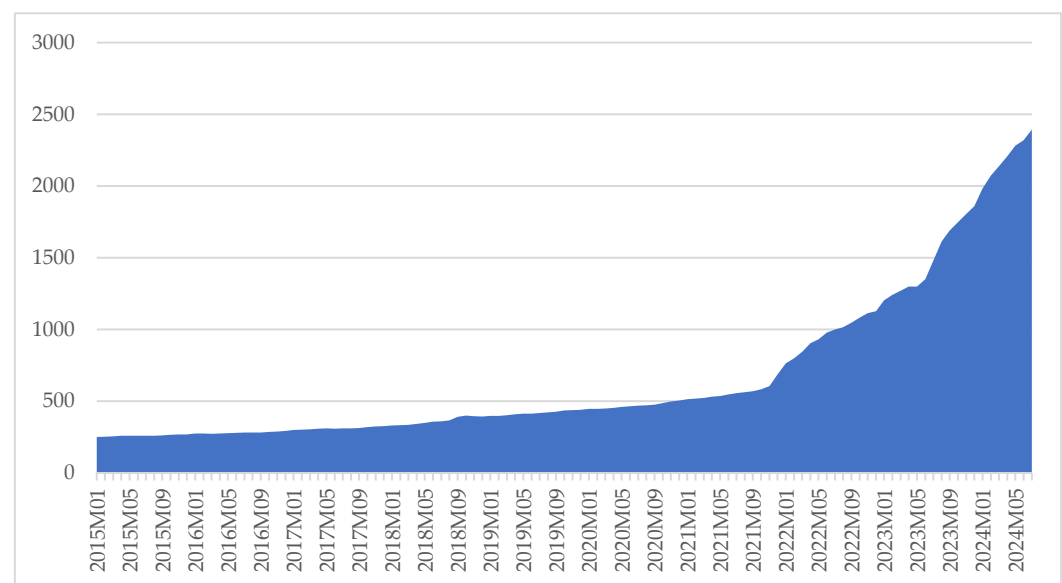

Figure 3. Consumer Price Index (CPI) in Türkiye

Graph 3 shows the Consumer Price Index (CPI) in Türkiye from 2015 to 2024, highlighting the changes in the general price level of goods and services consumed by households during this period. The CPI is a crucial measure of inflation, reflecting how prices have shifted over time, and this graph demonstrates a continuous rise in the cost of living for Turkish households. The upward trend throughout the years indicates that Türkiye has experienced sustained inflationary pressures over the last decade.

Between 2015 and 2019, the graph exhibits a gradual and relatively stable increase in CPI, suggesting that inflation was kept under control during this period. The modest rise in CPI can be attributed to a more stable macroeconomic environment where inflation management policies, such as those of the central bank, were likely effective. Economic stability and limited external shocks contributed to a manageable inflationary trend, keeping price levels in check, and thereby, the impact on household purchasing power remained moderate.

However, towards the end of 2019, an acceleration in CPI is observed, which becomes more pronounced by 2020. The onset of the COVID-19 pandemic had a significant economic impact globally, and this sharp rise in CPI can be closely linked to the pandemic-induced supply chain disruptions, which led to increased production costs that were passed on to consumers. Furthermore, the depreciation of the Turkish Lira exacerbated the inflationary pressures by increasing the cost of imported goods and services, driving up the CPI further.

From 2021 onwards, the CPI growth becomes steeper, reflecting a rapid rise in consumer prices. The escalation of inflation during this period can be attributed to various global and domestic economic factors. The depreciation of the Turkish Lira, combined with the volatility in commodity prices and disruptions in global supply chains, contributed to rising import costs and a surge in domestic prices. Expansionary monetary and fiscal policies, such as increased money supply and low-interest rates, also played a role in fueling inflation. As consumer expectations for inflation worsened, it became increasingly difficult to contain price hikes.

The most noticeable spike in CPI occurs between 2022 and 2024, a period marked by severe inflationary pressures in Türkiye. Rising energy prices, increased food costs, and higher import expenses are among the main factors driving this inflation surge. The worsening of inflation expectations further amplified the problem, causing prices to rise more persistently. By 2024, CPI levels have exceeded 2,500, indicating a dramatic increase in the cost of living for households and reflecting the severity of Türkiye's inflation problem.

By 2024, the CPI surpasses the 2,500 mark, signaling a significant erosion in household purchasing power. The persistent and sharp rise in CPI during this period indicates that inflation has become a critical issue for the Turkish economy, posing risks not only for consumer welfare but also for broader economic stability. If inflation remains uncontrolled, it could negatively impact investment decisions, production costs, and overall economic growth.

Overall, **Graph 3** underscores the increasing inflationary pressures faced by Türkiye in recent years, particularly after 2020. The sustained rise in CPI highlights the broader challenges of inflation management in an environment of economic instability, rising production costs, and external shocks. As inflation becomes a long-term concern, its implications for households and the broader economy are becoming increasingly apparent, making it one of the most pressing economic issues in Türkiye today.

4. Data and Model

The econometric model in this study has been constructed using monthly data from January 2015 to July 2024. The primary objective is to examine the causal relationship between the volume of e-commerce in Türkiye and consumer loans, specifically personal loans (a subcategory of consumer loans), as well as the Consumer Price Index (CPI). The dependent variable is the spending amount (in Turkish Lira) made with domestic cards both within Türkiye and abroad, while the independent variables included in the model are the Consumer Price Index (2003=100) and personal loans (in Turkish Lira). The analysis, conducted using a total of 115 observations, was performed with the help of Gauss 21 and Stata14 econometrics software. Descriptive statistics for the data used in the study are presented in Table 1.

Table 1. Descriptive Statistics for Variables

Variables	Notation	Definition	Usage Method	Source
ETH	lneth	The Domestic and International Usage of Local Cards (Mn TL)	Logarithmic	Interbank Card Center (BKM)
TUFE	Intufe	Consumer Price Index (2003=100).	Logarithmic	Turkish Statistical Institute (TÜİK)
İHKRE	lnihkre	Personal Loans (Mn TL)	Logarithmic	Turkish Statistical Institute (TÜİK)

All variables were subjected to a natural logarithmic transformation to ensure that observation values expressed in different units convey the same type of meaning. The "ln" notation indicates that the logarithm of the series has been taken. When the natural logarithms of the variables are used, the estimated parameters will be equal to elasticity, which facilitates the interpretation of the parameters. The model under analysis is provided in Equation (1). In the econometric model presented in Equation (1), the

notations β_0 and ε_t represent the constant term and the error term, respectively. The parameters from β_0 to β_2 denote the coefficients of the explanatory variables included in the function:

$$\ln eth_t = \beta_0 + \beta_1 \ln i h k r e_t + \beta_2 \ln t u f e_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

5. Method

In the first stage of the study, traditional unit root tests, namely the Augmented Dickey-Fuller (ADF) test (1981) and the Phillips & Perron (1988), along with the Zivot & Andrews (2002) unit root test, which allows for structural breaks, were employed to determine the stationarity levels of the series. In the second stage, symmetric and frequency-domain causality tests were conducted.

For the causality analysis, the Hacker & Hatemi-J (2006) and Breitung & Candelon (2006) frequency-domain causality tests were applied, and the results were interpreted. While the Hacker and Hatemi-J causality test examines the entire period as a whole and performs a causality test from a single point, it does not take into account the cyclical fluctuations that can occur in every economy. On the other hand, frequency-domain causality tests provide the opportunity to investigate the causality relationship at different time intervals. This method allows for the generation of test statistics at different frequencies and the distinction between temporary and permanent causality relationships between the variables.

5.1 Traditional and Structural Break Unit Root Tests

In this study, the ADF and PP unit root tests, which are traditional unit root tests, as well as the Zivot & Andrews (2002) test, which allows for structural breaks, were applied to examine the unit root and stationarity of the series. Stationarity is defined as a time series having a constant mean, variance, and autocorrelation structure over time Enders & Granger (1998).

The Dickey & Fuller (1981) stationarity test aims to assess a first-order autoregressive (AR) process. The Augmented Dickey & Fuller (1981) test, on the other hand, works on the AR(p) model with a lag order of p, evaluating the null hypothesis as an ARIMA(p,1,0) autoregressive integrated moving average process, and the alternative hypothesis as a stationary ARIMA(p+1,0,0) model (Cheung & Lai, 1995). In the test, it is assumed that the error terms are independently and identically distributed [$\varepsilon_t \sim WN(0, \sigma^2)$].

$$\Delta y_t = \gamma y_{t-1} + \sum_{i=2}^p \beta_i \Delta y_{t-i+1} + \varepsilon_t \quad (2)$$

$$\Delta y_t = c + \gamma y_{t-1} + \sum_{i=2}^p \beta_i \Delta y_{t-i+1} + \varepsilon_t \quad (3)$$

$$\Delta y_t = c + \gamma y_{t-1} + \delta_2 t + \sum_{i=2}^p \beta_i \Delta y_{t-i+1} + \varepsilon_t \quad (4)$$

The first model (Model 1) has a regression structure without a constant term and trend variable. The second model (Model 2) includes only the constant term, excluding the trend variable. The third model (Model 3) reflects a model that incorporates both the constant term and the trend. In these models, the coefficient of the dependent variable's previous period value, $y_{(t-1)}$, denoted as " γ ", is tested to determine whether it is less than one. The acceptance of the alternative hypothesis leads to the conclusion that the series is stationary.

The Dickey-Fuller test is based on constant variances and independent error terms, assuming no autocorrelation. However, Phillips & Perron (1988) reexamined the assumptions of the Dickey & Fuller (1979) test and introduced a different approach to account for random shocks (Sevüktekin & Nargeleçekenler, 2010). This new approach offers more flexible solutions, particularly for cases involving autocorrelation and heteroscedasticity. The equations describing the constant and constant-trend models used in the PP test are as follows:

$$Y_t = \alpha_0 + \beta_1 Y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (5)$$

$$Y_t = \alpha_0 + \beta_1 Y_{t-1} + \beta_2 \left(t - \frac{T}{2} \right) + \varepsilon_t \quad (6)$$

The equations numbered (4) and (5) mentioned above represent models that include the constant term and those that incorporate both the constant term and the trend, respectively. In these models, Y_t denotes the tested variable, α_0 represents the constant term, t stands for the trend, and T symbolizes the number of observations, while the error term reflects the uncertainty component of the model. The coefficient estimation is conducted through this method. As in the Augmented Dickey-Fuller (ADF) test, the test results are compared with MacKinnon critical values to determine whether the series is stationary (Tari, 2010).

Although the ADF and PP unit root tests provide valuable insights into stationarity analysis, they disregard structural breaks. However, the presence of structural changes in econometric models can influence the stationarity properties of the series. Therefore, after applying traditional stationarity tests, the Zivot-Andrews test, which accounts for structural breaks, was employed to examine the presence of such breaks. The Zivot & Andrews (2002) study explains structural breaks as endogenous and allows for only one break point through the following three models:

$$\text{Model A: } Y_t = \mu + \beta_t + \delta Y_{t-1} + \theta_1 DU(\lambda) + \sum_{i=1}^k \delta_i \Delta Y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (7)$$

$$\text{Model B: } Y_t = \mu + \beta_t + \delta Y_{t-1} + \theta_2 DT(\lambda) + \sum_{i=1}^k \delta_i \Delta Y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (8)$$

$$\text{Model C: } Y_t = \mu + \beta_t + \delta Y_{t-1} + \theta_1 DU(\lambda) + \theta_2 DT(\lambda) + \sum_{i=1}^k \delta_i \Delta Y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (9)$$

The null hypothesis for Model A, Model B, and Model C is that the series contains a unit root under the presence of a structural break. DU represents the dummy variable for a break in the level of the series, while DT represents the dummy variable for a break in the slope.

$$DU(\lambda) = \begin{cases} 1, & t \geq T_B \\ 0, & t \leq T_B \end{cases} \text{ ve } DT(\lambda) = \begin{cases} t - T\lambda, & t > T\lambda \\ 0, & t \leq T_B \end{cases} \quad (10)$$

$t = 1, 2, 3, \dots, T$ represents time, while T_B denotes the break date, and $\lambda = T_B/T$ represents the break time.

5.2 Hacker and Hatemi-J (2006) Symmetric Causality Test

The symmetric causality analysis by Hacker & Hatemi-J (2006) is based on and serves as a continuation of the causality analysis by Toda and Yamamoto (1995). In both analyses, the cointegration status and the stationarity order of the series are not considered; however, the main difference is that the Hacker & Hatemi-J (2006) analysis employs the leveraged bootstrap method (Özer & Kirca, 2018).

Hacker and Hatemi-J (2006) have thoroughly examined the dimensional properties of the Toda and Yamamoto (1995) analysis and pointed out that the asymptotic χ^2 distribution performs inadequately in small sample sizes. Findings from the Monte Carlo simulation demonstrate that in the Toda and Yamamoto (1995) analysis, based on the bootstrap method, dimensional distortions caused by the asymptotic distribution are less prominent. Therefore, it is recommended to use the leveraged bootstrap method to reduce dimensional distortions (Hacker & Hatemi-J, 2006). In the Toda and Yamamoto (1995) based analysis proposed by Hacker and Hatemi-J (2006), the estimated VAR (p+dmax) model is expressed as follows (Hacker & Hatemi-J, 2006):

$$y_t = v + A_1 y_{t-1} + A_p y_{p-1} + \dots + A_{p+d} y_{t-(p+d)} + \varepsilon_t \quad (11)$$

In equation (11), y_t represents the vector of k independent variables, v denotes the constant term, A represents the parameter matrix, and ε_t stands for the error term vector. (p) indicates the maximum lag length, while $dmax$ represents the maximum degree of

integration. Unlike the Toda and Yamamoto (1995) causality analysis, the bootstrap distribution has been preferred. The bootstrap method estimates the distribution of the test statistic by resampling the dataset. This approach yields more accurate critical values and reduces distortions. To conduct the bootstrap simulation, each simulation first generates K^* data by assuming the null hypothesis (H_0) of no Granger causality (Hacker & Hatemi-J, 2006).

$$K^* = \check{E}Z + \psi^* \quad (12)$$

According to equation (12), Z represents the independent variables, \check{E} denotes the estimated parameter values, and ψ^* signifies the bootstrap error terms. The parameters are determined by the equation $\check{E} = KZ'(ZZ')^{-1}$. Bootstrap error terms are randomly drawn T times and used in place of the error terms. These terms are selected with a probability of $1/T$, and by taking their averages and differences, the issue of varying variance is eliminated. Before the bootstrap error terms, the matrix of independent variables must be constructed. The $T \times 1$ leverage vectors are represented as X_{1t} ve X_{jt} in equations (13) and (14), respectively (Hatemi-J & Roca, 2006):

$$h_1 = \text{diag}(X_1(X_1'X_1)^{-1}X_1') \quad (13)$$

$$h_2 = \text{diag}(X(X'X)^{-1}X') \quad (14)$$

$$j = i - 1, i = 1, 2, 3, 4, \dots, j$$

In Equations (13) and (14), $X = (W'_{-1}, \dots, W'_{-p})$ ve $X_i = (W'_{i-1}, \dots, W'_{i-p})$ where W represents the lagged values of X_{1t} , and in the equation determining X_{1t} , X_1 represents the matrix of independent variables. Similarly, in the model determining X_{jt} , X is the matrix of independent variables. This equation is subject to the Granger causality restriction, and the null hypothesis H_0 is formulated as " X_{jt} is not the Granger cause of X_{1t} ". The error term matrix is represented by Equation (15), where h_{it} represents the t -th component of h_i , and ε_{it} denotes the unmodeled error term.

$$\varepsilon_{it}^m = \frac{\varepsilon_{it}}{\sqrt{1-h_{it}}} \quad (15)$$

5.3 Breitung and Candelon (2006) Frequency Domain Causality Test

Granger (1969) introduced the concept of causality to the literature, which refers to the inclusion of the lagged values of one variable in the equation of another variable. Various causality tests have been developed in the literature to examine causal relationships between variables. These traditional tests operate in the time domain, providing a test statistic that measures causality between variables in only a single time dimension (Aydın, 2020).

Granger (1969), Geweke (1982), and Hosoya (1991) are notable contributors to the development of frequency-based causality tests and their application methods in the literature. Geweke and Hosoya offered a causality measurement in the frequency domain by decomposing spectral density functions into specific frequency intervals. Building on these approaches, Breitung & Candelon (2006) proposed the use of a Vector Autoregression (VAR) model, as shown in Equations (16) and (17), to evaluate potential causality relationships in their frequency-based causality test (Breitung & Candelon, 2006).

$$Y_t = \theta_{11,1}Y_{t-1} + \theta_{11,2}Y_{t-2}, \dots, + \theta_{11,p}Y_{t-p} + \theta_{12,1}X_{t-1} + \theta_{12,2}X_{t-2}, \dots, \theta_{12,p}X_{t-p} \quad (16)$$

$$X_t = \theta_{21,1}Y_{t-1} + \theta_{21,2}Y_{t-2}, \dots, \theta_{21,p}Y_{t-p} + \theta_{22,1}X_{t-1} + \theta_{22,2}X_{t-2}, \dots, \theta_{22,p}X_{t-p} \quad (17)$$

The model presented in Equations (16) and (17) is expressed in matrix form using the lag operator (L) as follows:

$$\varphi(L) = \begin{pmatrix} Y_t \\ X_t \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} \varphi_{11}(L) & \varphi_{12}(L) \\ \varphi_{21}(L) & \varphi_{22}(L) \end{pmatrix} \begin{pmatrix} X_t \\ Y_t \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} \varepsilon_{1t} \\ \varepsilon_{2t} \end{pmatrix} \quad (18)$$

$\varphi(L) = I - \varphi_1 L - \varphi_2 L^2 - \dots - \varphi_p L^p$ represents the 2x2 lag polynomial, while denotes $\varphi_1 - \varphi_2 - \varphi_3 - \dots - \varphi_p$ the 2x2 autoregressive parameter matrix. Breitung & Candelon (2006) specified that ε_{1t} and ε_{2t} represent the error vector, which corresponds to white noise. The moving average representation of the VAR model, shown through Cholesky decomposition, is:

$$\begin{pmatrix} Y_t \\ X_t \end{pmatrix} = \psi(L)\eta_t = \begin{pmatrix} \psi_{11}(L) & \psi_{12}(L) \\ \psi_{21}(L) & \psi_{22}(L) \end{pmatrix} \begin{pmatrix} \eta_{1t} \\ \eta_{2t} \end{pmatrix} \quad (19)$$

$\psi(L) = \varphi(L)^{-1}G^{-1}$, $E(\eta_t, \eta_t) = I$ ve $\eta_t = G\varepsilon_t$ represents. Based on this equation, the spectral density function of x_t is expressed as follows:

$$f_x(\omega) = \frac{1}{2\pi} \left\{ |\psi_{11}(e^{-i\omega})|^2 + |\psi_{12}(e^{-i\omega})|^2 \right\} \quad (20)$$

The causality measure proposed in the studies of Geweke (1982) and Hosoya (1991) has been reformulated as shown in Equation (21):

$$M_{x \rightarrow y}(\omega) = \log \left[1 + \frac{|\psi_{12}(e^{-i\omega})|^2}{|\psi_{11}(e^{-i\omega})|^2} \right] \quad (21)$$

In Equation (21), the test examines whether Y_t is not the Granger cause of X_t at frequency ω . The approach by Breitung and Candelon (2006) is expressed with the following linear restrictions:

$$\sum_{k=1}^p \theta_{12,k} \cos(k\omega) = 0, \quad \sum_{k=1}^p \theta_{12,k} \sin(k\omega) = 0 \quad (22)$$

In line with these restrictions, a standard F-test can be conducted to test the null hypothesis, which implies the absence of Granger causality at frequency ω . The F-statistic is distributed as $F(2, T-2p)$ where $\omega \in (0, \pi)$ representing 2 restrictions. T denotes the number of observations, while p represents the order of the VAR model.

6. Findings

Using a monthly data set for the period from January 2015 to July 2024, this study examines the causal relationship between e-commerce volume in Türkiye, personal loans, and inflation. Both symmetric and frequency-based causality tests were employed. For the time domain causality test, the Hacker and Hatemi-J (2006) Symmetric Causality Test was utilized, while the Breitung and Candelon (2006) Frequency Domain Causality Test was applied for frequency-based causality analysis. Given the Turkish economy's experience of numerous structural breaks during the observed period, alongside traditional unit root tests such as the Augmented Dickey-Fuller (ADF) (1981) and Phillips-Perron (PP) (1988) tests, the Zivot-Andrews (1992) unit root test, which is effective at detecting endogenous breaks and allows for a single structural break, was also employed. The descriptive statistics for the variables are as follows:

Table 2. Descriptive Statistics of the Data Set

	Lneth	Lnihkre	Intufe
Average	10.049	12.656	6.260
Median	9.695	12.386	6.076
Maximum	12.959	14.017	7.780
Minimum	8.229	11.927	5.523
Standard Deviation	1.343	0.644	0.651
Skewness	0.642	0.611	0.901
Kurtosis	2.234	2.070	2.611
Jarque-Bera	10.710	11.318	16.315
Probability	0.004	0.003	0.000

When examining the descriptive statistics of the variables in the data set, it can be observed that the median values are close to the means, indicating that the distributions of the variables are largely symmetrical, albeit with some small deviations. Considering the minimum and maximum values, it is particularly notable that the e-commerce volume variable exhibits a wider range of distribution and shows more fluctuations compared to other variables. This highlights that the variability in e-commerce volume is greater than that of other variables such as personal loans and inflation. The standard deviation values support this finding, showing that the e-commerce volume variable has higher volatility and a broader distribution range.

When skewness values are examined, all variables exhibit positive skewness, indicating that the distributions are skewed to the right, or shifted toward higher values. The kurtosis values are lower compared to a normal distribution, indicating that the distributions are flatter and that extreme values are relatively limited. According to the Jarque-Bera test results, the probability values for all variables are below 0.05, indicating significant deviations from normal distribution. In particular, when considering the skewness and kurtosis values of the variable representing inflation (Intufe), it can be said that it shows a more pronounced deviation from normal distribution.

These findings emphasize the need to consider the distribution characteristics of the variables during the modeling process and highlight the necessity of making corrective adjustments, particularly regarding outliers and skewness issues. Additionally, the variability differences between e-commerce volume and other variables suggest that frequency-based causality analyses could produce meaningful results, indicating that e-commerce volume has a more dynamic structure compared to other variables.

In terms of the methodological sequence of the study, the results of the unit root tests on the series are reported first, followed by the results of the symmetric causality and frequency-domain causality tests. The results of the traditional unit root tests, ADF and PP, are presented in Table 3:

Table 3. ADF and PP Unit Root Test Results

		Augmented Dickey-Fuller (1979, ADF)		
		Level I(0)		
		LNETH	LNTUFE	LNIHKRE
Constant	t-Statistic	3.696	2.925	1.689
	Prob.	0.999	0.999	0.999
Constant and Trend	t-Statistic	-0.048	-0.075	-1.558
	Prob.	0.995	0.994	0.803
No Constant and No Trend	t-Statistic	7.179	3.669	2.801
	Prob.	0.999	0.999	0.998
		First Difference I(1)		
		d(LNETH)	d(LNTUFE)	d(LNIHKRE)
Constant	t-Statistic	-20.358	-4.859	-3.618
	Prob.	0.000***	0.000***	0.006***
Constant and Trend	t-Statistic	-9.563	-6.016	-4.339
	Prob.	0.000***	0.000***	0.003***
No Constant and No Trend	t-Statistic	-0.072	-2.024	-2.353
	Prob.	0.000***	0.000***	0.000***
		Phillips ve Perron (1988, PP)		
		Level I(0)		
		LNETH	LNTUFE	LNIHKRE
Constant	t-Statistic	4.071	4.654	2.968
	Prob.	0.999	0.999	0.999
Constant and Trend	t-Statistic	-1.102	0.400	-1.153
	Prob.	0.923	0.998	0.914
No Constant and No Trend	t-Statistic	7.451	5.541	5.095
	Prob.	0.999	0.999	0.999
		First Difference I(1)		
		d(LNETH)	d(LNTUFE)	d(LNIHKRE)
Constant	t-Statistic	-20.858	-4.859	-3.583
	Prob.	0.000***	0.000***	0.007***
Constant and Trend	t-Statistic	-29.489	-5.917	-4.410
	Prob.	0.000***	0.000***	0.000***
No Constant and No Trend	t-Statistic	-14.985	-3.055	-2.068
	Prob.	0.000***	0.000***	0.000***

Note: *, **, and *** indicate significance at the 10%, 5%, and 1% levels, respectively. The "d" notation signifies that the first difference of the series has been taken.

As a result of the unit root test, it was determined that all variables exhibit unit roots at their level values (I(0)) in both unit root tests. However, when first differences (I(1)) were taken, the series became stationary at a high significance level of 1%. After determining the stationarity levels of the series, the Zivot & Andrews (2002) unit root test was applied to identify the break dates. The results are reported in Table 4:

Table 4. Zivot-Andrews (ZA) (1992) Unit Root Test

Değişken	Model A		Model C	
	Min T-stat	Breakage	Min T-stat	Breakage
LNETH	-2.344	March 2022(3)	-3.995	December 2020(3)
<i>dlmeth</i>	-7.215	March 2020(4)***	-7.460	March 2022(4)***
LNTUFE	-3.939	December 2021(4)	-4.713	February 2021(4)
<i>dlntufe</i>	-6.409	November 2021(3)***	-7.140	December 2021(3)***
LNIHKRE	-2.824	September 2022(1)	-3.904	August 2018(1)
<i>dlnihkre</i>	-4.762	August 2020(0)*	-4.743	August 2019(0)

Note: The values in parentheses indicate the number of lags selected by the Akaike Information Criterion. The critical values for the models taken from Zivot and Andrews (1992) are as follows: for Model A, at the 1%, 5%, and 10% significance levels, the critical values are -5.34, -4.80, and -4.58, respectively. For Model C, at the 1%, 5%, and 10% significance levels, the critical values are -5.57, -5.08, and -4.82, respectively.

The results of the ZA unit root test, which determines the structural break endogenously in the series, are reported in Table 4. The results obtained are consistent with the ADF and PP tests. When the calculated t-statistic exceeds the critical values provided in Zivot-Andrews (1992) in absolute terms, the null hypothesis indicating the

presence of a unit root without a structural break is rejected. Conversely, if the t-statistic falls below the Zivot-Andrews (1992) critical values in absolute terms, the alternative hypothesis indicating trend stationarity with a single structural break in the trend function is rejected. Since the test statistic values for all variables in the model at the level values, for both Model A and Model C, are smaller than the critical values in absolute terms, no statistical significance was found.

In the empirical analysis, after the stationarity tests, the next step was to examine causality. For this purpose, the Hacker and Hatemi-J (2006) Symmetric Causality Test, which provides reliable results in small sample sizes and detects causality in the time domain, was utilized. The results are presented in Table 5:

Table 5. Hacker and Hatemi-J (2006) Symmetric Causality Test

Direction of Causality	Test Statistic	Critical Values		
		%1	%5	%10
Eth#>ihkre	0.373	12.495	8.253	6.469
ihkre#>eth	10.789**	12.067	8.091	6.491
eth#>tufe	4.078	13.474	8.492	6.449
tufe#>eth	4.613	11.558	8.066	6.422

Note: The optimal lag length was determined using the HJC criterion. Critical values were generated via bootstrap. The number of bootstrap replications is 10,000.

Upon examining Table 5, it can be seen that the WALD statistic values are smaller than the critical values in all pairwise tests, except for the relationship between $ihkre \neq eth$. In other words, in each pairwise group where the test statistic is smaller than the critical values, there is no symmetric causality relationship between the variables. However, a unidirectional causality relationship from personal loans to e-commerce was detected at the 5% significance level. After the symmetric causality test, which was conducted to detect causality in the time domain, the Breitung and Candelon (2006) Frequency Domain Causality Test was applied, which allows for testing causality in the frequency domain. One of the key advantages of the frequency domain causality test is that it investigates time in more detail, rather than treating it as a single dimension like other causality tests. The results are reported in Table 6:

Table 6. Breitung and Candelon (2006) Frequency Domain Causality Test

Variables	Long Term (Permanent)		Medium Term		Short Term (Temporary)	
	$\omega = 0.01$	$\omega = 0.05$	$\omega = 1.00$	$\omega = 1.50$	$\omega = 2.00$	$\omega = 2.50$
Eth#>ihkre	3.9861 (0.1363)	3.9862 (0.1363)	4.0127 (0.1345)	4.0362 (0.1329)	3.9476 (0.1389)	3.7507 (0.1533)
ihkre#>eth	9.1610** (0.0102)	9.1293** (0.0104)	1.3106 (0.5193)	5.6313* (0.0599)	8.4083** (0.0149)	9.5565 (0.0084)***
eth#>tufe	8.0435** (0.0179)	8.0437** (0.0179)	8.0150** (0.0182)	7.2795** (0.0263)	3.4458 (0.1785)	0.2238 (0.8941)
tufe#>eth	7.2292** (0.0269)	7.2441** (0.0267)	10.8254*** (0.0045)	5.9360* (0.0514)	3.3530 (0.1870)	2.5470 (0.2798)

Note: For ω (frequency) between 0 and π $\omega \in (0, \pi)$ with degrees of freedom (2, T-2p), the F table value is approximately 2.49 at the 10% significance level. * Indicates that the null hypothesis is rejected at the 10% significance level. The values in parentheses represent the p-values of the F statistics.

The results of the frequency domain causality test reveal causal relationships between the variables over different frequency ranges in the long, medium, and short terms. Upon examining Table 6, no significant causality relationship was found from e-commerce to personal loans, as the p-values across all frequency ranges remained above

the threshold for statistical significance. This finding indicates that the e-commerce variable does not have any causal effect on personal loans.

On the other hand, a strong causality relationship from personal loans to e-commerce was identified at the 1% significance level in the long term ($\omega=0.01$ and $\omega=0.05$) and the short term ($\omega=2.00$ and $\omega=2.50$). Additionally, in the medium term ($\omega=1.50$), a weak causality relationship was found at the 10% significance level. These results suggest that personal loans have a significant causal impact on e-commerce, particularly in the long term.

When examining the causality relationship between e-commerce and the Consumer Price Index (CPI), it was observed that e-commerce had a causal effect on CPI at the 5% significance level in the long and medium terms ($\omega=0.01$, $\omega=0.05$, $\omega=1.00$, and $\omega=1.50$). However, this causality relationship loses significance in the short term ($\omega=2.00$ and $\omega=2.50$). Similarly, a strong causality relationship from CPI to e-commerce was found in the long and medium terms, with a 1% significance level at the $\omega=1.00$ frequency. In the short term, no significant impact of CPI on e-commerce was detected.

Overall, these findings indicate that personal loans and CPI have strong causality relationships with e-commerce in the long and medium terms, but this effect diminishes or disappears in the short term. The causality test graphs are provided in the appendix.

Table 7 presents a heat map visualizing the results of the Frequency Domain Causality Test. This map illustrates the causality relationships between variables at different frequencies (ω) and the magnitude of statistical values using a color scale. Higher values are represented by darker colors, highlighting the areas where statistically significant relationships are stronger.

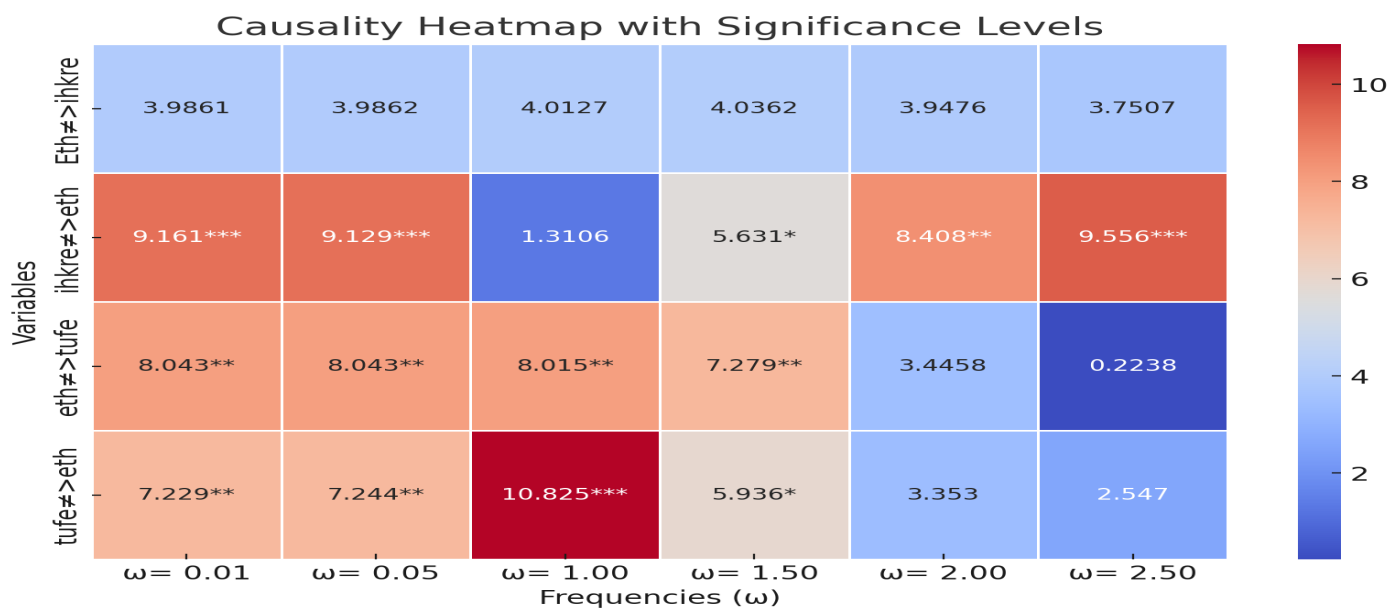

Figure 4. Frequency Domain Causality Test Heat Map

7. Conclusion

This study aims to examine the causality relationship between e-commerce volume, personal loans, and the Consumer Price Index (CPI) in Türkiye using frequency-based methods. The frequency domain causality test employed in this study allows for a more detailed analysis of the relationships between variables over short, medium, and long terms, compared to traditional causality tests. By using this method, the study distinguishes itself from previous works and contributes to the relatively limited literature on e-commerce.

During the sample period considered in this study (2015:01–2024:07), the detailed empirical analysis reveals that the interactions between e-commerce volume, personal loans, and the Consumer Price Index (CPI) could have significant implications for both the financial sector and consumer behavior. First, when examining the impact of personal loans on e-commerce, the strong causality relationship between credit expansion and e-commerce volume is noteworthy. Personal loans are seen as a key tool for financing consumer spending and boosting consumer demand. The rapid growth of e-commerce in Türkiye has been supported by the liquidity provided by consumer loans. In this context, it was concluded that increases in personal loans could positively affect e-commerce volume. From an economic perspective, credit expansions can stimulate consumer demand and, consequently, promote the growth of e-commerce, while also supporting short-term economic growth. However, uncontrolled growth in credit could lead to rising debt levels and pose risks to financial stability.

The absence of a direct causal effect from e-commerce on personal loans suggests that consumers' use of credit is more dependent on other factors, such as general economic conditions, interest rates, and income expectations. Economically, this indicates that there is no direct relationship between the growth of the e-commerce sector and credit demand, but personal loans can contribute to increased consumer spending.

Secondly, when examining the causality relationship between CPI and e-commerce, it is evident that inflation has a significant impact on e-commerce, particularly in the long and medium terms. General increases in consumer prices can directly affect households' purchasing power, shaping their consumption habits. As inflation rises, consumers may increasingly turn to digital platforms to compare prices and seek more affordable products. Economically, this suggests that e-commerce could become a more competitive and preferred channel during inflationary periods. E-commerce platforms' ability to adapt quickly to price changes and offer a wide range of products could demonstrate their resilience against inflationary pressures.

On the other hand, the lack of a significant causality relationship from CPI to e-commerce in the short term may indicate that consumer behavior does not immediately respond to short-term inflation changes. This suggests that a certain period may need to pass for inflation pressures to have a sustainable effect. The limited impact of price increases in the short term may also imply that businesses operating in the digital environment could show some resistance to inflation.

In conclusion, e-commerce volume in Türkiye, shaped by the spending amounts of domestic cards used both domestically and abroad, exhibits strong causality relationships with macroeconomic variables such as personal loans and inflation. The expansion of personal loans positively influences e-commerce volume by increasing consumer spending, with this effect becoming more pronounced in the long term. Inflation, on the other hand, drives consumer behavior towards digital platforms, increasing price sensitivity in e-commerce and having a noticeable impact on e-commerce volume, particularly in the long and medium terms. However, in the short term, the effect of inflation on e-commerce is limited. These findings indicate that e-commerce in Türkiye plays a significant role in economic activities through domestic and international spending and is directly influenced by credit expansions and inflation dynamics.

References

- Acilar, A. (2016). E-Commerce In Türkiye. *PressAcademia Procedia*, 2(1), Article 1. <https://doi.org/10.17261/Pressacademia.2016118648>
- Altuparmak, A., & Avcı, Z. (2011). Uluslarasi Ticaret, Ekolojik Ayakizi Ve Türkiye.
- Aydın, M. (2020). Enerji Tüketimi- Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye İçin Frekans Alanında Nedensellik Yaklaşımı. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 56, <https://doi.org/10.18070/erciyesiibd.572506>

- Barışık, S., & Kasap, A. (2024). E-Ticaretin Ekonomik Boyutunun Değerlendirilmesi: AB ve Türkiye Karşılaştırması. *I. Uluslararası İktisadi Ve İdari Çalışmalar Kongresi*.
- Breitung, J., & Candelon, B. (2006). Testing for short-and long-run causality: A frequency-domain approach. *Journal of econometrics*, 132(2), Article 2.
- Cheung, Y.-W., & Lai, K. S. (1995). Lag order and critical values of the augmented Dickey-Fuller test. *Journal of Business & Economic Statistics*, 13(3), Article 3.
- Demirdöğmez, M., Gültekin, N., & Taş, H. Y. (2018). Türkiye’de e-ticaret sektörünün yıllara göre gelişimi. *OPUS International Journal of Society Researches*, 8(15), 2216-2236.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1981). Likelihood Ratio Statistics for Autoregressive Time Series with a Unit Root. *Econometrica*, 49(4), Article 4. <https://doi.org/10.2307/1912517>
- Dikkaya, M., & Aytakin, İ. (2018). *Küresel E-Ticaret ve Türkiye*.
- Enders, W., & Granger, C. W. J. (1998). Unit-Root Tests and Asymmetric Adjustment With an Example Using the Term Structure of Interest Rates. *Journal of Business & Economic Statistics*, 16(3), Article 3. <https://doi.org/10.1080/07350015.1998.10524769>
- Eryüzlü, H. (2020). E-Ticaretin Enflasyona Etkileri: Türkiye Örneği. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 23(2), 394-400. <https://doi.org/10.29249/selcuksbmyd.637665>
- Eryüzlü, H., & Kurtoğlu, A. (2020). E-Ticaret Ve Bireysel Kredilerin Çok Yönlü İlişkileri: Türkiye Örneği. *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*. <https://doi.org/10.30794/pausbed.747280>
- Gedik, Y. (2021). E-Ticaret: Teorik Bir Çerçeve. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1), 184. <https://doi.org/10.33537/sobild.2021.12.1.16>
- Granger, C. W. (1969). Investigating causal relations by econometric models and cross-spectral methods. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 37(3), Article 3.
- Hacker, R. S., & Hatemi-J, A. (2006). Tests for causality between integrated variables using asymptotic and bootstrap distributions: Theory and application. *Applied Economics*, 38(13), Article 13. <https://doi.org/10.1080/00036840500405763>
- Hatemi-J, A., & Roca, E. (2006). A re-examination of international portfolio diversification based on evidence from leveraged bootstrap methods. *Economic Modelling*, 23(6), Article 6.
- Ivanova, N., Kublitska, O., Krupitsa, I., Dybchuk, L., Koval, K., & Hanieieva, T. (2021). Peculiarities of the E-commerce Development in the Conditions of Digital Economy. *International Journal of Computer Science and Network Security*, 21(12), 193-202. <https://doi.org/10.22937/IJCSNS.2021.21.12.28>
- Jain, V., Malvia, B., & Arya, S. (2021). An Overview of Electronic Commerce (e-Commerce). *Journal of Contemporary Issues in Business and Government*, 27(3). <https://doi.org/10.47750/cibg.2021.27.03.090>
- Kantarç, Ö., Özalp, M., Sezginsoy, C., Özaşkın, O., & Cavlak, C. (t.y.). *Dijitalleşen Dünyada Ekonominin İtici Gücü: E-Ticaret*.
- Kayahan, L., & Hepaktan, C. E. (2016). *Türkiye’de Elektronik Ticaret Hacmini Etkileyen Faktörlere İlişkin Var Analizi (2005-2015)*1.
- Keleş, A. (2018). Türkiye’nin E-Ticaret İşlem Hacmi Ve İletişim Teknolojilerindeki Gelişmeler. *Electronic Turkish Studies*, 13(3), 81-95. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.13329>
- Nagy, S. (2016). E-commerce in Hungary: A Market Analysis. *Theory, Methodology, Practice*, 12(2), 25-32. <https://doi.org/10.18096/TMP.2016.03.03>
- Nasaruddin Siregar, Sari Endah Nursyamsi, I Nyoman Tri Sutaguna, Geofakta Razali, & Muhammad Yusuf. (2023). Digital Marketing To E-Commerce Customers. *Journal of Management and Creative Business*, 1(2), 182-198. <https://doi.org/10.30640/jmcbus.v1i2.944>
- Osman Değer & Mesut Demir. (t.y.). *Reel Etkif Döviz Kuru ve Dış Ticaret Hacmi Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği*.
- Özer, M., & Kırca, M. (2018). Türkiye’de Cari Açık ile Reel Döviz Kuru Arasındaki Simetrik ve Asimetrik Nedensel İlişkilerin Analizi. *1st International Economics and Business Symposium (ECONBUSS), (25-27 October)*. *Gaziantep*, 190-200.
- Phillips, P. C., & Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), Article 2.
- Sevüktekin, M., & Nargeleçekenler, M. (2010). *Ekonometrik zaman serileri analizi: EViews uygulamalı*. Nobel Yayın Dağıtım.
- Tarı, R. (2010). *Ekonometri* (6. bs). Umuttepe Yayınları.
- Yılmaz, Ö., & Bayram, O. (2020). COVID-19 pandemi döneminde Türkiye’de e-ticaret ve e-ihracat. *Kayseri Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 37-54. <https://doi.org/10.51177/kayusosder.777097>

Zivot, E., & Andrews, D. W. K. (2002). Further Evidence on the Great Crash, the Oil-Price Shock, and the Unit-Root Hypothesis. *Journal of Business & Economic Statistics*, 20(1), <https://doi.org/10.1198/073500102753410372>

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Mehmet Mert TÜRK (100%)

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Mehmet Mert TÜRK (%100)

APPENDIX

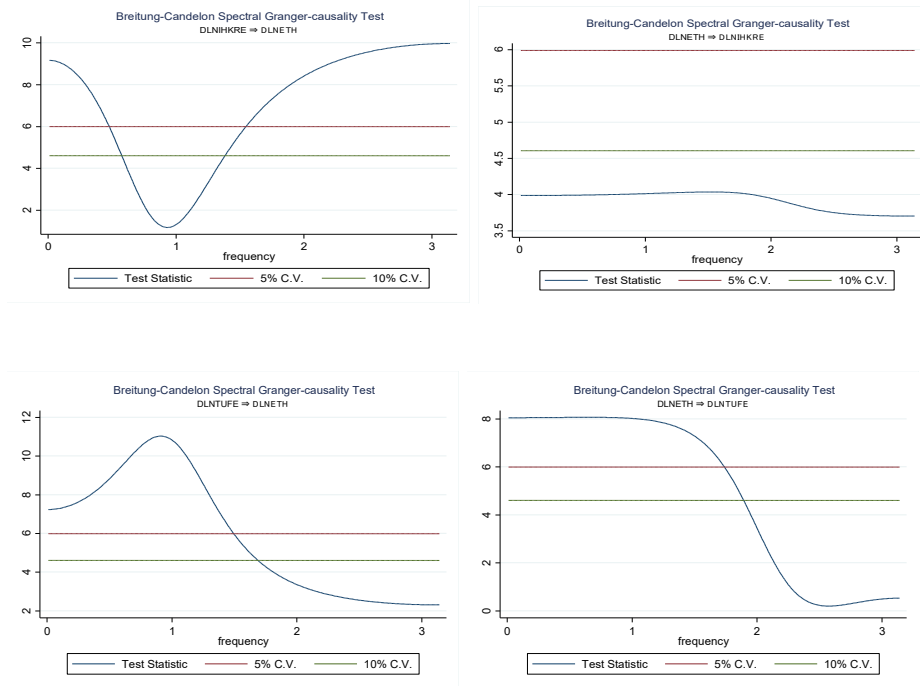

Figure 5. Breitung and Candelon (2006) Frequency Domain Causality Test Graphs Between Variables

Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları Kapsamında Gezegenel Sağlık Alanında Yapılan Çalışmaların Bibliyometrik Haritalaması

Selin KALENDER¹

¹Dr. Öğr. Üyesi, Sağlık Bilimleri Üniversitesi, selin.eroymak@sbu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4377-9339

Öz: Bu çalışmanın amacı Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları (SKA) kapsamında gezegenel sağlık konusunda yapılan çalışmaların yapısını bibliyometrik haritalama tekniğiyle incelemektir. Bu amaçla Web of Science (WoS) veri tabanında zaman kısıtlaması olmadan bir tarama yapılmıştır. Tarama "planetary health" ve "health*" anahtar kelimeleri kullanılarak "topic" seçeneğiyle yapılmıştır ve 1726 veriye erişilmiştir. Erişilen veriler belirlen hariç tutma ve dahil etme kriterlerine göre filtrelenmiş ve 546 yayın çalışma kapsamına alınmıştır. Veriler, VOSviewer programı ve R-Stüdyo programı Bibliometrix paketi kullanılarak analiz edilmiştir. Analiz sonucunda sürdürülebilir kalkınma amaçları kapsamında gezegenel sağlık konusunun yayın ve atıf eğilimlerinde düzenli artış olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca yayın eğilimi açısından en etkili yılın 127 yayınlı 2023 yılı olduğu belirlenmiştir. Her iki programla yapılan analizde de anahtar kelimelerin yoğun olarak gezegenel sağlık kümesi etrafında toplandığı saptanmıştır. Anahtar kelimelerin tematik haritası incelendiğinde "iklim değişikliği", "gezegenel sağlık" ve "eğitim" anahtar kelimelerinin temel temalarda yer aldığı görülmüştür. Ayrıca bu alanda en fazla atıf alan ülkenin Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve en fazla atıf alan derginin Lancet Planetary Health olduğu tespit edilmiştir. Çalışma sonuçlarının bibliyometrik verilerle gezegenel sağlık alanının bilim haritasını ortaya koyma açısından önemli olduğu düşünülmektedir. Gezegenel sağlık alanında çalışmak isteyen araştırmacıların çalışmalarında hem temel temalarda hem de motor temalar da yer alan "gıda politikaları" ve "sürdürülebilir beslenme" konularına ağırlık vermeleri önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Gezegenel sağlık, sürdürülebilir kalkınma amaçları, bibliyometrik haritalama, R, Vosviewer
Jel Kodları: I15, I18, Q01

Bibliometric Mapping of Studies Conducted in the Field of Planetary Health within the Scope of Sustainable Development Goals

Abstract: The aim of this study is to examine the structure of studies on planetary health within the scope of Sustainable Development Goals (SDGs) using the bibliometric mapping technique. For this purpose, a search was conducted in the Web of Science (WoS) database without any time limitation. The search was conducted using the keywords "planetary health" and "health*" with the "topic" option, and 1726 data were accessed. The accessed data were filtered according to the specified exclusion and inclusion criteria, and 546 publications were included in the study. The data were analyzed using the VOSviewer program and the R-Studio program Bibliometrix package. As a result of the analysis, it was determined that there was a regular increase in the publication and citation trends of the topic of planetary health within the scope of sustainable development goals. In addition, it was determined that the most effective year in terms of publication trend was 2023, with 127 publications. In the analysis conducted with both programs, it was determined that the keywords were concentrated around the planetary health cluster. When the thematic map of the keywords was examined, it was seen that the keywords "climate change," "planetary health," and "education" were included in the main themes. It was also determined that the country with the most citations in this field is the United States of America (USA) and the most cited journal is Lancet Planetary Health. The study results are considered to be important in terms of revealing the scientific map of the field of planetary health with bibliometric data. It is recommended that

Atıf: Kalender, S. (2024). Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları Kapsamında Gezegenel Sağlık Alanında Yapılan Çalışmaların Bibliyometrik Haritalaması, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(4), 1355-1378.
<https://doi.org/10.30586/pek.1571757>

Geliş Tarihi: 22.10.2024

Kabul Tarihi: 09.12.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

researchers who want to work in the field of planetary health focus on the topics of “food policies” and “sustainable nutrition,” which are included in both the basic and motor themes in their studies.

Keywords: Planetary health, sustainable development goals, bibliometric mapping, R, Vosviewer

Jel Codes: I15, I18, Q01

1. Giriş

Dünya genelinde doğal sistemlerinin yapısında ve işleyişinde meydana gelen kapsamlı değişiklikler insan sağlığı için giderek artan bir tehdit oluşturmaktadır. Giderek daha zararlı hale gelen çevresel eğilimler karşısında Whitmee ve arkadaşları (2015, s. 1) tarafından insan sağlığını korumak ve geliştirmek için ele alınması gereken çeşitli zorluk alanları olduğu belirtilmiştir. Bu zorluklardan biri yalnızca bugünkü kazanımların göz önüne alınması, gelecekteki sağlık sorunlarının ve çevresel zararların hesaba katılmamasıdır. Bir başka zorluk alanı araştırma ve bilgi edinme ile ilgilidir. Sağlık üzerinde olumsuz etkisi olabilecek sosyal ve çevresel etkenlerin ele alınmasındaki başarısızlık, disiplinler arası araştırma yetersizliği, fon sıkıntıları ve karar alma çerçevesi içindeki belirsizliklerle başa çıkma isteksizliği veya yetersizliği yine bu zorluklardan bazılarıdır. Diğer bir zorluk alanı ise uygulama (yönetim zorlukları) başarısızlıklarıdır. Hükümetlerin ve yetkili kurumların var olan tehditleri tanımaya ve bu tehditleri ortadan kaldırmaya yönelik çabaları yeterli değildir. Uygulayıcılar özellikle belirsizliklerle, ortak kaynakların bir araya getirilmesiyle, harekete geçme ve sonuç alma arasındaki zamansal gecikmelerle karşı karşıya kaldıklarında başarısız olmaktadır. Uygun politikaları desteklemek için mevcut olandan daha iyi kanıtlara ihtiyaç duyulmasına rağmen bu zorluklar harekete geçmemek için birer bahane olarak kullanılmaktadır.

İklim değişikliği, hava ve su kirliliği, tarım uygulamalarındaki sürdürülemezlik gibi çevresel sorunlar, küresel ölçekte çeşitli sağlık sorunlarına yol açmaktadır (Hamels, 2019, s. 2276). Özellikle iklim değişikliği gibi küresel antropojeni¹ çevresel bozulmalar, insanların dünyada sürdürülebilir yaşam koşullarını korumak için acilen harekete geçilmesi gereken kritik halk sağlığı sorunları olarak giderek daha fazla kabul görmektedir (Gonzalez-Holguera vd., 2022, s. 1). Benzer şekilde biyolojik çeşitliliğin azalması da doğrudan insan sağlığını tehdit eden sonuçlara yol açmaktadır. Biyolojik çeşitliliğin azalması, yeni bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkma riskini artırmakta ve ekosistemlerin sağlığını tehlikeye atarak insanların besin kaynaklarını ve yaşam ortamlarını olumsuz etkileyebilmektedir. Dolayısı ile toplumun sağlığının güvence altına alınması için biyolojik çeşitliliğin korunması ve tahribatın azaltılarak ekosistemlerin sürdürülebilirliğin sağlanması kritik öneme sahiptir (Dasgupta, 2021, ss. 3-7).

Gezegensel sağlık (planetary health) ya da gezegen sağlığı, insan sağlığı ve ekosistemler arasındaki karşılıklı bağımlılığı inceleyen disiplinler arası yeni bir kavram olarak son yıllarda bilimsel ve politik alanda önemli bir gündem maddesi haline gelmiştir. Kavram, sürdürülebilir kalkınmanın gezegenin sınırlı kaynaklarını dikkate almadan insan sağlığını sürdürülebilir kılmamanın mümkün olmadığını vurgulamaktadır (Whitmee vd., 2015, s. 6). Gezegenel sağlık kavramı özellikle iklim değişikliği bağlamında ekolojik istikrar, insan sağlığı ve ekosistemler arasındaki karmaşık etkileşimi anlamak için kapsamlı bir çerçeve sunmaktadır (Zyoud ve Zyoud, 2024, s. 275). Bu kapsamda gezegenel sağlık konusunun somut olarak sağlık sistemlerine (sağlık hizmetlerine ve uygulamalarına) entegre etmenin yollarını araştırmak da temel bir zorunluluk olarak görülmektedir (Gonzalez-Holguera vd., 2022, ss. 1-2).

Bununla birlikte sağlık sistemleri, çevresel bozulmalar ve iklim değişikliği nedeniyle artan sağlık tehditlerine karşı yeterince hazırlıklı değildir. Özellikle hava kirliliği, gıda güvencesizliği ve yeni bulaşıcı hastalıklar gibi küresel sağlık tehditleri, çevresel

¹ İnsan yapımı, insanın eyleminin ve/veya eylemsizliğinin sonucu (Valle vd., 2018, ss. 130-131) anlamında kullanılmaktadır.

sürdürülebilirlikle doğrudan ilişkilidir (Willet vd., 2019, s. 447). Bu nedenle sağlık sektöründeki karar vericiler ve politika yapımcılar sağlık hizmetlerinin ekolojik sürdürülebilirliğini sağlamak ve sağlık sistemlerini çevresel krizlere karşı dirençli hale getirmek zorundadırlar. Bunu yaparken de ekolojik sorunları insan sağlığının ve ekosistemlerin karşılıklı bağımlılığı perspektifinden ele alarak sürdürülebilir çözümler sunmayı hedefleyen gezegensel sağlık gibi kavramları göz önüne almaları gerekmektedir. Bu bağlamda aşağıda sırasıyla gezegensel sağlık kavramına, kavramın ortaya çıkışına, sürdürülebilirlik ile ilişkine ve sağlık sektörü açısından önemine yer verilmiştir.

1.1 Gezegensel Sağlık Kavramı, Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

Gezegensel sağlık (planetary health), canlı organizmalar (hem insan hem de insan olmayan) ile ekosistemler arasındaki karşılıklı ilişkilerin tanınmasına dayanan, çığır açıcı bir kavram ve yeni bir araştırma alanı olarak ortaya çıkmıştır (Gonzalez-Holguera vd., 2022, s. 1). Gezegensel sağlık kavramı, insan sağlığının ve insan medeniyetinin gelişen doğal sistemlere ve bu doğal sistemlerin akıllıca yönetilmesine bağlı olduğu anlayışına dayanmaktadır (Whitmee vd., 2015, s. 2). Gezegensel sağlık, insan refahı ve gezegenin doğal sistemleri arasındaki bağlantılar hakkında düşünmek için bir kapsamlı bir çerçevedir. İnsanlığı doğal sistemlerle yeniden dengeye getirmek için hem bireysel hem de kolektif eylemde bulunmaya kararlı, dünya çapındaki insanlarla birlikte safları büyüyen bir harekettir. Ancak özünde gezegensel sağlık, doğal sistemlerin hızlanan bozulması ve bu bozulmanın insan sağlığı üzerindeki etkilerini karakterize etmeye, ölçmeye ve bu bilgiyi eyleme dönüştürmeye odaklanan politika yapımcılar, özel sektör ve toplum arasındaki disiplinler arası bir alandır (Potter, 2021, ss. 2293).

Gezegensel sağlık ya da diğer bir ifade ile gezegen sağlığı, insanlığın geleceğini şekillendiren sosyal, ekonomik ve politik boyutlardaki sistemlere ve insanlığın gelişebileceği güvenli çevresel sınırların belirlendiği doğal sistemlere makul ölçüde özen gösterilerek dünya ölçeğinde ulaşılabilecek en yüksek düzeydeki sağlık, refah ve eşitlik standartlarıdır. Basitçe tanımlamak gerekirse gezegen sağlığı, insan uygarlığının sağlığı ve onun bağlı olduğu doğal sistemlerin durumudur (Horton vd., 2014, s. 847; Whitmee vd., 2015, s. 6). Gezegensel sağlık, insan davranışını yönlendirmek için sistem yaklaşımı kullanan disiplinler arası bilginin ortaya çıkan bir alanıdır. Hem çok genç bir bilim alanı hem de küresel ekosistemlerle ilişki kurmanın çok eski bir yoludur. Gezegensel sağlık yaklaşımının ardındaki birleştirici anlayış, insan davranışlarının insan sağlığını ve insan medeniyetini tehdit edecek şekilde değiştirdiğine dayanmaktadır (Potter, 2021, s. 2293). Bu bakımdan gezegensel sağlık yaklaşımının bu alandaki en eski geleneksel yaklaşımlardan olan Eco Health (Eko Sağlık) ve One Health (Tek Sağlık) gibi insan-hayvan-çevre sağlığı etkileşimlerinin çeşitli seviyelerine odaklanan yaklaşımlara dayandığı ve bu çerçevede geliştirilenlerden biri olduğu kabul edilmektedir. Eko sağlık ve tek sağlık; insan, hayvan ve çevre sağlığı arasındaki etkileşimlerin karmaşık bir arayüzünde ve daha geniş ekolojik bağlamda ele alındığı bütünsel ve sistem seviyesindeki yaklaşımlardır (Harrison vd., 2019, ss. 1, 7).

Çevre sağlığı ve insan sağlığı arasındaki kopmaz ilişkiye vurgu yapan gezegensel sağlık yaklaşımının ana akım olarak kullanılması ve bu alanın harekete geçirilmesi ise Rockefeller Vakfı'nın öncülüğünde olmuştur (Almada vd., 2017, s. 76). Gezegensel sağlık için bir hareket oluşturmak ve kolektif bir kamu sağlığı eylemini desteklemek amacıyla bir grup bilim insanı tarafından 2014 yılında sosyal bir hareket çağrısında bulunulmuştur. Bu amaçla 2014 yılının Mart ayında Lancet dergisinde gezegensel sağlık konusuna ilişkin bir manifesto yayınlanmıştır (Horton vd., 2014, s. 847). Bu çağrının hemen ardından Nisan ayında yine Lancet dergisinde gezegensel sağlık hareketini onaylamakla birlikte o manifestodaki eksiklerin ortaya konulduğu çeşitli manifestolar yayınlanmıştır. Bu manifestolarda bu çağrının küresel bir sağlık otoritesi tarafından desteklenmesi, sağlık meslek grupları arasında konuya ilişkin iş birliklerinin yapılması ve uluslararası bir antlaşma ile gezegensel sağlık kavramının bir temele oturtulması tartışmaları gündeme getirilmiştir (Schuftan vd., 2014, s. 1459; Burkle, 2014, s. 1459; Kahn vd., 2014, s. 1459-1460).

Manifestoların yayınlanmasından kısa bir süre sonra gezegensel sağlık hareketi çağrısı Lancet ve Rockefeller kurumu tarafından destek bulmuştur.

Bu amaçla Lancet-Rockefeller Vakfı Gezegensel Sağlık Komisyonu (The Lancet-Rockefeller Foundation Commission on Planetary Health), dünyanın temel yaşam destek sistemlerindeki birden fazla değişikliğin sağlık üzerindeki olası etkilerini bilimsel olarak değerlendirmek ve bu değerlendirme sonuçlarını (2015 yılının ortasında) yayınlamak amacıyla 2014 yılında kurulmuştur. Komisyon; sekiz ülkedeki akademisyenlerden, hükümet temsilcilerinden, çok taraflı sivil toplum kuruluşlarındaki önde gelen araştırmacılardan ve politika yapımcılardan oluşan disiplinler arası bir yapıya sahiptir. Komisyon tarafından 2015 yılının ortalarında “Antropojen Döneminde İnsan Sağlığını Koruma” adlı beyaz bülten yayınlanmıştır (Almada vd., 2017, s. 76). Lancet-Rockefeller Vakfı Gezegensel Sağlık Komisyonu, çevresel sürdürülebilirlik ve sağlık arasındaki karmaşık bağlantıların disiplinler arası bir yaklaşımla değerlendirilmesini sağlama amacı taşımaktadır. Bu kapsamda komisyonda tüm dünya toplumlarının küresel ekolojik değişimi nasıl ele aldıkları, ele almadaki başarısızlıkları, toplumlar arasındaki eşitsiz ve sürdürülemez kalkınma kalıplarının anlaşılması, mevcut uygulama ve yönetim zorluklarının ve sağlık risklerinin ortaya konulması, bunların nasıl azaltılacağına dair bilimsel kanıtların değerlendirilmesi ve yenilikçi bilimsel yaklaşımla karar vericilere yardımcı olmak için sürdürülebilir politik çözümlerin sunulması amaçlanmıştır. Bu amaçla Lancet ve bazı bilim insanlarının iş birliği ile gezegen sağlığı konusunda açık bir yayın çağrısında bulunulmuştur (Haines vd., 2014, ss. 479-480).

Tüm bunlarla birlikte gezegensel sağlık kavramı resmi olarak Lancet-Rockefeller Vakfı Gezegensel Sağlık Komisyonu tarafından yayınlanan bir raporla gündeme getirilmiş ve kavram geniş kitlelere tanıtılmıştır. Rapor, insanlığın ekolojik sınırları ihlal etmesinin uzun vadede geri dönüşü olmayan sağlık sorunlarına yol açacağını vurgulamaktadır. Bu nedenle gezegenin sağlığının korunması aynı zamanda insan sağlığının korunması ile aynı anlamda kullanılmıştır. Raporda, doğanın kapasitesi üzerinde baskı oluşturmanın su kıtlığı, gıda güvensizliği ve bulaşıcı hastalıkların artışı gibi ciddi sonuçlar doğurabileceği belirtilmiştir. Rapor, doğanın tahribatı ile halk sağlığı sorunları arasında güçlü bir bağ olduğunu ortaya koymuş ve çevresel bozulmaların sağlık üzerindeki etkilerinin giderek daha görünür hale geldiğini vurgulamıştır. Bu bağlamda rapor, insan sağlığının korunmasının doğrudan ekosistemlerin korunmasıyla ilişkili olduğunu ve bu doğrultuda küresel sağlık sistemlerinin yeniden yapılandırılması gerektiğini savunmaktadır (Whitmee vd., 2015, ss. 1, 7-8). Bu kapsamda bu rapor, insanların ekosistemler üzerindeki olumsuz etkilerinin uzun vadede halk sağlığını tehdit edeceğini, insan sağlığının sürdürülebilir bir şekilde korunmasının ancak doğanın korunmasına bağlı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Dolayısı ile insan sağlığını ve ekosistemlerin sağlığını birlikte ele alan bu yaklaşımın yalnızca bilimsel bir zorunluluk değil aynı zamanda etik bir sorumluluk olarak değerlendirilebileceği de düşünülmektedir.

Lancet-Rockefeller Vakfı Gezegensel Sağlık Komisyonu'nun yayınladığı raporda küresel bir yaklaşımla ele alınan gezegen sağlığı kavramının uygulanabilirliğini genişleten bir diğer önemli yaklaşım 2021 yılında yayınlanan Lancet Countdown Raporu'nda yer almıştır. Countdown raporunda iklim değişikliğinin sağlık üzerindeki etkilerine ilişkin kapsamlı bir analiz yapılmıştır. Raporda zamanın tükenmekte olduğu, insan sağlığı için geri dönüşü olmayan bir noktaya ulaşıldığı ve bunun da gezegensel sağlığa bağlı olduğuna ilişkin kantılar sunulmuştur. Gezegen sağlığının korunmasının insan sağlığının korunmasına bağlı olduğu varsayımından hareketle insan sağlığını iyileştirme hedefinin iklim eylemi ile doğrudan bağlantısı vurgulanmış ve bu konuda acil önlem alınması gerektiği bildirilmiştir (Romanello vd., 2021, ss. 1651-1653). İlim değişikliğinin ve çevresel değişikliğin sıklıkla birbirine bağlı olması kapsamında bu rapor da insanlığın ekosistemleri nasıl olumsuz etkilediğini, bu etkinin insanların sağlığı üzerinde ciddi sonuçlar doğurduğunu ve bu dinamiğin sürdürülebilir çözümler gerektirdiğini ortaya koymuştur. Dolayısı ile Lancet Countdown raporu da dahil

gezegensel sağlık konusunun ele alındığı tüm bilimsel raporlar zamanın tükenmek üzere olduğuna ve insan sağlığı için geri dönüşü olmayan bir noktaya yaklaşıldığına dair önemli kantlar sunmuştur. Bu raporlarla birlikte gezegensel sağlık konusu uluslararası kuruluşların da dikkatini çekmiş, çeşitli çerçevelerde ele alınmış ve bu konuda daha fazla iş birliği yapılması gündeme gelmiştir.

Nitekim dünya genelinde bazı üniversitelerde gezegensel sağlık konusunun ders müfredatlarına eklenmesi ve bu alanda eğitim fırsatları geliştirilmesi söz konusu olmuştur. The Lancet Planetary Health dergisinin 2017 yılında yayın hayatına başlaması, Rockefeller Vakfı'nın gezegensel sağlık eğitimi, araştırması ve politikasında bir uygulama topluluğu oluşturmak için Birleşmiş Milletler (BM/United Nations-UN) ile gezegensel sağlık ittifakını başlatması (The Planetary Health Alliance) yine bu gelişmelerden bazılarıdır. Benzer şekilde BM'nin 2023 yılı Küresel İklim Eylem Ödüllerini (Global Climate Action Awards) yenilikçi eylemlerden olarak değerlendirdiği gezegensel sağlık kapsamında vermesi yine bu alana ilişkin önemli kilometre taşları arasında görülmektedir. Birleşmiş Milletler Çevre Programı ve Dünya Sağlık Örgütü'nün (DSÖ) Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları'nı (SKA/Sustainable Development Goals-SDG) gezegensel sağlık merceğini kullanarak ele almak amacıyla yaptıkları iş birliği de bu alandaki önemli gelişmeler arasında görülmektedir (Almada vd., 2017, s. 76; Potter, 2021, s. 2293; United Nations [UN], 2023a; The Lancet Planetary Health, 2024; Planetary Health Alliance, 2024).

1.2 Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları Çerçevesinde Gezegensel Sağlık Konusu

Çevresel bozulmaların ve doğal kaynakların yenilenebilirliğinin üstünde kullanılmasının sonucu olarak gelinen noktada üzerine en çok vurgu yapılan yaklaşımlardan biri, sürdürülebilir kalkınma kavramı olmuştur. Sürdürülebilir kalkınma; ekonomi ve çevrenin birbirinden bağımsız olarak görülmemesi gerektiğine ve çevreye zarar vermeden ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilebileceğine dayanan bir yaklaşımdır. Bu açıdan kavram ilk kez 1987 yılında Brutland Raporu'nda gündeme gelmiş olup Brezilya'nın Rio de Janeiro kentinde 1992 yılında düzenlenen BM Çevre ve Kalkınma Konferansı'nda kabul edilen Gündem 21 ile sürdürülebilir kalkınma kavramı dünya ölçeğinde tanınmıştır. Kavram, gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama yeteneğini tehlikeye atmadan bugünkü kuşağın ihtiyaçlarının karşılanması olarak tanımlanmıştır (UN, 2016, s. 1; Şahinöz, 2019, s. 80).

Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları diğer bir deyişle Küresel Amaçlar ise 2030 yılı sonuna kadar 17 ana başlık altında belirlenen 169 alt hedefe ulaşılması amaçlanan bir evrensel eylem çağrısıdır. BM üyesi ülkeler tarafından 2015 yılının Eylül ayında New York'taki BM genel merkezinde toplanan zirvede SKA dünya liderleri tarafından kabul edilmiş, 193 üye ülke tarafından onaylanmış ve 1 Ocak 2016 tarihinde yürürlüğe girmiştir. SKA; tüm dünyada açlığı ve yoksulluğu sona erdirmek, çevrenin korunması, iklim değişikliğiyle mücadele etmek, toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamak, nitelikli eğitimi, sorumlu üretimi ve tüketimi yaygınlaştırmak gibi sosyal, kültürel ve ekolojik sorunların çözümüne odaklanmaktadır (Küresel Amaçlar, 2024; UN, 2016, s. 1; UN, 2023b; United Nations Development Programme [UNDP], 2024; UN, 2024a).

SKA sırasıyla "yoksulluğa son", "açlığa son", "sağlıklı ve kaliteli yaşam", "nitelikli eğitim", "toplumsal cinsiyet eşitliği", "temiz su ve sanitasyon", "erişilebilir ve temiz enerji", "insana yakışır iş ve ekonomik büyüme", "sanayi, yenilikçilik ve alt yapı", "eşitsizliklerin azaltılması", "sürdürülebilir şehirler ve topluluklar", "sorumlu üretim ve tüketim", "iklim eylemi", "sudaki yaşam", "karasal yaşam", "barış, adalet ve güçlü kurumlar" ve "amaçlar için ortaklık" olmak üzere on yedi amaçtan oluşmaktadır (Birleşmiş Milletler Türkiye, 2024). Ülkeleri yasal olarak bağlayıcı olmasa da BM, hükümetlerin SKA'yı sahiplenmelerini ve belirlenen 17 amacın başarılması için ulusal çerçeveler oluşturmalarını beklemektedir. Küresel düzeyde SKA'ların uygulanmasının takibini ve gözden geçirilmesini denetlemek üzere BM Sürdürülebilir Kalkınma Yüksek Düzeyli Politik Forumu'nun (UN High-Level Political Forum on Sustainable

Development) belirli tarihlerde toplanması kararlaştırılmıştır. Forum, gönüllülük esasına göre ülkelerin ilerlemesini düzenli olarak gözden geçirmekle, küresel olarak başarılı sonuçların raporlanmasını teşvik etmekle, gelişmiş ve gelişmekte olan tüm ülkeleri, BM'ye bağlı kuruluşları ve küresel paydaşları foruma dahil etmekle görevlendirilmiştir. Ayrıca forumda kesişen konular da dahil olmak üzere SKA üzerindeki ilerlemelerin tematik olarak gözden geçirilmesi de kararlaştırılmıştır (UN, 2016, s. 1). BM tarafından 2016 yılından itibaren düzenli olarak yıllık ilerleme raporları yayınlanmaktadır. Son yayınlanan raporda (2024 yılı) SKA'nın yalnızca %17'sinin tamamlandığı, yaklaşık yarısının asgari ve orta düzeyde ilerleme gösterdiği, üçte birinden fazlasında ise ilerlemenin durduğu hatta gerilediği tespit edilmiştir. COVID-19'unun yıkıcı etkisinin, jeopolitik olarak yaşanan gerginliklerin, yerinden edilen milyonlarca insanın, küresel ekonomik zorlukların, büyüyen iklim krizinin ve hızlanan biyoçeşitlilik kaybının SKA'nın ilerlemesini olumsuz şekilde etkilediği belirtilmiştir. Raporda 2023 yılı SKA zirvesinde gösterilen hükümetler arası kararlı iş birliğinin 2030 yılı gündemi için umut ışığı olduğu belirtilmiştir. SKA'yı başarmak için barışın ön plana alınarak ilerlemenin üst düzeye çıkarılması için daha güçlü ve daha etkili uluslararası iş birliklerine acil ihtiyaç olduğu vurgulanmıştır. Hedeflere ulaşmak için altı yıldan fazla bir süre kaldığı, yoksulluğun sona erdirilmesi ve gezegenin sağlığının korunması için kararlı bir şekilde yola devam edilmesi gerektiği belirtilmiştir (UN, 2024b, s. 2).

Sıklıkla yoksulluk ve sağlık kavramının ön plana alındığı Milenyum (Binyıl) Kalkınma Amaçları'nın (MKA/Millennium Development Goals-MDG) aksine SKA; sağlık, çevre ve eşitliğe yeni bir yaklaşım çağrısında bulunmaktadır (World Health Organisation [WHO], 2015, s. 4; World Health Organisation [WHO], 2020, s. 6). Bununla birlikte SKA, MKA'nın başarısı üzerine inşa edilmiş ve dünyadaki her türlü yoksulluğu sona erdirmek için daha da ileri gitmeyi hedeflemiştir. SKA kapsamında belirlenen yeni hedefler, gezegenimizi korurken refahı teşvik etmek için tüm ülkelerin harekete geçmesi bakımından benzersiz görülmektedir (UN, 2016, s. 1). Bu hedefler sosyoekonomik kalkınmanın çevrenin korunması, sağlık ve refahla ilişkilendirilerek sağlığın belirleyicilerinin önleyici ve sürdürülebilir bir şekilde ele alınması için genel bir çerçeve sunmaktadır. Nitekim DSÖ'nün "2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemi" kapsamında belirttiği gibi, çevresel sürdürülebilirlik ve sağlık birbiriyle yakından ilişkili kavramlardır. Bu nedenle insan sağlığına yönelik politikaların çevresel sürdürülebilirlik ilkelerine göre şekillendirilmesi gerekmektedir (WHO, 2015, s. 4; WHO, 2020, s. 6).

SKA insan refahı ve kalkınma için uygun altyapının sağlanması, doğal sistemlerle ilgili göstergelerin dikkatli bir şekilde seçilmesi ve güçlü yönetime olan ihtiyacın vurgulanması yoluyla sağlık ve sürdürülebilirliği bütünleştirmek için harika bir fırsat sunmaktadır. Benzer şekilde gezegen sağlığıyla ilgili göstergelerin entegre bir şekilde izlenmesi, ulusal ve uluslararası alandaki ilerlemenin raporlanması için SKA önemli bir alandır (Whitmee vd., 2015, s. 2). Gezegenel sağlık, SKA'nın sağlık boyutunu daha geniş çerçeveden ekolojik bir perspektifle değerlendiren bir yaklaşımdır. SKA ile uyumlu olan hatta birbirinden bağımsız olarak görülen (iklim, biyolojik çeşitlilik kaybı, açlık, yoksulluk, deniz koruma ve insan sağlığı gibi) bu hedeflerin tamamının odaklandığı bir mercek görevi üstlenen gezegenel sağlık kavramı, insan sağlığının doğrudan doğal sistemlere bağımlı olduğunu kabul etmektedir. İklim değişikliği, su ve hava kirliliği gibi çevresel sorunların yalnızca gezegenin ekolojik dengesiyle ilgili sorunlar olmadığını bunların aynı zamanda küresel sağlık sorunlarının da kaynağı olduğunu savunmaktadır (Potter, 2021, ss. 2294, 2299).

Gezegen sağlık, insan sağlığının korunması ve sürdürülebilirliği için çevresel sürdürülebilirliğin zorunlu olduğu düşüncesini savunmaktadır. Gezegenel sağlık, sağlık politikalarının yalnızca bireylerin fiziksel sağlığını değil, aynı zamanda ekosistemlerin sürdürülebilirliğini de gözetmesi gerektiği düşüncesi üzerine kuruludur. Bu bakımdan insanların sağlığını korumak için ekosistemlerle uyumlu, sürdürülebilir sağlık politikalarının geliştirilmesi gerekmektedir. Bu durum sağlık politikalarının SKA'ya ulaşmak için sürdürülebilirlik perspektifiyle ele alınması gerektiğini göstermektedir.

Nitekim hükümetlerin gezegen sağlığı kapsamında sunulan kalkınma amaçlarına ulaşmaları da küresel sağlık politikaları ile ilişkili olarak değerlendirilmektedir (Hamels, 2019, s. 2276). Dolayısı ile gezegensel sağlık sadece halk sağlığı politikaları açısından değil, aynı zamanda küresel sağlık politikaları açısından da büyük bir öneme sahiptir. Geleneksel sağlık sistemleri, genellikle çevresel faktörleri göz ardı ederek yalnızca hastalıkların tedavisine odaklanmaktadır. Ancak çevresel sorunların ve iklim değişikliğinin sağlık üzerindeki etkileri göz önüne alındığında küresel sağlık politikaları çerçevesinde bu sorunların dikkate alınması gerekmektedir. Özellikle küresel sağlık hizmetlerinin sürdürülebilirliği için düşük karbon salınımının teşvik edilmesi ve ekolojik olarak duyarlı tıbbi uygulamaların geliştirilmesi sağlık politikacılarının ve sağlık sektöründeki karar vericilerin öncelikleri arasında yer almalıdır.

1.3 Gezegensel Sağlık ve Sağlık Sektörü Arasındaki İlişkisi

İklim değişikliği, gezegen ve insan sağlığı için en büyük küresel tehditlerden biridir. Bu durum toplum sağlığı açısından yeni zorluk alanlarına yol açmaktadır. Hastaneler; hizmetlere ulaşım, süreçte kullanılan diğer kaynaklar ve atıklar aracılığıyla sağlık hizmeti sunumunda büyük miktarda sera gazının (Green House Gases-GHG) yayılmasına neden olmaktadır. Bu bakımdan hastaneler sağlık hizmetlerinin çevresel ayak izini azaltmada kilit oyuncular olarak kabul edilmektedir (Schmidt ve Bohnet-Joschko, 2022, s. 1). Dolayısı ile ölçek olarak büyük farklılıklar göstermesine rağmen her ülkenin sağlık sektörü sağlık hizmetlerinin üretimi, sağlık hizmetlerine ulaşım, hizmetlerin kullanımı ve hizmet sonu ortaya çıkan atıkların bertarafı kapsamında tükettiği enerji ile doğrudan ve dolaylı olarak sera gazları salmaktadır. Bununla birlikte yakın zamana kadar sağlık sektörünün dünyanın karbon ayak izine etkisi doğrudan ölçülmemiştir (Karliner vd., 2020a, s. v311).

Health Care Without Harm'ın (HCWH) ARUP ile iş birliği içinde hazırladığı 2019 tarihli bir rapor sağlık hizmetlerinin iklim değişikliği üzerindeki etkisine ilişkin hazırlanmış bugüne kadarki en kapsamlı rapordur (Health Care Without Harm [HCWH], 2019; Karliner vd., 2020b). Rapor 43 ülkeden alınan ayrıntılı bilgilere ve sağlık sektörüne yapılan harcama verilerine dayalı olarak sektörün iklim değişikliğine katkısına ilişkin küresel bir analiz sunmaktadır. Rapor, ülkeler özelinde ve dünyanın birçok bölgesi arasında karşılaştırmaya olanak tanıırken sağlık hizmetlerinin emisyonlarının temel kaynaklarını belirlemektedir. Raporun temel bulguları arasında sağlık hizmetlerinin iklim ayak izinin küresel net emisyonların %4,4'üne eşit olduğu ortaya konulmuştur. Ayrıca küresel ölçekte sağlık hizmetlerindeki en büyük üç emisyon yayıcısının sırasıyla Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Çin ve Avrupa Birliği (AB) olduğu tespit edilmiştir. Benzer şekilde raporda bu ülkelerin ise küresel karbon ayak izinin yarısından fazlasını oluşturduğu ve emisyonlarının %71'inin sağlık hizmeti tedarik zincirinden kaynaklandığı yer almaktadır. Raporda sağlık hizmeti iklim eylemi için bir dizi uluslararası, ulusal ve alt ulusal politika önerisi sunulmuştur. Rapor, sağlık sektörünün iklim ayak izini anlama ve ele alma çabalarını desteklemek için daha fazla araştırma ve metodoloji geliştirme fırsatlarını belirleme açısından önemli görülmektedir. Özellikle karbon ayak izinin azaltılması için hastanelerde enerji verimliliğinin sağlanması, çevre dostu tıbbi malzemelerin kullanımı ve sağlık sektöründe ekolojik sürdürülebilirliğin sağlanmasında kritik rol oynayabilecek alanları gösterme açısından da raporda sunulan kanıtlar son derece değerlidir.

Gezegen sağlığı çerçevesinde hastanelerin karbon ayak iziyle ilgili araştırma yapmak ve GHG emisyonlarını azaltmaya yönelik ölçüm ve eylemlerini belirlemek önemli bir konu olarak görülmektedir. Nitekim hastanelerin atık ve ulaşım alanlarındaki iklim eylemlerinin GHG emisyonlarında önemli miktarda azalma sağladığı belirtilmektedir. Hastanelerde yaşanan dijital dönüşüm de iklim eylemlerini uygulamada ve sağlık hizmetlerindeki eşitliği teşvik etmede önemli bir faktör olarak ele alınmaktadır. Hastanelerin karbon ayak izi ile ilgili yapılan çalışma sayısının artması da bu konunun önemine olan ilginin arttığını göstermektedir. Bu alandaki gelişmelere rağmen hâlâ hastanelerin sera gazı emisyonlarının azaltılmasına yönelik iklim eylemlerinde ölçüm ve

performans göstergelerinin standardizasyonuna ihtiyaç olduğu belirtilmektedir (Schmidt ve Bohnet-Joschko, 2022, s. 1).

Sonuç olarak sağlık hizmetlerinin iklim ayak izine ilişkin tahminler, sektör genelinde bu hizmetlerin karbonsuzlaştırılmasına yönelik yeni yollar tasarlamak ve süreci izlemek için gereken temel bilgileri sağlaması açısından önemli görülmektedir. Hastaneler başta olmak üzere sağlık sektörü için önerilen sürdürülebilir uygulamaların sağlık sistemlerinin ekosistemlere zarar vermeden faaliyet göstermesine katkı sağlayacağı gibi gelecekteki iklim krizlerine karşı daha dirençli olmasına da yardımcı olacağı düşünülmektedir. Nitekim sıcak hava dalgaları, su kıtlığı ve gıda güvencesizliği gibi iklim değişikliği kaynaklı riskler toplumların sağlığı üzerinde önemli bir tehdit unsurudur. Bu kapsamda sağlık politikacılarının gelecekteki çevresel krizlere ve iklim krizlerine karşı proaktif önlemler alması ve bu gibi durumlara karşı hazırlıklı olması gerekmektedir. Bu bağlamda sağlık sektörüne yönelik bir gezegensel sağlık perspektifinin geliştirilmesinin ve bu perspektifin sağlık politikalarına entegrasyonunun sağlık sistemlerinin çevresel tehditlere karşı daha dayanıklı ve sürdürülebilir olmasını sağlayacağı öngörülmektedir.

Gezegensel sağlığa ilişkin sunulan politik çözümler belirli bir doğal sistemdeki değişikliklerle ilişkili sağlık etkilerinin nitelendirilmesini, ölçülmesini; toplumlar, hükümetler, işletmeler, sivil toplum örgütleri ve uluslararası örgütlerle birlikte çalışarak toplumun sağlık sonuçlarını optimize etmek amacıyla bu sistemin yönetiminin iyileştirilmesini içermektedir (Myers, 2017, s. 2866). Ancak gezegen sağlığı konusu ile ilgili anlamlı bir ilerleme elde edilmesi için dünyanın dört bir yanındaki politika yapımcıların, doğal kaynak yöneticilerinin, çevresel eylemcilerin ve bilim insanlarının disiplinler arası bir yaklaşımla kapsamlı bir iş birliğine ihtiyaç vardır. Sadece bu iş birliğini güçlendirmenin bile hem çevre hem de insan sağlığı açısından önemli sonuçlar içeren daha sağlam politik ve kaynak yönetimi kararlarının dayanağını oluşturabileceği belirtilmektedir (Bulduk, 2024, s. 396). Tüm bunlara ek olarak sağlık profesyonellerinin de gezegen sağlığı üzerinde önemli bir rolü bulunmaktadır. Bunlar; gezegen sağlığını sağlık ve çevresel sürdürülebilirliğe ilişkin politikalara entegre etmek, sağlık eşitsizliklerini ele almak, sağlık sistemlerinin çevre üzerindeki olumsuz etkilerini azaltmak ve sağlık sistemlerinin çevresel değişime karşı dayanıklılığını artırmak için sektörler arası çalışmaktır (Whitmee vd., 2015, s. 2).

Sağlık sektöründe hem iklim değişikliğine ilişkin endişeler hem de sürdürülebilirlik konusunun ele alınmasına ilişkin çabaların bir sonucu olarak gezegensel sağlık kavramının tanınırlığı ve bu alanda yapılan çalışmaların sayısı hızla artmaktadır. Bu kapsamda gezegensel sağlık alanına ilişkin bilgi birikimi de oluşmaktadır. Bununla birlikte bu alanda yapılan araştırmaların kapsamı ve durumu hâlâ belirsizliğini korumaktadır. Ayrıca nispeten yeni bir kavram olması sebebiyle gezegensel sağlık konusunun sağlık sektöründeki temel odak noktaları, özellikleri, dinamikleri ve konuya ilişkin oluşan bilgi birikimi hakkında detaylı bir anlayışın henüz oluşmadığı varsayılmaktadır. Buradan hareketle gezegensel sağlık konusunda bazı bilgi boşlukları olduğu düşünülmektedir. Tüm bunlar gezegensel sağlık konusuna ve alanına ilişkin kapsamlı araştırmaların yapılmasına ihtiyaç olduğunu doğrulamaktadır. Özellikle alanın hızlı gelişimi nedeniyle gezegensel sağlık konusundaki gelişmelerin, bilimsel literatürdeki eğilimlerin, anahtar temaların, disiplinler arası iş birliklerinin daha iyi anlaşılması ve gelecekteki araştırmalara yön verilmesi gerektiği düşünülmektedir. Bunun için de bibliyometrik analiz ve bilim haritalama yöntemlerinin kullanımı önem taşımaktadır.

2. Gereç ve Yöntem

2.1 Araştırmanın Amacı

Gezegensel sağlık kavramı, bilim dünyasında giderek artan şekilde ilgi gören ve bilimsel literatürde hızla gelişip büyüyen bir alan haline gelmiştir. Gezegensel sağlık kavramının bilimsel literatürde hızla büyümesi, bu alandaki bilgi boşluklarının ortaya

çıkartılmasını ve yapılan araştırmaların daha kapsamlı bir şekilde analiz edilmesini gerekli kılmaktadır. Özellikle sağlık sektöründe sürdürülebilirliğe ilişkin endişeler bağlamında bu konunun ele alınması önem taşımaktadır. Buradan hareketle bu çalışmanın amacı sürdürülebilir kalkınma amaçları kapsamında gezegensel sağlık konusunun yörüngesini ortaya çıkarmaktır. Çalışmada belirlenen alandaki yayın eğilimlerinin incelenmesi, anahtar kelimelerin keşfedilmesi ve anahtar temaların analiz edilmesi amaçlanmıştır. Analizde çeşitli araştırma alanlarının nitel ve nicel değerlendirmeleri için sıklıkla uygulanan bibliyometrik ve görselleştirme haritalama yöntemlerinden yararlanılmıştır. Çalışma sonuçlarının gezegensel sağlık konusu ile bilgi birikimine katkıda bulunma, sürdürülebilir kalkınmayı teşvik eden daha fazla araştırmaya, yatırıma ve eylem planlarına rehberlik etme ve bu alana ilgi duyan araştırmacılara mevcut bilgi boşlukları hakkında yön gösterme açısından önemli olduğu düşünölmektedir. Bu amaçla çalışmada belirlenen araştırma soruları şunlardır:

S1: Sürdürülebilir kalkınma amaçları kapsamında gezegensel sağlık alanındaki yayın ve atıf eğilimleri nasıldır?

S2: Sürdürülebilir kalkınma amaçları kapsamında gezegensel sağlık alanındaki etkili anahtar kelimeler nelerdir?

S3: Sürdürülebilir kalkınma amaçları kapsamında gezegensel sağlığın temaları nedir?

S4: Sürdürülebilir kalkınma amaçları kapsamında gezegensel sağlık konusundaki anahtar kelimelerin tematik haritalarına göre öne çıkan alanlar nelerdir?

S5: Sürdürülebilir kalkınma amaçları kapsamında ilgili gezegensel sağlık konusunda en çok çalışmanın yapıldığı ölkeler, dergiler ve yazarlar hangileridir?/kimlerdir?

2.2 Araştırma Yöntemi

Bibliyometrik araştırmalarda incelenen alandaki bilimsel bilginin üretimini ve yazarlık ilişkilerinin ortaya çıkarılması için yapılan bibliyometrik performans analizleri ve araştırma temalarının incelendiği bibliyometrik tematik analizler yaygın olarak kullanılmaktadır (López-Robles vd., 2021, s. 6548). Bu kapsamda bu çalışmada bibliyometrik performans ve bibliyometrik tematik analiz yapılarak alanın bibliyometrik haritalaması ortaya çıkarılmıştır.

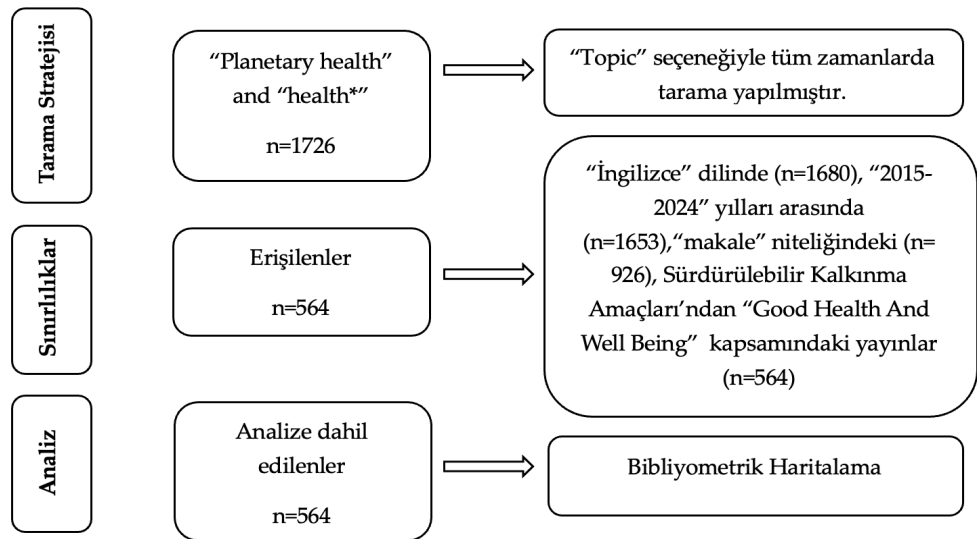
Bibliyometrik analiz belirli bir konuya dair bilimsel bilgi üretim hacmini, yazar iř birliklerini ve anahtar kavramların nasıl bir araya geldiğini anlamada kullanılan değerli bir araştır (Van Eck ve Waltman, 2014, s. 285). Bibliyometrik araştırma yöntemlerinin nicel yaklaşımına dayanan, bilimsel alanların ve disiplinlerin yapısını ve gelişimini haritalamak için kullanılan yöntem ise bilim haritalaması yöntemidir (Zupic ve Čater, 2015, s. 429). "Bilim haritalaması" olarak adlandırılan bibliyometrik ağların görselleştirilmesine olan ilgi yüksektir. Görselleřtirmenin yayınlar veya dergiler arasındaki atıf ilişkileri ağlarından araştırmacılar arasındaki ortak yazarlık ilişkileri ağlarına veya anahtar kelimeler arasındaki ortak oluşum ilişkileri ağlarına kadar çok çeşitli bibliyometrik ağları analiz etmek için güçlü bir yaklaşım olduğu belirtilmektedir (Van Eck ve Waltman, 2014, s. 285).

Bibliyometrik ağ analizlerinde kullanılan veriler de genellikle büyük (yüzlerce ya da binlerce) ve nesnel (örneğin atıf sayısı, yayın sayısı, anahtar kelimelerin ve konuların ortaya çıkışı tarihi) niteliktedir. Bu bakımdan bu analizler büyük miktardaki bilimsel veriyi işleme ve yüksek araştırma etkisi üretme konusunda son derece fayda sağlayan nitelikli araştırmalardır (Donthu vd., 2021, s. 285). Büyük miktardaki karmaşık verinin nispeten kolay bir şekilde analiz edilmesine olanak sağlaması, bibliyometrik ağ görselleştirmenin gücünden faydalanması ve grafikleştirmenin sağladığı basitleştirme bakımından bibliyometrik analizler son derece kullanışlıdır (Van Eck ve Waltman, 2014, ss. 313-314). Bibliyometrik analizlerin yorumları ise genellikle hem nesnel (örneğin performans analizi) hem de bilgilendirilmiş teknikler ve prosedürler aracılığıyla oluşturulan tematik analizler gibi öznel değerlendirmelere dayanmaktadır. Bu bağlamda

bibliyometrik analizler büyük hacimli yapılandırılmamış verileri titiz yollarla anlamlandırarak araştırılan alanların kümülatif bilimsel bilgisini ve evrimsel nüanslarını deşifre etmek ve haritalamak için son derece yararlıdır. Bu nedenle iyi yapılmış bibliyometrik analiz çalışmaları bir bilim alanını yeni ve anlamlı şekillerde ilerletmek için sağlam temeller oluşturabilme potansiyeline sahiptir. Bibliyometrik analiz çalışmaları sayesinde bilim insanlarının tek bir noktadan (1) genel bir bakış elde etmesi, (2) bilgi boşluklarını belirlemesi, (3) araştırma için yeni fikirler türetmesi ve (4) alana yönelik amaçlanan katkıları konumlandırması olanaklı hale gelmiş ve güçlenmiştir (Donthu vd., 2021, s. 285). Mevcut faydaları ile birlikte bibliyometrik analizlerin bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. Örneğin analizlerde yapılan basitleştirme, bazen bilgi kaybı anlamına gelmektedir. Metinlerdeki veriler terimlerin bulunduğu bir ağa indirildiğinde terimlerin bir arada bulunduğu bağlam hakkındaki bilgilerin kaybolması söz konusudur. Benzer şekilde atıf ağ analizinde yazarlar arasındaki atıf ağı açıkça görülebilirken bu atıfların hangi gerekçe ile yapıldığı görülemez. Analizlerdeki bilgi kaybının araştırma sonuçlarını ne ölçüde etkileyebileceği belirsizdir ve bu etkiyi değerlendirmek son derece zordur. Bu tür zorluklar nedeniyle bibliyometrik analizler bilimsel bir yargıda bulunmak yerine literatürdeki bilimsel bilgiyi tamamlayıcı bir araç olarak değerlendirilmelidir (Van Eck ve Waltman, 2014, s. 313-314).

2.3 Araştırma Modeli, Veri Toplama Tekniği ve Analiz Yöntemi

Çalışmada tek bir tarama stratejisi ile Web of Science (WOS) veri tabanındaki veriler toplanmıştır. Araştırmanın modeli Şekil 1.'de sunulmuştur.

Şekil 1. Araştırma Modeli

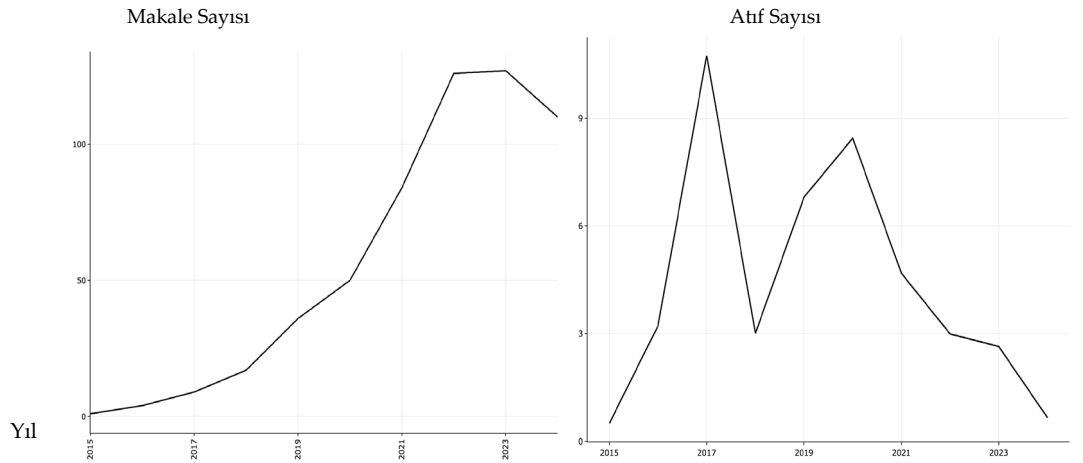
Araştırmada “gezegenel sağlık” kavramının tanıtılmasına ilişkin bilimsel yayınlarının geçmişinin 2015 yılına dayandığı varsayımından hareketle zaman kısıtı olarak 2015-2024 yılı aralığı belirlenmiştir. Araştırmada 01.01.2015 ile 20.08.2024 (taramanın yapıldığı tarih) tarihleri arasındaki yayınlar analiz kapsamına alınmıştır. Araştırmada “planetary health” and “health*” kavramları “topic” seçeneği ile tüm zamanlarda taranmıştır. Tarama sonucunda 1726 yayına erişilmiştir. Erişilen yayınlardan “İngilizce” dilinde yayınlanmamış olanlar ve 2015 yılından önce yayınlananlar dışlanmıştır. Yayın tipine göre “makale” olarak ve Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları’ndan “Good Health and Well Being” kapsamında yayınlananlar çalışmaya dahil edilmiştir. Çalışmada index ve bilim alanı kısıtlaması yapılmamıştır. Sonuç olarak 564 yayın çalışmaya dahil edilerek analiz edilmiştir. Analiz için veriler Bibtex formatında

indirilmiş ve analiz programına aktarılmıştır. Ayrıntılı analiz sonuçları bulgular bölümünde yer almaktadır.

Bibliyometrik analizlerde literatür taraması yaparken hangi istatistiksel yazılım paketlerinin kullanılacağına araştırmacıların kişisel tercihleri sıklıkla büyük bir rol oynamaktadır. Ancak hangi yazılımın en yararlı olacağına dair karar, tamamen kullanılan yöntemlere ve veri setinin ne kadar karmaşık olduğuna bağlıdır. VOSviewer ve R yazılımların yerleşik işlevlerinin bibliyometrik analiz araştırmalarını gerçekleştirmede en yararlı yazılım araçları olduğunu belirtilmektedir (Kraus vd., 2022, s. 2289). VOSviewer; makaleleri, dergileri, yazarları, ülkeleri ve kurumları içerebilen bibliyometrik ağların oluşturulmasına ve görselleştirilmesine yardımcı olmaktadır (Van Eck ve Waltman 2014, s. 301-302). Bunlar atflara, eş-atflara, bibliyografik bağlantılara veya eş-yazarlık ilişkilerine göre düzenlenebilmektedir. Ayrıca VOSviewer, bilimsel literatürden alınan anahtar terimlerle ilgili olarak eş-oluşum ağlarının daha iyi anlaşılmasını kolaylaştırmak için kullanılabilen metin madenciliği işlevleri de sağlamaktadır (Donthu vd., 2021, s. 285). R ise istatistiksel işlemleri etkinleştirmenin yanı sıra nesne yönelimli olması sebebiyle işlevsel bir programlama dilidir. Dolayısıyla R programı ile araştırmacıların analizlerini otomatikleştirmeleri ve yeni işlevler oluşturabilmeleri nispeten kolaydır. R, açık yazılım yapısına sahip olmasının bir avantajı olarak kullanıcı topluluğu tarafından da desteklenmektedir. Bu kapsamda çoğunluğu tanınmış istatistikçi olan kullanıcılar tarafından programa düzenli olarak yeni işlevler eklenmekte ve sürekli geliştirilmektedir. Kullanımı son derece esnek olan R programı, diğer istatistiksel R paketleriyle entegre edilebilme kolaylığına da sahiptir. Bu nedenle bibliyometrik gibi sürekli değişen bir alanda kullanımının son derece faydalı olduğu belirtilmektedir (Aria ve Cuccurullo, 2017, s. 960). R yazılım programında bibliyometrik analizler için Bibliometrix paketi ve Biblioshiny eklentisi kullanılmaktadır (Kraus vd., 2022, s. 2289). Bibliometrix paketi, R Studio yazılımları kullanılarak Aria ve Cuccurullo (2017) tarafından geliştirilen bir bibliometrix paketidir. Bibliyografik bağlantı ağlarını, birlikte oluşum ağlarını, ortak alıntı ve ortak yazarlık ağlarını oluşturmak için güçlü işlevlere sahip olan paket; eksiksiz bir şekilde verilerin aktarılması, dönüştürülmesi, analizi ve bilimsel görselleştirme yetenekleri ile bibliyometrik analizin temel gereksinimlerini karşılamaktadır. Bibliyometrik analiz çalışmalarındaki kullanım kolaylığı, mevcut ve geliştirilen özellikleri göz önüne alınarak bu çalışmada verilerin analizi ve görselleştirilmesi için VOSviewer ve R yazılım programlarının birlikte kullanılması tercih edilmiştir. Analiz ve görselleştirmeler, VOSviewer 1.6.20 versiyonu ile R Studio 3.0.1 istatistik programının Bibliometrix paketi ve Biblioshiny eklentisi kullanılarak yapılmıştır.

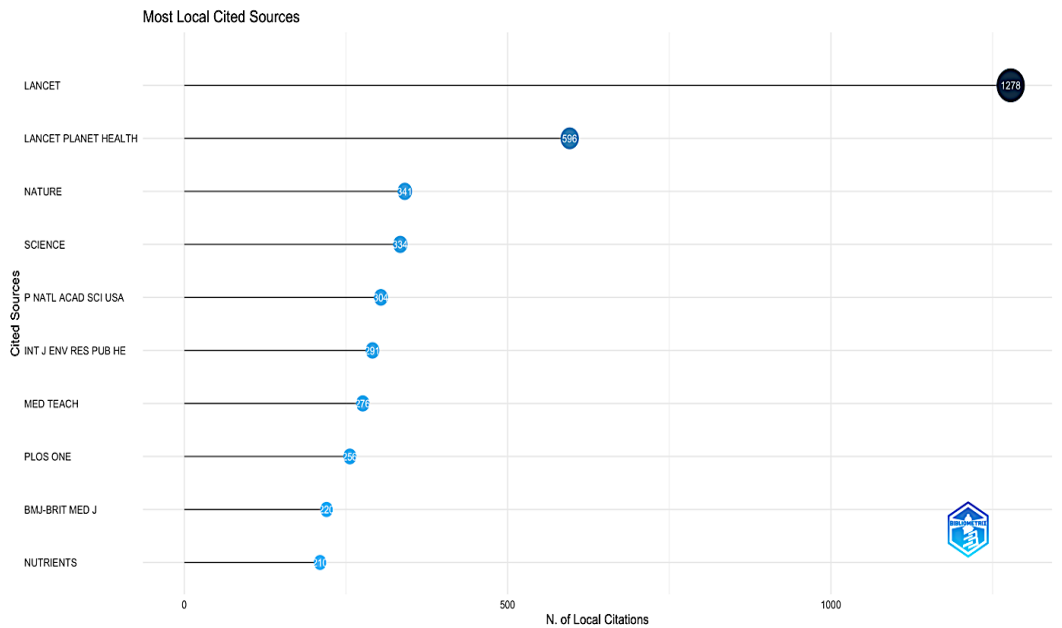
3. Bulgular

Çalışma bulguları aşağıda yer almaktadır. Çalışmada ilk olarak R studio programında SKA kapsamında gezegensel sağlık konusuna ilişkin yapılan yayınların yıllık yayın artış hızı ve yıllık ortalama atıf sayıları analiz edilmiştir.

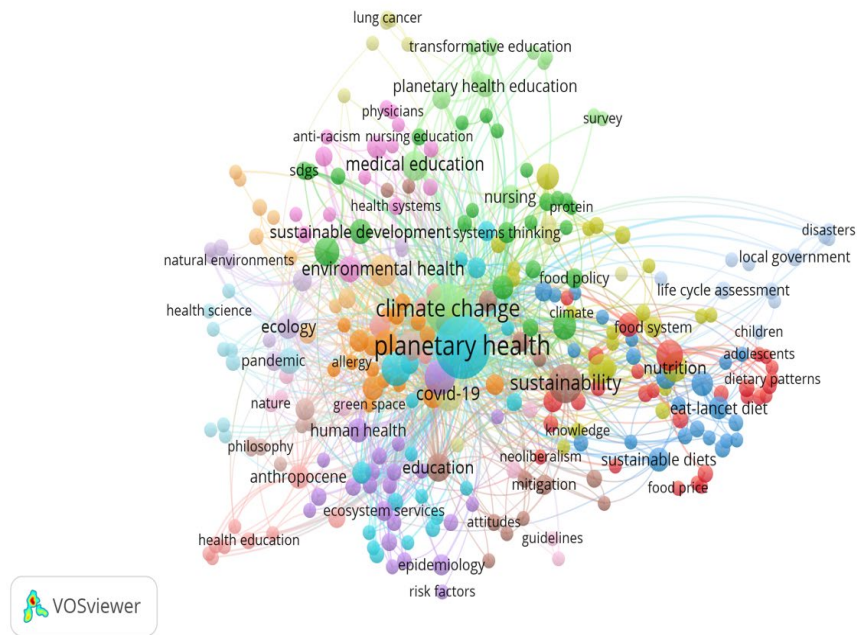
Şekil 2. Yıllık Yayın (Makale) ve Atıf Artış Eğilimleri (Bibliomterix ile Gösterimi)

Şekil 2., gezegensel sağlık konusu ile ilgili yapılan çalışmaların (makalelerin) yıllık yayın artış eğilimini ve yapılan yayınların yıllara göre atıf sayısındaki eğilimi göstermektedir. Şekil 2. incelendiğinde konu ile ilgili yayınların 2015 yılından itibaren sürekli bir artış eğiliminde olduğu ve en yüksek yayın hacmine 127 yayınlı 2023 yılında ulaşıldığı görülmektedir. Bununla birlikte veri tabanındaki taramanın 2024 yılının son çeyreğinde gerçekleşmesi nedeniyle 2024 yılına ait yayınların (110) düşüş eğiliminde olduğuna ilişkin yanlış bir yargının oluşmaması için bu duruma dikkat edilmesi gerekmektedir. Konu ile ilgili yayınların atıf eğilimi incelendiğinde ise benzer şekilde 2015 yılından itibaren atıfların sayısında artış eğiliminde olduğu görülmektedir. Bununla birlikte ortalama yıllık 10.7 atıfla en yüksek atıf sayısına 2017 yılında ulaşıldığı görülmektedir. Bu durumun gezegensel sağlık konusuna ilişkin endişelerin kurumsal bir neticesi olarak 2017 yılında yayın hayatına giren Lancet Planetary Health'de yayınlanan makalelerin etkisi olduğu düşünülmektedir. SKA kapsamında gezegensel sağlık konusu ile en çok atıf yapılan yayınlar R Studio programı ile analiz edilmiş ve Şekil 3.'te sunulmuştur.

Şekil 3. En Çok Atıf Yapılan Kaynaklar (Bibliomterix ile Gösterimi)

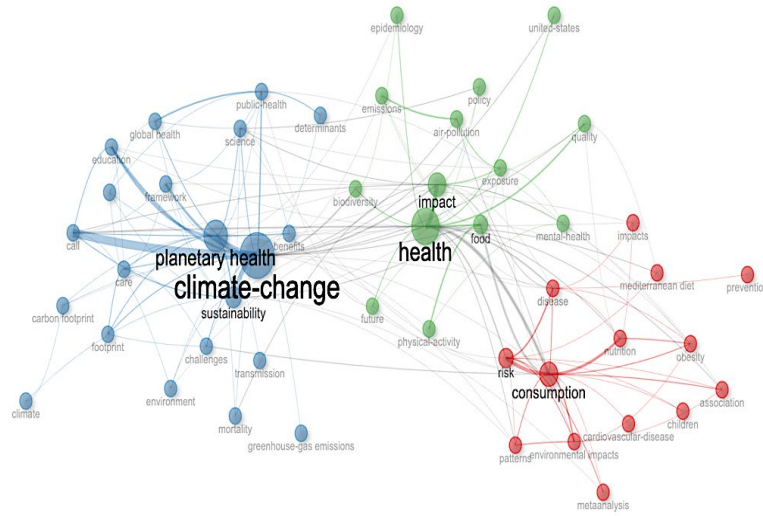
Şekil 3. incelendiğinde en fazla atıf yapılan ilk üç sıradaki derginin sırasıyla Lancet (1278), Lancet Planetary Health (596) ve Nature (341) olduğu görülmektedir. Gezegenel sağlık konusunun ele alınmasındaki çabaları göz önüne alındığında Lancet'in ilk sırada olması ve yayın hayatına 2017 yılında başlayan Lancet Planetary Health'in ikinci sırada olması beklenen bir durum olarak değerlendirilmektedir. Anahtar kelimeler bir çalışmanın ana noktalarına odaklanan ve bu noktalar hakkında önemli ip uçları sunan kelimelerdir. Çalışmada anahtar kelimelerin eş zamanlı kullanım-oluşum ağını oluşturmak için VOSviewer yazılımı kullanılmıştır. Anahtar kelimelerin eş oluşum ağı Şekil 4.'te sunulmuştur.

Şekil 4. Anahtar Kelime Eş-oluşum Ağı (VOSviewer ile Gösterimi)

Anahtar kelimelerin eş oluşum ağında eşik değer 2 (en az iki bağlantı) olarak düşünüldüğünde 284 anahtar kelime birbirine bağlanmıştır ve şekildeki görüntü elde edilmiştir. Gezegenel sağlık ile ilgili yayınlarda en sık kullanılan anahtar sözcüklere bakıldığında 237 tekrar ile planetary health (gezegenel sağlık), 121 tekrar ile climate change (iklim değişikliği) 47 tekrar ile sustainability (sürdürülebilirlik), 34 tekrar ile one health (tek sağlık), 30 tekrar ile public health (halk sağlığı) ifadeleri olduğu görülmektedir. Bu kapsamda toplam bağlantı gücü açısından da en güçlü ifadelerin gezegenel sağlık, iklim değişikliği ve sürdürülebilirlik olduğu tespit edilmiştir. Sonuç olarak en az 2 defa görülen ve aralarında ilişki bulunan 284 anahtar kelime ile yapılan analiz sonucunda toplam 18 küme, 1685 bağlantı ve 2590 bağlantı gücü belirlenmiştir.

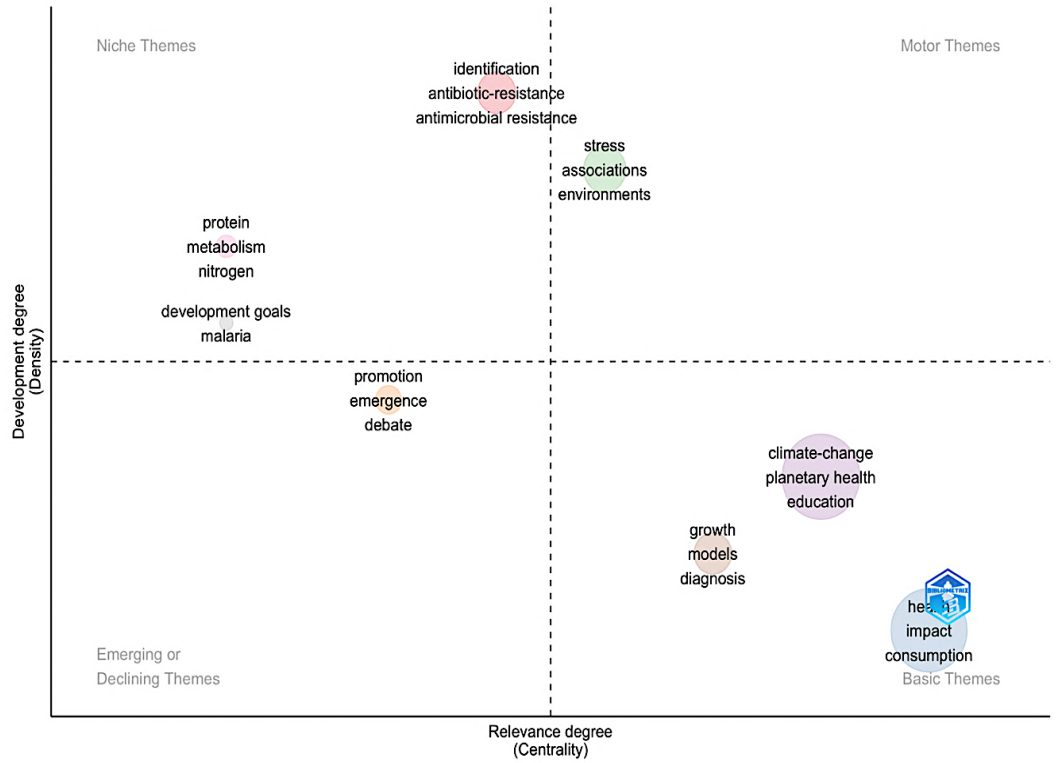
Anahtar kelimelerin eş zamanlı ağları R programının Bibliyometrix paketi ile analiz edilmiştir. Analiz sonucu Şekil 5.'te gösterilmiştir. Buna göre anahtar kelimelerin 3 küme etrafında toplandığı görülmektedir. En baskın kümenin iklim değişikliğini, gezegenel sağlığı ve sürdürülebilirliği temsil eden mavi küme olduğu görülmektedir. Yeşil küme sağlık (health), etki (impact) ve gıdayı (food); kırmızı küme ise tüketim (consumption) ve riski (risk) temsil etmektedir.

Şekil 5. Anahtar Kelime Eş-oluşum Ağı (Bibliometrix ile Gösterimi)

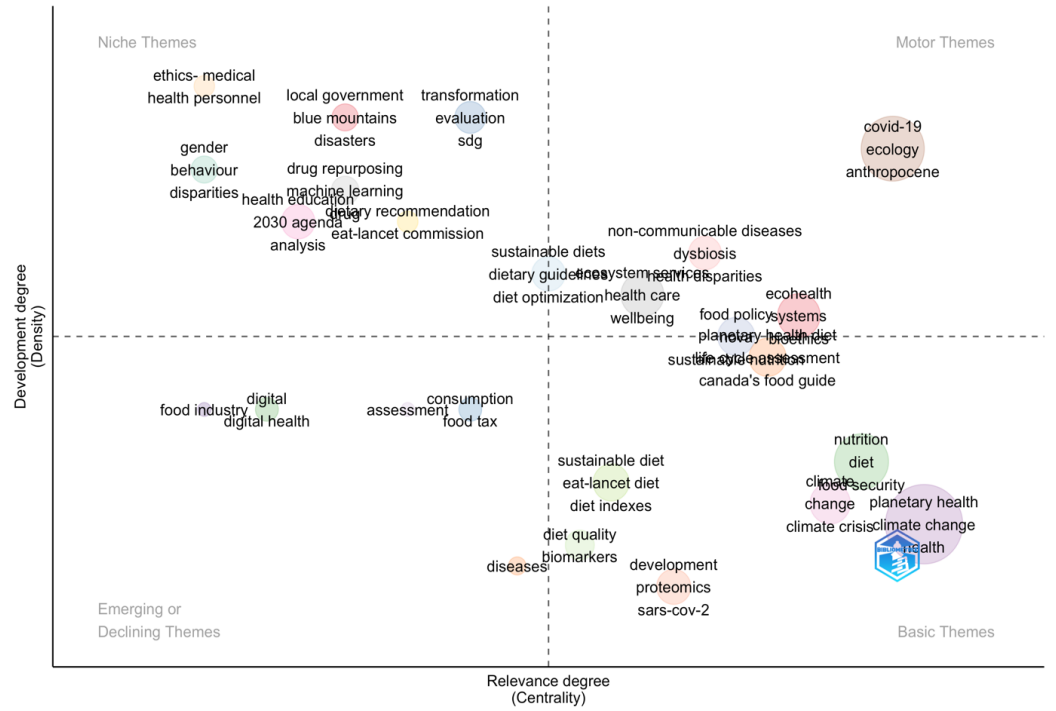
Bibliometrix programında anahtar kelimeler ile yapılan 4 farklı anahtar kelime analizi bulunmaktadır. Bunlar artı anahtar kelimeler, yazar anahtar kelimeleri (author keywords), başlık anahtar kelimeleri (title keyword) ve özet anahtar kelimeleridir (abstract keywords). Bu çalışmada da yaygın olarak tercih edilen artı anahtar kelimeler ve yazar anahtar kelimeleri kullanılarak analiz yapılmıştır.

Anahtar kelimelere dayalı olarak yapılan tematik analizler; fikirlerin, kavramların ve araştırma alanlarının zaman içindeki evrimine dair içgörüler elde etmek için kullanılmaktadır. Tematik haritalarla anahtar kelimelerin yıllar içindeki evrimi ve popülerliği gösterilmektedir. Eksenler; temanın önemini vurgulayan merkeziliğe (x eksen) ve temanın gelişim sürecini ölçen yoğunluğa (y eksen) dayalıdır (Cobo vd., 2012: s. 1628; Gutiérrez-Salcedo vd., 2020, s. 166; López-Robles vd., 2021, s. 6549; Koçyiğit vd., 2023, s. 1637-1638). Şekil 6. gezegensel sağlık alanındaki çalışmalarda kullanılan artı anahtar kelimelerin tematik haritasını göstermektedir. Analizde temel temalarda (basic themes) 3, motor temalarda (motor themes) 1, niş (niche) temalarda 3, yeni gelişen/ortaya çıkan ya da azalan/popülerliğini kaybeden (emerging or declining themes) temalarda da 1 temanın oluştuğu tespit edilmiştir (bkz Şekil 6.). Temel temalarda iklim değişikliği (71), gezegensel sağlık (48), eğitim (24) (education) ile sağlık (51), etki (29) ve tüketim (27) (consumption) en çok öne çıkan temalardır. Temel temalar, araştırılan alana ilişkin araştırmacılara önemli bilgiler sunmaktadır. Bu bakımdan bu alanda çalışma yapmak isteyen araştırmacıların temel temalara ilişkin bilgi sahibi olmaları önemlidir. Motor temalarda öne çıkan stres (6) (stress), dernekler (5) (associations) ve çevreler (4) (environments) araştırmacıların gezegensel sağlık konusunu ele alırken üzerinde durması gereken alanlar hakkında ipuçları vermektedir. Niş temalarda öne çıkanlar; belirleme/tanımlama (6) (identification), antibiyotik direnci (4) (antibiotic-resistance) ve antimikrobiyal direnç (3) (antimicrobial resistance) ise gezegensel sağlık konusuna ilişkin dar bir çerçeveden ele alınan temalara ilişkin bilgi sağlamaktadır. Son olarak yeni gelişen ya da etkisini kaybeden temalarda tanıtım (4) (promotion), açığa çıkma (3) (emergence) ve tartışma (2) (debate) öne çıkan ya da etkisini kaybeden temalar olarak tespit edilmiştir. Bu temalar diğer temalara göre daha zayıf anahtar kelimeler içermektedir.

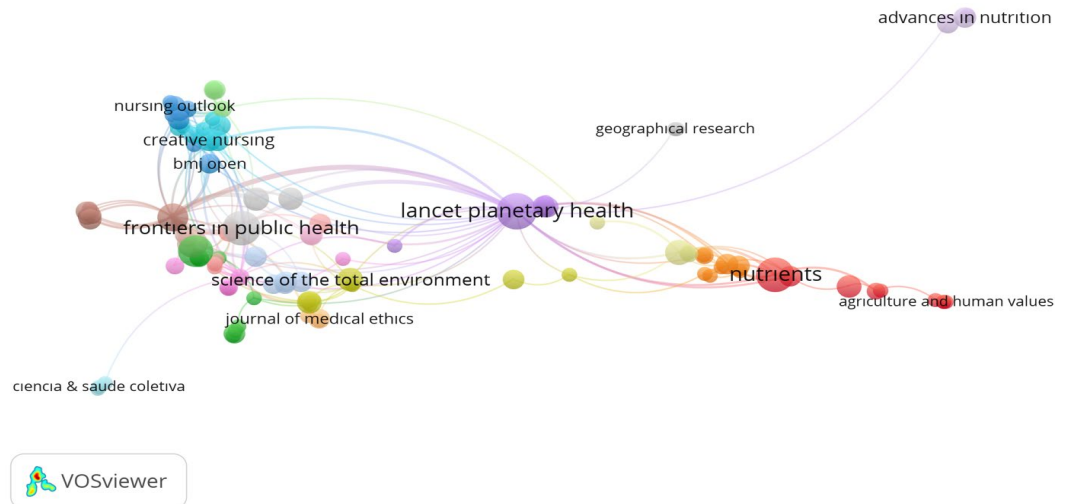
Şekil 6. Artı Anahtar Kelimelerin Tematik Haritası (Bibliomterix ile Gösterimi)

Şekil 7. gezegensel sağlık alanındaki çalışmalarda kullanılan yazar anahtar kelimelerinin tematik haritasını göstermektedir. Analizde temel temalarda 7, motor temalarda 4, niş temalarda 7, yeni gelişen/ortaya çıkan ya da azalan/popülerliğini kaybeden temalarda da 3 temanın oluştuğu tespit edilmiştir (bkz Şekil 7.). Ayrıca hem temel hem de motor temalarda ortak 1 temanın yer aldığı tespit edilmiştir. Benzer şekilde hem motor temalarda hem de niş temalarda ortak olan 1 temanın yer aldığı tespit edilmiştir. Yazar anahtar kelimeleri ile yapılan bu analizde artı anahtar kelimeler ile yapılan analize paralel olarak temel temalarda gezegensel sağlık (229) iklim değişikliği (123) ve sağlık (63) en çok öne çıkan temalar olarak belirlenmiştir. Motor temalarda ise covid-19 (25), ekoloji (12) (ecology) ve antropocen (10) (anthropocene) öne çıkan temalar olarak araştırmacılara gezegensel sağlık konusunu ele alırken üzerinde durması gereken alanlar hakkında ipuçları vermektedir. Temel temalar ve motor temalarda ise gıda politikaları (6) (food policy) ve sürdürülebilir beslenme (3) (sustainable nutrition) temaları ortak temalar olarak yer almıştır. Niş temalarda öne çıkanlar; sağlık eğitimi (health education) ve sürdürülebilir kalkınmaya atıf yapan 2030 gündemi (2030 agenda) (2) olarak belirlenmiştir. Ayrıca hem motor hem de niş temalarda sürdürülebilir diyet (6) (sustainable dietary) ve diyet rehberleri (dietary guidelines) (4) temalarının yer aldığı tespit edilmiştir. Son olarak yeni gelişen ya da etkisini kaybeden temalarda tüketim (3) ve gıda vergileri (food tax) (2) temaları olduğu belirlenmiştir. Sürdürülebilir uygulamalar kapsamında küresel olarak gıdaların sürdürülebilirliğine yönelik endişelerin gezegenin sağlığı ile ilişkilendirildiği diyet uygulamalarının gündeme gelmesinin gezegensel sağlık konusundaki çalışmaların temalarına yansıtıldığı açıkça görülmektedir.

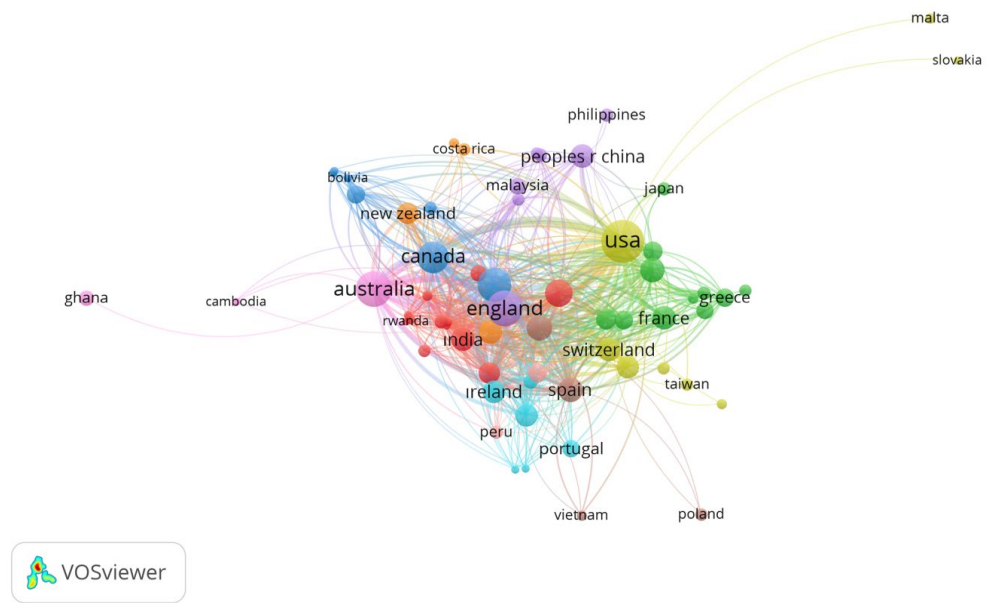
Şekil 7. Yazar Anahtar Kelimelerinin Tematik Haritası (Bibliomterix ile Gösterimi)

SKA kapsamında gezegensel sağlık konusu ile ilgili en çok çalışmanın yayınlandığı dergilerin atıf analizi VOSviewer yazılımı kullanılarak yapılmıştır ve analiz sonuçları Şekil 8’de yer almaktadır. Dergilerin atıf ağlarını tespit etmek amacıyla yapılan analizde kriterler “en az 1 yayın” ve “en az 1 atıf” kriteri ile belirlenmiştir. VOSviewer yazılımı ile dergi atıf analizinin ağ haritası çıkarılmıştır. Birbiriyle bağlantılı olduğu tespit edilen 116 dergi üzerinden yapılan Analizin sonucunda toplam 22 küme, 224 bağlantı ve 335 toplam bağlantı gücü tespit edilmiştir. En fazla atıf alan derginin 490 atıf ile Lancet Planetary Health olduğu, ikinci sırada 386 atıf ile Medical Teacher’ın üçüncü sırada 111 atıf ile Frontiers in Public Health’in yer aldığı belirlenmiştir. Bu üç derginin toplam bağlantı gücü açısından da yine ilk üç sırada yer aldığı saptanmıştır.

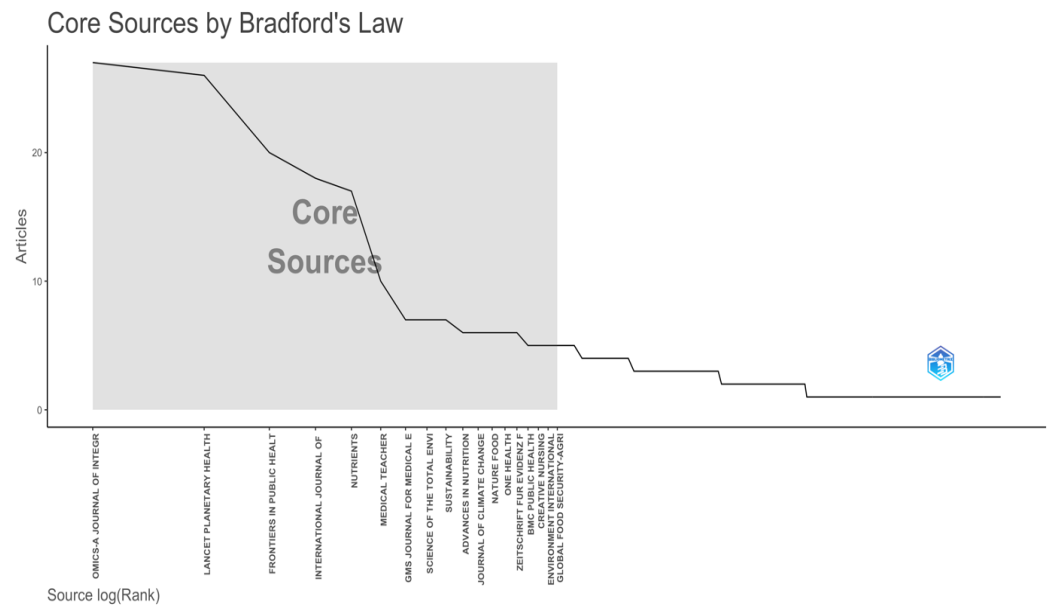

Şekil 8. Dergilerin Atıf Ağı (VOSviewer ile Gösterimi)

SKA kapsamında gezegensel sağlık konusu ile ilgili en çok çalışmanın yapıldığı ülkelerin atıf analizi VOSviewer yazılımı kullanılarak yapılmıştır ve analiz sonuçları Şekil 9.'da sunulmuştur. Ülkelerin atıf ağlarını tespit etmek amacıyla yapılan analizde kriterler "en az 1 yayın" ve "en az 1 atıf" kriteri olarak belirlenmiştir. VOSviewer yazılımı ile ülke atıf analizinin ağ haritası çıkarılmıştır. Şekil 9'da ülkelerin atıf ağına bakarak konu ile ilgili en etkili ülkeleri görülmektedir. Analizde 98 ülkeden 66'sı eşik değerini karşılamıştır. Ülkeler arasında en fazla atıf alan ülkenin 3774 atıfı ABD olduğu tespit edilmiştir. ABD'yi 1884 atıfı İngiltere'nin ve 1306 atıfı Avustralya'nın izlediği belirlenmiştir. En fazla bağlantıya (61) ve bağlantı gücüne (669) sahip ülkenin yine ABD olduğu tespit edilmiştir.

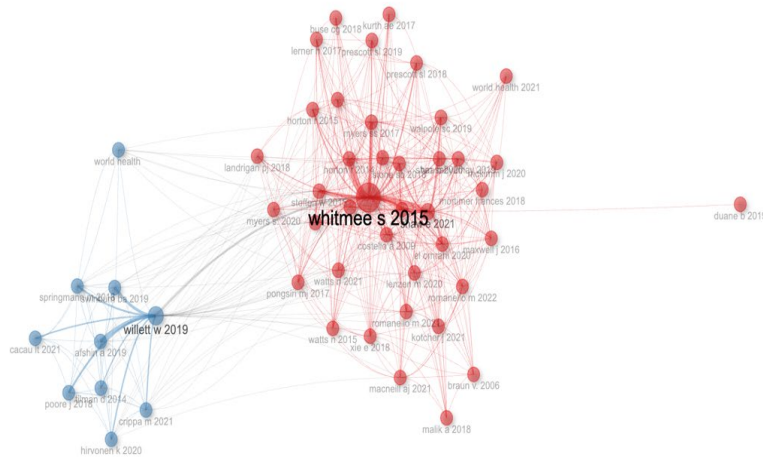
Şekil 9. Ülkelerin Atıf Ağı (VOSviewer ile Gösterimi)

Şekil 10. Bradford's Law (Bibliometrix)

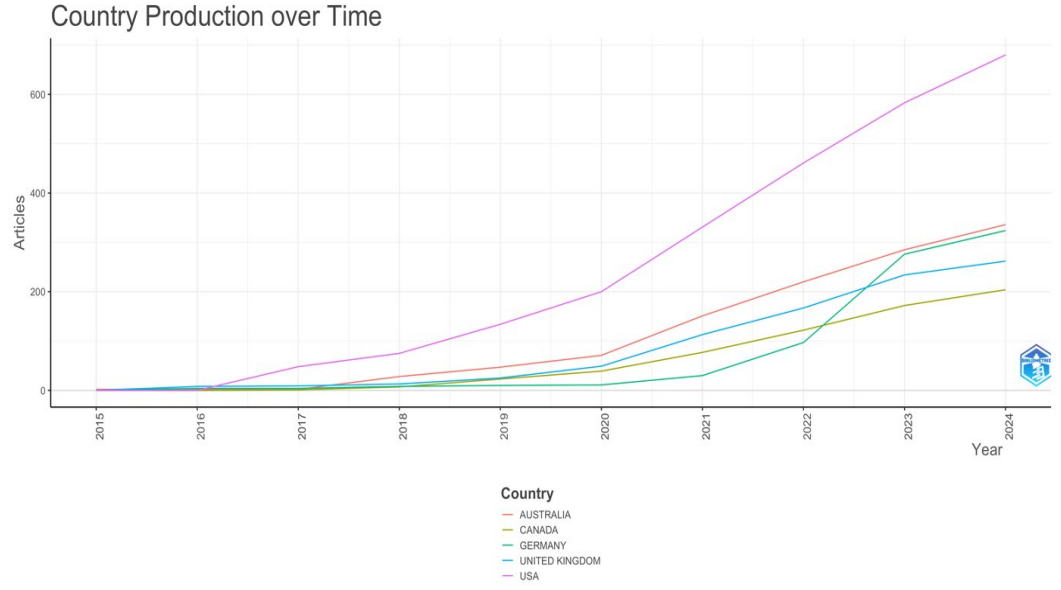
Bradford tarafından ortaya atılan Bradford yasası, konunun ana dergileri olarak kabul edilebilecek dergileri belirlemeye yardımcı olmaktadır (Bradford, 1985). Şekil 10.'da Bradford Yasasına göre Bibliometrix'te yapılan analiz sonucuna göre alana ilişkin en popüler derginin Omics-A Journal of Integrative Biology olduğu ardından Lancet Planetary Health, Frontiers in Public Health ve International Journal of Environmental Research and Public Health dergilerinin geldiği görülmektedir.

Bir yayına farklı kaynaklardan yapılan atıflar ortak atıf (co-citation) olarak adlandırılmaktadır (Dirik vd., 2023, s. 180). SKA kapsamında gezegensel sağlık konusu ile ilgili yayın yapan yazarların çalışmalarına yapılan ortak atıf analizi Bibliometrix yazılımı kullanılarak yapılmıştır. Analiz sonuçları Şekil 11.'de sunulmuştur. Şekil 11. incelendiğinde ortak atıf yapılan yazarların 2 küme etrafında toplandığı görülmektedir. En baskın kümenin Lancet-Rockefeller Vakfı Gezegensel Sağlık Komisyonu iş birliği ile gezegensel sağlık kavramının gündeme getirildiği Whitmee ve diğerleri (2015) tarafından hazırlanan raporun yer aldığı kırmızı küme olduğu görülmektedir. Diğer küme de yine The EAT-Lancet Komisyonu tarafından sürdürülebilir gıda sistemlerinin çevresel sürdürülebilirlik, gezegen ve insan sağlığı ile ilişkisine odaklanan Willet ve diğerleri (2019) tarafından hazırlanan raporun yer aldığı mavi kümedir. Rapor; gıda sisteminin küresel açıdan dönüştürülmesine ilişkin acil çabaların gerekliliğine vurgu yapmaktadır. Ayrıca insan sağlığını ve çevresel sağlığı en iyi duruma getirmek amacıyla gezegensel sağlık diyeti (gezegensel diyet/planeteryan diyet) adı verilen bitkisel bazlı diyeti tanıtmaktadır.

Şekil 11. Yazarların Ortak Atıf Ağı (Bibliometrix ile Gösterimi)

Gezegensel sağlık konusunda ülkelerin bilimsel üretimlerinin zaman içindeki seyri Bibliometrix yazılımı aracılığıyla analiz edilmiştir. Analiz sonucuna göre en fazla yayın yapan ilk beş ülke (ABD, Avustralya, İngiltere, Almanya ve Kanada) Şekil 12.'de sunulmuştur. Şekil 12 incelendiğinde 2015 yılından itibaren beş ülkenin de yayın eğilimlerinde düzenli artış eğiliminde olduğu en yüksek yayın hacmine sahip ülkelerin sırasıyla ABD, Avustralya, Almanya, İngiltere ve Kanada olduğu tespit edilmiştir.

Şekil 12. Ülkelerin Zaman İçindeki Bilimsel Yayın Üretimi (Bibliometrix ile Gösterimi)

4. Tartışma

Gezegen sağlığına yönelik risklerin azaltılması için belirsizlik altında karar alma çerçevelerinin benimsenmesinden kaçınılması gerekmektedir. Politika yapıcıların kamuoyu ile aralarındaki risk iletişimini iyileştirmesi, konuya ilişkin sistematik incelemeler yapması ve titiz bir biçimde uygulayacağı politikalara ilişkin toplumu bilgilendirmesi önerilmektedir. Bu kapsamda da politika yapıcıların kanıta dayalı karar alma kapasitelerinin artırılması için desteklenmesi gerektiği bildirilmektedir (Whitmee vd., 2015, s. 46). Dolayısı ile karar vericilerin kanıta dayalı bilgi almasına yardımcı olmak için kanıt değeri yüksek sistematik taramaların, meta analizlerin ve bibliyometrik analiz gibi çalışmaların yapılmasına ihtiyaç olduğu düşünülmektedir. Bu çalışmada da SKA kapsamında gezegen sağlığı konusu bibliyometrik analiz yöntemlerinden bibliyometrik haritalama tekniği ile ele alınmıştır. Çalışmada bibliyometrik haritalama tekniği ile gezegensel sağlık konusunun evrimini bilimsel yayın ve üretim açısından bibliyometrik bir analiz yürüterek değerlendirmek, araştırma temalarını, bunların ilişkilerini ve bileşenlerinin tanımlamak amaçlanmıştır. Ayrıca çalışmada belirlenen araştırma temalarını gruplandırarak gelecekteki bibliyometrik ağlara dayalı yapılacak araştırmalara ve bu alanda çalışacak araştırmacılara bir referans çerçevesi oluşturan tematik bir ağ sunulmaya çalışılmıştır. Belirlenen amaçlar doğrultusunda yapılan çalışmanın sonucunda araştırma alanındaki yayın, atıf ve iş birliği eğilimleri detaylı olarak incelenmiş alanın tematik yapısı ortaya çıkarılmıştır.

Gezegen sağlığı üzerine yapılan araştırmaların sayısı arttıkça, bu tür analizler hem kavramın sağlık politikalarına entegrasyonunu hem de farklı disiplinlerin bu alandaki katkılarını değerlendirmek için kritik hale gelmektedir. Bibliyometrik analizler, gezegensel sağlık literatüründe hangi temaların öne çıktığını ya da literatürün hangi temalar etrafında yoğunlaştığını ve hangi boşlukların doldurulması gerektiğini anlamak için kullanılabilir. Bu alandaki bibliyometrik analizler, sağlık politikalarının gelecekte hangi alanlara odaklanması gerektiğini belirlemek açısından önemlidir. Özellikle bibliyometrik haritalamalar ile gezegensel sağlık alanındaki bilimsel gelişmelerin küresel ölçekte nasıl dağılım gösterdiğinin ve hangi bölgelerin bu alanda önde olduğunun ortaya konulması açısından da bibliyometrik analizler fayda sağlayan yöntemler olarak görülmektedir. Bunun yanı sıra bibliyometrik haritalamalar ile gezegensel sağlık literatüründeki disiplinler arası etkileşimlerin ve araştırma iş birliklerinin görselleştirilmesi de mümkündür. Ayrıca bibliyometrik haritaların çıkarıldığı bibliyometrik analizlerin gezegensel sağlık alanındaki araştırma ağlarının

gelişimini ortaya koymak ve bu alanda geliştirilen politikaların nasıl daha etkili bir şekilde uygulanabileceğini anlamak açısından da yardımcı olabileceği düşünülmektedir. Bu kapsamda literatürde bu yöntemin kullanıldığı çalışmaların sonuçlarının değerlendirilmesinin faydalı olacağı düşünülmektedir.

Gezegensel sağlık konusu üzerine yapılan bibliyometrik analiz çalışmalarına olan ilginin 2017 yılından itibaren sürekli bir artış gösterdiği ve 2022 yılında zirveye ulaştığı belirtilmektedir (Ternova vd., 2024, s. 1). Konuya olan ilgi özellikle gezegensel sağlık alanındaki eğilimlerin ortaya konulması, bu alanda yapılan çalışmaların bilimsel açıdan analiz edilmesi, iklim değişikliğine ilişkin bir perspektif ortaya konulması ve iklim değişikliğinin gezegen sağlığı üzerindeki etkisinin incelenmesi üzerine yoğunlaşmıştır. Bu tür bibliyometrik analizlerin gezegensel sağlık konusunda hangi alanların daha fazla çalışılması gerektiğini belirlemek, hangi stratejilerin geliştirilmesine ihtiyaç olduğunu anlamak ve gezegensel sağlık konusunda yapılan stratejik planlamaların daha etkili olmasını sağlamak için kritik bir yol gösterici olabileceği düşünülmektedir. Aşağıda gezegensel sağlık alanında yapılan bibliyometrik analiz çalışmaları konuyu ele alma perspektifleri ve elde ettikleri sonuçlar açısından incelenmiştir.

Rossa-Roccor ve diğerleri (2020) tarafından gezegensel sağlık alanındaki eğilimlerin ortaya konulması amacıyla yaptıkları bibliyometrik analiz çalışması sonucunda disiplinler arası çalışma alanında gelişme göstermesine rağmen alana ilişkin küresel iş birliklerinin eksik olduğuna dikkat çekmişlerdir. de Barros ve diğerleri (2019, s. 35), gezegensel sağlık kavramını ele alarak yapılan bilimsel çalışmaları analiz ettikleri bir bibliyometrik incelemede, kavrama yönelik artan ilgiye rağmen alan hakkında daha fazla araştırma yapılmasına ve yenilikçi iş birliğine ihtiyaç olduğu sonucuna varmışlardır. Böyle bir analiz gezegensel sağlık konusunda hangi alanların geliştirilmesi gerektiğini ve disiplinler arası iş birliklerinin önemini vurgulamaktadır. Ternova ve diğerleri (2024) tarafından insan, hayvan ve gezegen sağlığını etkileyen çevresel değişiklikleri ve gezegensel sağlık üzerinde yapılan çalışmaları incelemek amacıyla yaptıkları bibliyometrik analiz çalışmasında gezegensel sağlık konusundaki literatürün 2017 yılından itibaren hızla arttığını, 2022 yılında zirveye ulaştığını tespit etmiştir. Gezegen sağlığı konusunda en fazla makalenin yayınlandığı derginin Lancet Planetary Health olduğu tespit edilmiştir. Ek olarak London School of Hygiene and Tropical Medicine'nin bu alanda en iyi konumda yer alan kurum ve Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) de konuyla ilgili yayınlara öncülük eden ülke olduğu belirlenmiştir. Gezegensel sağlık kapsamında iklimsel krizlerin, pandemilerin ve küresel çevre krizlerinin insan ve hayvan sağlığı ile ilgili çevresel bozulmayı açıklamaya yönelik sinyaller veren itici güçlerine odaklanılması teşvik edilmiştir. Küresel krizlere yanıt olarak yükseköğretim kurumlarının müfredatlarının, disiplinler arası düşüncüyü geliştirmek için gezegensel sağlık yaklaşımlarını entegre edilmesi; bu alandaki bilgilerin, araştırmaların ve gözlemlerin eyleme dönüşmesine izin verilmesi önerilmiştir.

Görgü ve Gökdemir (2023) COVID-19 pandemisinin toplumun mental sağlığı üzerindeki yükü nedeniyle hastalığın halk sağlığı sorununa dönüştüğünü ve bu nedenle sorunun çözümü için küresel açıdan gezegensel sağlık bağlamında ele alınması gerekliliğine dikkat çekmişlerdir. Bu amaçla COVID-19 pandemi sırasında gezegensel sağlık düzeyinde mental sağlık sorunlarının yönetiminin içerik ve zorluklarını inceledikleri bir bibliyometrik analiz çalışması yapmışlardır. Çalışma sonucunda gezegensel sağlık bağlamında yapılan incelemelerin büyük oranda tele sağlık yoluyla yapıldığı ve hastaların mental sağlık sorunları üzerine olduğu ortaya koyulmuştur. Ek olarak pandemiler sırasında mental sağlık sorunlarının yönetimi ve gezegensel sağlık üzerine yapılan araştırmaların yeterli literatür çeşitliliğini sağlamaktan uzak olduğu bununla birlikte veri analitiği ve bilgi teknolojilerindeki ilerlemelerin yeni klinik problem çözme yöntemlerinin önünü açtığı belirlenmiştir.

COVID-19 ve gezegensel sağlık perspektifinin birlikte ele alındığı bir başka çalışma Zyoud ve Zyoud (2024) tarafından yapılmıştır. Zyoud ve Zyoud (2024) yeni ortaya çıkan bir alan olan gezegensel sağlık kavramı ile ilgili küresel bilgileri inceleyerek iklim

değişikliğine ilişkin bir sağlık perspektifini ortaya koymak amacıyla yaptıkları bibliyometrik analiz çalışmasının sonucunda COVID-19 gibi bulaşıcı hastalıkların ve iklim değişikliğinin etkileri etrafındaki ivmenin gezegensel sağlık kavramını ilerletmek için kullanılmasının önemini ortaya koymuştur. Araştırmada gezegensel sağlık konusuna sosyal bilimlerin entegrasyonunun ve geliştirilmiş disiplinler arası iş birliğinin bu alanın ilerlemesi için çok önemli olduğu vurgulanmıştır. Ek olarak gelişmekte olan ülkelerde konu ile ilgili daha fazla araştırma yapılmasını teşvik etmek için artırılmış fonlamanın ve yasal güçlendirmenin gerekli olduğunun altı çizilmiştir. Böyle bir analiz gezegensel sağlık alanındaki bilimsel gelişmeleri daha iyi analiz etme ve yönlendirme fırsatı sunmaktadır. Gezegensel sağlık konusunun COVID-19 gibi bulaşıcı hastalıklar perspektifinden incelenmesi konunun ekosistemlerin dengesinin bozulması nedeniyle biyoçeşitliliğin azalması ve iklim değişiklikleri nedeniyle doğanın kapasitesi üzerindeki baskıların bir sonucu olarak da görülmektedir. Çevresel sorunlar ve baskılar nedeniyle yeni bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkmasına ilişkin endişeler gezegensel sağlık konusu kapsamında sıklıkla ele alınmıştır. Bu kapsamda gezegensel sağlık ve COVID-19'un birlikte ele alındığı çalışmaların sonuçları ekosistemlerin sürdürülebilirliği kapsamında geliştirilecek sağlık politikalarına ilişkin önemli ipuçları sunmaktadır.

5. Sonuç ve Öneriler

Gezegensel sağlık, insan sağlığını ve gezegenin ekosistemlerini bütünsel bir bakış açısıyla ele alan yeni bir kavram ve insan sağlığının korunmasının ekosistemlerin sağlığıyla doğrudan ilişkili olduğunu vurgulayan kapsamlı bir yaklaşımdır. Bu bağlamda gezegensel sağlık hem insan sağlığı ile çevresel sürdürülebilirlik arasındaki bağlantıları inceleyen önemli bir bilimsel ve politik alan hem de bu ikisi arasındaki karşılıklı bağımlılığı ele alan yeni bir sağlık anlayışı olarak ön plana çıkmaktadır. Bu anlayış, çevresel sürdürülebilirlik ve sağlık sektörü arasındaki ilişkiye dair yeni perspektifler sunmaktadır. Bilimsel literatürde hızla gelişen bu yaklaşım çevresel bozulmaların ve iklim değişikliğinin halk sağlığı üzerindeki etkilerini incelemekte ve bu etkilerle başa çıkmak için sürdürülebilir sağlık politikalarının geliştirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Rockefeller Foundation–Lancet Commission on Planetary Health tarafından ortaya konulan gezegensel sağlık; sürdürülebilir sağlık politikaları geliştirmek için ekosistemlerin korunması gerektiği vurgulanmaktadır. Sağlık ve sürdürülebilirlik arasındaki bu ilişki, sağlık yönetimi disiplininin de bu yeni bakış açısını benimsemesi gerektiğini göstermektedir. Özellikle bu alanda geliştirilecek sağlık politikalarının gezegensel sağlık ilkelerine dayalı olarak çevresel sürdürülebilirliği sağlamak ve sağlık hizmetlerinin ekosistemlere zarar vermeden sunulmasını garanti altına almak zorunda olduğu göz ardı edilmemelidir.

Bibliyometrik analizler ve bilim haritalama yöntemleri, gezegensel sağlık alanındaki bilimsel bilgi üretimini anlamak ve bu bilgiyi sürdürülebilir sağlık politikalarına entegre etmek için kullanılan kritik araçlar olarak değerlendirilmektedir. Sağlık sektörünün bibliyometrik analizlerden elde edilen bilgiler doğrultusunda daha sürdürülebilir ve çevre dostu politikalara yönelebileceği düşünülmektedir. Bu sayede sağlık sektörünün hem mevcut hem de gelecekteki halk sağlığı tehditlerine karşı daha dirençli hale gelebileceği öngörülmektedir. Ayrıca bu analizler sayesinde gezegensel sağlık alanında yapılan çalışmaların küresel ölçekte nasıl bir etkileşim içinde olduğunu, hangi ülkelerin veya bölgelerin bu alanda öncü olduğunu görmek de mümkündür. Bu analizler sonucunda orta konulacak bilgiler sayesinde sağlık politikaları açısından gezegensel sağlık konusunu disiplinler arası bir yaklaşımla, ulusal ölçekte ya da ülkeler arası iş birlikleri ile daha etkili bir şekilde ele alınabilmesi için yeni stratejiler geliştirilebileceği düşünülmektedir. Ek olarak sağlık sektöründe uygulanacak yeni politikaların çevresel etkilerini sağlık etkilerini bütünleştirmeye yönelik gezegensel sağlık etki değerlendirmeleri yapılmasının fayda sağlayacağı düşünülmektedir. Özellikle uygulanacak sağlık politikalarının neden olacağı çevresel değişikliklerin uzun vadeli olarak toplumun sağlığını nasıl etkileyebileceğine, maliyet ve faydalarının zaman içinde

nasıl değişeceğine ilişkin geleceğe yönelik detaylı ekonomik değerlendirme analizlerinin yapılması önerilmektedir. Tüm bunlarla birlikte sağlık sektörünün bel kemiğini oluşturan sağlık çalışanlarının hem sağlık hizmeti sunumunda hem de toplumda sağlık bilinci oluşmasında üstlendiği rol gereği gezegensel sağlık konusundaki desteğine ve iş birliğine olan ihtiyacın göz önüne alınması gerektiği çok açıktır.

Kaynakça

- Almada, A. A., Golden, C. D., Osofsky, S. A., & Myers, S. S. (2017). A case for Planetary Health/GeoHealth. *Geo-health*, 1(2):75–78.
- Aria, M., & Cuccurullo, C. (2017). Bibliometrix: An R-tool for Comprehensive Science Mapping Analysis, *Journal of Informetrics*, 11(4), 959–975.
- Birleşmiş Milletler Türkiye (2024). Başlangıç, Türkiye Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları Çalışmalarımız, UNDP Türkiye, <https://turkiye.un.org/tr/sdgs> (Erişim Tarihi: 29.09.2024)
- Bradford, S. (1985). Specific subjects. *Journal of information Science*, 10(4), 173-180.
- Bulduk, K.D., & Piyal, B. (2023) Gezegen Sağlığının Sürdürülebilirliği Kapsamında Atılması Gereken Adımlar. *Akdeniz Tıp Dergisi*, 10(2), 390-398.
- Burkle, F. M. (2014). A manifesto for planetary health. *Lancet*, 383(9927), 1459.
- Dasgupta, P. (2021). The economics of biodiversity: The Dasgupta review. London: HM Treasury.
- de Barros, E.F., Calabró, L., Gheno, E.M., & Souza, D.O. (2019). Planetary Health: A Scientometric Analysis of Scientific Publications. *Education*, 9(2), 35-40.
- Dirik, D., Eryılmaz, İ., & Erhan, T. (2023). Post-truth kavramı üzerine yapılan çalışmaların vosviewer ile bibliyometrik analizi. *Sosyal Mucit Academic Review*, 4(2), 164-188.
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N., & Lim, W.M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of Business Research*, 133(221), 285–296. doi:10.1016/j.jbusres.2021.04.070
- Gonzalez-Holguera, J., Gaille, M., del Rio Carral, M., Steinberger, J., Marti, J., Bühler, N., ... & Senn, N. (2022). Translating planetary health principles into sustainable primary care services. *Frontiers in Public Health*, 10(931212), 1-10.
- Görgü, G., & Gokdemir, O. (2023). Mental Health and Planetary Health. *Journal of Cukurova Anesthesia and Surgical Sciences*, 6(3), 512-516.
- Gutiérrez-Salcedo, M., López-Robles, J.R., Martínez-Sánchez, M.A., Herrera-Viedma, E., & Cobo Martín, M.J. (2020). Identification and Visualization of the Conceptual Structure and Main Research Themes of Studies in Informatics and Control Journal from 2008 to 2019. *Studies in Informatics and Control*, 29(2) 159-168.
- Haines, A., Whitmee, S., & Horton, R. (2014). Planetary health: a call for papers. *The Lancet*, 384(9942), 479-480.
- Hamels, L. (2019). Planetary health in the Anthropocene, Editorial, *The Lancet*, 393(10188), 2276.
- Harrison, S., Kivuti-Bitok, L., Macmillan, A., & Priest, P. (2019). EcoHealth and One Health: A theory-focused review in response to calls for convergence. *Environment International*, 132(105058): 1-15. doi:10.1016/j.envint.2019.105058.
- HCWH (2019). Health care's climate footprint: the health sector contribution and opportunities for action. Health Care Without Harm Climate-smart health care series Green Paper Number One (Health Care Without Harm collaboration with ARUP), September.
- Horton, R., Beaglehole, R., Bonita, R., Raeburn, J., McKee, M., & Wall, S. (2014). From public to planetary health: a manifesto. *The Lancet*, 383(9920), 847.
- Kahn, L. H., Kaplan, B., Monath, T., Woodall, J., & Conti, L. (2014). A manifesto for planetary health. *The Lancet*, 383(9927), 1459.
- Karliner, J., Slotterback, S., Boyd, R., Ashby, B., Steele, K., & Wang, J. (2020a). Health care's climate footprint: the health sector contribution and opportunities for action. v311. 16th World Congress on Public Health, 12-16 October, Rome, Italy.
- Karliner, J., Slotterback, S., Boyd, R., Ashby, B., Steele, K., & Wang, J. (2020b). Health care's climate footprint: the health sector contribution and opportunities for action. *European Journal of Public Health*, 30(Supplement_5), ckaa165-843. <https://doi.org/10.1093/eurpub/ckaa165.843>
- Koçyiğit, S. Ç., Çilhoroz, İ. A., Çelik, G., & Günenc, E. Ö. (2023). Bibliometric mapping of studies on green accounting in health. *Journal of Mehmet Akif Ersoy University Economics and Administrative Sciences Faculty*, 10(2), 1627-1645.

- Kraus, S., Breier, M., Lim, W. M., Dabić, M., Kumar, S., Kanbach, D., ... & Ferreira, J. J. (2022). Literature reviews as independent studies: guidelines for academic practice. *Review of Managerial Science*, 16(8), 2577-2595.
- Küresel Amaçlar (2024). Sürdürülebilir Kalkınma İçin Küresel Amaçlar, UNDP Türkiye, <https://www.kureselamaclar.org/>, (Erişim Tarihi: 29.09.2024).
- López-Robles, J. R., Cobo, M. J., Gutiérrez-Salcedo, M., Martínez-Sánchez, M. A., Gamboa-Rosales, N. K., & Herrera-Viedma, E. (2021). 30th Anniversary of Applied Intelligence: A combination of bibliometrics and thematic analysis using SciMAT. *Applied Intelligence*, 51, 6547-6568.
- Myers, S. S. (2017). Planetary health: protecting human health on a rapidly changing planet. *The Lancet*, 390(10114), 2860-2868.
- Planetary Health Alliance (2024). About PHA, <https://www.planetaryhealthalliance.org/about-pha> (Erişim Tarihi: 14.10.2024).
- Potter, T. (2021). *Planetary health: Systems perspectives and impact of climate and environmental change on human and global health*. In Handbook of global health (pp. 2293-2311). Cham: Springer International Publishing.
- Romanello, M., McGushin, A., Napoli, C. D., Drummond, P., Hughes, N., Jamart, L., ... & Haines, A. (2021). The 2021 report of the Lancet Countdown on health and climate change: Code red for a healthy future. *The Lancet*, 398(10311), 1619-1662. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(21\)01787-6](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(21)01787-6)
- Rossa-Roccor, V., Acheson, E. S., Andrade-Rivas, F., Coombe, M., Ogura, S., Super, L., & Hong, A. (2020). Scoping review and bibliometric analysis of the term “Planetary Health” in the peer-reviewed literature. *Frontiers in Public Health*, 8(343), 1-10.
- Schmidt, L., & Bohnet-Joschko, S. (2022). Planetary health and hospitals’ contribution—A scoping review. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(13536), 1-12.
- Schuftan, C., Legge, D., Sanders, D., & Nadimpally, S. (2014). A manifesto for planetary health. *The Lancet*, 383(9927), 1459-1460.
- Şahinöz, A. (2019). Sürdürülemez “Sürdürülebilir Kalkınma”. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(15), 77-101.
- Ternova, L., Verger, L., & Nagy, G. J. (2024). Reviewing Planetary Health in light of Research Directions in One Health. *Research Directions: One Health*, 2(e7), 1-16.
- The Lancet Planetary Health (2024). About The Lancet Planetary Health. <https://www.thelancet.com/lanplh/about>. (Erişim Tarihi: 14.10.2024).
- UN (2016). The Sustainable Development Goals go live on 1 January 2016, https://www.un.org/development/desa/statements/wp-content/uploads/sites/12/2016/01/Overview_SDGs_EN.pdf, (Erişim Tarihi: 29.09.2024).
- UN (2023a). Climate action 2023, UN Global Climate Action Awards: Planetary Health, <https://unfccc.int/climate-action/un-global-climate-action-awards/planetary-health>, (Erişim Tarihi: 29.09.2024).
- UN (2023b). Take Action for the Sustainable Development Goals, United Nations, <https://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/>, (Erişim Tarihi: 29.09.2024).
- UN (2024a). The 17 Goals, United Nations, United Nations, Department of Economic and Social Affairs, <https://sdgs.un.org/goals>, (Erişim Tarihi: 29.09.2024).
- UN (2024b). The Sustainable Development Goals Report 2024, United Nations Publications, United Nations, New York.
- UNDP (2024). What are the Sustainable Development Goals? United Nations Development Programme, <https://www.undp.org/sustainable-development-goals>, (Erişim Tarihi: 29.09.2024).
- Valle, R., Lopez, G. T. E., Tuyuka, P. H. T., & Munduruku, J. S. (2018). What is anthropogenic? On the cultural aetiology of geo-situated visual imagery in indigenous Amazonia. *Rock Art Research: The Journal of the Australian Rock Art Research Association (AURA)*, 35(2), 123-144.
- Van Eck, N. J., & Waltman, L. (2014). Visualizing bibliometric networks. In *Measuring scholarly impact*, Chapter 13, (pp. 285-320). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-10377-8_13
- Whitmee, S., Haines, A., Beyrer, C., Boltz, F., Capon, A. G., Dias, B. F. D. S., ... & Yach, D. (2015). Safeguarding human health in the Anthropocene epoch: Report of The Rockefeller Foundation–Lancet Commission on planetary health. *The Lancet*, 386(10007), 1973-2028. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(15\)60901-1](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(15)60901-1)
- Willett, W., Rockström, J., Loken, B., Springmann, M., Lang, T., Vermeulen, S., ... & Murray, C. J. (2019). Food in the Anthropocene: the EAT–Lancet Commission on healthy diets from sustainable food systems. *The Lancet*, 393(10170), 447-492.
- WHO (2015). *Health in the 2030 Agenda for Sustainable Development*. Geneva: World Health Organization. <https://www.who.int/news/item/17-12-2015-health-in-the-2030-agenda-for-sustainable-development>
- Development Goals? United Nations Development Programme, <https://www.undp.org/sustainable-development-goals>, (Erişim Tarihi: 24.08.2024).

WHO (2020). *WHO global strategy on health, environment and climate change: the transformation needed to improve lives and well being sustainably through healthy environments*. Geneva: World Health Organization. <https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/331959/9789240000377-eng.pdf>, (Erişim Tarihi: 24.08.2024).

Zupic, I., & Čater, T. (2015). Bibliometric methods in management and organization. *Organizational research methods*, 18(3), 429-472.

Zyoud, S., & Zyoud, A.H. (2024). Mapping and visualizing global knowledge on planetary health in the climate change context: a comprehensive exploration of insights, trends, and research priorities. *Discover Sustainability*, 5(1), 275.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Selin KALENDER (%100)

Conflict of Interest: None

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Selin KALENDER (100%)

Vehbi Belda: Türkiye’de İktisadî Liberalizmin Alaylı Bir Temsilcisi*

Mehmet DİNÇASLAN¹

¹Dr. Öğr. Üyesi, KATÜ, İİBF; mehmetdincaslan@ktu.edu.tr; ORCID: 0000-0002-8549-2627

Öz: Vehbi Belda, Türk iktisat düşüncesinde akademi dışından gelen ve pek bilinmeyen bir iktisatçıdır. Sayıca az eseri olmasına rağmen Wilhelm Röpke, John Maynard Keynes ve John Kenneth Galbraith’a ilişkin yaptığı karşılaştırmalı analizler dikkat çekicidir. Söz konusu iktisatçıların görüşlerini değerlendirirken atıflarda bulunduğu diğer iktisatçılar ve yazarlar da Türk iktisat düşüncesine çeşitlilik katmaktadır. Daha da önemlisi Belda, Röpke’ye ilgisinden ötürü, Türkiye’de iktisadî liberalizmin yayılma kanalları hususunda dikkate alınması gereken bir şahsiyettir. Bu açıdan çalışmanın birbirini tamamlayan iki amacı bulunmaktadır. Birincil amaç, Belda’nın iktisadî analizlerinin envanterini çıkarmak ve Türk iktisat düşüncesindeki yerini tespit etmektir. Bu amaca binaen, Belda’nın iktisadî düşünce çizgisinde atıfta bulunduğu iktisatçıların ve düşünürlerin oynadığı rollerin incelenmesi ise makalenin ikincil amacını oluşturmaktadır. Türk iktisat düşüncesinde Belda konulu müstakil çalışmalar bulunmadığından, bu makale bir ilki temsil etmektedir. Bu yüzden çalışmanın esas kaynaklarını Belda’nın basılı eserleri oluşturmaktadır. Çalışmada Belda’nın Röpke-merkezli bir iktisadî liberalizm çizgisine yakın düştüğü kanaatine varılmıştır. Bu da Türk iktisat düşüncesinde Alman liberalizminin Röpke-Belda ilişkisi vasıtasıyla bir yayılma kanalı bulduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Belda, konusuna göre Keynes’in ve Galbraith’ın da hakkını teslim eden bir yaklaşım sergilemiştir.

Anahtar Kelimeler: Vehbi Belda, John Maynard Keynes, Türk İktisat Düşüncesi, İktisadî Liberalizm

Jel Kodları: B25, B31, P51, Z13

Vehbi Belda: A Lay Exponent of Economic Liberalism in Türkiye

Abstract: Vehbi Belda is virtually unknown and out of academia in Turkish economic thought. Although he has a few published works, his comparative analyses of Wilhelm Röpke, John Maynard Keynes, and John Kenneth Galbraith are remarkable. Moreover, while he reviews these economists’ theses, he addresses the other economists and writers. These efforts provide diversity to Turkish economic thought. More importantly, due to his interest in Röpke, he is a prominent figure to be considered regarding the channels of the spread of economic liberalism in Türkiye. In this respect, this paper has two complementary aims. The primary aim is to inventory Belda’s economic analysis and ascertain his position in Turkish economic thought. The secondary aim is to review the roles of Belda’s references to economists and thinkers in his economic approach. Since no specific studies on Belda in Turkish economic thought exist, this article represents a first. Therefore, the primary sources of the research are Belda’s published works. In this paper, it was concluded that Belda adopted a Röpke-centered economic liberalism. This opinion shows that German liberalism found a diffusion channel in Turkish economic thought through the Röpke-Belda relationship. However, Belda also acknowledged some aspects of Keynes and Galbraith’s theses.

Keywords: Vehbi Belda, John Maynard Keynes, Turkish Economic Thought, Economic Liberalism

Jel Codes: B25, B31, P51, Z13

Atıf: Dinçaslan, M. (2024). Vehbi Belda: Türkiye’de İktisadî Liberalizmin Alaylı Bir Temsilcisi, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(4), 1379-1397. <https://doi.org/10.30586/pek.1539623>

Geliş Tarihi: 27.08.2024
Kabul Tarihi: 10.12.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

* Bu makale, 7-9 Mart 2024 tarihleri arasında düzenlenen FSCONGRESS 2024’te (Isparta) sunulan “Vehbi Belda: Alaylı Bir Ekonomistin Fikrî Dünyası” başlıklı bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

1. Giriş

“Ekonomi düşünürlerinin doğru veya yanlış fikirleri sanıldığı kadar önemli değildir. Hattâ denebilir ki dünyaya yalnız onlar yön verirler. Aksiyon adamları kendilerini nazariyeden kurtulmuş addetseler dahi yine geçmişteki bir ekonomistin esiridirler.”
J. M. Keynes¹

İktisadî düşünceler tarihi zaman, mekân ve insan sacayağında iktisadî hadiselerle ilişkin geliştirilen fikirler, teoriler ve politikalar bütününe ışık tutan bir disiplindir. Bir başka deyişle iktisadın temel sorunlarına dair ileri sürülen düşüncelerde zaman, mekân ve insan unsurlarının iç içe geçmişliği bulunmaktadır. Bu bağlamda doktrinlerin, kurgulanan iktisat teorileriyle uygulanan iktisat politikalarını beslediği söylenebilir. Bunları genel olarak liberal, müdahaleci/korumacı ve eşitlikçi doktrinler etrafında toplamak mümkündür. Düşünce okulları ise bu doktrinlerin birer alt şubeleri gibidir.²

Çerçevesi çizilen bu geniş tablo altında, bu çalışmada, Türk iktisat düşüncesinde akademi dışından (alaylı) bir iktisatçı-yazarın söz konusu doktrinlerden izler taşıyan yazılarına odaklanılmaktadır. Bu kişi, *Vehbi Belda*'dır. 1911'de doğan Belda, 1922'de girdiği Galatasaray Lisesi'nden 1933'te Ticaret Bölümü mezunu olarak ayrılmıştır. Akabinde İstanbul İktisadî ve Ticarî İlimler Akademisi'nde öğrenim görerek buradan mezun olmuştur. Askerlik vazifesini yerine getirdikten sonra Ziraat Bankası'nda çalışmaya başlamıştır (Ebüzziya ve Kozikoğlu, 1987, s. 166). Ziraat Bankası çatısı altında sekiz yıl boyunca Kambiyo Müdür Muaviniği ve beş sene de Kambiyo Müşavirliği yapan (Belda, 1972) Belda, 1985'te vefat etmiştir (Cumhuriyet Gazetesi, 1985, s. 6).

Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerini görmüş bir kuşağın mensupları arasında bulunan Belda'nın iktisadî analizleri, bilhassa Türkiye'de iktisadî liberalizmin yayılma kanalları açısından önem taşımaktadır. Liberal iktisat öğretisinin Türk iktisat düşüncesinde Sakızlı Ohannes Paşa (1836-1912), Mehmed Cavid Bey (1877-1926), Mehmed (Prens) Sabahaddin (1879-1948), Ahmet Ağaoğlu (1869-1939) ve İbrahim Fazıl Pelin (1886-1944) etrafındaki serencamına temas eden çalışmalar bulunmaktadır. Bu şahıslar özelinde daha çok Fransız ve İngiliz liberal düşünce geleneğinin fikirleri yansıtılmaktadır. Buna karşın Alman liberalizminin Türk iktisat düşüncesindeki etkileri hakkında pek az araştırmanın yapıldığı söylenebilir.

Hâlbuki İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nin kurucu kadrosunda bulunan Alexander Rüstow (1885-1963) ile Wilhelm Röpke³ (1899-1966), Alman liberalizminde etkili şahsiyetler arasında yer almaktadır. Büyük Buhran'dan (1929) sonra liberalizme yeni soluk kazandırma çabalarında da (neoliberalizm), bu iki isme sıkça rastlanılmaktadır. Bunlardan bilhassa Röpke'nin Türk iktisat düşüncesindeki tesirleri hakkında kapsamlı araştırmaların yapılmadığı görülmektedir. Bu münasebetle makalede Röpke-Belda bağına ayrı bir bölüm açılarak, Türk iktisat düşüncesinde iktisadî liberalizmin Röpke esaslı yayılımına dikkat çekilmesi hedeflenmektedir.

Belda'yı öne çıkaran husus sadece Röpke'nin liberal iktisat anlayışına duyduğu alâka değildir. John Maynard Keynes'e (1883-1946)⁴ ve John Kenneth Galbraith'a (1908-2006) ilişkin değerlendirmeleri de irdelenmeye değer bir içerik taşımaktadır. Bu iki meşhur iktisatçı karşısında Röpke'nin üstünlüklerini vurgulaması ise dikkat çekicidir. Bunlara ilaveten Belda, çalışmalarında pek çok iktisatçıya ve yazara atıflarda bulunmuştur. Bu

¹ Keynes'ten aktaran Belda (1969, s. 22). Belda, aynı iktibas diğerk kitabının (1972, s. 7) "Giriş" bölümüne epigraf olarak taşımıştır.

² Bu çalışmanın kapsamını fazlasıyla aşacağı gerekçesiyle, doktrinler ve düşünce okulları arasındaki ilişkilere değinilmemiştir.

³ Her ne kadar Avusturya İktisat Okulu'yla özdeşleşen fikirlerine dikkat çekilse de, bir Alman olarak Röpke'nin 1933 öncesinde Almanya'da büyük ölçüde çalışma hayatını geçirmesi, daha önemlisi fikirlerinin ve politika önerilerinin II. Dünya Savaşı sonrasında Federal Almanya'da kabul bulması, onun Alman liberal geleneği içinden ordoliberalizm kapsamında değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır. Bu tespit elbette liberalizmin diğertürleriyle bağının bulunmadığı anlamına gelmemektedir.

⁴ Emiroğlu ve Karaduman (2018, s. 26)'ın tespitleriyle Belda, Röpkeci eleştirel yaklaşımla da olsa, Keynesyen iktisat düşüncesinin Türk iktisat düşüncesine aktarımında da öne çıkan isimler arasındadır. Ayrıca Ağır ve Özveren (2016, s. 206), Keynes'in fikirlerinin Türkiye'de yayılmasında doğrudan ve belirgin etkileri olmasından ötürü "Barışın Ekonomik Sonuçları" (1920) adlı esere dikkat çekmişlerdir.

isimlere Belda-merkezli olmak üzere değinilerek, fikirlerin yayılması bağlamında Türk iktisat düşüncesine hangi türden konuların aktarıldığı tespit edilecektir.

Bu çalışmanın temel tezi, "Belda'nın Röpkeci iktisadî liberalizmi benimseyen ve bu çizginin Türk iktisat düşüncesine yayılmasına aracılık eden bir iktisatçı olmasıdır." Bu tezden hareketle çalışmanın birbirini tamamlayan iki amacı bulunmaktadır. Birincil amaç, Belda'nın iktisadî analizlerinin envanterini çıkarmak ve Türk iktisat düşüncesindeki yerini tespit etmektir. Belda'nın iktisadî düşünce çizgisinde atıfta bulunduğu iktisatçıların ve düşünürlerin oynadığı rollerin incelenmesi ise makalenin ikincil amacını oluşturmaktadır. Belda'ya ilişkin daha önce kaleme alınmış müstakil çalışmalar bulunmadığından, bu makale bir ilki temsil etmektedir. Dolayısıyla çalışmanın ana kaynakları, Belda'nın *iktisadî* konulara ilişkin yazdığı eserlerdir. Bunlardan tespit edilebilenler iki kitap, iki makale ve bir adet de çevriyazıdan ibarettir. Çalışmaya yön veren asıl kaynaklar ise "Röpke Keynes'e Karşı" (1969)⁵ ve "Milletlerin Yaşantısını Değiştiren İktisatçılar..." (1972)⁶ başlıklı kitaplardır. Diğer yandan Belda'nın atıfta bulunduğu kimselerin tanıtılması işlevini gören yazılar ise makalenin yardımcı kaynaklarını oluşturmaktadır.

Bu kapsam ve amaçlar doğrultusunda kaleme alınan çalışma, giriş ve sonuç bölümleri dışında, üç bölüm üzerine inşa edilmiştir.⁷ Birinci bölümde Belda'nın makaleleri ile çevriyazısının içerikleri hakkında bilgiler verilmektedir. İkinci ve üçüncü bölümlerde ise Belda'nın kitaplarından hareketle iktisadî analizleri ele alınmaktadır. Buna göre ikinci bölümde Belda'nın Keynes'e ve Galbraith'a yaklaşımı değerlendirilmekte, akabinde yararlandığı muhtelif iktisatçılar tanıtılmakta ve atıf konularına değinilmektedir. Üçüncü bölümde ise Belda'nın perspektifinden Röpke fikriyatına ve Röpke'nin üstünlüklerine temas edilmektedir.

2. Vehbi Belda'nın İktisada İlişkin Makaleleri ve Çevriyazıları

Belda'nın iktisadî meseleler hakkında kaleme aldığı yazılar arasında makaleler ve çevriyazılar da bulunmaktadır. Bunlar tür olarak gazete makalesi niteliği taşımaktadır. Yazıların konuları ise dış ticaret, dış borçlar, ziraat sektörü ve konut kredileri hakkındadır. Bu kapsamda Belda'nın tespit edilebilen ilk makalesi "İngiltere ve Fransa ile Yaptığımız Malî Anlaşmalar Etrafında Bir Tetkik"tir. Bu makalede Belda (1940, s. 6), İngiltere ve Fransa ile girilen askerî ittifaktan sonra yapılan malî antlaşmanın (1939), o döneme değin çeşitli hükümetlerin yaptığı antlaşmalar arasında en mükemmelini temsil ettiğini ileri sürmüştür. Belda'ya göre antlaşmanın öne çıkan özelliği ise, borçlanma tutarının Türk lirası ve Türk malı olarak ödenecek olmasıdır (Belda, 1940, s. 6).

Antlaşma öncesinde Merkez Bankası'ndaki altın rezervleri 26 ton civarındayken, borçlanma sonrasında 81 tona çıkmıştır. Bu itibarla Belda, bir ülkenin altın rezervlerindeki artışı o ülkenin malî gücündeki artış olarak değerlendirmiştir. Bu noktada özellikle "malî" kavramını tercih ettiğini dile getirerek, "iktisadî ve ticarî gücün" başka bir husus olduğuna dikkat çekmiştir. Altın stoku nispeten düşük olan Almanya'yı örnek veren Belda, buna karşın iktisadî ve ticarî sahalarda Almanya'nın güçlü olduğunu belirtmiştir (Belda, 1940, s. 6).

Takas usulüyle yapılan antlaşmaya göre Türkiye, borcunu mevcut kur üzerinden Türk lirası ile ödeyecek, buna karşın İngiltere bu para ile Türkiye'den tütün ve çeşitli malları satın alacaktır. Belda'ya göre Türkiye'nin antlaşmadan yüksek fayda temin edebilmesi ihracatındaki artışa bağlıdır. Aksi takdirde ihracata konu olan mallar, büyük ölçüde borçların ödenmesine tahsis edilecektir. Bu hususta Belda, savaş ortamının dış ticarete vereceği zararı göz önünde bulundurarak ihracatın azalması sorununa dikkat

⁵ Bu kitap, "Aydınların ekonomi münakaşalarında kaynak olacak eser" ve "İktisat öğrencilerinin Keynes'i anlamalarına ve tenkit etmelerine yarayacak kitap" olarak okuyuculara tanıtılmıştır (Cumhuriyet Gazetesi, 1969, s. 3).

⁶ Bu çalışma ise "...Sosyalist iktisatçı Falkowski, Tarım Reformunda büyük modern arazi mülkiyetinin muhafazasını tavsiye ediyor..." ifadesiyle okuyuculara takdim edilmiştir (Cumhuriyet Gazetesi, 1973, s. 2).

⁷ Bölümlerin sayfa sayısı olarak ahenkli olmasından ziyade, çalışmanın kurgusuna sadık kalınmıştır.

çekmiş, ihracatın artırılmasını o dönem için en önemli mesele görmüştür (Belda, 1940, s. 6, 11).

Belda'nın iktisadî meselelere dokunan bir diğer yazısı çeviri türündedir. Bu kapsamda Louis Bromfield (1896-1956)'ın "Amerikada İaşe Buhranı İddiaları" başlıklı makalesini Türkçeye kısmî olarak tercüme etmiştir. Bromfield, şöhretini edebiyat alanındaki çalışmalarıyla elde eden ve ziraatçilikle meşgul olan biridir. Makalenin aslı, "Reader's Digest" dergisinin Eylül 1943 tarihli sayısında yayımlanmış olup, konusu ABD'de devam edegelen ziraî buhran hakkındadır. Makalede özellikle ziraat makineleri üretiminin kısılması ve ziraatta uzman işçilerin askere alınması politikalarının doğurduğu sorunlara dikkat çekilmiştir (Bromfield, 1944, s. 2).

İktisadî mevzular hakkında Belda'nın kaleminden çıkan bir diğer makale ise "Bazı Avrupa Memleketlerinde İpotek Mukabili Krediler" (Belda, 1953)'dir. Bu makalede Belda, büyükşehirlere göç, konut talebinde artış ve kredi olanakları arasındaki ilişkileri irdelemiştir. Türkiye'de büyükşehirlere göçteki artışın konut talebini yükselttiğini, buna karşın konut ihtiyacını gidermek için alınan tedbirlerin ise yeterli olmadığını belirtmiştir. Bu hususta, İsviçre ve Almanya örnekleri üzerinden bankaların daha fazla ipotekli kredi imkânı sunduğunu dile getiren Belda, bu uygulama üzerinde düşünmenin Türkiye için yararlı olacağını vurgulamıştır (Belda, 1953, s. 46-47).

3. Vehbi Belda'nın Kitapları

Belda'nın "Röpke Keynes'e Karşı" ve "Milletlerin Yaşantısını Değiştiren İktisatçılar..." başlıkları altında iki kitabı bulunmaktadır. Bunlardan ilki, sayfa sayısı ve ebadı itibarıyla kitapçık mahiyetini haizdir. Burada Röpke ve Keynes karşılaştırması yapılmaktadır. İkinci kitapta ise Galbraith'ın fikirlerine genişçe yer verilmekte, Keynes, Marx ve Falkowski'ye ise öz olarak temas edilmektedir. Kitap, Röpke'nin üstünlüklerine ve özgünlüğüne vurgularda bulunularak noktalanmaktadır. Bu ana başlık altında ise Belda'nın söz konusu iktisatçılara yaklaşım tarzı değerlendirilmekte, ayrıca bu isimlerin fikirlerini irdelerken Belda'nın diğer iktisatçılara ve yazarlara hangi konularda atıflarda bulunduğu ortaya koyulmaktadır.

3.1. Keynes ve Keynesyen İktisat

Devletin ekonomideki rolü ve işlevleri hakkındaki tartışmaların evveliyatı uzundur. Bu yüzden makalenin ana karakteri Belda başta olmak üzere, Belda'nın ele aldığı Keynes, Röpke ve Galbraith'ın yaşadığı dönemi ve bu dönemi tesiri altına alan hadiseleri esas almak gerekmektedir. I. Dünya Savaşı (1914-1918), Büyük Buhran (1929) ve II. Dünya Savaşı (1939-1945), bu dönemde cereyan eden önemli iktisadî ve siyasî olaylar arasındadır. Bu hadiseler, devletin ekonomide üstlendiği rollerin girift hale gelmesine ve artmasına zemin hazırlamıştır. Bu noktada Keynes'in ve Keynesyen iktisatçıların politika reçeteleriyle kapitalizmin evrimine mühim katkıları bulunduğu görülmektedir. Türkiye'nin ve dünya ekonomisinin koşullarını dikkate alarak devletin ekonomideki rolünü irdelleyen Belda da Keynes'in önemine dikkat çekerek Keynesyen iktisat politikalarının etkinliğini değerlendirmiştir.

Belda'ya göre "hiçbir iktisatçı, devrini Keynes kadar etkileyememiştir." Keynes, hem devletlerin iktisadî ve malî politikaları üzerinde, hem de geniş halk kitlelerinin ve işçilerin refahı üzerinde tesirler bırakmıştır. Buradan hareketle Belda, Batı ülkelerinin II. Dünya Savaşı'ndan sonra ulaştığı yüksek refah düzeyi ile Keynesyen iktisat politikaları arasındaki olumlu bağı vurgulamıştır (Belda, 1972, s. 19). Nitekim Keynes, başyapıtı Genel Teori (1936)'de kurguladığı kuramsal temelle ve bu temele binaen önerdiği politika reçeteleriyle Büyük Buhran'ın etkilerini gidermede etkili olmuştur (Baş-Dinar, 2016, s. 141).

Keynes, Klasik İktisadın yatırımları tasarruf düzeyine bağlayan görüşü yerine, tasarrufun gelirin tüketilmeyen kısmı kapsamına girdiğini, bu yüzden öncelikle gelirin artırılmasının önemini vurgulamıştır. Keynes'e göre, yatırımların finansmanında toplam tasarruflar yerine kredilerin kullanılması, eksik istihdam koşullarında gelir düzeyini arttıracak, bu da tasarruf düzeyini yükseltecektir. Bu fikir, Belda'ya göre gelişmekte olan

lkeleri sanayileşme yolunda abartılı yatırım projelerine ve karşılıksız krediler çıkarmaya sevk etmiştir (Belda, 1972, s. 25-26). Bu münasebetle Belda, marjinal tüketim eğiliminin az gelişmiş ülkelerde daha yüksek olduğunu dile getirerek, bu ülkelerde talebi karşılayabilecek düzeyde üretimin bulunmadığını vurgulamıştır. Dolayısıyla tüketicinin teşviki yerine, tasarrufu arttıracak tedbirler önem arz etmektedir. Bu yüzden Keynesyen teoriler az gelişmiş ülkelerde zararlı olabilecektir (Belda, 1969, s. 15).

Keynes, tüketim eğiliminin düşmesini ve özellikle de sermayenin marjinal etkinliğinin azalmasını, iş çevrimlerini tetikleyen başlıca unsurlar arasında görmüştür. Keynes'e göre bilgisiz kimseler ve spekültrlerin tesiriyle sermayenin marjinal etkinliği düşmekte, bu da yatırımların azalmasına yol açmaktadır. Buna karşın Belda ise toplumsal zihniyet ile yatırım kararı arasındaki bağa dikkat çekerek, yatırımların toplumsal zihniyetle idare edilmesinin önemini vurgulamıştır. Bu yolla sermayenin marjinal etkinliğinin düşmesi önlenebilecek ve tüketicimi arttıracak tedbirlerle de iktisadî durgunluğun n nispeten alınmış olacaktır (Belda, 1969, s. 21-22).

Keynes, eksik istihdam koşullarında dolaşımdaki para miktarının artmasını tehlikeli görmemiştir. Keynes'e göre çağımızın asıl güç sorunu, servet sahiplerinin kabul edebilecekleri asgarî bir faiz oranının bulunmamasıdır. Faiz haddinin düşürülmesine engel olanlar, gelirleri azalacak olan servet sahipleridir. Keynes, servet sahiplerini eleştirmesine karşın, insanların zenginlik arzularıyla kötü içgüdülerini nispeten yararlı bir alana yönlendirebileceklerini düşünmüştür. Bu suretle bazı işletmelerin ancak kâr güdüsüyle ilerleme kaydedebileceğini ifade etmiştir (Belda, s. 1969, 55).

Keynes'e göre beklentilerden ötürü ekonomi, tam istihdam denge düzeyine erişememektedir (Baş-Dinar, 2016, s. 131). Nitekim Keynes, tam istihdama yakın bir düzeyin dahi ender ve kısa vadeli olduğunu belirtmiş, fakat pek çok iktisatçı bu noktayı gözden kaçırmış veya bilerek göz ardı etmiştir (Belda, 1969, s. 14). Bu noktadan hareketle Belda, Keynesyen iktisat politikası reçetelerinin devlet adamlarının işine geldiğini, bu doğrultuda ölçüsüz yatırımlara giriştiklerine dikkat çekmiştir. Özellikle kaynağını ulusal tasarruflardan almayan kredilerle üretimin kolaylıkla arttırılacağı sanılmıştır (Belda, 1972, s. 27). Bu yüzden devlet adamlarının yerli yersiz vaatleri paranın değerini düşürmüş, toplumsal bunalımların ve ayaklanmaların doğmasına zemin hazırlamıştır (Belda, 1969, s. 15).

Belda'nın Keynesyen tam istihdam politikalarını andıran uygulamalara Osmanlı Devleti'nden örnekler vermesi de ilgi çekicidir. Bu hususta Belda, Osmanlı Devleti'nde Yeniçerilere verilen cülus bahşişlerinin iktisadî bir yük olarak görülmesi yerine, ekonomiyi canlandıran bir unsur olarak dikkate alınması gerektiğini ileri sürmektedir. Buna göre bahşiş alan askerlerin satın alma gücü yükselmekte, bu da piyasanın canlanmasına ve gelirlerin artmasına yol açmaktadır. Keza Pâdişahların, Vâlide Sultanların ve Vezirlerin vakitli vakitsiz pek çok medrese ve cmi inşaa ettirmeleri de benzer etkiyi doğurmaktadır. Bu itibarla Belda'ya göre gömleme (iddihar) olayının zayıf olması ve tasarrufların ekonomiye kazandırılması, dört asır boyunca Türk ekonomisinin üstünlüğünü sağlamıştır. Yine Belda, Türk iktisatçılarının bu zamana kadar Keynes'in mezkr tezine yakın anlamda bir fikir geliştiremediklerini (Belda, 1969, s. 9-10) iddia etmiştir.

Keynes'in üzerinde durduğu aşırı tasarruf ve iktisadî durgunluk arasındaki bağdan hareketle Belda, Osmanlı Devleti'nde aşırı tasarruf eğiliminin cılız oluşunun sosyolojik temelinde de değinmiştir. Belda'ya göre Osmanlı'da soy aristokrasisi yerine halktan kimselerin vezir ve beylerbeyi olabilmeleri, esir pazarında satılan kızların ise paşaa karısı ve valide sultan olabilmeleri, sonsuz bir satın alma ve tüketim hırsını kamçulamaktadır. Bu sosyal ve psikolojik arka planın da tesiriyle Osmanlı ekonomisinde piyasalar canlılığını korumaktadır (Belda, 1969, s. 17).

Bununla birlikte Belda'nın ve dolayısıyla Keynes'in görüşlerinde göz ardı edilen husus enflasyon olgusudur. Gelir artışından hareketle ülke içerisinde talep artışı olacaktır. Fakat bu artışı karşılayabilecek düzeyde ve çeşitlilikte üretim (arz) yoksa enflasyonist eğilimler güçlenecektir. Bu noktada hangi mal ve hizmet kalemlerine yönelik talep

artışının söz konusu olduğu kritik önem taşımaktadır. Diğer yandan gelir artışı, ithalat yoluyla ihtiyaçların teminine de yol açabilmektedir. Burada da ölçü kaçırıldığında, dış ticaret açığı kronik bir vaziyet alacaktır. Bu itibarla toplumda tüketim eğiliminin kuvvetli oluşu, refahın ve iktisadî canlılığın yegâne göstergesi olarak görülmemelidir.

Ayrıca Belda'nın Osmanlı Devleti'nde cülus bahşişini, gömülemenin zayıflığını ve çeşitli hizmetleri örnek göstererek Türk ekonomisinin üstün olduğu görüşünün tartışılmalı olduğu söylenebilir. Bu tezlerin verilerle desteklenmesi ve diğer ülkelerle karşılaştırılması gerekmektedir. Bu hususta Belda'nın Keynes'in fikirleriyle tanışmasının uyandırdığı heyecanın etkili olduğu düşünülebilir. Bu heyecanla Osmanlı Devleti'nde iktisadî hadiselerle Keynesyen toplam talep politikaları arasında bir analogi (örnekseme/kıyas) kurmaktadır.

Bu hususlara ilaveten Belda, Keynes'in toplumcu fikirlerini de irdeleyerek hangi noktalarda sosyalistlerden farklılaştığı üzerinde durmuştur. Bu doğrultuda Belda, Keynes'in "Genel Teori" (1936) adlı başyapıtında yer alan "Sermaye Üzerine Düşünceler" bölümünde sosyalist fikirlerin görülebileceğine dikkat çekmiştir (Belda, 1972, s. 91). Belda'ya göre Keynesyen iktisatçılar, Keynes'in teorileri arasında en az bu konu hakkındaki fikirlerinden etkilenmişlerdir. Hâlbuki Keynes'e göre dünyada iki büyük iktisadî sorun (vice) bulunmaktadır: Tam istihdam güvencesinin olmayışı ve gelir dağılımındaki keyfiliktir. Keynes her ne kadar toplumcu politikaları savunsa da, bunun sosyalist bir devrime dönüşmesini değil, aksine kapitalizmin toplumcu siyasetle evrimini esas almaktadır. Bu bağlamda Keynes'in eşitlik hedefinden ziyade, büyük gelir farklılıklarına olumsuz baktığı söylenebilir (Belda, 1969, s. 17-19).⁸ Bununla birlikte Keynes, büyük gelir farklılıklarından yola çıkarak, devletin iktisadî hayatın tüm yönlerine el koyacak bir politika izlemesine lüzum olmadığını da vurgulamıştır. Bu itibarla devletin üretim araçlarının mülkiyetine sahip olmasında bir menfaat görmemiştir (Belda, 1972, s. 95).

3.2. John Kenneth Galbraith

Belda'nın çalışmalarında Keynes nispetinde temas ettiği iktisatçılardan bir diğeri ise John Kenneth Galbraith'tır. Galbraith'ı "devrimizi en iyi anlamış iktisatçı" olarak nitelendiren Belda, Keynes'in 1936 sonrasında iktisadî düşüncede yaptığı devrimin bir benzerini Galbraith'ın 1965'ten sonra yaptığını ileri sürmektedir. Yine Belda'ya göre Galbraith okunmadan, günümüzün sanayileşmiş ve refaha ulaşmış milletleri anlayamaz. Bununla birlikte Belda, Galbraith'ın teorilerinin Türkiye'de uygulanması bir yana, isminin bile resmî ve özel iktisat okullarında henüz anılmadığını (Belda, 1972, s. 11, 33, 37) iddia etmektedir.

Galbraith, Harvard Üniversitesi'nde iktisat profesörü olarak çalışmış ve Amerikan İktisat Derneği'ne başkanlık etmiş bir iktisatçıdır. ABD'de devlet başkanlarına ve başkan adaylarına danışmanlık yapmış, John F. Kennedy (1917-1963)'nin başkanlığı döneminde ise Hindistan Büyükelçiliği görevini üstlenmiştir. İktisadın matematiksel modellerle hızlıca kuşatıldığı bir dönemde, nitel araştırmalar yoluyla politik iktisat kapsamında ikna edici eserler üretmeye devam etmiştir. Büyük Buhran ve II. Dünya Savaşı koşullarına tanık olduğu için "görünmeyen elin" hikmetine inanan bir iktisatçı olmamıştır. Bununla birlikte "Amerikan Kapitalizmi" (1952)⁹ adlı kitabında büyük firmaların piyasa ekonomisinde mühim roller üstlendiğini dile getirmiştir. Büyük firmalara ezberden "kötü" etiketi vurulmaması gerektiği fikrini ileri süren Galbraith, "Yeni Sanayi Devleti" (1967)¹⁰ adlı eserinde ise büyük firmaların, artan yaşam standartlarını güvence altına alan teknik yenilikler yaptıklarını, bu doğrultuda araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin çoğunu finanse ettiklerini belirtmiştir (Thurow, 2018, s. 5005).

⁸ Keynes, toplumsal faydacılığı esas alan bir siyasi ve iktisadî düşünce çizgisine yakın düşmektedir (İşler, 2016, s. 43).

⁹ Bu kitabın tahlilini Türkiye'de Nejat Bengül yapmıştır. Bkz. N. Bengül, Amerikan Kapitalizmi'nin Tahlili, *Ankara SBF Dergisi*, 8(1), ss. 237-255, 1953. Söz konusu kitap, 1963'te Türkçeye çevrilmiştir. Bkz. J. K. Galbraith, *Amerikan Kapitalizmi* (Çev. Y. Tavşanlı ve N. Ergüven), İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, 1963.

¹⁰ Galbraith'ın "Yeni Sanayi Devleti" kitabında yer alan "Teknostrüktür" bölümü 1968'de Türkçeye çevrilmiştir. Bkz. J. K. Galbraith, *Yeni Sanayici Devlet - Teknostrüktür* (Çev. Z. Çelik), *Ticaret ve Sanayi*, (27), 15-17, 1968.

Belda ise Galbraith'ın "Bolluk Toplumu" (1958) ve "Yeni Sanayi Devleti" eserlerinin şöhretine değinmiş, bu eserlerde sadece birkaç matematik formülüne yer verildiğine dikkat çekmiştir. Bu itibarla Belda, 20. Yüzyıl iktisatçıları arasında keyifle okunan eserler kaleme alması açısından Galbraith'ı ilk sıraya koymuştur (Belda, 1972, s. 59). Akabinde Galbraith'ın iktisadî fikirlerini irdeleyerek, onun Büyük Buhran ve iktisadî müdahalecilik konuları hakkındaki görüşlerine temas etmiştir. Keynes'den farklı olarak Galbraith'ın, Büyük Buhran'ın derinlik ve yaygınlık kazanmasında iktisatçıların bilgi düzeyi açısından yetersizliğine (Belda, 1972, s. 17) yaptığı vurguyu dile getirmiştir.

Yine Galbraith, Keynes'in aksine, iktisadî hadiseler ve ilkelere matematik formülleri uygulanmasını uygun görmemiştir. Galbraith'a göre istihdamı arttırmak için önceleri sadece üretim düzeyinin artırılması esas alınırken, günümüzde artık yeni ihtiyaçlar yaratılmaktadır (Belda, 1972, s. 37). Bu aşamada büyük işletmelerin piyasalardaki egemenliğine dikkat çeken Galbraith, tüketicilerin edilgen bir konuma geçtiklerini dile getirmiştir. Dolayısıyla sermaye birikimi için de artık orta ve alt tabakaların tasarrufları temel teşkil etmemektedir. Kapitalizmin bu aşamasında, büyük firmaların yönetim kurulları karar alma sürecinde etkili olmakta (teknolojiktir), reklamlarla tüketicilerin tercihleri yönlendirilmektedir (Belda, 1972, s. 40, 50-51).

Büyük şirketlerin oligopolcü yapısıyla fiyatları etkilediğine dikkat çeken Galbraith, bu şirketlerin hükümet ve bürokrasi çevreleriyle de karşılıklı çıkar ilişkisi içerisinde bulduklarını vurgulamıştır. Diğer yandan Galbraith, çok uluslu şirketlerin "ulusal kimliği sildiği" yönündeki eleştirileri ise mâkul bulmamaktadır. Ulusal kimlik savunusundan ötürü dünya savaşlarında milyonlarca insanın öldüğünü dile getirmiştir. Bu açıdan Galbraith, çok uluslu yetkilere sahip bir hükümetin kontrolüyle, söz konusu şirketlerin yasal çerçevede hareket alanlarının belirlenebileceğini iddia etmektedir (Galbraith, 2011, s. 251, 261-262).

İktisadî istikrar konusunda ise Galbraith, fiyat istikrarını esas alan bir iktisat politikasının işsizliğe yol açacağını ileri sürmektedir. Bu tez, Belda'ya göre Galbraith'ın en güçlü ve özgün fikirlerinden biridir (Belda, 1972, s. 73). Nitekim Galbraith, yeterli düzeyde işsizliğe razı olmadan enflasyonun tedavi edilemeyeceğini vurgulamıştır. Bu yüzden hiçbir Keynesyen iktisatçının bu şekilde bir tedavi yöntemini kabul etmeyeceğini belirtmiştir (Galbraith, 2011, s. 225). Şu halde Galbraith'a göre, refaha erişmiş ülkelerde yüksek ücretlerle, az gelişmiş ülkelerde ise yüksek nüfus artışı oranıyla fiyat istikrarının hedeflenmesi, kötümser bir ortama yol açarak iktisadî durgunluğa sebep olacaktır. Bu politikada ısrar edilmesi ise iktisadî buhrana zemin hazırlayacaktır (Belda, 1972, s. 73).

Diğer taraftan Galbraith, Keynesyen tam istihdam politikalarıyla da gelir dağılımında adaletsizliğin artabileceğine dikkat çekerek, bunun toplumsal dengeleri sarsmasından rahatsızlık duymaktadır. Bu kapsamda yapılan ölçsüz yatırımların enflasyonist eğilimleri güçlendirebileceğini ve bu durumun toplumsal dengesizliğe ve sınıflar arasında husumet hislerinin uyanmasına yol açabileceğini dile getirmektedir. Bu açıdan Galbraith, Keynes'ten farklılaşarak, işsizlik sigortası ödenmesi şartıyla bir miktar işsizliğe sıcak bakmıştır (Belda, 1972, s. 43-44).

Bununla birlikte Galbraith'ın işsizlik sigortası ödenmesi önerisinin ABD, İsveç ve İngiltere gibi zengin ülkelerde uygulanabileceğini belirten Belda, işsizlik ve bütçe açıkları sorunları yaşayan Türkiye, Hindistan ve Pakistan gibi ülkelerde milyonları aşan işsizlere ödenek verilmesinin zorluğuna dikkat çekmiştir. Böyle bir politikanın uygulanması bütçe açıklarını daha da arttıracaktır. Belda'ya göre bu ülkelerde, bir yandan ölçsüz yatırımlara girilerek kronik enflasyona yol açılmamalı, diğer yandan nüfus artışının önüne geçilmelidir (Belda, 1972, s. 46). Hâlbuki Galbraith (2011, s. 272) da, bu ülkelerde toprak ile insanlar arasında dengeli bir yol tutturulabilmesi için nüfus planlamasına sıcak bakmaktadır. Buna göre Belda, Galbraith'ın bahis konusu görüşünden habersiz gibidir.

3.3. Muhtelif İktisatçılar ve Düşünürler

Ağırlıklı olarak Röpke, Keynes ve Galbraith sacayağında karşılaştırmalı analiz yapan Belda, sırf bu isimlerin eserleri üzerinden fikirlerini şekillendirmemektedir. Bu noktada Belda'nın söz konusu iktisatçıların fikirlerini tartmak için, farklı iktisatçıların ve

düşünürlerin çalışmalarına başvurduğu görülmektedir. Bu doğrultuda andığı diğer iktisatçılar için Belda, çoğunlukla ayrı bir fasıl açmamakta ve atıflarda bulunmakla yetinmektedir.¹¹ Bu başlık altında Belda'nın hangi hususlarda bu zevata atıflarda bulunduğu değinilmektedir. Bununla birlikte *Alexandre Hay* (1919-1991)'ın Röpke ve Belda ile doğrudan irtibat halinde olması, onun diğer isimlere göre daha ayrıntılı tasvirini gerektirmektedir.¹²

Alexandre Hay, 29 Ekim 1919'da Cenevre'de doğmuş ve öğrenim hayatını burada tamamlayarak 1944'te avukat olmuştur. 1945'te İsviçre Federal Politika Departmanı'na (Bern) katılmıştır. 1948-1953 arasında Paris'te İsviçre Orta Elçilik Sekreteri olarak hizmet verdikten sonra, İsviçre Ulusal Bankası (Zürich) uluslararası ilişkiler bölümü müdürlüğüne atanmıştır. 1955'te bankanın Bern'deki genel merkezine geçmiş ve burada 1966'ya kadar müdür yardımcılığı yapmış, ardından 1966-1976 döneminde başkan yardımcılığı görevini üstlenmiştir. 1975'te Uluslararası Kızılhaç Heyeti'ne katılmış, 1976-1987 dönemi itibarıyla bu kurumun başkanlığını yapmıştır (ICRC, 1991, s. 533).

İktisadî konular özelinde, Belda-Hay mektuplaşmasıyla Röpke-Hay-Belda sacayağında kurulan fikrî bağ tespit edilebilmektedir. Röpke'nin iktisat çizgisini takip eden Belda, kendisi gibi bankacı olan ve Röpke'den etkilenen Hay ile temas kurmak istemiştir. Bu doğrultuda Hay'a "Röpke Keynes'e Karşı" adlı kitabının Fransızca özetini göndermiştir. Hay ise Belda'ya gönderdiği 25.5.1970 tarihli cevabî mektupta, fikirlerinin Röpke'ye yakın olduğunu bildirmiştir (Belda, 1972, s. 117). Buradan hareketle Belda'nın Hay'a yaptığı atıfların büyük ölçüde Hay'ın Röpke ile örtüşen fikirlerinden ve İsviçre'nin ekonomik başarı düzeyinden kaynaklandığını söylemek mümkündür.

Belda, Hay'ın iktisat politikalarına ilişkin fikirlerini ise şu şekilde özetlemektedir: Tam istihdama yakın bulunan refah toplumlarındaki yatırımlar ile az gelişmiş ülkelerdeki yatırımlar finansman açısından mühim farklılaşma göstermektedir. Keynes'in tezinin aksine tasarruflar tüm ülkeler için sakıncalı bir durum teşkil etmemektedir. Bununla birlikte az gelişmiş ülkelerde ulusal tasarruflarla yapılamayacak yatırımlar, bir müddet kredilerle, yabancı sermayeyle ve kısa süreli düşük enflasyonla finanse edilebilir. Bu açıdan Hay, iktisadî durgunluk evresinde kısa süreli ve düşük enflasyon politikasına sıcak bakmıştır (Belda, 1969, s. 51-52). Böyle de olsa Hay'a göre enflasyonun kronik bir vaziyet alması devalüasyona yol açacaktır. Bu bağlamda Belda, Türkiye'deki 1946, 1958 ve 1970 devalüasyonlarını, Hay'ın tezini doğrulayıcı örnekler olarak sunmaktadır (Belda, 1972, s. 116).

Jean-Henri Abdolonyme Ubicini (1818-1884), Hay dışında Belda'nın atıfta bulunduğu isimlerden biridir. Ubicini, Tanzimat döneminde Osmanlı Devleti'nde sosyal, siyasal, iktisadî, edebî ve dinî yaşamın çeşitli yönleri üzerinde araştırmalar yapmış bir Fransız şarkiyatçıdır (Arıkan, 2012, s. 32). Belda, Ubicini'ye iki farklı yazısında göndermede bulunmuştur. Bunlardan ilkinde Belda, Galbraith'ın tarih boyunca hemen hemen milletlerin tümünün çok fakir olduğu yönündeki tezini eleştirirken Ubicini'den yararlandığı görülmektedir. Bu bağlamda Belda, Galbraith'ın 1840'da Türkiye'ye gelen ve gördüğü refah düzeyi karşısında şaşırarak Ubicini'yi okumamış olduğunu (Belda, 1972, s. 38) ileri sürmektedir.

Ubicini'ye değindiği bir başka yazıda ise Belda, Ubicini'nin "Lettres sur la Turquie" adlı eserinin 1853'te basıldığını belirterek, bu eserin ikinci cildinin tümüyle Türkler hakkında olduğuna dikkat çekmiştir. Türkiye'de yedi yıl civarında kalan Ubicini'nin, örf ve âdetlerden dış ticaret konularına uzanan geniş yelpazede 19. yüzyıl Türklerini incelediğini belirtmiştir. Bu çalışmada Ubicini, Türkiye ile ticaret yapan ülkelerin gümrük kayıtlarından, Türkiye'nin dış ticaret verilerini tahminî olarak tespit etmiştir. Belda'ya

¹¹ Marx ve Falkowski, bunun birer istisnası olsalar da, Belda'nın bu isimlerin çalışmalarını yüzeysel olarak ele aldığı görülmektedir.

¹² Hay'ın Türkiye'nin İsviçre Büyükelçiliği ile olan bağları için bkz. *Turkish Embassy in Bern* (2008, s. 13, 49, 53, 93).

göre esere önem katan bir diğer husus ise, Yakındoğu ülkelerine atanan Fransız diplomatlarının bu eseri okumaları gerekliliğine yapılan vurgudur¹³ (Belda, 1968, s. 1, 7).

Belda'nın atıfta bulunduğu iktisatçılardan bir diğeri *Jacques Rueff* (1896-1978)'tür. Ana ilgi alanı finansal iktisat olan Rueff, şöhretli ve seçkin Fransız iktisatçıları arasında yer almaktadır.¹⁴ Rueff, Fransız frangının konvertibilitesine ve istikrarını sağlamaya yönelik 1958 tarihli parasal reform politikasında öncü bir rol oynamıştır. Bu doğrultudaki çalışmaları "Armand-Rueff report on the Obstacles to Economic Expansion" (1960)¹⁵ başlıklı bir başyapıtı dönüşmüştür (Dehem, 2018, s. 11854).

Belda, Rueff'e iki konuda atıfta bulunmuştur. Bunlardan ilki dış ödemeler dengesidir. Rueff'e göre ödemeler dengesinin temini imkânsız olduğu gibi, dış ticaret dengesinin dış ödemeler dengesine tesiri de pek kuvvetli değildir. Yine Rueff'e göre enflasyon, dış ödemeler dengesini bozmaktadır. Bununla birlikte Belda, Türkiye'de 20 yıldır süregelen enflasyona rağmen, dış ödemeler dengesinin Amerikan Yardımları ile kısmen sağlanabildiğini (Belda, 1972, s. 75-76) ileri sürmüştür.

Belda'nın Rueff'e göndermede bulunduğu diğer konu ise enflasyondur. Rueff'e göre sınıfların oluşmasında ve/veya sınıf mücadelelerinin yoğunlaşmasında Marksist teorilerden ziyade enflasyonun tesiri bulunmaktadır. Bunun dışında Rueff, enflasyon esnasında beliren para darlığının nedenlerini de irdelemiştir. Enflasyon dönemlerinde ulusal para biriminden kaçışlara işaret eden Rueff, bugünkü tüketimin ve gayrimenkul yatırımlarının ağırlık kazandığını ileri sürmüştür. Benzer sonuca Belda, Türkiye'den "değerli iş ve iktisat adamı" olarak nitelendirdiği Ahmet Dallı'nın¹⁶ da ulaştığını dile getirmiştir (Belda, 1972, s. 108).

Alfred Sauvy (1898-1990), Belda'nın fikirlerinden yararlandığı isimler arasında yer alan bir diğer kişidir. Nüfusbilimci, iktisatçı, istatistikçi ve sosyolog olarak bilinen Sauvy, 1947-1974 döneminde Birleşmiş Milletler Nüfus Heyeti üyesi olarak çalışmıştır. Fransa'da Ulusal Nüfus Çalışmaları Enstitüsü'nü kurmuş ve 1945-1962 arasında bu kuruma başkanlık etmiştir. İktisatçılar ve nüfusbilimcileri arasında Sauvy'i öne çıkaran eseri "Théorie Générale de la Population" (1966) başlıklı kitabıdır. Kitap, 1969'da "The General Theory of Population" başlığıyla İngilizceye çevrilmiştir (Lee, 2018, s. 11935-11936).¹⁷ Belda'nın Sauvy'e atıfta bulunduğu konu ise Keynesyen para politikaları ve enflasyon arasındaki ilişkidir. Sauvy, para arzındaki kontrolsüz artışların, Keynesyen ve Post-Keynesyen teorilerde ileri sürüldüğünün aksine, enflasyonist eğilimleri pekiştirdiğine dikkat çekmiştir. Bu görüşü tasdik eden Belda, Röpke'nin bu konuda daha önce uyarılarda bulunduğunu dile getirmiştir (Belda, 1969, s. 57).

Belda'nın üzerinde önemle durduğu konulardan biri de nüfus artış hızıdır. Bu kapsamda istifade ettiği isimlerden biri ise Hintli *Sripati Chandrasekhar* (1918-2001)'dir. Indira Gandhi (1917-1984)'nin Başbakanlığı döneminde Sağlık ve Aile Planlaması Bakanı (1967'de) olarak görev yapan Chandrasekhar'ın temel ilgi alanı nüfustur. Hindistan'ın aşırı artan nüfusunu kontrol altına alma gayreti göstermiştir. Erkeklerin kısırlaştırılması, kadınlar için kürtajın kolaylaştırılması ve evli çiftler için gönüllü olarak cinsel ilişkidenden uzak durulması çağrılarında bulunmuştur. Gençlik döneminden itibaren nüfus konusu üzerine yoğunlaşan Chandrasekhar, Hindistan'ın nüfus sorunu konusunda 1944'te New

¹³ Belda'nın sitayişle okuyucularına takdim ettiği Ubicini'nin söz konusuna eserine, günümüz şartları için ilgi çekici bir ödünç alma teklifi gelmiştir. Millî Güvenlik Kurumu Genel Sekreterliği'nde Fransızca Mütercimi olarak görev yapan Yıldız Canpolat, "Türkiye'de 19. Yüzyılda Hayat" konulu bir doktora tezi yazma hazırlığında bulunduğunu, Ubicini'nin ilgili eserinin çalışması için kıymetli olduğu belirterek iki ay süreyle kitabı Belda'dan ödünç istemiştir (Cumhuriyet Gazetesi, 1968, s. 2).

¹⁴ Belda (1972: s. 27) da Rueff'ü "değerli bir Fransız iktisatçısı" olarak nitelendirmiştir.

¹⁵ Bu kitap, Özer Özankaya'nın mütercimliğinde "Fransa'da İktisadî Gelişmeye Engel Olan Sebepler" (Armand and Rueff, 1963) başlığı ile Türkçeye çevrilmiştir.

¹⁶ Ahmet Halit Dallı (1907-1971) Ziraat, Halk ve İş Bankalarında memurluk yapmış, bu sahada kariyer basamaklarını tırmanarak Türkiye İş Bankası Genel Müdürlüğü'ne terfi etmiştir. Akbank Yönetim Kurulu Başkanı ve Murahhas azası olmuş, ayrıca Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mütevelli Heyeti'nde üye olarak yer almıştır. Adalet Partisi'nden 13. Dönem Ankara ve 14. Dönem Bursa Milletvekili olarak TBMM üyesi olmuştur. Kısa ömürlü olan 31. Hükûmette (2. Demirel Hükûmeti) yine kısa bir süre (03.11.1969-07.01.1970) Ticaret Bakanı olarak görev yapmıştır (TBMM Albümü, 2010, s. 841, 913).

¹⁷ Sauvy'nin iki kitabı Türkçeye çevrilmiştir. Bunlardan ilki "Kamuoyu" (Sauvy, 1971), diğeri ise "Bürolar ve Bürokrasi" (Sauvy, 1975) başlıklı eserlerdir.

York Üniversitesi'nden doktorasını almıştır. II. Dünya Savaşı sonlarına doğru ABD'de Merkezî İstihbarat Teşkilatı (CIA)'nın öncü kurumu olan Amerikan Stratejik Hizmetler Ofisi'nde Hindistan Demografisi uzmanı olarak çalışmıştır (Martin, 2001).

Savaşın sonradan akademisyen-yazar olarak faaliyetlerini sürdüren Chandrasekhar'ın Hindistan'a ilişkin politika reçeteleri ise pek meyve vermemiştir (Martin, 2001). Öyle ki, 2023 itibarıyla Hindistan'ın nüfusu Çin'i aşmış durumdadır. Buna karşın Belda, Chandrasekhar'ın etkili olduğu dönemde Hindistan'ın aşırı nüfus artışı hususunda önlemler aldığını dile getirerek, bu kapsamda doğum oranını azaltmak için 26.200 sağlık merkezi kurulduğuna dikkat çekmiştir. Chandrasekhar'ın "...Askerî istilaya karşı zafer kazanılır, fakat doğum artışına karşı zafer kazanılmaz" görüşünü alıntılıyan Belda, Türkiye'de nüfus artış hızının Hindistan'dan biraz daha yüksek olduğunu da belirtmiştir (Belda, 1972, s. 101).

Belda'nın nüfus meselesi kapsamında görüşlerinden yararlandığı bir diğer kişi *Paul R. Ehrlich* (1932-...)’tir. Belda’ya göre nüfus sorununu son yıllarda en iyi eleştiren Ehrlich’tir. “Nüfus Bombası”¹⁸ adlı eserinde Ehrlich, her ülkenin kendi nüfus miktarını belirlemesi gerektiğini ifade etmiştir. Ehrlich’e göre nüfus arttıkça yaşam standartları düşmektedir. Çocuk sayısı arttıkça aile yardımı azaltılmalıdır. Bu türden önlemler arzu edilen nüfus düzeyine ulaştırmıyorsa, otorite ile nüfus sınırlandırılması yapılmalıdır. Bu doğrultuda Ehrlich, su ve diğer temel gıda maddelerine “kısırlaştırıcı ilaç” eklenmesi fikrini de dile getirmektedir. Belda ise Ehrlich’in reçetelerini “acı” olarak nitelendirmekle beraber, gerçeği belirtme cesaretine örnek olarak göstermiştir (Belda, 1972, s. 103-104).

Nüfus sorunu kapsamında Belda'nın atıfta bulunduğu bir başka isim Jean-Marie Poursin (1925-2022)’dir¹⁹. Poursin’in “Dünya Nüfusu” adlı eserinden yararlanan Belda, dünya nüfusunun 1975’te 4 milyar, 2006’da ise 7 milyar olacağını aktarmış, bunun yaklaşık dörtte üçünü geri kalmış ülkelerin oluşturacağını dile getirmiştir. Poursin’in sunduğu bilgilerden hareketle Belda, “2000 yılında dünya fakirler ülkesi olacaktır” tezini ileri sürmüştür (Belda, 1972, s. 102).

Belda, Keynes’in ve Keynesyen iktisatçıların görüşlerini irdelerken *Michael Stewart* (1933-...)’tan yararlanmıştır.²⁰ Belda’ya göre Stewart, “Keynes’i en iyi anlamış ve ona dair iki kitap yayınlamış” bir iktisatçıdır. Stewart, tüketimi kamçılayan Keynesyen iktisat politikalarının az gelişmiş ülkelerde olumsuz sonuçlar doğuracağını ileri sürmesiyle dikkat çekmektedir. Stewart’ın bu kanaate varmasında az gelişmiş ülkelerin efektif talep eksikliği yaşaması değil, aksine üretim olanaklarının eksikliği etkili olmuştur (Belda, 1972, 24). Keynes’te sosyalist fikirleri irdeleyen Belda ise Stewart’a bir eleştiri yöneltmiştir. Keynes’in sosyalist düşüncülerine Stewart’ın yer vermediğini dile getiren Belda, Genel Teori’nin “Sermaye üzerine düşünceler” bölümünde bu fikirlerin görülebileceğine dikkat çekmiştir (Belda, 1972, s. 91).

Belda'nın çalışmalarında andığı bir başka iktisatçı da *Karl Marx* (1818-1883)’tır. Belda’ya göre Marx, toplumların yaşantısını etkileyen iktisatçılardandır. Bununla birlikte Belda, Marx’ın eserlerine doğrudan başvurmak yerine, Galbraith’ın bakış açısıyla Marx’ın iktisadî fikirlerini değerlendirmiştir. Galbraith’a göre ise Marksist iktisat, iktisadî fikirlerinden ziyade inanç ve iman boyutlarıyla geniş kitleleri etkilemiştir (Belda, 1972, s. 79). Belda'nın Galbraith’dan hareketle Marksizm’in ideolojik temellerini yüzeysel olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Marksizm’i bir dogma olarak nitelendiren Galbraith, aydınların her doktrini tartışıp eleştirdikten sonra benimsemelerine rağmen Marx’ın teorilerini eleştirmeden inanmalarına şaşmaktadır. Bu açıdan Belda’ya göre Galbraith,

¹⁸ Ehrlich’in söz konusu kitabı 1976’da Nurullah Tolon tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Bkz. P. Ehrlich, *Nüfus Bombası* (Çev. N. İ. Tolon), Ankara: Ayıldız Matbaası, 1976.

¹⁹ Poursin’in bir makalesi, Burak Gürbüz’ün kaleminden Türkçeye çevrilmiştir: Bkz. Jean-Marie Poursin, *Demografik Baskıların Paradoksu* (Çev. B. Gürbüz) içinde *Üçüncü Dünyanın Sonu Mu?* (Der. Serge Cordellier), 81-90, İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.

²⁰ Stewart, University College London’da politik iktisat okutmanı olarak görev yapmış bir iktisatçıdır. Keynes hakkında yazdığı kitaplarla tanınmaktadır. Bu kapsamda “Keynes and After” adlı kitabını 1967’de neşretmiştir. Baltacıgil (1980, s. 3), Keynes’in Genel Teorisi’ne izahname olarak, Stewart’ın “Keynes” ve “Keynes’den Sonra” başlıklı eserlerini “Keynes Devrimi”²⁰ adı altında Türkçeye çevirdiğini belirtmiştir.

insanların sürekli akla ve hesaba göre hareket ettiğini sanmaktadır. Hâlbuki insanın ruhi cephesi ve içgüdüleri de dikkate alınmalıdır (Belda, 1972, s. 83).

Öte yandan Belda, Galbraith'ın bir tezine de eleştiri yöneltmiştir. Eleştirisine destek sağlayacak bulguyu ise *Edmond de Rothschild*²¹ (1926-1977)'dan almıştır. Büyük şirketlerin piyasalarda belirleyici niteliğe eriştiğini vurgulayan Galbraith'ın aksine Belda, Rothschild'ın bulgusuna istinaden küçük ve orta ölçekli işletmelerin millî hasıladaki payının %50 civarında olduğuna dikkat çekmiştir. Bu bağlamda Rothschild, şirketlerde 500'den az işçi çalıştıranların oranlarının ABD'de %90, Fransa'da %99 ve İtalya'da %98 olduğunu dile getirmiştir (Belda, 1972, s. 61). Böyle de olsa Rothschild, bahis konusu bulgulara istinaden, büyük firmaların ve çok uluslu şirketlerin piyasalarda belirleyici güç oluşunu ve/veya bu yöndeki eğilimleri göz ardı ettiği izlenimini uyandırmaktadır.

Belda'nın atıfta bulunduğu iktisatçılar arasında *Joseph Schumpeter* (1883-1950) de bulunmaktadır. Galbraith'tan yararlanarak Marksizm'in daha çok ideolojik temellerini eleştiren Belda, Schumpeter'den hareketle ise Marksizm'in kapitalizm analizini irdelemiştir. Bu doğrultuda Marksist emek-değer teorisi, teknik ilerlemeler, sermayenin belli ellerde toplanması ve konjonktür dalgaları ile kapitalizmin yıkılacağı fikirlerini Schumpeter'den yararlanarak özetlemiştir. Belda, Schumpeter'in "Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi" (1942) adlı eserine göndermelerde bulunarak, bu kitaptaki öngörülerin isabetliliğini vurgulamıştır. Avrupa'da refaha erişmiş devletlerde insanların bireyciliğe daha bağlı olduklarını ve mülkiyet tutkusunun da güçlü olduğunu ifade etmiştir. Bunun dışında Belda, Schumpeter'in yüksek enflasyonu sosyalizme kapı aralayan unsurlar arasında saydığına dikkat çekmiştir (Belda, 1972, s. 82, 86).

Belda'nın çalışmalarında andığı bir diğer iktisatçı ise *Mieczyslaw Falkowski*'dir²². Belda'ya göre Falkowski, ülkelerin yaşantısına doğrudan etkisi bulunan bir iktisatçı değildir. Bununla birlikte az gelişmiş ülkelerde uygulanacak tarım reformları için ilkeler önermesi açısından önemli bir şahsiyettir. Falkowski, toprak dağıtımının ötesinde, kontrollü nüfus artışını savunan bir tarım reformu uygulanmasını tavsiye etmiştir. Falkowski'ye göre az gelişmiş ülkelerde işgücü arzı fazla olduğundan yatırımlarda emek-yoğun teknik benimsenmelidir. Bunun dışında Belda'ya göre Falkowski'yi ilginç kılan husus, entansif tarımla uğraşan ve sermaye yatırımları ile üretimde esaslı tesiri bulunan bazı büyük firmaların korunması gerektiğini ileri sürmesidir (Belda, 1972, s. 97-98, 100).

Eleştirilerine dayanak noktası bulma açısından Belda'nın atıfta bulunduğu bir diğer kişi *Rene Sédillot*²³ (1906-1999)'tur. Eleştiri konusu ise refah ve iktisadî büyüme ilişkisi hakkındadır. İktisadî büyümenin tek başına refahı açıklayamayacağını ileri süren Belda, bu hususu Sédillot'un "İktisadî büyüme fikrine tapış" kavramına göndermede bulunarak açıklamıştır (Belda, 1972, s. 10). Belda'nın atıfta bulunduğu bir diğer iktisatçı da *Franz Pick*²⁴ (1898-1985)'tir. Para birimleri konusunda uzmanlaşan Pick, para birimi olarak dünyada altının kullanılmasını savunmuştur. Pick, Dünya Para Birimi Raporu'nu aylık olarak, "Pick Para Birimi Yıllığı"nı ise 1955'ten itibaren yıllık olarak yayımlamıştır (Pick, 1982). Parasal verilerin temini için Belda söz konusu kaynaklardan yararlanmıştır.

²¹ Unvanıyla birlikte tam adı "Baron Edmond Adolphe Maurice Jules Jacques de Rothschild"dır. Meşhur finansörlerden biri olan Rothschild'ın meslekî faaliyetleri dışında, hayatında oldukça mühim bir yer kaplayan husus ise İsrail devletinin kuruluşu ve gelişimidir. Nitekim dedesi Edmond da 1880'lerde Filistin'de ilk Yahudi yerleşimlerinin finansmanından ve yönlendirilmesinden mesuldür. Torun Edmond ise dinî bir çerçevede yetişmemişse de, gençlik yıllarında tutkulu bir Siyonist olmuştur. İsrail'in ilk Başbakanı David ben-Gurion'ın tavsiyesi uyarınca, henüz gelişmemiş bir vaziyet arz eden İsrail'de istihdam yaratmak için sermaye tedarikine odaklanmıştır (Faith, 1997).

²² Doğum ve ölüm tarihleri tespit edilememiştir.

²³ Gazeteci ve tarihçidir. Gazetelerin ekonomi ve finans köşelerinde yazarlık yapmış, ayrıca editörlük görevlerini ifa etmiş biridir (Johnson, 1999). Sédillot'un bir kitabı Esat Nermi Erendor tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Bkz. René Sédillot, *Değiş Tokuştan Süpermarkete* (Çev. E. N. Erendor), İstanbul: Cep Kitapları A.Ş., 1983.

²⁴ Pick'in verdiği bir mülakatta uygulamada hukuka ve demokrasiye dair olumsuz fikirler beyan etmesi dikkat çekicidir. Pick, dünyada temiz bir hükümet kalmadığından hukuka inanmadığını belirtmiştir. Aynı şekilde demokrasiye de inanmadığını dile getiren Pick, demokrasinin yolsuzluk/yozlaşma olmadan parlamayacağını ifade etmiştir. Pick'e göre yolsuzlukta dünyada ilk üçe giren ülkeler sırayla İsrail, ABD ve SSCB'dir (Pick, 1982).

4. Vehbi Belda'nın Perspektifinden Wilhelm Röpke

Belda'nın, her iki kitabında da, Röpke'yi diğer iktisatçılar karşısında öne çıkaran fikirler ileri sürdüğünü ve Röpkeci bir yaklaşım sergilediğini söylemek mümkündür. Bu münasebetle Belda'nın dilinden Röpke'nin fikirlerini izlemenin ilgi çekici olduğu söylenebilir. İktisadî düşüncenin yayılma kanalları açısından Röpke-Belda bağının irdelenmesi, Röpkeci iktisadî liberalizmin Türkiye'deki etki alanı hakkında ipuçları sunacaktır.

Röpke, Alman neoliberalizminin öne çıkan isimlerindedir (Molsberger, 2018, s. 11794). 19. Yüzyıl klasik liberalizminden farklı olarak neoliberalizmde devlete olumlu görevler yüklenmektedir. Bununla birlikte bu müdahaleler, piyasa mekanizmasının etkili bir biçimde işleyebilmesini hedeflemektedir (Heilperin, 1966, p. 4). Bu bağlamda Röpke'de hükümetin sadece oyunun kurallarını belirlediği bir düzen tasarımı bulunmamaktadır. Aynı zamanda adem-i merkezîyetçilikle yetki dağıtımının bulunduğu, piyasa güçlerinin uyum yardımıyla desteklendiği ve fiyat mekanizmasına müdahalede bulunulmadığı bir iktisadî düzen tasarımı vardır (Molsberger, 2018, s. 11794). Bu düzen "ordoliberalizm" olarak adlandırılmaktadır. Yine Molsberger (2018, s. 11794), Röpke'nin Federal Almanya'nın 2. Dünya Savaşı sonrasındaki iktisat politikalarına kayda değer etkide bulunduğunu ve Sosyal Piyasa Ekonomisi'nin entelektüel mimarları arasında yer aldığını dile getirmiştir.²⁵

Belda, Röpke'nin iktisat politikası reçetelerini değerlendirmeden evvel, onun iktisadî yaklaşımını etkileyen koşulları tasvir etmiştir. Bu doğrultuda I. Dünya Savaşı'nı, söz konusu koşulları doğuran ana olay olarak zikretmiştir. Nitekim Röpke de I. Dünya Savaşı sonrası konjonktürde demokrasilerin bir buhrandan geçtiklerini ileri sürmüştür. Birey merkezli fikirlerden ziyade kitlelerin toplum için ağırlık merkezi haline getirildiğine dikkat çeken Röpke, kültür unsurlarının da kitleye göre ayarlandığını ve toplumsal dengenin sarsıldığını dile getirmiştir. Röpke'ye göre kitleleşmeyle tüketim toplumu olma yönündeki eğilim güçlenmekte, bu uğurda hızlı nüfus artışına dahi olumlu bakılmaktadır (Belda, 1969, s. 23).

Kitleleşmeye ve bireyin sönükleşmesine karşın Röpke, piyasa ekonomisinin faziletlerini savunarak birey merkezli bir yaklaşım sergilemiştir. Bununla birlikte Röpke, ahlâkî ilkeleri özümsemiş bireyler varsayımıyla piyasa ekonomisinin başarılı olabileceğini düşünmektedir. Buna göre bireyler, piyasalarda faaliyette bulunurlarken kişisel disiplin, doğruluk, insan vakar ve haysiyetine saygı, itidal ve yurttaşlık duygusu ve düşüncesine sahip olmalıdır (Belda, 1972, s. 124). Portresi çizilen bu ideal birey tiplemesinin aksine Röpke, kitleleşme neticesinde bireylerin toplumda sönük bir kimliğe bürünerek manevi değerlerini yitirdiğini ileri sürmüştür. Bu itibarla kitle insanının, erişemeyeceği kültüre düşmanca tavır sergilediğini belirten Röpke, kitle demokrasisinin ise totaliter rejimlere zemin hazırladığını ifade etmiştir (Belda, 1969, s. 24). Bu açıdan Röpke'nin faşizme ve komünizme giden sosyoekonomik ve siyasal eğilimlerden rahatsız olduğunu söylemek mümkündür. Bu nokta ise Röpke'nin iktisat politikalarına dair görüşlerini besleyen ideolojik temeli oluşturmaktadır.

Belda, Röpke'nin yaygın iktisat politikaları hakkındaki görüşlerini ise şu şekilde özetlemiştir:

- Tam istihdam politikası ve ölçsüz yatırımlar kronik enflasyona yol açmaktadır. Bu durumda yerli para birimi değerini yitirmekte ve halkın şikâyet edegeldiği hayat pahalılığı sorunu kökleşmektedir (Belda, 1969, s. 24-25).
- Özellikle kredilerle ölçsüz yatırımlara girilmektedir. Bu türden Keynesyen politikaların bedeli ise kronik enflasyon ve hürriyetlerin yitirilmesidir. Kronik

²⁵ Ordoliberalizm, 2. Dünya Savaşı sonrasında her ne kadar Federal Almanya'nın iktisat politikaları üzerinde etkili olmuşsa da, ülkenin iktisat kürsülerindeki benimsenişi sınırlı düzeyde kalmıştır. Akademik iktisatta daha çok Anglo-Amerikan iktisadî makroekonomi, mikroekonomi ve ekonometri sahalarıyla egemen olmuştur. Anglo-Amerikan iktisadının Alman iktisat kürsülerinde kabul görmesinde ise Erich Schneider (1900-1970)'ın mühim katkıları bulunmaktadır (Grimmer-Solem, 2015, s. 92).

enflasyon zengin ülkelerde maliyet (ücret) enflasyonunun bir neticesiyken, fakir ülkelerde ise nüfus artışının eserdir (Belda, 1972, s. 130).

- “Mansholt Planı”²⁶, Keynesyen politikaların tehlikelerini bünyesinde barındırmaktadır (Belda, 1969, s. 29).
- İktidar partileri, sosyalist politikalarla orta sınıfa ve düşük gelirli kimselere gelir aktarımında bulunmayı hedeflemişlerdir. Fakat uygulamada gidişat, hedefin tersine işlemektedir. İsveç ve İngiltere örnekleri, sermayenin yayılması yerine belli ellerde toplandığını göstermektedir (Belda, 1969, s. 41-42).

Belda'nın dilinden Röpke'nin yaygın iktisat politikaları hakkındaki eleştirileri özetle bu hususlardan ibarettir. Belda da, bu eleştirileri benimseyen bir tavır sergilemiştir.

Röpke'den hareketle Belda'nın az gelişmiş olarak nitelendirilen ülkeler için iktisadî büyüme, refah ve nüfus artış hızı arasındaki ilişkiye dair fikirler ileri sürdüğü görülmektedir. İktisadî büyümenin tek başına refahı açıklayamayacağını belirten Belda, refahın milletin iktisadî gücünde ve bu gücü yaratan kişilerde ve yöntemlerde aranması gerektiğini vurgulamaktadır. Yüksek refahın Batı ülkelerinde mevcut olduğunu, buna karşın Hindistan'da, Güney Amerika ve Güney Asya ülkelerinde fakirliğin öne çıktığını dile getirmiştir. Belda'ya göre bu ülkelerin fakir kalmasına yol açan asıl husus, nüfusun normalin üstünde artmasıdır. Nüfusu aşırı artan ülkelerin Batı'dan yardım istemesini ise toplumsal bir sorun olarak görmüştür (Belda, 1972, s. 10). Dolayısıyla Belda (1969, s. 27), refah ile net iktisadî büyüme hızı arasındaki ilişkide, hızlı nüfus artışına olumsuz yaklaşmaktadır. Bu münasebetle hızlı nüfus artışının refahı düşüreceği kanaatindedir.

Nüfus konusunda Röpke'nin yaklaşımı ise, doğum ve ölüm oranları arasındaki dengenin ilki lehine aşırı artışıyla bağlantılıdır. Bu tespite rağmen Röpke, küçük aile yapısının daha çok bencil ve dar bir zihniyetin mahsulü olduğunu belirtmektedir. Dinî unsurlar bir kenarda tutulsa dahi, ailelerin çözülmesi ve küçülmesi Röpke'ye göre millî ahlâk açısından doğru değildir. Bu bağlamda Röpke, nüfus meselesinin sadece akılcı bir düşünceyle ele alınmasını uygun bir yaklaşım olarak görmemektedir. Bununla birlikte Röpke, nüfus sorununun iktisadî boyutunda odak noktasının kişi başına düşen millî gelir düzeyi olduğunu vurgulamıştır (Röpke, 1937, s. 69, 73). Buna göre nüfus konusunda Belda'nın Röpke ile büyük ölçüde hemfikir olduğunu söylemek mümkündür.

Belda'nın Röpke'ye yönelik ilgisi, Röpke'yi diğer iktisatçılardan farklı ve üstün kılan özelliklerinden ötürüdür. Bu bağlamda Belda, Röpke'yi Keynes'le ve Galbraith'la karşılaştırarak Röpke'nin faziletlerini öne çıkarmaktadır. Bununla birlikte özellikle Keynes mukayesesi üzerinden Röpke'nin üstünlüğünü vurguladığı görülmektedir. Bu itibarla Belda (1969, s. 4)'nin Röpke'nin dilinden aktardığı şu ifade dikkat çekicidir: “... Röpke ‘Arz ve Talebin Ötesi’ adlı eserinde, son yüzyılın en büyük iktisatçısı olarak da nitelendirilen Keynes için ‘Marx ve Rousseau ile beraber, tarihin en büyük manevî tahripçilerinden biri addedileceği zaman uzak değildir’ demiştir.”²⁷

Bununla birlikte Belda, Keynes'in politika reçetelerinin akıbetini görmeye ömrünün yetmediğini de vurgulamıştır. Buna karşın Röpke, II. Dünya Savaşı sonrasında yirmi yıl kadar yaşamıştır. Eva Röpke'den (Röpke'nin eşi) tarafına gönderilen mektuba dikkat çeken Belda, bu mektupta Röpke'nin pek çok çalışmasında Keynes'e yönelik eleştirilerde bulunduğunu belirtmiştir (Belda, 1969, s. 4). Bu münasebetle Belda, Röpke'yi Keynes'ten farklı kılan noktaları ortaya koymuştur. Bunlardan ilki, ulusal paranın değerinin korunması hakkındadır. Belda, Keynes'in, açıkça olmasa da, ulusal paranın değerinin

²⁶ Orijinal adıyla “Ortak Tarım Politikası Reformuna İlişkin Bildiri” olarak geçmektedir. Plan, Avrupa Komisyonu'nda tarımdan sorumlu bir üye olarak Sicco Mansholt (1908-1995)'un 18 Aralık 1968 tarihli politika önerilerini içermektedir. Planın merkezinde tarımsal fazlalıkların azaltılması ve üretim yapıları konusunda fiyat destekleri sisteminin yerini alacak yeni bir politika oluşturma girişimi bulunmaktadır. Bu doğrultuda Avrupa'da tarım sektörünün iktisaden sürdürülebilirliği planın genel maksadını teşkil etmiştir. Verimsiz ve aşırı üretimin önüne geçmek için küçük çiftçilere topraklarını terk ettirecek politikaların tatbiki düşünülmüştür. Diğer yandan zirai üretimin büyük birimlerin oluşumu teşvik edilerek verimliliğin artırılması hedeflenmiştir (Blair, 2006, s. 230).

Röpke, Mansholt Planı'nın sonuçlarını göremeden vefat etse de, ziraattan sanayiye aktarılacak geniş kitlelerin kültürel hayatta, medeniyet anlayışında, sosyoekonomik ve siyasî düzlemlerde doğurabileceği muhtemel buhranları ve bunalımları öngörebilmiştir (Belda, 1969, s. 31).

²⁷ Röpke'nin söz konusu nitelendirmesine (Kaya ve Özgür, 2016, s. 74) de temas etmiştir.

düşürülmesine olumsuz yaklaşmadığını, hatta bu politika ile sermayenin marjinal etkinliğinin arttırılabileceğini düşündüğünü ileri sürmektedir. Röpke ise aksine, ulusal paranın değerinin istikrarlı olmasına önem vermektedir (Belda, 1969, s. 15).

Röpke'yi Keynes'ten farklı kılan bir diğer husus tasarruf, yatırım ve gelir düzeyi ilişkisi üzerinedir. Keynes, eksik istihdam koşullarında banka kredileriyle yatırım düzeyinin arttırılabileceğini, buradan hareketle istihdam hacmi ile üretim seviyesinin yükselebileceğine dikkat çekmektedir. Buna karşın Röpke, yatırıma ancak tasarruf karşılığında sıcak bakmaktadır. Belda'ya göre Röpke, Keynes'in bahis konusu fikirlerinin uzun vadede doğuracağı sorunları önceden sezebilmiştir (Belda, 1969, s. 20, 23, 44). Bu sorunların iktisadî temelini kronik enflasyon, siyasî ayağını ise totaliter rejimlerin güçlenmesi olarak toparlamak mümkündür.

Aslında Röpke'nin ve Keynes'in müdahalecilik çizgisindeki çıkış noktaları, farklı iktisadî gerçekliklere dayanmaktadır. Bu hususta Keynes, aktif maliye ve para politikalarıyla ya da devlet yatırımları ve yarı özerk korporasyonların oluşumuyla işsizlik sorununun çözümüne odaklanmıştır. Bunda İngiltere'deki işsizlik sorununa acil çözüm gerekliliği itici unsur olmuştur. Röpke ise doğrudan devlet müdahalelerine karşıdır. Bu noktada piyasa etmenlerinin hareketlerinin dolaylı olarak yönlendirilmesini savunmaktadır. Bunun için yasal düzenlemelerin yapılması gerekliliğine dikkat çekmektedir. Almanya ve Avusturya'daki enflasyon sorunu, Röpke'nin tezlerini şekillendirmede etkili olan unsurlar arasındadır (Kaya ve Özgür, 2016, s. 75).

Röpke-Galbraith karşılaştırmasında ise Belda'nın tezat teşkil eden pek fazla fikir ileri sürmediği görülmektedir. Bununla birlikte Belda, Röpke'nin Galbraith'dan farklılaşan esaslı bir yönüne dikkat çekmiştir. Buna göre Galbraith'ın istihdam politikası hakkındaki bir görüşünün, Röpke fikriyatına ters düştüğünü belirtmektedir. Bu görüş, refah toplumunda reklamlar ve ihtiyaçların yaratılması ilişkisi temelinde Galbraith'ın yeni iş olanaklarına yaptığı vurgudan kaynaklanmaktadır. Nitekim Galbraith'a göre reklamların amacı istekleri giderecek malların tanıtımı değil, yeni ihtiyaçlar oluşturmaktır. Anneler gününün ticari amaçlar doğrultusunda kullanılması da ihtiyaç yaratma düşüncesine dayanmaktadır. Röpke'nin eleştirileri ise bu noktada düğümlemektedir. Şöyle ki, reklamlarla ihtiyaç oluşturma çabaları firmaların maliyetlerini yükseltmekte, tüketicilerin borçlanma ve kredi kullanma eğilimlerini güçlendirmektedir (Belda, 1972, s. 52). Bu politika, aynı zamanda gösterişçi tüketime ve israfa yol açarak toplumsal dengenin de nispî olarak bozulmasına sebebiyet vermektedir.

Buraya kadar ağırlıklı olarak Belda'nın bakış açısıyla çizilen Röpke tasvirini, bu sefer Röpke'nin iktisat politikası önerileri ışığında belirginleştirmek yerinde olacaktır. Bu hususta da rehber alınacak kişinin yine Belda olduğunu hatırlatmakta fayda bulunmaktadır.

İktisat politikası reçeteleri konusunda da Belda, Röpke'nin izini sürmektedir. Bu kapsamda Röpke'nin parasal istikrar, tam istihdam ve işçi ücretlerine zam yapılması gibi hedeflere eş zamanlı olarak erişilemeyeceği, dolayısıyla bu üçayaktan birinin feda edilmesi gerektiği (Belda, 1969, 43) görüşünde Belda, Röpke ile hemfikirdir (Belda, 1969, s. 24). Bundan başka Röpke, merkez bankalarına önemli görevler yüklemektedir. Buna göre merkez bankaları, siyasal ve toplumsal baskılara karşı bağımsız davranabilme ehliyetine sahip olmalıdırlar. Bu münasebetle tüketimi üretimin önüne fazlasıyla geçirecek politikalardan sakınılması gerektiğine dikkat çeken Röpke, bu husustaki ölçüsüzlüğün öncelikle ulusal para biriminin değer kaybıyla dışa vuracağını vurgulamaktadır. Bu sebeple Röpke bütçe açıklarına, kredilerle beslenen ölçsüz ve verimsiz yatırımlara ve hızlı nüfus artışına karşı önlemler alınması (Belda, 1969, s. 34, 38-39) lüzumuna dikkat çekmektedir.

Belda'ya göre "sıhhatli para - sıhhatli iktisadî düzen" ifadesi, Röpke'nin fikirlerini en veciz bir biçimde ortaya koymaktadır. Bu düzen için Röpke, emekçiler ile kapitalistlerin karşılıklı fedakârlıklarda bulunması gerektiğini savunmuştur. Bu doğrultuda Belda, Röpke'nin bir sınıfı esas almaktan çok, milleti düşündüğünü ileri sürmüştür (Belda, 1969, s. 44). Belda, Röpke'nin gerek üçayaktan ikisinin seçilmesi önerisi gerekse de sıhhatli para

ve karşılıklı fedakârlıkların gerekliliğine temas etmesiyle, enflasyon sorununun sadece para ve kredi politikasıyla değil, aynı zamanda ahlâkî ve toplumsal tavır değişikliğiyle çözülebileceğini düşünmektedir. Bu açıdan Belda'ya göre Röpke, 20. yüzyılın en değerli üç-dört iktisatçısından biridir (Belda, 1972, ss. 133-134).

Belda, enflasyon ve dış ödemeler dengesi ilişkisini Röpke'nin dilinden aktarmaktadır. Bu hususta Röpke'nin devalüasyonu tek başına bir politika reçetesi olarak sunmadığını bildirmektedir. Röpke'ye göre devalüasyonun yararlı olması, ulusal talebin yüksel(til)memesi koşuluna bağlıdır. Bunun için ithal ikameci anlayışla ihtiyaç duyulan mallar üretilmeli, sâde bir hayat tarzı benimsenerek de çeşitli mahrumiyetlere katlanılmalıdır. Ayrıca ücretlerin artmaması, kamu kesimi giderlerinin kısılması ve siyasî amaçlar doğrultusunda kamu kaynaklarının israf edilmemesi önem arz etmektedir. Bunlara ek olarak kredilerin sınırlandırılması, bütçe gelirlerinin arttırılması, tüketimi azaltıcı ve üretimi teşvik edici politikaların uygulanması gerekmektedir. Bununla birlikte Röpke'ye göre bu türden politikaların tatbikata geçirilmesi, mevcut toplumsal ve siyasî koşullardan ötürü pek de mümkün değildir. Bu yüzden Röpke, iç talep kısılmadan devalüasyonun başarıya ulaşmasını mümkün görmemektedir (Belda, 1969, s. 56).

Röpke'nin iktisat politikası önerileri hiç şüphesiz bunlardan ibaret değildir. Söz konusu politika önerilerine, tespitlerindeki ve öngörülerindeki isabetlilik düzeyine rağmen Belda, Röpke'nin kitleler tarafından pek de bilinir bir iktisatçı olmayışına dikkat çekmektedir. Bu hususta Belda, Röpke'nin büyük okuyucu kitlelerini etkilemediğini ve geniş halk tabakalarını heyecanlandırmadığını dile getirmektedir. Buna karşın halk tabakalarını değil, milletleri idare edenleri etkilediğini ileri sürmektedir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Federal Almanya'nın kalkınmasında etkili olan ön planı hazırlamış olmasını, Belda'nın tezini doğrulayan bir örnek olarak görmek mümkündür. Bundan başka Belda, Röpke'nin etkilediği bazı şahsiyetlere işaret etmektedir. İsviçre Ulusal Bankası Başkanı Alexandre Hay'ı, Alman Ekonomi Bakanı ve Şansölyesi Ludwig Erhard'ı ve Türkiye'de banka yöneticiliği, milletvekilliği ve Ticaret Bakanı olarak görevler üstlenen Ahmet Dalli'yı bunlara örnek olarak göstermektedir. Belda'ya göre Röpke, çalışmalarını bu elit çevreleri düşünerek kaleme almıştır (Belda, 1972, ss. 117, 119).

Belda'ya göre sayıca az ve seçkin kimselere hitap eden Röpke'nin, geniş halk kitleleri tarafından bilinmemesinde şu hususlar etkili olmuştur: (Belda, 1972, ss. 117-119).

- Okunması biraz güçtür. Galbraith gibi mizahı kullanmaz.
- İşçilerin ve emekçilerin tutkularını arttırmaktan sakınır.
- İşverenleri aşırı kazanca ve ölçsüz iş hacmi artışlarına yönlendirmez.
- İşçiler, işverenler ve diğer kesimler için karşılıklı fedakârlık tavsiyesinde bulunur.
- Paranın değerinin korunmasını ister.
- Nüfusun aşırı artışına karşıdır.
- Anneler günününün bir ticaret ve reklam aracı haline getirilmesine karşıdır.
- Kredi arzındaki bolluğa karşıdır.
- Totaliter rejimlere (Faşizm, Nasyonal Sosyalizm, Komünizm) olduğu kadar sınırsız hürriyete de karşıdır.
- Sendikaların sınırsız ve kontrolsüz gücüne, yerli yersiz grevlere karşıdır.
- Sadece kâr maksimizasyonunu esas alan servet sahiplerine karşıdır.
- Tam istihdam hedefi için enflasyonu göz ardı eden politikaya olumsuz bakmıştır.
- Halktan bir kısım insanların talep ve ihtiyaç sarhoşluğu içerisinde bulunduğunu ileri sürmüştür.
- İktisadî nicel yöntemler içerisinde ele almamıştır.
- Demokrasilerde kitleleşmenin arttığını, kültürün de tabana inerek basitleştiğini ifade etmiştir. Kitlelere uygun mal, hizmet, fikir, sanat ve kültür eserleri üretildiğini ileri sürerek bunlardan ıstırap duymaktadır.

Bu tür sebeplerden ötürü halk tabakaları arasında Röpke'nin fikirleri yaygınlık kazanmamıştır. Buna karşın bazı milletlerin iktisadî karar alma mekanizmalarında yetkili olan kimseleri etkileyebilmiştir (Belda, 1972, s. 119). Buna göre Erhard, Hay ve Dalli

örneklerinde olduğu üzere, Belda'nın da bir banka yöneticisi olarak Röpke'nin çekim alanına girdiği aşikârdır.

5. Sonuç

“Vehbi Belda, geniş kültürü, yayımladığı makaleleri ve telif ve tercüme eserleriyle memleketimizin kültür birikimine hizmeti geçmiş(tir).”

(Ebüzziya ve Kozikoğlu, 1987: s. 166).²⁸

Türkiye’de liberal, müdahaleci ve eşitlikçi iktisadî fikirlerin yayılmasına ana hatlarıyla bakıldığında, iktisadî liberalizmin 1923-1980 döneminde nispeten zayıf kaldığını söylemek mümkündür. Bunda ulusal ve uluslararası iktisadî ve siyasî konjonktürün tesirlerini göz ardı etmemek gerekmektedir. 1980’e kadar genel olarak Türkiye’de iktisadî liberalizmi Fransız, Amerikan ve İngiliz liberalizminin beslediği söylenebilir. Bu bağlamda dünya çapında etkileri kuvvetli olmamakla beraber Alman liberalizminin Türkiye’de de kayda değer bir yankı bırakmadığı görülmektedir. Röpke ve Rüstow gibi Alman liberalizminin öne çıkan iki ismi Türkiye’de çalışmış olsa da, düşünce ve politika düzleminde iki ismin *yaygın/kapsamlı etkilerde* bulunamadığı ileri sürülebilir. Röpke örneğinde bunun bir istisnası Vehbi Belda’dır.

Belda'nın Türk iktisat düşüncesinde göz ardı edilmesi, onun sayıca az eseri olmasından ve pek de derinlik arz etmeyen analizlerinden ötürüdür. Bu açıdan daha çok aktarmacı olduğu ileri sürülebilir.²⁹ Bununla birlikte iktisadî düşünce ve iktisat kültürü hususlarında Türkiye’de bahse değer bir şahsiyettir. Üniversite dışından bir banka yöneticisinin Röpke, Keynes ve Galbraith gibi şöhretli iktisatçıların tezleriyle ilgilenmesi, bazı konularda bu isimleri karşılaştırması ilgi çekicidir. Keza Anglo-Amerikan iktisat çizgisinin yaygınlaştığı bir dönemde, Fransız iktisatçılardan ve düşünürlerden yararlanması da önemlidir. Buna göre Belda'nın çalışmalarını tozlu raflardan çıkarmaya sevk eden noktanın, fikirlerin yayılması bağlamında Türk iktisat düşüncesine aktardığı isimler ve benimsediği düşünce çizgisi olduğu açıktır. Bu çizgi, Röpkeci iktisadî liberalizmdir.

Belda'nın tespit edilebilen makalelerinde ve çevriyazısında, başlangıçta iktisadî liberalizmi benimsediğine ilişkin kuvvetli bulguların bulunmadığı görülmektedir. Bu yazılarda Röpke'nin adı bile geçmemektedir. Hâlbuki Röpke, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nin kurucu öğretim üyeleri arasındadır ve pek çok çalışması Türkçeye çevrilmiştir. Bununla birlikte eldeki kaynaklar, Röpke'nin Belda'nın düşünce dünyasında 1969 öncesinde ne zaman yer edindiğine dair somut bilgiler sunmamaktadır. Bu yüzden Belda'nın 1969'da yayımlanan “Röpke Keynes’e Karşı” adlı çalışması, Belda'nın Röpke-merkezli iktisadî liberalizme iltifat ettiğinin güçlü bir kanıtıdır. “Milletlerin Yaşantısını Değiştiren İktisatçılar...” (1972) başlıklı kitabı ise, Belda'nın Röpkeci eğilimini pekiştiren bir diğer örnektir. Bununla birlikte Belda'nın, çalışmalarında iktisadî liberalizmi açıkça benimsediğini gösteren ifadeler kullanmadığı görülmektedir. Bu yöndeki eğilimini ancak Röpke'nin tezlerini savunmasından dolayı olarak tespit etmek mümkündür.

Ancak şu noktaya dikkat edilmelidir: Belda'nın “Röpke Keynes’e Karşı” başlıklı kitabı, Keynesyen iktisat politikalarına ciddi eleştirilerin yöneltildiği dönemin başlarında yayımlanmıştır. Belda'nın Röpkeci bir iktisat çizgisine itibar etmesinde bu noktanın da göz önünde tutulması elzemdir. Böyle de olsa Belda, Keynes'in hakkını teslim etmeye özen göstermiştir. Keynes'in politika önerilerinin uygulayıcıların elinde nereye evrileceğini kestiremediğini, ayrıca ömrünün de bu sonuçları görece kadar uzun olmadığını dile getirmiştir. Bunlara ilaveten Belda, Keynes'in aşırı tasarruf düzeyi ve

²⁸ Belda'nın iktisadî konular dışında, sanata ve tiyatroya dair kaleme aldığı yazılar da bulunmaktadır. Kapsam dışı olduğu gerekçesiyle makalede değinilmemiştir.

²⁹ Bu sebeple Belda'nın iktisadî düşüncelerine ilişkin ilave araştırmaların yapılma ihtimali zayıf görünmektedir.

iktisadî durgunluk ilişkisine yaptığı vurguyu benimseyerek, Osmanlı Devleti'nde uygulanan bazı politikaların Keynesyen iktisat politikalarını andırdığını ileri sürmüştür. Bu münasebetle Belda (1972, s. 27), Röpke'nin üstünlüklerini kabul etse de, Keynes'in krizlerle mücadelede yararlılık gösteren tedbirler almayı öğrettiğini vurgulamıştır.

Keynes'in ve Galbraith'ın haklarını teslim etmekle birlikte, Belda'nın iktisat çizgisinin tashihe açık olmak kaydıyla, Röpkeci iktisadî liberalizm olduğu söylenebilir. Belda'da son durak Röpke'dir. Bu kanaate de kolayca varmadığı anlaşılmaktadır. Bir bankacı olarak ekonomideki değişimleri ve dönüşümleri takip etmiş, iktisadî krizlerin sebepleri üzerinde kafa yormuş, bu doğrultuda çeşitli iktisatçıların görüşlerini irdelemiştir. Üstelik "Röpke Keynes'e Karşı" kitabının yazım aşamasında Röpke'nin eşiyile temas kurmuş, bu kitabın Fransızca özetini Alexander Hay'a göndermiş ve onunla Röpke merkezli olmak üzere mektuplaşmıştır. Neticede Röpke'nin analizlerini nispi olarak daha isabetli bulmuştur.

Bu açıdan Belda'nın iktisadî sorunlarda zamanın ruhunu kavramada başarılı olduğu söylenebilir. Sayıca az çalışması tespit edilebilmekle beraber, "Röpke Keynes'e Karşı" kitabından önceki yaklaşık otuz yıllık devrede, bir Keynesyen iktisat eleştirisi yapmayı buna örnek olarak gösterilebilir. Kitabın Keynesyen iktisadın revaçtan düşmeye başladığı döneme denk gelmesi bir tesadüf olmasa gerektir. Bu bağlamda ileri sürdüğü tezlerdeki isabetlilik açısından Röpke'yi daha üstün bulmuştur. İsbetli bulduğu hususlardan özellikle nüfus artış hızı ile refah arasındaki ters yönlü ilişki dikkat çekmektedir.

Bu konuda Belda, Röpke'nin görüşlerini Sauvy, Chandrasekhar, Ehrlich ve Poursin gibi isimlerin eserlerinden yararlanarak teyit etmiştir. Belda'nın özellikle nüfus meselesi üzerinde durması ilk bakışta yadırganabilecek bir husustur. Çünkü nüfus artış hızının, halk nezdinde ne türden sorunlara yol açabileceği öngörülemezdir. Fakat sosyoekonomik meseleleri dikkate almak zorunda bulunan yöneticiler ve düşünürler için üzerinde ciddiyetle durulması gereken bir husustur. Şehir, ilçe ve köy sacayağında nispi denge tesisi önem arz etmektedir. Hızlı nüfus artışının yanı sıra, iç ve dış göçlerle şehirlerin ölçüsüzce büyümesi kaynak yönetimini zora sokabileceği gibi, kitleleşmeye de yol açarak kültürel yozlaşmaya yol açabilecektir. Bu münasebetle Belda, nüfus artış hızını enflasyonun kaynakları ve refahın azalma sebepleri arasında görmüştür. Aşırı nüfus artışı, bu açıdan kitleleşmeye ve totaliter rejimlere giden kapıları açma işlevi görebilecektir.

Belda'nın nicel iktisadî yöntemlere, özellikle de matematiksel formülasyonlarla iktisadî hadiselerin açıklanmasına sıcak bakmadığı anlaşılmaktadır. Röpke'ye ve Galbraith'a itibar ve iltifat etmesinin bir sebebi de bu husustur. Diğer yandan Galbraith karşısında Röpke'yi üstün bulmasının arka planında, Galbraith'ın büyük şirketlerin reklamlarla yapay ihtiyaçlar oluşturmaya ve böylece yeni iş olanakları açılmasına sıcak bakması bulunmaktadır. Bu yaklaşım Belda'ya göre kıt kaynakların israfına yol açmakla kalmayacak, aynı zamanda tüketim kalıplarını değiştirerek kitleleşmenin önünü açacaktır.

Bu hususların dışında Belda, Türkiye'de dünden bugüne pek çok sosyal bilimcinin ve iktisatçının isimlerini dahi bilmediği iktisatçıları ve yazarları çalışmalarında Türk iktisat düşüncesine aktarmıştır. Bu itibarla Belda'nın, bir banka yöneticisi olmasına rağmen dönemin iktisat literatürünü ilgiyle takip ettiğini söylemek mümkündür. Özellikle Fransızca bilmesi, bu dilde yazılan kaynakları takip etmesinde ve aktarmasında yardımcı olmuştur. Bu doğrultuda Ubcini, Hay, Rueff, Sauvy, Poursin ve Sedillot gibi isimleri Türk iktisat düşüncesinde ilk defa ananlar zümresine dâhil olmuştur. Chandrasekhar, Falkowski, Stewart, Ehrlich ve Pick gibi isimlerden bahislerde bulunması ise İngilizce okuyabildiğine delil olarak gösterilebilir.

Bununla birlikte Belda'nın akademik araştırmalarda yaygın olarak kullanılan metin içi atıf ve kaynakça gösterme kurallarına riayet etmediği görülmektedir. Buna göre, küçük istisnalar dışında, başta Röpke olmak üzere yararlandığı isimlerin çalışmalarından hangilerini inceleyip incelemeyi tespit etmek güçleşmektedir. Bu husus Belda'nın analizlerini bir ölçüde zayıflatmakta, dahası Belda'ya dair sıhhatli eleştiri yapma

olanaklarını da kısıtlamaktadır. Öte yandan Belda, Röpke'yi eleştiren yazarları irdelemediği gibi, Röpke'yi Ludvig von Mises (1881-1973), Friedrich von Hayek (1899-1992) ve Milton Friedman (1912-2006) gibi öne çıkan diğer liberal iktisatçılarla da karşılaştırmamıştır. Bu nokta, Belda'nın Röpkeci iktisadî liberalizme yakın olduğu fikrini elbette zayıflatmamaktadır. Fakat Röpke'nin etkileşimde bulunduğu başta ordoliberal iktisatçılar olmak üzere, diğer liberal iktisatçılarla Belda arasında bağlar kurmaya da imkân vermemektedir. Bunları Belda'nın kusur hanesine kaydedilebilecek hususlar olarak dile getirmek mümkündür.

Kaynakça

- Ağır, S. ve Özveren, E. (2016). Türkiye'ye Özgü Bir Keynes Etkisi: Versay Sulhu'nun Netayic-i İktisadiyesi içinde *John Maynard Keynes... Yine, Yeniden* (ss. 205-234). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Arıkan, Z. (2012). Ubcini, Jean-Henri Abdolonyme (1818-1884) içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* 42. Cilt (ss. 32-33). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Armand, L. and Rueff, J. (1963). *Fransa'da İktisadî Gelişmeye Engel Olan Sebepler* (Çev. Ö. Ozankaya). Ankara: Balkanoğlu Matbaacılık.
- Baltacıgil, A. (1980). Çevirenin Notu. Michael Stewart içinde *Keynes Devrimi* (s. 3). İstanbul: Minnetoğlu Yayınları.
- Baş-Dinar, G. (2016). Para Üzerine İnceleme'den Genel Teori'ye Keynes'in İstikrarsızlık Düşüncesinin Evrimi içinde *John Maynard Keynes... Yine, Yeniden* (ss. 115-143). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Belda, V. (1940). İngiltere ve Fransa ile Yaptığımız Malî Anlaşmalar Etrafında Bir Tetkik. *Son Posta Gazetesi*, 5.3.1940, ss. 6, 11.
- Belda, V. (1953). Bazı Avrupa Memleketlerinde İpotek Mukabili Krediler. *Banka Dergisi*, 1(5), ss. 46-47.
- Belda, V. (1968). Bir Asır. *Cumhuriyet Gazetesi*, 12.5.1968, ss. 1, 7.
- Belda, V. (1969). *Röpke Keynes'e Karşı*. İstanbul: Ar Matbaa İşleri.
- Belda, V. (1972). *Milletlerin Yaşantısını Değiştiren İktisatçılar: Keynes – Galbraith – Marx – Falkowski ve Tarım Reformu – Röpke*. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.
- Bengül, N. (1953). Amerikan Kapitalizmi'nin Tahlili. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 8(1), ss. 237-255.
- Blair, A. (2006). Mansholt Plan in *Companion to the European Union* (pp. 230-231). London: Routledge.
- Bromfield, L. (1944). Amerikada İlaşe Buhranı İddiaları (Çev. V. Belda). *Cumhuriyet Gazetesi*, 4.4.1944, s. 2.
- Cumhuriyet Gazetesi (1968). Bir Rica. 20.5.1968, s. 2.
- Cumhuriyet Gazetesi (1969). Röpke Keynes'e Karşı. 20.5.1969, s. 3.
- Cumhuriyet Gazetesi (1973). Milletlerin Yaşantısını Değiştiren İktisatçılar. 1.4.1973, s. 2.
- Cumhuriyet Gazetesi (1985). Vefat - Galatasaraylı Vehbi Belda. 1.2.1985, s. 6.
- Dehem, R. (2018). Rueff, Jacques (1896-1978) in *The New Palgrave Dictionary of Economics* 3rd Edition (pp. 11853-11854). London: Palgrave Macmillan.
- Ebüzziya, Z. ve Kozikoğlu, S. (1987). *1921-1933 Galatasaray'ın Tarihçesi: 1932/33 Mezunları ve 50 Yılları*. İstanbul: Galatasaray Eğitim Vakfı.
- Ehrlich, P. R. (1976). *Nüfus Bombası* (Çev. N. İ. Tolon). Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Emiroğlu, K. ve Karaduman, E. H. (2018). Sunuş: Keynes, Fethi Okyar, Türkiye Cumhuriyeti ve Ekonomik Bunalım ve Kapitalizm... içinde *Versay Sulhu'nun Netâyic-i İktisadiyesi* (Çev. A. F. Okyar, Haz. K. Emiroğlu ve E. H. Karaduman) (ss. 9-27). İstanbul: Işık Yayınları.
- Faith, N. (1997). Obituary: Baron Edmond de Rothschild. *The Independent*, 4.11.1997, Erişim adresi: <https://www.independent.co.uk/news/obituaries/obituary-baron-edmond-de-rothschild-1292054.html>.
- Galbraith, J. K. (1963). *Amerikan Kapitalizmi* (Çev. Y. Tavşanlı ve N. Ergüven). İstanbul: Nebioğlu Yayınevi.
- Galbraith, J. K. (1968). *Yeni Sanayici Devlet – Teknostrüktür* (Çev. Z. Çelik). *Ticaret ve Sanayi*, (27), ss. 15-17.
- Galbraith, J. K. (2011). *Kuşku Çağı* (Çev. R. Aşçıoğlu ve N. Himmetoğlu). 4.Basım. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.

- Grimmer-Solem, E. (2015). Germany: from sciences of state to modern economics in *Routledge Handbook of the History of Global Economic Thought* (Ed. V. Barnett) (pp. 86-94). Oxon: Routledge.
- Heilperin, M. A. (1966). Wilhelm Röpke in Memoriam. *Weltwirtschaftliches Archiv*. (97), pp. 1-5.
- International Committee of the Red Cross (ICRC) (1991). Death of Alexandre Hay. *International Review of the Red Cross*, (284), pp. 533-535.
- İşler, O. (2016). J. M. Keynes'in Liberal Düşünce Geleneği İçindeki Konumu içinde *John Maynard Keynes... Yine, Yeniden* (ss. 19-44). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Johnson, D. (1999). Obituary: Rene Sedillot. *The Independent*, 03.12.1999, Erişim adresi: <https://www.independent.co.uk/arts-entertainment/obituary-rene-sedillot-1126865.html>.
- Kaya, A. Y. ve Özgür, M. E. (2016). İki "Neoliberalizm" Hikâyesi: Büyük Savaş Sonrası "Gündem" Tartışmaları içinde *John Maynard Keynes... Yine, Yeniden* (ss. 45-78). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Lee, R. D. (2018). Sauvy, Alfred (1898-1990) in *The New Palgrave Dictionary of Economics* 3rd Edition (pp. 11935-11936). London: Palgrave Macmillan.
- Martin, D. (2001). Sripati Chandrasekhar, Indian Demographer, Dies at 83. *The New York Times*, 23.06.2001, Erişim adresi: <https://www.nytimes.com/2001/06/23/world/sripati-chandrasekhar-indian-demographer-dies-at-83.html>.
- Molsberger, J. (2018). Röpke, Wilhelm (1899-1966) in *The New Palgrave Dictionary of Economics* 3rd Edition (p. 11794). London: Palgrave Macmillan.
- Pick, F. (1982). Interview with Franz Pick (Int. C. Witzky). Erişim adresi: <https://reason.com/1982/06/01/interview-with-franz-pick/>.
- Poursin, J-M. (1998). Demografik Baskıların Paradoksu (Çev. B. Gürbüz) içinde S. Cordellier (der.) *Üçüncü Dünyanın Sonu Mu?* (ss. 81-90). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Röpke, W. (1937). *Cemiyet Ekonomisi* (Çev. M. Ete). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Sauvy, A. (1971). *Kamuyou*. Ankara: T.C. Başbakanlık Basın-Yayın Genel Müdürlüğü.
- Sauvy, A. (1975). *Bürolar ve Bürokrasi* (Çev. Y. Yayla). İstanbul: Gelişim Yayınları.
- Sédillot, R. (1983). *Değiş Tokuştan Süpermarkete* (Çev. E. N. Erendor). İstanbul: Cep Kitapları A.Ş.
- Stewart, M. (1980). *Keynes Devrimi* (Çev. A. Baltacıgil). İstanbul: Minnetoğlu Yayınları.
- TBMM Albümü (2010). *TBMM Albümü 1920-2010: 2. Cilt 1950-1980* (Ed. S. Yıldırım ve B. K. Zeynel). 2. Basım, Ankara: TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü.
- Thurow, L. C. (2018). Galbraith, John Kenneth (1908-2006) in *The New Palgrave Dictionary of Economics* 3rd Edition (pp. 5005-5006). London: Palgrave Macmillan.
- Turkish Embassy in Bern (2008). *85 Years Representation of the Republic of Turkey in Switzerland*. Bern: The Embassy of the Republic of Turkey.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Mehmet DİNÇASLAN (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Mehmet DİNÇASLAN (100%)

Türkiye Ekonomisinde Para Talebi Fonksiyonu İçin Parametre İstikrarlılık Tahmini*

Almila BURGAÇ ÇİL¹

¹ Doç. Dr. Çukurova Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, aburgac@cu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9481-8799

Öz: Para talebi fonksiyonunun analiz edilmesi literatürde uzun ama sürekli bir tartışma konusu olmuştur. Özellikle son dönemde yaşanan finansal çalkantıların ardından para piyasalarında yaşanan gelişmelerle merkez bankalarının fiyat istikrarını hedefleyen para politikasının yürütülmesinde para talebine yönelik araştırma ilginin yeniden canlanmasına yol açmıştır. Türkiye ekonomisinde kurumsal ve yapısal dönüşümler dikkate alındığında para arzı ile para talebini açıklayan değişkenler arasındaki ilişkinin değiştiği söylenebilir. Bu bağlamda çalışmanın amacı, yapısal değişimlerin varlığında 2006:Q1-2023:Q1 dönemi için hem para talebi fonksiyonunun tahmini hem de para talebi ile gelir ve faiz oranı arasında istikrarlı bir ilişkinin olup olmadığını, geleneksel eşbütünleşme yaklaşımlarından ayrılarak çoklu yapısal kırılmalarla birlikte eşbütünleşik regresyon modellerinde kısmi parametre istikrarlılığını test eden Kejriwal, Perron ve Yu (2022) yöntemini kullanarak analiz etmektir. Para talebi fonksiyonunun tahmin edilmesine yönelik olarak kısıtlı ve kısıtsız model olarak iki fonksiyonel form tahmin edilmiştir. Tahmin edilen modellerde 2018:Q2 döneminde rejim değişikliği tespit edilmiştir. Her iki model ve alt rejimlerdeki ampirik bulgulara göre para talebinin gelir esnekliği istatistiksel olarak anlamlı, pozitifdir. Sonuçlar, gelir esnekliğinin ilk rejime göre ikinci rejimde arttığını göstermektedir. Para talebinin faiz esnekliğine ilişkin bulgular ise istatistiksel olarak anlamlı ve negatiftir. Tahmin edilen alt dönemlerde önemli değişiklik göstermiştir. Para talebinin faize karşı duyarlılığı ikinci rejimde birinci rejime göre artış göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Para talebi, yapısal kırılma, Türkiye Ekonomisi

Jel Codes: E41, E52, C22

On the Parameter Stability For Money Demand Function In Turkish Economy

Abstract: Analyzing the money demand function has been a long-standing topic of debate in the literature. In particular, the developments in the money markets following the recent financial turmoil have led to a revival of interest in the estimation of the money demand function in the execution of monetary policy aimed at price stability. Considering the institutional and structural changes in the Turkish economy, it can be stated that the relationship between the variables explaining the money supply and money demand has changed. Therefore, both the long-term analysis of the money demand function and the estimation of the stability of the variables become important. In this context, the aim of the study is to analyze the money demand function in the Turkish economy for the period 2006:Q1-2023:Q1 using the Kejriwal, Perron and Yu (2022) method, which tests partial parameter stability in cointegrated regression models with multiple structural breaks. Two functional forms as constrained and unconstrained models for estimating the money demand function have been estimated. In the estimated models, 2018:Q2 is the structural break period. According to the empirical findings in both models and sub-regimes, the income elasticity of money demand is statistically significant and positive. The results show that income elasticity increased post-break compared to the period pre-break period. The interest elasticity of money demand is statistically significant and negative. It showed significant variability in the estimated subperiods. The interest elasticity of money demand increased in the post-break period compared to the pre-break period.

Keywords: Money demand, structural break, Turkish economy

Jel Kodları: E41, E52, C22

Atıf: Burgaç, Çil, A. (2024).
Türkiye Ekonomisinde Para
Talebi Fonksiyonu İçin
Parametre İstikrarlılık Tahmini,
Politik Ekonomik Kuram, 8(4),
1398-1407.
<https://doi.org/10.30586/pek.1583160>

Geliş Tarihi: 11.11.2024
Kabul Tarihi: 11.12.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

* Bu çalışma, 13-14 Ekim 2023 tarihleri arasında düzenlenen 6. Uluslararası Ankara Multidisipliner Bilimsel Çalışmalar Kongresi'nde sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

1. Giriş

Para talebi fonksiyonu genel makroekonomik istikrar açısından önemli olup para politikasının etkinliğinin gözden geçirilmesi için arka plan oluşturmaktadır (Dritsakis, 2011). Para talebi, para otoritelerinin gelir, faiz oranı ve fiyatlar gibi makroekonomik değişkenlerdeki değişiklikleri parasal büyüklüklerdeki uygun değişikliklerle etkilenmesini mümkün kılarak para politikasının yürütülmesinde temel unsurdur (Abdulkheir, 2013). Özellikle son dönemde yaşanan finansal çalkantıların ardından para piyasalarında yaşanan gelişmeler merkez bankalarının politikalarının yürütülmesinde paranın öneminin anlaşılabilmesi için para talebi dinamiklerinin uygun bir şekilde araştırılması gerektiğinin altını çizmiştir. Para politikasının çıktı ve istihdam gibi reel değişkenlere aktarımı, varlık fiyatları, firmaların bilançoları, faiz oranları ve döviz kurları üzerindeki etki yoluyla işlese de (Mallick ve Mohsin, 2010) uzun dönemde fiyat istikrarı hedefinde para talebi fonksiyonu oldukça önemlidir (Jawadi ve Sousa, 2013).

2008 küresel krizle birlikte ekonomik büyümeyi hızlandırmak için özellikle finans alanında artan kredi imkanları ile para politikalarının oluşturulmasına ve uygulanmasına para ve likiditenin önemi yeniden ortaya çıkmıştır. Özellikle Covid-19 salgını ile de parasal koşulların daha da gevşetilmesi merkez bankalarının dikkatini bir kez daha çekmiştir. Para ve likiditenin öneminin yeniden ortaya çıkması makroekonomik politikalarda kredi ve paraya verilen önemin açık olmasına rağmen literatürde para ve kredi talebinin istikrarını değerlendirilmesi yeniden önemli hale gelmiştir (Azimi, 2023). Ayrıca, Caposso ve Napolitano (2012) istikrarsızlığın derecesinin yalnızca para talebi bileşenlerinin dalgalanmalarından değil aynı zamanda bu bileşenlerin birbirleri ile olan ilişkisine ve dinamiklerine de güçlü şekilde bağlı olacağını vurgulamıştır.

Gelişmiş ve pek çok gelişmekte olan ülkelerin merkez bankası enflasyon oranlarını hedefledikleri düzeye yakın tutmak için faiz oranına dayalı politika uygulamalarında dikkate değer başarı sergilediler. Ancak son yıllarda, reel faiz oranının çok düşük değerlerde olması para politikası üzerinde ciddi bir kısıtlama getirdi (Benati ve diğerleri, 2021). Faiz oranına dayalı bir para politikasında, para talebi fonksiyonunun rolünün az olduğu konusunda fikir birliği olmasına rağmen, para talebinin hem makroekonomik modellemede temel bir yapı taşı hem de para politikası için önemli bir çerçeve oluşturduğuna inanılmaktadır (Bae ve Jong, 2007).

Literatürde farklı düşünce okullarının para konusundaki anlaşmazlığının bir sonucu olarak, fiyat istikrarını hedefleyen para politikasının yürütülmesi için para talebine yönelik araştırma ilginin yeniden canlanmasına neden olmuştur. Bu nedenle para talebi fonksiyonları tahmin etmeye yönelik bir modelleme çerçevesinin oluşturulması makroekonomik politikaların etkin yönetimi açısından oldukça önemlidir (Lucas, 1988, Stock ve Watson, 1993).

Merkez bankasının para arzını kontrol etme ve geçerli politika araçlarını seçme çabası büyük ölçüde para miktarı ile reel ekonominin bazı temel göstergeleri arasındaki ilişkiye bağlıdır. Dünya genelinde ekonomik yapılarıdaki hızlı değişimi göz önüne alan geleneksel para talebi fonksiyonunun tahminini ekonometri alanındaki gelişmelerle bu bağlamda literatürün hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler için gelişmesini daha da teşvik etmiştir (Zuo ve Park, 2011).

Beyer ve diğerleri (2010) dinamik sistem içerisinde ekonomik kriz, para talebinin politika değişimindeki değişimler, finans sektöründeki yapısal değişimler, portföy seçimindeki değişimler gibi nedenlerle yapısal istikrarsızlığın ortaya çıkabileceğini belirtmiştir. Bu yapısal değişimler para talebinde yer alan değişkenlerin dinamiklerinde değişikliklere yol açabilir. Diğer bir ifade ile değişkenlerin veri yaratma süreci değişir (Bissoondeal ve diğerleri, 2014). Tian ve Anderson (2014) veri oluşturma sürecini etkileyen örneklem içi yapısal değişikliklerin dikkate alınmamasının yanlış tahminler üreteceğini belirtmiştir. Elyasiani ve Movaghari (2024) para talebi fonksiyonun tahmininde regresyon katsayılarının zaman içerisindeki değişimleri dikkate alınmanın modelin sabit katsayı parametre tahmin modellerine göre tahmin gücünü arttırabileceğini vurgulamaktadır.

Türkiye ekonomisinde 1980 sonrasında bugüne kadar geçirdiği kurumsal ve yapısal dönüşümler dikkate alındığında para arzı ile para talebini açıklayan değişkenler arasındaki ilişkinin değiştiği söylenebilir. Dolayısıyla, hem para talebi fonksiyonunun uzun dönemli tahmini hem de değişkenler arasındaki ilişkinin istikrarlı olup olmadığının tahmin edilmesi önemli hale gelmektedir. Bu çalışmanın araştırdığı soru; “Yapısal değişimlerin varlığında, 2006-2023 dönemi için uzun dönemli para talebi fonksiyonunun istikrarlı mıdır?”. İlgili literatürde Türkiye ekonomisi üzerine yapılan araştırmaların büyük çoğunluğu geleneksel eşbütünleşme regresyon yaklaşımını kullanarak para talebinin uzun dönemde dengesini araştırmıştır. Ancak, Türkiye ekonomisi gibi yapısal değişikliklerin olduğu ekonomilerde sabit katsayılı parametre eşbütünleşme regresyon yaklaşımının kullanılması uygun olmayabilir. Dahası, geleneksel eşbütünleşme yaklaşımlarında ekonomik koşullar ve politika rejimleri zaman içinde değiştiğinden uzun dönemde ilişkiyi sınamakta uygun olmayabilir (Zuo ve Park, 2011). Bu bağlamda, bu çalışmanın katkısı, geleneksel eşbütünleşme yaklaşımlarından ayrılarak para talebi fonksiyonu tahmini ve parametrelerin istikrarı geleneksel yöntemlerden ayrılarak çoklu yapısal kırılmalarla birlikte eşbütünleşik kısmi parametre istikrarlılığını test eden Kejriwal, Perron ve Yu (2022) zamanla değişen eşbütünleşme yöntemini kullanarak analiz etmektedir.

Çalışma giriş bölümü ile birlikte altı bölümden oluşmaktadır. İkinci bölümde para talebinin istikrarlılığına yönelik literatür değerlendirilmesi yapılmaktadır. Üçüncü bölümde analizde kullanılan veri seti ve yöntemine yer verilmiştir. Dördüncü bölümde para talebi fonksiyonunun istikrarlılığının analizinde kullanılan yöntem açıklanmıştır. Beşinci bölümde analiz sonuçları yer alırken altıncı bölüm ise sonuç bölümünden oluşmaktadır.

2. Literatür

Para talebinin istikrarlılığına yönelik literatür oldukça geniştir. Araştırmacılar ve politika yapıcılar arasında bu alanda gözlenen ilgi istikrarlı para talebinin para politikasının oluşturulmasındaki kilit role bağlanmaktadır. Ancak para talebi fonksiyonunun tahminine verilen önem zaman içerisinde azalmıştır (Papademos ve Stark, 2010). Diğer yandan, Nelson (2008) ve Canova ve Menz (2011)’de paranın ekonomik faaliyet ve enflasyon üzerindeki etkisi nedeni ile hem teorik hem de ampirik olarak makroekonomideki rolünün ihmal edilmemesi gerektiğini vurgulamaktadır. Çalışmaların çoğu para talebi fonksiyonunun tahmin etmede bu ilişkinin istikrarını test etmekte farklı yöntemler ya da para talebini açıklayan farklı değişkenler eklemiştir.

Para talebi tahminine yönelik literatürde çok çalışma mevcut olup bu çalışmaların zaman aralığına değişkenlerin seçimine ve para talebi güdülerine göre sonuçları karışıktır. Para talebi fonksiyonu ilk olarak verinin mevcudiyeti nedeni ile gelişmiş ekonomiler üzerine yoğunlaşmıştır. Ayrıca literatür incelendiğinde, yapılan çalışmaların sadece para talebinin belirleyicilerine yönelik olmadığı, aynı zamanda istikrar ve eşbütünleşme özelliklerini sınamak için analizler geliştirildiği görülmektedir. Ekonometri alanında yeni tahmin yöntemleri geliştirildikçe güncel çalışmalar para talebinin istikrarını test etmek üzerinde yoğunlaşmıştır.

Ekonometrik analizdeki gelişmelerle çalışmalarda ilk olarak reel para talebi ile belirleyicileri arasındaki uzun dönemli ilişkinin olup olmadığına yönelik olarak Engle Granger, Johansen, ve Gregory Hansen gibi eşbütünleşme testleri kullanılmıştır. Metodolojik farklılık, incelenen veri dönemi ve uzunluğu açısından ilgili literatürdeki çalışmaların sonuçları karışıktır. Ülke bazında, Bahmani-Oskooee ve Economidou (2005) Yunanistan için, Kumar ve Weber (2013) Avustralya ve Yeni Zelanda, Aggarwal (2016) ve Singh ve Pandey (2010) Hindistan, Zuo ve Park (2011) ve Dou (2018) Çin için Bhatta (2013) Nepal için para talebi fonksiyonunu tahmin ettiler.

Barnett, Ghosh ve Adil (2022), AB, Hindistan, İsrail, Polonya, İngiltere ve ABD için para talebinin istikrarlılığını ele almıştır ve istikrarlı olduğuna yönelik kanıtlara ulaşmıştır. Yoshino ve diğerleri (2017) Japonya’daki negatif faiz oranları gibi para politikası araçlarının Japon ekonomisinin toparlanmasında etkisiz olduğunu göstermiştir. Bae ve

Dejong (2007) yılında doğrusal olmayan yöntemlerle ABD için para talebi fonksiyonunun tahmin ederken, Bahmani-Oskooee ve diğerleri (2016) ABD için politika belirsizliği nedeni ile ABD’de daha fazla nakit tutulduğunu ve bunun uzun süreli bir durgunluğa katkıda bulunabileceğini vurgulamıştır. Tian ve Anderson (2014) değişen parametrelerle İngiltere için para talebi fonksiyonunu serilerdeki kırılmaları belirleyerek tahmin etmektedir.

Benati ve diğerleri (2021)’de 38 ülkeden oluşan ülke grubu için uzun vadeli para talebi dinamiklerini incelemiştir. Ülkelerin büyük çoğunluğu için istikrarlı bir ilişki olduğuna yönelik kanıtlara ortaya koyarken, log-log formunda faiz oranı esnekliğinin 0.3-0.6 aralığında tahmin etmiştir. Kjosovski ve diğerleri (2016) beş Batı Balkan ülkesi için para talebi fonksiyonunun istikrarına ve uzun dönem denge ilişkisinin olduğuna yönelik kanıtlara ulaştı. Setzer ve Wolff (2013) Euro bölgesinde para talebinin 2001 yılından analiz dönemi sonuna kadar istikrarsız olduğunu, gelir esnekliği ve faiz oranının sabit kaldığını parametrelerin değişmediğini belirtmiştir.

Bnechimol ve Qureshi (2020), ABD için zamanla değişen para talebi dinamiklerini incelediği çalışmada 1959 yılından 2006 yılına kadar olan dönemde para talebinin faiz esnekliğinin ve enflasyonun refah maliyetinde aşamalı bir düşüş olduğunu göstermektedir. Kia (2024)’de ABD için reel döviz kuru, faiz oranı ve tüketim gibi faktörlerin para talebi üzerine etkilerini incelemiş, para piyasasındaki ajanların davranışlarının reel döviz kuru, tüketim ve faiz oranı değiştikçe değiştiği sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca ABD için para talebinin istikrarlı olduğunu ancak politika değişikliklerinin para talebi üzerinde dolaylı etkilerinin olabileceğini göstermiştir.

Türkiye ekonomisine ilişkin para talebi fonksiyonu tahmin eden seçilmiş çalışmalar Tablo 1’de yer almaktadır. Para talebi fonksiyonunun istikrarı konusunda tam bir fikir birliği olmasa da literatürdeki birçok çalışmada para talebi fonksiyonunun istikrarlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Literatürde yapısal kırılmaları göz önüne alan az sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu çalışma literatürdeki diğer çalışmalardan ayrı olarak para talebi fonksiyonu tahmini ve parametrelerin istikrarını geleneksel yöntemlerden ayrılarak yapısal kırılmalarla birlikte eşbütünleşik kısmi parametre istikrarlılığını oldukça yeni bir yöntem olan Kejriwal ve diğerleri (2022) yöntemini kullanarak test etmesidir.

Tablo 1. Türkiye ekonomisine ilişkin seçilmiş para talebi tahmini çalışmaları

Yazar(lar)	Periyot	Yöntem	Para talebi istikrarlılığı
Mutluer ve Barlas (2002)	1987:Q1-2001:Q4	Johansen	İstikrarlı
Civcir (2003)	1987:1-1999:12	Johansen	İstikrarlı
Halıcıoğlu ve Uğur (2005)	1950-2002	ARDL	İstikrarlı
Bahmani-Oskooee ve Karacal (2006)	1987:1-2004:6	ARDL	İstikrarlı
Çatık (2007)	1988:Q1-2005:Q4	Gregory-Hansen	İstikrarlı değil
Algan ve Gencer (2011)	1987:Q1-2007:Q2	Johansen	İstikrarlı
Azim Özdemir ve Saygılı (2013)	1992:Q1- 2008:Q3	Nymblom	İstikrarlı
Özcan ve Arı (2013)	2005:12-2012:10	Johansen	İstikrarlı değil
Gencer ve Arısoy (2013)	1989:Q1-2010:Q4	ARDL	İstikrarlı
Bahmani-Oskooee ve diğerleri (2017)	1987:1-2014:Q4	ARDL, NARDL	İstikrarlı
Korkmaz ve Topbaş (2017)	2005:12-2017:6	ARDL	Dar kapsamda istikrarlı
Bayram ve Uca (2019)	2006:Q1-2017Q4	ARDL	İstikrarlı
Alsamara ve Mrabet (2019)	1986:Q1- 2014:Q4	Doğrusal olmayan ARDL	İstikrarlı
Bayır (2020)	2008:Q1-2018:Q1	ARDL	İstikrarlı
Mike (2021)	1990:Q1-2019:Q4	Maki	İstikrarlı
Ertürk ve Baysal Kar (2021)	2005:12-2019:06	Gregory-Hansen	İstikrarlı değil

3. Model ve Veri Seti

Para otoriteleri, ekonomik büyümeyi arttıran ve makroekonomik istikrarı koruyan uygun politikaları tasarlamak için doğru şekilde belirlenmiş para talebi fonksiyonuna ihtiyaç duyar. Para talebi tahminleri, para politikası çerçevesinin ayrılmaz bir parçası olduğu, para talebinin istikrarının ise makroekonomik politikaların yürütülmesinde parasal büyüklüklerin kullanılmasında gerekli koşuldur (Goldfeld ve Sichel, 1990). Para politikaları iyi tanımlanmış bir para talebi fonksiyonunun belirlenmesine ve belirleyicileri arasındaki ilişkilerin doğru şekilde modellenmesine dayanır (Laidler, 1999).

Para talebi fonksiyonun tahmininde bağımsız değişken olan faiz oranının doğrusal veya logaritmik olarak kullanılması gerektiği konusunda bir fikir birliği getirmemiştir. Meltzer (1963), Lucas (2000) faiz oranını logaritmik biçimde kullanırken Cagan (1956), Stock ve Watson (1993), Ireland (2009) yarı-logaritmik bir fonksiyon kullanmışlardır. Yarı-logaritmik para talebi formunda nominal faiz oranı sıfır olduğunda bile para talebi sonlu kalırken log-log formunda nominal faiz oranı sıfıra yaklaştıkça sonsuza gitmektedir (Rognlie, 2016). Para talebi fonksiyonun farklı formlarda tahmin edilmesinin para politikası uygulamaları üzerinde farklı sonuçları vardır.

Bu bağlamda, Türkiye ekonomisinde para talebi istikrarını tahmin edilmesine yönelik olarak kısıtlı (Para talebi=f (faiz oranı)) ve kısıtsız model (Para talebi=f(gelir, faiz oranı)) için iki fonksiyonel forma dayanmaktadır. Bu iki form Meltzer (1963) log-log formu ve yarı logaritmik formudur (Cagan, 1956). İlk olarak para talebi fonksiyonun tahmininde test edilen kısıtsız ve kısıtlı modelin log-log formu aşağıdaki gibi yazılabilir:

$$\begin{aligned}\ln\left(\frac{M}{P}\right)_t &= c_t + \beta_t \ln\left(\frac{Y}{P}\right)_t + \gamma_t \ln(r)_t + u_t \\ \ln\left(\frac{M}{P}\right)_t &= c_t + \gamma_t \ln(r)_t + u_t\end{aligned}\quad (1)$$

Burada M/P reel para arzını, Y/P reel geliri r ise nominal faiz oranını göstermektedir. β_t ve γ_t ise sırası ile para talebinin gelir ve faiz esnekliğini göstermektedir. Gelir esnekliği uzun dönemde parasal genişlemenin hızını ölçerken faiz oranı esnekliği para tutma isteğinin para politikasına olan duyarlılığını göstermektedir.

İkinci olarak ise kısıtsız ve kısıtlı modelin sırasıyla yarı logaritmik formu aşağıdaki gibi yazılabilir.

$$\begin{aligned}\ln\left(\frac{M}{P}\right)_t &= c_t + \beta_t \ln\left(\frac{Y}{P}\right)_t + \gamma_t r_t + u_t \\ \ln\left(\frac{M}{P}\right)_t &= c_t + \gamma_t r_t + u_t\end{aligned}\quad (2)$$

Para talebi fonksiyonun tahmininde kullanılan veriler 2006:Q1-2023:Q1 dönemini kapsamakta olup veriler Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'ndan temin edilmiştir. Para talebi olarak M1 para arzı, nominal faiz oranı olarak TL üzerinden açıklanan bir aya kadar vadeli mevduat faiz oranı alınmıştır.

4. Ekonometrik Yöntem

Kejriwal ve diğerleri. (2022)'deki geliştirdiği yöntemde çoklu yapısal kırılmayla birlikte eşbütünleşik regresyon modellerinde parametre kararlılığını sınamıştır. Bu yöntemde ilk olarak parametrelerin kararlılığını test edilmiş ve daha sonrasında ilgili katsayılar üzerinde kararlılık testi uygulanmış ve son olarak ise diğer katsayıların saf yapısal kalıntı karelerinin toplamını en aza indirerek tahmin edilen kırılma noktalarında değişimine izin veren iki aşamalı bir prosedür kullanmışlardır.

$$y_t = c_j + z'_{ft} \delta_j + z_{bt} \delta_j + u_t, \quad t = T_{j-1} + 1, \dots, T_j \quad (3)$$

Burada, y bağımlı değişken olup m kırılmalı doğrusal regresyon modelinde $j=1, \dots, m+1$ ($m+1$ rejim sayısıdır). T örneklem boyutunu göstermektedir. z_{ft} ve z_{bt} $I(1)$ regresörlerinin $q \times 1, q \times 1$ vektörleridir. z_{f0} ve z_{b0} sabit olduğu varsayılır. Değişime izin

verilen kesişme noktası da dahil olmak üzere tüm regresyon katsayıları ile saf değişim modelini temsil eder. Parametrelerin bir alt kümesinin rejimler arasında sabitlenmesini kısıtlayarak elde edilen iki kısmi yapısal değişim modelini de göz önüne alınmaktadır.

Bu yöntemde amaç sadece genel model kararlılığını test etmek değil aynı zamanda parametrelerin kararlılığını analiz etmektir. Bunun için Kejriwal ve diğerleri (2022)'de iki aşamalı bir prosedür önerilmektedir.

Birinci aşamada tüm parametrelerin ortak kararlılığı $\text{sub}F_{T,A}(\tau)$, sıfır hipotezi anlamlılık seviyesinde reddedilemezse prosedür durdurulur ve herhangi bir istikrarsızlık kanıtı olmadığı sonucuna ulaşılır. Aksi takdirde Denklem 3'de kalıntı karelerin toplamını minimize eden (τ) kırılma tarihi belirlenir ve ikinci aşamaya geçilir. İkinci aşamada katsayıların alt kümesindeki rejimler arasında katsayıların eşitliği için ki-kare kritik değeri kullanılır, tahmin edilen kırılma noktasında değişime izin veren F testi gerçekleştirilir. Reddedilmesi halinde ilgili alt vektörde yapısal değişiklik yönünde karara varılır, aksi takdirde istikrar reddedilemez. İki aşamalı prosedürde ilk aşamadaki testin sıfır altında asimptotik olarak önemli olması ve en az bir parametrede değişiklik içeren alternatiflere karşı tutarlı olması ve kırılmalarla birlikte tutarlı bir şekilde uzun dönemde tahmin edilmesinden kaynaklanmaktadır.

Özetle, Kejriwal ve Perron (2010) çalışmasında eş bütünleşik regresyon modellerinde çoklu yapısal kırılmaları test etme probleminin kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. Bu çalışmada önceden belirlenmiş sayıda kırılmaya karşı testler, bir üst sınıra karşı bilinmeyen sayıda kırılma ve kırılma sayısını tahmin etmek için sıralı bir prosedür dahil olmak üzere bir dizi test istatistiği geliştirilmiştir. Bu yöntemde hem durağan olmayan $I(1)$ hem de durağan $I(0)$ regresörlerin yanı sıra hatalarda seri korelasyon ve koşullu değişen varyansa izin vermektedir. Tüm katsayıların değişmesine izin verilip verilmemesine veya bir katsayı alt kümesinin sabit tutulmasına bağlı olarak çeşitli modeller dikkate alınmıştır. Ancak Kejriwal ve Perron (2010)'de, katsayılarından herhangi biri kararsız olduğu sürece kararsızlığın varlığını işaret edebilmektedir.

Kejriwal ve diğerleri (2022) eşbütünleşme yönteminde ise ilk olarak kısmi yapısal değişim modellerindeki test istatistiklerinin limit dağılımlarının, test edilmeyen katsayılardaki değişikliklerden değişmez olmadığı gösterilmiştir. Bu sorunu ele almak için, kısmi parametre kararlılığını test etmek için iki aşamalı basit bir prosedür önermektedirler. Birinci aşamada, Kejriwal ve Perron (K-P) (2010)'da olduğu gibi tüm katsayıların kararlılığı için ortak bir testin uygulamaktadırlar. Bütün parametrelerin kararlılığının test edildiği bu aşamada boş hipoteze karşı en az bir parametrede değişiklik içeren alternatif hipoteze karşı tutarlı olup olmadığı sınanır. Eğer boş hipotez ret edilirse, ikinci aşamada ilgili katsayıların alt kümesi üzerinde bir kararlılık testini uygulanır ve katsayıların tahmini kırılma noktalarında değişmesine izin verir (F testi). Eğer boş hipotez reddedilemezse prosedür durdurulur ve kararsız olmadığı kanıtına ulaşılır.

5. Analiz Sonuçları

Türkiye ekonomisi için para talebi fonksiyonu tahmininde katsayıların istikrarlılığına ve eşbütünleşmenin olup olmadığına yönelik olarak analiz sonuçları Tablo 2'de sunulmaktadır. Kejriwal ve diğerleri (2022)'de önerildiği gibi iki aşamalı prosedürün ilk aşamada beş kırılmaya kadar izin veren (%15 trimming) sup-wald istatistiklerinin maksimum alınmasını gerektiren UD-Max testi kullanılır. İlk adım K-P testi tamamen sahte bir regresyona karşı tutarlı oluğu gözönüne alındığında analizde Arai ve Kurozumi (2007) (A-K) testi kullanılarak eşbütünleşmenin varlığını test etmektedir. A-K testi tek kırılmaya izin verirken çoklu kırılmalı olarak Kejriwal (2008)'de geliştirilmiştir.

Eşbütünleşmenin varlığına yönelik sonuçlara göre kısıtsız modelde log-log formunda ve yarı-log formunda uzun dönemli ilişkinin olduğuna yönelik kanıtlar ortaya koyarken kısıtsız modelde hem log-log formu hem de yarı-log formunda uzun dönemli ilişkinin varlığına yönelik kanıtlara ulaşılammıştır. Katsayıların istikrarlılığına yönelik sonuçlara göre ise kısıtsız modelde sabit ve gelir esnekliğinin katsayıları istikrarsızken diğer tüm modellerde katsayılar istikrarlıdır.

Tablo 2. Türkiye ekonomisi için para talebi fonksiyonun eşbütünleşme ve istikrarlılık testi

		Log-log form	Kritik değer	Yarı-log form	Kritik değer
Kısıtsız model	A-K	0.06	0.15	0.07	0.16
	First	142.12	13.99	111.52	13.99
	<i>c</i>	8.49	3.84	0.02	3.84
	<i>gelir</i>	8.52	3.84	0.02	3.84
	<i>faiz</i>	1.77	3.84	0.81	3.84
Kısıtlı model	A-K	0.35	0.22	0.33	0.21
	First	925.56	13.07	917.81	13.07
	<i>c</i>	0.78	3.84	1.42	3.84
	<i>faiz</i>	0.01	3.84	0.01	3.84

Kısıtsız modelde log-log ve yarı-log formunda uzun dönem ilişkisine yönelik kanıtlara ulaşıldıktan sonra tahmin edilen modellerin sonuçları ve rejim dönemlerinde tahmin edilen katsayılarla ilişkin sonuçlar (%95 güven aralıklarıyla birlikte) Tablo 3'te yer almaktadır. Kısıtsız modelin hem log-log formunda hem de yarı-log formunda içsel olarak tek bir kırılmanın varlığı belirlenmiştir. Kırılma tarihi ise 2018:Q2'dir. Para talebinin gelir esnekliği her iki formda da rejim değişikliği öncesine göre rejim değişikliğinden sonra artmıştır. Para talebinin faiz esnekliği teorik beklentilerle tutarlı olarak negatiftir. Para talebinin faize karşı duyarlılığı birinci rejim döneminde -0.05 iken rejim sonrası dönemde -0.32'dir. Sonuç olarak, 2018:Q3 finansal istikrarsızlık sonrası dönemde Türkiye ekonomisi için para talebinin gelire ve faize karşı duyarlılığının oldukça arttığını söyleyebiliriz.

Tablo 3. Türkiye ekonomisinde para talebi fonksiyonun tahmin sonuçları

	<i>c</i>	<i>gelir</i>	<i>faiz</i>
Kısıtsız model log-log form			
2006:Q1-2018:Q2	-21.60	1.79	-0.05
	[-23.76.-19.44]	[1.68.1.90]	[-0.17.0.08]
2018:Q3-2023:Q1	-52.57	3.33	-0.32
	[-65.32.-39.83]	[2.69.3.97]	[-.50.-.13]
Ortalama	-37.09	2.56	-0.18
	[-43.43.-30.82]	[2.25.2.88]	[-0.28.-0.09]
Kısıtsız model yarı-log form			
2006:Q1-2018:Q2	-21.51	1.79	-0.35
	[-23.56.-19.47]	[1.69.1.90]	[-1.32.0.62]
2018:Q3-2023:Q1	37.07	2.59	-0.35
	[-49.27.-24.87]	[1.98.3.20]	[-1.32.0.62]
Ortalama	-29.29	2.19	-0.35
	[-35.35.-23.00]	[1.88.2.49]	[-.99.0.24]

Ayrıca analizde belirlenen kırılma dönemi Türkiye ekonomisinin 2018 üçüncü çeyreğinde döviz piyasalarında yaşanan (Rahib Brunson krizi) finansal kriz dönemleri ile örtüşmektedir. Diğer bir ifade ile tahmin edilen, model döviz piyasasındaki ortaya çıkan istikrarsızlığın para talebi fonksiyonunda rejim değişikliğine neden olduğunu işaret etmektedir.

6. Sonuç

Makroekonomik istikrar ve ekonomik büyüme, ekonomistler ve politika yapıcılar açısından odaklanılan en önemli konu iken, para arzı-talebi uygulanan para politikalarının vazgeçilmez geleneksel aracı olmaya devam etmektedir. Bu bağlamda, para talebi fonksiyonun tahmini, önemini ve güncelliğini korumaya devam ederken, uygulamada para talebinin istikrarlığının belirlenmesi para politikası uygulayıcıları açısından önemi literatürde yoğun tartışmalara konu olmaktadır.

Diğer taraftan, Türkiye ekonomisi için ilgili literatür incelendiğinde çalışmaların çoğu, geleneksel eşbütünleşme tekniklerini uygulayarak para talebi fonksiyonu tahminine dayanmakta olup çok az sayıda rejim değişikliğini göz önünde bulunduran çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalar ise katsayıların istikrarlılığını test etmemektedir. Çalışmamız bu açıdan literatüre, Türkiye ekonomisi için, ilk katkıyı sağlamaktadır. Analizde ortaya çıkan temel bulgular; (i) Türkiye ekonomisinin 2018 üçüncü çeyreğinde döviz piyasalarında yaşanan finansal kriz dönemleri ile rejim değişikliği örtüşmektedir. Diğer bir ifade ile bulgularımız, döviz piyasasındaki ortaya çıkan istikrarsızlığın para talebi fonksiyonunda rejim değişikliğine neden oluşunu işaret etmektedir. (ii) Kısıtsız modelde sabit ve gelir esnekliğinin katsayıları istikrarsızken diğer tüm modellerde katsayılar istikrarlıdır. (iii) Rejim değişikliği ile birlikte para talebinin gelire ve faize karşı duyarlılığında oldukça yüksek bir artış olduğu ortaya çıkmıştır. Bu bulgular, politika yapıcılar açısından para talebinin finansal piyasalarda ortaya çıkan istikrarsızlıkları dikkate almadan para politikasının kurgulanamayacağı ve/veya makroekonomik istikrar için finansal istikrarın da önemli olduğuna yönelik ipuçları ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Abdulkehir. A. Y. (2013). An analytical study of the demand for money in Saudi Arabia. *International Journal of Economics and Finance*. 5(4), 31-38.
- Aggarwal. S. (2016). Determinants of money demand for India in presence of structural break: An empirical analysis. *Business and Economic Horizons*. 12(4), 173-177.
- Algan. N. & Gencer. A. G. S. (2011). Türkiye'de para talebi fonksiyonunun modellenmesi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 20(1), 195-211.
- Alsamara. M. & Mrabet. Z. (2019). Asymmetric impacts of foreign exchange rate on the demand for money in Turkey: new evidence from nonlinear ARDL. *International Economics and Economic Policy*, 16, 335-356.
- Arai, Y., & Kurozumi, E. (2007). Testing for the null hypothesis of cointegration with a structural break. *Econometric Reviews*, 26(6), 705-739.
- Azimi. M. N. (2023). Re-examining money demand function for South Asian economies. *Social Sciences & Humanities Open*. 8(1), 100546.
- Azim Özdemir. K. & Saygılı. M. (2013). Economic uncertainty and money demand stability in Turkey. *Journal of Economic Studies*. 40(3), 314-333.
- Bae. Y. & De Jong. R. M. (2007). Money demand function estimation by nonlinear cointegration. *Journal of Applied Econometrics*. 22(4), 767-793.
- Bhatta. S. R. (2013). Stability of money demand function in Nepal. *Banking Journal*, 3(1), 1-27.
- Bahmani-Oskooee. M. & Economidou. C. (2005). How stable is the demand for money in Greece?. *International Economic Journal*, 19(3), 461-472.
- Bahmani-Oskooee. M. Halicioglu. F. & Bahmani. S. (2017). Do exchange rate changes have symmetric or asymmetric effects on the demand for money in Turkey?. *Applied Economics*, 49(42), 4261-4270.
- Bahmani-Oskooee. M. Kones. A. & Kutan. A. (2016). Policy uncertainty and the demand for money in the United States. *Applied Economics Quarterly*, (1), 37-49.
- Bahmani-Oskooee. M. & Karacal. M. (2006). The demand for money in Turkey and currency substitution. *Applied Economics Letters*, 13(10), 635-642.

- Barnett. W. A. Ghosh. T. & Adil. M. H. (2022). Is money demand really unstable? Evidence from Divisia monetary aggregates. *Economic Analysis and Policy*, 74, 606-622.
- Bayır. M. (2020). Türkiye’de Para Talebinin Belirleyicileri Ve İstikrari Üzerine Ampirik Bir Analiz. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*. 16(1). 62-74.
- Bayram. O. & Uca. H. F. (2019). Türkiye’de para talebi fonksiyonunun belirlenmesi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (59). 1-12.
- Benati. L. Lucas Jr. R. E. Nicolini. J. P. & Weber. W. (2021). International evidence on long-run money demand. *Journal of monetary economics*. 117, 43-63.
- Benchimol, J., & Qureshi, I. (2020). Time-varying money demand and real balance effects. *Economic Modelling*, 87, 197-211.
- Beyer. A. Fischer. B. and von Landesberger. J. (2010). ‘Money Demand Stability and the Role of Money’. in: L. D. Papademos and J. Stark (eds.) *Enhancing Monetary Analysis*. Frankfurt am Main. European Central Bank. pp. 156–163.
- Bissoondeal. R. Karoglou. M. & Mullineux. A. (2014). Breaks in the UK household sector money demand function. *The Manchester School*, 82, 47-68.
- Canova. F. & Menz. T. (2011). Does money matter in shaping domestic business cycles? An international investigation. *Journal of Money, Credit and Banking*, 43(4), 577-607.
- Capasso. S. & Napolitano. O. (2012). Testing for the stability of money demand in Italy: has the Euro influenced the monetary transmission mechanism?. *Applied Economics*. 44(24). 3121-3133.
- Civcir. I. (2003). Money demand, financial liberalization and currency substitution in Turkey. *Journal of Economic Studies*. 30(5). 514-534.
- Çatık. A. N. (2007). Yapısal kırılma altında para talebinin istikrarı: Türkiye örneği. *İktisat İşletme ve Finans*. 22(251). 103-113.
- Dritsaki. M. & Dritsaki. C. (2022). Long-run stability of money demand and monetary policy: The case of South Korea. *Asian Economic and Financial Review*, 12(5), 296-316.
- Dou. X. (2018). The determinants of money demand in China. *Cogent Economics & Finance*. 6(1). 1564422.
- Elyasiani, E., & Movaghari, H. (2024). Money demand function with time-varying coefficients. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 98, 101914.
- Ertürk. E. & Kar. B. B. (2021). Para Talebi Tahmini Ve Para İkamesi: Türkiye İçin Yapısal Kırılmali Testlerle Ampirik Bir Analiz. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 17(1), 91-110.
- Gencer. S. & Arisoy. I. (2013). Türkiye’de Uzun Dönem Geniş Para (M2Y) Talebinin Tahmini: Zamanla Değişen Katsayılar Yönteminden Bulgular. *Ege Akademik Bakış*, 13(4), 515.
- Halicioğlu. F. & Uğur. M. (2005). On stability of the demand for money in a developing OECD country: the case of Turkey. *Global Business and Economics Review*, 7(2-3), 203-213.
- Jawadi. F. & Sousa. R. M. (2013). Modelling money demand: further evidence from an international comparison. *Applied Economics Letters*. 20(11). 1052-1055.
- Kejriwal, M. (2008). Cointegration with structural breaks: An application to the Feldstein-Horioka puzzle. *Studies in nonlinear dynamics & econometrics*, 12(1).
- Kejriwal. M. & Perron. P. (2010). Testing for multiple structural changes in cointegrated regression models. *Journal of Business & Economic Statistics*. 28(4). 503-522.
- Kejriwal. M. Perron. P. & Yu. X. (2022). A two-step procedure for testing partial parameter stability in cointegrated regression models. *Journal of Time Series Analysis*. 43(2). 219-237.
- Kia, A. (2024). Demand for Money in the United States: Stability and Forward-Looking Tests. *Economies*, 12(2), 49.
- Kjosevski. J. Petkovski. M. & Naumovska. E. (2016). The stability of long-run money demand in western balkan countries: An empirical panel investigation. *South East European Journal of Economics and Business*, 11(2), 61-70.
- Korkmaz. A. & Topbaş. F. (2017). On the stability of the demand for money in Turkey: Evidences from the period 2006-2017. *Eurasian Academy of Sciences Eurasian Econometrics. Statistics & Empirical Economics Journal*, 8, 28-44.

- Kumar. S. & Webber. D. J. (2013). Australasian money demand stability: Application of structural break tests. *Applied Economics*. 45(8). 1011-1025.
- Lucas. R. E. Jr (1988). Money Demand in the United States: A Quantitative Review. *Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy*, 29, 137-168.
- Mallick. S. K. & Mohsin. M. (2010). On the real effects of inflation in open economies: theory and empirics. *Empirical Economics*. 39. 643-673.
- Maravic. J. & Palic. M. (2005). Econometric analysis of money demand in Serbia. *National Bank of Serbia*. 1-22.
- Mike. F. (2021). Türkiye için (açık ekonomi) para talebi fonksiyonu istikrarlı mı? Çoklu yapısal kırılmalı eşbütünleşme analizinden yeni bulgular. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 14(1). 196-206.
- Mutluer. D. & Barlas. Y. (2012). Modeling the Turkish broad money demand. *Central Bank Review*. 2(2). 55-75.
- Nelson. E. (2008). Why money growth determines inflation in the long run: Answering the Woodford critique. *Journal of Money, Credit and Banking*. 40(8). 1791-1814.
- Özcan. B. & Arı. A. (2013). Para talebinin belirleyenleri ve istikrarı üzerine bir uygulama: Türkiye örneği. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 20(2), 105-120.
- Papademos. L. & Stark. J. (Eds.). (2010). *Enhancing monetary analysis*. Frankfurt: European Central Bank.
- Rognlie, M. (2016). What lower bound? Monetary policy with negative interest rates. *Unpublished manuscript*, 50.
- Setzer. R. & Wolff. G. B. (2013). Money demand in the euro area: new insights from disaggregated data. *International Economics and Economic Policy*. 10. 297-315.
- Singh. P. & Pandey. M. K. (2010). Financial innovation and stability of money demand function in post-reform period in India. *Economics Bulletin*. 30(4). 2895-2905.
- Stock. J. H. & Watson. M. W. (1993). A simple estimator of cointegrating vectors in higher order integrated systems. *Econometrica: journal of the Econometric Society*. 783-820.
- Tian. J. & Anderson. H. M. (2014). Forecast combinations under structural break uncertainty. *International Journal of Forecasting*, 30(1), 161-175.
- Zuo. H. & Park. S. Y. (2011). Money demand in China and time-varying cointegration. *China Economic Review*, 22(3), 330-343.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Almıla BURGAÇ ÇİL (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None..

Author Contributions: Almıla BURGAÇ ÇİL (100%)

COVID-19 Pandemisi Sürecinde Çalışma Hayatı ve Mutluluk: Avrupa Ülkeleri Üzerine Ampirik Bir Analiz

Keziban ALTUN ERDOĞDU¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi, İİBF, keziban.altun@dicle.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7724-4973

Öz: 2019 yılının sonlarına doğru Çin'in Wuhan eyaletinde ortaya çıkan koronavirüs hastalığı (Covid-19) önlemek amacıyla hükümetler izolasyon tedbirleri uygulamıştır. Bu tedbirler kapsamında Avrupa başta olmak üzere birçok ülkede evden çalışmaya hızla geçiş yapılmıştır. Sosyal mesafe kuralı gereği zorunlu olarak evden çalışanlar iş arkadaşlarından ve iş yerinden uzak kalmış, çalışma hayatlarında önemli değişimler yaşamışlardır. Sosyal hayatı sınırlandıran ve çalışma hayatını zorlaştıran Covid-19, çalışanlar için mutsuzluk sebebi olması beklenir. Buradan hareketle çalışmada, Covid-19 pandemisi sürecinde Avrupa ülkelerinde çalışma hayatındaki değişimin mutluluk üzerindeki etkisi Avrupa Sosyal Araştırması'nın onuncu tur (Round 10-2020) verileri ile araştırılmıştır. Bu amaç için kategorik temel bileşenler analizi kullanılarak, literatürden farklı olarak, pandemiye çalışma hayatının nasıl olduğunu gösteren "evden çalışma" ve "iş arkadaşlarıyla iletişim" adlı değişkenler oluşturulmuştur. Çalışmada bu göstergeler ile mutluluk arasındaki ilişkiyi tahmin etmek için regresyon analizi yapılmıştır. Analiz sonucunda, pandemiye nedeniyle evden çalışmaya geçişin ve iş arkadaşlarıyla iletişim sıklığının azalmasının çalışanların mutluluğunu olumsuz yönde etkilediği ortaya çıkmıştır. Ayrıca şekil yardımıyla pandemi sürecinde, Avrupa'da haftalık ortalama çalışma saati arttıkça ortalama mutluluğun azaldığı gözlenmiştir. Çalışma, Covid-19 krizinin belirli bir günlük rutine sahip çalışanların hayatlarını etkileyerek onları mutsuz ettiğini ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: Covid-19 Pandemisi, Çalışma Hayatı, Mutluluk

Jel Kodları: I31, D04, O52

Working Life and Happiness During the COVID-19 Pandemic: An Empirical Analysis of European Countries

Abstract: Towards the end of 2019, the coronavirus disease (COVID-19), which emerged in Wuhan, China, led governments to implement isolation measures to prevent its contagion. As part of these measures, many countries, especially in Europe, swiftly transitioned to working from home. Remote workers have been separated from their colleagues and workplaces, experiencing significant changes in their working lives. This situation is expected to be a cause of unhappiness for employees. Based on this, the study investigates the impact of changes in working life during the COVID-19 pandemic on happiness in European countries using data from the tenth round of the European Social Survey (Round 10-2020). For this purpose, categorical principal component analysis was used to create variables titled 'working from home' and 'communication with colleagues,' which illustrate how working life has changed during the pandemic, differing from existing literature. Regression analysis revealed that the transition to remote work due to the pandemic and the decrease in the frequency of communication with colleagues negatively affected employees' happiness. In addition, it was observed using the figure that, in Europe during the pandemic, average happiness declined as average weekly working hours increased. The study has shown that the Covid-19 crisis affected the lives of employees with a specific daily routine, leading to their unhappiness.

Atf: Altun Erdoğan, K. (2024).

COVID-19 Pandemisi

Sürecinde Çalışma Hayatı ve

Mutluluk: Avrupa Ülkeleri

Üzerine Ampirik Bir Analiz,

Politik Ekonomik Kuram, 8(4),

1408-1427.

<https://doi.org/10.30586/pek.1558659>

8659

Geliş Tarihi: 30.09.2024

Kabul Tarihi: 12.12.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY)

(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Keywords: COVID-19 Pandemic, Working Life, Happiness

Jel Codes: I31, D04, O52

1. Giriş

Dünya, 11 Mart 2020 tarihinde Dünya Sağlık Örgütü tarafından pandemi olarak ilan edilen yeni tip koronavirüs (Covid-19) enfeksiyonu ile mücadele etmeye başlamıştır. Ülkeler vatandaşlarının sağlığını ve iyilik hallerini korumak amacıyla çeşitli önlemler almıştır. Eğitime ara verilmiş ya da uzaktan eğitime geçilmiş, alışveriş merkezi, restoran, kafeterya, kuaför, sinema salonları gibi insanların bir araya geldiği ortamlar kapatılmış, seyahat kısıtlamaları ve sokağa çıkma yasağı getirilmiştir. 2020 yılının Mart ayından itibaren uygulanmaya başlanan önlemler ile günlük yaşam eve sığdırılmaya çalışılmıştır.

Covid-19 tedbirleri kapsamında çalışanların hastalığa yakalanma riskini azaltmak için birçok ülke evden veya dönüşümlü/esnek çalışmaya geçmiştir. Bu süreçte çoğu çalışan iş yerinden ve meslektaşlarından uzak kalmış, mesai saatleri değişerek çalıştıkları zaman ile boş zamanları iç içe geçmiştir. Pandemiye önce, çalışanlar evden çalışma konusunda söz hakkına sahipken, pandemiyle birlikte eve kapanma sürecinde hem işlerini hem günlük faaliyetlerini evlerinde yapmak zorunda kalmışlardır. Özetle hastalık nedeniyle zorunlu olarak evden çalışmaya geçenler, sosyal, ailevi ve çalışma hayatlarında değişimler yaşamıştır.

Salgın ile çalışma hayatının bir parçası haline gelen evden çalışma, özellikle Avrupa ülkelerinde hastalığın bulaşıcılığını önlemek amacıyla yaygın olarak kullanılan bir çalışma yöntemi olmuştur. Avrupa İstatistik Ofisi (Eurostat, 2020) verilerine göre 2020 yılında Avrupa'da yaşları 15 ile 64 arasında değişen çalışanların %12,3'ü evden çalışmıştır. Ancak bu oran son on yılda %5 ya da %6 seviyelerinde sabit kalmıştır. 2020 yılında evden çalışma oranı en yüksek olan Avrupa ülkesi %25,1 ile Finlandiya olmuştur. Bu ülkeyi, Lüksemburg (%23,1) ve İrlanda (%21,5) izlemiştir. Evden çalışma oranı en düşük olan ülkeler ise Macaristan (%3,6), Hırvatistan (%3,1), Romanya (%2,5) ve Bulgaristan (%1,2) olmuştur. Tablo 1'de 2019 yılında bu oranların çok daha düşük olduğu görülmektedir.

Covid-19 pandemisi çalışma saatlerinde de önemli değişimlerin yaşanmasına neden olmuştur. Eurostat (2020) verileri, 2020 yılında Avrupa Birliği'nde çalışma süresinin 2019 yılına kıyasla %12 oranında azaldığını göstermiştir. Avrupa Birliği genelinde 24,4 milyon çalışan 2019 yılında normal çalışma saatinden daha az süre çalışmıştır. 2020 yılında normalden daha az çalışan insan sayısı 26,9 milyona yükselmiştir. Tablo 1'de de görüldüğü üzere, haftalık ortalama çalışma süresi çoğu Avrupa ülkesinde azalmıştır.

Tablo 1. Pandemi Döneminde Avrupa'da Evden Çalışma Oranları ve Haftalık Çalışma Süresi

Ülkeler	Evden Çalışma Oranları		Haftalık Çalışma Süresi	
	2019	2020	2019	2020
Finlandiya	14,1	25,1	37	36,9
Lüksemburg	11,6	23,1	37,9	37,5
İrlanda	7	21,5	36,5	36,6
Avusturya	9,9	18,1	36,7	36,6
Hollanda	14,1	17,8	30,8	30,6
Belçika	6,9	17,2	37,3	37,3
Fransa	7	15,7	37,5	37,5
Almanya	5,2	14,8	35,3	35,2
Portekiz	6,5	13,7	39,9	39,7
Estonya	6,6	12,6	38,4	38,2
İtalya	3,6	12,2	37,2	37
İspanya	4,8	10,9	37,5	37,5
Polonya	4,6	8,9	40,5	40,3
Slovenya	6,8	7,4	39,6	39,6
İsveç	5,9	7,3	36,9	36,8
Çekya	4,6	7,2	40,3	40,2
Yunanistan	1,9	7	41,7	41,7
Slovakya	3,7	5,7	40,2	40
Litvanya	2,4	5,4	39	39,1
Letonya	3	4,5	38,8	38,8
Macaristan	1,2	3,6	39,7	39,5
Hırvatistan	1,9	3,1	39,8	39,8
Romanya	0,8	2,5	40	39,9
Bulgaristan	0,5	1,2	40,5	40,4
İzlanda	5,7	8,7	39,3	38,6
İsviçre	3,9	4,9	35,2	35,2
Norveç	5	4,7	33,9	33,9

Kaynak: (Eurostat, 2020).

Covid-19 sürecinde çalışanların evlere kapanarak sosyal çevrelerinden uzak kalması, sürekli olarak evde çalışması ve çalışma süresinin azalmasına rağmen pandemi koşullarında çalıştıkları için mesai saatlerinin belirsiz olması mutluluklarını olumsuz etkilemesi beklenir. Buradan hareketle çalışmada, Avrupa ülkelerinde salgın döneminde çalışma hayatındaki değişimler ile mutluluk arasındaki ilişki ampirik olarak araştırılmıştır. Literatürdeki çalışmalar, genellikle pandemide evden çalışma modeli üzerine yoğunlaşmıştır. Bu çalışmada, literatürden farklı olarak, "Günlük yaşamı zorlaştıran tedbirlerin uygulandığı bir dönemde çalışma saatlerinin artması ve mesleki izolasyonun çalışanları mutsuz eder mi?" sorusu Avrupa ülkeleri kapsamında ele alınmıştır. Bu sayede Covid-19 gibi zorlu bir süreçte çalıştığı süre artan ve iş arkadaşlarıyla iletişimi zayıflayan bireylerin mutluluklarının farklılık gösterip göstermediği incelenmiştir.

Çalışmada girişi takiben ilk olarak, Covid-19 döneminde bireysel mutluluğu etkileyen çalışma hayatındaki değişimler açıklanmış ve literatür taraması yapılmıştır. Ardından analizlerde kullanılan veri seti ile değişkenler hakkında bilgi verilmiş, pandemide çalışma hayatındaki değişimleri gösteren değişkenler oluşturulmuş ve analiz bulguları yorumlanmıştır. Son olarak genel değerlendirmeler yapılmış, çalışmanın kısıtlarına değinilmiş ve bulgular doğrultusunda önerilerde bulunulmuştur.

2. Çalışma Hayatı ve Çalışma Mutluluğu: Covid-19 Süreci

Çalışma hayatı, insanın hem maddi hem manevi kazanç açısından yaşam kalitesinin en önemli kaynaklarından biri olarak değerlendirilen ve günlük faaliyetleri arasında en fazla zaman ayrılan kişisel değer sembolüdür. Bir faaliyet olarak insan hayatının merkezi bir alanı olan çalışma, yaşam döngüsü içinde uyku, yemek, kişisel bakım, sosyal etkinlikler gibi günlük rutinlerin planlanmasında basın bir role sahiptir. Sosyal hayatın en önemli konumu oluşturan çalışma olgusu, kazanç elde etmenin bir aracı olarak görülmesinin yanı sıra toplumda saygınlık ya da statü kazanmak için sosyal kaynaklara erişim sağlama imkânı açısından da önemli bir değerdir. Çalışanlar açısından baktığımızda sosyal statü, ücret kadar çalışma koşulları da yaşamları için önem taşımaktadır. Bu koşullar iş sağlığı ve güvenliği, çalışma süresi, fazla mesai, yıllık izin, çalışma ortamının fiziki yeterliliği, iş arkadaşları, dinlenme saatleri gibi tüm koşulları kapsamaktadır. Günün büyük bir kısmının geçirildiği iş ortamı fiziksel ve duygusal açıdan iyi olmalıdır. Dolayısıyla çalışanlar için işleri ve çalıştıkları ortam, onlara mutluluk getirdiği sürece sürdürülebilir olacaktır (Turan, 2018, ss. 177-179; Turan, 2020, ss. 90-99).

Çalışanın mutluluğu, çalışma ortamdaki kişilerle uyum içinde olması, değişimlere adapte olması, istekli iş görmesi, anlayışlı bir tutuma sahip olması ve verimliliği için bir gerekliliktir. Literatürde çalışanların iş ortamında mutlu bir şekilde çalışmaları, çalışma mutluluğu olarak adlandırılmaktadır (Turan, 2019a, ss. 191). Çalışma mutluluğu, çalışanın her zaman gülümsemesi veya işin eğlenceli olması anlamına gelmemektedir. Çalışanların yeteneklerine uyumlu zorluklara sahip bir işinin olması ve zorluklara rağmen iş becerilerini geliştirebilmesi mutlu olmasını sağlayabilir. İş yerinde olumsuz duygulara kıyasla olumlu duyguların yaygın olması ve performansı arttırmayı mümkün kılan bir ruh hali, aslında çalışanların mutluluğu için bir göstergedir. Çalışanlar iş ortamında olumlu ve olumsuz koşullarla karşı karşıya kalabilir. Olumsuz koşulların neden olduğu stres ile baş ederek işinden keyif alabilir ve kendini mutlu hissedebilir. Çalışma mutluluğun söz etmek için neşeli bir ruh halinde olunmasına gerek yoktur (Turan, 2022, s. 451).

Çalışma mutluluğu, birey düzeyinde istikrarlı eğilimlere veya tutumlara; ekip düzeyinde toplam istikrarlı davranışlar kadar çok sayıda faktörü içeren ruh halini ifade eder. İş yerinde yapıcı çıktılarının bir yan ürünü olarak değerlendirilmektedir. Bu açıdan çalışma mutluluğu, çalışanlar ile çalışma ortamının (veya organizasyonların) ortak paydasında ortaya çıkan bir ürün olduğu söylenebilir. Çalışma mutluluğunu yönetim, çalışma koşulları ve ortamı, kişilik özellikleri, işin kendisi, fiziksel ve ruhsal sağlık gibi

pek çok faktör etkilemektedir. Organizasyonların çalışanların mutluluğunu belirleyen faktörleri bilmesi, verimliliği arttırmak için önemli bir veri kaynağı olacaktır. Çalışan iş ortamında mutluyorsa, başarısı ve performansı artış gösterir. Mutlu çalışanların olduğu iş yerinde çalışma, bir zorunluluk değil de kişiyi olumlu yönde motive eden bir kazanç unsuru olarak değerlendirilir. Bu nedenle bir çalışanın sorumluluk bilinci ile işlerini yapabilmesi için mutlu olması gerekir (Turan, 2019a, ss. 192-193).

Covid-19 pandemisi ve ardından uygulanan karantina önlemleri dünyada milyonlarca çalışanın mutluluğunu derinden etkilemiştir. Bu dönemde çoğu ülkede insanlar evden çalışmış ve iş yerindeki yüz yüze iletişimden uzaklaşmışlardır. Bireysel mutluluğu etkileyen Covid-19 kaynaklı çalışma yerindeki ani değişimin çalışanlar açısından çeşitli avantajları olmakla birlikte iş-yaşam dengesinin kurulamaması, iletişim eksikliği, sosyal izolasyon gibi birtakım dezavantajları da olmuştur.

Pandemide evden çalışma ile çalışanlar işe geliş gidişle ilişkili günlük toplu taşıma ya da yakıt giderlerinden tasarruf etmiştir. Ayrıca işe geliş gidiş süreleri azalmış ve aileleri ile daha çok vakit geçirme fırsatı bulmuşlardır. Yolda geçen zamandan tasarruf, çalışanların aile sorumluluklarını daha iyi yönetmesine yardımcı olmuştur. Salgın sürecinde boş zamanın telafisi, iş-yaşam dengesi için olumlu görünse de çoğu çalışanın iş-aile çatışması yaşamasına yol açmıştır (Adisa ve diğerleri, 2022, s. 1696).

Covid-19 sürecinde evden çalışma, normal bir çalışma dönemindeki evden çalışmadan farklı olarak, zorunlu ve tam zamanlı bir özelliğe sahipti. Bu süreçte aileden birden fazla kişi aynı anda evden çalışmış ve okullar kapalı olduğu için çocuklar gün boyunca evde kalmışlardır. Bu farklılıklar, iş-aile çatışmasını beraberinde getirmiştir. İş yeri ve ailenin yaşadığı yer fiziksel olarak ayrı alanlardır. Covid-19 ile birlikte iş ve yaşam alanı arasındaki ayırım belirsiz hale gelmesi, çalışanların günlük rutinlerinin değişmesine ve aile içi iletişim sorunlarına neden olmuştur. Özellikle küçük çocukları olan çalışanların bakım için akraba desteği azalmış ve ücretli bakıcıya erişimleri kısıtlanmıştır. Bu ise ev işlerinin nasıl paylaşılacağı konusunda yeni bir uyum süreci getirmiştir. Çocuklu çalışanlar için evden çalışmanın getirdiği aşırı sorumluluk hem çocuklarının hem de kendilerinin ihtiyaçlarını karşılamayı zorlaştırmış ve kendilerine ayıracağı zamanı azaltmıştır. Tüm bu olumsuzluklar, verimlilik kaybına, iş ile ilgili stresin artmasına ve en önemlisi de aile içinde mutsuzluğa yol açmıştır (D'Andrea, 2022, ss. 8-11).

Pandemi nedeniyle evden çalışmaya başlayanlar, evlerini çalışmaya uygun bir ortam haline getirme fırsatları olmamıştır. Bilgisayar, yazıcı, iş telefonu gibi teknik ekipman ve altyapı yetersizliği ve teknolojik iletişim araçlarını kullanma konusunda yaşanan sıkıntılar çalışanların işlerini yapmaya engellemiştir. Evden çalışma sürecinde işin görülmesinden kaynaklı giderler (internet, elektrik, telefon vb.) artmış ve işverenin yapmış olduğu ayni ve nakdi ödemeler (prim, ulaşım ve yemek ücreti gibi) kesilmiştir. Ayrıca süt izni ya da yıllık izin kullanım haklarında sorunlar oluşmuş, hafta sonları veya çalışma saatleri dışında da çalışılmış ve genellikle bunların ücreti alınamamıştır. Bazı işverenlerin internet kullanımını kontrol etmesi ve kamera ile gözetlemesi çalışanlar üstünde baskı yaratmıştır (Baycık ve diğerleri, 2021, ss. 1701-1709).

Zorunlu evden çalışma ortamı, fiziksel sağlık açısından olumsuz etkiler de yaratmıştır. Çalışma saatleri bilgisayar başında geçirildiği için fiziksel aktiviteler azalmış ve hareketsiz bir yaşama maruz kalınmıştır. Bilgisayarın uzun süre kullanıma bağlı olarak göz kuruluğu, göz yorgunluğu, sırt ağrıları gibi fiziksel sağlık sorunları ortaya çıkmıştır. Öte yandan karantina altında ev ortamında çalışırken başkalarıyla temas kurulamaması, sosyal ilişkilerin zayıflamasına ve bununla bağlantı olarak psikolojik sıkıntılara yol açmıştır. Covid-19 pandemisinden önce ruh sağlığı ile ilgili sorunlar yaşayan çalışanlar, karantina sürecinde yüz yüze psikolojik destek alamadıkları için rahatsızlıkları artmış ve evden çalışmak onlar için ciddi olumsuz sonuçlar doğurmuştur (Platts ve diğerleri, 2022, s. 200). Evden çıkmanın mümkün olmadığı dönemde yaşanan ruhsal ve fiziksel rahatsızlıklar çalışanların mutluluğunu olumsuz etkilemiştir.

Covid-19 sürecinde evden çalışma döneminde çalışanlar, iş arkadaşlarından uzak kalarak mesleki anlamda izolasyon yaşamışlardır. Yüz yüze iletişimin olmaması nedeniyle koordinasyon ve işbirliği eksikliği, üst yönetimin kontrol kaybı ve birimler arasında bilgi transferinin karmaşıklığı artmıştır. Genel iletişim kalitesinin düşmesi, çalışanlar arasında yanlış anlaşılmalara, kafa karışıklığı ve kaygıya yol açmıştır. İletişim için teknolojinin aşırı kullanımı, çalışanların maruz kaldığı teknostresi önemli ölçüde artırmıştır. Yüz yüze iletişimin kurulamamasının bir diğer zorluğu, çalışanlar ya da işçi-işveren arasında tam anlamıyla güven inşa edilememesi olmuştur. Pandemiye yüz yüze görüşmenin tamamen ortadan kalkması hem çalışanlar hem işverenler için güven sorunları oluşturmuştur. Güven eksikliği ise uzaktan çalışmanın etkin bir şekilde yürütülmesini önlemiştir (Raišienė ve diğerleri, 2020, s. 5335).

Pandemi döneminde yüz yüze görüşmemenin getirdiği aksaklıklar yüzünden iş arkadaşları arasında dayanışma azalmış, çalışma koşullarından duyulan memnuniyetsizlik ve iş stresi ise artmıştır. Çalışma arkadaşının iş ve işin haricinde günlük yaşamınla ilgili yaşanan herhangi bir sorun ile baş etme konusunda desteği çalışanların iş yerindeki mutluluğuna katkıda bulunmaktadır. Duygusal ve sosyal açıdan karşılıklı etkileşim güçlü olduğu çalışma ortamında çalışanlar, yeni arkadaşlıklar kurma fırsatı bulurlar. Yeni arkadaşlıklar, iş yerinde dayanışma, paylaşma ve işbirliğinin artmasına ve çalışanlar arasında olumlu sosyal becerilerin gelişmesine zemin hazırlar. İşin nasıl yapılacağına ilişkin çalışanın iş arkadaşına destek olması, onunla teknik bilgi ve becerilerini paylaşması ve birlikte çalıştığı sürece yol göstermesi işle ilgili bir sorunla karşılaşıldığında sorunun hızlıca çözülmesine ve işin tamamlanmasına yardımcı olur. İş odaklı yardımlaşma dışında, arkadaşlık ilişkisinin getirdiği kişi odaklı davranış ve tutumları içeren duygusal destek de iş ortamında çalışanın psikolojik olarak rahat hissetmesini sağlar. İş arkadaşı desteğinin örgütsel ve bireysel düzeyde olumlu davranışlara yol açarak iş yerindeki başarı ve mutluluğu arttırdığı bilinmektedir (Küçük, 2021, ss. 612-616). Ancak Covid-19, hastalık nedeniyle görüşmeyen iş arkadaşlarının birbirine olan desteğini ve çalışma mutluluğunu olumsuz etkilemiştir.

3. Literatür Özeti: Pandemi Döneminde Evden Çalışma ve Çalışan Mutluluğuna Etkisi

Literatürde genel olarak pandemiye evden çalışmaya geçiş üzerine araştırmalar yapılmıştır. Zorunlu olarak evden çalışmanın çalışanların mutluluğuna etkisini araştıran çok az sayıda çalışma mevcuttur. Bu bölümde söz konusu çalışmalar kısaca özetlenmiştir.

Moretti ve diğerleri (2020), İtalya'da ikamet eden 51 işçiye 2020 yılında telefon görüşmesi ile yaptıkları anketten elde ettikleri verileri kullanarak pandemiye evden çalışmanın algılanan iş verimliliği ve iş memnuniyeti, iş ile ilgili stres ve kas-iskelet sistemi sorunları üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Çalışmanın sonucunda, çalışanların salgın öncesi döneme kıyasla üretkenlik ve memnuniyet düzeyleri daha düşük ve kas-iskelet sistemi sorunları daha fazla olduğu bulunmuştur. Moretti ve diğerlerine göre (2020) ruhsal ve fiziksel hastalık riskini arttırdığı için ev ortamında çalışmak uygun bir çalışma modeli değildir.

Raišienė ve diğerleri (2020), Litvanya'da pandemi sürecinde çalışanların uzaktan çalışmanın avantajlarını ve dezavantajlarını nasıl değerlendirdiklerini, işlerini yapmak için ev ortamında koşulların yeterliliğini ve bu koşullardan duydukları memnuniyeti araştırmışlardır. Bu amaç için 30 Mart ile 15 Nisan 2020 tarihleri arasında 436 çalışana internet üzerinden ortalama 15 dakika süren bir anket uygulamışlardır. Çalışmada, salgın döneminde uzaktan çalışmadan memnun olanların bir yüksek öğrenim diplomasına sahip, 4-10 yıl iş deneyimi olan, yönetim ve idare alanında çalışan ve haftada iki gün evden çalışan kişiler olduğu; bu çalışma modelinden memnun olmayanların ise üniversite diplomasına sahip, 20 yıldan fazla iş deneyimi olan ve sadece karantina döneminde uzaktan çalışmaya başlayan yaşlı erkekler olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Buna göre Litvanya'da karantinadan önce uzaktan çalışma deneyimi

olanların, genç ve orta yaş grubunda çalışanların evden çalışmadan memnun oldukları; ancak pandemiyle birlikte tüm işlerini online yapmak zorunda kalan yaşlı yetişkinlerin evden çalışmadan memnun olmadıkları ortaya çıkmıştır.

Covid-19 pandemisinin başlangıcında çalışanların evden çalışma deneyimlerini incelemeyi ve evden çalışma modelinin avantaj ve dezavantajlarını belirlemeyi amaçlayan Ipsen ve diğerleri (2021), 11 Mart-8 Mayıs 2020 tarihleri arasında 29 Avrupa ülkesinde 5748 bilgi işçisine online olarak uyguladıkları anket verilerini kullanmışlardır. Araştırmacılar faktör analizi sonucunda, pandeminin ilk haftalarında evden çalışmanın avantaj ve dezavantajlarının altı ana faktörde gruplanabileceğini göstermişlerdir. Buna göre evden çalışma modelinin avantajları: (i) iş-yaşam dengesinin daha iyi sağlanması, (ii) çalışanların verimliliğinin artması ve (iii) daha fazla iş kontrolü; dezavantajları ise (iv) iş görmek için ev ortamının uygun olmaması, (v) iş belirsizliği ve (vi) ekipman yetersizliği olarak belirlenmiştir. Çalışmanın bulguları, Avrupa ülkelerindeki çoğu bilgi işçisinin sokağa çıkma yasağı sırasında evden çalışmayı daha çok olumlu bir deneyim olarak değerlendirdiğini göstermiştir. Bu doğrultuda Ipsen ve diğerleri (2021), işletmelere çalışanların refahını desteklemek ve üretkenliklerini sürdürmek için pandemi sonrasında da uzaktan çalışma modelini uygulamaya devam etmelerini önermişlerdir.

Möhring ve diğerleri (2021), Almanya'da Covid-19 tedbirlerinin (uzaktan çalışma, kısa süreli çalışma, okulların ve çocuk bakım merkezlerinin kapatılması) çalışanların iş ve aile yaşamından memnuniyeti nasıl etkilediğini araştırmışlardır. Bunun için Alman İnternet Paneli (GIP)'nin 2020 yılına ait Covid-19 verilerini birinci farklar regresyon modelini kullanılarak analiz etmişlerdir. Analiz sonucunda, tam kapanma tedbirlerinin çalışanların iş ve aile yaşamından memnuniyetini olumsuz etkilediği; bu etkilerin ise çocuk sahibi olma durumuna göre farklılık gösterdiği belirlenmiştir. Buna göre salgın sürecinde iş memnuniyetindeki düşüşün anneler ve çocuk sahibi olmayan kişiler için daha belirgin olduğu; buna karşılık, babaların iş ve aile yaşamından memnuniyeti tedbirlerden daha az etkilendiği ve aile yaşamından memnuniyetleri kısa süreli çalışmaya geçtikten sonra arttığı ortaya çıkmıştır.

Tuší ve diğerleri (2021), Covid-19 salgınının iş ve özel yaşama olan genel etkisini ve bunun duygusal iyi oluş ve algılanan sağlık düzeyi üzerindeki sonuçlarını Almanya ve İsviçre'de yaşayan çalışanlar için incelemişlerdir. Araştırmacılar çalışmada, çeşitli meslek gruplarına mensup 18-65 yaş arasında haftada en az 20 saat çalışan 2118 çalışana uyguladıkları online anket verilerini kullanmışlardır. Çalışmada sıralı lojistik regresyon tahmini sonucunda, salgının iş ve özel yaşam üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olduğu görülmüştür. Özel yaşam açısından bu olumsuz etki, yalnız yaşama, boş zamanın azalması ve çocuk bakımı konusunda sorumluluğun artmasıyla güçlü bir şekilde ilişkili olduğu; ancak bir partner ya da aile ile yaşayanlar, kısa süreli çalışanlar ve boş zamanı fazla olanlar için bu olumsuz etkinin geçerli olmadığı ortaya çıkmıştır. Tuší ve diğerlerine göre (2021) Covid-19'un iş ve özel yaşam üzerindeki algılanan olumsuz etkisi zorunlu evden çalışma ile ilişkilidir.

Giovanis ve Ozdamar (2022), Covid-19 salgınına önlemek amacıyla evden çalışma modelini geçişin çalışanların gelecekteki finansal durumları ve psikolojik iyi oluşları hakkındaki algıları üzerindeki etkisini değerlendirmek için Birleşik Krallık Hanehalkı Panel Araştırması (UKHLS)'nin 2020 yılı Covid-19 anketi verilerini kullanmışlardır. Giovanis ve Ozdamar (2022), sabit etkiler modeli ve en küçük kareler yöntemi ile salgın döneminde evden çalışmayanların, zorunlu olarak sürekli evden çalışanlara göre gelecekteki finansal durumları hakkında daha fazla endişe duyduklarını; buna karşılık, sürekli evden çalışanların düşük düzeyde psikolojik iyi oluş bildirdiklerini göstermişlerdir.

Gueguen ve Senik (2022), 9284 çalışan üzerine yapılan Birleşik Krallık Hanehalkı Panel Araştırması (UKHLS)'nin 2020-2021 dönemi Covid-19 dalgasını kullanarak pandemi döneminde evden çalışma ile öznel iyi oluş arasındaki ilişkiyi incelemiştir. UKHLS anketinde katılımcıların evden çalışma durumu, "Son dört hafta içinde ne sıklıkla evde çalıştınız?" sorusuyla ele alınmış ve katılımcıların cevapları, "1. Her zaman,

2. Sık sık, 3. Ara sıra ve 4. Hiçbir zaman" şeklinde gruplandırılmıştır. Bu ankette katılımcıların öznel iyi oluşunu ölçmek için GHQ indeksi (ruh sağlığı sorunlarını ve algılanan sağlığı içeren indeks) ve yaşam memnuniyeti sorusu kullanılmıştır. Çalışma Gueguen ve Senik (2022), çalışanların evden çalışma sıklığının öznel iyi oluşları üzerindeki etkisini sabit etkiler modeli kullanılarak analiz etmiştir. Analiz sonucunda, tam zamanlı olarak evden çalışmaya geçişin çalışanların konsantrasyon, özgüven ve kendini iyi hissetmeyi içeren ruhsal sağlığını kötüleştirdiği; ancak yarı zamanlı evden çalışmaya geçişin çalışanların yaşam memnuniyetini olumlu yönde etkilediği ortaya çıkmıştır.

Hollanda'da Covid-19 öncesi işe gidiş geliş süresi farklı olan çalışanların karantinada evden çalışma sürecinde öznel iyi oluşları arasındaki farklılıkları ele alan Kroesen (2022), Sosyal Bilimler için Panel İnternet Araştırması (LISS)'nın Nisan/Mayıs 2019 dalgasını ve Covid-19 salgınına ilişkin Mart 2020 ve Mayıs/Haziran 2020 dalgalarını kullanmıştır. Kroesen (2022) çalışmasında, 10 ölçekli yaşam memnuniyeti sorusunu bağımlı değişken olarak belirlemiş ve ekonometrik model olarak sabit etkiler modelini kullanmıştır. Çalışmada, işe gitmek için yolda fazla zaman geçiren (60 dakika ve üzeri) ve evden çalışmaya geçen çalışanların öznel iyi oluşlarının arttığı sonucuna varılmıştır. Ancak bulgular, bu etkinin sadece kadınlar için anlamlı olduğu göstermiştir. Erkek için evden çalışma ile iş yerinde çalışma arasında farklılık bulunamamıştır. Çalışmada Kroesen (2022), öznel iyi oluşun salgın öncesine kıyasla çok fazla değişmediğini ortaya koymuştur.

Portekiz'de Covid-19 eve kapanma sürecinde çalışanların iş memnuniyeti üzerine bir çalışma yapan Ataíde ve diğerleri (2023), analiz için verileri yaşları 19 ile 68 arasında değişen 521 çalışana Nisan-Mayıs 2020 tarihlerinde online olarak uyguladıkları anketten derlemişlerdir. Hiyerarşik çoklu regresyon yöntemiyle ulaştıkları sonuçlar, salgın döneminde çalışanların daha iyi iş güvencesi algısı daha yüksek iş memnuniyeti ile ilişkili olduğunu göstermiştir. Ataíde ve diğerleri (2023), pandemi sonrası dönemde çalışanların iş memnuniyetini arttıran politikaların uygulanmasının iş verimliliği için önemli olabileceğini belirtmişlerdir.

Schifano ve diğerleri (2023), Covid-19 sürecinde beş Avrupa ülkesinde zorunlu olarak evden çalışanların öznel iyi oluşunu ölçmek amacıyla yaptıkları çalışmalarında, Lüksemburg Üniversitesi tarafından yürütülen Covid-19 anketinin 2020 yılına ait dört dalgasını kullanmışlardır. Ekonometrik yöntem olarak en küçük kareler yöntemini tercih eden Schifano ve diğerleri (2023), pandemi nedeniyle aniden evden çalışmanın çalışanların iyi oluşunu olumsuz etkilediği bulmuşlardır. Ayrıca bu etkinin yaşlılar, eğitim düzeyi yüksek olanlar, kalabalık bir evde yaşayanlar ve küçük çocuğu olanlar için daha belirgin olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Birleşik Krallık'ta 1970 doğumlu 2800 çalışanın Covid-19 karantina döneminde ev ortamında çalışmasının öznel iyi oluşuna etkisini araştıran Tao ve diğerleri (2023), 1970 İngiliz Kohort Araştırması (BCS70)'nden tasarlanan COVID-19 anketinin ilk üç dalgasını kullanmışlardır. Çalışmada Tao ve diğerleri (2023), çalışma durumunu değerlendirmek için katılımcıların pandemi sırasında çalışma yerlerini ve pandemi öncesi işe gidip gelme davranışlarını (işe gidip gelme mesafesi ve ulaşım tercihi) evden çalışmaya gösterge olarak belirlemişlerdir. Ekonometrik yöntem olarak sıralı lojistik regresyon yöntemini kullanan araştırmacılar, pandemi öncesi işe gitme mesafesi fazla olan (30 km ve üzeri) çalışanların evden çalışmaya geçtiklerinde öznel iyi oluşları yüksek olduğunu; ancak pandemi öncesi yürüyerek ya da bisikletle işe giden çalışanların öznel iyi oluşları düşük olduğunu tespit etmişlerdir. Bulgular, evden çalışmaya geçişin öznel iyi oluş üzerindeki etkisi, pandemi öncesi işe gidip gelme davranışı tarafından belirlendiğini göstermiştir.

Alfano ve diğerleri (2024), Eurofound tarafından uygulanan Yaşam, Çalışma ve COVID-19 e-anketinin 2020-2022 dönemi kapsayan beş dalgasını kullanarak Avrupa ülkelerinde uzaktan çalışanların iş-yaşam dengesindeki değişimlerini araştırmışlardır. Çalışmada sıralı probit regresyon modeliyle elde edilen bulgular, iş-yaşam dengesinin evli çalışanlar, kadınlar, çocuk sahibi olanlar ve üniversite mezunları için kötüye

gittiğini; işverenlerin iş-yaşam dengesinin pandemi sona erdiğinde iyileştiğini ve serbest meslek çalışanlarının pandeminin tüm aşamasında iş-yaşam dengesi açısından sorunlar yaşadığını göstermiştir. Bulgular ayrıca, Covid-19'dan önce uzaktan çalışma modelini uygulamayan ülkelerde, pandemi sürecinde çalışanların memnuniyetinin azaldığını ortaya koymuştur. Alfano ve diğerleri (2024) çalışmanın sonucunda, Avrupa ülkelerinde iş-yaşam dengesini sağlayacak politikaların geliştirilmesi gerektiğini vurgulamışlardır.

Covid-19 pandemisinin ilk iki yılında Almanya'da evden çalışmanın çalışanların yaşam memnuniyeti üzerindeki etkisini araştıran Senik ve diğerleri (2024), Alman Sosyo-Ekonomik Paneli (SOEP)'nin 2020-2021 dönemini kapsayan Covid-19 anketi verileri ile analizi gerçekleştirmişlerdir. Bu ankette katılımcılardan, (a) hane içinde Covid-19 geçirme durumu, sağlık davranışı ve sağlık eşitsizliği; (b) işgücü piyasası faaliyetleri ve istihdam durumu; (c) sosyal yaşam, sosyal ağlar ve hareketlilik; (d) ruh sağlığı ve refah ve (e) sosyal uyuma yönelik tutumlar hakkında bilgi toplanmıştır. Çalışmada SOEP-CoV anketindeki, "Covid-19 döneminde çalışma durumunuzda değişiklik oldu mu?" sorusu evden çalışma durumuna gösterge olarak kullanılmıştır. Ekonometrik model olarak sabit etkiler modelini kullanan Senik ve diğerleri (2024), pandemi sürecinde evden çalışmanın yaşam memnuniyeti üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olduğunu göstermişlerdir. Bulgulara göre bu etki, bekâr erkekler ve 2020 yılında okul çağında çocukları olan kadınlar için daha belirgindir. Ancak okul çağında çocukları olan kadınlar için olumsuz etki 2021 yılında ortadan kalkmıştır. Senik ve diğerleri (2024), bu durumun annelerin pandemi kısıtlamalarına uyum sağlamaları ya da başa çıkma stratejileri geliştirmeleri ile ilişkili olabileceğini öne sürmüşlerdir.

4. Ampirik Analiz

4.1. Veri

Analizler, 31 Avrupa ülkesinden toplanan Avrupa Sosyal Araştırması (European Social Survey – ESS) veri setinin onuncu turuna (Round 10-2020) dayanmaktadır. ESS, 2001 yılından bu yana Avrupa'da yürütülen uluslararası bir araştırmadır ve her 2 yılda bir 15 ve üzeri yaştaki nüfusa ortak anket formu kullanılarak uygulanır. Araştırmanın amacı, farklı nüfusların yaşam koşullarını, sosyal yapısını ve davranış kalıplarını karşılaştırmalı olarak ölçen veriler sağlamaktır. Ülkelerdeki ekonomik ve demografik bilgiler, çalışma hayatı, hanehalkı gelirinden memnuniyet, çevre, yaşam memnuniyeti, mutluluk, demokrasi, siyaset ve sosyal ilişkiler hakkında soruları içeren anketler uygulanarak toplanmaktadır. 11 turdan oluşan ESS, yüz yüze görüşme yöntemiyle gerçekleştirilir. Onuncu tur Covid-19 salgını nedeniyle online görüşme yöntemi kullanılarak da yaklaşık 59000 katılımcıyla tamamlanmıştır.

Onuncu tur kapsamında yer alan ülkeler şu şekilde sıralanabilir: Almanya, Avusturya, Belçika, Birleşik Krallık, Bulgaristan, Çekya, Estonya, Finlandiya, Fransa, Hırvatistan, Hollanda, İrlanda, İspanya, İsrail, İsveç, İsviçre, İtalya, İzlanda, Karadağ, Kıbrıs, Kuzey Makedonya, Letonya, Litvanya, Macaristan, Norveç, Polonya, Portekiz, Sırbistan, Slovakya, Slovenya, Yunanistan.

4.2. Değişkenler ve Model

Çalışmada kullanılan değişkenler ve açıklamaları Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2. Değişkenler Listesi

Değişken Grubu	Değişkenler	Ölçek
Çalışma hayatı değişkenleri	Covid-19 öncesine kıyasla, evden veya seçtiğiniz yerden ne sıklıkla çalışıyorsunuz?	Likert Ölçeği, 6 kategori: 1. Çok daha sık, 2. Daha sık, 3. Aynı, 4. Daha az, 5. Çok daha az, 55. Evden Çalışmam
	Covid-19 nedeniyle çalışma yeriniz değişti mi?	Nominal Değişken: 1. Evet, tamamen, 2. Evet, kısmen, 3. Hayır
	Covid-19 öncesine kıyasla, evden veya uzaktaki bir yerden çalışma ne kadar kabul ediliyor?	Likert Ölçeği, 8 kategori: 1. Çok kabullenildi, 2. Biraz kabullenildi, 3. Aynı, 4. Daha az kabullenildi, 5. Çok daha az kabullenildi, 33. Evden Çalışılmalı, 44. Düzenli Çalışma Yeri Yok, 55. Evden Çalışma Yok
	Covid-19 öncesine kıyasla, iş arkadaşlarınızla yüz yüze ne sıklıkla konuşuyorsunuz?	Likert Ölçeği, 6 kategori: 1. Çok daha sık, 2. Daha sık, 3. Aynı, 4. Daha az, 5. Çok daha az, 55. Pandemi yüzünden aynı yerde bulunmuyoruz
Bağımlı değişken	Covid-19'dan önceye kıyasla, iş arkadaşlarınızla çevrimiçi/mobil iletişim sıklığınız nasıl?	Likert Ölçeği, 6 kategori: 1. Çok daha sık, 2. Daha sık, 3. Aynı, 4. Daha az, 5. Çok daha az, 55. İş arkadaşlarımla çevrimiçi iletişimim yok
	Ne kadar mutlusunuz?	Likert Ölçeği, 3 kategori ¹ : 1. Mutlu Değilim, 2. Orta derecede mutluyum, 3. Mutluyum
Sosyo-demografik ve Sosyo-ekonomik değişkenler	Yaş	Nümerik değişken: 15 ve üzeri yaş
	Cinsiyet	Kukla değişken: Kadın, erkek (temel sınıf)
	Eğitim düzeyi	Kukla değişken: İlköğretim (temel sınıf), ortaöğretim, yükseköğretim
	Medeni durum	Kukla değişken: Evli, bekâr (temel sınıf)
Tekli değişken	Çalışma durumu	Kukla değişken: İşsiz, işsiz değil (temel sınıf)
	Gelir	10 basamaklı cantril merdiveni
Tekli değişken	Çalışma saati	Nümerik değişken

Covid-19 döneminde Avrupa ülkelerinde çalışma hayatının mutluluğa etkisi mikro ekonometrik mutluluk modeli ile araştırılmıştır:

$$H_i = \alpha + \beta X_i + \theta W_i + f_i + e_i$$

Modelde H_i , i bireyi tarafından beyan edilen mutluluğu, X_i , sosyo-demografik ve sosyo-ekonomik değişkenleri, θW_i , çalışma hayatı değişkenleri, f_i , ülke sabit etkilerini ve $e_{i,t}$, hata terimini ifade eder. Avrupa ülkeleri arasında kültürel ve coğrafi farklılıkları kontrol etmek için mutluluk modeline f_i eklenmiştir.

Covid-19 döneminde çalışanların yaşamlarındaki değişimleri gösteren çalışma hayatı değişkenlerini daha az boyuta indirgeyip mutluluk modeline dahil edebilmek için kategorik temel bileşenler analizi (CATPCA) kullanılmıştır. Bunun için öncelikle çalışma hayatı sorularına yönelik güvenilirlik analizi yapılmış ve değişkenler arasındaki korelasyonları ifade eden bileşen yüklerinin sonuçlarına yer verilmiştir. Daha sonra çalışma sorularının kategorileri arasındaki ilişki iki boyutlu uzayda gösterilmiştir. Bu adımlardan sonra çalışma hayatı değişkenleri daha az boyuta indirgenerek göstergeler oluşturulmuştur.

CATPCA analizi sonucunda elde edilen çalışma hayatı göstergeleri ile mutluluk arasındaki ilişkiyi tahmin etmek için ekonometrik yöntem olarak hem OLS hem de sıralı lojistik regresyon yöntemi kullanılmıştır. Mutluluk değişkeninin kategorileri 1'den başlayıp ardışık tamsayı değerleri ile kodlanmıştır. Sıralı kategorilere sahip bir cevap değişkeni için en uygun analiz yöntemi sıralı regresyon modelleridir. Ancak ardışık kodlama nedeniyle sıralı sonuçları doğrusal regresyon modeliyle analiz etmenin uygun olduğunu ifade eden çalışmalar da mevcuttur (Gürler, 2021, s. 103). Örneğin Ferrer-i-Carbonell ve Frijters (2004) çalışmalarında, sıralı lojistik ve sıralı probit yöntemleri ile OLS yönteminin benzer sonuçlar verdiğini göstermiştir. Mutluluk ekonomisi alanında teorik altyapı olarak zengin çalışmalarda da mutluluğun belirleyicilerini araştırmak için sıralı modeller ya da OLS yöntemi kullanılmıştır (bkz. Di Tella vd., 2001; Stutzer, 2004; Meier ve Stutzer, 2008; Senik, 2009; Becchetti vd., 2011; Blanchflower, 2020; Blanchflower ve Bryson, 2024).

¹ ESS'de katılımcıların mutluluğu, "0" hiç mutlu değil en düşük "10" çok mutlu olacak şekilde 11'li likert ölçeği ile ölçülmüştür. Verilerin frekans dağılımına uygun olarak 11 kategori, 3 kategoriye indirgenmiştir.

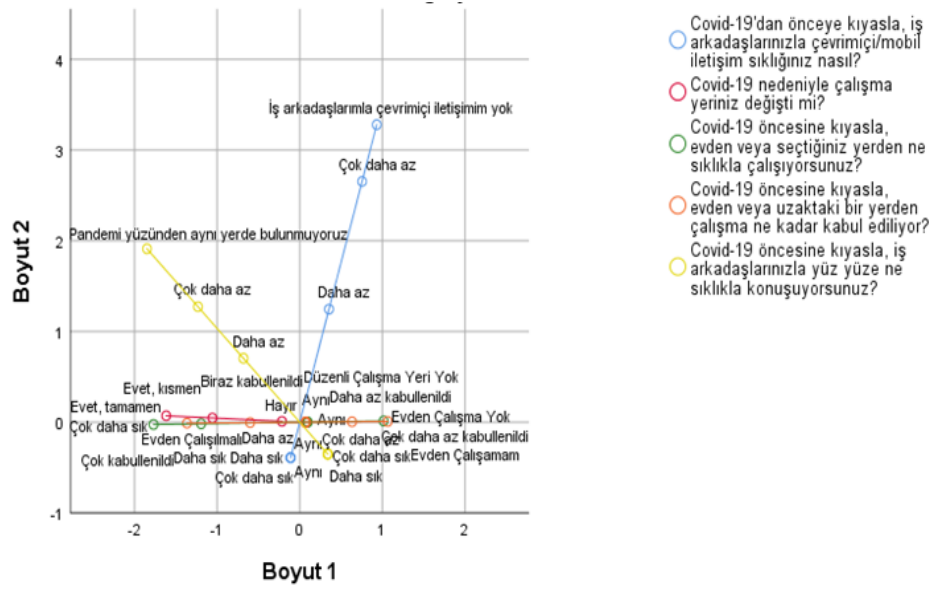
4.2.1. Covid-19 Sürecinde Çalışma Hayatı Göstergeleri

Temel bileşenler analizi (PCA), m sayıdaki değişkenin doğrusal bileşenini elde ederek daha az sayıda ilişkisiz özet değişkenlere (temel bileşenler) indirgeyen çok değişkenli istatistik analiz yöntemidir. PCA'da, değişkenler arasındaki ilişkinin doğrusal ve tüm değişkenlerin nümerik ölçekte olduğu varsayılır. Sosyal bilimler alanında yapılan araştırmalarda farklı ölçekte (nominal, sıralı veya nümerik) değişkenler kullanılmaktadır. Bu durumda varsayımlar sağlanmayabilir. Bu sınırlamaları aşmak için daha uygun bir analiz yöntemi olan CATPCA geliştirilmiştir. PCA ile aynı amacı taşıyan CATPCA, değişkenler arasındaki doğrusal veya doğrusal olmayan ilişkileri görsel ve sayısal olarak gösterir. Bu yöntemde değişkenler, optimal ölçekleme adı verilen bir süreçle sayısallaştırılmaktadır. Optimal ölçekleme sürecinde, bilgi kaybı minimize olacak şekilde orijinal değişkenlerin kategorilerine sayısal değerler atanır. Bu dönüşüm, kategorilerin sayısal değerlerinin değişmediği durağan bir noktaya yakınsayan tekrarlı bir algoritma kullanılarak gerçekleştirilir (Linting ve diğerleri, 2007, ss. 336-337; Meulmanve diğerleri, 2004, s. 50). Optimal ölçeklemeye dayalı doğrusal olmayan PCA'da, sayısallaştırılan kategorilerin değerlerini ve bilinmeyen nesneyi içeren kayıp fonksiyonu minimum değerini alana kadar iterasyon tekrarlanır. Minimum kayıp sayesinde gerçek uzaydaki değişkenler ve kategorileri arasındaki ilişkiler daha düşük boyutlu uzayda gösterilir. Özetle CATPCA, farklı değişken türlerini içeren analizlerde daha az kısıtlayıcı olduğu ve daha iyi sonuçlar verdiği için PCA yöntemine göre daha avantajlıdır (Demir ve diğerleri, 2022, s. 26). Bu nedenle seçilen kategorik değişkenler sayısallaştırarak daha az sayıda yeni değişkene dönüştürmek için CATPCA kullanılmıştır.

Tablo 3. Model Özeti

Boyut	Cronbach's Alpha	Açıklanan Varyans	
		Toplam (Özdeğer)	% Varyans
1	0,797	2,760	55,200
2	0,385	1,444	28,880
Toplam	0,953	4,204	84,080

Tablo 3'te her boyuta ait Cronbach alfa ve açıklanan varyans rapor edilmiştir. Modelde Cronbach alfa katsayısı 0,953 olarak hesaplanmıştır. Bu değer, modelin uyumunun oldukça iyi olduğunu göstermektedir. Cronbach alfa, temel faktörün gerçek puanı tarafından açıklanan değişimle ilişkili bir güvenilirlik ölçüsüdür. 0,7 değeri genellikle yeterli bir alt sınır olarak kabul edilir (Lopes ve Calapez, 2012, s. 94). Modeldeki özdeğerler, standart temel bileşenler analizinin özdeğerleri ile özdeştir ve ne kadar boyutun gerekli olduğunu gösterir. Tablo 3'te, birinci boyuta ait özdeğer 2,760, ikinci boyuta ait özdeğer 1,444 olduğu görülmektedir. Bu özdeğerlerin açıklanan varyans oranları ise birinci boyut için %55,200 ve ikinci boyut için %28,880'dir. İki boyutlu çözüm ile toplam varyansın %84,080'ni açıklanmıştır. Bu orana göre boyut sayısı 2 olarak belirlenebilir. Literatürde genel olarak %67 açıklama oranı yeterli olarak değerlendirilir.

Şekil 1. İki Boyutlu Uzayda Kategorilerin Görünümü

Şekil 1’de, Covid-19 öncesine kıyasla iş arkadaşlarıyla çevrimiçi iletişim sıklığı ile yüz yüze görüşme sıklığı değişkenlerinin her iki boyuta göre birbiriyle ilişki olduğu gözlenmiştir. Kategoriler incelendiğinde, Covid-19 öncesine kıyasla iş arkadaşlarıyla çevrimiçi iletişim sıklığı değişkeninin “iş arkadaşlarımla çevrimiçi iletişimim yok” kategorisi ile Covid-19 öncesine kıyasla iş arkadaşlarıyla yüz yüze görüşme sıklığı değişkeninin “çok daha sık” kategorisinin negatif ilişki olduğu ifade edilebilir. Bu ilişki, pandemi öncesiyle karşılaştırıldığında iş arkadaşlarıyla çevrimiçi iletişimi olmayan kişilerin onlarla yüz yüze görüşme sıklığının azaldığını göstermektedir.

Şekil 1’de Covid-19 öncesine kıyasla evden çalışma durumu, bu durumunun ne kadar kabul edilebilir olduğu ve Covid-19 nedeniyle çalışma yeri değişikliği değişkenleri arasında güçlü bir ilişki olduğu görülmektedir. Covid-19 öncesine kıyasla evden çalışmanın kabul edilebilirliği değişkeninin “çok kabullenildi” kategorisi ile Covid-19 nedeniyle çalışma yeri değişikliği değişkeninin “evet, tamamen” kategorisi ve Covid-19 öncesine kıyasla evden çalışma durumunun “evden çalışmam” kategorisi ile bu durumunun ne kadar kabul edilebilir olduğunun “çok daha az kabullenildi” kategorisi pozitif ilişkilidir. Buna göre pandemi nedeniyle çalışma yeri değişenlerin evden çalışmayı daha çok kabullendiği; ancak evden çalışmayı çok daha az kabullenenlerin işyerinde çalışmayı tercih ettiği söylenebilir.

Orijinden uzak kategorilerin, boyutlara olan katkısının yüksek olduğu bilinmektedir. Birinci boyut için etkisi en yüksek olan kategoriler, Covid-19 öncesine kıyasla evden çalışma sıklığı değişkeninin “çok daha sık” kategorisi ile Covid-19 nedeniyle çalışma yeri değişikliği değişkeninin “evet, tamamen” kategorisi olduğu görülmektedir. İkinci boyutun oluşmasında en fazla katkısı olan kategoriler ise Covid-19 öncesine kıyasla iş arkadaşlarıyla yüz yüze görüşme sıklığı değişkeninin “pandemi yüzünden aynı yerde bulunmuyoruz” kategorisi ile Covid-19 öncesine kıyasla iş arkadaşlarıyla çevrimiçi iletişim sıklığı değişkeninin “iş arkadaşlarımla çevrimiçi iletişimim yok” kategorisidir.

Tablo 4. Boyutlara Göre Değişkenler Arasındaki Korelasyonlar (Bileşen Yükleri)

	Boyut	
	1	2
Covid-19 öncesine kıyasla, evden veya seçtiğiniz yerden ne sıklıkla çalışıyorsunuz?	1,039	0,015
Covid-19 nedeniyle çalışma yeriniz değişti mi?	0,744	-0,033
Covid-19 öncesine kıyasla, evden veya uzaktaki bir yerden çalışma ne kadar kabul ediliyor?	0,855	0,007
Covid-19 öncesine kıyasla, iş arkadaşlarınızla yüz yüze ne sıklıkla konuşuyorsunuz?	-0,551	0,570
Covid-19'dan önceye kıyasla, iş arkadaşlarınızla çevrimiçi/mobil iletişim sıklığınız nasıl?	0,301	1,057

Tablo 4'e göre birinci boyutta 1,039 ile Covid-19 öncesine kıyasla evden çalışma sıklığı değişkeni en yüksek yük değerine sahiptir. İkinci en yüksek yük değerine sahip değişken 0,855 ile Covid-19 öncesine kıyasla evden çalışmanın kabul edilebilirliği değişkeni ve üçüncü en yüksek yük değerine sahip değişken ise 0,744 ile Covid-19 nedeniyle çalışma yeri değişikliği değişkenidir. Evden çalışmayla ilişkili bu üç değişken, birinci boyuta olan katkısı yüksektir. Birinci boyutun şekillenmesinde diğer iki değişkenin katkısının az olduğu görülmektedir. Bu nedenle birinci boyut "evden çalışma" olarak adlandırılabilir.

İkinci boyutta en yüksek yük değerine sahip değişken 1,057 ile Covid-19 öncesine kıyasla iş arkadaşlarıyla çevrimiçi iletişim sıklığı değişkenidir. Bunu 0,570 Covid-19 öncesine kıyasla iş arkadaşlarıyla yüz yüze görüşme sıklığı değişkeni izlemektedir. Diğer değişkenlerin yük değerleri oldukça düşüktür. Birinci boyutu belirlemede etkisi yüksek olan baskın değişkenler, Covid-19 döneminde iş arkadaşlarıyla nasıl bir ilişkiye sahip olduğunu gösteren iki değişkendir. Dolayısıyla ikinci boyut "iş arkadaşlarıyla iletişim" olarak adlandırılabilir.

4.3. Bulgular

CATPCA analizi sonucunda elde edilen Covid-19 döneminde çalışma hayatının nasıl olduğu gösteren "evden çalışma" ve "iş arkadaşlarıyla iletişim" değişkenlerinin mutluluğa etkisi üç ayrı mutluluk modeli ile araştırılmıştır. İlk model, sosyo-ekonomik ve sosyo-demografik faktörlere ek olarak çalışma hayatı göstergeleri; ikinci model, evli olma durumu ve üçüncü model çalışma saati ilave edilerek oluşturulmuştur. Bu sayede pandemi sürecinde ev ortamında çalışmanın ve iş arkadaşlarıyla iletişim sıklığının bireysel mutluluk üzerindeki net etkisi değerlendirilmiştir. Sonuçlar Tablo 5'te rapor edilmiştir.

Tablo 5. Regresyon Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Model 1		Model 2		Model 3	
	Sıralı Logit	OLS	Sıralı Logit	OLS	Sıralı Logit	OLS
Yaş	-0,006** (0,003)	-0,003** (0,001)	-0,039*** (0,004)	-0,014*** (0,001)	-0,028*** (0,005)	-0,011*** (0,002)
Yaşın Karesi	0,000** (0,000)	0,000** (0,000)	0,000*** (0,000)	0,000*** (0,000)	0,000*** (0,000)	0,000*** (0,000)
Kadın	0,112*** (0,019)	0,039*** (0,007)	0,147*** (0,024)	0,047*** (0,008)	0,149*** (0,027)	0,047*** (0,009)
İşsiz	-0,402*** (0,052)	-0,165*** (0,021)	-0,400*** (0,064)	-0,157*** (0,024)	-0,574*** (0,075)	-0,224*** (0,028)
Ortaöğretim	0,223*** (0,045)	0,096*** (0,018)	0,263*** (0,054)	0,111*** (0,020)	0,156** (0,066)	0,070*** (0,024)
Yükseköğretim	0,412*** (0,049)	0,167*** (0,019)	0,535*** (0,059)	0,205*** (0,022)	0,402*** (0,070)	0,150*** (0,025)
Gelir	0,155*** (0,004)	0,058*** (0,001)	0,131*** (0,005)	0,046*** (0,002)	0,136*** (0,006)	0,047*** (0,002)
Evden Çalışma	0,020* (0,011)	0,008** (0,004)	0,046*** (0,015)	0,018*** (0,005)		
İş Arkadaşlarıyla İletişim	-0,024** (0,010)	-0,010** (0,004)	-0,006 (0,013)	-0,003 (0,005)		
Evli			0,457*** (0,026)	0,163*** (0,009)	0,454*** (0,029)	0,158*** (0,010)
Çalışma Saatleri					-0,002** (0,001)	-0,001** (0,000)
Eşik 1	-0,543*** (0,098)		-2,018*** (0,124)		-1,866*** (0,149)	
Eşik 2	0,940*** (0,098)		-0,417*** (0,123)		-0,241 (0,149)	
Sabit		1,943*** (0,036)		2,478*** (0,041)		2,434*** (0,049)
Gözlem	45,826	45,826	29,054	29,054	24,851	24,851
R-kare		0,124		0,161		0,165
Pseudo R-kare	0,0643		0,0863		0,0895	
Prob > Ki-kare	0		0		0	
Prob > F		0		0		0

Not: Anlamlılık düzeyi: *** p<0,01, ** p<0,05, * p<0,1. Parantez içindeki rakamlar standart hataları ifade eder. Modellere ülke sabit etkileri eklenmiştir.

Tablo 5'e göre sosyo-ekonomik ve sosyo-demografik faktörlerin tahmin sonuçları, mutluluk ekonomisi alanında yapılan çalışmaların sonuçları ile tutarlıdır. Kadınların erkeklere kıyasla daha mutlu olduğu, son yedi gün boyunca aktif olarak iş aramanın mutluluğu negatif yönde etkilediği ve evlilerin bekârlara göre mutluluk düzeyinin daha yüksek olduğu görülmektedir. Literatür doğrultusunda orta yaşta grubundaki insanların mutsuz; genç ve yaşlı insanların ise mutlu olduğunu gösterebilmek için yaşın karesi modellere dahil edilmiştir. Bu, mutluluk ile yaş arasında U şeklinde bir ilişki olduğunu ifade eder. Üç model de ilköğretim düzeyine kıyasla ortaöğretim ve yükseköğretim düzeyinde eğitimini tamamlayanlar daha yüksek mutluluğa sahiptir. Benzer şekilde hanehalkı toplam net gelire göre sıralaması bir üst seviyeye çıkan kişiler, mutluluk düzeylerinin daha yüksek olduğunu bildirmektedir.

Model 1'de değişkenlerin katsayılarına bakıldığında, kadın değişkeninin OLS katsayısının² 0,039*** olarak hesaplandığı görülmektedir. Buna göre erkekler referans alındığında, kadınların mutluluğu 0,039*** puan artmaktadır. İşsiz değişkeninin katsayısı negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Hesaplanan değere göre son yedi gün boyunca aktif olarak iş arayanların, bir işte çalışanlara kıyasla mutluluğu 0,165*** azalmaktadır. Ortaöğretim ve yükseköğretim düzeyinde eğitimini tamamlayanların, ilköğretim düzeyinde eğitimini tamamlayanlara göre mutlulukları sırasıyla 0,096*** ve 0,167*** puan artmaktadır. Katsayılar eğitim düzeyi arttıkça bireysel mutluluğun da arttığını

² Sıralı logit regresyon tahmininden elde edilen katsayılar logit değerini olduğu için direkt olarak yorumlanamaz (Gürler, 2021, s. 108) Bu nedenle OLS katsayıları dikkate alınarak yorumlar yapılmıştır.

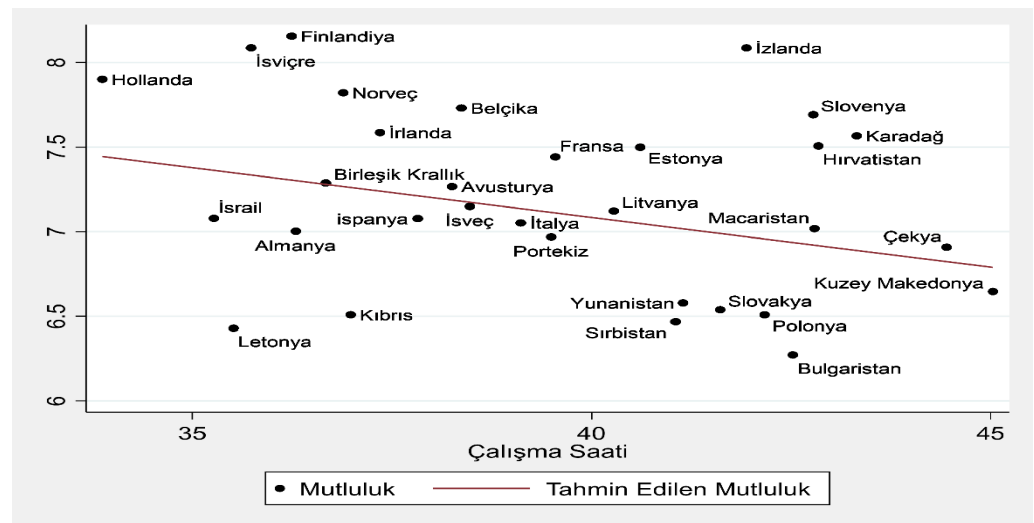
göstermiştir. Kendini kıyasladığı kişilere göre hanehalkı toplam net gelire bir üst seviyeye çıkanların mutluluk düzeyi ise 0,058*** puan artmaktadır.

Model 1’de, evden çalışma durumu değişkeni pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir katsayıya sahiptir. OLS katsayısı 0,008** olarak bulunmuştur. Pandemi döneminde ev ortamında çalışmanın düşük düzeylerde kabul görmesi mutluluğu 0,008** artırır. Bu sonuca göre Covid-19 nedeniyle evden çalışmayı kabul etmeyenlerin mutluluk düzeyi yüksektir. Pandemide çalışma yeri değişikliğinin olmaması, ev ortamında çalışmanın düşük düzeylerde kabul görmesi ve evden çalışma sıklığının az olması çalışanları mutlu etmektedir.

Model 1’de iş arkadaşlarıyla iletişim sıklığı değişkeninin katsayısının negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. OLS katsayısı -0,010**’dir. İş arkadaşlarıyla yüz yüze ya da çevrimiçi iletişim sıklığının az olması mutluluk düzeyini 0,010** değerinde azaltır. İş arkadaşlarıyla yüz yüze ya da çevrimiçi iletişim sıklığının seyrek olması çalışanlar için önemli bir mutsuzluk nedeni olduğu ortaya çıkmıştır. Ancak Model 2’de, iş arkadaşlarıyla iletişim sıklığı değişkeni istatistiksel olarak anlamlı değildir. Mutluluk modeline evli olma durumu eklendiğinde, pandemi sürecinde iş arkadaşlarıyla iletişime geçmeyenler ile iletişimi sık olanlar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir mutluluk farklılığı bulunmadığı görülmektedir. Buna göre hastalık nedeniyle eve kapanma sürecinde evli olan çalışanların kendilerini yalnız hissetmedikleri için mutlu olduğu söylenebilir.

Model 3’te, çalışma saati değişkeninin OLS katsayısı -0,001**’dir. Bu değere göre pandemi sürecinde çalışanların çalışma saatlerinin artması mutluluklarını 0,001** puan azaltmaktadır. Covid-19 koşullarında çalışma saati artan çalışanların mutsuz olması, beklenen bir sonuçtur. Tam süreli evden çalışma, birçok çalışanı psikolojik olarak yıpratmıştır. Çalışanlar, boş zaman ile çalışma arasında belirgin bir ayrım olmadığı için gün içinde kalan işleri ya gece geç vakitlerde tamamlamışlar ya da ertesine güne bırakmışlardır. Çoğu çalışan da mesai saati kavramı olmadığı için hafta sonları çalışmak zorunda kalmıştır. Bu ortamda çalışma saatlerinin artması çalışanların motivasyonun azalmasına, iş stresinin artmasına ve dolayısıyla iş ve özel yaşamlarında mutsuzluğa yol açabilir.

Regresyon sonuçları, Avrupa genelinde pandemide çalışma saatlerinin artmasının bireysel mutluluğu olumsuz etkilediğini göstermiştir. Bu sonuç, Şekil 2’de ülkeler bazında ele alınmıştır.

Şekil 23. Covid-19 Döneminde Avrupa Ülkelerinde Çalışma Saati ve Mutluluk Arasındaki İlişki

³ OLS: Mutluluk= 9,436[353,38] - 0,059[-86,64]Çalışma Saati. Gözlem = 59685, R-kare = 0,1234 ve Prob >F = 0,0000. Çalışma saati 0,01 düzeyinde anlamlıdır.

Şekil 2’de, regresyon sonuçları ile tutarlı olarak, Avrupa ülkelerinde pandemi sürecinde ortalama mutluluk ile haftalık ortalama çalışma saati arasında negatif bir ilişki gözlenmiştir. Genel olarak haftalık uzun çalışma süresine sahip ülkelerde ortalama mutluluk düzeyinin düşük; tam tersine haftalık çalışma süresinin az olduğu ülkelerde ortalama mutluluk düzeyinin yüksek olduğu görülmektedir. Şekilde göze çarpan bir sonuç, haftalık ortalama çalışma süresinin düşük olduğu Almanya’da, Avrupa’daki diğer gelişmiş ülkelere kıyasla insanların daha az mutlu olmasıdır. Bu sonuç, sınırlı çalışma saatlerinin pandemi koşullarında Almanya’da yaşayanları yeterince mutlu etmediğini göstermektedir. Gelişmiş Avrupa ülkelerinde günlük yaşamda çalışma ve boş zamanın dengeli dağılımı, sosyal hayatta aktif bir şekilde yer alınması sağlamaktadır. Ancak Almanya’da düşük çalışma saatlerinin Covid-19 kaynaklı zorlukları aşmayı yardımcı olmadığı söylenebilir. Şekilde göze çarpan bir diğer sonuç, yaklaşık 42 saat ile haftalık ortalama çalışma süresinin yüksek bir seviyede olduğu İzlanda’da, insanların oldukça mutlu olmasıdır. Uzun çalışma saatlerinin İzlandalılarının mutluluğu üzerinde önemli bir etkisi yoktur. Bu ülkede, pandemi döneminde bile uzun çalışma saatlerinin iş-yaşam dengesinin sağlanmasının, sosyal çevreyle iletişimin, aile içi dayanışmanın ve dolayısıyla mutlu olmanın önünde bir engel olmadığı ifade edilebilir. İzlanda gibi haftalık çalışma süresi Avrupa ortalamasının (39,3 saat) üzerinde olan Sırbistan, Yunanistan, Slovakya, Polonya ve Bulgaristan’da ise ortalama mutluluk düşüktür. Bu ülkelerde, Covid-19 salgınına karşı kapanma döneminde çalışma süresinin uzun olması mutluluğu olumsuz etkilediği ortaya çıkmıştır. Benzer şekilde Avrupa ülkeleri arasında en uzun haftalık çalışma süresine sahip Kuzey Makedonya’da, mutluluğun düşük olduğu görülmektedir. Kuzey Makedonya’da pandemide çalışma saatlerinin yüksek olması, aile içinde ya da toplumsal hayatta iletişimin eksilmesiyle yaşanan sıkıntılarla birlikte mutsuzluğa yol açtığı söylenebilir. Buna karşılık haftada 35 saatten daha az çalışıldığı Hollanda’da, çalışanların kısa çalışma saatlerinden mutlu olduğu anlaşılmaktadır. Genel olarak Şekil 2’de, pandemide Avrupa’da haftalık ortalama çalışma saati arttıkça ortalama mutluluk düzeyinin azaldığı görülmüştür.

5. Sonuç ve Tartışma

Covid-19 pandemisinin yayılım hızını kontrol altında tutmak için hükümetler evden çalışma, esnek çalışma saatleri, seyahat kısıtlamaları gibi çalışanları etkileyen çeşitli önlemler almışlardır. Evden çalışmaya geçişin hızlı ve plansız olması, okulların kapanması, temas takibi ve sokağa çıkma kısıtlamaları nedeniyle çalışanlar yeni çalışma düzenine alışmamış ve iş arkadaşları ya da yakın çevresi ile olan iletişimi zayıflamıştır. Avrupa başta olmak üzere birçok ülkede bu tedbirler, çalışanların mutluluğunu olumsuz yönde etkilemesi beklenir. Çalışmada bu durum, Avrupa Sosyal Araştırması’nın onuncu tur (Round 10-2020) verileri ile Avrupa ülkelerinde ampirik olarak ele alınmıştır.

Çalışmada öncelikle kategorik temel bileşenler analizi (CATPCA) kullanılarak Covid-19 döneminde çalışma hayatının nasıl olduğunu gösteren değişkenler oluşturulmuştur. Farklı ölçekteki değişkenler sayısallaştırılarak dönüştüren ilk yeni değişken “evden çalışma” ve ikinci değişken “iş arkadaşlarıyla iletişim” olarak adlandırılmıştır. Literatürde Covid-19 eve kapanma sürecinde çalışma hayatına yönelik gösterge olarak evden çalışma modeline geçiş seçilmiş ve bu değişken analizlerde ya direkt ya da temel bileşenler analizi uygulanarak kullanılmıştır. Bu çalışmada farklı olarak, CATPCA yöntemi ile pandemi koşullarında çalışanların iş arkadaşları ile iletişimini gösteren yeni bir değişken oluşturulmuştur.

Çalışma hayatı göstergelerinin mutluluğa etkisini araştırmak için yapılan regresyon analizinde, pandemiden ötürü evden çalışmanın bireyleri mutsuz ettiği görülmüştür. Literatürdeki çoğu çalışmada da pandemide zorunlu olarak evden çalışanların mutsuz olduğu sonucuna varılmıştır (örneğin Moretti ve diğerleri, 2020; Möhring ve diğerleri,

2021; Tušlve diğerleri, 2021; Gueguen ve Senik, 2022; Schifano ve diğerleri, 2023; Alfanove diğerleri, 2024; Senik ve diğerleri, 2024). Bu sonuç, daha önce belirtildiği gibi sosyal ortamlardan uzaklaşma, iř saatlerin belirsizliği, fazla mesai, gün içinde işlerin tamamlanmaması sonucu aileye karşı sorumlulukların yerine getirilememesi gibi etkenlerin yanı sıra, çalışanların salgının etkisiyle daha önce hiç deneyimlemedikleri bir çalışma ortamına geçiş yapmalarıyla da ilişkilidir. Ipsen ve diğerlerine göre (2023) Covid-19 döneminde olağanüstü koşullar altında, çalışanlar evden çalışmaya ilişkin “iřte sıkışıp kalma” hissiyle birlikte daha çok olumsuz deneyimler yaşamışlardır. Giovanis ve Ozdamar’a (2022) göre ise stres yükü fazla olan bu koşullarda, çalışanlar iř yerinden ve meslektaşlarından uzak kalmasından kaynaklanan mesleki izolasyon hissi nedeniyle ruhsal zorluklar yaşamışlar ve iř kaygıları artarak gelecekteki finansal durumlarıyla ilgili endişe duymuşlardır. Dolayısıyla zorunlu tedbirler gerektiren Covid-19 süreci çalışanları mutsuz etmiştir.

“iş arkadaşlarıyla iletişim” göstergesini içeren analizde, iş arkadaşlarıyla yüz yüze ya da evrimii iletişimin sıklığının azalması bireysel mutluluğu olumsuz yönde etkilediği tespit edilmiştir. Covid-19 sürecinde çalışanlar, iş arkadaşlarıyla iş yerinde ya da sosyal ortamlarda yüz yüze görüşmemiş ve sosyal olarak birlikte vakit geirememişlerdir. Çalışanlar sadece iş arkadaşlarıyla iletişim sıklığı azalmamış, aynı zamanda yakın çevresinde bulunan ilişkilere de erişimi kısıtlanmıştır. Yüz yüze iletişim eksikliği, çalışanların sosyal bağlarını zayıflatmıştır. Bu süreçte evden çalışanlar, sosyal çevresiyle internet üzerinden iletişim kurmak zorunda kalmıştır. Sanal iletişim genel olarak sıcak, doğal ve samimi olmayan bir içeriğe sahiptir. Bu iletişim biçimi, karşı tarafın duygu ve hassasiyetini algılamak pek mümkün olmadığı için anlaşmazlık ve yanlış anlamalara daha açıktır. Bu açıdan pandemide sanal ortamda iletişimini sürdüren çalışanların ilişkilerindeki yakınlık, tatmin ve paylaşım düzeyi düşük olmuştur. Sosyal olarak izole bir yaşam da beraberinde yalnızlığı ve mutsuzluğu getirmiştir. Bu anlamda çalışma ampirik olarak, Covid-19 sağlık krizinin çalışanların mutluluğu üzerindeki önemli etkilerinden birisinin de sosyal izolasyon olduğunu göstermiştir.

Çalışmada analize evli olma durumu eklendiğinde, iş arkadaşlarıyla iletişim sıklığı değişkeninin istatistiksel olarak anlamlı olmadığı ortaya çıkmıştır. Bu sonuç, evli olan çalışanların eşinin desteğiyle pandeminin getirdiği zorluklarla daha iyi baş edebildiğini göstermiştir. şimuni ve diğerlerine göre (2024) bu bulgu, bekrların aileleriyle birlikte yaşasalar da evlilere göre depresyon, anksiyete vb. psikolojik rahatsızlıklara yakalanma riskinin daha yüksek olmasıyla açıklanabilir. Stutzer ve Frey (2006), bekârlara kıyasla evlilerin daha mutlu olması evlilik ile içsel faydalara (rneğin dayanışma, sevgi, kabul görme, takdir vb.) ek olarak finansal açıdan güvence, beşerî sermaye birikimi, gelir artışı gibi dışsal faydaların da elde edilmesinden kaynaklandığını ne srmuşlerdir. Buna göre Covid-19 salgınında evli çalışanların sevgi dolu ve destekleyici ilişkinin temelinde ruhsal ve bedensel sağlıklarını korumuşlardır. Dolayısıyla mutluluk modeline medeni durum ilave edildiğinde, iş arkadaşlarıyla iletişimi olmayanlar ile sık sık iletişime geçenler arasında anlamlı mutluluk farklılıklarının olmaması şaşırtıcı bir sonuç değildir.

Çalışmada, Covid-19 döneminde Avrupa’da çalışma saati ve mutluluk arasındaki ilişki de araştırılmıştır. şekil yardımıyla haftalık en az çalışma süresine sahip ülkelerde insanların oldukça mutlu olduğu; haftalık en uzun çalışma süresine sahip ülkelerde ise insanların daha az mutlu olduğu ortaya çıkmıştır. şekilde ayrıca yaşam standartları yüksek olan Avrupa lkelerinde düşük mesai saatlerinin mutluluğa katkıda bulunduğu grlmştir. Shao (2022) alışmasında, gelişmiş Avrupa lkelerinde vatandaşların yüksek gelir elde ettiği ve kapsamlı sosyal yardımlardan faydalandığı için haftalık daha kısa bir çalışma saatinin tatmin duygularını arttırdığını göstermiştir. Bu doğrultuda gelirden elde edilen marjinal getirinin az olduğu bu ülkelerde, sosyal yardım programları ve düşük çalışma süresi çalışanların salgınla mücadelesinde etkili olduğu söylenebilir. Ancak şekilde, haftalık çalışma saatleri Avrupa ortalamasının oldukça üzerinde olan daha az gelişmiş ülkelerde, ortalama mutluluğunun düşük olduğu gözlenmiştir. Bu sonuçtan, yüksek çalışma saatleriyle birlikte salgınla ilgili endişe ve

belirsizlik nedeniyle hissedilen psikolojik baskının mutluluğu olumsuz etkilediği çıkarımı yapılabilir.

Genel itibarıyla çalışma, tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19 salgınının çalışanların iş ortamını, iş arkadaşlarıyla görüşme sıklığını ve mesai saatlerini etkileyerek çalışma hayatlarında değişikliğe neden olduğu ve bunun sonucunda mutsuz olduklarını ortaya koymuştur.

6. Öneriler

Bu araştırma, politika yapıcılarına Covid-19 salgını gibi insan hayatını olumsuz etkileyen olağanüstü süreçlerde çalışanların mutlu olması için bulgular sunmaktadır. Bu çerçevede çalışanların uzaktan çalışma ortamına uyum sağlamaları ve teknolojik iletişim araçları ile gerekli iş araç gereçlerini kullanmalarına yönelik eğitimler yaygınlaştırılabilir. Ev ortamını çalışmaya uygun bir hale getirmek için işverene iş ekipmanını ve ihtiyaç duyulan teknolojiyi sağlama konusunda finansal destek verilebilir. Pandemi döneminde evden çalışmanın en önemli dezavantajı, çalışanların hem sosyal ortamlardan hem iş ortamından uzak kalarak izole olmaları ve bu nedenle psikolojik sorunlar yaşamalarıdır. Covid-19 gibi evden çalışmanın zorunlu olduğu hallerde, çalışanların bu tür sorunları atlatması ve ruhsal sağlığını koruması için psikososyal destek programları geliştirilebilir. Pandemide çoğu çalışan sürekli olarak evden çalıştığı için aile hayatı ve çalışma hayatı iç içe geçmiş, iş-yaşam dengesi ortadan kalkmıştır. Çalışanların bu zorluklarla tekrardan karşılaşmaması ve aile bağlarının güçlü olması için sorun çözme ve ilişki kurma becerilerini geliştirmeye yönelik aile danışmanlığı uygulaması getirilebilir.

Haftalık çalışma süresinin fazla olması çalışanların ailesine zaman ayırmasını önleyen önemli bir etkidir. Özellikle Covid-19 koşullarında uzun çalışma saatleri çalışanların mutluluğu için belirleyici olmuştur. Esasen iş güvenliği, çalışma saatleri, iş vardiyası, doğum izni, teknik ekipman yeterliliği, mola süresi gibi çalışma koşulları çalışanların mutluluğu ve refahları üzerinde önemli etkiye sahip faktördür. Elverişli bir çalışma ortamı ve altyapısı çalışanların psikolojilerine yansımaktadır. Çalışma ortamı koşullarının güvenli ve iyi olması, çalışanların yaşamında olumlu bir etki yaratarak zihinsel ve fiziksel iyi oluşu teşvik eder ve iş-yaşam dengesinin kurulmasına yardımcı olur. Ayrıca iyi çalışma koşulları iş nedeniyle yaşanan stres, kaygı, depresyon gibi psikolojik rahatsızlıkların daha seyrek görülmesine ve çalışanların sağlıklı olmasına katkıda bulunur. Dolayısıyla iş ortamında çalışanlara sağlanan özerklik, özgürlük ve güvenlik önemli mutluluk kaynakları arasında yer alır (Turan, 2019a, ss. 197-198). Bu açıdan çalışma koşullarının iyileşmesini sağlayacak yasal düzenlemeler yapılabilir. Örneğin yarı zamanlı çalışma seçenekleri, esnek çalışma saatleri, doğum izninin uzatılması gibi düzenlemeler çalışma saatlerinden memnuniyeti artırabilir. Çalışma motivasyonu ve üretkenlik için fazla mesaiyi kontrol etmeye ve bunun ücretini arttırmaya yönelik düzenlemeler de yapılabilir. Ayrıca çalışanların çalışma ortamında iş arkadaşlarıyla sosyal olarak iletişime geçebilmesi ve rahatlayabilmesine sağlayacak zaman dilimlerini arttırmak için teşvik programları geliştirilebilir.

Covid-19 gibi olağanüstü durumlarda çalışanların kendini işe vermesi, işle ilgili herhangi bir faaliyette bulunması, işene yoğunlaşması, motive olmuş hissetmesi, karşılaşmış olduğu sorunlarla mücadele etmesi ve en önemlisi de işinden keyif alması zorlaşır. Başka bir deyişle iş yerinde akışı deneyimlemesi için uygun bir ortam bulunmaz. Çalışanlar açısından akış deneyimi, elindeki işini kendini verirken ilgisiz algı ve düşünlerden uzaklaştığı, bilişsel olarak eş zamanlı motive olmuş, üretken ve mutlu hissettiği zihinsel durumdur. Çalışanların yetenekleri işin zorlukları uygunsa ve çalışma ortamında bu yeteneklerini kullanabiliyorsa, çalışma hayatında akış deneyimini yaşayabilirler. Çalışanların akışı deneyimlemesi, pozitif bir ruh haline sahip oldukları için hayatlarının diğer alanlarına da olumlu etkileyecektir (Turan, 2019b, ss. 182-188). Çalışma ortamında akış deneyimi, çalışma mutluluğunun artmasına ve insanların yaşamlarının daha iyi olmasına sağlayacaktır. Bu anlamda organizasyonlarda çalışanların akışı deneyimlemesi için zemin oluşturulacak çeşitli etkinlikler yapılabilir.

Çalışma hayatında motivasyonu, verimliliği ve iş memnuniyetini arttıracak eğitim geliştirme programları tasarlanabilir. Covid-19 pandemisine benzer bir zorlukla karşılaşan çalışanların kendisini iyi ve güçlü hissetmesi ve dolayısıyla akışı deneyimlemesi için iş ortamında psikolojik destek verecek programlar yaygınlaştırılabilir.

7. Kısıtlar

Çalışmanın bulguları, Covid-19 döneminde Avrupa'da çalışma hayatını etkileyen faktörler ve bunların çalışanların mutluluğu için belirleyici olduğu hakkında fikir sahibi olunmasını sağlar. Ancak çalışmada birtakım kısıtlar bulunmaktadır. İlk kısıt, kesit veriler kullanıldığı için nedenselliğin yönünü ölçmenin zor olmasıdır. Bulgulardan kendini mutsuz hisseden kişilerin çalışma hayatının daha da kötüye gittiğine yönelik bir çıkarım yapılamaz. Mutluluk literatürdeki genel kabul görüşten yola çıkılarak nedenselliğin yönü çalışma hayatından mutluluğu doğru incelenmiştir.

İkinci kısıt, Avrupa Sosyal Araştırması veri setinden katılımcıların hangi meslek grubunda yer aldığına dair bilgiye ulaşılmamasıdır. Bu nedenle çalışma hayatı ve mutluluk arasındaki ilişki farklı iş kategorilerine göre araştırılamamıştır. Covid-19 krizi çeşitli mesleklere mensup çalışanları farklı boyutlarda etkilemiştir. Özellikle sağlık sektöründe çalışanlar, pandeminin ortaya çıkardığı strese uzun süre maruz kalmıştır. Sağlık çalışanları artan iş yükünün getirdiği zaman baskısı, enfeksiyon riski, uzun çalışma saatleri, evden çalışmanın mümkün olmaması gibi nedenlerle salgından daha çok etkilenmişlerdir. Serbest meslek çalışanları ise daha az saat çalışmak ya da tamamen işten ayrılmak zorunda kaldıkları için finansal zorluklar yaşamışlardır. Benzer şekilde salgın zanaatkarları, çiftçileri, inşaat ve gıda sektöründe çalışanları ev ortamında çalışmadıkları için hem ekonomik hem de psikolojik açıdan olumsuz etkilemiştir.

Bir başka kısıt, evden çalışma deneyiminin sadece Covid-19 süreci ile sınırlı olmasıdır. Salgında çalışanlar sürekli evden çalışmış, çalışma koşulları değişmiş, çocuklarının uzaktan eğitime devam etmesi sorumluluklarını artırmış ve en önemlisi de sosyal ilişkileri azalmıştır. Tüm bu dezavantajlar, çalışanların evden çalışmayı olumsuz bir deneyim olarak yorumlamasına neden olmuştur. Olağanüstü durumlar haricinde uzaktan çalışma, ortak çalışma alanları, sanal ofisler ya da seçilen herhangi bir yerden çalışma gibi farklı biçimlerde olabilir. Ayrıca çalışanlar çalıştıkları yeri (uzaktan çalışma ve iş yeri) kendisi belirleyebilir. Çalışanların mutluluğu açısından öz-seçimleri ve uzaktan çalışma modelleri, gelecekteki çalışmalar için araştırma konusu olabilir.

Kaynakça

- Adisa, T. A.; Antonacopoulou, E.; Beaugard, T. A.; Dickmann, M.; Adekoya, O. D. (2022). Exploring the impact of COVID-19 on employees' boundary management and work-life balance. *British Journal of Management*, 33(4), 1694-1709.
- Alfano, V.; Mariotti, I.; Nappo, N.; Vecchione, G. (2024). Work-life balance during the COVID-19 pandemic. A European perspective. *Journal of Industrial and Business Economics*, 51(2), 1-25.
- Ataíde, I.; Araújo, P.; Araújo, A. M.; Fernandes, R.; Martins, E.; Mendes, F. (2023). Grateful workers, satisfied workers? A Portuguese study about organizational happiness during COVID-19 Quarantine. *Behavioral Sciences*, 13(2), 81-92.
- Baycık, G.; Doğan, S.; Yangın, D. D.; Yay, O. (2021). COVID 19 pandemisinde uzaktan çalışma: Tespit ve öneriler. *Çalışma ve Toplum*, 3(70), 1683-1728.
- Becchetti, L.; Trovato, G.; Londono Bedoya, D. A. (2011). Income, relational goods and happiness. *Applied Economics*, 43(3), 273-290.
- Blanchflower, D. G. (2020). Unhappiness and age. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 176, 461-488.
- Blanchflower, D. G.; Bryson, A. (2024). The female happiness paradox. *Journal of Population Economics*, 37(1), 1-27.
- D'Andrea, S. (2022). Implementing the work-life balance directive in times of COVID-19: new prospects for post-pandemic workplaces in the European Union?. *ERA Forum*, 23(1), 7-18.
- Demir, C.; Keskin, S.; Mirtağoğlu, H.; Demir, Y. (2022). Kategorik Temel Bileşenler Analizi ve Depresyon Veri Seti ile Uygulama. *Kocaeli Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 8(1), 25-31.

- Di Tella, R.; MacCulloch, R. J.; Oswald, A. J. (2001). Preferences over inflation and unemployment: Evidence from surveys of happiness. *American economic review*, 91(1), 335-341.
- Eurostat, (2020). Employment and Social Policy Indicators, Erişim adresi: <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database>.
- Ferrer-i-Carbonell, A.; Frijters, P. (2004). How important is methodology for the estimates of the determinants of happiness?. *The Economic Journal*, 114(497), 641-659.
- Giovanis, E.; Ozdamar, O. (2022). Implications of COVID-19: the effect of working from home on financial and mental well-being in the UK. *International Journal of Health Policy and Management*, 11(9), 1635-1641.
- Gueguen, G.; Senik, C. (2023). Adopting teleworks: The causal impact of working from home on subjective well-being. *British Journal of Industrial Relations*, 61(4), 832-868.
- Güler, K. Ö. (2021). Sıralı Regresyon Modelleri ve Stata Uygulamaları *Uygulamalarla Mikroekonometri* içinde, Ed., Birecikli, Ü.Ş., Şengül, S., Nobel Yayın Grubu: Ankara, ss. 103-140.
- Ipsen, C.; Kirchner, K.; Bolisani, E.; Scarso, E. (2023). In a digitalising Europe: Unfolding knowledge from working from home during the COVID-19 pandemic in Italy and Denmark. *Work*, 74(1), 59-74.
- Ipsen, C.; van Veldhoven, M.; Kirchner, K.; Hansen, J. P. (2021). Six key advantages and disadvantages of working from home in Europe during COVID-19. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(4), 1826-1843.
- Kroesen, M. (2022). Working from home during the corona-crisis is associated with higher subjective well-being for women with long (pre-corona) commutes. *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, 156, 14-23.
- Küçük, B. A. (2021). Çalışma Arkadaşı Desteği Ölçeği (ÇAD): Türkçe'ye Uyarlama Çalışması. *Öneri Dergisi*, 16(56), 611-633.
- Linting, M.; Meulman, J. J.; Groenen, P. J.; van der Kooij, A. J. (2007). Nonlinear principal components analysis: introduction and application. *Psychological Methods*, 12(3), 336-358.
- Lopes, H.; Calapez, T. (2012). The relational dimension of identity—Theoretical and empirical exploration. *Review of Social Economy*, 70(1), 81-107.
- Meier, S.; Stutzer, A. (2008). Is volunteering rewarding in itself?. *Economica*, 75(297), 39-59.
- Meulman, J. J.; Van der Kooij, A. J.; Heiser, W. J. (2004). Principal components analysis with nonlinear optimal scaling transformations for ordinal and nominal data *The Sage Handbook of Quantitative Methodology for the Social Sciences* içinde; Ed., D. Kaplan, Sage Publications:London, United Kingdom,ss. 49-70.
- Möhring, K.; Naumann, E.; Reifenscheid, M.; Wenz, A.; Rettig, T.; Krieger, U.; Blom, A. G. (2021). The COVID-19 pandemic and subjective well-being: longitudinal evidence on satisfaction with work and family. *European Societies*, 23(1), 601-617.
- Moretti, A.; Menna, F.; Aulicino, M.; Paoletta, M.; Liguori, S.; Iolascon, G. (2020). Characterization of home working population during COVID-19 emergency: a cross-sectional analysis. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(17), 6284-6296.
- Platts, K.; Breckon, J.; Marshall, E. (2022). Enforced homeworking under lockdown and its impact on employee wellbeing: a cross-sectional study. *BMC Public Health*, 22(1), 199-212.
- Raišienė, A. G.; Rapuano, V.; Varkulevičiūtė, K.; Stachová, K. (2020). Working from home—Who is happy? A survey of Lithuania's employees during the COVID-19 quarantine period. *Sustainability*, 12(13), 5332-5353.
- Schifano, S.; Clark, A. E.; Greiff, S.; Vögele, C.; d'Ambrosio, C. (2021). Well-being and working from home during COVID-19. *Information Technology & People*, 36(5), 1851-1869.
- Senik, C. (2009). Direct evidence on income comparisons and their welfare effects. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 72(1), 408-424.
- Senik, C.; Clark, A. E.; d'Ambrosio, C.; Lepinteur, A.; Schröder, C. (2024). Teleworking and life satisfaction during COVID-19: the importance of family structure. *Journal of Population Economics*, 37(1), 8-32.
- Shao, Q. (2022). Does less working time improve life satisfaction? Evidence from European Social Survey. *Health Economics Review*, 12(1), 50-68.
- Šimunić, A.; Fartek, M.; Antonio, A. A.; Garraio, C.; Jørgensen, K. M. (2024). Singles-friendly work cultures and work-life balance during the COVID-19 pandemic: A study across four European countries. *Journal of Workplace Behavioral Health*, 1-28.<https://doi.org/10.1080/15555240.2024.2305900>
- Stutzer, A. (2004). The role of income aspirations in individual happiness. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 54(1), 89-109.

- Stutzer, A.; Frey, B. S. (2006). Does marriage make people happy, or do happy people get married?. *The Journal of Socioeconomics*, 35(2), 326-347.
- Tao, Y., Petrović, A.; van Ham, M. (2023). Working from home and subjective wellbeing during the COVID-19 pandemic: The role of pre-COVID-19 commuting distance and mode choices. *Journal of Transport Geography*, 112, 103690.
- Turan, N. (2018). Çalışma mutluluğu: kavram ve kapsam. *Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 37(1), 169-212.
- Turan, N. (2019a). Bir kamu üniversitesi personelinin çalışma mutluluğunu etkileyen faktörler: Nitel araştırma örneği. *Journal of Economy Culture and Society*, (60), 187-205.
- Turan, N. (2019b). Akış Deneyimi Üzerine Genel Bir Literatür Taraması. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (37), 181-199.
- Turan, N. (2020). Çalışma mutluluğu düzeyi ve algısı: Özel sektör avukatları üzerine bir araştırma. *İş ve İnsan Dergisi*, 7(1), 89-104.
- Turan, N. (2022). Akademisyenlerin çalışma mutluluğu düzeyleri ve etkileyen faktörler üzerine araştırma: Bir kamu üniversitesi örneği. *Yükseköğretim Dergisi*, 12(3), 450-459.
- Tušl, M.; Brauchli, R.; Kerk sieck, P.; Bauer, G. F. (2021). Impact of the COVID-19 crisis on work and private life, mental well-being and self-rated health in German and Swiss employees: a cross-sectional online survey. *BMC Public Health*, 21, 741-756.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Keziban ALTUN ERDOĞDU (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Keziban ALTUN ERDOĞDU (100%)

Kentsel Yayılmanın Kıyı Yerleşimlerin Çeperinde Yer Alan Kırsal Alanlara Etkisi (Kuşadası İlçesi Caferli ve Kirazlı Mahalleleri Örneği)

Neslihan KARATAŞ¹, Levent ÜNVERDİ²

¹ Doç.Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, neslihan.karatas@deu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9842-9213

² Dr. Öğretim Görevlisi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, levent.unverdi@deu.edu.tr, ORCID:0000-0002-8535-4654

Öz: Kentlerin hızlı ve kontrolsüz büyümesinin sonucunda üretim ilişkileri değişime uğrarken, kırsal alanlar da bu değişimden payını almıştır. Kent yayılarak kırsal alan üzerindeki baskısını artırırken, kent ve kır arasındaki ikilemin mekânsal etkileri de daha belirgin hale gelmiştir. Bu açıdan bakıldığında kırsal alan kendine öz dokusu ile kentten farklı bir yapıya sahip olmasına rağmen, süreç içerisinde aldığı göç ile birlikte giderek kentleşerek benzer konuma gelmiştir. Artan yapılaşma baskısı, imar affı uygulamaları, Köylerin Tüzel Kişiliklerinin ortak mallarının kaldırılması, meralarının mülkiyetinin bağlandıkları belediyelere geçmesi ve satışı arsa el değiştirmelerini arttırmıştır. Bu el değiştirmeler kırsal alanın kimliğini etkilemiş ve kimi yerlerde belediyelerin yaptığı imar değişikliğiyle tarım alanları imara açılmıştır. 2019 yılında meydana gelen Covid-19 Pandemisi ile birlikte kentteki sosyal mesafe olgusunun zarar görmesi kırsal alanları çok daha değerli hale getirmiş ve bu kısıtlı alanlara olan talebi artırmıştır. Bireylerin kentten kaçıp kırsal nitelikli alanlarda yaşama isteği giderek artarken, kırsal alanların tarımsal niteliği değişmeye başlamış ve oluşan talep aynı zamanda kırsal alandaki arazi fiyatlarının da artmasına neden olmuştur. Bu çalışmada da, kırsal alanlarda oluşan bu saçaklanma baskısı sonucu oluşan talebe bağlı olarak artan rantı ve kırsal yerleşmelere olan etkileri parsel bazında el değiştirme süreçleri incelenerek ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Saçaklanma, kırsal yerleşim, kıyı yerleşimi, rant

Jel Kodları: O18, O29, R14

Atf: Karataş, N.; Ünverdi, L. (2024). Kentsel Yayılmanın Kıyı Yerleşimlerin Çeperinde Yer Alan Kırsal Alanlara Etkisi (Kuşadası İlçesi Caferli ve Kirazlı Mahalleleri Örneği), *Politik Ekonomik Kuram*, 8(4), 1428-1454.
<https://doi.org/10.30586/pek.1592525>

Geliş Tarihi: 27.11.2024

Kabul Tarihi: 15.12.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

The Impact of Urban Sprawl on Rural Areas on The Periphery of Coastal Settlements (The Case of Kuşadası District Caferli and Kirazlı Neighbourhoods)

Abstract: As a result of the rapid and uncontrolled growth of cities, production relations have changed and rural areas have been affected. As the city has expanded and increased its pressure on rural areas, the spatial effects of the urban-rural dichotomy have become more evident. From this point of view, although the rural area has a different structure from the city, with its own texture, it has gradually become urbanised with the migration it has received in the process. Increasing building pressure, requests for planning amnesties, the abolition of the common properties of the legal entities of the villages, the transfer of ownership of the pastures to the municipalities to which they are attached and the sale of land have increased the transfer of land. These land transfers have affected the identity of rural areas and, in some places, agricultural areas have been opened up to zoning changes by municipalities. With the Covid-19 pandemic in 2019, the damage to the phenomenon of social distance in the city has made rural areas much more valuable and increased the demand for these restricted areas. While the desire of individuals to escape the city and live in rural areas is increasing, the agricultural quality of rural areas has begun to change and demand has also led to an increase in rural land prices. This study examines the rising rent and its impact on rural settlements as a result of the demand created by this marginalisation in rural areas, by analysing the processes of change of ownership on a parcel basis.

Keywords: Urban sprawl, rural settlements, coastal settlements, rents

Jel Codes: O18, O29, R14

1. Giriş

Hızlı kentleşme ve kontrolsüz büyüme sonucunda kent makroformu çeperlere doğru genişleyerek kırsal alanlara baskısını artırmış ve bu süreç özellikle çeperlerde yer alan kırsal alanlarda önemli bir değişim ve dönüşüm sürecini başlatmıştır. Kentlerin yayılarak büyümesi, kır ve kent arasındaki mesafeyi ortadan kaldırarak kırsal alanların da süreç içerisinde kentsel sınırlar içerisine dahil olması ile sonuçlanmıştır. Bu süreç kırsal alanların kırsal niteliğinin bozulmasına, giderek kentsel nitelik kazanmasına da neden olmuştur. Kentle bütünleşen kırsal alanlara talep artarken, bu alanların hızlı göç ile birlikte, nüfusunda önemli oranda artış görülmüştür. Artan nüfusa ve talebe bağlı olarak çeperlerde yer alan bu alanlarda hızlı bir el değişim sürecinin de başladığı tespit edilmiştir.

12 Kasım 2012 tarihinde yürürlüğe giren 6360 sayılı Büyükşehir Yasası ile birlikte köylerin "mahalle" statüsüne ulaşması köylerin tüzel kişiliklerinin ortak mallarının kaldırılmasına, meraların mülkiyetinin de bağlı oldukları belediyelere geçmesine neden olmuştur. Süreç içerisinde belediye mülkiyetine geçen bu mallar özelleştirilirken, bu el değiştirmeler köy kimliğini etkilemiş ve kimi yerlerde belediyelerin yaptığı imar değişikliğiyle tarım alanları imara açılmıştır. Bunun yanı sıra, süregelen imar affı uygulamaları ile de birlikte kent çeperlerine yönelik bu baskılar yasallaşmıştır. Bir diğer önemli etki ise 2019 yılında meydana gelen Covid-19 Pandemisi olmuştur. Kentteki sosyal mesafe olgusunun zarar görmesiyle kırsal alanlar çok daha değerli hale gelmiş ve bu kısıtlı alanlara olan talebi artırmıştır. Bireylerin kentten kaçıp kırsal nitelikli alanlarda yaşama talebi, kırsal alanların dönüşümüne ve dolayısıyla da tarımsal niteliğini kaybetmesine neden olmuş, aynı zamanda arazi fiyatlarını da artırmıştır. Günümüzde bir yandan kırsal alanlarda, tarımsal ürün miktarının artırılması, çeşitlenmesi ve pazarlanmasına yönelik çeşitli strateji ve politikalar geliştirilirken, diğer bir yandan da özellikle metropoliten kentlerin ve kıyı yerleşmelerinin çeperinde bulunan bu tür alanlara yönelik göç ve yapılaşma baskısı daha da hız kazanmıştır. Bu iki farklı süreç, yerleşim çeperlerinde yer alan kırsal alanlar üzerinde adeta bir çatışma alanı yaratırken, özellikle tarımsal üretime endeksli olmayan, daha çok ikinci konut ve turizme yönelik bu talep kaçak yapılaşmayı ve mülkiyet el değiştirmelerini hızlandırmış, yapılaşma yoğunluğunu arttırmış, aynı zamanda kırsal alanlardaki arazi kullanım biçiminde de önemli bir değişim ortaya çıkarmıştır.

Tarım alanlarında yapılan bu tür uygulamalar alanların kırsal kimliğini zedelemiş ve bu kırsal alanların rant odağı haline gelmesine neden olmuştur. Çalışma kapsamında da kırsal alanlarda oluşan bu değişim sürecini ve etkilerini mülkiyet el değiştirmeleri üzerinden belirlemek amacıyla önemli bir turizm merkezi ve bir kıyı yerleşmesi olan Kuşadası ilçesinde yer alan kırsal nitelikli Caferli ve Kirazlı Mahalleleri seçilmiştir. Caferli ve Kirazlı Mahalleleri, Kuşadası yerleşim alanının ve imar planları ile öngörülen iskan sınırının çeperinde yer almakta olup, 6360 sayılı kanunla tüzel kişiliği ortadan kaldırılarak "mahalle" statüsüne alınmış eski köy yerleşmeleridir. Dolayısıyla da tarımsal üretime yönelik olmayan konut ve turizm amaçlı talepler açısından çok cazip bir konumda yer almaktadır. Ayrıca alanda verimli tarım topraklarının varlığının dışında, önemli yerel projelerin ve girişimlerin yürütüldüğü bir alan olması, her iki köyün çalışma alanı olarak seçilmesini cazip kılmaktadır. Bu yerleşmelerde 2003–2022 yılları arasında kentsel ve kırsal alan kullanımlarında meydana gelen mekânsal değişiklikler ortaya konmaya çalışılırken, süreç içerisinde parsel bazındaki el değiştirmeler, fiyat değişimi vb. etmenler incelenerek kırsal dokuya etkileri ortaya konmaya çalışılmıştır. Bunun yanı sıra çalışma alanında özellikle korunması gereken alanların hangi araçlarla ve ne şekilde korunacağına yönelik öneri geliştirilmeye çalışılmıştır.

2. Kentsel Yayılma

2.1. Kentsel Yayılmanın Nedenleri, Etkileri ve Çözüm Önerileri

19. yüzyılda sanayi devriminden sonra artan göç ile birlikte kentsel merkezlerde nüfus giderek yoğunlaşmış, gelişen ulaşım ve iletişim teknolojileri ile birlikte kentin çeperlerine doğru kent yayılmaya başlamıştır. Çoğunlukla kontrolsüz ve hızlı gelişen bu yayılma saçaklanmaya neden olurken, özellikle çeperlerde yer alan doğal alanlarda baskıyı arttırarak, bu alanların hızla dönüşmesine neden olmuştur. Özellikle yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren kentlerin hızla büyümesi ve yayılması ile birlikte metropolitan kentlerin yapısında, büyümesinde ve çevresi ile ilişkisinde farklılaşmalar oluşmuştur (Özdemir, 1993) Bu değişim ve gelişim süreci farklı gelişmişlik düzeyine sahip ülke ve bölgelerde farklı zaman dilimlerinde yaşanmıştır (Kıray, 1982). Hızlı dönüşüm ve değişim ile birlikte bazı kentsel fonksiyonlar metropolitan kentin çeperinde yer seçmeye başlarken çeperlerde sürekli olmayan, arada boşlukların olduğu, birbirinden kopuk yerleşim örüntüleri oluşmaya başlamıştır (M. Clawson, 1962). Saçaklanmanın olduğu bu araziler kırsal niteliğini yitirirken, kentsel olarak da tanımlanamamakta, bu nedenle de kırsal ve kentsel alanlar arasında bir hinterland olarak nitelendirilmektedir (Karakayacı, 2016). Özellikle 1960'lardan sonra kentsel büyüme ve kentsel yayılma, başta metropol kentler olmak üzere dünyanın birçok kentinde önemli bir sorun olarak kabul edilmeye başlanmıştır (Squires, 2002:41; Pengiun, 2011:1).

Bu kentsel yayılma süreci farklı şekillerde ortaya çıkabilmektedir. Bu süreç, dağınık gelişme, sıçramalı gelişme, şerit ya da şerit halinde gelişme ve de sürekli düşük yoğunluklu gelişme (Ewings;2008) olarak kendini gösterebilmektedir. Bunlardan en yaygın olanı dağınık gelişme olmakla birlikte, kent çeperinde yeni toplulukların uygun fiyatlarda arsa bulma ve yerleşmeleri ile sıçramalı olarak kentsel yayılmada yaygın olarak görülmektedir. Düşük yoğunluklu sürekli gelişim, yayılmanın en düşük derecesi olup, birçokları için en az rahatsız edici olanıdır ve daha yüksek bir yoğunluğun daha uygun olacağına dair bir değer yargısına karşı arazinin oburca kullanılmasıdır (Harvey ve Clark, 1965). Şerit halinde gelişme ise kendi içinde kompakt ancak aksel olarak uzanan ve araları gelişmemiş bırakan bölümlerden oluşmakta ve de geliştirme sırasında düşük yoğunluklu yayılmadan daha pahalı olabilmektedir (Harvey ve Clark, 1965). Muhtemelen kompakt olmasına rağmen süresiz kentsel kullanım parçalarının yerleşimi olan sıçramalı gelişim ise en çok eleştirilen gelişme türü olup, gelişme sırasında toplam kentsel hizmetleri sağlamak için en büyük sermaye harcamalarının gerektiği gelişme şeklidir (Harvey ve Clark, 1965). Bununla birlikte kentsel yayılma her nasıl olursa olsun etkileri benzer olmakta ve genellikle istenmeyen gelişmeler olarak görülmektedir. Sanayinin dikey üretim süreçlerinden yatay üretim süreçlerine kayması ve yığılma ekonomilerinin daha az önemli hale gelmesi (Ewings, 2008) yayılma sürecini hızlandırmıştır. Nüfusun artması metropoliten alanların genişlemesine neden olurken, arttan gelir, teknolojinin ve ulaşım imkanlarının (otomobil sahipliği ve yüksek hızlı otoyolların inşası) gelişmesi şehir dışındaki alanların erişilebilirliğini arttırmış ve kentsel yayılma sürecine ivme kazandırmıştır. Kent çeperlerinde arazi fiyatlarının ve kiralardan düşük olması sadece nüfusun desantralize olmasına neden olmamış aynı zamanda diğer kentsel faaliyetlerinde desantralizasyonuna yol açmıştır. Süreç kentin sınırlarının gelişmesine neden olmuştur.

Kentsel yayılmaya sebep olan etmenler ülkeden ülkeye ve gelişmişlik düzeyine göre de farklılık göstermektedir. Gelişmiş ülkelerde özellikle zengin kesim için daha geniş ferah daha sağlıklı konut yerleşim alanı talebi, ırkçılık, özel araç sahipliği vb etmenler ön plana çıkarken gelişmekte olan ülkeler için istihdam durumu, arsa ve konut fiyatları vs ön plana çıkmaktadır. Gill (2002) yayılmaya neden olan ana etmenleri 4 başlık altında vermiştir. Arazi sahipliği ve kullanımı, ulaşım dokusu, telekomünikasyon teknolojisi, düzenlemeler ve standartlar. Hızla artan nüfus, çalışan sayısındaki ve kişi başına düşen gelirdeki artış arazi ve konut talebini arttırmaktadır. Arazi fiyatlarının çeperlerde daha düşük fiyatta olması özellikle gelişmekte olan ülkelerde buralardaki konut talebini artırarak hızlı kentsel büyüme ve konutlaşmaya neden olmaktadır. Bunun yanı sıra

sanayileşmenin de kent çeperlerine taşınması ile birlikte, bu alanda istihdam edilen insanların işyerine yakın olma isteğiyle bu alanda konut talebin de bulunması yayılmanın nedenleri arasında sayılmaktadır. Bu süreçte en etkili olan bir diğer etmen teknolojinin ve ulaşım altyapısının gelişmesi olmuştur. Ulaşımın gelişmesi ve seyahati kolaylaştırması özel araç sahipliğinin artmasına neden olmuş, kent çeperlerinde yaşayanlar için kent merkezine ulaşım kolay hale gelmiştir. Özellikle gelişmiş ülkelerde kent merkezinin yoğunluğu ve kirliliğinden kaçmak isteyen ve geliri yüksek olan kesim kent çeperlerinde yaşamayı tercih etmiş, gelişmekte olan ülkelerden farklı olarak kapalı sitelerin bulunduğu banliyö kentleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Teknolojik gelişim ile birlikte iletişim özellikle de internet altyapısının gelişimi, evden çalışmayı kolaylaştırırken iş ve evin konumunu seçme özgürlüğü sağlamıştır. Bunun yanı sıra kentsel gelişmeye dayalı hükümet politikalarının spekülasyonları (Karakayacı, 2016), teşvikler, vergilendirme politikaları vb unsurlar yayılma sürecinin genişlemesinde etkili olmuştur. Bu kontrolsüz ve plansız büyüme süreç içerisinde özellikle tarım arazileri üzerine baskı yapmakta ve birçok verimli tarım ve orman arazisi yapılaşarak yok olmaktadır. Bunda ise en önemli etmen çeperde ve de özellikle tarım arazilerinde arsa fiyatlarının düşük olmasıdır. Diğer önemli etmen ise yine tarım ile geçinen kesim için getirinin diğer sektörlerle oranla düşük olmasıdır. Arazi fiyatlarının düşük olması, tarımdan getirinin az olması konut gelişiminin yanı sıra farklı arazi kullanım türlerinin de kent çeperlerinde yer seçmesine neden olmakta, bu da sanayi, ticaret ve inşaat gibi sektörlerin yoğun talebine neden olmaktadır. Bunun yanında planlama sürecinde sınırlandırıcı ve etkin planlama-bölgeleme politikalarının oluşturulamaması, planlamayı etkileyen düzenleme ve standartlar ve de 20. y.y. sonrasında ortaya çıkan bölgeleme anlayışı da yayılmayı oluşturan sebepler arasında sayılmaktadır (Karataş, 2007).

Tablo 1. Kentsel Yayılmanın Nedenleri

Faktörler	Nedenleri
Ekonomik	Ekonomik büyüme ve artan gelir
	Arazi fiyatı
	Sübvansiyonlar
Demografik	Nüfus artışı
	Pandemi (Covid vb.)
Konut	Kişi başına daha fazla alan
	Seçim çeşitliliği (farklı konut sunum biçimleri)
	Özel araç sahipliği
Şehir içi sorunlar	Yüksek vergi seviyeleri
	Hasarlı altyapılar
	Daha az sayıda kamu merkezi
	Küçük apartmanlar
	Açık alan eksikliği
Sosyal sorunlar	
Diğer	Teknolojik yenilik, kamu tesisleri ve altyapıları

Kaynak: Habibi and Asadi, 2011.

Kentsel yayılma birçok etkiyi de beraberinde getirmiştir. Kentsel yayılma ile birlikte birçok hanehalkı için yüksek konut ve arazi tüketim imkânı sunulurken, beraberinde, kirlilik, trafik yoğunluğu, kentsel altyapı maliyeti, eşitsiz kamusal hizmet sunumu vb. maliyetlerine de neden olmuştur. Kentsel yayılmanın düzeyi büyük ölçüde sosyo-ekonomik, demografik etmenlerin ve jeofizik bağlamın bir fonksiyonu olarak görülmektedir (EEA; 2016). Ewing, yayılmanın fazla seyahat, enerji tüketimi ve hava kirliliği, altyapı ve kamu hizmeti maliyetleri, tarım arazilerinin kaybı, merkezi şehirler ve şehir merkezleri üzerine etkisi, psişik ve sosyal maliyetler gibi etmenlerden kaynaklanan daha yüksek maliyetlere yol açtığını iddia etmekte ve yayılmanın çaresi olarak aktif planlamayı önermektedir (Ewing, 1997). Bu süreçte çeperlerdeki arazilerin değer kazanması beklentisi de arazi el değiştirmelerini ve arazilerin satışa çıkarılmayıp bekletilmesine neden olurken bu durum arsa fiyatlarını da etkilemekte aynı zamanda arsa

spekülasyonuna neden olmaktadır. Bunların yanı sıra sonuçlar arasında peyzaj kalitesinin azalması, ekilebilir toprakların kaybı, rekreasyon alanlarının kaybı, açıkça tanımlanmış açık alanların eksikliği, insanların yaşadığı ve çalıştığı alanların işlevsel ve mekansal olarak ayrılması, yerleşik alanların insanlar ve çok sayıda taşıt için işlevsiz hale gelmesi gibi etmenlerde yer almaktadır (EEA, 2016). Kentsel yayılmanın olumsuz etkilerinin yanısıra olumlu etkilerine de yer verilmektedir. Kentsel yayılmanın ekonomik üretimde artış, istihdam olanaklarında artış, daha iyi yaşam koşulları ve daha iyi yaşam tarzları yaratan daha iyi fırsatlar ve daha iyi hizmetleri (altyapı ve ulaşım, kanalizasyon ve su, eğitim ve sağlık vb) daha geniş bir nüfusa yayabilmesi gibi olumlu etkileri olduğu da savunulmaktadır (Prasad, b.t.).

Kentsel yayılmanın azaltılmasına yönelik farklı yaklaşımlar benimsenmiştir. Kentsel sınırlandırma için yaygın olarak kullanılan araçlar yeşil kuşak uygulaması, kentsel büyüme sınırı belirlenmesi, kentsel hizmet alanlarına ilişkin kısıtlamalar, toplu taşıma odaklı gelişim (Hayrulloğlu vd., 2021), trafik sıkışıklığı ve emisyon ücreti uygulaması, ücretli geçiş, aktif planlama vb.dir (Ewing, 1997). Yeşil kuşak uygulaması ile kentlerin kontrolsüzce yayılmasının önlenmesi, kırsal alanların istila edilmesinin önüne geçilmesi ve komşu yerleşmelerin iç içe geçmesinin engellenmesi amaçlanırken, kentsel büyüme sınırı ile kentsel ve kırsal alan bir sınırla ayrılmakta ve kompakt bir gelişim önerilmektedir (Hayrulloğlu vd., 2021). Kentsel hizmet alanına ilişkin sınırlamalar ise kentsel büyüme sınırına benzemekte, kentsel hizmet alanı (kanalizasyon, su temini, arıtma tesisi ve toplu taşıma benzeri) saptanan sınırın ötesine gitmemekte, yalnızca sınırın içerisinde planlanan yerleşimlerde geliştirilmektedir (Hayrulloğlu vd., 2021). Ayrıca altyapı maliyetlerinde konut sakinlerinin payının artırılması, düşük gelirli hane halkının yaşam koşullarının iyileştirilmesi, finansal kredilerin ödenmesinde destek sağlanması, uygun fiyatlı konutların hazırlanması ve bölgesel sübvansiyonlarla yaşam koşullarının iyileştirilmesi, iç çekirdek bölgelerin yeniden geliştirilmesi, arazilerin kullanımı ve terk edilmiş endüstriyel arazilerde girişimcilik, boş ticari araziler ve metro istasyonları alanları, terk edilmiş mülklerin ve tarihi binaların rehabilitasyonu, değişen arazi kullanımları için vergi belirlenmesi, kentsel konsolidasyon, akıllı büyüme stratejilerinin geliştirilmesi, yaratıcı ve etkin yönetim, yaratıcı kentsel politikaların sunulması, etkin bir planlama da kentsel yayılmanın etkisini azaltmada etkin olabilmektedir (Habibi and Asadi, 2011). Ewing ve diğerlerinin (b.t.) ise kentsel yayılmaya çözümleri; ihmal edilen topluluklara yeniden yatırım yapmak ve daha fazla konut imkânı sağlamak, terk edilmiş mülkleri rehabilite etmek, halihazırda yapılaşmış alanlarda yeni gelişimi veya yeniden gelişimi teşvik etmek, gelişen, karma kullanımlı faaliyet merkezleri oluşturmak ve beslemek, büyüme yönetimi stratejilerini desteklemek, daha akıllı büyümeyi tamamlayan ulaşım politikaları oluşturmak olarak sıralamaktadır.

2.2. Türkiye’de Kentsel Yayılma

Türkiye’de kentleşme süreci, Cumhuriyet sonrasında başkent Ankara ile başlamış olmasına rağmen diğer yerlerde yavaş bir şekilde gelişme göstermiştir. Bununla beraber ikinci dünya savaşından sonra özellikle 1950’lerden itibaren artan göç kentleşme sürecini hızlandırırken gecekondu olgusunu da ortaya çıkarmıştır. Bunda ülkenin tarımsal yapısında meydana gelen değişimler, kırsal alandaki çözümler, sanayileşme süreci, istihdam problemleri etkili olmuştur. Bu süreçte gelişen gecekondu özellikle kent çeperlerinde yer alan ve mülkiyeti çoğunlukla kamu arazileri üzerinde veya başka kişilere ait araziler üzerinde gerçekleşmiştir. Günümüzde dönüşüm geçiren gecekondu alanları büyük kentlerin genişlemesinde ve yayılmasında önemli etmenlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır (Öncel ve Meşhur, 2021). Kentlerdeki bu hızlı değişim ve dönüşüm kentsel yayılmanın çeperlerdeki verimli tarım alanlarında ve kırsal bölgelerde yapılaşma baskısını arttırmıştır. Bu dönemde hızlı kentleşme süreciyle birlikte gecekonduların inşasının yanı sıra kentlerde apartmanlaşma da hızlanmış ve kentsel yayılma (saçaklanma) farklı bir sürece girmiştir. Anayol bağlantıları üzerinde şerit halinde ve sıçramalı olarak gelişen kentsel çeper alanları Türkiye’deki özellikle hızlı göç alan büyük

kentlerde yaygınlık göstermeye başlamıştır. Özellikle kent çeperleri ile kent merkezi arasında kalan ve yer yer boşlukların bulunduğu alanlarda apartmanlaşma sürecinin de hızlandığı görülmektedir. Apartmanlaşma sürecini hızlandıran iki önemli unsur, 'yap-sat' usulü ve 'kat mülkiyeti'nin yasallaşması olmuştur (Koçak Torhanoğlu, 2019). Bu dönemde her ne kadar kentsel arsaya yönelik yeni yasal çerçeveler oluşturulsa da (5218 ve 5228 sayılı yasalar, 6830 sayılı İstimlak kanunu, 6785 sayılı İmar Yasası, 7367 sayılı Kanun vb.) başarılı uygulama sonuçları elde edilememiştir (Özdemir, 1993).

1961 yılında yeni anayasa ile birlikte planlı kalkınma dönemine geçilmiş ve kalkınmanın bir plan dahilinde gerçekleştirilmesine çalışılmıştır. Bu dönemde Avrupa ülkelerinin özellikle de Almanya'nın vasıfsız iş gücü talebi dış göç sürecini başlatmıştır. Bu süreçte her ne kadar kentleşme süreci bir nebze yavaşlamış olsa da büyük şehirler metropolitenleşmeye başlarken gecekondulaşma süreci de hızla artarak devam etmiştir. Apartmanlaşma süreci ise çok dairesel tek blokta, büyük ölçekli konut üretimine doğru gelişmeye başlamıştır. Bu dönemde dar gelirlere yönelik özellikle kentin çeper alanlarında toplu konut alanları, kooperatifçilik vb. farklı konut sunum biçimleri de uygulanmaya başlanmış olmasına rağmen istenilen sonuçların elde edildiği söylenememektedir. Dönemin kapital birikim koşulları ve imar anlayışı konut sorununun çözümünde yetersiz kalmış ve tek tek parselin üzerine binaların eklenmesiyle büyüyen kentler, yağ lekesi gibi çevresine doğru yayılarak büyümeye devam etmiştir (Öncel ve Meşhur, 2021). 1970 ve 1980 yılları arasında metropoliten kent çeperlerindeki kırsal yerleşmelerin fiziki gelişimini doğrudan etkileyen yasal düzenlemeler yapılmış (1605 sayılı kanun, 1975 yılında belediye ve mücavir alan dışında kalan köylerdeki imar uygulamalarına yönelik yasa vb.) buna yönelik uygulamalar fiziki plan kararlarının oluşturulması ve uygulanmasında sorunlara yol açmıştır (Özdemir, 1993).

1980 sonrası dönemi Türkiye açısından önemli bir dönem olmuştur. Askeri darbenin ardından değişen yönetim ile birlikte yeni ekonomik ve siyasal politikaların uygulandığı bir döneme girilmiştir. Bu dönemde planlama kurumu, arsa politikaları ve kamuya at arazilerin kullanılmasına ilişkin politikalarda önemli değişimler yaşanmıştır. 1985'de yürürlüğe giren İmar Kanunu ile planlama yetkileri büyük oranda yerel yönetimlere devredilmiş ve akabinde kentlerde imar ve yapım faaliyetleri ciddi biçimde artmış, bu süreç kentlerin çeperinde yer alan ucuz kentsel arazilerin hızlı ve kolay bir biçimde kentsel arsaya dönüştürülmesine ve de inşaat sektörünün gelişmesine neden olmuştur (Balaban, 2011). Bu dönemde neoliberal politikalar çerçevesinde özellikle kent çeperlerinde gerçekleştirilen büyük ölçekli sanayi alanları, serbest bölgeler, eğlence merkezleri, büyük alışveriş merkezleri, oteller, toplu konut alanları, kapalı siteler, üniversite ve sağlık kampüsleri gibi uygulamalar ve otoyolların ve yeni karayollarının inşası ile birlikte kentlerin yayılması daha büyük ölçeklerde gerçekleşmeye başlamıştır. TOKİ'nin 2000 sonrasında inşaat sektörünün en önemli aktörlerinden birisi haline gelmesi, faaliyet alanlarını genişletmesi ve kaynaklarını arttıran yeni yasal düzenlemeler, kentlerin yayılma sürecinde önemli bir unsur olmuştur. Bu süreçte kentsel yayılma da etkili olan unsurlar ağırlıklı olarak ekonomik ve siyasi olarak gelişirken, 2020 yılında dünyada ortaya çıkan pandemi süreci de kentsel çeper alanlarında meydana gelen yayılmada etkili farklı bir unsur olmuştur. Kalabalık kent merkezi ve yerleşmelerinden kaçan nüfus, kent çeperlerinde daha sakin kırsal ve köy yerleşmelerinde konut edinmeye ve yerleşmeye başlarken, bu alanlarda önemli bir değişim gerçekleşmiştir. Tam olarak kentsel veya kırsal olarak nitelendirilmeyeceğimiz bu alanlar kentleşme baskının olduğu önemli alanlar haline dönüşmüştür. Bu süreç sıçramalı olarak kentsel çeper alanlarının dışında gelişen yerleşmelerin giderek kent ile bütünleşerek kırsal niteliğini yitirmesine neden olmuştur. Özellikle turizm açısından önemli destinasyon alanlarında veya yakınında bulunan kırsal nitelikli yerleşmeler, kentleşme baskısının ve kentsel gelişimin yoğun olduğu yerleşmeler haline gelmiştir.

3. Metodoloji

3.1. Çalışmada Kullanılan Veri Setleri

Çalışmada “mekânsal olan” ve “mekânsal olmayan” olmak üzere 2 temel veri seti kullanılmıştır. Bu veri setleri bir yandan alana yönelik tarımsal üretime yönelik olmayan talebi ölçmek için kullanılırken, diğer yandan bu talebin bölge genelinde hangi alanda yer seçtiğini, bu yer seçimin nedenlerini ve tarımsal alan ile faaliyetler üzerindeki etkilerini ortaya koymak amaçlanmıştır.

3.1.1. Mekansal Olmayan Veri Setleri

Çalışmada kullanılan birinci mekânsal olmayan veri seti Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü'nün “Parsel Bazındaki Web Tapu Kayıt” bilgilerinden oluşmaktadır. Söz konusu veri seti Caferli ve Kirazlı Mahallelerindeki mülkiyet “el değiştirmelerini” belirlemek amacıyla kullanılmıştır. Çalışmada “el değiştirmeler” tarımsal üretime yönelik olmayan talebi tespit etmek ve bu talebi dönemler itibarıyla ve mekânsal olarak ayrıştırarak, bunun nedenlerini ve sonuçlarını tartışabilmenin bir aracı olarak seçilmiştir. Bu kapsamda öncelikle web tapu kayıt bilgilerinden Caferli Mahallesinde 491 adet, Kirazlı Mahallesinde ise 1720 adet olmak üzere toplam 2211 adet parselden oluşan bir veri seti elde edilmiştir. Ancak toplam 2211 parselden oluşan bu veri setinde kadastro bilgisi bulunmasına rağmen, Web Tapu üzerinde parsel bilgisi bulunmaması nedeniyle Caferli Mahallesinde 11 adet, Kirazlı Mahallesinde ise 25 adet parsel, “verisi olmayan parsel” olarak adlandırılmış ve yapılan analiz ve değerlendirmelerde dikkate alınmamıştır. Bu işlem sonrasında yeniden düzenlenen veri setinde satış durumu “El Değiştirme”, “İntikal” ve “Hisse Satışı” olarak üç gruba ayrılmış, taşınmazdaki hisse/hisselerin tamamında tek tüzel kişiye satışı gerçekleşiyorsa ve bu nedenle malik değişiyorsa ya da “Satış Suretiyle Pay Temlik” uygulanarak taşınmaz hisseleri maliklerden birisine satılıyor ve bu nedenle tek malikte toplanıyorsa, bu parsel “El Değiştirmiş” olarak kabul edilmiştir.

İkinci veri seti, Kuşadası Belediyesi tarafından hesaplanan “Arsa Bedelleri”nden oluşmaktadır. Bu veri setinde, mahalle sınırı içerisinde yer alan taşınmazların her birine ilişkin yıllar itibarıyla değişen arsa rayiç bedeli verisi bulunmadığından Caferli ve Kirazlı Mahallelerinde seçilen Merkez Caddelerindeki arsa rayiç bedelleri esas alınmıştır. Bu kapsamda, Caferli ve Kirazlı Mahalleleri özelinde yıllar itibarıyla değişen arsa rayiç bedellerini karşılaştırmak ve zaman içerisinde ranta yönelik eylemleri tespit etmek amacıyla; önce arsa rayiç bedeli değerleri 2021 yılına taşınmış, sonrasında da beklenen değer ve güncel değer kavramları çerçevesinde irdelenmiştir. Beklenen Değer, arsa rayiç bedellerinin Gelir İdaresi Başkanlığına yayınlanan Yeniden Değerleme Oranları kullanılarak 2021 yılına getirilmesi ile elde edilen değeri ifade etmektedir. Güncel Değer ise, Kuşadası Belediyesinin resmi internet sitesinde 2021 yılı için belirlenmiş değerden oluşmaktadır. Bu noktada, Kuşadası Belediyesinin resmi internet sitesinde yayınlanan arsa rayiç bedel değerleri 2000 yılından itibaren elde edilmekle birlikte, Gelir İdaresi Başkanlığına yayınlanan Yeniden Değerleme Oranları 2010 yılından itibaren hesaplandığı için, Arsa Rayiç Değerlerine ilişkin veri seti de bu tarih göz önünde bulundurularak oluşturulmuştur (Taşçı ve Ünverdi, 2020). Veri setinde yer alan değerlerin karşılaştırılabilir ve yorumlanabilir olması amacıyla, değerler Yeniden Değerleme Oranı kullanılarak günümüze uyarlanmıştır.

Üçüncü veri seti ise Kirazlı ve Caferli Mahalle sınırları içerisinde Kuşadası Belediyesi'nce 2003-2021 yılları arasında verilen Yapı Ruhsatı Bilgilerinden oluşmaktadır. Parsel bazında elde edilen bu bilgiler yıllar itibarıyla ayrıştırılmış ve ArcMap Programı aracılığıyla mekânsallaştırılmıştır.

3.1.2. Çalışmada Kullanılan Mekânsal Veri Setleri

Çalışmada kullanılan birinci mekânsal veri seti, toprak gruplarının belirlendiği veri setidir. Bu veri seti Tarım Orman Bakanlığı tarafından hazırlanan Arazi Parsel Bilgi Sistemleri Haritasından alınmış olup, toprağın niteliğinin belirlendiği veri setidir. Bu veri setinden alınan veriler ArcMap programı ile mekânsallaştırılmıştır. Alanların arazi

örtüsünün belirlendiği bu veri seti aracılığıyla tarımsal ve tarım dışı araziler ile ürün deseni belirlenmiştir.

İkinci mekânsal veri seti, "Land Parcel Identification System (LPIS)" verilerinden elde edilen tarımsal arazi kullanım biçimi ile alan çalışması sırasında elde edilen yapılaşmış parsellerdeki yapıların arazi kullanım türünün birleştirilmesi ile elde edilmiş ve ArcMap programı aracılığıyla mekânsallaştırılmıştır.

Üçüncü mekânsal veri seti, uydu görüntülerinin (Google Earth) yıllara bağlı olarak değişiminin yapı ruhsatlarıyla karşılaştırılması ile alandaki makroform değişimi ortaya konmaya çalışılmıştır.

Dördüncü mekânsal veri seti, kadastral altlıklar da yer alan parsel verisinden oluşmaktadır. Veriler ArcMap programına aktarılıp bu alandaki eksikler ise Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü'ne (TKGM) ait web sitesi üzerinden giderilmiştir. Caferli ve Kirazlı Mahallelerini Plansız Alanlar İmar Yönetmeliği'ne tabi olduğundan dolayı alanlarda herhangi bir halihazır verisi bulunmamaktadır.

Bu nedenle çalışmada kullanılan beşinci mekânsal veri seti, mevcut olan kadastral altlıkların üzerine oluşturulmuş "Halihazır Haritadır". Bu halihazır harita, araştırma kapsamında alanlardaki mevcut yapıların ArcMap Programı üzerinde çizilmesi ve haritalandırılmasını kapsamaktadır. Caferli ve Kirazlı Mahalleleri incelendiğinde Kuşadası Belediyesinden alınan yapı ruhsatı verileriyle Google Earth üzerinden yıllara bağlı olarak alınan uydu görüntüsü üzerinde çalışılmıştır. Alandaki LPIS verileri, parsel bazlı arazi kullanım türlerini belirlemiştir. Yapılan arazi çalışmaları sonucunda, yapı bazında arazi kullanım da belirlendikten sonra bu iki veri karşılaştırılıp mekânsallaştırılmıştır. Oluşturulan veri setleri ArcMap programı ile mekânsallaştırılıp tematik haritalar hazırlanmıştır. Google Earth üzerinden alınan uydu görüntüleri ile birleştirilen veriler parsel içerisinde yer alan yapıların ruhsat bilgisini vermektedir.

3.2. Çalışma Kapsamında Yapılan Kabuller

3.2.1. Coğrafi Sınırlara İlişkin Kabuller

Elde edilen veri setlerinin mekânsallaştırılmasında iki coğrafi sınır esas alınmıştır. Bu sınırlardan ilki "Mahalle" sınırır. 12 Kasım 2012 tarihinde kabul edilen On Üç İlde Büyükşehir Belediyesi ve Yirmi Altı İlçe Kurulması ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnemelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ile köy statüsünden mahalle statüsüne dönüşen köylerin köy tapulama sınırları, mahalle sınırı olarak kabul edilmiş ve mekânsal analizlerde bu sınır altlık olarak kullanılmıştır. Bununla birlikte Kirazlı Mahallesi Köy Tapulama/Mahalle Sınırı içerisinde mekânsal olarak çok büyük 2 adet orman parseli olması nedeniyle bu alanlar analiz kapsamı dışında bırakılmıştır.

Mekânsal analizlerde kullanılan ikinci sınır ise "Köy Yerleşik Alan" sınırır. Alandaki kırsal dokunun daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla köy merkezindeki analizlerin sınırı Köy Yerleşik Alan sınırına dayanmaktadır.

3.2.2. Dönemsel Ayrıştırma

Alandaki analize konu olan el değiştirme verileri, 2003 – 20221 yılları arasındaki TKGM Web Tapu Kaydında yer alan bilgileri kapsamaktadır. Alınan veri seti her yıl için ayrı ayrı incelenmekle birlikte, çalışma iki ana alt döneme ayrılarak detaylandırılmıştır. Bunlar çalışma alanının köy niteliğini koruduğu 2003-2011 yıllarını içeren dönem ile, "6360 Sayılı On Üç İlde Büyükşehir Belediyesi ve Yirmi Altı İlçe Kurulması ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnemelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun" sonrası dönemi kapsayan 2012-2022 yılları arasındaki dönemdir.

¹ Alandaki kırsal dokunun korunduğu, niteliğinin "köy" olarak belirlendiği dönemin 2003 tarihinde başlamasının nedeni, mülkiyet el değiştirme sürecine ilişkin veri setine ait bilgiye ulaşılabilen ilk yıl olmasıdır.

4. Kentsel Yayılmanın Caferli ve Kirazlı Mahalleleri Üzerine Etkileri

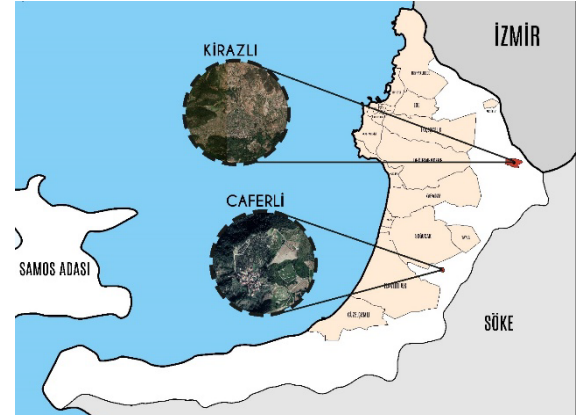
4.1. Çalışma Alanının Konumu ve Genel Özellikleri

Çalışmaya konu olan Caferli ve Kirazlı Mahalleleri, Aydın İli Kuşadası ilçesinde yer almaktadır. Kuşadası'nın kuzeyinde İzmir'in Selçuk ilçesi, doğusunda ve güneyinde Aydın'ın Söke ilçesi, batısında Ege Denizi bulunmaktadır. Kuşadası, turizm açısından Türkiye'nin önemli merkezlerinden birisi olup Türkiye'nin en büyük 3. limanına sahiptir. Avrupa Konseyi tarafından Avrupa Biogenetik Rezervleri Şeması'nda 'Flora Biogenetik Rezerv Alanı' olarak kabul edilen Dilek Yarımadası Milli Parkı' da ilçe sınırları içerisinde yer almaktadır (WEB 1).

Çalışma alanlarından birisi olan Caferli Mahallesi Kuşadası'nın güneyinde yer almakta olup, kuzeyinde Yaylaköy, doğusunda Söke ilçesi, batısında Davutlar ilçesi bulunmaktadır. Caferli Mahallesi 2023 yılı 174 kişilik toplam nüfusu (WEB 2) ve 289 metrekare yüzölçümü ile Kuşadası'nın en az nüfus yoğunluğuna sahip mahallelerinden biridir. Bir diğer çalışma alanı olan Kirazlı Mahallesi ise Kuşadası'nın güneydoğusunda yer almakta olup kuzeyinde Çamköy, kuzeydoğusunda Gökçealan, batısında Kuşadası ilçesi ve güneydoğusunda Söke ilçesi bulunmaktadır. Kirazlı Mahallesi 2023 yılı nüfusu 1139 kişi (WEB 3), yüzölçümü ise 349 metrekaredir.

Şekil 1.a. Kuşadası ilçesinin konumu.

Şekil 1.b. Caferli ve Kirazlı Mahallelerinin Konumu

Her iki köyünde ana geçim kaynağı tarım ve hayvancılık olup, özellikle üzüm, incir, zeytin öne çıkan ürünlerdir. Aynı zamanda eko-turizm açısından da ön plana çıkmaktadırlar. Caferli'de tarihi ve doğal dokunun korunması, tarımın ve eko-turizmin öne çıkması, kırsal (köy) niteliğinin korunması amacıyla, mahalleye özgü yöresel mimarinin korunmasını yönelik olarak mahalle sınırları içerisinde yapılacak tüm yapılarda, geleneksel yapıya uygun malzeme kullanılmasına karar verilmiş.

Şekil 2. Caferli Mahallesi (Koşar ve Öksüz, 2022)

Kirazlı Mahallesi'nde de kırsal dokunun korunması amacıyla çeşitli girişimler olduğu görülmektedir. Kirazlı Ekolojik Yaşam Derneği ile organik tarım desteklenirken, Birleşmiş Milletler'in de desteklediği organik tarım; biyo-çeşitliliğin korunması, güneş enerjisinden maksimum faydayı sağlamak adına uygulanan projelerden biri olan sebze kurutma fırınları da Kirazlı'da oluşturulmuş ve Kirazlı Eko Köy Yerel Ürünler Pazarı da Türkiye'nin ilk köy pazarı olmuştur. Kirazlı Mahallesi'nin sahip olduğu endemik türlerin ve biyo-çeşitliliğin korunması ve aynı zamanda bu doğal ve kültürel değerlerin gelecek nesillere de aktarılabilmesi için Mahallesi'nin kırsal dokusuna uygun olarak ekolojik köy haline gelmesi amacıyla Kirazlı Eko Turizm Projesi hazırlanmıştır (EKODOSD, 2024). Çeşitli festival ve şenliklerle de her iki yerleşmenin turizm açısından desteklenmesi sağlanmaktadır

Şekil 3. Kirazlı Mahallesi ((Koşar ve Öksüz, 2022)

4.2. Çalışma Alanına İlişkin Analizler

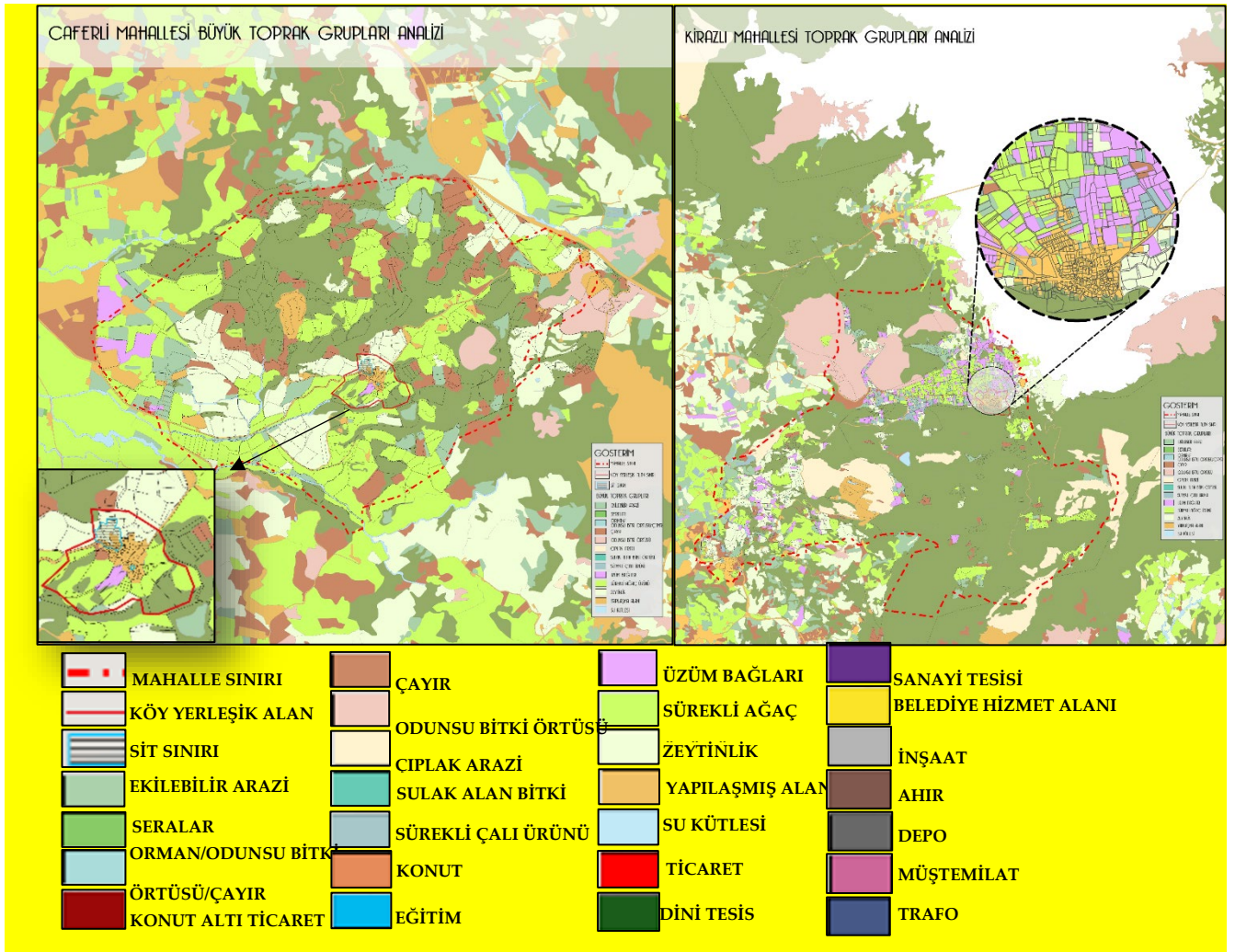
Arazi kullanım türü, yerleşmenin değerlendirilmesinde, tarım potansiyellerinin ortaya konmasında, kentsel ve kırsal ilişki ağlarının kurulmasında önemlidir. Bu nedenle de çevresel, ekonomik, sosyo-kültürel, kurumsal ve jeopolitik kriterleri göz önünde bulunduran potansiyellerin ve sınırlamaların belirlenmesine dayalı olarak insan yerleşimlerinin, ekonomik ve sosyal faaliyetlerin ve mekânsal fiziksel gelişimin yerinin ve sürdürülebilir gelişiminin düzenlenmesinde ve desteklenmesinde önemli rol oynar.

Alanda yapılan analizler, arazi kullanım ve yapı kullanım türleri olarak iki başlıkta toplanmıştır. Yapı kullanım türleri arazi çalışması ile belirlenmiş olup zemin kattaki yapı kullanımını göstermektedir. Hem arazi çalışması ile hem de toprak gruplarının sınıflandırılması ile birleştirilen bu sonuç üründe arazi kullanım türleri, yerleşik alan, bahçe, orman ve çayırılık, zeytinlik, üzüm bağı, ekilebilir arazi, çıplak arazi ve su yüzeyi olarak belirlenmiştir.

4.2.1. Toprak grupları ve arazi kullanım analizi

Kuşadası'nın çeperinde yer alan Caferli ve Kirazlı Mahalleleri kırsal niteliğe sahip alanlar olması nedeni ile en önemli geçim kaynakları tarımdır. Tarımsal nitelikli topraklarda toprak türleri alanın ürün desenini belirlemesi bakımından önemlidir. Tarım Orman Bakanlığı tarafından hazırlanan Arazi Parsel Bilgi Sistemleri Haritasından (2022) alınan verilere göre toprak grupları açısından alanın verimli tarım arazilerine sahip olduğu göze çarpmaktadır (Şekil 4). Toprak türlerinin özelleşmesi bu tür kırsal alan niteliklerinin oluşması açısından önemlidir. Ayrıca toprak grubuna uygun ürün deseni oluşturulması açısından da toprak gruplarının belirlenmesi önem taşımaktadır. Caferli Mahallesi Sınırı içerisinde kalan alanlarda ekilebilir, çıplak ve sürekli ağaç ürünü içeren arazilerin çoğunlukta olduğu görülmektedir. Köy yerleşik alan sınırı içinde kalan bölgelerde ise zeytinlik, üzüm bağları, sürekli ağaç ürünleri, sera, çayır ve çıplak arazi türünün ağırlıklı olarak yer aldığı izlenmektedir. Kirazlı Mahallesi'nde alanın en önemli geçim kaynaklarından olan üzümün, yerleşme üzerindeki dağılımı öne çıkmaktadır. Alanın geniş ormanlara ve sürekli ağaç ürünlerine sahip olduğu görülmektedir. Yerleşim,

köy yerleşik alan sınırında yapılaşma, ormanlar, üzüm bağları, zeytinlik ve sürekli ağaçlarla çevrelenmektedir.

Şekil 4. Caferli ve Kirazlı Mahalleleri Büyük Toprak Grupları ve Arazi Kullanım Durumu

Caferli ve Kirazlı Mahallelerindeki arazi kullanım türleri incelendiğinde ise alanda çok çeşitli kullanımların olduğu gözlenmiştir. Arazi kullanım türleri Caferli Mahallesi özelinde ele alındığında, yerleşik alan, bahçe, orman ve çayırılık, zeytinlik, üzüm bağı, ekilebilir arazi, çıplak arazi ve su yüzeyi olmak üzere sıralanabilir. Alandaki yapı kullanımları incelendiğinde ise başta konut kullanımı olmak üzere, ticaret, konut altı ticaret, dini tesis, eğitim tesisi, belediye hizmet alanı, sanayi tesisi, inşaat, müştemilat, depo, ahır ve trafodan oluştuğu tespit edilmiştir. Alandaki arazi kullanım türlerinin dağılımına bakıldığında, %60,9 oranla konut ağırlıklı olduğu görülmektedir. Alandaki ahırlar alanın %25,3'ünü, depolar ise %7,7'sini oluşturmaktadır (Tablo 2).

Tablo 2. Caferli ve Kirazlı Mahallesi Arazi Kullanım Türleri

Arazi Kullanım Türü	Caferli Mahallesi		Kirazlı Mahallesi	
	Birim	Yüzdeler (%)	Birim	Yüzdeler (%)
Konut	270	60,9	750	66,3
Ticaret Birimi	15	3,4	32	2,8
Konut Altı Ticaret	-	-	12	1,1
Kültürel Tesis	1	0,2	-	-
Eğitim Tesis	1	0,2	1	0,1
Dini Tesis	1	0,2	1	0,1
Belediye Hizmet Alanı	-	-	3	0,3
Sanayi Tesis	-	-	1	0,1
Depo	34	7,7	145	12,8
Ahır	112	25,3	183	16,2
Müştemilat	-	-	2	0,2
İnşaat Halinde	3	0,7	1	0,1
Trafo	-	-	1	0,1
Harabe	6	1,4	-	-
Toplam	443	100	1132	100

Kirazlı Mahallesiindeki arazi kullanım türleri incelendiğinde, alanda yine çok çeşitli kullanımların olduğu gözlenmiştir. Ortaya çıkan arazi kullanım türleri yerleşik alan, bahçe, orman ve çayırılık, zeytinlik, üzüm bağı, ekilebilir arazi, çıplak arazi ve su yüzeyi olmak üzere sıralanabilir. Alandaki yapı kullanımları ise yine başta konut kullanımı olmak üzere, ticaret, konut altı ticaret, dini tesis, eğitim tesisi, belediye hizmet alanı, sanayi tesisi, inşaat, müştemilat, depo, ahır ve trafodan oluştuğu belirlenmiştir. Alandaki arazi kullanım türlerinin dağılımına bakıldığında, %67'lik oranla konutlar başta gelmektedir. Grafiği sırasıyla %16 ile ahır ve 13 ile depo kullanımları takip etmektedir. Alandaki ticaret kullanımını da arazi kullanım türlerinin %3'ünü oluşturmaktadır. Arazi kullanım türleri ve yapı kullanımları incelendiğinde yerleşmelerde ahır ve depo kullanımlarının ağırlıklı olarak yer alması her iki yerleşmenin de kırsal niteliğini hala koruduğunu göstermektedir.

4.2.2. Arsa Rayiç Bedeli²

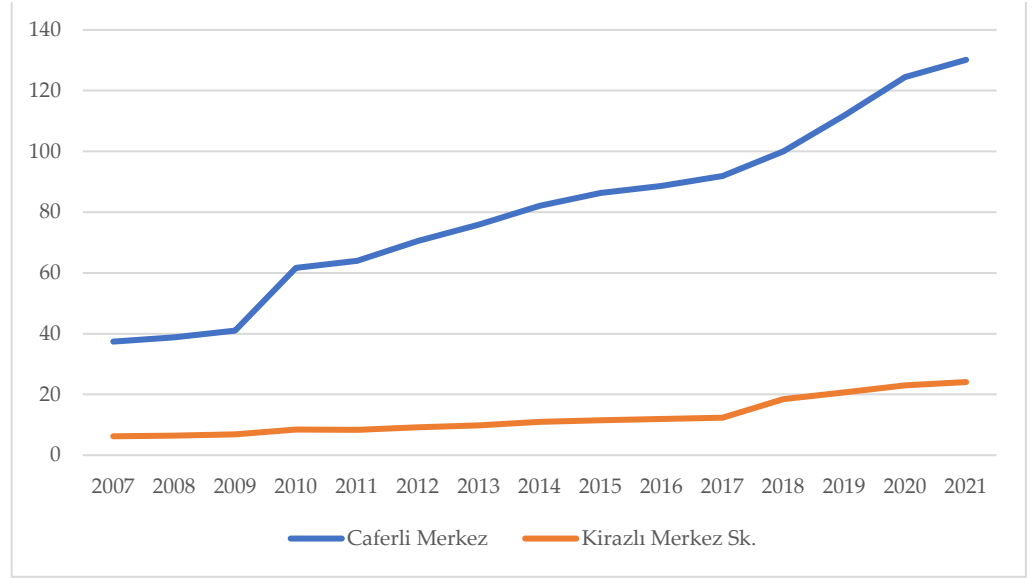
Çalışmada Kirazlı ve Caferli Mahallelerinde seçili Merkez Caddelerindeki arsa rayiç bedelleri belirlenmiştir (Tablo 3). 2007'den itibaren belirlenen arsa rayiç bedelleri yıllar boyunca artış göstermektedir. Bu değerler karşılaştırıldığında Yeniden Değerleme Oranı kullanıldığı görülmektedir. Bu değerleri etkileyen doğal faktörlerin yanı sıra konum, parsel niteliği, hisse sayısı gibi niteliklerin olduğu da söylenebilir.

Tablo 3. Caferli ve Kirazlı Mahalleleri İçin Seçili Caddelerin Arsa Metrekare Birim Değeri (TL)

Yıllar	Caferli Merkez Caddesi	Kirazlı Merkez Caddesi
2007	37.4	6.23
2008	38.75	6.46
2009	40.99	6.83
2010	61.62	8.41
2011	63.99	8.31
2012	70.56	9.16
2013	75.88	9.85
2014	82.14	11
2015	86.29	11.56
2016	88.7	11.88
2017	91.94	12.31
2018	100	18.5
2019	111.87	20.69
2020	124.49	23.03
2021	130.16	24.08

Kaynak: E-devlet Arsa Metrekare Birim Değeri Sorgulama; 2022

² Arsa Metrekare Birim Fiyatı olarak da bilinen Arsa Rayiç Bedeli, 213 numaralı Vergi Usul Kanununun 266. maddesinde "Rayiç bedel, bir iktisadi kıymetin değerlendirme günündeki normal alım satım değeridir" olarak tanımlanmıştır.

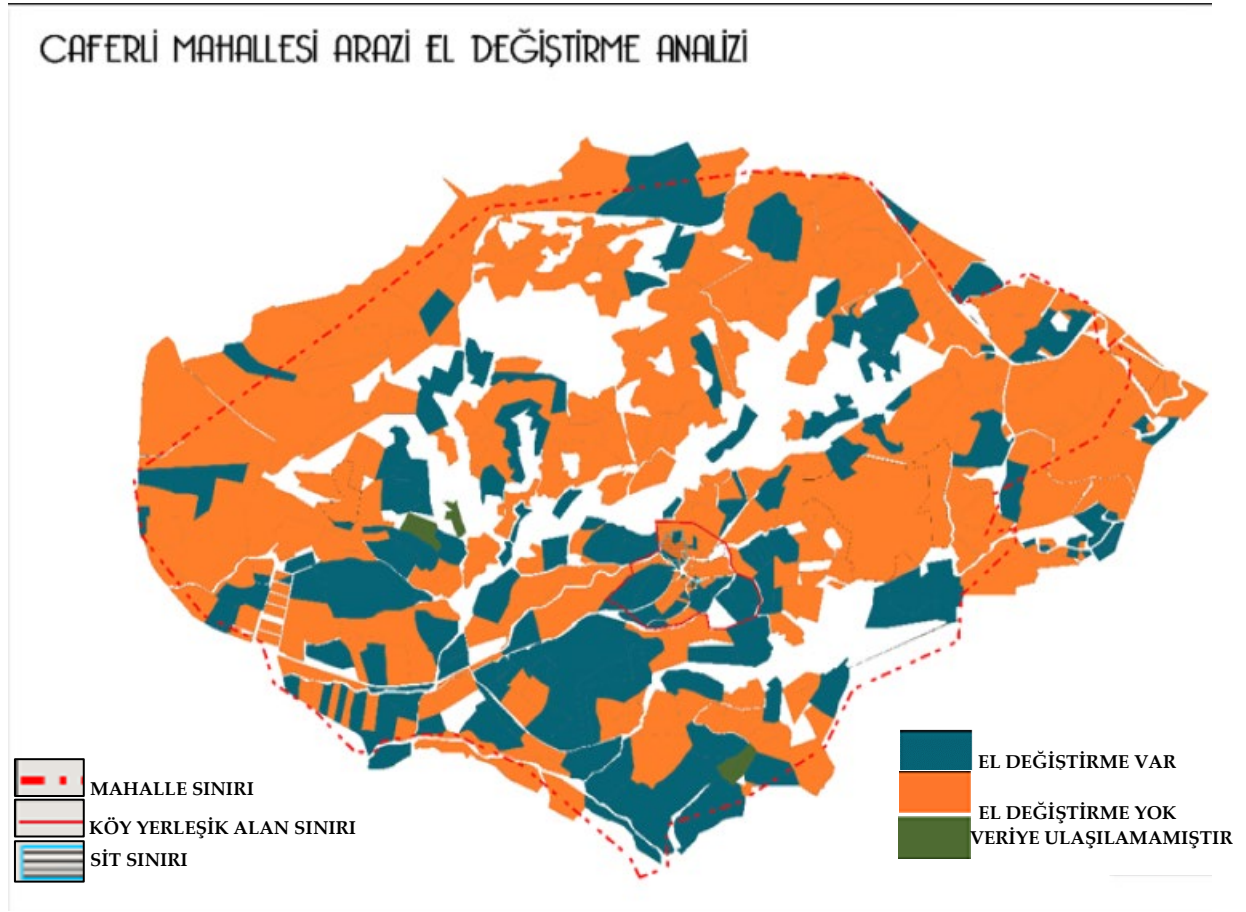
Grafik 1. Caferli ve Kirazlı Mahalleleri İçin Seçili Caddelerin Arsa Metrekare Birim Değeri (TL)

Caferli Merkez Caddesi incelendiğinde 2007-2021 yılları arasında metrekare birim değeri artışının oldukça yüksek olduğu görülmektedir; artış değerinin yaklaşık olarak 92.76, yüzdesel olarak ise 14 yıl içinde birim başına %248 artış oranının gerçekleştiği görülmektedir. Kirazlı Merkez Caddesi'nde ise yine aynı süre zarfında birim değeri 17.85 kadar artarken, artış yüzdesi ise %286 oranına ulaşmıştır. Caferli Merkez Caddesinin Kirazlı Merkez Caddesine kıyasla daha yüksek birim değerine sahip olduğunu görülmektedir ancak her iki yerleşimde de yüzdesel olarak artış oldukça fazladır. Bu durum arsa spekülasyonunun artışında önemli bir gösterge olarak göze çarpmaktadır.

4.2.3. El değiştirme analizleri

Çalışmaya ilişkin bir diğer önemli analiz alanda parsel bazında meydana gelen el değiştirmelerdir. Alandaki el değiştirmeler satış ve intikal temelli el değiştirmeler olarak ayrı ayrı ele alınmıştır. Parsellere ilişkin el değiştirmeler tematik haritalarla belirtilirken, arsaların el değiştirme süreçleri yıllara göre de ayrı olarak ele alınmıştır. El değiştirme analizinin amacı alanda belirli dönemlerde el değiştirmiş olan parsellerin kullanım türlerinin değişip değişmediğini belirlemektir. El değiştirme analizlerinde esas olan, parselin kaç kez el değiştirdiğinin yanı sıra hangi yıllarda el değiştirdiğinin de tespit edilmesidir. Zira el değiştirme tarihi el değiştirme nedeninin sorgulanmasında önemli bir ipucudur. El değiştirme sayısı ve sıklığı parsellerin tarım dışı amaçlı ve spekülatif olarak kullanım potansiyelinin bir göstergesini olarak yorumlanmaktadır. Aynı zamanda el değiştiren parsellerin mekânsal dağılımı da bu spekülatif el değiştirmelerin yoğunlaştığı alanlar aracılığıyla mekanın konumsal özelliğine bağlı olup olmadığını da tespit etme de önemli bir veri oluşturmaktadır.

Bu çerçevede çalışma alanı içerisindeki el değiştirmeler incelendiğinde; Caferli Mahallesi için 2007, Kirazlı Mahallesi için 2003 yılından itibaren en az 1 en fazla 6 kez el değiştirmenin gerçekleştiği gözlenmiştir. Caferli Mahallesinde 2007 yılından itibaren satış yoluyla gerçekleşen el değiştirmelerin hangi alanlar üzerinde yoğunlaştığını belirlemek amacıyla 2007-2021 yılları arasında gerçekleşen el değiştirmelerin mekânsal dağılımı Şekil 5'teki gibidir.

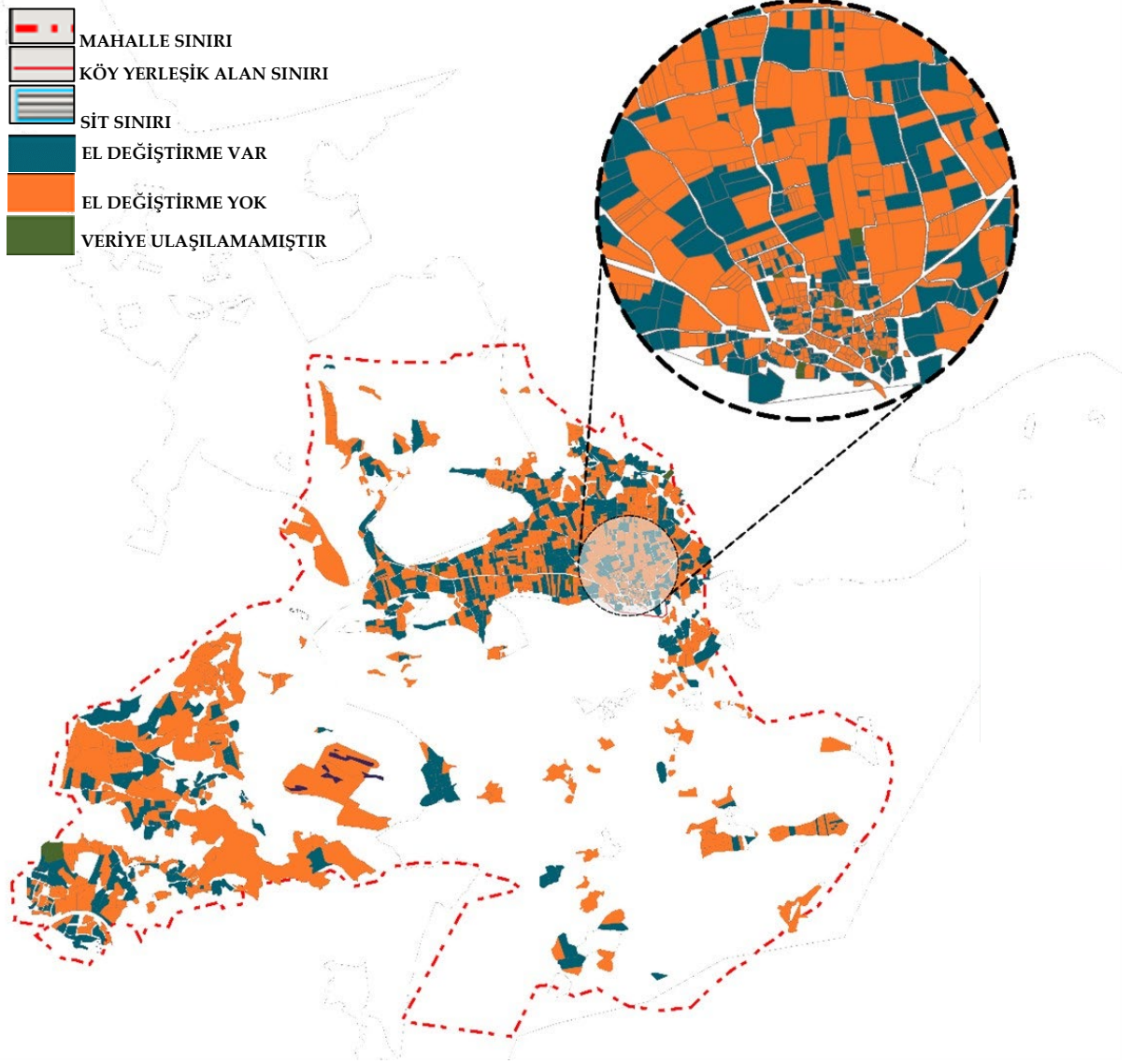

Şekil 5. Caferli Mahallesi El Değişirme Analizi

Alandaki el değiştirmeler incelendiğinde, Caferli merkezindeki el değiştiren parsellerin genellikle alanın güney bölgesinde olduğu görülmüştür. Alanın doğu, batı ve kuzeyinde ise el değiştirme sayısının daha az olduğu görülmektedir. Analiz sonucunda Caferli Mahallesi için taranan 480 adet parsel içerisinde 193 tanesinde satışlarla el değiştirmelerin bulunduğu, 287 adet parselde ise el değiştirme bulunmadığı tespit edilmiştir. Analize konu olan parsellerin %40'ında el değiştirme görülürken, %60'ında ise herhangi bir el değiştirme görülmemiştir.

Kirazlı Mahallesi'nde ise 2003 yılından itibaren satış yoluyla gerçekleşen el değiştirmelerin hangi alanlar üzerinde yoğunlaştığı belirlenmiştir. 2003-2021 yılları arasında gerçekleşen bu el değiştirmelerin mekânsal dağılımı Şekil 8'deki gibidir. Alan incelendiğinde köy yerleşik alan sınırı ve çevresi ile mahalle sınırı arasında farklılıklar görülebileceğinden bu iki alan ayrı olarak değerlendirilmiştir. Bunun nedeni köy yerleşik alan sınırındaki parsel durumu ve niteliğinin mahalle sınırında parseller ile farklılıklar göstermesinden dolayıdır.

KIRAZLI MAHALLESİ ARAZİ EL DEĞİŞTİRME ANALİZİ

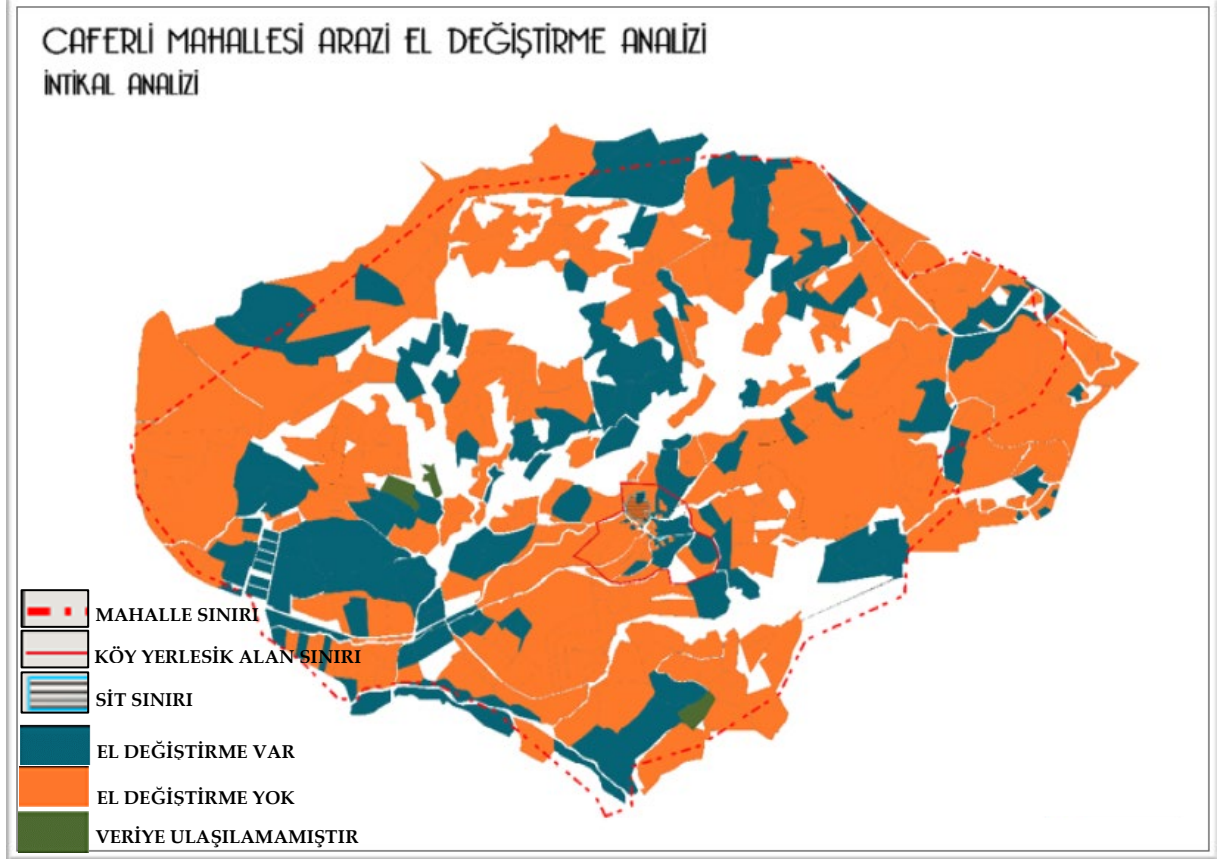
Şekil 6. Kirazlı Mahallesi El Değişirme Analizi

Kirazlı Mahallesinde toplamda mevcut olan 1695 parsel üzerinde yapılan çalışmada, satış yoluyla el değiştiren 617 adet parsel bulunduğu tespit edilmiştir. Kirazlı Mahallesi'nde bulunan parsellerden 1078 adedinde el değiştirme gerçekleşmemiştir (Şekil 6). Mahallede, toplamda mevcut 1695 parselin %36'sında satış yoluyla el değiştirme gerçekleşmiş, %63'ünde ise herhangi bir satış bulunmamıştır. Alandaki satış yoluyla el değiştiren parsellerin oranı %50'nin altındadır. Kirazlı Mahallesindeki el değiştirmiş ve Köy Yerleşik Alan çevresinde bulunan parsel verileri incelendiğinde, ortalama parsel büyüklüğünün 3460 metrekare yani 0,3 ha olduğu görülmektedir.

4.2.4. İntikal durumu analizi

Bu alanlarda miras yoluyla elde edilen el değiştirmeler belirlenmiştir. Bu analize konu olan parseller satış yoluyla elde edilen el değiştirmelerden farklı bir konumdadır. Bir parselde intikal bulunduğu gibi o parselde satış yoluyla el değiştirme de görülebilir. Bu analizin amacı yerleşmelerdeki intikal ile nesiller boyu aktarılan alan niteliklerinin günümüzde değişip değişmediğini gözlemlemektir.

Caferli Mahallesinde 2023 yılı nüfusu 174 kişi iken, yerleşmede yaşayan nüfus sayısının bu sayının çok altında olduğu görülmektedir. Bu alanda tarım ve hayvancılık yerleşik nüfusun önemli geçim kaynaklarından olmakla birlikte yaş ortalamasının da yüksek olduğu görülmektedir. Alan dinamikleri incelendiğinde, genç nüfusa hizmet edecek yeterli donatı ve teknik altyapı, eğitim, sağlık hizmetlerin bulunmaması, iş imkanlarının kısıtlı olması genç nüfusun göç etmesine sebep olmaktadır.

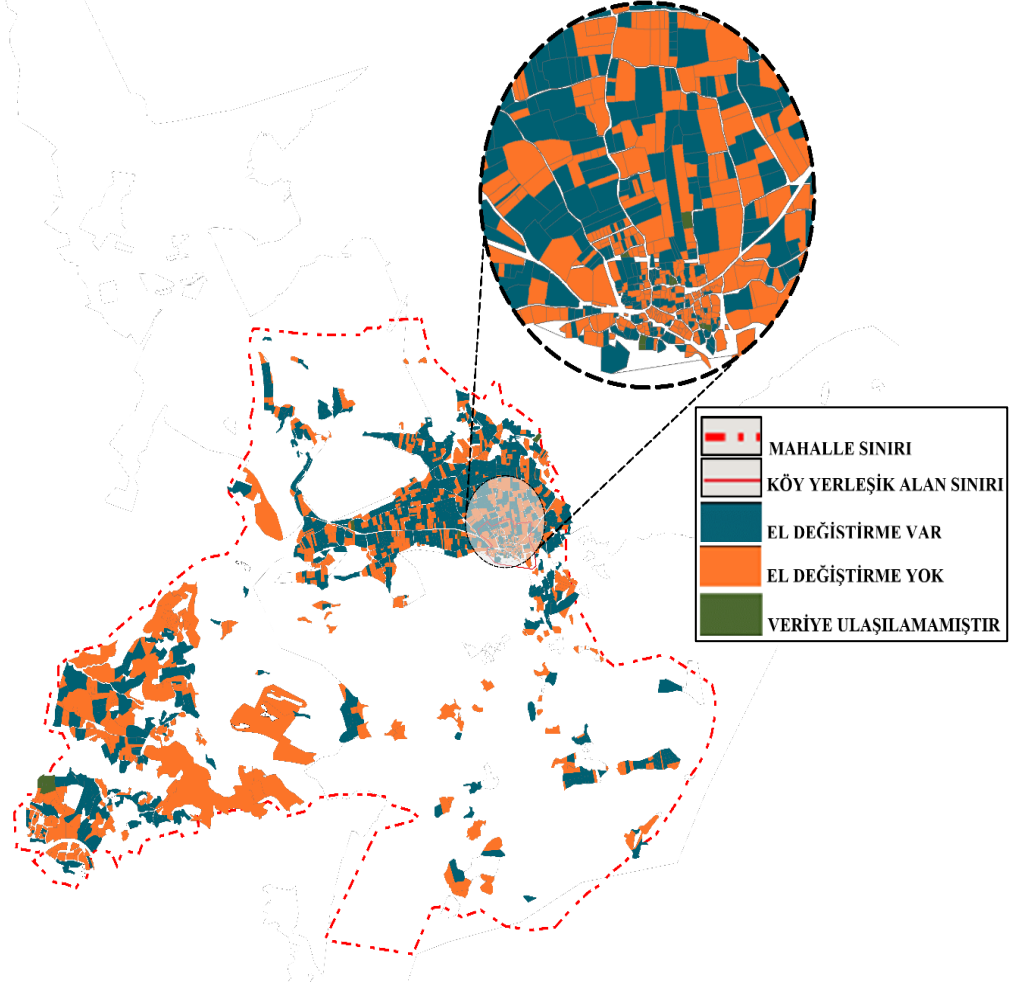

Şekil 7. Caferli Mahallesi İntikal Analizi

Caferli Mahallesinde yer alan 480 adet parselden 147 adetinde intikalin mevcut olduğu 333 adetinde ise herhangi bir intikalin söz konusu olmadığı tespit edilmiştir. Bu durum alanın kırsal özelliklerinin korunması açısından önemlidir. Özellikle mahallede yapılaşmaların genellikle dokuya uygun olarak gelişmesi bu durumun önemli bir göstergesi olmaktadır. Özellikle alanın doğusunda kalan ve kırsal alanda bulunan intikallerin bulunduğu parsellerde birden fazla ailenin yaşadığı ve dolayısıyla birden fazla yapılaşmanın olduğu belirlenmiştir.

Kirazlı Mahallesi'nde genellikle bir hanede birden fazla aile üyesinin yaşadığı konutlar görülmektedir. Çekirdek aile yerine geniş ailelerin görüldüğü bu yerleşmede miras yoluyla oluşan intikaller görülebilmektedir.

KIRAZLI MAHALLESİ ARAZİ EL DEĞİŞTİRME ANALİZİ İNTİKAL ANALİZİ

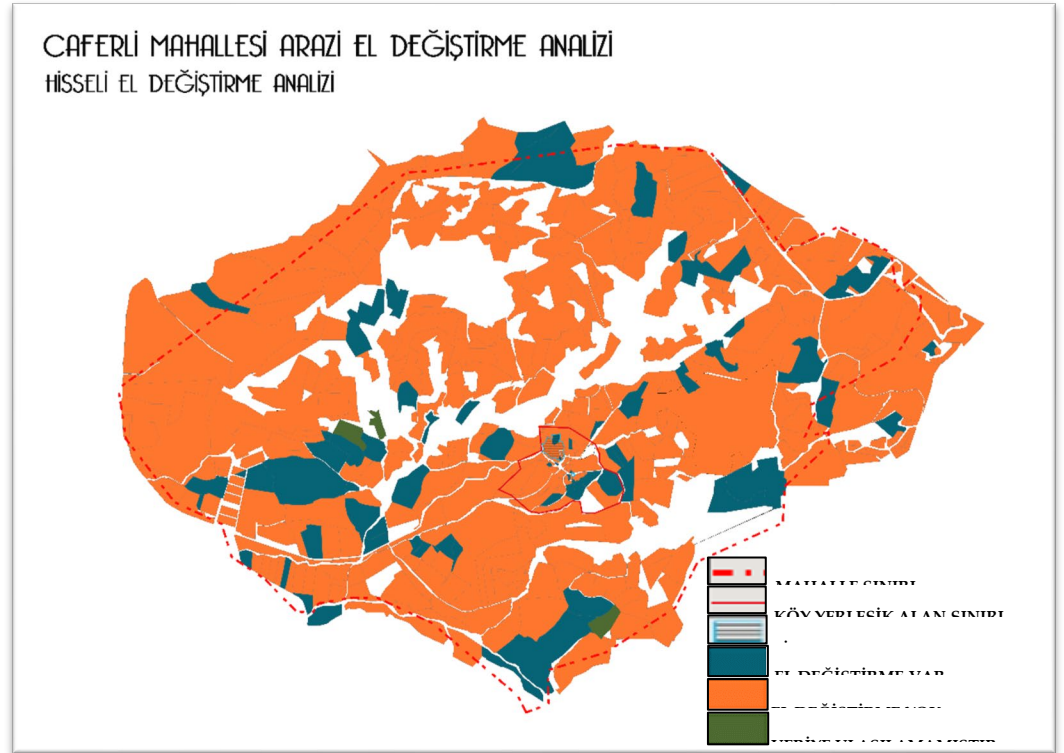

Şekil 8. Kirazlı Mahallesi İntikal Analizi

Kirazlı Mahallesi'nde bulunan 1126 adet parselden 549 adet parselde intikal bulunurken 577 tanesinde ise intikal bulunmadığından dolayı herhangi bir el değiştirme saptanmamıştır.

4.2.5. Hisseli el değiştirme analizi

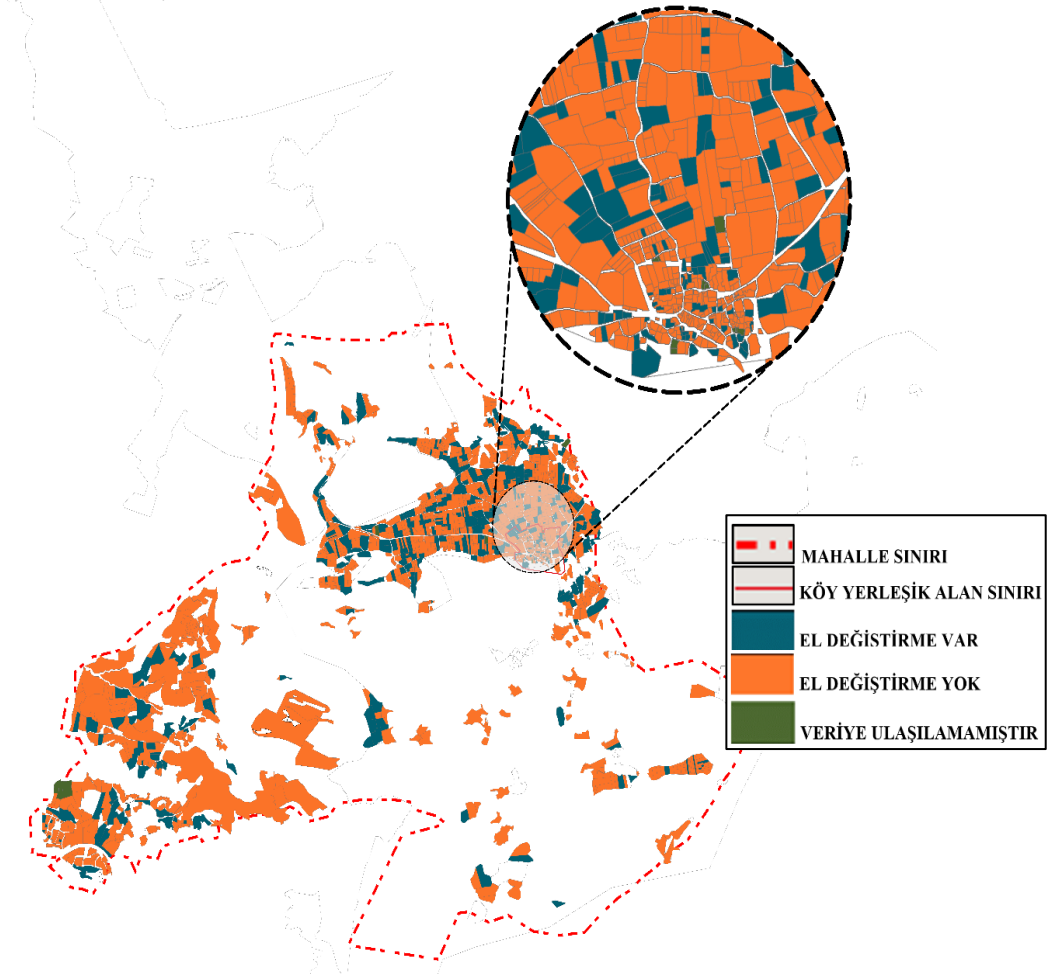
Bir taşınmaz, taşınmazın büyüklüğü, konumu, intikal durumu, arazi niteliği, imar durumu gibi nedenlerden dolayı birden fazla hisseye sahip olmaktadır. Çalışma kapsamında birden çok malike sahip olan parsellerde de el değiştirme olup olmadığı belirlenmiştir. Birden fazla malike sahip taşınmazda tüm hisseler üçüncü kişiler veya malike aktarılmış ise el değiştirme olarak kabul edilmiş, bir ve birkaç malikin satış veya intikalinin olması parselin durumunu değiştirmeyeceğinden bir veya birkaç hissenin el değiştirmesi göz ardı edilmiştir. Caferli Mahallesi'ndeki 480 parselin 71 adetinde hisseli satış yapılmış, 409 adetinde ise herhangi bir hisseye ait satış durumu bulunmamaktadır (Şekil 9).

Şekil 9. Caferli Mahallesi Hisseli El Değişirme Analizi

Kiraz Mahallesi'ndeki 1126 parselin 289 adetinde hisseli satış yapılmış, 837 adetinde ise hisseli satış yapılmamıştır. Her iki mahallede de hisseli satışların az sayıda olması, iki yerleşmenin de kırsal niteliğinin korunmasında etkili olmuştur (Şekil 10).

KIRAZLI MAHALLESİ ARAZİ EL DEĞİŞTİRME ANALİZİ HİSSELİ EL DEĞİŞTİRME ANALİZİ

Şekil 10. Kirazlı Mahallesi Hisseli El Değişirme Analizi

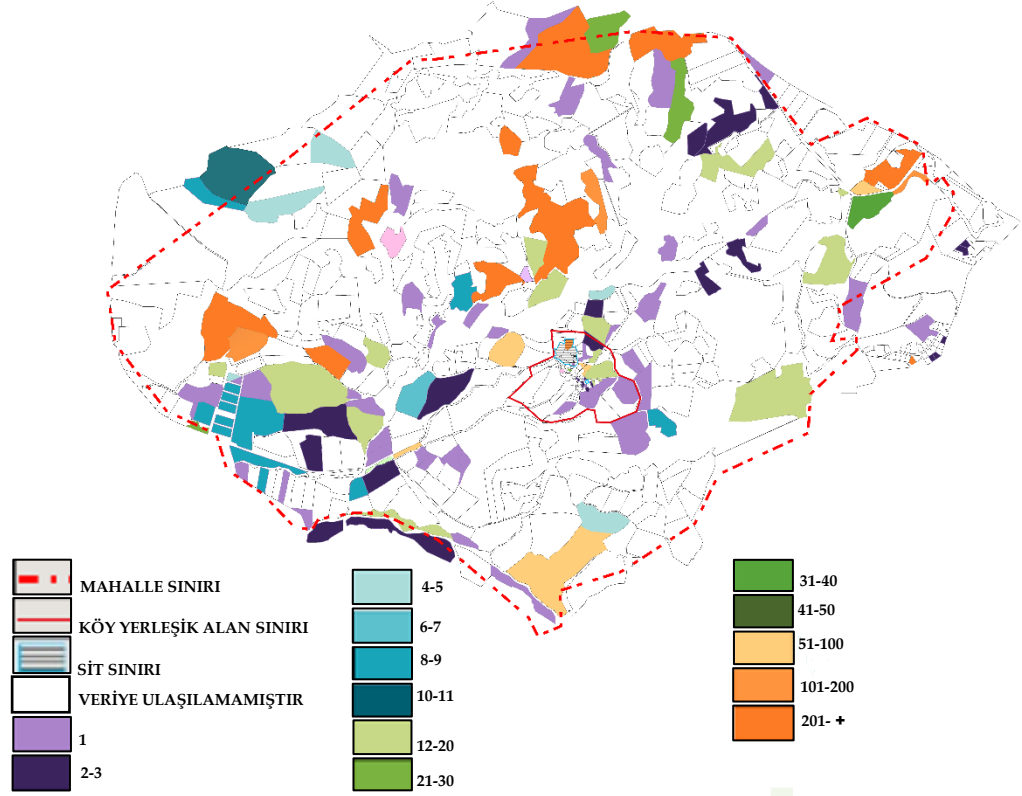
4.2.6. Hisse sayısı analizi

Caferli ve Kirazlı Mahallelerindeki parsellerin hisse sayısına bakıldığında çok farklı hisse sayılarının ortaya çıktığı görülmektedir. Gerek yerleşmelerin kırsal kimliği gerekse çeşitli intikallerle birlikte alanlarda çok sayıda hak sahibi olan malikler ile parsellerin hisse sayısı artmıştır. Kırsal alanda görülen bir aileye mensup birden fazla kişinin beraber yaşamasından kaynaklı hak sahipliği de hisse sayılarının çeşitlenmesine yol açmıştır. Alanların mevcut hisse sayısı ile el değiştirme durumu arasında ters orantı olduğu söylenebilir. Veriler incelendiğinde alıcıların birden çok hisseye sahip parselleri satın alma eğiliminin düşük olduğu görülmektedir. Alanlardaki ortalama parsel büyüklüğünden daha büyük olan parsellerin genellikle çok hisseli olması alanın kırsal niteliği ile de örtüşmektedir.

Veriler incelendiğinde tek hisseli parsellerin el değiştirme açısından çok daha fazla olduğu gözlemlenmiştir. Zamanla tek hisseli hale gelen parsellerde ağırlıklı hisseye sahip malik, mülkün sahibi olmak amacıyla diğer hisseleri satın alarak veyahut hisse sahibi olmayan dışarıdan birileri tarafından da hisselerin birleştirilip kâr amacıyla yatırım aracı olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu durum ise arsa spekülasyonunu arttırırken kırsal kimliğe sahip bu alanların yatırım aracı olarak görülmesine yol açmaktadır. Bu süreç alanın niteliğinin ve kırsal yapısının bozulmasına neden olmaktadır. Özellikle alandaki bu el değiştirmeler tarımsal faaliyetleri de ciddi oranda etkileyerek, alan karakteristiği açısından geri dönülemez sonuçlara sebep olmaktadır. Parsellerin hisse sayısı

incelendiğinde, alıcı alışkanlıkları açısından hisse sayısı ile el değiştirme durumu arasında ters orantı olduğunu söylemek mümkündür.

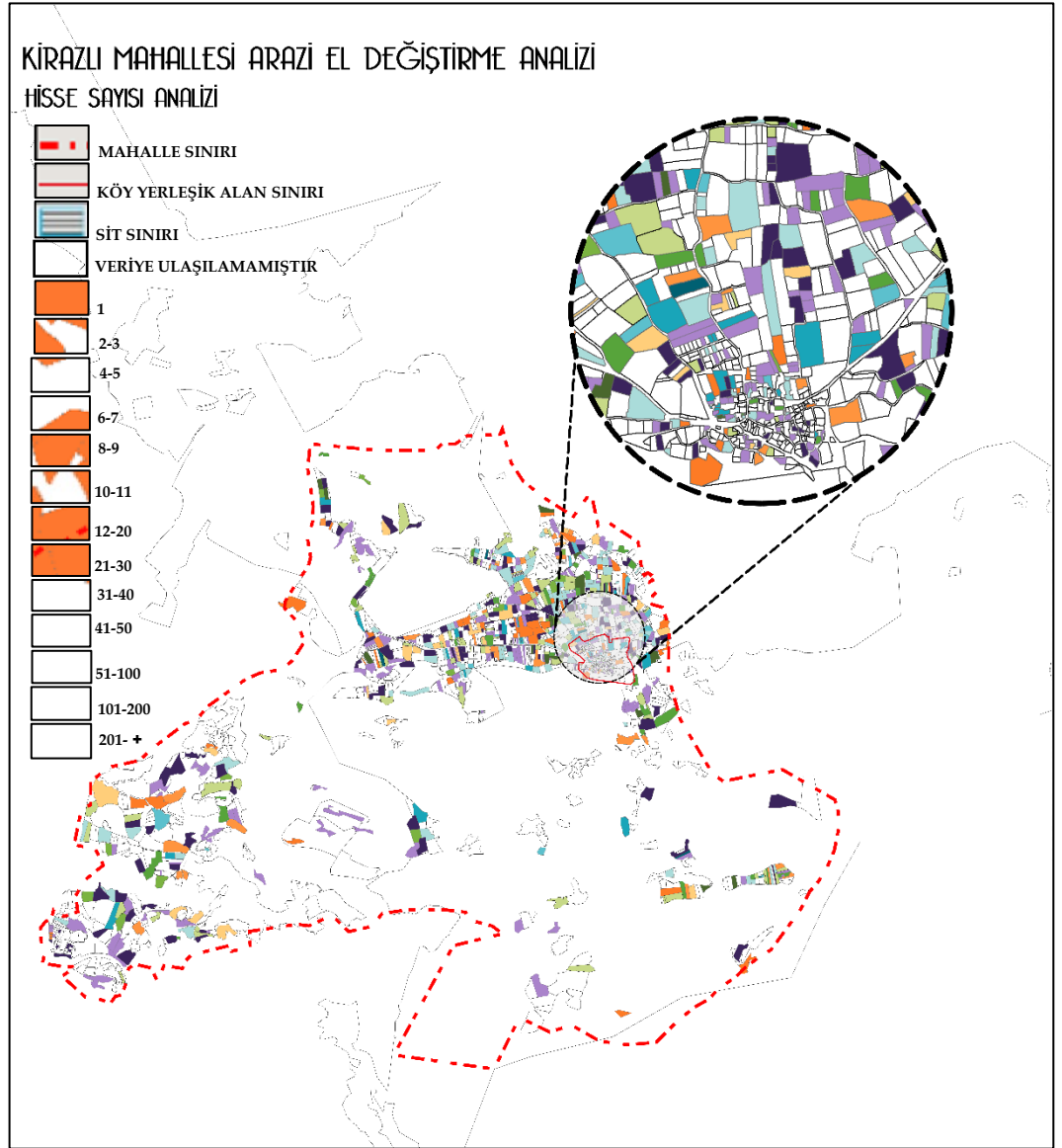
CAFERLİ MAHALLESİ ARAZİ EL DEĞİŞTİRME ANALİZİ HİSSE SAYISI ANALİZİ

Şekil 11. Caferli Mahallesi Arazisi El Değiştirme Analizi: Hisse Sayısı

Caferli Mahallesi'nde mevcut 480 parselde, 1 hisseli 387 adet parsel, 2 hisseli 22 adet parsel, 3 hisseli 1 adet parsel, 4 hisseli 4 adet parsel, 5 hisseli 3 adet parsel bulunmaktadır. Geriye kalan parsel hisseleri gruplanmıştır ve şu şekilde sıralanmıştır: 6-10 hisseli 16 adet parsel, 11-15 hisseli 4 adet parsel, 16-20 hisseli 13 adet parsel, 21-25 hisseli 3 adet parsel bulunmaktadır. 26-30 hisseli 1 adet parsel, 31-50 hisseli 1 adet parsel, 51-70 hisseli 5 adet parsel, 71-90 hisseli 1 adet parsel, 91-110 hisseli 2 adet parsel, 111-150 hisseli 4 adet parsel, 201-205 hisseli 1 adet parsel, 251-300 hisseli 7 adet parsel, 10001-15000 hisseli 1 adet parsel, 25001-100000 hisseli 1 adet parsel ve 10001-160000 hisseli 2 adet parsel bulunmaktadır (Şekil 11).

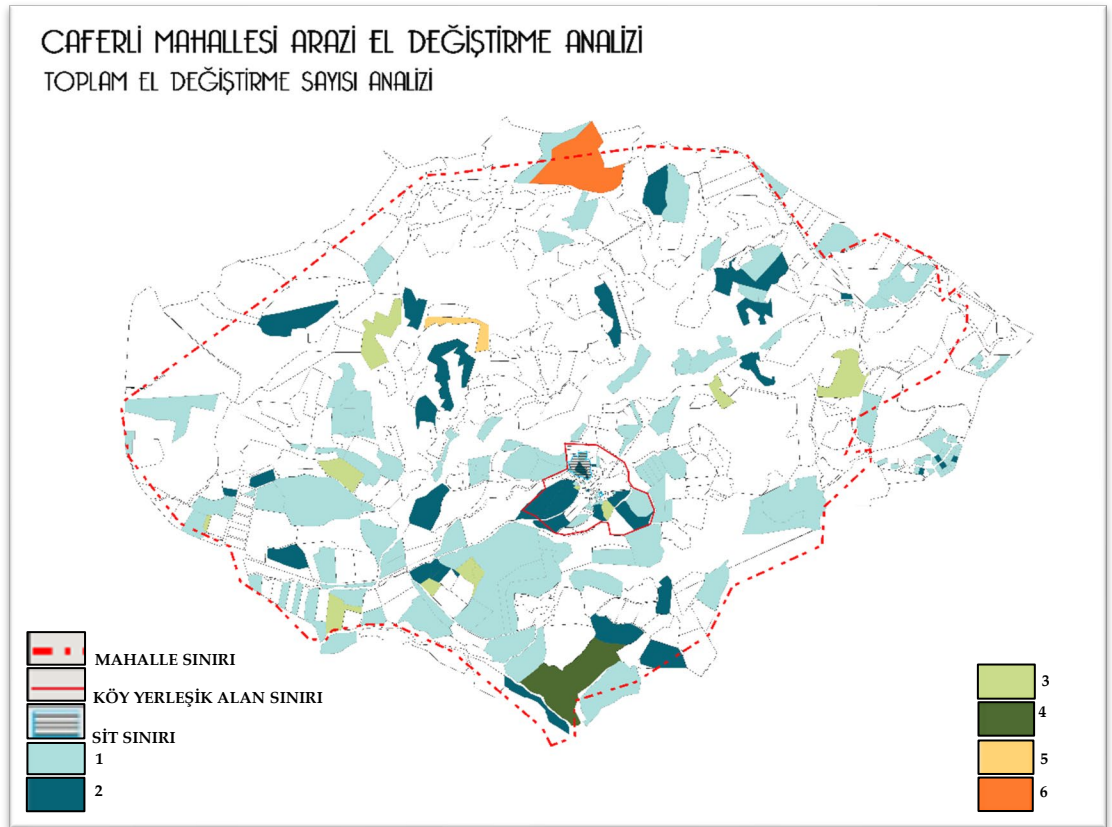
Alanın çok çeşitli sayıda hisse sayısına sahip olmasına rağmen birden fazla hisseye sahip olan parsellerin %5'in altında olduğu görülmektedir. Mevcut 1 hisseye sahip parsellerin 51 adedinde ise parselin birden çok hissesi olmasına rağmen el değiştirmelerle tek hisseli hale geldiği belirlenmiştir.

Şekil 12. Kirazlı Mahallesiindeki Parsellerin Hisse Sayısı

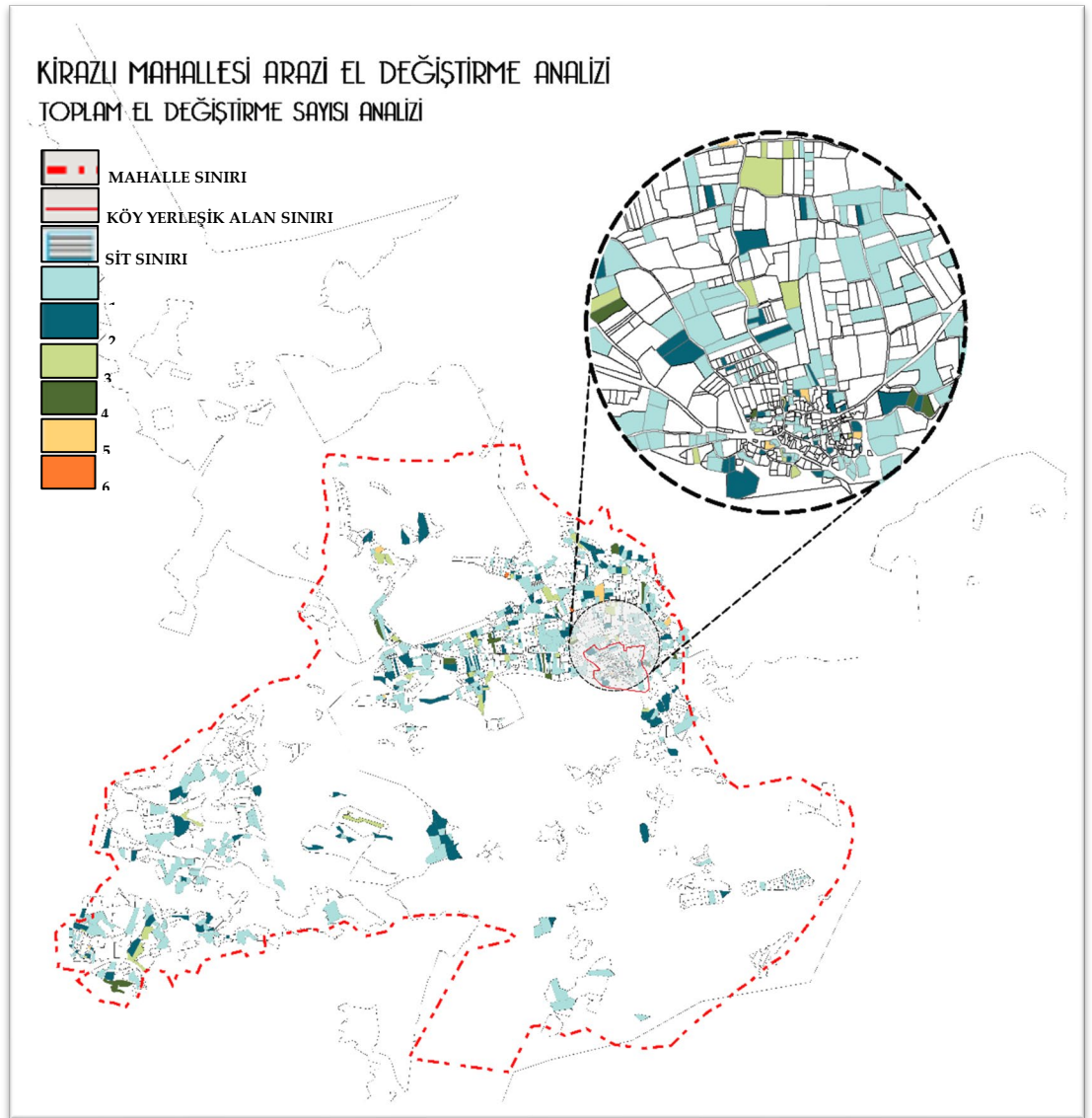
Kirazlı Mahallesiinde, 1 hisseli 294 adet parsel, 2 hisseli 76 adet parsel, 3 hisseli 64 adet parsel, 4 hisseli 95 adet parsel, 5 hisseli 13 adet parsel, 6-10 hisseli 61 adet parsel, 11-15 hisseli 24 adet parsel, 16-20 hisseli 66 adet parsel, 21-25 hisseli 13 adet parsel, 26-30 hisseli 5 adet parsel, 31-50 hisseli 62 adet parsel, 51-70 hisseli 12 adet parsel, 71-90 hisseli 19 adet parsel, 91-110 hisseli 6 adet parsel, 111-150 hisseli 18 adet parsel, 201-250 hisseli 4 adet parsel, 251-300 hisseli 3 adet parsel, 301-1000 hisseli 13 adet parsel, 10001-1500 hisseli 3 adet parsel, 25001-10000 hisseli 14 adet parsel ve 10001-160000 hisseli 6 adet parsel ve 160000 hisseden büyük 4 adet parsel bulunmaktadır. Kirazlı Mahallesiindeki parseller incelendiğinde, birden çok hisseli olduğu halde el değiştirmelerle 224 parselin tek hisseli hale geldiği görülmüştür (Şekil 12).

Bunun yanı sıra el değiştirmelerin yıllara göre dağılımı incelendiğinde, en az 1 kere en fazla 6 kere olmak üzere parsellerde el değiştirme olduğu görülmüştür. Bu alanlarda gerçekleşen birden fazla el değiştirme durumu parsellerin konumu, hisse sayısı, intikal durumu, toprak niteliği ve yeniden değerlendirme oranına göre değişim göstermektedir.

Şekil 13. Caferli Mahallesinde Toplam El Değişirme Sayısı Analizi

Caferli Mahallesindeki mevcut 270 adet parselin 194 tanesi 1 kere, 54 tanesi 2 kere, 16 tanesi 3 kere, 3 tanesi 4 kere, 2 tanesi 5 kere ve 1 tanesi 6 kere el değiştirmiştir. Yapılan analiz sonucunda el değiştiren parseller yıllara bağlı olarak gruplandırıldığında 2007 yılında yapılan el değiştirme 7 kez, 2008 yılında 9 kez, 2009 yılında 11 kez, 2010 yılında 10 kez olmuş iken, 2011 yılında büyük bir sıçrama oluşturarak 26 kez el değiştirme olduğu görülmektedir. Buna rağmen onu takip eden 2012 yılında 12 kez el değiştirme, 2013 yılında 10 kez elde değiştirme, 2014 yılında 12 kez el değiştirme görülürken, 2015 yılında yine bir kırılma oluşturarak 34 kez el değiştirildiği görülmüştür. 2011 ve 2015 yılları Caferli Mahallesi için kırılma noktalarını oluşturmaktadır. Takip eden yıllarda ise, 2016 yılında 19 kez el değiştirme, 2017 yılında 18 kez el değiştirme görülürken, 2018 yılında 28 kez el değiştirme ile yükselen bir ivme yakalamıştır. Bir sene sonrası olan 2019 yılında 16 kez el değiştirme görülmesinin ardından 2020 yılında görülen 37 el değiştirme alandaki en yüksek el değiştirmenin gerçekleştiği yıl olarak görülmektedir. 2021 yılında ise 21 kez el değiştirdiği görülmektedir (Şekil 13).

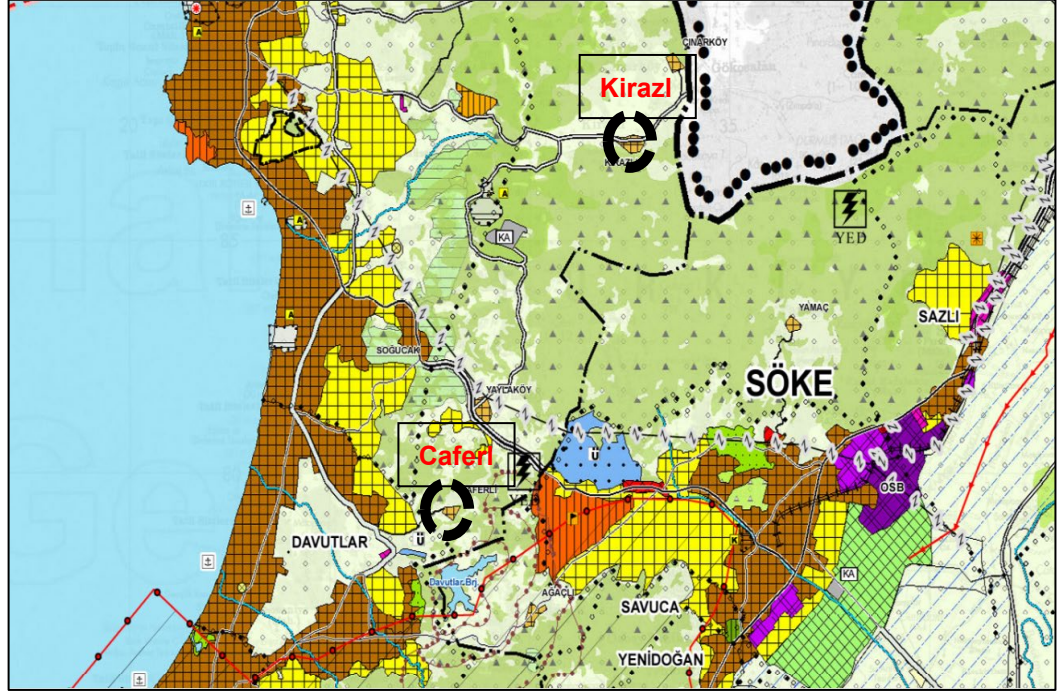

Şekil 14. Kirazlı Mahallesinde Toplam El Değişirme Sayısı Analizi

Kirazlı Mahallesiindeki 959 adet parselin 605 tanesi 1 kere, 228 tanesi 2 kere, 75 tanesi 3 kere, 29 tanesi 4 kere, 20 tanesi 5 kere ve 2 tanesi 6 kere el değiştirmiştir (Şekil 14). Yapılan analiz sonucunda Kirazlı Mahallesi'nde el değiştiren parseller yıllara bağlı olarak gruplandırıldığında ise 2003 yılında yapılan el değiştirme 1 kez, 2004, 2005 ve 2006 yıllarında 2 kez görülürken 2007 yılında 39 kez el değiştirme yapılarak sıçrama yaşanmıştır. Bunun nedeni TKGM verilerinin eksikliğinden kaynaklanabildiği gibi o tarihlerde el değiştirme olmamasından da kaynaklanabilir. 2008 yılında yapılan el değiştirme 44 kez, 2009 yılında 36 kez, 2010 yılında 57 kez el değiştirme görülmüştür. Bu sayı o tarihe kadar kaydedilen en yüksek el değiştirme sayısıdır. 2011 yılında 35 kez, 2012 yılında 57 kez, 2013 yılında 40 kez, 2014 yılında 54 kez, 2015 yılında 49 kez el değiştirildiği görülmüştür. 2016 yılında 102 kez el değiştirilerek değişim büyük bir ivme kazanmıştır. Takip eden yıllar incelendiğinde, 2017 yılında 112 kez el değiştirme ile bu ivme devam etmiştir. 2018 yılında 89 kez, 2019 yılında 80 kez, 2020 yılında 87 kez ve 2021 yılında ise 74 kez el değiştirdiği görülmektedir.

4.2.7. Çalışma Alanına İlişkin Plan Kararları

Caferli ve Kirazlı Mahalleleri için sadece üst ölçekte plan kararı olduğu görülmektedir. Alanda, 2025 yılını öngören 1/100.000 Ölçekli Aydın-Muğla-Denizli Çevre Düzeni Planıdır. 1/100.000 Ölçekli Aydın-Muğla-Denizli Çevre Düzeni Planı'nda Caferli ve Kirazlı Mahallelerinin köy yerleşik alan sınırları "Kırsal Yerleşme Alanı" olarak belirlenirken, tapulama alanı olarak tanımlanan alanın ise "Tarım Arazisi" olarak planlandığı görülmektedir.

Şekil 15. 1/100.000 ölçekli Aydın-Muğla-Denizli Çevre Düzeni Planı

Planda Kırsal Yerleşmeler "Kentsel yerleşme alanları dışında kalan köy ve mezarları kapsayan, 3194 sayılı İmar Kanunu'nun ilgili yönetmeliği uyarınca köy yerleşik alanı ve civarına ilişkin sınır tespiti yapılmış/yapılmamış ve bu planda sınırları şematik olarak gösterilmiş veya plan ölçeği gereği gösterilememiş olan alanlar ile 442 sayılı köy kanunu uyarınca belirlenmiş/belirlenecek olan alanlardır" olarak tanımlanmış ve yaşam kalitesini geliştirmeye yönelik olarak ekonomik, sosyal, kültürel ve doğal değerlerin sürdürülebilir biçimde korunması ilke olarak belirlenmiştir. Bu alanlarda konut, tarım ve hayvancılık amaçlı yapılar, turizm tesisleri, ticaret üniteleri, kamu hizmetine yönelik yapılar, sosyal ve teknik altyapı alanları, açık ve yeşil alanların yer alabileceği ve bu alanlarda yapılacak her türlü yapılaşmaya (konut, tarım ve hayvancılık amaçlı yapılara) ilişkin uygulamaların plansız alanlar imar yönetmeliği hükümlerine göre belirleneceği hükme bağlanmıştır. Silo, samanlık, yem deposu, vb. yapılar için maksimum bina yüksekliği ihtiyaç doğrultusunda ilgili idaresince belirlenirken, bu kullanımlar dışındaki her türlü faaliyet için (turizm, günübirlik veya bölgesel düzeyde ticaret kullanımlar vb.) imar planı yapılması zorunlu olup emsal: 0,50 olarak belirlenmiştir. Bunun yanısıra "bu alanlardaki yapılaşmalarda, renk, çatı kaplaması, cephede doluluk ve boşluk oranları, bina birim ölçüleri vb. gibi konularda çevre karakteristiklerine uyularak, bölgenin tarihi ve kültürel kimliği korunacaktır" hükmü yer almaktadır.

5. Değerlendirme ve Sonuç

Kentsel yayılma özellikle kent çeperlerinde yer alan yerleşmelerde görülmekte olup süreç içerisinde yerleşmeye özel farklı şekillerde gelişim göstermektedir. Kirazlı ve Caferli yerleşmeleri de süreç içerisinde artan talep ile birlikte farklı biçimde yayılarak gelişme

göstermiştir. Kirazlı ana ulaşım aksı üzerinde olması nedeni ile yol boyunca (şerit halinde) ve düşük yoğunluklu olarak çeperlere doğru genişleyerek yayılma göstermektedir. Özellikle Kuşadası'na doğru yol üzerinde, büyük bahçeler içerisinde yer alan villa tarzı ikincil konutların alanda yer seçtiği görülürken, yine turizm amaçlı restoran, kahvaltı mekanları vb. yapılaşmalarında süreç içerisinde arttığı görülmektedir. Kirazlı Mahallesi var olan el değiştirme durumu incelendiğinde alandaki el değiştirmelerin Köy Yerleşik Alanının dışında Kirazlı Merkez Caddesinin üzerinde konumlandığı görülmektedir. Alanı ikiye bölen bu cadde Kuşadası ve Aydın ili ile ilişkiselliğini sağlaması açısından önemlidir ve mahalle için önemli ticaret alanları görülmektedir. Caddenin başından sonuna kadar gününbirlik konaklama alanları, butik oteller ve köy kahvaltıcıları yer almaktadır. Alanda görülen ticaret alanlarının kümelenmesi mahallede yetiştirilen ürünlerin satılmasına da olanak sağlamaktadır. Alanın önemli geçim kaynaklarından olan üzüm yine bu yol üzerinde bulunmaktadır. Alanın kuzeyi ve batısına gidildikçe artan el değiştirmeler de yine Mahalle Sınırı içerisinde kalmaktadır.

Kirazlı Mahallesi Köy Yerleşik Alan Sınırı içerisinde kalan parsellerin büyüklükleri 24180 m² şeklindedir. Köy Yerleşik Alanının dışında kümelenen bu parsellerin nitelikleri tarım, zeytinlik ve orman niteliklerini içermektedir. Yıllara göre geri gidilerek parsel bazlı bina durumu analizi ile arazi el değiştirme ilişkisi karşılaştırıldığında, belirli periyotlar arasında bina yapıldığı tespit edilen parsellerin %83'ünün el değiştirmiş parseller olduğu görülmüştür. Bu da aslında yapılan el değiştirmelerin alanın niteliğini kaybetme durumunu tetiklediğini gösteren somut çıktılardandır.

Caferli Mahallesi ise bulunduğu konum itibari ile daha kompakt ve çeperlere doğru gelişim göstermekte olup, Davutlara yakın olması nedeni ile talep edilen yerleşmelerden biri olmaktadır. Sıçramalı bir şekilde ana yol üzerinde büyük bahçelerin içinde ikincil konut tarzı yapılaşmaların yer aldığı, yerleşimin merkezinde ise özellikle restoran, konut evi, kahvaltı salonu vb. turistik amaçlı yapıların yer seçmeye başladığı görülmektedir. Caferli Mahalle sınırını iki parçaya bölen Atatürk Caddesinin Soğucak ve Davutlar yolu üzerinde olması bu alanda el değiştiren parsellerin değerini artırmaktadır. Ayrıca bu alanı değerli kılan diğer bir özellik ise Türkiye güzeli Nazlı Deniz Kuruoğlu'nun bu alanda bir işletmesinin bulunması olmuştur. Kendisi alanın bilinirliği artırmış ve Caferli Mahallesi'nin yüzü olmuştur. Caferli Mahallesi incelendiğinde, el değiştirmiş arazilerin alanın güneyinde ve güneybatısında yoğunlaştığı görülmektedir. Köy yerleşik alan sınırı içerisinde kalan bu parsellerin büyüklükleri 13465m²'dir. Köy yerleşik alanının güneyinde ve güneybatısında yoğunlaşan bu parseller tarım, zeytinlik ve orman niteliğinde parsellerdir. Alanın doğusunda yer alan eğimli alanlarının herhangi bir düzenlemeye izin vermeyecek düzeyde olması bu alandaki el değiştirme olasılığını azaltmaktadır. Tüm bunların yanı sıra Caferli Mahallesi'nin batısının düzlük alan ve tarım alanlarından oluşması bu alandaki hisse sayılarının çok olması da bu alandaki el değiştirme durumunu etkilemektedir. Alanın kuzeybatı kısmında bulunan devlet ormanı ve alandaki orman varlığı el değiştirme durumunu etkilemiştir.

Sonuç olarak alanda her iki yerleşme de geçmişten bugüne verimli tarım alanlarına sahip olması nedeniyle tarımla geçinen kırsal nitelikli bir yapıya sahip olmuştur. Bu nedenle el değiştirmelerin özellikle tarım arazilerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu alanlarda yıllara bağlı olarak yapılaşma sonuçlarına bakıldığında da yıldan yıla bu yapılaşmaların arttığı görülmektedir. Büyük metrekareye sahip arazilerde tarım işlevi olmayan çiftlik tarzında yapılaşmalara rastlanmaktadır. Bu yapıların içerisinde villa tarzı lüks konutlar ve havuz gibi fonksiyonlar yer almaktadır ki bu durum aslında tarımsal nitelikli araziler için belirlenen yapılaşma koşullarının, ikincil konut niteliği taşıyan turizm amaçlı yapılara dönüştürülmek amacıyla kullanıldığı görülmektedir. Alandaki turizm kullanımlarının da mahalle sınırında kümelenmesi, mahalle merkezinde yer alan yapılarda turizm amaçlı yapılara yönelik dönüşümlerin olması (konukevi, kahvaltı evi, restoran vb.) bu alanda mevcutta bulunan yönelimlerin turizme yönelik olarak değişim geçirdiğini ortaya koymaktadır. Her iki yerleşme de kırsal kimliğini yitirip özellikle turizm

açısından giderek cazip bölgelere dönüşmesi, tarım alanlarının giderek yok olmasına ve yerleşmelerin kırsal kimliğini giderek kaybetmesine neden olmaktadır. Her ne kadar bunu engellemek için bazı önlemler alınmaya çalışılsa da bu yerleşimler özellikle Kuşadası gibi Türkiye'nin en önemli turistik destinasyon alanı içerisinde yer alması nedeni ile kentle bütünleşmeye başlamış ve kırsal niteliğinde önemli değişimler yaşanmıştır. Son yıllarda yaşanan pandemi süreci, özellikle bu kırsal alanlara talebi arttırmış, birçok yapı ikincil konuttan birincil konuta dönerken, alanda yer seçmeye başlayan nüfusta farklı sosyal yapıya sahip olması nedeni ile alana ilişkin yapılaşma sürecini de etkilemiştir. Bu nedenle alandaki tarımla uğraşan kesimin ihtiyacı olan konutlardan farklı konut sunum biçimlerinin ve farklı ticari ve hizmet birimlerin alanda yer seçtiği görülmektedir.

Caferli ve Kirazlı örneğinde görüldüğü üzere bu tarz yerleşimler bir taraftan tarımsal faaliyetler ile öne çıkan ve bu tür tarımsal faaliyetlerin geliştirilmesi ve kırsal niteliğini koruması için birçok organizasyonu ve teşviği destekleyen yerleşimlerken, bir taraftan tarım dışı yapılanmanın da hızla gelişmesi bu alanlarda önemli bir çatışma alanı yaratmaktadır. Bunun yanı sıra, bu yerleşmelerin imar planı onama sınırı dışında yer alması, yapılaşmayı yönlendiren bir alt ölçekli planının bulunmaması, bu yapılaşmanın kontrolsüz bir biçimde hızla yayılmasına neden olmaktadır. Giderek tarımsal niteliğini ve kırsal kimliğini yitiren bu tarz alanlar için özel önemlerin alınması ve özellikle de bir plan dahilinde gelişmesi özel önem arz etmektedir. Özellikle önemli turistik cazibe merkezi olan bu kıyı yerleşim alanlarında, kırsal nitelikli bu alanlar giderek kentleşerek kırsal kimliğini kaybetmektedir. Bu çalışma özellikle önemli bir turistik kıyı destinasyon alanı olan bir yerleşmede yer alan kırsal yerleşimlerdeki değişimin niteliğini ve türünü ortaya koymaya çalışmıştır. Bundan sonraki çalışmalarda önemli metropolitan kent merkezi çeperinde yer alan kırsal yerleşimlerdeki değişimin niteliği ve türünü benzer şekilde ortaya koyarak, farklı yerleşim niteliği taşıyan alanlarda yer alan kırsal nitelikli alanların dönüşümün niteliği ve türündeki farklılıkları karşılaştırarak, yerleşime ve yerleşimdeki değişime özgü özel önlemler ve plan kararlarının alınmasına ilişkin kararlar üretilmesi, öneriler geliştirilmesi önemli bir kaynak niteliği taşıyacaktır.

Kaynakça

- Karakayacı, Z. (2016). The Concept of Urban Sprawl and its Causes. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(45).
- Pengjun, Z. (2011). Managing Urban Growth in a Transforming China: Evidence from Beijing. *Land Use Policy*, (28), 96-109.
- Squires, G.D. (2002). Urban Sprawl: Causes, Consequences, and Policy Responses, *Berkeley Planning Journal*, (17), 132-140.
- Thomas, J. N., Randall, P. W. (2004). Urban Sprawl, *Journal of Economic Perspectives*, 18(4), 177-200.
- European Environment Agency (EEA) (2016). Urban Sprawl in Europe. Joint EEA-FOEN report, http://www.eea.europa.eu/publications/eea_report_2016_11. ISBN 978-92-9213-738-0, ISSN 1977-8449, doi:10.2800/143470.
- Ewing, R. (2008)., Characteristics, Causes, and Effects of Sprawl: A Literature Review. In: Marzluff, J.M., et al. *Urban Ecology*. DOI: 10.1007/978-0-387-73412-5_34, 519-535.
- Ewing, R., Pendall, R. ve Chen, D. (2023). Measuring Sprawl and its Impact. *Smart Growth America*. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://jacksontetonplan.com/DocumentCenter/View/767/Ewing-R-R-Pendall-and-D-Chen-2002-PDF?bidId=(02/08/2023)
- Harvey, R. O. ve Clark, W. A. V. (1965). The nature and economics of urban sprawl. *Land Economics*, 41(1), 1-9. University of Wisconsin Press. <https://www.jstor.org/stable/3144884>.
- Peiser, R. (2001). Decomposing Urban Sprawl. *The Town Planning Review*, 72(3), 275-298. Liverpool University Press. Decomposing Urban Sprawl on JSTOR.
- Ewing, R. (1997). Is Los Angeles-style sprawl desirable?. *Journal of the American Planning Association*, 63, 95-126.
- Hayrulloğlu, G., Aliefendioğlu Tanrıvermiş, Y. ve Tanrıvermiş, H. (2021). Kentsel Yayılma Alanları ve Bu Alanlardaki Konut Talebi Üzerine Nitel Bir Araştırma. *İdeal Kent Dergisi*, 34(12), 1413-1439. DOI:10.31198/idealkent.873343. ISSN: 1307-9905. E-ISSN: 2602-2133.

- Habibi, S. ve Asad, N. (2011). Causes, results and methods of controlling urban sprawl. *2011 International Conference on Green Buildings and Sustainable Cities*. Procedia Engineering, 21, 133-141. doi:10.1016/j.proeng.2011.11.1996.
- Pendall R. (1999). Do land use controls cause sprawl? *Environment and Planning B: Planning and Design*. (26), 555-571.
- Özdemir, S. (1993). *Metropoliten Kent Çeperlerinde Mülkiyet Örüntüsü Değişim Süreci, İzmir Örneği*. DEÜ. Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Kıray, M. (1982). *Toplum Bilim Yazıları*. Gazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Yayın No: 7, Ankara, s. 427-439.
- Koçak Turhanoglu, F. A. (2019). *Kent Sosyolojisi*, Editör: Doç.Dr. Fatime GÜNEŞ, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 3676 Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 2501, E-ISBN 978-975-06-3133-7, Eskişehir.
- Öncel, H. ve Meşhur, M.Ç. (2021). Konya Kentsel Alanının Büyümesinde Kentsel Saçaklanma ve Nedenleri. *Planlama*. 31(2), 191–207, doi: 10.14744/planlama.2021.04127.
- Karataş, N. (2007). İzmir'deki Şehirsiz Saçaklanma Eğilimlerinin Torbalı Ayrancılar'da Arazi Sahipliliği El Değişim Süreçlerine Etkileri. *TMMOB Şehir Plancıları Odası Planlama Dergisi*, 2, 3-10.
- Balaban, O. (2011). İnşaat Sektörü Neyin Lokomotifi. *Birikim Dergisi*, 270, s.19-26.
- Karataş, N. (2000). *Effects of Land-ownership transformation in metropolitan fringe areas on existing urban pattern (a case study of Ayrancılar-Torbalı)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İzmir Institute of Technology. Department of City and Regional Planning.
- Burchell, R. W, Shad, N. A., Listokin, D., Phillips, H., Downs, A. Seskin, S., Davis, J. S., Moore, T., Helton D. ve Gall, M. (1998). *The Costs of Sprawl – Revisited*. Report 39. Transit Cooperative Research Program. National Academy Press, Washington. ISSN: 1073-4872
- Gill, O. (2002). *The Limitless City, A Primer on the Urban Sprawl Debate*. Island Press. Washington. ISBN: 1-55963-833-8.
- Prasad S. (b.t.) *Urban Sprawl*. Mukherjee University, Ranchi. University Department of Geography.
- Türkiye Nüfusu İl İlçe Mahalle Köy Nüfusları (b.t.). Aydın Kuşadası Caferli Mahallesi Nüfusu. <https://www.nufusune.com/144325-aydin-kusadasi-caferli-mahallesi-nufusu>. Alındığı tarih: 26.07.2024 (WEB 2)
- Türkiye Nüfusu İl İlçe Mahalle Köy Nüfusları (b.t.). Aydın Kuşadası Kirazlı Mahallesi Nüfusu. <https://www.nufusune.com/144315-aydin-kusadasi-kirazli-mahallesi-nufusu>. Alındığı tarih: 26.07.2024 (WEB 3)
- AİMSAD Dergisi, (2023). Uluslararası sözleşmelerle koruma altına alınan Türkiye'nin doğa müzesi. <https://aimsaddergisi.com/uluslararasi-sozlesmelerle-koruma-altina-alinan-turkiyenin-doga-muzesi/>. Alındığı tarih 26.07.2024 (WEB 1).
- Koşar, H. ve Öksüz, A.D. (2022). *Pandemi Sürecinin Kıyı Yerleşmeleri Çeperinde Yer Alan Kırsal Alanlara Etkisi; Aydın-Kuşadası Caferli ve Kirazlı Mahalleleri Örneği*. DEÜ Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Şehir Planlama Projesi VI Dersi Çalışma Raporu.
- EKODOSD, (b.t.). Ekolojik Köy Kirazlı'da Ekoturizm Projesi. <https://www.ekodosd.org/index.php?view=article&id=441:ekolojik-koy-kirazli-da-ekoturizm-projesi&catid=9>. Alındığı tarih 26.07.2024 (WEB 4).
- Taşçı, M. ve Ünverdi, L. (2020). Riskli yapı temelli kentsel dönüşüm uygulamalarının kentsel ranta etkisi, İzmir – Karşıyaka örneği. *Eksen Dokuz Eylül Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 1(1), 1-25.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur

Yazar Katkısı: Neslihan KARATAŞ (%50), Levent ÜNVERDİ (%50)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Neslihan KARATAŞ (50%), Levent ÜNVERDİ (50%)
